«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ بۇ مۇكەممەل نۇسخىسى مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىغا بېغىشلاپ نەشر قىلىندى.

《突厥语大辞典》(全释珍藏本)是为纪念麻赫默德·喀什噶里诞辰 1000 周年而出版的。

This edition of the compendium of the «Turkic Dialects (Diwan Luɣat at - Türk)» is dedicated to the 1000th anniversary of Mahmud al – Kashɣari.

بۇ تەۋەررۈك كىتاب مىراس سۈپىتىدە پەقەت 1000 يۇرۇش بېسىلدى.

本书作为珍贵的文化遗产仅出版发行 1000 套。

As a legacy this edition will only be published 1000 copies.

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دئوانو لوغاتت تورك)

دار النشر الشعبية بشنجانغ

215
H211.36/2/:2

مەھمۇد كاشغەرى

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

تېكست

21500014175

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

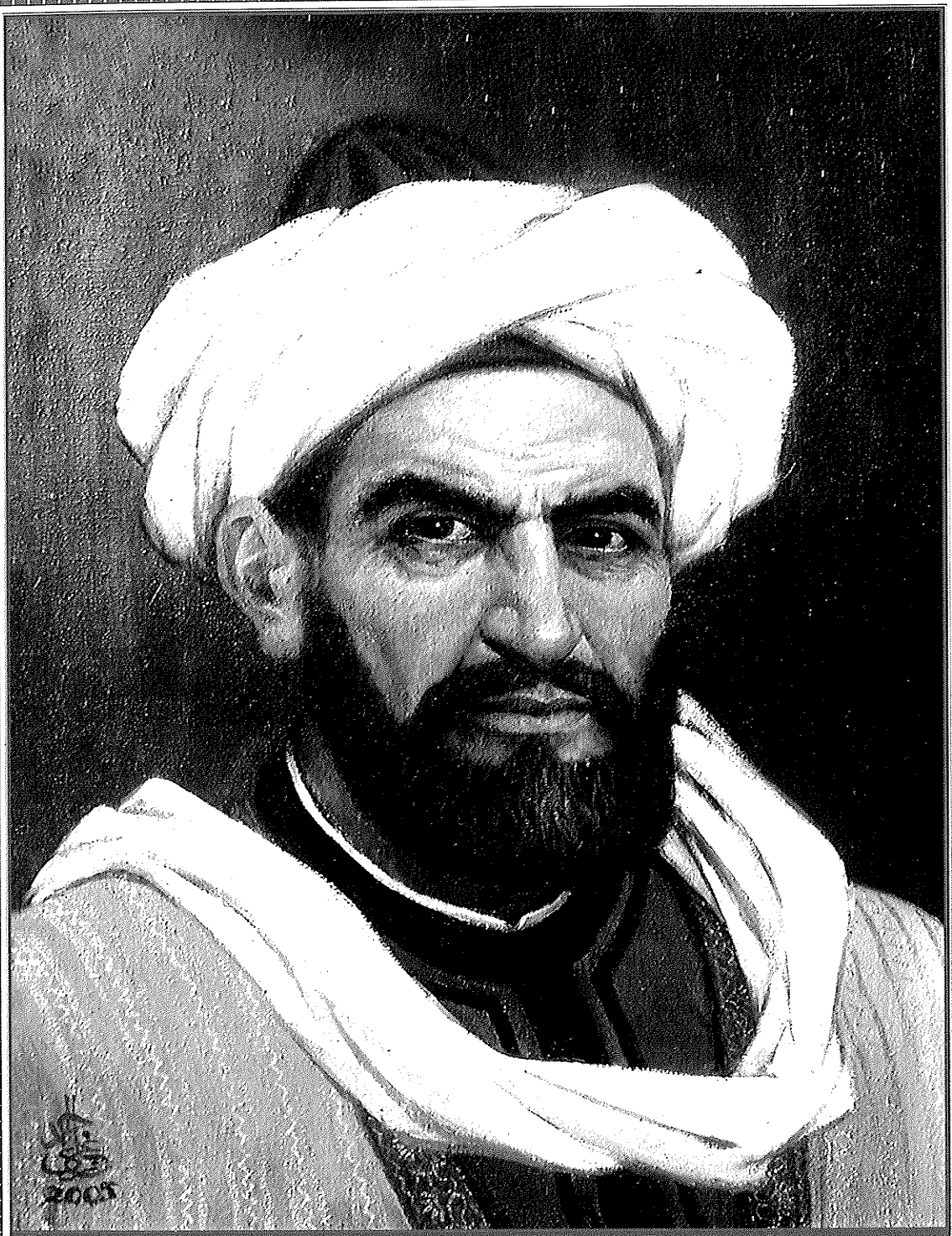
突厥语大辞典：维吾尔文/麻赫默德·喀什噶里著.
乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008.10
ISBN 978-7-228-10793-3

Ⅰ.突… Ⅱ.麻…Ⅲ.突厥语—词典 Ⅳ.H211.36

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2008）第 150097 号

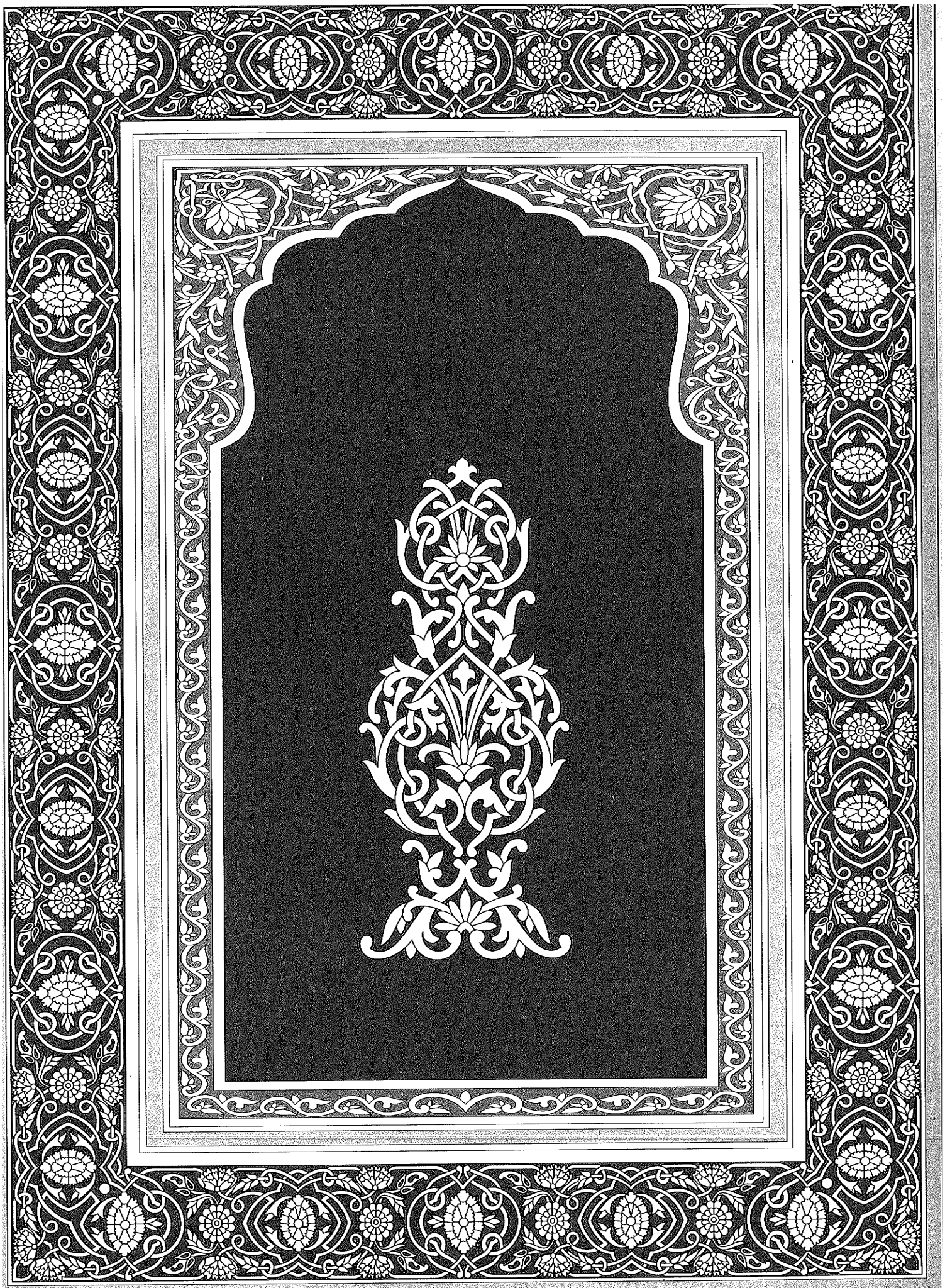
突厥语大辞典 (维吾尔文)

作　　者 麻赫默德·喀什噶里
审　　订 «突厥语大辞典»新版(全释珍藏本)审订小组
责任编辑 买买提吐尔地·米尔孜艾合买提
责任校对 古丽夏尔·尼格买提，阿布列孜·阿巴斯
插图绘制 哈孜·艾买提
纹饰绘画 吐尔逊·哈孜，吐尔洪江·吐尔逊，玉素甫江·达吾提
题　　字 苏来曼·司马依，卡依纳木·加帕尔
装帧设计 艾克拜尔·萨力，买买提·纳拜提
摄 影 者 阿布都热依木江·阿布都卡德尔，尼加提·买买提明
出版发行 新疆人民出版社
地　　址 乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮政编码 830001
电　　话 （0991）2827472
电脑排版 同心电脑服务部
印　　刷 新疆新华印刷厂
经　　销 各地书店
开　　本 880 毫米×1230毫米 1/16 开本
印　　张 153
版　　次 2008 年 10 月 第 1 版
印　　次 2008 年 10 月 第 1 次印刷
印　　数 1 — 1000
总 定 价 （上,下）2000.00 元

مەھمود کاشغەری

رەسسام غازی ئەحمەد

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى (مۇكەممەل نۇسخىسى)نى

تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى

ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، سابىت روزى

مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت (مەسئۇل مۇھەررىر)

غەيرەت ئابدۇراخمان ئوزغار

《突厥语大辞典》(全释珍藏本)审订小组成员

伊敏·吐尔逊，米尔苏里唐·乌斯马诺夫，萨比提·如孜，

买买提吐尔地·米尔孜艾合买提（责任编辑）

海拉提·阿不都热合曼

«تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىنى تەييارلاش گۇرۇپپىسى

بىرىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇرېھىم ھەببۇللا، دامولا ئابدۇلھېمىت يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف.

ئىككىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف (مۇھەررىر).

ئۈچىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف (مۇھەررىر).

نەشرىياتتىن

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، يەنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك نامايەندە، جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق. شۇڭا، ئازادلىقتىن بۇيان پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت «دىۋان»نى نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلدى ۋە غەمخورلۇق قىلىپ كەلدى.

«دىۋان»نىڭ تۇنجى ئۇيغۇرچە نەشرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەمىمىي كۆڭۈل بۆلۈشى، مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرنىڭ زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە نەشرگە تەييارلىنىپ، نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن بىرىنچى تومى 1981- يىلى، ئىككىنچى تومى 1983- يىلى، ئۈچىنچى تومى 1984- يىلى نەشر قىلىنغانىدى. «دىۋان»نىڭ بۇ نەشرى يېگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئېلىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كەڭ قانات يېيىشىدا زور رول ئوينىدى.

بۇ قېتىم «دىۋان»نىڭ يېڭى نەشرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتە ئۇنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق نەشرى ئاساس قىلىندى. ئەمما، ئىلمىي جەھەتتە بەزى زۆرۈر تۈزىتىشلەرمۇ كىرگۈزۈلدى. تۈزىتىلگەن نۇقتىلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1. «دۋان»نىڭ ئالدىنقى نەشرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن «$\bar{a}$»، «$\bar{ə}$»، «$\bar{i}$»، «$\bar{\imath}$»، «$\bar{o}$»، «$\bar{u}$»، «$\bar{ö}$»، «$\bar{ü}$»، قاتارلىق ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى قوللىنىلغانىدى. ئەرەب يېزىقى ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئاساسلانغان يېزىق بولغانلىقى ئۈچۈن، «دۋان»نىڭ ئاز ساندىكى بەزى سۆزلىرىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار «ا»، «و»، «ي» قاتارلىق ھەرپلەرنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇنداق ئىپادىلەش بەلگىلىك بىر فونېتىكىلىق خاسلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەردە ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ھەرقايسى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە خاس ئىملاسىدا ئىزچىللىق يوق. شۇڭا، «دۋان»نىڭ ئالدىنقى نەشرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان يۇقىرىقى ترانسكرىپسىيىلىك بەلگىلەر چىقىرىۋېتىلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان «a»، «$ə$»، «$ẹ$»، «i»، «$ï$»، «o»، «u»، «$ö$»، «$ü$» قاتارلىق ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئىشلىتىلدى.

2. «تۇركىي تىللار دۋانى»نىڭ يازما نۇسخا 26 - بېتىدە مەھمۇد كاشغەرىي: «ساپ تۇركىلەر < ف - f > بىلەن < ب - b > ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن < ف > ھەرپى ئۈچۈن ئالدىنقى نەشرىدە ترانسكرىپسىيىدە < v > بەلگىسى قوللىنىلغان، «ف» ھەرپى ئۈچۈن ترانسكرىپسىيىدە < f > بەلگىسى قوللىنىلغانىدى. يازما نۇسخىدا بۇ ھەرپلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىمۇ ئىزچىللىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى نەشرىدە ساپ تۇركىي سۆزلەردە كەلگەن «ف»، «ف» ھەرپلىرى ئۈچۈن، ئۇ مەيلى بىر چېكىتلىك ياكى ئۈچ چېكىتلىك شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ترانسكرىپسىيىدە بىردەك «v» بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىندى. «f» بەلگىسى پەقەت باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدىلا ئىشلىتىلدى، مەسىلەن: «مَفْعُوْل $maf'ul$»، «فُرْحان $furhan$» دېگەندەك.

3. قىسمەن سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر (مەسىلەن، يازما نۇسخىدا سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى جەھەتتە، ۋەزىن

جەھەتتە، چېكىتلەرنىڭ ۋە ھەربىلەر[1]نىڭ قويۇلۇشى جەھەتتە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر ...) تۈزىتىلدى؛ بۇ خىل تۈزىتىشلەر ئۇچۇن ئالاھىدە ئىزاھ بېرىلمىدى. ترانسكرىپسىيىسى ئىككى خىل ئېلىنىپ قالغان سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

4. ئايرىم سۆزلەرنىڭ سۆز مەنىلىرى يازما نۇسخىغا سېلىشتۇرۇش ۋە ئەرەبچە مەنىسىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق توغرىلاندى. قىسمەن سۆز مەنىلىرى ۋە جۈملىلەر ئىستىلىستىكا جەھەتتە يەنمۇ راۋانلاشتۇرۇلدى.

5. سۆز مەنىلىرىدىكى ئايرىم دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە مەنسۇپ سۆزلەردىن باشقا سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى ئىملا قائىدىسى بويىچە ئېلىندى.

6. يېڭى نەشرىدە ئايرىم سۆزلەردىكى زۆرۈرىيىتى بولمىغان ئىزاھاتلار ئېلىۋېتىلدى. بەزى سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلار تۈزىتىلدى، يەنە بەزى سۆزلەرگە يېڭىدىن ئىزاھات بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ بۇ قېتىمقى نەشرى تېكىست، يازما نۇسخىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسى (فاكسىمىل)، ئاچقۇچ (ئىندېكس) بولۇپ جەمئىي ئۈچ كىتاب قىلىندى. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە ئاسان بولۇشى ئۈچۇن تېكىست قىسمىدا تېكىست مەزمۇنىنىڭ يازما نۇسخا (فاكسىمىل)دىكى ۋە «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە تۈنجى نەشرىدىكى ئورنى ئىزاھلاندى. بۇ خىل ئىزاھلار بەتنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى ھاشىيەدە بېرىلدى. تەرجىمە جەريانىدا سۆزلەر ئۆز ئورۇنلىرىدىن يۆتكەلگەنلىكتىن، تېكىستنىڭ يازما نۇسخىدىكى بەت ئورنىنى بېكىتىشتە بەزى سۆزلەرنى دەل جايىدىن ئايرىش مۇمكىن بولمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا شۇ جۈملە ئىچىدىكى مەلۇم بىر ئورۇندىن ئايرىپ، قىزىل رەڭدە «//» بەلگىسى قويۇلدى ۋە ھاشىيەدە

---

[1] ھەربىكە ـــ ئەرەب يېزىقىدا ھەرىپلەرنىڭ ئاستى ۋە ئۈستىگە قويۇلۇپ، سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى فەتھە (زەبەر)، كەسرە (زىر)، زەممە (پەش) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

شۇ قۇرنىڭ ئۈدۈلىغا قىزىل رەڭدە يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرى بېرىلدى. تېكىستنىڭ ئۈيغۇرچە تۇنجى نەشرىدىكى ئورنىنى ئىزاھلاشتا سۆزلەر تولۇق ئاخىرلاشقان بەتلەردە بەت ئايرىلغان ئورۇنغا يېشىل رەڭدە «//» بەلگىسى قويۇلدى، ھاشىيەدە شۇ قۇرنىڭ ئۈدۈلىغا ئۈيغۇرچە تۇنجى نەشرىنىڭ بەت نومۇرى يېشىل رەڭدە ئىزاھلاندى. سۆزلەر تولۇق تۇگىمەستىن، بوغۇم ئايرىپ ئاخىرلاشقان بەتلەردە بەت ئايرىش بەلگىسى شۇ سۆز تۇگىگەن ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئاندىن ھاشىيەدە قۇر ئۈدۈلىغا بەت نومۇرى بېرىلدى.

بۇ قېتىمقى نەشرىنى تەييارلاش جەريانىدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن تەتقىقاتچى تاھىرجان مۇھەممەتنىڭ ۋە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ماگىستىر ئابدۇمۇتەللىپ ئەنۋەرنىڭ تەكلىپ پىكىرلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلاندۇق. بۇ ئۇچ كىتابنىڭ تېخنىكىلىق لايىھىلىنىشى جەھەتتە يازغۇچى ئەخمەت ئىمىننىڭ نۇرغۇن ياخشى مەسلىھەتلىرىنى قوبۇل قىلدۇق. يەنە خېلى كۆپ كەسىپداشلار «دىۋان»نىڭ ئۈيغۇرچە يېڭى نەشرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، ئىلمىي جەھەتتە ھەم تېخنىكىلىق جەھەتتە بىزنى قىممەتلىك تەكلىپ - پىكىرلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2008- يىلى 10- ئاي

مۇندەرىجە

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئىزاھات 36

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن 1

تۈركىي سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا 6

پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا 8

ا ــ ئەلىف 9

ت ــ t 10

ج ــ q 10

ش ــ x 10

غ ــ oı 11

ق ــ k, ... 12

قاتتىق كاف (ك ــ k) 13

يۇمشاق كاف (ك ــ g) 13

ل ــ l 13

م ــ m 14

ن ــ n 14

و ــ ۋاۋ 14

سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا 15

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا 16

پېئىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى 17
ا – ئەلىف 17
ت – t 18
ر – r 18
س – s 18
ش – x 19
ق – k, ... 19
ك – k 20
ل – l 20
ن – n 20
لا – la // lə 21
ى – يا 21
سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى – كېيىن كېلىش تەرتىپى توغرىسىدا .. 22
ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىپى توغرىسىدا 22
سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا 23
مەستەر قاتاردا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا 24
كىتابتا ئېيتىلمىغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا 26
تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا 26
تۈركىي تىللار توغرىسىدا 27
شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا 31

بىرىنچى توم

ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى 37
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 37
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 41
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 41

بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر.....42
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى.....43
فَعْلٍ fə’l، فُعْلٍ fu’l، فِعْلٍ fi’l شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى.....43
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار.....44
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر.....49
ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى.....50
فَعَلْ fəəl، فَعُــلْ fəul، فَعِــلْ fəil شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....50
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر.....70
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....68
بۇ بابنىڭ باشقا بىر تۈرى.....73
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار.....73
بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر.....74
بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر.....75
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر.....76
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر.....80
ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر بابلىرى.....82
اَفْعَلْ əf’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....82
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر.....93
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....94
بۇ بابتىكى بېشىدا ھەم ئايىغىدا «ا- ئەلىف» كەلگەن سۆزلەر.....94
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....94
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر.....96
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....97
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر.....97
ئاخىرى غۇنىنىلىكلەر.....98
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....99
تۆت ھەرپلىكلەر.....99

اَفْعَالْ əf’al، اُفْعُـالْuf’al، اِفْعِـالْ if’al شەكىللىنىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 99
بۇ بابتىكى مىسالىلار 102
«و - ۋاۋ» ھەرپى قوشۇلغان سۆز 102
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 102
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 102
فَعالْ fəal ۋە فَعُولْ fəul شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 103
بۇ بابتىكى مىسالىلار 104
تۆت ھەرپلىكلەر 104
فَعْلَى fə’la شەكىلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 104
فَعْلَى fə’ la شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 110
فُعُلْ fuul شەكىلىدە «ج – q» بىلەن ياسالغان غۇنىنىلىك سۆزلەر بابى 110
بۇ بابقا كىرىدىغان فَعِنْلَى fəinla شەكىلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر 111
بۇ بابتىكى «ك» بىلەن ياسالغان غۇنىنىلىك سۆزلەر 112
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 113
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 113
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 113
فَعَـالُو fəalu، فُعَـالُو fualu، فِعَـالُو fialu شەكىللىنىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 114
بۇ بابتىكى بېشىدا «ا – ئەلىف»، ئايىغىدا «و – ۋاۋ» كەلگەن سۆزلەر 115
ئاخىرىدا « ن – n» كەلگەن سۆزلەر 115
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 115
اَفاعُولْ əfaul شەكىلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 116
اَفْعَلانْ əf’əlan شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 117
فِعِنْلِي fiinli شەكىلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 117
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 118
اَفْعَالْ əf’al شەكىلىدە مۇزائەفلىك سۆزلەر بابى 118
بۇ تۈرگە كىرىدىغان مىسالىلار 118

فَعُولْ fə’ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى 118
فَعَلْلا fəəlla شەكلىدە دەسلەپكى «ل – l » ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 120
باش ھەرپى زەمىملىك سۆز 120
باش ھەرپى كەسرىلىك سۆز 120
اَفْعالْ əf’alil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 120
فَعْلُولِ fə’luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 121
فَعْلَنْدِ fə’ləndi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 121
فُعُولِنْ fuulin شەكلىدىكى غۇنىلىكلەر بابى 121
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 122
فَعَلْعَلْ fəəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 122
فَعَلْعـــانْ fəəl’an شەكلىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 127
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 131
اَفْعَلَلْ əf’ələl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 131
باش ھەرپى زەمىملىك سۆزلەر 131
فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 132
بۇ بابتىكى مەنقۇسىنىڭ بىر تۈرى 132
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 132
بۇ بابتىكى غۇنىلىكلەر 133
فَعالِلْ f əalil شەكلىدىكى غۇنىلىك سۆزلەر بابى 133
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 133
ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى 134
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 134
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 139
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 140
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 142
بۇ بابتىكى غۇنىلىكلەر 142
قائىدە 143

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 144
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 144
بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر 165
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 171
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 171
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 172
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 173
فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق بولغان
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 173
بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر 202
مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى 207
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 208
بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر 210
بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى 210
تۆت ھەرپلىكلەردىن ئۈچ ھەرپلىك بولغانلار 210
قائىدە 215
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 222
غۇنىنىلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى 223
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 224
بۇ بابتىكى كەم ئىشلىتىلىدىغان مۇزائىفلەر 227
مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر 228
بۇ بابتىكى باشقا تۈر 229
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 231
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 237
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 238
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 239
بۇ بابتىكى يەنە بىر تۈر 239
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر 239

بۇ بابتىكى ئىككى ساكىنلىقلار.....239
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر.....240
بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر.....242
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر.....242
سالىم ئىسىملار بۆلۈمى.....244
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى.....244
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى.....260
فَعْلٍ fə’l، فُعْلٍ fu’l، فعْلٍ fi’l شەكىللىرىدە باش ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك ۋە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى.....260
ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى.....269
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدىكى ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....269
بىرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى ئاربىسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى.....309
فاعِلْ fail شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....309
فاعولْ faul شەكىلدىكى سۆزلەر بابى.....312
ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاربىسىغا مەد ۋە لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى.....313
فَعْالْ fəal، فَعُولْ fəul، فَعِيلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....313
ئاخىرىغا يەنە ھەرپ قوشۇلغان سالىم سۆزلەر.....317
فَعْلىٰ fə’la فَعْلُو fə’lu فَعْلِي fə’li شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكسىز سۆزلەر بابى.....317
فَعْلانْ fə’lan، فُعْلانْ fu’lan فِعْلانْ fi’lan شەكىللىرىدىكى سۆزلەر بابى.....331
ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاربىسىغا مەد ياكى لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى.....338
فَعالا fəala شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....338

فَعــالانْ fəalan، فَعــيلانْ fəilan شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 341
فَعَنْلِي fəənli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 341
فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 343
ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 344
فَعْلَلْ fə'ləl ، فَعْــلالْ fə'lal ، فُعْلُلْ fu'lul شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 344
ھەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى 368
فَعالَلْ fəalələl، فَعــالُلْ fəalul، فَعــالِلْ fəalil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 369
فَعْلَعــلْ fəəl'əl، فَعْلَّــو fəəllu شەكىللىرىدە ئىككىنچى، تۆتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 370
ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر 372
فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 373
فُعْلُنْدِي fu'lundi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 374
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 375
فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 375
فَعْلَــلانْ fəəllan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىلىك ۋە ئۇچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سۆزلەر بابى 388
فَعْلَلَلْ fə'lələl، **فِعْلَلِلْ** fi'ləlil ۋە **فَعْلَلُلْ** fə'ləlul شەكىللىرىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 398
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 400
ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى 401
فَعْلَعَلْ fəəl'ələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 401
يەتتە ھەرپلىكلەر بابى 401

ئىككىنچى توم

سالىم پېئىللار بۆلۈمى 405
ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى 405
قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۇلارنىڭ تەتبىقلىنىشى 426
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 455
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك فَعَلْدِ fəəldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 455
قائىدە 506
قائىدە 523
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 530
فَعْلَلْدِ fə'ləldi شەكلىدە «ع - ئەين» ھەرپى ساكىنلىق ۋە « ل – l » ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 530
قائىدە 599
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 601
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك فَعْلَعْلِدِ fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 601
ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى 611
مۇزائەف سۆزلەر بۆلۈمى 620
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 620
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 623
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 623
بۇ بابتىكى مىسال 626
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 627
فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 627

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى 628
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 629
مۇزائەف پېئىللار بۆلۈمى 630
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 630
قائىدە 634
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 636
فَعَلْدِ fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 636
بۇ بابتىكى مىسالالار 648
بۇ بابتىكى مىسالالار 649
قائىدە 651
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 657
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 658
بۇ بابتىكى مىسالالار 658
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 659
فَعْلَـــــنْدِ fə'ləndi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكە بىلەن «د - d» ھەرپى
تەشدىتلىك كېلىدىغان سۆزلەر بابى 659
قائىدە 669
ساپ مۇزائەف سۆزلەردىن بەزىلىرى 676
مۇزائەفنىڭ يەنە بىر تۈرى 677
بۇ بابتىكى مىسالالار 677
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 681
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 681
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 682
بۇ بابتىكى مىسالالار 683
قائىدە 684

ئۈچىنچى توم

مىسال ئىسىملار بۆلۈمى 693
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 693
فَعْــل fə’l، فُعْـل fu’l، فِعْـل fi’l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 695
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 696
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 707
باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 708
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 709
فَعْلَلْ fə’ləl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 710
فَوْعَلْ fəw’əl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 710
فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 711
فَعْلى fə’la شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 712
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز 716
فَعالِى fəali شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 717
فَعْلانْ fə’lan شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 718
فَعيلانْ fəilan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 719
فَعَنْلى fəənli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 719
توّت ھەرپلىكلەر بابلىرى 720
فَعْلَلْ fə’ləl ۋە فَعْلالْ fə’lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 720
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 726
فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 726
فَعَلّو fəəllu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 727

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 728
فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 728
فَعْلْعانْ fəəl'an شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 731
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 733
فَعْلَلَلْ fə'lələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 733
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 734
بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى 734
مىسال پېئىللار بۆلۈمى 735
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 735
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 741
فَعْلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 741
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 752
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 754
ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 755
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 760
فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 760
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 765
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 770
قائىدە 773
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 775
فَعْلَعْلْدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 775
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 776
ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى 778
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 778
بۇ بابتىكى مىساللار 778

فَعْلْ fə’l، فُعْــلْ fu’l، فِعْـلْ fi’l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 779
بۇ بابتىكى ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 793
بۇ بابتىكى مىسالىلار 794
فَعَــلْ fəəl شەكلىدە باش ۋە ئوتتۇرا ھەرپلىرى ھەرىكىلىك بولغان «و – ۋاۋ» ھەرپى بىلەن كەلگەن سۆزلەر بابى 797
ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 807
بۇ بابتىكى مىسالىلار 807
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 809
قائىدە 810
فَعَلْ fəəl شەكلىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 811
بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 813
بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 816
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 817
ھەرپ ئارتتۇرۇلغان سۆزلەر بابلىرى 818
فاعِلْ fail شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 818
فَعالْ fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 818
فَعْلى fə’la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 819
فَعالُو fəalu شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 820
بۇ بابتىكى مىسالىلار 820
فَعْلانْ fə’lan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 821
فَيْعَلْ fəy’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 821
فَعالِلْ fəalil شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 822
بۇ بابتىكى مىسال 823
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 824
فَعْلَعَلْ fəəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 824
ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر 824
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 825

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 825
مەنقۇس پېئىللار بۆلۈمى 826
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 826
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 829
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى..... 830
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 834
فَعْلَلْدِي fə’ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى ... 835
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 838
تۆپ سۆزدىن ياسالغان پېئىللار..... 839
قائىدە 839
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 840
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 843
بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى 844
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى 845
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 851
فَعَــلْ fəəl، فَعُــلْ fəul، فَعِــلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 852
فاعِل fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 867
فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 868
فَعْلى fə’la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 868
فَعْلالْ fə’lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 869
بەش ھەرپلىكلەر بابى 871
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 871
فَعُولَلِي fəuləli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 872
فَعْلالل fəəllal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 872
تۆت ھەرپلىك پېئىللار بۆلۈمى 873
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 873
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 875

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....875
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....877
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 877
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....893
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى.....894
فَعْلَلْـــــدِي fə'ləldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 894
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....913
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار.....919
قائىدە.....920
فَعالادِي fəaladi، فَعُولادِي fəuladi، فَعِيلادِي fəiladi شەكىللىرىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 927
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....930
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار.....931
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى.....933
فَعَلْعادِي fəəl'adi شەكلىدە «ع» ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....933
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....942
قائىدە.....943
فَعَلْعَلادِي fə'lə'ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى 947
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....948
غۇننىلىكلەر بۆلۈمى.....951
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 951
بۇ بابتىكى مىسالىلار.....956
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 958
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى ...958
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر.....961

تۆت هەرپلىكلەر 962
باش ۋە ئاخىرى هەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 963
ئاخىرى غۇنىنلىك سۆزلەر 963
بۇ بابتىكى مىسالار 964
تەركىبىدە «ج - q» بولغان غۇنىنلىكلەر 965
بۇ بابتىكى مىسالار 966
تۆت هەرپلىكلەر 968
بۇ بابتىكى مىسال 968
فَعال fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 968
بۇ بابتىكى مىسالار 969
فَعْلى fə'li شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى 969
بۇ بابتىكى مىسالار 971
فَعالُو fəalu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 972
بۇ بابتىكى مىسال 972
تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى 973
فَعْلَلْ fə'ləl، فَنْعَلْ fən'əl شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى 973
بۇ بابتىكى مىسالار 975
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 976
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 977
بۇ بابتىكى «ج - q» لىق سۆزلەر 977
بۇ بابتىكى مىسالار 977
فَعْلَلُو fə'ləlu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 977
بۇ بابتىكى مىسال 978
بۇ بابتىكى فَعَنْلالْ fəənlal شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلەنگەن بەش هەرپلىك سۆزلەر 978
ئاخىرى غۇنىنلىك سۆزلەر 978
بۇ بابتىكى مىسال 979
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 979

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر.....979
غۇنىنىلىك پېئىللار بۆلۈمى 980
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى.....980
بۇ بابتىكى مىسال 981
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 981
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر.....984
تۆت ھەرپلىكلەر.....984
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز.....985
فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى ...985
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....987
بۇ بابتىكى مىساللار.....987
فَعْلادِي fə'ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 988
بۇ بابتىكى مىساللار.....990
فَعيلادِي fəiladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى.....990
بۇ بابتىكى مىسال 992
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....992
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر.....993
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر.....994
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر.....995
بۇ بابتىكى مىساللار.....995
تۆت ھەرپلىكلەردىن مۇزائەفلەر.....996
ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى 997
ئىسىملار بابى 997
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....998
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر.....1000
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر.....1002
بۇ بابتىكى پېئىللار.....1002
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر.....1004

بۇ بابتىكى مۇزاكىرىلەر 1006
بۇ بابتىكى پېئىللار 1006
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1008
بۇ بابتىكى مىسالالار 1011
بۇ بابتىكى مۇزاكىرە 1011
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 1012
ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 1012
بۇ بابتىكى پېئىللار 1012
بۇ بابتىكى ئۈچ ھەرپلىكلەر 1013
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1014
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 1014
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 1015
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1015
بۇ بابتىكى پېئىللار 1016
تۆت ھەرپلىكلەر 1017
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 1018
بۇ بابتىكى پېئىللار 1019
تۆت ھەرپلىكلەر 1022
تەركىبىدە «ج - q» بولغان غۇنچىلىكلەر 1022
بۇ بابتىكى پېئىل 1024

قوشۇمچىلار

قوشۇمچە (I)، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا .....
.....ئىبراھىم مۇتىئى، مىرسۇلتان ئوسمانوف 1029
قوشۇمچە (II)، ۋەخپەنامە كۆچۈرۈلگەن «مەسنەۋي شەرىف» قولىيازمىسىدىن ئېلىنغان
فوتو سۈرەتلەر 1055
قوشۇمچە (III)، مەھمۇد كاشغەري مازىرىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر..... 1057

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخىي جەريانىدا، كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، تۈرلۈك - تۈمەن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى؛ جۇملىدىن ئىلىم - پەن، ھۇنەر - سەنئەت ساھەسىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىدى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنداق ئۆچمەس تۆھپىلەردىن بىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى».

بۇ ئەسەر 10 ـــ 12- ئەسىرلەردە ئۆتكەن قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادىي ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1

11- ئەسىردە، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا، دۇنخۇاڭدىن كۈچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۈرپان)نى پايتەخت قىلغان//قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى؛ كۈچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا)نىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە

بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى[1].

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى قارا بالغاسۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى 839- يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن خانلىقلار ئىدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى 8- ئەسىر ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر خانزادىلىرىدىن يۇرۇن تېگىن قۇرغانىدى[2]. بۇ خانلىق «قوچۇ»نى مەركەز قىلغانلىقى ۋە بۇ يەردە خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى[3]. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە جەنۇبىي تۈرك ۋە شىمالىي تۈرك، چوڭ جۈڭيۈن ۋە كىچىك جۈڭيۈن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، مومانغۇت، يۇرۇن دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى[4]. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بەشبالىق، قوچۇ دېگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا، چانبالىق، ياڭىبالىق، سۇلمى، ئۈچۇرغول (قۇمۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.

840 - يىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان ياغمىلار ۋە قارلۇقلار ئىلى، يەتتىسۇ ۋە چۇ رايونلىرىدا، يەنى ئىلگىرىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا بالاساغۇننى مەركەز قىلغان بىر ھاكىمىيەت قۇردى. كېيىنچە بۇ ھاكىمىيەتكە قەشقەر رايونىمۇ تەۋە بولدى. 893- يىلىدىن باشلاپ خاقان ئوغۇلچاق قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 9- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كىچىك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىيلار» دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «كۆكئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبىدە كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى (شۇ جۈملىدىن ياغمىلار ۋە قارلۇقلار) دىن باشقا، يەنە قارلۇقلاردىن ئايرىلىپ چىققان

---

[1] «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6- دەپتەر، جۇڭخۇا خەرىتىشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرى، 1974- يىل، بېيجىڭ.

[2] سۇڭ لىەن قاتارلىقلار يازغان «يۈەننامە» 122- جىلد، «بارچۇق ئارتىق تېگىن تەزكىرىسى».

[3] تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە» 490- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى».

[4] تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە» 490- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى، ۋاڭ يەندېنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى».

چىيىل ياكى چىگىللەر، ئاندىن باسمىل، توخسى، چارۇق، چۇمۇل، تۇرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدە سوغداقلار، كەنچەكلەر ۋە شۇنىڭدەك ئىران تىلىنىڭ تۇرلۇك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ ياشايتتى.

قاراخانىيلار تۇتقان كەڭ زېمىن مەمۇرىي جەھەتتىن ئۇچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنەتتى: بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى: ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبى قىسىم. بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر ـــ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت//مەركەزلىرى راۋاجلاندى. شەرقىي ۋە شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدە قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، بارسغان؛ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە تالاس، ئوترار، مەرغىنان، سەمەرقەنت، تېرمىز ۋە باشقىلار. 3 I

«قەشقەر ‹ئوردۇ كەنت› دېيىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»[1] قەشقەر ـــ ناھايىتى قەدىمكى شەھەر. ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا «سۇلې دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 581 ـ 618) شەھەرنىڭ سېپىلى بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى[2]. قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يېپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانىدى.

بالاساغۇن قاراخانىيلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10- ئەسىردىكى جۇغراپىيەشۇناسلاردىن مەقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە: «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تەبىرىچە: «ئوردۇ ـــ بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ»[3]// 4 I

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا 173- بەت.

[2] ۋېي ۋېي قاتارلىقلار يازغان «سۇينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى».

[3] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا 74- بەت. بۇ يەردىكى «قۇز ئوردۇ» دېگەن سۆز «تەسكەي ئوردا» دېگەن بولىدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىنى تەمىن قىلدى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇگۇننى ئىگىلىگەنىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگىنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرگە كېلەتتى- دە، كۆكئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بالاساغۇن ۋە بارسغاننى تۇگۇن قىلغانىدى. بۇ يوللار شەرقتە قىتان (لياۋ) پايتەختى شياڭجىڭغىچە، شىمالىي سۇڭ پايتەختى بيەنجىڭ (كەيفىڭ)غىچە باراتتى. دەسلەپتە يىپەك سودىسى بىلەن نام قازانغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتان خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەب ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلىرىنى ناھايىتى قويۇقلاشقانىدى. شەرق بىلەن بولغان سودىدا دورا - دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قورال - ياراغلاردىن باشقا، ئىنچىكە – سىپتا يۇڭ توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كۆن - بۇلغار، موي - تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىنى مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى[1]. غەربنىڭ تاۋار مالىلىرىنى يۆتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى: شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتىنوپوللارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۇچۇن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى.// I 5

قاراخانىيلار 10- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. ئىسلام دىنى قەشقەر تەرەپتىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۇچادىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ يەتتى. ئەمما، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي دىن سۈپىتىدە كەڭ تارقىلىشىغا يول قويمىدى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىدى.

قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر

[1] يې لۇڭلى: «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21- جىلدكە قارالسۇن.

قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىيلارنىڭ 1067- يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (توققۇز غۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۈچانىڭ شەرقىدە ـــ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ئەھلى قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇچىدىن پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۈچانىڭ غەربىدە قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسى ئەرەب خەلىپىلىكىدە تۇرلۇك مىللەت ئالىملىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم-پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى/ كەڭ بولدى؛ ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تېببابەتچىلىك ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغانىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن، ئۇمۇمەۋى ۋە ئاببىاسىي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىنىدا، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئەرەبلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا، ئەرەب تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىشكە مەجبۇر ئىدى. ئەرەب يېزىقى ئەرەب ـ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئۇمۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلىناتتى. دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىقتا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. خەلىپىلىكنىڭ مەركەزلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم-پەن تىلى قىلىنغانىدى. شۇڭا، تۇركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراساندا، دەسلەپ تارىخىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە پارس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا جۇغراپىيەۋى ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغد تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى» مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىيلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەب ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل خۇراساندىن ئىرانىنىڭ باشقا جايلىرىغىمۇ//تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىراندا تۈركىي قەبىلىلەر تەشكىل I 7
قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغانىدى.

ئەرەب- ئىسلام ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندە، كېيىنكى خەلىپىلەر جەڭگىۋار مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئۆز سەلتەنەتلىرىنى ساقلاپ، ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۈركىي خەلقلەردىن) ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى[1]. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز تۈركمەنلىرى ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كۆچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەرەب- ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۈركمەنلىرى قۇرغان سالچۇقىيلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى، بارا- بارا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ دۇئان ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر - سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئۆتتى. خەلىپە بولسا، دىنىي جەھەتتىكى داھىيلىق ئورنىنلا ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيىنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالچۇقىيلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىيلار ئارقىلىق بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى//بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان I 8
تومۇرىمۇ، ئاساسەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ ھال مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسىي ۋە مەدەنىي تۈرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىدە ۋە شەرقىدە كۈندىن - كۈنگە خەلقنىڭ تۈرمۇشىغا سىڭىۋاتقان ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى

[1] خۇددى شۇ مەزمۇندىكى پاكىت ئوۋ يالقىشيۇ، سۈڭچى قاتارلىقلار يازغان «يېڭى تاڭنامە» 221- جىلد، 2- كىتاب، 146- «تەزكىرە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىمۇ بايان قىلىنغان.

بىلەن بىر قاتاردا، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرگەنىدى.

غەربىي ئاسىيادا، سالچۇقىيلاردىن ئالپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزامۇلمۇلۇك ئالىملارنى ۋە ئەدىبلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ۋە ھۈنەرۋەن- ئۇستىكارلار توپلانغانىدى. سالچۇقىيلار خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىيلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ئايالى) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۇرك يۇرتلىرىدىن باغداتقا نۇرغۇن ئۇيغۇر- قارلۇق زىيالىيلىرى بارغانىدى. بۇلار نىزامۇلمۇلۇك باغدات ۋە ئىسپاھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىسە - كۇتۇپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. باغداتتا نىزامۇلمۇلۇك «نىزامىيە مەدرىسىسى»نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە يۈسۈپ قادىرخان زامانىسىدىلا «ساجىيە مەدرىسىسى» تەسىس قىلىنغان[1] ۋە يۇقىرى بىلىم مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. بۇ يەردىن نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەربىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن «الشيخ الامام الذاهد» دەپ ئاتىغان ھۈسەين ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار شۇ مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان: شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەب - ئىسلام ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. 11- ئەسىر شارائىتىدا، گەرچە سالچۇقىيلار ئەرەب خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىيلارنىڭ تۇرۇمى سامانىيلار ۋە سالچۇقىيلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «... قاراخانىيلار، دەرۋەقە، سالچۇقىيلاردىن ئىلغار ئىدى، چۈنكى تۈركىستاندا، ھېچبولمىغاندا ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغانىدى.»[2] نەتىجىدە قاراخانىيلار جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە

[1] قەشقەردە ھازىرمۇ «ساچ مەدرىسىسى» دېگەن جاي بار. مىلادىيە 1300- يىلى پۈتۈلگەن «سۇراھ» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى جامال قارشى نۇرغۇن ئىزدىنىپ يۈرۈپ، جەۋھەرنىڭ «سۇھاھ» دېگەن مەشھۇر كىتابىنى قەشقەردىكى «ساچىيە مەدرىسىسى»نىڭ كىتابلار خەزىنىسىدىن تاپقانلىقىنى ئۆز كىتابىدا قەيت قىلغان.

[2] ۋ. ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2007- يىل 6- ئاي، خەنزۇچە نەشرى.

مەدەنىيىتى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي تىل-ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۈلگە بولۇش رولىنى ئويناندى.

ئاشۇنداق سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنىي مۇھىت ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسەت، مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركىلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»؛ «تۈركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن//ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى»[1].

ئەنە شۇنداق شارائىتنىڭ تەقەززاسى بىلەن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۈكسەك مىللىي ئىپتىخارىنىڭ مېۋىسى.

2

« دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »نىڭ ئاپتورى ھۈسەين ئوغلى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرمىگەن، ئۇنىڭ زاماندىشلىرىنىڭمۇ بۇ توغرىدا بىر نەرسە يازغانلىقى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. بۇ ھەقتە پەقەت «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۇچرىغان ئايرىم سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن بەزى ئەھۋاللارنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە، مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان ـــ ئافراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»[2]

---

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، مۇقەددىمە.

[2] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 625 - بەت.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان ـــ قاراخانىيلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇب بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي/مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنى شۇلاردىن بىرى دېيىش مۇمكىن. 11 I

مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ھۈسەين بارسغاندىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. مەھمۇد ئۆزى قەشقەردە تۇغۇلغان. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1- جىلدىدا «اَذِغْ» يېزىسىغا «اِسْمُ قَرِيَةٍ لنَا» («بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» ياكى «يېزىمىزنىڭ نامى»)[1] دەپ ئىزاھ بېرىلگەن: «ابُل» (opal) سۆزىگىمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن[2]. لېكىن، باشقا يېزا ياكى جايلارنىڭ ناملىرى ئىزاھلانغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن: «اَلُشْ ـــ اِسْمُ قَرِيَةٍ لكَاجغَر» («ئالۇش ـــ قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «اَلْغُقْ ـــ اسم قَرِيَةٍ لكَاشْغَرْ» («ئالغۇق ـــ قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «قزل اُزْ ـــ مُشْتاة فى جبالِ كاشْغَر» («قىزىل ئۆي ـــ قەشقەر تاغلىرىدا بىر قىشلاق»[3]) ۋە باشقىلار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتى قەشقەرنىڭ/ توققۇزاق ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق كەنتى ئىكەنلىكى ئېنىق[4]. 12 I

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان بەزى ئىشارەتلەردىن باشقا ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 3- جىلدىدا، مەھمۇد كاشغەرىي «بُكَا بُذْرَجْ bokə bużraq» ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ 40 مىڭ ئەسكىرى

---

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 44- بەت.

[2] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 49- بەت.

[3] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 43-، 53-، 63- بەتلەر.

[4] ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ئۆلىمالىرىدىن موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى مەزكۇر مازارغا بىر كىتاب ۋەخپە قىلىش ئارقىلىق ئىسپاتلىغانلىقى بۇنىڭ يەنە بىر دەلىلى.

بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتەيۇزمىڭ ئەسكىرىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە نېمە ئۈچۈن يېڭىپ چىققانلىقىنى سۆرىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[1]. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى» ئېھتىمال ھىجرىيە 408- يىلى (مىلادىيە 1017— 1018- يىلى) بۇرادىرى توغان خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دەۋلە» ئۇنۋانىدىكى ئارسلان خان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرى»دىن بىرى ئېھتىمال «شەمسىد دەۋلە» ئۇنۋانىدىكى ئەبۇ نەسر ئەھمەد ئىبنى ئەلى ئىلىك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرىيە 383- يىلى (مىلادىيە 993 — 994- يىلى) بۇرادىرى ھارۇن ھەسەن//بۇغراخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، 403- يىلى (مىلادىيە 1012 — 1013- يىلى) ۋاپات بولغان. ئەبۇ نەسر ئەھمەد ئىلىك خان 999- يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 1008- يىلى سامانىيلارنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار بويىچە، مەھمۇد كاشغەرىينى 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كەلگەن، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەمدى، قەشقەردە ئوردا پىتنىسى يۈز بېرىپ، يېقىن - يورۇقلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئامان قالغان مەھمۇد مۇساپىر بولۇپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەن چاغلىرىغا ۋە «دىۋان»نى يېزىشقا كىرىشكەن ۋە يېزىپ بولۇپ قايتا - قايتا تۈزەتكەن ۋاقتىغا ئاساسلانغاندا، ئالىمىمىز مىلادىيە 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان ۋە 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز يۇرتى قەشقەر ئوپالدا ۋاپات بولغان بولۇشى مۇمكىن.

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ... ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ئۆزى توغرىسىدا تەرىپلىگەن ئىبارىسى بويىچە، مەھمۇد كاشغەرىينى خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولىدا تۇتقان ياكى قوشۇننىڭ گۇۋاردىيە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق قەبىلىدىن ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 545- بەت.

3

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە، تارىختا بىرىنچى بولۇپ، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي تەكشۈرۈش- تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزىنىڭ بۇ چوڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىيىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سۆزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىي ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شېۋە لېكسىكىلىرىنى ئاددىيلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنىمۇ ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرگەن. ئۇ ئۆز تىلىنىڭ ئەڭ يېتىشكەن مۇتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەندەك ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۇستىدە، ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور كىتابنى تۈزۈشكە كىرىشىشتىن بۇرۇن، تۈركىي تىلدا ۋە ئەرەب تىلىدا يېزىلغان لۇغەتشۇناسلىققا دائىر ھەر خىل ماتېرىياللارنى كۆپ ئوقۇغان؛ جۇملىدىن ئەرەبلەر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپىسىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە ئۆگەنگەن.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 3- بەت.

مەھمۇد كاشغەرىي باغداتقا كەلگىنىدە، كىتابنى قايسى ئۇسۇل بىلەن يېزىش ئۇسۇلىدا يېزىشنى ئويلاپ، نەتىجىدە، ئۆز زامانىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىغىچە تېخى قوللىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، ماقال- تەمسىللەر، بەيىت- قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي - جايىغا قويدۇم، تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم.»

شۇنىڭدەك، ئاپتور ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن ھەربىر سۆز- ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىساللار ئارقىلىق، ئەرەبلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدا ئىنچىكە- نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى يازغان مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس- تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» — «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىكى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس. ئاپتور «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1- جىلدىدا، تۈرك مۇچەل يىللىرىنى ئىزاھلىغاندا: «بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەنىدى...» دەپ/ يازغان. بۇ سۆزگە قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ كىتابنى ھىجرىيە 466- يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، كىتابنى ئاپتورنىڭ قوليازمىسىدىن كۆچۈرگەن كاتىپ مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى كۆچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: «كىتابنىڭ ئاپتورى ئۆز قولى بىلەن يازغان بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى جۈملىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ قويدۇم: كىتاب 464- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلاپ، تۆت قېتىم تۈزىتىلىپ ۋە تەھرىرلىنىپ، 466- يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10- كۈنى دۈشەنبە تامام بولدى».

I 15

I 16

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 3- بەت.

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇقىدىن چىقىپ، ئاببا سىيلار سۈلالىسىدە يولباشچى بولغان... مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم». بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور كىتابنى باغداتتا مۇقتەدى بىللانىڭ بوۋىسى قائىم بىئەمرىللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن: قائىم بىئەمرىللا ھىجرىيە 467- يىلى (مىلادىيە 1075- يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرىيە 467 ـــ 488 (مىلادىيە 1075 ـــ 1094) - يىللارغىچە 19يىل 5 ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، بىزنىڭ تەخمىنىمىزچە بولغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرىيە 464 – 466 (مىلادىيە 1072 – 1074) - يىللىرى يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرىيە 467 (مىلادىيە 1075) - يىلىدا//قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئاببا سىي خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ۋە جالالىددىن سالچۇقىينىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بىر رىۋايەتتە، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان – ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۈلايمان ئارسلان خانىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى يېڭى خەلىپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي مەزكۇر ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان تاغىسى بىلەن بىللە خەلىپە ھۇزۇرىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلىپىگە تۇتقانىكەن.

17 I

4

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىلىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە باي تىل ئىكەنلىكىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ مەدەنىيەتتە ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە، مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي سىلىشتۇرما لۇغەت كىتابى ئەمەس،

بەلكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي هاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم- پەن، سەنئەت ساهەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، هاكىمىيەت- سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپەۋى- ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ- ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

I 18 «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەهەتتىن ناهايىتى كەڭدۇر. ئاپتور هەربىر سۆزنى، هەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان هالدا، ئەرەبچە هىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ، سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاهىدا بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق هېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسىر، تەمسىل، قوشاق - بېيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغان. مەهمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خەلق تىلى، قەدىمكى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن.

بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزچە، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قەبىلىلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇ زامانلاردا تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن مەهمۇد كاشغەرىي دىنىي- ئىدىيىۋى چەكلىمىگە قارىماي، تۈركىي خەلقلەرگە دائىر بىرمۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىپ قالدۇرغان. مەهمۇد كاشغەرىي بايان قىلغان ئەهۋاللار ئەرەب، پارس سەييياهلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە تولغرا كېلىدۇ، بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. مەهمۇد كاشغەرىي ئەرەبچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار ۋە رىۋايەتلەر/ ئاساسىدا I 19 يارىتىپ بەرگەن يېگانە ئاپتور.

2. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىيلارنىڭ شۇ زامانىدىكى تېررىتورىيىسى، شۇنىڭدەك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن

قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيەۋى ناملارنىڭ مەشھۇرلىرى بېرىلگەن، ھەتتا بۇ ناملار پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەزىلىرى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، مەھمۇدنىڭ تۇرلۇك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن، ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ.... مەسىلەن: ‹المقنع› (مۇقەننا) دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تۇرىدىغان ‹ئىنجۇكەنت› شەھىرىنى باياں قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئاشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئەرەب ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان».[1] دەرۋەقە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيە 776 – 784 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەب تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەربىتى بولغانىدى.

مەھمۇد كاشغەرىي شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتكەن. بولۇپمۇ، «خاقانىيە ئۆلكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۇگۈنلىرىنى، تاغ - سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسسىلەرنى) يازغاندا، ئەرەب- ئىسلام ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان//بولۇشى مۇمكىن: لېكىن، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇبھىسىز، ئۆزى تەكشۈرۈپ توپلىغان. 20 I

مەھمۇد كاشغەرىي يەنە تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېتىرىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، نۇرغۇن سۆزلەملەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلەر بېرىلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار بىز ئۈچۈن

[1] ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى» 88- بەت.

تۇركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ.

تۇركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئافراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»غا تۇرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۇپلېت (1- جىلدىدا 117 كۇپلېت، 2- جىلدىدا 48 كۇپلېت، 3- جىلدىدا 77 كۇپلېت) ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلەرنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۇركۈمگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۇپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۇرك»لەرنىڭ/ئۇيغۇر «تات» لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى، تۇرگەشلەر ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۇملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا جەڭ - جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار؛ ئىككىنچى، مەرسىيىلەر، يەنى ئالىپ ئەرتوڭا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان توغرىسىدىكى مەرسىيە؛ ئۈچىنچى، قوشاقلار، يەنى مۇھەببەت ۋە ئەمگەك، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل- يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار؛ تۆتىنچى، ساقىينامە ۋە ئۇۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئۆتمۈشنى ئەسلىتىدۇ).

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال- تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ. بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۇرىدىغان، يىراق ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىبارىلەردۇر.

4. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سۆزلەر (زىرائەتلەر، ھەرجايدا ئۆسىدىغان گىياھ - دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق ۋە مال دوختۇرلۇقىغا دائىر سۆزلەر، ھەر خىل ھايۋانلار، ئۇچارقاناتلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھۇنەر- سەنئەتكە دائىر سۆزلەردىن 10 – 11- ئەسىرلەردە قول ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ/ئىنتايىن تەرەققىي قىلغانلىقىنى، قول

سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر ـ قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. مەسىلەن: ياخشى كۆرىدىغان ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم- كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش- قوپۇشلىرىغا دائىر ئەدەپ- قائىدىلەرنى ئاپتور پەقەت سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددىي پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن: ئاياللارنىڭ باغرىداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم- كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تېبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە مىنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشەنچىلەر بېرىلگەن. مەسىلەن: «سِيغُنْ أُتِي» (خەنزۇچە – رېنشېن، پارسچە – ئىستەرەنگ) دىن پايدىلىنىشمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

23 I

بۇلاردىن باشقا، تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان/ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى، ئاپتور ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەبچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقانىدى. شۇڭا، مەنىلىك تۈركىي ئىسىملارنىمۇ ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرغان.

5. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇنغا دائىر «سُو بِتِكْ» (قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى) دېگەندەك ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زامانىدا قەدىمكى چارۋىچىلىق- كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۇرۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛ ھەربىي

تاكتىكىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە ھەربىي مەشىق ئۆگەتكۈچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

6. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كالېندارچىلىق ۋە ئاستىرونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. يىللارنى مۇچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىي كۆچمەنچى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە-كۈنلەرگە نام قويۇشنى چەتتىن (سوغدلاردىن) ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى/ئابىدىلەر (مەڭگۈ تاشلار) دە پۈتۈلگەن ۋە تۈركىي خەلقلەردىن بېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (972 – 1049) قاتارلىق چىققان تۈركىي كالېندارنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ، ئون ئىككى ھايۋانلىق كالېندار يەنى «مۇچەل يىلى»نى تۈركىي خەلقلەر قانداق ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكىنى مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك خاقانى ئۈۋغا چىقىپ، پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن، دېگەن مەزمۇندىكى رىۋايەت بىلەن بەرگەن. I 24

11- ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاستىرونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەلەك بۇرجلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغانىدى.

يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام، ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۈرپان تېكىستلىرى 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركىي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركىي تىللار/دىۋانى»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كۆز قاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركولوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «تۈركىي تىللار I 25

دىۋانى» بىلەن روشەنلەشتۇرۇۋالدى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا، يەنە «كتاب جواهر النحو فى لغات الترك» («تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى») دېگەن مەخسۇس كىتاب يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19- ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئۆلمەس ئەسىرىدە تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سىلىشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت مەملىكىتىمىزدە كېيىنمۇ داۋام قىلدى. مەسىلەن: 15- ئەسىردە مىڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سىلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەندى؛ 18- ئەسىردە چىڭ سۇلالىسىدىن چىيەنلۇڭ خانىنىڭ باش تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە دېسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

26 I «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زامانداً، ئۇيغۇر//ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي هاياتىنى تېما قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق داهىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي هاياتىنى، روهىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» بىزگە بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» 11- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى.

ئەپسۇسكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئەدەبىي تىلنىڭ ئاشۇنداق نادىر يادىكارلىقى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا هېچ نەرسە دېيىلمىگەن. هالبۇكى،

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىگە مەلۇم بولغان تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا ئەسلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «تَـرْكَنْ *tərkən*» – «شاش»نىڭ ئىسمى دەپ كۆرسەتكەن، «ئەبۇ بەكرى قەففال شاشى مۇشۇ شەھەردىندۇر» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك «چۇچۇ» دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

5

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبلەرگە تۈركى تىلىنى// تونۇشتۇرۇشتا ئەلۋەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېردىكى تىلنى تونۇشتۇرۇش زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشەنگەن. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس لۇغەت ئۇچۇن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاب شەكلىگە كەلتۈرگەنگە قەدەر، ھەربىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان. I 27

11- ئەسىردە بارلىق تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل 10- ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئەھۋالىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، 4- ئەسىردىن كېيىن تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ بۆلۈنۈش ھەم بىرلىشىش ۋە يەنە پارچىلىنىش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. بۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر تەبىئىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ تىللىرىغىمۇ تەسىر قىلدى.

تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر زېمىن جەھەتتىن بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن، يەنى 5- ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قاناتقا بۆلۈندى. ئىسسىقكۆلنى مەركەز قىلغان «تېلى»لارنىڭ ئوڭ قانىتى غەربىي تۈركى تىلدا، سول قانىتى شەرقىي تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى

قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قانىاتتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قانىاتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.// 28 I

10- ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى تۈرك (كۆكتۈرك) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شېۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي «توققۇز ئوغۇز» تىلىنى، يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى تىل كلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە «ئۇيغۇر قارلۇق گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئۆزىنىڭ تىلى شۇ تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا، «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كۆرسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقىي تىل پاكىتلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنۇلارنى كۆرسەتتىدۇ:

1. «ئەڭ ئۇچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ//تىللىرىدا نۇقسان بار». «بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ»؛ «تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق». 29 I

2. «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان

جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ». قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك» — «خاقانىيە تۈركلىرى»دۇر؛ باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل 14 – 15- ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ھەقىقەتەنمۇ «خاقانىيە تىلى» قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنداق بولۇشىغا بىر قانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىلىرى// بولغىنىدەك، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى. I 30

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسقا ئىگە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىلنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئوينىغان، تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شېۋىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق، ئەدەبىي تىلنىڭ سۆزلىرى بىلەن شېۋىلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىكى پەرقلىرى ھەم گرامماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى. تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە بارا - بارا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر، سىمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ نۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 25- بەت.

ئۇچىنچىدىن، ئورتاق يېزىق ـــ تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق بار ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇنى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسەتكەن: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ـ ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن»[1]. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا// ئىشلىتىلىپ، پۇختا ئەدەبىي قېلىپقا 31 I
چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئومۇمىي تۈركىي تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى، بۇ يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل[2]. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ تىلنى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە»[3] دەپ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنىڭدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نەزىرىدە «خاقانىيە تۈرك تىلى» بىلەن «ئۇيغۇر تىلى» بىر تىل، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. پەقەت شۇ زامانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىياسىي ۋە دىنىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن، مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنى «ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركىي خەلقلەر» دەپ ئاتىغان، قوچۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بولسا، «مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي خەلقلەر» ياكى «ئۇيغۇر كاپىرلىرى» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە دىنىي مۇجادىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە توختالغاندا، «ئەشەددي كاپىرلار»، «تاتلار» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. ساپ ئۇيغۇر شېۋىلىرىگە ئائىت سۆزلەرگىمۇ خۇددى «چىگىلچە»//«ئوغۇزچە» دېگەندەك «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما، 32 I
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سۆزلىگەندە بولسا، ئۇلارنى چوڭقۇر

---

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 8- بەت.

[2] ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار»، 1960- يىل، موسكۋا.

[3] مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، مۇقەددىمە.

مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەپ ئۆتكەن. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «ئۇيغۇر» ۋە «ئۆگە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

11- ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گراماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ تىلنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى، بىر قىسىم تۈركىي تىللاردىكى «e» ئورنىغا «ə» تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركىي تىل شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىيدىغان بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر باب ۋە بۆلۈملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا، بۇ تاۋۇشنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۆگىتىپ ماڭغان[①]. بۇ ھالەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە جانلىق تىلدا ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالغان. لېكىن، مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە، سۆزنىڭ يېپىق بوغۇمىدا كەلگەن «ə» تاۋۇشىنىڭ «ę» ۋاريانتىمۇ بولغان.

سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى «a» ياكى «ə» تاۋۇشلىرى ئۆز ئۇرغۇسىنىڭ ئاياغدىكى بوغۇملارغا يۆتكەلگەنلىكىدىن ئاجىزلىشىپ، «e» ياكى «i»غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى//كۆرۈنۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: اَقْدِي *əvdi* — ئالدىرىدى، ايقَكْ *əvək* — ئالدىراڭغۇ[②]. «بُرُونْ قَنَدِي *burun ḳanadi* — بۇرۇن قانىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنَدِي» (*ḳanadi*) نى «قانيدِي» (*ḳanïdi*) دەپمۇ يازغان[③]. بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا «ə» «a» نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۆچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، «خاقانىيە تىلى»دىمۇ، ئاساسەن، ئېغىز سوزۇقتىن تەركىب تاپقان سۆزگە ئېغىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن سۆز

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 504- بەت.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 93-، 51- بەت.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 665- بەت.

ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۇپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يُغُرْ (yuoqur) — يُغْرُمْ (yu oqrum) — بِيرْ يُغْرُمْ اُونْ (bir yuoqrum un)؛ يُكُرْ (yügür) — يُكْرُمْ (yügrüm) — بِيرْ يُكْرُمْ يِيرْ (bir yügrüm yər) ۋە باشقىلار[1].

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە، ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەرنى پەرق ئېتىشتە، تۇپ سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان، ئەدەبىي تىلدا، سۆزنىڭ بېشىدا// 34 I كەلگەن « y» تاۋۇشىنى ئوغۇز، قىپچاق شېۋىلىردە، ئېگىز سوزۇق « i » نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، ئومۇمەن چۈشۈرۈپ قالدۇراتتى ياكى «ج - j» غا ئالماشتۇراتتى، گەرچە بۇ دەۋردە «خاقانىيە تىلى» ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «y» نى كۆپىنچە ساقلايدىغان، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىدىغان تىل بولسىمۇ، «خاقانىيە تىلى»نىڭ بۈگۈنكى ۋارىسلىرىدىن بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بۇ خۇسۇسىيەتنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە، يەنى ئۇلار ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا « y » ئورنىغا « y» بىلەن يېقىن تاۋۇش « z »نى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ذ - ż» تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي خۇلاسىلەپ: «ż» تاۋۇشى ياغما، توخسى ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا، شۇنىڭدەك چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ي - y»لاشتۇرۇلىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ تاۋۇش «z»غا ئالمىشىدۇ، دەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە شېۋىلەردىكى ئاشۇنداق ئالمىشىش ھادىسىلىرى ساقلانغان ھالدا، تۇرلۇك فونېتىكىلىق سەۋەبلەردىن كۆپىنچە «ي- y» ۋە بەزىدە «z»، « q(j)»، «g»، «d (t)» ھەم «n»لار بىلەن ئالماشقان. بۇ ئۇزاق زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ھادىسە.

«خاقانىيە تىلى»نىڭ يېتەكچى شېۋىسىدە، كىچىك تىل جاراڭلىق تاۋۇشى « غ - q » ياكى « ك - g »لار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەي، كۆپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا سوزۇق//تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ — پۈتۈن ئۇيغۇر- 35 I قارلۇق گۇرۇپپىسى (جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى) شېۋىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 464- بەت.

«خاقانىيە تىلى» دا «p، k، k » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندە، جاراڭلىقلاشماي ئۆز ھالىتىدە ساقلىناتتى، ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت بۇزۇلماي ساقلىنىپ كەلمەكتە. سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا « q ، g » تاۋۇشلىرىنى قوللىنىشتا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زامانلاردىمۇ ھازىرقىدەك ئارىلاش ئەھۋال بارلىقى مەلۇم. بەزى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا «g» ئورنىغا «k»، «غ - q» ئورنىغا «ق - k » ئارىلاش قوللىنىغان. بۇ ھالەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شىۋىسىدە) ساقلانماقتا.

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «خاقانىيە تىلى»دىكى ئومۇمىي شىۋىلەرگە ئورتاق بولغان تۈپ سۆزلەرنى، ياسالما سۆزلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېزى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماڭغان؛ بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە رايلىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلىي كۆرسەتكەن. تۈركىي تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى»دا پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمىدۇر. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ 2- جىلدىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئەدەبىي تىلدا پېئىلنىڭ دەرىجىلىرى ئاساسەن تۆت تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە/مەنىلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا، سۆزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سۆزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەب تىلىمۇ «تۈركىي تىل»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا يېتىشسىزلىك قىلغان. ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە نامىلارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

«خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئوخشاش پېئىلنىڭ رايلىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

I 36

گرامماتىكىلىق ھادىسىلەردىن دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر ئىش- ھەربىر كەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «*oluquq // gülük*» «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىر ئىش- ھەربىر كەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش- ھەربىر كەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غُلُقْ *oluquq*» (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە)، «كُلُكْ *gülük*» (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ بَرْغُلُقْ اَرْدِي *ol baroquluq ərdi*» دېگەن جۈملە «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[1]. مۇنداق بۇيرۇق رايىغا «*oluquq//gülük*» ياكى «*quluquq//külük*» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىزچىل تۈردە ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شېۋىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. 37 I

بۇلاردىن تاشقىرى، «خاقانىيە تىلى»دىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك، كىچىلىك، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ھەر خىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تولىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ئۇنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە ئەينەن ياكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇد كاشغەرى «تۈركى تىل» ۋە ئۇنىڭ «شېۋىلىرى»دىكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۈرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغچە چۆكۈپ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددىي ھاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىدە، مەھمۇد كاشغەرى ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سۆزلىرىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا، ئاپتورنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنى ئالغان» ۋە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، «تۈركى تىللارغا كىيىن كىرگەن// 38 I

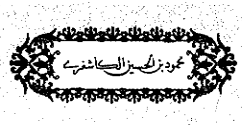
[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 295- بەت.

سۆزلەرنى يازمىغان». «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە، «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسىكىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۈچۈن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئوغۇز، قىپچاق ۋە ئارغۇ «شېۋىلىرى»گە خاس سۆزلەرنى ئۆز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سۆزلەرنىمۇ (شۇ جايىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىدىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شېۋىلىرىدە) تەلەپپۇزى كۆپ ئۆزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن: اَيْپَنْگ *aypang* — ئايپاق، اَرْقَار *arkar* — ئارقار، اَدَشْ *adax* — ئاداش، اُولْ *ul* — ئۇل، اُلاغْ *ulaq* — ئۇلاغ، اُنْكْ *oŋ* — ئۆڭ، اَرْگُزْ *ərgüz* — ئەگۇز، بُشْكَالْ *pəxkəl* — پوشكال، بَقْلانْ *paqlan* — پاقلان، بَغِشْ *baqïx* — بېغىش، جَغْمُرْ *qaqmur* — چامغۇر، جَشْ *qəx* — چەش، جُنُكْ *qünük* — چۈلۈك، تَقْلُو *tavïlqu* — تېۋىلغا، تَغايْ *taqay* — تاغا، تُغاقْلِقْ *tuqaqlïq* — تۇۋاقلىق، تُنكْرا *toŋra* — توڭرا، قُشْغاجْ *quxqaq* — قۇشقاچ، قِنكْراقْ *qïŋrak* — قىڭراق، كَرْكِي *kərki* — كەكە، سُكْسُكْ *səksük* — سۆكسۆك.

I 39 بۇنداق سۆزلەردىن ھەتتا بىرمۇنچىسى (مەسىلەن: ئارقار،// ئاداش، ئۇل، ئۆڭ، تاغاي، سۆكسۆك ۋە باشقىلار) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (ئورخۇن مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكسىكا جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن» تىلىغا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز- ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىيلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئۆلكىسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ، 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئوغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشىلەر ناملىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچىغا ئوخشايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بېرىلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). لېكىن، ئۇزاق زامانلىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇر- تۈرك تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن

خەنزۇچە سۆزلەر «خاقانىيە تىلى»نىڭ سۆزلۈك تەركىبىدىكى ئۆز سۆزلىرىدىن قىلىپ كىرگۈزۈلگەن.

دېمەك، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «تۈركي تىللار دىۋانى» 11- ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان هالدا تۈزۈلگەن.

6

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كەلگەن تارقىلىشى ۋە دۇنيادا «دىۋانشۇناس»لارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى تېخى يېقىنقى/چاغلاردىكى ئىش. 40 I

«تۈركي تىللار دىۋانى» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەب خەلىپىسىگە خاس ئوردا كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان. هازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىردىنبىر نۇسخا بولسا، ئەسلىي ئىرانىنىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە كېيىن دەمەشقىتە ياشىغان مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. بۇ كاتىپنىڭ كىتاب ئاخىرىدا قەيت قىلىشچە، بۇ قولىيازمىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرگەنكەن. كۆچۈرگۈچى مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: «بۇ كىتابنى ئەسلىي نۇسخىدىن يۆتكەپ بولغان كۈن 664- يىلى شەۋۋالنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە ئىدى». دېمەك، بۇ نۇسخا «تۈركي تىللار دىۋانى» يېزىلىپ بولۇپ، 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادىيە 1266- يىل 1- ئاۋغۇستتا (بروككېلمانىنىڭ هېسابىچە 2- ئاۋغۇستتا) كۆچۈرۈلۈپ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. شاكىر ئۇلكۈتاشىر «بۇيۇك تۈرك تىلچىسى كاشغەرلىق مەھمۇد» دېگەن كىتابىدا، «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ:

مىسىر قازىسى، مەشهۇر تارىخشۇناس بەدرىددىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەد ئىبنى مۇسا ئەينى - ئەنتەبى (مىلادىيە 1360- يىلى ۋاپات بولغان) «عقد الجمان فى تاريخ اهل الزمان» (« زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن هەقىقي ئۇنچىلەر») دېگەن كىتابىدا، تۈركي

I 41 خەلقلەر توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئوغۇزلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلىرى// ۋە ئۇلارنىڭ تامغىلىرى، تۆركي تىللار ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، ھەتتا تۆركمەن سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىخچام مەلۇمات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانىدا كۆردۈم» دېگەن. ئەينىنىڭ قەبرىندىشى شاھابىددىن ئەھمەدمۇ «تۆركي تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ «تاريخ البدر فى اوصاف اهل العصر» (« زامانداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھېسسىي تاريخ») دېگەن كىتابىدا، تۆركي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسىردا «باي بارسىيە» خانىقاسىنىڭ شەيخ (مۇدەررىس ــ پروفېسسور) لىرىدىن ئالىم ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرىي مىلادىيە 1363- يىلى تۆزگەن «تاج السعادات وعنوان السيادات» («سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى») دېگەن ئەسىرىدە «تۆركي تىللار دىۋانى»دىن بەزى ئۆزۈندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەندەلىسلىك ئەبۇ ھەييان «كتاب الادراك السان الاتراك» («تۆركلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب») دېگەن كىتابىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان ئاپتورلارنىڭ «تۆركي تىللار دىۋانى»نى كۆرگەنلىكىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا، مۇستەفا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (1591 ــ 1656) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى«كشف الظنون» («گۇمانلارنى ئېچىش»)تا، «تۆركي تىللار دىۋانى» دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەين پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ى بىر جىلددۇر. بېشى «اَلْحَمْدُلِلّٰهِ ذِى لْلفَضلِ الْجَزِيل» دۇر. مۇئەللىپ (مەھمۇد كاشغەرىي) ئۆز ئەسىرىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان ۋە تۆركي تىل 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن... ئەسىرىنى مۇقتەدى بىئەمرىللا ئوغلى خەلىپە ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».// I 42

دېمەك، «تۆركي تىللار دىۋانى» خەلىپە ئوردىسىدىلا قېلىپ قالماي، كېيىنكى ئەرەب ۋە تۈرك ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۆزۈلۈپ قالمىغان. مەھمۇد كاشغەرىيدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان ئەرەب تىلشۇناسلىرىدىن جامالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئۆزىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاگىرتى ھېسابلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۆركولوگىيىگە دائىر «حلية السان وحلبة البيان» («چىرايلىق تىل ۋە گۈزەل بايانلار») دېگەن كىتابنى يازغان.

ھازىر ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابېخانىلارغا سېتىۋەتكەن. 1914- يىلى دىياربەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرىيە 1333 – 1335- يىللىرى مىخ مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈركىيدە بېسىلىپ تارقىتىلغانغا قەدەر، شەرققە يېقىندىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «1904 - يىلى ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۆبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە، مىلادىيە 11- ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركىي تىلدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدە، ئەڭ/كونا تۈركچە- ئەرەبچە تۈزۈلگەن ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن، ئەسەرنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم - پەن ساھەسىدە ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالە شۇ. بۇ ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتىپ چەلەبىنىڭ ‹كشف الظنون› دېگەن ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك»[①].

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى، ياۋروپا ئىلىم- پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگىرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاب ۋە ماقالىلەر يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن ھارتمان (*Martin Hartman*) ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› كە دائىر بىر قانچە مۇلاھىزە»

① م. شاكىر ئۇلكۈتاشىر كەلتۈرگەن نەقىل (تۈركىيە «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ 1933- يىلى 24- سانىدىن).

دېگەن ماۋزۇدا ماقاله يېزىپ، «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1- جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىده «تۇركىي تىللار دىۋانى» بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919- يىلىدىن باشلاپ نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر يازدى؛ بولۇپمۇ 1928- يىلى ئۇنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى نېمىسچە ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى.// I 44

بروككېلمان بۇ كىتابىدا «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى سۆز- ئىبارىلەرنى توغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلارنىمۇ بەرگەن. لېكىن، بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۇلكۇتاشىرنىڭ ئېيتىشىچە، بروككېلمان بەزى سۆزلەرنى خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۇركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۇركىيىده «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى ئەڭ ئاۋۋال كىلىسلى رىفئەت بىلگە، ئاندىن تەۋفىق بىي، خوجا ئاتىپلار تۇركىيە تۇركچىسىگە تەرجىمە قىلغان. لېكىن، بۇ تەرجىمىلەر نەشر قىلىنمىغان. ئاخىردا بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، تۇركىيە تۇركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە 1939- يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە ئۈچ جىلد ۋە بىر ئىندېكسنى نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» قولىيازمىسىنىڭ فاكسىمىلىنى (فوتو نۇسخىسىنى)مۇ نەشر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى تۇركىيە تۇركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىهات قىلىش بىلەن، قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىنقەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇپ، هاشىيىده تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى هەقىقەتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن، ئۇ ئىشلەپ چىققان ئىندېكسته بروككېلمانىنىڭ ئىندېكسىده كەتكەن خاتالار تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە قوشۇمچە قىلىپ قويغان هەمده تۇركچە 1-، 2-، 3- جىلد تەرجىملىرىده كەتكەن خاتالار ئىندېكسته تۈزىتىلگەن. بۇ هەقتە بروككېلمان//ئۆزىنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى› دېگەن ماقالىسىده، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ تۈزىتىشلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقىنى بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىده بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن. I 45

كونا، يېڭى تۈركي تىللار ۋە ئەدەب تىلى بويىچە يۇقىرى بىلىم ئىگىسى بولغان ھۆرمەتلىك ئالىم بېسىم ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى مۇمكىنقەدەر يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن سىكىدۇرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھۆرمەتلەش بىلەن بىرلىكتە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىمراقلىرى شۇكى، «خاقانىيە تىلى»غا خاس بولغان ھەمزە «ء» تاۋۇشىنى «ە» بىلەن بەرگەن (بۇنىڭدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىلىنىڭ بۈگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىگە يېقىنلىقىنى كۆرسىتىش نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك)؛ ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىدە خاتالىقلارغا يول قويغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلىدىن ئېتىبارەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ سالىھ مۇتەللىپوف تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1933—1935- يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخىسىنى/ئاساس قىلغان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۆزبېك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ 1- جىلدىغا سالىھ مۇتەللىپوف « XI ئەسىرنىڭ بۇيۇك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ناياپ ئەسەرلىرى » دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، 2- جىلد بېشىغا «سۆز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سۆز بەرگەندىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سۆزلەر ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار بەرگەن. س. مۇتەللىپوف ئۆزىنىڭ بۇ ماقالە ۋە ئىزاھلىرىدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزىنى ئۆزبېك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى. پەقەت ئۆزبېك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. «تۈركي تىللار دىۋانى»نى مورفولوگىيىلىك، دىئالېكتولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق تەرەپلەردىن پۈختا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئاساس قىلىنغان تىلنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ھۆكۈم چىقارغان بروككېلمانىنى ۋە باشقىلارنى ئەيىبلىگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، س. مۇتەللىپوف بەزى «قەدىمكى تۈركي ئىبارە»لەرنى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى، بەزى سۆزلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىنى ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ، بىز قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بىسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوفنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان پېشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق، شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن، شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىمىزكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلىي قوليازمىنىڭ فاكسىملىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»كە كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆز- ئىبارىلەر، ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە) ئۆز پېتىچە ساقلانغانلىقى ۋە قوللىنىلۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بىزگە كۆپ ئۆڭۈشلۈق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا، كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى بولغان «تۈركي تىللار دىۋانى» بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن بىرىدۇر. بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇدنى قەشقەرلىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نادىر مەدەنىي مىراسى دېيىش بىلەن بىللە، يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا، پۈتكۈل تۈركي قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركي تىللار دىۋانى»نى تۈركي تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق دەپ قارايمىز.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى 1940- يىللاردا قولغا ئېلىنغان. قەشقەر بەشكېرەملىك ئىسمائىل دامولا (ئىسمائىل ئاتابەكرى 1902 — 1954) چۆچەكتە 1946- يىلى بۇ ئەسەرنىڭ بىرىنچى تومىنىڭ دەسلەپكى تەرجىمىسىنى قولدىن چىقارغان.

1951 — 1953- يىللىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىنغان ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى سەيدۇللا سەيپۇللايوف (1918 — 2002)نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى

I 47

بىلەن قەشقەردە ئاكا - ئۇكا مۇھەممەد پەيزى بىلەن ئەخمەد زىيائى تەرىپىدىن
ئەسەرنىڭ//تەرجىمە ئورىگىنالى قولدىن چىققانىدى. 1963 ـــ 1966- يىللىرى ئۇيغۇر I 48
سايرانى تەرىپىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە ئۇچىنچى تەرجىمە
نۇسخىسىمۇ ئىشلەنگەنىدى. لېكىن، سول خاتا لۇشىيەن تۇپەيلىدىن بۇ تەرجىمە
نۇسخىلىرى نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتكەن. بۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك
خىزمەت مەملىكىتىمىزدە ئىلىم - پەن باھارى قايتا يېتىپ كەلگەن ۋاقىتتىلا
قايتىدىن قولغا ئېلىنغان ھەم بۇ ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىغا
تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش، دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە نۇقتىلىق ئىلمىي
تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ خىزمەت ئۇچۇن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى،
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە ئىلمىي كۈچلەرنى جەلپ قىلىپ، مەخسۇس
گۇرۇپپا تەشكىللىگەن. بۇ گۇرۇپپا 1980- يىلىدىن 1984- يىلغىچە «دىۋان»نى ئۇچ
توم قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان. بۇ ئەسەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر
قىلىنىپ كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

بۇ قېتىم ئۆتكەنكى گۇرۇپپا ئاساسىدا قايتا تەشكىل قىلىنغان گۇرۇپپا قىسقا
ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق نەشرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش، يازما
نۇسخىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسىگە قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇش، ماتېرىيال توپلاش،
دەلىللەش، بېكىتىش ئارقىلىق «دىۋان»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن
يېڭىدىن نەشرگە تەييارلاپ چىقتى. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي قولىيازمىسى كۆچۈرۈلۈش ۋە
قولدىن قولغا ئۆتۈش جەريانىدا، ئۇنىڭدا بەزى ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. شۇ
سەۋەبتىن ئەينى دەۋردىكى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى (ئەسلى مەنىسى ۋە
كۆچمە مەنىسى)نى چۈشىنىش ۋە فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئېنىقلاش جەھەتتە بەزى
يېتەرسىزلىكلىرىمىزنىڭ بولۇشى تەبىئىي. ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ بۇنى نەزەردە
تۇتۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرىنى
تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى
2008- يىل 5- ئاينىڭ 15- كۈنى// I 49

«تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئىزاھات

1. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قوليازمىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ 1990- يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان رەڭلىك فاكسىملى (فوتو نۇسخىسى) ئاساس قىلىندى.

2. «دىۋان»دىكى سۆزلەملەر ۋە كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەرەبچە ئىملاسى ئەينەن ساقلاندى.

3. ئەرەبچە ئىملاسىدا ئىككى خىللىق بولغان ئايرىم سۆزلەم ۋە مىساللار ئەينەن كۆچۈرۈلۈپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ھاشىيىدە ئىزاھلاندى.

4. ئەرەبچە ئىملاسى ئېنىق بولمىغان ياكى خاتا كۆچۈرۈلگەن سۆزلەم ۋە مىساللارنىڭمۇ ئەسلىي ئىملاسىنى ساقلىدۇق، ئەمما «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بېرىلگەن تۈزىتىشلەردىن مۇڭاپىق تاپقانلىرىمىزنى، شۇنىڭدەك، ئۆزىمىز ھېس قىلغان خاتالىقلارنى تىرانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ، ھاشىيىدە ئىزاھلىدۇق.

5. «دىۋان»نىڭ رەڭلىك فوتو نۇسخىسىغا ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، «دىۋان»نىڭ يازما نۇسخىسىدا بەزى سۆزلەر قارا سىياھ بىلەن، بەزى سۆزلەر قىزىل سىياھ بىلەن تۈزىتىلگەن.// بېسىم ئاتالاي قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان تۈزىتىشلەرنى ئىشەنچسىز ھېسابلاپ، بىر قىسمىنى تۈزەتكەن. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بىر قىسىم پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردۇق، يەنە بىر قىسمى ھەققىدە بولسا، يازما نۇسخىدىكى تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق. ھەر ئىككى ئەھۋالدا ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

6. يازما نۇسخىدىكى ئەرەبچە سۆزلەردە كۆچۈرۈشتە سادىر بولغان ئىملا ۋە سۆز خاتالىقلىرىدىن سېزىلگەنلىرى تۈزىتىلىپ تەرجىمە قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

I 51

7. «دۇان»نىڭ ئەرەبچە باسما نۇسخىسى ۋە باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بەزى مىسىللارمۇ قۇر بېشىغا چىقىرىلىپ ئايرىم سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان. مۇنداق قىلىش مەھمۇد كاشغەرىي مەزكۇر بابتا كۆرسەتكەن ئۆلچەمگە توغرا كەلمىگەچكە، بىز مۇنداق مىسىللارنى مۇستەقىل سۆزلەم قاتارىدىن چىقىرىپ، مىسال قىلىپ ئېلىنغان سۆزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق.

8. «دۇان»دا بەزى كۆپ مەنىلىك پېئىللارنىڭ بىر- بىرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇستەقىل مەنىلىرى بىرلا سۆزلەم ئىچىدە ئىزاھلانغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بىر مۇستەقىل سۆزلەم قىلىپ، قۇر بېشىغا چىقاردۇق. لېكىن، مۇنداق پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەر شەكىللىرى ئاخىرىدا بىرلا قېتىم بېرىلدى.

9. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى يازما نۇسخىدا ئوخشاش ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنى بىر قاتارغا تىزىش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن ۋە مەزكۇر ھەرپ شۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدا ئىزچىللىق يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىز بۇ خىل ھەرپلەرنى قۇر بېشىدا ئايرىم كۆرسەتمىدۇق. // 52 I

10. «دۇان»دىكى ھەربىر تۈركىي سۆز ۋە مىسالغا لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن تىرانسكرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقئارا تىرانسكرىپسىيىدىكى تەڭدىشى):

، (a) a	، (ɛ) ɔ	، (E) ə	، (b) b
، (d) d	، (f) f	، (g) g	، (ʁ) oʃ
، (x) h	، (h) h	، (i) i	، (ɨ) ï
، (j) j	، (k) k	، (q) k	، (l) l
، (m) m	، (n) n	، (ŋ) ŋ	، (o) o
، (θ) ϕ	، (p) p	، (c) q	، (r) r
، (s) s	، (t) t	، (y) ü	، (w) w
، (u) u	، (v) v	، (ʃ) x	، (j) y
، (z) z	، (ʒ) z	، (ʒ) ż	.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان « i » ئۇچۇن « $\dot{i}$ » بەلگىسى ئىشلىنىدى. «ذ» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى « z » دىن پەرقلەندۈرۈش ئۇچۇن، «z»نىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «$\dot{z}$» شەكلىدە ئىپادىلەندى. «دىۋان»دا « $ə$ » تاۋۇشىنىڭ بىر ۋارىيانتى «اِيە» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «$ə$»نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «$\ddot{ə}$» شەكلىدە ئىپادىلەندى.// I 53

11. «دىۋان»دا ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن « p ، b » تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، « g ، k » تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، « q ، j» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك ئەرەبچە يېزىق ۋە دىئاكرىتىك بەلگىلەرگە قاراپ «o» بىلەن «u» نى، «$ö$» بىلەن « $ü$ »نى بىر - بىردىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن. تىرانسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى، تۈركىي تىللارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا، بۇلار مۇمكىنقەدەر ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن: «دىۋان»دىكى «ك» ھەرپىنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دىۋان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا « oq » ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركىي سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆز بېشىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(2) كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەر ئاخىرىدىكى «ك» نىڭ ئوغۇز- قىپچاق تىللىرىدا «y» غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(4) پېئىللارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى بۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتلىرى ik، iik، $ək$)» نى ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «$tirig$ ، $ölüg$» سۆزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى؛

ئىككىنچى، «isig — ئىسسىق» سۆزىنىمۇ يۇمشاق كاف «g» بىلەن
54 I كۆرسەتكەنلىكىنى؛//

ئۇچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «k»، سۆپەتلەرنى بىلدۈرگەندە «g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى؛

تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «لِكْ» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 254- ۋە 255- بەتلەر) بۇ قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقى (ئومۇمەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف « k» بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجھۇل دەرىجىدىكى سۆپەتداش (ئومۇمەن سۆپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە يۇمشاق كاف «g» بىلەن كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرگەن سۆزلەردە «k» بىلەن، سۆپەت ياكى ھەم ئىسىم، ھەم سۆپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سۆزلەردە «g» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

12. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تۈركىي سۆزلەرگە بەرگەن ھەممە ئىزاھلىرىنى ئاپتورنىڭ ئىپادە فورمىلىرىنى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاش ئاساسىدا تولۇق تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن تىرىشتۇق. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى يول تۇتۇلدى:

A. بىر سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرمۇ شۇنداق ئىشلىتىلىۋاتقان بولسا،
55 I تەرجىمىدە شۇ سۆزنىڭ ئۆزىلا بېرىلدى.//

مەسىلەن: اِتْ it — ئىت.

B. «دىۋان»دىكى سۆزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان بولسا، تەرجىمىدە ئالدى بىلەن شۇ سۆزنىڭ ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭدىشى بېرىلدى.

مەسىلەن: اَتْ at — ئەت، گۆش.

C. «دىۋان» دىكى سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلمەي، شېۋىلەردە ساقلانغان بولسا، ئالدى بىلەن شۇ سۆزنىڭ شېۋىلەردە ساقلانغان شەكلى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان

تەڭدىشى بېرىلدى. ئەمما، قايسى شېئىرە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

مەسىلەن: اُلُقْ *uluk* — ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قېيىق، قولۇاق.

D. تارىخىي ئاتالغۇلار ۋە جۇغراپىيەۋى ئىسىملارنىڭ ئاۋۋال ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئىزاھاتى تەرجىمە قىلىندى.

مەسىلەن: تَرْخَانْ *tarhan* — تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال قوللىنىلغان ئىسىم، «بەگ» مەنىسىدە. ئارغۇچە.

جُرْجانْ *qurqan* — چەرچەن. چىن يولىدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.

13. ماقال - تەمسىللەر، شېئىرىي بېيىتلەرنىڭ تەرجىمىسىدە مۇنداق يول تۇتۇلدى.

A. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى//ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىنغانداۋ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەسلىي تۈركىي تېكىستتىن يىراق كەتمىسە، ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىندى: I 56

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو ايسيزْ قَتْماسْ *təzək karda yatmas əžgü əsiz katmas*

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

قُتْ قُقْغْ بِرْسا اِذِمْ قُولِنكا *kut kuvïoq bərsə iżim kulïŋa*

كُنْدا ايشي يُكْسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ *kündə ïxï yüksəpən yukar aoqar*

بەخت — دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،

كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر.

B. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى تۈركىي تېكىستنىڭ ئەينەن تەرجىمىسى بولماي، ئومۇمىي مەقسەتنىلا ئىبارەت بولسا، ئاۋۋال تۈركىي تېكىست ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بېرىلىپ، چاسا تىرناق ئىچىگە ئېلىندى، ئاندىن ئۇنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەرەبچە ئىزاھى تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن:// I 57

قِيزْ بِرْلا كُرَشْما *kïz birlə kürəxmə*

قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما *kïsrak birlə yarïxma*

[قىز بىلەن چېلىشما،
تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.]

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدِيمُو *alp ərtoŋa öldimu* [ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،

اِيسِيزْ اَژُونْ قَلْدِيمُو *əsiz azun kaldïmu* يامان دۇنيا قالدىمۇ،

اُذْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو *özlək öqin aldïmu* پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،

اَمْدِي يُرَكْ يِر تِلُورْ *əmdi yürək yïrtïlur*// ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.] 58 I

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە- پارە بولماقتا.

C. ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەرەبچە تەڭدىشى كەلتۈرۈلگەن بولسا، ئەرەبچە تەڭدىشى ئەينەن بېرىلدى، تەرجىمە قىلىنمىدى. مەسىلەن:

يِيراقْ يِيرْ ساقِنْ اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ *yïrak yər savïn arkïx kəldürür*

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر.

بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «وَيَأتِكَ بِالْاَخْبارْ مَنْ لَمْ تُزَوِّدَ» دېگەن ماقالىغا توغرا كېلىدۇ.

14. «دىۋان»دىكى ئەرەبچە گرامماتىك ئاتالغۇلار مۇنداق بىر تەرەپ قىلىندى:

A. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپىگە ئائىت بولغان ئەرەبچىگە خاس گرامماتىك ئاتالغۇلار ئۆز پېتى ئېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم ئۇچرىغان جايدا ھاشىيىدە ئىزاھلاپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن:// 59 I

مەنقۇس ـــ ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، ئاخىرقى ھەرپى ھەرپى ئىللەت (ا، و، ى) بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

B. تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئائىت ئەرەبچە گرامماتىك ئاتالغۇلاردىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەنلىرى ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەنلىرى ئىستېمال مەنىلىرىدە سەل پەرق بولسىمۇ، يەنە ئۆز پېتى ئىپادىلىنىدى. بۇلاردىن مەنىدە پەرق بارلىرىنى ياكى ھازىرقى كىتابخانىلارغا ياتراق بولغانلىرىنى بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز:

ئىسىم ـــ بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەقەت ئاتلارنىلا بىلدۈرىدۇ، ئەرەبچىدە، شۇ جۈملىدىن «دىۋان» دا زامان بىلەن تۈرلەنمەيدىغان ھەممە سۆز تۈركۈملىرى (مەسىلەن: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەر)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

فائىل ـــ جۈملىدە ئىش ـ ھەرىكەتنى (پېئىلنى) ئىجرا قىلغۇچى ئىگە.

ئىسمى فائىل ـــ ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مەفئۇل ـــ ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى، تولدۇرغۇچى.

ئىسمى مەفئۇل ـــ مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مىفئال ـــ ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش.

ئىدغام ـــ ئىككى تاۋۇشنىڭ بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇشى ياكى بىر خىل ئوقۇلۇشى، ئاسسىمىلياتسىيە. مەھمۇد كاشغەرىي بەزىدە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيىنىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتايدۇ.

ھەرپ ـــ (حرف) «دىۋان»دا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتىكى «ھەرپ»دىگەن ئۇقۇمدىن باشقا يەنە «تاۋۇش»، «فونېما» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. I 60

قاتتىق ھەرپلەر (حروف الصَّلابَة) ـــ بۇنىڭدا «ب - p، ت - t، ج - q، ك - k، ق - k_1» غا ئوخشاش پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (اشباع) ـــ بۇ سۆز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئارقا سوزۇقلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جاراڭسىز تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (رَكِيكَة) ـــ بۇ سۆز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جاراڭلىق تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

ئەلىف (ا) ـــ ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى، «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركىي سۆزلەردىكى «*a* ، *ə*، *e*، *i*، *i*، *ə*» تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ۋاۋ (و) ـــ ئەرەب ئېلىپبەسىدە يېگىرمە يەتتىنچى ھەرپ. «دىۋان» دا بۇ ھەرپ تۈركىي سۆزلەردىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش (*w*) ۋە تۆت سوزۇق تاۋۇش (*o*، *ɵ* ، *u* ، *ü*) قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

15. سۆزلەرنى ئىزاھلىغاندا تۆۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئىشلىتىلدى:

A. تەڭداش مەنىلىك سۆزلەر پەش بىلەن، مەنىلىرىدە پەرق بار سۆزلەر چېكىتلىك پەش بىلەن ئاجرىتىلدى.

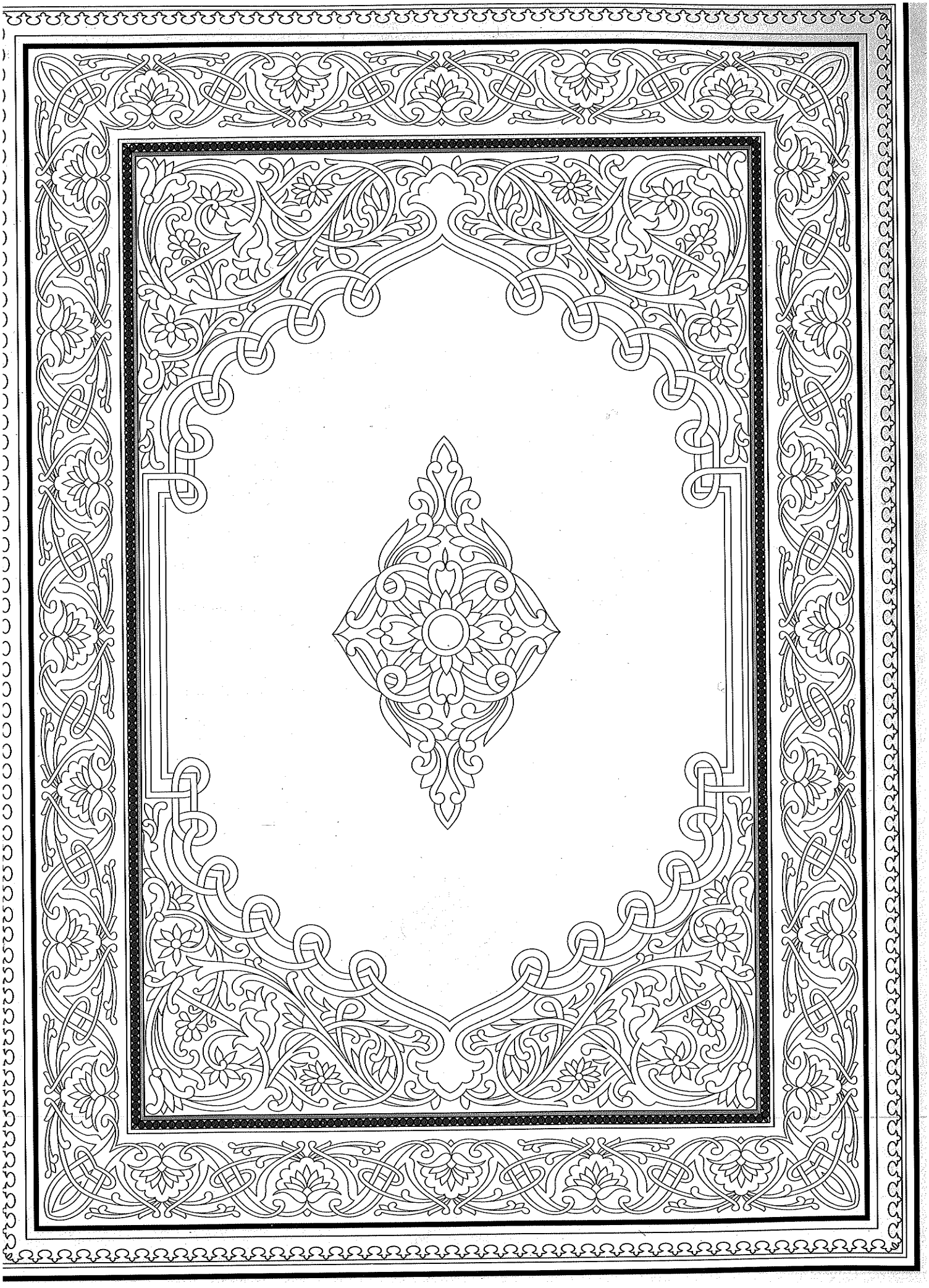
B. ئايرىم ئىشلىتىلمەي، سۆز بىرىكمىلىرىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر ئايرىم ئىزاھلانماي، تىرانسكرىپسىيىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلۇپ، سۆز بىرىكمىسى ئىچىدە ئىزاھلاندى.// 61 I

C. بەزى مىساللارغا مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھتا تۈركىي تېكىستنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

D. تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇلغان ئىزاھلار تىرناق ئىچىگە بېرىلدى.

E. بىر سۆز ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا، ئوتتۇرىسىغا // بەلگىسى قويۇلدى.

F. بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ~ بەلگىسى قويۇلدى.// 62 I

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَبِهِ الْعَوْنُ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن، پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ

ھەممە ماختاش - ئالقىشلار يۈكسەك پەزىلەت ۋە كۆركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سۆزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان قۇرئاننى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن توغرا يولنى كۆرسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كۆرسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى.

مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پىشۋا بولغان ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئەبەدىي ئېسەنلىك بەرسۇن.

ئەمدى، مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز:

مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى//ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك

تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق. كىمكى ئۆز گۈزەللىكىدىكى دۇشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركىلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركىلەر ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قوتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پاناھ تاپىدۇ.

ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغانىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى// 2
ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەنىكەن.

بۇ ھەدىسكە شۇ ئېيتقۇچى كىشىلەرنىڭ ئۆزى جاۋابكار. بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ. راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.

شۇڭا، مەن شۇ تۈركىلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى// ئەڭ روشەن بايان I 2
قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۈرۈقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دِيوانُ لُغاتِ التُّرْكْ ـــ تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.

بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇقىدىن ۋە ئابباسىيلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگىمىز، مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم. تەڭرى ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى دائىم يۇقىرى، ئۆمرىنى راھەت- پاراغەت ئىچىدە ئۇزۇن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقتا تەڭدىشى يوق سەلتەنەت ئاساسلىرىنى تەۋرەنمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن، ئۇنىڭ پەرمان دائىرىلىرىنى كېڭەيتسۇن ۋە يۇكسەلدۇرسۇن؛ ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭ بىھېساب ساخاۋىتى

شاراپىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۈكسەك بەخت- سائادەتكە ئىگە بولسۇن، ئۇنىڭ دەۋەتلىرى
3 I ئەمەلگە ئېشىپ، ھەربىر غەلىبىسى سادىق دوستلىرىنى خۇشال قىلسۇن؛ تەڭرى ئۇنىڭ//
قەھر - غەزىپىگە ئۇچرىغان دۈشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلسۇن؛ ئۇنىڭ سايىسىنى،
كۆركىنى، قۇدرىتىنى، پەزىلىتىنى ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن يىراق قىلمىسۇن.

مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر[1]، ماقال - تەمسىللەر، بېيىت-
قوشاقلار، رەجەزلەر[2] ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە//
3 تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى
ئۈچۈن، بىر نەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جايى- جايىغا قويدۇم.
تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم. ئاخىر، بۇ لۇغەت كىتابنى تۆۋەندىكى
سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بۆلۈمى[3]. تەڭرى كىتابنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنمۇ
كىتابىمنى ھەمزە بىلەن باشلىدىم.

4 I ئىككىنچى، سالىم بۆلۈمى[4].//

ئۈچىنچى، مۇزائەف بۆلۈمى[5].

تۆتىنچى، مىسال بۆلۈمى[6].

بەشىنچى، ئۈچ ھەرپلىكلەر بۆلۈمى.

ئالتىنچى، تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى[7].

---

[1] سەجئە ـــ قاپىيىلىك نەسر.

[2] رەجەز ـــ شېئىرىيەتتە ئاروز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى؛ بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلەر» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

[3] ھەمزە ـــ ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى «ا ـ ئەلىف» ئاستى - ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر بىلەن تۇرلۈك سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىسە، «ھەمزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[4] سالىم ـــ تەركىبىدە ئەرەبچىدىكى «ھەرپى ئىللەت» دەپ ئاتالغان «ا ـ ئەلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرەرسى بولمىغان ۋە ھەرپ تەكرارلانمىغان سۆزلەر.

[5] مۇزائەف ـــ بىر ھەرپى تەكرارلىنىپ، بىرىنچىسى ساكىنلىق، ئىككىنچىسى ھەرىكە (ئەرەبچىدە سوزۇق ھەرپلەر ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر ـــ زىر، زەۋەر، پەش ۋە باشقىلار) لىك سۆزلەر.

[6] مىسال ـــ «ا ـ ئەلىف، و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» ھەرپلىرىدىن بىرى بىلەن باشلانغان سۆزلەر.

[7] ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ياكى ئالتە ھەرپلىكلەر دېگەندە، ئەرەب ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

يەتتىنچى، غۇننىلىكلەر بۆلۈمى[1].

سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن[2] بىللە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى.

ھەربىر بۆلۈمنى ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىدىم. ئاۋۋال ئىسىملارنى، ئاندىن پېئىللارنى كەلتۈردۈم ۋە ھەربىرىنى ئۆز ئورنىغا قاراپ، بابلارغا ئايرىدىم. ئالدىدا كېلىدىغانلىرىنى ئالدىغا، كېيىن كېلىدىغانلىرىنى كەينىگە قويدۇم. كىشىلەرگە تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۆلۈم ۋە بابلاردا ئەرەبچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتتىم.

تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق// كۆرسىتىش ئۈچۈن، خەلىلىنىڭ« كِتَابُ الْعَيْنْ[3] » دېگەن ئەسىرىدە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنىمۇ بۇ كىتابقا كىرگۈزۈش كۆڭلۈمگە كەلگەنىدى. مۇنداق قىلغاندا، ئىش تېخىمۇ تەرتىپلىك بولغان بولاتتى. لېكىن، سۆزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم، ئىشلىتىلمۇاتقان سۆزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ تۇتقان بۇ يولۇم تېخىمۇ توغرا.

I 5 4

تۈركىي تىلىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بىلەن ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنى تونۇتۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى ئۈرنەكلەرنى كۆرسىتىمەن:

اَرِقْ	*arik̡*	ئېرىق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقُرْ	*ak̡ur*	ئوقۇر	ئىشلىتىلىدۇ.
قارْ	*k̡ar*	قار	ئىشلىتىلىدۇ.
قَرا	*k̡ara*	قارا	ئىشلىتىلىدۇ.
رَقا	*rak̡a*		ئىشلىتىلمەيدۇ.//
راقْ	*rak̡*	راق (سۇپەتنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى)	ئىشلىتىلىدۇ.

I 6

---

[1] غۇننە ـــ دىماغ تاۋۇشى: غۇننىلىكلەر ـــ تەركىبىدە دىماغ تاۋۇشى بولغان سۆزلەر.

[2] ساكىن ـــ ھەربىر بىلەن ئوقۇلمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى يېپىق بوغۇم ئايىغىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش.

[3] خەلىل ئىبنى ئەخمەد بەسرى ـــ ئىلمىنۇجۇم (ئاسترولوگىيە)، پەلسەپە ۋە تىلشۇناسلىقتا ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنْ»، «كِتَابُ الْعُرُوضْ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. «كِتَابُ الْعَيْنْ» دېگەن ئەسىرى «ع - ئەين» ھەرپى بىلەن باشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ۋاپاتى ھىجرىيە 170 - (مىلادىيە 786 ـــ 787 -) يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

اَزُقْ	azuq	ئوزۇق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقُزْ	aquz		ئىشلىتىلمەيدۇ.
قُزى	quzi	قوزا	ئىشلىتىلىدۇ.
قِيزْ	qiz	قىز	ئىشلىتىلىدۇ.
زِقِي	ziqi		ئىشلىتىلمەيدۇ.
زِيقْ	ziq		ئىشلىتىلمەيدۇ.

«قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەندەك، بۇ پەقەت بىر ئۆرنەكتىنلا ئىبارەت. تۆت ۋە ئۇنىڭدىن زىيادە ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان سۆزلەرنىمۇ، مۇشۇ ئۆرنەك بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن.

مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قوللانما بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن، دېگەن نىيەت بىلەن، بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى- يېڭى ئۆلچەملەرنى قويدۇم. ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنىلا ئالدىم. چۈنكى، سۆزنىڭ قىسقىسى ياخشى، ئىلگىرىلەشنى خالىغۇچىلارغا تۇغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۇكسىلىش تىلىكىدە بولغۇچىلارغا شۇتا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. جۇملىدىن//تۇرك خەلقلىرىنىڭ كۆرگەن- بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال- تەمسىللىرىدىن مىساللار كەلتۈردۇم،//تاكى بۇنىڭدىن پايدىلانغانلار كېيىنكىلەرگە، ئۇلار ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە يەتكۈزسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرمۇنچە ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۇم. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاب يېڭىلىقلار بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتتى. كۆڭۈل باغلىغان بۇ ئىشمدا تەڭرىدىن ياردەم سورايمەن.

لاَحَوْلَ وَلاَقُوَّةَ اِلاَّ بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيم وَهُوَ حَسْبُنا وَنِعْمَ الْوَكِيلْ

(پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز).

تۈركي سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا

ھەممە تۈركي تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسي ھەرپلەر ئون سەككىز. تۈركي يېزىق شۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ھەرپلەر تۆۋەندىكى سۆزلەرگە جەملەنگەن:

اخوك، لف، سمج، نزق، بذر، شتّيا

ئايرىپ كۆرسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

ا ح ه م ه ب ك
ا ف خ و ز ق ى ك د
ى ن ه ا ع د ي ه ع
م ن س ب ج ر ش ت ل /

I 8

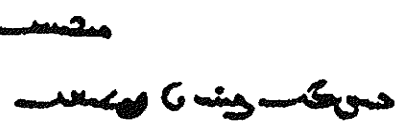
بۇ ھەرپلەر ئەرەبچىدىكى «ا، ب، ت، ث...»گە ئوخشايدۇ. يۇقىرىدىكى ئاساسي ھەرپلەردىن تاشقىرى، يېزىقتا يوق، پەقەت ئېغىزدىلا ئىشلىتىلىدىغان، يەنى ئاساسي ھەرپ ھېسابلانمايدىغان يەنە يەتتە ھەرپ بار، تۈركي تىللار بۇلارسىز بولمايدۇ. بۇلار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ب – p»، ئەرەبچە «ج – j» ھەرپى – بۇ ھەرپ تۈركي سۆزلەردە ئاز ئىشلىتىلىدۇ ـــ ، «ز – z» بىلەن «ش – x» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ژ – $ʒ$» ھەرپى، ئەرەبچە «ف – f» ھەرپى، چېكىتلىك «غ – $ɣ$» ھەرپى، « ق – q» بىلەن «ك – k» ئارىلىقىدا/تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق «ك – g» ھەرپى، « ن – n » بىلەن «غ – $ŋ$» ئارىلىقىدا ۋە « ن – n » بىلەن «ق – k» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «نگ – $ŋ$» ھەرپىدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپنى تەلەپپۇز قىلىشتا تۈركلەردىن باشقىلار قىينىلىدۇ.

6

بۇ يەتتە ھەرپ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاساسي ھەرپلەرگە ئوخشاش يېزىلىپ، ئۇلاردىن پەقەت چېكىت قويۇلۇش بىلەن پەرقلىنىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا «ث»ھەرپى يوق. شۇنداقلا «اطباق»ھەرپلىرىدىن بولغان «ط، ظ ص، ض»، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن بولغان «ح، ھ، ع» ھەرپلىرىمۇ يوق. «ئۈكە - ھۈۋقۇش»نى

«ئاھي *uḫi*» دەيدىغانلار بەك ئاز. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي قىيپچاقچىدا بولغىنىدەك «ك – *k*» بىلەن ئىيتىلىدىغان «ئاكي *üki*» دۇر. كەنچەكلەر چاقماقنى «جَها ـ *qaḫa*» دەيدۇ، بۇ تىل ساپ ئەمەس، كۆز ئاغرىقىنى «ئاوْ *uḫ*» دەيدۇ، بۇمۇ بۇزۇلغان سۆز.

بۇنىڭدىن باشقا، تىنىۋىلىش ئۇچۇن، بەزىدە سۆز ئاخىرىغا //«ھ – *ḫ*» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: لاچىننى چاقىرىشتا «تاھ تاھ *taḫ taḫ*»، تاينى چاقىرىشتا «قُرِّهْ قُـرِّهْ *ḳurrïḫ ḳurrïḫ*» دېيىلىدۇ. ئەمما، تەركىبىدە «ھ – *ḫ*» كېلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق، بۇ تاۋۇش گاھىدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ. چۇنكى، خوتەن تىلىدا ھىندى تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنچەك تىلىدىمۇ «ھ – *ḫ*» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۇنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۇركچە ئەمەس. ئەگەر «ث»ھەرپىنى يېزىش لازىم بولسا، تۇركىي يېزىقتىكى «ذ – *ẕ*» شەكلىدە يېزىلىپ، ئۇستىگە چېكىت قويۇلىدۇ. «ض» ھەرپىمۇ «ذ – *ẕ*» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ص» ھەرپىمۇ «س – *s*» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ح، ع، ھ» ھەرپلىرى تۇركچە «ھ – *h*» شەكلىدە يېزىلىپ، ئايرىم بەلگىلەر بىلەن ئايرىلىدۇ. چۇنكى، بۇ ھەرپلەر پەقەت ئەرەب تىلىغا خاس. بۇ ھەرپلەرنى تۇركىي يېزىق بىلەن يېزىشقا توغرا كەلسە، ئەسلىدىكى تۇركىي ھەرپلەرنىڭ شەكلى يېزىلىپ، چېكىت ۋە بەلگىلەر بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. تۇركىي ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى توپلانسا//تۆۋەندىكى شەكىل ھاسىل بولىدۇ:

بۇنىڭ يېزىلىش قائىدىسى مۇنداق: تەلەپپۇزدا ئورنى يوقلۇقىغا قارىماي، فەتھە[1] ئورنىدا «ا ـ ئەلىف»، زەممە[2]//ئورنىدا «و ـ ۋاۋ»، كەسرە[3] ئورنىدا «ى ـ يا» كېلىدۇ.

---

[1] فەتھە ـــ «*a* , *ə*» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ھەرپلەرنىڭ ئۇستىگە قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـَ (زەۋەر)

[2] زەممە ـــ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ھەرپلەرنىڭ ئۇستىگە قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـُ (پەش).

[3] كەسرە ـــ «*i* , *i*» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـِ (زىر).

بۇنىڭ ئەرەبچىدىكى مىسالى ئىزافەت[1] ھالىدىكى «اَخْ، اَبْ» سۆزلىرىدە كۆرۈلىدۇ: هَذَا اَبُوكْ وَرَأَيْتُ اَبَاكَ وَ مَرَرْتُ بِاَ بِيكَ[2]، بۇ سۆزلەرنى يازغاندا، ھەربىر ئۇچۇن ھەرپ قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت- ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.

I 11 تۈركىي سۆزلەردە ئىمالە، ئىشبا، ئىشمام[3] لارنىڭ ھەربىرى/ئۇچ ھەربىر بىلەن كېلىدۇ؛ قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان غۇننە[4] بىلەن خەيشۇم[5] مۇ شۇنداق. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىردىن ئىككىسىنىڭ قاتار كېلىشى «ق - ķ» بىلەن «ج - q» ھەرپلىرىنىڭ بىرلىشىشى، «ب» ھەرپىنىڭ «م - m» بىلەن، «ن - n» ھەرپىنىڭ «ل - l» بىلەن ئالمىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا

ئىسىملار ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى تۇپ ئىسىم، ئىككىنچىسى ياسالما ئىسىم. پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار پېئىل ئاخىرىغا ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنى ئۇلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ.

---

[1] ئىزافەت ـــ ئىككى ئىسىمنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىپ، بىرى يەنە بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىشى.

[2] بۇ ئەرەبچە ئىبارىدىكى «اَبْ»دىن تۇرلەنگەن بىرىنچى سۆزگە «اَبُوكَ» «و - ۋاۋ»، ئىككىنچىسىگە «اَبَاكَ» «ا - ئەلىف»، ئۈچىنچىسىگە (بِاَبِيكَ) «ى - يا» قوشۇلغان.

[3] ئىمالە (امالە) ـــ ئەسلىدە ئارۇز ۋەزنىنىڭ قائىدىسى بويىچە غەيرىي تەبىئي ھالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش، بۇ يەردە بىرەر تاۋۇشنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشبا (اِشْبَاعْ) ـ ئەسلىدە ئەرەب شېئىرىيىتىدە ۋەزىن ۋە قاپىيە ئۈچۇن بىر سۆزگە بىرەر ھەرپ قوشۇپ ئوقۇش، بۇ يەردە تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشمام (اِشْمَامْ) ـ تاۋۇشلارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

[4] غۇننە (غُنَّه) ـ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ن - n» بىلەن «ق – ķ» ياكى «ن - n» بىلەن «غ – oq» نىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان «نك - ŋ» تاۋۇشى.

[5] خەيشۇم (خَيْشُومْ) ـــ دىماغ تاۋۇشى.

قِلِچْ *kilič*، أُوقْ *ok* دېگەنگە ئوخشاشلار تۇپ ئىسىم بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملار
باشقا سۆزلەردىن ياسالغان ئەمەس. ياسالما ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسىلىدۇ.// 8
بۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزىلىرى تىل
قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. مەن شۇ ئىسىملارنىڭ
ئىشلىتىلىدىغانلىرىنى يازدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى// تاشلىدىم. لېكىن، مەن 12 I
شۇنداق بىر يول تۇتتۇمكى، قائىدە بويىچە، قىياس قىلغىلى بولىدىغان ۋە مەن
تاشلىۋەتكەن سۆزلەرنىمۇ مۇشۇ يول بىلەن تېپىۋالغىلى بولىدۇ. پېئىللاردىن ياسالغان
ئىسىملار تۆۋەندىكى ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۇزۇلىدۇ. بۇ
ھەرپلەر ا - ئەلىف، ت - *t*، ج - *q*، ش - *x*، غ - *q*، ق - *k*، قاتتىق كاف (ك - *k*)،
ق – *k* بىلەن ك - *k* ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان يۇمشاق كاف (ك - *g*)، ل - *l*،
م - *m*، ن - *n*، و - *w* ۋاۋلاردىن ئىبارەت.

ا – ئەلىف

بِلْكا *bilgə* - «ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق» دېگەن مەنىلەردىكى بۇ سۆز «بِلْدِي *bildi*» سۆزىدىن ياسالغان. أُگا *ögə* — ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقىرى بولغان كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بۇ سۆز « أُودِي نائْكِنِي *ödi nəŋni* — نەرسىنى ياخشى چۈشەندى» دېگەن ئىبارىدىكى «أُودِي *ödi*» سۆزىدىن ياسالغان. «أُوا *uwa*» سۆزىمۇ شۇنداق. بۇ ئىچىگە شېكىر ئۇۋىتىپ سېلىنىدىغان بىر خىل غىزانىڭ نامى. بۇ سۆز «أُوْدِي *uwdi*» سۆزىدىن ياسالغان.

«ا – ئەلىف» كۆپىنچە «م – *m*» بىلەن بىرلىكتە («*ma*، *mə*» شەكلىدە) كېلىدۇ. «كوكۇلا» مەنىسىدىكى «كَسْما *kəsmə*» سۆزى «كَسْدِي *kəsdi*» سۆزىدىن ياسالغان. كۆزنى يېپىۋالمىسۇن دەپ كېسىلىگەن ماڭلاي چاچىمۇ «كَسْما» دېيىلىدۇ.
«أُورْما // سَجْ *ərmə saq*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «أُورْدِي *ördi*» سۆزىدىن ياسالغان. 13 I

ت – t

«قاچقۇن» دېگەن مەنىدىكى «قَجُتْ *qaqut*» سۆزى «قَجْدِي *qaqdï*» سۆزىگە «ت — *t*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كىيىم ـ كېچەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَذُتْ *qəžüt*» سۆزىمۇ «كىيىدى» دېگەن مەنىدىكى «كَذْتِي *qəžti*» سۆزىگە «ت — *t*» قوشۇلۇپ ياسالغان./ 9

ج – q

«كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُمَجْ *qəmaq*» دېگەن سۆز كۈل ۋە كۈلگە ئوخشاش نەرسىلەرگە بېرەر نەرسىنى كۆمگەندە ئىشلىتىلىدىغان «كُمْدِي *qəmdi*» سۆزىگە «ج - *q*» قوشۇلۇپ ياسالغان. «سَقِنْجْ *səvinq* — سۆيۈنچ» سۆزىدىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «سَقِنْدِي *səvindi*» سۆزىدىن ياسالغان.

ش – x

ئۆزىگە تونۇش ئادەم مەنسىدە ئىشلىتىدىغان «بِلِشْ *bilix*» سۆزى «بِلْدِي *bildi*» سۆزىگە «ش ـ *x*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سوقۇشماق»، «توقۇنۇشماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُورُشْ» ۋە «تُقُشْ» سۆزلىرىمۇ «اُورْدِي *urdi*»، «تُقِيدِي *tokïdi*» سۆزلىرىگە «ش – *x*» قوشۇلۇپ ياسالغان./ I 14

ɣ – oɣ

«ɣ – oɣ» ھەرپىدە ئۈچ خىل ئەھۋال بار:

1. پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى ئىسىملارغا ئايلاندۇرىدۇ. «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەردىكى «ئارِغْ arïoɣ» سۆزى «ئارِنْدِي نانْىكْ arïndï nəŋ – ئېرىغدالغان نەرسە» سۆزىدىن ياسالغان. بىرەر نەرسىنىڭ قۇرۇقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان «قُرُغْ qurуoɣ» سۆزىمۇ «قُرِيدِي qurïdï» دېگەن سۆزدىن ياسالغان.

2. تۈپ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ماكان ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «يَيْلاغْ yaylaoɣ» سۆزى «ياز» مەنىسىدىكى «يىايْ yay» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «ɣ – oɣ» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭدەك «قىشلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «قِشْلاغْ qïxlaoɣ» سۆزىمۇ «قِشْ qïx» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «ɣ – oɣ» ھەرپىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. دېمەك، بۇ سۆزلەر ئاخىرىغا «ɣ – oɣ» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى// بىلەن ماكان ئىسىملىرىغا ئايلانغان①. 15 I

3. پېئىل تومۇرىغا ئاۋۇال «ɣ – oɣ» ئاندىن «و – ۋاۋ» قوشۇلۇش بىلەن قورال - سايمان ئىسىملىرى ياسىلىدۇ. بۇ تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە. مۇشۇ يول بىلەن پېئىللار ئىسىمغا ئايلىنىپ، بىرەر نەرسىنى ياسايدىغان قورال - سايمانىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بِيچْدِي piqdï» پېئىلىنىڭ تومۇرىغا «غُو – oɣu» قوشۇلۇپ ياسالغان «بِيچْغُو piqoɣu—— بىرەر نەرسىنى كېسىدىغان ئەسۋاب» سۆزى شۇنىڭغا مىسالدۇر. «بىرەر نەرسىنى ئۇرىدىغان قورال» دېگەن مەنىدىكى «اُرْغُونانْىكْ uroɣu nəŋ» سۆزى «اُرْدِي urdï» سۆزىدىن ياسالغان.

«ɣ – oɣ» ئورنىدا يۇمشاق كاف «ك – g»نى ئىشلىتىش ھادىسىسىمۇ بار. «كَسْدِي kəsdi» پېئىلىدىن ياسالغان «كَسْكُو نانْىكْ kəsgü nəŋ —— كېسىدىغان نەرسە» سۆزى ئەنە شۇنىڭغا مىسال.

---

① بۇ يەردە بىرئاز ئېنىقسىزلىق بار. ئەسلىدە «يَيْلاغْ yaylaoɣ»، «قِشْلاغْ qïxlaoɣ» سۆزلىرى «yay»، «qïx» سۆزلىرىگە «ɣ – oɣ»نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولماي، بەلكى « yayla ، qïxla » دېگەن پېئىللارغا «ɣ – oɣ» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازما نۇسخا 43- بەتتە «لا – la // lə» توغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىسىگە قارالسۇن.

10 «بىرەر نەرسىنى// تاسقايدىغان ئەسۋاب» دېگەن مەنىدىكى «ئاۋسكۇ *əvüsgü*» سۆزىنىڭ
I 16 «ئاۋسدى *əvüsdi* ـــ تاسقىدى» پېئىلىدىن ياسالغان.//

ئەمدى «غ – *ɵ*»بىلەن «ك – *g*»نىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئورنىغا كەلسەك، قاتتىق سۆزلەردە «غ – *ɵ*»، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يۇمشاق سۆزلەردە «ك – *g*» ئۇلىنىدۇ. تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غ – *ɵ*» ياكى «ك – *g*» ھەرپلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئەرەبچە پېئىللارنىڭ بېشىغا «م – *m*» ھەرپى ئۇلانغىنىغا ئوخشايدۇ. «ئورغاق» مەنىسىدىكى «مِنْجَلْ» سۆزى «ئوت ئوردى» مەنىسىدىكى «نَجَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م - *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان. «ئەگىلەك» مەنىسىدىكى «مُنْخُلْ» سۆزى «ئەگىلدى» دېگەن مەنىدىكى «نَخَلَ»پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م – *m*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ «ئۆتكەمە» دېگەن مەنىدىكى «مِنْسَفْ» سۆزىمۇ، «تاسقىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَسَفَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م – *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئوغۇزلار «غ – *ɵ*»ياكى «ك – *g*»نىڭ ئورنىغا «ا – ئەلىف»نى، «و – ۋاۋ» ئورنىغا خۇددى شۇ مەنىدىكى «س – *s*» بىلەن «ى – يا»نىڭ قوشۇلمىسى بولغان «سى – *si // sï*» نى ئىشلىتىدۇ. «ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»نى «يِغَاجْ بِجاسِي ناڭْكْ *yïɵaq piqəsi nəŋ*»، «ئوتۇن يارىدىغان پالتا»نى «ئُتُونْكْ كَساسِي بَلْدُو *otuŋ kəsəsi baldu*»دەيدۇ.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرى بىلەن مەستەرلەرمۇ شۇ قائىدىلەر بويىچە تۈزۈلىدۇ. خاقانىيە تۈركلىرى بىلەن باشقا تۈركلەر، ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن باشقىلار
I 17 ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇ نۇقتىدا// پەرق بار. بۇ ئۆزگەرمەس بىر ئۆلچەم. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ.

k, – ق

«تَرْغاقْ *tarɵaq*»دېگەن سۆز «سَجْ تَرادِي *saq taradï*» دېگەن جۈملىدىكى «تَرادِي *taradï*» سۆزىگە «ق – *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئُورْغاقْ *oroɵaq*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق بولۇپ، «ئُوتْ ئُوردِي *ot ordï*» دېگەن جۈملىدىكى «ئُوردِي *ordï*» سۆزىدىن ياسالغان.

قاتتىق كاف (ك – k)

«كېسىلگەن نەرسىنىڭ بىر پارچىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَساكْ نانْكْ kəsak nəŋ» ئىبارىسىدىكى «كَساكْ kəsak» سۆزى «كَسْدِي kəsdi» سۆزىگە «ك – k» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«پۈركەنچە» مەنىسىدىكى «اَشُكْ əxük» سۆزى «پۈركەندى، يېپىندى» دېگەن مەنىدىكى «اَشُودِي əxüdi» سۆزىدىن ياسالغان.// 18 I

يۇمشاق كاف (ك – g)

«تِرِكْ tirig» سۆزى «تِرِلْدِي tirildi» سۆزىگە،// «اُولُكْ ölüg» سۆزى «اُولْدِي öldi» سۆزىگە «ك – g» قوشۇلۇپ ياسالغان. 11

ل – l

«كاۋاك، يېپرىق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيجْغِيلْ يِيرْ pïqqïl yər» ئىبارىسىدىكى «بِيجْغِيلْ pïqqïl» سۆزى «بِيجِيلْدِي نانْكْ pïqïldï nəŋ — پىچىلغان نەرسە» دېگەن ئىبارىدىكى «بِيجِيلْدِي pïqïldï» سۆزىگە «ل – l» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئالىتاغىل نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرْغِيلْ taroqïl» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «تَرِيلْدِي tarïldï — تارىلدى» پېئىلىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە بىلەن، ئاقنىڭ قارا بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىغا ئېيتىلىدۇ.

م – m

«سېلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يَـــذِمْ yażim» سۆزى «يايدى» دېگەن مەنىدىكى «يَـــذْتِي yażti» سۆزىگە «م – m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «بىر تىلىم قوغۇن» دېگەن// مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيرْ بِيجِمْ قاغُونْ bir pïqïm ḳaoqun» ئىبارىسىدىكى «بِيجِمْ pïqïm» سۆزى «كەستى» مەنىسىدىكى «بِيجْـــدِي pïqdi» سۆزىگە «م – m» قوشۇلۇپ ياسالغان. I 19

ن – n

«سەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَقِينْ akïn» سۆزى «سُقْ اَقْـــدِي suv akḍi» دېگەن جۈملىدىكى «اَقْدِي akḍi» سۆزىگە «ن – n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«يىغىندى تۈپراق ياكى ئۈيۈم تۈپراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يِيغِنْ تُبْـــراقْ yïoqïn toprak» دېگەن ئىبارىدىكى «يِيغِينْ yïoqïn» سۆزى «تُبْراقْ يِغْدِي toprak yïoqdi» دېگەن جۈملىدىكى «يِغْدِي yïoqdi» سۆزىگە «ن – n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

و – ۋاۋ

بۇ ھەرپنىڭ بىرەر بىرىكمىگە قوشۇلماي يالغۇز ھالدا كېلىشى بەك ئاز ئۇچرايدۇ. «قان ئالمىدىغان ئەسۋاب» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «سُـــرْغُو soroqu» سۆزى «بىرەر ھايۋانلىڭ سۈتىنى ئېمىشى ياكى قانىنى شورىشى» مەنىسىدىكى «سُـــرْدِي sordi —— شوربدى» سۆزىگە «و – ۋاۋ» قوشۇلۇپ ياسالغان. «تۇرار جاي» مەنىسىدىكى «تُرْغـــوُ يِـــيرْ turoqu yər» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق.// I 20

خۇددى پەلەك قۇتۇپ يۇلتۇزى ئەتراپىدا ئايلانغاندەك، تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قائىدىلەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. بۇ قائىدىلەر ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. بىز بۇ يەردە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، كېيىنكى بابلاردا بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ توختىلىپ ئۆتىمىز.

سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا

بەزى سۆزلەر تەشتىتسىز ئىككى ھەرپتىنلا تۈزۈلىدۇ: «اَتْ *at* — ئات» ۋە «اَرْ *ar* — ئەر» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلىدۇ: «ئۇزۇق» مەنىسىدىكى «اَزُقْ *azuk* » ۋە «گۇناھ» مەنىسىدىكى «يَزُقْ *yazuk*» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

تۆت ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ:// « يَغْمُرْ *yaoqmur* — يامغۇر». «جَغْمُرُ *qaoqmur*— 12
چامغۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەش ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: « قُرُغْساقْ *kuruoqsak* — قورساق» ۋە «قُذُرْغاقْ *kużuroqak* — چاپاننىڭ ئىككى پېشىنىڭ بىرى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئالتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «كُمُلْدُرُكْ *komüldürük* —// كەمەلدۇرۇك» ۋە 21 I
«قُذُرْغُونْ *kużuroqun* — قۇشقۇن» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھەتتا يەتتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ. لېكىن، ئىسىملارنىڭ يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىرى ئاز ئۇچرايدۇ: «زَرْغُنْجْمُودْ *zaroqunqmud* — رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك» دېگەنگە ئوخشاش. تۈركىي تىللاردا سۆزلەر يەتتە ھەرپلىكتىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا

سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «مَدّ»[1] ياكى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «لِينْ»[2] ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «قاپ» مەنىسىدىكى «تَغارْ taoɣar»، «تۇتۇرۇق» مەنىسىدىكى «جَقّارْ qavar» سۆزلىرىدىكى «ا – ئەلىف» سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر؛ «قۇرۇق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرِيغْ qoriɣ»، «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَرِيغْ ariɣ» سۆزلىرىدىكى «ى – يا» ھەرپى بىلەن «تەييار، ھازىر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَنُوقْ anuq» ۋە «شاھىت، گۇۋاھ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «تَنُوقْ tanuq» سۆزلىرىدىكى «و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ يەنە بىرى «أ – ھەمزە»دۇر. مەسىلەن: «ئايغىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَذْغِيرْ aʒoɣir»، رەۋەنلىك بىر خىلى بولغان «اِشْغُنْ ixoɣun» سۆزلىرىدىكى «أ» گە ئوخشاش.

ئىسىملاردا زىيادە بولۇپ كېلىدىغان يەنە بىر ھەرپ «ن – n» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «بَزْغانْ bazoɣan —— مېرسىن دەرىخىنىڭ مېۋىسى» ۋە «قَزْغانْ qazoɣan —— سۇ قېزىۋەتكەن يەر» دېگەن سۆزلەردىكى «ن – n» ھەرپىگە ئوخشاش.

ئىسىملاردىكى يەنە بىر زىيادە ھەرپ «و – ۋاۋ» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «يىپەك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تُرْقُو torqu»، «تەنتەك» دېگەن مەنىنى I 22 بىلدۈرىدىغان «قُرْغُو quroɣu» سۆزلىرىدىكى «و – ۋاۋ» ھەرپىگە ئوخشاش. I 23

---

[1] بۇ يەردە ئەرەب تىلىدىكى «ھەرپى مەد ‹مەدلىك ھەرپلەر› – ا – ئەلىف، و – ۋاۋ، ى – يا» كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەرپلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ھەرپلەرنى سوزۇپ ئوقۇشقا خىزمەت قىلىدۇ.

[2] ئەرەبچىدىكى «ا- ئەلىف، و- ۋاۋ، ى- يا» ھەرپلىرى سوزۇپ ئوقۇلماي، ساكىنلىق ئوقۇلسا (بۇ يەردە ئاساسەن «و – ۋاۋ» بىلەن «ى – يا» كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، «ھەرپى لىن» بولىدۇ. مەسىلەن: «صَيْفْ، خَيْفْ، خَوْفْ، غَيْنْ» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرەبچىگە خاس بۇ خۇسۇسىيەت تۈركىي تىللاردا يوق. شۇڭا، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە «ھەرپى لىن» دەپ ئوتتۇرىچە سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇسىز «و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

«ى - يا» ھەرپىمۇ ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «دۆڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُتْكِي kətki» ۋە «تۈرتۈك چىراي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بُرْقِي burki» سۆزلىرىدىكى «ى - يا» ھەرپىگە ئوخشاش.

بۇ سۆزلەردىن «فَعَالْ fəal، فُعَالْ fual، فِعَالْ fial، فَعُولْ fəul، فَعِيلْ fəil» شەكىللىرىدە كەلگەنلىرىنى ئوقۇغاندا، يۇمشىتىش ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش مۇمكىن. «يِغاجْ yiqaq» سۆزىنى «يِغَجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك «دەريا ۋە جىلغىنىڭ نېرىقى تەرىپى» دېگەن مەنىدىكى «يُغُوجْ yuquq» سۆزىنى «يُغُجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ «قُرِيغْ qoriq — قورۇق» سۆزىنى «قُرِغْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

سۆزنىڭ قىسقىسى ئۇزۇنىدىن ياخشىراق، قالغانلىرى خۇدا خالىسا، كىتابنىڭ باشقا جايلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى

پېئىللار ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك//بەش ھەرپلىك ۋە ئالتە ھەرپلىك بولىدۇ.//پېئىللارغا كەينىدىن قوشۇلىدىغان ھەرپلەر ئون:

ا - ئەلىف، ت - t، ر - r، س - s، ش - x، ق - q، ك - k، ل - l، ن - n، لا - la//lə، ى - يا.

بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى پېئىللارغا بىرەر يېڭى مەنىنى بېرىش ئۈچۈن قوشۇلىدۇ.

ا - ئەلىف

«ھەسەت قىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَبْزادِي təpzədi» سۆزى «ئۇنۇمسىز يەر» دېگەن مەنىدىكى «تَبِزْ təpiz» سۆزىگە «ا - ئەلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«قوبۇز چالىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُبْزادِي qobzadi» سۆزى «قُبُزْ qobuz» سۆزىگە «ا - ئەلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

t — ت

بۇ ھەرپ پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنى ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. «ئارپا، بۇغداي قاتارلىق نەرسىلەرنى تازىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان « تَرِغْ اَرِتّىِ *tarïoq arïtti* » دېگەن جۈملىنىڭ « اَرِتّىِ » سۆزىدىكى « ت — *t* » ھەرپىگە ئوخشاش. «تُونْ قُرُتّىِ *ton qurutti* — تون قۇرۇتتى» دېگەن جۈملىنىڭ «قُرُتّىِ» سۆزىدىكى « ت — *t* » ھەرپىمۇ شۇنداق.// I 25

« ت — *t* »ھەرپى قوشۇلماستىن بۇرۇن، بۇ سۆزلەر «اَرِيدِ *arïdï* »، «قُرِيدِ *qurïdï* » شەكىللىرىدە ئىدى.

r — ر

كۆپ ھاللاردا پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنى ياساش ئۈچۈن، « ر — *r* » ھەرپى « ت — *t* » ھەرپىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كەتتى» مەنىسىدىكى «بَرْدِ *bardï* » پېئىلنىڭ «بَرْتُرْدِ *barturdï* » شەكلىدە ۋە «كَلْدِ *kəldi* — كەلدى» پېئىلنىڭ «كَلْتُرْدِ *kəltürdi* » شەكلىدە مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلانغىنىغا ئوخشاش.

s — س

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئارزۇ ـ ئىستەك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اِجْسَدِ *suv iqsədi* — سۇ ئىچكۈسى كەلدى»، «اَشْ يِيسَدِ *ax yəysədi* — ئاش يېگۈسى كەلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار. بەزىدە « س ـ *s* » ھەرپى ئەرەبچىنىڭ «تَفَاعُل *təfaul* »بابىدىكىگە ئوخشاش، ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى خۇددى

بولۇۋاتقانده‌ك قىلىپ كۆرسىتىش ئۇچۇنمۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنْدِينْ يَرْمَاقْ اَلمْسِنْدى *ol məndin yarmaq alïmsïndï* — ئۇ ئۆزىنى مەندىن يارماق// 26 I
ئېلىۋاتقانده‌ك قىلىپ كۆرسه‌تتى»، «اُلْ مَنكا كُلُمْسِنْدى *ol maŋa külümsindi* — ئۇ ئۆزىنى ماڭا كۈلۈۋاتقانده‌ك قىلىپ كۆرسه‌تتى».

x — ش

بۇ هەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئەرەبچىدىكى «مُفٰاعَلَة *mufaalə*» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئىش- هەرىكەتنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُورْدِ *urdï*» پېئىلىدىن «اُرُشْدِ *uruxdï*» پېئىلى، «تُرْدِ *turdï*» پېئىلىدىن «تُرُشْدِ *turuxdï*»//پېئىلى ياسالغىنىغا ئوخشاش. پېئىللارغا « ش – *x*» 14
هەرپى قوشۇلۇپ كەلگەنده، بەزەن ماختىنىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ. بۇ هەقتە ئۆز ئورنى كەلگەنده سۆزلىنىدۇ.

ق — q

بۇ هەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، مەغلۇپ بولغانلىق ياكى خورلانغانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە «مَفْعُولْ *məf'ul*» ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ: «اَرْ اَجِيقْدِ *ər aqïqdï* — قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى»؛ «يِلْقِ يُتُقْدِ *yïlqï yutuqdï* — يىلقا ئوت- چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئورۇقلاپ ئۆلەي دېدى».// 27 I

شۇنىڭدەك، كۆپىنچە «ق – *q*» هەرپى «س – *s*» هەرپى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ: «اَرْ اَرْسِقْدِ *ər arsïqdï* — ئادەم ئالدىنىدى»؛ «اَرْ سُيْسُقْدِ *ər soysuqdï* — ئادەمنىڭ مېلى تالاندى».

k – ك

يۇمشاق ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ياكى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان سۆزلەردە «ق – *q*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – *k*» ئىشلىتىلىدۇ: «قَجْغِنْ اَرْ يِتْسِكْتِ *kaqoqïn ər yətsikti* — قاچقۇن ئادەمگە يېتىۋېلىندى»؛ «اُلْ اَرْ بِلْسِكْتِ *ol ər bilsikti* — ئۇ ئادەم بىلىندى، يەنى ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ۋە يوشۇرغان نەرسىلىرى بىلىنىپ قالدى».

l – ل

بۇ ھەرپ مەجھۇل پېئىل ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوقْ اَتّـِي *ər oq attï* — ئادەم ئوق ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «اَتّـِي *attï*» پېئىلىدىن ياسالغان «اُوقْ اَتِلْـدِي *oq atïldï* — ئوق ئېتىلدى» دېگەنگە ئوخشاش. «بُـوزْ تُقِيـدِي *boz toqïdï* — بۆز توقۇدى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقِيدِي *toqïdï*» پېئىلىدىن ياسالغان «بُوزْ تُقِيلْدِي *boz toqïldï* — بۆز توقۇلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

n – ن

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلار ئارىلاشمىغان ھالدا ئورۇندىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يَرْمَاقِنْ اَلْنْدِي *ol yarmaqïn alïndï* — ئۇ يارمىقىنى ئۆزى ئالدى»، «اُلْ مَنْدِينْ تَقَارِينْ قُلُنْدِي *ol məndin tavarïn qolundï* — ئۇ مەندىن تاۋارنى ئۆزى تەلەپ قىلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

la // lə – لا

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «بِيىكْ قُوشْلادِي *bəg kuxladi* — بەگ (قۇش) قۇشلىدى» دېگەنگە ئوخشاش // بۇ جۈملىدىكى «قُوشْ *kux*» سۆزى ئىسىم بولۇپ، ئەسلىدە پېئىلغا ئوخشاش تۈرلەنمەيتتى، ئەمما «لا – *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئىلغا ئايلىنىپ، خۇددى باشقا پېئىللاردەك تۈرلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ بەك مۇھىم قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە تۇت. // 29 I

«بَكْ كَنْدْ دا قِيشْلادِي *bəg kənddə kixladi* — بەگ شەھەردە قىشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قِيشْلادِي *kixladi*» سۆزىمۇ «قِيشْ *kix*» سۆزىگە «لا – *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئىل ياسالغانلىقىغا مىسالدۇر.

ی – يا

بۇ ھەرپ «ل – *l*» بىلەن بىرلىكتە (لِي *li // li* شەكلىدە) كېلىدۇ[1]. پېئىلغا قوشۇلۇپ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئاز قالغانلىقىنى، لېكىن تېخى ئورۇندىلىپ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: « اُولْ تُرْغالِي قَلْدِي *ol turqali kaldi* — ئۇ تۇرغىلى قالدى»؛ « اُولْ بَرْ غالِي قَلْدِي *ol baroqali kaldi* — ئۇ بارغىلى قالدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرْغالِي *turqali*»، «بَرْغالِي *baroqali*» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەرنى ئوبدان ئۆگەن.

[1] بۇ يەردە «غالِي – *kali*، كالِي – *gəli*» شەكلى كۆزدە تۇتۇلغان.

سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىپى توغرىسىدا

ئاۋۋال ئىككى ھەرپلىك سۆزلەردىن باشلايمەن، ئاندىن ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئالتە
I 30 ھەرپلىك سۆزلەرنى بېرىمەن. ئوتتۇرىسى//ساكىنلىق سۆزلەرنى ھەربىكلىك سۆزلەردىن بۇرۇن بېرىمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەربىكلىك بولغان سۆزلەرنى ئۆز ھەربىكلىرىنىڭ تەرتىپى بىلەن بېرىمەن. ئاندىن كېيىن، باش تەرىپىگە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەرنى بېرىمەن. ئاندىن، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەرنى ئۆز ئورنى بىلەن بېرىمەن؛ ئاندىن كېيىن، ئۈچىنچى ھەرپنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەرنى بېرىمەن.

كىتابىمىزدا سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىلگىرى- كېيىن كېلىش تەرتىپى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. كىتابنىڭ ھەممە بۆلۈملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بېرىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىپى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىبلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەب لۇغەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتابنى «ب» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن
16 كېيىن، قالغان ھەرپلەرنى ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن بېرىمەن.//شۇنىڭ بىلەن بىللە سۆزلەرنىڭ باش- ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەمزىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىمەن. مەن سۆزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفه *wawi atifə* — باغلىغۇچى ۋاۋ ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۈنكى، تۈركىي تىللاردا
I 31 ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۈشەن.//

سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا

بۇ سۈپەتلەر تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆزلەردىن تۈرلۈك يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئاندا - ساندا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي اَرْ *bardi ər* — بارغان ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «بَرْدَجِي اَرْ *bardaqi ər* — بېرىپ قالىدىغان ئادەم»؛ «كَلْدِي اَرْ *kəldi ər* — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «كَلْدَجِي اَرْ *kəldəqi ər* — كېلىپ قالىدىغان ئادەم» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى سۈپەتلەر بايان قىلىنمىدى.

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش - ھەرىكەتنى داۋاملىق ۋە كۆپ قېتىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَفْكا بَرَ غانْ *ol ər ol əvgə baraqan* — ئۇ ئۆيگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كِيشِي اُلْ بِيزْ كا كَلَكانْ *ol kixi ol bizgə kələgən*— ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىۋېرىدىغان كىشى ئۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرَغانْ *bara qan*»، «كَلَكانْ *kələgən*» دېگەنلەرگە ئوخشاش. سۈپەتنىڭ بۇ تۈرىمۇ بايان قىلىنمىدى.// 32 I

ئۈچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا ئىنتىلىشىنى ۋە قىلىش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَفْكا بَرِغْساقْ *ol ər ol əvgə barïoqsaq* — ئۇ ئۆيگە بېرىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كِشِي اُلْ بِيزْكا كَلِكْساكْ *ol kixi ol bizgə kəligsək* — ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىدى.

تۆتىنچىسى، بىر ئىشنى قىلىش شۇ شەخسنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَفْكا بَرْغُلُقْ اَرْدِي *ol əvgə baroquluk ərdi* — ئۇ ئۆيگە بارغۇلۇق ئىدى» دېگەندەكىگە ئوخشاش. بۇمۇ بايان قىلىنمىدى. ئوغۇزلار بۇنداق سۆزلەردە «ل – *l*» ھەرپى ئورنىدا شۇ مەنىدە «س – *s*» نى ئىشلىتىدۇ.//يەنە بىر مىسال: «اُلْ يِكِتْ بِيزْكا كَلْكُو لُوكْ اَرْدِي *ol yigit bizgə kəlgülük ərdi* — ئۇ يىگىت بىزنىڭكىگە كەلگۈلۈك 17

ئىدى» دېگەن جۈملىدىمۇ شۇنداق.

بەشىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَڤْكا بَرِيغْلِي مَنْ *mən əvgə barïoqlï mən* — مەن ئۆيگە باراي دەپ تۇرىمەن »؛ «مَنْ سِيزْكا كَلِكْلِي مَنْ *mən sizgə kəligli mən* — مەن سىزنىڭكىگە كېلەي دەپ تۇرىمەن» دېگەندەكىلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتاردا بايان
I 33 قىلىنمىدى.//

مۇنداق سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى پېئىلدىن ياسالغان، ھەر قانداق پېئىلدىن شۇ مەنىدە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن سۈپەت ياسىلىدۇ.

بۇ سۈپەتلەرنىڭ سۈپەتلەنگۈچىلىرىمۇ ئالاھىدە ئېيتىلمىدى. ئەگەر قائىدىنىڭ قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ خەلق تىلىدا قانداق كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش لازىم بولسا، شۇ قائىدىلەرگە توختالغاندا سۆزلەپ ئۆتىمەن.

بىرلىك، كۆپلۈك، ئاشۇرۇش - سېلىشتۇرۇش، كىچىكلىتىش ۋە تۇرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ سۆزلەنمىدى. چۈنكى، بۇلار ئۇچۇن ئايرىم بىر كىتاب يېزىپ، ئۇنىڭغا «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكْ — تۈركي تىللار گراماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دەپ ئات قويىدۇم. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن، نەھۇنگە ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتابتا سۆزلەندى.

مەستەر قاتاردا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا

مەستەرلەر[1] ئىككى خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، تۈپ مەستەرلەر. بۇ خىل مەستەرلەر پېئىللار بۆلۈمىدە ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرى بىلەن بىللە كۆرسىتىلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە مەستەر بولماي، ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر.
I 34 مۇنداق مەستەرلەردە ھال مەنىسىمۇ//بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت لازىم بولغاندىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

[1] مەستەر — ئىسىمداش ياكى پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلى.

«بَـــرْدِي *bardi*»، «بَرِيـــرْ *barïr*» شەكىللىرىدىن ياسالغان «بَرْمـــاقْ *barmaq*»؛ «كَلْدِي *kəldi*»، «كَلِيرْ *kəlir*» شەكىللىرىدىن ياسالغان «كَلْمَكْ *kəlmək*» بولسا، تۈپ مەستەرلەردۇر.// 18

ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەرگە ئۆرنەك قىلىپ مۇنۇلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن: «مَنِكْ بَرْغِمْ بُلْسا مَنكـــا تُشْـــغِيلْ *mənin baroqïm bolsa maŋa tuxoqïl* — مەن بارىدىغان چاغدا ماڭا يولۇق»؛ «كَيِكْ كَلِكـــي بُلْســـا اُقْتـــا *kəyik kəliki bolsa okta* — كېيىك كەلگەن چاغدا ئوق ئات» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ *barïoq*»، «كَلِكْ *kəlik*» دېگەن سۆزلەر ياسالما مەستەرلەردۇر. «تـــازْ كَلِكـــي بُرْكْجِيكـــا *taz kəliki bərkqigə* — تازىنىڭ كېلىر يېرى بۆكچىنىڭ دۆكىنى» دېگەن ماقالدىكى «كَلِكـــي *kəliki*» سۆزىمۇ شۇنداق.

بۇنداق مەستەرلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىسى شۇكى، قاتتىق سۆزلەرگە «ق – *q*» ياكى «غ – *ŋ*» ھەرپلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَـــرِغْ بَـــرْدِي *barïoq bardi* — ئۇ قاتتىق باردى (ماڭدى)»؛ «اُلْ قُلِنْ اُرُغْ اُرْدِي *ol qulïn uruoq urdi* — ئۇ قولىنى قاتتىق ئۇردى» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَـــرِغْ *barïoq*»، «اُرُغْ *uruoq*» مەستەرلىرى پېئىل يىلتىزىغا «غ – *ŋ*» ئۇلىنىش// بىلەن ياسالغان. «ق – *q*» ياكى «ك» ھەرپلىرى 35 I ھەرقاچان ئىزافەت باغلىغۇچىسى بىلەن بىرلىكتە كېلىدۇ، «غ – *ŋ*» ھەرپىگە ئوخشاش يالغۇز كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «اَنِـــكْ يُرُقِـــي نَتَـــكْ *aniŋ yoruqi nətaq* — ئۇنىڭ يۇرۇشى قانداق» دېگەنگە ئوخشاش، «يُرُقِـــي *yoruqi*» سۆزىنىڭ تەركىبىدە بولغان «ق – *q*» ھەرپى «غ – *ŋ*» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

تەركىبىدە «ك – *k*» بولغان سۆزلەرگە ياكى يۇمشاق سۆزلەرگە «ك – *k*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. «اَنِ سُكُكْ سُكْتِ *ani sökük sökti* — ئۇنى قاتتىق سوقتى»؛ «اُلْ قُلِنْ تَبِـــكْ تَبِـــدْي *ol qulïn təpik təpdi* — ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُكُكْ *sökük*»، «تَبِـــكْ *təpik*» سۆزلىرى «ك – *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان مەستەرلەرگە مىسالدۇر. مۇنداق مەستەرلەر تەكىتلەش، جېكىلەش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ، «وَكَلَّمَ اللهُ مُوسىٰ تَكْلِيماً — تەڭرى مۇساغا جېكىلەپ ئېيتتى» ئايىتىدىكىگە ئوخشاش.

سۆزنى قىسقارتىپ، قائىدىلەرنى بىر تەرتىپتە يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ يەردە قائىدىلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا توختالدىم، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مەن كۆرسەتكەن قائىدىلەر، مەن ئىشارەت قىلغان ئاساسلار ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز ئورنىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ.// I 36

كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا

مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم.//چۈنكى، بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ ناملىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى، ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق. تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ يازمىدىم. ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ۋە ھەممىگە تونۇش بولغانلىرىنىلا توغرا شەكلىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. 19

تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا

تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نۇھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى عِيْصُو (ئىسۇ) ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىگىلا

مەلۇم. مەن بۇلاردىن ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، مالليرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كۆرسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. رۇمغا ھەممىدىن يېقىن جايلاشقان قەبىلە بَجَنَكْ *pəqənək* — پەچەنەك، ئاندىن قالسا قِفْجاقْ *kïvqak* — قىپچاق، اُغُزْ *oquz* — ئوغۇز، يَماكْ *yəmək* — يەمەك، بَشْغِرْتْ *baxqïrt* — باشقىرت، بَسْمِلْ *basmïl* — باسمىل، قايْ *kay* — قاي، يَباقُو *yabakˌu* — ياباقۇ، تَتارْ *tatar* — تاتار، قِرْقِز *kïrkïz* — قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان.//بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئۆلكىسى يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن ، جِكِلْ *qigil* — چىگىل، تُخْسِي *tohsi* — توخسى، يَغْما *yaqma* — ياغما، اُغْراقْ *oqrak* — ئوغراق، جَرُقْ *qaruk* — چارۇق، جُمُلْ *qomul* — چومۇل، اُيْغُرْ *uyqur* — ئۇيغۇر، تَنگُتْ *tanut* — تاڭغۇت، خِتايْ *hïtay* — خىتاي قەبىلىلىرىدۇر. خىتاي – چىن دېمەكتۇر. ئاندىن تَقْغاجْ *tavqaq* - تاۋغاچ، بۇ – ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى مۇشۇ دائىرىدە بىر - بىرلەپ كۆرسەتتىم.///

تۈركي تىللار توغرىسىدا

ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسىلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھرىلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار.

سُغْداقْ soqdaq — سوغداق، كَنْجاكْ kənqək — كەنجەك، أَرْغُـو arqu — ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش- كېلىش قىلىدىغان خُـتَنْ hotən — خوتەن، تُبُتْ tübüt — تۇبۇت خەلقلىرى ۋە تَنكُـتْ taŋut - تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركىلەر ئېلىگە كېينىرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئورنىدا ئايرىم يازمەن. جابَرْقا qaparqa — ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ – دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن، يَـأ جُـوجْ وَ مَـأجُوجْ – يەجۇج ۋە مەجۇجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس.
تۇبۇتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم//تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ. I 39

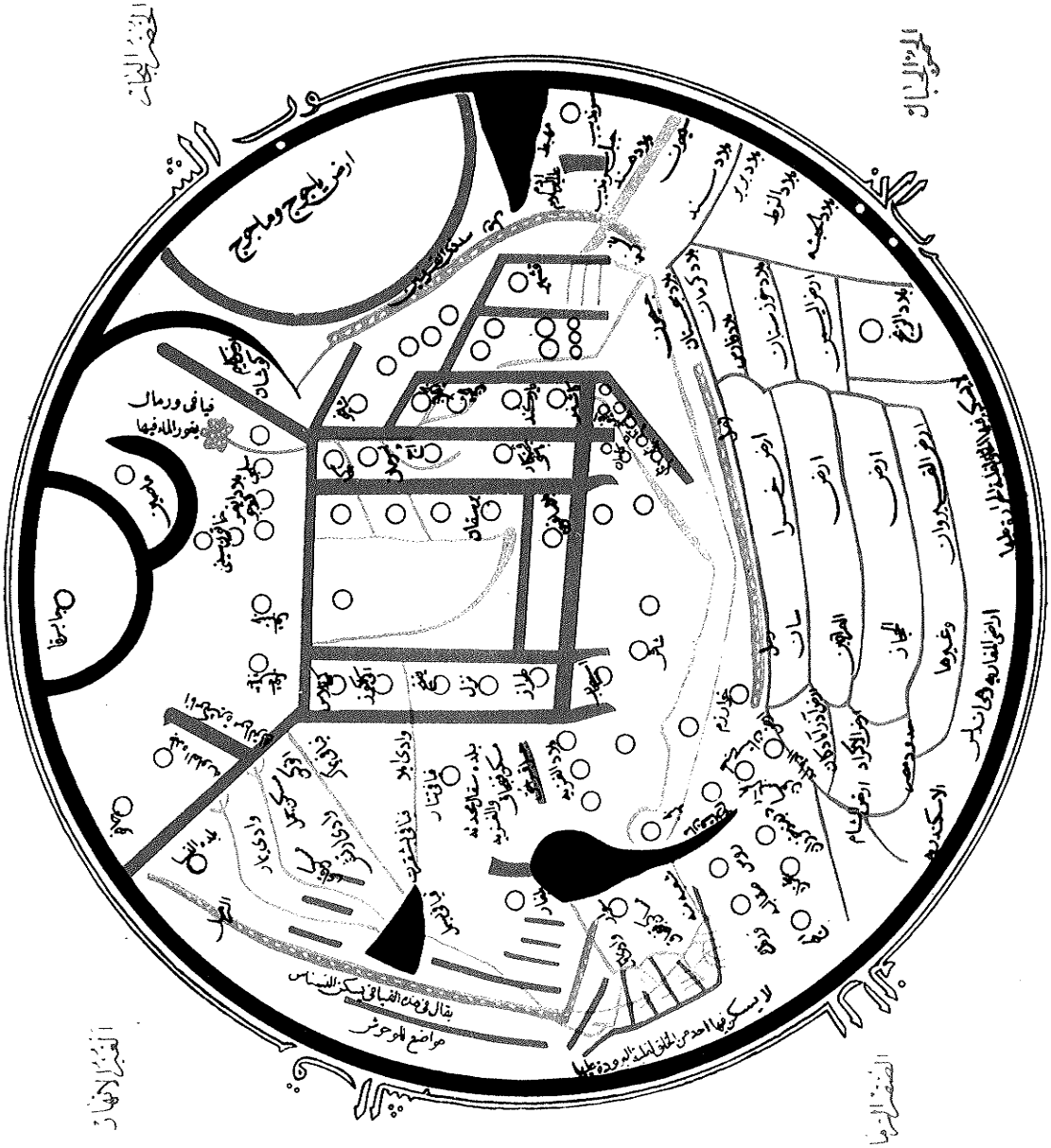
ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شېۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن يىگىرمە تۆت ھەرپتىن ئىبارەت تۈركىي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت - چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت - چەك ۋە ھۆججەتلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. مەن يۇقىرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سۆزلىدىم.// 24

سەھرا- قىر خەلقلىرىدىن بولغان چومۇللارنىڭ تىلى ئالاھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭمۇ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى بار، جۈملىدىن تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ.

قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئوغراق، چارۇق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئۆلكىسى يېنىدىكى بۇلغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك إيلا *ila* — ئىلى، اَرْتِشْ *ərtix* — ئېرتىش، يَمَارْ *yamar* — يامار، اَتِلْ *ətil* — ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ/ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيىنىڭ مەركىزي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ. بَلاسَاغُونْ *balasaoqun* — بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. طِرازْ *tiraz* —تىراز، بَيْضَا *bəyza* — بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. اِسْبِجابْ *ispijab* — ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار، قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ. رۇم ئۆلكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بويى بەش مېتر پەرسەخ[1]، ئېنى ئۇچ مېتر پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز مېتر پەرسەخ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممىسىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى دائىرە ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتتۇم.

[1] پەرسەخ (فَرْسَخْ) پارسچىدا يول ئۆلچىمى بولۇپ، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

الجنوب الشرقي
الشمال الشرقي
الشمال الغربي
الجنوب الغربي
البحر
بقال وهن القبائل يسكن النهاس
مواضع لا توجد

شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا

ئەسلىي سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىر قانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ/ئالمىشىپ كېلىشىدە ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ا - ئەلىف»قا ياكى «ج - q»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «مۇساپىر»نى «يَلْكِنْ yəlkin» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار/ «اَلْكِنْ alkin» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئىلمان سۇ»نى «يِلِغْ سُوقْ yïlïq suv» دېسە، ئۇلار «اِلِغْ سُوقْ iliq suv»دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركلەر «ئۇنچە - مەرۋايىت»نى «يِنْجُو yinqü» دېسە، ئۇلار «جِنْجُو qinqü» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۆگە جوغدىيى»نى «يُغْدُو yuoqdu» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جُغْدُو juoqdu» دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ن - n»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قوي»نى «قُوىْ koy» دېسە، ئارغۇلار «قُونْ kon» دەيدۇ. تۈركلەر «كەمبەغەل»نى «جيغايْ qïqay» دېسە، ئۇلار «جِغانْ qïqan» دەيدۇ. تۈركلەر «قايُو نائكْ kayu nəŋ —— قايسى نەرسە» دېسە، ئۇلار «قانُو kanu» دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «م – m» ھەرپىنى «ب – b»غا ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «مَنْ بَرْ دِمْ mən bardïm —— مەن باردىم» دېسە، ئۇلار «بَنْ بَرْ دُمْ bən bardum —— مەن باردىم» دەيدۇ. تۈركلەر «شورپا»نى «مُونْ mün» دېسە، ئۇلار «بُونْ bün» دەيدۇ. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ت – t» ھەرپىنى «د – d»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «توگە»نى «تَقَى təvəy»//دېسە، ئۇلار «دَوَى dəwəy» دەيدۇ، شۇنىڭدەك، «تۆشۈك» دېگەن سۆزنى تۈركلەر «اُوتْ ot» دېسە، ئۇلار «اُودْ od» دەيدۇ. ساپ تۈركچىدە «د – d» بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئوغۇزچىدا كۆپىنچە «ت – t» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «خەنجەر»نى «بُكْدا bügdə»دېسە، ئوغۇزلار «بُكْتا bükta» دەيدۇ. ئۇلار «جىگدە»نى «يِكْدا yigdə» دېسە، ئوغۇز تۈركمەنلىرى «يِكْتا yikta» دەيدۇ. مۇنداق سۆزلەر خېلى كۆپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن.

ساپ تۈركلەر «ف – f» بىلەن «ب – b»نىڭ ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدىغان
«ف – v» ھەرپىنى/ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار «و – w»غا ئالماشتۇرىدۇ. 26
مەسىلەن: ئۇلار «ئۆي»نى «اَڤ – av»دېسە، ئوغۇزلار «اَوْ aw»دەيدۇ، ئۇلار «ئوۋ»نى «اَڤ av»دېسە، ئوغۇزلار «اَوْ aw» دەيدۇ.

مەن سۆزلەرنىڭ ئەڭ تۇغرا شەكىللىنىشىنى بېرىمەن. ھەرپ ئالماشتۇرۇپ سۆزلەيدىغانلارنىڭ تىللىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشلىرىنى قىياس بىلەن ئۆزۈڭ بىلىۋالارسەن.

ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ – ż»ھەرپىنى ھەر زامان «ى – يا»غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ – ż» بىلەن سۆزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قېيىن دەرىخى» نى «قَـذْنْ każiŋ» دېسە، ئۇلار «قَيْنْ kayiŋ» دەيدۇ. تۈركلەر «قېيىن- بويان» لارنى// «قَـذِنْ każin» دېسە، ئۇلار I 43
«قَـيِنْ kayin» دەيدۇ. شۇنىڭدەك چىگىل ۋە باشقا تۈركلەر تىلىدا «ذ – ż» بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر رۇس ۋە رۇم ئۆلكىلىرىگە قەدەر سوزۇلغان قىپچاق، يەمەك، سۇۋار، بۇلغارلار تىللىرىدا «ز – z» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاياق»نى «اَذَقْ ażak» دېسە، ئۇلار «اَزَقْ azak» دەيدۇ. چىگىل تۈركلىرى «قېرىن تويدى» دېگەننى «قَـرِنْ تُـذْتِي karin tożti» دېسە، ئۇلار «تُـزْدِي tozdi» دەيدۇ. قالغان ئىسىم ۋە پېئىللارنىمۇ مۇشۇ مىساللار بويىچە قىياس قىلىش كېرەك. يىغىپ ئېيتقاندا، چىگىل تىلىدىكى «ذ – ż» ھەرپى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇلاردىن تاكى چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ى – يا»غا ئۆزگىرىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان باشقا قەبىلىلەردە بۇ ھەرپ «ز – z»غا ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەمىسىنى ئۆز ئورنىدا كۆرسىتىمەن.

خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «ا – ئەلف»نى «ھ – h»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاتا»نى «اَتَـا ata»دېسە، ئۇلار «ھَتَـا hata» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا»نى «اَنا ana» دېسە، ئۇلار «ھَنا hana» دەيدۇ.

«ر – r» ھەرپى بەزىدە «ل – l»غا ئالمىشىدۇ//بۇ ھەقتە ئۆز ئورنىدا كەلگەندە 27
سۆزلەيمەن. بەزىدە «ز – z» ھەرپى «س//– s»غا، «س – s» ھەرپى «ز –z » غا ئۆزگىرىدۇ. I 44
بۇلارنىمۇ ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان «غ – ɵ» ھەرپىنى ئوغۇزلار «ا– ئەلىف» قا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «بارىدىغان يەر»نى «بَرْغُو يِيرْ *baroqu yər*» دېسە، ئوغۇزلار «بَراسي يِيرْ *barasi yər*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۇرۇش ۋاقتى»نى «تُرْغُـو اُغُـورْ *turoqu ooqur*» دېسە، ئوغۇزلار «تُراسي اُغُورْ *turasi ooqur*» دەيدۇ.

«ق– *ķ*» ھەرپى «ك – *k*»گە، «ك – *k*» ھەرپى «ق – *ķ*»غا ئالمىشىدۇ. بۇنى ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلەيمەن. ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىشى ھەققىدىكى گەپنى شۇنىڭ بىلەن تۈگىتىمەن.

سۆزلەردە ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلسەك، ئىسىملارنىڭ ۋە ئىش – ھەرىكەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ – ɵ» ھەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ھەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىسىملارغا مىسال: تۈركلەر «ئالا قاغا»نى «جُمُغُقْ *qumoquķ*» دېسە، ئۇلار «جُمُـقْ *qumuķ*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تاماق، بوغۇز»نى «تَمْغَقْ *tamoqaķ*» دېسە، ئۇلار «تَمَقْ *tamaķ*» دەيدۇ. پېئىللارغا مىسال: تۈركلەر «ئۇ ئۆيىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَڤكـا بَرَغـانْ اُلْ *ol əvigə baraoqan ol*» دېسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «بَرَغـانْ اُلْ *baraoqan ol*»// دېگەن
45 I
ئىبارىنى «بَرانْ اُلْ *baran ol*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئۇ قۇلىنى ئۇرۇۋېرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَرْ قُلِنِ اُرَغانْ اُلْ *ol ər kulïnï uraoqan ol*» دېسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «اُرَغـانْ *uraoqan*» سۆزىنى «اُرانْ *uran*» دەيدۇ. شۇنىڭدەك يېنىك بولسۇن ئۈچۈن، ئوغۇزلار ئىسىم ۋە پېئىللاردا «غ – ɵ»نىڭ ئورنىدىكى «ك – *g*»نىمۇ چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ھەممە تۈركىي تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر شۇ. قالغان قائىدىلەرنى ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن. مەن كىتابىمنى يېنىك ۋە ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، زەمىملىك، فەتھىلىك، كەسرىلىك سۆزلەرنى، يەنى «ا – ئەلىف» بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى ھەر بابتا بىر يەردە بەردىم. لاَحَوْلَ وَلاَ قُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ الْعَلِـيِّ الْعَظِـيمِ (پۈتۈن كۈچ – قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس).///
46 I
28

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دئوانو لوغاتت تورك)

جلد

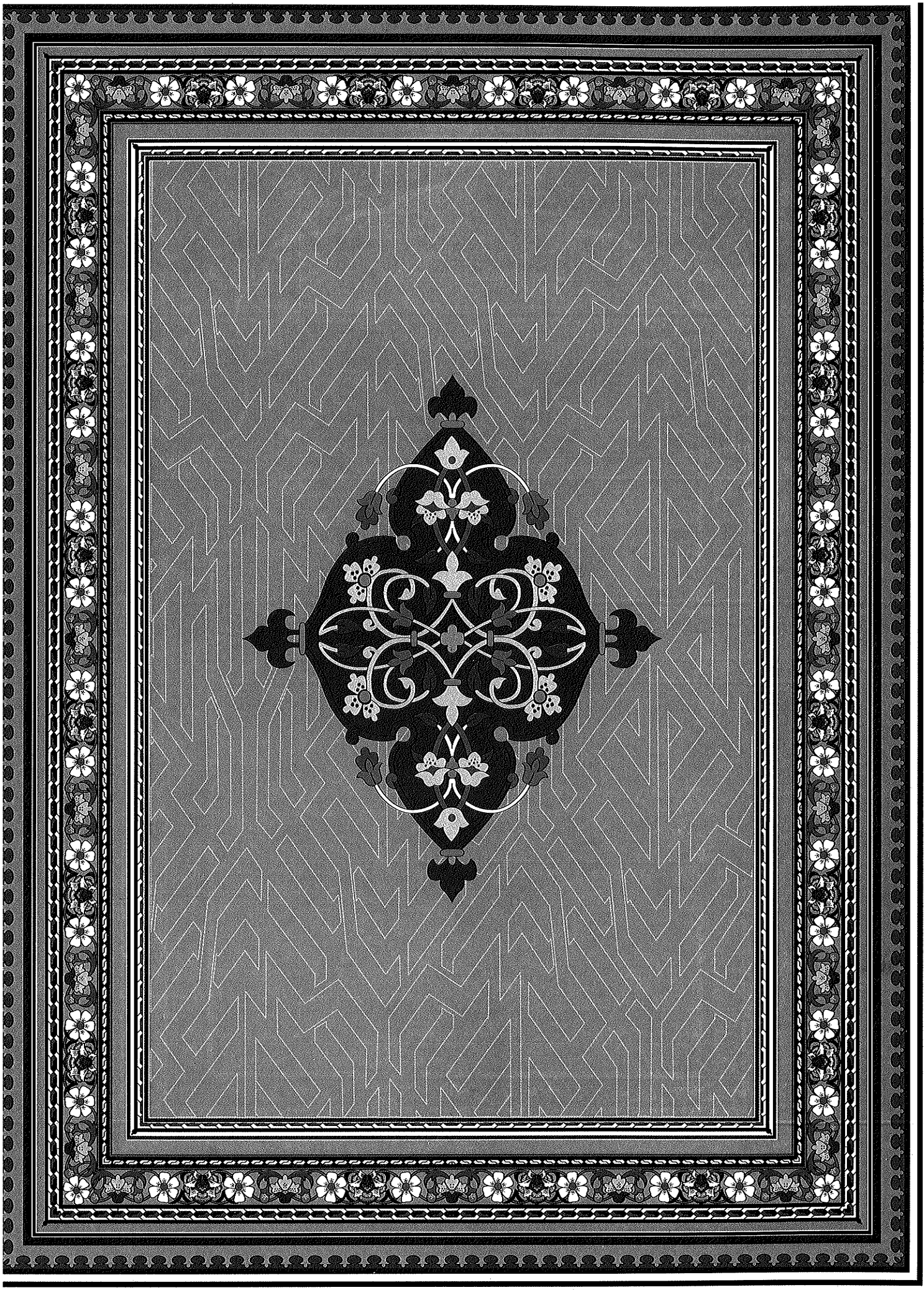
١

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

بىرىنچى توم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

أَبْ ap // əp تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بىرەر نەرسىنىڭ ئىنتايىن ياخشى ئىكەنلىكى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، أَبْ اَذْكُو نانْكْ *əp əžgü nəŋ* — بەك ياخشى نەرسە دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «ناھايىتى ئاق» دېيىش ئورنىغا «أَبْ أَقْ *ap aq*» دەيدۇ.

أَبْ ap «يوق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەردە كېلىدىغان يارەمچى سۆز. أَبْ بُـــو أَبْ اُلْ *ap bu ap ol* — بۇمۇ ئەمەس، ئۇمۇ ئەمەس.// 47 I

أُبْ üp رەڭنى ئاشۇرۇپ ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدىغان يارەمچى سۆز. أُب اُرُنْـــــكْ *üp ürüŋ* — ئۇپئۇرۇق، ئاپئاق. چىگىلچە.

اُبْ اُبْ op op ھوپ - ھوپ. ئېشەك تېيىلىپ چۈشكەندە، ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «لَعَـــا — قوپ» دېگەن سۆزىگە توغرا كېلىدۇ.

اُبْ op خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئۆكۈزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆكۈز. ئارغۇچە.

اَتْ at («ا ـ ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئات.

«قُوشْ قَنَتِنْ اَرْ اَتِنْ *kux kanatïn ər atïn*

قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن.»

دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

أَتْ ət («ا ـ ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەت، گۆش. أَتْ يِيرْ *ət yər* —— ئەت يەر، يۇمشاق يەر، يۇمشاق تۇپراق.

اُتْ ot ئوت، ئۆسۈملۈك. اُتْ اُنْدِي *ot ündi* —— ئوت ئۇندى.

اُتْ ot مال يەيدىغان ئوت ـ چۆپ. اَتْقا اُتْ بِيرْ كِيلْ *atqa ot bərgil* —— ئاتقا ئوت بەرگىن.

اُتْ ot دورا ئوت. اُتْ اِجْتِمْ *ot iqtim* —— دورا ئىچتىم. تېۋىپ// مەنسەدىكى «اُتَاجِي[1] *otaqi*» دېگەن سۆز ئەنە شۇ سۆزدىن ياسالغان. I 48

اُتْ ot ئوغا، زەھەر. بَكْ اَنكارْ اُتْ بِيرْدِي *bəg aŋar ot bərdi* —— بەگ ئاڭا ئوغا بەردى.

اتْ it ئىت.

اَجْ aq «هاي، هەي، هوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۇندەش سۆز. اَجْ بَرُو كَلْ *aq bərü kəl* —— هوي، بېرى كەل.

اُجْ üq ئۈچ// اُجْ يَرْماق *üq yarmaq* —— ئۈچ يارماق. 29

اُجْ uq («ا ـ ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى[2].

اُجْ oq ئوچ، تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ. تۈركىلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. I 49

اِجْ iq ھەر نەرسىنىڭ ئىچى. اِجْ قُرْ *iq qur* —— (ئۆرۈمە) ئىشتانباغ. اِجْ سُوزْ *iq səz* —— كۆڭۈلدىكى يوشۇرۇن سۆز، ئىچ گەپ.

اِجْ iq : اِجْ اَتْ *iq ət* —— ئىچ ئەت، جىگەرگە يېپىشىپ تۇرىدىغان نېپىز گۆش.

اَرْ ər ئەر، ئەركەك، ئادەم. بۇ سۆز كۆپلۈكتە «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، بۇنداق قىلىش قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار *lar // lər*»دۇر.

اِرْ ir ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز. اَرْ اِرْ بُلْدِي *ər ir boldi* —— ئادەم ئىزا تارتتى.

اُزْ üz ياغ. اُزْلُكْ مُونْ *üzlüg mün* —— ياغلىق شورپا.

---

[1] «ئوتاچى» سۆزى خوتەن دىئالېكتىدا ھازىر «مال دوختۇرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

[2] ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى جايلاشقان يەر «ئۈچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256 ـ بەتتە « تَقُشْقَانْ اُكُزْ *tavuxqan oguz* —— ئۇچ شەھىرىدىكى بىر دەريا» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ھازىرمۇ «توشقان دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ.

اُسْ us ياخشى بىلەن ياماننى ئايرىش. ئوغۇزچە. اُلْ اُسْ بُلْدِي *ol us boldi* —— ئۇ ياخشى بىلەن ياماننى پەرق ئەتتى.

اَسْ əs يىرتقۇچ ھايۋانلارغا كېسىپ بېرىلىدىغان گۆش، يەم.

اُسْ us تاپقۇش، مادا، قۇماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 50

كَلْدِي مَنكا تاتْ *kəldi maŋa tat* [كەلدى ماڭا تات[1]،

اَيْدِمْ اَمْدِي ياتْ *aydim əmdi yat* ئېيتتىم ئەمدى يات.

قُشْقا بُلُبْ اَتْ *quxka bolup ət* قۇشقا بولۇپ ئەت،

سَنِي تِلاْر اُسْ بُرِي *səni tilər us bəri* سېنى تىلەر ئۇس، بۆرە.]

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە - پارچە قىلىۋەتتىم.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قِيلْ *ux mundaq kil* —— خۇددى مۇشۇنداق قىل.// I 51

اُشْ ux ھازىرلا، ھېلىلا. اُشْ كَلْدُكُمْ بُو *ux kəldüküm bu* —— ھازىرلا كېلىشىم، كېلىشىم مۇشۇ.

اُشْ اُشْ üx üx ھۇش - ھۇش. ئۆكۈزنى سۇ ئىچىشكە ئۇندەيدىغان سۆز.

اُشْ ux دەرەخ، شاخ ۋە مۆڭگۈزگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى (ئۆزىكى). مُنكُزْ اُشِي *müŋüz uxi* —— مۆڭگۈز ئۆزىكى. قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى (قۇيۇمچىقى) مۇشۇنداق دېيىلىدۇ.

اِشْ ix ئىس، چىراغ ئىسى؛ تۈرخۇن ۋە تامدىكى قۇرۇم. تُونْ اِشْ بُلْدِي *ton ix boldi* —— تون ئىس بولدى. يەنى ئىسلاندى.// 30

اُقْ ok ئوق.

اُقْ ok ئوق؛ ئۇۋۇق. اَقْ اُقِي *av oki* —— ئۆينىڭ تىرەك ياغمچى. اُقْ يِلاْن *ok yilan* —— ئوقيىلان، ئادەمگە ئېتىلىدىغان يىلان.

اُقْ ok ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. يەر ۋە باشقا مۇلۇك تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش.

---

[1] تات —— بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان (كاپىر) ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى، ئومۇمىي تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

I 52 اُقْ ok پېئىللاردا تەكىت ئۇلانمىسى. بَرْغِـلْ اُقْ *barqïl oq* —// بارغىن - ھە، بارغىن جۇمۇ.

اُقْ ok رەۋىشكە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئۇلانما. بَيا اُقْ كَلْدِيْم *baya oq kəldim* — بايىلا كەلدىم. اَمْدِي اُقْ اَيْدِمْ *əmdi oq aydïm* — ئەمدىلا ئېيتتىم.

اِقْ ïk ھىق. سوغۇق سۇ ئىچىپ، ئۇستىدىن نان يېگەندە مەيدىدىن چىقىدىغان ھىق. اَنِ اِقْ تُتّي *anï ïq tutti* — ئۇنى ھىق تۇتتى.

اُلْ ol ئۇ. اُلْ اَنْدَغْ اَيْدِي *ol andaq aydi* — ئۇ شۇنداق دېدى.

اُلْ ol ئۇ، شۇ، ئاۋۇ. اُلْ اَرْ *ol ər* — ئۇ ئادەم، ئاۋۇ ئادەم.

اُلْ ol ئىسىم ۋە پېئىللارغا قوشۇلىدىغان تەكىت ئۇلانمىسى. اُلْ مَنِـــكْ اُغْلُـــمْ اُلْ *ol mənïŋ oqlum ol* — ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۇ. اُلْ اَفْكـــا بَـــرْمِيشْ اُلْ *ol əvgə barmïx ol* — ئۇ ئۆيگە بارغان ئۇ.

اَمْ əm ئەم، داۋا. داۋالىغۇچىنى «اَمْجِي *əmqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

I 53 اَمْ əm ئەم. ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.//

اُمْ əm ئىشتان، تامبال.

اِمْ im ئىم. ھەربىي قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپىي بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر - بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئۆز كىشىسى ھېسابلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِمْ بِلْسا اَرْ اُلْماسْ *// im bilsə ər ölməs* 31

ئىم بىلسە، ئەر ئۆلمەس.

اُنْ ün ئۇن، تاۋۇش، ئاۋاز. بۇ سۆزنى «و - ۋاۋ» قوشۇپ، «اُونْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر

اَرَّ ərrə ھىررە، سۆيدۈك. بۇ ئېشەكلەرنى جۈپلەشتۈرۈش ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان سۆز بولۇپ، ئىككى - ئۈچ قېتىم ئېيتىلغاندا، ئېشەكلەر جۈپلىشىدۇ. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىدىكى «جِماعْ — جۈپلىشىش» سۆزىگە توغرا كېلىدۇ.//

54 I

اُرَّ urra ئەرلەردە بولىدىغان چىقۇق كېسىلى. ئوغۇزچە.

اِرَّ irra ھىر، ئۆيلىش، ئىزا تارتىش. بۇ سۆز ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر[1]

اَاْ a ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز. اُلْ مَنِي أَاْ قِلْدِي *ol məni akildi* — ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى.

اُذُو użu ئۇيقۇ. اُذىدىم *użüdim* — ئۇخلىدىم. بۇ سۆزدە «ا - ئەلىف» بىلەن «ذ - ż» ئارىسىدىكى «و - ۋاۋ»// زەمە بىلەن كەسرە ئارىسىدا كەلگىنى ئۈچۈن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

55 I

اُوَا uwa چاقىرغۇچىغا جاۋاب تەرىقىسىدە ئېيتىلغان «خوش، لەببەي» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. بىرەر كىشى «ھەي مۇھەممەد» دېسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن «خوش، نېمىگە بۇيرۇيدىلا؟» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] «بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر» دېگەن ماۋزۇ باشقا بابلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ گەپنىڭ ئۆزىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، «تۆت ھەرپلىكلەر» دېيىلگەن بولسىمۇ، بېرىلگەن سۆزلەر تۆت ھەرپلىك ئەمەس. بۇ يەردە بېرىلگەن سۆزلەرگە ياكى يازما نۇسخىنىڭ 32- بەت 5- قۇر، 36- بەت 13- قۇر، 55- بەت 12- قۇر، 70 - بەت 2- قۇر ۋە 71- بەت 6- قۇرلىرىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا، «ئاخىرىدا ھەرپى ئىللەت — ا، و، ى ھەرپلىرى كەلگەن سۆزلەر» دېگەكچى بولسا كېرەك. چۈنكى، بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا شۇ ئۈچ ھەرپىنىڭ بىرى بار.

اُوقا okˌa كېپىللىك، كاپالەت. مَـــنْ اَنِ اُوقـــا اَلْـــدِمْ *mən anï okˌa aldïm* —— مەن ئۇنى كېپىللىككە ئالدىم.

أَوْ aw («ا ـ ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۇيرۇغۇچىنىڭ بۇيرۇقىدىن باش تارتىشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز، ئا ـ ئا.

اَیْ ay توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت.

اَیْ ay: اَیْ بِتِكـــيِ *ay bitiki* —— ئايلىق دەپتەر، ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر.

اِیْ əy «أَوْ *aw*» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بۇيرۇقنى ئالماسلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆز، ئەھ.

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

I 56 **اَنْڭْ** əŋ ئەڭ، مەڭز، ياڭاق. قِزِلْ اَنْڭْ *kïzïl əŋ* —— قىزىل مەڭز.//

اَنْڭْ aŋ يېغى دورا بولىدىغان بىر خىل قوش، قوداي. بۇ قوشنىڭ يېغى ئالىقانغا سۈرۈلسە، قولنىڭ كەينىدىن سىزىپ چىقىدۇ.

اَنْـڭْ aŋ «ياق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى «اَنْڭْ اَنْڭْ *aŋ aŋ*» دېسە، «ياق، ياق» دېگەن بولىدۇ.

اُنْڭْ oŋ ئۆڭ، ئالد، ئاۋۋال. اُلْ مَنْدَنْ اُنْكْدُنْ بَرْدِي *ol məndən oŋdün bardï* —— ئۇ مەندىن ئاۋۋال كەتتى.

اُنْڭْ oŋ ئۆڭ. بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگى. ياشِلْ اُنْڭْ لُكْ تُونْ *yaxïl oŋlüg ton* —— يېشىل رەڭلىك تون، يېشىل تون.

اُونْڭْ oŋ ئوڭ. اَونْڭْ اِيشْ *oŋ ix* —— ئوڭ ئىش، ئوڭاي ئىش. بۇ «اُنگـايْ *oŋay*» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغىنىدۇر.

اُنْڭْ oŋ ئوڭ. اُنْڭْ اَلِكْ *oŋ əlik* —— ئوڭ قول. چىگىلچە.// 32

ئىككى ھەرپلىكلەر تۈگىدى.// I 57

ئۈچ هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلٍ fə’l، فُعْلٍ fu’l، فِعْلٍ fi’l شەكىلدە
ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

أَلْبْ alp باتۇر، قەهرىمان. اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيـــدا *alp yaoɣïda alqaḳ qooɣïda* —— باتۇر يېغىدا بىلىنەر؛ ئالچاق[1] جاڭجالدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدِيمُو	*alp ərtoŋa oldimu*	[ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
اِيسِيزْ اَژُونْ قَلْدِيمُو	*əsiz azunḳaldïmu*	يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
اُذْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو	*əžlək əqin aldïmu*	پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
اَمْدِي يُرَكْ يِرْتلوُرْ//	*əmdi yürək yïrtïlur*	ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

58 I

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇاپا دۇنيا ئۈنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۈنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۈنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە ــ پارە بولماقتا.

اَرْتْ art: اَرْتْ سَجْ *art saq* —— گەدەن چېچى. چۈنكى، «اَرْتْ» سۆزى «بويۇن، گەدەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَرْتْ art ئارت، داۋان.

«اَرْمَكُو كا اَشِكْ اَرْتْ بُلُورْ *ərməgügə əxik art bolur*

ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنەر.»

دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

---

[1] ئالچاق ــ (1) ياۋاش، مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۈل؛ (2) يامان، بۇزۇق، ئەسكى، خائىن.

اُرْتْ urt يىڭنە تۆشۈكى.

اُرْتْ ørt ئوت، يانغىن.

I 59 اَسْتْ ast تار كوچا. چىگىلچە.//

اَنْدْ and ئانت، قەسەم. «قەسەم ئىچ» دېيىش ئورنىغا «اَنْدِقْ *andïq*» دېيىلىدۇ.

اَرْقْ ark چىقىرىندى، تاشلاندۇق. تَمُرْ اَرْقِي *təmür arqï* — تۆمۈر چىقىرىندىسى، تۆمۈر پوقى.

اُرْقْ urk: «اُرُقْ *uruq* — ئارغامچا » سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئوغۇزچە. بۇ ئەرەبچىدە «عُنُقْ» نى «عُنْقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

اِرْقْ irk رەممالىق، پالچىلىق. بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق.

اَرْكْ ørk ئەرك، سەلتەنەت، ئۆز بەگ ـ ئۆز خانلىق.

اُرْكْ ørk باشباغ، ئات ـ ئۇلاغنىڭ باشبېغى: ئات چۇشىكى.

اِرْكْ irk ئىرىك. تۆت ياشقا تولاي دەپ قالغان ئەركەك قوي.

اِلْكْ ilk ئىلگىرى، ئاۋۋال، بۇرۇن. اِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ *ilk sən baroqil*— ئاۋۋال سەن بارغىن.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار①

I 60 اُوبْ اُوبْ øp øp ھۆپ ـ ھۆپ. بىرەر ئىشتا ماختىنىپ،// ئاخىرى مات بولۇپ قالغان كىشىگە « اُوبْ اُوبْ *øp øp*» دېيىلىدۇ.

33 اُوتْ ot ئوت.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتْ تِيسا اَغِيزْ كُيْماسْ *ot təsə aoqïz køymas*

ئوت دېگەنگە ئېغىز كۆيمەس.

بۇ ماقال قىلىپ تاشلىغان سۆزنىگە ئۆزرە ئېيتقان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

① مەنقۇس ــ ئەرەبچىدە ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، بىرەر ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

ئُوتْ ot («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تام ياكى ياغاچ تۆشۈكى.

ئُوتْ ot («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇقىرىدىكىدىنمۇ يۇمشاقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۆت، ئۆت خالتىسى.

ئُوجْ oq ئۆچ، ئاداۋەت، كەك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئُوجْ كَكْ قَمُغْ كِشِي نِنْكْ يَلِنكُوقْ ئُوزا اَلِيمْ بِيلْ

اَذْكُولُوكُوكْ ئُوغَنْجا اَلِكِينْكْ بِيلا تَلِيم قِيلْ

oq kək kamuoq kixiniŋ yalïŋuk üzə alïm bil

əžgülükü uoqanqa əlikiŋ bilə təlim kïl

[ئۆچ ـ كەكنى ھەممە كىشىنىڭ باشقىلار ئۈستىدىكى ئېلىمى (دەپ) بىل، ياخشىلىقنى قولۇڭدىن كېلىشچە كۆپ قىل.]

ئۆچ ـ ئاداۋەت تەلەپ قىلىپ ئېلىنىدىغان قەرزگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدىن كەچ؛ شۇنى بىلىپ، چەتتىن كېلىپ// قالغانلارغا ۋە مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىل. 61 I

ئُوجْ uq ئۇچ. نەرسىنىڭ ئۇچى. بُتَقْ ئُوجِي *putaq uqi* — پۇتاق ئۇچى، شاخ ئۇچى.

ئُوجْ uq: ئُوجْ اِيلْ *uq əl* — چېگرا، چېگرىدىكى ئەل.

اوج uq بىرەر نەرسىنىڭ تۇگەپ كېتىشى. ئوغۇزچە. بُويْدا نا ئُوجْ بارْ *boyda nə uq bar* — كىشىلەر توپى ـ قەبىلە (كۆپ بولغىنى ئۇچۇن) تۇگىمەيدۇ.

ئُودْ od («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) زامان، ۋاقىت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئُودْ كَجارْ كِشِي تُويْماسْ — *od kəqər kixi tuymas*

يَلِنكُوقْ ئُوغْلِي مَنْكْكُو قَلْماسْ — *yalïŋuk oqlï məŋgü kalmas*

زامان ئۆتەر، كىشى تۇيماس،

ئادەم بالىسى مەڭگۇ قالماس.

ئُودْ ud ئۇي، كالا. چىگىلچە. تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان ئون ئىككى يىلنىڭ بىرى

I 62 «اُودْ يِيلِي *ud yïlï* — ئۇي يىلى» دېيىلىدۇ.//

اُورْ or: اُورْ اَتْ *or at* — ئورۇل ئات. توق قىزىل بىلەن سىرىق رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

اُورْ ør («و – ۆاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تون ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇقى.

اِيرْ ər تۆشۈك تېشىدىغان ئۇشكە.

اِيرْ ər يەر. بەزى شېۋىلەردە «يِيرْ *yər*» مۇ دېيىلىدۇ.

اُوزْ üz («ا – ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇز ياغ. اُو زْلُكْ اَشْ *üzlüg ax* — ئۇزلۇك ئاش.

اُوزْ üz گاس، پاك. اُوزْ كِشِي *üz kixi* — گاس ئادەم.

اُوزْ øz ئۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُورْكْلُوكْ تُنُوغْ اُوزُنْكْ كا	*kørklüg tonuoq øzüŋgə*
تَتْلِيغْ اَشِيغْ اَذِينْقا	*tatlïoq axïoq ażïnkqa*
تُوتْغِيلْ قُنُوقْ اَغِيرْلِيغْ	*tutoqïl qonuk aoqïrlïoq*
I 63 يَذْسُونْ جَقِينْكْ بُذُنْقا	*//yażsun qavïŋ bożunkqa*

[كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھماننى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.]

كۆركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزۈڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھماننى ئىززەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن.

34 اُوزْ øz جىلغا.// «تاغْ اُوزِي *taoq øzi*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

اُوزْ øz: اُوزْ كِشِي *øz kixi* — ئۆز كىشى، يېقىنى. بُو بِزْنِكْ اُوزْ كِشِي اُولْ *bu biznïŋ øz kixi ol* — بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشىمىز ئۇ.

اُوزْ øz يۈرەك ۋە قورساقتا ئوخشاش ئىچكى ئەزالار. اُوزُمْ اَغْرِيدِي *øzüm aoqrïdï* — قورسىقىم ئاغرىدى.

اُوزْ өz ئۆزەك، تومۇر. «يِغـــاچْ اُوزِي *yïoqaq өzi* —— ياغاچ ئۆزىكى»مۇ دېيىلىدۇ. خورما دەرىخىنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاق ماددىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُوزْ uz: اُوزْ كِشِي *uz kixi* —— قولى ئەپلىك كىشى، ئىش ـ ھۇنەرگە ماھىر ئادەم.

اُوزْ өz: اُوزْ قُنُقـــي *өz kunuki* —— بەدەنىدە (گەۋدىدە) ھەربىر/قىلىدىغان نەرسە، روھ، جان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 64 I

بَرْدِي كُوزُومْ يَرُوقِي	*bardï kөzüm yaruqï*	[كۆزۈمنىڭ يورۇقى كەتتى،
اَلْدِي اُوزُمْ قُنُقِي	*aldï өzüm konukï*	جېنىمنى ئالدى،
قَنْدا اَرِنْجْ قَنِيقِي	*qanda ərinq kanïkï*	ئۇ قەيەردە بولغاي،
اَمْدِي اُودِينْ اُوذْغُرُورْ	*əmdi udïn ożoqurur*	ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىتار.]

كۆز نۇرۇم (سۆيگەن ياارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

ايِشْ ix ئىش. نا ايِشْكْ بارْ *nə ixïŋ bar* —— نېمە ئىشىڭ بار؟

اِيشْ əx ئەش، ھەمراھ، يولداش، دوست ـ بۇرادەر. جىنى بار كىشىمۇ «ايِشْـــلِكْ *əxlig* » دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 65 I

اَنِنْكْ ايِشِينْ كَجُورْدُمْ	*anïŋ ïxïn kəqürdüm*	[ئۇنىڭ ئىشىنى پۈتتۈردۈم،
ايِشِين يَما قَجُورْدُمْ	*əxin yəmə kaqurdum*	ھەمراھىنىمۇ قاچۇردۇم،
اُولُومْ اُوتِنْ ايِجُورْدُمْ	*өlüm otïn iqürdüm*	ئۆلۈم زەھىرىنى ئىچۈردۈم،
ايِجْتِي بُلُبْ يُوزِي تُرُنْ	*iqti bolup yüzi türün*	تەرى تۇرۇلۇپ ئىچتى.]

ئۇنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئىشىنى تۈگەتتىم، ھەمراھىنىمۇ قاچۇردۇم، ئۇنىڭغا ئۆلۈم شەربىتىنى ئىچۈردۈم، ئۇ تەرىنى تۇرۇپ ئىچتى.

اُوغْ uoq ئوق، ئۇۋۇق، كىگىز ئۆينىڭ ئۇۋۇقى، تىرەك ياغىچى.

اُوقْ ok ئوق، ئونچە، ئولۇش، ھەسسە. مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئولۇش. اَنكارْ بِيرْ اُوقْ تَكْدِي *anar bir ok təqdi* —— ئاڭا (مىراستىن) بىر ئوق تەگدى.// 66 I

اُوكْ өg ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر «اُوكا *өgə*»

دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەرقانداق ھايۋانمۇ «ئۇك oğ» دېيىلىدۇ. مەسىلەن: تۆت ياشتىن ئاشقان ئات «ئۇك ئات oğ at» دېيىلىدۇ.

ئىك ik يىك. «يىك yik» مۇ دېيىلىدۇ.

ئىگ ig كىچىك.// 35

ئۇل ul ئۇل ~ ھۇل. مەسىلەن: «تامۇلى tam uli — تام ئۇلى» دېگەندەك.

ئۆل öl ھۆل. ئۆل نائىگ öl nəŋ — ھۆل نەرسە؛ ئۆل تون öl ton — ھۆل تون. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

ئەل əl ئەل، مەملىكەت. بەگ ئىلى bəg əli — بەگ ئىلى.

ئەل əl ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قاپۇق ئىلى kapuq əli — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر.

ئەل əl ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۇركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ئەل əl» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئات باقار»نى «ئەل باشى əl baxi» دېيىش شۇنىڭدىن// I 67 كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئات باقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

ئەل əl ئەل، ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش. ئىكى بەگ بىرلا ئەل بولدى iki bəg birlə əl boldi — ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى.

ئەل əl: ئەل كىشى əl kixi — پەس ئادەم، ئەسكى ئادەم. ئەل قۇش əl qux — تازقارا.

ئۇم um: ئەر ئۇم بولدى ər um boldi — ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى، گۆشنى كۆپ يېگەنلىكتىن، ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى.

ئۇن on ئون.

ئۈن ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز (ئۈزۈن ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ بولىدۇ).

ئۇن un ئۇن.

ئەن ən: ئەن يەر ən yər — ئەن يەر، ئېنىش، ئويمان يەر. ئەن يۈق ən yuq — ئوي - دۆڭ.

ئەن ən بىر نەرسىنىڭ ئېنى. بۇ بوز ئەنى نەچا bu boz əni nəqə — بۇ بۆزنىڭ ئېنى نەچچىلىك؟// I 68

ئاينْ in ئىن. شىر، تۈلكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئۇۋىسى. بۇ سۆز «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

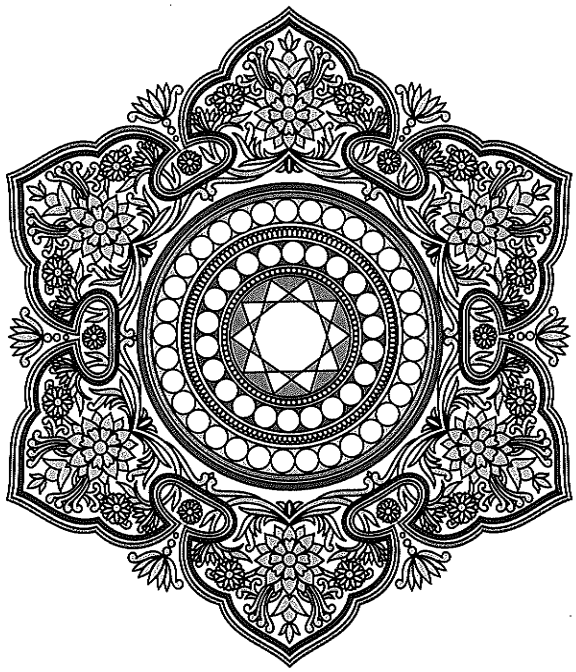
ئاينْ in يىن. قوي يىنى. «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

ئُويْ oy ئوي، ئويمان.

ئُويْ oy: ئُويْ ئَتْ *oy at* — قارا تورۇق ئات.

69 I ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر تۈگىدى. //

ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

36 **اَذُتْ** ażut ئوچ، ئوچۇم. بِيْر اَذُتْ نانْكْ *bir ażut nəŋ* — بىر ئوچۇم نەرسە.//

اَرُتْ arut: اَرُتْ اُتْ *arut ot* — يىل ئاتلىغان (يىللىغان) ئوت.

اُجُتْ өqüt ئۆچ، ئىنتىقام. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُوجْ *өq*».

اُغُتْ uoqut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىرخىل ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا - دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كۇمىلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى// I 70 قۇرۇتۇلغان كۇمىلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يانجىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۈچ كۈنگىچە دۇملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۇملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۇپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۇستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ.

اَقَتْ əvət «ھەئە، خوش، توغرا، شۇنداق» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ، بۇ سۆز ئۈچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى «اَقَتْ *əvət*» دەيدۇ؛ ئوغۇزلار «اَمَتْ *əmət*» ياكى «اَوَتْ *əwət*» — دەيدۇ؛ باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «يَمَتْ *yəmət*» دەيدۇ.

اُقُتْ uvut ئۇۋات، ئۇيات، ھايا.

اُقُتْ okut زىيانپەتكە ياكى بەگ ھۇزۇرىغا چاقىرىش.

اَكِتْ əgit داغ چۇشۇشتىن ياكى كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

71 I اُكُتْ ögüt ئۈگۈت، نەسىھەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

اَلْغِيلْ اُكُتْ مَنْدِينْ اُغُولْ اَرْدَمْ تِيلا *alqïl ögüt məndin oqul ərdəm tilə*

بُويْدا اُولُغْ بِلْكا بُلُبْ بِلْكِينْكْ اُولا *boyda uluq bilgə bolup bilkiŋ ülə*

[ئوغۇل، مەندىن ئۈگۈت ـ نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە،
خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.]

ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۈگۈت ـ نەسىھەت ئال، ئەدەپلىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم ـ ھېكمەت تارات.

اُكِتْ ügit ئۈگۈت[1]. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئۇن تارتىش.

اُكِتْجِي ügitqi ئۇن تارتقۇچى، تۈگمەنچى.

اَكَتْ əgət توي كېچىسى كېلىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە.

ايكِتْ igit يالغان. ئوغۇزچە. ايكِتْ سُوزْ *igit söz* —— يالغان سۆز.

72 I اُلُتْ ölüt بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش. ئادەم ئۆلتۈرگەن كىشى // (قاتىل) «اُلُتْجِي *ölütqi*» دېيىلىدۇ.

37 اُلُتْ ölüt: اُلُتْ اَرْ *ölüt ər*—— كۆچتىن قالغان قەبرى كىشى.//

اَتَجْ ataq ئاتىكاچى . ئۆزىنى يۇرتنىڭ مويسىپىتى قىلىپ كۆرسىتىدىغان بالا «اَتَجْ اُغُولْ *ataq oqul*» دېيىلىدۇ.

اَتِجْ atïq ئودىكام، كولۇب.

اَشِجْ əxiq قازان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاشلىقنى تۇگمەندە تارتىش ئۈچۈن ئېرىغداپ تەييارلاش مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَشِجْ اَيورْ تُوبُمْ اَلْتُونْ قَمِجْ اَيورْ مَنْ قَيْدامَنْ

əxiq ayur tüpüm altun qamïq ayur mən qaydamən

قازان ئېيتۇر تۆۋۈم ئالتۇن، چۆمۈچ ئېيتۇر مەن نەدىمەن؟

بۇ ماقال ئۆزىنى تونۇيدىغانلار ئالدىدا ماختانغۇچى كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَجْ əgəq ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە زېرەكلىكى بىلەن كىشىلەرگە ئۆز سىڭلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سۆز قىزچاقلارنى ئامراق كۆرۈش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَمَجْ amaq ئاماچ، نىشان، قارا.

اَمَجْ amaq ئاماچ، بوقۇسا، ياغاچ ساپان.

I 73 اُلِجْ ölïq ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەركىلىتىش// سۆزى. اُلِجِمْ *ölïqïm* — ئوغۇلچىقىم. قارلۇقچە.

اَنَجْ anaq كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن ھەممىگە ئۆز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق، ئانىقىز. بۇ سۆز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اَنُجْ ənüq كۆزگە ئۆسكەن گۆش پەردە.

اَغِرْ aqïr ئېغىر. اَغِرْلِيغْ كِشِي *aqïrlïq kixi* — خەلق ياكى بەگ ئالدىدا قەدىرلىك كىشى. تَنْكْرِي مَنِي اَغِيرْلادِي *tənri məni aqïrladi* — تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى. اَغِيرْ اَذاقْ اَمْرُلْدِي *aqïr ażak əmrüldi* — ئېغىر ئاياغ تىنچىدى، يەنى «قەدىمى ئېغىر ئادەم ئاستا ماڭىدۇ، مەنزىلگە يەتتى» دېمەكچى.

اَغِيرْ aqïr: اَغِيرْ نانْكْ *aqïr nəŋ* — قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.

اُغُرْ oqur: اُغُرْ اَتْ *oqur at* — قاشقا ئات. بۇ سۆز ئېيتىلىشى ھەم مەنىسى جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئەرەبچىدە فەتھە، تۈركچىدە زەممە بىلەن كەلگەن، خالاس.

I 74 اُغُرْ oqur ۋاقىت. نا اُغُرْدا كَلْدِينْكْ *nə oqurda kəldiŋ* — قايسى ۋاقىتتا كەلدىڭ؟// اُغُرْ oqur دۆلەت. بَكْ اُغُرِيْدا مَنِكْ اِيشِمْ اِيتِلْدِي *bəg oqurïnda mənïŋ ïxïm ətildi* — بەگنىڭ دۆلىتى سايىسىدە مېنىڭ ئىشىم ئوڭشالدى.// 38

اُغُرْ oqur بەرەر ئىشتىكى ئىمكان ۋە پەيت. بُو اِيشْ اُغُرْلُغْ بُلْدِي *bu ïx oqurluq boldï* —

بۇ ئىش دەل ۋاقتىدا بولدى.

اُغُرْ oqur بەدەل. ئوغۇزچە. اَتْقا اُغُرْ اَلْدىمْ *aldïm atka oqur* —— ئاتقا بەدەل ئالدىم.

اُغُرْ oqur ئوڭۇشلۇق، خەيرلىك. ئوغۇزچە. بۇ سۆز يولۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يُولْ اُغُرْ بُلْسُونْ *yol oqur bolsun* ئاقيول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن.

اَگِرْ əgir ئېغىر. قورساق ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك يىلتىزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَگِرْ بُلْسا اَرْ اُلْماسْ *əgir bolsa ər ølməs*

ئېغىر بولسا، ئەر ئۆلمەس.

يېنىدا ئېغىر ساقلىغان ئادەم قورساق ئاغرىقىدىن ئۆلمەيدۇ، چۈنكى قورساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغان ئادەم ئۇنى يېسە ساقىيىدۇ. بۇ ماقال «ھەر ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

75 I

اُگُرْ ügür تېرىق. بۇ سۆز تۈركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ.//

اُگُرْ ügür: ياغْ اُگُرِي *yaoq ügüri* —— كۈنجۈت. ئوغۇزچە.

اُگُرْ ügür ئۈيۈر، توپ. قوي، كېيىك، تۆگە قاتارلىق تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇشلارنىڭ توپى.

اَمِرْ əmir تۇتەك، تۇمان. ئوغۇزچە.

اُبُزْ obuz دۆڭ. اُوىْ اُبُزْ *oy obuz* —— ئوي - دۆڭ يەر.

اَتِزْ atïz ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.

اُجُزْ uquz: اُجُزْ نانْكْ *uquz nəŋ* —— ئەرزان نەرسە. خار ۋە پەس كىشىمۇ «اُجُزْ *uquz*» دېيىلىدۇ. بَكْ اَنِي اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladï* —— بەگ ئۇنى خارلىدى.

اُذُزْ użuz قوتۇر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلْكُو اُوزْ اِينِكا اُرْسا اُذُزْ بُلُورْ *tilkü øz inigə ürsə użuz bolur*

تۈلكە ئۆز ئىنىگە ئۇرسە، قوتۇر بولار.

بۇ ماقال ئۆز ئېلىدىن، ئۆز ئۇرۇقىدىن ۋە ئۆز شەھىرىدىن تانغان يامان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَذِيزْ əžiz ئېگىز. اَذِيزْ يېرْ *əžiz yər* — ئېگىز يەر. باشقا ئېگىز نەرسىلەرمۇ شۇنداق
I 76 دېيىلىدۇ. اَذِيزْ تاغْ *əžiz taoq* — ئېگىز ياكى ئاشقىلى بولمايدىغان تاغ.//

اَغُزْ aoquz ئوغۇز. ئىنسان ياكى قوي تۇغقاندىن كېيىن چىقىدىغان يېڭى سۈت. بۇ سۆزنىڭ
ئاخىرقى ھەرپى ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ بۇنى
39 «ز - z» بىلەن يازسىمۇ بولىدۇ.//

اَغِزْ aoqïz ئېغىز. دەريا، تۆلۈم، كوزا، كۆپ، قۇدۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ئاغزى.

اَغِزْ aoqïz ئېغىز. ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاغزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَغِزْ يِسا كُوزْ اُيادُورْ *aoqïz yəsə kөz uyažur* ئېغىز يېسە، كۆز ئۇيىلار.

بۇ ماقال بىراۋنىڭ بىرەر نەرسىسىنى يېگەن ياكى ئالغان، ئەمما ئۇنىڭ
ھاجىتىدىن چىقالماي خىجالەتتە قالغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُغُزْ ooquz ئوغۇز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار يېگىرمە ئىككى
ئۇرۇق بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار.
ئۇلار بىر - بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇيدۇ.

بىرىنچىسى ۋە يېتەكچىسى: قِنِيقْ *kïnïk*— قىنىق. زامانىمىزنىڭ
سۈلتانلىرى شۇلاردىندۇر. مالىلىرىنىڭ تامغىسى: ⊢ .

ئىككىنچىسى: قَيِغْ *kayïoq* — قايىغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١٧١ .//
I 77
ئۈچىنچىسى: بايُنْدُرْ *bayundur* — بايۇندۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⊟ .

تۆتىنچىسى: اِۋا *ïva* — ئىۋا. ئۇلار « يِۋا *yïva* — يىۋا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
تامغىسى: ٨ .

بەشىنچىسى: سَلْغُرْ *saloqur* — سالغۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١٨ .

ئالتىنچىسى: اَفْشارْ *avxar* — ئاپشار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ٩ .

يەتتىنچىسى: بَكْتِلي *bəktili* — بەكتىلى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⊬ .

سەككىزىنچىسى: بُكْدُزْ *bügdüz* — بۈگدۈز. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⊏ .

توققۇزىنچىسى: بَيَاتْ *bayat* — بايات. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١٧٩ .

ئونىنچىسى: يَزْغِرْ *yazoqïr* — يازغىر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⊥ .

ئون بىرىنچىسى: اَيْمُرْ *aymür* — ئەيمۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚲ .

ئون ئىككىنچىسى: قَـــرا بُلُـــكْ *qara bölük* — قارا بۆلۈك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍝ .

ئون ئۈچىنچىسى: اَلْقـــا بُلُـــكْ *alqa bölük* — ئالقا// بۆلۈك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚳ . 78 I

ئون تۆتىنچىسى: اِكْدِرْ[1] *igdir* — ئىگدىر. بۇلارنىڭ تامغىسى: ⚴ .

ئون بەشىنچىسى: اُرَكِرْ *üräqir* — ئۈرەگىر. بۇلار «يُرَكِـــرْ *yüräqir* — يۈرەگىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚵ .

ئون ئالتىنچىسى: تُوتِرْقا *tutirqa* — تۇتىرقا. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۷۸ .

ئون يەتتىنچىسى: اُولايُـــنْـــدُلُغْ *ulayundluq* — ئۇلايۇندلۇغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚶ .

ئون سەككىزىنچىسى: تُـــوكَر *tügər* — تۈگەر. بۇ سۆز بەزىدە «و — ۋاۋ» 40 ھەرپى تاشلىنىپ، «تُكَرْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۱۷ //

ئون توققۇزىنچىسى: بَجَنَكْ *pəqənək* — پەچەنەك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚷ .

يىگىرمىنچىسى: جُوُلْدَرْ *quwuldar* — چۈۋۈلدار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍝ // 79 I

يىگىرمە بىرىنچىسى: جَبْنِ *qəbni* — چەبنى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚸ .

يىگىرمە ئىككىنچىسى: جَرُقْلُغْ *qarukluq* — چارۇقلۇغ. بۇلارنىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم.

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۇرۇقلىرىنى بىلىشكە موھتاج بولغاچقا، مەن بۇلارنى بىرمۇ بىر يېزىپ چىقتىم. بۇ تامغىلار ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغ ۋە مالىلىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتسە، شۇ بەلگىلەرگە قاراپ تونۇۋالىدۇ.

يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ تۆپ ئۇرۇقلىرىدۇر. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئايماقلىرى بار. گەپنى قىسقا قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېيتىپ ئولتۇرمىدىم. بۇ ئېيتىلغان ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرى ئۇلارنى قۇرغان ئەڭ قەدىمكى

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اِكْـدَرْ » شەكلىدە «د» ھەرپىگە ھەم كەسرە ھەم فەتھە قويۇپ يېزىلغان. بىز بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزنى«اِكْدِرْ *igdir*» دەپ ئالدۇق.

بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئەرەبلەردە بَنُو سَلِيمْ (سەلىم ئوغۇللىرى)، بَنُو خَفاجَه (خەفاجە ئوغۇللىرى) دەپ يۈرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئۆز نامىلىرىنى قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۈرگۈزىدۇ.

اُكُزْ ögüz جەيھۇن ۋە فىراتقا ئوخشاش ھەممە چوڭ ئېقىنلارغا بېرىلگەن نام. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلغاندا، ئوغۇزلارچە «بَناكِتْ *bənəgit* — بەنەگىت» دەريا‌سى دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى شۇ دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇلارنىڭ كۆچمەنلىرىمۇ//شۇ دەريا قىرغاقلىرىدا ياشايدۇ. تۈرك خەلقلىرى ياشايدىغان ئۆلكىلەردىكى باشقا بىرمۇنچە دەريا ۋە ئېقىنلارمۇ «اُكُزْ *ögüz*» دەپ ئاتىلىدۇ. «اِلا *ila* — ئىلى» ۋادىسى بىلەن «يَفِنْجْ *yavïnq* — ياپىنچ» ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ «ايكِي اُوكُوزْ *iki ögüz* — ئىككى ئۆگۈز» دەپ نام بېرىلگەن. I 80

اُكُزْ öküz ئۆكۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُزْ اَذاقِي بُلْغِنْجا بُزاغُو بَشِي بُلْسا يِيكْ

öküz ažakï boloqïnqa buzaoqu baxï bolsa yaq

ئۆكۈزنىڭ ئايىغى بولغۇچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى.

بۇ ماقال «بېقىنىدىلىقتىن مۇستەقىللىق ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

41 **اَقُسْ** avus مۇم. بۇلغارچە.//

اُولاسْ ulas: اُولاسْ كُوزْ *ulas köz* — خۇمار كۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْنارْ مِينِ اُولاسْ كُوزْ	*bulnar mäni ulas köz*	[ئۇۋلار مېنى خۇمار كۆز،
قَرا مَنكِيزْ قِيزِيلْ يُوزْ	*qara mäŋin qïzïl yüz*	قارا خاللىق قىزىل يۈز،
اَنْدِينْ تَمارْ تُوكالْ تُوزْ	*andïn tamar tügəl tüz*	تامار ئاندىن تۈگەل ئۇز،
بُلْنابْ يَنا اُولْ قَجارْ//	*bulnap yana ol qaqar*	ئۇۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.]

I 81

قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ - دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

ئُپُشْ өpüx ئۆپۈشۈش، سۆيۈشۈش.

اَتشْ atïx ئېتىشىش.

اَتَشْ atix ئاتىش. ئەرلەر ئىسمى.

اُتُشْ utux ئۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

اُتُشْ өtüx («ا ـ ئەلىف» يۈمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئويۇندا ئۆتۈش. بۇ ئويۇن مۇنداق بولىدۇ: بالىلار ھالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ، ئاردىدىن بىرى يېنىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «اُتُشْ اُتُشْ *өtüx өtüx*» دەيدۇ، يەنى «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت» دەيدۇ. ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ،// ھالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق داۋام قىلىدۇ. I 82

اتشْ itix ئىتتىرىشىش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر ـ بىرىنى ئىتتىرىشىشى.

اُجَشْ өqəx ئۆچەكىشىش، بەسلىشىش، باغلىشىش. اُولْ مَنِنْكْ بِرْلا اُجَشْدِ *ol mənіŋ birlə өqəxdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەكەشتى.

اَدَشْ adax ئاداش.

اِدِشْ idix ئىدىش، قاچا ـ قۇچا. ياغما، توخسى، يەمەك، ئوغۇز، ئارغۇ تىللىرىدا داس، چۆگۈن ۋە لېگەن ـ تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئىدىش» دېيىلىدۇ.

اَرِشْ arïx ئۆرۈش ~ ئارىش. «اَرِشْ اَرْقَاغْ *arïx arқaoq* —— ئۆرۈش ـ ئارقاق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

اُرُشْ urux ئۇرۇش، ئۇرۇشۇش.

اَغشْ aoqïx ئۆرلەش، ئېشىش.

اُغَشْ ooqux ئۇرۇق ـ جەمەت.

اُقُشْ uvux ئۇۋاق نەرسە. اُقُشْ اَتْماكْ *uvux ətmək* —— ئۇۋاق نان.// I 83

اُقُشْ uқux ئۇقۇش، چۈشىنىش. اُقُوشْلُغْ كِشِي *uқuxluoŋ kixi* —— ئوقۇلۇق كىشى، غەرەز ئۇقىدىغان كىشى.

اُوكُوشْ ükük: اُوكُوشْ نانْكْ *ükük nəŋ* —— كۆپ نەرسە// ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 42

تِيرِيكْ اَسَنْ بُلْسا تانْكْ اُوكُوشْ كُرُورْ *tirіq əsən bolsa taŋ ükük kөrür*

جان ئېسەن بولسا، تاڭ (قالارلىق) ئىشلارنى كۆپ كۆرەر.

ئادەمنىڭ بېشى ئامان بولسا، قىزىق ئىشلارنى كۆپ كۆرىدۇ، دېمەكچى.

اُوكُوشْ өkük: اُوكُوشْ يِلْقِي *өkük yilқi* —— توسۇن يىلقا.

اَلِشْ alïx ئېلىش. دەريا ياكى كۆللەردىن سۇ ئاچىدىغان ئېغىز.

اَلُشْ alux ئالۇش. قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

اَلِشْ alïx ئېلىش. قەرزداردىن قەرزنى ئېلىش. اَلِشْ بِيرِيشْ *alïx bərix* —— ئېلىش - بېرىش، يەنى ئالىدىغاننى ئېلىش، بېرىدىغاننى بېرىش.

اُلُشْ ülüx ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە («ش - *x*» ھەرپى ئەسلىدە «ك - *k*»دۇر).

اُولُكْ ülük «اُلُشْ *ülüx*» سۆزىنىڭ ئورنىدىكى سۆز. ئەرەبچىدىمۇ مۇئەننەسنى[1] بىلدۇرىدىغان «ك - *k*» ھەرپى// «ش - *x*» ھەرپىگە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: I 84
مەجنۇننىڭ «فَعَيْناشِ عَيْناهاَ وَجيدُشِ جيدُهَا» دېگەن سۆزلىرىدىكى «عَيْناشِ جيدُشِ» سۆزلىرى «عَيْناكِ جيدُكِ» ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاش.

اُلُشْ ulux يېزا، قىشلاق. چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش» شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا، بالاساغۇن شەھىرى «قُوزْ اُولُوشْ *kuz ulux*»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلُشْ ülüx ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە. خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ش - *x*» ھەرپى «ك - *k*» دىن ئالماشقان. ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَبُّكِ وَ تَحْتَكِ» دېگەن سۆزلەرنى «قَدْ جَعَلَ رَبُّشِ وَ تَحْتَشِ سَرِيّاً» دېگەن ئىبارىدە «رَبُّشْ وَ تَحْتَشْ» دەپ ئوقۇغانغا ئوخشاش.

اَجِغْ aqïoq خان مۇكاپاتى. خانْ مَنكا اَجِغْ بِيرْدِي *han maŋa aqïoq bərdi* —— خان ماڭا مۇكاپات بەردى.

اَجِغْ aqïoq ياخشى ئۇزۇقلىنىش. اُوزُونْكِنِ اَجِغْلِغْ تُتْ *ozüŋni aqïoqlïoq tut*—— ئۆزۈڭنى ياخشى ئوزۇقلاندۇر، ئۆزۈڭنى ياخشى كۈت.// I 85

اَجِغْ aqïoq ئاچچىق. تەمى ئاچچىق بولغان نەرسىلەر.

اَذِغْ ażïoq ئېيىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ *avqï nəqə al bilsə ażïoq anqa yol bilir*

ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ.

---

[1] مۇئەننەس —— ئاياللار سىيغىسى.

بۇ ماقال ئىككى تەجرىبىلىك كىشى بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈپ قالغاندا ئېيتىلىدۇ.

43 اَذِغْ ażïoq مەستلىكى يېشىلگەن، //ھوشيار كىشى. اَسْرُكْ اَذِغْ *əsrük ażïoq* —— مەست ۋە ھوشيار.

اَذِغْ ażïoq ئازىغ. بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى[1].

اُذُغْ ożuoq ئويغاق. اُذُغْ اَرْ *ożuoq ər* —— ئويغاق ئادەم. اُذُغْ كُونكُـــولْ لُـــوكْ اَرْ *ożuoq kөŋüllüg ər* —— ھوشيار ئادەم، سەزگۈر ئادەم.

اَرِغْ arïoqچېدىر يوپۇقى. بارسغانچە.

86 I اَرِغْ arïoq ئېرىغ، پاكىز. اَرِغْ نانْكْ *arïoq nəŋ* —— ئېرىغ نەرسە.//

اُرُغْ uruoq ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانمۇ «اُرُغْ» دېيىلىدۇ. اُرُغُ اَكْـــتِ *uruoq əkti* —— ئۇرۇق چاچتى. يېقىن تۇغقانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اُرُغْ تَـــرِغْ *uruoq tarïoq* —— ئۇرۇق - تۇغقان» دېيىلىدۇ.

اَزِغْ azïoq ئېزىق. ھايۋانىنىڭ مەرگەن چىشى.

اَسِغْ asïoq ئاسىق، پايدا، نەپ.

اُسُغْ osuoq ئەپ، ئۇسۇل، يول. بُو ايـــشْ اُسُـــغِي مُنْـــدَغْ *bu ïx osuoqï mundaoq* —— بۇ ئىشنىڭ ئېپى مۇنداق.

اَلِغْ alïoq ھەر نەرسىنىڭ يامىنى، ئەسكىسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُلُغْ uluoq ئۇلۇغ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْ لُوقُغْ بُلْسا سَنْ اَذْكُو قِلِينْ *uluoqlukuoq bulsa sən əżgükïlïn*

بُلْغِيلْ كِشِيكْ بَكْلارْ قَتِنْ يَخْشِي اُولانْ *boloqïl kixig bəglər katïn yahxï ulan*

[ئۇلۇغلۇققا ئېرىشسەڭ، ياخشى قىلىقلىق بول،

87 I بەگلەرنىڭ قېشىدا كىشىلەرگە ئۇزۇلدۇرمەي ياخشىلىق قىلغۇچى بول.] //

---

[1] كېيىنكى تەكشۈرۈشلەر مەھمۇد كاشغەرىي «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا —— بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن «اَذِغْ» (ئازىق) يېزىسى ئوبال يېزا بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرمۇ «ئازىق» دەپ ئاتىلىۋاتقان كەنت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىندى.

مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇققا ئېرىشكەن ھامان خۇلقۇڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەگلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

اِلِغْ ilïoq ئىللىق، ئىلمان. اِلِــغْ سُــوقْ *ilïoq suv* — ئىللىق سۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِلِغْ *yilïoq*».

اَجُقْ aquk, ئوچۇق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «اَجُقْ قَبُــغْ *aquk kapuoq* — ئوچۇق قوۋۇق» دېيىلىدۇ. ئاسمان بۇلۇتسىز بولسا، «اَجُقْ كُوكْ *aquk kok*» دېيىلىدۇ؛ ئېنىق ۋە روشەن ئىش «اَجُقْ ايشْ *aquk ix*» دېيىلىدۇ.

اُجَقْ oqak, ئوچاق.

اَجِقْ aqïk, چوڭ ئاكا. خاقانىيىلىكلەر چوڭ ئاكىسىنى «اَجِقِمْ *aqïkïm*» دەپ چاقىرىدۇ. «ق — *k*» ھەرپى پەقەت بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى «م — *m*» بىلەنلا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئىككىنچى شەخسكە «اَجِقِنْكْ *aqïkïŋ*» دېيىلمەيدۇ. // 44

اَذَقْ ażak, ئاياغ، پۇت.

اَذُقْ ażuk: اَذُقْ نانْــكْ *ażuk nəŋ* — تونۇش ئەمەس نەرسە. «اَذُقْ» سۆزىنىڭ ئەسلى «بۇزۇق، ئۆزگىرىشچان» دېگەن مەنىلەردىكى «اَغْــدُقْ *aoqduk*» بولۇپ، بۇ سۆز «اَنِنْكْ مَنْكْــزِي اَغْــدِي *anïŋ məŋzi aoqdï* — ئۇنىڭ چىرايى ئۆزگەردى» دېگەن جۈملىدىكى «اَغْدِي *aoqdï*» سۆزىدىن ئېلىنغان، يېنىكلىتىش ئۈچۈن «غ — *oq*» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. I 88

اُذِقْ użïk, : اُذِقْ اَرْ *użïk ər* — ئۇيقۇ باسقان ئادەم.

اِذُقْ ïżuk, قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «اِذُقْ *ïżuk*» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۈكى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ.

اِذُقْ ïżuk: اِذُقْ تاغْ *ïżuk taoq* — ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ.

اَرِقْ arïk, ئېرىق، ئۆستەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَغِيلْ دا اُغْلاقْ تُغْسا اَرِقْ دا اُوتِي اُونارْ *aoqïlda ooqlak tuoqsa arïkda otï ünər*

ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېرىقتا ئوتى ئۇنەر.

بۇ ماقال «ئوزۇق ياكى رىزىق ئۈچۈن ئارتۇقچە قايغۇرۇشنىڭ ئورنى يوق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَرُقْ aruk: اَرُقْ اَرْ *aruk ər* —— ھارغىن ئادەم. بۇ سۆز باشقىلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. اَرُقْ تُرُقْ *aruk turuk* —— ئاروق تۇرۇق. پەرغانە بىلەن قەشقەر ئارىسىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى.//

89 I

اَرُقْ aruk ئورۇق، جۇدەك. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُرُقْ uruk ئارغامچا.

أَزُقْ azuk : أَزُقْ اُوقْ *azuk ok* —— ئازغان ئوق. نەدىن ۋە كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوق.

اَزُقْ azuk : اَزُقْ مُنْقْ *azuk munk* —— ئازغان - تازغان.

اَزَقْ azak ئازاق. ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر چوڭىنىڭ ئىسمى.

اَزُقْ azuk ئوزۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَرْتْ نِنْكْ اَزُقِي اَرِغْ بُلْسا يُولْ اُوزا يِيرْ *sartnïŋ azukï arïoq bolsa yol üzə yər*

سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ بولسا، يول ئۇستىدە يەر.

بۇ ماقال ئۆزىنى پاك ۋە توغرا ھېسابلاپ مەيدىسىگە ئۇرىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُزَقْ uzak ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىغا سۆرىلىپ كەتسە «اُزَقْ اِيشْ *uzak ïx* » دېيىلگىنىدەك، بىر يەرگە ئەۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، «يَلاوَجْ اُزَقْ بَرْدِي *yalawaq uzak bardï* —— ئەلچى ھايال بولدى» دېيىلىدۇ.

اُزُقْ ozuk: اُزُقْ اَتْ *ozuk at* —— ئوزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات.//

90 I

اَشَقْ axak تۆۋەن، پەس. ئوغۇزچە.

اَشُقْ axuk ئوشۇق. ئادەم ۋە ھايۋان ئوشۇقى.//

45

اُشَقْ uxak ئۇششاق. اُشَقْ نانْكْ *uxak nəŋ* —— ئۇششاق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، كىچىك بالىلار «اُشَقْ اُغْلانْ *uxak oqlan*»، ئۇۋاق ئوتۇن «اُشَقْ اُوتُنْكْ *uxak otuŋ*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپلۈككىلا ئىشلىتىلىدۇ.

اَشُقْ axuk تۆمۈر قالپاق، دۇبۇلغا. بۇ سۆزدىكى «ا - ئەلىف» ھەرپى «ى - يا» ئورنىغا

كەلگەن. ئەرەبچىدىمۇ بەزى سۆزلەر شۇنداق. مەسىلەن: «اَلْمَعِيُّ وَ يَلْمَعِيُّ» غا ئوخشاش.

اُغُقْ ooquk، ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختە ~ دەكتە.

اِۋِقْ ivik تاغ ئۆچكىسى. چۆل ۋە تاشلىق جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل كىيىك.

اَلُقْ aluk: اَلُقْ اَرْ *aluq ar* —— تاقىر باش ئادەم. ئوغۇزچە.

اُولُقْ oluk ئولاق. كۆتەكتىن ئويۇپ ياسىلىپ، ئات ـ ئۇلاغ سۇغىرىش ۋە ئۇزۇم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئولاق.

I 91 اُلُقْ uluk : اُلُقْ تُونْ *uluq ton* —— كونىرىغان تون. كونىراپ//كەتكەن ھەرقانداق نەرسە «اُلُقْ *uluq*» دېيىلىدۇ.

اُلُقْ oluk ئولاق، قولۇاق، قېيىق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى يۇقىرىدىكى[1] سۆز بىلەن بىر.

اُلُقْ uluk ئاتنىڭ ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلُقْ يَغرِي اُغُولْ قا قَلِيرْ *uluq yaqïrï oqulqa qalïr*

ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار.

چۈنكى، ئۇگە ۋە سىغىرلار شۇ يەرگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ.

اَلِقْ alïk ئۇچار قاناتلار تۇمشۇقى. ئوغۇزچە.

اَنُقْ anuk: اَنُقْ نَانكْ *anuq nəŋ* —— تەييار نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنُقْ اُتْرُ تُتْسا يوقّا سانْماسْ *anuq utru tutsa yoqqa sanmas*

تەييار (بارى) ئالدىغا قويۇلسا، يوققا سانالماس.

بۇ ماقال ئۆي ئىگىسىنىڭ مېھمانىنى بار نەرسىسى بىلەن كۈتۈشى لازىملىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَبَكْ əpək بالىلار تىلىدا «نان» دېمەكتۇر.

I 92 اَتَكْ ətək ئېتەك.//

اَتُكْ ətük ئۆتۈك.

[1] بۇ يەردە «يۇقىرىدىكى» دەپ « اُولُقْ *oluq* —— ئولاق» سۆزى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

اُوتُكْ ötük ھېكايە، چۆچەك؛ ئۆتۈنۈش. بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۇقتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى «بىرەر نەرسىنى ھېكايە قىلىش» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

اُتُكْ ötük ئۆتۈگ ~ ئۆتۈك. ئىچ ئۆتۈش ۋە قۇسۇش كېسىلى. اَنكارْ اُتُوكْ تُتّي *aŋar ötük tutti* — ئاڭا ئۆتۈگ كېسىلى تەگدى.

اُتُكْ ütük دەزمال. ھاندۇڭا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۈر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ.

اِجُكْ iqük ئىچىك ~ ئۇچۇك، بۇلغۇن. سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا.// 46

اُذِيكْ üžik ئۇدۇك، كۆيۈك. ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ قوزغىلىشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوذِيكْ مِينِ قُمِتّي	*üžik mąni ḳumïttï*	[ئۇدۇك (سۆيگۈ) مېنى ھاياجانغا سالدى،
سَقِنْجْ مَنكا يُمِتّي	*sakïnq maŋa yumïttï*	قايغۇ ماڭا توپلاندى،
كُونْكْلُومْ اَنكارْ اَمِتّي	*køŋlüm aŋar əmitti*	كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،
يُوزُمْ مَنِكْ سَرْغَرُورْ //	*yüzüm mənïŋ saroqarur*	يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.] 93 I

يارغا بولغان ئىشق ـ مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ ـ ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

اَرُكْ ərük شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارىئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ مېۋىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تُولُكْ اَرُكْ *tülüg ərük* — شاپتۇل، سارِغْ اَرُكْ *sarïoq ərük* — ئۆرۈك، قَرا اَرُكْ *ḳara ərük* — قارىئۆرۈك.

اُرُكْ ərük ئۆرۈك. اُرُكْ سَجْ *ərük saq* — ئۆرۈك (ئۆرۈمە) چاچ.

اُرُكْ ürük بىر يەردە مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ قېلىش. سُو اُونْ كُونْ اُرُكْ بُلْدِي *sü on kün ürük boldï* — قوشۇن بىر جايدا ئون كۈن تۇرۇپ قالدى، يەنى قوزغالمىدى،//ئۇرۇش قىلمىدى. بىرەر بەگ ياكى قەبىلە بىر يەردە تۇرۇپ قالسىمۇ، شۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. 94 I

اِرِكْ irik: اِرِكْ نانْكْ *irik nəŋ* — چىرىك نەرسە. اِرِكْ اُتُونْكْ *irik otuŋ* —

چىرىك ئوتۇن.

اَرِكْ ərik: اَرِكْ نانْـــــكْ *ərik nəŋ* —— ئېرىيىدىغان نەرسە، ياغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېرىيدىغان نەرسە. توڭلىغاندىن كېيىن ئېرىيدىغان ھەرقانداق نەرسە «اَرِكْ نانْكْ *ərik nəŋ* » دېيىلىدۇ.

اِرُكْ ərük يېرىق. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىكى يېرىق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنْدا اِرُكْ يُقْ بَكْدا قِيقْ يُقْ *kündə ərük yoq, bəgdə kïyïk yoq*

كۇندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋېلىش يوق.

بۇ ماقال بەگلەرنى ئۆز سۆزىدىن قايتىماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَرُكْ ərük تېرە ئاشلىغۇچ. تَرِي اَرُكلادِي *təri ərüklədi* —— تېرە ئاشلىدى.

اَرِكْ ərik: اَرِكْ يِيلْقِـــي *ərik yïlqï* —— يورغا يىلقا. ئويناق ئاتمۇ «اَرِكْ اَتْ *ərik at*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.// I 95

اَرِكْ ərik: اَرِكْ اَرْ *ərik ər* —— ئىشچان، يۇرەكلىك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرِكْ اِيرِنِ ياغْلِيغْ اَرْمَكُو باشِي قانْلِيغْ

ərik ərini yaoqlïoq ərməgü baxï qanlïoq

ئىشچاننىڭ ئېرىنى ياغلىق، ھۇرۇننىڭ بېشى قانلىق.

ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گۆشلەرنى كۆپ تېپىپ يېگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھۇرۇن ئادەم ئۆزىنىڭ ئېرىنچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھۇرۇنلۇقنى تاشلاپ ئىشچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِرِكْ irik يىرىك. اِرِكْ نانْكْ *irik nəŋ* —— يىرىك نەرسە.//تاز ۋە قوتۇر باشمۇ «اِرِكْ *irik*» دېيىلىدۇ. 47

اَزِكْ əzik تېرىدىكى ئۇزۇنچاق تىرناق ئىزى.

اُزُكْ əzük خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن «اَلْتُـــونْ اُزُكْ *altun əzük*» دېيىلىدۇ. بەدىنى مەرۋايىتتەك پاكىز بولغان خوتۇن «اَرْتِـــنِ اُزُكْ *ərtini əzük*» دېيىلىدۇ. چۈنكى، مەرۋايىتنىڭ چوڭى «اَرْدِنِ *ərdini*» دەپ

ئاتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «د – d» ھەرپى «ت – t» ھەرپى بىلەن ئالماشقان. بۇ
96 I لەقەم چىگىل//خوتۇنلىرى ئۇچۇن قويۇلغان. بۇ سۆز ئەسلىدە «ئۆزى» دېگەن مەنىدىكى «اُوزْ oz» سۆزىدىن ئېلىنغان، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ك – k» ھەرپى شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ اَرْنِ اُكْ كَلْدُرْ ol ərni ək kəldür —— ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىلا كەلتۈر، دېگەنگە ئوخشاش. قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر بىلەن تەركىبىدە «ق – ķ» ۋە «غ – ŋ» تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەردە «ək» ئورنىغا «ok» ئىشلىتىلىدۇ.

اُزُكْ üzük ئويۇلۇپ كېتىپ كۆل بولۇپ قالغان يەر. دەريالاردىن بۆلۈنۈپ چىققان قولتۇقلارغىمۇ «اُزُكْ سُوقْ üzük suv» دېيىلىدۇ.

اُزَكْ özək ئۆزەك، گۈرەن تومۇرى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «مَازَالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعَاوِدُنِي فِي كُلِّ عام حتَّى كَانَ هذَا اَوانُ قَطْعَ اَبْهُرِي» دېگەن ھەدىستىكى «اَبْهُرْ» سۆزى ئەنە شۇنداق مەنىدە كەلگەن.

اُزُكْ üzük بوغۇم، ھىجا. بِتِكْ اُزُكْلادِي bitik üzükladi —— كىتابنى ھەجىلىدى. ھىجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ «اُزُكْ üzük» دېيىلىدۇ. «ز» ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُو نا اُزُكْ اُلْ bu nə üzük ol —— بۇ قانداق ھەرپ؟//
97 I

اسِكْ isik: اسِكْ يِرْ isik yər —— قاغجىراپ ياتقان دالا.

اسِكْ isig ئىسسىق. اسِكْ نانْكْ isig nəŋ —— ئىسسىق نەرسە. اسِكْ كُونْ isig kün —— ئىسسىق كۈن.

اَشُكْ əxük يېپىنچا.

اَشُكْ əxük كۆشۈك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۇلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق.

اُشكْ üxik ئۈشۈك. مېۋىلەرنى ئۈشۈتۈۋېتىدىغان سوغۇق.

اَلِكْ əlik ئىلىك، قول.//اُنْكْ اَلِكْ oŋ əlik —— ئوڭ قول. ئوغۇزلار بۇنى «ساغْ اَلِكْ saq əlik» دەيدۇ. سول قولنى تۈرك خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى «سُولْ اَلِكْ sol əlik» دەيدۇ.
48

اُولُكْ ölüg ئۆلۈك.

اُولُكْ ülük («ا – ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇلۇش، ئوق، ھەسسە، ئونچە.

I 98 **الكْ** ilik ئىلىك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك خەلقلىرى «يلكْ // *yilik*» دەيدۇ. ئوغۇزچىدىكى «ا ــ ئەلىف» ھەرپى «ى – يا» دىن ئۆزگەرگەن.

اَمكْ əmik ئېمىك ~ ئەمچەك. ئەرلەرنىڭ ئەمچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمِكْ əmik: اَمكْ كُــونْ *əmik kün* ــــ ئىللىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان، لېكىن ھارارىتى يۇقىرى بولمىغان نەرسىلەرمۇ «اَمكْ *əmik*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük ئارسىلان (شىر) بالىسى. سىرتلان (يال بۆرە). بۆرە ۋە ئىتنىڭ كۈچۈكلىرىمۇ «اَنُكْ *ənük*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük: كِرِتْلِكْ اَنُكِي *kiritlik ənüki* ــــ ئاچقۇچ چىشلىرى.

I 99 **ابُل** opal[1] ئوپال. بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى. //

اَتِلْ ətil ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۇلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ؛ بىر تارمىقى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتِلْ سُقِى اَقا تُرُورْ	*ətil suvï aḳa turur*	[ئېدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار،
قَيا تُبِي قَقا تُرُورْ	*ḳaya tüpi ḳaḳa turur*	قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
بَلِيقْ تَلِيْم بَقا تُرُورْ	*balïḳ təlim baḳa turur*	بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
كُولُونْكْ تَقِي كُشارُورْ	*kolüŋ takï küxərür*	كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار.]

ئېدىل دەرياسى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، دەريا سۈيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە بېلىق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

I 100 **اَغِلْ** aoqil ئېغىل. ئوغۇزلار قوينىڭ قىغىنىمۇ «اَغِلْ *aoqil*»// دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەبلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇتنىمۇ «سَماء» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. «ا ــ ئەلىف» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەممىنى بروككېلمان ھەم بېسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا ــ ئەلىف»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزگە « اِسْمُ قَــرْيَــةٍ لَنــاَ ــــ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەر ھېيىتگاھىتىن تۆز سىزىق بويىچە تەخمىنەن 42 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇب تەرەپتە بولۇپ، ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

اُغُــلْ ooqul ئوغـۇل. ئـۆز ئوغلـى بولمـغان هەرقانـداق ئەركـەك بالـمـۇ «اُغُــلْ ooqul» دەيـىلـدۇ. بُو اُغُلْ نا تــيرْ bu ooqul nə tər —— بـۇ ئوغـۇل نەمـە دەيـدۇ؟ قائـدىگـە خـلاپ هالـدا، «ئەر» سۆزىنـىڭ كۆپلۈكى «اَرَنْ ərən» شەكلـىدە قوللـىنـىلغـىنـىدەك، «اُغُــلْ ooqul» سـۆزىنـىڭ كۆپـلۈكـىمۇ «اُغْــلانْ ooqlan» بولـۇپ قالغـان. ئەسـلـىدە «اُغُلْ لارْ ooqullar» بولۇشى كـېرەك ئـىدى. « ooqlan» ۋە «ərən» سۆزلـىرى بـىرلـىك ئورنـىدىمۇ قوللـىنـىلـىدۇ.

اُكِلْ ökil كۆپ. قـىپچاقچە. اُكِلْ كِشِي ökil kixi —— كۆپ كـىشى.

اَمُلْ amul قـىمـىرلـىماي جـىم تـۇرغـان نەرسـە. شـۇنـىڭدىن ئېلـىنـىپ، يۇمـشـاق تەبىئـەتلـىك ياۋاش ئادەمـمـۇ «اَمُلْ amul» دەيـىلـىدۇ. شېئـىردا مۇنداق كـەلگـەن:// 49

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَىْ اُغُلْ kanqa bardiŋ əy ooqul [ئەي ئوغۇل، نەگە كەتتىڭ،

اَرْدِيْنْكْ مُنْدا اِنْجْ اَمُلْ// ərdiŋ munda inq amul بۇ يەردە تىنچ - خاتىرجەم ئىدىڭ، 101 I

اَتّنْ اَمْدِي سَنْ تونكولْ attïn əmdi sən tüŋül ئەمدى سەن ئاتتىن ئۇمىدىڭنى ئۈز،

قِيلدِينك ارسا قِيلماغُو kïldiŋ ərsə kïlmaoqu قىلمايدىغان (ئىش)نى قىلىپ قويدۇڭ.]

بـۇرۇن ئۆزىنـىڭ قېشـىدا تـۇرۇپ يامـانلاپ كېـتـىپ، كېـيـىن تاشـلاپ كەتكـەن ئېتـىنـى ئېلـىشـقا كەلگـەن بالـغـا كـايـىپ، ئـاتـنى بەرمەسـلـىك ئۈچـۈن شـۇنداق دەيـىلگەن. بـۇنـىڭ مەنـىسـى: «مېنـىڭ قېشـىمـدا تـىنچ - ئامـان، راهـەت - پـاراغەتتە ئـىدىڭ، هالـىڭ ياخشى ئـىدى، نېمـىشقا مەندىن يۈز ئۆرۈدۇڭ» دېمەكچى.

اُبُمْ öpüm يۇتـۇم. بِيرْ اُبُمْ مُونْ bir öpüm mün —— بـىر يۇتـۇم شورپا.

اَتِمْ atïm: اَتِمْ اَرْ atïm ər —— ئاتقۇچى ئەر، ئوق ئېتـىشقا ئۇستا ئادەم، مەرگەن.

اُرُمْ orum ئورۇم. بِيرْ اُرُمْ اُتْ bir orum ot —— بـىر ئورۇم ئوت.// 102 I

اُزُمْ üzüm ئۈزۈم.

اَغِمْ aqïm: بِيرْ اَغِمْ يِيرْ bir aqïm yər —— بـىر ئاتلاپلا ئۇستـىگە چـىققـىلى بولـمـىغان يەر.

اَقِمْ akïm ئېقـىم. بِيرْ اَقِمْ سُوقْ bir akïm suv —— بـىر ئېقـىم سۇ.

اَكِمْ əkim: بِيرْ اَكِــمْ يِــيرْ bir əkim yər —— بـىر ئېكـىم يـەر، بـىر قېتـىمـدا تېـرىلـىپ بولـمـىغان يەر.

اُكُمْ ügüm ئۈيـۈم، توپ، دۆۋە. بِيرِ اُكُمْ يَرْماقْ bir ügüm yarmak —— بـىر دۆۋە يارماق. بۇ

سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «م – *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن – *n*» ھەرپىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

I 103 اَلِمْ alïm ئېلىم، ئېلىنىدىغان قەرز.-ماقالدا مۇنداق كەلگەن: //

اَلِيمْجِي اَرْسْلانْ بِيرِيمْجِي سِجْغانْ *alïmqï arslan bərimqi siqoqan*

ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورقۇنچلۇق چاشقانغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

اُلُمْ ölüm ئۆلۈم.

اَتَنْ atan ئاتان، ئاتان تۆگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتَنْ يُوكِي اَشْ بُلْسا اَجْقا اَزْ كُرُنُورْ *atan yüki ax bolsa aqka az kөrünür*

ئاتان يۈكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كۆرۈنەر.

اُجُنْ üqün ئۇچۇن. ئىش - ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرگۈچى ياردەمچى سۆز. سَنِكْ اُجُنْ كَلْدِمْ *sənin üqün kəldim* —— سېنىڭ ئۈچۈن كەلدىم.

اِجِنْ iqin «ئۆز ئىچىدە، ئۆزئارا» دېگەن مەنىلەردىكى ياردەمچى سۆز. اُلارْ اِجِنْ اَيْتِشْدِيلارْ *olar iqin aytïxdïlar* —— ئۇلار ئىچىدىكىنى ئېيتىشتى، ئەپلەشتى.

50 اُدُنْ üdün ئۇدۇن. خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ//«اُدُنْ *üdün*» دەيىلىدۇ.

اَذِنْ ažïn «باشقا، بۆلەك» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. چىگىلچە.

اَرَنْ ərən: اَرَنْ تُوزْ *ərən tüz* —— تارازا (مىزان) يۇلتۇزنىڭ نامى. ئاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

I 104 اَرَنْ ərən ئەرلەر. «ئەر» سۆزىنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل كۆپلۈك شەكلى.//

اَرَنْ aran («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېغىل، ئاران، قوتان.

اُرَنْ ərən ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئوغۇزچە. بۇ سۆز پارسچىدىن ئېلىنغانمىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى، خاراب بولغان نەرسە پارسچىدا «وَيْرانْ» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە تۈركىي سۆزلەرنى ئۇنتۇپ،

ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ، بۇ سۆزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

اِرِنْ ərin ئېرىن، كالپۇك، لەۋ.

اُزُنْ uzun ئۇزۇن.

اَزُنْ azun (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن) دۇنيا. بُو اَزُنْ *bu azun* — بۇ دۇنيا. اُلْ اَزُنْ *ol azun* — ئۇ دۇنيا، ئاخىرەت. چىگىلچە.

اَسَنْ əsən ئېسەن. اَسَنْ مُو سَنْ *əsən mu sən* — ئېسەنمۇسەن؟ بۇ سۆز «ساقلىق، سالامەتلىك» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اَسَنْدا اِيقَكْ يُوقْ *əsənda əvək yok* — ئېسەن ئادەمدە ئالدىراش يوق. بۇ ماقال ئىش - ھەرىكەتتە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

105 I

اَسِنْ əsin سەلكىن، يۇمشاق شامال. //

اُشُنْ əxün ئۆشنە، دولا.

اَغَنْ aoqan: اَغَنْ اَرْ *aoqan ər* — خىلىڭ - خىلىڭ ئادەم، دىمىغىدا گەپ قىلىدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئېيتىلىشتا ۋە مەنىدە ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ.

اُغَنْ uoqan ھەر نېمىگە كۆچى يېتىدىغان، ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك. اُغَنْ تَنْكْرِي *uoqan təŋri* — قۇدرەتلىك تەڭرى.

اَقِنْ əvin ئۇرۇن، ئۇرۇق.

اَقِنْ akïn ئېقىن، سەل. تۈيۈقسىز كەلگەن سەل «مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz akïn*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كېچىسى سەلدەك تۈيۈقسىز كەلگەن قوشۇنغىمۇ ئىشلىتىلىپ «اِقَنْجِي كَلْدِي *akïnqï kəldi*» دېيىلىدۇ.

اَكِنْ əgin دۆمبە، غول، دولا.

اَكِنْ əkin ئېكىنلىك، ئوغۇزچە.

اَكِنْ əgin ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى تۆت گەزلىك بىر خىل بۆز. سۇۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق قىلىدۇ.

51

اُكُنْ ügün پۇل ياكى گۈل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ توپى.// بىر يەرگە توپلانغان

I 106 توپىمۇ «ئۈگۈن توپراق ügün toprak» دېيىلىدۇ.//

ئالِن alïn پېشانە، ماڭلاي.

ئالِن alïn تاغنىڭ دوقمىسى.

ئۇلُن ulun باشاقسىز ئوق.

بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر

ئۇبُپ öpüp ھۆپۈپ. بۇ «ئۇبكُك öpkük» مۇ دېيىلىدۇ.

ئەكَك əkək: ئەكَكْ اشْلارْ əkək ixlər — بۇزۇق خوتۇن.

ئۈكَك ükək تاۋۇت، ساندۇق.

ئۈكَك ükək قاراۋۇل تۇرا. ئۇرۇش ئۇچۇن شەھەر سېپىلى ئۈستىگە سېلىنغان قورۇق تام.

ئىلَل ilәl خوش، لەببەي. خاقانىيە شېۋىسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاب بەرگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز.

بۇ بابتىكى مسالالار

ئاتْ at ئات، ئىسىم.

I 107 ئاتْ at لەقەم، ئۇنۋان. بَكْ ئَنكارْ ئاتْ بِيرْدِي bəg aŋar at bərdi — // بەگ ئاڭا ئۇنۋان بەردى. قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «ئَتْلِغْ atlïoq» دېيىلىدۇ.

ئاجْ aq ئاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئاجْ نا يِيماسْ تُقْ نا تِيماسْ aq nə yəməs tokˌ nə təməs

ئاچ نېمە يېمەس، توق نېمە دېمەس.

ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ.

ااذْ aż يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ھۇنەر بۇيۇملىرى. بۇ سۆز بەزىدە قىسقارتىلىپ «اَذْ *aż*» مۇ دېيىلىدۇ. توغرىسى شۇ. اَذْكُو اَذْ *əżgü aż* —— ياخشى ئىشلەنگەن بۇيۇم.

ااذْ aż ياخشىلىق بەلگىسى، ياخشى كۆڭۈل. اِكْلِيكْ تُتْرُغىي اَاذْ بُلُورْ *iglig tutruqï aż bolur* —— ئاغرىقنىڭ ۋەسىيىتى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. بۇ كېسەل ياتقان كىشىنى ۋەسىيەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ماقال.

ااڑْ ar: اَارْ بُرِي *ar bœri* —— سىرتلان (يال بۆرە). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُرُبْ نَجُكْ قَجْمَدِنْكْ *kœrüp nəqük qaqmadïŋ* [كۆرۈپ نېچۈك قاچمىدىڭ،
يَمَرْ سُقِنْ كَجْمَدِنْكْ// *yamar suvïn kəqmədïŋ* يامار سۇيىن كەچمىدىڭ، 108 I
تَقارِنْكِنِي سَجْمَدِنْكْ *tavarïŋnï saqmadïŋ* تاۋارىڭنى چاچمىدىڭ،
يِيسُونْ سَنِي اَارْ بُرِي *yəsün sənï ar bœri* يېسۇن سېنى يال بۆرە.]

يېڭىلىپ تۇتقۇن قىلىنغان كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ: مېنى كۆرۈپلا نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ نېمىشقا يامار سۇيىنى كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا ماللىرىڭنى چېچىۋېتىپ، جېنىڭنى قۇتۇلدۇرمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى سىرتلان يېسۇن.// 52

ااڑْ ar : اَارْ نانْكْ *ar nəŋ* —— پور رەڭ نەرسە. گاھىدا قوشۇمچە قوشۇلۇپ «اَرْسَلْ[1] *arsal* » مۇ دېيىلىدۇ.

ااڑْ az ئاز. اَازْ نانْكْ *az nəŋ* —— ئاز نەرسە.

ااڑْ az ئەرس، ئاق سۆسەر. بۇ سۆز «س – *s*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ توغرا.// 109 I

ااڑْ iz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنسىغا قالغان سىزىق.

اُزْ oz: قِزِلْ اُزْ *kïzïl oz* —— قىزىلئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق[2].

ااسْ as ئەرس، ئاق سۆسەر. «ز – *z*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. چۆرىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

ااشْ ax ئاش، غىزا. كۆنەلگۈمۇ« اَش – *ax* » دېيىلىدۇ. اَيَقْ اَشْلا *ayaq axla* ——

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اَرْسَلْ » شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ «*arsal*» دەپ ئالدۇق.

② بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر «قىزىلئوي *kïzïl oy*» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاياققا ئاش سال.

اَاغْ aoɣ ئاغ، چاتراق، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي *yüz at mənin aoɣdïn kəqti* —— مېنىڭ چاترىقىمدىن يۈز ئات ئۆتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَاڤْ av ئوۋ. بَكْ اَڤْقا جقْتِي *bəg avqa qïqti* —— بەگ ئوۋغا چىقتى.

اُڤْ ov ئۆي ((ا – ئەلىف»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا، تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

اَاقْ ak ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى «اَاقْ اَتْ *ak at* —— ئاق ئات» دەيدۇ.

اَاقْ ak: اَاقْ سَقالْ اَرْ *ak sakal ər* —— ئاق ساقال ئادەم، چاچ ـ ساقلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.// I 110

اَاقْ سايْ ak say ئاقساي. بىر يەرنىڭ نامى.

اَاقْ تَراك ak tərək ئاقتېرەك. ياغما ئېلىنىدە «الا *ïla* —— ئىلى» دەرياسىدىكى بىر كېچىك.

اَالْ al خانلار بايراق قىلىشقا، ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭمۇ «اَالْ *al* —— ھال» دېيىلىدۇ.

اَالْ al ھىيلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ اُيُقْ تُتْماسْ

alïn arslan tutar küqin uyuq tutmas

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

ھىيلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بولىدۇ، كۈچ بىلەن كۆكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەندە، ھىيلە ـ تەدبىر ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَالا ala ئالا، پىسە ئادەم. اَلا اَتْ *ala at* —— ئالا ئات. بَكْ خانْقا اَلا بُلْدِي *bəg hanqa ala boldï* —— بەگ خانغا ئالالىق قىلدى، ئۇنىڭدىن يۇز ئۆرۈپ، دۇشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.// 53

اَالا ala ئالا. پەرغانىگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ نامى. اَلا يِغاجْ *ala yïqaq* —— ئالا ياغاچ. چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.// I 111

بۇ بابنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَاىْ ay ئاي. تُولُنْ اَاىْ *tolun ay* —— تولۇن ئاي.
اَاىْ ay ئاي. ئوتتۇز كۈندىن ئىبارەت ۋاقىت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِشْقا اِتِنْ كَلْسا قَلي قُتْلُغْ ياىْ — *kïxka ạtin kəlsə kalï kutluq yay*
تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنورْ اُذْلَكْ بِلا اَاىْ — *tün kün kəqə alkïnur өzlək bilə ay*

[قىشقا راسلان كېلىش بىلەن قۇتلۇق ياز،
تۇن - كۈن كېچىپ تۇگەيدۇ زامان بىلەن ئاي.]

قۇتلۇق ياز كېلىشى بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل، چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاي ۋە زامانمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بىر ئايلىق ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئايىنىڭ دەۋر قىلىشى بىلەن ھېسابلانغاچقا، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بۆلىكىمۇ «اَاىْ *ay* —— ئاي» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَاىْ تُلُونْ بُلْسا اِلكِنْ اِمْلاماسْ — *ay tolun bolsa ạlkin imləməs*
تولۇن ئاي قول بىلەن كۆرسىتىلمەس.//

چۈنكى، ئۇنى كۆزى ئوچۇق ھەممە ئادەم كۆرەلەيدۇ. بۇ ماقال ھەربىر مەشھۇر نەرسىگىمۇ تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَوُتْ awut ئوچ، ئوچۇم. «اَذُتْ *ażut*» مۇ دېيىلىدۇ.
اُوُتْ uwut ئۇۋات ~ ئۇيات، ھايا. «اُقُتْ *uvut*» مۇ دېيىلىدۇ.

اَوَتْ əwət توغرا، ماقۇل. «اَڤَـــتْ *əvət*»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ف – *v*» ھەرپى ھەرقانداق ئورۇندا «و – *w*»غا ئالمىشىشى مۇمكىن. خۇددى «پەيغەمبەر» ياكى «ئەلچى» مەنىسىدىكى «يَلاوَجْ *yalawaq* » سۆزىنىڭ «يَلاڤَـــجْ *yalavaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. «ياۋا پىياز» دېگەن ئىبارىدىكى «يَڤـــا *yava*» ۋە «يَـــوا *yawa* » سۆزلىرىمۇ شۇنداق. سايرام (ئىسپىنجاپ) تىلىدا «دەرەخ» مەنىسىدىكى «اوون *awun*» سۆزىمۇ شۇنداق. «دانە» مەنىسىدە كېلىدىغان «اَوِنْ *əwin*» ۋە «اَڤِنْ *əvin*» سۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.// I 113

بۇ بابتىكى «ى ـ يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

اُيَزْ өyəz بىر خىل پاشا. ئوغۇزچە.

اَيِغْ ayïoq ئېيىق. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما تىللىرىدا «اَذِغْ *ażïoq*» دېيىلىدۇ.

اَيِغْ ayïoq «نەقەدەر، نېمىدېگەن، نە قاتارلىق» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان يارەمچى سۆز. «اَيِغْ اَذْكُو *ayïoq əżgü* — نېمىدېگەن ياخشى»، «اَيِغْ يَقُزْ نانْكْ *ayïoq yavuz nəŋ* — نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «ياخشى» ۋە «ياۋۇز» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى تەكىتلەپ كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَيَقْ ayaq ئاياق، قاچا. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. ئۇلار مۇنداق نەرسىنى «جَنَقْ *qanaq*» دەيدۇ.

اَيَقْ ayaq ئاياغ، پۇت. «اَذَقْ *ażaq*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَيِقْ ayïq ۋەدە.//اَنِكْ مَنْكا اَيِقِي بارْ *anïŋ maŋa ayïqï bar* — ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار. 54

اُيُقْ uyuq بەلگە، قارانچۇق، قارا؛ شەپە. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 114

بَرْدِي اَرَنْ قُنُقْ كُرُبْ قُتْقا سُقارْ *bardï ərən qonuq kөrüp qutqa soqar*

قَلْدِي يَقُزْ اُيُقْ كُرُبْ اَقْنِي يِقارْ *qaldï yavuz uyuq kөrüp əvni yïqar*

[مېهمان كەلسە، قوت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرسە، ئۆينى چوڭار پەسلەر قالدى.]

بىر مېهمان كەلسە، ئۇنى بەخت ۋە دۆلەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر ئۆلۈپ كەتتى، چۆلدىكى بىر قارىنى كۆرسە، مېهمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ، كىگىز ئۆينى چۈۋۈيدىغان ئەسكىلەر قالدى.

ئۈيۈك üyük دۆڭ، تۆپە. يەردىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئېگىزلىك. ئوغۇزچە.

ئۈيۈك: üyük *üyük yər* ئۈيۈك يېر ـــ دەسسەش بىلەن پېتىپ قالىدىغان ۋە ئاياغنى تارتىپ چىقىرىش تەس بولغان قۇملۇق، پېتىق يەر.

ايك ik يىك. «يىك *yik*» مۇ دېيىلىدۇ.

ئويۇن oyun ئويۇن. //

115 I

بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

ئايا aya ئالىقان.

ئۇيا uya ئۇۋا، قۇش ئۇۋىسى، چاڭگا.

ئۇيا uya قېرىنداش، تۇغقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَقَرْ اُجُنْ تَنْكْرِي اَذْلَمَذِبْ *tavar üqün təŋri əžləməžip*

اُيا قَدَشْ اُغْلِنِي جِنْلا بُغارْ *uya kadax oqlïnï qïnla boqar*

[تاۋار ئۈچۈن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي،
ئۇرۇق ـ تۇغقىنىنىڭ ئوغلىنى راستىنلا بوغىدۇ.]

قېرىنداشلار ئارىسىدىكى رەھىمسىزلىكنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مال ۋە دۇنيا ئۈچۈن تەڭرىدىن تەپ تارتماي، بىر تۇغقانىنىڭ بالىسىنىمۇ بوغۇۋېتىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت هەرپلىكلەر

اَبـــا aba ئاپا، ئانا. ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سۆزنى قاتتىق «ب – p» بىلەن
تەلەپپۇز قىلىدۇ.// I 116

اَبا aba («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېيىق. قىپچاقچە.

اَبـــا aba دادا، ئاتا. تۈبۈتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبچىدىن قالغان بولسا كېرەك. ئۇلار
يەمەندىن تۈرك يۇرتىغا قېچىپ كېلىپ، يەرلىشىپ قالغان «ثابـــت sabit» نىڭ
ئەۋلادى هېسابلىنىدۇ.

اَبا aba: اَبا بَشي aba baxï —— تاغلاردا ئۆسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پېلىكىدە
تىكەنى بار ئوت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ.

اَبِي abï ئابى. ئەرلەر ئىسمى.

اُبا oba قەبىلە. ئوغۇزچە.

اُبُو upu ئۇپا.

اَتا ata ئاتا، دادا.// 55

اَتا ata: اَتاساغُونْ atasaqun —— تېۋىپ.

اَجا əqə ئاچا، هەدە، ئېگىچە. بۇ سۆز «اَكا əgə» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ج – q»
هەرپى «ك – g»دىن ئۆزگەرگەن . پارسچىدىمۇ «جَـــرْمْ»نى «كَـرْمْ»، «جُنْبَدْ»نى
«كُنْبَدْ» دەپ سۆزلىگەنگە ئوخشاش.// I 117

اَجي aqï ياشانغان خوتۇن. بارسغانچە.

اُجا uqa ئۇچا، دۇمبە.

اجي iqi ئاكا. ياشتا چوڭ بولغان ئەر قېرىنداش.

اُذُو użu تۆپە، دۆڭ. قۇم دۆۋىسى «قُمْ اُذُو qum użu» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ يۇرتىدىكى
بىر شەھەرمۇ «اُذُو كَنْدْ użu kənd—— ئۇزۇكەنت» دېيىلىدۇ.

اُذُو użu ئۇدا، ئارقا. «مَـــنْ اَنْـــكْ اُذُو كَلْـــدِمْ man anïŋ użu kəldim ——
مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەلدىم.» شۇنىڭدەك «مَـــنْ سَـــنِكْ اُذُو بَـــرْدِمْ
man səniŋ użu bardïm —— مەن سېنىڭ كەينىڭدىن ماڭدىم، مەن ساڭا

ئەگىشىپ باردىم» دېيىلىدۇ.

اِذِي iżi ئىگە. اِذِمْ نا تِيرْ *iżim nə tər* — ئىگەم نېمە دەر؟ تەكرىمۇ «اِذِي *iżi*» دېيىلىدۇ.

«اِذِمِزْ يَرْلِغِي *iżimiz yarlïoqï*— تەكرىمىزنىڭ يارلىقى».

اَرا ara ئارا. كِشِي اَرا كِرْدِمْ *kixi ara kirdim* — خەلق ئارىسىغا كىردىم.

اَرِي arï ھەرە. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەرەبلەر//ھەسەلنى «اَرِي *arï*» دەيدۇ. 118 I

تۈركىي تىلدا بۇ سۆز ھەسەل ھەرىسىنى بىلدۈرىدۇ. چىگىل تۈركلىرى ھەسەلنى «اَرِي يَغِي *arï yaoqï* — ھەرە يېغى» دەيدۇ.

اُورُو oru ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا.

اُرِي urï ئۇر - ئۇر، چۈقان، سۆرەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُرِي قُبْسا اُغُشْ اَقْلِشُورْ يَغِي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشُورْ

urï kopsa oqux akïlïxur yaoqï kəlsə imrəm təbrəxür

سۆرەن چىقسا، ئۇرۇق - تۇغقان جەمئىشەر، يېغا كەلسە، خەلق توپى تەۋرىشەر.

بىر چۈقان كۆتۈرۈلسە، ئۇرۇق - تۇغقانلار يارەدەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ؛ دۈشمەن كەلسە، خەلق توپى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ ماقال ئىشلاردا سەگەكلىك ۋە ھەمدەملىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُرِي urï ئوغۇل بالا، ئەر جەمەت. اُرِي اُوغْلانْ *urï oqlan* — ئوغۇل بالىلار.

اَزُو azu يا، ياكى. ئىككى نەرسىدىن بىرىنى تاللىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يارەمچى سۆز. اُزُومْ يِيكِلْ اَزُو قاغُونْ يِيكِلْ *üzüm yəgil azu kaoqun yəgil* —//ئۈزۈم يېگىن 56

يا قوغۇن يېگىن. بۇ سۆز تەكرار سوراق ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. كَلِرْمُو//سَنْ اَزُو 119 I

بَرِيرْمُوسَنْ *kəlirmusən azu barïrmusən* — كېلەمسەن يا كېتەمسەن؟

اُزا oza ئوزا، ئوزاقى، ئۆتكەنكى. اُزاقِي بِلْكا اَنْجا اَيْمِشْ *ozakï bilgə anqa aymix* — ئۆتكەن ئالىملار شۇنداق دېگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِي اُزا اَرَنْ لارْ	*ərdi oza ərənlər*
اَرْدَمْ بَكِي بِلِكْ تاغْ	*ərdəm bəgi bilik taoq*
اَيْدِي اُكُشْ اُكْتْلارْ	*aydï ükük ügütlər*
كُنْكُلْمْ بُلُرْ اَنكَرْ ساغْ	*koŋlüm bolur aŋar saoq*

[ئۆتمۈشته (شۇنداق، ئادەملەر بار ئىدى:
(ئۇلار) تاغدەك بىلىملىك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئىدى.
(ئۇلار) نۇرغۇن ئۇگۇت - نەسىھەتلەرنى ئېيتتى،
ئۇنىڭ ئۇچۇن كۆڭلۇم ئېچىلىپ كېتىدۇ.]

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىلىم، ھېكمەت ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى بار ئىدى. ئۇلار جىق ئۇگۇت - نەسىھەتلەرنى ئېيتقانىدى. بۇ ئۇگۇت - نەسىھەتلەرنى ئەسلىسەم، كۆڭلۇم يايراپ كېتىدۇ.// I 120

اُزې özi ئۆزە. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ يول. چىگىلچە.

اِزې izi ئېسەن. كېلەر يىلدىن كېيىنكى يىل. اَرْقِينْ اِزې *arḳïn izi* — ئېسەن.

اَشو axu رۇشا، قىزىل توپا.

اَغُو aoqu ئوغا، زەھەر.

اَغيې aoqï يىپەك رەخت. اَغيىجې *aoqïqï* — يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اَڤا ava ئاھ - ئۇھ. ئاھ ئۇرۇشنى بىلدۇرىدىغان ئىملىق. ئەرەبلەرنىڭ «واوَيْلي» دېگەن سۆزىگە ئوخشاش. كىشى بىر يېرى ئاغرىسا، «اَڤا اَڤا *ava ava* — ئاھ - ئۇھ» دەيدۇ.

اُڤا uva بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغۇقلۇق ئۇچۇن يېيىلىدۇ.

اِڤا ïva ئىۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى.

اَقې akï سېخىي، قولى ئوچۇق.

اَقې akï ئاقلانغان، تازا. اَقې يَغاقْ *akï yaoqak* — ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياڭاق.// I 121

اَكا əgə ئېگىچە، ئاچا، ھەدە. ئوغۇزلار بۇنى «اَزا *əzə*» دەيدۇ.

اُكا əgə تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كادىك. ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرىسال كىشىلەرگە بېرىلگەن، تېگىنىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقەرنەين چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۇچۇن تۇرك خاقانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىڭ ۋەزىرى://«سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، 57

ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەبدىكى «اُكا *oqa*» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۆگەنمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سېپىلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغانكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر - بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «اَلْتُونْ قانْ *altun kan* —— ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، شۇ جايدىكى//چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەين شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھى تۈزگەن.

اَلا ala ئالا، بەدىنىدە ئېقى بار ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي اَلاسِي اِجْتِنْ يِلْقِي اَلاسِي تَشْتِينْ *kixi alasï iqtin yïlqï alasï taxtïn*

ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.

بۇ ماقال يېقىملىق كۆرۈنۈپ، دىلىدىكى يامان نىيەتنى يوشۇرغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَلا ala «ئاستا، ئالدىرىماي» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدىغان يارەمچى سۆز. اَلا اَلا *ala ala* —— ئاستا - ئاستا. بۇ سۆزگە «ك – *k*» بىلەن «ل – *l*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ «اَلاكِلْ *alakil*»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلا ula چۆلدە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلا بُلْسا يُول اَزْماسْ بِلِكْ بُلْسا سُوزْ يَزْماسْ

ula bolsa yol azmas bilik bolsa sөz yazmas

بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سۆزدىن قايماس.

چۆللەردە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا، سۆزدە يېڭىلىشمايدۇ.// I 123

اِلا ila ئىلى. بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.// 58

اِلِي ili: اِلِي قُبُغْ *ili kapuq* — ئىلىقلىق قوۋۇق، تاقاق بىلەن ئېتىلگەن ئىشىك.

اُما uma ئانا، تۇبۇتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبلەردىن قالغان بولسا كېرەك.

اُما uma ئۆيگە كەلگەن مېھمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُما كَلْسا قُتْ كَلِيرْ *uma kəlsə kut kəlir*

مېھمان كەلسە، قۇت كېلەر.

مېھمان بىلەن تەڭلا بەرىكەت كېلىدۇ، مېھمان ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ئۇنى ئېغىر ئالغۇلۇق ئەمەس. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلِي يَرْلِغْ بُلُبْ يُنْجِغْ اُما *kəlsə kalï yarlïoq bolup yunqïoq uma*

كَلْدُرْ اَنُقْ بُلْمِيشْ اَشِغْ تُتْما اُما *kəldür anuk bolmïx axïoq tutma uma*

[(ساڭا) يوقسۇل بىر مېھمان ھاجىتى چۈشۈپ كېلىپ قالسا، تەييار بولغان ئاشنى (ئالدىغا) كەلتۈر، ئۇنى كۆتتۈرمە.]

ھالى پەرىشان. كۆڭلى يېرىم بىر مۇساپىر كەلگىنىدە،// تەييار بولغان تامىقىڭنى دەرھال ئالدىغا قوي، كېچىكتۈرمە. I 124

اَنا ana ئانا.

اِنِي ini ئىنى. ياشتا كىچىك ئەر قېرىنداش.

بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر

اَنكِتْ anjit ھاڭگىت ~ ھاڭغىت. ئۆردەككە ئوخشاپراق كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش.

اَنكُتْ anjut پەركا، شاراب پەركاسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُرْتْ كِجُكْ بُلْسا اَنكُتْ بَدُكْ اُورْ *part kiqüg bolsa aŋut bədük ur*

قاچىنىڭ ئاغزى كىچىك بولسا، پەركانىڭ چوڭىنى قوي.

بۇ ماقال كىشىلەر ئالدىدا كىچىك ئىشنى يوغان قىلىپ كۆرسىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَنكَرْ aŋar ئاڭا، ئۇنىڭغا. اَنكَرْ اَيْدِمْ *aŋar aŋdïm* — ئاڭا ئېيتتىم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِمْ اَنْكَرْ ساقُكْ	*aydïm aŋar səvük*	[ئۇنىڭغا ئېيتتىم، سۆيۈملۈكۈم،
بِزْنِ تَبا نا اُلُكْ //	*bizni taba nə ələük*	بىزنىڭ تەرەپكە كەڭ يېزىق
كَجْتِنْكْ بَلزى كارِكْ	*kəqtiŋ yazi*① *kərik*	ۋە ئېگىز - بۇيۇك قىرلارنى
قِرْلارْ اَذِزْ باذُكْ	*kïrlar əžiz bəžük*	كېچىپ قانداقمۇ (كەلگەنسەن)؟]

سۆيگىنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: ئەي سۆيۈملۈكۈم، شۇنچە كەڭ دالىلارنى كېزىپ، ئېگىز تاغلاردىن ئېشىپ بىز تەرەپكە قانداق كەلدىڭ؟

اُنكُرْ öŋür ئۆڭكۈر، غار.

اِنكِرْ iŋir ئىمىر - چىمىر. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئۆزئارا قوشۇلمىسى. ئوغۇزلار بۇنى «امِرْ *imir*» دەيدۇ.

اَنكِزْ aŋïz ئېگىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەرنىڭ//ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە قالغان تۇپچەكلىرى. 26 I

اِنكَسْ iŋəs هاڭۋاقتى.// اِنكَسْ كِشِي *iŋəs kixi* — يېڭىياچىدەك ئۇياققا - بۇياققا قاراپ ماڭىدىغان كىشى. 59

اَنكِلْ aŋïl هاللاك. اَنكِلْ اَجُتْ قَبُغْ *aŋïl aquk kapuoŋ* — هاللاك ئوچۇق قوۋۇق.

اُنكِنْ öŋin باشقىسىنى. بُوْ اَتَّا اُنكِنْ كَلْدُرْ *bu attan öŋin kəldür* — بۇ ئاتتىن باشقىسىنى كەلتۈر.

مۇجەررەت② بابلىرى تۆگىدى.// 27 I

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَلزى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بېسىم ئاتالاي بۇنى توغرىسى «يازِي» دەپ ئىزاھلىغان. بىز شۇنى توغرا تاپتۇق.

② مۇجەررەت ـــ ئوشۇقچە ھەرپلەر بولمىغان سۆزلەر.

ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر بابلىرى

اَفْعَلْ əf'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْمُتْ armut ئامۇت.

اَرْتُجْ artuq ئارتۇچ، ئارتۇچ دەرىخى، قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۈرت بار.

اُجْلُجْ üqlüq توشقان تۇزىقى، ئۇچلىرى بىر تۆمۈرگە بىكىتىلگەن ئۇچ تال چىۋىقتىن قۇرۇلىدۇ.

اُذْغُجْ ożquq يالقۇن، ئوتقاش.

اَرْغُجْ arquq ئازدۇرغۇچ، كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان، ئازدۇرىدىغان نەرسىلەر. اَرْغُجْ اَژُنْ *arquq azun* —— قايمۇقتۇرغۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.

I 128 اَرْكَجْ ərkəq ئەركەچ، بىر ياشلىق تېكە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْكَجْ اَتِي اَمْ بُلُورْ اَجْكُو اَتِي يَلْ بُلُورْ

ərkəq əti əm bolur əqkü əti yəl[1] *bolur*

ئەركەچ گۆشى ئەم بولار، ئۆچكە گۆشى يەل بولار.

اُرْكُجْ ərküq ئۆركەش. سُوقْ اُرْكُجْلَنْدِي *suv ərküqləndi* —— سۇ ئۆركەشلەندى.

اُرْكُجْ ərgüq ئۆرۈمە چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئۆرۈمە چېچى.

اُرْكُجْ ərküq تۆمۈر ئوچاق، ئۇچئاياغ.

اَذْغِرْ ażqir ئايغىر.

اُلْكَرْ ülkər ئۈكەر يۇلتۇز. جەڭلەردە «اُلْكَرْ جَرِكْ *ülkər qərik*» دېيىلىدىغان بىر ھىيلە بار: ئەسكەرلەر ھەر تەرەپتىن توپ - توپى بىلەن يىغىلىدۇ؛ بىر توپى ئىلگىرىلەش بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۇنىڭغا سوقۇشىپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ھىيلە قوللىنىلغاندا، يېڭىلىش بەك ئاز بولىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىزچە فەتھە بولغىنى توغرا، چۈنكى بۇ سۆز تىلىمىزدا ھازىرمۇ «يەل» دېيىلىدۇ.

اَرْڤُزْ ərvüz ئەرۋۈز. ئەرلەر ئىسمى.

اَرْكُزْ ərgüz ئەگۈز. اَرْكُزْ سُوڤْ *ərgüz suv* —— ئەگىز سۇيى. ئەتىيازدا قار ۋە مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 129 I

يايْ بَرُوبَنْ اَرْكُزِي *yay yarupan[1] ərgüzi* [باھار كېلىش بىلەن ئەگىز (سۇلار)،
اَقْتِي اَقِنْ مُنْدُزِي *akti akin munduzi* كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
تُغْدِي يَرُقْ يُلْدُوزِي *tuqdi yaruk yulduzi* يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
تِنْكْلا سُوزُمْ كُلْكُوسُزْ// *tiŋla sözüm külküsüz//* سۆزۈمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.] 60

ئەتىياز تېڭى يورۇدى، مۇزلار ئېرىپ، قاتتىق سەلدەك ئاقتى، تاڭ يۇلتۇزى نۇر چېچىپ چىقتى، ئاجايىپ سۆزۈمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.

اُكْسُـــزْ ögsüz ئۆكسۈز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم. بۇ سۆز «ئەقىل ۋە ئۇقۇم» مەنىسىدىكى «اُكْ *ög*»دېگەن يىلتىزدىن كەلگەن.

اُتَمِشْ ötəmix ئۆتەمىش. ئەرلەر ئىسمى.// 130 I

اَذْرِشْ ażrïx ئايرىش. ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بېشى، ئاچال.

اُذْرُشْ özrüx تاللىۋېلىش، تاللىۋېلىش ئىختىيارى.

اَذْغِشْ ażoqïx ئازغىش. بىر يەرنىڭ نامى.

اَذْكِشْ özgix ئۆزگىش. «اُوزْجَنْدْ *özqənd* —— ئۆزكەنت»تە ياشايدىغان بىر تۈرك ئايمىقى. بۇ سۆز ئەسلى «اُكْذِشْ *ögżix*» بولۇپ، ھەرپلەر ئالماشقان.

اَرْتِـــشْ ərtix ئېرتىش. «يَمـــاكْ *yəmək*» دالىلىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىر - قانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا «اَرْتِشْ سُـــوقِي *ərtix suvï*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «اَرْتِشماكْ *ərtixmək*» دېگەن مەستەرنىڭ تومۇرى «اَرْتِشَ *ərtəx*»تىن ئىلىنغان بولۇپ، «سۇدىن تېز ئۆتۈشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئۆتىدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اِرْتَـــشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۈرۈشتۈرۈش. بىرەر ئىش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس - مۇنازىرە. اِرْتَشْ قُبْدِي *irtəx kopdi* —— بەس - مۇنازىرە كۆتۈرۈلدى.

اَرْقِشْ ark,ïx كارۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرُوبَنْ» يېزىلغان، مەنە ئېتىبارى بىلەن «*yarupan*» دەپ ئىلىندى.

I 131 يِراقْ يِيرْ ساقِنْ // اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ *yïraḳ yər savïn arḳïx kəldürür*

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «وَيأ تيكَ بالأَخْبارِمَنْ لَمْ تُزَوِّدِ» دېگىنىدەك ماقال.

اَرْقِشْ ark¸ïx خەۋەرچى، يۈرتىدىن يىراقتا كەتكەن كىشىگە ئەۋەتىلگەن ئادەم. اَنِكْ اَرْقِشِي كَلْدِي *anïŋ arḳïxï kəldi* — ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى. بۇ سۆز «خەت، مەكتۇپ» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلْقِشْ alk¸ïx ئالقىش. ماختاش، دۇئا قىلىش. اُلْ بَكْ كا اَلْقِشْ بِيْرْدِي *ol bəgkə alḳïx bərdi*— ئۇ بەگنى ئالقىشلىدى، يَلاوَجْقا اَلْقِشْ بِيْرْكِلْ *yalawaqḳa alḳïx bərgil* — پەيغەمبەرگە ئالقىش بەرگىن.

اُتْرُغْ otruoɣ ئارال.

اَتْلِغْ atlïoɣ ئاتلىق. اَتْلِغْ اَرْ *atlïoɣ ər* — ئاتلىق ئادەم.

اُتْلُغْ otluoɣ ئوتلۇق. اُتْلُغْ تاغْ *taoɣ otluoɣ* — ئوتلۇق تاغ، ئوتى بار تاغ.

I 132 **اِتْلِغْ** ïtlïoɣ ئىتلىق. اِتْلِغْ اَفْ *ïtlïoɣ əv* — ئىتلىق ئۆي، ئىتى بار ئۆي.//

اَرْتِغْ artïoɣ ئايالچە جىلىتكە.

اَرْتِغْ artïoɣ ئارتىق. ئۈلاغقا ئارتىلىدىغان ئارتىق.

اَغْرِغْ aoɣrïoɣ ئاغرىق. بەدەننىڭ قەيبىرى ئاغرىسا، شۇ يەرنىڭ ئاغرىقى دېيىلىدۇ (باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى).

اَغْرُغْ aoɣruoɣ ئوقۇرەك. اَغْرُغْ سُنكُوكِي *aoɣruoɣ səŋüki* — ئوقۇرەك سۆڭىكى.

61 **اُغْرُغْ** ooɣruoɣ ساينىڭ تۆگىگەن يېرى // تاغْ اُغْرُغِي *taoɣ ooɣruoɣi*— تاغنىڭ تۆگىگەن يېرى.

اتلق[1] otluk¸ ئوتلۇق. تالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

اُتْلُقْ otluk¸ شۇ شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا ئېغىل.

اُجْغُقْ oqoɣuk¸ ئۇچۇق، زۇكام.

اَذْرِقْ aẓrïk¸ ئاجرىق ~ ئېجرىق. ئەرەبچە «ثيل» دېيىلىدۇ.

اَذْرُقْ aẓruk¸ باشقا، بۆلەك، ئوغۇزچە. تۈركلەر بۇنى «اَذِنْ *aẓïn* — باشقا، ئۆزگە» دەيدۇ.

---

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەربىر قويۇلمىغان. بىر سۆزلەمنىڭ كېلىش تەرتىپىگە قاراپ، «*otluḳ*» دەپ ئالدۇق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

133 I اَذِنْ كِشِي نانكِي نَنْكْ سانْماسْ *//aźïn kixi nəŋi nəŋ sanmas*

ئۆزگە كىشىنىڭ مېلى مال سانالماس.

باشقا كىشىنىڭ مېلى مال سانالمايدۇ، چۈنكى قايتۇرۇۋېلىنىدۇ.

اُذْلُقْ ożluk, ئويلۇق سۆزىڭ. بىلەك سۆزىكىنىڭ يوغان يېرى.

اُذْلُقْ użluk, ئۇيلۇق يەر، ئېغىلدا كالىلار ياتىدىغان يەر. ئارغۇچە.

اُذْمَقْ użmak, نىمكار، شاگىرت.

اَرْتُقْ artuk, ئارتۇق، ئوشۇق.

اُرْتَقْ ortak, ئورتاق، شېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُرْتَقْ اَرْدَنْ اَرْتُقْ اَلْماسْ *ortaq ərdən artuq almas*

ئورتاق ئۆز ئورتىقىدىن ئارتۇق ئالماس.

بۇ ماقال ئىنساپقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَزْمُقْ azmuk, زەمبىچە، سۇمۇق. تازىنىڭ بېشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَزْمُقْ تازْ *azmuq taz*» دېيىلىدۇ، چۈنكى تازىنىڭ بېشىدىكى شورلىرى زەمبىچە سۇرگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆزدىكى «ز» ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اِسْرِقْ isrïk, ئىسرىق. بالىلارنى جىن - ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز: ئىسرىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۈزىگە تەگكۈزۈلۈپ «اِسْرِقْ اِسْرِقْ *isrïq isrïq* —— ھەي جىن، كۆچ - كۆچ!» دېيىلىدۇ.// 134 I

اُسْرُقْ osruk, ئوسۇرۇق.

اُسْرِقْ usrïk, ئۇيقۇسى كەلگەن، مۇگدىگەن ئادەم.

اَغْدُقْ aoquk: اَغْدُقْ كِشِي *aoquq kixi* —— بىر يەرگە پاناھ تىلەپ كەلگەن يات كىشى. بۇ سۆز «اَدْغُقْ *adoquq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَغْرُقْ aoruk, ئېغىرلىق، يۈك. اَغِرْ اَغْرُقْ قَيُودا قَلْدِي *aoïr aoruq kayuda kaldï* —— يۈك ۋە ئېغىرلىقلار نەلەردە قالدى؟

اِفْرِقْ ivrïk, ئىۋرىق. بۇ سۆز تەلەپپۇزدىمۇ، مەنىدىمۇ ئەرەبچە سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت «ب - *b*» ھەرپى تۈركچە «ف - *v*»غا ئالماشقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 62

ئىۋرىك باخى قازلايۇ	اِڤْرِقْ بَشِي قَزْلَيُو
سائاق تولۇ كۆزلەيۋ	سَغْرَقْ تُلُو كُزْلَيُو
ساقىنىڭ قوزى كىزلەيۋ	سَقِنْجْ قُذِي كِزْلَيُو
تۈن كۈن بىلا سەۋنەلىم //	تُنْ كُنْ بِلا سَقْنَلِمْ

I 135

[ئىۋرىق بېشى غاز (بويىنى)غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
ساغىر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا).
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە ــ كۈندۈز سۆيۈنەيلى.]

ئىۋرىقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغەرلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ ـ ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە ـ كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى.

اُقْرُقْ okruk, ئوقرۇق. ماقالدا مۇناڭ كەلگەن:

تاغِغْ اُقْرُقِنْ اَكْماسْ تَنِكْزِنِ قَيْغِقِنْ بُكْماسْ

taoγïoγ okrukïn əgməs təŋizni kayoγïkïn bөgməs

تاغنى ئوقرۇق بىلەن ئەگكىلى بولماس، دېڭىزنى قېيىق بىلەن بۆگكىلى بولماس.

بۇ ماقال «چوڭ ئىشنى كىچىك تەدبىر بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْلُقْ ok,luk, ئوقلۇق، ساداق، ئوقدان.

اَلْجَقْ alqak, كۆڭلى يۇمشاق، مىجەزى ئوبدان.

اُلْــدُقْ ulduk, اُلْــدُقْ اَتْ *ulduk at* —— ئۇلدۇق ئات، تاقىسىز ئات. باشقا تاقىسىز ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْغُقْ aloquk, ئالغۇق. قەشقەردە بىر يېزىنىڭ نامى.

اَمْرَقْ amrak, ئامراق. اَمْرَقْ كُنكُلْ *amrak kөŋül* —— ئوتلۇق يۈرەك، ساپ كۆڭۈل. //

I 136

اِبْــرُكْ iprük قېتىق بىلەن سۇت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈن ئىچۈرۈلىدۇ.

اَبْمَكْ əpmək نان. ياغما، توخسلارنىڭ ۋە بەزى ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ سۆزى. بۇنداق ئالماشتۇرۇپ ئىيتىش ئەرەبچىدىمۇ بار. مەخرەجلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن «ب»نى «و – ۋاۋ»غا ۋە «و – ۋاۋ» نى «ت»غا ئالماشتۇرىدۇ. خۇددى قەسەم ئىچكەندە «بِاللهِ وَاللهِ تَـاللهِ» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ قائىدە تۇرکچىگە يات.

اَتْلِكْ ətlik كانارا، گۆش ئېسىلىدىغان ئىلغۇ. سويۇلىدىغان قويمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَتْلِكْ قوىْ *ətlik qoy* — گۆش قويى؛ اَتْلِكْ كِشِي *ətlig kixi* — ئەتلىك كىشى، يەنى سېمىز كىشى. گۆشكە ئىگە بولغان كىشىمۇ (يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ك - *g*» بىلەن) «اَتْلِكْ كِشِي *ətlig kixi*» دېيىلىدۇ.

مەقسىتىم ھەممە سۆپەتلەرنى سۆزلەپ ئۆتۈش ئەمەس. بۇ يەردە پەقەت سۆزلىمەي زادى بولمايدىغانلىرى ئۈستىدىلا توختالدىم.

اَتْرَكْ ətrək بۇغداي ئۆڭلۈك ئادەم. ئوغۇزچە.

137 I اُتْرُكْ ətrük ئۆتروك، ھىيلىگەر، ئالدامچى، يالغانچى. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اُتْرُكْ اُتُنْ اُغْرِي لَيُو يُزْكا بَقارْ *ətrük utun oqrilayu yüzgə bakar*

اِلكِنْ تَشُبْ بِرْمِشْ اَشِغْ بَشْقا قَقارْ *əlkin taxup bərmix axïoq baxka kakar*

[ھىيلىگەر، پەس (كىشى) يۈزگە ئوغرىلارچە قارايدۇ،

63 مۇساپىرنى قوغلاپ، بەرگەن ئاشنى باشقا قاقىدۇ.]//

مېھمانغا ئوغرىلارچە قارايدىغان ھىيلىگەر، پەسكەش ئادەملەر قالدى؛ ئۇلار مۇساپىرغا بەرگەن ئاشنى مىننەت قىلىپ باشقا قاقىدۇ.

اُتْلُكْ ətlük ئۆگۈت، نەسىھەت. شۇ مەنىدە «اُوُتْ *ərwüt*» سۆزىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلى «اُكُتْ *ərgüt*»

اَتْمَكْ ətmək نان.

اِجْلِكْ iqlik ئىچلىك، تەرلىك. ئېگەرنىڭ تېگىگە سېلىنىدىغان ئىچكى توقۇم.

اِجْمَكْ iqmək ئىچمەك، تېرە جىلىتكە.

اِذْرِكْ iżrig يىرىك. ئارغۇچە. ئەسلى «اِرِكْ *irig* — يىرىك».

138 I اُذْلَكْ əżlək زامان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اُذْلَكْ قَمُغْ كُفْرَدِي *öžlək qamuq küvrədi* [زامان پۈتۈنلەي ئاينىدى،
اَرْدَمْ اَرِغْ سَقْرَدِي *ərdəm arïoq səvrədi* پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،
يُنْجِغْ يَقُزْ تَقْرَدِي *yunqïoq yavuz təvrədi* بولۇمسىز - ياۋۇز (كىشىلەر) تەۋرىدى،
اَرْدَمْ بَكِي جَرْتِلُورْ *ərdəm bəgi qərtilür* پەزىلەت بەگى يوقىلىپ.]

زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى، پەزىلەت بەگى، يەنى خاقان ئافراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

اُذْرَكْ üžrəg: اُذْرَكْ نانْكْ *üžrəg nəŋ*— كۆپەيگەن نەرسە. ئاۋۋال ئاز، كىيىن كۆپەيگەن ھەربىر نەرسە شۇنداق دېيىلىدۇ.

I 139 **اَذْلَكْ** əžlig: اَذْلَكْ نانْكْ *əžlig nəŋ*— پايدىلىنىدىغان نەرسە، پايدىلىق نەرسە.//

اُرْپَكْ ürpək ھۇرپەك، ھۇرپەيگەن، تۇكلىرى ھۇرپەيگەن ئادەم ۋە ھايۋان.

اَرْتَكْ ərtik يۇرۇلگەن، كۆپ دەسسەلگەن يول.

اُرْتُكْ ərtük يوپۇق. مەسىلەن: ئېگەر يوپۇقى. ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ قەبرىلىرىگە يېپىلىدىغان يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «اُرْتُكْ *ərtük* — يوپۇق» دېيىلىدۇ.

اُرْجُكْ ərqük ئۆرۈلگەن چاچ. ئوغۇزچە. بۇ سۆز «اُرْكُجْ *ərgüq*» سۆزىنىڭ ئۆزگىرگەن شەكلى.

اُرْدَكْ ərdək ئۆردەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قازْ قُبْسا اُرْدَكْ كُولِكْ اكانُورْ *qaz qopsa ərdək kəlig igənür*

غاز كەتسە، ئۆردەك كۆلنى ئىگىلەر.

بۇ ماقال خەلق ئارىسىدىن بىر ئۇلۇغ ئادەم كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر نائەھلى ئادەم چىققانلىقتا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْسَكْ ərsək ئەرسەك. اَرْسَكْ اِشْلاْر *ərsək ixlər* — ئەرسىرىگەن، بۇزۇق خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْسَكْ اَرْكا تَكْماسْ اِيقَكْ اَقْكا تَكْماسْ

ərsək ərgə təgməs əvək əvgə təgməs

ئەرسىرىگەن ئەرگە تېگەلمەس، ئالدىراڭغۇ ئۆيگە يېتەلمەس.

ئەرگە تېگىش ئۇچۇن//ئالدىرىغان بۇزۇق خوتۇن ئەرگە تېگەلمەيدۇ، چۇنكى
140 I ئالدىرىغانلىقتىن كېرەكلىك شەرتلەرنى ھېسابقا ئالمايدۇ؛//خۇددى شۇنىڭدەك،
64 ئالدىراڭغۇ ئادەمنۇ ئۆيگە يېتەلمەيدۇ، چۇنكى تولا ئالدىراپ ئۇلاغنى كاردىن چىقىرىدۇ. بۇ ماقال تەڭرى ئالقىشلايدىغان ۋە ئېسىنلەيدىغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ «انَّ الْمُنْبَتَّ لاٰ اَرْضًا قَطَعَ وَلاٰ ظَهْرًا اَبْقٰى» دېگەن ھەدىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ ماقال ئالدىرىماسلىققا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْلِكْ ərlik ئەرلىك، مەردلىك.

اَرْنَكْ ərnək بارماق. قول، پۇت بارمىقى. «اَرْنَكاكْ *ərnəkak*»مۇ دېيىلىدۇ.

اِيزْلِكْ [1] izlik ئىزلىق، چورۇق. تۇركىلەرنىڭ ھايۋان تېرىسىدىن قىلىنغان چورۇقى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ازْلِكْ بُلْسا اَرْ اُلْدِيماسْ اِجْلِكْ بُلْسا اَتْ يَغْرِماسْ

izlik bolsa ər uldïmas[2] *iqlik bolsa at yaoqrïmas*

141 I چورۇق بولسا،//ئادەم ئۇلدىماس؛ ئىچلىك بولسا، ئات يېغىر بولماس.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئاقىۋىتىنى ئويلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَسْرُكْ əsrük مەست.

اَفْشُكْ əvxük چاپلاشقاق كېسەل.

اِلْرُكْ ilrük قوۋا، سۇزاپ. ئۇچ تىلىدا.

اُمْزُكْ əmzük ئېگەرنىڭ ئالدى ۋە ئارقا قاشلىرى.

اِگْدُكْ igdük سوت ۋە قېتىقتىن قىلىنغان سۇزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك.

اَگْرِكْ əgrik ئېگىرىلگەن يىپ.

اُگْرُكْ əgrük بوشۇك تەۋرىتىش.

اَكْشِكْ əkxik ئاچچىق - چۇچۇك نەرسە. مەسىلەن: ئاچچىق ئانار.

اَكْسُكْ əksük ئۆكسۈك، كەمتۈك. اَكْسُكْ يَرْماقْ *əksük yarmak*—— كەمتۈك يارماق.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئىككى خىل يېزىلغان، سۆزلەمدە «اِيزْلِكْ»، مىسالدا «ازْلِكْ». بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] «ئۇلدىماق» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدا ئەينەن ساقلانغان بولۇپ، «قاپىرىش»، «تېشىرقاش» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

اُكْمَكْ ökmək خوتۇنلار قۇلىقىغا تاقايدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا، زىرە. بۇ سۆز ئەسلىدە مەستەردۇر.// I 142

اُكْماكْ ügmək توپلانغان نەرسە. بۇ سۆزمۇ ئەسلىدە مەستەردۇر.

اَنْدَكْ əndək يۇز، بىر نەرسىنىڭ يۈزى. ئوغۇزچە.

اُجْكُلْ üqgül ئۇچ بۇرجەك، ئۇچ بۇلۇڭ.

اُجْكِلْ üqgil ئۇچ قىرلىق نەرسە.

اَرْسَلْ arsal: اَرْسَلْ سَجْ *arsal saq* —— قوڭۇر چاچ.

اَشْتَلْ axtal كەنجە. اَشْتَلْ اُغُلْ *axtal oqul*—— كەنجى ئوغۇل.

اَنْدِكْ əndik: اَنْدِكْ اَرْ *əndik ər* —— ئەندىك ئادەم، ئۆندەرىگەك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنْدِكْ اُما اَقْلِكْنِ اَغِرْلارْ *əndik uma əvlikni aqirlar*

ئەندىك مېھمان ئۆي ئىگىسىنى ھۆرمەتلەر.

بۇ ماقال بىلەن ئەسلى مېھمان ھۆرمەتلىنىشى كېرەكلىكى تەكىتلىنىدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 65

اَنْدِكْ كِشِي تَيِتْلْسُونْ	*əndik kixi tətilsün*	[ئەخمەق ھوشىنى تاپسۇن،
اِيلْ تُرُو يَتِلْسُونْ	*əl tərü yətilsün*	ئەلدە تۆزۈم يېتىلسۇن،
تُقْلِي بُرِي قَيِتْلْسُونْ	*tokli bəri katilsun*①	توقلا، بۆرە قېتىلسۇن،
قَذْغُو يَما سَقِلْسُونْ//	*kazoqu yəmə savilsun*	قايغۇ يەنە تۇگىسۇن.]

I 143

قىلىچىمىز بىلەن شۇنداق يول ئاچايلىكى، ئۆندەرىگەكلەر ھوشىنى تاپسۇن، ئەلنىڭ ئىشى تۆزەلسۇن، توقلىلار بىلەن بۆرىلەر خاتىرجەم بىللە ياشايدىغان بولسۇن، بىزدىن غەم ـ قايغۇ كەتسۇن.

اُتْرُمْ ötrüm سۆرگە دورىسى. سُوتْ اُتْرُمْ *süt ötrüm* سۈتلۈكئوت. بۇ ئوت ئەرەبچە «شُبْرُمْ» دەيىلىدۇ.

اَخْشَمْ ahxam ئاخشام.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «يَتِلْسُونْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «قَيِتْلْسُونْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن.

اَذْرِمْ aźrïm ئېگەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان كىگىز، جەزلىك.

اُذْرُمْ əźrüm ھەر نەرسىنىڭ تاللانغىنى، خىلى، ياخشىسى.

144 I اَرْدَمْ ərdəm ئەردەم، ئەدەپ ـ ئەخلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

اَرْدَمْ بَشي تِلْ *ərdəm baxï tïl* ئەدەپ ـ ئەردەمنىڭ بېشى تىل.

چۈنكى، چىرايلىق سۆزلەيدىغان كىشى ئابرۇي تاپىدۇ.

اُسْتَمْ üstəm ئېگەر ۋە كەمەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنى بېزەش ئۈچۈن ئۇلارغا بېكىتىلىدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى. ئوغۇزلار بۇنى «ساخت *saht*» دەيدۇ.

اِسْرِمْ isrïm: اِسْرِمْ كِشي *isrïm kixi* —— ئۇشرۇم ئادەم، قوشۇمىسى تۇرۇك كىشى.

اِشْكُمْ ixküm خانتاختا. تاماق ۋاقتىدا خانىنىڭ ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ ئاياق.

اُقْتَمْ ok¸tam: بِيرْ اُقْتَمْ بِيرْ *bir ok¸tam yər* —— بىر ئوق يېتىم يەر.

اَكْرِمْ əgrim ئەگرۇم، سۇ يىغىلىدىغان يەر، ئەۋرەز.

اِمْرَمْ imrəm جامائەت. يۇرتتىن بىرەر ئىشقا توپلانغان خەلق توپى. اِمْرَمْ تِبِرشْتِ

145 I *imrəm t¸əbrəxti* ① —— جامائەت تەۋرەشتى (توپلاندى).//

اُتْغُنْ otoqun ئېگەرنىڭ سول تەرىپىگە بېكىتىلىپ، ئۇلاڭنىڭ ھالقىسى تارتىلىدىغان ئەنلىك تاسما (جىرىم).

اَرْقُنْ ark¸un ئارغۇن، شالغۇت. ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆي بايتىلىدىن تۇغۇلغان ئات. بەيگىدە كۆپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئوزۇپ چىقىدۇ.

اُرْكَنْ ərgən قېيىش. ئوغۇزچە.

66 اَرْكَنْ ərkən ئىكەن. ھالنى بىلدۇرىدىغان يارەمچى سۆز.//اُلْ كَلُرْ اَرْ كَنْ كُرْدُمْ *ol kəlür ərkən kordüm* —— ئۇ كېلىۋاتقانىكەن، كۆردۇم.

اِرْكِنْ irkin: اِرْكِنْ سُوقْ *irkin suv* —— يىغىندى سۇ. ھەر بىر توپلانغان نەرسىگىمۇ «اِرْكِنْ *irkin*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا «كُلْ اِرْكِنْ

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «تِبِرشْتِ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 56ـ بەتتىكى «يَغي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشُورْ» گە ئاساسەن «*t¸əbrəxti*» دەپ ئالدۇق. چۈنكى، بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى «تَحَرَّكَتْ» دەپ ئېلىنغان.

køl irkin» دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. بۇ «ئەقلى كۆلدەك تولغان (ئادەم)» دېگەن بولىدۇ.

ئىركىن irkin: ئىركىن يَغْمُر *irkin yaqmur* — بىرنەچچە كۈن توختىماي ياغىدىغان يامغۇر، ئاق يېغىن.

ئەركۇن ark‚un كېلىدىغان يىل نامى. ئەركۇن ئىزى *arkun izi* — ئېسىن.// I 146

ئۈركۈن ürkün ئۈركۈش. دۈشمەندىن كەلگەن قورقۇنچ سەۋەبىدىن خەلقنىڭ ئۈركۈشى. ئۈركۈگەن خەلق قورغانلارغا ياكى مۆكۈنىدىغان جايلارغا كىرىپ، ئۆزىنى دالىدىغا ئالىدۇ.

ئوتراق otran ئىشتان. بۇنى ياغما قەبىلىسىدىن ئاڭلىدىم.

ئىچكىن iqkin: ئىچكىن ئار *iqkin ər* — دۈشمەندىن ئەل بولۇپ ئۆتكەن ۋە ئامانلىق بېرىلگەن ئادەم.

ئۈستۈن üstün ئۈستۈن. ئەندىن ئۈستۈن *andan üstün* — ئاندىن ئۈستۈن، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن.

ئەستىن astïn ئاستىن. بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى «ئالتىن *altïn*».

ئالتىن altïn ئالتىن، ئاستىن، تۆۋەن.

ئەۋرەن avran كان ئوچاق. تۆمۈرچى ئوچىقى شەكلىدە ياسىلىدىغان تونۇر.

ئىشقۇن ïxoqun رەۋەنىڭ بىر خىلى.

ئەشكىن əxkin: ئەشكىن تُبراق *əxkin toprak* — ئېقىپ كەلگەن قۇم ـ توپا. ئۇزۇن يولمۇ «ئەشكىن *əxkin*» دېيىلىدۇ. تېز يۈرىدىغان ئاتلىق پوچتىكەشنى «ئەشكىنجى *əxkinqi*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.// I 147

ئەمشەن əmxən جۇۋا قىلىنىدىغان تېرە.

ئەندەن andan ئاندىن، ئاندىن كېيىن. ئوغۇزچە. ئەندەن ئەيدىم *andan aydïm* — ئاندىن كېيىن ئېيتتىم. تۈركىلەر بۇ سۆزنى «ا ـ ئەلىف» بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، «ئەندا *anda*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ يەردە» دېگەن بولىدۇ. مَن ئەندا ئەردىم *mən anda ərdim* — مەن ئۇ يەردە ئىدىم.

بۇ بابتىكى مۇزائىقلەر

اَرْتُتْ artut بەگ ۋە شۇنداق كىشىلەرگە تارتۇق قىلىنىدىغان ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر. كېيىن بۇ سۆز ئادەتتىكى تارتۇقلارغىمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالدى.

اَرْقُقْ ark,uk: اَرْقُقْ كِشِي *arkuq kixi* —— سۆزگە كىرمەيدىغان، تەرسا كىشى.

اَرْقُقْ ark,uk ئارتىق ياغاچ. ئىككى تام ياكى ئىككى تۆۋرۈك ئارىسىغا توغرا قويۇلىدىغان ياغاچ.

اُبْكُكْ öpkük ھۆپۈپ، چىگىلچە.// 67

اَمْكَكْ əmgək ئەمگەك، مېھنەت، جاپا ـ مۇشەققەت. ماقالدا//مۇنداق كەلگەن: 148 I

اَمْكَكْ اَكِنْدا قَلْماسْ *əmgək əkində kalmas*

ئەمگەك بىكار كەتمەس.

بۇ ماقالنىڭ مەزمۇنى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِي سَنِكْ اُوذُو	*aydï sənin użu*
اَمْكَكْ تَلِمْ ايذُو	*əmgək təlim ïżu*
يُمْشَرْ قَتِغْ اُوذُو	*yumxar katïoq użu*
كُنْكُلُمْ سَنكا يُكْرُكْ	*köŋlüm saŋa yügrük*①

[دېدى: سېنىڭ كويۇڭدا،
نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرگە (ئۇچرىدىم)،
قاتتىق تۆپىلىكلەر يۈمشايدۇ،
كۆڭلۈم ساڭا يۈگۈرۈك (بولغاچقا).]

① بۇ شېئىر يازما نۇسخا 59 ـ بەتتىكى «اَنكارْ *aŋar*» سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىرنىڭ جاۋابى.

سۆيۈملۈكى بىلەن كۆرۈشۈش ھەققىدە: «بىز تەرەپكە شۇنچە ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ قانداق كەلدىك؟»//دېگەنگە جاۋاب بېرىپ: «كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈنگەچكە، ئېگىز تاغلارمۇ پەس تۇيۇلدى» دەيدۇ. I 149

اُمْكُكْ ömgük ئۆمگەك، لوقما، جۈلە، بالىنىڭ بېشىدىكى قاتمىغان مېڭە قېپى.

اَشْكَكْ əxgək ئېشەك. ئىككى تىلىنىڭ بىرىدە[1] «اَشْيَاكْ *əxyək*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «ى – يا» ھەرپى تەكرارلانغان ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَقَضَّى الْبَارِي» دېگەن ئىبارىدىكى «تَقَضَّ» سۆزىنىڭ ئەسلى «تَقَضَّضَ» بولۇپ، ئىككى «ض» بىلەنمۇ كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «ثُمَّ ذَهَبَ اِلَى اَهْلِه يَتَمَطَّى» ۋە «وَقَدْخَابَ مَنْ دَسَّاهَا» دېگەن سۆزلىرىدىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋال بار. بۇلاردىكى «يَتَمَطَّى» ۋە «دَسَّاهَا» سۆزلىرىنىڭ ئەسلى «يَتَمَطَّطُ» ۋە «دَسَّسَهَا»دۇر.

اَرْكَكْ ərkək ئەركەك. ھەربىر ھايۋاننىڭ ئەركىكى. اَرْكَكْ تَقَاغُو *ərkək takaoqu* — خوراز.// I 150

انكَكْ iŋək ئىنەك. ئوغۇزلار تاشپاقىنىڭ چىشسىنى «انكَكْ *iŋək*» دەيدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

اُيْغُرْ uyoqur ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن.

ماڭا مۇھەممەد چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىددىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن.

---

[1] بۇ سۆز ئوغۇز ۋە تۈرك (تار مەنىدىكى، يەنى خاقانىيە تۈركلىرى دېگەن مەنىدىكى تۈرك) تىللىرىنىڭ بىرىدە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

68 زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە//«اينانْ خُذْخُرَنْدْ *inan huzhurand* —— بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «خُذْخُرْ *huzhur*» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن «خ - *h*» ھەرپى «ا ــ ئەلىف»كە ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ «ا ــ ئەلىف»نىڭ// «خ - *h*» غا ۋە «خ - *h*» نىڭ 151 I «ا - ئەلىف»كە ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە.

مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇد ئېيتىدۇكى، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ «خَمِيرْ *həmir*» دېيىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. چۈنكى، ئوغۇزلار «اَمِيرْ *əmir*» دېيەلمەي، «ا ــ ئەلىف» نى «خ - *h*» غا ئالماشتۇرۇپ «خَمِيرْ *həmir*» دەيدۇ. شۇڭا، تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى «بحر كىين *həmir təgin*[1]» دەپ ئاتايدۇ. خۇددى «ئۇيغۇر *uyoqur*» سۆزىدە كۆرسەتكىنىمىدەك، بۇ يەردە «ا ــ ئەلىف» ھەرپى «خ - *h*»غا ئالماشقان.

«خ - *h*» ھەرپى «ا ــ ئەلىف»كە ئالمىشىش بىلەن بىللە، «خُذْ *huż*» سۆزىدىكى «ذ - *ż*» ھەرپىمۇ «ى - يا»غا ئالماشقان. بۇ «ذ - *ż*» ھەرپىنىڭ «ى ــ يا»غا ئالمىشىشى تۈپ قائىدە. شۇنىڭدىن كېيىن «خُرْ *hur*» سۆزىدىكى «خ - *h*» ھەرپى «غ - *oq*»غا ئالماشقان. «غ - *oq*»نىڭ «خ - *h*»غا، «خ - *h*»نىڭ «غ - *oq*»غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. خۇددى ئەرەبچىدە «خَتَرَ »نى «غَدَرَ» دېگەندەك.

بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا 152 I مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر:// سُلْمِي *sülmi* —— سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان. قُوجُو *koqu* —— قوچۇ، جَنْبَلِقْ *qanbalïk*—— چانبالىق، بِيشْ بَلِقْ *bəxbalïk* —— بەشبالىق، يَنكِي بَلِقْ *yanï balïk* —— ياڭىبالىق.

اَيْتِشْ aytix ئىككى كىشىنىڭ بىر - بىرىدىن تىنچلىق سورىشىشى.

اَيْتِغْ aytïoq بىر شېئىدە «اَيْتِشْ *aytix*» مەنىسىدىكى سۆز، ئامان - ئېسەنلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى سوراشماق.

---

[1] بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرى بويىچە بۇ سۆزنى «خمير تكين *həmir təgin*» دەپ ئالدۇق.

اَيْرُقْ ayruk, ئايرىم. «باشقا» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز. ئوغۇزچە.
اَيْرِقْ ayrïk, ئاجرىق ~ ئېجرىق (بىر خىل ئوت). تۈركىلەر بۇنى «اَذْرِقْ *ażrïk*» دەيدۇ.
ئوغۇزلار « ذ » ھەرپىنى «ى ــ يا»غا ئالماشتۇرىدۇ.
اَيْلُقْ اَيْلُقْ ayluk, ayluk «شۇنداق ـ شۇنداق» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزچە.

بۇ بابتكى بېشىدا ھەم ئايغىدا «ا ـ ئەلىف» كەلگەن سۆزلەر

I 153 اَيْلا əylə شۇنداق. ئوغۇزچە. اَيْلا قَلْغِلْ *əylə kïlqïl* —— شۇنداق قىلغىن.//
اُيْلا øylə چۈش ۋاقتى. ئوغۇزچە. قىپچاقلار «ى ـ يا» ھەرپىنى «ز ـ *z*»غا ئالماشتۇرۇپ، «اُزْلا *øzlə*» دەيدۇ.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

69 اَاجْلَقْ aqlïk, ئاچلىق.//
اَشْلَقْ axlïk, ئاشخانا. ئوغۇزلار بۇغدايىنى «اَشْلَقْ *axlïk*» دەيدۇ.
اَشْيَكْ əxyək ئېشەك. «اَشْـــكَكْ *əxgək*»مۇ دېيىلىدۇ. بۇنى «ى ــ يا» ھەرپى بىلەن تەلەپپۇز قىلغان نەپسىرەك.
اَڤْيا avya ئايۋا. بىر خىل بېھى. بىر شېۋىدە.

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

اكْتُوْ iktü ئۆي ھايۋىنى، قولدا بېقىلىدىغان مال.
اَقْرُو ak,ru ئاستا. اَقْرُو اَقْرُو *akru akru* —— ئاستا ـ ئاستا.
اَذْكُوْ əżgü ئەزگۈ، ياخشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُشْنِ قُنُمْ اَغْشْقا *koxnï konum oquxka*[1]

154 I قِلْغِلْ اَنكَرْ اَغِرْلِق // *kïloqïl ayar aoqïrlïk*

اَرْتُتْ اَلِبْ اَنُنْغِلْ *artut alïp anunoqïl*

اَذْكُو تَقَرْ اُغُرْلُقْ *əžgü tavar oquruluk*

[قولۇم ـ قوشنا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلارغا
مۇرمەت قىلغىن،
سوۋغات ئالساڭ (جاۋابەن)،
ۋاقتىدا قىممەتلىك مال تەييارلىغىن.]

ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنىلارغا ياخشىلىق قىل، ئۇلارنى مۇرمەتلە؛ ئۇلاردىن سوۋغات ئالساڭ، تېخىمۇ قىممەتلىك سوۋغا تەييارلا.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَمْشُوىْ amxuy ئالگىرات.//

155 I

بۇ بابتىكى غۇنىلىكلەر

اَنْكُدُزْ əŋdüz ئەندىز. يەردىن قېزىۋېلىنىپ ئاتىلىڭ قورساق ئاغرىقىغا دورا قىلىنىدىغان بىر خىل يىلتىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ بۇ يېرىدە «اَغِشْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن يازما نۇسخا 42- بەت 15- قۇر ۋە باشقا جايلاردا «اُغُشْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا، بىز «*oqux*» دەپ ئالدۇق.

ئەندىز بولسا، ئات ئۆلمەس. *əŋdüz bolsa at ölməs* ئەندىز بولسا ئات ئۆلمەس

چۈنكى، بۇ يىلتىزنى يانجىپ كېسەل ئاتنىڭ بۇرنىغا تېمىتسا، ئات ساقىيىدۇ. بۇ ماقال يولۇچىنى سەپەرگە ئوبدان تەييارلىق كۆرۈشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئىڭلىچ iŋliq ئىڭلاچ. سامساقلا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى. كاۋاپ بىلەن يېيىلىدۇ.

ئەڭلىك əŋlik ئەڭلىك، خوتۇنلار مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق.

ئۈندۈن öŋdün ئالدىدا، بالدۇر. ئوغۇزلار «د - *d*» ۋە «ن - *n*» ھەرپلىرىنى تاشلاپ «ئۇڭ *oŋ*» دەيدۇ. ئوغۇزلاردا بۇ بىر قائىدە. ئۈندۈن يۈرۈت *öŋdün yürüt*— (ئېتىڭنى) ئالدىدا يۈرگۈز.// I 156

ئاخىرى غۇنىلىكلەر

ئۇلدۇڭ uldaŋ ئۇلتاڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئىتقا ئۇيات كىرسە، ئۇلتاڭ يېمەس. *itqa uvut ətsə uldaŋ yəməs* ئىتقا ئۇيات كىرسە ئۇلتاڭ يېمەس

بۇ ماقال ئۇياتچان بولۇشقا ئۈندەپ، كىشىنى يامان ئىشلاردىن قايتىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.// 70

ئۇزلاڭ uzlaŋ (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) ئايلاڭ، كېلەر. ئوغۇزچە.

ئىزدەڭ izdəŋ ئىزدەم. بېلىق تۇتىدىغان بىر خىل تور: چۈۋىقلار سۇغا قاتار تىزىلىپ، توسما ياسىلىدۇ، توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ، تور شۇ ئېغىزغا ئورنىتىلىدۇ، بېلىقلار تورغا كىرىش بىلەنلا، تور تارتىۋېلىنىدۇ.

ئاخسۇڭ ahsuŋ: ئاخسۇڭ ئار *ahsuŋ ər*— جېدەلچى ئادەم، مەستلىكتە غوۋغا چىقىرىدىغان ئادەم. بۇ سۆز بىر شېئىرە «ئاخسۇم *ahsum*»مۇ دېيىلىدۇ.// I 157

بۇ بابتكى مسەللار

اَيْبَنْكْ aybaŋ ئايپاك. اَيْبَنْكْ اَرْ *aybaŋ ər* —— ئايپاڭۇاش ئادەم. چىگىلچە.

اَيْدِنْكْ aydïŋ ئايدىك.

تۆت ھەرپلىكلەر

اَرِنْكَانْ [1] ərŋən بويتاق. اَرِنْكَانْ اَرْ *ərŋən ər* —— بويتاق ئەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرنكانْكا اَلِكْ قَرِي بُوزُنْ اُمْ تِكاماسْ

ərŋəŋə əlik qarï bəzün əm tikəməs

بويتاققا ئەللىك قېرى بۆزدىمۇ ئىشتان چىقماس.

158 I

چۈنكى، يات ئادەم ئۇنىڭغا كۆيۈنمەيدۇ. بۇ ماقال ئۆيلىنىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.//

اَفْعَالْ əf'al، اُفْعُالْ uf'al، اِفْعَالْ if'al شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْقَارْ arqar ئارقار. ياۋا قوينىڭ چىشسى. مۇڭگۈزىدىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ.

اشبار axbar ھەلەپ. سامانغا كېپەك ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان يەم.

اِشْلارْ ixlər خوتۇن. ئەسلى «اِشْيلارْ *ixilər*» بولۇپ، «خېنىملار» دېگەن بولىدۇ. ئىستېمالدا ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن، «ى - يا» چۈشۈرۈلگەن. بۇ سۆز

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرِنْكَانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «ر» نىڭ ئۈستىدە ساكىن بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

كۆپلۈككىمۇ ماڭىدۇ، بىرلىككىمۇ ماڭىدۇ. بۇنداق ئاتلىشىنىڭ ئۇزۇن هېكايىسى بار.

اُخْشاغْ ohxaoq ئوخشاش. اَنِكْ اُخْشاغِي *aniŋ ohxaoqi* — ئۇنىڭ ئوخشىشى.

اَرْقاغْ ark,aoq ئارقاق. رەختنىڭ ئارقىقى.

I 159 **اُقْرُوغْ** ovruoq سۆڭەك ئۈگىسى. بۇ سۆز «اُغْرُوغْ *oqruoq*»مۇ//دېيىلىدۇ. تاغنىڭ ئۈزۈلۈپ يەنە ئۇلانغان يېرىمۇ «اُقْرُوغْ *ovruoq*» دېيىلىدۇ.

71 **اُقْرُوغُ** ovruoq ئومۇرتقا سۆڭىكىنىڭ بويۇنغا تاقاشقان يېرى//بۇ ئۇچ سۆزنىڭ ئەڭ توغرىسى «اُغْرُوغْ *oqruoq*»دۇر.

اُغْراغْ oqraoq نىيەت، مەقسەت.

اَنْداغْ andaoq ئانداق، شۇنداق. اَنْداغْ اَيْدِم *andaoq aydïm* — شۇنداق دېدىم. چىگىلچە.

اَنْدِغْ andïoq ئەگىلەك ۋە غەلۋىرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قاسقىنى.

اُبْراقْ uprak, ئۇپراق، ئۇپرىغان. اُبْراقْ تُونْ *uprak ton* — ئۇپرىغان تون.

اَتْغاقْ atoqak, قۇلۇنجى. قېرىندا سېرىقسۇ يىغىلىش كېسىلى. بىر خىل سېرىقچېچەكمۇ «اَتْغاقْ *atoqak*» دېيىلىدۇ. قايغۇدىن رەڭگى سارغايغان كىشىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «اَتْغاقْ *atoqak*» دېيىلىدۇ.

اُجْماقْ uqmak, ئۇجماق، جەننەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْلُكْ جَجَكْ يَزِلْدِي *türlüg qəqək yazïldï* [تۈرلۈك چېچەك يېزىلدى،
I 160 بَرْجِنْ يَذِمْ كَرِلْدِي// *barqïn yažïm kərildi* (گويا) كىمخاب سېلىنچا سېلىندى،
اُجْماقْ يَرِي كُرُلْدِي *uqmak yəri kørüldi* جەننەت يېرى كۆرۈلدى،
تُمْلُغْ يَنا كَلْكُو سُوزْ *tumluq yənə kəlgüsüz* قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.]

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۈرلۈك گۈللەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى؛ گويا جەننەت يېرى كۆرۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى، سوغۇق بارسا كەلمەسكە كەتتى.

اَخْساقْ ahsak, ئاقساق.

اَرْتاقْ artak, ئارداق، بۇرۇق، بۇرۇلغان. اَرْتاقْ نانْكْ *artak nəŋ* — بۇرۇق نەرسە.

اُرْغاقْ oroqak ئورغاق.

اُغْــراقْ ooqrak ئوغراق. چېگىرىدىكى «قَــرا يِغــاجْ *kara yïoqaq* — قارا ياغاچ» دەپ
ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.// I 161

اَغْلاقْ aoqlak: اَغْلاقْ يِيرْ *aoqlak yər* — ئاخلاق يەر، خالىي يەر.

اُغْلاقْ ooqlak ئوغلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلاقْ يِلِكْ سِزْ اُغْلانْ بِلِكْ سِزْ *ooqlak yiliksiz ooqlan biliksiz*
ئوغلاق يىلىكسىز، بالا بىلىمسىز.

اِسْــتاكْ istək ئىستەك، ئىشتىياق. اِسْــتاكْ قُــبْتِ *istək kopti* — ئىستەك قوپتى،
ئىشتىياق تۇغۇلدى.

اُسْتاكْ üstək ئۈستەك. مەسىلەن: مىڭنىڭ ئۈستىگە يۈزنى ئۈستىلەپ بېرىش. مَنْ اُسْــتاكْ
بِيرْدِمْ *mən üstək bərdim* — مەن ئۈستەك بەردىم.

اُبْلانْ əplən ھۆپلەن، ھۆپىگەن. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان كىچىك بىر جانۋار.

اَرْغُونْ arqun ئارغۇن، ئاغمىخان. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان، ئۇزۇنلۇقى يېرىم گەز
كېلىدىغان بىر جانۋار. تام يېرىقلىرىدىن قۇشقاچلارنى ئوۋلايدۇ، قويغا ئېتىلسا،
قوينىڭ گۆشى سارغىيىدۇ، ئۇخلاۋاتقان ئادەمگە ئېتىلسا//ئۇ ئادەمنىڭ سۈيدۈكى 72
تۇتۇلىدۇ.

اَلْتُونْ altun ئالتۇن.

اُمْكانْ əmgən ئۆمگەن، گۈرەن تومۇرى.// I 162

اِنْكانْ ingən ھىنگان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِنْكانْ اِنْكْرَسا بُتُو بُزْلارْ *ingən iŋrasa botu bozlar*
ھىنگان ئىڭرىسا، بوتا بوزلار.

بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مېھرىبانلىقىنى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتكى مسالالار

ئۇيناش oynax، ئويناش، ئوينىشى بار خوتۇن.

ئۇيناق oynaq، ئويناق. ئۇيناق ئىشلار *oynaq ixlər* —— ئويناق خوتۇن، شوخ خوتۇن.

ئايران ayran، قېتىق.

«و - ۋاۋ» ھەرپى قوشۇلغان سۆز

ئۇيناغۇ oynaqu: ئۇيناغۇ يېرى *oynaqu yər* —— ئويناپدىغان يەر.

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

I 163 ئۇليان ulyan، ئۆلەن. خۇش پۇراق بىر ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى، يېگىلى بولىدۇ.//

بۇ بابتكى غۇننىلكلەر

ئارنىكاك ərŋək بارماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بېشى ئارنىكاك تۈزى ئارماس *bəx ərŋək tüz ərməs*

بەش بارماق تەكشى ئەمەس.

بۇ «ئادەملەرمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

ئۈرنەك ürŋək ئۈركەك. چالا پىشقان ھاك.

فَعالْ fəal ۋە فَعُولْ fəul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَلُوجْ aluq ئالۇچا[1].

اُلارْ ular ئۇلار[2].// I 164

اُوسُوزْ usuz ئۇيقۇسىز. اُوسُوزْ كِشِي *usuz kixi* —— ئۇيقۇسىز كىشى.

اسيزْ əsiz كەپسىز، بەڭۇاش بالا.

اَذيزْ əžiz ئېگىز. ھەر نەرسىنىڭ ئېگىزى.

اَكيشْ əgix ئەگۇش، داشقال. مەدەنلەرنى ئېرىتكەندە قېپىقالغان چىقىرىندى.

اكيشْ igix شاش ھايۋان.

اَڤاكْ əvək ئالدىراڭغۇ. اَڤاكْ اَرْ *əvək ər* —— ئالدىراڭغۇ ئادەم.

اَلُوكْ ələük مەسخىرە، ھەزىل.

اُلاغْ ulaq ئۇلاغ. بەگلىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۇرىدىغان تېز پوچتىكەشنىڭ بېكەتلەردە يەڭگۇشلەپ مىنىدىغان ئېتى.

اُلاغْ ulaq ئۇلاق. كىيىمگە سېلىنغان ئۇلاق.

اُخاقْ uhak, ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى. بۇ ئىچىلىدۇ.

اُشاقْ uxak, سۇخەنچىلىك. اُشاقْ سُوزْ *uxak, səz* —— ئۇششاق سۆز، غەيۋەت.// I 165

اُسالْ osal[3]: اُسالْ كِشِي *osal kixi* —— بىپەرۋا كىشى.

انالْ inal ئانىسى ئېسىلزادە//ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن بولغان ياشلار شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ بىر قائىدە. 73

اُجانْ uqan ئىككى يەلكەنلىك كېمە. قىپچاقچە.

---

[1] بۇ سۆز ئەرەبچە «اَلبَـرُوْدْ» دەپ ئىزاھلانغان، بۇنىڭ بىر مەنىسى «سوۋۇتۇلغان نەرسە»، يەنە بىر مەنىسى «مۆلدۈر». بۇ مەنىلەر بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭا، بروككېلمان «بۇ سۆز خاتا يېزىلغان بولسا كېرەك، توغرىسى « اَلبَرْقُوقْ — ئەينۇلا » بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. «اَلُوجْ *aluq* » سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئالۇچا» شەكلىدە ساقلانغان.

[2] «اُلارْ» سۆزى ئەرەبچە « يعقـــوب —— ئەركەك كەكلىك» دەپ ئىزاھلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلار» بىلەن «كەكلىك» باشقا ـ باشقا نەرسە.

[3] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز كۆپرەك «يامان، ناچار» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتكى مسەللار

ئَياسْ ayas ئاياز، تىنىق، ئوچۇق. ئَياسْ كُوكْ *ayas køk* ئوچۇق ھاۋا، سۈزۈك ئاسمان.
چىرايلىق قۇللارمۇ «ئَياسْ *ayas*» دېيىلىدۇ.
ئُتُونْ utun پەس، پەسكەش.

تۆت ھەرپلىكلەر

ئُكايْ øgəy ئۆگەي. ئُكايْ ئَتا *øgəy ata* —— ئۆگەي ئاتا. ئُكايْ ئُغُلْ *øgəy oоɣul* —— ئۆگەي ئوغۇل. ئُكايْ قِيزْ *øgay kïz* —— ئۆگەي قىز.// I 166
ئُمايْ umay ئۇماي، ئەش، يولداش، ھەمراھ. ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندا، بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئُمايْقا تَبِنْسا ئُغُلْ بُلُورْ — *umayқa tapïnsa uoɣul bulur*
ئەشكە تېۋىنسا، ئوغۇل تاپار.

كىم تۇغۇت ئىشىغا خىزمەت قىلسا، ئوغۇللۇق بولىدۇ. خوتۇنلار بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ.

فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

ئَرْبا arpa ئارپا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئَرْباسِزْ ئَتْ ئَشُوماسْ ئَرْقاسِزْ ئَلْبْ جَرِيكْ سِيُوماسْ
arpasïz at axumas arқasïz alp qərik sïyumas
ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئۆزئارا يارەملىشىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

ئُرْتُو ortu ئورتا، ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. ئُرْتُو ئَرْ *ortu ər* —— ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم. ئَفْ ئُرْتُوسِي *əv ortusi* ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى. كُونْ ئُرْتُسُو *kün ortu* —— چۈش ۋاقتى. چىگىلچە.//

167 I

ئِرْتا ①ərtə ئەتە، ئەتىگەن.

ئَرْجِي arqï بوغچا، خالتا.

ئُرْدُو ordu ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «ئُرْدُو كَنْدْ *ordu kənd* —— ئوردا كەنت» دېيىلىدۇ.

ئُرْدُو ordu ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ «قُوزْ ئُرْدُو *kuz ordu* —— قۇز ئوردۇ» دېيىلىدۇ.

ئُرْدُو ordu: ئُرْدُو بَشِي *ordu baxï* —— ئوردا بېشى، خاقانلىق يېنىدا خىزمەت قىلغۇچى.

ئُرْدُو ordu ئوردۇ. چاشقان ۋە كۈسۈتكىگە ئوخشاش يەر ئاستىدا ياشايدىغان ھايۋانلارنىڭ ئىنى، ئۇۋىسى.//

74

ئُرْدُو ordu: ئُرْدُو تالْ *ordu tal* —— ئوردۇ تال. تۈك چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى. بۇ سۆز ئىككى تىلنىڭ بىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

ئَكْدُو əgdü ئەگرى پىچاق. قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى پىچاق.//

168 I

ئَكْدِي əgdi قۇشخانا، گوداك. مال سويۇلىدىغان جاي.

ئَمْدِي əmdi ئەمدى. ئَمْدِي كَلْدِمْ *əmdi kəldim* —— ئەمدى كەلدىم. ئوغۇزلار «ا ـ ئەلىف» ھەرپىنى كەسرە بىلەن ئوقۇپ، «اِمْدِي *imdi*» دەيدۇ. شېئىردا مۇناسىق كەلگەن:

ئُبْكَمْ كَلِبْ ئُغْرَدِمْ	*əpkəm kəlip oqradïm*	[قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَدِمْ	*arslanlayu kəkrədim*	ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
ئَلْبْ لارْ بَشِنْ تُغْرَدِمْ	*alplar baxïn toqradïm*	باتۇرلار بېشىن توغرىدىم،
ئَمْدِي مَنِي كِمْ تُتارْ	*əmdi məni kim tutar*	ئەمدى مېنى كىم تۇتار.]

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ئِرْتا» شەكلىدە يېزىلغان. بىز فەتھىلىك ئالدۇق.

غەزىپىم كېلىپ دۇشمەن ئۈستىگە ئېتىلدىم، ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، «قېنى ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم.// I 169

اُمْدُو umdu ئۈمتۈلۈش، تىلەك، تەمە. اُمْدُوجِي *umduqi* — تىلەمچى.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە.

اُبْرِي oprï ئوپۇر، ئوپۇرۇلغان يەر، ئورا.

اُتْرا otra ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. بۇ سۆز «اُرْتُو *ortu*» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن.

اَيْرُو ayru ئايرىم، باشقا. مونِى تِيلامَسا سَنْ اَيْرُو نا كَـرَكْ *munï tiləməsə sən ayru nə kərək* — بۇنى خالىمىساڭ، ساڭا باشقا نېمە كېرەك؟

اَذْرِي ażrï ئارا. ئىككى ئاچىلىق ھەربىر نەرسىمۇ «اَذْرِي *ażrï*» دېيىلىدۇ. اَذْرِي بُتْلُـغْ *ażrï putluq* — ئارا پۇتلۇق، قايچا پۇت ئادەم.

اُتْرُو utru ئوتتۇر، ئۇدۇل. اُلْ مَنكا اُتْرُو كَلْـدِي *ol maŋa utru kəldi* — ئۇ ماڭا ئوتتۇر كەلدى.

اَسْرا asra ئاست.

اسْرا isrə تۆۋەن، كېيىن. اُلْ اَنْدَنْ اِسْرا اُلْ *ol andan isrə ol* — ئۇ ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئۇ.

اَسْرِي asrï قاپلان. ئالا ئارغامچا «اَسْرِي يِشْـغْ *asrï yïxïq*»//دېيىلىدۇ. ئىككى رەڭلىك I 170
ھەربىر نەرسىمۇ قاپلان رەڭگىگە ئوخشىتىلىپ «اَسْرِي *asrï*» دېيىلىدۇ.

اُغْرِي ooqrï ئوغرى. بۇ سۆزدە «غ – *oq*» ھەرپى ئەسلىدە كەسرىلىك ئىدى؛ يېنىكلىتىپ ساكىنلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، خۇددى ئەرەبچىدە «ابِلٌ» سۆزى «اِبْـلٌ» ۋە «اُذُنٌ» سۆزى «اُذْنٌ» تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. بُـو نانْـكْ اَنِـكْ اُغْـرِي اُلْ
75 *bu nəŋ anïŋ ooqrï*[1] *ol* — بۇ//نەرسە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئۇ.

اَكْرِي əgri ئەگرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِلانْ كَنْدُو اَكْرِيسِينْ بِلْماسْ تَفِي بُوِينْنْ اَكْرِي تِيرْ

yïlan kəndü əgrisin bilməs təvi boynïn əgri tər

يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىكىنى بىلمەس، تۆگە بوينىنى ئەگرى دەر.

---

[1] بۇ «ئوغرى» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىكى «ئوغرى» سۆزى «ئوغرى» دېگەن مەنىنى ئەمەس، «تۆۋەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

بۇ ماقال ئۆزىده ئەيىب تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن كۆلىدىغان غەيۋەتچىلەرگە تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اُكْرا ügrə ئۈگرە. سۆيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چۆپتىن سۈلۈق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ.

اَلْرى əlri ئەلتىرە، ئوغلاق تېرىسى. «د – *d*» ھەرپى قوشۇلۇپ «اَلْدِرِي *əldiri*»مۇ دېيىلىدۇ.// I 171

اَرْزو arzu[1] ئارجۇ، چىشى چىلبۆرە (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان «ز» بىلەن). بىر تۈركۈم ئادەم بىر نەرسىنىڭ ئەتراپىغا توپلانسا، «كِشِي اَرْزولِيو قُردِي *kixi arzulayu kordi*[2]» دېيىلىدۇ. «كىشىلەر خۇددى چىلبۆرىلەر ئادەمنى يېگىلى ئولاشقاندەك قورشىدى» دېگەن بولىدۇ.

اَرْسُو arsu پەس، قەدىرسىز نەرسە. ئوغۇزچە.

اَرْغُو arqu ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئىبارەت تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ «اَرْغُو *arqu*» دېيىلىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا.

اُرْغا uroqa ئېگىز دەرەخ. ئوغۇزچە. ئارغۇ تىلىدىمۇ شۇنداق.

امْغا ïmoqa مال (سېلىق) يىغىدىغان ئەمەلدار.// I 172

انغا anoqa ئاڭقاۋ. انغا اَرْ *anoqa ər* —— ئاڭقاۋ ئادەم، يارىماس ئادەم. ھەرقانداق كېرەكسىز، يارىماس نەرسىمۇ «انغا *anoqa*» دېيىلىدۇ.

اِرْقِي irvi: اِرْقِي قُلاقْ *irvi kulaq* —— ئۇچلۇق، ئۇزۇن قۇلاق.

اِرْقِي irvi كېسەللەرگە يېرىلىدىغان بىر خىل ھىندىستان دورىسى.

اَرقْا arqa ئارقا، دۇمبە.

اَرْقا arqa يارەمچى، يۆلەكچى. قىينىچىلىققا دۇچ كەلگەندە يارەم بېرىدىغان ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْقاسِزْ اَلْبْ جَرِكْ سِيُوماسْ *arqasïz alp qərik sïyumas*

يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يېمىرەلمەس.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «اژرو» شەكلىدە يېزىلغان. 618 - بېتىدە بولسا «اَرْژُولَيُو» شەكلىدە كەلگەن. بىز شۇنىڭغا ئاساسەن «اَرْژُو *arzu*» شەكلىدە ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «قُرى» يېزىلىپ، كېيىن «قُردِي» قىلىپ تۈزىتىلگەن، لېكىن «د – *d*» ھەرپى ئوچۇق ئەمەس. بىز مەنە ئېتىبارى بىلەن «قُرْدِي *kordi*» بولغىنى توغرا دەپ ھېسابلىدۇق.

اُبْكا өpkə ئۆپكە.

اُبْكا өpkə ئۆپكە، غەزەپ. چۈنكى، غەزەپ ئۆپكىدىن چىقىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچىدە «يامغۇر»نى «سَماء — ئاسمان» دېگەنگە ئوخشاش، كۆچمە مەنىدە كەلگەن.// 76

اُتْكي ötki بەدەل، ھەق. چىگىلچە. بُو اَتْقا اُتْكىي بِيرْدِمْ *bu atqa ötki bərdim* — بۇ ئاتنىڭ بەدىلىنى بەردىم.

اَجْكُو əqkü ئۆچكە.// I 173

اجْكُو iqkü ئىچكۈلۈك. ئىچىلىدىغان نەرسە.

اَذْكُو əžgü ئەزگۈ، ياخشى، چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا كِشي اَتْما اَنكارْ اُرْتَرْ كُلا *kəlsə kixi atma anar ərtər külə*

بَقّلْ اَنكارْ اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا *bakkil anar ažgülükün aoqzin külə*

[ساڭا بىر كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى)غا ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.]

ساڭا بىر كىشى كۈلۈمسىرەپ كەلسە، ئۇنىڭ يۈزىگە ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنى ئوچۇق چىراي بىلەن ياخشى كۈتۈۋال

اَرْكي ərki شۇبھە، گۇمانىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. اُلْ كَلِرْمُو اَرْكي *ol kəlirmu ərki* — ئۇ كېلەرمىكىن؟ بۇ سۆز سوئالنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ.

اُرْكُو ərkü ئۆركەش. تۆگىنىڭ لوكىسى.

اَسْكُو əskü ئۆتكەمە.

اَسْكي əski ئەسكى، كونا. اَسْكي تُونْ *əski ton* — ئەسكى تون، كونا تون.// I 174

اُلْكُو ülkü ۋەدە، ئەھدە.

اَلْكا əlkə: اَلْكا بُلاْق *əlkə bulaq* — ئەلكە بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىسمى.

اُغْلا oqla يىگىت. ئارغۇچە.

اُغْلي oqlï قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە.

اَذْما ažma: اَذْما يِلْقي *ažma yïlqï* — قېرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەتمەي قويۇپ بېرىلگەن يىلقا.

اُرْما ərmə: اُرْما سَجْ *ərmə saq* — ئۆرۈمە چاچ.

اَزْمانْ azma[1] ئازما. تاشقىنىڭ تېرىسى يېرىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن چاپالمايدىغان قوچقار.

اُزْما üzmə ئۈجمە (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان «ز» بىلەن).

اُسْمي üsmi: اُسْمي تَرِمْ *üsmi tarim* —— ئۈسمى تارىم. ئىسلام ئېلىدىن[2] ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. بۇ دەريا// شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ. I 175

اَگْما əgmə ئەگمە. ئۆڭىنىڭ ئەگمىسى.

اُگْما ügmə: اُگْما تُبْراقْ *ügmə toprak* —— توپلانغان تۇپراق. ھەرقانداق توپلانغان نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْما alma ئالما. ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇنى «اَلْمِلا *almïla*» دەيدۇ.

اُلْما olma كوزا.

اَتْنُو ətnü ئۆتنە. مَنْ يَرْماقْ اُتْنُو بِرْدِمْ *mən yarmaq ətnü bərdim* —— مەن يارماق ئۆتنە بەردىم.

اَشْنُو axnu ئىلگىرى، ئاۋۋال. مَنْ اَنْدًا اَشْنُو كَلْدِمْ *mən andan axnu kəldim* —— مەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كەلدىم.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە. ئوغۇزلار//بۇ سۆزنى «كېيىن» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەنده، «ا - ئەلىف» ھەرپىنى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرۇپ، «*andan*» دەيدۇ. پەقەت «ئۇ يەردە» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەندىلا، باشقىلارغا ئوخشاش قوللىنىدۇ. 77

«ا – ئەلىف»نى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرۇش ئەرەبچىدىمۇ بار. مۇسا پەيغەمبەرنىڭ ھېكايىسىدە ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتقان « وَمٰا رَبُّ العٰالَمِينْ » دېگەن ئىبارىدە «ما» دېكى «ا – ئەلىف» «ن - *n*» بىلەن ئالماشقان. چۈنكى، ئەقىل ئىگىلىرىگە قويۇلغان سوئالدا «ماھذا —— بۇ نېمە؟» دېيىلمەستىن،// «مَنْ ھذا —— بۇ كىم؟» دېيىلىدۇ. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «لَنَسْفَعاً بِالنّٰاصِيَةِ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ «ن – *n*» ھەرپى «ا – ئەلىف» قا ئالماشقان. «اَعْشٰى *a'xa*» ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىدىمۇ شۇنداق بولغان: I 176

وَلاَ النَّصْبَ الْمَنْصُوبَ لا تَعْبُدَنَّهُ

لِعاقِبَةٍ وَاللّٰهَ رَبَّكَ فَاعْبُدا

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «اَزْما» دەپ يېزىلىپ، كېيىن «اَزْمانْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «*azma*» بولغىنى توغرا.

[2] ھازىرقى تارىم دەرياسى. ئۇ زامانىدا كۆچانىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئاھالە ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغاچقا، ئىسلام دىنىغا تېخى كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ «ئىسلام ئېلى» دەپ ئاتالغان.

بۇ يەردىكى «فَاعْبُدا» سۆزى ئەسلىدە «فَاعْبُدَنْ» بولۇپ، «ن - n» ھەرپى «ا – ئەلىف»قا ئالماشقان.

فَعْلٰى fa' la شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اِكِي iki ئىككى.

فُعُلْ fuul شەكلىدە «ج – q» بىلەن ياسالغان غۇنناسلىك سۆزلەر بابى

اُتُنْجْ ötünq ئۆتنە، قەرز. مَنْ اَنكَارْ يَرْماقْ اُتُنْجْ بِيرْدِمْ
mən aŋar yarmaq ötünq bərdim — مەن ئۇنىڭغا يارماق ئۆتنە بەردىم.// I 177

اُوتُنْجْ utunq: اُوتُنْج اِيشْ *utunq iх* — ئۇياتلىق ئىش. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئۇۋات، ئۇيات، ھايا» مەنىسىدىكى «اُقُتْ *uvut*» تۇر.

اُجُنْجْ üqünq ئۇچىنچى.

اِكِنْجْ ikinq ئىككىنچى. ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ تومۇرىغا ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئاۋۋالقى سانىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى ۋە مەلۇم نۆۋەت تەرتىپى بىلەن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال «ن – n»، ئاندىن «ج – q» ھەرپلىرىنى قوشۇش بىر قائىدىدۇر: «تُورْتِنْجْ *tərtinq* — تۆتىنچى، بِيشْنْجْ *bəxinq* — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئەسلى «تُورْتْ *tərt*» بىلەن «بِيشْ *bəx*» ئىدى، يۇقىرىدىكى مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تومۇرغا ئاۋۋال «ن – n» ، ئاندىن «ج – q» ھەرپلىرى قوشۇلغان. بۇنى ھەرقانداق سانىنىڭ تومۇرىغا قوشۇشمۇ مۇمكىن: اُونُنْجْ *onunq* — ئونىنچى، يِگِرْمِنْجْ *yigirminq* — يىگىرمىنچى (بۇ «ئون توققۇزدىن كېيىن كەلگەن» دېگەن بولىدۇ) دېگەندەك. بۇ ئۆزگەرمەس قائىدە.

اَرِنْجْ ərinq « ئېھتىمال، بەلكى» مەنىسىدىكى سۆز. اُلْ كَلْدِي اَرِنْجْ *ol kəldi ərinq* — ئۇ كەلدى بولغاي، ئۇ بەلكى كەلگەندۇر.// I 178

اُرُنْجْ urunq پارا.// 78

ارِنْـــجْ ərinq راهـەت، بایاشـات تۇرمـۇش كـەچۈرۈش. بـەزى شـېۋىلەردە ئىككـى مـەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن «ارِنْزْ ərinz» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَقِنْجْ avïnq ئاۋۇنماق، كۆنۈكمەك. اُلْ مَنكا اَقِنْدِي *ol maŋa avïndi* — ئۇ ماڭا كۆنۈكتى.

اِكِنْجْ ikinq[1] ئىككىنچى.

اُكُنْجْ öküng ئۆگۈنچ، پۇشايمان. اُلْ تَلِمْ اُكُنْجْ اُكُنْـــدِي *ol tälim öküng ökündi* — ئۇ تولىمۇ ئۆكۈندى.

اُڭُنْجْ ögünq ماختىنىش. بُو ايشْكا نا اُڭُنْجْ كَرَكْ *bu ixkə nə ögünq kərək* — بۇ ئىشقا ماختىنىشنىڭ نېمە كېرىكى بار؟

اَيْلِنْجْ[2] ulïnq: اَيْلِـــنْجْ يُـولْ *ulïnq yol* — ئايلانما يول. ھەرقانداق قىڭغىر نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اِلَنْجْ ilənq جېمىلەش، تەنە، تاپا. مەسلىھەت بەرگۈچىنىڭ مەسلىھىتى خاتا بولۇپ قالسا، تەنە قىلىش.

اُمُنْجْ umunq ئومۇلۇش ~ ئومۇنۇش، ئۇمىد. اُمُنْجْ تَنْكْرِي كا تُتْ *umunq təŋrigə tut* // — 179 I ئۇمىدىڭنى تەڭرىگە باغلا.

اُنُنْجْ onunq ئونىنچى. اُنُنْجْ يَرْمـــاقْ *onunq yarmaq* — ئونىنچى يارماق، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِنَنْجْ ïnanq ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. اِنَنْجْ بَكْ *ïnanq bəg* — ئىشەنچلىك بەگ.

بۇ بابقا كىرىدىغان فَعِنْلِى fəinla شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر

اَتِنْجُو atïnqu: اَتِنْجُو نانْكْ *atïnqu nəŋ* — ئېتىلغان نەرسە، تاشلانغان نەرسە.

اِتِنْجُو itinqü ئىتتىرىلگەن. اِتِنْجُو نانْكْ *itinqü nəŋ* — ئىتتىرىلگەن نەرسە، يوقىتىلغان نەرسە.

اِذِنْجُو ïžïnqu قويۇۋېتىلگەن، بوش. اِذِنْجُـــو سَـــجْ *ïžinqu saq* — قويۇۋېتىلگەن چاچ، ئەرلـــەرنىڭ كېـــيىن قويـــۇپ بەرگـــەن چېچـــى. بـــۇ ســـۆز باشـــقا نەرسىلەرگـــىمۇ

[1] بۇ سۆز مۇشۇ بابتا ئىككى قېتىم بېرىلىپ قالغان.

[2] يازما نۇسخا 79- بەتتىكى «اَيْلِنْجْ» ۋە 637- بەتتىكى «اَلَنْجْ» سۆزلىرى يازما نۇسخا 111- ۋە 387- بەتلەردىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى شەكلىدە كەلگەن «اُلِنْدِي» دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزىغا «ج» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، بىز ھەر ئىككى ئورۇندا «*ulinq*» دەپ ئالدۇق.

ئىشلىتىلىدۇ. يۇك ئارتىلماي ئۆز ئىختىيارىچە قويۇپ بېرىلگەن يىلقىمۇ «اِذْنْجُو يِلْقِي *izïnqu yïlqï*» دېيىلىدۇ.

I 180 اَرِنْجُو arïnqu گۇناھ.//

اَقْنْجُو avïnqu ئاۋۇنچىۋق. اَقْنْجُو نانْكْ *avïnqu nəŋ* — ئاۋۇنچىۋق نەرسە، كۆڭۈلنى ئالىدىغان نەرسە. شۇنىڭ ئۈچۈن چۆرىلەرمۇ «اَقْنْجُو *avïnqu*» دېيىلىدۇ.

اَقِنْجِي akˌïnqï ئېقىنچى. كېچىسى بېرىپ دۇشمەننى باسىدىغان ئەسكەر.

بۇ بابتىكى «ك» بىلەن ياسالغان غۇنناسلىك سۆزلەر

اَبَنْكْ abaŋ ئەگەر. اَبَنْكْ سَنْ بَرْسا سَنْ *abaŋ sən barsa sən* — ئەگەر سەن بارساڭ.

اُتُنْكْ otuŋ ئوتۇن.

اُرُنْكْ ürüŋ ئۇرۇن ~ يۇرۇن. ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئوغۇزلار «اَقْ *akˌ*» دەيدۇ.

اُرُنْكْ ürüŋ ئاق داغ. ئۆسمۈرلەرنىڭ تىرنىقىغا چۈشىدىغان ئاق. ئۇ «تِرْنكاقْ اُرُنكِي *tïrŋakˌ ürüŋi*» دېيىلىدۇ.

اُرُنْكْ ərüŋ ئۆرۈم. پالچىغا بېرىلىدىغان ھەق. اَلِكْ اُرُنكِي بِرْ *əlikˌ ərüŋi bər* — قول ھەققى بەر. /// 79

I 181 اُرَنْكْ ürəŋ ئۇرەك. رۇم ئېلىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بىر جايىنىڭ نامى. توغرىسى «وَرَنْكْ *wərəŋ*»دۇر.

اِرِنْكْ irïŋ ئىرىك ~ يىرىك.

اُشَنْكْ üxəŋ: اُشَنْكْ تاشْ *üxəŋ tax* — سىلىق تاش. باشقا بىر شېئىدە «يُشَنْكْ *yüxəŋ*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَلَنْكْ alaŋ ئالاك، ھاللاك، ئوچۇقچىلىق. اَلَنْكْ يَزِي *alaŋ yazï* — تۈز يېزىق، ئالاك مەيدان. بۇ سۆز «ئوچۇق قوۋۇق» دېگەن مەنىدىكى «اَنكِلْ *aŋïl*» سۆزىنىڭ ھەرپ ئالماشقان شەكلى.

بۇ بابتىكى مۇزائىەفلەر

اَنكَّكْ əŋək ئېڭەك. ئېغىزنىڭ ئىككى يېنىدىكى زاڭاق.

اَنكَكْ əŋək خوتۇنلار پۇركەنچىسىنىڭ بوغقۇچى.

اُنكِكْ өŋik چۈپۈر چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۈپۈرىدىن قىلىنغان ياسىما چېچى. اُنكِكْ يُرْكَيَاكْ *өŋik yөrgəyək* — ئۇلانما چاچ. بۇ سۆز ئەسلىدە «باشقا» دېگەن مەنىدىكى «اُنكِي *өŋi*» سۆزىدىن ئېلىنغان. //

اُنكُكْ өŋük پۆپۈك. تەكىيىنىڭ بېشىغا بېكىتىلىدىغان يىپەك جالا. I 182

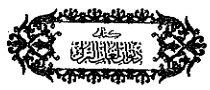
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

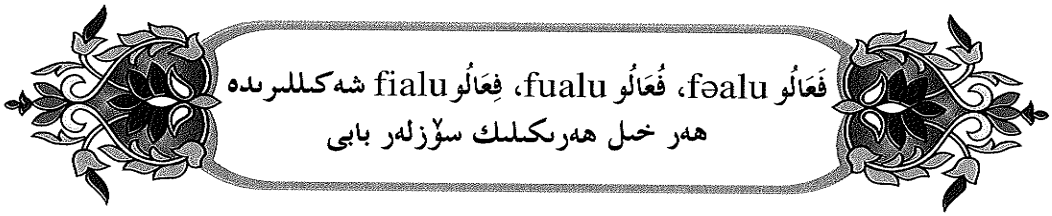
اُنكِي өŋi باشقا. بۇ سۆزدىكى «ى - ي» ھەرپى «ن - *n*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇنىڭ ئەسلى «اُنكِنْ *өŋin*» دۇر. بۇ ھال ئەرەبچىدىمۇ بار. ئەرەبلەر «مۆكتى» مەنىسىدىكى «اِنْكَمَنَ» سۆزىنى «اِنْكَمٰى» مۇ دەيدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَرَنكَيُو ərəŋəyü ئېرىڭاي، ئالتە بارماقلىق ئادەم.

اَرَنكَيُو ərəŋəyü پارپا. بويى ئىككى گەز كېلىدىغان پەتەك ئادەم.

I 183 اُلاتُو ulatu بۇرۇن ئېرتىدىغان يىپەك قوليا‌غلىق. قويۇندا ساقلىنىدۇ.//

اَلاجُو alaqu ئالچۇق، كەپە.

اَباجِي abaqï ئالۇاستى، بۇجى. بالىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن «اَباجِي كَلْدِي *abaqï kəldi* — بۇجى كەلدى» دېيىلىدۇ.

اَغجِي aqïqï ئاغىچى. يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اُلاَغُو ulaqu: اُلاغُو نانْكْ *ulaqu nəŋ* — ئۇلاق بولىدىغان نەرسە، ئۇلاقلىق.

اُلِيغُو ulïqu ھۇۋلايدىغان چاغ. بُو اُغُرْ اُلْ بُرى اُلِيغُو *bu oqur ol bəri ulïqu* — بۇ بۆرىلەر ھۇۋلايدىغان ۋاقىت.

اَباقِي abak,ï قارانچۇق. كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتاتلىقلارغا قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق.

80 اَتاقِي atak,ï//«ئاتىكام» دېگەن مەنىدە بولۇپ، سۆيۈمچانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

اِتاكُو itəgü تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلىدىغان ياغاچ قۇلاق. ئۇنىنى يېرىكىرەك تارتماقچى بولغاندا، بۇ قۇلاقنىڭ يارىمى بىلەن تاش بىر ئاز كۆتۈرۈلىدۇ، يۇمشاق تارتىش زۆرۈر بولغاندا، تۇگمەن تېشى بۇ قۇلاقنىڭ يارىمى

I 184 بىلەن بىرئاز تۆۋەن چۈشۈرۈلىدۇ.//

اِجاكُو iqəgü ئىچ - قارىن. قورساق بوشلۇقىغا جايلاشقان نەرسىلەر.

اُلِيكا ülikə يۆگمەچئوت.

اِناكُو inəgü كىندىك ئۇدۇلىدا پەيدا بولىدىغان يەل سانجىقىغا ئوخشاش بىر خىل كېسەل.

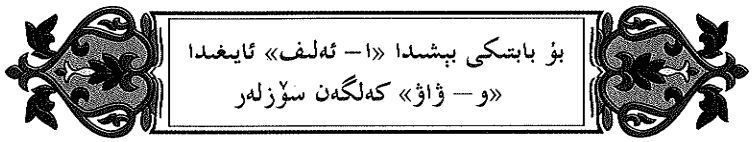
اَباكِي[1] abalï بىر نەرسىنى «ئاز بولۇپ قالدى» دەپ بىلگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز («كەم بولار» دېگەندەك).

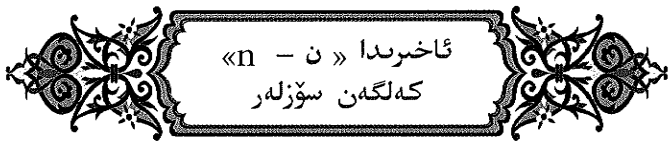
[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَباكى» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن، بىز بۇ سۆزنى «اَبالى *abalï*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئانومى anumï ماخاۋ كېسىلى.

ئاكاما əkəmə ئېكەمە، ئۇد تىپىدىكى چالغۇ ئەسۋابى.

ئايــــاكُو əyəgü يان. چېدىرنىڭ يانلىرىمۇ «ئايــــاكُو *əyəgü*» دېيىلىدۇ. تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز يەرمۇ «ئاياكُو يِيرْ *əyəgü yər*» دېيىلىدۇ.// 185 I

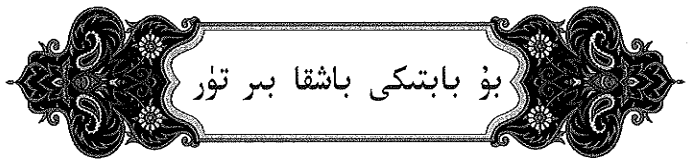
ئاشجان axïqan[1] ئاشچان. چىنغا باردىغان يول ئۈستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان بىر شەھەر.

ئالۇجِينْ aluqïn يېگىلى بولىدىغان بىر خىل بوغۇملۇق ئوت.

ئارُم دُونْ arumżun بوياق.

ئاراغُونْ uraqun ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا.

ئاتُوكانْ ətükən ئۆتۈكەن. تاتار (موڭغۇل) دالىسىدىكى بىر يەرنىڭ نامى. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن.

ئالْملا almïla ئالما.

ئارْمَكُو ərməgü ئېرىنچەك، ھۇرۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز «axïqan» دەپ ئالدۇق.

ئەرمەگۈگە بۇلۇت يۈك بولۇر ارمەگۈگە بُلِتْ يُكْ بُلُورْ *ərməgügə bulït yük bolur*

ئېرىنچەككە بۇلۇت كۆلەڭگىسى يۈك بولۇر.// I 186

ئۇغلاغۇ ooqlaoqu توقچىلىقتا ئۆسكەن ئادەم. ئۇغلاغۇ قاتۇنْ *ooqlaoqu katun* — دۆلەتمەن خوتۇن.

ئۇخشاغۇ ohxaoqu ئويۇنچۇق. خوتۇنلارمۇ «ئۇخشاغۇ *ohxaoqu*» دەيىلىدۇ.

ئافاغُولْ əfaul شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

ئارۇباتْ arubat تەمىر ھىندى.

ئۇراغۇتْ uraoqut ئايال.

ئارامۇتْ aramut ئارامۇت. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

ئارامُوتْ aramut ئارامۇت. بىر يەرنىڭ نامى.

ئېقىلاجْ ïkˌïlaq شوخ، يۇگۇرۈك ئات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئالْبْ ئارِكْ يَقْرِتْما ئېقىلاجْ ئارْقاسِنْ يَغْرِتْما

alp ərig yavrïtma ïkˌïlaq arkasïn yaoqrïtma

باتۇرلارنى خار قىلما، يۇگۇرۈك ئاتنى يېغىر.

باتۇر ئەرنى ھالسىزلاندۇرما، يۇگۇرۈك ئاتنىڭ ئۈچىسىنى يېغىر قىلما./// I 187 81

بۇ ماقال بىلەن ئاقساقاللار بەگلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئېقىلاجِمْ ئارِكْ بُلدِي *ïkˌïlaqïm ərik boldï*

ئارِكْ بُلْغُو يَرِي كُرْدِي *ərik boloqu yəri kordi*

بُلِتْ ئُورُبْ كُوكْ ئُرْتُلْدِي *bulït ərüp kok ərtüldi*

تُمَنْ تُورُبْ تُلِي يَغْدِي *tuman turup tolï yaoqdï*

[تۇلپارىم يۈگۈرۈك بولدى،
يۈگۈرۈك بولۇشنى مۇناسىپ كۆردى،
بۇلۇت چىقىپ كۆك (ئاسمان) قاپلاندى،
تۇمان تۇرۇپ، تولى ياغدى.]

شوخ ئېتىم تېزلىك بىلەن چاپتى، بەيگىدە ئوزۇپ چىقتى، شۇنداق قىلىشنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆردى، چۈنكى بۇلۇت كۆتۈرۈلۈپ، تۇمان توپلاندى، تولى (مۆلدۈر) ياغدى.

اَلاوانْ alawan تىمساھ.// 188 I

اَفْعَلانْ əf'əlan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَرْبَغانْ arpaqan ئارپىخان. ئارپىغا ئوخشاش بىر ئۆسۈملۈك. باشىقى بولسىمۇ، دېنى بولمايدۇ.

اَرْمَغانْ armaqan ئارماغان. سەپەردىن قايتقان كىشىنىڭ ئۈرۈق - تۇغقانلىرىغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىسى. ئوغۇزچە. بۇ سۆزنى باشقىلار «يَرْمَقانْ *yarmaqan*» مۇ دەيدۇ. بۇ «اَمُجْ *amuq* —— سوۋغا» دېمەكتۇر.

فِعْلِي fiinli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اِتِنْدِي itindi: اِتِنْدِي نانْكْ *itindi nəŋ* —— ئىتتىرىلگەن نەرسە.

اَقِنْدِي akjindi: اَقِنْدِي سُوقْ *akjindi suv* —— ئېقىندى سۇ.

اَكِنْدِي əkindi: اَكِنْدِي تَرِغْ *əkindi tariq* —— ئېكىلگەن (تېرىلغان) ئۇرۇق.

اُكُنْدِي ögündi: اُكُنْدِي كِشِي *ögündi kixi* —— ماختالغان كىشى.// 189 I

اِكِنْدِي ikindi: اِكِنْدِي نانْكْ *ikindi nəŋ* —— ئىككىنچى نەرسە.

اِكِنْدِي ikindi ئىكىندى، دىگەر ۋاقتى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 190 I

اَرْغاغْ aroqaoq بىلىق تۇتىدىغان قارماق.

اِرْغاغْ ïroqaoq مۇزنى مۇزخانىغا تارتىپ كىرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئىلمەك.

بۇ تۇرگە كىرىدىغان مىساللار

اِمْتِلي imtili: بُو اِشغْ اِمْتِلي قِلْدي *bu ïxïoq imtili kïldï* — بۇ ئىشنى ئويلىماستىن قىلدى. چىگىلچە.

اُمْدُوجي umduqï تىلەمچى.

I 191 اَرْقُجي ark,uqï ۋاستىچى. تويدا قىز تەرەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپ ئارىسىدا يۈرىدىغان ئەلچى.//

اَرْدِني ərdini چوك مەرۋايىت. مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنىپ خوتۇنلار «اَرْتِني اُزُكْ *ərttini özük*» دېيىلىدۇ. بۇ «بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن» دېگەن بولىدۇ. بۇ سۆزدە «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*»بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، ئەرەبچىدە «مُدَّكِرْ» سۆزى ئەسلىدە «مُذْتَكِرْ» بولغاندەك.// 82

اُسبرى üspəri قوقاستا پىشۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېلىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك.

فَعُولْ fə'ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى

اُتُّزْ ottuz ئوتتۇز. اُتُّزْ يَرْماقْ *ottuz yarmak* — ئوتتۇز يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «اُتُّزْ *ottuz*» سۆزىنى «ئۇچ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشىمۇ بار. مەن بۇنى

«كُنكُـــتْ *künüt*»تـه يـاغمـلاردىن ئاڭلـىـدىم. ئـۇلار «ئـۇچ قېـتـىم ئىچـەيلى» دېيىشىنىڭ ئورنىغا «اُتُّـــزْ اجـــالِمْ *ottuz iqəlim*» دەيدۇ. «اُتُّـــزْ *ottuz*» سۆزىنى ئادەتتىكى مەنىدىمۇ ئىشلىتىدۇ. مېنىڭ يېنىمدا ئۇچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 192 I

اُتُّزْ اِجبْ قِقْرالِمْ	*ottuz iqip kïkralïm*
يُقارْ قُبُبْ سَكْرَلِمْ	*yukar kopup səkrəlim*
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ	*arslanlayu kөkrəlim*
قَجْتِ سَقِنْجْ سَقْنَلِمْ	*kaqtï sakïnq səvnəlim*

[ئوتتۇز (ئۇچ قېتىم ئۇچتىن) ئىچىپ قىرقىرايلى،
يۇقىرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سۆيۈنەيلى.]

ئـۇچ قېتىمدىن ئىچـەيلى، ئـورنىمىزدىن تـۇرايلى، ئارسـلاندەك ھـۆركىرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى. بۇ شېئىردا كەلگەن «اُتُّـــزْ اِجبْ قِقْـــرالِمْ *ottuz iqip kïkralïm*» دېگەن مىسرادىكى «اُتُّـــزْ *ottuz*» سۆزى ھەربىرىمىز «ئۇچ قېتىمدىن ئۇچتىن ئىچەيلى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

اِسِّزْ əssiz: اِسِّزْ كِشِي *əssiz kixi* —— يۈزسىز، ياخشىلىقنى//بىلمەيدىغان ئادەم. بۇ سۆزدە «س – *s*» ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى كۈچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ. 193 I

اَسِّزْ əssiz ئىسىت. ئەرەبچە «ياَاسَـــفا» دېگەنگە ئوخشاش ئېچىنىشنى، ئەپسۇسلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز. اَسِّزْ اَنِكْ يِكِتْلِكِـــي *əssiz anïŋ yigitliki* —— ئىسىت، ئۇنىڭ يىگىتلىكى.

اِكِّزْ ikkiz: اِكِّزْ اُغْلانْ *ikkiz oqlan* —— ئىككىزەك (قوشكىزەك) بالا.

اَرِّغْ arrïoq: اَرِّغْ نانْكْ *arrïoq nəŋ* —— بەك ئېرىق نەرسە، ناھايىتى تازا نەرسە. بۇ يەردىكى «ر – *r*» نىڭ تەكرارلىنىشى كۈچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَلِّـكْ əllik ئەللىك. اَلِّـــكْ يَرْمـــاقْ *əllik yarmak* —— ئەللىك يارماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

فَعَلْلا fəəlla شەكىلدە دەسلەپكى «ل – l» ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى①

I 194 اَقِجْغا aviqoqa ئوبۇشقا، قېرى كىشى.//

باش ھەرپى زەممىلىك سۆز

اُذِتْما užitma ئۈيۈتما، قېتىق.

باش ھەرپى كەسرىلىك سۆز

اِلْمْغا ilimoqa خان مەكتۇپلىرىنى تۈركي يېزىق بىلەن يازدىغان كاتىپ.

اَفْعالِلْ əf'alil شەكىلدىكى سۆزلەر بابى

اَلْباغُتْ alpaoqut يېڭىلمەس قەھرىمان، تاغ يۈرەك باتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُذرَجْ يَما قدُرْدي	*buźraq yəmə qudurdi*	[بۇزراچ يەنە قۇتىردى،
اَلْباغُتِنْ اذُرْدي	*alpaoqutin əzürdi*	باتۇرلىرىنى تاللىدى،
سُوسِنْ ينا قدِرْدي	*süsin yana qadirdi*	قوشۇنىنى يەنە قايىردى،
كَلْكالِمَتْ اِرْكُشُوزْ //	*kəlgəlimət irkəxür*	كەلمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.]

I 195

① ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى.

ياباقـۇ قەبىلىسـىنىڭ بېگـى بـۇزراچ يەنـە ئەسـكەرلـرى بىلـەن قـايىتتى.
باتۇرلـرىنى تاللـىدى.// كېلىش ئۇچۇن توپلاندى. 83
اَذْغِراقْ ażoqïrak پاچىقى ئالا، باشقا يەرلـرى قارا بـر خـىل تاغ تېكىسى. ساغلىق ئۇچۇن قوچقار قانداق بولسا، تاغ ئۆچكىسى ئۇچۇن بۇمۇ شۇنداق.
اَذْغِراقْ ażoqrak: اَذْغِراقْ سُقِي *ażoqïrak suvï* —— ئازغىراق سۇيى. ياغما ئېلىنىدە بىر سۇ (دەريا) نامى.
ارْقجق ark,aqak ئېغىزغا دورا قۇيۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىچى كاۋاك ئەسۋاب.
اَرْذوتالْ arżutal بەدەندىكى مويىنى چۇشۇرۇشكە ئىشلىتىلىدىغان هاك ئارىلاشمىسى.// 196 I

فَعْلُولِي fə'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اشكُرتى[1] əxgüti چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت.
اقْزُورِي avzurï بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان).

فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اُذْرُنْدِي əżründi: اُذْرُنْدِي نانْكْ *əżründi nəŋ* —— تاللانغان نەرسە.
اَقْرِنْدِي avrïndï: اَقْرِنْدِي نانْكْ *avrïndï nəŋ* —— تاشلاندۇق نەرسە، ھەر نەرسىنىڭ تاشلاندۇقى.
بۇ خىلدىكى سۆزلەر ئەرەبچىدە پېئىلدىن ياسالغان «فُعالَة *fualə*» شەكلىدىكى ئىسىملارغا ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ ئېشىندىسىنى بىلدۈرىدۇ.

فُعُولِينْ fuulin شەكلىدىكى غۇننىلىكلەر بابى

اُنكُوزِينْ üŋüzin ئالۇۋۇن. چۆللەردە ئادەمنى ئازدۇرىدىغان ئېزىتقۇ.
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 197 I

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اشكُرتى» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابنىڭ ۋەزنىگە ئاساسەن «ر» ھەرپىنى «و» بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراپ «*axgüti*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەرخىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى

بۇ باب پەقەت ئىسىملارنى، سۈپەتلەرنى ۋە نەرسىلەرنىڭ تۈرغان ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئورۇن - جاي ئىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەسلىدە ئورۇن - جاي ئىسىملىرى بىلەن سۈپەتلەرنى ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قىياس قىلىۋېلىشقا قالدۇرۇش كېرەك ئىدى؛ لېكىن بۇلاردىن سۆزلىمىگۈچە بىلگىلى بولمايدىغانلىرىنى قىياس قىلغۇچىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىتىدە بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتتۈم.

اُقُتْلُغْ uvutluoq: اُقُتْلُغْ كِشِي *uvutluoq kixi* — ئۇۋاتلىق كىشى، ئۇياتچان كىشى.

اَغِرْلِغْ aoqïrlïoq: اِغِرْلِغْ اَرْ *aoqïrlïoq ər* — ھۆرمەتلىك ئادەم، ھەممە كىشى ھۆرمەت قىلىدىغان ئادەم.

اُغُرْلُغْ ooqurluoq: اُغُرْلُغْ ايشْ *ooqurluoq ix* — دەل ۋاقتىدا ۋە جايىدا بولغان ئىش.

I 198 اُبُزْلُغْ obuzluoq دۆڭ. اُوْى اُبُزْلُغْ يِرْ *oy obuzluoq yər* — ئوي - دۆڭ يەر.//

اُذُزْلُغْ użuzluoq: اُذُزْلُغْ كِشِي *użuzluoq kixi* — قىچىشقاق كېسىلگە گىرىپتار بولغان كىشى.

84 اَغُزْلُغْ aoquzluoq: اَغُزْلُغْ اَرْ *aoquzluoq ər* —//ئوغۇزلۇق ئادەم، ئوغۇز سۈتى بار ئادەم.

اُغُشْلُغْ ooquxluoq: اُغُشْلُغْ اَرْ *ooquxluoq ər* — ئۇرۇق - تۇغقانلىق، جەمەتلىك ئادەم.

اُقُشْلُغْ ukuxluoq: اُقُشْلُغْ اَرْ *ukuxluoq ər* — ئوڭلۇق ئادەم، غەرەز ئۇقىدىغان ئادەم.

اَجِغْلِغْ aqïoqlïoq: اَجِغْلِغْ اَرْ *aqïoqlïoq ər* — بايلىقات تۇرمۇشلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَجِغْلِغْ اَرْ شابوُكْ قَرِيماسْ *aqïoqlïoq ər xabuk karïmas*

توق تۇرمۇشلۇق ئادەم تېز قېرىماس.

اَجِغْلِغْ aqïoqlïoq: اَجِغْلِغْ كُبُ *küp aqïoqlïoq* — ئىچىدە ئېچىتقۇ بولغان كۇپ.

اَذِغْلِغْ aẓïoqlïoq: اَذِغْلِغْ تاغْ *taoq aẓïoqlïoq* — ئېيىقلىق تاغ، ئېيىقى كۆپ تاغ.

اُرُغْلُغْ uruoqluoq: اُرُغْلُغْ اَلْتُون *altun uruoqluoq* — ئاقچا قىلىپ قۇيۇلغان ئالتۇن.

199 I باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//

اَزِغْلِغْ aẓïoqlïoq: اَزِغْلِغْ اَتْ *aẓïoqlïoq at* — ئېزىق چىشلىق ئات. ئېزىق چىشى چىققان ھەربىر ھايۋانمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُجَقْلِغْ oqak,lïoq: اُجَقْلِغْ اَفْ *oqakļïoq əv* — ئوچاقلىق ئۆي.

اَجُقْلُغْ aquk,luoq: اَجُقْلُغْ كِشِي *aqukļuoq kixi* — ئوچۇق كىشى، ياخشى خۇلقلۇق كىشى.

اَسِغْلِغْ asïoqlïoq: اَسِغْلِغْ اِيشْ *asïoqlïoq ix* — ئاسىقلىق (پايدىلىق) ئىش.

اَذَقْلِغْ aẓak,lïoq: اَذَقْلِغْ نانْكْ *aẓakļïoq nəŋ* — ئاياغلىق نەرسە.

اَرِقْلِغْ arïk,lïoq: اَرِقْلِغْ يِيرْ *arïkļïoq yər* — ئېرىقلىق يەر، ئېرىق - ئۆستەڭلىك يەر.

اُرُقْلُغْ uruk,luoq: اُرُقْلُغْ قُوا *urukļuoq ḳuwa* — ئارغامچىلىق سوغا.

اَزُقْلُغْ azuk,luoq: اَزُقْلُغْ اَرْ *azukļuoq ər* — ئوزۇقلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَزُقْلُغْ اَرُقْ اَرْماسْ *azukļuoq aruḳ armas* ئوزۇقلۇق ئادەم ھارماس.

200 I اَرَنْلِغْ aranlïoq: اَرَنْلِغْ اَف *aranlïoq əv* — ئېغىللىق ئۆي، ئېغىلى بار ئۆي.//

اَتَنْلِغْ atanlïoq: اَتَنْلِغْ اَرْ *atanlïoq ər* — ئاتان تۆگىلىك ئادەم، ئاتان تۆگىسى بار ئادەم.

اُلَرْلِغْ ularlïoq: اُلَرْلِغْ تاغْ *ularlïoq taoq* — ئۇلارلىق تاغ.

اَلِمْلِغْ alïmlïoq: اَلِمْلِغْ اَرْ *alïmlïoq ər* — ئېلىمى بار ئادەم، ئېلىشى بار ئادەم.

اَلِنْلِغْ alïnlïoq: اَلِنْلِغْ اَرْ *alïnlïoq ər* — پېشانىسى كەڭ ئادەم.

اُلُنْلُغْ ulunluoq: اُلُنْلُغْ اَرْ *ulunluoq ər* — باشاقسىز ۋە پەيسىز ئوقى بار ئادەم.

اُرُنْجَقْ orunqaḳ: ئامانەت. بۇ سۆز «اُرُنجاقْ *orunqaḳ*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرُنْجَقْ اَلِبْ يَرْمَدِي *orunqaḳ alïp yərmədi* [ئامانەت ئېلىپ زېرىكمىدى،

اَلِمْلِغْ كُرُو اَرْمَدِي *alïmlïoq kərü armadï* ئېلىشى بار (كىشى)نى كۆرۈپ ھارمىدى،

اَدَشْلِقْ اُزا تُرْمَدِي *adaxlïḳ üzə turmadï* ئاداشلىقتا تۇرمىدى،

201 I قِلِن ارَن تركشور *ḳalïn ərən tirkəxür*// نۇرغۇن ئادەم توپلاشماقتا.]

بىراۋنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلىدۇ: ئامانەت ئېلىشتىن توختىمىدى، ئېلىملارنى قايتۇرۇشنى ئويلىمىدى، دوستلۇققا رىئايە قىلمىدى، ئەدىلىكتە ئەسكىرىنى توپلاپ ئۇستۈمگە يۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

اُغُلْجُقْ ooqulquk, ئايالنىڭ بالىياتقۇسى.

اُغُرْشُقْ ooqurxuk, ئۇرچۇق.

اُغُلْمُقْ ooqulmuk, ئۇستىگە لىم قويۇش ئۈچۈن تىك تۇرغۇزۇلغان تۈۋرۈك.// 85

اُجُزْلُقْ uquzluk, ئەرزانلىق.

اُجُزْلُقْ uquzluk, پەسلىك؛ خارلىق.

اَدَشْلِقْ adaxlïk, ئاداشلىق، دوستلۇق.

اَدَقْلِقْ adaqlïk, ئۇزۇملۇك باغلاردا بېدىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ.

اُدُقْلُقْ uduqluk, ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىدىن غاپىللىقى، بىخۇدلۇقى.// I 202

اُذُقْلُقْ ożuqluk, سەگەكلىك، ئىشتا هوشيارلىق.

اَرغْلِقْ arïoqlïk, ئېرىغلىق، پاكىزلىق.

اُرُغْلُقْ uruoqluk: اُرُغْلُقْ بُغْدايْ *uruoqluq buoqday* — ئۇرۇقلۇق بۇغداي. ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ساقلانغان هەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَجِغْلِقْ aqïoqlïk, ئاچچىقلىق.

اَجُقْلُقْ aquqluk: يُوزْ اَجُقْلُقِي *yüz aquqluqï* — يۈز ئوچۇقلۇقى.

اَجُقْلُقْ aquqluk: قَبُغْ اَجُقْلُقِي *qapuoq aquqluqï* — قوۋۇق ئوچۇقلۇقى.

اُجَقْلِقْ oqaqlïk: اُجَقْلِقْ يِيرْ *oqaqlïq yər* — ئوچاقلىق يەر. اُجَقْلِقْ تِتِكْ *oqaqlïq titik* — ئوچاق سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سېغىز لاي ۋە باشقا نەرسىلەر.

اَرُقْلُقْ aruqluq, هارغىنلىق.

اُرُقْلُقْ uruqluq: اُرُقْلُقْ يُونْكْ *uruqluq yuŋ* — ئارغامچا ئېشىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇڭ.

اَزُقْلُقْ azuqluq, ئوزۇقلۇق.

اُزَقْلِقْ uzaqlïk, ئىشتا سۆرەلمەسلىك، سۇسلۇق.// I 203

اُشَقْلِقْ uxaqlïk, گۆدەكلىك، بالىلىق. اُشَقْلِقْ قَلْما *uxaqlïq qïlma* — گۆدەكلىك قىلما.

اُلُغْلُقْ uluoqluk, ئۇلۇغلۇق، شەرەپ. اُلُغْلُقْ تَنْكْرِيكا *uluoqluq təŋrigə* — ئۇلۇغلۇق تەڭرىگە خاس.

اُلُغْلُقْ uluqluk, ياشقا چوڭلۇق.

اَمَجْلِقْ amaqlïk: اَمَجْلِقْ يِـــيرْ *amaqlïk yər* —— ئاماچلىق يەر، قارىغا ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يەر.

اَنُقْلُقْ anuk,luk, ئىشقا تەييار تۇرۇش.

اُزُتْلُكْ üzütlük ئۈزۈتلۈك، بېخىللىق، پىخسىقلىق.

اَكَتْلِكْ əgətlik: اَكَتْلِكْ قَرا باشْ *əgətlik kara bax* —— ئىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان دېدەك. كېلىننىڭ ئۆزىمۇ «اَكَتْلِكْ[1] *əgətlik*» دېيىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك – *k*» بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.// 204 I

بۇ ئۇچ خىل ئەھۋالدىن بىرى بولۇپ كەلمەي،//نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن 86
مەنىدە كەلسە، ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا يۇمشاق «ك – *g*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن «اَكَتْلِـــكْ» سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئەگەر قاتتىق «ك – *k*» كەلسە، بۇ سۆز «كېلىنگە خىزمەت قىلدىغان دېدەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر يۇمشاق «ك – *g*» كەلسە، «خىزمەتچى دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ —— مۇشۇنداق سۆزلەر ئۇچۇن ئومۇمىي قائىدە.

اَتَجْلِكْ ətəqlik ياڭاق ئۇيناش ئۈچۈن قېزىلغان ئورەك.

اَذَرْلِـــكْ əžərlik ئۈستىگە ئېگەر قويۇلىدىغان ياغاچ. سۆز ئاخىرىدىكى «ك» يۇمشاق ئېيتىلسا، «ئېگەر ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُكُرْلُـــكْ ügürlük تېرىق قويۇلىدىغان يەر. ئاخىرقى «ك» يۇمشاق ئوقۇلسا، «تېرىق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُكُرْلُـــكْ ügürlüg: اُكُرْلُـــكْ اَرْ *ügürlüg ər* —— قوي ۋە باشقا مال پادىسى بار ئادەم. بايىتاللىرى بار ئايغىرمۇ «اُكُرْلُكْ اَذْغِرْ *ügürlüg ažoqïr*» دېيىلىدۇ.

اَذِزْلِكْ əžizlik ئېگىزلىك، يۇكسەكلىك.// 205 I

اِسِزْلِكْ əsizlik ياماناتلىق، ئەسكىلىك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ 148- ۋە 151- بەتلىرىدە «اَكَتْلِكْ» ياكى «اَكَتْلَنْماكْ» شەكىللىرىدە، 37 - بەتتە بولسا، «اَكَتْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە بۇ سۆز «ئېگەت» شەكلىدە ساقلانغان، شۇڭا بىز «*əgətlik*» دەپ ئالدۇق.

اَتَكْلِكْ ətəklik: اَتَكْلِكْ بُوزْ *ətəklik bøz* — ئېتەك قىلىنىدىغان بوز. بىر كىيىمنىڭ ئېتەكلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندىمۇ «اَتَكْلِكْ تُونْ *ətəklig ton*» دېيىلىدۇ («ك» ھەرپى يۇمشاق ئېيتىلىدۇ).

اَتُكْلُكْ ətüklük: اَتُكْلُكْ سَغْرِي *ətüklük saqrï* — ئۆتۈكلۈك قىرىم، ئۆتۈك تىكىلىدىغان قىرىم.

اُتُكْلُكْ ətüklüg: اُتُكْلُكْ كِشِي *ətüklüg kixi* — (خاقاندىن) بىر ئۆتۈنچى بار كىشى.

اُزُكْلُكْ üzüklük ئۈزۈكلۈك، ئۈزۈلگەنلىك.

اُرُمْجُكْ ørümqük ئۆمۈچۈك.

اِلَرْسُكْ ilərsük ئىشتانباغ.

اِسِكْلِكْ isiglik ئىسسىقلىق.

اِسِكْلِكْ isiglik سۆيگۈ، مۇھەببەت. كُنكُلْ اِسِكْلِكِي كَرَاكْ *køŋül isigliki kərək* — كۆڭۈل ئىسسىقلىقى (مۇھەببىتى) كېرەك.

اَرُكْلُكْ ərüklük ئۆرۈكلۈك.// I 206

اِيرِكْلِكْ əriklik ھايۋانلىقنىڭ ئەركەكلىكى تۈتۈشى.

اَشِكْلِكْ əxiklik: اَشِكْلِكْ يِغاجْ *əxiklik yïoqaq* — ئىشىكلىك ياغاچ، ئىشىك ۋە بوسۇغا قىلىنىدىغان ياغاچ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَشُكْلُكْ əxüklik : اَشُكْلُكْ بَرْجِنْ *əxüklik barqïn* — يېپىنچا تەييارلىنىدىغان تاۋار. «ك» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنسا، «رەخت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَڤَكْلِكْ əvəklik ئالدىراڭغۇلۇق.

اَكَكْلِكْ əkəklik خوتۇنىنىڭ يۈزسىزلىكى، ئارسىزلىقى.

اُكَكْلِكْ ükəklik ئۈگۈچەكلىك. ساندۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ. ئۈستىگە مۇداپىئە تۈرالىرى سېلىنغان سېپىلمۇ «اُكَكْلِكْ تامْ *ükəklig tam*» دېيىلىدۇ.

اَلْكْلِكْ əliklik پەلەي، قولقاپ.

اَمِكْلِكْ əmiklig: اَمِكْلِكْ اِشْلارْ *əmiklig ixlər* — ئېمىكلىك خوتۇن، بالا ئېمىتىدىغان خوتۇن.// ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 87

اَمِكْلِكْ اُراغُتْ كُساكْجِي بُلُورْ
əmiklig uraoqut küsəkqi bolur
ئېمىكلىك خوتۇن ئىشتىھالىق بولار.

207 I شۇڭا، ئۇنىڭغا خالىغان تامىقى بېرىلىدۇ.//

اَنُكْلُكْ ənüklüg: اَنُكْلُكْ اَرْسْلانْ *ənüklüg arslan* — بالىلىق ئارسلان (شىر).

فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بۇ بابتا سۆپەتلەنگۈچىلەردە دائىم تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان سۆپەتلەر كۆرسىتىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئەرەبچىدە قىلىنغان ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت مەنىسىدە كېلىدىغان «مِفْعالْ *mif'al*» شەكلىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «كۆپ تائام يېدۈرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى «مِطْعامْ»، «كۆپ ئۇرۇشىدىغان كىشى» دېگەن مەنىدىكى «مِحْرابْ» دېگەندەك.

بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا «ن – *n*» كېلىدۇ. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تولىسى بۇ «ن – *n*» ھەرپىنى «ق – *ķ*» غا ئالماشتۇرۇپ، «غ – *oŋ*» نى پۈتۈنلەي چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇلار «ئىچى سىقىلمۇبرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى «بُشْغانْ *puxoqan*» سۆزىنى «بُشاقْ *puxaķ*» دەيدۇ. بۇ بىر ئاساسىي قائىدە.//

208 I

ابتغان abïtoqan[①] يوشۇرۇۋېرىدىغان، چەتلىتىۋېرىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ اَوزِنْ كِشِدَنْ ابتغان *ol ər ol özin kixidən abïtoqan* — ئۇ ئۆزىنى كىشىدىن چەتلىتىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ.

اَجِتْغانْ aqïtoqan ئېچىتىۋېرىدىغان. اُلْ كُبْ اُلْ سُجِكْنِي اَجِتْغانْ *ol küp ol süqikni aqïtoqan* —

① «ابتغان» سۆزى يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى يازما نۇسخا 111 – بەتتىكى «اَبِتْماقْ *abïtmaķ*» سۆزىگە ئاساسەن «اَبِتْغانْ *abïtoqan*» شەكلىدە يازغان. بىز بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدا شۇنىڭغا ئاساسلاندۇق.

ئۇ (ئىچىگە قۇيۇلغان) شەربەتنى ئىچتىپ تۇرىدىغان كۈپ ئۇ.

اُذْتْغانْ użïtoqan ئۇخلىتىۋېرىدىغان. اُلْ بُو اُتْ اُلْ كِشِنِ اُذْتْغانْ ① — *ol ot ol kixini użïtoqan* ئۇ ئادەمنى ئۇخلىتىۋېرىدىغان ئوت (دورا) ئۇ.

اَرِتْغانْ arïtoqan ئېرىغداۋېرىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تَرِغْ اَرِتْغانْ — *ol kixi ol tarïoq arïtoqan* ئۇ بۇغداينى ئېرىغداۋېرىدىغان كىشى ئۇ.// I 209

اَزِيتْغانْ azïtoqan ئازدۇرۇۋېرىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ يُولْدَنْ اَزِيتْغانْ — *ol kixi ol yoldan azïtoqan* ئۇ خەلقنى يولدىن ئازدۇرۇۋېرىدىغان كىشى ئۇ.

اُزُتْغانْ uzutoqan ئۇزارتىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ ايشِيغْ اُزُتْغانْ — *bu ər ol ïxïoq uzutoqan* بۇ ئىشنى ئۇزارتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُزِتْغانْ ozïtoqan ئوزدۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ اُزِتْغانْ — *bu ər ol atïn ozïtoqan* بۇ ئېتىنى ئوزدۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اُسِتْغانْ usïtoqan ئۇسسىتىۋېرىدىغان. بُو قُياشْ اُلْ كِشِنِ اُسِتْغانْ — *bu kuyax ol kixini usïtoqan* بۇ كىشىنى (قىزىتىپ) ئۇسسىتىۋېرىدىغان قۇياش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُسِتْغانْ قُياشْ قَبْسَدِي	*usïtoqan kuyax kapsadï*
اُمُنْجُلُغْ اذش يَيْسَدِي	*//umunqluoq ażax yaysadï* I 210
اَرْتِشْ سُقِنْ كَجْسَدِي	*ərtix suvïn kəqsədi*
بُودُنْ اَنِنْ اُرْكُشُورْ	*budun anïn ürküxür*

[ئۇسسىتىدىغان قۇياش قاپسىدى،
ئومۇنغان (ئۇمىد قىلغان) ئاداش (قوشۇننى) تارقاتماقچى بولدى،
(دۇشمەن) ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولدى،
شۇڭا خەلق ئۇركۈشۈۋاتىدۇ.]

يازنىڭ ئاپتىپى بىزنى قاپسىدى، ئۇمىد قىلىنغان ئاداش ـ دوست بىزگە

① بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «اُلْ بُو اُتْ اُلْ كِشِنِ اُذْتْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇ يەردىكى بىرىنچى «اُلْ»نى ئارتۇقچە ھېسابلاپ، ئېلىپ تاشلىغان. بىز «بُو»نى ئارتۇقچە دەپ قاراپ ئېلىپ تاشلىدۇق.

88 ھەسەت قىلدى.// دۈشمەن ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولۇۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خەلق ئۇركۈپ كەتتى.

اَغِتْغَانْ aqïtoqan چىقىرىۋېرىدىغان. بُو كَيِكْ اُلْ اِتِغْ تاغْقا اَغِتْغَانْ *bu kəyik ol ïtïoq taoqka aqïtoqan* — بۇ ئىتنى (ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ) تاغقا چىقىرىۋېرىدىغان كىيىك.

اَقِتْغَانْ akïtoqan ئېقىتىۋېرىدىغان. بُو تاغْ اُلْ تَقْراقْ اَقِنْ اَقِتْغَانْ *bu taoq ol tavrak akïn akïtoqan* — بۇ يامغۇر (ئېقىن) نى تېز ئېقىتىۋېرىدىغان تاغ.

اُقِتْغَانْ okïtoqan ئوقۇتۇۋېرىدىغان. بُو بِتِكْ اُلْ كِشِنِ اُقِتْغَانْ *bu bitik ol kixini okïtoqan* — بۇ (ھەجمى چوڭ بولغانلىقتىن) كىشىنى كۆپ ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان كىتاب.

211 I **اُلِتْغَانْ** ulïtoqan ھاۋشىتىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِتِنْ اُلِتْغَانْ // *bu ər ol ïtïn ulïtoqan* — بۇ ئىتنى ھاۋشىتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُنِتْغَانْ unïtoqan ئۇنتۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سُوزْ اُنِتْغَانْ *bu ər ol səz unïtoqan* — بۇ سۆزنى ئۇنتۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَنُتْغَانْ anutoqan: بُو اَرْ اُلْ اِيشِغْ اَنُتْغَانْ *bu ər ol ïxïoq anutoqan* — بۇ ئىشقا تەييارلىنىپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اُجُرْغَانْ uquroqan ئۇچۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُشِغْ اُجُرْغَانْ *bu ər ol kuxïoq uquroqan*— بۇ قۇش ئۇچۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَجُرْغَانْ aquroqan ئاچۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَشْ اُلْ كِشِنِ اَجُرْغَانْ *bu ax ol kixini aquroqan* — بۇ كىشىنىڭ قورسىقىنى تېز ئاچۇرىدىغان ئاش.

اَسُرْغَانْ asuroqan چۈشكۈرۈۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اَسُرْغَانْ *bu ər ol təlim asuroqan* — بۇ تولا چۈشكۈرىدىغان ئادەم.

اُسُرْغَانْ osuroqan ئوسۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُسُرْغَانْ *bu ər ol osuroqan* — بۇ ئوسۇرۇۋېرىدىغان (ئوسۇرغاق) ئادەم.

212 I **اِسِرْغَانْ** ïsïroqan چىشلەيدىغان، چىشلىگەك. اِسِرْغَانْ اَتْ *ïsïroqan ït* — چىشلىگەك ئىت.// **اَفُزْغُونْ** avuzoqun ئۇزۇغۇن. تۈخۈمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسى، تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَتِشْغَانْ atïxoqan ئېتىشىدىغان. اُلْ مَنِكْ بَرْلا اُقْ اَتِشْغَانْ اُلْ *ol mənïŋ birlə ok atïxoqan ol* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشىدىغان ئادەم ئۇ.

اُبُرْكَانْ epürgən هۆپلىتىدىغان، ئوتلىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سُوتْ اُبُرْكَانْ
bu ər ol süt epürgən — بۇ (باشقىلارغا) سۈت ئوتلىتىدىغان ئادەم.

اِجُرْكَانْ iqürgən ئىچۈرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ سُجُوكْ اِجُرْ كَانْ
bu ər ol təlim süqük iqürgən — بۇ تولا شاراب ئىچۈرىدىغان ئادەم.

اَذَرْكَانْ əžərgən ئىزدىگەك، ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن. بُو اِتْ اُلْ كَيِكْنِ اَذَرْكَانْ
bu it ol kəyikni əžərgən — بۇ كېيىكنى ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن ئىت. ئۆچ ئېلىشنى ئىزدەپلا يۈرىدىغان كىشى ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَقُرْكَانْ تَقُرْكَانْ əvürgən təvürgən ئۆرۈپ - چۆرۈپلا تۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ ايشِغْ اَقُرْكَانْ تَقُرْكَانْ
bu ər ol ixïoq əvürgən təvürgən — بۇ ئىشنى ئۆرۈپ - چۆرۈپلا تۇرىدىغان ئادەم.

89
I 213 اُذُرْكَانْ əžürgən تاللايدىغان.// بُو اَرْ اُلْ تَكْمَا نانْكْ نِ اُذُرْكَانْ //
bu ər ol təgmə nəŋni əžürgən — بۇ كۆرگەنلا نەرسىنى تاللايدىغان ئادەم.

اُشَرْكَانْ əxərgən كۆزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كُوزِ اُشَرْكَانْ
bu ər ol kəzi əxərgən — بۇ (ئاچلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن) كۆزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اَكُرْكَانْ əgürkən بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇرۇقىنى قارلۇق تۇركمەنلىرى يەيدۇ.

اَكِرْكَانْ əgirgən ئېگىرگەك، ئېگىرىپلا تۇرىدىغان. بُو اِشْلارْ اُلْ تَلِمْ يِبْ اَكِرْكَانْ
bu ixlər ol təlim yïp əgirgən — بۇ تولىمۇ يىپ ئېگىرگەك خوتۇن.

اِتلكَانْ سَيِلْغَانْ sayïloqan ətilgən چېپىلغاق. بُو اَرْ اُلْ اَتِلْكَانْ سَيِلْغَانْ
bu ər ol ətilgən sayïloqan — بۇ چېپىلغاق ئادەم.

اِتِلْكَانْ ətilkən ئاتلاردا بولىدىغان بەز كېسىلى. بەز يېرىلىش بىلەن ساقىيىدۇ. پارسچە «خُنامْ» دەپ ئاتىلىدۇ.

اَتِلْكَانْ ətilgən ئوڭىدىن كېلىپلا تۇرىدىغان. مَنِكْ ايشِمْ اَذْكُولُكُنْ اَتِلْكَانْ اُلْ
mənïŋ ïxïm əžgülükün ətilgən ol — مېنىڭ ئىشىم ئوڭىدىن كېلىپلا تۇرىدىغان ئىش.// I 214

اُزُلْكَانْ üzülgən ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان. بُو يِشِغْ اُلْ اُزُلْكَانْ *bu yïxïoq ol üzülgən* — بۇ ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان تاناً.

اُرُلْكَانْ ürülgən دائىم كۆپۈپ كېتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُبْكَانْ اُرُلْكَانْ

bu ər ol өpkən ürülgən — بۇ غەزىپىدىن دائىم (تۆلۈمدەك) كۆپۈپ كېتىدىغان ئادەم.

اَشِلْكانْ əxilgən ئېشىلىدىغان، سوزۇلىدىغان. بُو يِبْ اُلْ اَشِلْكانْ *bu yïp ol əxilgən* — بۇ سوزۇلىدىغان يىپ.

اَشِلْكانْ əxilgən چېچىلىپلا تۇرىدىغان. بُو قَيِرْ اُلْ اَشِلْكانْ *bu kayïr ol əxilgən* — بۇ چېچىلىپلا تۇرىدىغان قۇم.

اَكِلْكانْ əgilgən ئېگىلىپلا تۇرىدىغان. بُو بُتَقْ اُلْ اَكِلْكانْ *bu putak ol əgilgən* — بۇ ئېگىلىپلا تۇرىدىغان پۇتاق.

اُگُلْكانْ ügülgən توپلىنىدىغان. بُو نانْكْ اُلْ تُتْجِي اُگُلْكانْ *bu nəŋ ol tutqï ügülgən* — بۇ توپ - توپ بولۇپ توپلىنىدىغان نەرسە.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اُرُمْدايْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش، پادىزەھەر.// 215 I

اَفْعَلَلْ əf ’ələl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَرْسَلِقْ arsalïk ھايۋانلارنىڭ خۇنساسى. ئوغۇزچە.

باش ھەرپى زەممىلىك سۆزلەر

اُسْكِجْ[1] üskiq قۇرۇق ئۈزۈم.

اُكْرَيُــكْ ögrəyük ئادەت. خاقان ئافراسىياپ زامانىنى تەسۋىرلەيدىغان بىر مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ك» بىلەن «ج» ئوتتۇرىسىغا بىر كىرتىك قويۇلۇپ «اُسْكِجْ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى «*üskənəq*» ياكى «*üskətaq*» بولۇشى ئېھتىمال دەيدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا «اَفْعَلَــلْ *əf ’ələl*» شەكلىگە مۇۋاپىق كېلەتتى.

اُكْرَيُكي مُنْدَغْ اُقْ	*oğrəyüki mundaoɣ ok*	[(زامانىنىڭ) ئادىتى زادى مۇشۇنداق،
مُنْدا اَذِنْ تِلْدَغْ اُقْ	*munda ažïn tïldaoɣ ok*	مۇندا باشقا سەۋەبمۇ بار تېخى،
اَتْسا اَزُنْ اُغْرابْ اُقْ	*atsa azun oɣrap ok*	دۇنيا چەنلەپ ئوق ئاتسا،
تَغْلَرْ بَشي كَرْتِلُورْ //	*taoɣlar baxï kərtilür*	تاغلارنىڭ بېشى كەرتىلىدۇ.]

I 216

زامانىنىڭ ئادىتى شۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا بىرمۇنچە قورقۇنچلۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغ بېشىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى//

90

I 217 اُسايُقْ usayuk: اُسايُقْ اَرْ *usayuq ər* —— غاپىل ئادەم.//

بۇ بابتكى مەنقۇسنىڭ بىر تۈرى

اُيَدْسَلِقْ② uyadsak: اُيَدْسَلِقْ اَرْ *uyadsaq ər* —— بەك ئۇياتچان ئادەم.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

اُوهي ühi ئۈكە، ھۇۋقۇش. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپى بۇ سۆزنى «*k* - ك» بىلەن «*ükï*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ، توغرىسىمۇ شۇ. چۈنكى، تۈركىي تىللا بوغۇزدىن چىقىدىغان «ھ - *h*» تاۋۇشى يوق.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُيَدْسَلِقْ». شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە مەنە ئېتىبارى بىلەن «اُيَدْسَاقْ» بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «*uyad sak*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

ٱتْكُنْجْ ötkünq ھېكايە، ئۆتكەن - كەچكەن ئىشلار. ٱتْكُنْجْ ٱتْكُنْدِي *ötkünq ötkündi* — ھېكايە ئېيتتى.

فَعَالِلْ fəalil شەكلىدىكى غۇنچىلىك سۆزلەر بابى

ٱلانكِرْ alaŋïr كېمىرگۈچىلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان كىچىك/بىر ھايۋان. ئۇنى تۇركمەنلەر يەيدۇ. 218 I

ٱنكامُقْ oŋamuq: ٱنكامُقْ اَرْ *oŋamuq ər* — ئۆڭلۈق ئادەم.

ٱنكايُــكْ öŋəyük: ٱنكايُــكْ نانْــكْ *öŋəyük nəŋ* — خاس نەرسە. بىر كىشىگە ئاتاپ قويۇلغان نەرسىمۇ «ٱنكايُكْ *öŋəyük*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

ٱتُنْكُلُقْ otuŋluq ئوتۇنلۇق.

خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.// 219 I

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنكى، ھەربىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بېرىمەن. لېكىن، ئۆتكەن زامان پېئىللىرىنلا ئىزاھلايمەن. ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بەرمىسەممۇ بولاتتى. لېكىن، تەلەپپۇز قىلمىغۇچە ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەربىكىلىنىشىنى بىلگىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى. ئۇلارنى بەرمىگەندە قايسى مەستەرنىڭ يۇمشاق يەنى «ك – k» بىلەن، قايسى مەستەرنىڭ قاتتىق يەنى «ق – q» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى بىلىنمەي قالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ھەممە پېئىللاردا ئاخىرى «ك – k» بىلەن تۈگىگەن مەستەرلەرنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان// شەكىللىرى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئاخىرى «ق – q» بىلەن تۈگىگەن مەستەرلەر سۆزنىڭ قاتتىق ياكى «ق – q» لىق، «غ – oq» لىق بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. «ك – k» لىك مەستەرلەر سۆزنىڭ يۇمشاق، ياكى «ك – k, g» لىك بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ ھەممە پېئىللار ۋە مەستەرلەر ئۇچۇن دائىمي ۋە ئاساسي قائىدە.// I 220 91

اُبْدي өpdi ئۆپتى، سۆيدى. اُلْ مَنِ اُبْدى *ol məni өpdi* — ئۇ مېنى سۆيدى. (اُبـارْ – اُبْماكْ *өpər - өpmək*) ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاشغْ اِسْرُوماسا اُبْمِشْ كَراكْ *taxïoq ïsrumasa ɵpmix kərək*

تاشنى چاينىغىلى بولمىسا، سۆيۈش كېرەك.

بۇ ماقال كىشىنى تىلىكىگە يېتىش ئۈچۈن، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُبْدِي ɵpdi ھۆپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. مُونْ اُبْدِي *mün ɵpdi* — شورپا ھۆپلىدى (ئوتلىدى). شورپىغا ئوخشاش سۈيۈق نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُبارْ – اُبْماكْ *ɵpər - ɵpmək*).

اَجْدِي aqdï ئاچتى. قَبُغْ اَجْدِي *qapuoq aqdï* — قوۋۇق (ئىشىك) ئاچتى (اَجارْ – اَجْماقْ *aqar – aqmaq*).

اُجْدِي uqdï ئۇچتى. قُشْ اُجْدِي *qux uqdï* — قۇش ئۇچتى. اَنىكْ قُتِ اُجْدِي *anïŋ qutï uqdï* — ئۇنىڭ قۇتى (بەختى) ئۇچتى. اَرْ اَتِّنْ قُذِ اُجْدِي *ər attïn qożï uqdï* — ئادەم ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشتى (اُجارْ – اُجْماقْ *uqar - uqmaq*). 221 I

اُجْدِي ɵqdi: اُوتْ اُجْدِي *ot ɵqdi* — ئوت ئۆچتى. اَرْ نِنْكْ اُبْكاسِي اُجْدِي *ərniŋ ɵpkəsi ɵqdi* — ئادەمنىڭ غەزىپى ئۆچتى. اَرْ تِينِ اُجْدِي *ər tïnï ɵqdi* — ئادەمنىڭ تىنىقى ئۆچتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجارْ – اُجْماقْ *ɵqər - ɵqmək*[1]).

اِجْدِي iqdi ئىچتى. اَرْ سُوقْ اِجْدِي *ər suv iqdi* — ئادەم سۇ ئىچتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىچىش ياكى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِجارْ – اِجْماكْ *iqər- iqmək*).

اَرْدِي ərdi ئەردى، ئىدى. اُلْ اَنْدَغْ اَرْدِي *ol andaq ərdi* — ئۇ ئانداق ئىدى (اَرُورْ – اَرْماكْ *ərür – ərmək*).

اُرْدِي ürdi ئۇردى، پۈتۈلدى. اُلْ اُتْ اُرْدِي *ol ot ürdi* — ئۇ ئوتنى پۈتۈلدى، ئىتنىڭ ئۇرۇشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اِتْ اُرْدِي *ït ürdi* — ئىت ئۇردى (اُرارْ – اُرْماكْ *ürər – ürmək*). 222 I

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ماق – *mak*» بىلەن بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز تۈركىي تىللاردىكى ئومۇمىي ئەھۋالغا ئاساسەن «مەك – *mək*» دەپ ئالدۇق.

اُرْدِي urdï قويدى، ئۇردى. الكِنْداكي نانْكِنِ يِـيرْدا اُرْدِي *alkindəki nəŋni yərdə urdï* — قولىدىكى نەرسىنى يەردە قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُمُشْ كُنْكا اُرْسا اَلْتُنْ اَذاقِنْ كَلِيرْ

kümüx küngə ursa altun ażakïn kəlir

كۈمۈش كۈنگە قونسا، ئالتۇن ئۆز ئايىغى بىلەن كېلۈر.

بۇ ماقال بىرەر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، پۇلنى ئايىماي خەجلەشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. اُلْ قُلنْ اُرْدِي *ol kulïn urdï* — ئۇ قۇلىنى ئۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (اُرُورْ — اُرْماقْ *urur - urmak*).

اَزْدِي əzdi: اُلْ يِـيرْنِ اَزْدِي *ol yərni əzdi* — ئۇ يەر (تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر)نى جىرىدى (اَزارْ - اَزْماكْ *əzər - əzmək*). // 92

اُزْدِي üzdi ئۈزدى. اُلْ يِـبْ اُزْدِي *ol yïp üzdi* — ئۇ يىپ ئۈزدى. يىپ، ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزارْ - اُزْماكْ *üzər - üzmək*).

اَشْـدِي əxdi ئەشتى، سوزدى. اُلْ يِشْـغْ اَشْـدِي *ol yïxïoq əxdi* — // ئۇ تانا ئەشتى. I 223 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشارْ — اَشْماكْ *əxər - əxmək*).

اَسْدِي əsdi ئەستى، چىقتى. اَسِنْ اَسْدِي *əsin əsdi* — شامال چىقتى.

اَسْدِي əsdi سورۇدى. تَـرِغْ اَسْـدِي *tarïoq əsdi* — بۇغداي سورۇدى. باشقا نەرسىلەرنى سورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شامال توپىنى قوزغاتسىمۇ، «اَسْـدِي *əsdi*» دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز هالدا ئىشلىتىلىدۇ.

اُسْدِي usdï ئۈسسىدى. اَرْ اُسْـدِي *ər usdï* — ئادەم ئۈسسىدى (اُسـارْ — اُسْـماقْ *usar - usmak*).

اُسْدُمْ usdum گۇمان قىلدىم. مَـنْ اَيْلا اسُـدُمْ *mən əylə usdum* — مەن شۇنداق گۇمان قىلدىم. ئوغۇزچە. (مەستەر شەكلى يۇقىرىقىدەك).

اَشْدِي əxdi تۆكتى، چاچتى، كۈرىدى، تىرمىلىدى، سىيرىدى، يايدى. اُلْ قَيـرْنِ اَشْـدِي *ol kayïrnï əxdi* — ئۇ قۇمنى تۆكتى. ئۇننى تاغار ۋە شۇنداق نەرسىلەرگە تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَتْلِـغْ اَشْـدِي *atlïoq əxdi* — ئاتلىق چاپتى. قَيْنـارْ اَشِـجْ اَشْـدِي *kaynar əxïq əxdi* — قاينىۋاتقان قازان تاشتى

224 I (اَشار – اَشْماكْ axər – axmək)//.

اُشْـــدي üxdi ئۇشكىلىدى، تەشتى؛ ئولاشتى. اُلْ اُقْ اُشْـــدي ol ok üxdi —— ئۇ ئوق ئۇشكىلىدى، ئۇ ئوق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇشكە بىلەن تەشتى. اَتْماكْ كا تَلِمْ كشي اُشْدي atməkkə təlim kixi üxdi —— نانغا نۇرغۇن كىشى ئولاشتى (اُشارْ - اُشْماكْ üxər - üxmək).

اُقْدي uvdi ئۇۋاتتى، ئوشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُقْدي ol ətmək uvdi —— ئۇ نان ئۇۋاتتى (اُقارْ – اُقماكق[1] uvar – uvmaq).

اَقْدي əvdi ئولاشتى، توپلاندى. كُرُنْجْكا كشي اَقْـــدي kərünqkə kixi əvdi —— تاماشا كۆرۈشكە كىشى توپلاندى (اَقارْ – اَقْماكْ əvər - əvmək).

اِقْدي əvdi ئالدىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذُو بارِبْ اُكُشْ اَقْدِمْ	*uzu barïp ükü̈x əvdim*
تَلِمْ يُورِبْ كُجي كَقْدِمْ//	*təlim yorïp kü̈qi kəvdim*
اَتِمْ بِرْلا تكُو اِقْدِمْ	*atïm birlə təgü ạvdim*
مَنِ كُورُبْ يسى اَغْدي	*məni kərüp yạni*[2] *aoqdï*

[كەينىدىن بېرىپ كۆپ ئالدىرىدىم،
جىق ئاۋارە بولۇپ، كۆچىنى ئازايتتىم (ھالسىراتتىم)،
ئېتىم بىلەن يېتىشۇبلىشقا ئازلا قالدىم،
مېنى كۆرۈپ تۇكلىرى ھۇرپەيدى.]

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «اُقماك» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اُقماكق» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە يازما نۇسخىنىڭ 102 - بېتىدە بۇ سۆز ئېنىق قىلىپ «اُقْشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ سۆز قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، بىز «uvar - uvmaq» شەكلىدە ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز بۇ جايدا «يسى» شەكلىدە، يازما نۇسخا 159- بەتتە «تيىنى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 99-، 140-، 233-، 343-، 482-، 489-، 512-، 566- بەتلەردە «يِـــنْ» شەكلىدە، بۇ يەردە «يَـــنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «دىۋان» ئىملاسىدا «ẹ» تاۋۇشىنى ھەم كەسرە قويۇپ، ھەم بىر «ي» ئارتتۇرۇش يولى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى، ئەرەبچىگە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى «بەدەن ياكى يۈك، تېرە» دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇپ «at - yenim» دەپ قوللىنىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «yan// yạn» دەپ ئالدۇق.

بۆرە ھەققىدە ئېيتىلىدۇ: ئۇنى تۆتۈش ئۈچۈن ئالدىرىدىم، قوغلاۋېرىپ ھالىدىن
كەتكۈزدۈم، ئېتىم بىلەن// ئۇنىڭغا يېتىشۋالدىم، مېنى كۆرۈپ تۆكلىرى ھۆرپەيدى. I 226
(اِقارْ – اِقْماكْ *əvər – əvmək*).

اَقْدِي ak¸di ئاقتى، كەلدى. سُوقْ اَقْدِي *suv akdi* — سۇ ئاقتى. يَغِي اَقْدِي *yaoqi akdi* —
يېغا كەلدى (اَقارْ – اَقْماقْ *akar – akmak*).// 93

اُقْدِي uk¸di ئۇقتى، چۈشەندى. اُلْ اَرْ ايشِنْ اُقْدِي *ol ər ixin ukdi* — ئۇ ئادەم ئۆز
ئىشىنى چۈشەندى (اُقارْ – اُقْماقْ *ukar – ukmak*).

اَكْدِي əkdi ئەكتى، تېرىدى. اُلْ تَرِغْ اَكْدِي *ol tarioq əkdi* — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. بىر
نەرسە ئۈستىگە دورا سېپىش ياكى قۇيۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكارْ –
اَكْماكْ *əkar - əkmək*).

اُكْدِي ügdi توپلىدى. اُلْ يَرْماقْ اُكْدِي *ol yarmak ügdi* — ئۇ يارماق توپلىدى. باشقا
نەرسىلەرنى توپلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكارْ – اُكْماكْ *ügər — ügmək*).

اَكْدِي əgdi ئەگدى. اُلْ بُتَقْ اَكْدِي *ol putak əgdi* — ئۇ پۇتاق ئەگدى. باشقا نەرسىلەرنى
ئېگىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكارْ – اَكْماكْ *əgər - əgmək*).

اَلْدِي aldi ئالدى. اُلْ اَلمِنْ اَلْدِي *ol alimin aldi* — ئۇ//ئېلىشنى ئالدى. بَكْ اِيلْ اَلْدِي I 227
bəg əl aldi — بەگ ئەل ئالدى (اَلِرْ – اَلْماقْ *alir - almak*).

اُلْدِي uldi: اَتْ بِشِبْ اُلْدِي *ət pixip uldi* — گۆش پىشىپ ئېزىلىپ كەتتى.
كىيىمنىڭ كونىراپ جۇل - جۇل بولۇپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُلُرْ –
اُلْماقْ *ulur- ulmak*).

اِلْدِي ildi// ildi ئىلدى، چۈشتى. تِكانْ تُونِغْ اِلْدِي *tikən toniоq ildi* — تىكەن تونىنى
ئىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تاغْدَنْ قُذِي اِلْدِي *ər taoqdan kozi ildi* —
ئادەم تاغدىن تۆۋەن چۈشتى.

بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ئىلىش» مەنىسىدە كەلسە، «ل — *l*»
ھەرپى فەتھە بىلەن «اَلَرْ *ilər*»، «چۈشۈش» مەنىسىدە كەلسە «ل – *l*» ھەرپى
زەممە بىلەن «اِلُر *ilur*» بولىدۇ. «ئىلىش» مەنىسىدىكى سۆزنىڭ مەستىرى «ك –
«ك – *k*» بىلەن «اِلْماكْ *ilmək*» بولىدۇ، «چۈشۈش» مەنىسىدىكى سۆزنىڭ مەستىرى
«ق — *k*» بىلەن «اِلْماقْ *ilmak*» بولىدۇ.

اَمْدِي əmdi ئەمدى. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْدِي *kənq anasin əmdi* — بالا ئانىسىنى ئەمدى. بۇ

228 I سۆز شۇ مەنىده باشقىلارغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (اَمارْ – اَمّاكْ *əmər – əmmək*).//

اُمْدِي umdï ئۈمىد قىلدى، تەمە قىلدى. اُلْ مَنْدَنْ نانْكْ اُمْدِي *ol məndən nəŋ umdï* — ئۇ مەندىن بىر نەرسە ئۈمىد قىلدى (اُمارْ – اُمّاقْ *umar - ummaq*).

اُنْدِي ündi ئۇندى. اُتْ اُنْدِي *ot ündi* — ئوت ئۇندى. اُلْ اَفْكا اُنْدِي *ol əvgə ündi* — ئۇ ئۆيىگە ئۇندى. ئۇيغۇرچە (اُنارْ – اُنْماكْ *ünər – ünmək*).

اِنْدِي ïndï تۆۋەن چۈشتى. اُلْ تاغْدَنْ قُذِي اِنْدِي *ol taqdan qożï ïndï* — ئۇ تاغدىن تۆۋەن چۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» دىن ئۆزگەرگەن. ئەرەبچىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَجُلُ شَشْنُ اْلاَ صَابِعْ وَ شَشْلُه وَ كَبْنُ الدَّلْوِ وَ كَبْلُه» ئىبارىسىدىكىدەك.

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر//

94

اَتّي attï ئاتتى. اَرْ اُقْ اَتّي *ər oq attï* — ئادەم ئوق ئاتتى. تَنْكْ اَتّي *taŋ attï* — تاڭ ئاتتى. اُلْ اَتّي نانكْنِ *ol attï nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى ئاتتى (اَتارْ – اَتْماقْ *atar – atmaq*).// 229 I

اُتّي uttï ئۇتتى. اُلْ اَنِ اُتّي *ol anï uttï* — ئۇ ئۇنى ئۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتارْ – اُتْماقْ *utar - utmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قشْ يايْ بلا تُقُشْتِ	*kïx yay bilə toquxtï*
قَنكرْ كُوزُنْ بَقِشْتِ	*kïŋïr kөzün baqïxtï*
تُتُشْقَلي يقشتى	*tutuxqalï yaqïxtï*
اُتْغالِمَتْ اُغْرَشُورْ	*utoqalïmat ooqraxur*

[قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
(بىر - بىرىنى) ئۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.]

قىش بىلەن ياز بىر - بىرى بىلەن ئۆچەكلىشىپ سوقۇشقىلى تۇردى، بىر - بىرىگە يامان كۆز بىلەن قاراشتى، بىر - بىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن يېقىنلاشتى، بىر - بىرىنى ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشۋاتىدۇ.

I 230 اُتّي ötti ئۆتتى. اُقْ كَيِكْتَنْ اَتّـي *ok kəyiktən ötti* — ئوق//كېيىكتىن ئۆتتى. باشقا نەرسىدىن ئۆتۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. قَـرِينْ اُتّـي *karïn ötti* — ئىچ ئۆتتى، يەنى ئىچ سوۋردى (اُتارْ - اُتْماكْ *ötər - ötmək*).

اُتّي ütti ئۈتلىدى. اُلْ باشغْ اُتّي *ol baxïq ütti* — ئۇ باشنى ئۈتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئۈتلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. (اُتارْ - اُتْماكْ *ütər - ütmək*).

اِتّي itti ئىتتەردى، يېقىتتى. اُلْ اَنِ اِتّي *ol anï itti* — ئۇ ئۇنى ئىتتەردى، قولى ياكى پۇتى بىلەن ئىتتىرىپ يېقىتتى (اِتارْ - اِتْماكْ *itər - itmək*).

اِيتّي ətti: تَنْكْرِي مَنكْ ايشِمْ اِيتّـي *təŋri mənïŋ ïxïm ətti* — تەڭرى مېنىڭ ئىشىمنى ئوڭلىدى. اُلْ يُكُنْجْ اِيتّي *ol yükünq ətti* — ئۇ ناماز ئوقىدى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار بىر ئىشنى قىلسا، «اِيتّـي *ətti*» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. تۈركلەر «قِلْـدي *kïldï*» دەيـدۇ. لـېكىن، بـۇ سـۆز جىنسـي ئالاقىغىمـۇ ئىشلىتىلگـەنلىكتىن، خوتـۇنلار خىجالـەت بولمىسـۇن دەپ، بـۇ سـۆزنى قوللىنىشـتىن ژاز كەچكـەن

I 231 (اِيتارْ - اِيتْماكْ *ətər - ətmək*)//.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اُوبْدي öpdi ھۆپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. اَرْ سُوقْ اُوبْدي *ər suv öpdi* — ئادەم سۇنى ئوتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُوبـارْ - اُوبْمـاكْ *öpər - öpmək*).

اَاجْتي aqtï ئاچتى. اَرْ اَاجْتي *ər aqtï* — ئادەمنىڭ قورسىقى ئاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

95 (اَاجارْ — اَاجْماقْ *aqar – aqmaq*)//.

اَارْدي ardï: اَرْ اَارْدىْ *ər ardï* — ئادەم ھاردى. باشقا نەرسىلەرنىڭ ھېرىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَنِ اَارْدي *ol anï ardï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى (اَارارْ - اَارْماقْ *arar – armaq*).

ئُورْدِي ordi ئۆرۈدى. ئُلْ سَجْ ئُورْدِي *ol saq ordi* — ئۇ چاچ ئۆرۈدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئۆرۈشكە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُورارْ – ئُورْماكْ *orar - ormak*).

ئُرْدِي ordï ئورۇدى. ئُلْ ئُتْ ئُورْدى *ol ot ordï* — ئۇ ئوت ئورۇدى. بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُورارْ – ئُورْماقْ *orar - ormak*).// 232 I

ئِيرْدِي ərdi: اَرْ ئِيرْدِي *ar ərdi* — ئادەم ئەيمەندى. ئُلْ تامْ ئِيرْدِي *ol tam ərdi* — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئِيرارْ – ئِيرْماكْ *ərar - ərmak*).

ئُورْدِي ordi ئۆرلىدى، چىقتى. بُلِتْ ئُورْدِي *bulït ordi* — بۇلۇت ئۆرلىدى. قُوىْ ئُورْدِي *koy ordi* — قوي قوتاندىن قوزغىلىپ چىقتى، ئوتلاققا قاراپ ماڭدى. قوي ۋە باشقا ماللارنىڭ كېچىسى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوتلاشقا قويۇپ بېرىلىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئُورْدِي ordi ئۆرۈدى. ئُلْ سَقْدِجْ ئُورْدِي *ol səvdiq ordi* — ئۇ سېۋەت ئۆرۈدى. يىپ ياكى چىۋىقتىن قول بىلەن بىر نەرسىنى ئۆرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُورارْ – ئُورْماقْ[1] *orar - ormak*).

ئَازْدِي azdï ئازدى. ئُلْ يُولْ ئَازْدِي *ol yol azdï* — ئۇ يول ئازدى (ئَازارْ – ئَازْماقْ *azar – azmak*).

ئُوزْدِي ozdï ئوزدى. ئَنىڭ ئَتِي ئُوزْدِي *anïŋ atï ozdï* — ئۇنىڭ ئېتى ئوزدى. باشقا نەرسىلەردىن ئوزۇشقىمۇ مۇشۇ//سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُوزارْ – اوزْماقْ *ozar - ozmak*). 233 I

ئَاسْدِي asdï ئاستى. ئُلْ ئَتْ ئَاسْدِي *ol at asdï* — ئۇ ئەت (گۆش) ئاستى. قوزۇققا ئېسىلغان نەرسە ۋە دارغا ئېسىلغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئَاسارْ – ئَاسْماقْ *asar – asmak*).

ئَاشْدِي axdï ئاشتى. ئُلْ تاغْ ئَاشْدِي *ol taq axdï* — ئۇ تاغ ئاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئَاشارْ – ئَاشْماقْ *axar - axmak*).

ئَاغْدِي aqdï ئاشتى، چىقتى، كۆتۈرۈلدى. ئُلْ تاغْقا ئَاغْدِي *ol taqqa aqdï* — ئۇ تاغقا چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئَاغارْ – ئَاغْماقْ *aqar – aqmak*).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ئُورْمَاقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز پېئىل يىلتىزىنىڭ يۇمشاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*ormak*» دەپ ئالدۇق.

ئاغدى aoqdï: بُلتْ ئاغْـدِي *bulït aoqdï* — بۇلـۇت كۆتۈرۈلـدى. ئانـكْ يُـوزى ئاغْـدِي *anïŋ yüzi aoqdï* — ئۇنـك يۈزى تاتاردى.

ئاۋْدِي avdï ئولاشـتى، توپـلاندى. ئانكَرْ كِشـي ئاۋْـدِي *aŋar kixi avdï* — ئاۋا كـشى ئولاشتى (ئاۋارْ – ئاۋْماقْ *avar - avmaq*).

ئُوكْـدِي ogdï ماختـدى. ئُلْ مَـنِ ئُوكْـدِي *ol məni ogdi* —// ئۇ مېنـى ماختـدى 96
(ئُوكارْ – ئُوكْماكْ *ogər - ogmək*).// I 234

بۇ بابتكى تۆت هەرپلىكلەر

ئَيْدِي aydï ئېيتتـى. ئُلْ مَنكا سُـوزْ ئَيْـدِي *ol maŋa söz aydï* — ئۇ ماڭا سۆز ئېيتتـى (ئَيورْ – ئَيْماقْ *ayur - aymaq*).

ئُوْيْدِي oydï ئويـدى. ئُلْ قاغُونْ اوْيْدِي *ol kaoqun oydï* — ئۇ قوغـۇن ئويـدى. باشقـلادىمۇ شۇنداق (ئُوياڑْ – ئُوْيْماقْ *oyar - oymaq*).

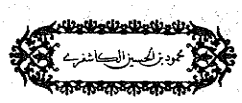
ئُيْدِي uydï ئۇيدى، باستى. چىڭدىدى. ئُلْ ئُونُغْ ئُيْدِي *ol unuoq uydï* — ئۇ ئۇننى باستى. باشـقا نەرسـلەرنى چىڭداشـقىمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (ئُيـارْ – ئُيْمـاقْ *uyar - uymaq*).

بۇ بابتكى غۇننىلىكلەر

ئَنْكْـدِي əŋdi هـاڭ ـ تـاڭ قالـدى. ئَرْ ئَنْكْـدِي *ər əŋdi* — ئادەم هـاڭ ـ تـاڭ قالـدى (ئَنكارْ – ئَنْكْماكْ *əŋər - əŋmək*).

ئُنْكْدِي üŋdi تەشتى. ئُلْ يِغاچْ ئُنْكْدِي *ol yïoqaq üŋdi* — ئۇ ياغاچ تەشتى. تام تۇۋنـى ۋە باشـقا نەرسـلەرنى تېشـىشـكىمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (ئُنكـارْ – ئُنْكْمـاكْ *üŋər - üŋmək*).

ئُنْكْدِي oŋdï ئۆڭـدى. بَرجِنْ بُدُوغِي ئُنْكْـدِي *barqïn boduoqï oŋdï* —//تاۋارنـڭ بويـقى I 235
ئۆڭـدى. باشـقـلاردىمۇ شۇنداق (ئُنكارْ – ئُنْكْمـاقْ *oŋar – oŋmaq*). بـۇ سـۆزنـڭ «ئُنكُقْتِي *oŋukqtï*» دېگەن شەكلىمۇ بار.

بۇ بابتىكى بۇيرۇق رايى ئىككى ھەرپلىكتۇر. «يَرْماقْ اَلْ yarmaq al — يارماق ئال»، «اَتِّنْ اِلْ attin il — ئاتتىن چۈش» سۆزلىرىدىكى «اَلْ al ، اِل il» دېگەن بۇيرۇقلارغا ئوخشاش.

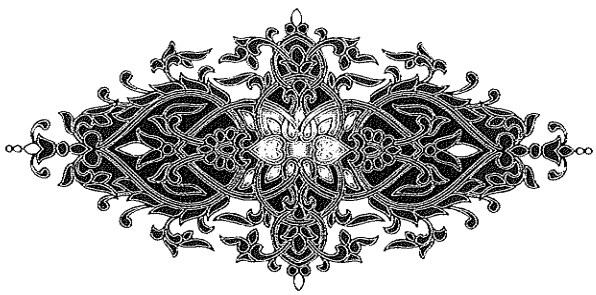
شۇنى بىلگىنكى، بۇ تىلدا پېئىللار بۇيرۇقتىن ياسىلىدۇ. بۇيرۇق رايى پېئىللارنىڭ تومۇرى بولۇپ، بۇ تىلدا ھەرخىل ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان باشقا پېئىل شەكىللىرى بۇيرۇق ئاخىرىغا تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممە پېئىللارغا بۇيرۇق رايىنىڭ ئاخىرىغا «ما ma // mə» قوشۇلىدۇ. «اَلْما alma — ئالما»، «اِلْما ilma — چۈشمە» دېگەنگە ئوخشاش.

باشقا قائىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سَالِمْ salim بۆلۈمى»گە توپلىدىم، خۇدا خالىسا، شۇ يەردە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن.

ئىككى ھەرپلىك سۆزلەر بابى تۈگىدى. //

236 I

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اُبُرْدِي өpürdi ھۆپلەتتى، ئوتلاتتى، ئىچۈردى. اُلْ مَنكا سُوتْ اُبُرْدى *ol maŋa süt өpürdi* ① — ئۇ ماڭا سۈت ھۆپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبُرُرْ – اُبُرْماكْ *өpürür - өpürmək*).

اُتُرْدِي өtürdi چالدى. اُلْ سِبُزْغُو اُتُرْدِي *ol sibuzoqu өtürdi* — ئۇ نەي چالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُرُرْ – اُتُرْماكْ *өtürür - өtürmək*).

اُتُرْدِي oturdi كەستى، قىرقىدى. اُلْ سَجْ اُتُرْدِي *ol saq oturdi* — ///ئۇ چاچ كەستى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كېسىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُتُرُرْ – اُتُرْماقْ *oturur - oturmaq*). I 237 97

اُتُرْدِي өtürdi تەشتى. اُل تامْ اُتُرْدِي *ol tam өtürdi* — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُرُرْ – اُتُرْماكْ *өtürür - өtürmək*).

اُجُرْدِي uqurdi ئۆچۈردى. اُلْ قُشْ اُجُرْدِي *ol kux uqurdi* — ئۇ قۇش ئۇچۇردى. اُلْ اَنِ اَتِّنْ اُجُرْدى *ol anï attïn uqurdi* — ئۇ ئۇنى ئاتتىن ئۇچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُجُرُرْ – اُجُرْماقْ *uqurur - uqurmaq*).

اُجُرْدِي өqürdi ئۇچۇردى. اُلْ اُتُغْ اُجُرْدِي *ol otuoq uqurdï* — ئۇ ئوتنى ئۆچۈردى. اَنَكْ اُبْكاسِنْ اُجُرْدِي *anïŋ өpkəsin өqürdi* — ئۇنىڭ ئاچچىقىنى باستى. اُلْ اَنِ اُرُبْ تِينِ اُجُرْدِي *ol anï urup tïnï өqürdi* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تىنىقىنى ئۆچۈردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سُوتْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچىگە « اَلْمَرَقَةَ — شورپا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز ئەرەبچە تەرجىمىسىنى ئەمەس، ئەسلىنى ئاساس قىلىپ «سُوتْ *süt* — سۈت» دەپ ئالدۇق.

اُتُغْ اُذْغُجْ بِرلا اُجُرْماسْ *otuq ożquq birlə əqürməs*
ئوتنى يالقۇن بىلەن ئۆچۈرگىلى بولماس.

238 I بۇ ماقال «پىتنە - پاساتنى پىتنە - پاسات بىلەن ئەمەس، سۈلھى// بىلەن تۈگىتىش مۇمكىن» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اُجُرْ - اُجُرْماكْ *əqürür - əqürmək*).

اِجُرْدِي iqürdi ئىچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ اِجُرْدِي *ol aŋar suv iqürdi* — ئۇ ئاڭا سۇ ئىچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجُرُرْ - اِجُرْماكْ *iqürmək - iqürür*).

اَذِرْدِي əżirdi ئايرىدى. اُلْ اَذْكُونِ يَقْلاقْتَنْ اَذِرْدِي *ol ażgüni yavlaqtan əżirdi* — ئۇ ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْلِي تِرْنَاقْلِي اَذِرْماسْ *ətli tirŋaqli əżirməs*
ئەت تىرناقتىن ئايرىلماس.

بۇ ماقال «گۆش بىلەن تىرناق بىر - بىرىدىن ئايرىلمىغىنىدەك، يېقىن تۇغقانلارمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَذِرُرْ - اَذِرْماكْ *əżirür - əżirmək*).

اَذِرْدِي əżürdi تاللىدى. اُلْ اَذِرْدِي نانْكِنِي *ol əżürdi nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى تاللىدى (اَذِرُرْ - اَذِرْماكْ *əżürür - əżürmək*).

اِذَرْدِمْ iżərdim ئىزىدىن باردىم. مَنْ اَنِي اِذَرْدِمْ *mən anï iżərdim* — مەن ئۇنىڭ ئىزىدىن باردىم// (اِذَارُرْمَنْ - اِذَرْماكْ[1] *iżərürmən - iżərmək*). 239 I

اَسُرْدِي asurdï چۇشكۈردى. اَرْ اَسُرْدِي *ər asurdï* — ئادەم چۇشكۈردى (اَسُرُرْ - اَسُرْماقْ *asurur - asurmaq*).

اُسُرْدِي osurdï ئوسۇردى. اَرْ اُسُرْدِي *ər osurdï* — ئادەم ئوسۇردى (اُسُرُرْ - اُسُرْماقْ *osurur - osurmaq*).

اِسِرْدِي ïsïrdï چىشلىدى. اِتْ اِسِرْدِي *ït ïsïrdï* — ئىت چىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ يازما نۇسخىدا «اِذارُرْ، اُذَرْدِم، اِذَرْماكْ» شەكلىدە ئۈچ خىل ھەرىكىلەنگەن، بىز بۇ سۆز يىلتىزىنىڭ «ئىز» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ «اِذَرْماكْ» شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

ات اسرماس اتْ تَبْماسْ تيما *it isirmas at təpməs təmə*
ئىت چىشلىمەس، ئات تەپمەس دېمە.

98 چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەبىئىتى شۇنداق (اِسِرُرْ – اِسِرْماقْ *isirur - isirmak*).//

اُشَرْدي *əxərdi* قاراڭغۇلاشتى. اَنىڭْ كُوزي اُشَرْدي *aniŋ kəzi əxərdi* — ئۇنىڭ كۆزى (ئاچلىق ياكى ئىنتىزارلىقتىن) قاراڭغۇلاشتى (اُشارُرْ – اُشَرْماكْ *əxərür - əxərmək*).

اُغُرْدي *oqurdi*: اَرْ سُنكُكْ اُغُرْدي *ər səŋük oqurdi* — ئادەم سۆڭەكنى ئۇگە – ئۇگىسىدىن ئاجرىتىۋەتتى (اُغُرُرْ – اُغُرْماقْ *oqurur – oqurmak*).//

I 240 **اَقُرْدي** *əvürdi* قايتۇردى؛ ئۆرۈدى. اُلْ مَني يُولْدِنْ اَقُرْدي *ol məni yoldïn əvürdi* — ئۇ مېنى يولدىن قايتۇردى. اُلْ اَياقْ اَقُرْدي *ol ayaq əvürdi* — ئۇ ئاياقنى ئۆرۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَقُرارْ – اَقُرْماكْ *əvürər – əvürmək*).

اَكِرْدي *əgirdi*: بَكْ كَنْدْ اَكِردي *bəg kənd əgirdi* — بەگ شەھەرنى قورشىدى. اُراغُتْ يِبْ اَكِرْدي *uraqut yïp əgirdi* — خوتۇن يىپ ئېگىردى. سُوڤْ كَمِيني اَكِرْدي *suv kəmini əgirdi* — سۇ كېمىنى چۆرگىلىتىۋەتتى (اَكِرارْ – اَكِرْماكْ *əgirər – əgirmək*). اُلْ مَني ايشْقا اَكِرْدي *ol məni ïxqa əgirdi* — ئۇ مېنى ئىشقا مەلىكە قىلدى.

اَلَرْدي *alardi* ئالا بولدى. تَلْقا اَلَرْدي *talqa alardi* — غوراپ (غورا ئۆزۈم) ۋە باشقا مېۋىلەر ئالا بولدى. كِشي يِيني اَلَرْدي *kixi yəni alardi* — كىشىنىڭ ئەت ـ يېنى ئالا بولدى، يەنى كىشىنىڭ بەدىنىدە ئاقكېسەل پەيدا بولدى. اَنىڭْ كُوزي اَلَرْدي *aniŋ kəzi alardi* — ئۇنىڭ كۆزى ئالايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلارُرْ – اَلَرْماقْ *alarur - alarmak*).// I 241

اِلَرْدي *ilərdi* ئىلىندى. ئىلەشتى. مَنِڭْ كُوزُما نانْڭْ اِلَرْدي *mənin kəzümə nən ilərdi* — مېنىڭ كۆزۈمگە بىر نەرسە ئىلەشتى، قاراڭغۇدا ياكى يىراقتا مېنىڭ كۆزۈمگە بىر نەرسە غۇۋا كۆرۈندى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلارْ قَمُغْ كُلَرْدِي *kaqlar kamuoq kөlərdi*

تَغْلارْ بَشِي اِلَرْدِي *taoqlar baxï ilərdi*

اَزُنْ تِنِي يِلِرْدِي *azun tïnï yïlïrdï*

توتو جَجَكْ جَرْكَشُورْ *tütü qəqək qərkəxür*

[قاقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،
تۈرلۈك چېچەكلەر تىزىلدى.]

سۇلار كۆپىيىپ، ئويمانلىقلار كۆللەرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كۆرۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى، دەرەخلەر كۆكەردى، جانۋارلار جۈپلەشتى، گۈل - چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن بېخ ئۇردى.// 242 I

اَمُزْدِي əmüzdi ئەمگۈزدى ~ ئېمىتتى. اُراغُتْ اُغْلِنكا سُوتْ اَمُزْدِي *uraqut oqliŋa süt əmüzdi* — خوتۇن ئوغلىغا سۈت ئەمگۈزدى (اَمُزُرْ - اَمُزْماكْ *əmüzür - əmüzmək*).

اُبُشْدِي öpüxdi ئۆپۈشتى، سۆيۈشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا اُبُشْدِي *ol məniŋ birlə öpüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆپۈشتى (اُبُشُرْ - اُبُشْماكْ *öpüxür - öpüxmək*).

اَتِشْدِي atïxdï ئېتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتِشْدِي *ol məniŋ birlə oq atïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېتىشىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِشُرْ - اَتِشْماقْ *atïxur - atïxmaq*).

اُتُشْدِي utuxdï ئۇتۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يَرْماقْ اُتُشْدِي *ol məniŋ birlə yarmaq utuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يارماق ئۇتۇشتى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُشُرْ - اُتُشْماقْ *utuxur - utuxmaq*). 99

اِتِشْدِي itïxdï ئىتتىرىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اِتِشْدِي *ol aniŋ birlə itïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىرىشتى (اِتِشُورْ - اِتِشْماكْ *itïxür - itïxmək*). بىر نەرسىنى ئىتتىرىشتە ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

I 243 **اَجِشْدِي** aqïxdï ئېچىشتى. اُلْ مَنكا قَبُغْ اَجِشْـدِي *ol maŋa kapuo aqïxdï* // —— ئۇ ماڭا قوۋۇق ئېچىشىپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِشُـورْ – اَجِشْماقْ *aqïxur – aqïxmaq*).

اَجِشْدىْ aqïxdï ئېچىپ كەتتى. اُزُمْ اَجِشْدِي *üzüm aqïxdï* —— ئۈزۈم ئېچىپ كەتتى (اَجِشُورْ – اَجِشْماقْ *aqïxur - aqïxmaq*).

اُجَشْدِي өqəxdi ئۆچەشتى، ئۆچەكەشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا اُجَشْـدِي *ol məniŋ birlə өqəxdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەشتى (اُجَشُورْ – اُجَشْماكْ *өqəxür - өqəxmək*).

اِجِشْدِي iqixdi ئىچىشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا سُوتْ اِجِشْدِي *ol məniŋ birlə süt iqixdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن سۈت ئىچىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجِشُـورْ – اِجِشْـماكْ *iqixür - iqixmək*). بىر نەرسىنى ئىچىشتە ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇنداق پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، ئىككى ئىگە ئارىسىدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىر - بىرىگە ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىللار. بۇ ئەرەبچىدىكى «مُفاعَلَـه *mufaələ*» تۈرىگە ئوخشايدۇ. بۇ خىل پېئىللار بىر ئىش ئۈستىدە ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ.

I 244 يەنە بىر خىلى، ئىش - ھەرىكەت ئىگىنىڭ ئۆزى ئۈستىدە // يۈز بېرىپ، ئۇنىڭ ھەممە قىسىملىرىغا يېيىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىللار. مەسىلەن: سِـرْكا اَجِشْـدِي *sirkə aqïxdï* —— سىركە ئېچىپ كەتتى، يەنى سىركىنىڭ ھەممە يېرىدە ئېچىش پەيدا بولدى. تُـونْ تَـرْنِ اِجِشْـدِي *ton tərni iqixdi* —— تون تەرنى (ئۆزىنىڭ ھەممە يېرىگە) ئىچكۈرۈۋالدى. بىرمۇنچە پېئىللار مۇشۇنداق بولىدۇ.

اَذِشْدِي ażïxdï كېرىلدى. اَرْ اَذاقِي اَذِشْـدِي *ər ażaqï ażïxdï* —— ئادەمنىڭ ئاياغلىرى كېرىلدى. بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ كەتكەن نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَذِشُرْ – اَذِشْماقْ *ażïxur - ażïxmaq*).

اُذِشْدِي użïxdï ئۇخلاشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا اُذِشْـدِي *ol məniŋ birlə użïxdï* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇخلاشتى، ئۇ مېنىڭ بىلەن «قېنى، كىم كۆپ ئۇخلىيالايدۇ» دەپ بەسلەشتى. اَذاقْ اُذِشْـدِي *ażaq użïxdï* —— ئاياغ ئۇيۇشتى. يُغُـرْتْ اُذِشْـدِي *yoqurt użïxdï* —— قېتىق ئۇيۇدى (اُذِشُورْ – اُذِشْماقْ *użïxur - użïxmaq*).

اِذِشْـــدِي ïżïxdï سۆنۈشـتى. اُلْ مَنكـــا اَرْتُـــتْ اِذِشْـــدِي *ol maŋa artut ïżïxdï* —— ئـۇ مـەن بىلـەن تارتـۇق سۆنۈشـتى.//بىـرەر نەرسـە يـاكى ئـش ئۈسـتىدە بىـركـم بىلـەن بەسلىشىشكـمۇ// مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (اِذِشُـــورْ - اِذِشْـــماقْ *ïżïxur - ïżïxmaķ*).

اَارِشْدِي arïxdï ئالداشتى. اُلارْ اِكّي اَارِشْدِي *olar ikki arïxdï* —— ئۇلار بىـر - بىرىنى ئالداشتى (اَارِشُورْ – اَارِشْماقْ *arïxur - arïxmaķ*).

أَرُشْدِي ərüxdi ئېرىـدى. يـــاغْ أَرُشْـــدِي *yaoķ ərüxdi* —— ياغ ئېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُشُورْ – اَرُشْماكْ *ərüxür - ərüxmək*).

اُرُشْدِي uruxdï ئۇرۇشتى. اَنـــكْ بِـــرْلا اُرُشْـــدِي *anïŋ birlə uruxdï* —— ئۇنىڭ بىلـەن ئۇرۇشـتى. بەگـلەر ۋە باشـقىلار بىـر – بىـرى بىلـەن ئۇرۇشـقاندىمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ. (اُرُشُـــورْ – اُرُشْـــماقْ *uruxur - uruxmaķ*). ماقالـدا مۇنـداق كەلگەن:

اَلْبْ لارْ بِرْلا اُرُشْما بَكْلارْ بِرْلا تُرُشْما

alplar birlə uruxma bəglər birlə turuxma

باتۇرلار بىلەن ئۇرۇشما، بەگلەر بىلەن تىركەشمە.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَلْبِي اُقِشْتِيلارْ	*ərən alpï okïxtïlar*
قِنكرْ كُوزُنْ بَقِشْتِيلارْ//	*ķïŋïr kөzün bakïxtïlar*
قَمُغْ تُلْمُنْ تُقُشْتِيلارْ	*ķamuoķ tolmun tokuxtïlar*
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي	*ķïlïq ķïnķa küqün siоķdï*

[باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى جەڭگە) قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى.]

يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قاراپ هومىيىشتى، هەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى، قىلىچلىرى قاننىڭ كۆپ ئۇيۇپ كەتكەنلىكىدىن قىننىغا تەستە سىغدى[1].

ئۇرۇشدى ürüxdi ئۇرۇشتى ، پۇژلەشتى. ئۇل مَنكا ئات ئۇرۇشدى *ol maŋa ot ürüxdi* — ئۇ ماڭا ئوت پۇژلەشتى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئۇرۇشۇر - ئۇرۇشماق *ürüxür - ürüxmək*).

I 247 **ئۇرۇشدى** ørüxdi ئۆرۈشتى. ئۇل مَنكا يىڭ ئۇرۇشدى *// ol maŋa yixiŋ ørüxdi* — ئۇ ماڭا تاناۋاتقان ئۆرۈشتى. هەرقانداق نەرسىنى ئۆرۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇرۇشۇر - ئۇرۇشماق *ørüxür - ørüxmək*).

مۇنداق پېئىللاردىكى ياردەملىشىش بىلەن بەسلىشىش مەزمۇنلىرى شۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەن قوشۇمچە سۆزلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ. پېئىل «مَنكا *maŋa*» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «ياردەملىشىش» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ؛ «مَنڭ بىرلا *məniŋ birlə*» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «بەسلىشىش» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدۇ. بۇ هال ئىش - هەرىكەتنىڭ ئىككى ئىگە ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان (ئۆملۈك دەرىجىدىكى) پېئىللارنىڭ هەممىسى ئۈچۈن ئورتاقتۇر.

ئۈچىنچى شەخستە «ياردەملىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «اَنكَر *aŋar*»، «بەسلىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۈچۈن // «اَنڭ بِرلا *aniŋ birlə*» دېگەن سۆزلەر قوشۇلۇپ 101
كېلىدۇ. بۇ قائىدىنى ئېسىڭدە تۇتقىن.

ئۇزۇشدى üzüxdi ئۈزۈشتى. ئۇل مَنكا ئۇزۇم ئۇزۇشدى *ol maŋa üzüm üzüxdi* — ئۇ ماڭا ئۈزۈم ئۈزۈشتى. ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈزۈش ۋە كېسىشتە ياردەملىشىشكىمۇ ياكى شۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇزۇشۇر - ئۇزۇشماق *üzüxür - üzüxmək*).

I 248 **ئۇزۇشدى** üzüxdi چېپىشتى. ئۇل مَنڭ بِرلا ئات ئۇزۇشدى *// ol məniŋ birlə at üzüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى. ياردەملىشىش ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇزۇشۇر - ئۇزۇشماق *üzüxür - üzüxmək*).

---

[1] بۇ شېئىر يازما نۇسخا 103 - بەتتىكى «اُقشىيلار *okixtilar*» سۆزىگە بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز يازما نۇسخىدىكى ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

اَسِشْدِي asïxdï ئېسىشتى. اُلْ مَنكا اَتْ اَسِشْـدِي *ol maŋa ət asïxdï* — ئۇ ماڭا گۆش ئېسىشتى (*asïxur - asïxmaḳ* اَسِشُورْ - اَسِشْماقْ).

اَسِشْدِي əsixdi تارتىشتى. اُلْ مَنكا يِبْ اَسِشْدِي *ol maŋa yïp əsixdi* — ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشىپ بەردى. تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*əsixür - əsixmək* اَسِشُورْ - اَسِشْماكْ).

اِسِشْدِي isixdi: اسِشْدِي نانْـكْ *isixdi nəŋ* — ئىسسىغان نەرسە، ھەممە تەرەپلىرىگە ئىسسىق ئۆتكەن نەرسە (*isixür - isixmək* اسِشُورْ - اسِشْماكْ).

اَشِشْدِي əxixdi: اُلْ مَنكا تُبْـراقْ اَشِشْـدِي *ol maŋa toprak əxixdi* — ئۇ ماڭا توپا كۆرىشىپ بەردى. كۆرەشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*əxixür - əxixmək* اَشِشُورْ - اَشِشْماكْ).

اَغِشْدِي aoqïxdï: اُلْ مَنـكْ بِـرْلا تاغْقـا اَغِشْـدِي *ol mənïŋ birlə taoḳa aoqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغقا چىقىشتى، تاغقا چىقىشتا بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*aoqïxur - aoqïxmaḳ* اَغِشُورْ - اَغِشْماقْ). اُلْ مَنكْ بِرْلا بِـيرْ اَلْتُونْـدَنْ اَغِشْدِي *ol mənïŋ birlə bir altundan aoqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (باھانى) بىر تىللادىن ئاشۇرۇپ باقتى. بَكْـلارْ بِـيرْ اِكِنْـدِي بِـرْلا اَغِشْـدِي *bəglər bir ikindi birlə aoqïxdï* — بەگلەر بىر - بىرى بىلەن قوغلىشىشتى.

اُقُشْدِي uvuxdï ئۇۋۇتىشتى. اُلْ مَنكا اَتْماك اُقُشْدِي *ol maŋa ətmək uvuxdï* — ئۇ ماڭا نان ئۇۋۇتىشىپ بەردى. بىر نەرسىنى ئۇۋۇتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*uvuxur - uvuxmaḳ* اُقُشُورْ - اُقُشْماقْ).

اِيقِشْدِي əvixdi ئالدىراشتى. كِشِيلارْ اِيشْقا اِيقِشْدِي *kixilər ïxḳa əvixdi* — كىشىلەر ئىشقا ئالدىراشتى (*əvixür - əvixmək* اِيقِشُورْ - اِيقِشْماكْ).

اَقِشْدِي aḳïxdï ئېقىشتى. سُقْلارْ اَقِشْدِي *suvlar aḳïxdï* — سۇلار ئېقىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قارْ بُوزْ قَمُغْ اَرُشْدِي *ḳar buz ḳamuoq ərüxdi* [قار، مۇز تامام ئېرىشتى،

تَغْلارْ سُقِي اَقِشْدِي *taoḳlar suvï aḳïxdï* تاغلار سۇيى ئېقىشتى،

كُكْشِنْ بُلِتْ اُرُشْدِي *ḳokxin bulït ərüxdi* كۆكۈچ بۇلۇت (لار) ئۆرلەشتى،

قَيْغُقْ بُلُبْ اَكْرِشُورْ // *ḳayoḳuḳ bolup əgrixür* قېيىق بولۇپ ئايلىنار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: قار ۋە مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىدى، تاغ
سۇلىرى ئاقتى.//كۆكۈچ بۇلۇتلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار خۇددى قېيىقلار سۈدا 102
ئۈزگەندەك ئاسماندا ئۈزمەكتە.

اُقُشْتِيلارْ uqˌuxtïlar ئۇقۇشتى. اُلارْ بُو ايشِغْ اُقُشْتِيلارْ *olar bu ïxïoq uqˌuxtïlar* — ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇقۇشتى (اُقُشُورْلارْ – اُقُشْماقْ *uqˌuxurlar - uqˌuxmaqˌ*).

اُقِشْتِيلارْ okˌïxtïlar چاقىرىشتى. اُلارْ بِيرْ اِكْنْدِي بِرْلا اُقِشْتِيلارْ *olar bir ikindi birlə okˌïxtïlar* — ئۇلار بىر - بىرىنى چاقىرىشتى (اُقِشُورْ – اُقِشْماقْ *okˌïxur - okˌïxmaqˌ*)

اُقِشْدِي okˌïxdï ئوقۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِتِكْ اُقِشْدِي *ol mənïŋ birlə bitik okˌïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كىتاب ئوقۇشتى، كىتاب ئوقۇشۇپ باقتى. ئوقۇشتا
ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// I 251

اَكِشْدِي əkixdi ئېكىشتى، تېرىشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ اَكِشْدِي *ol maŋa tarïoq əkixdi* — ئۇ ماڭا ئاشلىق تېرىشىپ بەردى. تېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكِشُورْ – اَكِشْماكْ *əkixür - əkixməkˌ*).

اَكِشْدِي əgixdi ئېگىشتى. اُلْ مَنكا جُكانْ اَكِشْدِي *ol maŋa qөgən əgixdi* — ئۇ ماڭا چۆگەن[1] ئېگىشىپ بەردى. ئېگىشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكِشُورْ – اَكِشْماكْ *əgixür - əgixməkˌ*).

اُكُشْدِي ögüxdi ماختاشتى. اِكّي اَرَنْ اُكُشْدِي *ikki ərən ögüxdi* — ئىككى ئادەم بىر - بىرىنى ماختاشتى (اُكُشُورْ – اُكُشْماكْ *ögüxür - ögüxməkˌ*).

اُكُشْدِي ügüxdi: اُلْ مَنكا تَرِغْ اُكُشْدِي *ol maŋa tarïoq ügüxdi* — ئۇ ماڭا ئۇن تارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكُشُورْ – اُكُشْماكْ *ügüxür – ügüxməkˌ*). ئۇن تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِكَشْدِيلارْ igəxdilər: كِشِيلارْ ايشْتا بِيرِ بِيرِكا اِكَشْدِيلارْ *kixilər ïxta bir birigə igəxdilər* — كىشىلەر ئىشتا// بىر- بىرىگە ياردەم بېرىشتى. (اِكَشُورْ – اِكَشْماكْ *igəxür - igəxməkˌ*) I 252

[1] چۆگەن — چۆگەن توپ (ئات توپى) ئويناشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى تاياق.

اِكَشْدِي əkəxdi ئېكەشتى، ئېكەكلەشتى. اُلْ مَنكا تَمُرْ اِكَشْدِي *ol maŋa təmür əkəxdi* —— ئۇ ماڭا تۆمۈر ئېكەكلىشىپ بەردى (اِكَشُورْ - اِكَشْماكْ *əkəxür - əkəxmək*).

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اِكّي بُغْرا اِكَشْدِي *ikki buqra əkəxdi* —— ئىككى بۇغرا سوقۇشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِكّي بُغْرا اِكَشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ

ikki buqra əkəxür otra kökəgün yanqïlur

ئىككى بۇغرا ئېكىشەر، ئارىدا كۆكۈيۇن يانجىلار.

بۇ ماقال «ئىككى بەگ ئۇرۇشسا، ئارىدا ئاجىزلار يانجىلىپ كېتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِشْدِي alïxdï ئېلىشتى. اُلْ مَنكا اَلِمْ اَلِشْدِي *ol maŋa alïm alïxdï* —— ئۇ ماڭا ئېلىشىمنى ئېلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلِشُورْ- اَلِشْماقْ *alïxur -alïxmak*).

اِلِشْدِي ilixdi ئىلىنىشتى. اِكّي نانْكْ بِرْلا اِلِشْدِي *ikki naŋ birlə ilixdi* —— ئىككى نەرسە بىر - بىرى بىلەن ئىلىنىشتى (اِلِشُورْ - اِلِشْماكْ *ilixür - ilixmək*).

قَنْجِقْ اِلِشْدِي *qanqïq ilixdi* —— قانجۇق (ئەركەك ئىت بىلەن) ئىلىنىشتى. // I 253

اَذْغِرْ اِلِشْدِي *ażoqïr ilixdi* —— ئايغىر چىشلەشتى.// تۆگىلەر چىشلەشسىمۇ 103
شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُلِشْدِي ulïxdï ھۇۋلاشتى. بُرِي بَرْجا اُلِشْدِي *bəri barqa ulïxdï* —— بارچە بۆرە ھۇۋلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْشِبْ اَرَنْ بُورْلَيُو *ulxïp ərən bərləyü* [ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،

يرتن يقا اُورْلَيُو *yïrtïp① yaqa urlayu* ياقا يىرتىپ ۋارقىرىشىپ،// I 254

سِقْرِبْ اوىن يورْلَيُو *sïqrïp üni yurlayu* ئۇننىڭ بارچە چىرقىراپ، پەرياد چېكىپ.

سِغْتَبْ كوزى اُرْتُلورْ *sïoqtap kəzi ərtülür* ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلەر.]

① «يرتن» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سۆز مۇشۇ شېئىرنىڭ باشقا مىسالىرىدىكى «اُلْشِبْ سِقْرِبْ سِغْتَبْ» سۆزلىرىگە ئوخشاش «يِرْتِبْ *yïrtïp*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، مەنە ھەم ۋەزىن شۇنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئادەملەر ئافراسىياپىنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۇن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى (اُلِشُورْ – اُلِشْماقْ *(ulïxur - ulïxmaq*.

اُلَشْدِي ülaxdi ئۇلەشتى. اُلارْ اِكّي تَقارِنْ اُلَشْدِي *olar ikki tavarïn üləxdi* — ئۇلار ئىككىسى تاۋارلىرىنى ئۇلەشتى (اُلَشُورْ – اُلَشْماكْ *(üləxür -üləxmək*.

اُلَشْدِي ulaxdï ئۇلاشتى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اُلَشْدِي *bir nəŋ birgə ulaxdï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئۇلاشتى (اُلَشُورْ – اُلَشْماقْ *(ulaxur -ulaxmaq*.

اُلِشْدِي ölixdi ھۆللەشتى. اُلِشْدِي نانْكْ *ölixdi nəŋ* — ھۆللەشكەن نەرسە، ھەممە يېرى ھۆل بولۇپ كەتكەن نەرسە (اُلِشُورْ – اُلِشْماكْ *(ölixür - ölixmək*.

اِلِشْدِي ilïxdï: اُلْ مَنكْ بِرْلا تاغْدنْ قُذِي اِلِشْدِي *ol mənïŋ birlə taoqdïn koži ilïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن تۆۋەنگە چۈشۈشۈپ باقتى (اِلِشُورْ – اِلِشْماقْ *(ilïxur - ilïxmaq*. // I 255

اِلِشْدِي ilixdi:اُلْ مَنك بِرْلا تُبِقْ اِلِشْدِي *ol mənïŋ birlə topïk ilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق ئويناشتى (اِلِشُورْ – اِلِشْماكْ *(ilixür - ilixmək*.

اَمُشْدِي amuxdï: اَمُشْدِي اَرْ *amuxdï ər* — (تاپا ـ تەنىدىن) ھاك ـ تاك قالغان ئادەم. باشقىلاردەك شۇنداق (اَمُشُورْ – اَمِشْماقْ[1] *(amuxur - amuxmaq*.

اُنَشْدِيلارْ unaxdïlar ئۇناشتى. بُو اِشغْ اُلارْ قَمُغْ اُنَشْدِيلارْ *bu ïxïoq olar kamuoq unaxdïlar* — بۇ ئىشقا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇناشتى، بۇ ئىشنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماقۇل كۆرۈشتى. باشقىلاردەك شۇنداق (اُناشُورْلارْ – اُنَشْماقْ *(unaxurlar - unaxmaq*.

انشْدِي ïnïxdï: اُلْ مَنك بِرْلا تاغْدنْ انشْدِي *ol mənïŋ birlə taoqdïn ïnïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن ئىنىشتى، تاغدىن چۈشۈشتە بەسلەشتى (انشُورْ – انشْماقْ *(ïnïxur - ïnïxmaq*.

اَجِقْتِي aqïkˌtï ئېچىرقىدى. اَرْ اَجِقْتِي *ər aqïkˌtï* — ئادەم ئېچىرقاپ كەتتى (اَجِقارْ – اَجِقْماقْ *(aqïkˌar - aqïkˌmakˌ*. // I 256

[1] بۇ سۆزنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «اَمُشُورْ» دەپ بېرىلگەچكە، مەستەر شەكلىنى «*amuxmaq*» دەپ ئالدۇق.

اُجُقْتِي uquḳtï ئاخىرىغا يەتتى. ايشْ اُجُقْــتِي *ix uquḳtï* —— ئىش ئاخىرىغا يەتتى، ئىش تۈگىدى (اُجُقارْ – اُجُقْماقْ *uquḳar - uquḳmaḳ*).

اُسُقْتِي usuḳtï ئۇسسىدى. اَرْ اُسُقْتِي *ər usuḳtï* —— ئادەم ئۇسسىدى (اُسُقارْ – اُسُــقْماقْ *usuḳar - usuḳmaḳ*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُسُقْمِشْقا ساقِغْ قَمُغْ سُوڤْ كُرُنْورْ *usuḳmïxḳa saḳïoḳ ḳamuoḳ suvkorünür*

ئۇسسىغانغا ئالۋۇن پۈتۈنلەي سۇ كۆرۈنەر.

بۇ ماقال «هاجەتمەن كىشى هەربىر نەرسىدىن ئۆز هاجىتىنىڭ راۋا بولۇشىنى كۈتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.// 104

اَشُقْتِي axuḳtï ئالدىرىدى. اُلْ اَڤْكــا اَشُــقْتِي *ol əvgə axuḳtï* —— ئۇ ئۆيىگە ئالدىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىگە تەشنا ۋە ئامراق بولۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُقارْ – اَشُقْماقْ *axuḳar - axuḳmaḳ*).

اَغُقْتِي aoquḳtï ئوغىلاندى، زەھەرلەندى. اَرْ اَغُقْــتِي *ər aoquḳtï* —— ئادەم ئوغىلاندى. بۇ ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئەرەبچىدىكى «حُمِّى» سۆزىدىن كەلگەن «حُــمَّ الرَّجُــلْ» سۆزىگە ئوخشايدۇ (اَغُقارْ – اَغُقْماقْ *aoquḳar - aoquḳmaḳ*).

اَلِقْتِي alïḳtï چۈشكۈنلەشتى، بۇزۇلدى. اَرْ اَلِقْتِي *// ər alïḳtï* —— ئادەم چۈشكۈنلەشتى. باشْ اَلِقْــتِي *bax alïḳtï* —— يارا شەلۋەرەپ كەتتى. جۇملىدىن، ھەيز كۆرگەن ياكى تۇغۇتلۇق خوتۇنلار ۋە جۇنۇپ يۇرگەن كىشىلەرنىڭ كۆزى چۈشۈپ بۇلغانغان نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَلِقــارْ – اَلِقْمــاقْ *alïḳar - alïḳmaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 257 I

باشِي اَنِكْ اَلِقْتِي	*baxï anïŋ alïḳtï*	[ئۇنىڭ ياىسى ئەدىدى،
قانِي يُزُبْ تُرقِتِي	*ḳanï yüzüp turuḳtï*	قېنى جىق ئېقىپ ئۈيۈدى،
بالِغْ بُلُبْ تَغقْتِي	*balïoḳ bolup taoḳïḳtï*	ياىلىنىپ تاغقا چىقىۋالدى،
اَمْدِي اَنِي كِيمْ يَتارْ	*əmdi anï kim yətər*	ئەمدى ئۇنىڭغا كىم يېتەر؟]

قېنى توختىغان ياردار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ يارىسى بۇزۇلدى، يارىسىدىن قان كۆپ ئېقىپ، ھالى ئېغىرلاشتى، ئۇ تاغقا چىقىۋالدى، ئەمدى ئۇنى كىم تاپار؟//

I 258

اَتِكْتِي ətikti ئېتىكتى، ئەت ئالدى، سەمرىدى. اُغْلانْ اَتِكْتِي *oqlan ətikti* —— بالا ئەت ئالدى (اَتِكَارْ - اَتِكْماكْ *ətikər - ətikmək*).

اِجِكْتِي iqikti: اَرْ اِجِكْتِي *ər iqikti* —— ئادەم ئىچىكتى، يەنى ئەل بولدى ۋە ئۆز خاھىشى بىلەن يەنە جەڭگە قاتناشتى (اِجِكَارْ - اِجِكْماكْ *iqikər - iqikmək*).

اُجُكْدِي öqükdi ئۆچتى. اَرْ تِنِي اُجُكْدِي *ər tini öqükdi* —— (جەڭدە) ئادەمنىڭ تىنىقى ئۆچتى. ئۇستىگە سوغۇق سۇ سېپىلگەنلىكتىن ياكى قاتتىق تاياق يېگەنلىكتىن، تىنىقى توختاپ قالغان كىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجُكَارْ - اُجُكْماكْ *öqükər - öqükmək*).

اُبُلْدِي öpüldi ھۆپلەندى، ئوتلاندى، ئىچىلدى. سُوتْ اُبُلْدِي *süt öpüldi* —— سۈت ئىچىلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ يەردىكى ئاساسىي قائىدە شۇكى، ئۆتكەن زامان يېئىلىغا «ل - *l*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ يېئىل مەجھۇل يېئىلغا ئايلىنىدۇ (اُبُلُورْ - اُبُلْماكْ *öpülür - öpülmək*).

اَتِلْدِي atïldï ئېتىلدى. اُقْ اَتِلْدِي *ok atïldï* —— ئوق ئېتىلدى (اَتِلُورْ - اَتِلْماقْ *atïlur - atïlmaq*). جَجاكْ اَغْزِي اَتِلْدِي *qəqək aqzï atïldï* —— چېچەك ئېچىلدى.

گۈل ۋە//شۇنىڭدەك بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتمەي ئېچىلىدىغان نەرسىلەر ياكى توپ نەرسىنىڭ يېيىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

I 259

اُتَلْدِي ötəldi كۆچەندى. اُلْ بُو ايشْتا اُتَلْدِي *ol bu ïxta ötəldi* —— ئۇ بۇ ئىشتا (قاتتىق) كۆچەندى (اُتَلُورْ - اُتَلْماكْ *ötəlür - ötəlmək*).//

105

اُتُلْدِي otuldï ئوتالدى. تَرِغْ اُتُلْدِي *tarïoq otuldï* —— ئېكىن ئوتالدى. «زىرائەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ياۋا ئوتلار يۇلۇپ تاشلاندى» دېگەن مەنىدە (اُتُلُورْ - اُتُلْماقْ *otulur - otulmaq*).

اُتُلْدِي ütüldi ئۈتلەندى. قُويْ بَشِي اُتُلْدِي *qoy baxï ütüldi* —— قوي بېشى ئۈتلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُلُور - اُتُلْماكْ *ütülür - ütülmək*).

اِتِلْدِي itildi: اِتِلْدِي نانْـــكْ *nəŋ itildi* — ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (اِتِلُـــورْ - اِتِلْمـــاكْ *itilür - itilmək*).

اِتِلْدِي itildi: اُغْلانْ اِتِلْدِي *oqlan itildi* — بالىنىڭ ئايىغى چىقتى.

اَجِلْدِي aqïldï ئېچىلدى. ايشْ اَجِلْدِي ① *ix aqïldï* — ئىش//ئېچىلدى. كُـــوكْ اَجِلْـــدِي *kok aqïldï* — ھاۋا ئېچىلدى. كُنكُـــلْ اَجِلـــدِي *koŋül aqïldï* — كۆڭۈل ئېچىلدى. ھەربىر ئېچىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِلُورْ - اَجِلْماقْ *aqïlur - aqïlmaq*). I 260

اِجِلْدِي iqildi ئېچىلدى. سُـــوقْ اِجِلْـــدِي *suv iqildi* — سۇ ئېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجِلُرْ - اَجَلْماكْ *iqilür - iqilmək*).

اَذِلْـــدِي aẓïldï يېزىلدى، ھوشىغا كەلدى. اَسْـرُكْ اَذِلْـــدِي *əsrük aẓïldï* — مەست يېزىلدى، مەست ۋە بىخۇد ھوشىغا كەلدى (اَذِلُرْ - اَذِلْماقْ *aẓïlur - aẓïlmaq*).

اِذِلْدِي ïẓïldï يېشىلدى. تُتْغُونْ اِذِلْدِي *tutoqun ïẓïldï* — تۇتقۇن بوشىتىلدى. باغلانغان باشقا نەرسىلەردىمۇ شۇنداق (اِذِلُرْ - اِذِلْماقْ *ïẓïlur - ïẓïlmaq*).

اُرُلْدِي uruldï ئورۇلدى. اَرْ اُرُلْدِي *ər uruldï* — ئادەم//ئورۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرُلُورْ - اُرُلْماقْ *urulur - urulmaq*) تَرْكِي اُرُلْـــدِي *tərgi uruldï* — داستىخان سېلىندى. تُوغْ اُرُلْدِي *tuoq uruldï* — نۆۋەتچىلىك دۇمبىقى چېلىندى. I 261

اُرُلْدِي oruldï ئورۇلدى. تَرِغْ اُرُلْدِي *tarïoq oruldï* — ئېكىن ئورۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُرْوِي جُوَجْ قُرُلْدِي *qurwï quwaq quruldï* [خانىنىڭ چېدىرى قۇرۇلدى،

تُوغُمْ تِكِبْ اُرُلْدِي *tuoqum tikip uruldï* تۇغ تىكىپ (دۇمباق) ئۇرۇلدى،

سُوسِي اتن اُرُلْدِي *süsi otun oruldï* (دۇشمەن) قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى،

قَنْجُقْ قَجارْ اُلْ تُتارْ *qanquq qaqar ol tutar* ئۇ نەگە قاچسا تۇتۇلار.]

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە «كُوكْ اَجِلْدِي *kok aqïldï*» دېگەن مىسال بېرىلىپ، «اِنْفَتَحَ الْاَمْرُ وَكَذَلِكَ اِذا تَقَشَّعَتِ السَّمَاءُ — ئىش ئېچىلدى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆك ئېچىلدى» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ جۈملىدىكى «اِنْفَتَحَ الْاَمْرُ» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مىسالى كەلتۈرۈلمىگەن. بىسىم ئاتالاي بۇ سۆزگە «ايشْ اَجِلْـــدِي *ix aqïldï*» دەپ ئايرىم مىسال كەلتۈرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: خانىنىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار ـ
I 262 يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك//چېدىرى تىكىلىدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىندى، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت ـ چۆپىتەك ئورۇلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟

ئُرُلْدِي örüldi ئۆرۈلدى. ئُرْكانْ ئُرُلْدِي *örgən örüldi* —— قېيىش ئۆرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُرُلُرْ – ئُرُلْماقْ[1] *örülür – örülmək*).

ئُرُلْدِي ürüldi كۆپتى، كۆپجۈدى. ئَرْ ئُڤْكاسْنْدَنْ ئُرُلْدِي *ər övkəsindən ürüldi* —— ئادەم غەزىپىدىن كۆپجۈپ كەتتى.//قابْ ئُرُلْدِي *kap ürüldi* —— تۇلۇم پۈۋەلدى. ئُوتْ 106
ئُرُلْدِي *ot ürüldi* —— ئوت ئۇرلەندى (پۈۋلەندى). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز ھالدا كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلنكُقْ ئُرُلْمِشْ قابْ ئُلْ اَغْزِي يَزُلِبْ اَلْقِنُورْ

yalïŋuk ürülmix kap ol aoqzï yazulïp alkïnur

ئادەم بالىسى كۆپكەن تۇلۇمغا ئوخشار، ئاغزى يېزىلسا، يېلى چىقىپ بوشار.

ئِرِلْدِي irildi: ئَرْ ئِرِلْدِي سَرِلْدِي *ər irildi sərildi* —— ئادەم (غەم ـ قايغۇدىن) بىئارام بولدى ۋە ئۆزىنى جېمىلىدى (ئِرِلُرْ – ئِرِلْماكْ *irilür - irilmək*).// I 263

ئِزُلْدِي əzüldi: اَنِكْ اَتِي ئِزُلْدِي *anïŋ əti əzüldi* —— ئۇنىڭ ئەت ـ يېنى جىرالدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنىغا جىرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئِزُلُرْ – ئِزُلْماكْ *əzülür - əzülmək*).

ئَزِلْدِي azïldï ئېزىلدى، ئېزىپ كېتىلدى. يُولْ ئَزِلْدِي *yol azïldï* —— يول ئېزىپ كېتىلدى (ئَزِلُرْ – ئَزِلْماقْ *azïlur - azïlmak*).

ئُزَلْدِي üzəldi ئۇزۇلدى، ھالىدىن كەتتى، قىينالدى. ئَرْ ئُزَلْدِي *ər üzəldi* —— ئادەم ئۇزۇلۇپ قالدى، قۇتۇلغۇسىز بىر دەردكە قالدى. اِكْلِكْ ئُزَلْدِي *iglig üzəldi* —— ئاغرىق جان تالىشىپ قالدى، يەنى ئۆلۈمنىڭ دەھشىتىدىن قىينىلىپ جان تالاشتى (ئُزالُورْ – ئُزَلْماكْ *üzəlür - üzəlmək*).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ئُرُلْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز پېئىل يىلتىزىنىڭ يۇمشاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*örülmək*» دەپ ئالدۇق.

اُزُلْدِي üzüldi ئۈزۈلدى. اُزُلْـدِي نانْـكْ *nəŋ üzüldi* —— ئۈزۈلگەن نەرسە، ئۈزۈك نەرسە (اُزُلُرْ - اُزُلْماكْ *üzülür - üzülmək*).

اَشِـــلْدِي əxildi ئېشىلدى، سوزۇلدى. يِشِـــغْ اَشِـــلْدِي *yixiŋ əxildi* —— تانا سوزۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى سوزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشِلُرْ - اَشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اَسِلْدِي asïldi ئېسىلدى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اَسِلْدِي *// bir nəŋ birgə asïldi* —— بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئېسىلدى (اَسِلُرْ - اَسِلْماقْ *asïlur - asïlmaq*). 264 I

اُشَلْدِي uxaldï ئۇشالدى، ئوشتۇلدى. اَتْمـاكْ اُشَـلْدِي *ətmək uxaldï* —— نان ئۇشالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشَلُرْ ـ اُشُلْماقْ *uxalur - uxalmaq*).

اَشُلْدِي əxüldi يېپىلدى. اَنِكْ اُزا يُغُرْقانْ اَشُلْدِي *anïŋ üzə yoqurqan əxüldi* —— ئۇنىڭ ئۈستىگە يوتقان يېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشُـــلُرْ ـ اَشُـــلْماكْ *əxülür - əxülmək*).

اَشِـــلْدِي əxildi: قُـــمْ اَشِـــلْدِي *qum əxildi* —— قۇم چېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشِلُر ـ اَشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اِشِلْدِي əxildi: اَنِكْ اَلِكِي اِيشْقا اِشِـــلْدِي *anïŋ əlki ixqa əxildi* —— ئۇنىڭ قولى ئىشقا ئەپلەشتى، قولاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِشِلُرْ - اِشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اُشَـــلْدِي üxəldi ئاختۇرۇلدى. اَنِـــكْ اَقِـــي اُشَـــلْدِي *anïŋ əvi üxəldi* —— ئۇنىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئاختۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشِـــالُرْ - اُشَلْماكْ *uxəlür - üxəlmək*). // 265 I

اُقُلْدِي uvuldï ئۇۋالدى. اُقُلْدِي نانْكْ *uvuldï nəŋ* ——//ئۇۋالغان نەرسە، ئۇۋاق نەرسە (اُقُلُرْ - اُقُلْماقْ *uvulur - uvulmaq*). 107

اُقُلْدِي uqˌuldï ئۇقۇلدى. بُو سُوزْ اُقُلْـدِي *bu səz uqˌuldï* —— بۇ سۆز ئۇقۇلدى (اُقُلُـرْ - اُقُلْماقْ *uqˌulur - uqˌulmaq*).

اُقِلْدِي oqˌïldï ئوقۇلدى. بِتِكْ اُقِلْدِي *bitik oqˌïldï* —— كىتاب ئوقۇلدى (اُقِلُرْ - اُقِلْمـاقْ *oqˌïlur - oqˌïlmaq*).

اِكِلْدِي əkildi ئېكىلدى، تېرىلدى. تَرِغْ اِكِلْدِي *tarïq əkildi* —— ئاشلىق تېرىلدى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسە ئۈستىگە سېپىلىسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ (اِكِلُرْ - اِكِلْمـاكْ *əkilür - əkilmək*).

اَكِلْدِي əgildi ئېگىلدى. يېغاچ اَكِلْـدِي *yïoqaq əgildi* — ياغاچ ئېگىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكِلُرْ – اَكِلْماكْ *əgilür - əgilmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرُغْ يِغاجْ اَكِلْماسْ قُرْمِشْ كِرِشْ تُكُلْماسْ

kuruoq yïoqaq əgilməs kurmïx kirix tügülməs

قۇرۇق ياغاچ ئېگىلمەس، قۇرۇغان كىرىچ توگۈلمەس.

بۇ ماقال «كۆپ ئىشلىتىلىپ جۇلۇقى چىقىپ كەتكەن نەرسە ئورنىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.// I 266

اُگُلْدِي ügüldi توپلاندى، دۆۋىلەندى. تُبْراقْ اُگُلْدِي *toprak ügüldi* — توپا دۆۋىلەندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُگُلُرْ – اُگُلْماكْ *ügülür - ügülmək*).

اُگُلْدِي ögüldi ماختالدى. اَرْ اُگُلْدِي *ər ögüldi* — ئادەم ماختالدى (اُگُلُرْ – اُگُلْماكْ *ögülür - ögülmək*).

اُبَنْدِي ubandï يوپۇندى، يوشۇرۇندى، چەتلىدى. اُلْ مَنْدِنْ اُبَنْـدِي *ol məndin ubandï* — ئۇ مەندىن يوشۇرۇندى (اُبَنُورْ – اُبَنْماقْ *ubanur - ubanmaq*).

اُبُنْدِي öpündi: اُلْ مُـونْ اُبُنْـدِي *ol mün öpündi* — ئۇ ئۆزىنى شورپا ئىچىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اُبُنُورْ – اُبُنْماكْ *öpünür - öpünmək*).

«ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەن بەزى پېئىللار ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ: بىرىنچىدىن، ئەمەلىيەتتە قىلمايدىغان بىر ئىشنى خۇددى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىگىنىڭ بىرى ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز بېشىغا قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

اَتِنْـدِي atïndï ئېتىلدى. اُلْ نـارُو اَتِنْـدِي *ol naru atïndï* — ئۇ نېرى ئېتىلدى (سىلجىدى). باشقا كۈچ بىلەن بىر تەرەپكە دومىلىتىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِنُورْ – اَتِنْماقْ *atïnur - atïnmaq*).// I 267

اَتِنْـدِي atïndï: اُلْ اُقْ اَتِنْـدِي *ol oq atïndï* — ئۇ ئۆزىنى ئوق ئېتىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اَتِنُورْ – اَتِنْماقْ *atïnur - atïnmaq*).

اُتَنْدِي utandï ئۇيالدى. ئوغۇزچە. اُلْ مَنْـدِنْ اُتَنْـدِي *ol məndin utandï* — ئۇ مەندىن ئۇيالدى (اُتَنُورْ – اُتَنْماقْ *utanur - utanmaq*).

اُتُنْـدِي ötündi ھال ئېيتتى، ئۆتۈندى، ئىلتىماس قىلدى. اُلْ خانْقـا اُتُـكْ اُتُنْـدِي

ol hanka ətük ətündi —— ئۇ خانغا ھال ئېيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُتْكُنْدى – *ətküntdi*» بولۇپ، «ئاڭلىغىنىدەك ھېكايە قىلدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (اُتُنُورْ – اُتُنْماكْ *ətünür - ətünmak*).

108 اَجِنْدِي aqïndï: بَكْ اَرِنْ اَجِنْــدِي *bag ərin aqïndï* —— بەگ/ئەسكەرلىرىنى سىيلىدى ۋە ئوزۇقلاندۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اَتِــنْ اَجِنْــدى *ər atïn aqïndï* —— ئادەم ئېتىغا يەم ـ خەشەك بەردى. اَرْ قُوِينْ اَجِنْدِي *ər qoyïn aqïndï* —— ئادەم قوينىنى ئېچىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى. بۆشۈكتىكى بالىنىڭ يۆگىكى، كېسەل ياتقان كىشىنىڭ يېپىنچىسى ئېچىلسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِنُــرْ – اَجِنْمــاقْ *aqïnur - aqïnmaq*). // 268 I

اُذُنْدِي ożundï ئويغانىدى. اَرْ اُذُنْدِي *ər ożundï* —— ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغانىدى (اُذُنُــرْ – اُذُنْماقْ *ożunur – ożunmaq*).

اُذُنْدِي użundï ئۆچتى. اُوتْ اُذُنْدِي *ot użundï* —— ئوت ئۆچتى. يُلا اُذُنْدِي *yula użundï* —— چىراغ ئۆچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذُنُرْ – اُذُنْماقْ *użunur - użunmaq*). اَنِــكْ قُتِ اُذُنْدِي *anïŋ qutï użundï* —— ئۇنىڭ قۇتى ئۆچتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَمْدِي اُوذُنْ اُذُنْدِي	*əmdi użun ożundï*	[ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى،
كِيدِنْ تَلِمْ اُكُنْدِي	*qadin təlim ökündi*	كېيىن تولا ئۆكۈندى،
ايلْ بُلْغالِ اِكَنْدِي	*əl boloqalï ikəndi*	ئەل بولۇشقا ئىكەندى،
اَنْدَغْ اَرِكْ كِيْم اُتارْ	*andaq ərig kim utar*[①] //	ئۇنداق ئادەمنى كىم يېڭەر؟] 269 I

دۇشمەن ئەمدى ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى، ئەل بولۇشتىن باش تارتقانلىقىغا كۆپ پۇشايمان يېدى، ئۇنداق ئادەمنى مەندىن باشقا كىم يېڭىدۇ؟

---

① بۇ شېئىر ئەسلىدە « اَرْ اُذُنْدى *ər ożundï* —— ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن جۈملىدىن كېيىن كېلىشى لازىم ئىدى، چۈنكى بۇ شېئىردا مىسال كەلتۈرۈلگەن سۆز «اُذُنْ اُذُنْدى *uzun ozundï* ـــ ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن سۆزدۇر. ئەمما، يازما نۇسخىدا «اُتْ اُذُنْــــدى *ot użundï*» دېگەن جۈملىدىن كېيىن كەلگەن. بىز ئورنىنى ئالماشتۇرمىدۇق.

ئارِنْـــدِي arïndï ئېرىغدانـدى، تازىلانـدى. ئارْ ئارِنْـدِي *ər arïndï* —— ئـەر ئېرىغدانـدى، يـەنى هاك ئارىلاشمـسى بىلـەن مويـنى چۈشـۈرۈپ سـۈننـەت قىلـدى (ئارِنُـــورْ - ئارِنْمـــاقْ *arïnur - arïnmaq*).

ئُرُنْدِي urundï: ئُلْ ئُوزِنْ ئُرُنْدِي *ol özin urundï* —— ئۇ (بـىر ئىشقا پۈشايمان يەپ) ئۆزىنى كايىدى. بـىرەر نەرسـىنى ئۇرۇۋاتقانـدەك كۆرۈنۈشكـمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشلىتىلىدۇ. ئارْ سُقْلُقْ ئُرُنْدِي *ər suvluq urundï* —— ئادەم سـەللە ئورىـدى. ئُراغُتْ بُرُنْجُكْ ئُرُنْـــدِي *uraqut bürünqük urundï* —— خوتـۇن پـۈركـەنچە پـۈركـەندى (ئُرُنُـــرْ – ئُرُنْمـــاقْ *urunur - urunmaq*). // I 270

ئُرُنْدِي üründï: ئارْ سِكِي ئُرُنْدِي *ər siki üründï* —— ئادەمنـىڭ ئالـىتى قوپـتى (ئُرُنُـــرْ - ئُرُنْماكْ *ürünür - ürünmək*).

ئارِنْدِي ərindi ئېرىنـدى. ئارْ ايشْـــقا ئارِنْـــدِي *ər ïxqa ərindi* —— ئادەم ئىشقا ئېرىنـدى (ئارِنُرْ – ئارِنْماكْ *ərinür - ərinmək*).

ئاسِـــنْدِي əsindi: ئاتْ ئاسِـــنْدِي *at əsindi* —— ئات يۇلقۇنـدى، يـەنى بوشـىنىش ئۈچـۈن ئارغامچـىنى تارتـىپ، ئۈزۈۋېتـەي دەپ قالـدى.

ئاسِنْدِمْ isindim: مَنْ ئانكارْ ئاسِنْدِمْ *mən anar isindim* —— مـەن ئاڭـا كـۆيۈپ قالـدىم. ئُلْ ئُتْقـــا ئاسِـــنْدِي *ol otqa isindi* —— ئـۇ ئوتقـا ئىسسـىندى. ئُلْ كُـــونْ ئاسِـــنْدِي *ol kün[1] isindi* —— ئۇ//ئاپتاپسـىندى (ئاسِنُورْ – ئاسِنْماكْ *isinür - isinmək*). // 109 I 271

ئاشَنْدِي ixəndi ئىشـەندى، تايانـدى. ئُلْ مَنكا ئاشَنْدِي *ol manja ixəndi* —— ئـۇ ماڭـا ئىشـەندى (ئاشَنُورْ – ئاشَنْماكْ *ixənür - ixənmək*).

ئاشُنْدِي axundï ئېشـىپ كـەتتى، ئۆتۈپ كـەتتى. ئُلْ مَنْدِنْ ئاشُنْدِي *ol məndin axundï* – ئـۇ مـەندىن ئېشـىپ كـەتتى (ئاشُنُرْ – ئاشُنْماقْ *axunur - axunmaq*).

ئاقْنْدِي avïndï ئاۋۇنـدى، كـۆنۈكتى، ئېچـىل بولـدى. ئُلْ مَنكا ئاقْنْدِي *ol manja avïndï* —— ئـۇ ماڭـا ئېچـىل بولۇپ قالـدى (ئاقُنُرْ – ئاقْنماقْ *avïnur - avïnmaq*).

---

[1] بۇ جۈملـه «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمـه نۇسخىلىرىدا «دا» قوشـۇپ « ئُلْ كُونْ دا ئاسِـــنْدى» شـەكلىـده بېرىلگەن، لـېكىن يازمـا نۇسخىدا «كُـــونْ» سـۆزىدىن كېـيىن «دا» قوشۇمچىسـى بېرىلمـىگەن. بـىز هـازىرقى زامـان ئۇيغـۇر تىلـىدىكى «ئاپتاپسـىندى» دېگـەن جۈملـىده «دا» قوشـۇمچىسـىنىڭ كەلمەيـدىغانلىقىنى نـەزەردە تۇتـۇپ، بـۇ جۈملـىنى يازمـا نۇسخا بويىچە ئالدۇق.

اُقُنْدِي uvundï: اُلْ اُزنكا اَتْماكْ اُقُنْدِي *ol өziŋə ətmək uvundï* — ئۇ ئۆزىگە نان ئۇۋاتتى (اُقُنُرْ – اُقُنْماقْ *uvunur - uvunmaḳ*). اُلْ اَلْكِنْ اُقُنْدِي *ol əlkin uvundï* — ئۇ(بېشىغا چۈشكەن مۇسىبەت، ئاڭلىغان يامان خەۋەر ياكى ئاغرىقنىڭ ئازابى سەۋەبىدىن) قوللىرىنى ئۇۋۇلىدى.

اُقْنْدِي oḳïndï ئوقۇلدى. بِتِكْ اُقْنْدِي *bitik oḳïndï* — كىتاب ئوقۇلدى. اُلْ بِتِكْ اُقْنْدِي *ol bitik oḳïndï* — ئۇ ئۆزىنى كىتاب ئوقۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اُقُنُرْ – اُقْنْماقْ // *oḳïnur - oḳïnmaḳ*). بۇ سۆزدىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىدىن ئۆزگەرگەن. 272 I

اَكِنْدِي əkindi: اُلْ اُوزِنكا تَرِغْ اَكِنْدِي *ol өziŋə tarïoq əkindi* — ئۇ ئۆزىگە ئاشلىق تېرىدى (اَكِنُرْ – اَكِنْماكْ *əkinür - əkinmək*).

اُكُنْدِي өkündi ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى. اُلْ يازُقنكا اُكُنْدِي *ol yazuḳïŋa өkündi* — ئۇ گۇناھىغا ئۆكۈندى. ھەرقانداق ئىشتا پۇشايمان قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكُنُرُ – اُكُنْماكْ *өkünür - өkünmək*).

اُكُنْدِي өgündi ماختاندى. اُلْ اُزِنْ اُكُنْدِي *ol өzin өgündi* — ئۇ ئۆزىنى ماختىدى (اُكُنُرْ – اُكُنْماكْ *өgünür - өgünmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُنْكُوجِي اُمِنْدا اَرْتاتُرْ *өgüngüqi өmində artatur*

ماختانچاق ئىشتىنىنى بۇلغار.

يەنى ماختانچاق ئادەم ئەملي سىناق ۋاقتىدا ئۆز گېپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، خجىللىقىدىن ئىشتىنىغا چىقىرىپ قويىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ماختانچاقلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَنْدِي əkəndi: اَتْ اَكَنْدِي *at əkəndi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكَنُرْ – اَكَنْماكْ *əkənür - əkənmək*). // 273 I

اَكَنْدِي igəndi بوغاز بولدى. قِسْراقْ اِكَنْدِي *ḳïsraḳ igəndi* — بايتال بوغاز بولدى.

اَلِنْدِي alïndï: اُلْ اَلِمِنْ اَلِنْدِي *ol alïmïn alïndï* — ئۇ ئېلىشىنى (بىر كىمنىڭ ياردىمىسىز) ئالدى (اَلِنُرْ – اَلِنْماقْ *alïnur – alïnmaḳ*).

اُلَنْدِي ulandï ئۇلاندى. اُلَنْدِي نانْكْ *ulandï nəŋ* — ئۇلاندى نەرسە (اُلانُرْ – اُلَنْماقْ *ulanur - ulanmaḳ*). // 110

اُلُنْدِي olundï ئۇلاندى، تولغاندى، ئايلاندى. اُلُنْدِي نانْكْ *olundï nəŋ* —— ئۇلانغان نەرسە، دەرەخكە ئورالغان ئارغامچىدەك ياكى يۆگىلىۋالغان يىلاندەك چىرمالغان نەرسە.

يُولْ اُلُنْدِي *yol olundï* —— يول ئايلاندى (اُلُنْرْ - اُلُنْماقْ *olunur - olunmaq*).

اُلِنْدِمْ olïndïm تولغاندىم، زىرىكتىم. مَنْ بُو ايشْتا اُلِنْدِمْ *mən bu ïxta olïndïm* —— مەن بۇ ئىشتىن زىرىكتىم (اُلُنْرْمَنْ - اُلِنْماقْ *olïnurmən - olïnmaq*).

اَلَنْدِي iləndi: اُلْ اَنكارْ اِلَنْدِي *ol aŋar iləndi* —— ئۇ ئاڭا كايىدى، يەنى ئۇ، بىر ئىشتا ئۇنىڭ ئىشەنچسىنى ئاقلىيالمىغىنى ئۈچۈن، ئۇنى ئەيىبلىدى. تاپا — تەنە ئۈچۈنمۇ «اِلَنْجْ *iləŋq*» سۆزى ئىشلىتىلمىدۇ (اُلاُنْرْ - اِلَنْماكْ *iləmür - iləmmək*). // I 274

اِلِنْدِي ilindi ئىلىندى. تِكانْ تُونْقا اِلِنْدِي *tikən tonka ilindi* —— تىكەن تونغا ئىلىندى (اِلِنُرْ - اِلِنْماكْ *ilinür - ilinmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تابدۇ ماڭا ئەسىر چۈشتى،	*tabdu① maŋa ilindi②*	بىدُو مَنكا اَلِنْدِي
جاپا - مۇشەققەت چېكىپ تولغاندى،	*əmgək kərü olïndï //*	اَمْكاكْ كُرُو اُلِنْدِي I 275
قىلمىشىغا پۇشايمان قىلدى،	*kïlmïxïŋa iləndi*	قِلْمِشِنكا اِلَنْدِي
ئۇ توتقۇن بولۇپ قىينىلىۋاتىدۇ.]	*tutoqun bolup ol katar*	تُتْقُنْ بُلُبْ اُلْ قَتارْ

دۇشمەن ماڭا ئەسىر چۈشتى، بېشىغا كەلگەن جاپا - كۈلپەتتىن قىينالدى، ھەتتا جېنىدىن تويدى، قىلمىشىغا پۇشايمان يېدى ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئەيىبلىدى، بۇرۇن ئەركىن ئۆتكەن ئادەمگە بۇ ئىشلار بەك ھارىكىلىۋاتىدۇ.

اَرْ يَغي قا اِلِنْدِي *ər yaqïqa ilindi* —— ئادەم دۇشمەنگە ئەسىر چۈشتى.

كَيِكْ تُزَقْقا اِلِنْدِي *kəyik tuzaqka ilindi* —— كىيىك (ئوۋ) تۇزاققا ئىلىندى.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بِدُو» شەكلىدە بېرىلگەن. بېسىم ئاتالاي «بىر كىشىنىڭ ئېتى بولسا كېرەك» دېگەن قىياس بىلەن «تَبْدُو» شەكلىدە تۈزەتكەن. بىز بۇ پىكىرنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اَلِنْدى » شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، توغرىسى «اِلِنْدى *ilindi*» بولسا كېرەك. چۈنكى، بىرىنچىدىن،بۇ شېئىر «اِلِنْدى *ilindi*» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن: ئىككىنچىدىن، ئاپتورنىڭ ئۆزى شۇنىڭ كەينىدىنلا «كَيِكْ تُزَقْ قا اِلِنْدى *kəyik tuzaqka ilindi*» دېگەن مىسالدا بۇ سۆزنى «اِلِنْدى *ilindi*» شەكلىدە بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز «اِلِنْدى *ilindi*» دەپ ئىلىشنى توغرا تاپتۇق.

اُمُنْدُمْ umundum ئۇمىدلەندىم. مَنْ تَنكْرِيدِنْ اُمُنْدُمْ *mən təŋridin umundum* —— مەن تەڭرىدىن ئۇمىدلەندىم (اُمُنُرْ – اُمُنْماقْ *umunur - umunmaḳ*).

اَنُنْدِي anundï: اُلْ ياغِي قا اَنُنْدِي *ol yaoïḳa anundï* —— ئۇ يېغىغا قارشى تەييارلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَنُنُرْ – اَنُنْماقْ *anunur - anunmaḳ*).

اِنَنْدِمْ ïnandïm ئىنانىدىم، ئىشەندىم. مَنْ اَنكارْ اِنَنْدِمْ // *mən aŋar ïnandïm* —— مەن ئاڭا 276 I ئىنانىدىم (اِنانُرْ – اِنَنْماقْ *ïnanur - ïnanmaḳ*). «ئىشەنچلىك بەگ»مۇ «اِنَنْجْ بَكْ *ïnanq bəg*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

اَبِتّي abïttï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتلە تتى. اُلْ اُزِنْ مَنْدِنْ اَبِتّي *ol ɵzin məndin abïttï* —— ئۇ ئۆزىنى مەندىن يوشۇردى. نەرسىلەرنى يېپىپ ياكى يوشۇرۇپ قويۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَبِتُرْ – اَبِتْماقْ *abïtur - abïtmaḳ*).

اَتَتّي atattï: تاىْ اَتَتّي *tay atattï* —— تاي ئات بولدى؛ تاي چوڭىيىپ ئات قاتارغا كىردى. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «فُتَيّاتِ الْجَارِيَةُ – قىز بويىغا يەتتى» دېيىلگىنىگە ئوخشاش // ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 111

تاىْ اَتَتْسا اَتْ تِنُورْ اُغُولْ اَرَذْسا اَتا تِنُورْ

tay atatsa at tïnur oɣul ərəżsə ata tïnur

تاي ئات بولسا، ئات تىنۇر، ئوغۇل ئەر بولسا، ئاتا تىنۇر.

تاي چوڭ بولسا، ئات ئارام ئالىدۇ، مىنىلىشتىن قۇتۇلىدۇ؛ ئوغۇل چوڭ بولسا، ئاتىنىڭ ئىشىنى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا ئارام ئالىدۇ.

277 I شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

تَكُرْ مَنِكْ ساقِمْنِي بِلْكالِكا اَىْ *təgür mənin savïmnï bilgəligə ay*

تِنُرْ قَلِي اَتَسْا قِسْرَقْ سَنِ تاىْ *tïnur ḳalï atatsa ḳïsraḳ sïnï*① *tay*

[يەتكۇز مېنىڭ سۆزۈمنى، بىلىم ئەھلىلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.]

سۆزۈمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېيى چوڭىيىپ ئات قاتارغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

اَتَتّــي ətətti: اُلْ اَنِ اَتَتّــي *ol anï ətətti* — ئۇ ئۇنى قىيىن ئەھۋالغا سېلىپ قويدى (اَتاتُرْ – اَتَتْماقْ *ətətür - ətətmək*).

اَجِتّــي aqïttï ئېچىتتى. اُلْ سِــرْكا اَجِتّــي *ol sirkə aqïttï* — ئۇ سىركە ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اِنكْ//كُو نْكْلِنْ اَجِتّي *ol anïŋ kөŋlin aqïttï* — ئۇ (ئېچىنىشلىق بىر ئىش بىلەن) ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەمكىن قىلدى، كۆڭلىنى ئاغرىتتى (اَجِتُرْ – اَجِتْماقْ *aqïtur – aqïtmaḳ*).

اُذِتّــي użïttï: اُلْ مَنِ اُذِتّــي *ol məni użïttï* — ئۇ مېنى ئۇخلاتتى. اُلْ يُغُــرْتْ اُذِتّــي *ol yoqurt użïttï* — ئۇ قېتىق ئۇيۇتتى. اُلْ اُذْتْما اُذِتّــي *ol użïtma użïttï* — ئۇ پىشلاق پىشۇردى. اُلْ اُتْ اُذِتّي *ol ot użïttï* — ئۇ ئوت ئۆچۈردى (اُذِتُرْ – اُذِتماقْ *üżïtur - użïtmaḳ*).

اَرِتّي arïttï ئەرتتى، تازىلىدى. اُلْ تَرِغْ اَرِتّــي *ol tarïoq arïttï* — ئۇ بۇغداي تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرِتُــرْ – اَرِتْمــاقْ *arïtur - arïtmaḳ*). اُلْ قــوزِي اَرِتّــي *ol ḳozï arïttï* — ئۇ قوزا پىچتى. بالىنى خەتنە قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَرَتّي ərətti: اُغْلانْ اَرَتّي *oqlan ərətti* — بالا ئەر بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَرَذْتــي *ərəżti*» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىپ «اَرَتّي *ərətti*» بولۇپ قالغان، بۇ خۇددى

① بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «سَنِ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، يازما نۇسخا 514- بەتتە «سِنِ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «سِنِ *sïn*» سۆزىنىڭ «بوي - تۇرق، سىن - سىياق» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ۋە شېئىرنىڭ بۇ مىسراسى شۇنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*sïn*» دەپ ئالدۇق.

ئەرەبچىدىكى «مُذَكِّر» سۆزىنىڭ «ذَكَر» سۆزىدىن//كېلىپ چىققىنىغا ئوخشايدۇ 279 I
(اَرَذُورْ – اَرَذْماكْ ərəżür - ərəżmək).

اَرُتّي ərütti ئېرىتتى. اُلْ ياغْ اَرُتّي ol yaoq ərütti — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُتُرْ – اَرُتْماكْ ərütür - ərütmək).

اَزِتّي azïtti ئازدۇردى، ئېزىقتۇردى. اُلْ اَنكارْ يُولْ اَزِتّي ol aŋar yol azïtti — ئۇ ئاڭا خاتا يول كۆرسەتتى، ئۇ ئۇنى يولدىن ئازدۇردى (اَزِتُرْ – اَزِتْماقْ azïtur – azïtmaq).

اَزِتّي əzitti: اُلْ اُغْلانْ قُلاقِنْ اَزِتّي ol oqlan qulaqïn əzitti — ئۇ بالىنىڭ قۇلقىنى تىلدى//بىر نەرسىنى ئۇزۇنىغا جىراش ياكى تىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ 112
(اَزِتُرْ – اَزِتْماكْ əzitür - əzitmək).

اُزَتّي uzatti ئۇزارتتى، سوزدى. اُلْ يِشِغْ اُزَتّي ol yïxïoq uzatti — ئۇ تاننى ئۇزارتتى. اُلْ ايشِغْ اُزَتّي ol ïxïoq uzatti — ئۇ ئىشنى كەينىگە سوزدى (اُزاتُرْ – اُزاتْماقْ uzatur - uzatmaq).

اُزِتّي üzitti: اُلْ اَنكْ قُلاقِنْ اُزِتّي ol anïŋ qulaqïn üzitti — ئۇ (تولا سۆزلەپ) ئۇنىڭ قۇلقىنى پاك قىلمۇەتتى. سِركا كُبْنِ اُزِتّي sirkə küpni üzitti —// سىركە (ئېچىپ كېتىپ) كۇپتىن سىزىپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزِتُرْ – اُزِتْماكْ 280 I
üzitür - üzitmək).

اَسِتّي əsitti سوزدۇردى. اُلْ اُرُقْنِ اَسِتّي ol urukni əsitti — ئۇ ئارغامچىنى سوزدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسِتُرْ – اَسِتْماكْ əsitür - əsitmək).

اُسِتّي usïtti ئۇسساتتى. تُوزْلُغْ اَتْ مَنِ اُسِتّي tuzluoq ət məni usïtti — تۇزلۇق ئەت مېنى ئۇسساتتى (اُسِتُرْ – اُسِتْماقْ usïtur – usïtmaq).

اِسِتّي isitti ئىسسىتتى. اُلْ مُونْ اِسِتّي ol mün isitti — ئۇ شورپا ئىسسىتتى. تۆمۇر ۋە باشقا نەرسىلەرنى قىزىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَرْ اِسِتّي ər isitti — ئادەمنىڭ ئىسسىتمىسى ئۆرلىدى. بۇ پېئىل مۇشۇ جۈملىدە ئۆتۈمسىزدۇر؛ ئالدىنقى جۈملىدە بولسا ئۆتۈملۈكتۇر (اِسِتُرْ – اِسِتْماكْ isitür - isitmək).

اَشَتّي axatti ئاشاتتى، يېگۈزدى. اُلْ مَنكا اَشْ اَشَتّي ol maŋa ax axatti — ئۇ ماڭا ئاش يېگۈزدى. بۇ سۆزنى كۆپچىلىك تۇركىلەر خانلارنىڭ ۋە چوڭلىرىنىڭ زىياپىتى ۋاقتىدا ئىشلىتىدۇ؛ ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ئادەتتىكى ئاش//يېگۈزۈشكىمۇ قوللىنىدۇ. 281 I
ئوغۇزلارنىڭ قائىدىگە مۇۋاپىق (اَشَتُرْ – اَشَتْماقْ axatur – axatmaq).

اَشُتّي əxütti ياپتۇردى. اُلْ مَنكا يُغُرْقــانْ اَشُــتّي *ol maŋa yoqurkan əxütti* —— ئۇ ماڭا يوتقان ياپتۇردى. بىر كىمنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە يېپىشنى بۇيرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُتُرْ - اَشُتْماكْ *əxütür - əxütmək*) شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اذُو بيرِبْ بُشُتُّمْ	*ïżu bərip boxuttum*	[ئەركىلىك بېرىپ بوشاتتىم،
تَقارْ يُولُغْ تَشُتُّمْ	*tavar yuluoŋ taxuttum*	تۆلەم مالنى توشۇتتۇم،
اَرَنْ اَسّنْ اَشُتُّمْ	*ərən əssin əxüttüm*	ئەر گۈناھىنى ياپتۇردۇم،
يُكُنْ بَرْجا اُزي جغْدي	*yükün barqa өzi qïoqdï*	يۈكىنى پۈتۈنلەي ئۆزى چىگدى.]

I 282 قولغا چۈشكەن بىر ئەسىر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ:«ئۆز جېنىڭنى قۇتقۇزۇشقا تۆلەملىك مال كەلتۈر» دەپ ئۇنى بوشاتتىم، كەلتۈرگەن مېلىنى ئۆزىگە توشۇتتۇم ۋە ئۇنى ئۆز گۈناھىنى ئۆزى يۈيۇشقا بۇيرۇدۇم، ھەتتا ئۇلارنىڭ چوڭىمۇ يار - يۆلەكسىز قېلىپ، ئۆز يۈكىنى ئۆزى تاڭدى.

اُشُتّي üxütti ئۇشۇتتى، توڭدۇردى. اُلْ مَنِ تُمْلِغْ قا اُشُــتّي *ol məni tumlïoqka üxütti* ——

113 ئۇ مېنى سوغۇقتا توڭدۇردى. اُلْ سُجُكْ اُشُتّي *ol süqük üxütti* ——// ئۇ شەربەتنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئىچىلىدىغان بىر خىل شارابنى سوۋۇتۇش ئۈچۈن سوغۇق يەرگە قويدى (اُشُتُرْ - اُشُتْماكْ *üxütür - üxütmək*).

اُشَتّي uxatti ئۇشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُشَتّي *ol ətmək uxatti* —— ئۇ نان ئۇشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى پارچىلاش ۋە ئۇۋۇتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشَتُرْ - اُشَتْماقْ *uxatur - uxatmaq*).

اُشَتّي üxətti: اُلْ اَنكْ اَونْ اُشَــتّي *ol anïŋ əwin üxətti* —— ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرتتى (ئاختۇرغۇزدى). ھەرقانداق نەرسىنى سۈرۈشتۇرۇشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشَتُرْ - اُشَتْماكْ *üxətür - üxətmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

I 283 قُلاقْ اَشِتْسا كُونكُولْ بِلِيرْ كُوزْ كُورْسا اُذِكْ كَلِيرْ //

*kulaq əxitsə køŋül bilir køz kørsə üżik kəlir*①

قۇلاق ئىشىتسە كۆڭۈل بىلەر، كۆز (سۆيۈملۈكىنى) كۆرسە ئۇدۇك (ھەۋەس) كېلەر.

---

① بۇ ماقالنىڭ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسىزدەك تۇرىدۇ. چۈنكى، ماقالدىكى «اَشِتْسا *əxitsə*» سۆزى بىلەن يۇقىرىدىكى «اُشَــتّي *üxətti*» سۆزىنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئېھتىمال، بۇ يەرگە «اَشِــتّي *əxitti*» دېگەن پېئىل يېزىلماقچى بولسا كېرەك.

اَغِتّي aoqïttï چىقاردى. اُلْ اَنِ تـــاغْ قـــا اَغِتّـــي *ol anï taoqka aoqïttï* —— ئۇ ئۇنى تاغقا چىقاردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَنْكْرِي بُلتْ اَغِتّي *tәŋri bulït aoqïttï* —— تەڭرى بۇلۇت چىقاردى (اَغتُرْ – اَغتْماقْ *aoqïtur - aoqïtmaq*).

اَقِتّي akïttï ئېقىتتى. تَنْكْرِي اَقِـــنْ اَقِتّـــي *tәŋri akïn akïttï* —— تەڭرى ئېقىن (سەل) ئېقىتتى. اُلْ سُوقْ اَقِتّي *ol suv akïttï* —— ئۇ سۇ ئېقىتتى. بَكْ اَقِنْجي اَقِتّـــي *bәg akïnqï akïttï* —— بەگ دۈشمەن ئۈستىگە زەربىدار قوشۇن ئەۋەتتى (اَقِتُرْ – اَقِتْماقْ *akïtur - akïtmak*).

اُقِتّي okïttï ئوقۇتتى. اُلْ مَنكـــا بِتـــكْ اُقِتّـــي *ol maŋa bitik okïttï* —— ئۇ ماڭا كىتاب ئوقۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُقِتُرْ – اُقِتْماقْ *okïtur - okïtmak*)// 284 I

اَكِتّي əkitti ئەككۈزدى، تېرىتتى. اُلْ تَرِغْ اَكِتّي *ol tarïoq əkitti* —— ئۇ ئاشلىق ئەككۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكِتُرْ – اَكِتْماكْ *əkitür - əkitmək*).

اُكِتّي ügitti تارتتۇردى. اُلْ تَرِغْ اُكِتّـــي *ol tarïoq ügitti* —— ئۇ بۇغداي تارتتۇردى. باشقا نەرسىلەردىن ئۇن تارتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكِتُـــرْ – اُكِتْمـــاكْ *ügitür - ügitmək*).

اِكِتّي igitti: اُلْ اَنِ اِكِـــتّي *ol anï igitti* —— ئۇ ئۇنى تەربىيىلىدى (پەرۋىش قىلدى). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اِكِذْتـــي *igiżti*» بولۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (اِكِذُرْ – اِكِذْماكْ *igiżür - igiżmək*).

اُولَتّي ulattï ئۇلاتتى. اُلْ يِبْ اُولَتّي *ol yïp ulattï* —— ئۇ يىپ ئۇلاتتى (اُلَتُـــرْ – اُلَتْمـــاقْ *ulatur - ulatmak*).

اُولِتّـــي ulïttï ھۆۋلاتتى. اُلْ اَنِ اُرُبْ اُولِتّـــي *ol anï urup ulïttï* —— ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ (بۆرىدەك) ھۆۋلىتىۋەتتى (اُولِتُرْ – اُولِتْماقْ *ulïtur - ulïtmak*).

اُولِتّي olïttï ئولاتتى، تولغاتتى. اُلْ اَنكْ بُيْنِنْ اُولِتّي *ol anïŋ boynïn olïttï* —— ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى ئولاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ – اُلِتْماقْ *olïtur - olïtmak*).// 285 I

اُلِتّي ɵlitti ھۆللەتتى، ھۆل قىلدى. اُلْ تُونْ اُلِتّي *ol ton ɵlitti* ——// ئۇ تونىنى ھۆل قىلدى. 114
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ – اُلِتْماكْ *ɵlitür - ɵlitmək*).

اَلَتّي ələtti ئېلىپ باردى. اُلْ قاغُونْ اَڤْكا اَلَتّي *ol kaoqun əvgə ələtti* —— ئۇ ئۆيىگە قوغۇن

ئېلىپ باردى (اَلَتُرْ – اَلَتْماكْ *ələtür - ələtmək*).

اُلَتِّي ülətti ئۇلەشتۇردى. اُلْ جِغايْ قا يَرْمـــاقْ اُلَتّـــي *ol qïoqayka yarmak ülətti* —— ئۇ كەمبەغەللەرگە يارماق ئۇلەشتۇردى (اُلَتُرْ – اُلَتْماكْ *ülətür - ülətmək*).

اَمِتِّي əmitti: تامْ اَمِتّـــي *tam əmitti* —— تام قىيسايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كُـــنْكُلُمْ اَنكَرْ اَمِتّـــي *koŋlüm aŋar əmitti* —— كۆڭلۈم ئاڭا تەلپۈندى (اَمِتُـــرْ – اَمِتْمـــاكْ *əmitür - əmitmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلانْ تُكالْ قُمِتّي	*kulan tügəl komitti*	[قۇلان تۈگەل قوزغالدى،
اَرْقارْ سُقَقْ يُمِتّي	*arkar sokak yumitti*	ئارقار - كېيىك توپلاندى،
يَيْلاغْ تَبا اَمِتّي	*yaylaoq taba əmitti*	ياپلاق تامان تەلپۈندى،
تزكق تُرُب سَكْرِشُورْ//	*tizik*① *turup səkrixür*	تىزلىشىپ سەكرىشەر.]

I 286

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باھار كېلىپ قۇلانلار ئويناقلاپ كەتتى، ئارقارلار، كېيىكلەر توپلىنىشتى، ئۇلار ياپلاققا قاراپ مېڭىشتى، ئۇلار قاتار - قاتار تىزلىپ سەكرەشمەكتە.

اَنُتّي anutti تەييارلىدى. اُلْ يَغي قا تُلُمْ اَنُتّـــي *ol yaoqïka tolum anutti* —— ئۇ دۇشمەنگە قارشى قورال تەييارلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى تەييارلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز// ئىشلىتىلىدۇ (اَنُتُورْ – اَنُتْماقْ *anutur – anutmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

I 287

تُلُمْ اَنُتْسا قُلُنْ بُلُورْ تُلُمْ اُنُتْسا بُلُنْ بُلُورْ

tolum anutsa kulun bolur tolum unutsa bulun bolur

قورال تەييارلىسا، قۇلۇنلۇق بولار، قورالنى ئۇنتۇسا، تۇتقۇن بولار.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ تۆتىنچى مىسراسىدا «تزكـــق» دېگەن بىر مۇجمەل سۆز بار. بېسىم ئاتالاي بىلەن بروككېلمانلار بۇ سۆز خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «تـــزِكْ *tizik*» بولسا كېرەك دەيدۇ ۋە بۇنىڭغا يازما نۇسخا 194- بەت 15- قۇردىكى «سەپ، قاتار» دېگەن مەنىدە ئىزاھلانغان «تـــزِكْ *tizik*» سۆزىنى دەلىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ. بىز بۇ پىكىرنى توغرا كۆرۈپ، بۇ سۆزنى «*tizik*» دەپ ئالدۇق ۋە ئەرەبچىدىكى ئىزاھاتىغا ئاساسەن، «تىزلىشماق» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

بۇ ماقال هەر ئىشتا ئالدىن تەييارلىق كۆرۈشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُنَتّي unattï ئۇناتتى. مَنْ اُناماسْ اَرْدِمْ اُلْ مَنِ اُنَتّي *mən unamas ərdim ol məni unattï* — مەن ئۇنىمايتتىم، ئۇ مېنى ئۇناتتى (اُناتُرْ – اُنَتْماقْ *unatur - unatmaḳ*).

اُنِتّـــي unïttï ئۇنتـۇدى. اُلْ سُـــوزِنْ اُنِتّـــي *ol sözin unïttï* — ئۇ سۆزنى ئۇنتۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنِتُرْ – اُنِتْماقْ *unïtur - unïtmaḳ*).

اِينَتّي ənättï ئەنلەتتى، ئەن سالدۇردى اُلْ قُـــوِينْ اِينَتّـــي *ol ḳoyïn ənättï* — ئۇ قويىنى ئەنلەتتى (اِنَتُورْ – اِنَتْماكْ *ənätür - ənätmək*).

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَيِتّي ayïttï سوردى. اُلْ مَنكا سُوزْ اَيِتّي *ol maŋa söz ayïttï* — ئۇ مەندىن سۆز سوردى. ئوغۇزلار «مَنْ اَنكارْ سُوزْ // اَيِتّمْ *mən aŋar söz ayïttïm*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مەن ئاڭا سۆز قىلدىم» دېگەن بولىدۇ. لېكىن، بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق ئەمەس (اَيِتُـــورْ – اَيِتْماقْ *ayïtur - ayïtmaḳ*). 288 I

اُيَتّي uyattï ئۇياتتى، ئۇيالدى. اُلْ مَنْدِنْ اُيَتّي *ol məndin uyattï* — ئۇ مەندىن ئۇياتتى. بۇ سۆز ئەسلىدە «اُيـــاذْتي *uyażtï*» ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «اُيَتّي *uyattï*» بولۇپ قالغان (اُياذُرْ – اُياذْماقْ *uyażur - uyażmaḳ*). // 115

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَبِيدّي abïddï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتلەتتى. اُلْ اَنِ كِشِيدِنْ اَبِيدّي *ol anï kixidin abïddï* — ئۇ ئۇنى كىشىدىن يوشۇردى. باشقا نەرسىلەرنى يوشۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَبِتُرْ – اَبِتْماقْ *abïtur - abïtmaḳ*).

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

اُنكُقْتِي oŋuk‚tï ئۆڭدى. اَرْ يُوزِي اُنكُقْتِي *ər yüzi oŋuk‚tï* — ئادەمنىڭ يۈزى ئۆڭدى.

I 289 بَرْجِنْ اُنكُقْتِي *barqïn oŋuk‚tï* —// تاۋار ئۆڭدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنكُقَارْ – اُنكُقْماقْ *oŋuk‚ar - oŋuk‚mak‚*).

اُنكُلْتِي oŋultï ئۇڭلاندى. سُكَلْ اُنكُلْتِي *səgəl oŋultï* — كېسەل ئۇڭلاندى. ايشْ اُنكُلْتِي *ix oŋultï* — ئىش ئۇڭلاندى، چىگىچ ئىش ئۇڭلاندى (اُنكُلُورْ – اُنكُلْماقْ *oŋulur - oŋulmak‚*)

I 290 ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ۋە
تۆتىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق بولغان
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اُرْبَــــرْدِي ürpərdi ھۇرپەيدى. اَرْ اُرْبَــــرْدِي *ər ürpərdi* — ئادەم (غەزەپتىن ياكى ئۇرۇشماقچى بولۇپ) ھۇرپەيدى. شۇنداقلا «تَقاغُونْ اُرْبَرْدِي *takaoqu*① *ürpərdi* — خوراز (سوقۇشۇش ئۈچۈن) ھۇرپەيدى»، «اَنِكْ تِينِ اُرْبَرْدِي *anïŋ yəni ürpərdi* — ئۇنىڭ تۈكى ھۇرپەيدى» دەپمۇ ئىيتىلىدۇ (اُرْبَــــرُرْ – اُرْبَرْمــــاكْ *ürpərür - ürpərmək*).

اُبْتُــــرْدِي ɵptürdi ئۆپتۈردى، سۆيدۈردى. اُلْ اَنِي اُبْتُــــرْدِي *ol anï ɵptürdi* — ئۇ ئۇنى سۆيدۈردى (اُبْتُرُرْ – اُبْتُرْماكْ *ɵptürür - ɵptürmək*). // 291 I

اَتُّــــرْدِي atturdï ئاتتۇردى. اُلْ اُقْ اَتُّــــرْدِي *ol oķ atturdi* — ئۇ ئوق ئاتتۇردى، ئۇ ئوق ئېتىشقا بۇيرۇدى. ھەربىر نەرسىنى ئاتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتُّرُرْ – اَتُّرْماقْ *atturur - atturmaķ*).

اُتُّرْدِي ɵttürdi چالدۇردى. سِبِزْغُو اُتُّرْدِي *sïbïzoqu ɵttürdi* — نەي چالدۇردى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئادەمنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئاۋاز چىقىرىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتُّرُرْ – اَتُّرْماكْ *ɵttürür - ɵttürmək*).

اِتُّرْدِي ətturdi توزەتتۇردى. اُلْ مَنكْ ايشِمْ اِيتُّرْدِي *ol mənïŋ ïxïm ətturdi* — ئۇ مېنىڭ ئىشىمنى توزەتتۇردى. اُلْ اَتُكْ اِيتُّرْدِي *ol ətük ətturdi* — ئۇ ئۆتۈك توزەتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِيتُّرُرْ – اِيتُّرْماكْ *ətturür - ətturmək*).

اَجْتُرْدِي aqturdï ئاچتۇردى. اُلْ قَبُغْ اَجْتُرْدِي *ol ķapuoq aqturdi* — ئۇ قوۋۇق ئاچتۇردى.

---

① بۇ يەردە بۇ سۆز «تَقاغُونْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا «تَقــاغُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلاندۇق.

باشقا نەرسىلەرنى ئاچتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجْتُــرُرْ - اَجْتُرْمــاقْ *aqturur - aqturmaq*).

اِجْتُرْدِي iqtürdi ئىچتۇردى. اُلْ مَنكا سُوقْ اِجْتُرْدِي *ol maŋa suv iqtürdi* —— ئۇ ماڭا سۇ ئىچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجْتُرُرْ - اِجْتُرْمــاكْ *iqtürmək - iqtürür*).

I 292 116 بۇ مەنىدە «اِجُرْدِي// *iqürdi*» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلىدۇ.// بۇ سۆز

سُوقْ اِجُرْماسْ كا سُوتْ بِيرْ *suv iqürməskə süt bər* سۇ بەرمەسكە سۈت بەر

دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «ساڭا يامانلىق قىلغان كىشىگە ياخشىلىق قىل» دېگەن بولىدۇ.

بۇنداق پېئىللارنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىش - ھەرىكەتكە ئىككى شەخس قاتنىشىدۇ. بىرىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، يەنە بىرى ئىش - ھەرىكەتنى قىلىدۇ. بۇ مەقسەتتە پېئىلنىڭ تومۇرىغا ئىككى ھەرپ قوشۇلىدۇ. بۇنداق قائىدىلەرنى قىياس قىلىش بىلەنلا چۈشەنگىلى بولمايدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە يازدىم.

اَخْتَرْدِي ahtardi ئاختۇردى، ئاغدۇردى. اَرْ تاشِــغْ اَخْتَــرْدِي *ər taxïoq ahtardi* —— ئادەم تاشنى ئاغدۇردى. تُپِي يِغاجِغْ اَخْتَرْدِي *tüpi yïoqaqïoq ahtardi* —— بوران دەرەخنى ئاغدۇردى. بىرەر نەرسىنى ئاغدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزدە «خ - *h*» ھەرپى بىلەن «غ - *oq*» ئالماشقان. ئەرەبچىدىكى «خَتّــارٌ» بىلەن «غَــدّارٌ»، «خُمارُالنّــاسِ» بىلەن «غُمّــارُهُمْ» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. يەنە «اُلْ يِــيرْ اَخْتَــرْدِي *ol yər ahtardi* —— ئۇ يەر ئاختۇردى» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (اَخْتَرُرْ - اَخْتَرْماقْ *ahtarur – ahtarmaq*).

I 293 **اَرْتُرْدِي** arturdï: اُنْ يَرْماقْ اُوزا بِيرْ اَرْتُرْدِي *on yarmaq üzə bir arturdi*// —— ئون يارماق ئۇستىگە بىر (يارماق) ئارتتۇردى. اَرْ اَرْتُــرْدِي *ər arturdi* —— ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (اَرْتُرُرْ - اَرْتُرْماقْ *arturur - arturmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِي بَرُو اَرْتُرُ	*kəldi bərü arturu*
بِيرْدِي ايلِنْ اَرْتُرْ	*bərdi əlin arturu*
مُنْدا قَلبْ اُلْتُرُو	*munda kalïp olturu*
بُكْرِي بُلُبْ اُنْ بُتارْ	*bügri bolup ün pütər*

[هەددىدىن ئېشىپ ببرى (بىز تەرەپكە) كەلدى،
ئېلىنى ئۇستىلەپ بەردى،
بۇ يەردە ئۇنى پۇتۇپ،
مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپتۇ.]

ئەسىر چۇشكەن بىر بەگ توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ: بەگ بىزگە هەددىدىن ئېشىپ هۆركىرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەنىدى، ئاخىر بىزگە ئۆز ئېلىنىمۇ ئۇستەك قىلىپ بەردى، ئەمدى بىزنىڭ يېنىمىزدا بېلى مۇكچىيىپ، دېمى ئىچىگە چۇشۇپ ئولتۇرۇپتۇ.// 294 I

اَرْتُــرْدِ ərtürdi: اَنكْ يــازُقنْ اَرْتُــرْدِ *anïŋ yazuqïn ərtürdi* — ئۇنىڭ گۇناهىنى كەچۈردى. اَنكْ ايشِــنْ اَرْتُــرْدِ *anïŋ ïxïn ərtürdi* — ئۇنىڭ ئىشىنى ماقۇل كۆردى. بىر نەرسىنى بىر يەردىن ئىككىنچى بىر يەرگە ئۆتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتُرُرْ – اَرْتُرْماكْ *ərtürür - ərtürmək*).

اَزْتُرْدِ əztürdi تىلدۇردى. اُلْ اُغْلِ قُلاقِــنْ اَزْتُــرْدِ *ol oqlï qulaqïn əztürdi* — ئۇ ئوغلىنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇردى.//تېرىنى ياكى يەرنى ئۇزۇنىغا جىراشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَزْتُرُرْ – اَزْتُرْماكْ *əztürür - əztürmək*). 117

اُزْتُــرْدِ üztürdi ئۇزدۇردى. اُلْ يــبْ اُزْتُــرْدِ *ol yïp üztürdi* — ئۇ يىپ ئۇزدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْتُرُرْ – اُزْتُرْماكْ *üztürür - üztürmək*).

اَسْتُردِ asturdï ئاستۇردى. اُلْ اَرْ اَسْتُرْدِ *ol ər asturdï* — ئۇ ئادەمنى ئاستۇردى. اُلْ اَتْ اَسْتُرْدِ *ol ət asturdï* — ئۇ گۆش ئاستۇردى، گۆشنى قوزۇقىقا ئېسىشقا بۇيرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسْتُرُرْ – اَسْتُرْماقْ *asturur - asturmaq*).

اَسْتُرْدِ əstürdi: اُرُقْ اَسْتُرْدِ *uruq əstürdi* — ئارغامچىنى سوزدۇردى. اُلْ قَقْقْ اَسْــتُرْدِ *ol qavïq əstürdi* — ئۇ كېپەكنى تاسقاتتى، يەنى ئۇننى كېپەكىدىن ئايرىشقا بــۇيرۇدى. هەرقانــداق نەرســنى تاســقىتىش ۋە ئەگلىتىشكىمۇ // مۇشــۇ ســۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُسْتُرُرْ – اُسْتُرْماكْ *əstürür - əstürmək*)[①]. 295 I

اُسْتَرْدِ üstərdi: اُلْ مَنكا اُسْتَردِ *ol maŋa üstərdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇستۇنلۇكتە بەسلەشتى. اُلْ قِلْمِشْ ايشِــنْ اُسْــتَرْدِ *ol qïlmïx ïxïn üstərdi* — ئۇ قىلغان

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُسْتُرُرْ – اُسْتُرْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «*əstürür – əstürmək*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئىشىنى ئىنكار قىلدى. ھەرقانداق ئىشتىن تېنىۋېلىشقا ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُسْتَرُرْ – اُسْتَرْماكْ *üstərür - üstərmək*).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُوزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُتُونْ بِرْلا اُسْتَرْمْا

tüzün birlə urux utun birlə üstərmə

ياۋاش بىلەن ئۇرۇش، يۇزسىز بىلەن ئېيتىشما.

جاڭجاللاشساڭ ياۋاش بىلەن جاڭجاللاش، ئۇ ئېغىرىڭنى كۆتۈرىدۇ، يۇزسىز بىلەن ئېيتىشما، ئۇ سېنى شەرمەندە قىلىدۇ.

اِشْتُرْدِي əxtürdi ئىشىتتۈردى. اُلْ مَنكا اَذْكُو سُوزْ اِشْتُردِي *ol maŋa əžgü səz əxtürdi* — ئۇ ماڭا ياخشى سۆز ئىشىتتۈردى. ئەسلىدە بۇ سۆز «اِشِتُّرْدِي *əxittürdi*» بولۇپ، «ت – *t*» ھەرپى تەشدىتلىك ئوقۇلىدۇ (اِشْتُرُرْ – اِشْتُرْماكْ *əxtürür - əxtürmək*). // I 296

اَشْتُرْدِي əxtürdi سىيرىتتى. اُلْ قُمْ اَشْتُرْدِي *ol kum əxtürdi* — ئۇ قۇمنى سىيرىتتى. ئۇنىنى تاغارغا سىيرىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشْتُرُرْ – اَشْتُرْماكْ *əxtürür - əxtürmək*).

اُشْتُرْدِي üxtürdi ئۈشكىلەتتى، تەشتۈردى، اُلْ اُقْ اُشْتُرْدِي *ol oq üxtürdi* — ئۇ ئوق تەشتۈردى، ئۇ ئوق باشقىنى تېشىشكە بۇيرۇدى. ھەرقانداق تار تۆشۈك تەشتۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشْتُرُرْ – اُشْتُرْماكْ *üxtürür - üxtürmək*).

اَقْتُرْدِي aqturdi ئاقتۇردى. اُلْ سُوفْ اَقْتُرْدى *ol suv aqturdi* — ئۇ سۇ ئاقتۇردى (اَقْتُرُرْ – اَقْتُرْماقْ *aqturur - aqturmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْتُرُرْ كُوزُم يُلاقْ — *aqturur kөzüm yulaq*

تُشْلَنُرْ اُرْدَكْ يُغاقْ — *tüxlənür өrdək yuoaq*

[كۆزۈمدىن (ياش) بۇلاق (بولۇپ) ئاقىدۇ،

ئۇنىڭغا ئۆردەك ـ يۇغاق (لار) چۈشىدۇ.]

كۆز يېشىم بۇلاقتەك ئېقىۋاتىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدا ئۆردەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇ قۇشلىرى توپلىنىپ ئۈزۈپ يۈرىدۇ.// I 297

اُقْتُرْدِي uqturdï ئۇقتۇردى. اُلْ مَنكا اَنكْ سُوزِنْ اُقْتُرْدِي *ol maŋa anïŋ sözin uqturdï* — ئۇ ماڭا ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇقتۇردى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُقْتُـــرُرْ – اُقْتُرْمـــاقْ 118
uqturur - uqturmaq).

اَكْتُرْدِي əktürdi ئەكتۈردى، تېرىتتى. اُلْ تَرِغْ اَكْتُرْدِي *ol tarïq əktürdi* — ئۇ ئاشلىق ئەكتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكْتُرُرْ – اَكْتُرْماكْ *əktürür - əktürmək*).

اَكْتُـــرْدِي əgtürdi ئەگدۈردى. اُلْ جُكـــانْ اَكْتُـــرْدِي *ol qoğan əgtürdi* — ئۇ چۆگەن ئەگدۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئەگدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْتُرُرْ – اَكْتُرْماكْ *əgtürür – əgtürmək*).

اُكْتُرْدِي ögtürdi ماختاتتى. اُلْ مَنِي اُكْتُرْدِي *ol məni ögtürdi* — ئۇ مېنى ماختاتتى، ئۇ بىركىمنى مېنى ماختاشقا بۇيرۇدى (اُكْتُرُرْ – اُكْتُرْماكْ *ögtürür - ögtürmək*).

اُكْتُـــرْدِي ügtürdi: ئۈگۈلەتتى ~ يىغدۇردى اُلْ مِـــنْكْ يَرْمـــاقْ اَنكَـــرْ اُكْتُـــرْدِي *ol miŋ yarmaq, aŋar ügtürdi* — ئۇ ئاڭا مىڭ يارماق يىغدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْتُرُرْ – اُكْتُرْماكْ *ügtürür - ügtürmək*).

اَلْتُرْدُمْ alturdum ئالدۇردۇم. مَنْ اَنْدَنْ يَرْماقْ اَلْتُـــرْدُمْ *mən andan yarmaq alturdum* — مەن ئۇنىڭدىن يارماق//ئالدۇردۇم (اَلْتُرُرْمَنْ – اَلْتُرْماقْ *altururmən - alturmaq*). 298 I

اُلْتُرْدِي ulturdï: اُلْ اَشِجْ اِجْرا اَتْ اُلْتُرْدِي *ol əxiq iqrə ət ulturdï* — ئۇ قازاندا گۆش مەررە قىلدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تىتىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُلْتُرُرْ – اُلْتُرْماقْ *ulturur - ulturmaq*).

اُلْتُرْدِي olturdï ئولتۇردى. اُلْ اَرْ اُلْتُرْدِي *ol ər olturdï* — ئۇ ئادەم ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُتُونْ اُمْ لُكْ قَنْجا قُلْسا اُلْتُرُرْ *pütün ömlüg qanqa qolsa olturur*
ئىشتىنى پۈتۈن خالىغان يېرىگە ئولتۇرار.

بۇ ماقال «پاك ئادەمنى ھېچقانداق تۆھمەت قارىلىيالمايدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اِلْتُرْدِي iltürdi: اُلْ مَنكا كَيِـــكْ اِلْتُـــرْدِي *ol maŋa kəyik iltürdi* — ئۇ ماڭا كېيىكنى تۇزاقتا ئىلىندۇرۇشنى بۇيرۇدى (اِلْتُرُرْ – اِلْتُرْماكْ *iltürür - iltürmək*).

اُلْدُرْدِي öldürdi ئۆلتۈردى. اُلْ اُغْـــرِي نِي اُلْـــدُرْدِي *ol oğrïni öldürdi* — ئۇ ئوغرىنى ئۆلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدُرُرْ – اُلْدُرْماكْ *öldürür - öldürmək*).

ٱلْدُرْدِي ïldurdï چۇشۇرگـۇزدى. ٱلْ ٱنِ تاغْدِنْ ٱلْدُرْدِي *ol anï taoqdïn ïldurdï* — ئۇ ئۇنى تاغـدىن چۇشۇرگـۇزدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (ٱلْـــــدُرُرْ – ٱلْـــــدُرْماقْ *ïldurur - ïldurmaq*). بۇسۇز «ن – *n*» بىلەن «ٱنْدُرْدِي *ïndurdï*» شەكلىدىمۇ ئىيتىلىدۇ. I 299

اُونْدُرْدِي ündürdi ئۈندۈردى. تَنْكْرِي اُوتْ اُونْـدُرْدِي *tәŋri ot ündürdi* — تەڭرى ئوت ئۈندۈردى. ٱلْ ٱنِ اَقْكا اُونْدُرْدِي *ol anï әvgә ündürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە ئۈندۈردى. ئۈيغۇرچە. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ (اُنْدُرُرْ – اُنْدُرْماكْ *ündürür - ündürmәk*).

اَتْغَرْدِي atoqardï: ٱلْ مَنِ اَتْغَرْدِي *ol mәni atoqardï* — ئۇ مېنى ئاتقا مىندۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَتْغَرُرْ – اَتْغَرْماقْ *atoqarur - atoqarmaq*). // 119

اُتْغَـــرْدِي otoqardï ئوتلاتتى. ٱلْ اَتْ اُتْغَـــرْدِي *ol at otoqardï* — ئۇ ئات ئوتلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْغَرُرْ – اُتْغَرْماقْ *otoqarur - otoqarmaq*).

اُذْغُرْدِي ożoqurdï ئويغاتتى. ٱلْ مَنِ اُذْغُـــرْدِي *ol mәni ożoqurdï* — ئۇ مېنى ئۇيقۇدىن ئويغاتتى (اُذْغُرُرْ – اُذْغُرْماقْ *ożoqurur - ożoqurmaq*).

اُذْغَرْدِي ożoqardï ئويغاردى، ئەسلىدى. ٱلْ ٱنِ كِيدِنْ اُذْغَرْدِي *ol anï kәdin ożoqardï* — ئۇ ئۇنى كېيىن ئويغاردى (اُذْغَرُرْ – اُذْغَرْماقْ *ożoqarur - ożoqarmaq*). // I 300

اَرْغُرْدِي aroqurdï ھارغۇزدى. ٱلْ اَتِنْ اَرْغُرْدِي *ol atïn aroqurdï* — ئۇ ئېتىنى ھارغۇزدى (اَرْغُرُرْ – اَرْغُرْماقْ *aroqurur - aroqurmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكْلُمْ اَنكَرْ قَيْنَيُو	*kөŋlüm aŋar kaynayu*
اِجْتِنْ اَنكَرْ اُيْنَيُو	*iqtin aŋar oynayu*
كَلْدِي مَنكا بُيْنَيُو	*kәldi maŋa boynayu*
اُيْنَبْ مَنِ اَرْغُرُرْ	*oynap mәni aroqurur*

[كۆڭلۈم ئۇنىڭغا قايناپ (جۇش ئۇرۇپ)،
ئىچتىن (ئۆينىڭ ئىچىدە) ئۇنىڭ بىلەن ئويناپ،
كەلدى ماڭا نازلىنىپ،
ئويناپ مېنى ھارغۇزار.]

ئۆيده سۆيۈملۈكۈم بىلەن ئويناشقاندا، كۆڭلۈم كۆتۈرۈلۈپ كەتتى، ئۇ يېنىمغا مەغرۇرانە كەلدى، مەن بىلەن ئويناپ مېنى ھارغۇزۇۋەتتى.

301 I ھەرقانداق ھايۋاننى ھارغۇزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.//

اَنْغَرْدِي anoqardï ئانت (قەسەم) ئىچۈردى. اُلْ اَنِي اَنْغَـرْدِي *ol anï anoqardï* — ئۇ ئۇنى قەسەم ئىچۈردى. بۇ سۆز ئەسلى «اَنْـدْغَرْدِي *andoqardï*»دۇر، يېنىكلەشتۈرۈپ «د – *d*» ھەرپى چۈشۈرۈلگەن. ئۇلۇغ تەكرىنىڭ «فَظَلْـتُمْ تَفَكَّهُـونْ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. بۇ ئىبارىدىكى «فَظَلْـتُمْ» سۆزىنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» ئىدى، يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭدىكى «ل – *l*» ھەرپىلىرىنىڭ بىرى چۈشۈرۈلگەن (اَنْدْغَرُرْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarur - andoqarmaq*).

اَلْڤِرْدِي əlvirdi: اُلْ اَنِكْ يُوزِنكا اَلْڤِـرْدِي *ol anïŋ yüziŋə əlvirdi* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە ئېتىلدى (اَلْڤِرَارْ – اَلْڤِرْماكْ *əlvirər - əlvirmək*).

اُتْكُرْدِي ətkürdi ئۆتكۈزدى، سۈردى، ئەۋەتتى. اُتْرُمْ قَرِنْ اُتْكُرْدِي *ətrümkarin ətkürdi* — سۈرگە دورىسى ئىچىنى ئۆتكۈزدى. اُلْ اَڤْكا بِتِكْ اُتْكُرْدِي *ol əvgə bitik ətkürdi* — ئۇ ئۆيىگە خەت ئەۋەتتى. بىر نەرسىنى يەنە بىر نەرسە ئارقىلىق ئۆتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُتْكُرُرْ – اُتْكُرْماكْ *ətkürür - ətkürmək*).

اِجْكَرْدِي iqkərdi كىرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ اَڤْكا اِجْكَرْدِي *ol atïn əvgə iqkərdi* — ئۇ ئېتىنى ئۆيىگە كىرگۈزدى// (اِجْكَـرُرْ – اِجْكَرْمـاكْ *iqkərür - iqkərmək*). اُلْ اَنِي بَكْكـا 302 I اِجْكَرْدِي *ol anï bəgkə iqkərdi* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَذْكَرْدِي əžgərdi: اُلْ كِجِكْ سُوزُكْ اَذْكَـرْدِي *ol kiqik sözüg əžgərdi* — ئۇ ئۇششاق سۆزنى تىڭشىدى، ئۇنىڭغا ئېتىبار بەردى ۋە ئەمەل قىلدى. بۇ پېئىل كۆپىنچە بولۇشسىز شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ//اُلْ اَنِـكْ سُـوزِنْ اَذْكَرْمَـدِي 120 *ol anïŋ sözin əžgərmədi* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئېتىبارغا ئالمىدى. اُلْ يَڤُـزْ نـانْكِنِ اَذْكَـرْدِي *ol yavuz nəŋni əžgərdi* — ئۇ بۇزۇق نەرسىنى تۇزەتتى (اَذْكَرُرْ – اَذْكَرْماكْ *əžgərür - əžgərmək*).

اَرْكُـرْدِي ərgürdi ئېرىتتى. اُلْ يـاغْ اَرْكُـرْدِي *ol yaq ərgürdi* — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْكُرُرْ – اَرْكُرْماكْ *ərgürür - ərgürmək*).

اُرْكُرْدِي ürgürdi ئۇلگۈردى. اُلْ اَشْقا اُرْكُرْدِي *ol axqa ürgürdi* — ئۇ ئاشقا ئۇلگۈردى. ھەرقانـداق نەرسىگە ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ

(اُرْكُرُرْ – اُرْكُرْماكْ ürgürür - ürgürmək).

I 303 اَسْكِرْدِي əskirdi ئەسكىرىدى. تُونْ اَسْكِرْدِي // ton əskirdi — تون ئەسكىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسْكِرُرْ – اَسْكِرْماكْ əskirür - əskirmək).

اُشْكُرْدِي üxkürdi كۈشكۈرتتى؛ ئىسقىرتتى. اُلْ اِتِغْ كَيِكّا اُشْكُرْدِي ol itiq kəyikkə üxkürdi — ئۇ ئىتنى كىيىككە كۈشكۈرتتى. ئادەم بىر نەرسىگە كۈشكۈرتۈلسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. يِلانْ اُشْكُرْدِي yilan üxkürdi — يىلان كۈشۈلدىدى. ئادەمنىڭ ۋە تاپقۇشنىڭ ئىسقىرتىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُسْ اُشْكُرْسا اُلُورْ us üxkürsə ölür تاپقۇش ئىسقىرتسا، ئۆلۈم چىقار.

تاپقۇشنىڭ بىر ئادەمگە قاراپ ئىسقىرتىشى ئۆلۈمنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ (اُشْكُرُرْ – اُشْكُرْماكْ üxkürür - üxkürmək).

اُشْكُرْدِي üxkürdi ئەسلىدى، يادىغا كەلتۈردى. اُلْ اُنُتْمِشْ سُوزُكْ اُشْكُرْدِي ol unutmix sözüg üxkürdi — ئۇ ئۇنتۇغان سۆزنى يادىغا كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشْكُرُرْ – اُشْكُرْماكْ üxkürür - üxkürmək).

ئۆتۈمسىز پېئىلدىن ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىماقچى بولغاندا ياكى ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان پېئىل ياسىماقچى بولغاندا، پېئىلغا بىر «ت – t» ھەرپى قوشۇلىدۇ ۋە ئۆتكەن زامان رايىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» ھەرپىمۇ «ت – t» غا ئالمىشىپ شۇنىڭ بىلەن پېئىلدا ئىككى // I 304 «ت – t» ھاسىل بولىدۇ: بۇنىڭ بىرىنچىسى ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۈچۈن قوشۇلغان «ت – t»، ئىككىنچىسى ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «ت – t». «سُوزْ اُشْكُرْدِي söz üxkürdi» دېسە، «سۆزنى ئەسلىدى» دېگەن بولىدۇ. «اُشْكُرْتِّي üxkürtti» دېسە، «ئەسلەتتى» دېگەن بولىدۇ. «اَنِكْ اَتِنْ اَرْغُرْتِّي anik atin arqurtti — ئۇنىڭ ئېتىنى ھاردۇرتتى» دېگەن جۈملە ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان پېئىلغا مىسالدۇر. بۇنىڭ «اَرْغُرْتُرْدِي arqurturdi — ھاردۇرغۇزدى»// ۋە «اُشْكُرْتُرْدِي üxkürtürdi — ئەسلەتتۈردى» دېگەن شەكىلمۇ بار. لېكىن، ئۇ ئانچە چىرايلىق ئەمەس. ئالدىنقىسى چىرايلىق ۋە ساغلام. 121

اُرْبَشْتِي ürpəxti ھورپىيىشتى. اَرَنْ اُرْبَشْتِي ərən ürpəxti — ئەرلەر ھورپىيىشتى. باتۇرلار

بىر - بىرىگە غەزەپ بىلەن ھۇرپىيىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْيَشُورْ – اُرْيَشْماكْ ①ürpəxür - ürpəxmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَرِغْ اُرْبَشُورْ	*ərən arïoq ürpəxür*
اُوجِنْ كَكِنْ اِرْتَشُرْ//	*oqinkəkin irtəxür*
سَقَلْ تُتُبْ تَرْتِشورْ	*saqal tutup tartïxur*
كُكْسِي اَرا اُوتْ تُتارْ	*koksi ara ot tutar*

[ئەرلەر ئېرىغ ھۇرپىيىشەر،
ئۆچ - كەكلىرىنى ئېلىشار،
ساقال تۇتۇپ تارتىشار،
(ئۇلارنىڭ) كۆكسىدە ئوت يانماقتا.]

باتۇرلار بىر - بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى، ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر - بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى.

اِرْتَشْتِيلارْ irtəxtilər تەكشۈرۈشتى، ئىزدەشتى. اُلارْ بُو سُوزُكْ اِرْتَشْتِيلارْ *olar bu səzüq irtəxtilər* —— ئۇلار بۇ سۆزنى تەكشۈرۈشتى. ئىش ۋە باشقا نەرسىلەرنى تەكشۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِرْتَشُورْ – اِرْتَشْماكْ *irtəxür - irtəxmək*). //

306 I

اَرْتَشْدِي artaxdï: يَلْنِكُقْ اِجِنْ اَرْتَشْدِي *yalïŋuq ② iqin artaxdï* —— كىشىلەر ئۆز ئىچىدىن ئاراداشتى، يەنى كىشىلەر بىر - بىرىدىن ئۆگىنىپ بۇزۇلۇشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ بۇزۇلۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتَشُورْ – اَرْتَشْماقْ *artaxur - artaxmaq*).

اُرْتُشْدِي ərtüxdi يوشۇرۇشتى. اُلارْ بُو اِيشِغْ اُرْتُشْدِي *olar bu ïxïoq ərtüxdi* —— ئۇلار بۇ

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُرْ يَشُورْ – اُرْيَشْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «اُرْبَشْ» گە ئاساسەن «ürpəxür - ürpəmək» قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «يَلْنِكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 34 - ، 199- بەتلەردە «يَلِنكُقْ» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «yalïŋuq» دەپ ئالدۇق.

ئىشنى يوشۇرۇشتى. بىر ئىشنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بىراۋغا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُرْتُشُورْ – اُرْتُشْماكْ *ərtüxür - ərtüxmək*).

اُرْتَشْدِي ərtəxdi ئۆرتەشتى، كۆيدۈرۈشتى. بُوذُنْ بِيرْ اِكْنْدِينِكْ اَقْلارِنْ اُرْتَشْدِي *bożun bir ikindiniŋ əvlərin ərtəxdi* —— خەلق بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆرتەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل شەكلى ياردەملەشمەك ۋە بەسلەشمەك مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (اُرْتَشُورْ – اُرْتَشْماكْ *ərtəxür - ərtəxmək*).

I 307 اَرْتِشْتِي ərtixti: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْسْلانْ دَنْ اَرْتِشْتِي // *ol məniŋ birlə arslandan ərtixti* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن ئارسلان يېنىدىن ئۆتۈشتە بەسلەشتى. ھەرقانداق خەۋپلىك نەرسە يېنىدىن ئۆتۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتِشُورْ – اَرْتِشْماكْ *ərtixür - ərtixmək*).

اَرْتِشْدِي artïxdï ئارتىشتى. اُلْ مَنكا اَرْجِي اَرْتِشْدِي *ol maŋa arqï artïxdï* —— ئۇ ماڭا (ئۇلاغقا) خۇرجۇن ئارتىشىپ بەردى (اَرْتِشُورْ – اَرْتِشْماقْ *artïxur - artïxmaq*). ھەرقانداق نەرسىنى ئۇلاغقا ئارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْتَشْتِي ok‚taxtï ئوق ئېتىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا اُقْتَشْتِي *ol anïŋ birlə ok‚taxtï* —— ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. چەك تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُقْتَشُورْ – اُقْتَشْماقْ *ok‚taxur - ok‚taxmaq*).

اُنْدَشْدِي ündəxdi ئۇندەشتى، قىچقىرىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا اُنْدَشْدِي *ol anïŋ birlə ündəxdi* —— ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۇندەشتى (اُنْدَشُورْ –// اُنْدَشْماكْ *ündəxür - ündəxmək*). 122

اُبْرَشْتِي upraxtï ئۈپراشتى. تُونْ لارْ اُبْرَشْتِي *tonlar upraxtï* —— تونلار ئۈپراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرَشُورْ – اُبْرَشْماقْ *upraxur – upraxmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

I 308 كَنْكاشْ لِيك بِلِيكْ اُذْرَشُورْ كَنكاشْ سِيزْ // بِلِيكْ اُبْرَشُورْ

kəŋəxlig bilik üżrəxür kəŋəxsiz bilik upraxur

كېڭەشلىك ئىش ئۈزلىشار، كېڭەشسىز ئىش بۇزۇلار.

كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بارغانسېرى ياخشىلىنىدۇ، كېڭەشسىز ئىش بارغانسېرى بۇزۇلۇشقا يۈز تۇتىدۇ.

اُبْرُشْدِي əprüxdi ھۆپلىتىشتى، ئوتلىتىشتى، ئىچۈرۈشتى. اُلْ مَنكا مُونْ اُبْرُشْدِي

ol maŋa mün өprüxdi — ئۇ ماڭا شورپا ئىچۈرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇبرۇشۇر - ئۇبرۇشماق *өprüxür - өprüxmək*). بۇ ئىشنى قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۈترۈشدى өtrüxdi: ئالار بىر بىرگا بىتىك ئۈترۈشدى *olar bir birgə bitik өtrüxdi* — ئۇلار بىر - بىرىگە خەت ئەۋەتىشتى (ئۈترۈشۇر - ئۈترۈشماق *өtrüxür - өtrüxmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئۈتكۈرۈشدى *өtkürüxdi*»دۇر. ھەرقانداق نەرسىنى ئەۋەتىشكە ياردەم بېرىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۈترۈشدى utruxdï: ئۇ ئانىڭغا قارشى چىقتى (تاقابىل تۇردى). ئۇ مېنىڭ ئۈترۈشدى *ol maŋa utruxdï*— ئۇ ماڭا يۇزمۇيۇز تۇردى (ئۈترۈشۇر - ئۈترۈشماق *utruxur - utruxmaq*). // 309 I

ئۈترۈشدى otruxdï: ئۇ مېنىڭ كەسمە ئۈترۈشدى *ol maŋa kəsmə otruxdï* — ئۇ ماڭا ماڭلاي چاچ قىرقىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئارتۇقىنى قايچا بىلەن قىرقىپ تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇجرۇشدى uqruxdï ئۇچۇرۇشتى. ئۇ مېنىڭ قۇش ئۇجرۇشدى *ol maŋa kux uqruxdï* — ئۇ ماڭا قۇش ئۇچۇرۇشۇپ بەردى. قۇش ئۇچۇرۇشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇجرۇشۇر - ئۇجرۇشماق *uqruxur - uqruxmaq*).

ئۇجرۇشدى өqrüxdi ئۆچۈرۈشتى. ئۇ ئېنىكنىڭ ئۇبكاسىنى مېنىڭ بىرلا ئۇجرۇشدى *ol anïŋ өpkəsin mənïŋ birlə өqrüxdi* — ئۇ ئۇنىڭ غەزىپىنى مەن بىلەن بىللە ئۆچۈرۈشتى. ئوتنى ئۆچۈرۈشۈپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇجرۇشۇر - ئۇجرۇشماق *өqrüxür - өqrüxmək*).

ئىجرۇشدى iqrüxdi ئىچۈرۈشتى. ئۇ مېنىڭ سۇغا ئىجرۇشدى *ol maŋa suv iqrüxdi* — ئۇ ماڭا سۇ ئىچۈرۈشۈپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئىجرۇشۇر - ئىجرۇشماق *iqrüxür - iqrüxmək*).

ئاذرىشدى ażrïxdï ئايرىلىشتى. ئالار ئىكى ئاذرىشدى *olar iki ażrïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (ئاذرىشۇر // - ئاذرىشماق *ażrïxur - ażrïxmaq*). 310 I

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُمانْ جَحَكْ تِزِلْدِي	*tüman qəqək tizildi*
بُكُنْدَنْ اُلْ يَزِلْدِي	*bükündən ol yazildï*
اُكُشْ يَتِبْ اُزَلْدِي	*üküx yatïp üzəldi*
يِيرْدَا قُبا اَذْرِشُورْ	*yərdə kopa ażrïxur*

[تۇمەن چېچەك تىزىلدى،
تۆگۈنچەكلىرىدىن ئۇ يېزىلدى،
(يەر ئاستىدا) تولا يېتىپ قىينالدى،
يەردىن قوپۇپ ئايرىلىشار.]

123 يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۇرلۇك - تۇمەن//چېچەكلەر تىزىلدى، غۇنچىلار پورەكلەپ ئېچىلدى، ئۇلار يەر ئاستىدا ئۇزاق يېتىپ ئېزىلگەنىدى، ئەمدى بۆسۈپ چىقىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلماقتا.

اُذْرُشْدِي ɵżrüxdï : اُلْ مَنكا تَوارْ اُذْرُشْدِي *ol maŋa tawar ɵżrüxdi* — ئۇ ماڭا تاۋار تاللىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (اُذْرُشُورْ - اُذْرُشْماكْ *ɵżrüxür - ɵżrüxmək*). بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. I 311

اِسْرِشْتِي ïsrïxtï چىشلەشتى. اِكّي اَذْغِرْ بِرْلا اِسْرِشْتِي *ikki ażoqïr birlə ïsrïxtï* — ئىككى ئايغىر بىر - بىرى بىلەن چىشلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (اِسْرِشُورْ – اِسْرِشْماقْ *ïsrïxur - ïsrïxmak*). چىشلەشتە يارەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَسْرُشْدِي asruxdï چۈشكۈرۈشتى. اِكّي اَرْ اَسْرُشْدِي *ikki ər asruxdï* — ئىككى ئادەم چۈشكۈرۈشتە بەسلەشتى (اَسْرُشُورْ – اَسْرُشْماقْ *asruxur - asruxmak*).

اُسْرُشْدِي osruxdï ئوسۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي اُسْرُشْدِي *olar ikki osruxdï* — ئۇلار ئىككىسى بەسلىشىپ ئوسۇرۇشتى (اُسْرُشُورْ – اُسْرُشْماقْ *osruxur - osruxmak*).

اُغْرَشْدِي oqraxdï قەستلەشتى، پېيىگە چۈشۈشتى اِكّي يَغِي اُغْرَشْدِي *ikki yaqï oqraxdï* — ئىككى دۈشمەن بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُغْرَشُورْ – اُغْرَشْماقْ *oqraxur - oqraxmak*).

اَغْرِشْتِي لارْ aoqrïxtïlar : اُلارْ بُو ايشقا اَغْرِشْتِي لار *olar bu ïxka aoqrïxtïlar* —— ئۇلار بۇ ئىشقا ئاغرىنىشتى (اَغْرِشُورْ// - اَغْرِشْماقْ *aoqrïxur - aoqrïxmak*). 312 I

اُغْرُشْتِي ooqruxtï: اُلْ مَنكا سُنكُوكْ اُغْرُشْتِي *ol maŋa sөŋük ooqruxtï* —— ئۇ ماڭا سۆڭەك ئاجرىتىشىپ بەردى. ئاجرىتىشتا بەسلىشىكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُغْرُشُورْ - اُغْرُشْماقْ *ooqruxur - ooqruxmak*).

اَقْرِشْتِي əvrixti: اُلْ اَنكْ بِرْلا تَلِمْ اَقْرِشْتِي *ol anïŋ birlə təlim əvrixti* —— ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تالاي ھەپىلەشتى. اَنِكْ قَجْمِشْ اَتِغْ اَقْرِشْتِي *anïŋ ķaqmïx atïoŋ əvrixti* —— ئۇنىڭ قاچقان ئېتىنى توسۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا تَوارْ اَقْرِشْتِي *ol maŋa tawar əvrixti* —— ئۇ ماڭا تاۋار ئۆرۈشۈپ بەردى (اَقْرُشُورْ - اَقْرُشْماكْ[1] *əvrixür - əvrixmək*). بۇ «بىر نەرسىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلماق» دېگەن بولىدۇ.

اُقْرَشْدِي okraxdï: يُنْدْ قَمُغْ اُقْرَشْدِي *yund ķamuoŋ okraxdï* —— ھەممە ئاتلار (ھەلەپنى كۆرۈپ) ئوقرۇقلىدى (اُقْرَشُورْ - اُقْرُشْماقْ *okraxur - okraxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 313 I

يَشِنْ اَتِبْ يَشْنَدِي	*yaxïn atïp yaxnadï*	[چاقماق قارسىلداپ چاقتى،
تُمانْ تُرُبْ تُشْنَدِي	*tuman turup tuxnadï*	تۇمان تۇرۇپ ئۇتتۇرلاندى،
اَذْغِرْ قِسِرْ كِشنَدِي	*ażoqïr ķïsïr kixnədi*	ئايغىر، بايتال كىشنىدى،
اُكُرْ اَلِبْ اُقْرَشُورْ	*ügür alïp okraxur*	ئۈيۇر بولۇپ ئوقرۇقلىشار.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەممە ياقتا تۇمان ئۆرلەپ، چاقماقلار چاقتى، باھار كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئايغىرلار بىلەن بايتاللار زوقلىنىپ،//كىشنەپ ئۈيۈر بولۇشتى، 124 بىر - بىرى بىلەن جۇپلەشتى.

اَكْرِشْتِي əgrixti قورشاشتى: ئېگىرىشتى. اُلْ بَكْكا كَنْدْ اَكْرِشْتِي *ol bəgkə kənd əgrixti* —— ئۇ بەگكە شەھەرنى قورشىشىپ بەردى. قِزْ اَناسِي بِرْلا يِبْ اَكْرِشْتِي *ķïz anasï birlə yïp əgrixti* —— قىز ئانىسى بىلەن بەسلىشىپ يېپ

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَقْرُشُورْ - اَقْرُشْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «اَقْرِشْتِي»گە ئاساسەن «*əvrixür - əvrixmək*» دەپ ئالدۇق.

I 314 ئېگىرىشتى.// ئېگىرىشىپ ببرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِشُورْ – اَكْرِشْماكْ *əgrixür - əgrixmək*).

اُكْرِشْتِي ügrixti: اُلْ اَنكَرْ بِيشكْ اُكْرِشْتِي *ol aŋar bəxik ügrixti* — ئۇ ئۇنىڭغا بۆشۈك تەۋرىتىشىپ بەردى (اُكْرِشُورْ – اُكْرِشْماكْ *ügrixür - ügrixmək*).

اَمْرِشْتِي əmrixti: اَتِمْ بَرْجا اَمْرِشْتِي *ətim barqa əmrixti* — پۈتۈن بەدىنىم (قوتۇرلۇق ۋە باشقا سەۋەبلەردىن) قىچىشىپ كەتتى (اَمْرِشُورْ – اَمْرِشْماكْ *əmrixür - əmrixmək*).

اَرْقَشْتِي arvaxtï: قامْ لارْ قَمُغْ اَرْقَشْتِي *qamlar qamuoq arvaxtï* — ھەممە كاھىنلار ئەپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇشتى. باش - كۆزگە چىققان يامان جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سۈپكۆچ قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرْقَشُورْ – اَرْقَشْماقْ *arvaxur - arvaxmaq*).

اَرْقَشْتِي arqaxtï: اُلْ اَنكْ بِرْلا يُكْ اَرْقَشْتِي *ol anïŋ birlə yük arqaxtï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن يۈك يۇدۇشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ يۈكىنى يۇدۇشۇپ بەردى (اَرْقَشُورْ – اَرْقَشْماقْ *arqaxur - arqaxmaq*).

اَلْقِشْتِي alqïxtï: بُويْ اِكّي بِلا اَلْقِشْتِي *boy ikki bilə alqïxtï* — ئىككى قەبىلە بىر – بىرىنى يوق قىلىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى يوق قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ // (اَلْقِشُورْ – اَلْقِشْماقْ *alqïxur - alqïxmaq*). I 315

اَلْقِشْدِي alqïxdï ئالقىشلاشتى، ماختاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَلْقِشْ اَلْقِشْدِي *ol mənïŋ birlə alqïx alqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئالقىشلاشتى. ئالقىشلاشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَلْقِشُورْ – اَلْقِشْماقْ *alqïxur - alqïxmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ لارْ اَرِغْ اَلْقِشُرْ	*alplar arïoq alqïxur*
كُجْ بِيرْ قِلِبْ اَرْقِشُرْ	*küq bir qïlïp arqaxur*
بِيرْ بِيرْ اُوزا اَلْقِشُرْ	*bir bir üzə alqïxur*
اَذْكَرْمَذِبْ اُقْ اَتارْ	*əzgərməžip oq atar*

[باتۇرلار (بىر - بىرنى) شىددەت بىلەن يوقىتىشار،
كۈچ(نى) بىر قىلىپ (بىر - بىرنگە) يار - يۆلەك بولۇشار،
بىر - بىرنى ئالقىشلىشار،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار.]

316 I جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار// بىر - بىرنى ئۆلتۈرۈشتى، كۈچنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر - بىرنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.

ارْكِشْتِي irkixti: اُلْ مَنكا تَوارْ ارْكِشْتِي *ol maŋa tawar irkixti* — ئۇ ماڭا تاۋار توپلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. توپلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ارْكِشُورْ - ارْكِشْماكْ *irkixür - irkixmək*).

اَلْكَشْتِي əlgəxti: اُلْ مَنكا اُنْ اَلْكَشْتِي *ol maŋa un əlgəxti* — ئۇ ماڭا ئۇن ئەلگەشتى. ئەلگەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَلْكَشُورْ - اَلْكَشْماكْ *əlgəxür - əlgəxmək*).

اَمْكَشْتِي əmgəxti: بُو ايشْ تا بُويْ اَمْكَشْتِي *bu ixta boy əmgəxti* — بۇ ئىشتا خەلق ئەمگەشتى// بىر - بىرىنىڭ سەۋەبىدىن جاپا تارتىشتى (اَمْكَشُورْ - اَمْكَشْماكْ *əmgəxür - əmgəxmək*). 125

اُبْلَشْدِي üpləxdi: بُودُنْ اِكْنْدِي تَقارِينْ اُبْلَشْدِي *bodun ikindi tavarïn üpləxdi* — خەلق بىر - بىرىنىڭ مۈلكىنى تالان - تاراج قىلدى (اُبْلَشُورْ - اُبْلَشْماكْ *üpləxür - üpləxmək*).

اُتْلَشْدِي ətləxdi: اُتْلَشْدِي نانْكْ *ətləxdi nəŋ* — ئۆتمىتۆشۈك قىلىنغان نەرسە (اُتْلَشُورْ - اُتْلَشْماكْ *ətləxür - ətləxmək*). بۇ ھال تالان - تاراج ۋاقتىدا يۈز بېرىدۇ. // 317 I

اُتْلَشْدِي ətləxdi: اَلْبْ لارْ اُتْلَشْدِي *alplar ətləxdi* — باتۇرلار ئۇرۇشتى، بىر - بىرنى ئۆلتۈرۈشتى (اُتْلَشُورْ - اُتْلَشْماكْ *ətləxür - ətləxmək*).

اِتْلِشْدِي itlixdi: اِتْلِشْدِي نانْكْ *itlixdi nəŋ* — ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (اِتْلِشُورْ - اِتْلِشْماكْ *itlixür - itlixmək*).

اَجْلِشْدِي aqlïxdï ئېچىلىشتى. قَبُغْلارْ اَجْلِشْدِي *kapuqlar aqlïxdï* — قوۋۇقلار

ئېچىلىشتى. يېشىلمىگەن مەسىلىلەر يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (اَجْلِشُورْ – اَجْلِشْماقْ aqlïxur - aqlïxmaq).

اَذْلَشْدِي əžləxdi: اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِينِي اَذْلَشْدِي olar bir ikindini əžləxdi — ئۇلار بىر - بىرىنى ئازلاشتى (اَذْلَشُورْ – اَذْلَشْماكْ əžləxür - əžləxmək).

اُذْلَشْدِي užlaxdï ئۇزۇلمەي كەينى - كەينىدىن مېڭىشتى، سوغداشتى. اِقْ بِيرْ بِيرْكا اُذْلَشْدِي ïvïq bir birgə užlaxdï — تاغ ئۆچكىسى بىر - بىرىگە سوغداشتى (اُذْلَشْورْ – اُذْلَشْماقْ užlaxur - užlaxmaq).

اَرْلَشْدِي ərləxdi ئەرلىك قىلىشتى، ئەرلىكتە بەسلەشتى. اُلارْ اِكّي اَرْلَشْدِي olar ikki ərləxdi — ئۇلار ئىككىسى ئەرلىكتە بەسلەشتى (اَرْلَشُورْ – اَرْلَشْماكْ ərləxür - ərləxmək). // I 318

اُرْلَشْدِي urlaxdï ھۇررا توۋلاشتى، ۋارقىراشتى، جارقىراشتى. بُودُنْ قَمُغْ اُرْلَشْدِي bodun ķamuoķ urlaxdï — پۈتۈن خەلق ھۇررا توۋلاشتى (اُرْلَشُورْ – اُرْلَشْماقْ urlaxur - urlaxmaq). ئەسلى «اُرِيلَشْتِي urïlaxtï»دۇر.

اُزْلُشْدِي üzlüxdi ئۇزۇلۇشتى. اُزْلُشْدِي نانْكْ üzlüxdi nəŋ — نەرسە ئۇزۇلدى. بَكِي كِشِي اُزْلُشْدِي bəgi kixi üzlüxdi — ئەر - خوتۇن ئۇزۇلۇشتى، ئەر بىلەن خوتۇن ئاجراشتى. شۇنىڭدەك اَلِمْلِغْ بِيرِمْلِكْدِنْ اُزْلُشْدِي alïmlïoķ bərimligdin üzlüxdi — ئالغۇچى بەرگۈچىدىن ئۇزۇلۇشتى، يەنى ئېلىشى بار بېرىشى باردىن ئۇزۇلۇشتى (اُزْلُشُورْ – اُزْلُشْماكْ üzlüxür - üzlüxmək).

اِشْلَشْدِي ixləxdi ئىشلەشتى، ئىشلىشىپ باقتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اِشْلَشْدِي ol mənïŋ birlə ixləxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشلىشىپ باقتى. ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِشْلَشُورْ – اِشْلَشْماكْ ixləxür - ixləxmək).

اِغْلَشْتِي ïoqlaxtï يىغلاشتى. اُغْلانْ اِغْلَشْتِي oqlan ïoqlaxtï — بالىلار يىغلاشتى. بۇ سۆز «ى – يا» بىلەن «يِغْلَشْتِي yïoqlaxtï»مۇ دېيىلىدۇ (اِغْلَشُرْ – اِغْلَشْماقْ ïoqlaxur - ïoqlaxmaq). // I 319

اَقْلَشْدِي avlaxdï ئولاشتى، يىغىلىشتى. كِشِي اَقْلَشْدِي kixi avlaxdï — كىشى

ئولاشتى (اَقْلَشُورْ – اَقْلَشْماقْ avlaxur - avlaxmak).

اَقْلَشْتِى əvləxti ئۆي تىكىشتى. اُلْ بَكْ بِرْلا اَقْلَشْتِ اُيْنــابْ ol bəg birlə əvləxti oynap — ئۇ بەگ بىلەن ئۆي تىكىشىپ ئويناندى. بۇ بىر قائىدە//قىماردا تىكىلگەن نەرسىنىڭ ئېتى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭغا «لَشْــــتِ laxti // laxti» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. بۇ شەكىلدە ياسالغان پېئىلنىڭ مەنىسى قىمارنى بىلدۈرىدۇ (اَقْلَشُورْ – اَقْلَشْماقْ ① əvləxür - əvləxmək). 126

اُكْلُشْــــدِى üglüxdi ئۈگۈلەشتى ~ دۆۋىلەشتى. بِــيرْ نــانْكْ بِــيرْ اُزا اُكْلُشْــــدِى bir nəŋ bir üzə üglüxdi — بىر نەرسە يەنە بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلەندى. قۇمنىڭ بىر يەرگە، چېكەتكىلەرنىڭ قومۇشقا، كىشىلەرنىڭ قىستاڭچىلىققا توپلىنىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُكْلُشُرْ – اُكْلُشْماكْ üglüxür - üglüxmək).

اَقْلِشْدِى ak̡lïxdï ئېقىشتى. تَكْما يَنكاقْتِنْ بُودُنْ اَقْلِشْــدِى təgmə yaŋaktïn bodun aktïxdï — تۇشمۇ تۇشتىن//خەلق ئېقىشتى. ھەر يەردىن سۇلار ئېقىپ كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَقْلِشُورْ – اَقْلِشْماقْ akl̡ïxur - akl̡ïxmak). 320 I

اَكْلَشْــــدِى əgləxdi چەيلەشتى؛ ئاتلاندى. اُلارْ قَمُــــغْ اَذاقْ اَكْلَشْــــدِى لارْ olar k̡amuoq ażak̡ əgləxdilər — ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ئىشقا ئاتلاندى، يەنى بىر ئىشقا ئۇيۇشتى. بۇ بىر نەرسە ئۇستىدە خەلقنىڭ بىرلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىر نەرسىنى ئاياغ بىلەن چەيلەشتە بىر ـ بىرىگە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَكْلَشُرْ – اَكْلَشْماكْ əgləxür - əgləxmək).

اِكْلَشْــــدِى igləxdi يىگلەشتى، يىگلىدى، كېسەل بولدى. يِلْقــــى اَرِغْ اِكْلَشْــــدِى yïlk̡ï arïoq igləxdi — يىلقا ۋە باشقا ھايۋانلار ئېرىنىڭ كېسەل بولدى (اِكْلَشُرْ – اِكْلَشْماكْ igləxür - igləxmək).

اَمْلَشْــــدِى لارْ əmləxdilər ئەملىنىشتى، داۋالىنىشتى. بــــالِغْ لارْ اَمْلَشْــــدِى لارْ balïoqlar əmləxdilər — ياردارلار ئەملىنىشتى (اَمْلَشُــــورْلارْ – اَمْلَشْــــماكْ əmləxürlər - əmləxmək).

---

① بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «اَقْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 134– بەتتە «اَقْلَشْــماكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزنىڭ مەستەر شەكلىنى «əvləxmək» دەپ ئالدۇق.

اُمْلَشُو өmləxü: اُلْ اَنِكْ بِرْلا جُكانْ اُرْدِي اُمْلَشُو *ol anïŋ birlə qөgən urdï өmləxü* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىشتان تىكىپ چۆگەن ئويىندى (اُمْلَشُورْ – اَمْلَشْماكْ *өmləxür - өmləxmək*). // I 321

اِمْلَشْدِي imləxdi ئىملاشتى، ئىما قىلدى. اُلْ اَنِكْ بِلا اَلْكِنْ اِمْلَشْدِي *ol anïŋ bilə əlkin imləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قول ئىشارىتى قىلىشتى، يەنى قول بىلەن ئىملاشتى (اِمْلَشُرْ – اِمْلَشْماكْ *imləxür - imləxmək*).

اُتْسُقْتِي utsuk‚ti ئۇتقۇزدى ~ ئۇتتۇردى. اُلْ يَرْماقْ اُتْسُقْتِي *ol yarmaq utsuk‚ti* — ئۇ يارماق ئۇتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْسُقارْ – اُتْسُقْماقْ *utsuk‚ar - utsuk‚mak‚*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سِنامَسا اَرْسِقارْ سَقِنْمَسا اُتْسُقارْ

sïnamasa arsïk‚ar sak‚ïnmasa utsuk‚ar

سىنىمسا ئېزىقىدۇ، ساقلانمسا ئۇتقۇزىدۇ.

سىناقتىن ئۆتكۈزمىسە، ئالدىنىپ قالىدۇ، بىر ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىمسا، يەنى پەخەس بولمسا، يېڭىلىپ قالىدۇ. بۇ ماقال سىناپ كۆرۈش ۋە ھەزەر ئەيلەشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْسِقْتِي arsïk‚ti ئېزىقتى، ئالداندى. اَرْ اَرْسِقْتِي *ər arsïk‚ti* — ئادەم ئالدانىدى (اَرْسِقارْ – اَرْسِقْماقْ *arsïk‚ar - arsïk‚mak‚*).

اُرْسُقْتِي ursuk‚ti ئۇرۇلدى، تاياق يېدى، يېڭىلدى. اَرْ اُرْسُقْتِي *ər ursuk‚ti* — ئادەم ئۇرۇشتا يېڭىلدى (اُرْسُقارْ – اُرْسُقْماقْ *ursuk‚ar - ursuk‚mak‚*). // I 322

اَلْسِقْتِي alsïk‚ti: اُلْ تَقارِنْ اَلْسِقْتِي *ol tavarïn alsïk‚ti* — ئۇ تاۋارىنى ئالدۇرۇپ قويدى، يەنى مېلىنى تارتقۇزۇپ قويدى (اَلْسِقارْ – اَلْسِقْماقْ *alsïk‚ar – alsïk‚mak‚*). // 127

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُيْغَشبْ يَتْسا اَنكْ يُزينكا *koyoqaxïp yatsa anïŋ yüziŋə*

اَلْسِقَرْ اُو كِنْ اَنكْ سُوزينكا *alsïqar өgin anïŋ sөziŋə*

مِنْكْ كِشي يُلغي بُلُبْ اُوزينكا *mïŋ kixi yuluqï bolup uzïŋa*

بِيْ كالَرْ اُذنْ اَنكْ كُوزينكا *bərgələr өzin anïŋ kөziŋə* ①

[قوْچاقلىشىپ ياتسا (قاراپ) ئۇنىڭ يۈزىگە،

323 I ئالدۇرار ئەقلىنى ئۇنىڭ سۆزىگە،//

مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۇزلۇقىغا (گۇزەللىكىگە)

بەرگۈسىدۇر ئۆزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.]

ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ، يۈزىگە قاراپ ياتقان كىشى ئۇنىڭ نازى ۋە سۆزلىرىدىن ئەقلىنى يوقىتىپ قويىدۇ، مىڭ جېنى بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە پىدا قىلىۋېتىدۇ.

اَنْدِقْتي andïk,ti ئانىت ئىچتى. اَرْ اَنْدِقْتي *ər andïkti* —— ئادەم ئانىت ئىچتى (اَنْدِقارْ- اَنْدِقْماقْ *andïkar - andïkmak*).

اِنْجِكْتي inqikti ئەندىكتى. اَرْ اِنْجِكْتي *ər inqikti* —— ئادەم (سوغۇق سۇ قۇيۇلغانلىقتىن) ئەندىكتى، يەنى خۇدىنى يوقاتقانەك بولدى، كىرىشتى ۋە تىترىدى (اِنْجِكارْ - اَنْجِكْماكْ *inqikər - inqikmək*).

اُسْتِكْتي өstikti ئىستىكىنى بىلدۇردى. اُلْ بُو ايشْ قا اُسْتِكْتي *ol bu ixka өstikti* —— ئۇ بۇ ئىشقا ئىستەك بىلدۇردى، يەنى مايىل بولدى (اُسْتِكارْ – اُسْتِكْماكْ *өstikər - өstikmək*). بۇنىڭ ئەسلى «اُوزْتِكْتي *өztikti*»دۇر.

اِرْبَلْدي irpəldi تىلىندى، ھەرىلەندى. يِغاچْ اِرْبَلْدي *yïqaq irpəldi* —— ياغاچ تىلىندى (اِرْبَلُرْ – اِرْبَلْماكْ *irpəlür - irpəlmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُنكاكَيْ اِرْبَلْدي ايشْ *өŋəkəy irpəldi ix* ئوڭغا تارتقان ئىش بۇزۇلدى.

---

① بۇ شېئىر ئەسلىدە «اَلْسِقْتي *alsïkti*» سۆزىگە مىسال بولۇشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا «اَنْدِقْتي» سۆزىدىن كېيىن يېزىلىپ قالغان، بىز ئۆز ئورنىغا يۆتكەپ قويدۇق.

اَرْتِلْدِي artildï ئارتىلدى. اَرْ اَتْ اُزا اَرْتِلْدِي *ər at üzə artildï* —— ئادەم ئات ئۈستىگە ئارتىلدى. بۇ ئادەم//گەۋدىسىنىڭ يېرىمى بىر تەرەپكە، يېرىمى ئىككىنچى تەرەپكە ئارتىلىپ تۇرغان ھالىتى. تَغارْ اَشْياك اُزا اَرْتِلْدِي *taqar əxyək üzə artildï* —— تاغار ئېشەك ئۈستىگە ئارتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِلُورْ - اَرْتِلْماقْ *artïlur - artïlmaq*). I 324

اُرْتُلْدِي ərtüldi قاپلاندى، يېپىلدى؛ تۇتۇلدى. اِيشْ اَرْ اُزا اُرْتُلدِي *ix ər üzə ərtüldi* —— ئىش ئادەمگە تۇتۇق بولدى. كُوكْ اُرْتُلْدِي *kök ərüldi* —— كۆك (ھاۋا) تۇتۇلدى، يەنى ئاسمان بۇلۇتلاندى (اُرْتُلُورْ - اُرْتُلْماكْ *ərtülür - ərtülmək*). بۇ ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

اُرْتَلْدِي ərtəldi ئۆرتەلدى، كۆيدۈرۈلدى. بُكْ اُرْتَلْدِي *bük ərtəldi* —— بۇك (چاتقال) ئۆرتەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتَلُورْ - اُرْتَلْماكْ *ərtəlür - ərtəlmək*).

اِرْتَلْدِي irtəldi ئىزدەلدى، سۈرۈشتۈرۈلدى. اِرْتَلْدِي نانْكْ *irtəldi nəŋ* —— ئىزدەلگەن نەرسە (اِرْتَلُورْ - اِرْتَلْماكْ *irtəlür - irtəlmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكُلْم اِجنْ اُرْتَدِي	*köŋlüm iqin ərtədi*
يتميش يشغ قَرْتَدِي //	*bitmix baxïq*① *kartadï*
كَجْمِشْ اذُك اِرْتَدِي	*kəqmix üžük irtədi*
تُنْ كُنْ كجب اِرْتَلُورْ	*tün kün kəqip irtəlür*

[كۆڭلۈم ئىچى (يۈرەك - باغرىم)نى ئۆرتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتىلىدى،
كەچكەن (ئۆتكەن) ئۈدۈك (ئىشق) نى ئىزدىدى (ئەسلىدى)،
كېچە - كۈندۈز ئىزدىنەر.] I 325

① بۇ يەردىكى «*bitmix baxïq*» دېگەن سۆز يازما نۇسخىدا «يتميش يشغ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي ئەرەبچە تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سۆزنى «پۈتكەن يارا» مەنىسىدە «بتميش بشغ» بولغىنى توغرا دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق.

بىر كىشىگە مەرسىيە بىلدۈرۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ مۇسىبىتى
128 ئىچىمنى كۆيدۈرۈۋەتتى.//پۇتكەن يارامنى تاتىلاپ ئېچىۋەتتى، ئۆتكەن ئىشلارنى
ئەسلەتتى، زامان ئۆتكەنسېرى كۆڭۈل ئۇنى ئىزدەيدۇ.

اُبْرُلْدِي öprüldi ھۆپلىتىلدى، ئوتلىتىلدى، ئىچۈرۈلدى. مُونْ اُبْرُلْدِي *mün öprüldi* — شورپا ھۆپلىتىلدى. باشقىلاردىمۇ // شۇنداق (اُبْرُلْرْ – اُبْرُلْماكْ
326 I *öprülür - öprülmək*).

اُسْتَلْدِي üstəldi ئۈستىلەندى، قوشۇلدى، كۆپەيدى. سُوقْ اُسْتَلْدِي *suv üstəldi* — سۇ كۆپەيدى. ئۈستىگە قوشۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُسْتَلُرْ – اُسْتَلْماكْ *üstəlür - üstəlmək*).

اِسْتَلْدِي istəldi ئىستەلدى. اِسْتَلْدِي نانْكْ *istəldi nəŋ* — ئىستەلگەن نەرسە (اِسْتَلُرْ – اِسْتَلْماكْ *istəlür - istəlmək*).

اَشْتِلْدِي əxtildi ئىشتىلدى، ئاڭلاندى. بُو سُوزْ اَشْتِلْدِي *bu söz əxtildi* — بۇ سۆز ئىشتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْتِلُرْ – اَشْتِلْماكْ *əxtilür - əxtilmək*).

اَغْتِلْدِي aoqtildï يىقىتىلدى. اَرْ اَغْتِلْدِي *ər aoqtildï* — ئادەم يىقىتىلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَغْتَرِلْدِي *aoqtarïldï* — ئاغدۇرۇلدى»دۇر (اَغتِلُرْ – اَغْتِلْماقْ *aoqtïlur - aoqtïlmaq*).

اَقْدِلْدِي əvdildi جۇغلاندى، يىغىلدى. اَقْدِلْدِي نانْكْ *əvdildi nəŋ* – جۇغلاندى نەرسە (اَقْدِلُرَ – اَقْدِلْماكْ *əvdilür - əvdilmək*).

اِكْدِلْدِي igdildi ئۆگىتىلدى، تەربىيىلەندى. اُغُلُ اِكْدِلْدِي *oqul igdildi* // — بالا
327 I ئۆگىتىلدى (اِكْدِلُرْ – اِكْدِلْماكْ *igdilür - igdilmək*).

اُتْرُلْدِي ötrüldi ئۇشكۇرتۇلدى، چېلىندى. سِبِزْغُو اُتْرُلْدِي *sïbïzoqu ötrüldi* — سىبزغۇ (نەي) چېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْرُلُرْ – اُتْرُلْماكْ *ötrülür - ötrülmək*).

اُتْرُلْدِي otruldï كېسىلدى، قىرقىلدى. سَجْ اُتْرُلْدِي *saq otruldï* — چاچ قىرقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْرُلُرْ – اُتْرُلْماقْ *otrulur - otrulmaq*).

اَذْرِلْدِي ażrildi ئايرىلدى. يُولْ اَذْرِلْدِي *yol ażrildi* — يول ئايرىلدى. ئىككى ئاغىنىنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىشىغا، شۇنىڭدەك يىللارنىڭ ئايرىلىشىغىمۇ

شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذْرِلُرْ – اَذْرِلْماقْ *aźrïlur - aźrïlmaq*).

اُذْرُلْدِي өźrüldi ئاجرالدى، تاللاندى. اُذْرُلْدِي نانْكْ *өźrüldi nəŋ* — ئاجرالغان نەرسە. بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ بىر يانغا ئاجرىلىپ چىققىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَنكْ اَرَنِ اُذْرُلْدِي *anïŋ ərəni өźrüldi* — ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاجرىلىپ چىقتى (اُذْرُلُرْ – اُذْرُلْماكْ *өźrülür - өźrülmək*).

اِسْرِلْدِي ïsrïldi چىشلەندى. اَتْماكْ اِسْرِلْدِي *// ətmək ïsrïldi* — نان چىشلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِسْرِلُرْ – اِسْرِلْماقْ *ïsrïlur - ïsrïlmaq*). I 328

اَشْرُلْدِي axruldi ئاشۇرۇلدى. يُوكْ اَرْتِّنْ اَشْرُلْدى *yük arttïn axruldi* — يۈك داۋاندىن ئاشۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْرُلُرْ – اَشْرُلْماقْ *axrulur – axrulmaq*).

اُغْرَلْدِي oqraldï نىيەت قىلدى، ئىنتىلدى؛ چاغلىدى، كۆزلىدى. اُلْ يِرْكا اُغْرَلْدِي *ol yərgə oqraldï* — ئۇ يەرگە ئىنتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُغْرَلُرْ – اُغْرَلْماقْ *oqralur - oqralmaq*).

اُغْرُلْدِي oqruldï: سُنكُوكْ اُغْرُلْدِي *sөŋük oqruldï* — سۆڭەك (ئۇگە – ئۇگىسىدىن) ئاجرالدى (اُغْرُلُرْ – اُغْرُلْماقْ *oqrulur - oqrulmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَلْجِقْ بَلِقْ يُغْرُلُورْ — *balqïk balïk yuqrulur*

جِغايْ يَقُزْ يِغْرِلُورْ — *qïqay yavuz yïqrïlur //* I 329

اَرْنكَكْ لَرِي اُغْرُلُورْ — *ərŋəkləri oqrulur*

اُذْغُجْ بِلا اَقْرِشُورْ — *ożquq bilə əvrixür*

[لاي - پاتقاقلار يۇغۇرۇلار،
يوقسۇل - يوپۇن دۇگدىيەر،
بارماقلىرى ئۇيۇشار،
كىچىككىنە چوغ بىلەن ھەپلىشەر.] //

129

يۇقىرىقى مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېيىلىدۇ: لاي - پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ، ئۇيۇپ كېتىدۇ، يوقسۇل - يوپۇنلار دۇگدىيىپ، تۇگۇلۇپ

كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قوۋۇشماي قالىدۇ - دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۆيۈنۈپ كېتىدۇ.

اَقْرُلْدِي əvrüldi ئۆرۈلدى، ياندى، بۇرۇلدى. اَر اَقْرُلْدِي *ər əvrüldi* — ئادەم ئۆرۈلدى، ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۆز يۆنىلىشىدىن بۇرۇلۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَقْرُلُر - اَقْرُلْماقْ *əvrülür - əvrülmək*).

اَكْرِلْدِي əgrildi ئورالدى؛ ئېگىرىلدى. كَنْدْ اَكْرِلْدِيْ *kənd əgrildi* — كەنت (شەھەر) ئورۇپلىندى. يِبْ اَكْرِلْدِي *yip əgrildi* — يىپ ئېگىرىلدى (اَكْرِلُرْ - اَكْرِلْماكْ *əgrilür - əgrilmək*).

اُكْرِلْدِي ügrildi تەۋرىتىلدى. بِيشِكْ اُكْرِلْدِي *bəxik ügrildi* — بۆشۈك تەۋرىتىلدى (اُكْرِلُرْ - اُكْرِلْماكْ *ügrilür - ügrilmək*). //

330 I

اَمْرُلْدِي amruldï توختىدى، تىندى. قَيْنارْ اَشِجْ اَمْرُلْدِي *kaynar əxiq amruldï* — قاينىۋاتقان قازان (سوغۇق سۇ قۇيۇلۇش بىلەن) توختىدى. اَرْ تِنِي اَمْرُلْدِي *ər tinï amruldï* — ئادەمنىڭ تىنىقى توختىدى، جېنى چىقتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇشقۇنلۇقتىن كېيىن تىنچىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَمْرُلُرْ - اَمْرُلْماقْ *amrulur - amrulmaq*).

اِرْغَلْدِي ïroqaldï ئىرغىتىلدى، ئىرغاقلىتىلدى. يِغاجْ اِرْغَلْدِي *yïoqaq ïroqaldï* — دەرەخ ئىرغىتىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىرغىتىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِرْغَلُرْ - اِرْغَلْماقْ *ïroqalur - ïroqalmaq*).

اَرْقَلْدِي arvaldï ئەرۋەشلەندى، ئەرۋەش ئوقۇلدى. اَرْقِشْ اَرْقَلْدِي *arvax*[1] *arvaldï* — ئەپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇلدى (اَرْقَلُرْ - اَرْقَلْماقْ *arvalur - arvalmaq*).

اَلْقَلْدِي alqaldï ئالقىشلاندى. بَكْكا اَلْقِشْ اَلْقَلْدِي *bəgkə alqïx alqaldï* — بەگكە ئالقىش ئېيتىلدى، يەنى بەگ ئالقىشلاندى (اَلْقَلُرْ - اَلْقَلْماقْ *alqalur - alqalmaq*). //

331 I

اِرْكِلْدِي irkildi جۇغلاندى، يىغىلدى، توپلاندى. سُو تَلِمْ اِرْكِلْدِي *sü təlim irkildi* — ئەسكەر كۆپ توپلاندى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە توپلىنىشىغىمۇ

---

[1] بۇ يەردىكى «اَرْقِشْ *arqïx* — كارۋان» سۆزى جۇملىنىڭ مەزمۇنىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىز بۇ سۆزنى «اَرْقَلْدِي» دېگەن پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى دەپ ھېسابلاپ، «اَرْقَشْ *arvax*» قىلىپ ئالدۇق.

شۇنداق دېيىلىدۇ (اِرْكِلُرْ - اِرْكِلْماكْ *irkilür - irkilmək*). باشقا نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل بەزىدە ئۆتۈملۈك ۋە بەزىدە ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

اُرْكُلْدِي ürküldi ئۈركۈدى ~ ھۈركۈدى، ئۈركۈپ كەتتى. اُرْكُنْجْ بُلُبْ اُرْكُلْدِي *ürkünq bolup ürküldi* —— ئۈركۈش بولۇپ ئۈركۈپ كەتتى (اُرْكُلُرْ – اُرْكُلْماكْ *ürkülür - ürkülmək*).

اَلْكَلْدِي əlgəldi ئەلگەلدى ~ ئەگىلەندى، تاسقالدى. اُونْ اَلْكَلْدِي *un əlgəldi* —— ئۇن ئەلگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْكَلُرْ – اَلْكَلْماكْ *əlgəlür - əlgəlmək*).

اَرْتِنْدِي artïndï ئارتىندى، ئۇچىسىغا ئارتتى. اَرْ اَرْجِسِنْ اَرْتِنْدِي *ər arqïsïn artïndï* —— كىشى خۇرجۇنىنى (ئۇلاغقا) ئارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتُنُرْ- اَرْتِنْماقْ *artïnur - artïnmaq*).

اُرْتُنْدِي ərtündi يېپىندى. اُرْاغُتْ يُوزِنْ اُرْتُنْدِي *uraoqut yüzin ərtündi* —— خوتۇن يۈزىنى يېپىۋالدى. باشقا نەرسىلەرنى//يېپىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ[1] (اُرْتُنُرْ - اُرْتُنْماكْ *ərtünür - ərtünmək*) I 332

اُرْتَنْدِي ərtəndi ئۆرتەندى، كۆيدى. اُرْتَنْدِي نانْكْ *ərtəndi nəŋ* —— ئۆرتەنگەن نەرسە (اُرْتَنُرْ-// اُرْتَنْماكْ *ərtənür - ərtənmək*). كۇن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا، «بُلِتْ اُرْتَنْدِي *bulït ərtəndi*» دېيىلىدۇ. تۈركىلەر بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 130

تُنْلا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَقْلُكْ اُرِي كَلْدُرْمِشْجا بُلُورْ

تَنْكْدا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَقْكا يَغِي كِرْمِشْجا بُلُورْ

tünlə bulït ərtənsə əvlük urï kəldürmixqə bolur

taŋda bulït ərtənsə əvgə yaoqï kirmixqə bolur

تۇندە بۇلۇت ئۆرتەنسە، خوتۇن ئوغۇل تۇغقاندەك بولار،

تاڭدا بۇلۇت ئۆرتەنسە، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولار.

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىدا «اُرْتُنْدى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «سَفَرَتْ —— ئاچتى» دەپ بېرىلگەن، كەينىدىنلا يەنە «سَتَرَتْ —— ياپتى» دەپ بېرىلگەن. بىز بىر سۆزنىڭ ئىككى قارىمۇ قارشى مەنىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى ئىزاھىنى «ياپتى» دېگەن مەنىدە بەردۇق. چۈنكى، بۇ سۆز بىر قىسىم تۈركىي تىللاردا ھازىرمۇ «يېپىندى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كەچقۇرۇن بۇلۇت قىزارسا، خوتۇنى ئوغۇل تۇغقانىدەك// بولىدۇ، تاڭدا بۇلۇت قىزارسا، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولىدۇ. تۈركىلەر كېيىنكىسىنى ياخشىلىققا جورۇمايدۇ. 333 I

اَقْدِنْدِي əvdindi دۆۋىلىدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِيشْ اَقْدِنْدِي *ol öziŋə yəmix əvdindi* —— ئۇ ئۆزىگە يېمىش دۆۋىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَقْدِنُرْ – اَقْدِنْماكْ *əvdinür - əvdinmək*).

اُتْرُنْدِي utrundï ئۈتتۈر كەلدى. يۈزلەندى، قارشى چىقتى. اُلْ مَنكا اُتْرُنْدِي *ol maŋa utrundï* —— ئۇ ماڭا قارشى چىقتى. يِلْ يِغاجْقا اُتْرُنْدِي *yəl yïoqaqķa utrundï* —— يەل دەرەخكە سوقۇلدى (اُتْرُنُرْ – اُتْرُنْماقْ *utrunur - utrunmaķ*).

اِسْرِنْدِي ïsrïndï: اَرْ اِسْرِنْدِي *ər ïsrïndï* —— ئادەم خاپا بولدى، يەنى چېچىلدى. بۇ سۆز، ئەسلىدە، قازاندا قاينىتىلىۋاتقان گۈللۈك تۆگىتاپىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆكتاتلارنىڭ ئۈستىگە پىشماي تۇرۇپلا سوغۇق سۇ قۇيسا، خېمىغا يانغانلىقىغا ئېيتىلىدۇ. كۆڭلى يۇمشاق كىشىنىڭ چېچىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْرِنُرْ – اِسْرِنْماقْ *ïsrïnur - ïsrïnmaķ*).

اَغْرِنْدِي aoqrïndï ئاغرىپ كەتتى، ئاغرىقىدىن قىينالدى. بالِغْ اَغْرِنْدِي *balïoq aoqrïndï* —— يارىدار ئادەم ئاغرىقىدىن//ئازابلاندى. باشقا جەھەتلەردىن ئاغرىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرِنُرْ – اَغْرِنْماقْ *aoqrïnur - aoqrïnmaķ*). 334 I

اُكْرَنْدِي əgrəndi ئۆگەندى. اُلْ بِلِكْ اُكْرَنْدِي *ol bilik əgrəndi* —— ئۇ بىلىم ئۆگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْرَنُرْ – اُكْرَنْماكْ *əgrənür - əgrənmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ تِلا اُكْرَنِين بُلْما كُفازْ *ərdəm tilə əgrənipən*[1] *bolma küvəz*

اَرْدَمْ سِزِنْ اُكُنْسا اَنكمكوذا انكار *ərdəmsizin əgünsə əŋməgüżə əŋər*

[پەزىلەت تىلە، ئۆگىنىش بىلەن مەغرۇرلانما،

(كىمكى) پەزىلەتسىز تۇرۇپ مەغرۇرلانسا، سىناقتا ھودۇقىدۇ.]

[1] «اُكْرَنِين» سۆزى جۈملىنىڭ مەنىسىگە قارىغاندا «اُكْرَنِبَنْ *əgrənipən*» بولۇشى كېرەك.

ئىلىم - ھېكمەت ئىستە، ئۆگىنىشتىن چېكىنمە، غادايما، بىرەر نەرسىنى ئۆگەنمەيلا ئۆزىنى بىلىمدان كۆرسىتىپ ماختىنىدىغان كىشى سىناقتا ھودۇقۇپ قالىدۇ. ئەر ئۇزلۇقۇ ئۆگىنىدى *ər uzluq ögrəndi* — ئادەم ھۇنەر ئۆگەنىدى.

ئاگرىندى əgrindi: ئاراغۇت يېڭى ئاگرىندى *uraqut yip əgrindi* — خوتۇن ئۆزى ئۈچۈن يىپ ئېگىردى. يىپ ئېگىرىۋاتقاندەك//بولۇپ كۆرۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ I 335
(ئاگرىنۈر - ئاگرىنماق *əgrinür - əgrinmək*).

ئۇخسىندى ohsïndï ئۆكۈندى، پۈشايمان قىلدى. ئۇ قىلمىشىغا ئۇخسىنىدى *ol kïlmïx ïxïŋa ohsïndï* — ئۇ قىلغان ئىشىغا ئۆكۈندى (ئۇخسۇنۇر - ئۇخسىنماق *ohsïnur - ohsïnmak*).

ئارسىندى ərsindi ئەر بولۇپ قالدى. ئوغۇل ئارسىندى *oqul ərsindi* — بالا ئەر بولۇپ قالدى، ئەر يەتتى (ئارسۇر - ئارسىنماق *ərsinür - ərsinmək*). // 131

ئاۋسىندى əvsindi: ئۇ بۇ ئاۋنى ئاۋسىندى *ol bu əvni əvsindi* — ئۇ بۇ ئۆينى ئۆز ئۆيى قىلىۋالدى، ھەتتا كىرىپ جايلىشىۋالدى (ئاۋسۇر - ئاۋسىنماق *əvsinür - əvsinmək*).

ئىچىندى ïqoïndï قاچۇرۇۋەتتى، ئۈچۈرۈۋەتتى، چىقىرىۋەتتى. ئۇ قۇشنى ئىكىدىن ئىچىندى *ol kuxnï əlkidin ïqoïndï* — ئۇ قۇشنى قولىدىن چىقىرىپ قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَقاداقى يَلْغاغالى ٱلْكِداكى ٱجْغُنُورْ

yakadakï yaloqaoqalï əlkidəki ïqoïnur

ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ، ئىلكىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ.

ياقىسىغا يېپىشىپ قالغان ئاشنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى ئاياق - تاۋاقلىرىدىن ئايرىلىپتۇ.

بۇ ماقال بىرەر نەرسىگە ئىنتىلگەن كىشىنى//قولىدا قالغىنىنى ساقلاش ئۈچۈن ئېھتىيات قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. ئەر ئاجغۇندى *ər ïqoïndï* — ئادەم «يەل» چىقىرىۋەتتى، يەنى كىشى كۆپ يەردە تۇتالماي «يەل» چىقىرىۋېتىپ، I 336

بۇنىڭدىن ئۇيالدى (اجْغُنُورْ – اجْغِنْماقْ *iqoqïnur - iqoqïnmaq*).

ارْغَنْدي ïroqandï ئىرغاڭلىدى. يىغاچ ارْغَنْدي *yïoqaq ïroqandï* — ياغاچ (دەرەخ) ئىرغاڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ارْغَنُورْ – ارْغَنْماقْ *ïroqanur - ïroqanmaq*).

اَشْغَنْدي axoqïndï ئىشقىلاندى، سۈركەلدى، سوقۇلدى. تاشْ اَشْغَنْدي *tax axoqïndï* — تاش ئىشقىلاندى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسىنى ئىشقىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَشْغَنُورْ – اَشْغَنْماقْ *axoqïnur - axoqïnmaq*).

اَلْقَنْدي alqïndï تۇگىدى. اَلْقَنْدي نانْكْ *alqïndï nəŋ* — تۇگىگەن نەرسە. اَرْ اَلْقَنْدي *ər alqïndï* — ئادەم تۇگىدى، ئۆلدى (اَلْقَنُورْ – اَلْقَنْماقْ *alqïnur - alqïnmaq*).

اُتْكُنْدي ətkündï دوربدى، تەقلىد قىلدى. اُلْ مَنكا اُتْكُنْدي *ol maŋa ətkündï* — ئۇ ماڭا تەقلىد قىلدى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

337 I قَرْغا قازْقا // اُتْكُنْسا بُتِي سِنُورْ

qaroqa qazqa ətkünsə putï sïnur

قاغا غازنى دوربسا، پۇتى سۇنار.

قاغا كۆچتە ۋە ئۇچۇشتا ئۆزىنى غازغا ئوخشاتسا، پۇتى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى ئۆز ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ارْكِنْدي irkindi يىغدى، توپلىدى. اُلْ اُزِنكا نَنْكْ *ol özinə nəŋ irkindi* — ئۇ ئۆزىگە نەرسە يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ارْكِنُرْ – ارْكِنْماكْ *irkinür - irkinmək*).

اِسْكَنْدي iskəndi ئىسكەندى، ئۈزدى. اَتْ اُتْ اِسْكَنْدي *at ot iskəndi* — ئات ئوت ئىسكەپ يېدى، يەنى بىر - بىرلەپ ئۈزۈپ يېدى. قىل - يۇڭ ياكى پاكار ئوتلارنى ئۈزۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْكَنُرْ – اِسْكَنْماكْ *iskənür - iskənmək*).

اَلْكَنْدي əlgəndi ئەلگىدى، تاسقىدى. اُراغُتْ اُونْ اَلْكَنْدي *uraqut un əlgəndi* — خوتۇن (ئۆزى ئۇچۇن) ئۇن ئەلگىدى، ئۇن تاسقىدى (اَلْكَنُرْ – اَلْكَنْماكْ *əlgənür - əlgənmək*).

اَمْكَنْدي əmgəndi ئەمگەندى، چارچىدى. اُلْ بُو ايشْتا تَلِمْ اَمْكَنْدي *ol bu ïxta təlim əmgəndi* — ئۇ بۇ ئىشتا كۆپ ئەمگەندى. بۇ سۆز مۇناقىمۇ

ئىشلىتىلمىدۇ: خانْ قَرْشِيقا اَمْكَنْــدِي *han qarxïqa əmgəndi* — خان (هاردۇق يېتىپ)///ساراي (ئوردا)غا چۈشتى. بەگلەرگە ۋە چوڭلارغا ناھايىتى سىپايىلىك I 338 132
بىلەن سۆزلىگەندە شۇنداق دېيىلمىدۇ (اَمْكَنُرْ – اَمْكَنْمــاكْ *əmgənür - əmgənmək*).
ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

اُپْلَنْدِي üpləndi تالاندى، يېغىنغا ئۈچرىدى. اَنكْ تَقارِي اُپْلَنْدِي *anïŋ tavari üpləndi* — ئۇنىڭ تاۋىرى تالاندى (اُپْلَنُرْ – اُپْلَنْماكْ *üplənür - üplənmək*).

اَتْلَنْــدِي atlandï ئاتلاندى، ئاتقا مىندى. اَرْ اَتْلانْــدِي *ər atlandï* — ئادەم ئاتلاندى. اُلْ تاغْقــا اَتْلَنْــدِي *ol taoqqa atlandï* — ئۇ تاغقا چىقتى. ئوغۇزچە. ھەرقانداق نەرسىگە چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (اَتْلَنُرْ – اَتْلَنْماقْ *atlanur - atlanmaq*).

اَتْلَنْدِي ətləndi ئەتلەندى، ئەت ئالدى. اُغُلْ اَتْلَنْــدِي *oqul ətləndi* — ئوغۇل ئەتلەندى. ھەرقانداق ئورۇق نەرسىنىڭ سەمرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (اَتْلَنُــرْ – اَتْلَنْمــاكْ *ətlənür - ətlənmək*).

اِتْلِنْدِي itlindi ئىتتىرىلدى. تاشْ اِتْلِنْدِي *tax itlindi* — تاش ئىتتىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِتْلِنُورْ – اِتْلِنْماكْ *itlinür - itlinmək*). بالىنىڭ ئۆمىلەشكە باشلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. بۇ سۆز كىشى ئاچچىقلانغاندا ئېيتىلمىدىغان «كۆزۈمدىن يوقال» دېگەن مەنىدىكى «مَنِكْ يُوزْدِنْ اِتْلِنْ// *mənïŋ yüzdin itlin*» دېگەن سۆزدىمۇ كەلگەن. I 339

اَجْلِنْــدِي aqlïndï ئېچىلدى. قَبُــغْ اَجْلِنْــدِي *qapuq aqlïndï* — قوۋۇق ئېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. باشقا بىر شېئىدە «اَجِلْــدِي *aqïldï*» دەپمۇ ئېيتىلمىدۇ (اَجْلِنُورْ – اَجْلِنْماقْ *aqlïnur - aqlïnmaq*).

اُجْلَنْدِي üqləndi ئۇچلەندى، ئۇچ بولدى. اُجْلَنْــدِي نانْــكْ *üqləndi nəŋ* — ئۇچلەنگەن نەرسە، يەنى ئۇچ بولغان نەرسە. جۇملىدىن «ئىككى غاز ئۇچ بولدى» دېيىش ئورنىغىمۇ «اِكِي قازْ اُجْلَنْدى *iki qaz üqləndi*» دېيىلمىدۇ (اُجْلَنُــرْ – اُجْلَنْمــاكْ *üqlənür - üqlənmək*).

اِجْلَنْدِي iqləndi دان تۈتتى، ئىچى تولدى. تَرِغْ اِجْلَنْدِي *tarïq iqləndi* — ئاشلىق دان تۈتتى. يېيىلمىدىغان نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېيىشكە بولمىدىغان ھالەتكە كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (اِجْلَنُرْ – اِجْلَنْماكْ *iqlənür - iqlənmək*).

اُجْلَنْدِي uqlandï ئۇچلاندى، ئۇچ چىقتى. اُجْلَنْدِي نانْكْ *uqlandï nəŋ* — ئۇچلانغان نەرسە (اُجْلَنُرْ – اُجْلَنْماقْ *uqlanur - uqlanmaq*).

اَذْلَنْدِي əžləndi ئازلاندى، ئەتىۋارلاندى، ياخشىلاندى. اَذْلَنْدِي نانْكْ *əžləndi nəŋ* —
ئەتىۋارلانغان نەرسە، تاشلاپ قويۇلماي، ئىشلىتىش ئۈچۈن ئېلىنغان نەرسە.// 340 I
تېرىدىن جۇۋا، كىگىزدىن پايپاق قىلىنغاندەك (اَذْلَنُرْ – اَذْلَنْماكْ *əžlənür - əžlənmək*).

اُذْلَنْدِي üžləndi كۆيلىدى. يِلْقِي اُذْلَنْدِي *yilqi üžləndi* — يىلقا كۆيلىدى (اُذْلَنُرْ – اُذْلَنْماكْ *üžlənür - üžlənmək*).

اَرْلَنْدِي ərləndi ئەرلەندى، ئەرلىك بولدى. اُراغُتْ اَرْلَنْدِي *uraqut ərləndi* — خوتۇن ئەرلىك بولدى (اَرْلَنُرْ - اَرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*).

اُرْلَنْدِي ərləndi ئۆرلىدى، پەيدا بولدى. بُلِتْ اُرْلَنْدِي *bulit ərləndi* — بۇلۇت ئۆرلىدى (اُرْلَنُرْ - اُرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*). ئەڭ چىرايلىقى «اُوردِي *ordi*» دەپ سۆزلەشتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْ قَبُبْ اَقْلَنُبْ	*ay kapup əvlənüp*
اَقْ بُلِتْ اُرْلَنُبْ	*ak bulit ərlənüp*
بِرْبِرْ اُوزا اُكْلَنِبْ	*bir bir üzə üglənip*
سَجِلِبْ سُقِي اَنْكْرَشُورْ //	*saqilip suvi aŋraxur* // 341 I

[ئاي قوپۇپ قوتانلىنىپ،
ئاق بۇلۇتلار ئۆرلىشىپ،
بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ،
سۇيى چېچىلىپ شارقىرار.] // 133

ئاي چىقىپ قوتانلىنىش بىلەن ئاق بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىدۇ – دە، شارقىراپ سۇيىنى تۆكىدۇ.

ئاي قوتانلانغانلىقىنى تۈركىلەر «يامغۇر ياغىدۇ» دېگەنگە جورۇيدۇ.

اُوزْلُنْدِي üzlündi ئۈزۈلدى. اُرُقْ اُوزْلُنْدِي *uruq üzlündi* — ئارغامچا ئۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْلُنُرْ - اُزْلُنْماكْ *üzlünür - üzlünmək*).

اُزْلَنْدِي üzləndi يۇزلەندى، كۆپۈكلەندى. اَشِجْ اُزْلَنْدِي *əxiq üzləndi* — قازان كۆپۈكلەندى (اُزْلَنُرْ - اُزْلَنْماكْ *üzlənür - üzlənmək*).

اَسْلِنْدِي aslïndï ئېسىلدى. اَسْلِنْدِي نانْكْ *aslïndï nəŋ* —— ئېسىلغان نەرسە (اَسْلِنُرْ - اَسْلِنْماقْ *aslïnur - aslïnmaq*).

اَقْلَنْدِي əvləndi قوتانلىدى. اَيْ اَقْلَنْدِي *ay əvləndi* —— ئاي قوتانلىدى. اُلْ بُو اَقْنِي اَقْلَنْدِي *ol bu əvni əvləndi* —— ئۇ بۇ ئۆينى ئۆي قىلىۋالدى، يەنى ئۆز ئۆيىي ھېسابلىدى (اَقْلَنُرْ - اَقْلَنْماكْ *əvlənür - əvlənmək*). // I 342

اُكْلَنْدِي əgləndi ئۆزىگە كەلدى، ئەقلىنى تاپتى. اَرُقْ اَرْ اُكْلَنْدِي *aruq ər əgləndi* —— ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى (اُكْلَنُرْ - اُكْلَنْماكْ *əglənür - əglənmək*). بىركىم بالدۇر چۈشەنمەي، كېيىنرەك چۈشەنسىمۇ «اُكْلَنْدِي *əgləndi*» دېيىلىدۇ، ئەسلىي «اُو كْلَنْدِي *əgləndi*»دۇر.

اِكْلَنْدِي igləndi ئاغرىقى تۇتتى، تولغاق يېدى. اُراغُتْ اِكْلَنْدِي *uraqut igləndi* —— خوتۇن تولغاق يېدى، ئۇنىڭ ئاغرىقى تۇتتى. بىر كىمنىڭ بىر ئاز ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمْلَنْدِي əmləndi ئەملەندى، داۋالاندى. اَرْ اَمْلَنْدِي *ər əmləndi* —— ئادەم داۋالاندى، يەنى ئۆزىگە داۋا تاپتى (اَمْلَنُرْ - اَمْلَنْماكْ *əmlənür - əmlənmək*).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

اُرْبَتّي urpatti ھۇرپەيتتى، پاخپايتتى. اَرْ بَشِنْ اُرْبَتّي *ər baxïn urpatti* —— ئادەم بېشىنى پاخپايتتى، يەنى چېچىنى كۆپتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْبَتُرْ - اُرْبَتْماقْ *urpatur - urpatmaq*[1]). // I 343

اِرْبَتّي irpətti تىلدۇردى. اُلْ يِغاجْ اِرْبَتّي *ol yïoqaq irpətti* —— ئۇ ياغاچ تىلدۇردى (اِرْبَتُرْ - اِرْبَتْماكْ *irpətür - irpətmək*).

اَرْتَتّي artatti بۇزدى، نابۇت قىلدى. اُلْ اَرْتَتّي *ol artatti* —— ئۇ (نەرسىنى) نابۇت قىلدى (اَرْتَتُرْ - اَرْتَتْماقْ *artatur - artatmaq*).

---

[1] بۇ سۆز باشقا ئورۇنلاردا «اُرْبَشْماكْ، اُرْبَرْماكْ» شەكلىدە يۈمشاق ئېلىنغان بولسىمۇ، بۇ جايدا «اُرْبَتْماقْ» دەپ كەلگەن. بىز ھەر ئىككى ۋاريانتىنى ساقلىدۇق.

ئىرتەتتى irtətti. ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى — *ol anï irtətti* ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (ئىرتەتۇر - ئىرتەتماك *irtətür - irtətmək*).

ئۆرتەتتى ərtətti. ئۇ بۈك ئۆرتەتتى — *ol bük ərtətti* ئۇ بۈك (چاتقال) ئۆرتەتتى (ئۆرتەتۇر - ئۆرتەتماك *ərtətür - ərtətmək*).

ئىستەتتىم istəttim. مەن ئۇنى ئىستەتتىم — *mən anï istəttim* مەن ئۇنى ئىستەتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئىزدەتتىم (ئىستەتۇر - ئىستەتماك *istətür - istətmək*). // 344 I

ئوقتاتتى ok‚tatti. بەگ ئۇنى ئوق ئاتقۇزدى — *bəg anï ok‚tatti* بەگ ئۇنى ئوق ئاتقۇزدى (ئوقتاتۇر - ئوقتاتماق *ok‚tatur - ok‚tatmak*).

ئولتۇرغۇزدى olhutti. ئۇ مېنى ئولتۇرغۇزدى — *ol məni olhutti* ئۇ مېنى ئولتۇرغۇزدى (ئولتۇر - ئولتۇرماق *olhutur - olhutmak*). // ئەسلىدە «غ – *ọ*» بىلەن «ئوغتاتتى» *oloọutti* بولغىنى توغرا. چۈنكى، يېئىل «خ – *h*» بىلەن ئۆتۈملۈك بولماي، «غ – *ọ*» بىلەن ئۆتۈملۈك بولىدۇ؛ شۇڭا، «ئوژغۇردى *ożọurdï*» — ئويغاتتى» ۋە «تۇژغۇردى *tożọurdï*» — تويغۇزدى» يېئىللىرىمۇ شۇنداق «غ – *ọ*» بىلەن ئۆتۈملۈك بولۇپ كەلگەن. 134

ئۇپراتتى upratti. ئۇ تونىنى ئۇپراتتى — *ol tonïn upratti* ئۇ تونىنى ئۇپراتتى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق (ئۇپراتۇر - ئۇپراتماق *upratur – upratmak*).

ئۈژرەتتى üžrətti. ئۇ تاۋارىنى ئۈژرەتتى — *ol tavarïọ üžrətti* ئۇ تاۋارنى ئاۋۇتتى، يەنى مالنى كۆپەيتتى (ئۈژرەتۇر - ئۈژرەتمەك *üžrətür – üžrətmək*).

ئاغرىتتى aọrïttï. ئۇ ئۇنى ئاغرىتتى — *ol anï aọrïttï* ئۇ ئۇنى ئاغرىتتى، رەنجىتتى (ئاغرىتۇر - ئاغرىتماق *aọritur - aọritmak*). // 345 I

ئوغرىتتى ooratti. ئۇ مېنى ئىشقا ئوغرىتتى — *ol məni ïxka ooratti* ئۇ مېنى ئىشقا يۆنەلدۈردى (ئوغرىتۇر - ئوغرىتماق *ooratur - ooratmak*).

ئۆگرەتتى ögrətti. ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى — *ol maŋa bilik ögrətti* ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى، يەنى ماڭا ئىلىم - ھېكمەت ئۆگەتتى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق (ئۆگرەتۇر - ئۆگرەتماك *ögrətür - ögrətmək*).

ئۈگرىتتى ügritti. ئۇ ئاڭا بۇشۇك تەۋرەتتۈردى — *ol aŋar bəxik ügritti* ئۇ ئاڭا بۇشۇك تەۋرەتتۈردى (ئۈگرىتۇر - ئۈگرىتماك *ügritür - ügritmək*).

اَمْرِتّـــــي əmritti قىچقىنىى كـەلتۈردى. قَشـــــنْماقْ مَنـــــكْ يَنـــــيمْ اَمْرِتّـــــي *kaxïnmak mənïŋ yənim əmritti* — قىچىشقاق ئەت يېنىمنىڭ قىچقىنىى كەلتۈردى. بىر كىم بىر كىمنىڭ قولتۇقى ياكى بوينىنى ئوينىشىپ قاشلىسا، پۈتۈن بەدىنىنىڭ غىدىقى كېلىپ، كۈلۈپ تاشلىغاندەك (اَمْرِتُـــرْ - اَمْرِتْمـــاكْ *əmritür - əmritmək*).

اَتْسَتّي ətsətti ئەتسىرەتتى، گۆش يېگۈسىنى كەلتۈردى. اُلْ مَنِ اَتْسَتّي *ol məni ətsətti* — ئۇ مېنى ئەتسىرەتتى (اَتْسَتُرْ - اَتْسَتْماكْ *ətsətür - ətsətmək*).

I 346 اَخْسَتّي ahsatti ئاقساتتى. اُلْ اَنِ اَخْسَتّي *ol anï ahsatti*—// ئۇ ئۇنى ئاقساتتى (اَخْسَتُرْ - اَخْسَتْماقْ *ahsatur - ahsatmak*).

اَشْسَـــــتّي axsatti ئاشسىراتتى، ئاش يېگۈسىنى كەلتۈردى. اُلْ اَنِ اَشْسَـــــتّي *ol anï axsatti* — ئۇ ئۇنى ئاشسىراتتى (اَشْسَـــــتُرْ - اَشْسَـــــتْماقْ *axsatur - axsatmak*).

اَقْسَتّي əvsətti ئۆيسىرەتتى، ئۆينى سېغىندۇردى. اُغْلُمْ مَنِ اَقْسَـــتّي *oqlum məni əvsətti* — ئوغلۇم مېنى ئۆيسىرەتتى (اَقْسَتُرْ - اَقْسَتْماكْ *əvsətür - əvsətmək*).

اُخْشَتّي ohxatti ئوخشاتتى. اُلْ مَنِ اَتاما اُخْشَـــتّي *ol məni atama ohxatti* — ئۇ مېنى ئاتامغا ئوخشاتتى (اُخْشَتُرْ - اُخْشَتْماقْ *ohxatur - ohxatmak*).

اُقْشَتّي uvxatti ئۇشاتتى ~ ئوشتۇدى. اُلْ اَتْمـــاكْ اُقْشَـــتّي *ol ətmək uvxatti* — ئۇ نان ئۇشاتتى (اُقْشَـــتُرْ - اُقْشَـــتْماقْ *uvxatur - uvxatmak*). توغرىسى مۇشۇ. بۇنى «اُشَتّي *uxatti*»مۇ دەيدۇ.

الشَتّي əlxətti: اُلْ اَنِ الشَتّي *ol anï əlxətti* — ئۇ ئۇنى (ئېچىرقىتىپ) ئۆلەر ھالەتكە يەتكۈزدى (الشَتُرْ - الشَتْماكْ [1] *əlxətür - əlxətmək*).// I 347

135 اِرْغَتّي ïrqatti ئىرغاتتى. اُلْ يِغـــاجْ اِرْغَتّـــي *ol yïqaq ïrqatti* —//ئۇ ياغاچ ئىرغاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغَتُـــرْ - اِرْغَتْمـــاقْ *ïrqatur - ïrqatmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە ھەربىر قويۇلمىغان، بۇ سۆز يازما نۇسخا 144- بەتتىكى «الشادي» سۆزى بىلەن بىر سۆز بولۇپ، ھەر ئىككىسى « *əl* » دېگەن يىلتىزدىن كەلگەن. شۇڭا، بىز بۇلارنى «*əlxətti*» ۋە «*əlxədi*» دەپ ئالدۇق.

يِكِتْ لَرِكْ اِشْلَتُو yigitlərig ixlətü [يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
يِغاجْ يمشْ اِرْغَتُو yïoqaq yəmix ïroqatu مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قُلانْ كَيِكْ اَقْلَتُو qulan kəyik avlatu قۇلان - كېيىك ئوۋلىتىپ،
بَذْرَمْ قِلِبْ اَقْنَلِمْ bəžrəm kïlïp avnalïm بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.]

سەيلە - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى.//

348 I

اُلْغَتّي uloqattï ئۇلغايدى، چوڭايدى. اُغْلانْ اُلْغَتّي ooqlan uloqattï — بالا ئۇلغايدى، بالا چوك بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُلْغاذْتي uloqažtï — ئۇلغايدى» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كەتكەن (اُلْغَتُرْ - اُلْغَتْماقْ uloqatur - uloqatmaq).

اُرْكُتّي ürkütti ئۈركۈتتى ~ ھۈركۈتتى. اُلْ قُوىْ اُرْكُتّي ol koy ürkütti — ئۇ قوي ئۈركۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْكُتُرْ - اُرْكُتْماكْ ürkütür - ürkütmək).

اَمْكَتّي əmgətti ئەمگەندۈردى، چارچاتتى. اُلْ اَنِ اَمْكَتّي ol anï əmgətti — ئۇ ئۇنى ئەمگەندۈردى (اَمْكَتُرْ - اَمْكَتْماكْ əmgətür - əmgətmək).

اَلْكَتّي əlgətti ئەلگەتتى، تاسقاتتى. اَلْ اُنْ اَلْكَتّي ol un əlgətti — ئۇ ئۇن ئەلگەتتى (اَلْكَتُرْ - اَلْكَتْماكْ əlgətür - əlgətmək).

اُبْلَتّي üplətti تالاتتى، بۇلىتىۋەتتى. اُلْ اَنكْ تَقارِنْ اُبْلَتّي ol anïŋ tavarïn üplətti — ئۇ ئۇنىڭ تاۋىرىنى تالىتىۋەتتى (اُبْلَتُرْ - اُبْلَتْماكْ üplətür - üplətəmək).

اَتْلَتّي ətlətti ئەت قىلدۇردى. اُلْ قُوىْ اَتْلَتّي ol koy ətlətti — ئۇ قوينى (سويدۇرۇپ) گۆش قىلدۇردى (اَتْلَتُرْ - اَتْلَتْماكْ ətlətür - ətlətmək).// 349 I

اُكْلُتّي üklütti كۆپەيتتى. اُلْ نانْكِنِ اُكْلُتّي ol nəŋni üklütti — ئۇ بىر نېمىنى كۆپەيتتى (اُكْلُتُرْ - اُكْلُتْماكْ üklütür - üklütmək).

اَذْلَتّي əžlətti ئىزىغا سالدۇردى، تۈزەتتى. اُلْ تَوارِنْ اَذْلَتّي ol tavarïn əžlətti — ئۇ تاۋىرىنى تۈزەتتى، يەنى ئارىلىشىپ كەتكەن ياكى چېچىلغان مالىلىرىنى تەرتىپكە سالدۇردى (اَذْلَتُرْ - اَذْلَتْماكْ əžlətür - əžlətmək).

اُذْلَتّي užlattï كەينىگە سالدى، ئەگەشتۈردى، سوڭداشتۇردى. اُلْ اُغْلِنْ اُذْلَتّي

ol oqlïn użlattï — ئۇ ئوغلىنى ماڭا ئەگەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*użlatur - użlatmaq* ئۇلَتۇرْ – ئۇلَتْماقْ).

ol aŋar ïx ixlətti — ئۇ ئاڭا ئىش ئىشلەتتى، ئىشقا سالدى. ئُلْ اَنكَرْ ايشْ اِشْلَتّي ixlətti ئىشلەتتى، ئىشقا سالدى (*ixlətür - ixlətmək* اِشْلَتُرْ – اِشْلَتْماكْ).

ol ayaq axlattï — ئۇ ئاياق - تاۋاقلىرىنى قاداتتى. ئُلْ اَياقْ اَشْلَتّي axlattï قاداتتى (*axlatur - axlatmaq* اَشْلَتُرْ – اَشْلَتْماقْ).

I 350 *ol kixini aoqlattï* — ئۇ كىشىلەرنى يىراقلاشتۇردى. ئُلْ كِشِينِ اَغْلَتّي aoqlattï يىراقلاشتۇردى، ئىستىگىنىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇردى (*aoqlatur - aoqlatmaq* اَغْلَتُرْ – اَغْلَتْماقْ).

ol tawarïn uoqlïttï — ئۇ تاۋارنى ئاۋۇتتى، جىقلاتتى. ئُلْ تَوارِنْ اُغْلَتّي uoqlïttï ئاۋۇتتى، جىقلاتتى (*uoqlïtur - uoqlïtmaq* اُغْلَتُرْ – اُغْلَتْماقْ).

ol maŋa ïvïk avlattï — ئۇ ماڭا تاغ ئۆچكىسى ئوۋلاتتى. ئُلْ مَنكا اِڤْ اَڤْلَتّي avlattï ئوۋلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*avlatur - avlatmaq* اَڤْلَتُرْ – اَڤْلَتْماقْ). // 136

ol aŋar yər iglətti — ئۇ ئاڭا يەر چىڭداتتى. ئُلْ اَنكَرْ يِيرْ اِكْلَتّي iglətti چىڭداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*iglətür - iglətmək* اِكْلَتُرْ – اِكْلَتْماكْ).

bu yər anï iglətti — بۇ يەر ئۇنى ئاغرىتىپ قويدى. بُو يِيرْ اَنِي اِكْلَتّي iglətti ئاغرىتتى، كېسەل قىلدى (*iglətür - iglətmək* اِكْلَتُرْ – اِكْلَتْماكْ).

mən anï əmlədtim — مەن ئۇنى ئەملەتتىم، داۋالاتتىم. مَنْ اَنِي اَمْلَتّمْ əmlədtim ئەملەتتىم، داۋالاتتىم (*əmlətür - əmlətmək* اَمْلَتُرْ – اَمْلَتْماكْ). // I 351

mən anï imlədtim — مەن ئۇنى ئىملەتتىم، ئىشارەتلەتتىم. مَنْ اَنِي اِمْلَتّمْ imlədtim ئىملەتتىم، ئىشارەتلەتتىم. يەنى قول ياكى كۆز قىسىش بىلەن ئىشارەت قىلدۇردۇم (*imlətürmən - imlətmək* اِمْلَتُرْمَنْ – اِمْلَتْماكْ).

ər ażnattï — ئادەم ئاينىدى، ئۆزگەرتتى. اَرْ اَذْنَتّي ażnattï ئاينىدى، ئۆزگەرتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر ھالدىن باشقا ھالغا كۆچۈشگىنىگە شۇنداق دېيىلىدۇ (*ażnatur - ażnatmaq* اَذْنَتُرْ – اَذْنَتْماقْ).

mən nəŋ ornattïm — مەن بىر نېمە ئورناتتىم. مَنْ نانْكْ اُرْنَتّمْ ornattïm ئورناتتىم (*ornaturmən - ornatmaq* اُرْنَتُرْمَنْ – اُرْنَتْماقْ).

اَسْنَتّي əsnətti شامال چىقاردى؛ ئەسنەتتى. تَنْكْرِي اَسِـنْ اَسْـنَتّي *təŋri əsin əsnətti* —— تەڭرى شامال چىقاردى. يـاكْ اَنِ اَسْـنَتّي *yək anï əsnətti* —— شەيتان ئۇنى ئەسنەتتى (اَسْنَتُرْ – اَسْنَتْماكْ *əsnətur - əsnətmək*).

اُسْـنَتِّمْ usnattïm ئوخشاتتىم. مَـنْ اَنكَـرْ اُسْـنَتِّمْ *man aŋar usnattïm* —— مەن ئاڭا ئوخشاتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئوخشايدۇ دەپ چاغلىدىم (اُسْـنَتُرْ – اُسْـنَتْماقْ *usnatur - usnatmaq*). // 352 I

اَغْنَتّـي aoqnattï ئاغناتتى ~ ئېغناتتى؛ قورۇدى . اُلْ اَتِـنْ تُبرْاقّـا اَغْنَتّـي *ol atïn toprakka aoqnattï* —— ئۇ ئېتىنى توپراققا ئېغناتتى. يَغاقْ اَنِكْ تـيلِنْ اَغْنَتّـي *yaoqak anïŋ tilïn aoqnattï* —— ياڭاق ئۇنىڭ تىلىنى قورۇدى، ھەتتا كالۋالاشتۇردى (اَغْنَتُرْ – اَغْنَتْماقْ *aoqnatur - aoqnatmaq*).

اُلْنَتّي ulnattï ئوڭلاتتى. اُلْ اُقِـنْ اُلْنَتّـي *ol okïn ulnattï* —— ئۇ ئوقىنى ئوڭلاتتى، يەنى ئوقىنىڭ ئاستىنى ئۇستىگە قىلىپ ئوڭلاتتى (اُلْنَتُـرْ – اُلْنَتْمـاقْ *ulnatur - ulnatmaq*).

مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى

اُوتُـرْدي ətürdi ئۆيدۈردى، ئەسلەتتى، ئويلاتتى. اُلْ مَنكـا سُـوزْ اُوتُـرْدي *ol maŋa səz ətürdi* —— ئۇ ماڭا سۆز ئەسلەتتى، سۆز ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئېسىمگە سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُوتُرُرْ – اُوتُرْماكْ *ətürür - ətürmək*).

اِيتُّرْدي əttürdi ئەتتۈردى، ئەشتۈردى. اُلْ اَنكَرْ بِلكْ اِيتُّرْدي *ol aŋar bəlik əttürdi* —— ئۇ ئاڭا يىلىك ئەشتۈردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ھىممىلىشى، ئېشىلىشىگىمۇ شۇنداق// دېيىلىدۇ (اِيتُّرُرْ – اِيتُّرْماكْ *əttürür - əttürmək*). 353 I

اَجُرْدي aqurdï ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى. اُلْ اَنِ اَجُرْدي *ol anï aqürdï* —— ئۇ ئۇنى ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى (اَجُرُرْ – اَجُرْماقْ *aqurur - aqurmaq*).

اُيُشْدي oyuxdï ئويۇشتى. اُلارْ اِكّي قاغُونْ اُيُشْـدي *olar ikki kaoqun oyuxdï* —— ئۇلار

ئىككىسى قوغۇن ئويۇشتى، يەنى قوغۇنغا چاقماق ئۇرۇشۇپ باقتى.

137 ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (أُيُشُرْ – أُيُشْماقْ oyuxur - oyuxmak)//.

أُيُشْدِي uyuxdï: اُلْ اَنكَرْ قاپقا اُونْ أُيُشْدِي *ol aŋar kapka un uyuxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قاپقا ئۇن بېسىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (أُيُشُرْ – أُيُشْماقْ *uyuxur - uyuxmak*).

أُيُكْتِي üyükti كۆمۈلدى، پاتتى؛ تېشىرقىدى، اَنكْ اَذاقِي قُمْدا أُيُكْتِي *anïŋ ażakï kumda üyükti* — ئۇنىڭ ئايىغى قۇمغا پاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنكْ اَذاقِي أُيُكْتِي *anïŋ ażakï üyükti* — ئۇنىڭ ئايىغى تېشىرقىدى (أُيُكارْ – أُيُكْماكْ *üyükər - üyükmək*).

I 354 اَيِلْدِي ayïldï ئېيتىلدى. اَنكَرْ سُوزْ اَيِلْدِي *aŋar søz ayïldï* — //ئاڭا سۆز ئېيتىلدى (اَيِلُرْ – اَيِلْماقْ *ayïlur - ayïlmak*).

أُيُلْدِي oyuldï ئويۇلدى، ئويۇرۇلدى. يِرْ أُيُلْدِي *yər oyuldï* — يەر ئويۇلدى. كُتُو أُيُلْدِي *kətü oyuldï* — ئۆگزە يامغۇردىن ئويۇلدى (أُيُلُورْ – أُيُلْماقْ *oyulur - oyulmak*).

أُيُلْدِي uyuldï چىڭدالدى، بېسىلدى. أُيُلْدِي نانْكْ *uyuldï nəŋ* — (ئۇن تاغارغا چىڭداپ بېسىلغاندەك) بېسىلغان نەرسە (أُيُلُورْ – أُيُلْماقْ *uyulur - uyulmak*).

أُيَلْدِي uyaldï ئۇيالدى. اُلْ مَنْدِنْ أُيَلْدِي *ol məndin uyaldï* — ئۇ مەندىن ئۇيالدى، يەنى بىر ئىشنى قىلىشتىن تارتىندى (أُيَلُرْ – أُيَلْماقْ *uyalur - uyalmak*).

اِيْنْدِي ïyïndï ئىيىندى، كۇچەندى، ئىنجىقلىدى. اَرْ اِيْنْدِي *ər ïyïndï* — ئادەم ئىنجىقلىدى، تەرەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى زورلىدى (اِيْنُرْ – اِيْنْماقْ *ïyïnur - ïyïnmak*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَيْتُرْدِي ayturdï ئېيتتۇردى ~ ئېيتقۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ اَيْتُرْدِي *ol maŋa søz ayturdï* — ئۇ ماڭا سۆز ئېيتتۇردى//، يەنى ئۇ مېنى سۆزلەتكۈزدى (اَيْتُرُرْ – اَيْتُرْماقْ *ayturur - ayturmak*). I 355

أُيْتُرْدِي oyturdï ئويدۇردى ~ ئويغۇزدى. اُلْ مَنكا قاغُونْ أُيْتُرْدِي

ol maŋa ķaoķun oyturdï — ئۇ ماڭا قوغۇن ئويدۇردى، يەنى چاقماق ئۇردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*oyturur - oyturmaķ* ئُيْتُرُرْ – ئُيْتُرْماقْ).

ئُيْتُـــرْدِي uyturdï باستۇردى، چىكداتتى. اُلْ اُونْ ئُيْتُـــرْدِي *ol un uyturdï* — ئۇ ئۇن چىكداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*uyturur - uyturmaķ* ئُيْتُرُرْ – ئُيْتُرْماقْ).

ئُيْغُرْدِي oyoķurdï ئويغاتتى. اُلْ مَـــنِ ئُيْغُـرْدِي *ol məni oyoķurdï* — ئۇ مېنى ئويغاتتى. «ذ – ż» بىلەن «*oż̇oķurdï* ئُذْغُرْدِي» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (*oyoķurur - oyoķurmaķ* ئُيْغُرُرْ – ئُيْغُرْماقْ).

اَيْرِشْدِي ayrïxdï ئايرىلىشتى. اُلارْ اِكّي اَيْرِشْدِي *olar ikki ayrïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (*ayrïxur - ayrïxmaķ* اَيْرِشُـــورْ – اَيْرِشْـــماقْ). «ذ – ż» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَيْتِلْدِي aytïldï ئېيتىلدى، سورالدى. سُـــوزْ اَيْتِلْـــدِي *søz aytïldï* — سۆز (ۋە باشقىلار) سورالدى (*aytïlur - aytïlmaķ* اَيْتِلُرْ – اَيْتِلْماقْ). // 356 I

اَيْتِنْدِي aytïndï سوراندى. اُلْ سُوزْ اَيْتِنْـــدِي *ol søz aytïndï* — ئۇ سۆز قىلىپ قويۇشنى سوراندى (*aytïnur - aytïnmaķ* اَيْتِنُرْ – اَيْتِنْماقْ).

اَيْمَنْدِي əyməndi ئەيمەندى. اُلْ مَنْدِنْ بُو ايشْتا اَيْمَنْـــدِي *ol məndin bu ïxta əyməndi* — ئۇ مەندىن بۇ ئىشتا ئەيمەندى// (*əymənür - əymənmək* اَيْمَنُرْ – اَيْمَنْماكْ). 138

ايرِلْدِي ərildi يېرىلدى، چاك كەتتى. تـــامْ ايرِلْـــدِي *tam ərildi* — تام (ۋە باشقىلار) يېرىلدى (*ərilür - ərilmək* ايرِلُرْ – ايرِلْماكْ). شۇنىڭدەك تولۇن ئاي بارا - بارا كېمىيىپ بارسىمۇ «اَيْ ايرِلْدِي *ay ərildi*» دېيىلىدۇ.

ايسِـــلْدِي əsildi ئازايدى، كېمەيدى. ايسِـــلْدِي نانْـكْ *əsildi nəŋ* — ئازايغان نەرسە (ايسِلُرْ – ايسِلْماكْ *əsilür - əsilmək*).

ايقِلْدِي əvildi ئۆيۈلدى، ئالدىراپ كېتىلدى. ايشْـــقا ايقِلْـــدِي *ïxka əvildi* — ئىشقا ئۆيۈلدى (ايقِلُرْ – ايقِلْماكْ *əvilür - əvilmək*). // 357 I

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

ئُيْنَتّي oynattï ئويناتتى. اُلْ اَنِ ئُيْنَتِي *ol anï oynattï* — ئۇ ئۇنى ئويناتتى (ئُيْنَتُرْ – ئُيْنَتْماقْ *oynatur - oynatmaq*).

بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَيادي ayadï ئايىدى. اُلْ تُونِنْ اَيادي *ol tonïn ayadï* — ئۇ تونىنى ئايىدى. باشقىلاردا مۇنداق كېلىدۇ: خانْ اَنىڭْ اَياغْ اَيادي *han aŋar ayaoq ayadï* — خان ئاڭا لەقەم بەردى (اَيارْ – اَياماقْ *ayar - ayamaq*).

تۆت ھەرپلىكلەردىن ئۈچ ھەرپلىك بولغانلار

اِرْبادي irpədi ھەرىلىدى. اُلْ يِغاجْ اِرْبادي *ol yïoqaq irpədi* — ئۇ ياغاچ ھەرىلىدى. باشقا جايدا مۇنداق كېلىدۇ: اُلْ ايشِغْ اِرْبادي *ol ïxïoq irpədi* — ئۇ ئىشنى (تۈزىتىمەن دەپ) بۇزدى (اِرْبارْ – اِرْباماقْ *irpər - irpəmək*). // I 358

اَرْتادي artadï ئادىدى، بۇزۇلدى. اَرْتادي نانْڭْ *artadï naŋ* — ئادىغان نەرسە (اَرْتارْ – اَرْتاماقْ *artar - artamaq*).

اُرْتادي ərtədi ئۆرتىدى، كۆيدۈردى، ياندۇردى. اُلْ اُتُنْڭْ اُرْتادي *ol otuŋ ərtədi* — ئۇ ئوتۇن كۆيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتارْ – اُرْتاماقْ *ərtər - ərtəmək*).

اِرْتادي irtədi ئىزدىدى. اَرْ ايشِغْ اِرْتادي *ər ïxïoq irtədi* — ئادەم ئىشنى ئىزدىدى. يەنى ئىشنىڭ كەينىگە چۈشتى (اِرْتارْ – اِرْتاماقْ *irtər - irtəmək*).

اِسْتادي istədi ئىستىدى. بۇ سۆز «اِرْتادي *irtədi*»گە ئوخشاش (اِسْتارْ – اِسْتاماقْ *istər - istəmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يِغْلَبْ اُذُو اَرْتَدِمْ *yïoqlap użu artadïm* [كەينىدىن يىغلاپ ئادىدىم،

359 I بَعْرِمْ بَشِنْ قَرْتَدِمْ *baoqrïm baxïnkartadïm//* باغرىم يارىسىنى تاتىلىدىم،

قَجْمِشْ قُتُغْ اِرْتَدِمْ *kaqmïx kutuoq irtədim* قاچقان بەختنى ئىزدىدىم،

يَغْمُرْ كُنِ قانْ سَجارْ *yaoqmur küni kan saqar* (كۆزۈم) يامغۇردەك قان چاچار.]

سۆيگىنىمنىڭ كەينىدىن يىغلاپ ئادا بولدۇم، پۈتۈپ بولغان باغرىم يارىسىنى يېڭىباشتىن تاتىلاپ ئېچىۋەتتىم، قاچقان بەختنى ئىزدىدىم، كۆزۈمدىن يامغۇردەك قانلىق ياش قۇيۇلدى.

اُنْدادِي ündədi ئۇندىدى، قىچقاردى. اُلْ مَنِي اُنْدادِي *ol məni ündədi* — ئۇ مېنى ئۇندىدى (اُنْدارْ - اُنْداماقْ *ündər - ündəmək*).

اَقْدِيدِي əvdidi دۆۋىلىدى، يىغدى، تەردى. اُلْ يِنْجُو اَقْدِيدِي *ol yinqü əvdidi* — ئۇ ئۇنچە يىغدى. باشقا نەرسە ۋە يېمىش توپلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَقْدِيرْ - اَقْدِيماقْ *əvdir - əvdimək*).

اَلْدادِي aldadï ئالدىدى. اُلْ ياغِينِ اَلْدادِي *ol yaoqïnï aldadï* — ئۇ دۇشمەننى ئالدىدى (اَلْدارْ - اَلْداماقْ *aldar - aldamaq*).

اُلْدِيدِي uldïdï ئۇلدىدى. اَتْ اُلْدِيدِي *at uldïdï* —//ئات//ئۇلدىدى، يەنى تاقىسىز

139 360 I مېڭىۋېرىپ ئۇلداپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدِيرْ - اُلْدِيماقْ *uldïr - uldïmaq*).

اُبْرادِي upradï ئۇپرىدى، كونىرىدى. تُونْ اُبْرادِي *ton upradï* — تون ئۇپرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرارْ - اُبْراماقْ *uprar - upramaq*).

اُذْرادِي üżrədi ئاۋۇدى، كۆپەيدى. اُذْرادِي نانْكْ *üżrədi nəŋ* — ئاۋۇغان نەرسە (اُذْرارْ - اُذْراماكْ *üżrər - üżrəmək*).

اَغْرُودِي aoqrudï ئېغىرلىدى، ئېغىرلاشتى. اَغْرُودِي نانْكْ *aoqrudï nəŋ* — ئېغىرلاشقان نەرسە. اِكْلِكْ اَغْرُودِي *iglik aoqrudï* — كېسەل ئېغىرلاشتى (اَغْرُورْ - اَغْرُوماقْ *aoqrur - aoqrumaq*).

اَغْرِيدِي aoqrïdï ئاغرىدى. اَنِكْ بَشِي اَغْرِيدِي *anïŋ baxï aoqrïdï* — ئۇنىڭ بېشى

ئاغرىدى. باشقا ھەرقانداق يەرنىڭ ياكى يارىنىڭ ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرِيْر – اَغْرِيماقْ *aoqrïr - aoqrïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ

bir toyïn baxï aoqrïsa ķamuoq toyïn baxï aoqrïmas

I 361 بىر دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە//دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىماس.

بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى ئىستەۋاتقان، قوبۇل قىلغان ۋە يەۋاتقان يەردە، باشقا بىر كىمنىڭ شۇنى ئىستىمىگەنلىكىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اُغْرادِي ooqradï يۆنەلدى، نىيەت قىلدى، تۇتۇندى، شۇغۇللاندى. بَكْ اَنكَرْ اُغْرادِي *bəg aŋar ooqradï* —— بەگ ئاڭا يۆنەلدى (اُغْرارْ – اُغْراماقْ *ooqrar - ooqramaķ*). ھەرقانداق بىر ئىشقا تۇتۇنۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْسا قَلِي اُغْرَِينْ بَرْكِلْ تَقِي اَزُقْلُقْ
قَرْغِيشْ قِلُرْ اُمالارْ يُنْجِغْ كُرُبْ قُنُقْلُقْ

ķolsa ķalï ooqrapan[1] bərgil takï azuķluķ
ķaroqïx ķïlur umalar yunqïoq kөrüp ķonuķluķ

[(بىر كىم) ساڭا ھاجىتى چۈشۈپ كەلسە، (ئۇنىڭغا) ئوزۇقلۇق بەر، مېھمان قىلىشنى ئېغىر كۆرسەڭ، ئۇلار قارغايدۇ.]

I 362 مېھمان ساڭا سورۇنۇپ كەلسە، يېمەكلىك تىلىسە، ئۇنىڭغا//بەرگىن؛ ئوبدان مېھماندوستلۇق قىلىنمىسا، مېھمانلار قارغايدۇ.

اُقْرادِي okradï ئوقرۇقلىدى. اَتْ اُقْرادِي *at okradï* —— ئات ئوقرۇقلىدى، يەنى بوغۇز ئۈچۈن ئوقرۇقلىدى (اُقْرارْ – اُقْراماقْ *okrar - okramaķ*).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ «اُغْرَبَنْ *ooqrapan*» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، «*ooqrapan*» دەپ ئالدۇق.

ئۈگرىدى ügridi مەدىرلاتتى، تەۋرەتتى. ئۇراغۇتنى بىشكە ئۈگرىدى *uraoqut bəxik ügridi* — خوتۇن بۆشۈك تەۋرەتتى. بىر كىمگە ھېيلە - مىكىر بىلەن خۇشامەت قىلىشقىنى شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇل ئانى ئۈگرىدى *ol anï ügridi* — ئۇ ئۇنى كىچىك بالىدەك تەۋرەتتى (ئۈگرىر - ئۈگرىمەك *ügrir - ügrimək*).

ئەمرىدى əmridi قىچقىلىدى. ئۇل مېنىڭ يېنىمنى ئەمرىدى *ol mənin yənim əmridi* — ئۇ مېنىڭ ئەت يېنىمنى قىچقىلىدى (ئەمرىر - ئەمرىمەك *əmrir - əmrimək*).

ئەۋرادى əvrədi قاپسىدى، تەرگىدى، يامانلىدى. ئۇل سۆزنى ئەكسەر ئەۋرادى *ol səzni aŋar əvrədi* — ئۇ سۆزنى ئاڭا تەرگەپ بەردى (ئەۋرار - ئەۋرامەك *əvrər - əvrəmək*).

363 I 140 ئۆپسادىم öpsədim ئۆپكۈم كەلدى، سۆيگۈم كەلدى. مەن ئانى ئۆپسادىم *mən anï öpsədim* — مېنىڭ ئۇنى سۆيگۈم كەلدى (ئۆپسارمەن - ئۆپسامەك *öpsərmən - öpsəmək*).//

ئەتسادى ətsədi ئەتسىرىدى. ئەر ئەتسادى *ər ətsədi* — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گۆش يېگۈسى كەلدى (ئەتسار - ئەتسامەك *ətsər - ətsəmək*).

ئاتسادى atsadï ئاتقۇسى كەلدى. ئۇل ئوق ئاتسادى *ol oq atsadï* — ئۇنىڭ ئوق ئاتقۇسى كەلدى (ئاتسار - ئاتسامەق *atsar - atsamaq*).

ئۆتسادى ötsədi ئۆتكۈسى كەلدى. ئۇل ئۆتتىن ئۆتسادى *ol öttin ötsədi* — ئۇنىڭ تۆشۈكتىن ئۆتكۈسى كەلدى (ئۆتسار - ئۆتسامەك *ötsər - ötsəmək*). ھەرقانداق نەرسىدىن ئۆتكۈسى كېلىشكىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئىتسادى itsədi ئىتتەرگۈسى كەلدى. ئۇل تاشنى ئىتسادى *ol taxïq itsədi* — ئۇنىڭ تاشنى ئىتتەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىتسار - ئىتسامەك *itsər - itsəmək*).

ئاقسادى aqsadï ئاچقۇسى كەلدى. ئەر قاپۇقنى ئاقسادى *ər qapuq aqsadï* — ئادەمنىڭ قوۋۇق ئاچقۇسى كەلدى. ھەر قانداق نەرسىنى ئېچىشنى خالاشقىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ // (ئاقسار - ئاقسامەق *aqsar - aqsamaq*). 364 I

ئىقسادى iqsədi ئىچكۈسى كەلدى. ئۇل سۇنى ئىقسادى *ol suv iqsədi* — ئۇنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىقسار - ئىقسامەك *iqsər - iqsəmək*).

ئاھسادى ahsadï ئاقسىدى. ئات ئاھسادى *at ahsadï* — ئات ئاقسىدى (ئاھسار -

ئاخساماقْ (*ahsar - ahsamaq*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

ئىزسادى izsadi ئەۋەتكۈسى كەلدى. ئۇ قۇلۇنْ مانا ئىزسادى *ol qulïn maŋa izsadi* —— ئۇنىڭ قۇلىنى ماڭا ئەۋەتكۈسى كەلدى (ئىزسارْ – ئىزساماقْ *izsar - izsamaq*).

ئۇرسادى ursadi ئۇرغۇسى كەلدى. ئۇ ئانى ئۇرسادى *ol anï ursadi* —— ئۇنىڭ ئۇنى ئۇرغۇسى كەلدى (ئۇرسارْ – ئۇرساماقْ *ursar - ursamaq*).

ئۈزسادى üzsədi ئۈزگۈسى كەلدى. ئۇ يىغ ئۈزسادى *ol yïxïoq üzsədi* —— ئۇنىڭ تانىنى ئۈزگۈسى كەلدى (ئۈزسارْ – ئۈزسامىكْ *üzsər - üzsəmək*).

ئاخسادى axsadï ئاشقۇسى كەلدى. ئۇ ئارتْ ئاخسادى *ol art axsadï* —— ئۇنىڭ داۋان ئاشقۇسى كەلدى. «بىر نەرسە// يېگۈسى كەلدى» دېيىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاخسارْ – ئاخساماقْ *axsar - axsamaq*). I 365

ئاغسادى aoqsadï چىققۇسى كەلدى. ئۇ تاغقا ئاغسادى *ol taoqqa aoqsadï* —— ئۇنىڭ تاغقا چىققۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاغسارْ – ئاغساماقْ *aoqsar - aoqsamaq*).

ئاۋسادى əvsədi ئۆيسىرىدى، ئۆينى كۆرگۈسى كەلدى. ئار ئاۋسادى *ər əvsədi* —— ئادەم ئۆيسىرىدى، يەنى ئۆينى كۆرگۈسى كەلدى (ئاۋسارْ – ئاۋساماقْ *əvsər - əvsəmək*).

ئاۋسادى əvsədi ئالدىرىغۇسى كەلدى. ئار ئاۋسادى *ər əvsədi* —— ئادەمنىڭ ئالدىرىغۇسى كەلدى (ئاۋسارْ – ئاۋساماقْ *əvsər - əvsəmək*).

ئۇقسادى uqsadï ئۇققۇسى كەلدى. ئار سۆزنى ئۇقسادى *ər sözüg uqsadï* —— ئادەمنىڭ سۆزنى ئۇققۇسى كەلدى (ئۇقسارْ – ئۇقساماقْ *uqsar - uqsamaq*).

ئاكسادىمْ əgsədim: مەنْ بۇتقْ ئاكسادىمْ *mən putaq əgsədim* —— مېنىڭ پۇتاقنى ئەگكۈم كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاكسارمەنْ – ئاكساماكْ *əgsərmən - əgsəmək*).

ئۆكسادى əgsədi ماختىغۇسى كەلدى. ئۇ مېنى ئۆكسادى// *ol məni əgsədi* —— ئۇنىڭ مېنى ماختىغۇسى كەلدى (ئۆكسارْ – ئۆكساماكْ *əgsər - əgsəmək*). I 366

ئاكسۇدى əksüdi ئۆكسۈدى. ئاكسۇدى نانْكْ *əksüdi nəŋ* ——// ئۆكسۈگەن نەرسە (ئاكسۇرْ – ئاكسۇماكْ *əksür - əksümək*). 141

ئۈگسادى ügsədi توپلىغۇسى كەلدى. ئۇ تۇپراقْ ئۈگسادى *ol toprak ügsədi* —— ئۇنىڭ تۇپراق توپلىغۇسى كەلدى. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىغۇسى

كېلىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈكسار - ئۈكسامەك ügsər - ügsəmək).

ئالسادى alsadï ئالغۇسى كەلدى. ئۇل ئات ئالسادى ol at alsadï — ئۇنىڭ ئات ئالغۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئالسار - ئالسامەق alsar - alsamək).

ئۆلسادى ölsədi ئۆلگۈسى كەلدى. ئەر ئۆلسادى ər ölsədi — ئادەمنىڭ ئۆلگۈسى كەلدى (ئۆلسار - ئۆلسامەك ölsər - ölsəmək).

ئىلسادى ïlsadï چۈشكۈسى كەلدى. ئەر تاغدىن ئىلسادى ər taqdïn ïlsadï — ئادەمنىڭ تاغدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىلسار - ئىلسامەق ïlsar - ïlsamək).

ئەمسادى əmsədi ئەمگۈسى كەلدى. كەنج ئانىسىنى ئەمسادى kənq anasïn əmsədi — بوۋاقنىڭ ئانىسىنى ئەمگۈسى/كەلدى. (ئەمسار - ئەمسامەق əmsər - əmsəmək). 367 I

ئىنسادى insədi چۈشكۈسى كەلدى. ئەر كۆتۈدىن ئىنسادى ər kötüdin insədi — ئادەمنىڭ ئۆگزىدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىنسار - ئىنسامەق insər - insəmək). بۇ سۆزدە «ل - l» ھەرپى «ن - n»غا ئالماشقان.

قائىدە

شۇنى بىلگىنكى «سا - sa // sə» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى، لېكىن تېخى قىلمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىستەك پېئىلىنى ياسايدۇ. بۇ «سا - sa // sə» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىم ۋە پېئىللاردىن تاشقىرى، قائىدە بويىچە، تۆت ياكى بەش ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغىمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. لېكىن، بۇنداقلار ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

«سا - sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئىككى ھەرپلىك ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «ئەر ئاتسادى ər ətsədi — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گۆش يېگۈسى كەلدى». بۇ جۈملىدىكى «ئات ət —

گۆش»دېگەن ئىسىم ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا – sə» قوشۇمچىسى
ئۇلىنىش بىلەن «ئىستەك - ئارزۇ» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.// «اَرْ اَقْسادِي I 368
ər əvsədi —— ئادەم ئۆيسىرىدى، يەنى ئۆينى كۆرگۈسى كەلدى» دېگەن
جۈملىدىكى «اَقْ əv —— ئوي» دېگەن ئىسىمنۇ ئىككى ھەرپلىك بولۇپ،
ئۇنىڭغا «سا – sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئارزۇ – ئىستەك» ئۇقۇمى
ھاسىل بولغان.

ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ
كېلىشىگە مىسال: ئاچچىق - چۈچۈك نەرسىلەر «اَجِغْ aqïoq» دەپ
ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئىتى ئاچچىق - چۈچۈكنى خالىغاندا،
«اَرْ اَجِغْسادِي ər aqïoqsadï —— ئادەم ئاچچىقسىرىدى، يەنى ئاچچىقنى
يېگۈسى كەلدى» دېيىلىدۇ. تاتلىق نەرسىلەر «تَتِغْ tatïoq» دەپ ئاتالغانلىقتىن،
ئادەمنىڭ تەبىئىتى تاتلىقنى خالىغاندا، «اَرْ تَتِغْسادِي ər tatïoqsadï —— ئادەم
تاتلىقسىرىدى، يەنى تاتلىقنى يېگۈسى كەلدى» دېيىلىدۇ.// 142

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ
ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: «اَرْ قاغُونسادِي ər qaoqunsadï —— ئادەم
قوغۇنسىرىدى، يەنى قوغۇن يېگۈسى كەلدى»، «اَرْ جِنُشْتُرُكْسادِي
ər qənüxtürüksədi —— ئادەم جىنەستىسىرىدى، يەنى جىنەستە يېگۈسى
كەلدى».

بۇ قائىدە ھەممە سۆزلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز پەقەت بەزى مىساللارنىلا
كەلتۈردۇق، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا قىياس قىلىپ چۈشىنىش مۇمكىن.// I 369

ئىككى ھەرپلىك پېئىللارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ،
ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ قِيزِنْ اُبْسادِي ər kïzïn ɵpsədi ——
ئادەمنىڭ قىزىنى ئۆپكۈسى كەلدى»، «اُلْ يا اَتْسادِي ol ya atsadï —— ئۇنىڭ
ئوقيا ئاتقۇسى كەلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «اُبْسادى ɵpsədi» پېئىلىنىڭ
ئەسلى «اُبْدِي ɵpdi»، «اَتْسادِي atsadï» پېئىلىنىڭ ئەسلى «اَتِّي attï»دۇر.

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك
پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ يُكْ كُتُرْسادِي ər yük kətürsədi —— ئادەمنىڭ
يۈك كۆتۈرگۈسى كەلدى»، «اُلْ قُشْ اُجُرْسادِي ol qux uqursadï —— ئۇنىڭ قۇش

ئۇچۇرغۇسى كەلدى».

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «اُلْ تَنْكْرِيكَا كِيرْتْكِنْسَادِي *ol tənriqə kirtginsədi* — ئۇنىڭ تەڭرىگە ئىمان كەلتۈرگۈسى كەلدى، يەنى ئۇنىڭ خۇدانىڭ بىرلىكىگە ئىشەنگۈسى كەلدى».

ئاخىردا «ر – *r*» ھەرپى بولغان سۆزلەردىن ئىستەك پېئىلى ياسىغاندا، بۇ قائىدە باشقىچىرەك بولىدۇ. «ر – *r*»بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزنىڭ تومۇرى قاتتىق بولسا، «سَا – *sa // sə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىغا «غ – *ɑ*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ، تومۇرى يۇمشاق بولسا، «ك – *g*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكا بَرغْسادِي *ol əvgə barïɑsadï* //— ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى كەلدى»، «مَنْ سَنِي كُرُكْسادِمْ *mən sənï kərügsədim* — مېنىڭ سېنى كۆرگۈم كەلدى». «بَرِغسادِي *barïɑsadï*»نىڭ ئورنىغا «بَرْسادِي *barsadï*»، «كُرُكْسادِي *kərügsədi*»نىڭ ئورنىغا «كُرْسادِي *kərsədi*» دېيىلىدۇ. لېكىن، ئادەتتە يوقىرىدىكىسى قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەسلى «بَرْدِي *bardï*» ۋە «كُرْدِي *kərdi*»دۇر. «ل – *l*» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگىمۇ «غ – *ɑ*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ: «اُلْ اَنْدِنْ يَرْماقْ اَلْغْسادِي *ol andïn yarmaq alïɑsadï* — ئۇنىڭ ئۇنىڭدىن يارماق ئالغۇسى كەلدى». ئارزۇ ـ ئىستەك ئۇقۇمىنى «سَا – *sa//sə*» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەش تۈركىلەرنىڭ «بىرەر نەرسىنى سانىدى» دېگەن مەنىدىكى «سَادِي نَانْكْنِي *sadï nəŋni*» ئىبارىسىدىن كېلىپ چىققان. يەنى ئىشلىگۈچى شەخس قىلماقچى بولغان ئىشنى ئۆز ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى قاتارىدا ساناپ، ئۇنى قىلىش تىلىكىدە بولغان دېمەكچى. مەسىلەن: «اَرْ سُقْسَادِي *ər suvsadï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەمنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى» دېگەن جۈملىدىن «سۇ شۇ ئادەمنىڭ ئارزۇ ـ ئىستىكى سانالدى» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.// 143

«سَا – *sa // sə*» قوشۇمچىسىنىڭ تەركىبىدىكى «ا – ئەلىف» ھەرپى «ى – يا»غا ئالماشسا، مەنمۇ ئۆزگىرىدۇ، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشىتىلغان نەرسىنىڭ ھال ۋە// تەبىئىتىنى قوبۇل قىلىپ، بۇرۇنقى ھالىدىن ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «سُجِكْ سُقْسِيدِي *süqik suvsïdï* — شاراب سۇلاشتى، يەنى شارابنىڭ سۇلۇق خۇسۇسىيىتى ئاشتى»، «اُزُمْ اَجِغْسِيدِي 371 I

üzüm aqïoqsïdï — ئۈزۈم ئېچىدى». بۇ قائىدە دائىم سۆيۈقلۇقلارغا ۋە بىر ھالدىن ئىككىنچى ھالغا ئۆزگىرىدىغان نەرسىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۇقۇم «بىر نەرسىنى سۈندۈردى» دېگەن مەنىدىكى «سِيدِي نَانْكْنِي *sïdï nəŋni*» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. مەسىلەن: يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، سۈنىك قوشۇلۇشى بىلەن شاراب تەمىنىك، ئېچىش بىلەن ئۈزۈم تەمىنىك ئۆزگىرىپ كەتكىنىگە ئوخشاش. قالغانلارنىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن. مەن ئېيتقان بۇ قائىدە پۈتۈن تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق.

اُخْشادِمْ ohxadïm ئەركىلەتتىم، ئويناشتىم. مَنْ اَنِ اُخْشادِمْ *mən anï ohxadïm* — مەن ئۇنى ئەركىلەتتىم، خۇددى ئانىلارنىك ئۆز بالىلىرىنى ئەركىلەتكىنىگە ئوخشاش، ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَقاقْ بِجارْ سَقالْ اُخْشارْ *sakak pïqar sakal ohxar*

ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار.

ساقالنى ئوينىغان بولۇپ ئېچەكنى كېسەر. بۇ ماقال يامان نىيەتنىى ھىيلە - مىكىر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ سۆز يەنە «بِيرْ نانْكْ // بِيرْكا اُخْشادِي *bir nəŋ birgə ohxadï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى»، «اَتْ اُخْشادِي *at ohxadï* — ئات ئۇخلىدى» دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىك «ئۇخلىدى» دېگەن مەنىسى يەمەك، ياباقۇ ۋە بىرمۇنچە كۆچمەن خەلقلەر تىلىغا خاس بولۇپ، پەقەت ئاتقىلا ئىشلىتىلىدۇ (اُخْشارْ – اُخْشاماقْ *ohxar - ohxamak*). I 372

الْشادِي ɵlxədi: اَرْ اَجِبْ الْشادِي *ər aqïp ɵlxədi* — ئادەم ئېچىرقاپ ئۆلەر ھالەتكە يەتتى، يەنى كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، ھوشىدىن كېتەي دېدى. چىگىلچە. (الْشارْ – الْشاماكْ *ɵlxər - ɵlxəmək*).

اِرْغادِي ïroqadï ئىرغىتتى. اُلْ يِغاجْ اِرْغادِي *ol yïoqaq ïroqadï* — ئۇ (مېۋىسىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن) دەرەخنى ئىرغىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغارْ – اِرْغاماقْ *ïroqar - ïroqamak*).

اَرْقادي arvadï ئەرۋىدى. قام اَرْقَشْ اَرْقــادي *ķam arvax arvadï* — باخشى ئەپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇدى (اَرْقارْ - اَرْقاماقْ *arvar - arvamaķ*).

144 **اَرْقادي** arķadï ئاختۇردى، تەكشۈردى. اُلْ اَنْكْ // اَقــنْ اَرْقــادي *al anïŋ əvin arķadï* — ئــۇ ئــۇنىڭ ئــۆيىنى ئاختــۇردى. ئوغۇزچــه. اُلْ اَنِ قَرْغــــــادي اَرْقــــــادي

373 I *ol anï ķaroqadï arķadï* — // ئۇ ئۇنى قارغىدى، يامانلىدى. بۇ ئىككى سۆز دائىم جــۇپ سـۆز هالــتــده ئىشلىتىلىدۇ، يالغــۇز - يالغــۇز قوللىنىلمايــدۇ. «اَرْقــادي *arķadï*» سـۆزى «ئالقىش» مەنىسىدىكى «اَلْقادي *alķadï*» سـۆزىدىن ئېلىنغان. ئەسلىده ياخشىلىقنى بىلدۈرىدىغان بـۇ سـۆز «قَرْغــادي *ķaroqadï*» دېگەن سـۆز بىلەن قوشما هالدا كـۆپ قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچـۈن، يامانلىقنىمـۇ بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ سـۆزدىكى «ر – *r*» هەرپى «ل – *l*» دىن ئۆزگەرگــەن. بـۇ خـۇددى تەڭرىنىڭ «كَأَنَّهُمْ بُنْيانٌ مَرْصُوصٌ» دېگەن ئىبارىسىدىكى «مَرْصُــوصٌ» سـۆزىنىڭ «مَلْصُوصٌ» دەپمـۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ (اَرْقارْ - اَرْقاماقْ *arķar - arķamaķ*).

اِسْــكادي iskədi تىتتى. اُلْ يُونْــكْ اِسْــكادي *ol yuŋ iskədi* — ئـۇ يـۇڭ تىتتى. باشقىلاردىمـۇ شۇنداق (اِسْكارْ - اِسْكاماكْ *iskər - iskəmək*).

اَلْكادي əlgədi ئەلگىدى ~ ئەگلىدى، تاسقىدى. اُلْ اُوْنْ اَلْكادي *ol un əlgədi* — ئـۇ ئـۇن ئەلگىدى. باشقىلاردىمـۇ شۇنداق (اَلْكارْ - اَلْكاماكْ *əlgər - əlgəmək*).

اَمْكــادي əmgədi ئەمگىدى، جاپا تارتتى. اَرْ اَمْكــادي *ər əmgədi* — ئادەم ئەمگىدى (اَمْكارْ - اَمْكاماكْ *əmgər - əmgəmək*).

374 I **اُبْــــلادي** üplədi بـۇلاڭ - تـالاڭ قىلـدى، تالــدى. اُل اَنْــــكْ تَقــارِنْ // اُبْــــلادي *ol anïŋ tavarïn üplədi* — ئـۇ ئـۇنىڭ مېلىنـى تالـدى (اُبْــلارْ - اُبْلامــاكْ *üplər - üpləmək*).

اَتْلادي ətlədi ئەت قىلـدى. اُلْ قُويغْ اَتْلادي *ol ķoyïoq ətlədi* — ئـۇ قوينـى گـۆش قىلـدى (اَتْلارْ - اَتْلاماكْ *ətlər - ətləmək*).

اُتْــلادي otladï ئوتلىـدى. اَتْ اُتْــلادي *at otladï* — ئات ئوتلىـدى. باشقا ماللارنىـڭ ئوتلىشىغىمـۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتْلارْ - اُتْلاماقْ *otlar – otlamaķ*).

اَتْلاندي atlandï ئاتلاندى. اُلْ اَتْ اَتْلانــدي *ol at atlandï* — ئـۇ ئاتقا مىنـدى (اَتْلَنُــرْ -

اَتْلَنْماقْ *atlanmaq - atlanur*) شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

	يلقى يرِن اتلنور	*yilqi yazïn*① *otlanur*	[يىلقا يازدا ئوتلىشار،
I 375	اُتْلَبْ اَنِنْ اَتْلَنْورْ	*otlap anïn ətlənür//*	ئوتلاپ يۈرۈپ ئەتلىنەر،
	بَكْلَرْ سَمُزْ اتلَنور	*bəglər səmüz atlanur*	بەگلەر سېمىز ئات مىنەر،
	سَڤْنُبْ اُكُرْ اِسْرِشُورْ	*səvnüp ügür isrïxur*	سۆيۈنۈپ ئۈيۈر چىشلىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆكلەم - يازدا چارۋا ماللارنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىدۇ، ئوتلاپ يۈرۈپ ئەت ئالىدۇ، شۇڭا، بەگلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۈن سېمىز ئاتلار تەييار بولىدۇ، ئۈيۈر بولۇپ يۈرگەن ئاتلار خۇشاللىقىدىن بىر - بىرىنى چىشلەپ ئويناشىدۇ.

اِتْلادِي ïtladï ئىتلىدى، ئىتقا ئوخشاتتى. اُلْ اَنِ اِتْلادِي *ol anï ïtladï* —— ئۇ ئۇنى «ئىت» دەپ تىللىدى (اِتْلارْ – اِتْلاماقْ *ïtlar - ïtlamaq*).

اِجْلادِي iqlədi ئىچلىدى، ئەستەرلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجْلادِي *ol tonuq iqlədi* —— ئۇ تونىنى ئەستەرلىدى (اِجْلارْ – اِجْلاماكْ *iqlər - iqləmək*).

145 **اَذْلادِي** əzlədi ئەنلىك قىلدى. كېچەيتتى. اُلْ اَذْلادِي نانِكنْ *ol əzlədi nəŋin* ——//ئۇ بىر - نېمىسىنى ئەنلىك قىلدى (اَذْلارْ – اَذْلاماكْ *əzlər - əzləmək*).

I 376 **اُزْلادِي** əzlədi ئۆزلۈك قىلدى. اُلْ اُونُغْ اُزْلادِي *ol unuq əzlədi* ——//ئۇ خېمىرنى چەيلەپ ئۆزلۈك قىلدى (اُزْلارْ – اُزْلاماكْ *əzlər - əzləmək*).

اَسْلادِي əslədi ئەسلىدى؛ پەملىدى، پەرق ئەتتى. ئاڭقىرىدى. اُلْ اَسْلادِي نانْكْنِ *ol əsladï nəŋni* —— ئۇ بىر نېمىنى پەملىدى، يەنى ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ئوغۇزچە (اَسْلارْ – اَسْلاماكْ *əslər - əsləmək*).

اَشْلادِي axladï قادىدى، قاداق سالدى. اُلْ اَياقْ اَشْلادِي *ol ayaq axladï* —— ئۇ ئاياق (قاچا) قادىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْلارْ – اَشْلاماقْ *axlar - axlamaq*).

اِشْلَدِي ixlədi ئىشلىدى. اَرْ اِشْلادِي *ər ixlədi* —— ئادەم ئىشلىدى. باشقىلاردىمۇ

① بۇ سۆز بۇ يەردە «يېرِن» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 514 – بەتتە «يازْ *yaz*» سۆزىنىڭ باھار مەنىسىدە كەلگەنلىكىگە ۋە مۇشۇ شېئىردىكى ئورنىغا قاراپ «*yazïn*» دەپ ئالدۇق.

شۇنداق (اِشْلارْ – اِشْلاماكْ *ixlər - ixləmək*).

اِغْلادِي ïoqladï يىغلىدى. اُغْلانْ اِغْلادِي *ooqlan ïoqladï* — بالا يىغلىدى. بۇ سۆز «يِغْلادِي *yïoqladï*» مۇ دېيىلىدۇ (اِغْلارْ – اِغْلاماقْ *ïoqlar - ïoqlamak*).

اَڤْلادِي avladï ئوۋلىدى؛ ئولاشتى. بَكْ اَڤْ اَڤْلادِي *bəg av avladï* — بەگ ئوۋ ئوۋلىدى. اَنْكارْ كِشِي اَڤْلادِي *aŋar kixi avladï* — ئاڭا كىشى ئولاشتى (اَڤْلارْ – اَڤْلاماقْ *avlar - avlamak*).// 377 I

اُكْلِيدِي üklidi كۆپەيدى. اُكْلِيدِي نانْكْ *üklidi nəŋ* — كۆپەيگەن نەرسە (اُكْلِيرْ – اُكْلِيماكْ *üklir - üklimək*).

اِكْلادِي iglədi چىڭدىدى. اُلْ يِيرِكْ اِكْلادِي *ol yərig iglədi* — ئۇ يەرنى چىڭدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلار – اِكْلاماك *iglər - igləmək*).

اِكْلادِي iglədi يىگلىدى، كېسەل بولدى. اَرْ اِكْلادِي *ər iglədi* — ئادەم كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلارْ – اِكْلاماكْ *iglər - igləmək*).

اَمْلادِمْ əmlədim ئەملىدىم، داۋالىدىم. مَنْ اَنِي اَمْلادِمْ *mən anï əmlədim* — مەن ئۇنى ئەملىدىم (اَمْلارْمَنْ – اَمْلاماكْ *əmlərmən - əmləmək*).

اِمْلادِمْ imlədim ئىملىدىم، ئىشارەت قىلدىم. مَنْ اَنكارْ اِمْلادِمْ *mən aŋar imlədim* — مەن ئاڭا ئىملىدىم، يەنى ئاڭا قول ياكى كۆز بىلەن ئىشارەت قىلدىم (اِمْلارْمَنْ – اِمْلاماكْ *imlərmən - imləmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَيْ تُلُون بُلْسا اَلكِنْ اِمْلاماسْ

ay tolun bolsa əlkin imləməs

ئاي تولۇن بولسا، قول بىلەن ئىملەنمەس.

بۇ ماقال ھەممىگە ئايان بولغان نەرسىلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ.// 378 I

اَذْنادِي ażnadï ئاينىدى، ئۆزگەردى، باشقا تۈسكە كىردى. يِيرْ اَذْنادِي *yər ażnadï* — يەر ئۆزگەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذْنارْ – اَذْناماقْ *ażnar - ażnamak*).

اُرْنادِمْ ornadïm ئورنىدىم، ئورناشتىم. مَنْ بُو يِيرْدا اُرْنادِمْ *mən bu yərdə ornadïm* — مەن بۇ يەردە ئورناشتىم. اُرْنادِي نانْكْ *ornadï nəŋ* — ئورنىغان نەرسە. كُونْ

ئۇرنادى *kün ornadi* — كۈن ئولتۇردى (ئۇرنار – ئۇرناماق *ornar - ornamak*).

ئۆزنادى өznədi ياندى، قارشى چىقتى. ئۇغۇل ئاتاقا ئۆزنادى *oqul ataqa өznədi* — ئوغۇل ئاتىغا ياندى (ئۆزنار – ئۆزناماق *өznər - өznəmək*).

ئەسنادى əsnədi شامال چىقتى؛ ئەسسىدى. ئەسىن ئەسنادى *əsin əsnədi* — شامال چىقتى// ئار ئەسنادى *ər əsnədi* — ئادەم ئەسسىدى (ئەسنار – ئەسناماق *əsnər - əsnəmək*). 146

ئۈسنادى üsnədi ئوخشىدى. بىر نانچە بىر نانغا ئۈسنادى *bir nəŋ bir nəŋgə üsnədi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى (ئۈسنار – ئۈسناماق *üsnər - üsnəmək*).

ئاغنادى aoqnadï ئېغىندى؛ دۇدۇقلىدى. ئات ئاغنادى// *at aoqnadï* — ئات ئېغىندى. ئار ئاغنادى *ər aoqnadï* — ئادەم دۇدۇقلىدى (ئاغنار – ئاغناماق *aoqnar - aoqnamaq*). I 379

بۇ بابتكى غۇنچىلىكلەر

ئۇرنكەردى ərŋərdi ئۆگىدى، ئاقاردى. ئۇرنكەردى نانچە *ərŋərdi nəŋ* — ئۆگگەن نەرسە (ئۇرنكەرۈر – ئۇرنكەرماق *ərŋərür - ərŋərmək*).

ئەسنكەردى asŋardï ئېسەنگىرىدى. ئار ئەسنكەردى *ər asŋardï* — ئادەم ئېسەنگىرىدى (ئەسنكەرار – ئەسنكەرماق *asŋarar - asŋarmaq*).

ئاڭرەشدى aŋraxdï ئىگراشتى. ئوغلان ئاڭرەشدى *oqlan aŋraxdï*— بالىلار ئىگراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاڭرەشۇر – ئاڭرەشماق *aŋraxur - aŋraxmaq*).

ئىڭرەندى ïŋrandï ئىگرىدى. ئىنسان ئىڭرەندى *ingən ïŋrandï* — ھېنگان ئىگرىدى (ئىڭرانۇر – ئىڭرانماق *ïŋranur - ïŋranmaq*).

ئۈزلەندى өŋləndi ئۆڭ ئالدى، رەڭ تۇزدى. ئۈزۈم ئۈزلەندى *üzüm өŋləndi* — ئۈزۈم رەڭ تۇزدى. ئادەم كېسەلدىن ساقىيىپ ئۆڭى تۇزەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (ئۈزلەنۈر – ئۈزلەنماق *өŋlənür - өŋlənmək*). I 380

ئەرنتۈردى ərni əŋtürdi ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. ئەرنى ئەرنتۈردى *ərni əŋtürdi* — ئادەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى (ئەرنتۈرۈر – ئەرنتۈرماق *əŋtürür - əŋtürmək*).

ئۈنتۈردى üŋtürdi تەشتۈردى، بۇرغىلاتتى. ئۇل ئانكىرْ يىغاچْ ئۈنتۈردى *ol aŋar yïoqaq üŋtürdi* — ئۇ ئاڭا ياغاچ تەشتۈردى (ئۈنتۈرۈرْ - ئۈنتۈرمەكْ *üŋtürür - üŋtürmək*).

غۇنىلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى

ئاڭلادى aŋladï چۈشەندى. ئۇل سۆزۈكْ ئاڭلادى *ol sözüg aŋladï* — ئۇ سۆزنى چۈشەندى. ئوغۇزچە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاڭلارْ – ئاڭلاماقْ *aŋlar - aŋlamaq*).

381 I

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

اُقْتُغَرْدِي uvutoqardï ئۇۋاتقۇزدى ~ ئۇيالدۇردى. اُلْ مَنِي اُقْتُغَرْدِي — *ol məni uvutoqardï* — ئۇ مېنى ئۇۋاتقۇزدى (اُقْتُغَرُرْ – اُقْتُغَرْماقْ *uvutoqarur - uvutoqarmaq*).

اِسِرْكَنْدِي əsirkəndi ئېسىيكەندى، ئىسسىقلىق ئۆرلىدى. اَنِكْ بَشِي اِسِرْ كَنْدِي *anïŋ baxï əsirkəndi* — ئۇنىڭ بېشى ئېسىيكەندى، (ئۇزۇنغىچە چېچىنى ئالدۇرمىغاچقا، ئىسسىتما سەۋەبىدىن) بېشىغا ئىسسىقلىق ئۆرلىدى (اِسِرْكَنُورْ – اِسِرْكَنْماكْ *əsirkənur - əsirkənmək*).

اَسِرْكَنْدِي əsirkəndi ئېسىركەندى، ئېچىندى. اَرْ تَقارِنكا اَسِرْ كَنْدِي *ər tavarïŋa əsirkəndi* — ئادەم (قولدىن كەتكەن) تاۋارىغا ئېسىركەندى (اَسِرْكَنُرْ – اَسِرْكَنْماكْ *əsirkənur - əsirkənmək*). // 147

اُقْتُلَنْدِي uvutlandï ئۇۋاتتى ~ ئۇيالدى. اَرْ اُقْتُلَنْدِي *ər uvutlandï* — ئادەم ئۇيالدى. ئوغۇزلار بىرقانچە ھەرپنى بىراقلا چۈشۈرۈپ، «اُتَنْدِي *utandï*» دەيدۇ (اُقْتُلَنُرْ – اُقْتُلَنْماقْ *uvutlanur - uvutlanmaq*). // I 382

اَكَتْلَنْدِي əgətləndi ئېگەتلەندى. قِيزْاَكَتْلَنْدِي *kïz əgətləndi* — قىز ئېگەتلىك بولدى، يەنى كېلىن بولغۇچى قىز ئۆزى بىلەن باردىغان خىزمەتچىگە ئىگە بولدى (اَكَتْلَنُرْ – اَكَتْلَنْماكْ *əgətlənur - əgətlənmək*).

اَشِجْلَنْدِي əxiqləndi قازانلىق بولدى. اَرْ اَشِجْلَنْدِي *ər əxiqləndi* — ئادەم قازانلىق بولدى (اَشِجْلَنُورْ – اَشِجْلَنْماكْ *əxiqlənur - əxiqlənmək*).

اَنُجْلَنْدِي ənüqləndi پەردە ئۆستى. اَنِكْ كُوزِي اَنُجْلَنْدِي *anïŋ kəzi ənüqləndi* — ئۇنىڭ كۆزىگە پەردە ئۆستى (اَنُجْلَنُرْ – اَنُجْلَنْماكْ *ənüqlənur - ənüqlənmək*).

اَغِرْلَنْدِي aoqïrlandï قەدىرلەندى. يۇقىرى باھالاندى. اَرْ اَغِرْلَنْدِي *ər aoqïrlandï* — ئادەم قەدىرلەندى. بۇنىڭدىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ئورنىغا ئالماشقان. اُلْ بُو اَتْنِي اَغِرْلَنْدِي *ol bu atnï aoqïrlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كۆردى

(اَغِرْلَنُورْ — اَغِرْلَنْمـــاقْ aoqïrlanur - aoqïrlanmaq).// بىر نەرسىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. 383 I

اُغُرْلَنْدِي ooqurlandï: اُغُرْلَنْـــدِي نانْـــكْ oqurlandï nəŋ — ۋاقتى - سائىتى كەلگەن نەرسە. يُولْ اُغُرْلَنْدِي yol oqurlandï — يول ئوڭۇشلۇق بولدى. اَتْ اُغُرْلَنْـــدِي at oqurlandï — (تەقدىم قىلىنغان) ئاتنىڭ بەدىلى تۆلەندى. ئوغۇزچە (اُغُرْلَنُورْ — اُغُرْلَنْماقْ oqurlanur - oqurlanmaq).

اُكُرْلَنْدِي ügürləndi ئۈيۈرلەندى. يُنْدْ اُكُرْلَنْـــدِي yund ügürləndi — يىلقا ئۈيۈرلەندى، يەنى ئايغىرلىق بولدى. (اُكُرْلَنُرْ - اُكُرْلَنْمـــاكْ ügürlənür - ügürlənmək). ئۈيۈر بولۇپ توپلىشىپ ياشايدىغان باشقا ھايۋانلارغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَتِزْلَنْـــدِي atïzlandï ئېتىزلاندى. يـــيرْ اَتِزْلَنْـــدِي yər atïzlandï — يەر ئېتىزلاندى (اَتِزْلَنُرْ - اَتِزْلَنْماكق[1] atïzlanur - atïzlanmaq).

اُجُزْلَنْـــدِي uquzlandï ئەرزان كۆردى: كەمسىتتى. اُلْ بُـــو// نـــانْكْنِي اُجُزْلَنْـــدِي ol bu nəŋni uquzlandï — ئۇ بۇ نەرسىنى ئەرزان كۆردى (اُجُزْلَنُـــرْ - اُجُزْلَنْمـــاقْ uquzlanur - uquzlanmaq). 384 I

اَذِزْلَنْدِي əžizləndi ئېغىز كۆردى. اُلْ تاغْنِي اَذِزْلَنْـــدِي ol taoqnï əžizləndi — ئۇ تاغنى ئېغىز كۆردى، يەنى چوڭ توسالغۇ دەپ ھېسابلىدى (اَذِزْلَنُـــرْ — اَذِزْلَنْمـــاكْ əžizlənür - əžizlənmək).

اِسِزْلَنْدِي əsizləndi ياماناشتى، ئەسكىلەشتى. اُغلانْ اِسِزْلَنْدِي oqlan əsizləndi — بالا ئەسكىلىشىپ كەتتى (اِسِزْلَنُرْ - اِسِزْلَنْماكْ əsizlənür - əsizlənmək).

اُغُزْلَنْدِي oquzlandï ئوغۇزلاشتى. ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى. اَرْ اُغُزْلَنْـــدِي ər oquzlandï — ئادەم ئوغۇزلاشتى، يەنى ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى (اُغُزْلَنُـــرْ — اُغُزْلَنْمـــاقْ oquzlanur - oquzlanmaq).

اُكُزْلَنْـــدِي əküzləndi ئۆكۈزلۈك بولدى. اَرْ اُكُزْلَنْـــدِي ər əküzləndi — ئادەم ئۆكۈزلۈك بولدى، يەنى ئۆكۈزگە ئىگە بولدى (اُكُزْلَنُـــرْ — اُكُزْلَنْمـــاكْ əküzlənür - əküzlənmək).// 148

---

[1] بۇ يېئىل بۇ يەردە ئاۋۋال «اَتِزْلَنْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اَتِزْلَنْمـــاكق» شەكلىدە تۈزىتىلگەن. يازما نۇسخا 152 — بەت 13 — قۇردا بۇ سۆز «اَتِزْلامـــاقْ» شەكلىدە يېزىلغان. شۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سۆزنى «atïzlanmaq» دەپ ئالدۇق.

I 385 **اُغُشْلَنْدِي** ooquxlandï ئۆيلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك// بولدى. ئار اُغُشْلَنْدِي *ər ooquxlandï* —— ئادەم ئۆيلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى (اُغُشْلَنُرْ - اُغُشْلَنْماقْ *ooquxlanur - ooquxlanmaq*).

اُرُغْلَنْدِي uruqlandï ئۇرۇقلاندى، دان تۇتتى. تَرِغْ اُرُغْلَنْدِي *tarïq uruqlandï* —— ئاشلىق دان تۇتتى. كَبَازْ اُرُغْلَنْدِي *kəpəz uruqlandï* —— كېۋەز غوزلىدى. ھەرقانداق مېۋىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُرُغْلَنُرْ - اُرُغْلَنْماقْ *uruqlanur - uruqlanmaq*).

اُجَقْلَنْدِي oqaqlandï ئوچاقلىق بولدى. ئاقْ اُجَقْلَنْدِي *əv oqaqlandï* —— ئۆي - ئوچاقلىق بولدى (اُجَقْلَنُرْ - اُجَقْلَنْماقْ *oqaqlanur - oqaqlanmaq*).

اَذَقْلَنْدِي aƶaqlandï ئاياغلاندى، ئاياغلىق بولدى. اَذَقْلَنْدِي ناڭْ *ƶaqlandï nəŋ* —— ئاياغلىق بولغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِمْ كِيجْ قَلْسا اَذَقْلَنُرْ *alïm kəq kalsa ƶaqlanur*

ئېلىم كەچ قالسا، ئۇنىڭغا پۇت چىقىدۇ.

يەنى قەرز ئىگىسى قەرزنى ئۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ (اَذَقْلَنُرْ - اَذَقْلَنْماقْ *ƶaqlanur - ƶaqlanmaq*).

اَرِقْلَنْدِي arïqlandï ئېرىق چىقىرىۋالدى. سُوڤْ اَرِقْلَنْدِي *suv arïqlandï* —— سۇ ئېرىق چىقىرىپ ئاقتى. سۇنىڭ// يەرلەرنى يۇيۇپ كېتىپ، جىرا ۋە ئېچىن پەيدا I 386 قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرِقْلَنُرْ - اَرِقْلَنْماقْ *arïqlanur - arïqlanmaq*).

اَزُقْلَنْدِي azuqlandï ئوزۇقلۇق بولدى. ئار اَزُقْلَنْدِي *ər azuqlandï* —— ئادەم ئوزۇقلۇق بولدى (اَزُقْلَنُرْ - اَزُقْلَنْماقْ *azuqlanur - azuqlanmaq*).

اَتَكْلَنْدِي ətəkləndi ئېتەكلەندى، ئېتەك سېلىندى. تُونْ اَتَكْلَنْدِي *ton ətəkləndi* —— تون ئېتەكلەندى، يەنى تونغا ئېتەك سېلىندى (اَتَكْلَنُرْ - اَتَكْلَنْماكْ *ətəklənür - ətəklənmək*).

اَتُكْلَنْدِي ətükləndi ئۆتۈكلۈك بولدى. ئار اَتُكْلَنْدِي *ər ətükləndi* —— ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى (اَتُكْلَنُرْ - اَتُكْلَنْماكْ *ətüklənür - ətüklənmək*).

اَرُكْلَنْدِي ərükləndi مېۋىلىدى، مېۋىلىك بولدى. يِغاجْ اَرُكْلَنْدى *yïqaq ərükləndi* —— دەرەخ مېۋىلىدى (اَرُكْلَنُرْ - اَرُكْلَنْماكْ *ərüklənür - ərüklənmək*).

اِسكْلَنْدِي isigləndi: اُلْ بُو اُغُرْدا بَرْماققا اِسكْلَنْدِي *ol bu ooqurda barmakka isigləndi* — ئۇ مېڭىشقا بۇ ۋاقىتتىنى بەك ئىسسىق كۆردى (اِسِكْلَنُرْ - اِسِكْلَنْماكْ *isiglənür - isiglənmək*). // 387 I

اَنُكْلَنْدِي ənükləndi كۆچۈكلۈك بولدى. اِتْ اَنُكْلَنْدِي *it ənükləndi* — ئىت كۆچۈكلۈك بولدى (اَنُكْلَنُرْ - اَنُكْلَنْماكْ *ənüklənür - ənüklənmək*).

اَتَنْلَنْدِي atanlandï ئاتانلىق (ئاتان تۇتقىلىك) بولدى. اَرْ اَتَنْلَنْدِي *ər atanlandï* — ئادەم ئاتانلىق بولدى (اَتَنْلَنُرْ - اَتَنْلَنْماقْ *atanlanur - atanlanmaq*).

اُزُمْلَنْدِي üzümləndi ئۈزۈملىدى، ئۈزۈملۈك بولدى، ئۈزۈم چۈشتى. بَذِجْ اُزُمْلَنْدِي *bažïq üzümləndi* — بېدىش ئۈزۈملىدى، يەنى بېدىشتە ئۈزۈم چۈشتى (اُزُمْلَنُرْ - اُزُمْلَنْماكْ *üzümlənür - üzümlənmək*).

بۇ بابتىكى كەم ئىشلىتىلىدىغان مۇزائەفلەر

اُبْلَلْدِي üpləldi تالاندى، بۇلاندى. اَرْ تَقْارِي اُبْلَلْدِي *ər tavarï üpləldi* — ئادەمنىڭ تاۋارى تالاندى، يەنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىندى (اُبْلَلُورْ - اُبْلَلْماكْ *üplələr - üplələmək*). // 149

اَتْلَلْدِي ətləldi گۆش قىلىندى. قُوىْ اَتْلَلْدِي *qoy ətləldi* — قوي گۆش قىلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَتْلَلُورْ// - اَتْلَلْماكْ *ətlələr - ətləlmək*). 388 I

اَذْلَلْدِي əžləldi ياخشىلاندى. اَذْلَلْدِي نانْكْ *əžləldi nəŋ* — ياخشىلانغان نەرسە. بىر نەرسىنى ئىزدەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَذْلَلُورْ - اَذْلَلْماكْ *əžlələr - əžləlmək*).

اَشْلَلْدِي axlaldï قادالدى. اَياقْ اَشْلَلْدِي *ayaq axlaldï* — ئاياق قادالدى، يەنى چىنە قادالدى (اَشْلَلُرْ - اَشْلَلْماقْ *axlalur - axlalmaq*).

اِشْلَلْدِي ixləldi ئىشلەندى. ايِشْ اِشْلَلْدِي *ix ixləldi* — ئىش ئىشلەندى (اِشْلَلُرْ - اِشْلَلْماكْ *ixlələr - ixləlmək*).

اَقْلَلْدِي avlaldï ئوۋلاندى. كَيِكْ اَقْلَلْدِي *kəyik avlaldï* — كېيىك (ئوۋ) ئوۋلاندى (اَقْلَلُورْ - اَقْلَلْماقْ *avlalur - avlalmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَلُورْ اُوزُمْ اَنِكْ تُوزنكا — *avlalur özüm aniŋ tüzüŋə*

اَمْلَلُرْ كُوزُمْ اَنِكْ تُوزِنكا — *əmlələr køzüm aniŋ tozïŋa*

[ئۇنىڭ توزلۇكى (گۈزەللىكى) بىلەن كۆڭلۈم ئوۋلىنىدۇ،
ئۇنىڭ (ئاياغ) توزىنى بىلەن كۆزۈم ئەملىنىدۇ.]

I 389 شائىر سۆيۈملۈكىنى تەرىپلەپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ // ھۆسن ـ جامالى پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى ئوۋلىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىققان توزان بىلەن كۆزۈم ئەملىنىدۇ.

اِكْلَلْدِي igləldi يىگلىدى، كېسەل بولدى، ئاغرىدى. تَكْمَا تُرْلُكْ ايِكْ اِكْلَلْدِي *təgmə türlüg ig igləldi* — ھەر تۈرلۈك كېسەللەر بىلەن ئاغرىدى (اِكْلَلُرْ – اِكْلَلْماكْ *iglələr - iglələmək*).

اَمْلَلْدِي əmləldi ئەملەندى، داۋالاندى. اِكْلِكْ اَمْلَلْدِي *iglik əmləldi* — كېسەل ئەملەندى (اَمْلَلُرْ – اَمْلَلْماكْ *əmlələr - əmlələmək*).

اِمْلَلْدِي imləldi ئىملاندى. كِشِي اِمْلَلْدِي *kixi imləldi* — كىشى ئىملاندى، يەنى كىشىگە كۆز ياكى باشقا ئەزالار ھەركىتى بىلەن ئىشارەت قىلىندى (اِمْلَلُرْ – اِمْلَلْماكْ *imlələr - imləlmək*).

مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر

اَرْبَلَنْدِي arpalandï ئارپىلىق بولدى. اَتْ اَرْبَلَنْدِي *at arpalandï* — ئات ئارپىلىق بولدى، يەنى ئاتنىڭ يەيدىغان ئارپىسى بار بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْبالَنُرْ – اَرْبَلَنْماقْ *arpalanur - arpalanmaq*).

I 390 اُرْدُلَنْدِي ordulandï ئوردا قىلدى، قارارگاھ قىلدى. // بَكْ بِيْ يِرِكْ اُرْدُلَنْدِي *bəg bir yərig ordulandï* — بەگ بىر يەرنى ئۆزىگە ئوردا (قارارگاھ) قىلدى (اُرْدُلَنُرْ – اُرْدُلَنْماقْ *ordulanur - ordulanmaq*).

اُتْرُلَنْدِي utrulandï ئۇتتۇرلاندى، يۇزمۇ يۇز كەلدى. اُلْ اَنكَرْ اُتْرُلَنْدِي *ol anar utrulandï* — ئۇ ئاڭا ئۇتتۇرلاندى (اُتْرُلَنُرْ – اُتْرُلَنْماقْ *utrulanur - utrulanmaq*).

ئارقالاندى ark‚alandï تايانىدى، يۆلەنىدى، ھىمات قىلىدى. ئۇ مېنى ئارقالاندى *ol məni arkˌalandï* — ئۇ مېنى ھىمات قىلىدى. ئۇ تاغقا ئارقالاندى *ol taoqnï arkˌalandï* — ئۇ تاغقا يۆلەنىدى (ئارقالىنۇر - ئارقالانماق *arkˌalanur - arkˌalanmakˌ*).

ئۈزۈملەندى üzümləndi ئۈجمىلەنىدى. يېغاچ ئۈزۈملەندى *yïoqaq üzümləndi* — دەرەخ ئۈجمىلەنىدى، يەنى ئۈجمە دەرىخىدە ئۈجمە بولىدى (ئۈزۈملىنۇر - ئۈزۈملانماك *üzümlənür - üzümlənməkˌ*).

بۇ بابتىكى باشقا تۈر

ئوتلاندى otlandï ئوت بولۇپ كەتتى، قىزىپ كەتتى. ئات ئوتلاندى *at otlandï* — ئات (مېڭىپ) قىزىپ كەتتى. ئەر ئوتلاندى *ər otlandï* — ئادەم قىزىپ كەتتى، يەنى غەزەپلەندى (ئوتلىنۇر - ئوتلانماق *otlanur - otlanmakˌ*). 150 391 I

ئازلاندى azlandï ئاز كۆردى، ئاز سانىدى. ئۇ بۇ يەرماقنى ئازلاندى *ol bu yarmakˌïoq azlandï* — ئۇ بۇ يارماقنى ئاز كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئازلىنۇر - ئازلانماق *azlanur - azlanmakˌ*).

ئۇزلاندى uzlandï ئۇزلاندى، ئۇستىلىق كۆرسەتتى. ئەر ئۇزلاندى *ər uzlandï* — ئادەم (ھۈنەر - سەنئەتتە) ئۇستىلىق كۆرسەتتى (ئۇزلۇنۇر - ئۇزلانماق *uzlanur - uzlanmakˌ*).

ئىشلەندى ixləndi: ئەر ئىشلەندى *ər ixləndi* — ئادەم ئۆزىنى ئىشلەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى[①].

ئىسلاندى ïslandï ئىسلاندى. ئەڤ ئىسلاندى *əv ïslandï* — ئۆي ئىسلاندى، يەنى ئىستىن قارايدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىستىن قارىيىشىغىمۇ

① يازما نۇسخىدا «ئىشلەندى» سۆزىنىڭ مەستەر شەكلى كېيىنكى «ئىسلاندى *ïslandï*» سۆزى بىلەن قوشۇپلا «ئىسلىنۇر - ئىسلانماقˌ» قىلىپ بېرىلگەن.

شۇنداق دېيىلىدۇ (ايسْلَنُرْ – ايسْلَنْماكقْ *islanur - islanmaq*).

I 392 **اَاقْلَنْدِي** avlandï ئوۋلىدى، ئوۋ قىلدى. اَرْ اُوزِنكا اَاقْلَنْـــدِي// *ər öziŋə avlandï* —— ئادەم ئۆزى ئۈچۈن ئوۋ قىلدى (اَاقْلَنُرْ – اَاقْلَنْماقْ *avlanur - avlanmaq*).

اُوكْلَنْدِي ögləndi ھاردۇق چىقاردى، دەم ئالدى. اَرُقْ اَرْ اُوكْلَنْـــدِي *aruq ər ögləndi* —— ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى. بالىنىڭ چوڭىيىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُوكْلَنُرْ – اُوكْلَنْماكْ *öglənür - öglənmək*).

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَذُتْلادِي ażutladï ئوچۇملىدى. اَرْ يَرْماقْ اَذُتْلادِي *ər yarmaq ażutladï* —— ئادەم يارماق ئوچۇملىدى. سۈنى ئوچۇملاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذُتْـــلارْ – اَذُتْلامـــاقْ *ażutlar - ażutlamaq*).

اُزُتْلادِي üzütlədi بېخىل كۆردى. اُلْ اَنِي اُزُتْلادِي *ol anï üzütlədi* —— ئۇ ئۇنى بېخىل كۆردى (اُزُتْلارْ – اُزُتْلاماكْ *üzütlər - üzütləmək*).

اُكُتْلادِي ögütlədi ئۇگۈت ـ نەسىھەت قىلدى. اُلْ اُغْلِنْ اُكُتْلادِي *ol oqlïn ögütlədi* —— ئۇ ئوغلىغا ئۇگۈت ـ نەسىھەت قىلدى (اُكُتْلارْ – اُكُتْلاماكْ *ögütlər - ögütləmək*).

اَكَتْلادِي əgətlədi: اُلْ قِيزِنْ اَكَتْلادِي *ol kïzïn əgətlədi* —— ئۇ قىزىنى ئېگەتلىك قىلدى، I 393 يەنى قىزىغا ئايال خىزمەتچى//قوشۇپ بەردى (اَكَـــتْلارْ – اَكَتْلامـــاكْ *əgətlər - əgətləmək*).

اُلُتْلادِي ölütlədi جان تىكتى. اَرْ اُلُتْلادِي *ər ölütlədi* —— ئادەم جان تىكىپ ئۇرۇشتى، يەنى ئۇرۇشۇپ بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرىدىغان دەرىجىگە يەتتى (اُلُـتْلارْ – اُلُتْلامـــاكْ *ölütlər - ölütləmək*).

اَمَجْلادِي amaqladï قارىغا ئالدى، نىشانلىدى. اَرْ قُشُغْ اَمَجْلادِي *ər kuxuq amaqladï* —— ئادەم قۇشنى قارىغا ئالدى (اَمَجْلارْ – اَمَجْلاماقْ *amaqlar - amaqlamaq*).

اَنُجْلادِي ənüqlədi: اُتاجِي كُـــوزُكْ اَنُجْـــلادِي *otaqï közüg ənüqlədi* —— تېۋىپ كۆز

پەردىسىنى داۋالىدى، يەنى كۆز پەردىسىگە دورا سۈردى (اَنُجْلارْ – اَنُجْلامَاكْ
151 *anüqlər - anüqləmək*)//

اَذَرْلادِي əžərlədi ئېگەرلىدى. اَرْ اَتْ اَذَرْلادِي *ər at əžərlədi* —— ئادەم ئات ئېگەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذَرْلارْ – اَذَرْلاماكْ *əžərlər - əžərləmək*).

اَغِرْلادِي aqïrladï قەدىرلىدى، ئەزىز قىلىدى. تَنْكْرِي مَنِي اَغِرْلادِي *təŋri məni aqïrladï* —— تەڭرى مېنى ئەزىز قىلىدى. بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَغِرْلارْ – اَغِرْلاماقْ *aqïrlar - aqïrlamaq*).

اُغُرْلادِي oqurladï: اَرْ ايشِنْ اُغُرْلادِي *ər ïxïn oqurladï* —//ئادەم ئىشىنى دەل پەيتىدە قىلىدى (اُغُرْلارْ – اُغُرْلاماقْ *oqurlar - oqurlamaq*). شۇنىڭدەك «اَرْ تَوارْ اُغُرْلادِي *ər tawar oqurladï* —— ئادەم مال ئوغرىلىدى»مۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئوغرى ۋاقىت ۋە پۇرسەت كۈتىدۇ. بۇنداق مەنىدە كېلىشىگە باشقا بىر سەۋەب بار، «اُغْرِي *oqrï*» سۆزى «ئوغرىلىغۇچى» مەنىسىدە بولۇپ، يۇقىرىدىكى پېئىل ئاشۇ سۆزدىن ياسالغان، لېكىن يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئاخىرىدىكى «ى – يا» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. بۇ ئەھۋال ماڭا ناھايىتى ياقىدۇ، ئىككىلىسىمۇ چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكِمْ اُوزِنْ اُغُرْلادِي	*bəgim өzin oqurladï*
يَرغ بيلب اُغُرْلادِي	*yaraq bilip oqurladï*
اُلُغْ تَنْكْرِي اَغِرْلادِي	*uluq təŋri aqïrladï*
انِن قُت قڤ تُرى قُعْدِي	*anïn kut kïv təri tuqdï*

[بېگىم ئۆزىنى دالدىغا ئالدى،
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىشنى دەل ۋاقتىدا قىلدى،
ئۇلۇغ تەڭرى ئەزىزلىدى،
395 I شۇنىڭ بىلەن بەخت ـ سائادەتنى تۇغۇلدى.] //

تاڭغۇت بېگىنىڭ دۇشمەندىن يوشۇرۇنۇشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلگەن: بېگىم پۇرسەت كۈتۈپ، ئەسكەرلەردىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ يوشۇرۇندى، تەڭرى ئۇنى غەلىبە بىلەن ئەزىز قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ بەختى ـ دۆلىتى يۈكسەلدى.

اَتِزْلادِي atïzladï ئېتىزلاشتۇردى. اَرْ يِيرِنْ اَتِزْلادِي *ər yərin atïzladï* —— ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چۆنەكلەپ، قىر تارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (اَتِزْلارْ – اَتِزْلاماقْ *atïzlar - atïzlamaq*).

اُجُزْلادِي uquzladï كەمسىتتى، خارلىدى. بَكْ اَنِي اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladï* —— بەگ ئۇنى كەمسىتتى (اُجُزْلارْ – اُجُزْلاماقْ *uquzlar - uquzlamaq*).

اُذُزْلادِي użuzladï: اُلْ اَنِي اُذُزْلادِي *ol anï użuzladï* —— ئۇ ئۇنىڭ قوتۇرىنى داۋالىدى (اُذُزْلارْ – اُذُزْلاماكْ[1] *użuzlar - użuzlamaq*). // I 396

اَغِزْلادِي aoqïzladï: اُلْ اَرِقْنِي اَغِزْلادِي *ol arïqnï aoqïzladï* —— ئۇ ئېرىقنى ئېغىز (ئېچىق) ئاچتى. اُلْ قُلِنْ اَغِزْلاي *ol qulïn aoqïzladï* —— ئۇ قۇلنىڭ ئاغزىغا سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغِزْلارْ – اَغِزْلاماقْ *aoqïzlar - aoqïzlamaq*).

اُغُزْلادِي ooquzladï: اُلْ مَنِي اُغُزْلادِي *ol mənï ooquzladï* —— ئۇ مېنى//ئوغۇزغا ئوخشاتتى (اُغُزْلارْ – اُغُزْلاماقْ *ooquzlar - ooquzlamaq*). 152

اُقْتسادِي oqïtsadï ئوقۇتقۇسى كەلدى. اُلْ بِتِكْ اُقْتسادِي *ol bitik oqïtsadï* —— ئۇنىڭ خەت ئوقۇتقۇسى كەلدى. بىر كىمنى قىچقارغۇسى كەلگەنگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُقْتسارْ – اُقْتساماقْ *oqïtsar - oqïtsamaq*).

اُكْتسادِي ügitsədi ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى. اُلْ تَرِغْ اُكْتسادِي *ol tarïoq ügitsədi* —— ئۇنىڭ بۇغداينى ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى (اُكْتسارْ – اُكْتساماكْ *ügitsar - ügitsamak*).

اَكِرْسادِي əgirsədi ئېگىرسىرىدى، ئېگىر يېگۈسى كەلدى. اَرْ اَكِرْسادِيْ *ər əgirsədi* —— ئادەم ئېگىرسىرىدى، يەنى ئېگىر بىلەن داۋالانغۇسى كەلدى (اَكِرْسارْ – اَكِرْساماكْ *əgirsar - əgirsamak*). // I 397

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخا 152- بەتتە «اُذُزْلارْ – اُذُزْلاماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 84- بەتتىكى «اُذُزْلُغْ *użuzluoq* —— قوتۇر كېسىلى بار» سۆزىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 39- بەتتىكى تومۇرىنى «*użuz*»، بۇ يەردىكى كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى «*użuzlar - użuzlamaq*» دەپ ئالدۇق.

ئاكرسادى əgirsədi: ئاراغۇتنى يېپ ئاكرسادى *uraqut yïp əgirsədi* — خوتۇننىڭ يېپ ئېگىرگۈسى كەلدى. بەگ كەندە ئاكرسادى *bəg kənd əgirsədi* — بەگنىڭ كەنتنى ئوربۇالغۇسى كەلدى (ئاكرسار – ئاكرساماق *əgirsər - əgirsəmək*).

ئاجغساتى aqïoqsadï ئاچچىقسىرىدى، ئاچچىق نەرسە يېگۈسى كەلدى. ئار ئاجغساتى *ər aqïoqsadï* — ئادەمنىڭ ئاچچىق نەرسە يېگۈسى كەلدى (ئاجغسار – ئاجغساماق *aqïoqsar - aqïoqsamak*).

ئۇلغساتى uluoqsadï: ئار ئاتا ئۇلغساتى *ər atta uluoqsadï* — ئادەمنىڭ زور ئاتقا ئېگە بولغۇسى كەلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چوڭىنى ئىستەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇلغسار – ئۇلغساماق *uluoqsar - uluoqsamak*).

ئاركساتى ərüksədi ئۆرۈكسىرىدى. ئار ئاركساتى *ər ərüksədi* — ئادەم ئۆرۈكسىرىدى، يەنى ئادەمنىڭ ئۆرۈك - شاپتۇل يېگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاركسار – ئاركساماق *ərüksər - ərüksəmək*).

ئۈلكساتى ölügsədi ئۆلگۈسى كەلدى. ئار ئۈلكساتى *ər ölügsədi* — ئادەمنىڭ ئۆلگۈسى كەلدى (ئۈلكسار – ئۈلكساماق *ölügsər - ölügsəmək*).// 398 I

ئۈكشىلادى üküxlədi كۆپسىندى، كۆپ دەپ ھېسابلىدى. ئار تاۋارىن ئۈكشىلادى *ər tawarïn üküxlədi* — ئادەم مېلىنى كۆپ دەپ ھېسابلىدى (ئۈكشىلار – ئۈكشىلاماق *üküxlər - üküxləmək*).

ئارغىلادى arïoqladï: ئۇل قوزى ئارغىلادى *ol kozï arïoqladï* — ئۇ قوزىنى پېچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇل يارماقتىق ئارغىلادى *ol yarmaqïoq arïoqladï* — ئۇ يارماقنى خىلىدى، يەنى پۇلنىڭ ياخشىسىنى تاللىدى. بىر نەرسىنىڭ ياخشىسىنى تاللاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئارغىلار – ئارغىلاماق *arïoqlar - arïoqlamak*).

ئازغىلادى azïoqladï: تۇنكۈز ئاتىغ ئازغىلادى *toŋuz atïoq azïoqladï* — توڭگۈز ئاتنى مەرگەن چىشى بىلەن ئۇرۇپ يارىلىدى.//مەن تۇنكۈزنى ئازغىلادىم *mən toŋuznï azïoqladïm* — 153

I 399 مەن توڭگوزنىڭ مەرگەن چىشىغا ئۇردۇم. بۇ سۆز ئىككى تەرىپىدە//مەرگەن چىشى بار يىرتقۇچ ھايۋانلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَزِغْلار - اَزِغْلامَاق azïoqlar - azïoqlamaq).

اُلُغْلادِي uluoqladï ئۇلۇغلىدى. تَنْكْرِي مَنِي اُلُغْلادِي *təŋri məni uluoqladï* — تەڭرى مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى ماڭا ئۇلۇغلۇقنى ئاتا قىلدى. بَكْ مَنِي اُلُغْلادِي *bəg məni uluoqladï* — بەگ مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى مېنى ئۇلۇغلار قاتارىدا كۆردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْنِي اُلُغْلاسا قُتْ بُلُورْ

uluoqnï uluoqlasa qut bulur

ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا، بەخت تاپار.

(اُلُغْلارْ – اُلُغْلاماقْ *uluoqlar - uluoqlamaq*).

اَذَقْلادِي aƶaqladï پۇتقا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَذَقْلادِي *ol anï aƶaqladï* — ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى (اَذَقْلارْ – اَذَقْلاماقْ *aƶaqlar - aƶaqlamaq*).

اَذُقْلادِي aƶuqladï ئەجەبلەندى، قىزىقسىندى. اُلْ اَنِي اَذُقْلادِي *ol anï aƶuqladï* — ئۇ ئۇنى (كۆرۈپ) ئەجەبلەندى (اَذُقْلارْ – اَذُقْلاماقْ *aƶuqlar - aƶuqlamaq*).

اَرُقْلادِي aruqladï ھاردۇق ئالدى. بَكْ اَرُقْلادِي *bəg aruqladï* — بەگ ھاردۇق ئالدى. بۇ سۆز خاقانىيە تىلىدا «ئۇخلاش»نى بىلدۈرىدۇ. ئەسلىدە «ھارغانلىقتىن دەم ئالدى» دېگەن سۆز (اَرُقْلارْ – اَرُقْلاماقْ *aruqlar - aruqlamaq*).// I 400

اَشُقْلادِي axuqladï ئوشۇقىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَشُقْلادِي *ol anï axuqladï* — ئۇ ئۇنىڭ ئوشۇقىغا ئۇردى (اَشُقْلارْ – اَشُقْلاماقْ *axuqlar - axuqlamaq*).

اَشَقْلادِي axaqladï پەس كۆردى، سەل چاغلىدى. اُلْ اَنِي اَشَقْلادِي *ol anï axaqladï* — ئۇ ئۇنى پەس كۆردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَغِينِي اَشَقْلاسا بَشْقا جِقارْ *yaoqïnï axaqlasa baxqa qïqar*

يېغىنى سەل چاغلىسا، باشقا چىقار.

بۇ ماقال «ھوشيار بول، دۈشمەننى سەل چاغلىما، بېشىڭنى يەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُشَـــقْلادي uxaḳladï ئۇششاقلىدى، بۇرمىلىدى. اُلْ مَنِـــكْ سُـــوزُمْنِ اُشَـــقْلادي *ol mənïŋ səzümni uxaḳladï* —— ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى بۇرمىلىدى (اُشَـــقْلارْ - اُشَقْلاماقْ *uxaḳlar - uxaḳlamaḳ*).

اَنُقْلادي anuḳladï تەييار پېتى ئالدى. اُلْ اَنُقْلادي نـــانْكْنِ *ol anuḳladï nəŋni* —— ئۇ نەرسىنى تەييار پېتى تېپىۋالدى (اَنُقْلارْ - اَنُقْلاماقْ *anuḳlar - anuḳlamaḳ*).

اِجُكْلادي iqüklədi ئىچىكلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجُكْـــلادي *ol tonuq iqüklədi* —— ئۇ تونىنى ئىچىكلىدى، يەنى تونىنىڭ ئىچىگە بۇلغۇن، تېسىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلدى
401 I (اِجُكْلارْ // - اِجُكْلاماكْ *iqüklər - iqüklәmək*).

اَرُكْلادي ərüklədi ئاشلىدى. اُلْ تَرِي اَرُكْلادي *ol tərï ərüklədi* —— ئۇ تېرە ئاشلىدى (اَرُكْلارْ - اَرُكْلاماكْ *ərüklər - ərüklәmək*).

اُزَكْلادي əzəklədi ئۆزەك تومۇرىنى كەستى. اُلْ قُويُغْ اُزَكْلادي *ol ḳoyuq əzəklədi* —— ئۇ// 154
قوينىڭ ئۆزەك تومۇرىنى كەستى. گۆرەن تومۇرىغا ئۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزَكْلارْ - اُزَكْلاماكْ *əzəklər - əzəklәmək*).

اِسِكْلادي isiglədi: اَرْ اِسِكْلادي *ər isiglədi* —— ئادەم ئىسسىقتا يول يۈردى (اِسِكْلارْ - اِسِكْلاماكْ *isiglər - isiglәmək*).

اُسُكْلادي əsüglədi: اُلْ كِرِتْلِكْ اُسُكْلادي *ol kiritlik əsüglədi* —— ئۇ قۇلۇپنى ئاچقۇچ سالماي پەم بىلەن ئاچتى (اُسُـــكْلارْ - اُسُـــكْلاماكْ *əsüglər - əsüglәmək*). كەنچەكچە.

اَسِرْكادي əsirkədi ئېسىركىدى، ئېچىندى. اُلْ اَسِرْكادي نـــانْكْنِ *ol əsirkədi nəŋni* —— ئۇ نەرسىنى ئېسىركىدى، يەنى نەرسىنىڭ يوقالغىنىغا ئېچىندى (اَسِـــرْكارْ - اَسِرْكاماكْ *əsirkər - əsirkəmək*).

اُشكْلادي üxiklədi ئۈشۈك پېتى تۇتتى. اُلْ كَيِكْنِ اُشكْلادي// *ol kəyikni üxiklədi* —— 402 I
ئۇ كېيىكنىـــ ئۈششـــۇپ تـــۇرغان ۋاقتـــدا تـــۇتتى. باشـــقىلاردىمۇ شـــۇنداق (اُشكْلارْ - اُشكْلاماكْ *üxiklər - üxiklәmək*).

اَكَكْلادي əkəklədi تىللىدى. اَرْ اُراغُتْنِ اَكَكـــلادي *ər uraqutnï əkəklədi* —— ئادەم خوتۇنىنى تىللىدى، يەنى ئۇنىڭ ئەسكىلىكىدىن نەپرەتلەندى (اَكَكْـــلارْ - اَكَكْلاماكْ *əkəklər - əkəklәmək*).

ئۈكلەيدۇ ükəklədi **ئۈكەك** سالدى. ئۇ تامىغ ئۈكلەيدۇ *ol tamïoq ükəkladi* — ئۇ سېپىل ئۈستىگە ئۈكەك (قاراڭغۇ تۇرا) ياسىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىگە ئۈكەك سېلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈكلار – ئۈكلىمەك *ükəklər - ükəkləmək*).

ئالدۇرىدۇ əlüklədi زاكاس قىلدى، مەسخىرە قىلدى. ئۇ ئانى ئالدۇرىدۇ *ol anï əlüklədi* — ئۇ ئۇنى زاكاس قىلدى (ئالدۇرۇش – ئالدۇرماق *əlüklər - əlükləmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تىنكۈت سۇسىن ئۈشكۈلەيدۇ	*tanut süsin üxiklədi*
كىشى ئىشىن ئالدۇرىدۇ	*kixi ixin əlüklədi*
ئەرنى ئاتىن بىلكىلەيدۇ	*ərin atïn bəlikladi*
بۇلۇن بولۇپ بېقىپ تۇرىدۇ//	*bulun bolïp baxï tïoqdï* ① I 403

[تاكاۋۇت قوشۇنىنى ئۇششۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى،
(تاكاۋۇتلار) ئەسىر بولۇپ، بېشىنى ئەگدى.]

چىنغا يېقىن بولغان تاكاۋۇت ئېلىنىڭ قوشۇنى غەلىبە قىلالمىسۇن دەپ، قاتتىق سوغۇقتا، ئۇلارغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىندى، ئۇلارنىڭ خوتۇن – قىزلىرى مەسخىرە قىلىندى، ئۇلار ئات ۋە ئەرلىرىنى بىزگە سۇۋغا قىلدى، غەم – قايغۇغا پېتىپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ئامىلايدۇ əmiklədi: ئار ئۇراغۇتنى ئامىلايدۇ *ər uraoqutnï əmiklədi* — ئادەم خوتۇنىنىڭ ئەمچىكىگە ئۇردى (ئامىلار – ئامىلاماق *əmiklər - əmikləmək*).

ئۈكلەيدۇ ənüklədi كۆچۈكلىدى. ئىت ئۈكلەيدۇ *it ənüklədi* — ئىت كۆچۈكلىدى.

ئارسلان ئۈكلەيدۇ *arslan ənüklədi* —//ئارسلان كۆچۈكلىدى (ئۈكلار – ئۈكلاماق *ənüklər - ənükləmək*). I 404

---

① بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدىكى «تغدى» سۆزى بۇ يەردە ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 271 – بەتتىكى «تىغماق *tïoqmak* — قايرىماق» پېئىلىغا ئاساسەن «*tïoqdï*» دەپ ئالدۇق.

اَسَنْلادِي əsənlədi ئېسەنلەشتى. اُلْ مَنكا اَسَنْلادِي *ol maŋa əsənlədi* — ئۇ ماڭا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئېسەنلەشتى (اَسَنْلارْ - اَسَنْلاماقْ *əsənlər - əsənləmək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈرلۈك

155

اُذُولادِي użuladï ئەگەشتى. اُلْ اَنِي اُذُولادِي *ol anï użuladï* — ئۇ ئۇنى ئەگەشتى (اُذُلارْ - اُذُولاماقْ *użular - użulamaḳ*).

اَرالادِي araladï ئارىلدى، ئارىچىلىدى، ياراشتۇردى. اُلْ اِكّي كِشي اُتْرا اَرالادِي *ol ikki kixi otra araladï* — ئۇ ئىككى كىشىنى ئارىچىلىدى. ئىككى كىشى ياكى ئىككى نەرسە ئارىسىدىن ئارىلاپ ئۆتۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. «ياراشتۇردى» سۆزى بەزىدە ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تەلەپپۇزىدا «اَرِيلادِي *arïladï*» دەيىلسىمۇ، لېكىن «اَرالادِي *araladï*» شەكلى توغرا «اَرالارْ - اَرالاماقْ *aralar - aralamaḳ*».

اُرِيلادِي urïladï ھۇررالىدى، ۋارقىرىدى. اَرْ اُرِيلادِي *ər urïladï* — ئادەم ۋارقىرىدى، يەنى ھۆركىرىدى (اُرِيلارْ - اُرِيلاماقْ *urïlar - urïlamaḳ*). 405 I

اُرِيلادِي urïladï كۆرەڭلىدى. اَرْ اُرِيلادِي *ər urïladï* — ئادەم كۆرەڭلەپ كەتتى (اُرِيلارْ - اُرِيلاماقْ *urïlar - urïlamaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُزنْ اكنب اُرِيلادِي *өzin өgnüp urïladï* [ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلىدى،
يِرَق يِيرِكْ قرِيلادِي *yïraḳ yəriġ ḳarïladï* يىراق يەرنى گەزلەپ كەلدى،
اتِغ كمشب اُرِيلادِي *atïoq kəmxip urïladï* ئاتنى دېڭىتىپ ھۇررا سالدى،
اُفت بولب تُبو اغدِي *uvut bolup tөpü aoqdï* رەسۋا بولۇپ تۆپە ئاشتى.]

ئۆز ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بىر باتۇرنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ كۆرەڭلەپ، ھەددىدىن ئاشتى، ئۆزىنى سالاپەتلىك كۆرسىتىپ، خۇددى يەرنىڭ/تانابىنى تارتىدىغاندەك، ئات بىلەن ھەملە قىلىپ كېلىۋىدى، ئاخىر شەرمەندە بولۇپ، دۆڭدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتتى. 406 I

ئۇرۇلادى örüladi ئۆره تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى. ئۇ قوينى ئۆره تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى (ئۇرۇلار – ئۇرۇلاماق *örülər - örüləmək*). — *ol konuq örüladi* ئۇ قونۇغ ئۇرۇلادى

ئاغۇلادى aoquladï ئوغىلىدى، زەھەرلىدى. ئۇ ئېشىنى ئوغىلىدى. باشقا نەرسىلەرنى زەھەرلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاغۇلار – ئاغۇلاماق *aoqular - aoqulamaq*). — *ol axïn aoquladï* ئۇ ئېشىنى ئاغۇلادى

ئاقالادى avaladï ئولاشتى، توپلاندى. ئاناڭ تۆكىسى ئاقالادى *anïŋ təgrə kixi avaladï* — ئۇنىڭ چۆرىسىگە كىشى ئولاشتى. «ئاقالادى» سۆزى ئاساسەن چۇقان – سۇرەن، ماجىراغا قارىتىلىدۇ. باشقا ئورۇندا «ئاقدى *avdï*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ (ئاقالار – ئاقالاماق *avalar - avalamaq*).

ئاقيلادى akïladï سېخىي ھېسابلىدى، سېخىي كۆردى. ئۇ مېنى ئاقيلادى *ol məni akïladï* — ئۇ مېنى سېخىي ھېسابلىدى (ئاقيلار – ئاقيلاماق *akïlar - akïlamaq*).

I 407 **ئاگالادى** əgələdi ئاچىلىدى، ئېگىچىلىدى، «ئېگىچە» دېدى. // ئۇ ئۇنى ئاچىلىدى (ئاگالار – ئاگالاماق *əgələr - əgələmək*). — *ol anï əgələdi* ئۇ ئۇنى ئاچىلىدى

ئۆگالادى ögələdi كاتتا ھېسابلىدى. ئۇ ئۇنى «ئۆگە» دەپ ئاتىدى، يەنى ئۇنى يۇرت كاتتىسى ھېسابلىدى (ئۆگالار – ئۆگالاماق *ögələr - ögələmək*). — *ol anï ögələdi* ئۇ ئۇنى

156 **ئانالادى** analadï ئانىلىدى. ئۇ ئۇنى ئانىلىدى،//يەنى ئانىسى ئورنىدا كۆردى (ئانالار – ئانالاماق *analar - analamaq*). — *ol anï analadï* ئۇ ئۇنى

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

ئاڭدىدى aŋdïdï ماڭدى، پېيىگە چۈشتى. ئاققى كېيىكنى ئاڭدىدى *avqï kəyikni aŋdïdï* — ئوۋچى كېيىكنىڭ پېيىگە چۈشتى، يەنى ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ماڭاپ يۈردى. ئۇ ئاڭدىدى *ol anï aŋdïdï* — ئۇ ئۇنىڭ پېيىگە چۈشتى (ئاڭدىر – ئاڭدىماق *aŋdïr - aŋdïmaq*).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

408 I **اَنكيلادي** aŋïladï هاڭرىدى. اَشْياڭْ اَنكيلادي// *əxyək aŋïladï* —— ئېشەك هاڭرىدى (اَنكيلارْ – اَنكيلاماقْ *aŋïlar - aŋïlamaq*).

بۇ بابتكى يەنە بىر تۈر

اُنككْلَنْدي өŋikləndi چاچ سالدى. اُراغُتْ اُنككْلَنْدي *uraoqut өŋikləndi* —— خوتۇن چاچ سالدى، يەنى ئۆچكە چۈپۈرىدىن ياسالغان ماڭلاي چاچ تاقۇالدى (اُنككْلَنُورْ – اُنككْليماقْ ① *өŋiklənür - өŋiklənmək*)

بۇ بابتكى بەش ھەرپلىكلەر

اَغْرِقَنْدي aoqrïk,andï ئاغرىق تارتتى. اَرْ اَغْرِقَنْدي *ər aoqrïk,andï* —— ئادەم ئاغرىقىدىن زارلاندى (اَغْرِقَنُرْ – اَغْرِقَنْماقْ *aoqrïk,anur - aoqrïk,anmak*)// 409 I

بۇ بابتكى ئىككى ساكىنلىقلار

اَنْدْغَرْدِمْ andoqardïm ئانىت ئىچۈردۈم، قەسەم قىلدۇردۇم. مَنْ اَنِ اَنْدْغَرْدِمْ *mən anï andoqardïm* —— مەن ئۇنى قەسەم قىلدۇردۇم (اَنْدْغَرُرْمَنْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarurmən - andoqarmak*).

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُنككْليماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك - *k*» تاۋۇشىنىڭ بارلىقىنى ۋە يازما نۇسخا 80- بەتتە «ياسالما چاچ» مەنىسىدە كەلگەن «اُنكك» سۆزىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*өŋiklənmək*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى ئالته هەرپلىكلەر

اَرْمُتْلَنْدِي armutlandï: يِغاچْ اَرْمُتْلَنْدِي *yïoqaq armutlandï* — ئامۇت دەرىخى مېۋىلىدى (اَرْمُتْلَنُرْ – اَرْمُتْلَنْماقْ *armutlanur - armutlanmaķ*).

اَرْتُجْلَنْدِي artuqlandï: تاغ اَرْتُجْلَنْدِي *taoq artuqlandï* — تاغ ئارتۇچ دەرىخى بىلەن قاپلاندى، يەنى تاغدا ئارتۇچ دەرىخى كۆپەيدى (اَرْتُجْلَنُرْ – اَرْتُجْلانْماقْ *artuqlanur - artuqlanmaķ*).

اُرْكُجْلَنْدِي ørküqləndi ئۆركەشلەندى. سُوقْ اُرْكُجْلَنْدِي *suv ørküqləndi* — سۇ ئۆركەشلەندى (اُرْكُجْلَنُرْ – اُرْكُجْلَنْماكْ *ørküqlənür - ørküqlənmək*).

I 410 **اُرْكُجْلَنْدِي** ørgüqləndi ئۆرۈمە چاچلىق بولدى. قِيزْ اُرْكُجْلَنْدِي // *kïz ørgüqləndi* — قىزنىڭ چېچى ئۆرۈمگە كىردى، يەنى قىز ئۆرۈمە چاچلىق بولدى (اُرْكُجْلَنُرْ – اُرْكُجْلَنْماكْ *ørgüqlənür - ørgüqlənmək*).

اُرْكُجْلَنْدِي ørküqləndi: اَشِجْ اُرْكُجْلَنْدِي *əxiq ørküqləndi* — قازان ئۈچ پۈتلۈق ئوچاققا ئېسىلدى (اُرْكُجْلَنُرْ – اُرْكُجْلَنْماكْ *ørküqlənür - ørküqlənmək*).

اَذْغِرْلَنْدِي ażoqïrlandï: تايْ اَذْغِرْلَنْدِي *tay ażoqïrlandï* — تاي ئايغىرلاندى، يەنى ئايغىر قىلىقىغا كىردى. بايتاللار ئايغىرلىق بولسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذْغِرْلَنُرْ – اَذْغِرْلَنْماقْ *ażoqïrlanur - ażoqïrlanmaķ*).

اُذْمَقْلَنْدِي uzmaķlandï شاگىرتلىق بولدى. اَرْ اُذْمَقْلَنْدِي *ər uzmaķlandï* — ئادەم شاگىرتلىق بولدى (اُذْمَقْلَنُرْ – اَذْمَقْلَنْماقْ *uzmaķlanur- uzmaķlanmaķ*).

اَرْتُقْلَنْدِي artuķlandï ھەددىدىن ئاشتى. اَرْ اَرْتُقْلَنْدِي *ər artuķlandï* — ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (اَرْتُقْلَنُرْ – اَرْتُقْلَنْماقْ *artuķlanur - artuķlanmaķ*). // 157

اِزْمَقْلَنْدِي ïzmaķlandï شور ئۆرلىدى. تازْ بَشِي اِزْمَقْلَنْدِي *taz baxï ïzmaķlandï* — تازنىڭ بېشىدا شور ئۆرلىدى. يِرْ اِزْمَقْلَنْدِي *yər ïzmaķlandï* — يەر شورلاشتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اِزْمَقْلَنُرْ – اِزْمَقْلَنْماقْ *ïzmaķlanur - ïzmaķlanmaķ*). // I 411

اَغْرُقْلَنْدِي aqruķlandï ئېغىرسىندى. اُلْ بُو اِيشِغْ اَغْرُقْلَنْدِي *ol bu ïxïoq aqruķlandï* — ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىرسىندى. يۈكنى ئېغىر كۆرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرُقْلَنُرْ –

ئاغرۇقلىنماق aoqrukłanmak - aoqrukłanmak).

ئۇغرىقلاندى ooqrakłandï ئوغراقلاشتى. ئار ئۇغرىقلاندى ər ooqrakłandï — ئادەم ئوغراقلاشتى (ئۇغرىقلىنۇر - ئۇغرىقلىنماق ooqrakłanur - ooqrakłanmak). ئوغراق — بىر تۈرك قەبىلىسى.

ئاتمەكلەندى ətməkləndi نانلىق بولدى، نانغا ئىگە بولدى. ئار ئاتمەكلەندى ər ətməkləndi — ئادەم نانلىق بولدى (ئاتمەكلىنۈر - ئاتمەكلىنماك ətməklənür - ətməklənmək).

بۇ خىل پېئىللار كۆپ، بۇلار ئىسىمدىن ياسالىدۇ. بۇنىڭغا ئەرەب تىلىدىنمۇ مىسال كۆپ تېپىلىدۇ. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «اَلْبَنَ الرَّجُلُ» دېگەن سۆز «ئادەم سۈتلۈك بولدى»، «اَسْحٰى» دېگەن سۆز «خەت - چەكلەرنى باغلايدىغان شوينىسى كۆپەيدى» دېگەن بولىدۇ.

ئىجمەكلەندى iqməkləndi ئىچىكلىك بولدى. ئار ئىجمەكلەندى ər iqməkləndi — ئادەم ئىچىكلىك بولدى، يەنى ئىچىك كىيدى. ئىچىككە ئىگە بولۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئىجمەكلىنۈر - ئىجمەكلىنماك iqməklənür - iqməklənmək).

ئارسەكلەندى ərsəkləndi ئەرسىرىدى. ئىشلار ئارسەكلەندى // ixlər ərsəkləndi — خوتۇن ئەرسىرىدى (ئارسەكلىنۈر - ئارسەكلىنماك ərsəklənür - ərsəklənmək). 412 I

ئۆكمەكلەندى əkməkləndi زىرىلىك بولدى، ھالقىغا ئىگە بولدى. ئۇراغۇت ئۆكمەكلەندى uraqut əkməkləndi — خوتۇن زىرىلىك بولدى (ئۆكمەكلىنۈر - ئۆكمەكلىنماك əkməklənür - əkməklənmək).

ئاكرىملەندى əgrimləndi ئەگرۈملەندى، قاينام ھاسىل قىلدى. سۇ ئاكرىملەندى suv əgrimləndi — سۇ ئەگرۈملەندى، يەنى سۇ قاينام ھاسىل قىلىپ، ئەگىلىپ ئاقتى (ئاكرىملىنۈر - ئاكرىملىنماك əgrimlənür - əgrimlənmək).

ئىشتۇنلەندى ïxtonlandï ئىشتانلىق بولدى. ئار ئىشتۇنلەندى ər ïxtonlandï — ئادەم ئىشتانلىق بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئىچتۇنلەندى iqtonlandï» بولۇپ، «ش - x» بىلەن «ج - q» تاۋۇشلىرىنىڭ چىقىش ئورۇنلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغاچقا «ج - q» ھەرپى «ش - x» غا ئالماشقان (ئىشتۇنلۈر - ئىشتۇنلىنماق ïxtonlanur - ïxtonlanmak).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

I 413 **اَرْقُقْلَنْـــــدي** ark,uk,landï باش تارتتى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اَرْ // اَرْقُقْلَنْـــدي *ər arkuklandï* —— ئادەم بويۇنتاۋلىق قىلدى (اَرْقُقْلَنُـــرْ – اَرْقُقْلَنْمـــاقْ *arkuklanur - arkuklanmak*).

اَمْكَكْلَنْدي əmgəkləndi ئېغىر كۆردى. اُلْ بُو ايشغْ اَمْكَكْلَنْدي *ol bu ïxïoq əmgəkləndi* —— ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىر كۆردى// (اَمْكَكْلَنُرْ – اَمْكَكْلَنْماكْ *əmgəklənür - əmgəklənmək*). 158

اَشْـــكَكْلَنْدي əxkəkləndi ئېشەكلىك بولدى. اَرْ اَشْـــكَكْلَنْدي *ər əxkəkləndi* —— ئادەم ئېشەكلىك بولدى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە (اَشْـــكَكْلَنُرْ – اَشْـــكَكْلَنْماكْ *əxkəklənür - əxkəklənmək*).

اَرْكَكْلَنْدي ərkəkləndi: سُوڤْ اَرْكَكْلَنْدي *suv ərkəkləndi* —— سۇ مەۋجلەندى. اَنكْ تِيني اَرْكَكْلَنْدي *anïŋ yəni ərkəkləndi* —— ئۇنىڭ تۇكلىرى ھۇرپەيدى (اَرْكَكْلَنُـــرْ – اَرْكَكْلَنْمـــاكْ *ərkəklənür - ərkəklənmək*). بۇ سۆز «ئەركەكلىك قىلدى» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَرْبـــالادي arpaladï: اُلْ اَتـــنْ اَرْبـــالادي *ol atïn arpaladï* —— ئۇ ئېتىغا ئارپا بەردى (اَرْبالارْ – اَرْبالاماقْ *arpalar - arpalamak*).

اُرْتُولادي ortuladï: اَرْ ياشـــنْ اُرْتُـــولادي *ər yaxïn ortuladï* —— ئادەم ئوتتۇرا ياشلىق بولدى (اُرْتُولارْ – اُرْتُولاماقْ *ortular - ortulamak*). // I 414

اِرْتـــالادي ərtələdi: اَرْ اِيشْـــقا اِرْتـــالادي *ər ïxka ərtələdi* —— ئادەم ئىشقا ئەتىگەن كىرىشتى (اِرْتالارْ – اِرْتالاماكْ *ərtələr - ərtələmək*).

اَسْرِيلادِي asrïladï: اُلْ كِذِزْنِ اَسْرِيلادِي *ol kiżizni asrïladï* —— ئۇ كىگىزنى قاپلان رەڭگىگە كىرگۈزدى، يەنى كىگىزگە ئالىچىپار گۈل باستى (اَسْرِيلارْ - اَسْرِيلاماقْ *asrïlar - asrïlamaq*).

اُغْرِيلادِي ooqrïladï ئوغرىلىدى. اُلْ نانْكْ اُغْرِيلادِي *ol nəŋ ooqrïladï* —— ئۇ بىر نەمە ئوغرىلىدى. ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا بۇ سۆزدىكى «ر - *r*» ھەرپى ساكىنلىق، يەنى «اُغُرْلادِي *ooqurladï*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس (اُغُرْلارْ - اُغُرْلاماقْ [1] *ooqrïlar - ooqrïlamaq*)

اِكْتُولادِي iktülədi باقتى، ئوت - بوغۇز بەردى. اُلْ قوىْ اِكْتُولادِي *ol qoy iktüladi* —— ئۇ قوي باقتى. باشقا ھايۋانلارغا ئوت - چۆپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِكْتُولارْ - اِكْتُولاماكْ *iktülər - iktüləmək*).// 415 I

اَرْغُولادِي aroquladï يېرىپ ئۆتتى. اُلْ اِكّي كِشِي اَرا اَرْغُولادِي *ol ikki kixi ara aroquladï* —— ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدىن يېرىپ ئۆتتى (اَرْغُولارْ — اَرْغُولاماقْ *aroqular - aroqulamaq*).

اُبْكَلادِي əpkələdi: اُلْ اَنَكْر اُبْكُلادِي *ol aŋar əpkələdi* —— ئۇ ئۇنىڭ كۆكرىكىگە ئۇردى (اُبْكَلارْ - اُبْكَلاماكْ *əpkələr - əpkələmək*).

اُبْكِيلادِي əpkilədi ئۆپكىلىدى. اُلْ اَنْدِنْ اُبْكِيلادِي *ol andïn əpkilədi* —— ئۇ ئۇنىڭدىن ئۆپكىلىدى، يەنى يامانلاپ قالدى (اُبْكِيلارْ - اُبْكِيلاماكْ *əpkilər - əpkiləmək*).

قائىدىلەر ئۆز جايىدا سۆزلىنىدۇ. خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلەر بۆلۈمى تۈگىدى.// 416 I

[1] بۇ سۆزنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «اُغُرْلارْ - اُغُرْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «ر - *r*»نى ساكىنلىق ئۇقۇش توغرا ئەمەس دېگىنىگە قاراپ «*ooqrïlar - ooqrïlamaq*» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

سالىم ئىسمىلار بۆلۈمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

159

تَبْ tap يېتەرلىك، كۇپايە. بُو اَشْ مَنكا تَبْ *bu ax maŋa tap* — بۇ ئاش ماڭا يېتەرلىك.
تَبْ بُلْدِي *tap boldi* — يېتەرلىك بولدى.

تُبْ top بىر خىل يېمەكلىك. بۇغداي سۇدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ، بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ.

جَبْ جَبْ qap qap چىپ - چىپ، شوپ - شوپ. بىر نەرسە يېگەندە ياكى قامچا ئۇرغاندا چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. اُلْ اَرُكْ جَبْ جَبْ يِيدِي *ol ərük qap qap yədi* — // ئۇ ئۆرۈكنى شوپۇلدىتىپ يېدى. I 417

جُبْ qop دۇغ، تىلىپ، ھەرقانداق نەرسىنىڭ دۇغى. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ،پەس كىشىلەرمۇ «جُبْ جَبْ كِشِيلارْ *qop qap kixilər*» دېيىلىدۇ.

جِبْ qïp چۈشۈق، ئىنچىكە ياش نوتا. بۇ سۆز «جِبِقْ *qïbïk*» سۆزىدىن قىسقارتىلغان. خۇددى «تُبْ *top*» سۆزى «تُبِقْ *topïk*» سۆزىدىن قىسقارتىلغانغا ئوخشاش.

جُبْ qop چۆپ، كەسمە. بِيرْ جُبْ يِيكِلْ *bir qop yəgil* — بىر تال چۆپ يېگىن. ئۇگرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

زَبْ زَبْ zəp zəp شىپ - شىپ. تېز، يۇمشاق قەدەم تاشلىغاندا چىققان ئاۋاز. زَبْ زَبْ بَرْغِلْ *zəp zəp barqïl* — شىپ - شىپ ماڭغىن، تېز ماڭ.

سَبْ sәp سەپ. كىشىنىڭ بولغۇچى قىز ئۇچۇن تەييارلانغان ئۆي جاھازلىرى.

سِبْ sïp ئىككى ياشقا ماڭغان تاي.

شَبْ xap شاپ، پات، تېز، چاپسان. ئەرەبچىدىكى «هَلاْ» دېگەن سۆزگە ئوخشاش. شَبْ كَلْ *xap kәl* — پات كەل.

قُبْ kop «خوپ، خوي، خېلى» دېگەندەك تەكىتلەش، ئاشۇرۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارىمچا سۆز. اُغُلْ قُبْ بَدُودي// *oqul kop bәdüdi* — ئوغۇل خېلى چوڭ بولدى. 418 I

قُبْ اَذْكُو نانْكْ *kop әžgü nәŋ* — خوپ ياخشى نەرسە.

كُبْ kop: كُبْ نانْكْ *kop nәŋ* — كۆپ نەرسە، بۇك - باراقسان نەرسە. كُبْ سَجْ *kop saq* — كۆپ (قويۇق، ئۆسكىلەك) چاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُبْ سُكُتْكا قُشْ قُنارْ *kop sogütkә kux konar*

كُرْكْلُوكْ كِشي كا سُوزْ كَلِيرْ *korklüg kixigә sөz kәlir*

بۇك - باراقسان سۆگەتكە قۇش قونار،

چىرايلىق قىزغا سۆز كېلەر.

يِغاجْ اُوجِنكا يِيلْ تكير

كُرْكْلُكْ كِشِيكا سُوزْ كَلِيرْ

yïoqaq uqïŋa yәl tәgir

korklüg kixigә sөz kәlir

دەرەخ ئۇچىغا يەل تېگەر،

چىرايلىق قىزغا سۆز كېلەر

بۇنىڭ//دېگەن تۇرىمۇ بار. بۇ ماقال ئېھتىياتچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. 160

بَتْ pat چۆكمە، دۇر.

بَتْ pat پات، چاپسان. بَتْ كَلْ *pat kәl* — پات كەل. «شَبْ كَلْ *xap kәl*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە//«پاق» قىلىپ چۈشسە، ئۇمۇ «بَتْ تُشْدي *pat tüxdi*» دېيىلىدۇ. 419 I

بِتْ pït پىت. بۇغدايغا چۈشىدىغان ئۇششاق قۇرتقا «تَرِغْ بِتِ *tarïoq pïtï*» دېيىلىدۇ.

جَتْ qat جاق - جۇق، جالاق - جۇلۇق. بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. جَتْ جَتْ اُرْدي *qat qat urdï* — جاق - جۇق ئۇردى، يەنى ئۇرغاندا جالاق - جۇلۇق قىلغان ئاۋاز چىقتى.

جِتْ qït چىت. قومۇش ۋە تىكەندىن قىلىنغان چىت.

شَتْ xat جۇرئەت، جاسارەت. اَنِكْ نا شَتِ بارْ *anïŋ nə xatï bar* — ئۇنىڭ نېمە جاسارىتى بار؟ بۇ سۆز بىلەن بىركىمنىڭ يۈرەكسىز، جاسارەتسىز ئىكەنلىكىگە ئىما قىلىنىدۇ.

قَتْ kˌat قات، قەۋەت. تُونْ قَتِ *ton kˌatï* — تون قېتى، قەۋىتى، تاغ قاتلاملىرىنى «قَدْراقْ *kˌadrakˌ*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

قَتْ kˌat قات، قاش، يان. ئوغۇزچە. بَكْ قَتِنْدا *bəg kˌatïnda* — بەگ قېشىدا، بەگ يېنىدا.

قُتْ kˌut قۇت، بەخت، دۆلەت. «قُتْلُغْ *kˌutluoq*» سۆزىمۇ شۇنىڭدىن ياسالغان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 420

قُتْ قُقِغْ بِرْسا اِذِمْ قُولِنكا — *kˌut kˌuvïoq bərsə iżim kˌulïŋa*

كُنْدا اِشِي يُكْسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ — *kündə ïxï yüksəpən yukˌar aoqar*

[بەخت ـ دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،
كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر.]

كُتْ kət كۆت، قوك.

مَتْ mat // mət شۇنداق. تەكىت ئۇلانمىسى. اَنْدَغْ مَتْ *andaoq mat* — ھە، شۇنداق.

سَجْ saq چاچ.

سُجْ suq سۇس، گال. بىر نەرسىنىڭ ئىشقا ياراقسىزلىقى. قِلِجْ سُجْ قِلْدِ *kïlïq suq kïldï* — قىلىچ گاللىق قىلدى. اَرْ سُجْ قِلْدِ *ər suq kïldï* — ئادەم سۇسلۇق قىلدى، يەنى ئىشنى ئۇستىگە ئېلىشتىن باش تارتتى.

قَجْ kˌaq قانچە. سوراق ئالمىشى. قَجْ يَرْماقْ بِيرْدِ *kˌaq yarmakˌ bərdi* — قانچە يارماق بەردى؟

قُجْ kˌoq قوچقار. ئوغۇزچە. ئەسلىي «قَجْنكارْ *kˌoqŋar*».// I 421

قَجْ kˌaq قانچە. قَجْ قَتا اَيْدِمْ *kˌaq kˌata aydïm* — قانچە قاتار ئېيتتىم.

كُجْ kəq كۆچ//سُو كُجْتِ *sü kəqti* — قوشۇن كۆچتى. 161

كُجْ kəq دەم، پەيت، كەز. بِيرْ كُجْ كُذْكِلْ *bir kəq küżgil* — بىردەم كۈتكىن، بىر ئاز كۈت.

هَجْ هَجْ hˌəq həq تىك ـ تىك. ئات بېشىنى تۇتقۇزماي شاشلىق قىلغاندا ياۋاشلىتىش

ئۇچۇن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. بۇ ئەرەبچىگە ئۇيغۇن. چۇنكى، بۇ سۆزدە تۇركىي تىل قائىدىسىگە يات «ھ – h» ھەرپى بار؛ تۇركىي تىلدا بۇ ھەرپ يوق.

كَدْ kəd بۇ سۆز «د – d» بىلەنمۇ، «ذ – ż» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىرەر نەرسىنى تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش ئۇچۇن «قالتىس» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

كَذْ اَتْ kəż at — قالتىس ئات. كَذْ نانْكْ kəż nəŋ — قالتىس نەرسە.

بِرْ bir بىر، ساناق سان. بِرْ يَرْماقْ bir yarmaq — بىر يارماق. بۇ سۆزنى مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، «بيرْ bir» دەپ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىشمۇ مۇمكىن. مۇنداق سۆزلەر ئاز ئەمەس. لېكىن، تۇركىي تىلدا سۆز ئېيتىلىشتا ئەپلىك، يېزىلىشتا ئىخچام بولغىنى ياخشى.

تَرْ tər تەر، تېرىكىش. اَرْ تَرْ بُلْدِي ər tər boldi — ئادەم// تەر بولدى، يەنى تېرىكتى. بۇ سۆز 422 I
«ارْ بُلْدِي ir boldi» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

جَرْ qər بەدەننىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. اَرْ جَرْلَنْدِي ər qərləndi — ئادەمنىڭ بەدىنى ئېغىرلاشتى. خاقانىيە تىلىدا.

جَرْ qər ۋاقىت، چاغ. ئوغۇزچە. بُو جَرْلِكْ دا كَلْ bu qərlikdə kəl — بۇ ۋاقىتتا كەل.

جَرْ qər يۇزمۇ يۇز، ئۇدۇل اَنكْ اَقِي بُو جَرْلِكْ دا anïŋ əvi bu qərlikdə — ئۇنىڭ ئۆيى ئۇدۇل تەرەپتە. جەڭدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى تىزىلغان سەپلەرمۇ «جَرِكْ qərik» دېيىلىدۇ.

جِرْ qir جىرت. كىيىم يىرتىلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. اُلْ تُونِنْ جِرْ يِرْتِي ol tonïnqir yirtti — ئۇ تونىنى جىرت قىلىپ يىرتتى.

جُرْ qür مەنپەئەت، نەپ. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلادِي ol andïn nəŋ qürlədi — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇردى، نەپ ئالدى.

جُرْجُرْ qor qor چور - چور. سۇت ساغقاندا چىقىدىغان ئاۋاز. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ.// 423 I

جِرْ qir ياغ. اَشجْتا جِرْ يُوقْ axiqtə qir yoq — قازاندا ياغ يوق. بُو اَتّا جِرْ يُوقْ bu ətta qir yoq — // بۇ ئەتتە (گۆشتە) ياغ يوق. 162

جَرْجُرْ qar qur شاپ - شۇپ. اُلْ جَرْجُرْ يِدِي ol qarqur yədi — ئۇ شاپ - شۇپلا يەۋەتتى.

سِرْ sïr چىر - چىر. چېكەتكىنىڭ ئاۋازى. سِرْ سِرْ اِتّي *sïr sïr ətti* —— چىرىلدىدى. قەلەم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن چىققان ئاۋازمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سِرْ sïr سىر. چىنىلىقلار قاچىنى نەقىشلەپ سىرلايدىغان بىر خىل يېلىملىق بويياق.

سِرْلِغْ اَياقْ *sïrlïoq ayak* —— سىرلىق ئاياق (قاچا).

شَرْشَرْ xar xar شار - شار. قاتتىق يامغۇر ئاۋازى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ش - *x*» تاۋۇشى «ج - *q*» دىن ئالماشقان.

قَرْقُرْ k,ar k,ur: قَرْقُرْ اِتّي قَرِنْ *ķar ķur ətti ķarïn* —— قېرىن (قورساق) غۇرۇلدىدى. بۇ سۆز ئېيتىلىش جەھەتتىنمۇ، مەنە جەھەتتىنمۇ ئەرەبچە سۆزدەك قىلىدۇ.

قُرْ k,ur قۇر، مەرتىۋە. مَنِكْ قُــرِمْ اُلُــغْ *mənïŋ ķurïm uluoq* —— مېنىڭ مەرتىۋەم ئۇلۇغ (يۇقىرى). // I 424

قُرْ k,ur قۇر، بەلۋاغ. اِجْ قُرْ *iq ķur* —— ئىشتانباغ، بوغقۇچ.

قِرْ k,ïr: قِرْ يَغِي *ķïr yaoqï* —— قىر يېغا، ئەشەددىي ياۋ.

قِرْ k,ïr: قِرْ اَتْ *ķïr at* —— بوز ئات.

قِرْ k,ïr قىر، تىرگەن.

قِرْ k,ïr قىر، تۆپىلىك، دۆڭ.

كُرْ kür جەسۇر. كُرْ اَرْ *kür ər* —— جەسۇر ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِمْ كُرْ بُلْسا كُفَازْ بُلُورْ *kimkür bolsakөvəz bolur*

كىم جەسۇر بولسا، شۇ مەغرۇر بولىدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْتِشْ سُقِي يِماكِي *ərtix suvï yəməki*

سِتْغَبْ تُتَرْ بِلاكِي *sïtoqap tutar biləki*

كُرْمَتْ اَنِكْ يُراكِي *kürmət anïŋ yürəki*

كَلْكالِمَتْ اِرْكِشُورْ *kəlgəlimət irkixür//* I 425

[ئىرتىش سۇيى (بويىدىكى) يەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى شىمايلاۋاتىدۇ،
(ئۇلار) يۇرەكلىرىنى قاپتەك قىلىشىپ،
(بىزگە) كەلگىلى توپلىنىشماقتا.]

يەمەك ــ قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شىئىردا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۇرۇپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۈستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.

بِزْ biz بىز. بِزْ كَلْدِيمِزْ *biz kəldimiz* ــــ بىز كەلدۇق.

تُزْ tüz تۈز. تُزْ يِرْ *tüz yər* ــــ تۈز يەر.

جُزْ qüz زەرياپ. چىندا ئىشلەنگەن، قىزىل رەڭلىك، زەر بېسىلغان يىپەك رەخت.// 163

قُزْ kˌuz قۇز، تەسكەي. قُزْ تَاغْ *kuz taoɣ* ــــ تەسكەي تاغ، كۈن قايرىلغاندىن كېيىن ئاپتاپ تېگىدىغان تاغ. ئۇ كۈننىڭ سول تەرىپىدە قالىدۇ، ئۇنىڭدا ھەمىشە قار ئۆكسۈمەيدۇ ۋە سوغۇق بولىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُزْدا قارْ اَكْسُوماسْ قُويْدا ياغ اَكْسُوماسْ
kuzda kar əksümas koyda yaoɣ əksümas
تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس.

قِزْ kˌïz قىممەت. قِزْ نانْكْ *kïz nəŋ* ــــ قىممەت نەرسە. بُو اَتْ قِزْ اَلْدِمْ *bu at kïz aldïm* ــــ بۇ ئاتنى قىممەت ئالدىم.// 426 I

قِزْ kˌïz چۆرە. قِزْ قِرْقِنْ *kïz kïrkïn* ــــ چۆرىلەر.

قِزْ kˌïz: مَنِكْ قِزِمْ *məniŋ kïzïm* ــــ مېنىڭ قىزىم. اَوْ قِزِي *əw kïzi* ــــ ئۆي قىزى. يِنْجْكَا قِزْ *yinqkə kïz* ــــ بويىغا يەتكەن قىز. بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغاندەك، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئېيتىلغان كۆچمە مەنىلەردۇر.

قِزْ kˌïz: قِزْ قُشْ *kïz kux* ــــ كۆكتارغاق. ئادەمنىڭ ئۈستىگە قونىدىغاندەك پەس ئۇچىدىغان قۇش.

قِزْ k,ïz: قِزْكِشِي *kïzkixi* —— بېخىل كىشى. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِزْ كِشِي ساقِي يُورِغْلِي بُلْماسْ

kïzkixi savï yorïoqlï bolmas

بېخىل كىشىنىڭ داڭقى چىقماس.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشى نام چىقىرىپ شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن، سېخىي بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَزْ kəz كېيىن، ئارقا. اُقْ كَزِي *oq kəzi* —— ئوقنىڭ كەينى.

كَزْ kəz گەز. سۇت ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن قازان تېگىگە يېپىشىپ قالىدىغان گەز. اَشِجْ كَزِي *əxiq kəzi* —— قازان گېزى.

كَزْ kəz كەس. چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت.// I 427

كُزْ küz كۈز، كۈز پەسلى.

كِزْ kiz قۇتا، قاپچۇق، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەر.

كِزْداكِي كِزْ يِپارْ *kizdəki kin*① *yïpar*

قۇتىدىكى كىندىك ئىپار، قۇتىدا ساقلانغان كىندىك ئىپار.

بۇ ماقال خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئاغزىنىڭ خۇش پۇرىقىنى ئىپارغا ئوخشاتقاندا ئېيتىلىدۇ.

مِزْ miz بىز. بۇ سۆزدىكى «م – *m*» ھەرپى «ب – *b*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.// «ب – *b*» ھەرپى پەقەت سۆز بېشىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: بِزْ بَرْدِمِزْ *biz bardïmïz* —— بىز بارىدۇق؛ «كَلْدِمِزْ *kəldimiz*» سۆزىمۇ «كەلدۇق» دېگەن بولىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە ئىسىملار ۋە پېئىللارغا بىردەك ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتِمِزْ *atïmïz* —— (مىنىدىغان) ئېتىمىز» دېگەنگە ئوخشاش. 164

بِسْ bis دۇغ. تۇلۇم ۋە چاناچلارنىڭ تېگىگە ئولتۇرۇپ قالغان لايقا.

تَسْ təs ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار يۇمىلاق// نەرسىنى مۇبالىغە قىلىپ سۆزلىمەكچى بولسا، «تَسْ تَكِرْمَا *təs təgirmə*» دەيدۇ. بۇ «يۇپيۇمىلاق» دېگەن I 428

① بۇ سۆز بۇ يەردە «كِزْ يِپارْ» شەكلىدە يېزىلىپ، «نافِجَةُ مِسْكْ —— كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 171- بەت 12- قۇردا «كِنْ يِپارْ» دەپ يېزىلىپ، يەنىلا «نافِجَةُ مِسْكْ —— كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*kin yïpar*» دەپ ئالدۇق.

بولىدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. چۈنكى، نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى كۆپتۈرۈپ سۆزلىمەكچى بولغانىدا، سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا «ب – p» ھەرپىنى قوشۇش پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئورتاق قائىدە. ئوغۇزلار «ب – p» ئورنىغا «م – m» ھەرپىنى قوشىدۇ. قېنىق كۆك رەڭلىك نەرسىنى تۈركىلەر «كُبْ كُوكْ kop kok» دېسە، ئوغۇزلار «كُمْ كُوكْ kom kok» دەيدۇ. يەنى تۈركىلەر «كۆك» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ ، ئۇنىڭغا «ب – p» ھەرپىنى قوشۇپ، «كُبْ – kop»شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بۇنىڭدىن كېيىن رەڭنىڭ ئىسمىنى كەلتۈرۈپ، «كُبْ كُوكْ» دەيدۇ. ئوغۇزلار «ب – p» ھەرپىنى «م – m» غا ئالماشتۇرۇپ، «كُمْ كُوكْ» دەيدۇ. بۇ «قېنىق كۆك» دېگەن بولىدۇ.

سېرىق نەرسە «سَرِغْ sariɣ»، توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ sap sariɣ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «سَرِغْ» سۆزىنىڭ «س – s» ھەرپى ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا «ب – p» ھەرپى قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى ياسالغان. ئاندىن رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆز كەلتۈرۈلگەن. خۇددى شۇنىڭدەك، بوش، ئوچۇق يەر «يَزِي yazi — يېزىق» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ سۈپىتىنى ئاشۇرۇپ كۆرسەتمەكچى // 429 I بولغانىدا، «يَبْ يَزِي yap yazi» دېيىلىدۇ. ھەممە ئاشۇرما سۈپەتلەر مۇشۇ يول بىلەن ياسىلىدۇ. لېكىن، «ب – p» ھەرپىنى «س – s» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش قائىدىگە ياتتۇر.

تَسْ tas يامان، پەس نەرسە. ئوغۇزچە. بُو اَتْ تَسْ تَكُلْ bu at tas təgül — بۇ ئات يامان ئەمەس.

تُسْ تُسْ tus tus تاس - تۇس. كىگىز ۋە تونغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسىلەرنى ئۇرغانىدا چىقىدىغان ئاۋاز. تُسْ تُسْ اُرْدِي tus tus urdi —//تاس - تۇس ئۇردى. 165

كَسْ kəs كېسىم، توغرام. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پارچىسى. بِيرْ كَسْ اَتْمَاكْ bir kəs ətmək — بىر توغرام نان.

كَسْ kəs كېسەك، چالما. تەرەت سۇندۇرغاندا ئىشلىتىلىدۇ.

كِسْ kis خوتۇن، ئۆي كىشىسى. اَنِكْ كِسِي aniŋ kisi — ئۇنىڭ خوتۇنى. بەزىلەر بۇ سۆزنى ئىزافەتلىك قىلىپ (تارتىم قوشۇمچىسى قوشۇپ)، «اُلْ كِسِي اَلْدِي

ol kisi aldï —— ئۇ خوتۇن ئالدى» دەپ ئىشلىتىدۇ.

بُشْ box بوش. بُشْ يِلْقِي *box yïlkï* —— بوش يىلقا. بۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «اُلْ اِشْلارْ بُشْ *ol ixlər box*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ خوتۇن بوش، يەنى قويۇۋېتىلگەن»// I 430 دېگەن بولىدۇ. اُلْ قُلْ بُشْ قِلْدِي *ol qul box qïldï* —— ئۇ قۇلنى بوشاتتى. ئازاد قىلدى. ئومۇمەن، «ئەركىن، ئازاد» دېگەن مەنە «بُشْ *box*» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُشْ نانْكْ كا اِذِي بُلْماسْ *box nəŋgə iżi bolmas*

بوش (تۇرغان) نەرسىگە ئىگە بولماس.

بۇ ماقال ئۆز مېلىنى ئوبدان ساقلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

تُشْ tüx تۇش ~ چۈش. سەپەردە دەم ئالىدىغان ئورۇن ياكى ۋاقىت. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ «تُشْ اُوذِي *tüx użï* —— چۈش ۋاقىت» دېيىلىدۇ. بۇ «چۈشۈش ۋاقتى» دېگەن بولىدۇ.

جَشْ qəx چەش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَرَتّي يَشِلْ جَشْ *yarattï yaxïl qəx*

سَقُرْدِي اُرُنْكْ قَشْ *savurdï ürüŋ qax*

تِزِلْدِي قَرا قُشْ *tizildi qara qux*

تُنْ كُنْ اُزا يُرْكَنُورْ *tün kün uzə yərgənür*// I 431

[يېشىل چەش (ئاسمان) ياراتتى،
(ئۇنىڭغا) ئاق قاشتېشىنى چاچتى،
قارا قۇش (مىزان يۇلتۇزى) تىزىلدى،
تۇن كۈنگە يۆگىلىدۇ.]

ئاسمانىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تەڭرى ئاسمانىنى چەش رەڭگىدە ياراتتى. ئۇنى ئۇزۇككە كۆز قىلىنىدىغان ئۇرۇق قاش (تاش) تەك يۇلتۇزلار بىلەن بېزىدى؛ مىزان يۇلتۇز (تۇركىلەر ئۇنى «قاراقۇش» دەيدۇ) تىزىلدى. كېچە بىلەن كۈندۈز بىر ـ بىرىنى يۆگىدى، ئورنۇالدى.

جِشْ جِشْ qix qix چىش - چىش. ئاياللار بالىنى سىيدۇرمەكچى بولغاندا ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. ئات مىنگەن كىشىمۇ ئاتنى مىنىپ كەلگەندىن كېيىن سىيدۇرمەكچى بولغاندا شۇنداق دەيدۇ.

سِشْ sïx شىش، زىخ، چۆپ خېمىرى تىزلىدىغان نەرسىمۇ «سِشْ *sïx*» دېيىلىدۇ.

قُشْ qux قۇش. بۇ تۇرداش ئىسىم، كېيىن ئايرىم سۆزلەر قوشۇلۇپ ئۇلار بىر - بىردىن ئاجرىتىلىدۇ. اُرُنْكُ قُشْ *ürüŋ qux* — ئاقلاچىن. قَرا قُشْ *qara qux* — قاراقۇش. تَقَى قُشْ *təvə qux* — تۆگىقۇش.// يُونْ قُشْ *yun qux* — توز. اِيلْ قُشْ *əl qux* — تازقارا. ئاندىن قالسا، مۇشتەرى يۇلتۇزىمۇ «قَرا قُشْ *qara qux*» // دېيىلىدۇ. مۇشتەرى يۇلتۇزى چىقسا، «قَرا قُشْ تُغْدى *qara qux tuqdi*» دېيىلىدۇ. بۇ يۇلتۇز ئۇياقلاردا تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ. ئوغۇزلار تۆگە پۇتلىرىنىڭ ئۇچىنىمۇ «قَرا قُشْ *qara qux*» دەيدۇ. قِزْقُشْ *qizqux* — پەيلىرىنىڭ رەڭگى خامىلىئونغا ئوخشاش ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىر خىل قۇش.

166

432 I

قِشْ qïx قىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَشْ قُنُقِي اُوتْ *qïx qonuqï ot* قىشنىڭ زىيانىتى ئوت.

تَفْ təv ھىيله. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَڤْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ

avqï nəqə al bilsə aźïoq anqa yol bilir[1]

ئوۋچى قانچە ھىيله بىلسە، ئېيىق شۇنچە يول بىلىدۇ.

جَفْ qïv چىۋ. شاراب كوزىدا بۇزۇلداپ قاينىغاندا چىققان ئاۋاز.

قَقْ qïv بەخت، دۆلەت.

تُقْ tok: تُقْ كِشِي *tok kixi* — توق ئادەم. تُقْ اَرْ *tok ər* — چېچىنى تۇركلەر قويغاندەك قويمىغان تاقىر باش ئادەم. تُقْ يِلْقِي *tok yïlqï* — توقال (مۇڭگۇزسىز) ھايۋان. // تُقْ تُقْ اَتّي *tok tok ətti* — (تاش تاشقا ئۇرۇلغاندەك) توق - توق قىلدى. اَرْ كِسّي بِرْلا تُقْ تُقْ بُلْدِي *ər kissi birlə tok tok boldï* — ئەر خوتۇنى

433 I

[1] بۇ ماقال «تَفْ» سۆزىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «تَفْ» ئورنىغا «ھىيله، ئالدام» مەنىسىدىكى «اَلْ *al*» سۆزى يېزىلغان.

بىلەن دوق قىلىشتى، يەنى تاكاللىشىپ قالدى.

جَقْ qak «دەل، خۇددى» دېگەنگە ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ نەق ئۆزىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. جَقْ اُلْ اَتْنِي تُتْغِلْ *qaq ol atnï tutoqïl* — دەل شۇ ئاتنى تۇتقىن. جَقْ اَمَجْنِي اُرْغِلْ *qaq amaqni uroqïl* — دەل نىشانغا ئۇرغىن.

جَقْ جُقْ qak, quk چاق - چۇق، قارس - قۇرس. ئوتۇن، سۆڭەك ۋە ياڭاققا ئوخشاش نەرسىلەر سۇندۇرۇلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. «جَقْ جُقْ اَتّي *qaq quq ətti* — چاق - چۇق قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

جَقْ qak غىڭ. بۇمۇ ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. اُل اَنِ اُرْدِي جَقْ اَتْمَدِي *ol anï urdï qaq ətmədi* — ئۇ ئۇنى ئۇردى، (ئۇ) غىڭ قىلمىدى.

زَقْ زَقْ zak, zak زاق - زاق، جاق - جاق. قوچقارلارنى ئۇسۇشۇشكە ئۇندىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

سَقْ سَقْ sak, sak//ساق بول، سەگەك بول. دۇشمەندىن قەلئە،//قورغان ۋە ئاتلارنى ساقلايدىغان نۆۋەتچى ۋە كۆزەتچىلەرنى سەگەك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدىغان سۆز. «سَقْ سَقْ *saq saq*» دېگەن «هوشيار بولۇڭلار» دېگەن بولىدۇ. هوشيار، سەگەك ئادەمگە «سَقْ اَرْ *saq ar*» دېيىلىدۇ. 167 I 434

سُقْ suk: سُقْ يَلْنكُوسْ اَرْ *suq yalŋus ar* — ياپيالغۇز ئادەم، يارەمچىسى ۋە ھەمراھى يوق ئادەم.

بَكْ bək بەك، چىڭ. بَكْ نانْكْ *bək nəŋ* — بەك نەرسە.

بُكْ bük بۇك، بۇك - باراقسانلىق.

بُكْ bük بۇلۇڭ، بۇرجەك. ئارغۇچە.

تَكْ tək مۇنداقلا، ئانچىكىم؛ تىنچ، شۇك. تَكْ كَلْدِمْ *tək kəldim* — ھېچبىر مەقسەتسىز، مۇنداقلا كەلدىم. تَكْ تُرْ *tək tur* — تىنچ تۇر، شۇك تۇر. ئوغۇزچە.

جَلْ جُلْ qal qul جۇل - جۇل رەخت.

جُكْ جُكْ qək qək چۆك - چۆك. تۆگىنى چۆكتۈرۈشتە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جِكْ جِكْ qik qik چىك - چىك. ئوغلاقنى قىچقارغاندا ياكى ھەيدىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جِكْ qik چىك، چىككا. ئوشۇق ئويۇنىدا ئوشۇق ئوڭدا ياتسا،// «جِكْ تُــرْدِي *qik turdi*» دەيىلىدۇ. 435 I

دُكْ dük: دُكْ اُرْدِي *dük urdi* — دۈك ئۇردى، مۇشت بىلەن ئاستا ئۇردى.

دُكْ dük: دُكْ مِنْــكْ *dük miŋ* — مىڭلارچە. دُكْ مِنْــكْ يَرْمــاقْ *dük miŋ yarmaq* — مىڭلارچە يارماق.

دِكْ dik تىك. دِكْ تُرْدِي *dik turdi* — تىك تۇردى.

سِــكْ sik ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى. مەھمۇد ئېيتىدۇكى: ئەدەپ ساقلاش ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ كىتابىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىلىمسىز ئەرلەر ۋە ئاياللار ئالدىدا قۇرئان ئوقۇغان كىشى «وَاَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا»، «مَايَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلاَ مُمْسِكَ لَهَا وَما يُمْسِكُ فَلاَ مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْــدِه» ئايەتلىرىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇشى كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇقمىغانلىقتىن، بەزى سۆزلەرنى ئۆز تىلىدىكىدەك چۈشىنىپ، كۈلۈۋېتىپ گۇناھكار بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «اِنْ هَــذَا اِلاَّ اخْــتِلاقْ» ئايىتىنى ئوقۇغاندىمۇ ئاۋازنى پەسەيتىش كېرەك. چۈنكى، تۈركىي تىلىدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «تِــلاقْ *tilaq*» دەيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىلىمسىز ئوغۇزلار يېنىدا «ءَاَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ// الْمُنْزِلُونَ» ئايىتىنى ئوقۇغاندىمۇ سوراق قوشۇمچىسى بولغان «اَمْ» سۆزىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش كېرەك. چۈنكى، ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «اَمْ *am*» دەيىلىدۇ.// سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىدىغانلار ئالدىدا بۇ ئايەتلەرنى قانداقلا ئوقۇسا بولىۋېرىدۇ. 436 I 168

شُكْ xük شۈك. تىنچىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. تۈركىلەر «جىم تۇر» دېگەننى «شُكْ تُرْ *xük tur*» دەيدۇ.

مُكْ mük مۈك، مۈكچەي. اُلْ مُكْ تُرْدِي *ol mük turdi* — ئۇ مۈكچىيىپ تۇردى.

بُــلْ bul بۇل. بُــلْ اَتْ *bul at* — ئاق پاچاق ئات. پېشانىسىدە قاشقىسى بار ئات «اُغَرْ بُلْ *uoqar bul*» دەيىلىدۇ. ئۇزۇن يىللار تۇرۇپ قېلىپ تەمى بۇزۇلغان بۇغداي «بُلْ تَــرِغْ *bul tariq*» دەيىلىدۇ. يامغۇردا قېلىپ نەم ئۆتۈپ كەتكەن بۇغدايمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇزۇلۇپ كاردىن چىققان نەرسىلەرمۇ «بُــلْ *bul*» دەيىلىدۇ. بۇ سۆز تەلەپپۇزدا ۋە مەنىدە ئەرەبچىگە يېقىن. چىرىگەن

نەرسە ئەرەبچىدە «بَلِىٰ» دېيىلسە، تۈركچىدە «بُلْ» دېيىلىدۇ.

I 437 **تِلْ** til تىل. اُلْ اَنكَرْ تِلْ تَكُرْدِي *ol aŋar til tagürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىل تەگكۈزدى.//

تِلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ بَشِي تِلْ *ərdəm baxï til* ئەدەپ - ئەردەم بېشى تىل.

بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسانِهِ» دېگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە «ياخشى سۆز» نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

تِلْ til تىل، سۆز، لۇغەت. مەسىلەن: «اُغُزْ تِلِي *oquz tilï* — ئوغۇز تىلى»، «يَبَاقُو تِلِي *yabaqu tilï* — ياباقۇ تىلى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئەرەبچىدە «لسان» سۆزى «سۆز ۋە لۇغەت» مەنىلىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «اِنِّي اَتَيْتُ لِسانٌ لااُسَرُّ بِهامِنْ عُلْوَ لاَعَجَبٌ فِيها وَلاَسَخَرٌ» دېگەن مىسالدا «لسان» سۆزى «سۆز» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

تِل til تىل. دۇشمەندىن ئېلىنغان ئەسىر. تِلْ تُتّيِمْ *til tuttïm* — تىل تۇتتۇم، يەنى دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ئەسىر تۇتتۇم.

جِلْ qil كۆك، تاياق ئىزى، تېرىگە چۈشكەن تاياق ئىزى.

شَلْ شُلْ xəl xül: شَلْ شُلْ اَلكِلِكْ *xəl xül əliklig* — قولى قولاشمايدىغان ئادەم، يارامسىز ئادەم.

قُلْ k¸ul قۇل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

I 438 قُلْ يَغِي اِتْ بُرِي// *k¸ul yaqï ït bœri* قۇل يېغا، ئىت بۆرە.

قۇل ئۆز ئىگىسىنىڭ مېلىنى قولغا كىرگۈزسە، يوقىتىۋېتىدۇ؛ پۇرسەت تاپسىلا قېچىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئىتمۇ ئۆي ئىگىسى ئۈچۈن بۆرىدۇر. چۈنكى، ئۇ يەيدىغان نەرسە تاپسا، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى تىيالمايدۇ. بۇ ماقال قۇلنىڭ خوجايىنىغا ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قِلْ k¸il قىل، تۈك. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ تۈكى. قِلْ قُشْ *k¸il k¸ux* — ئەتىيازدا كېلىدىغان، ئۆردەككە ئوخشاش بىر خىل قۇش// بەگلەر ئەتىيازدا ئۇنى بىر — بىرىگە سوۋغا قىلىدۇ. ئۇنى «قِلْ قُذْرُقْ *k¸il k¸užruk* — قىلقۇيرۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ. 169

كُلْ kül كۆل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُلْ اُرْكُنْجا كُوزْ اُرْسا يِيكْ *kül ürgünqə kөz ürsə yəg*

كۆل پۇۋلىگۈچە، چوغ پۇۋلىگەن تۇزۇك.

بۇ ماقال كىشىلەرنى كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَمْ təm دەم، تىرەك. قَبُغْ تَملِتى [1] *qapuq təmlədi* — قوۋۇق دەملىدى، يەنى ئىشىككە دەم سالدى.// 439 I

تُمْ tum سوغۇق، تۇم - سوغۇق. بۇ سۆز ئەسلىدە «سوغۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، «سوغۇق ۋە سوغۇق نەرسە» دېگەن مەنىلەردە «تُمْلُغْ *tumluq*» سۆزىمۇ قوللىنىلىدۇ.

تُمْ tum تۇم. ھايۋانلارنىڭ رەڭگىنى بىلدۈرۈشتە «توق» دېگەن مەنىنى بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان يارەمچى سۆز. تُمْ قَرا اَتْ *tum qara at* — تۇم قارا ئات. تُمْ تُرُغْ اَتْ *tum toruq at* — تۇم تورۇق ئات.

جِمْ qïm بەك، راسا، تازا. بىر نەرسىنىڭ ياش ياكى خام ئىكەنلىكىنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سۆز. جِمْ يِيكْ اَتْ *qïm yik ət* — بەك خام گۆش؛ جِمْ اُلْ تُونْ *qïm ol ton* — تازا ھۆل تون.

جِمْ qïm چىم. يەردىن ئورۇۋېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، تۇتۇرۇق قىلىنىدىغان ئوت. جِمْ بِجْتِ *qïm pïqti* — چىم چاپتى.

سُمْ süm بەك. سُمْ سُجُكْ نانْكْ *süm süqük nəŋ* — بەك تاتلىق نەرسە. ئوغۇزچە.

قُمْ qum قۇم. چىگىلچە. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

كَمْ kəm كىبسەل. اَتْ كَمْلَنْدِي *at kəmləndi* — ئات كىبسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 440 I

كُمْ kөm كۆك رەڭنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش قوشۇمچىسى. كُمْ كُوكْ *kөm kөk* — كۆپكۆك. ئوغۇزچە.

---

[1] بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «تَملدى» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن تۇزىتىلىپ «تَملِتى» قىلىپ قويۇلغان.

كِمْ kim كىم. سوراق ئالمىشى. ئەرەبچىدە بۇنىڭ تەڭدىشى «مَنْ». بُو كِيمْ *bu kim* —— بۇ كىم؟ بۇ سۆز بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۇچۇن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئوغۇزلار «بُوىْ كِيمْ *boy kim*» دەيدۇ. بۇ «قايسى قەبىلە» دېگەن بولىدۇ. «بُوىْ *boy*» سۆزى تۇرداش ئىسىم.

بَنْ bən مەن. بَنْ بَرْدِمْ *bən bardim* —— مەن باردىم. ئوغۇزچە. تۈركىلەر «مَنْ *mən*» دەيدۇ.

تُنْ tün تۇن، كېچە. تُونْلا كَلْدِمْ *tünlə kəldim* —— تۇن بىلەن كەلدىم.

تِنْ tin تىن، تىنىق، نەپەس؛ روھ، جان. اَنِكْ تِنِ كَسِلْدِي *anïŋ tïnï kəsildi* ——//ئۇنىڭ تىنىقى كېسىلدى، يەنى ئۇ جان ئۈزدى. 170

تِنْ tin يۇگەن. تِنْ تِزْكِنْ *tin tizgin* —— يۇگەن - تىزگىن.

جِنْ qïn چىن، راست. جِنْ سُوزْلارْ *qïn sözlər* —— چىن سۆزلەيدۇ، يەنى راست سۆزلەيدۇ. جِنْ اَيْدِنْكْ *qïn aydïŋ* —— راست ئېيتتىڭ.// I 441

سَنْ sən سەن. تۈركىلەر بۇ سۆزنى بالىلارغا، خىزمەتچىلەرگە، ياشتا ۋە مەرتىۋىدە ئۆزىدىن تۆۋەن كىشىلەرگە ئىشلىتىدۇ، ئۆزلىرىدىن چوڭ، ھۆرمەتلىك كىشىلەرنى «سِزْ *siz*» دەيدۇ. ئوغۇزلار بۇنىڭ تەتۈرىچە، چوڭلارنى «سَن *sən*»، كىچىكلەرنى «سِزْ *siz*» دەيدۇ. كۆپلۈك ئۇچۇنمۇ «سِزْ *siz*» ئىشلىتىلىدۇ. قائىدىمۇ شۇنداق، چۇنكى «سِزْ *siz*» كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.

قِنْ kˌïn قىن. پىچاق ۋە قىلىچقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قىنى. قِلِجْ قِينِ *kïliq kïnï* —— قىلىچ قىنى.

كَنْ kən كۈنچىقىش تەرەپتىكى ھەربىر شەھەر نامىغا «كَنْ *kən*» سۆزى قوشۇلىدۇ. بۇ سۆز «كَنْدْ *kənd*» سۆزىنىڭ قىسقارغان شەكلىدۇر.

كُنْ kün كۈن، قۇياش. كُنْ تُغْدِي *kün tuqdï* —— كۈن تۇغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكا بَقْسا كُوزْ قَمارْ *küngə bakˌsa köz kˌamar* كۈنگە باقسا، كۆز قامىشار.

كُنْ kün كۈن - كۈندۈز. بُو كُنْ بَرْغِلْ *bu kün barqïl* —— بۇگۈن بارغىن. «كۈن - كۈندۈز» كۈننىڭ نۇرى بىلەن ھاسىل بولغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

كِنْ يِبارْ kin yïpar كىندىك ئىپار.// 442 I

مَنْ mən مەن. تۈركچە.

مُنْ mün شورپا. مەن ياغملاردىن ئاڭلىدىم: ئۇلار «شورپا كەلتۈر» دېيىشنىڭ ئورنىغا «مُنْ كَلْدُرْ *mün kəldür*» دەيدۇ ۋە ئۇگرىلىك شورپا كەلتۈرىدۇ.

بۇ ئىسىملارنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازغاندا، بىر ھەرپى لىن قوشۇپ يېزىشقىمۇ بولاتتى. لېكىن، جانلىق تىلدا مەن يازغاندەك تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ.

ئىككى ھەرپلىك سالىم سۆزلەر تۈگىدى.// 443 I

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى//

171

فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكىللىرىدە
باش ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك ۋە ئۈتتۈرا
ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

بَرْتْ bart شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇيۇق نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان كەمچەن.

يَرْتْ part [1] (yart?) سۇ ئىچىدىغان قاچا. ئوغۇزچە.

يَرْتْ يُرْتْ part purt (yart yurt?): يَرْتْ يُرْتْ تُتّىٍ *part purt tutti* —— كاپلا قىلىپ تۇتۇۋالدى.

I 444 بُرْتْ burt قارا بېسىش، شۇنىڭدەك «كىتى [2] بُرْتْ» دېيىلىدۇ.//

بِرْتْ bərt بېرىم. قۇلۇنىڭ ھەر يىلى قۇل ئىگىسىگە بېرىدىغان بېرىمى. بۇ سۆزنى «ى ـ يا» بىلەن «بِيرْتْ» شەكلىدە يازغان تۈزۈك.

تِرْتْ tirt تىرت. اَنِكْ تُونِنْ تِرْتْ تِرْتْ يِرْتّىٍ *anïŋ tonïn tirt tirt yirttï* —— ئۇنىڭ تونىنى تىرت ـ تىرت قىلىپ يىرتتى.

تُرْتْ tərt تۆت. تُرْتْ يَرْماقْ *tərt yarmaq* —— تۆت يارماق. بۇ سۆزنى «و ـ ۋاۋ» بىلەن «تُورْتْ» شەكلىدە يازغان تۈزۈك.

جَرْتْ جُرْتْ qart qurt ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇششىقى، ئۇۋىقى.

جَرْتْ qart بىر ئاز، ئازراققىنا، كىچىككىنە. بِزْنِكْ اَنْدا بِيرْ جَرْتْ اَلْغُومِزْ

---

[1] بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزلەم يازما نۇسخىدا «يَرْتْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە كېلىشىگە ۋە مەنىسىگە ئاساسەن «بَرْتْ» بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدۇق ۋە «*part*» دەپ ئالدۇق ھەم يازما نۇسخا 59ـ بەتتىكى ماقالدا كەلگەن «يُرت» سۆزىنىمۇ «*part*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ يېزىلىشى ئېنىق ئەمەس.

بـــارْ *biznin anda bir qart aloqumïz bar* —— بىزنىڭ ئۇنىڭدا ئازراقمۇ ئېلىشىمىز بار.

جِرْتْ qirt چىرت. جِرْتْ سُوذْتِي *qirt sużti* —— چىرت قىلىپ توكۇردى، يەنى بىر كىم چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن «چىرت» قىلىپ توكۇردى.

سَرْتْ sart سودىگەر. بۇ سۆز:

سَرْتْ اَزُقِي اَرِغْ بُلْسا يُلْدا يِيرْ

sart azuķï arïoķ bolsa yolda yąr

دېگەن ماقالدىمۇ//كەلگەن (بۇ ماقالنىڭ مەنىسى بىرنەچچە قېتىم ئېيتىپ ئۆتۈلدى). I 445

سَرْتْ سُرْتْ sart surt چوڭراق ئاياغ كىيگەندە چىقىدىغان ئاۋاز. اَنِكْ اَذاقِي سَرْتْ سُـــرْتْ قِلْدِي *anïŋ ażaķï sart surt ķildï* —— ئۇنىڭ ئايىغى كولۇپ ـ كولۇپ قىلدى.

سِرْتْ sïrt قىل، يال. ئوغۇزلار تۆپە ۋە ئېدىر ـ جىلغىلارنىمۇ «سِرْتْ *sïrt*» دەيدۇ.

قَرْتْ k̨art يارا. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مىجەز ـ خۇلقى ئەسكى ئادەم «قَـــرْتْ اَرْ *k̨art ər*» دېيىلىدۇ.

قُرْتْ k̨urt قۇرت، ھاشارات. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپچىلىكى شۇنداق دەيدۇ. ئوغۇزلارلا بۆرىنى «قُرْتْ *k̨urt*» دەيدۇ.

قَرْتْ قُرْتْ k̨art k̨urt قارس ـ قۇرس. اَلِكْ قَـــرْتْ قُـــرْتْ اَتّـــي *ələk k̨art k̨urt ətti* —— بارماقلار قارسىلدىدى.

قِرْتْ k̨irt قىرت. قِـــرْتْ اُتْ *k̨irt ot* —— قىسقا ئوت، پاكار ئوت. شۇنىڭدەك كالتە چاچ «قِرْتْ سَجْ *k̨irt saq*» دېيىلىدۇ. بېخىل ۋە خۇلقى يامان ئادەم «قِـــرْتْ كِشـــي *k̨irt kixi*» دېيىلىدۇ.

كُرْتْ كُرْتْ kürt kürt كۇرت ـ كۇرت. ئات يەم يېگەندە//چىقىدىغان ئاۋاز. اَتْ اَرْبانِي كُرْتْ كُرْتْ يِيـــدي *at arpanï kürt kürt yądi* —— //ئات ئارپىنى كۇرت ـ كۇرت يېدى. I 446 172

شۇنىڭدەك ئادەم تەرخەمەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەندە چىقىدىغان ئاۋازمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

كُـــرْتْ kürt ئىرغاي. تاغ دەرىخى. بۇنىڭدىن ئوقيا، قامچا سېپى ۋە ھاسىغا ئوخشاش نەرسىلەر ياسىلىدۇ.

قَـــرْجْ قُـــرْجْ kˌarq kˌurq گـاچ - گـاچ. اَرْ تُرْمُـــزْنِ قَـــرْجْ قُـــرْجْ يِيـــدِي *ər tarmazni*[1] *kˌarq kˌurq yədi* —— ئادەم تەرخەمەكنى گاچ - گاچ يېدى.

قُرْجْ kˌurq قۇيۇچ، پولات. قُـــرْجْ تَمُـــرْ *kˌurq təmür* —— قۇيۇچ. چىداملىق، پىششىق ئادەملەر «قُرْجْ اَرَنْ *kˌurq ərən*» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق چىڭ ۋە قاتتىق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

مُرْجْ murq مۇچ، قارىمۇچ.

كَنْـــدْ kənd كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر «اُرْدُو كَنْـــدْ *ordu kənd*» دېيىلىدۇ. بۇ «خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان. بۇ يەر تۆۋەن چىندۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 447

كَلْنِكِزْ لَيُو اَقْتِمِزْ *kəlŋizləyü akˌtimiz* [كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كَنْدْلَرْ اُزا جِقْتِمِزْ *kəndlər üzə qiktimiz* كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
فُرْخَنْ اَقِنْ يِقْتِمِزْ *furhan əvin yikˌtimiz* بۇتخانىنى يىقىتتۇق،
بُرْخَنْ اُزا سِجْتِمِزْ *burhan üzə siqtimiz* بۇت ئۈستىگە چىچتۇق.]

ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىنغان جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كەلكۈندەك ئېقىپ بارىدۇق، شەھەرلىرىگە باستۇرۇپ كىردۇق، بۇتخانىلىرىنى بۇزدۇق، بۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىچتۇق. مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى شۇنداق، كاپىرلارنىڭ يۇرتىغا بېسىپ كىرگەندە، ھاقارەتلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇتلىرى بېشىغا تەرەت قىلىدۇ.

كَنْـــدْ kənd ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا «يېزا - كەنت» دېگەن بولىدۇ، زور كۆپچىلىك/تۇرك خەلقلىرى تىلىدا «شەھەر» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، فەرغانە شەھىرىگە «اُوزْ كَنْـــدْ *oz kənd*» نامى بېرىلگەن، بۇ «ئۆز شەھىرىمىز» دېگەن بولىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك «سَمِز كَنْـدْ *səmiz kənd*»مۇ چوڭ شەھەر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. بۇنى پارسلار «سَـــمَرْ قَنْـــدْ *səmər kˌənd*» دەيدۇ. I 448

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 230- بەتتە «تَرْمَزْ» شەكلىدە فەتھىلىك يېزىلغان، بۇ يەردە ئاۋۋال فەتھىلىك يېزىلىپ، كېيىن زەممەگە ئۆزگەرتىلگەن. بىز فەتھەنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

بَرْسْ bars يولۇاس.

بَرْسْ bars بارس، يولۇاس. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۈچەل يىل ناملىرىدىن بىرىنىڭ نامى. تۈركلەر ئون ئىككى خىل هايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ، ئون ئىككى يىلغا ئات قويغان، ئۇلار بالىلارنىڭ ياشلىرىنى، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋر قىلىشى) بىلەن هېسابلايدۇ. بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان، بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان.// شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش 173
ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېلەچەك ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا، بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسمانىنىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، هەربىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل هېسابى شۇ يىللارنىڭ//ئايلىنىشى بىلەن 449 I
هېسابلانسۇن، بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن». خەلق خاقانىنىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۇۋۇغا چىققان ۋە هەممە ياۋايى هايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان. بۇ ناهايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ هايۋانلارنى ئۇۋلاپ يۇرۇپ ئىلى دەرياسىغا قاراپ هەيدىگەن. بىرمۇنچە هايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۈدىن ئۇزۇپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى هايۋانىنىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۈدىن ئەڭ ئاۋۋال «سِىجْغانْ *siqoqan* —— چاشقان» ئۆتكەن. شۇڭا، يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، «سِىجْغانْ يِلِىي *siqoqan yili* —— چاشقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۈدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ هەربىرى بىر يىل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان:

اُودْ يِلِي *ud yili* —— ئۇي يىلى (كالا يىلى).

بَرْسْ يِلِي *bars yili* —— بارس يىلى (يولۇاس يىلى).

تَقِشْغانْ يِلِي *tavixoqan yili* —— توشقان يىلى.

ناكْ يِلي *nak yïlï* —— لەھەك يىلى (تىمساھ يىلى).

يِلانْ يِلي *yïlan yïlï* —— يىلان يىلى.// I 450

يُنْدْ يِلي *yund yïlï* —— ئات يىلى.

قُوىْ يِلي *ḳoy yïlï* —— قوي يىلى.

بِجِنْ يِلي *biqin yïlï* —— مايمۇن يىلى.

تَقاغُو يِلي *taḳaoqu yïlï* —— توخۇ يىلى.

اِتْ يِلي *it yïlï* —— ئىت يىلى.

تُنكُزْ يِلي *toŋuz yïlï* —— توڭگۇز يىلى.

توڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېسساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتىدۇكى: بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەنىدى. بۇ يىل ئۆتۈپ تۆت يۈز ئاتمىش يەتتىنچى يىلىغا قەدەم قويغاندا، ئات يىلى كىرىدۇ. يىل ھېسابى بىز كۆرسەتكەن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ.

تۈركىلەر بۇ يىللارنىڭ ھەر بىرىدە//بىر خاسىيەت بار، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. 174
مەسىلەن: ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇي يىلى كىرگەندە، ئۇرۇش كۆپىيىدۇ، چۈنكى ئۇي بىر - بىرى بىلەن كۆپ ئۈسۈشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلى كىرسە، ئوزۇق - تۇلۇك كۆپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ دانىنى تېپىش ئۈچۈن ئەخلەت - چاۋارلارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدۇ. لەھەك يىلى
كىرىش بىلەن ھۆل - يېغىن كۆپىيىپ،//ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەك سۇدا I 451
ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى كىرىش بىلەن قار كۆپ ياغىدۇ، سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، پىتىنە - پاسات كۆپىيىدۇ. تۈركىلەر ئەنە شۇ يوسۇندا، ھەر يىلى بىرەر ھادىسە يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ. تۈركىلەردە ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىنىڭ ئېتى يوق. چۈنكى «ھەپتە» دېگەن ئۇقۇم ئىسلامدىن كېيىن مەلۇم بولدى.

ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، شەھەرلەردە ئەرەبچە ئاي ئىسىملىرى

قوللىنىلىدۇ. كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر يىلنى تۆت پەسىلگە بولۇپ، ھەر ئۈچ ئايىنى بىر نام بىلەن ئاتايدۇ. يىلنىڭ ئۆتۈشىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: نورۇزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «اُغْلاقْ اَیْ *ooqlaq ay*» دەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «اُلُغْ اُغْلاقْ اَیْ *uluoq ooqlaq ay*» دەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «اُلُغْ اَیْ *uluoq ay*» دەيدۇ، چۈنكى بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ چاغدا يەر - يۈزى تۈرلۈك نېمەتلەرگە تولۇپ، مال - ۋارانلار سەمرىيدۇ، سۈت كۆپىيىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش. كۆپ ئىشلىتىلمىگەچكە، قالغان ئاي ئىسىملىرىنى بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئۆزۈك بىلىۋال.

بَرْسْ bars قاپارتقۇ. پىت، پاشا چېقىشتىن ياكى يەل تېشىشتىن پەيدا بولغان ئىششىق.

اَنِكْ اَتِي بَرْسْ بُلْدِي *anïŋ əti bars boldï* — ئۇنىڭ ئېتى (بەدىنى) قاپاردى.// 452 I

تَرْسْ tərs تەس، قىيىن. ھەرقانداق تەس ئىش «تَرْسْ اِيشْ *tərsïx*» دېيىلىدۇ.

جَرْسْ جَرْسْ qars qars چارس - چارس. اُلْ اَنِي جَرْسْ جَرْسْ اُرْدِي *ol anï qars qars urdï* — ئۇ ئۇنى چارس - چارس ئۇردى. «تَرْسْ تَرْسْ اُرْدِي *tars tars urdï* — تارس - تارس ئۇردى» تۇشمۇتۇشتىن تارسىلدىتىپ ئۇرسا، شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَرْسْ kˌars يۇڭ چەكمەن چاپان، توگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىيىم.// 175

قَرْسْ قَرْسْ kˌars kˌars قارس - قارس. چاۋاك ئاۋازى. قَرْسْ قَرْسْ اَيَا يَبْتِي *kˌars kˌars aya yaptï* — قارسىلدىتىپ چاۋاك چالدى.

كُلْفْ kəlv گۈلۈپ. تامْ كُلْفِ يقلْدِي *tam kəlv yïkïldï* — تام گۈلۈپ قىلىپ يىقىلدى.

بَرْقْ bark: اَفْ بَرْقْ *əv barkˌ* — ئۆيۈڭ. «بَرْقْ *barkˌ*» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ «اَفْ *əv*» سۆزى بىلەن جۈپلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ.

تُرْقْ turkˌ تۇرق، تەقى - تۇرقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، بويى. بِيرْ سُنْكُو تُرْقِي *bir süŋü turkˌï* —// بىر نەيزە بويى، بىر نەيزە ئۇزۇنلۇقىدا. يِيرْ اِينِ تُرْقِي *yər əni turkˌï* — يەرنىڭ ئېنى ۋە بويى. 453 I

جُلْقْ qulk: جُلْقْ اَسْكُرِكْ *qulk asgürük* — غەرق مەست، پۇتۇنلەي ھوشسىز.

جَلْقْ جُلْقْ qalk, qulk, جالاق - جۇلۇق. ئىتتىرىش ياكى ئۇرۇشتىن چىققان ئاۋاز. جَلْقْ جُلْقْ بدرقلدى ① *qalk qulk yudrukländi* — جالاق - جۇلۇق مۇشتلىدى.

قِرْقْ k'irk, قىرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِرْقْ يِلْقا تكِينْ بايْ جِغايْ تُزْلِنُورْ

k'irk yilk'a tagin bay qïqay tüzlinür

قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ياكى زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىپ قالىدۇ.

بَرْكْ bərk بەك، چىڭ. بَرْكْ نانْكْ *bərk nan* — بەك نەرسە. ئەسلى «بَكْ *bək*» بولۇپ «ر - *r*» كېيىن قوشۇلغان.// I 454

بُرْكْ bərk بۆك. تاتسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ باشسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ *tatsïz türk bolmas baxsïz bərk bolmas* — تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس. باشسىز بۆك بولمىغاندەك، پارسلاردىن خالي تۈركمۇ بولمايدۇ.

تُرْكْ türk تۈرك. تۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

تَرْكْ tərk تېز. تَرْكْ كَلْ *tərk kəl* — تېز كەل. ھەرقانداق بىر ئىشنى تېز قىلىشقا ئۇندەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: تَرْكْ قِلْ *tərk k'il* — تېز قىل.

تُرْكْ türk تۈرك. تەڭرى يارلىقىغۇچى نۇھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. بۇ — نۇھنىڭ ئوغلى تۈرككە تەڭرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىسىم. ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭرىنىڭ ﴿هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ﴾ ئايىتىدە «اِنْسانْ» سۆزى «بىرلا ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، ثُمَّ رَدَدْناهُ اَسْفَلَ سافِلِينَ. اِلَّاالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُو الصَّالِحاتِ﴾ ئايىتىدە بولسا، ﴿اِنْسانْ﴾ سۆزى «كۆپ ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ يەردە ئىستىسنا بار// يەقەت 176

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا چېكىتسىز ۋە ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە «مۇشتلىدى» دېگەن مەنىدە كەلگەنلىكىنى ۋە يازما نۇسخا 462- بەتتە « يُدْرُقْ *yudruk* — مۇشت»، 492- بەتتە «يُدْرُقْلَنْدِي *yudruk landi* — مۇشتلاندى» دەپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك بىرمۇنچە تۈركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ بارلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*yudruklïdï*» دەپ ئالدۇق.

كۆپلۈكتىنلا ئىستىسنا قىلىش مۇمكىن. «تۈرك» سۆزى نۇھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە، بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ، نۇھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە «بَشَرْ —— ئادەمزات» سۆزنىگە//ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ 455 I
سۆز ھەم بىرلىك، ھەم كۆپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: «رۇم» سۆزى تەڭرى يارلىقىغۇچى ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىسۈغا ۋە ئىسۈ ئوغلى رۇمغا ئىسىم بولغىنىدەك، رۇم ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ كېلىدۇ، «تۈرك» سۆزىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

بىز « ‹تۈرك› دېگەن ئىسىمنى ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزى قويغان» دېدۇق. چۈنكى، اَلشَّيْخُ الْاِمَامُ الزَّاهِدُ الْحُسَيْنُ بنُ خَلَفِ الْكَاشْغَرِي —— قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى تەقۋادار ئىمام ئۇستاز ھۈسەيننىڭ «اِبْنُ الْغَرْقِي» دېگەن ئادەمدىن ئاڭلاپ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، «اِبْنُ اَبِي الدُّنْيا» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان اَلشَّيْخُ اَبُوبَكْرِ الْمُفِيدُ الْجَرْ جَرَائِي —— جەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغان: «يَقُولُ اللّٰهُ جَلَّ وَعَزَّ اِنَّ لِي جُنْدًا سَمَّيْتُهُمُ التُّرْكَ وَ اَسْكَنْتُهُمُ الْمَشْرِقَ فَاِذَا غَضِبْتُ عَلىٰ قَوْمٍ سَلَّطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ —— ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن».

بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارغا تەڭرى//ئۆزى ئات قويغان، ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ 456 I
ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە «ئۆز قوشۇنۇم» دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركلەر كۆركەم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەپلىك، قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي ـ سادىدا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان ـ ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَجَنْ كُرْسا اَنِ تُرْكْ	*kaqan kərsə anï türk*
بذُنْ اَنْغا اَنكْ اَيْدَجِي	*bożun anqa anïŋ aydaqï*
مُنكَر تَكِرْ اُلُغْلُقْ	*muŋar təgir uluqluk*
مُنْدا نَرُو كَسْلِنُورْ	*munda nərü kəslinür*

[قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا،
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ:
بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،
بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ.]

بىر كىشىنى ماختاپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا، خەلق جەزمەن «ئۇلۇغلۇق، ياخشىلىق بۇ ئادەمگە يارىشىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقىغا ئاشمايدۇ» دەيدۇ.// I 457

«تۈرك» سۆزى بىرلىك ھەم كۆپلۈك مەنىلىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «كِمْ سَنْ kim sən — كىم سەن؟» دېگۈچىگە «تُرْكْ مَنْ türk mən — تۈرك مەن» دەپ جاۋاب بەرسە، بۇ بىرلىك بولىدۇ. «تُرْكْ سُوسِي اَتْلَنْدِي türk süsi atlandi — تۈرك قوشۇنى ئاتلاندى» دېيىلگەنده، كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.// 177

تُرْكْ türk ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، «تازا يېتىلگەن ۋاقتى» دېگەن مەنىده. تُرْكْ اُزُمْ اُودِي türk üzüm ədi — تازا ئۈزۈم پىشىقى. تُرْكْ قُياشْ اُودِي türk kuyax ədi — تازا چىڭقىچۇش ۋاقتى. تُرْكْ يِكِتْ türk yigit — تازا ياش قۇرامىغا يەتكەن يىگىت.

سَرْكْ sərk چاقچۇق. ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سُرْكْ sərk: اَنِكْ اَذاقِي سُرْكْ بُوزْتَكْ anïŋ ažakï sərk buztaq — ئۇنىڭ ئايىغى مۆزدەك سوغۇق. بۇ سۆز پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا ئىشلىتىلىدۇ.

كُرْكْ kürk كۆرك، جۇۋا.

كُرْكْ kərk كۆرك، گۈزەللىك. كُرْكْلُكْ kərklüg — كۆركەم، چىرايلىق.

ئوتتۇرىسى ساكىنلىق سۆزلەر بابى تۈگىدى. // I 458

كَلَـــبْ kələp كىلەپ. تۈرك يايلاقلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت؛ مالىلارنى تېز سەمرىتىدۇ.

بَسُتْ basut ياردەمچى، يۆلىگۈچى؛ كۆيۈنگۈچى.

بَسْتُ basut بوسۇت، ياردەم. اُلْ مَنكا بَسُتْ بِرْدِي *ol maŋa basut bərdi* —— ئۇ ماڭا ياردەم بەردى.

يۇقىرىقى ئىككى سۆز بىر ـ بىرىگە يېقىن.

بُلِتْ bulït بۇلۇت. قَرا بُلِتْ *qara bulït* —— قارا بۇلۇت. اَقْ بُلِتْ *aq bulït* —— ئاق بۇلۇت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرا بُلِتغْ يِيلْ اَجارْ اُرُنْجْ بِلا اِيلْ اَجارْ

qara bulïtïoq yəl aqar urunq bilə əl aqar

قارا بۇلۇتنى يەل ئاچار، ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچار.

قارا بۇلۇتلار ئاسماننى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ، ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن مال ـ مۈلۈكنى ئايىماسلىققا ئۇندەپ// ئېيتىلىدۇ. قويۇق چاچمۇ بۇلۇتقا ئوخشىتىلىدۇ. بُلِتْ تَـكْ سَجي *bulït təg saqï* —— بۇلۇتتەك چېچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 459 I

اَغْدِي بُلِتْ كُكْرَيُو	*aoqdï bulït kөkrəyü*
يَغْمُرْ تُلِي سَكْرِيُو	*yaoqmur tolï səkriyü*
قَلِقْ اَنِ اُكْرِيُو	*qalïq anï ügriyü*
قَنْجا بَرِيرْ بَلْكُوسُوزْ	*qanqa barïr bəlgüsüz*

[بۇلۇت گۈلدۈرلەپ (چاقماق چېقىپ) ئۆرلىدى،
يامغۇر، تولى سەكرىشىپ (ياغدى)،
شامال ئۇنى تەۋرىتىپ (قوغلىدى)،
نەگە بارار؟ بەلگىسىز.]//

178

چاقماق چېقىپ، بۇلۇت كۆتۈرۈلدى، يامغۇر ۋە تولى ياغماقتا، شامال بۇلۇتلارنى قوغلاپ سۈرمەكتە، ئۇلارنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

تُبُتْ tübüt تۈبۈت. تۈرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم. ئىپار كېيىك شۇلارنىڭ يۈرتىدىن چىقىدۇ. بۇ كېيىكنىڭ/كىندىكى كېسۈۋلىنىدۇ. ئەنە شۇ نەرسە «كىندىك ئىپار» دېيىلىدۇ. تۈبۈتلەر «ثابِتْ» ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە (يەمەندە) بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورنىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركلەر زېمىنىدىن مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمال تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇب تەرىپى ھىند دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىللىرىدا ئەرەبچىنىڭ تەسىرى بار، «ئانا»نى «اُما *uma*»، «ئاتا»نى «اَبا *aba*» دەيدۇ.

I 460

تِكِتْ təgit «تَكِينْ *təgin*» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قۇل» دېگەن مەنىدە ئىدى. كېيىن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ قالغان. بۇنداق كۆپلۈك شەكلى قائىدىگە توغرا كەلمەيدۇ. اُكا تِكِتْ *өgə təgit* — ئاددىي خەلقنىڭ چۆچىلىرى بىلەن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرىگە بېرىلىدىغان نام. بۇ ئىككى سۆز دائىم بىللە ئىشلىتىلىدۇ. «اُكا *өgə*» سۆزى زۇلقەرنەين زامانىدا، زۇلقەرنەين بىلەن تۈركلەر يارىشىشتىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە مەيدانغا كەلگەن.//

I 461

جُكُتْ qəküt پاكار، پەتەك. جُكُتْ كِشِي *qəküt kixi* — پاكار ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِكِتْ qigit چىگىت. ئارغۇچە.

سِبُتْ sipüt سوۋۇت، يۇمغاقسۇت، قەشقەرچە.

سُغُتْ soqut سوغۇت، قېتىق پىشلىقى. قارلۇقچە.

سُغُتْ soqut ھېسسىپ. ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك.

سِغِتْ siqit يىغا - زار.

سُكُتْ səgüt سۆگەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُتْ سُولِنكا قَذنْكْ قاسِنكا

səgüt sülinə kažin kasina

سۆگەت سۆللۈكى بىلەن، قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن.

بۇ ماقال «ھەر بىر نەرسە ئۆز ئەسلىگە تارتقىنى ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قَجُتْ kˌaqut تۇتۇشۇش. جەڭدە ۋە غوۋغادا يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِتْ kˌarit ئوغرىلاش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش. تۈركمەنچە. بۇ سۆز ئەرەبچە «غارتْ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.

462 I
179

قُرُتْ kˌurut قۇرۇت. سۇتتىن ئىشلەنگەن قۇرۇت.///

قَنَتْ kˌanat قانات.

قُنَتْ kˌonat قاياش، قولۇم - قوشنا. بىر - بىرى بىلەن ئۆم ئۆتىدىغان كىشىلەر توپى.

اُلْ مَنِكْ قُناتِم اُلْ *ol mənin kˌonatim ol* — ئۇ مېنىڭ قاياشىم ئۇ.

كَبِتْ kəbit دۇكان، ھاراق دۇكىنى.

كُجَتْ kəqət كۆچەت. خارەزمدە ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى.

كُجُتْ kəqüt ئات - ئۇلاغ.

كَذُتْ kəžüt كىيىت. كۆپىنچە تۇيدا ئىشلىتىلىدىغان كىيىم - كېچەك، يەنى كۇيئوغۇلنىڭ ۋە كېلىنىنىڭ يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلىپ كىيدۈرۈلىدىغان كىيىم -

كىچىك. كَذُتْ بِرْدِي *kəžüt bərdi* — كىيىت قويدى.

كِرِتْ kirit كىلىت، ئاچقۇچ. بۇ سۆز ئەرەبچىگە يېقىن كېلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەرەبچىسى «اِقْلِيـــدْ» دۇر. بۇ سۆزدىكى «ق – *k*» ھەرپى «ك – *k*» گە، «ل – *l*» ھەرپى «ر – *r*» غا، «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» غا ئالماشقان، «ا – ئەلىف» چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

كُلُتَ külüt كۈلكە. خەلق ئارىسىدا كۈلكە بولغان نەرسە.

بُقَجْ buk̨aq ساپال قاچا. اَشِجْ بُقَـــجْ *əxiq buk̨aq* — قازان - قومۇچ. بۇ ئىككى سۆز بىللە ئىشلىتىلىدۇ.// I 463

بَكَجْ bəkəq تېگىنلەرنىڭ لەقىمى. «بَكَجْ اَرْسْلاَنْ تِكِـــينْ *bəkəq arslan tə̨gin*» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يۇمشاق «ك – *g*» بىلەن ئېيتىلسا، «بەگ» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركىلىتىش تۈيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى، «ئەمىر» مەنىسىدىكى «بَـــكْ *bəg*» سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يۇمشاق «ك – *g*»دۇر.

بُلُجْ boluq بولۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

تُقُجْ tok̨uq توقاچ. بۇ سۆز «تُقْ اَرْ *tok̨ ər* — توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «تُقْ *tok̨*» سۆزىدىن ياسالغان. چۈنكى، توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ.

تِكُجْ tiküq تۈكۈچ، چەككۈچ.

جَنَجْ qanaq زەيپانە؛ جۈرئەتسىز، قورقۇنچاق ئادەم.

سَنَجْ sanaq چاناچ. سَنَجْ كِسِرْلُو [1] *sanaq kəsürgü* — چاناچ - تۆلۈم.

قَقَجْ k̨ak̨aq قاقاچ، كىر. تُونْ قَقَجْ بُلْدِي *ton k̨ak̨aq boldi* — تون كىر بولدى.// I 464

قُلُجْ k̨uluq قۇلۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

قُلَجْ k̨ulaq غۇلاچ. بۇنىڭ ئەسلى «قُلْ اَاْج *k̨ol aq* — قولنى ئاچ» دېگەن بولىدۇ. بِـــيرْ قُلَجْ بَرْجِنْ *bir k̨ulaq barqïn* — بىر غۇلاچ تاۋار.

---

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «كِسِرْلُو» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن «دىۋان» نىڭ يازما نۇسخا 245- بېتىدە «كَسُـــرْكُو» شەكلىدە يېزىلىپ، يەنە «تۆلۈم» دەپ مەنە بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ سۆزنى «*kəsürgü*» دەپ ئالدۇق.

قِلِجْ k¸ïlïq قىلىچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ قِلِجْ قِنْقا سِغْماسْ *kox kïlïq kïnka sïoqmas*

قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس.//

بۇ ماقال ئىككى ئادەم بىر ئىشقا ئىنتىلگەندە ياكى ئىككى ئادەم بىر قىزنى ئالماقچى بولغاندا ئېيتىلىدۇ. خاقانىيە بەگلىرىگىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئات قويۇلىدۇ. مەسىلەن: «قِلِجْ خَانْ *kïlïq han*» دېگەندەك. بۇ «ئىش ـ ھەرىكەتتە قىلىچتەك ئۆتكۈر خاقان» دېگەن بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَلْبِي اُقِشْتِيلَرْ *ərən alpï okïxtïlar*

قِنكِرْ كُوزِنْ بَقِشْتِيلَرْ *kïŋïr køzin bakïxtïlar*// 465 I

قَمُغْ تُلْمُنْ تُقِشْتِيلَرْ *kamuoq tolmun tokïxtïlar*

قِلِجْ قِنْقا كُوجِنْ سِغْدِي *kïlïq kïnka küqin sïoqdï*

[باتۇر ئەرلەر (بىر ـ بىرىنى جەڭگە) چاقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار بىر ــ بىرىنى چاقىرىشتى، غەزەپلىك كۆزلەر بىلەن قاراشتى، ھەممە قوراللارنى ئىشقا سېلىپ جەڭ قىلدى، نۇرغۇن قان ئۇيۇپ قالغانلىقتىن، قىلىچلار قىنغا ئاران سىغدى.

قَمِجْ k¸amïq چۆمۈچ، ساپلىق.

كُتِجْ kətiq كۆتلەش. ياش بالىلارنى تىللىغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ «كۆتكە ئوخشاش سېسىق» دېگەن بولىدۇ.

كُــزَجْ kəzəq كوزا. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ، پەقەت «ج ـ *q*» ھەرپى «ھـ ـ *h*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

كُذَجْ kəžəq يۇقىرىقىغا ئوخشاش، «كــوزا» دېگەن بولىدۇ. ئارغۇچە. «ذ ـ *ž*» بىلەن

«ز – z» هەرپلىرى خۇددى ئەرەبچىدىكىگە ئوخشاش بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلگەن. ئەرەبلەر «يازدى» سۆزىنى «ذَبَرَ» دەپ يازغانىدەك «زَبَرَ» دەپمۇ يازىدۇ. «شور سۇ»نى «ماءٌ ذُعاقٌ» دەپ يازغانىدەك «ماءٌ زُعاقٌ» دەپمۇ يازىدۇ. // I 466

كُمَجْ kəməq كۆمەچ. كۆلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان.

كُمُجْ kəmüq كۆمۈك، كۆمۈلگەن خەزىنە. اُلْ كُمُجْ بُلْدِي *ol kəmüq buldi* — ئۇ كۆمۈلگەن خەزىنە تېپىۋالدى.

مَشِجْ məxiq: مَشِجْ اُزُمْ *məxiq üzüm* — قارا ئۈزۈم.

بُتَرْ putar «بَرْدِي *bərdi*» دېيىلمىدىغان رەختنى توقۇشتا ئىشلىتىلمىدىغان ئۆرۈش يىپ.

بَدَرْ بَدَرْ bədər bədər: بَدَرْ بَدَرْ يُگُرْدِي *bədər bədər yügürdi* — بەدەر قاچتى، يەنى يۇگۇرگەندە پاقۇر - پۇقۇر ئاۋاز چىقتى.

بَسَرْ basar تاغ سامسىقى.

بَغِرْ baqïr بېغىر، جىگەر. ھېچكىمگە بويۇن ئەگمەيدىغان كىشى «بَدُكْ بَغِرْلِغْ *bədük baqïrlïq* — چوڭ بېغىرلىق» دېيىلىدۇ. بۇ «جىگىرى بار» دېگەن بولىدۇ. ئوقيانىڭ ئوتتۇرىسى «يا بَغْرِي *ya baqri*» دېيىلىدۇ.

بَقِرْ bakïr مىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بارْ بَقِرْ يُوقْ اَلْتُونْ *bar bakïr yok altun* باردا مىس، يوقىدا ئالتۇن.

بار بولسا مىستەك قەدىرسىز، يوق بولسا ئالتۇندەك قەدىرلىك بولىدۇ. بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئارىسىدا خارلىنىپ يۈرگەن كىشى ئاردىن يوقالغاندا، ئۇنىڭ قەدرى ئۆتۈلگەنگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. // I 467

بَقِرْ bakïr چىنىدا قۇيۇلغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ ئىسمى. ئېلىم - سېتىمدا ئىشلىتىلىدۇ.

بَقِرْ سُقِمْ bakïr sokïm//باقىر سوقىم. مىررىخ (مارس) يۇلتۇزىنىڭ ئېتى. قىزغۇچلۇقتا مىسقا ئوخشايدۇ. 181

بُكُرْ bəgür بۆرەك.

بُكُرْ bügür بۈگۈر. كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا.

تَبَرْ tapar تاپار. قىپچاق خانلىرىدىن «اِنالْ اُوزْ *inal oz*»نىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ بىرى.

تَتِرْ tatïr تېتىر، تاقىر. تَتِرْ يِيرْ *tatïr yər* —— تېتىر يەر، سۇسىز ۋە دەرەخسىز يەر.

تِتِرْ titir ھېنگان تۆگىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

تَقِرْ تَقِرْ tak̡ïr tak̡ïr تاقىر - تۇقۇر. اَتْ اَذاقِي تَقِرْ تَقِرْ اِتّي *at ażak̡ï tak̡ïr tak̡ïr ətti* —— ئات ئايىغى تاقىر - تۇقۇر قىلدى.

تِكِرْ تِكِرْ tikir tikir: «تِكِرْ تِكِرْ اِتّي *tikir tikir ətti*» بۇنىڭ مەنىسى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

تَمُرْ təmür تۆمۈر. بۇ سۆز «كُوكْ تَمُرْ كِرُو تُرْماسْ *kək təmür kərü turmas*» دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «كۆك تۆمۈر بىكار تۇرمايدۇ، تەگكەن يېرىنى يارىلايدۇ» دېگەن//بولىدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار. قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا 468 I خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىغا كۆندىلەك قويىدۇ - دە، «بُو كُوكْ كِرْسُونْ قِزِلْ جِقْسُونْ *bu kək kirsün k̡izïl q̡ïksun*» دەيدۇ. بۇ «ۋەدە بۇزۇلسا، قىلىچ قانغا بويالسۇن، تۆمۈر ئۆچ ئالسۇن» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۆمۈرگە ھۆرمەت قىلىدۇ.

تَمُرْ tamur تومۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م – *m*»نى فەتھىلىك قىلىپ سۆزلەپ، «تَمَرْ *tamar*» دەيدۇ. ئۇلار سۆزنى ھەمىشە يېنىكلىتىپ سۆزلەيدۇ. فەتھە ھەرىكىلەر ئىچىدە ئەڭ يېنىكى بولغاچقا، ئۇلار كۆپىنچە فەتھە بىلەن سۆزلەشكە مايىل كېلىدۇ.

تَقَرْ tavar تاۋار. جانلىق ۋە جانسىز ماللار. ئوغۇزلار ۋە باشقىلار بۇ سۆزنى«و - ۋاۋ» بىلەن «تَوَرْ *tawar*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَقَرْ كِمِنْڭْ اُكْلِسا بَكْلِكْ اَنكَرْ كَرْكَيُورْ *tavar kimiŋ üklisə bəglik aŋar kərgəyür*

تَقَرْ سِزِنْ قَلِبْ بَكْ اَرَنْسِزِنْ اَمْكَيُورْ *tavarsïzïn k̡alïp bəg ərənsizin əmgəyür*// 469 I

[كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە، بەگلىك ئاڭا يارىشۇر،
بەگ مالسىز قالسا، ئادەمسىزلىكتىن ئەمگىلىدۇ.]

كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە، ئۇ باشقىلارغا قارىغاندا ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشىغا لايىقراق بولىدۇ؛ مالسىز قالغان بەگ ئۆز ئەتراپىغا ئادەم يىغالماي قىينىلىدۇ، چۈنكى كىشىلەر ئۇنىڭغا مېلىنى دەپ خىزمەت قىلىدۇ.

جُبُرْ qupur چۇپۇر. ئۆچكە چۇپۇرى. ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان، كېرەكسىز نەرسىلەرنى «جُبُرْ جَبُرْ *qupur - qapur*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

182 جُتُرْ qutur بەتخۇي. جُتُرْ كِشي *qutur kixi* —— بەتخۇي ئادەم، مىجەزى ئەسكى ئادەم.//

جَغِرْ qaoqïr شىرنە.

جَغِرْ qaoqïr ھاراق، شاراب، بۇ ئىككى سۆز بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

جَغِرْ qaoqïr چىغىر يول.

جَقِرْ qakˌïr چېقىر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِتْ جَقِرِي اَتْقا تَكيرْ اَتْ جَقِرِي اِتْقا تَكْماسْ

ït//qakˌirï atqa təgir at qakˌirï ïtqa təgməs

I 470 چېقىر كۆز ئىت ئاتقا باراۋەر كېلەر، چېقىر كۆز ئات ئىتقىمۇ باراۋەر كەلمەس.

چۈنكى، چېقىر كۆز ئاتنىڭ كۆزى ياخشى كۆرمەيدۇ. بۇ ماقال ئۇنداق ئاتقا يېقىن يولماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِكِرْ جِكِرْ qigir qigir گىچىر - گىچىر. قۇم ئارىلىشىپ قالغان نانىنى چاينىغاندا چىقىدىغان ئاۋاز.

سُغُرْ suoqur سۇغۇر. بۇنىڭ تېرىسىدىن يامغۇرلۇق قىلىنىدۇ.

سِغِرْ siöqïr خانلارنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى. بۇنىڭدا، خانىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە قىرلارغا تارقىلىپ، ياۋا ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ. خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ.

سِغِرْ siöqïr سىيىر، كالا. سُوقْ سِغِرِي *suv siöqïrï* —— سۇ كالىسى.

قَتِرْ kˌatïr قېچىر.

قَدِرْ kˌadïr قىيىن، جاپالىق. قَدِرْ نانْكْ *kˌadïr nəŋ* —— قىيىن نەرسە. قَدِرْ يِيرْ *kˌadïr yər* —— تاغلاردا قار ۋە مۇز قېلىن بولغانلىقتىن، ئۆتۈش قىيىن بولغان يەر.// I 471

قَدِرْ kˌadïr: قَدِرْ قِشْ *kˌadïr kˌix* —— قارا قىش، قەھرىتان قىش.

قَدِرْ kˌadïr قەيسەر، كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى «قَدِرْخانْ *kˌadïrhan*» دېيىش

شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، قەيسەرلىك، كەسكىنلىك كۈچ - قۇدرەتتىن كېلىدۇ. قەيسەر، كەسكىن ئادەم خالىغان ئىشنى قىلالايدىغان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولىدۇ.

قِسِرْ kˌisir قىسىر. تۇغمايدىغان خوتۇن ياكى ھايۋان. «قىسىر بايتال» مەنىسىدىكى «قِسِرْ قِسْراقْ *kˌisir kˌisrakˌ*» سۆزى شۇنىڭدىن كەلگەن.

كَلَرْ kələr كېلەر.

بُغَزْ boqaz بوغۇز، كېكىردەك.

تَبِزْ təpiz شورتاك يەر. تَبِزْ كِشِي *təpiz kixi* —— ھەسەتخور ئادەم، ئىچى قوتۇر ئادەم.

تُبُزْ topuz: تُبُزْ يُكْ *topuz yük* —— ئۈستىگە مىنگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كېلەڭسىز ئارتىلغان يۈك.

تِتِزْ titiz: تِتِزْ نانْكْ *titiz nənˌ* —— قىرتاق نەرسە، ھېلىلىدەك قىرتاق نەرسە. // I 472

تُكُزْ tüküz: تُكُزْ اَتْ *tüküz at* —— پېشانىسىدە تەڭگىدەك ئېقى بار ئات، قاشقا ئات.

سَغِزْ saoqˈiz سېغىز، چاينايدىغان سېغىز. سَغِزْ تُبْراقْ *saoqˈiz topraˌkˌ* —— سېغىز تۇپراق، سېغىز توپا.

سَقِزْ sakˌiz كىيىمگە يۇققان شالتاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر، داغ.

سَكِزْ səkiz سەككىز. «سَكِّزْ *səkkiz*» نىڭ يېنىكلىتىلگەن شەكلى. // 183

سَمِزْ səmiz سېمىز. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ سېمىزى. بۇ سۆزدە ئەرەبچىگە ئوخشاشلىق بار. بىرلا پەرقى ئەرەبچىدىكى «ن – *n*» ھەرپى تۈركچىدە «ز – *z*»غا ئالماشتۇرۇلغان. بۇ تۈركىي تىللاردا بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال. «سَنْ *sən*» ۋە «سِزْ *siz*» سۆزلىرىدە «ز – *z*» ھەرپى «ن – *n*» بىلەن ئالماشقىنىغا ئوخشاش.

قُبُزْ kˌobuz قۇبۇز. ئۇد (باربىت)قا ئوخشايدىغان تارلىق چالغۇ ئەسۋابى.

قُتُزْ kˌotuz قوتاز.

قُتُزْ اِتْ kˌutuz ït قۇترىغان ئىت، غالجىر ئىت.

قَذِزْ kˌaʒïz قوۋزاق، دەرەخ پوستى. // I 473

قُذُزْ kˌuʒuz چوكان، سېكىلەك.

قِمِزْ kˌïmïz قىمىز. تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى. قِمِزْ اَلْمِلا *kˌïmïz almïla* —— قىمىز ئالما، بىر خىل ئاچچىق - چۈچۈك ئالما.

كُكُزْ köküz كۆكس، كۆكرەك.

كِذِزْ kiżiz كىگىز.

كِڤِزْ kiviz گىلەم.

كُڤِزْ küviz (ئىككى مەخرەج ئاراسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) قېرى سۆگەتكە ئوخشاش ئوتتۇرىسى چىرىگەن پور دەرەخ.

كُڤِزْ küviz كُڤِزْ تُرْما *küviz turma* —— پور تۇرما، يەنى سېسىپ، تەمى بۇزۇلغان تۇرۇپ، تەمى بۇزۇلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرُسْ tarus تورۇس.

تَلَسْ talas: ئات بەيگىسىدە ۋە چۆگەن ئويۇنىدا مەيداننىڭ چېكىگە تارتىلغان ئارغامچا.

تَلَسْ talas تالاس. «طِرازْ *tïraz*» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى// «اُلُغْ تَلاسْ *uluq talas* —— چوڭ تالاس» دېيىلىدۇ، I 474
يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، «كَمي تَلاسْ *kəmi talas* —— كىچىك تالاس» دېيىلىدۇ.

تُلَسْ tulas: تُلَسْ يُوزْ *tulas yüz* —— تاتارغان يۇز، سۆرۈن چىراي.

بِچِشْ pïqïx يىرتىش. چوڭلارنىڭ زىيادەتچىگە ياكى بۆشۈك تويغا كەلگەنلەرگە تارتۇق قىلىش ئۈچۈن يىرتىلغان يىپەك رەخت.

بُرِشْ bürix پۈرۈم، تېرىدە ۋە كىيىمدە پەيدا بولغان قورۇق.

بَغِشْ baqïx بېغىش. بارماقلارنىڭ ۋە باشقا ئەزالارنىڭ بوغۇمى. قومۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بوغۇمىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَقِشْ bak,ïx بېقىش، قاراش، بىر - بىرىگە قاراش.

بلِشْ bilix بىلىش، تونۇش - بىلىش. بۇ سۆز بۇ يەردە سۈپەت، مەستەر ئەمەس.

بُلُشْ bulux پايدا. قىلغان ئىشتىن ئېلىنغان پايدا.

بُلُشْ bolux بولۇشۇش، سۆز بىلەن يارەدەم قىلىش. اُلْ مَنكا بُلُشْ قِلْدي *ol maŋa bolux kïldï* —— ئۇ ماڭا بولۇشتى.

تَبِشْ tapïx تاپىلاش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر - بىرىگە ئىش//تاپشۇرۇشى، ھاۋالە قىلىشى. I 475

تُتُشْ tutux كايىش، قاتتىق گەپ قىلىش. بۇ سۆز قاتتىقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

184 تُتُشْ tutux تۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.//

تَفُشْ tavux ھىس - تۇيغۇ؛ تەۋىش، شەپە.

تُقِشْ tokˌix توقۇنۇش، ئۇرۇش، جەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُقِيشْ اِجْرا اُرِشْتِمْ *tokïx iqrə urïxtïm* [توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،

اُلُغْ بِرْلا قَرِشْتِمْ *uluoˌ birlə karïxtïm* ئۇلۇغ بىلەن قېرىشتىم.

تُكُزْ اَتِنْ يَرِشْتِمْ *tüküz atïn yarïxtïm* قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،

اَيْدِمْ اَمْدِي اَلْ اُتارْ *aydïm əmdi al utar* ئۇتارا! ئەمدى ئال، دېدىم.]

476 I جەڭدە ئەلنىڭ چوڭى بىلەن ئۇرۇشتۇم، قاشقا//ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردىم؛ «ئەي، ئۇتارا! بۇنى ئال» دەپ ئوق ئاتتىم. ئۇتار — بىر ئادەمنىڭ ئىسمى.

تُقِشْ tokˌix توقىش. ئادەم ئىسمى.

تَكِشْ təgix ئاش ئېتىش، بىر - بىرىگە لوقما يېدۈرۈش.

تَكِشْ təgix ھەر نەرسىنىڭ ئاخىرى، تۈگىشى.

تَكِشْ təkix تەكىش. ئەرلەر ئىسمى.

جَبِشْ qəbix چۈش. ئالتە ئايلىق چىشى ئوغلاق.

جَقُشْ qavux چاۋۇش. جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلمىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان ئوفىتسېر.

جِقِشْ qïkˌix چىقىش، پايدا، مەنپەئەت. اُلْ ايشْتا جِقِشْ يُوقْ *ol ixta qïkˌix yok* — ئۇ ئىشتا پايدا يوق، بۇ ئىش چىقىش قىلمىدى.

جَلِيشْ qalïx چېلىش، كۈرەش.

سُرُشْ sürüx چۈرۈش، بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋۇبلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ، يانجىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك.

477 I سقِشْ sïkˌix سقىق، بىر - بىرىنى ئىتتىرىش، تارچىلىق، تىقما - تىقمىلىق.//

سُكُشْ səküx سۆكۈش، تىللاش.

سُگُشْ sügüx (يۇمشاق «ك – *q*» بىلەن) كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان قوزا ۋە

ئوغلاق گۆشى. ئوغۇزچە.

سِكِشْ sikix سىكىش، جىنسىي ئالاقە.

قَبِشْ kˌapïx بۇلاش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش.

قَبُشْ kˌapux قاپۇش. ئارغۇ ئېلىدە بىر يەر نامى.

قَجِشْ kaqïx قېچىش، قاچ ـ قاچ. خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئۇركۈش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَجِشْ بُلْسا قِيا كُرْماسْ *kˌaqïx bolsa kïya kørməs*

قاچ ـ قاچ بولسا، ھېچكىم بىر ـ بىرىگە قارىماس.

قُجُشْ kˌuqux قۇچۇش، قۇچاقلاش.

قَذَشْ kˌażax قاياش، يېقىن تۇغقان.

قَذِشْ kˌażïx قېيىش. ھايۋان تېرىسىدىن تىلىنغان تاسما.

قَرِشْ kˌarïx غېرىچ. بِرْ قَرِشْ *bir kˌarïx* — بىر غېرىچ.

قُغُشْ kˌoqux ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە.

قُغُشْ kˌoqux قوغۇش، قوش، نور. تَكِرْمانْ قُغُشِي *təgirmən kˌoquxi* — تۇگمەن نورى. // I 478

قُغُشْ kˌuqux ئوقنى سىلىقلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋابى.

قَمِشْ kˌamïx قومۇش. // 185

كَجِشْ kəqix دەريا ۋە ئېقىندىن ئۆتىدىغان كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلْ كَجِشْنِي سُوقْ اِلَتِّي *ol kəqixni suv ˌələtti*

ئۇ كېچىكنى سۇ ئېلىپ كەتتى.

بۇ ماقال «بولار ئىش بولۇپ بولدى، ئەمدى ئورنىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇستىگە چىققىلى بولمىدىغان تاغ چوققىسى. ئوغۇزچە.

كَرِشْ kərix ئاتىلىڭ گەجگىسى، ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَرِشْ يَغرِي اُغُلْقا قَلِيرْ *kərix yaqïrï oqulqa kalïr*
گەجگە يېغىرى ئوغۇلغا قالار.

بۇ سۆزلەر توپلانغان يەر بولغاچقا، بۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ. بۇ ماقال شۇنداق يېغىردىن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇرۇش ۋە جاڭجالدا تاقابىل تۇرۇش، قارشىلىق كۆرسىتىش.

كُرُشْ kərüx كۆز تىكىشىش.

كِرِشْ kirix كىرىچ، ئوقيا كىرىچى.// 479 I

كِرِشْ kirix كىرىش، كىرىم. بىر ئادەمنىڭ ئۆز مۇلكىدىن كىرگەن كىرىمى.

كَرِشْ kərix تىركىشىش، ئۇرۇشۇش. نالِكْ كَرِشْتِنْكْ *nəlik kərixtiŋ* — نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇڭ؟

كَلِشْ kəlix كېلىش، كَلِشْ بَرِشْ *kəlix barïx* — كېلىش - بېرىش. مېھمانخانىنى «كَلِشْ لِكْ بَرِشْلِغْ اَفْ *kəlixlig barïxlïoq əv*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرَنْ نِ اُذُرْدُمْ *alp ərənni өžürdüm* [باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،
بُيْنِنْ اَنِكْ قَذِرْدِمْ *boynïn anïŋ kažïrdïm* ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدىم،
اَلْتُنْ كُمُشْ يُذُرْدُمْ *altun kümüx yüžürdüm* ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى يۈدكۈزدۈم،
سُوسِي قَلِنْ كِيمْ اُتارْ *süsi kalïn kim өtər* قوشۇنى كۆپ كىم ئۆتەلەيدۇ؟]// 480 I

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: دۈشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايرىدىم، خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى يۈدكۈزدۈم، دۈشمەن ئەسكىرى كۆپ بولغاچقا، ئۆتەلمىگىلى تاس قالدىم.

كُمُشْ kümüx تەڭگە. چۈنكى، تەڭگىنىڭ تەركىبىدە كۈمۈش بار.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. دېدەكلەر ئىسمى.

بَتِغْ patïoq پېتىق. دەريا ۋە ئېقىنلارنىڭ چوڭقۇر يېرى.

بِجِغْ pïqïoq پىچىم، ۋەدە، ئەھدە. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِجِغْ قِلْدِي *ol mənïŋ birlə pïqïoq kïldï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن پىچىمغا كەلدى.

بَرِغْ barïoq: اُلْ بَرِغْ بَرْدِي *ol barïoq bardï* — ئۇ ھېچنېمىگە قارىماي بېرىۋەردى.

بَرِغْ barïoq سېسىق نەرسە. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەي، «سَسِغْ بَرِغْ *sasïoq barïoq*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «سېسىق، بىخسىغان» دېگەن بولىدۇ.

186 بَسِغْ basïoq كېچىسى قونىدىغان جاي.// اُلْ اَنِ بَسِغِنْدا تُتّي *ol anï basïoqïnda tutti* — ئۇ ئۇنى قونغان يېرىدە تۇتتى.

I 481 بُسُغْ pusuoq بۆكتۈرمە، پىستىرما.//

بُشُغْ boxuoq رۇخسەت. خان تەرىپىدىن ئەلچىنىڭ قايتىپ كېتىشىگە بېرىلگەن رۇخسەت (قەغىزى). ئەلچىگە بېرىلگەن سۇۋغىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچە «سُفْرَةَ» دېگەن سۆزگە ئوخشايدۇ. «سُفْرَةَ» ئەسلىدە « مېھمانغا تەييارلانغان تائام » دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، كېيىنچىرەك يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان «تېرە سۇپرا» (داستىخان) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. شۇنىڭدەك ئۆز قېرىنداشلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن يىراقتىن كەلگەن ئادەم قايتىپ كېتىدىغان چاغدا ھەممە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى زىيارەتكە چاقىرىدۇ، ئاندىن بىرمۇنچە سوۋغاتلار بىلەن ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلىدۇ، ئەنە شۇ زىيارەتكىمۇ «بُشُغْ اَشِي *boxuoq axï* — رۇخسەت ئېشى» دېيىلىدۇ.

بِشِغْ pïxïoq پىششىق. بِشِغْ اَشْ *pïxïoq ax* — پىششىق ئاش. پىشقان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بِشِغْ كَرْبِجْ *pïxïoq karpiq* — پىششىق كىرپىچ، پىششىق خىش. بِشِغْ سُجُوكْ *pïxïoq süqük* — قاينىتىلغان شاراب.

بَقِغْ bakïoq بېقىش، قاراش، كۆرۈش. اَنِكْ بَقِغِي كُرْ *anïŋ bakïoqï kor* — ئۇنىڭ بېقىشىنى كۆر.

مېنىڭ تىلىكىم، بۇ كىتابتا بۇ خىلدىكى مەستەرلەرنىڭ ھەممىسىنى

I 482 ئەمەس، پەقەت كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرىنلا بېرىشتۇر.//

بُشُغْ puxuoq ئىچ پۇشۇقى. بُشُغْ بُشْدِي *puxuoq puxdï* — ئىچى پۇشتى، يەنى كۆڭلى بىئارام بولدى، خاپا بولدى.

تَبُغْ tapuoq خىزمەت، خىزمەت قىلماق.

تَبُغْ tapuoq تېۋىنىش، تائەت ـ ئىبادەت. تَنْكْرِي تَبُغِي *təŋri tapuoqï* —— تەڭرىگە تېۋىنىش.

تُتُغْ tutuoq تۇتۇق، گۆرۈ، رەنە.

تُتُغْ tutuoq تۇتاقلىق. اَنِكْ تُتُغِي بارْ *anïŋ tutuoqï bar* —— ئۇنىڭ تۇتاقلىقى بار.

تِذِغْ tïžïoq تىيىق، بىر ئىشتىن تىيىش، توسۇش، مەنئى قىلىش.

تَرِغْ tarïoq ئاشلىق. بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى.

تَرِغْ tarïoq بۇ كۆپچىلىك تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ، يالغۇز ئوغۇزلار بۇ سۆزنى «تېرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغدايىنى «اَشْلِقْ *axlïk*» دەيدۇ.

تُرُغْ turuoq تۇراق؛ تۇرا، تاغ تۇرا.

تُرُغْ toruoq تورۇق. بُو اُغْلانِغْ بِيرْ تُرُغْقا اَلْدِمْ *bu oqlanïoq bir toruoqka aldïm* —— بۇ بالىنى بىر تورۇق (ئات)قا ئالدىم. بەزىدە كىنايە تەرىقىسىدە تۆگە ۋە كالىلارمۇ مۇشۇ ئىسىم بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ. تُرُغْ اَتْ // *toruoq at* —— تورۇق ئات. I 483

تُرِغْ torïoq: تُرِغْ اَرْتْ تِيزْ *torïoq art tąz* —— تورغات. قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى[1].

جَقِغْ qavïoq قامچا ئۇچى.// 187

سَبِغْ sapïoq چېدىرنىڭ ئېتىكى.

سَتِغْ satïoq سېتىق، سودا ـ سېتىق.

سِزِغْ sïžïoq پەش، كىيىمنىڭ پېشى. سِزِغْ يَبْ اُلْتُرْدِي *sïzïoq yapïp olturdï* —— پېشىنى يېپىپ ئولتۇردى، يەنى يەكتەكنىڭ ئىككى پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇردى. مۇنداق قىلىش نازاكەت ھېسابلىنىدۇ.

سِزِغْ sïžïoq چىش ئارىچى. بىرەر ئادەمگە سىر ساقلاشنى تاپىلىغاندا، «بُو سُزْنِ سِزِغْدِنْ سِزْتما *bu søzni sïžïoqdïn sïzïtma* —— بۇ سۆزنى چىشىڭنىڭ ئارىچىدىن چىقارما» دېيىلىدۇ.

سَرِغْ sarïoq سېرىق. توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ *sap sarïoq*» دېيىلىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان ئۆت كېسىلى، يەنى سەپرا مۇ «سَرِغْ *sarïoq*» دېيىلىدۇ.// I 484

---

[1] ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا تورغات داۋانىدىن چۈشىدىغان تورغات دەرياسىنىڭ بويى بولسا كېرەك. ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بار.

سَرِغْ sarïoq: سَـرِغْ سُـوقْ *sarïoq suv* — سېرىقسۇ، قېرىندا توپلىنىدىغان سېرىقسۇ. سېرىق رەڭلىك ھەرقانداق نەرسە «سَرِغْ سُـرِغْ *sarïoq surïoq*» دېگەن جۈپ سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

سُرُغْ soruoq سۇرۇشتە. سُرُغْ قِلْدِي *soruoq kïldi* — (يىتكەن نەرسىنى) سۇرۇشتە قىلدى.

جَلِـغْ qalïoq بۇ سۆزمۇ يوقالغان نەرسىنى «سۇرۇشتۇرۇش، ئاختۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەگلەرنىڭ يېزا خەلقى ۋە كۆچمەنلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى بىر مۇھىم ئىشقا چاقىرىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبُغْ qapuoq قوۋۇق، قاپقا، ئىشىك.

قَتِغْ qatïoq قاتتىق. ھەر نەرسىنىڭ قاتتىقى.

قَذِغْ qažïoq قېيىق، قېيىپ تىكىش.

قُذُغْ qužuoq قوۇدۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُذُغْدا سُوقْ بارْ اِتْ بُرْنِ تَكْماسْ *qužuoqda suv bar ït burnï təgməs*

قوۇدۇقتا سۇ بار، ئىت بۇرنى تەگمەس.

بۇ ماقال ئارزۇ قىلغان ئىشىغا قولى يەتمەيدىغان ياكى بىر كىمنىڭ قولىدىكى ئاشقا كۆزى چۈشسىمۇ، ئۇنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.// I 485

قِـذِغْ qïžïoq قىرغاق. دېڭىز، دەريا، ئۆستەڭ ۋە ئېرىقلارنىڭ قىرغىقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چېتى، قىرغىقىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. اَرِقْ قِـذِغِي *arïq qïžïoqï* — ئېرىق قىرغىقى. اَيَـقْ قِـذِغِي *ayaq qïžïoqï* — ئاياق (قاچا) قىرغىقى. يارْ قِذِغِي *yar qïžïoqï* — يار قىرغىقى.

قُرُغْ quruoq قۇرۇق، بوش. قُرُغْ اَقْ *quruoq əv* — (ئادەم ئولتۇرمايدىغان) قۇرۇق ئۆي. ئىچىدە نەرسە ـ كېرەك يوق ئۆيمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قُرُغْ اُلْما *quruoq ulma* — قۇرۇق كوزا. ئىچى بوش قاچىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قُرُغْ quruoq قۇرۇق (ھۆلنىڭ ئەكسى).//ئاۋۇالقى ئۇقۇم شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. 188

قُرِغْ qorïoq قورۇق. بەگلەرنىڭ مال باقىدىغان مەخسۇس يايلىقى. قورۇقدىلىدىغان ۋە كۆزىتىلىدىغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَسِغْ qasïoq قوۋۇز. ئېغىزنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى بوشلۇق.

قِسِغْ kˌïsïoq قاماقخانا، تۇرمە. اُلْ بَكْ قِسِغْنْدا قَلْـدِي *ol bəg kˌïsïoqïnda kˌaldï* — ئۇ (بىر ئىش سەۋەبىدىن) بەگنىڭ قاماقخانىسىدا قالدى.// 486 I

قُسِغْ kˌusïoq قۇسۇق. اَنِ قُسِغْ تُتّي *anï kˌusïoq tuttï* — ئۇنى قۇسۇق تۇتتى، يەنى ئۇنىڭ قۇسقۇسى كەلدى.

قُشُغْ kˌoxuoq قوشاق، شېئىر، قەسىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْكَنْ قَتُنْ قَتِينكا تَكُرْ مِنْدِنْ قُشُغْ *türkən kˌatun kˌatïŋa təgür mˌəndin kˌoxuoq*

اَيْغِلْ سِزِنْكْ تَبُغْجِي اُتُنْرْ يَنْكِي تَبُغْ *ayoqïl sïzïŋ tapuoqqï ətnür yaŋï tapuoq*

[تۇركەن خوتۇن قېشىغا مەندىن قوشاق يەتكۈز،
سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەت ئۆتۈنىدۇ، دېگىن.]

خانىنىڭ خوتۇنى ھۆزۈرىغا مەندىن قوشاق (قەسىدە) يەتكۈز، سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتلەرنى ئۈمىد قىلىدۇ، دېگىن.

قَقِغْ kˌakˌïoq ئاچچىق، غەزەپ، قېرىشىش. مَنْ اَنِكْ قَقِغْنْدا بُو اِيشْ قِلْدِمْ *mən anïŋ kˌakˌïoqïnda bu ïx kˌïldïm* — مەن ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ بۇ ئىشنى قىلدىم.

قَمُغْ kˌamuoq ھەممە. قَمُغْ كِشِي تُوزْ اَرْماسْ *kˌamuoq kixi tüz ərməs* — ھەممە كىشى تەكشى بولماس.

قَنِغْ kˌanïoq تەشنالىق، ئارزۇ ـ ئارمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 487 I

تُتْجِي يَغَرْ بُلِيتِي اَلْتُنْ تَمارْ اَرِغْ *tutqï yaoqar bulïtï altun tamar arïoq*

اَقْسا اَنِنْكْ اَقِينِي قَنْدِي مَنِكْ قَنِغْ *akˌsa anïŋ akˌïnï kˌandï mənïŋ kˌanïoq*

[(ئۇنىڭ) بۇلۇتى ئۇزۇلمەي يېغىۋاتىدۇ،
(ئۇنىڭدىن) ئېرىغ (ساپلا) ئالتۇن تېمىۋاتىدۇ،
ئۇنىڭ ئېقىنى ئاقسا، مېنىڭ تەشنالىقىم قاناتتى.]

ئايال پادىشاھنىڭ ئېھسانلىرىنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ساخاۋەت بۇلۇتىدىن ساپ ئالتۇن ياغىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ سەل ـ ئېقىنى بىزگە قاراپ كەلسە، شادلىقىم تېشىپ، تەشنالىقىم قاناتتى.

بُتِقْ putïk, پوتاق، شاخ. ھەر نەرسىنىڭ پوتىقى.

بُتِقْ putïk, كىچىك تولۇم. قەشقەرچە.

بُتِــقْ putïk, ئاتىنىڭ شىراق تېرىسىدىن قىلىنغان تولۇم. ئۇنىڭدا قىممىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ساقلىنىدۇ.

بُتَــقْ putak, پوتاق. بىر دىئالېكتتا. بۇ سۆزدىكى «ت – t» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك ئوقۇلىدىغان تۈرى بولغاندەك، كەسرىلىك ئوقۇلىدىغان تۈرىمۇ بار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 488

كِمْ اَيِبْ اشْتُرْ قُلاقْ — *kim ayïp ạxtür kulak*

اَيْ اَفِي اَرْتُجْ بُتاقْ — *ay əvi artuq putak*

[كىم ئېيتىپ، (قانداق) قۇلاق ئىشىتكەنكى،

ئاينىڭ ئۆيى ئارتۇچ پوتىقى، (دەپ).]

189 شائىر سۆيۈملۈكىنىڭ يۈزىنى ئايغا، بويىنى ئارتۇچ دەرىخىگە ئوخشىتىپ// مۇنداق دەيدۇ: ئاينىڭ ئۆيىمۇ، تۇرار جايىمۇ ئارتۇچ دەرىخىنىڭلا پوتىقى، دەپ كىم ئېيتقان ۋە ئۇنى قايسى قۇلاق ئىشىتكەن؟

بُجُــقْ puquk, پوچۇق، كەمتۈك، كېسىلگەن، پوچۇلغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېرىمىمۇ «بُجُقْ *puquk*» دېيىلىدۇ. بُجُــقْ يَرْمــاقْ *puquk yarmak* — پوچۇق يارماق.

بذقْ bïžïk, بۇرۇت.

بَــرَقْ barak, يۇڭى پاخپايغان ئوۋ ئىتى. تۇركىلەرنىڭ ئېتىقادچە، بۇركۇت قېرىغاندا ئىككى تۇخۇم تۇغۇپ، ئۇلارنى باسارمىش؛ تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كۇچۈك چىقارمىش. ئىتلارنىڭ ئەڭ تېز يۈگۈرىدىغىنى ۋە ھەممىدىن ئوبدان ئوۋ قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولارمىش// I 489. ئىككىنچى تۇخۇمدىن بۇركۇتنىڭ چۈجىسى چىقارمىش، بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى چۈجىسى بولارمىش.

يُرِقْ yorïk, يورۇق، خۇي - پەيل، يۈرۈش - تۇرۇش،خۇلق. بَكْ يُرِقِي نَتَكْ *bəg yorïkï nətəg* — بەگنىڭ خۇي - پەيلى قانداق؟

بِرُقْ bïruk, بۇيرۇق. خانىنىڭ يېنىدا چوڭلارنى جاي - جايىغا ئولتۇرغۇزىدىغان كىشى،

پەرمانچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُيْرُقْ buyruk» تۇر، چۈنكى بۇ ئادەم ئۇلارنى شۇنىڭغا بۇيرۇيدۇ.

بُزُقْ buzuk بۇزۇق، بۇزۇلغان. بُزُقْ اَفْ buzuk av — بۇزۇق ئۆي. بۇزۇلغان، يىقىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَشَقْ baxak باشاق. ئوق ۋە نەيزە ئۇچىدىكى تۆمۈر.

بَشَــقْ baxak باشماق، كەش، پوپۇچ. چىگىلچە. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار بىر «م – m»نى قوشۇپ «بَشْــمَقْ baxmak» دەيدۇ. مۇنداق ھەرپ قوشۇش ئەرەب تىلىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَمَدْ رَعَتِ الْمَرْأَةُ» دېگەن ئىبارىدىكى «تَمَدْ رَعَــتْ» سۆزى ئەسلىدە «تَدَرَّعَتْ» بولۇپ، «دِرْع» سۆزىدىن كەلگەن. «تَمَسْكَنَ الرَّجُلُ» دېگەن ئىبارىدىكى «تَمَسْكَنَ»//سۆزىمۇ ئەسلىدە «تَسَكَّنَ» بولۇپ، «سُكُونْ» سۆزىدىن كەلگەن. 490 I

بُشَقْ puxak غەمكىن، ئىچى پۇشقاق. بُشَقْ اَرْ puxak ar — ئىچى پۇشقاق ئادەم. ئوغۇز ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا.

بِشِقْ pïxïk پىششىق. بِشِــقْ اَتْ pïxïk at — پىششىق گۆش. ياغمىلار «بَشِــقْ baxïk» دەيدۇ.

بَلِقْ balïk بېلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بَلِقْ سُقْدا كُوزِي تَشْتِنْ

balïk suvda kozi taxtïn

بېلىقنىڭ ئۆزى سۇدا، كۆزى تاشقىردا.

بۇ ماقال بىر ئىشنى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسكە سالىدىغان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَلِــقْ balïk لاي. ئارغۇلار ۋە بىر قىسىم ئوغۇزلار تىلىدا. ئارغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇچ ساكىنلىق تاۋۇشنى يانمۇ يان كەلتۈرۈپ، «بالْقْ balk» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا پەقەت ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلەلەيدۇ. ئارغۇلارنىڭ تىلى سەل بۇزۇلغان.

بَلِــقْ balïk ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى «بِيشْ بَلِقْ bax balïk» دەپ ئاتىلىدۇ.// 190

I 491 بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر // شەھىرى «يَنكِي بَلِقْ yaŋï balïk» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

بُلَقْ bulaq: بُلَقْ اَتْ bulaq at — بويى قىسقا، ئۇچىسى كەڭ ئات.

بُلَقْ bulaq بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنى قىپچاقلار ئەسىر ئالغانىدى، كېيىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنى قۇتقۇزدى ۋە ئۇلار «اَلْكَا بُلَقْ alkə bulaq» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ سۆز «بُلَقْ» ۋە «بُلاقْ» شەكىللىرىدە يېزىلىشىمۇ مۇمكىن.

بَمُقْ pamuk پاختا. ئوغۇزچە.

تُبِقْ topïk توپۇق. چۆگەن بىلەن ئۇرۇپ ئويناىدىغان توپۇق توپ.

تُبِقْ topïk توپۇق. تُبِقْ سُنكُوكْ topïk søŋük — قوينىڭ توپۇق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا.

تُتُقْ tutuk پىچىۋېتىلگەن، ئاختا.

تُرُقْ turuk ئورۇق. ھەر نەرسىنىڭ ئورۇقى.

اَرُقْ aruk: اَرُقْ تُرُقْ aruk turuk — ئاروق تۇرۇق. قەشقەر بىلەن فەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى قىيىن ئۆتكەل، داۋان. // I 492

تُزَقْ tuzak تۇزاق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِگْلَدِي مانِكْ اَذاقْ	*iglədi mənïŋ ažak*
كُرْمَذِبْ اُغْرِي تُزاقْ	*kərməžip oqrï tuzak*
اِگْلَدِمْ اَنْدِنْ اُزاقْ	*iglədim andïn uzak*
اَمْلَكِلْ اَمْدِي تُزاقْ	*əmləgil əmdi tuzak*

[مېنىڭ ئايىغىم ئاغرىدى،
يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي (ئىلىنىپ قېلىپ)،
ئاندىن ئۇزاق ئاغرىق تارتتىم،
سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى ئەملىگىن.]

يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي، ئۇنىڭغا ئايىغىم ئىلىندى، مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇزاق ئاغرىدىم، ئەي سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى مېنى ئۆزۈڭ ئەملىگىن.

تُزَقْ tuzak، ئۆزنگە يېقىن كۆرۈپ ئېيتىلمىدىغان سۆز. بۇ سۆز «سۆيۈملۈكۈم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئاخىرىغا «ى – يا» قوشۇلۇپ، «تُزاقي *tuzakī*» دەپمۇ تەلەپپۇز
493 I قىلىنىدۇ.//

تَشَقْ taxak، تاشاق. بىر - بىرىگە يېقىن جايلاشقانلىقى سەۋەبىدىن زەكەرمۇ «تَشَقْ *taxak*» دېيىلىدۇ.

تُتُقْ tutuk، تۇتۇق. ئەرلەر ئىسمى.

تَنُقْ tanuk، تونۇق، گۇۋاھ.

جَبَقْ qabak، تۇرك كۆلىدە بولىدىغان بىر خىل كىچىك بېلىق. شۇنىڭغا ئوخشىتىپ پەسكەش ئادەملەرمۇ «جَبَقْ اَرْ *qabak ar*» دېيىلىدۇ.

جِبِقْ qïbïk، چۈشۈق، ھۆل چۈشۈق.

جُجُقْ qoquk، تورۇشەن، چوشقا كۈچۈكى.

جَرُقْ qaruk، چورۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَذاغْ اَتي جَرُقْ كُوجي اَزُقْ *yażaoq ati qaruk küqi azuk*

ياياقنىڭ ئېتى چورۇق، كۈچى ئوزۇق.

بۇ ماقال يولدا پۈتىنى قاپارتىۋېلىشتىن ۋە ھالسىزلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇشۇ ئىككى نەرسىنى تەييارلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرُقْ qaruk، چارۇق. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار «بَرْجُقْ *barquk*» شەھىرىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ. «بَرْجُقْ *barquk*» ئافراسىياپ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئۇ يەردە
494 I «بُخْتُ نَصَّرْ *buhtu nassar*»نىڭ ئوغلى «بَتْزَنْ *bətzən*» قامالغان.//

جُلُقْ qoluk، چولاق.

جُلِقْ qulïk، چۈللۈق. چوڭلۇقى پاختەكچىلىك كېلىدىغان، سۇدا ياشايدىغان ئالا قۇش.

جُمَقْ qomak، چوماق، توقماق.

جُمَقْ qomak، ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە خەلق مۇسۇلمانلارنى «جُمَقْ اَرِي
191 *qomak ari*» دەيدۇ. بۇ «مۇسۇلمانلاردىن بىر ئادەم» دېگەن بولىدۇ.//

جَنَقْ qanak، چاناق. ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن تۈزلۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاچىلار.

جَنَقْ qanak، چاناق، قاچا. ئوغۇزچە.

سَجُوقْ saquk چېچىق. سَجُوقْ نانْكْ *saquk nəŋ* — چېچىق نەرسە.

سُذُقْ sużuk تۆكۈرۈك.

سِرُقْ siruk تىرەك، چېدىر تىرىكى.

سَسِــــقْ sasïk تەشتەك، ساپال قاچا. ئۇچ ۋە ئۇنىڭ نېرىقى تەرىپىدە تۇرىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

I 495 سُسِقْ susïk سوغا، ياغاچ چېلەك. بۇ سۆزنى پەقەت بىر قەبىلىدىلا ئاڭلىدىم. //

قَبَقْ k̨apak قاپاق. كُوزْ قَبَقِي *kөz k̨apak̨ï* — كۆز قاپىقى.

قَبَقْ k̨apak قاپاق. قاتمىغان ۋاقتىدا يېيىلىدىغان ھۆل قاپاق.

قَبَقْ k̨apak قىزلىق، قىزنىڭ قىزلىقى. قِيزْ قَبَقِي سِــيدِي *k̨ïz k̨apak̨ï sïdï* — قىزنىڭ قىزلىقى ئېلىندى.

قَتِقْ k̨atïk تۇتماچ (چۆپ)قا قېتىلىدىغان قېتىق، سىركە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

قَتِقْ k̨atïk قېتىق. ھەرقانداق نەرسىگە قېتىلغان (قوشۇلغان) نەرسە.

قُجَقْ k̨uqak قۇچاق. بِيرْ قُجَقْ بُوزْ *bir k̨uqak̨ bөz* — بىر قۇچاق بۆز.

قَذِقْ k̨ażïk قېيىق. ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان نەرسە. ئارغۇچە.

قَرَقْ k̨arak قاراق. كۆز قارىقى. قَرا قَــرَقْ *k̨ara k̨arak̨* — كۆز قارىسى. اُرُنْــكْ قَــرَقْ *ürüŋ k̨arak̨* — كۆز ئېقى. اُوتْ قَرَقْ *ot k̨arak̨* — كۆز قارىچۇقى.

قِرُقْ k̨ïruk: قِرُقْ اَرْ *k̨ïruk̨ ar* — قولى سوغۇلۇپ (قۇرۇپ) كەتكەن ئادەم. قِــرُقْ اَذاقْ *k̨ïruk̨ ażak̨* — سوغۇلۇپ كەتكەن ئاياغ.

I 496 قَزُقْ k̨azuk: قَزُقْ اَرِقْ *k̨azuk̨ arïk̨* — قېزىلغان ئېرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. //

قَسُــــقْ k̨asuk تورسۇق. ئات تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇم. ئىچىگە سۇت ۋە قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەر قاچىلىنىدۇ.

قَسُقْ k̨asuk قاسىراق، دەرەخ پوستى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَسْ *k̨as*» بولۇپ، ئاخىرىدىكى «ق — *k̨*» كېيىن قوشۇلغان.

قُسِقْ k̨osïk چىلغوزا. بۇ سۆز ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَشَقْ k̨axak بىر خىل قومۇش.

قَشُقْ k̨axuk̨ قوشۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرُقْ قَشُقْ اَغِزْقا يَرَماسْ قُرُقْ سُوزْ قُلاقّا يَقِشْماسْ

k̨uruk̨ k̨axuk̨ aoq̈izk̨a yaramas k̨uruk̨ sөz k̨ulak̨k̨a yak̨ïxmas

قۇرۇق قوشۇق ئېغىزغا يارىماس، قۇرۇق سۆز قۇلاققا ياقماس.

بۇ ماقال بىركىمدىن بىرەر ياردەم سورىماقچى بولغاندا، ئۇنىڭغىمۇ بىرەر پايدا يەتكۈزۈش زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قَفَقْ k̨avak̨: قَفَقْ اَرْتْ *k̨avak̨ art* —— قاۋاق ئارت. ئۆزكەندە بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئۆتۈش قىيىن بولغان بىر داۋان.

قُفُقْ k̨ovuk̨: قُفُقْ نانْكْ *k̨ovuk̨ nəŋ* —— كاۋاك نەرسە.

قَفُقْ k̨avuk̨ قوۋۇق، دوۋسۇن.

قَفِقْ k̨avïk̨ قوۋۇق، كېپەك. قوناق ۋە تېرىق كېپەكى.// 497 I

قَلِقْ k̨alïk̨ ھاۋا، ھاۋا بوشلۇقى؛ ئاسمان.

قُلَقْ k̨ulak̨ قۇلاق. بەزىلەر «قُلْحاقْ *k̨ulhak̨*»، بەزىلەر «قُلْقاقْ *k̨ulk̨ak̨*» دەيدۇ. ئاۋۋالقىسى (قُلَقْ) توغرا.// 192

قُلَقْ k̨ulak̨: قُلَقْ تُونْ *k̨ulak̨ ton* —— قىسقا يەڭلىك تون.

قِلِقْ k̨ïlïk̨ قىلىق، مىجەز، خۇي. ئادەملەر بىلەن مۇئامىلە تەرزى. «ل – *l*» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنىپ «قِلْقْ *k̨ïlk̨*» مۇ دېيىلىدۇ.

قُمُقْ k̨umuk̨ قۇمۇق. بەگلەردىن بىرىنىڭ ئىسمى. مەن بىر چاغلاردا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقان.

قَمُقْ k̨amuk̨ ئات تېزىكى. بۇ سۆز پەقەت شۇنىڭغىلا خاس.

قَنَقْ k̨anak̨ قايماق. ئارغۇ ۋە بۇلغار تىللىرىدا. بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ى – يا» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قُنُقْ k̨onuk̨ مېھمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي اَرَنْ قُنُقْ بُلِبْ قُتْقا سَقارْ *bardï ərən qonuq bulïp qutqa saqar*

قَلْدِي اَلِغْ اُيُقْ كُرُبْ اَقْنِي يِقارْ *qaldï alïq uyuq kөrüp əvni yïqar//* I 498

[مېھمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرۈپ ئۆيىنى چۈۋار پەسلەر قالدى.]

مېھمان كېلىشنى بەخت ـ سائادەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر دۇنيادىن ئۆتتى، يىراقتىن بىر قارا كۆرۈنسە، مېھمان كېلىپ قالمىسۇن، دەپ كىگىز ئۆيىنى چۈۋۈپ كۆچۈپ كېتىدىغان پەس ئادەملەر قالدى.

قُنَقْ qonaq چۈجگۈن قوناق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُنَقْ بَشِي سَذْرَكِي يِيكْ *qonaq baxï səžrəki yəg*

قوناق بېشىنىڭ سىيرەك بولغىنى ياخشى.

چۈنكى، سىيرەك بولسا، دېنى چوڭ ـ چوڭ بولىدۇ، قېلىن بولسا، دېنى ئۇششاق بولىدۇ. بۇ ماقال كۆتكەن مەقسىتىگە ئاز زەخمەت چېكىش بىلەن يەتمەكچى بولغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِتِكْ bitik پۈتۈك، كىتاب، مەكتۇپ، يېزىلغان نەرسە.

بِتِكْ bitik يېزىش. بۇ سۆز مەستەردۇر. اَنِكْ بِتِكِي بَلْكُولُكْ *anïŋ bitiki bəlgülüg* —— ئۇنىڭ يېزىقى (خېتى) بەلگىلىك.

بِتِكْ bitik تۇمار. ئوغۇزچە.

بِجَكْ piqək پىچاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

نَجا يِتِكْ بِجاكْ اَرْسا اُوز سابِنْ يُنُوماسْ

nəqə yitig piqək ərsə өz sabïn yonumas

پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، ئۆز سېپىنى يونۇيالماس.

499 I بۇ ماقال ئۆز ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن/چىقالماي تۇرۇپ، باشقىلارنىڭ ئىشى ھەققىدە چوڭ گەپ قىلغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَدُكْ bədük بۇيۇك، چوڭ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. بَدُكْ تَقِي *bədük təvi* — چوڭ تۆگە.

بُـــرُكْ bürük خالتىنىڭ ئاغزىنى بوغىدىغان بوغقۇچ، ئىشتانباغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

بَزَكْ bəzək بېزەك، نەقىش. بىر شېۋىدە.

بَزِكْ bəzik بەزگەك. تىترەك. اُلْ بَزِكْ بَزْدِي *ol bəzik bəzdi* — ئۇ قاتتىق تىترىدى.

بُسُكْ püsük: اُلْ قُلِنْ بُسُـــكْ بُسْـــدِي *ol kulïn püsük püsdi* — ئۇ قۇلىنى قاتتىق بېكىندۇردى. قۇلىنى قاتتىق ئۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُلُـــكْ bəlük بۆلەك، بۆلۈم. ھايۋانلارنىڭ بىر بۆلىكى، توپى. بِـــيرْ بُلُـــكْ قُـــوىْ *bir bəlük kəoy* — بىر بۆلەك قوي.// بِيرْ بُلُـــكْ كِشِـــي *bir bəlük kixi* — بىر 193 بۆلۈك كىشى، يەنى بىر توپ كىشى. بۇ سۆز «خەلق، تۆگە» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش ئۆز ئالدىغا توپنى بىلدۈرىدىغان تۈرداش ئىسىمدۇر.

بِلَكْ bilək بىلەك.

بَلَكْ bələk بۆلەك. سەپەرگە چىققان كىشى ئۆز تۇغقانلىرىغا//ئېلىپ بارىدىغان ياكى بىر 500 I يەردىن باشقا بىر يەرگە كەلتۈرۈلىدىغان سوۋغا ـ سالام.

بَلِكْ bəlik پىلىك، چىراغ پىلىكى.

بَلِكْ bəlik پىلىك. يارا تەكشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان پەلكۇچ.

بِلِكْ bilik بىلىم، ئىلىم. بِلِكْ اُكْرَنْ *bilik əgrən* — بىلىم ئۆگەن.

بِلِكْ bilik ھېكمەت. اُزاقِي بِلْكَالاْر *ozakï bilgələr* — بۇرۇنقى ھېكىملەر (دانىشمەنلەر).

بِلِكْ bilik ئەقىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغلاْنْ بِلِكْسِزْ *ooqlan biliksiz*

بالا ئەقىلسىز، يەنى بالىدا ئەقىل يوق

بَنَكْ bənək پىنەك، دان، ئۇرۇق. ئارغۇ ۋە بەزى قەبىلىلەر تىلىدا.

بَنَكْ bənək يارماق، مىس پۇل.

تَبُكْ təpük تەپكۈچ، دۈگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق.

تَبُكْ təpük تېپىك. اُلْ قُلِنْ تَبُكْ تَبْدِي *ol kulin təpük təpdi* — ئۇ قۇلىنى قاتتىق تەپتى.

تِتِكْ titik ئاغرىق. باشْ تِتِكْ تِتِّي *bax titik titti* — يارا بەك ئاغرىدى. بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر پەقەت تەكىتلەش//مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَرِكْ اُرُغْ اُرْدِي *ol ərig uruq urdi* — ئۇ ئادەمنى قاتتىق ئۇردى. اُلْ قَجِغْ قَجْدِي *ol qaqiq qaqdi* — ئۇ قاتتىق قاچتى. I 501

تُتَكْ tütək ئۈزۈق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تِتِكْ titik لاي، پاتقاق.

تِرِكْ tirig تىرىك. ھەرقانداق ھايۋانلىقنىڭ تىرىكى.

تَزَكْ təzək تېزەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو ايسيزْ قَتْماسْ

təzək qarda yatmas əzgü əsiz qatmas

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى ـ يامان قېتىلماس.

چۈنكى، تېزەك ئۆز ئىسسىقى بىلەن قارنى ئېرىتىۋېتىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، ياخشى بىلەن يامان بىر ـ بىرىگە قېتىلمايدۇ.

تَزِكْ təzik تېزىپ كەتمەك. خەلق ئارىسىدا يۇز بەرگەن تېزىش، ۋەھىمە. تَزِكْ كِشِي *təzik kixi* — ئىشتىن قاچىدىغان كىشى.

تِزِكْ tizik تىزىق. قاتار، سەپ. بِيرْ تِزِكْ تِراكْ *bir tizik tərək* — بىر قاتار تېرەك. بِيرْ تِزِكْ يِنْجُو *bir tizik yinqü* — بىر تىزىق ئۇنچە.// I 502

تَزِكْ təzik تاجىك (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن).

تَشُكْ təxük تۆشۈك، يېرىق؛ سېرىقىئەت يېرىقى، چىقۇق//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 194

تَشُكْ سُقْدا بَلْكُرارْ *təxük suvda bəlgürər*

تۆشۈك سۇدا بىلىنەر.

بۇ ماقال بىرەر ئىشنى قىلىشتا ماختانغۇچى ئادەمگە قارىتا «ئىشىنىڭ ياخشى - يامانلىقى كېيىن بىلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئېيتىلىدۇ.

تَشكْ təxik ئاچ كۆز. قارنى تويسىمۇ، كۆزى تويمايدىغان ئادەم.

تُشُكْ tüxük چۈشكۈن، ھۇرۇن، لامزىلله. تُشُكْ كِشِي *tüxük kixi* — ھۇرۇن كىشى.

تُشَكْ təxək تۆشەك، ئورۇن - كۆرپە.

تِشَكْ tixək ئىككى چىشلىق قوي.

تُلَكْ tələk ئېغىر - بېسىق، خاتىرجەم، بىغەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَجْ ايقَكْ تُقْ تُلَكْ *aq ạvək tok tələk*

ئاچ ئالدىراڭغۇ، توق بىغەم. ئوغۇزچە.

تُلَكْ tülək ھايۋانلار تۇلىيدىغان ۋاقىت. اُلْ قُوىْ تُلاكِنْدا كَلْدِي *ol koy tülәkində kәldi* — ئۇ قوي تۇلىيدىغان چاغدا كەلدى.// 503 I

تَلكْ təlik ئېغىز، تۆشۈك، جىرا.

تُقَكْ tüvək تۇپەك. سۆگەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دەرەخلەرنىڭ نوتىسىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل ئويۇنچۇق مىلتىق. بالىلار نوتىنىڭ ياغىچىنى پوستىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، نەيچىسىگە كۆمىلاچ تىقىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇشقاچ ئېتىپ ئويناىدۇ. قۇشقاچ ئاتىدىغان مىلتىق. ئۇ ياغاچنىڭ ئىچىنى كاۋاك قىلىپ ئويۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. چىگىلچە.

جُبَكْ qübək چۈچاق. بالىلارنىڭ چۈچىقى.

جِبَكْ qibək: جِبَكْ قُرْغُوىْ *qibək kuroquy* — چىۋ قۇرغۇي.

جَتُكْ qətük مۇشۇك. ئوغۇزچە. كُوكْ جَتُكْ *küwük qətük* — ئەركەك مۇشۇك.

جَجَكْ qəqək چېچەك، گۈل.

جَكَكْ qəkək چېچەك كېسىلى. چىگىلچە.

جَرِكْ qərik ئۇرۇش سېپى؛ قوشۇن، چېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ جَرِكْدا بِلْكا تِيرِ كْدا *alp qərikdə bilgə tərikdə*

باتۇر سەپتە سىنىلار، دانا يىغىندا.

جَرِكْ qərik ھەر نەرسىنىڭ قارشىسى، قارشى تەرىپى، ئوغۇزچە. ھەر نەرسىنىڭ ۋاقتى، نۆۋىتى.

I 504 جُرَكْ qərək توقاچ.//

جِلِكْ جِلِكْ qilik qilik چىك - چىك. ئۆچكىنى قىچقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جُنُكْ qünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى.

جُشَكْ qüxək يەم - خەشەك. سوغدچە.

دُلَكْ dülək ئاغزى پۈچۈلغان ساپال قاچا، ئاغزى كەمتۈك كوزا.

195 سِبَكْ sibək سۆزۈك. تۆگىمەننىڭ كېنى، تۆگىمەن تېشىنى چۆرگىلىتىدىغان تۆمۈر.//

سِبَكْ sibək شۇمەك. سۈيدۈك يېيىلىپ كەتمىسۇن، دەپ بالا بۆشۈكىگە قويۇلىدىغان نەيچە.

سِدُكْ sidük سۈيدۈك. بۇ سۆز سۈيدۈكنىڭ ھەممە تۈرى ئۈچۈن ئورتاق.

سِذِكْ siżik چاپاننىڭ بىر پېشى. بۇ سۆز «سِذِغْ *siżiq*» سۆزىگە قارىغاندا چىرايلىقراق ئاڭلىنىدۇ.

سُرُكْ sürük سۈرۈك. ھايۋانلار توپى. بِيرْ سُرُكْ قُوىْ *bir sürük qoy* —— بىر توپ قوي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُكُرْ سُرُكْ قُوىْ تَقْيِ يُنْدِي بِلا	*ügür sürük qoy təvi yundï bilə*
يُمُرْلَيُو اَرْكَنِنْ سُوتِنْ سَغارْ//	*yumurlayu ərkənin sütin saqar* I 505

[ئۈيۈر - سۈرۈك قوي، تۆگە، يىلقا بولسا گەر،
يىغىپ كېلىپ ئۆز ئەركىچە سۈتىنى ساغار.]

بىركىمنىڭ قوي، تۆگە، يىلقا پادىلىرى بولسا، ئۇلارنى ئۆزى خالىغانچە يىغىپ كېلىپ، سۈتىنى ساغىدۇ.

سُزُكْ süzüg سۈزۈك. سُزُكْ سُوقْ *süzüg suv* —— سۈزۈك سۇ. سۈزۈلگەن، تازىلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ياقۇت ۋە ياقۇتقا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «سُزُكْ *süzüg*» دېيىلىدۇ.

سَشُكْ səxüg شەشمك ~ يەشمك. باغلاقتىن بوشىتىلغان جانۋار. سَشُــكْ اَتْ *səxüg at* —— يەشمك ئات، باغلاقتىن بوشىتىلغان ئات، بوش ئات.

سَقُكْ səvüg: سَقُكْ نانْكْ *səvüg nəŋ* —— سۆيۈملۈك نەرسە.

سلِكْ silik سىلىق. سِــلِكْ اَرْ *silik ər* —— سىلىق ئادەم؛ پاكىز، زېرەك، يېقىملىق، شېرىن سۆزلۈك ئادەم.

شُبِكْ xəpik شۆپۈك. يېيىلگەن مېۋىنىڭ تاشلاندۇق قىسمى. بۇ سۆزدە «ش – *x*» ھەرپى «ج – *q*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

شُتُكْ xütük كالا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغان دۇۋەت.// I 506

شُتُكْ xütük: شُتُكْ سَقالْ *xütük saqal* —— ئۆچكە ساقال. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى «دۇۋەت»كە ئوخشىتىپ ئېيتىلغان.

شُــنُكْ xünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى. بۇ سۆزدە «ش – *x*» ھەرپى «ج – *q*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

كَبَكْ kəpək كېپەك. ئۇششاق مەرۋايىت «كَبَكْ يِنْجُو *kəpək yinqü*» دېيىلىدۇ.

كَبَكْ kəpək كېپەك. باش كېپىكى.

كُبُكْ köpük كۆپۈك. سۇ كۆپۈكى.

كُبُكْ köpük كۆپۈك. قازان قاينىغاندا سۇنىڭ يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدىغان كۆپۈك، شورپا كۆپۈكى.

كَجِكْ kəqik كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَيْنارْ اُكُزْ كَجِكْ سِيزْ بُلْماسْ *kaynar ögüz kəqiksiz bolmas*

قاينام دەريا كېچىكسىز بولماس.

بۇ ماقال بىرەر ئىشتا چارىسىزلىقتىن تېڭىرقاپ قالغان كىشىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن «بۇ ئىشنىڭمۇ چارىسى تېپىلىپ قالار» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

كجك köqük ساغرا؛ مىنگىشىش.

كجكْ kiqik كىچىك. ھەر نەرسىنىڭ كىچىكى.

كَذُكْ kəžük يامغۇرلۇق.// I 507

كَدُكْ kədük يۇڭدىن توقۇلۇپ،دۇبۇلغىنىڭ ئىچىگە كىيىلىدىغان بىر خىل باش كىيىم. 196 ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دۇبۇلغىغا ئوخشايدۇ.

كُدُكْ küdük: ايشْ كُـــدُكْ *ix küdük* — «ئىش - كۇش» دېگەن مەنىدىكى جۈپ سۆز بولۇپ، بۇ ئىككى سۆز ھەرۋاقىت بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرَكْ kərək كېرەك. «بُو كَرَكْمُـــو *bu kərəkmu* — بۇ كېرەكمۇ» دېگەن سۆزگە جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان سۆز.

كُرُكْ kərük كۆرۈك ~ كۆيەك. تۆمۈرچىنىڭ كۆرۈكى.

كُزَكْ kəzək كامان. بۆز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاب.

كَزِكْ kəzik كېزىك. بەدەنده تىترەك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل ئىسسىتما.

كَزِكْ kəzik: سَرِغْ كَزِكْ *sariq kəzik* — سېرىق كېسەل.

كَزِكْ kəzik كېزەك، نۆۋەت. سَنِكْ كَزِيكِينْكْ كَلْـــدِي *sənin kəzikin kəldi* — سېنىڭ كېزىكىڭ كەلدى.

كَزِكْ kəzik جۈرئەت. بُو ايشْتا سَنكا كَزِكْ كَرَكْ *bu ixta sənə kəzik kərək* — بۇ ئىشتا ساڭا جۈرئەت كېرەك. بۇ يەردىمۇ ئاساسىي مەنە يەنە يۇقىرىدىكىدەك «كېزەك، نۆۋەت» دېگەندىن ئىبارەت. // I 508

كُزِكْ küzik كوكۇلا چاچ. ئارغۇچە.

كَسَكْ kəsək كېسىك، توغرام. بىر نەرسىنىڭ بۆلۈكى. بِيرْ كَسَكْ اَتْماكْ *bir kəsək ətmək* — بىر توغرام نان.

كَفَكْ kəvəg (يۇمشاق «ك - *g*» بىلەن) بۇرۇن كۆمۈرچىكى.

كُفُكْ küvük: كُفُكْ مُوشْ *küvük mux* — ئەركەك مۇشۇك. چىگىلچە.

كُلُكْ külük: كُلُكْ نانْكْ *külük nəŋ* — ئۆتنە ئېلىنغان نەرسە.

كُلُكْ kəlük ئۇچا، دۇمبە؛ كۆلۈك. يۇك ئارتىلىدىغان ئۇلاغ.

كَمَكْ kəmək بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. بۇنىڭدىن يېپىنچا قىلىنىدۇ. قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.

كُنَكْ kənək ئۇرۇق.

مَزَكْ məzək (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن): اِتْ مَزَكِـــي *it məzəki* — ئىت پوقى.

نَتَكْ nətəg «قانداق» دېگەن سوراق ئالمىشى. نَتَكْ سَنْ *nətəq sən* —— قانداق سەن؟

نَجُكْ nəqük نېچۈك، نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. نَجُكْ بَرْدِيْكْ *nəqük bardïŋ* —— نېمە ئۈچۈن باردىڭ؟ ياباقۇچە.// 509 I

نَلُكْ nəlük نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. باشقا قەبىلىلەر تىلىدا.

نَرَكْ nərək نېمىگە كېرەك، نېمە ئۈچۈن كېرەك. بُو سَنكا نَرَكْ *bu saŋa nərək* —— بۇ ساڭا نېمە ئۈچۈن كېرەك. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ناكَراكْ *nə kərək*» بولۇپ، ئىككى ھەرپ چۈشۈرۈپ قويۇلغان.// 197

بَجَلْ pəqəl پىچىلغان. سۈننەت قىلىنغان خوتۇن، ئاختا قىلىنغان ئەركەك، پىچىپ تاشلانغان ئات ۋە باشقا ھايۋانلار.

بَشِلْ baxïl ئالا باش. بَشِلْ قُوىْ *baxïl qoy* —— ئالا باش قوي. بىر شېۋىدە.

بَدَلْ اَرْتْ bədəl art بەدەل ئارت. ئۇچ بىلەن بارسغان ئارىلىقتىكى بىر داۋان[1].

تَسَلْ tasal چۆگەن ئويۇنىدا مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق. بۇ سۆز «تَلاسْ *talas*» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچە «مٰافِى ٱلاَرْضِ عَلاٰقٌ» دېگەن ئىبارىدىكى «ئوتلاق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «عَلاٰقْ» سۆزىنىڭ «لَعٰاقْ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ.

تَگُلْ təgül تۆگۈل. ئوغۇزچە. بۇ سۆز ئارغۇلارنىڭ «داغْ اُلْ // *daq ol*» دېگەن سۆزىدىن كەلگەن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى ئىككى «ا - ئەلىف»نى چۈشۈرۈپ قويغان ۋە «د - *d*» ھەرپىنى «ت - *t*»غا، «غ - *q*» ھەرپىنى «ك - *g*»گە ئالماشتۇرۇپ قويغان. 510 I

جِغِلْ تِغِلْ qïoqïl tïoqïl: اُقْ كِيشْ اِجْرا جِغِلْ تِغِلْ قِلْدِي *oq kix iqrə qïoqïl tïoqïl qïldi* —— ئوق ساداق ئىچىدە چىغىل - چىغىل (غىچىر - غىچىر) قىلدى.

جِگِلْ qigil چىگىل. ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى: بىرىنچىسى، بارسغانىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قُياسْ *quyas*» شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر. ئىككىنچىسى، «طرازْ - تالاس» شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىگىل»

---

[1] ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال چېتى بىلەن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېتىدىكى داۋان.

دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ «چىگىل» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىمىش: زۇلقەرنەين ئارغۇ ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار ماڭغۇسىز دەرىجىدە پاتقاق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن زۇلقەرنەين پارس تىلىدا «ايىن جكِلْ اَسْتْ – نېمىدېگەن ياماق پاتقاق»دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ، بۇ قورغان «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «جكِلي *qigili*» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىنچە ئەتراپلارغا يېيىلغانكەن. ئوغۇزلارمۇ شۇ ئەتراپلاردا ياشىغان ۋە چىگىللەر بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ//كەلگەن. ئوغۇزلار چىگىل شەكلىگە كىرىۋالغان باشقا I 511
تۈرك قەبىلىلىرىنىمۇ «جكِلْ *qigil*» دەپ ئاتايدۇ. ئوغۇزلار يەنە جەيھۇندىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان يەرلەردە ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «جكِلْ *qigil*» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خاتا. ئۇچىنچىسى، قەشقەردىكى بىرمۇنچە يېزا ـ
قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ//«جكِلْ *qigil*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارمۇ 198
بىر يەردىن تارقالغان.

جُمُلْ qomul چومۇل. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

سُكَلْ səgəl كېسەل، ئاغرىق. ئوغۇزچە.

سِكِلْ sigil سۆگەل.

قِزِلْ k,ïzïl قىزىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بَلْسا يَشِلْ كَذارْ

kïlïnu bilsə kïzïl kəžər yaranu bilsə yaxïl kəžər

قىلىقلىناي دېسە قىزىل كېيەر، ياراي دېسە يېشىل كېيەر.

يەنى خوتۇنلار ئېرى بىلەن خۇش مۇئامىلىدە بولماقچى بولسا، قىزىل يىپەك كىيىدۇ؛ غىلجىڭلىق قىلماقچى بولسا، يېشىل يىپەك كىيىدۇ. بۇ ماقال خوتۇنلارنى ئېرىگە دائىم خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

قِزِلْ k,ïzïl قىزىل. قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. شېئىردا مۇنداق
كەلگەن:// I 512

قِزِلْ سَرِغْ اَرْقَشِبْ *kïzïl sarïoq arkaxïp*

يِپكِنْ يَشِلْ يُزْكَشِبْ *yipkin yaxïl tirkəxip*

بِرْ بِرْ كَرُو يُرْكَشِبْ *bir bir kərü yərgəxip*

يَلِنكُقْ اَنِ تَنْكَلَشُورْ *yalïŋuk anï taŋlaxur*

[قىزىل، سېرىق (چېچەكلەر) بىر - بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،
بىر - بىرىگە يۆگىشىپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.]

قىزىل، سېرىق چېچەكلەر قات - قات ئېچىلىپ، يېشىل رەيھانلار بىر - بىرىگە يۆمىشىپ كەتتى، كىشىلەر ئۇلارغا قاراپ تاڭ قېلىشتى.

كَفَلْ kəvəl يورغا. كَفَلْ اَتْ *kəvəl at* —— يورغا ئات.

بِيجِمْ pïqïm پىچىم، تىلىم. بِيرْ بِيجِمْ قاغُونْ *bir pïqïm kaoqun* —— بىر تىلىم قوغۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُغِمْ booqïm بوغۇم. بارماقلارنىڭ بوغۇمى، قومۇش ۋە بامبۇكنىڭ بوغۇمىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// 513 I

بُكُمْ büküm: بُكُمْ اَتُكْ *büküm atük* —— ئايالچە ئۆتۈك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى بۇ سۆزنى «مُكِمْ *mükim*» ياكى «مُكِنْ *mükin*» دەيدۇ. بۇنىڭدا «ب – *b*» ھەرپى ئورنىغا «م – *m*» ھەرپى، «م – *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن – *n*» ھەرپى ئالمىشىپ كەلگەن. مېنىڭچە بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس. لېكىن، قىپچاق ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئاۋام خەلقى بۇ سۆزنى شۇنداق ئىشلىتىدۇ.

تَرِمْ tarïm تېگىنىلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ - ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا - خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا «اَلْتُنْ تَرِمْ *altun tarïm*» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِمْ tarïm كۆل ۋە قۇملۇقلارغا قويۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا).

تَـــرِمْ tarïm تـاريم. ئۇيغـۇرلار چېگرىسـىدىكى «كُجـــا *kuqa* —— كـوچا» دېگـەن يـەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بـۇ يـەر «اسمـــى تَـــرِمْ *usmï tarïm*» مـۇ دېيىلىـدۇ. ئـۇ يـەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ «تَرِمْ *tarïm*» دېيىلىدۇ./// I 514 199

تُرُمْ turum بويلام. ئادەم بويى كېلىدىغان ئېگىزلىك ياكى چوڭقۇرلـۇق ئۆلچىمى. بـــيْرْ اَرْ تُرُمِي سُوقْ *bir ər turumï suv* —— (چوڭقۇرلـۇقى) ئادەم بويى كېلىدىغان سـۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تُرُم torum بوتا، بوتىلاق. تِشِي تُرُمْ *tïxï torum* —— چىشى بوتىلاق.

تِزِمْ tizim تىزىم، تىزىق. بِيرْ تِزِمْ يِنْجُو *bir tizim yinqü* —— بىر تىزىق ئۇنچە.

تُقُمْ tokum سويۇلىدىغان مال. بۇ سۆز كۆپىنچە سويۇلىدىغان ئاتقا ئىشلىتىلىدۇ.

تِكِمْ təgim تېگىم، پارچە. بِيرْ تِكِمْ تُرْماكْ *bir təgim türmək* —— بىر پارچە تۇرمەل.

تَلِمْ təlim تولا، كۆپ. تَلِـــمْ يَرْمـــاقْ *təlim yarmaq* —— كۆپ يارماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ بَشْلَرْ يُقْلدِيمَتْ	*təlim baxlar yuvaldïmat*	[تالاي باشلار دومىلىدى،
يَغِي اَنْدنْ يَقْلدِيمتْ	*yaqï andïn yavaldïmat*	يېغا ئاندىن ياۋاشلاندى،
كُجِي اَنِنْكْ كَقْلدِيمَتْ	*küqi anïŋ kəvəldimət*	كۆچى ئۇنىڭ ئاجىزلاشتى،
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي//	*qïliq qïnqa küqün siqdï*	قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

I 515

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۆچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۇزىگە قاتقان قانىنىڭ كۆپلۈكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.

تُلُمْ tolum ئۇرۇش قوراللىرى. بۇ كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم.

تِلِمْ tilïm تىلىم. بِيرْ تِلِمْ اَتْ *bir tilïm ət* —— بىر تىلىم گۆش. ئۇزۇنىغا كېسىلگەن ياكى تىلىنغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

دِدِمْ didim نىكاھ كېچىسى كېلىنگە كىيدۈرۈلىدىغان ئوتۇغات، تاج.

سَرِمْ sarïm سۇزگۈچ. ئىۋرىق ۋە كوزىغا ئوخشاش قاچىلاردىكى ئىچىملىكنى سۈزۈپ قۇيۇش ئۈچۈن، قاچىلارنىڭ ئاغزىغا باغلانغان يىپەك سۈزگۈچ.// I 516

سَغِمْ saqïm سېغىم. بِير سَغِمْ سُوتْ *bir saqïm süt* —— بىر سېغىم سۈت.

سُقِمْ sokˌïm ئوقيا ئوقمنىڭ ياغاچتىن قىلىنغان قۇيرۇقى. بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: بىر پارچە ياغاچ ئۇچى ئۇچلۇق تۆۋى تۇم قىلىپ يونۇلۇپ، ئىچى كاۋاك قىلىنىدۇ ۋە ئۇچ تەرىپىدىن تېشىپ ئوققا كىيدۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوق ۋېڭىلداپ ئۇچىدىغان بولىدۇ.

بَقِرْسُقِمْ bakˌïr sokˌïm «مرّيخ *mirrih* – مارس» يۇلتۇزنىڭ ئېتى.

قُجَمْ kˌuqam قۇچاق. بِيْرْ قُجَمْ نانْڭ *bir kˌuqam nəŋ* —— بىر قۇچاق نەرسە.

قُرُمْ kˌorum قورام تاش، قىيا تاش، توپلانغان مال ـ مۇلۈكمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُلْ قُرُمْ بُلْدِي *ol kˌorum buldi* —— ئۇ نۇرغۇن مال ـ مۇلۈككە ئىگە بولدى، يەنى نۇرغۇن مال تاپتى.

كَرَمْ kərəm گەرەم، گەمە. يۇقىرى ۋە تۆۋەن چىنلىقلار تىلىدا.// 200

كَرِمْ kərim تامغا تارتىلىدىغان گۇللۇك چايشاپ. تَامْ كَرِمِي *tam kərimi* —— تام چايشىپى.

بُتُنْ pütün ئىشەنچلىك، چىنپۇتكىلى بولىدىغان. جِينْ بُتُنْ //كِشِي *qïn pütün kixi* —— 517 I چىنپۇتكىلى بولىدىغان كىشى.

بُتُنْ pütün پۈتۈن، ساق، مۇكەممەل. بُتُنْ يَرْمَاقْ *pütün yarmakˌ* —— پۈتۈن يارماق، پۈچۈلمىغان يارماق.

بُذُنْ bożun خەلق، ئامما، ئاھالە، چىگىلچە.

بُرُنْ burun بۇرۇن.

بُرُنْ burun بۇرۇن، تۇمشۇق. تاغْ بُرْنِي *taoˌ burni* —— تاغ تۇمشۇقى، ھەرقانداق نەرسىنىڭ باش بۇرنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُنْ burun بۇرۇن، ئىلگىرى. اُلْ مَنْدِنْ بُرُنْ بَرْدِي *ol məndin burun bardi* —— ئۇ مەندىن بۇرۇن كەتتى. بۇ سۆز پەقەت مەنە جەھەتتە ئەرەبچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بُزِنْ buzïn (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بىر خىل زەھەرلىك ئوتنىڭ ئىسمى.

بَسَنْ basan ئارقا ئاش، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، نەزىر ئېشى «يُوغْ بَسَنْ *yoˌ basan*» دېيىلىدۇ.

بُغُـــنْ boqun بوغـۇم. قومـۇش بوغـۇمى، بارمـاق بوغـۇمى. بـۇ سـۆزدىكى «ن – *n*» ھەرپى «م – *m*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، بـۇ قائىدىگە مـاس كېلىـدۇ. شـېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 518

يارُبَّ جَعْدٍ فِيهِمْ لَوْ تَدْرِينَ
يَضْرَبُ ضَرْبَ السَّبْطِ الْمَقَادِيمَ

خۇددى ئەرەب تىلىدا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان «لَـــمْ» نىڭ «لَـــنْ» بولۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش.

بَقَنْ bak¸an بويۇن ھالقا، چەمبەر. ئالتـۇن ۋە ئالتـۇنغا ئوخشـاش نەرسـىلەردىن ياسـالغان بويۇن ھالقا «اَلْتُنْ بَقَنْ *altun bak¸an*» دېيىلىدۇ.

بِقِنْ bïk¸ïn بېقىن.

بُكِنْ bükin ئەرلىكى يوق ئادەم، ئەرلىكى زەئىپ كىشى.

بُكَنْ bügən سوقۇر ئۇچەي.

بُكَنْ bükən ھىند قوغۇنى.

بُلُنْ bulun تۇتقۇن، ئەسىر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَبَنْكْ قُلْسامْ اُذُو بارِبْ	*abaŋ ḳolsam użu barïp*
تُتَرْ اَرْدِمْ سُسِنْ تارِبْ	*tutar ərdim süsin tarïp*
بُلُنْ قِيلِبْ بَشِي يارِبْ	*bulun ḳilïp baxï yarïp*
يُلُغْ بَرْجا مَنكا يغدِي//	*yuluoŋ barqa maŋa yïoqdï*

I 519

[ئەگەر خالىسام قوغلاپ بېرىپ،
قوشۇنىنى تارمار قىلىپ تۇتاتتىم،
ئەسىر قىلىپ بېشىنى ياراتتىم،
ماڭا بار - يوق نېمىسىنى تۆلەم مال قىلىپ قويدى.]

يېڭىلگەن بىر كىشى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئەگەر مەن خالىسام، ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، قوشۇنىنى تارمار قىلار ئىدىم ۋە ئۆزىنى تۇتقۇن قىلىپ، باش - كۆزىنى يارار ئىدىم؛ لېكىن، جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالدىمغا

نۇرغۇن مال قويدى، مەن ئۇنى قويۇپ بېرىپ ئۆزۈمدىن مىننەتدار قىلدىم.

تَبَنْ tapan تۆگىتاپان (ئۆسۈملۈك).

تُبُنْ tüpün ئاشنىڭ تۈۋى، قازان تۈۋى. غىزا ـ تاماقنىڭ قالدۇقى. ئۇچلۇقلار تىلىدا.

تَذُنْ tażun تايىنچا. ئىككى ياشلىق كالا. بۇنىڭ چىشىسى «تِشِي تَذُنْ *tixi tażun*» دېيىلىدۇ.

تُذُنْ tużun يېزا ئاقساقلى، يېزا باشلىقى؛ كۆكبېشى.

تُتُنْ tütün تۈتۈن، ئىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

201

520 I

اُوتْ تُتُنْ سُزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقْ سُزْ بُلْماسْ

ot tütünsüz bolmas yigit yazuqsuz bolmas

ئوت تۈتۈنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس.

تُكُنْ tügün تۈگۈن.

تِكَنْ tikən تىكەن. بۇ سۆزنىڭ يېنىك ۋە قىسقا شەكلى شۇنداق. قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ سۆز ئىككى «ك» بىلەن «تِكَّنْ *tikkən*» بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بۇ سۆز «تىكمەك، قادىماق، سانجىماق» مەنىلىرىدىكى «تِكْدِي *tikdi*» سۆزىدىن ئېلىنغان. «تِكَّنْ *tikkən*» سۆزىدىكى بىرىنچى «ك» سۆزنىڭ ئەسلى تومۇرىدىكى «ك» بولۇپ، ئىككىنچىسى «ك» سۈپەت ياساشقا لازىم بولغىنى ئۈچۈن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن: «گۆشنى زىخقا تارتتى» مەنىسىدىكى «تَقْدِي اَتْنِي *təvdi ətni*» دېگەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرىمىز دېسەك، «اَتْنِي تَقْكَانْ *ətni təvgən*» دەيمىز.

دېمەك، بىر سۆزدىن سۈپەت ياساشتا، ئۈنىڭغا بىر «ك» ھەرپى قوشۇلىدۇ. «اَرْ جُمْدِي سُقْدا *ər qomdi suvda* —— ئادەم سۇغا چۆمدى» جۈملىسىدىكى «جُمْدِي سُقْقا *qomdi suvka*» سۆزىدىن سۈپەت ياسىغاندا «سُقْقا جُمْكَانْ اَرْ *suvka qomgən ər*» 521 I بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ سۆزنىڭ تومۇرىغا بىر «ك» قوشۇلغان. ئەگەر سۆزنىڭ ئۆزىدە «ك» بولغان تەقدىردىمۇ، سۈپەتكە ئايلانىدۇرۇش ئۈچۈن، يەنە بىر «ك» قوشۇپ، قاتلاپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُراغُتْنِي سِكْتِي *ər uraqutni sikti* —— ئەر خوتۇننى سىكتى» دېگەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرىمىزكچى بولساڭ، «سِكَّانْ اَرْ *sikkən ər*»

دەيسەن. «تِكَّـــنْ *tikkən*» سۆزىمۇ شۇنداق. يېنىكلىتىش ئۈچۈن كېينكى «ك» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

تُلُنْ tulun چېكە. ئادەمنىڭ چېكىسى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

تُلُنْ tulun يۈگەننىڭ ئوڭ ۋە سول چېكىلەكلىرىدىكى نەرسىلەر.

تُلُنْ tolun تولۇن. تُلُنْ اَىْ *tolun ay* — تولۇن ئاي، ئون تۆت كۈنلۈك ئاي.

تُمَنْ tümən تۈمەن. قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ نامى.

تَمَنْ təmən تۆمۈنە. تَمَنْ يِنْكْنا *təmən yiŋnə* — تۆمۈنە.

تُمَنْ tümən تۈمەن، كۆپ، نۇرغۇن. تُمَـــنْ تُرْلُـــكْ سُـــوزْلادِي *tüman türlüg sözlədi* — تۈرلۈك - تۈمەن سۆزلەرنى قىلدى.// I 522

تُمَنْ tümən تۈمەن. تُمَنْ مِنْكْ *tüman miŋ* — مىڭ كەررە مىڭ، يەنى بىر مىليون. تُمَـــنْ مِنْكْ يَرْماقْ *tüman miŋ yarmaq* — بىر مىليون يارماق.

تُسُنْ tosun توسۇن. مىنىلمىگەن تاي.

جُبَنْ qoban يېزا ئاقساقلىنىڭ ياردەمچىسى.// 202

جِقَنْ qïq,an جىيەن بالا. ھامماچىنىڭ ئوغلى.

جَكُنْ qəkün مولۇن ئاسلىنى.

جُكَنْ qəgən چۆگەن، چۆگەن ئويۇنى.

سَبَنْ sapan ساپان، قوش.

سَبَنْ sapan تېرىقچىلىق. يەر تېرىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدرِشْ بُلْسا اُرْتْكُنْ دا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrïx bolsa ərtkündə irtəx bolmas

ساپان ۋاقتىدا پۇختىلىق بولسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

بۇ ماقال كېيىن جاڭجال چىقماسلىقى ئۈچۈن، ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَغُنْ saoqun قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان. تۈرك تېۋىپلىرى «اَتا سَغُنْ *ata saoqun*» دېيىلىدۇ.// I 523

سِغَنْ siɵqan:سِغَنْ سَجْ *siɵqan saq* — سىلىق چاچ، بۇدۇر ئەمەس چاچ.

سُكَنْ sükən سۈكەن.

قَجَنْ qaqan قاچان. قَجَنْ كَلْدِنْكْ *qaqan kəldiŋ* — قاچان كەلدىڭ؟ بۇ سۆز بەزىدە ۋاقىت ياكى شەرت يارەمچىسى مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجَنْ بَرْسا سَنْ *qaqan barsa sən* — قاچان بارىدىغان بولساڭ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يەنە «ناۋادا» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. لېكىن، ئاساسىي مەنىسى بىرىنچى مەنىدۇر.

قَذِنْ qaźin «قېينىتا، قېينانا» دېگەن سۆزلەردىكى «قېيىن». قىپچاقلار بۇ سۆزنى «ز – *z*» بىلەن ئېيتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَدَشْ تِيمِيشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِيشْ قَيْمِيشْ

qadax təmix qaymaduq qaźin təmix qaymix

قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ.

بۇ ماقال تۇغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرِنْ qarin قېرىن. قَرِنْ اَتْماقْ *qarin atmaq* — قېرىن ئاتماق، قېرىننى قارىغا ئېلىپ ئېتىش. بۇنىڭدا سويۇلغان مالنىڭ قېرىنى نىشان قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئوق ئېتىلىدۇ. تەگكۈزەلمىگەن كىشى گۆشتىن بىر پارچە ئالىدۇ.// 524 I

قُرُنْ qorun قۇرۇم. تۇرخۇن، تام ياكى ئوچاقنا چاپلىشىپ قالغان ئىس.

قُقُنْ qoqun ئۇچقۇن.

قَلِنْ qalin قېلىن؛ نۇرغۇن. قَلِنْ سُو *qalin sü* — نۇرغۇن قوشۇن.

قُلُنْ qulun قۇلۇن.

قُلَنْ qolan تۆشلۈك، تۆشباغ. قُلَنْ اَتِي *qolan əti* — ئاتنىڭ تۆشلۈك تۇرىدىغان يېرى.

كَتَنْ kətən جاپا ـ مۇشەققەت، قىينىچىلىق، يوقسۇللۇق. جاپا ـ مۇشەققەت چەككەن كىشىگە «كَتَنْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي *kətən kördi kərəgü yüźti*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «كەمبەغەللىكىدىن شۇنچىلىك جاپا ـ مۇشەققەت تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۆزى يۇدۇپ يۇرىدىغان ھالغا يەتتى» دېمەكتۇر.

كُدَنْ küdən بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى.

كُبَنْ kübən تۆگىنىڭ چومى، ئاتنىڭ ئېگەر ـ توقۇمى قاتارلىق ئات ـ ئۇلاغ جابدۇقلىرى. ئوغۇزچە.// 203

كُـــــرِنْ kürin كۆشـۈك. قوغـۇن ـ تـاۋۇز، تەرخەمـەك ۋە شـۇنىڭغا ئوخشـاش مېۋىلـەرنى
I 525 توشۇيدىغان كاجۇۋا. //

كُزَنْ küzən سېسىقكۆزەن. قۇشقاچ، ئېتىز چاشقىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جانىدارلارنى ئۆۋلايدىغان، چاشقان جىنسىدىن بولغان بىر خىل ھايۋان.

كُسَـــنْ küsən كۈسەن. «كۈچا» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان.

كَلِنْ kəlin كېلىن.

مۇشـۇ بـابلاردىكى بـۇ خىـل ئىسـىملارنىڭ ئوتتـۇرا ھەرپـى فـەتھىلىك بولغـانلىرىنى تۈركـي يېزىقتـا يازمـاقچى بولسـاق، فـەتھىنى «ا ـ ئـەلىف» بىلـەن يېزىش لازىم ئىدى. مەسىلەن: «تۆگىتاپىنى» دېگەن سۆز «تَبَنْ tapan» شەكلىدە يېزىلغىنىدەك «ھەوئ تابان tapan» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا بۇ سۆزنى ئەرەبچە يېزىق بىلەن يازغاندا لازىم بولمايدىغان ئىككى «ا ـ ئەلىف» قوشۇلغان بولىدۇ. بـۇ «ا ـ ئـەلىف»لـەر فەتھىلـەرنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملىدىن، ئوتتۇرىسى زەممىلىك بولغان «تُبُنْ tüpün ـــ غىزا ـ تاماق قالدۇقى» دېگەن سۆز ئىكـى «و ـ ۋاۋ» قوشـۇلۇپ «ھەوھ توبـون tüpün» شـەكلىدىمۇ يېزىلىشـى مۇمكىن. «كَلِنْ kəlin» سۆزى تۈركـي يېزىق بىلـەن يېزىلغانـدا «ھېچ كـالىن kəlin» بولىدۇ. قائىدە شۇنداق. مەن ھەممىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ھەرپى مەد
بىلـەن ھەرپى لىنىدىن//بىرەرىنى قوشـۇش مۇمكىن بولسـىمۇ، توغرىسى ۋە تۈزۈكى I 526
كىتابتا كۆرسىتىلگىنىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «فَعَلْ» سۆزى «فَعالْ» سۆزىنىڭ، «فُعَلْ» سۆزى «فُعالْ» سۆزىنىڭ، «فِعَلْ» سۆزى «فِعالْ» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسىدۇر. سـوزۇپ تەلەپپـۇز قىلىـش سـۆزنىڭ ئەسـلىدىن ئۇزاقلىشـىپ كەتكـەنلىك بولمايـدۇ؛ قىسقارتىلسا، سۆز يېنىكلىشىدۇ، يېنىك بولغىنى تېخىمۇ توغرا.

مۇجەررەت سۆزلەر[1] بابلىرى تۈگىدى.// I 527

[1] مۇجەررەت سۆزلەر ـــ ئەسلىي تەركىبىدە ھېچقانداق ھەرپ قوشۇلمىغان سۆزلەر.

بىرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى
ئارىسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان
سۆزلەر بابلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدە ھەر خىل
ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قاغُتْ k,aoqut تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۇال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۇگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ.

جاتِرْ qatïr چېدىر.

جاتِرْ qatïr نۆشۈدۈر. كۇچا شېۋىسىدە.

جاجِرْ qaqir چېدىر. ئوغۇزلار بۇنى «جاشِرْ *qaxïr*» دەيدۇ.

528 I
204

ساتِرْ satïr «هوي هارىمى» دېگەن مەنىدىكى تىل. ///

ساغِرْ saoqïr ساغىر. تۇۋى تار، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچا. ئۇنىڭدا ئىچىملىك ساقلىنىدۇ.

سِيبِزْ sibiz: سِيبِزْ كِشِي *sibiz kixi* —— قېرىلىقتىن دۆتلىشىپ كەتكەن كىشى.

تُودَشْ tüdəx: تُودَشْ نانْكْ *tüdəx nəŋ* —— تۇرداش نەرسە، بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان، بىر جىنستىن بولغان نەرسىلەر. بۇ سۆز «تۇك» مەنىسىدىكى «تۇ *tü*» سۆزىدىن كەلگەن. ھايۋان ئۇچۇن «بُو اَتْ نا تُولُكْ *bu at nə tülüg* —— بۇ ئات قانداق رەڭدە» دېيىلىدۇ. «دَشْ *dəx // dax*» تەڭداشلىق ۋە يېقىنلىقنى بىلدۇرىدىغان بىر قوشۇمچىدۇر. بىر ئاندىن تۇغۇلغان ئىككى بالا «قَرِنْدَشْ *qarïndax*» دېيىلىدۇ. چۇنكى، «قَرِينْ *qarïn*» سۆزىگە «دَشْ *dax*» قوشۇلۇش بىلەن «بىر قېرىندا ياتقان» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەمچەك «اَمِكْ *əmik*» دېيىلىدۇ، بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى بالا «اَمِكْدَشْ *əmikdəx*» دېيىلىدۇ. بىر يەرلىك بولغان ئىككى

كىشى «يېيرْدَشْ yərdəx» دېيىلىدۇ. يېقىن بىر تۇغقان «قَىدَشْ kadax» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاچا» دېگەن مەنىدىكى «قا ka» سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا «دَشْ dax» قوشۇلغاندا، «بىر قاچىدا//يەنى ئاننىڭ قارنىدا بىللە I 529
ياتقان» دېگەن بولىدۇ. «كُنكُلْدَشْ køŋüldəx» سۆزىمۇ شۇنداق بولۇپ، «قەلبداش، يۇرىكى بىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىدىكى «تُودَشْ tüdəx» سۆزىمۇ شۇنداق ياسالغان بولۇپ، «رەڭگى بىر»، «تۇرداش» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ.

تِيدِشْ tidix تىيىش، توسقۇنلۇق، توسقۇن بولۇش.

كاكُشْ kəküx ئىششىققا سۈرۈلىدىغان دورا، دېۋىرقاي.

بالِغْ baliоq ياىدار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْمِشْ اَژُنْ بُسُوغِنْ قِلْمِشْ اَنِ بالِغْ *urmïx azun pusuoqïn kïlmïx anï balïoq*

اَمْ سَمْ اَنكَرْ تِلانِبْ سِزْدا بُلُرْ يَقِغْ *əm səm aŋar tilənip sizdə bulur yakïoq*

[دۇنيا تۇزىقىنى قۇرۇپ، ئۇنى ياىدار قىلدى،

ئۇنىڭغا دورا ـ دەرمان ئىزدىسە، داۋانى سىزدىن تاپىدۇ.]

ئۆزىنىڭ ھالىنى ئېيىتىپ شۇنداق دەيدۇ: زامان مېنى جاپا ـ مۇشەققەت تۇزىقىغا ئىلىنىدۇرۇپ، ياىدار قىلدى؛ كېيىن چارىسىنى ئىستىدى ۋە سېنىڭ يېنىڭدا دورا ــ داۋا تاپتى.

تاتِغْ tatïoq تاتىق ~ تېتىق؛ تاتلىق. بۇ سۆز «تاتِغْ تالِغْ *tatïoq talïoq*» دەپ قوشۇپ I 530
ئېيتىلىدۇ.//

بِيشِكْ bəxik بۆشۈك.

دِيدَكْ dədək كېلىنىڭ يات كىشىلەرگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن بېشىغا ئارتقان پۈركەنچىسى.

بِيلَكْ bələk بۆلەك، سوۋغات، تارتۇق.

تُونَكْ tünək قاماقخانا، زىندان. بارسغانچە.

سُوجِكْ süqik چۈچۈك، تاتلىق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تاتلىقى.

سُوجِكْ süqik هاراق، مەي. بۇ سۆز بۇ يەردە يۇقىرىقى سۆزنىڭ ئەكسىچە بولغان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى هاراقنى «قِزِلْ سُوجِكْ *kïzïl süqik*» دەيدۇ.// 205

سِيزِكْ səzik سېزىك، گۈمان؛ پىكىر.

كُوبِكْ küpik پاختىلىق تون.

كُوشِكْ kəxik پۈركەنچە، پەردە؛ پاناھ.

كُولِكْ kəlik كۆلەڭگە، سايە.

قاغِلْ kˌaoqïl ئۇزۇم نوتىلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قل ساڤي قَلْماسْ قاغِلْ باغي// يَزِلْماسْ I 531

kˌal savï kˌalmas kˌaoqïl baoqï yazïlmas

قېرىلار سۆزى بىكار كەتمەس، تال چىۋىق باغ يېشىلمەس.

بِيرِمْ bərim بېرىم، قەرز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِمْجي اَرْسْلانْ بِيرِمْجي سِجْغانْ *alïmqï arslan bərimqi sïqoqan*

ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

بِيجِنْ biqin مايمۇن.

بِيجِنْ biqin بىچىن (مايمۇن). تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىل نامىلىرىدىن بىرى.

تِيمِنْ təmin ھېلى، بايا. تِيمِنْ كِلْدِمْ *təmin kəldim* —— ھېلى كەلدىم.

جُوذِنْ qoʒïn چويۇن · جُوذِنْ اَشِجْ *qoʒïn əxiq* —— چويۇن قازان.

سُوغُنْ sooqun پىياز. بۇ سۆز «سُوغَنْ *sooqan*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

سُوغَنْ sooqan: سُوغَنْ يِلانْ *sooqan yïlan* —— بوغما يىلان.

سِيغُنْ sïoqun بۇغا. يىلتىزى ئادەمگە ئوخشايدىغان، جىنسىي ئاجىزلىقتا داۋا بولىدىغان گىياھ «سِيغُنْ اُتِي *sïoqun otï* —— ئادەمگىياھ» دەپ ئاتىلىدۇ. پارسچە//«اِسْتَرنك» دېيىلىدۇ. بۇ ئوتنىڭ ئەركىكى ۋە چىشسىز بولۇپ، ئەركىكى ئەرلەرگە، چىشسىز ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ. I 532

سِيغُنْ sïoqun سۈغۈن. سِيغُنْ سَمُرْ *sïoqun samur* — سىغۇن سامۇر. بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن يەرنىڭ نامى.

جاذَنْ qażan چايان.

لاِجِنْ laqïn لاچىن. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش. باتۇر يىگىتلەرمۇ «لاجِنْ *laqïn*» دېيىلىدۇ.

فاعولْ faul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

قاتُونْ kˌatun خوتۇن، خېنىم. ئافراسىياپنىڭ قىزلىرىغىلا خاس نام. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

خانْ اِيشِي بُلْسا قاتُونْ اِيشِي قَلِيرْ

han ïxï bolsa kˌatun ïxï kˌalïr

خاننىڭ ئىشى بولسا، خېنىمنىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار.

206 بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «اِذَا جَاءَ نَهْرُاللهِ بَطَلَ ⁄⁄ نَهْرُ عِيسٰى» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

قاغُونْ kˌaoqun قوغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

I 533 قاغُونْ قَرْما ⁄⁄ بُلْسا اِذِيسِي اِكّي اَلكِنْ تَكِيرْ

kˌaoqun kˌarma bolsa iżisi ikki ɘlkin tɘgir

قوغۇن تالانسا، ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار.

بۇ ماقال مال ئىگىسىنىڭ ئۆز مېلىغا بولغان ھېرىسلىقىنى كۆرسىتىشكە ئىبىتىلىدۇ.

لاغُونْ laoqun ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياق. ئۇنىڭ بىلەن سۈت،

I 534 قېتىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىچىلىدۇ. ⁄⁄

بُقاجْ اَرْتْ buḳaq art بۇقاچ ئارت. بىر داۋاننىڭ نامى.

بُقـــاجْ buḳaq ساپال قاچا. «اَشِـــجْ بُقـــاجْ *axiq buḳaq* —— قازان - قومـۇچ» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تَتارْ tatar تاتار. تۈرك خەلقلىرىدىن بىرى.

تَغارْ taoqar تاغار. ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچىلىنىدىغان قاپ.

تَڤارْ tavar تاۋار، مال.

جَڤارْ qavar چاۋار، تۇتۇرۇق. بۇ سۆز «جَڤارْ جُڤارْ *qavar // quvar* —— چاۋار - چاتقال» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ. 535 I

سُقارْ soḳar مۇڭگۈزسىز ھايۋان؛ ئايپاڭباش ئادەم. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مۇڭگۈزى يوق قوي «سُقارْ قُوىْ *soḳar ḳoy*» دېيىلىدۇ.

خُزارْ hozar خوزار. تۈرك ئەللىرىدە بىر يەرنىڭ نامى.

كُفازْ küvəz تەكەببۇر، ھاكاۋۇر.

مَرازْ maraz قاراڭغۇ كېچە.

مَـــرازْ maraz مەدىكار، كۈنلۈكچى. بۇ سۆز ئارغۇ ۋە ياغما تىللىرىدا «خِيـــارْ مَـــرازْ *hïyar maraz*» دېيىلىدۇ.

تَشُوغْ taxuoq توشۇق. توشۇشقا بولمىغان مال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

تُشاغْ tuxaoq تۇشاق ~ چۇشەك. ئات چۇشكى. ئاتنىڭ ئالدى پۇتىنى چۇشەپ قويمىغان چۇشەك.

بَجاقْ baqak, خرىستىئانلارنىڭ روزىسى.

تَلاقْ talak, تال. ئادەمنىڭ تېلى.

تِلاقْ tilak, ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. چىگىلچە.

I 536 سُلاقْ sulak, تال. قىپچاقچە. بۇ سۆزدىكى «س – s» ھەرپى //«ت – t» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەرەبچىدىكى «سِتٌّ» ۋە «سِدْسٌ» سۆزلىرىنىڭ «طَسْتٌ» ۋە «طَسٌّ» سۆزلىرىدىن ئۆزگەرگىنىگە ئوخشايدۇ. نەھۋ ئالىملىرى بۇنداق ئۆزگىرىشكە تۆۋەندىكى شېئىرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ: جَزىٰ اللّٰهُ بَنِي السَّعْلَاتِ عَمْراً وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ . بۇ يەردىكى «ناس» سۆزى «ناس» ئورنىدا كەلگەن.

بُدِيكْ büdik ئۇسسۇل. ئويناىدىغان ئۇسسۇل.

بَزاكْ bəzək بېزەك، زىننەت. بۇ سۆز «بَزَكْ bəzək» دەپمۇ يېزىلىدۇ.

تِراكْ tərək تېرەك.

تِلاكْ tilək تىلەك.

207 تُلاكْ tülək تۇلەك. تُلاكْ يِلْقِي *tülək yilqi* —— تۇلىگەن يىلقا، تۇلىگەن مال.//

تُكالْ tügəl تۇگەل. تولۇق. پۈتۈن بولغان نەرسىمۇ «تُكالْ *tügəl*» دەيىلىدۇ. تُكالْ اَلْغِلْ *tügəl alqil* —— تۇگەل ئالغىن.

I 537 قِقالْ k,ival: قِقالْ بُرُنْ *kival burun* —— قاڭشارلىق، چىرايلىق//قىر بۇرۇن. بۇنداق بۇرۇن ھەممە كىشىگە ياقىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِي سَنِي قِيزْ	*ardï sənï kïz*	[ھارغۇزدى سېنى قىز،
بُودِي اَنِكْ تالْ	*bodï anïŋ tal*	بويى ئۇنىڭ تال،
يَيْلِرْ اَنِكْ اَرْتُجِي	*yaylïr anïŋ artuqï*	يېيىلۇر ئۇنىڭ ئارتۇچى،
بُرْنِي تَقِي قِقالْ	*burnï takï kïval*	بۇرنى تېخى قىر بۇرۇن.]

بىر قىزنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: زىلۋا بويلۇق قىز سېنى ئالداپ كەتتى، ئۇنىڭ بويى خۇددى ئارتۇچ دەرىخىدەك ئېگىلەتتى: بۇرنىمۇ قاڭشارلىق، كېلىشكەن بۇرۇن ئىدى.

جُرامْ quram يېنىك ئوق ئېتىش. بۇ ئۇسۇلدا ئېتىلغان ئوق ئادەتتىكى ئوقلاردىنمۇ يىراققا بارىدۇ. ئاتقان ئادەم// ئوڭدىسىغا يېتىپ ئاتىدۇ. بۇنداق ئېتىلغان ئوق «جُرامْ اُقِي quram oqi» دېيىلىدۇ. I 538

قُرامْ k̨uram: قُرامْ كِشِيلارْ kuram kixilər —— خۇددى خاقانىڭ يېنىدا ئولتۇرغانىدەك، دەرىجىلىرىگە قاراپ تەرتىپ بىلەن ئولتۇرغان كىشىلەر. «كِشِلارْ قُرامْ اُلْتُرُدِيلارْ kixilər kuram olturdilar —— كىشىلەر قۇرامىغا قاراپ ئولتۇرۇشتى» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

بُلانْ bulan بۇلان. قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشىي ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۇڭگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ، چىشىسى چۆكسە ئەركىكى، ئەركىكى چۆكسە چىشىسى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ.

تِكِينْ təgin بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەڭگى كۈمۈشتەك ساپ قۇل «كُمُشْتِكِينْ kümüx təgin»، قەھرىمان قۇل «اَلْبْ تِكِينْ alp təgin»، ئايىغى ياراشقان قۇل «قُتْلُغْ تِكِينْ kutluq təgin» دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز پەقەت خاقان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە، بۇ سۆز بىرەر يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى ياكى شۇنداق سۆز بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن:// «جَغْرِي تِكِينْ qaqri təgin —— قارچىغا تېگىن»، «كُجْ تِكِينْ küq təgin —— كۈچلۈك تېگىن» دېگەنگە ئوخشاشلار. I 539

بۇ سۆزنىڭ ئافراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار// ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ «قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۇنى ئۇنداق قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قوللاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى 208

پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر نەرسە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

تُزُونْ tüzün تۈزۈتلۈك، مۇلايىم، ياۋاش ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُوتُونْ بِرْلا تِرَشْما

tüzün birlə urux utun birlə tiraxmə

ياۋاش بىلەن ئېيتىش، ئېغىرنىڭنى كۆتۈرەر،

ئەسكى بىلەن تەڭ بولما، سېنى يەرگە قارىتار.

چۈنكى، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ياۋاش ئادەم كۆتۈرۈپ كېتىدۇ؛ ئەما ئەسكى ئادەم ساڭا زادى يول قويمايدۇ.

تُكُنْ tökün داغ، تامغا.

تُمانْ tuman تۇمان.

جَرُونْ qarun چىنار. ياغمىچە.// I 540

جِكِينْ qikin چۈجگۈن ئوت. ئۈزۈملۈك باغلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل باشاقلىق ئوت. ئۇنى هايۋانلار يەيدۇ.

جِكِين qəkin: جِكِينْ يِيِي *qəkin yïpï* — چېكىم يىپى. مەشۇت يىپ.

جِكِين qəkin چەكمە. يىپەك رەختكە زەر بېسىش. جِكِينْ جِكْنادِي *qəkin qəknədi* — (يىپەك رەختكە) زەر بېسىلدى.

سَمانْ saman سامان. چىگىلچە.

قُلانْ kˌulan قۇلان. ياۋا ئېشەك.

قَبانْ kˌaban قابان. ئەرلەر ئىسمى.

قُتانْ kˌutan قۇتان. ئەرلەر ئىسمى.

كُكانْ kögən كۆگەن. سېغىن ۋاقتىدا موزاي ياكى ئوغلاقنىڭ بوينىغا باغلايدىغان ئارغامچا. يل كُكانْ *yəl kögən* — هەسەن ـ هۇسەن.// I 541

ئاخىرىغا يەنە ھەرپ قوشۇلغان سالىم سۆزلەر

فَعْلىٰ fə'la فَعْلُ fə'lu فَعْلِ fə'li شەكىللىرىدە
ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىسىز سۆزلەر بابى

تُرْبِي turbï ئەگەشكۈچى، يارەمچى.

كُرْبــا kərpə: كُرْبــا اُوتْ *kərpə ot* — كۆرپە ئوت، قايتا ئۆسكەن ئوت. كُرْبــا يِمــشْ *kərpə yəmix* — ئىككىنچى پىششىقتىكى يېمەش. يازدا تۇغۇلغان ئوغۇلمۇ «كُرْبا اُغُلْ *kərpə oqul*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ۋاقتىدىن كېيىن تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاق ۋە موزايغىمۇ «كُرْبا *kərpə*» سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

كِرْبِي kirpi كىرپە. كىرپىنىڭ چوڭى «اُقْلُغْ كِرْبِي *okluq kirpi*» دېيىلىدۇ.

542 I 209 جَتْبا qatpa يېزا ئاقساقلىنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىشقا، تۇغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن ئالىدىغان سېلىقى. چىگىلچە. ///

كَنبْا kənpə كامپا، بىر خىل ئوتنىڭ ئىسمى. كەنچەكچە.

بَرْتُو bartu كەمزۇل، قىسقا پەلتو.

بُرْتا burta ئالتۇن ۋاراق، زەر ۋاراق.

تَخْتُو tahtu ئېگىرىلمىگەن مەشۇت.

سُكْتِي sokti كېپەك. بارسغانچە.

سُقْتُو sok,tu ھېسسىپنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گۆش دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ.

قَفْتُو k,ïvtu قايچا. چىگىلچە.

كِرْتُو kirtü قەسەم.

كِرْتُــــو kirtü ئىشەنچلىك، ھەقىقىي، راست؛ توغرىلىق، راستلىق. ئۆلگەن كىشى توغرىسىدا «اُلْ كِرْتُو يِيرْدا اُلْ *ol kirtü yərdə ol*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ راستلىق جايىدا، ئۇ توغرۇلۇق يالغان ئېيتىشقا بولمايدۇ» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن

ئېلىنىپ، «اُلْ تَنْكْرِيكا كِرْتِنْـدِي *ol tŋrigə kirtindi* —— ئۇ تەڭرىگە ئىشەنىدى، پەيغەمبەرنى تەستىقلىدى» دېيىلىدۇ.

I 543 بَرْجا barqa بارچە، ھەممە. بَرْجـا كَلْدِيلارْ *barqa kəldilər* —— // ھەممىسى كەلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُلْدَجِيقا مِنكْ يَغاقْ بَرْجا بِلا اَيْرُقْ تَياقْ

kŗoldaqïkŗa miŋ yaoqakŗ barqa bilə ayrukŗ tayakŗ

تىلەمچىگە بەر مىڭ ياڭاق، تايانغىلى بەر تاياق.

تىلەمچىگە مىڭ ياڭاق بېرىش مېنىڭ بۇرچۇم، ئۇنىڭ ئۈستىگە تايانغىلى ھاسا تاياقمۇ بېرىمەن.

تَرْجِي tərqi كۈنلۈكچى، مەدىكار.

تُنْجُو tunqu لوقما.

جُمْجا qəmqə چۆمۈچ، ئوغۇزچە.

جِنْجُـــو jinqü ئۇنچە، مەرۋايىت. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا، بۇ سۆزنىڭ بېشىدىكى «ج – *j*» ھەرپى «ى – يا»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

جَنْجُو qanqu نوغۇچ. خېمىر يايىدىغان ئەسۋاب.

سِنْجُو sinqü گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان، خۇيلىما.

شَنْجُو xənqü شەنچۇ. يۇقىرى چىن يولىدىكى بىر شەھەر. بۇ سۆزنى «ش – *x*» ھەرپىنى سوزۇپ «شانْجُو *xənqü*» ئوقۇش تېخىمۇ توغرا بولىدۇ.

قَمْجِي kąmqï قامچا. قِلِجْ قَمْجِي *kïlïq kąmqï* —— قىلىچلىق قامچا، ئىچىدە قىلىچى بار

I 544 قامچا. //

قَمْجِي k̨amqï ئات، كالا ۋە تۆگە قامچىسى، چۈسى. بۇ سۆز تولىراق «اَتْ قَمْجِيسِي *at kąmqïsï* —— ئات قامچىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

كَفْجِـــي kəvqi كەمچەن. قەشقەردىن ئۇيغۇر ئېلىگە قەدەر بولغان جايلاردا ئاشلىق ئۆلچەشكە ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئۆلچەم. بىر كەۋچى ئون رىتىلگە[1] تەڭ.

---

[1] رىتىل —— 306 گرامغا تەڭ ئېغىرلىق ئۆلچىمى.

كُمْجُو kəmqü كۆمۈك، دۇنيا دەپنە، كۆمۈلگەن ياكى توپلانغان بايلىق. تَقْغاجْ كُمْجُوسِي *tavoqaq kəmqüsi* — تاۋغاچ خەزىنىسى، قەدىمكى خەزىنە.

مَنْجُو manqu مانجۇ ~ مانچا. كاسپىلارغا بېرىلمىدىغان ئىش ھەققى. باشقا ئىش ھەقلىرىگە مۇنداق دېيىلمەيدۇ.

بُكْدا bəgdə خەنجەر.

بَلْدُو baldu پالتا.

تَمْدُو tamdu ئوت، تۇتۇرۇق. بۇ «تَمْدُقْ *tamduq*»مۇ دېيىلىدۇ.

جُكْدِي qəkdi: جُكْدِي اُلْخسا *qəkdiuluhsa* — زاڭاق.

545 I

سَمْدا samda سەندەل. پۇتقا كىيىدىغان سەندەل. چىگىلچە.//

210

سِنْدُو sïndu//قايچا. ئوغۇزچە.

قَمْدُو qamdu بويى تۆت گەز، ئېنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بۆز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، سودا ـ سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بۆز كونىرسا، ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ ئۈستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ.

قَنْدا qanda «قەيەردە، نەدە» دېگەن مەنىدىكى سوراق ئالماش. «قَنْدا اَرْدِينْكْ *qanda ərdiŋ* — قەيەردە ئىدىڭ؟» بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَيْدا *qayda*» بولۇپ، بۇ يەردىكى «ن – *n*» ھەرپى «ى – يا» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. «قَيْدا *qayda*» سۆزى بولسا «قَيُودا *qayuda*»دىن كېلىپ چىققان.

قَرْدُو qardu قادى، قارا سوغۇق كۈنلىرى ئېقىن سۇ يۈزىدە پەيدا بولىدىغان ئۈششاق مۇز دانچىلىرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرْدُونِي يِنْجُو سَقِنْمانْكْ	*qardunï yinqü saqïnmaŋ*
تُزْغُونِي مَنْجُو سِزِنْمانْكْ	*tuzoqunï manqu səzinməŋ*
بُلْمادُقْ نانْكْ كا سَقِنْمانْكْ	*bulmaduq nəŋgə səvinməŋ*
بِلْكالارْ اَنِي يِيرارْ //	*bilgələr anï yərər*

546 I

[مۇز دانىچىسىنى ئۇنچە ھېسابلىماڭ،
سۇۋغاتنى مانچا دەپ سەزمەڭ،
ئېرىشمىگەن نەرسىگە سۆيۈنمەڭ،
بىلىملىك (كىشى)لەر ئۇنى ياقتۇرمايدۇ.]

سۇ يۇزىدە لەيلەپ يۈرىدىغان ئۇششاق مۇز دانىچىلىرىنى ئۇنچە ــ مەرۋايىت دەپ يۈرمە، سۇۋغات قىلىنغان يېمەكنى ئىش ھەققى دەپ سانىما؛ تاپالمىغان نەرسىگە سۆيۈنۈپ يۈرمە، مۇنداق قىلىشنى دانىشمەنلەر ياقتۇرمايدۇ.

كَنْدُو kəndü ئۆزى. اُلْ كَنْدُو اَيْدِي *ol kəndü aydi* —— ئۇ ئۆزى ئېيتتى.

كُنْدِي kündi پەس، پەسكەش، رەزىل. ئوغۇزچە. اُلْ كُنْدِي كِشِي اُلْ *ol kündi kixi ol* —— ئۇ پەسكەش كىشى ئۇ. «اُلْ *ol*» سۆزى بەزىدە جۈملە ئاخىرىدا تەكىت ئۇلانمىسى بولۇپ كېلىدۇ.

مُنْدا munda مۇندا، بۇ يەردە. اُلْ مُنْدا اُلْ *ol munda ol* —— ئۇ مۇندا ئۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 547

اَمْكَكْ سِزِنْ تُرْغُو يُوقْ مُنْدا تَمُو *əmgəksizin turoqu yok munda tamu*
اَذْكُولُكُكْ كُرْمَذِبْ اَزُنْ جِقارْ *əžgülüküg kərməžip azun qikar*

[بۇ جاھاندا ياشاپ بولماس چەكمەي جاپا،
ھالاۋەتنى كۆرمەي تۇرۇپ دۇنيا تۇگەر.]

بۇ دۇنيادا جاپا ـ مۇشەققەتسىز ياشاش ھېچ مۇمكىن ئەمەس، ھالاۋەت كۆرگۈچە، دۇنيا (ئۆمۈر) تۈگەپ قالىدۇ.

مَنْدا məndə مەنده.

مَنْدُو mandu بىر خىل تۈرك سىركىسىنىڭ ئېتى. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇزۇم شىرنىسىنى كۆپتە ئېچىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپ ھاراق قۇيۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بُغْرا buoqra بۇغرا. تۆگىنىڭ بۇغرىسى. «بُغْراخانْ *buoqra han* —— بۇغراخان» دېگەن ئات شۇنىڭدىن كەلگەن. // 211

بُكْرِي bügri بۈگرى، ئەگرى - بۈگرى.

تَتْرُو tətrü تەتۈر. ھەر نەرسىنىڭ تەتۈرى.

548 I **تُغْرُو** tuoqru قىلىچ، پىچاق ۋە خەنجەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سېپىنى چىڭىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تىقىپ قويۇلىدىغان ئىنچىكە تۆمۈر زىخچە.

تَكْرا təgrə چۆرە، ھالقا، دائىرە، كاجۇۋا. قُذُغْ تَكْرَسِي *kužuoq təgrəsi* — قۇدۇقنىڭ كاجۇۋىسى.

جُبْرا qupra كونا كىيىم.

جَغْرِي qaoqrï قارچىغا. جَغْرِي بَكْ *qaoqrï bəg* — چاغرى بەگ. ئەرلەر ئىسمى.

جِغْرِي qïoqrï چىغرىق، چاق. كُوكْ جِغْرِيسِي *kok qïoqrïsï* — پەلەك چاقى.

جِغْرِي qïoqrï تۇگمەن چاقى، چىغرىق. چاقپەلەك، يىپەك ئېگىرىدىغان چاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غالتەكلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

جَغْرِي اَلِب اَرْقُنْ مُنُبْ اَرْقَرْ يَتارْ *qaoqrï alïp arkun münüp arkar yətər*

549 I اَقْلَرْ كَيِكْ تَيْغَنْ اِذبْ تِلْكُو تُتارْ // *avlar kəyik tayoqan ïžïp tilkü tutar*[1]

[قارچىغا ئېلىپ، ئارقۇن (شالغۇت ئات) مىنىپ ئارقارغا يېتەر، كېيىك ئۇۋلار، تايغان قويۇپ تۈلكە تۇتار.]

قارچىغىسىنى قۇشلىتىپ، ئارغىماق ئېتىغا مىنىپ، ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ؛ ئۇزۇن قۇلاق، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن كېيىك ۋە تۈلكىلەرنىمۇ ئوۋلايدۇ.

سَغْرِي saoqrï ساغرا، تېرە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يەرنىڭ يۈزى ياكى تېرىسى «يِرْ سَغْرِيسِي *yər saoqrïsï*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «كِشِي سِغْرِيسِي يُوزْ *kixi saoqrïsï yüz* — كىشى ساغرىسى يۈز» دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئادەمنىڭ يۈزى ئىسسىق ـ سوغۇقتا كۆپ ئۈچراپ تۇرغاچقا، يۈزنىڭ تېرىسى چىڭ ۋە چىداملىق بولىدۇ.

سِغْرا sioqra ساي. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ ۋادا. ئوغۇزچە.

---

[1] بۇ شېئىر مۇشۇ سۆزدىن بىر سۆز ئالدىن كەلگەن «جَغْرِى *qaoqrï*— قارچىغا» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم. ئەمما، يازما نۇسخىدا مۇشۇ ئورۇندا بېرىلگىنى ئۇچۇن بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

سُڤْرِي süvri قىلىچ، نەيزە، مۇنار ۋە زىخقا ئوخشاش ئۇچلۇق نەرسىلەر.

سُقْرُو suqru سۇقۇنۇپ، رۇخسەتسىز. اَڤْكا سُقْرُو كِرْدِمْ *avgə suqru kirdim* —— ئۆيگە سۇقۇنۇپ كىردىم.

كُسْرِي küsri قوۋۇرغا.

كُڤْرا küvrə ئۆلگەن ھايۋاننىڭ ئىچى - قارنى تۇگەپ، گۆشى سۆڭەككە يېپىشقان ھالدا قۇرۇپ قالغان گەۋدىسى.// I 550

كَكْرا kəkrə كەكرە. تۆگە يەيدىغان ئاچچىق ئوت.

بَنْزِي banzï ئۇزۇم ئۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بېدىشتا قېپقالغان ئۇزۇم.//كەنچەكچە. 212

سُنْزِي sunzï بۇرگە جىنسىدىكى بىر جانۋار. مەن ئۇنى «پىت» مىكىن دەپ ئويلايمەن.

جَڤْزُو qavzu تاغدا ئۆسىدىغان، غولى، شېخى ۋە مېۋىسى قىزىل بىر خىل دەرەخ. مېۋىسى ئاچچىق بولىدۇ. خوتۇنلارنىڭ بارماقلىرى قىزىللىقتا شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ.

كَنْزِي kənzi قىزىل، سېرىق، يېشىل ۋە شۇنىڭدەك رەڭلەردىكى بىر خىل چىن دۇردۇنى.

بُخْسِي buhsï بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۇستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۇيى ئىچىلىدۇ.

تُخْسِي tohsï توخسى، قۇياستا ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى. «تُخْسِي جِكِلْ *tohsï qigil*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تَڤْسِي təvsi داستىخان، شىرە.

تُمْسا tümsə مۇنبەر. ئارغۇچە. بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس.// I 551

خَڤْسِي havsï قۇتىچاق، كىچىك قۇتا.

تُتْشِي tutxï تۇتاش، يانداش، قوشنا. اَنِكْ يِيرِي مَنِكْ يِرْكا تُتْشِي اُلْ *anïŋ yəri mənïŋ yərgə tutxï ol* —— ئۇنىڭ يېرى مېنىڭ يېرىمگە تۇتاش. بۇ سۆزدە «ش – *x*» بىلەن «ج – *q*» ھەرپلىرى ئوخشاش كېلىۋېرىدۇ. شۇڭا، بەزى شېۋىلەردە «تُتْجِي *tutqï*» ۋە «تُتاشِي *tutaxï*»مۇ دېيىلىدۇ. مَنْ سَنكا تُتاشِي بَرِيرْمَنْ *mən saŋa tutaxï barïrmən* —— مەن ساڭا دائىم بارىمەن.

جَخْشُو qahxu كۆز ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس.

قَرْشِي karxï خان ئوردىسى.

قَرْشِي k̡arxï قارشى، ئەكسى، زىت. تُونْ كُونُكْ قَرْشِيسِي اُلْ *tün künüŋ k̡arxïsï ol* — تۇن كۈننىڭ قارشىسى ئۇ.

قَرْشِي k̡arxï ئىككى بەگ ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق. اُلْ بَكْ اَنِكْ بِرْلا قَرْشِي اُلْ *ol bəg aniŋ birlə k̡arxï ol* — ئۇ بەگ ئۇنىڭ بىلەن قارىمۇ قارشى ئۇ.

قَقْشِي k̡avxï قوشۇما. قَقْشِي قاشْ *k̡avxï k̡ax* — قوشۇما قاش.// 552 I

بَتْغا patoqa تۇماق تىكىلىدىغان تېرە ۋە كىگىزنى قويۇپ كېسىدىغان كېسىمچى تاختىسى.

تُزْغُو tuzoqu يولغا چىققان تۇغقان ياكى تونۇشلارغا يوللۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان يېمەكلىك.

تَمْغا tamoqa تامغا. خاقان ۋە باشقىلارنىڭ تامغىسى.

تَمْغا tamoqa تارماق. دېڭىز، كۆل ۋە دەريالارغا قۇيۇلىدىغان سۇنىڭ بىر تارمىقى، قولتۇق، كېمە ياكى قېيىق توختايدىغان يەرمۇ شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.// 213 شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَمْغا سُقِي تَشْرا جِقِبْ تاغِغْ اُتارْ *tamoqa suvï taxra qïk̡ïp taoqïoq ɵtər*

اَرْتُجْ لَرِي تَكْرا اُنُبْ تِزْكِنْ يَتارْ *artuqlarï təgrə ünüp tizgin yətər*

[تامغا سۇيى تېشىپ چىقىپ تاغدىن ئۆتەر،

ئارتۇچلىرى تىزگىن كەبى قاتار ئۆسەر.]

تارماق ئېقىن سۇيى تېشىپ، تاغ ئارىلاپ ئۆتىدۇ؛ ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئارتۇچ دەرەخلىرى تىزگىنىدەك قاتار ـ قاتار ئۆسىدۇ.

جُفْغا quvoqa تېز يۈرەر پوچتىكەشنىڭ يولدا ئالماشتۇرىدىغان// ئېتى. مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا، ئورنىغا باشقىسىنى مىنىپ كېتىدۇ. 553 I

جُفْغا quvoqa باشلامچى، يول باشلىغۇچى. قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ قُلانْ جُفْغاسِزْ بُلْماسْ *k̡alïn k̡ulan quvoqasïz bolmas*

قۇلان پادىسى يول باشلىغۇچىسىز بولماس.

بۇ ماقال بىرىكمىنى باشقىلارغا ئەگىشىش لازىم بولغان بىر ئىشتا شۇنداق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سُرْغُو soroqu شورىغۇچ، ھەجامەت. قان ئېلىش (شوراش) ئەسۋابى.

سَلْغا: saloqa سَلْغا اَتْ *saloqa at* —— ئاغزى قاتتىق ئات.

قَبْغا kˌapoqa قاپقا، قوۋۇق، دەرۋازا.

قَذْغُو kˌażoqu قايغۇ.

قُدْغُو kˌudoqu چىۋىن.

قَرْغا kˌaroqa قارغا ~ قاغا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرْغا قَرِيسِنْ كِمْ بِلِيرْ كِشِي اَلاسِنْ كِمْ تَبارْ

kˌaroqa kˌarïsïn kim bilir kixi alasïn kim tapar

قاغىنىڭ قېرىسىنى كىم بىلەر، كىشىنىڭ ئالىسىنى كىم تاپار.

قاغىنىڭ قېرىسىنى كىم تونۇيالايدۇ، ئادەمنىڭ ئىچىدىكىنى كىم بىلەلەيدۇ.

I 554 شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

قَرْغا قَلِي بِلْسا مُنكِنْ اُلْ بُزْ سُقارْ *kˌaroqa kˌalï bilsə muŋïn ol buz sokˌar*

اَقْجِي يَشِبْ تُزَقْ تَبا مَنْكْكا يَقارْ *avqï yaxïp tuzak taba məŋgə yakˌar*

[قاغا (ئاچلىق ـ تەشنالىق) دەردىنى بىلسە، ئۇ مۇز چوقۇيدۇ،
ئۇۋچى يوشۇرۇنۇپ ياتسا، تۇزاقتىكى دانغا يېقىنلىشىدۇ.]

قاغا ئاچلىق ـ تەشنالىق دەردىنى سەزسە، مۇزنى چوقۇيدۇ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئۇۋچىنى كۆرمەي، ئۇنىڭ تۇزىقىدىكى دانىنى يەيمەن، دەپ بالاغا قالىدۇ.

قُرْغُو kˌuroqu: قُرْغُو اَرْ *kˌuroqu ər* —— تەنتەك ئادەم، يېنىك تەبىئەتلىك ئادەم.

قَرْغُو kˌaroqu قاراۋۇل تۇرا. ئېگىز دۆڭلەرگە قۇرۇلغان تۇرا. دۈشمەن كۆرۈنگەن ھامان ھەممەيلەننىڭ جەڭگە تەييار بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىلىدۇ.

قَشْغا kˌaxoqa قاشقا. قَشْغا قُوىْ *kˌaxoqa koy* —— قاشقا قوي، پېشانىسىدە ئېقى بولغان قوي. قَشْغا اَتْ *kˌaxoqa at* —— قاشقا ئات، پېشانىسىدە ئېقى بولغان ئات. پېشانىسىدە ئېقى بولغان تۆگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

I 555 **قَشْغا** kˌaxoqa: قَشْغا بُغْرا *kˌaxoqa buoqra* —— قاشقا بۇغرا. ئىككى يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى //

قَمْغِي kˌamoqï قىغىر ـ قىيسىق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۈزى قىيسىق ئادەمگىمۇ

«قَمْغى يُوزْلُكْ *kamoqï yüzlüg*» دەيىلىدۇ.

تَلْڤا təlvə تەلۋە، ساراڭ.

قَلْقـــا kalva ئۆگەنگـۈچىلەر ئوقـى. تـۆمـۈر باشـاق ئورنـغـا بـــر تـال يـۈمـلاق ياغـاچ بەكىتىلگەن ئوق.// 214

بُرْقِي burkï پۈرۈك. بُرْقِي نانْـــكْ *burkï nəŋ* —— پۈرۈك نەرسە، ئادەمنىڭ قورۇق باسقان پېشانىسىگە ئوخشاش قورۇلغان ياكى تۈرۈلگەن نەرسە.

تَرْقا tarka تەركە ئۈزۈم، غوراپ، غورا ئۈزۈم. «تَلْقا *talka*»مۇ دەيىلىدۇ.

تُرْقُو torku تورقا، تاۋار ـ تورقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقْغاجْ خانّكْ تُرْقُوسِي تَلِمْ تَنْكْلامَذِبْ بِجْماسْ

tavoqaq hannïŋ torkusï təlim təŋləməžip pïqmas

تاۋغاچ خانىڭ تورقىسى تولا، ئۆلچىمەي پىچماس.

بۇ ماقال ھەرقانداق ئىشتا پۈختا بولۇپ، ئىسراپچىلىق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَلْقا talka تەركە ئۈزۈم، غوراپ، غورا ئۈزۈم. بۇ سۆزدە «ل – *l*» ھەرپى «ر – *r*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.// 556 I

تَلْقُو talku تولغانغان، ئېشىلگەن نەرسە. تَلْقُو يِشغْ *talku yïxïoq* —— تولغانغان تانا.

جَنْقا qanka بىر خىل تۈزاق.

قَتْقِي: katkï قَتْقِي كِشِي *katkï kixi* —— بوينى قاتتىق كىشى.

قُتْقِي: kutkï قُتْقِي اَرْ *kutkï ər* —— مۇلايىم ئادەم، كەمتەر ئادەم.

بَرْكا bərgə ئوغرىنى ياكى ئېشەكنى ئۇرىدىغان قامچا ياكى چىۋىق.

بُرْكا bürgə بۇرگە. بىر يەردە جىم تۇرمايدىغان تەنتەك كىشىمۇ «بُرْكا كِشِي *bürgə kixi*» دەيىلىدۇ.

بِيرْكُـــو bərgü بەرگۈ، بېرىش. قەرز. اَنِـــكْ مَنكـــا بِـــيرْ اَتْ بِيرْكُوســـي بـــارْ *anïŋ maŋa bir at bərgüsi bar* —— ئۇنىڭ ماڭا بىر ئات بېرىشى بار.

بَلْكُو bəlgü بەلگۇ ~ بەلگە، نىشان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْ بَلْكُوسِي بِلِكْ *kut bəlgüsi bilik* بەخت بەلگىسى بىلىم.

بِلْكا bilgə ھېكىم، دانىشمەن، پەيلاسوپ.

I 557 بِلْكا bilgə ئالىم، بىلىمدان.//

بِلْكا bilgə ئاقىل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا اَرِكْ اَذْكُو تُتُبْ سُوزِنْ اِشِتْ *bilgə ərig əžgü tutup sözin ąxit*

اَرْذَمِنِي اُكْرَنِبَنْ اِشْقا سُرا *ərżəmini өgrənipən ïxką sora*

[بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سۆزىنى ئىشىت،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئىشقا ئاشۇر.]

ئالىم، دانىشمەن ۋە ئاقىل كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلا، ئەردەم (پەزىلەت)لىرىنى ئۆگەن، ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئىش يۈزىدە كۆرسەت.

بۇ سۆز «بِلْكا بَكْ *bilgə bəg* —— بىلگە بەگ» دەپ ئەرلەرنىڭ ئېتىمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ «بىلىملىك بەگ» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر خانى «كُولْ بِلْكاخانْ *kol bilgə han*» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەقلى سۇ يىغىلغان يەرگە، يەنى كۆلگە ئوخشاش كەڭ دېگەنلىك بولىدۇ.//شۇنىڭدەك ئەقىللىق كىشى «بُكُو بِلْكا *bəgü bilgə*» دەپ ئاتىلىدۇ. 215

تِرْكُو tərgü مەزە. داستىخاندىكى ھەر خىل نازۇ نېمەتلەر.

تِرْكِي tərgi داستىخان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلِنْ تِرْكِي كا تَكِيرْ *tilïn tərgigə təgir*

I 558 تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر.//

يەنى تىلى يۇمشاق ئادەم نېمەتكە ئېرىشىدۇ. بۇ ماقال «كىشىنىڭ پەزىلىتى ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن بىلىنىدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسَانِه» دېگەن ماقالغا ئوخشايدۇ.

تَزْكِي təzgi: تَزْكِي بُلْدِي *təzgi boldi* —— (يېغا كەلگەنلىكتىن) خەلق ئارىسىدا تېزىش يۇز بەردى.

تِلْكُو tilkü تۇلكە. بۇ سۆز كىنايە تەرزىدە «قىز بالا» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر خوتۇن تۇغسا، تۇغۇت ئانىسىدىن «تِلْكُومُو تُغْدِي اَزُو بُرِيمُو *tilkümu tuqdï azu bərimu* —— تۇلكە تۇغدىمۇ ياكى بۆرىمۇ؟» دەپ سورىلىدۇ. بۇ «قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ؟» دېگەن بولىدۇ. قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە يېلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۇلكىگە، ئوغۇل بالا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ئۈچۈن بۆرىگە ئوخشىتىلىدۇ.

تِلْكا tilgə: بِيرْ تِلْكا اَتْ *bir tilgə ət* —— بىر تىلىم گۆش. ئۇزۇنىغا كېسىلگەن ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇنىغا بۆلۈنگەن بىر پارچە يەرمۇ «بِيرْ تِلْكا يِيرْ *bir tilgə yər*» دېيىلىدۇ.

جَجْكا qəqkə بۆزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تارغىقى.

559 I جُرْكُو qürkü جو - جو. ئۈششاق بالىلاردىن «سىيگۈڭ بارمۇ؟»//دەپ سوراشقا تۇغرا كەلگەندە، «جُرْكُو بارْمُو *qürkü barmu*» دېيىلىدۇ.

بُتْكُو pütkü چوڭ تەرەت. بۇ سۆز پەقەت ئۈششاق بالىلارغىلا ئىشلىتىلىپ، «پوق ئېتەمسەن؟» دەپ سوراشقا تۇغرا كەلگەندە، «بُتْكُو بارْمُو *pütkü barmu*» دېيىلىدۇ.

جِلْكُو qilgü: جِلْكُو اَتْ *qilgü at* —— شىرغا ئات.

سِرْكا sirkə سىركە. ئۇزۇم سىركىسى.

سِرْكا sirkə سىركە. باشتا بولىدىغان سىركە.

كَتْكِي kətki: كَتْكِي اَتْ *kətki at* —— تۆشلۈك ئات، يېلى ئىنچىكە، تۆشى كەڭ ئات.

كُتْكِي kətki دۈمبەلچەك، توپا دۆۋىسى.

كَذْكُو kəżgü كىيىم - كېچەك، ئۈستىباش.

كُلْكُو külgü كۈلكە. ئادەمنى تۇيۇقسىز ھوشىدىن كەتكۈزىدىغان تېلىقما (سەكتە) كېسىلىمۇ «كُلْكُو *külgu*» دېيىلىدۇ. اَرْ كُلْكُو بَرْدِي *ər külgü bardï* —— ئادەمنى تېلىقما كېسىلى تۇتتى. بۇ سۆز بەزىدە «كُلْتْكُو *kültkü*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

كَرْكِي kərki كەكە.

560 I كُرْكا kərkə ياغاچ ئاياق، ياغاچ تاۋاق. كەنچەكچە.//

216 بُتْلُو butlu بۇيلا، چۈلۈك. تۆگىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان چۈلۈك.//

بِرْلا birlə بىرلە، بىللە، بىلەن. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْدِي *ol mənin birlə ərdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بەزىدە سۆزنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ر – *r*» ھەرپى

تاشلىنىپ، «بِلا *bilə*» دېيىلىدۇ.

بِبْلِي bibli پىلپىل.

تُبْلُو tuplu گۆر. بىر كىمنى قارغىماقچى بولسا، «تُبْلُوقا تُلْ *tupluqa tol*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «گۆرگە كىر» دېمەكتۇر.

تُقْلِي tokli توقلا. ئالتە ئايلىق قوزا.

جَفْلِي qavli لاچىن.

جَغْلا qaqla چاغلا. ئۇچ شەھەرنىڭ چېتىدىكى بىر يايلاقنىڭ ئېتى[1].

شُغْلُو xoqlu ئىتئۈزۈمى.

بِجْما pïqma: بِجْما يُرِينْجْغا *pïqma yorïnqoqa* —— ئورۇلغان بېدە.

مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداشلارنىڭ ئاخىرىغا «م – *m*» ۋە «ا – ئەلىف» قوشۇلغاندىن كېيىن، پېئىللىقتىن//چىقىپ، توغرىدىن - توغرا ئىسىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىمۇ بايان قىلدىم. I 561

تُتْما tutma ساندۇق.

تُرْما turma تۇرما، تۇرۇپ. سَرِغْ تُرْما *sarïoq turma* —— سەۋزە. ئارغۇلار سەۋزىنى «كِيزرِي *gizri*» دەيدۇ، ئۇلار بۇ سۆزنى پارسچىدا سەۋزە مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «كَزَرْ *gəzər*» دېگەن سۆزدىن ئالغان ۋە بۇنىڭدا «ك» ھەرپى بىر ئاز يۇمشىتىلغان. ئوغۇزلار سەۋزىنى «كَشُرْ *gəxür*» دەيدۇ. بۇ سۆزمۇ پارسلاردىن ئېلىنغان. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرغاچقا، بىرمۇنچە تۈركچە سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن: تۈركچە «قُمْغانْ *kumoqan*» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئۇلار پارسچىدىكى «اَفتابَه» سۆزىنى «اَفْتَبِي *aftabi*» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ؛ تۈركچە «بَقَنْ *bakan*» —— بويۇن ھالقا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئەرەبچىدىكى «قَلاَدَه» سۆزىنى «قَلِيدَه» شەكلىدە قوللىنىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ تىلى سىلىق تىل. باشقا تۈرك خەلقلىرى تىلىدا بىرى تۇپ، ئىككىنچىسى ئەگەشمە مەنىدە جۇپ سۆز بولۇپ كېلىدىغان ئىسىم ۋە پېئىللارنى ئوغۇزلار جۇپ سۆز شەكلىدە ئەمەس، تاق سۆز قىلىپ قوللىنىدۇ، يەنى ئەگەشمە سۆزنىلا ئىشلىتىدۇ. ھالبۇكى، باشقا تۈرك خەلقلىرى مۇنداق سۆزلەرنى تاق ھالدا// I 562

[1] ئاقسۇ ئاسۇقنىڭ غەربىدە ئۇچتۇرپان چېگرىسىغا يېقىن يەردىكى ھازىرقى «چاغلاق» رايونى بولۇشى مۇمكىن.

ئىشلەتمەيدۇ. مەسىلەن: بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، تۇركىلەر «قَتّي قَرْدي *ḳattï ḳardï*» دەيدۇ. بۇ يەردە «قَتّـــي *ḳattï*» سۆزى تۇپ سۆز بولۇپ، «قَرْدي *ḳardï*» ئەگەشمە سۆزدۇر. بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، ئوغۇزلار پەقەت «قَرْدي *ḳardï*» دەيدۇ - دە، تۇپ سۆز بولغان «قَتّي *ḳattï*» سۆزىنى تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، تۇركىلەر «ياخشى - ياماں» دېگەننى «اَذْكُـــو يَقْـــلاقْ *aẓgü yavlaḳ*» دەپ جۇپ سۆز شەكلىدە قوللىنىدۇ، «يَقْلاقْ *yavlaḳ*» سۆزىنى يالغۇز قوللانمايدۇ. ئوغۇزلار بولسا، بۇ سۆزنى يالغۇز قوللىنىدۇ.// 217

تِزْما tizmə ئىشتانباغ. توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى يىغىپ باغلاش ئۈچۈن يىپتىن توقۇلغان بوغقۇچ.

تَكْما təgmə ھەممە، ھەرقانداق، ئۈچرىغانلا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما كِشي اُوزْ بُلْماسْ ياتْ يَعُقْ تُوزْ بُلْماسْ

təgmə kixi өz bolmas yat yaoquḳ tüz bolmas

ئۈچرىغانلا كىشى ئۆز بولماس، يات بىلەن تۇغقان تەڭ بولماس.

ئۈچرىغانلا كىشى ئۆز بولمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ سىرىڭنى ئېيتىۋەرمە، يات بىلەن تۇغقانمۇ تەڭ بولمايدۇ.

تُكْما tügmə تۇگمە. كۆڭلەك، چاپان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تۇگمىسى.// 563 I

تِكْما tikmə: تَكْما نانْكْ *tikmə nəŋ* —— تىكمە نەرسە.

جَلْما qalma چالما. قوي، تۆگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماللارنىڭ قىغىدىن قىشتا قالاش ئۈچۈن كېسەكتەك قىلىپ قۇرۇتۇلغان تېزەك.

سَـــتْما satma ساتما. كېچىسى باغنى قوروش ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قاراۋۇللۇق ساتمىسى.

سُزْما süzmə سۈزمە. قېتىق سۈزمىسى.

قَتْما kˌatma: قَتْما يُوغا *ḳatma yuoqa* —— قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلمىغان نېپىز نان.

قَرْما kˌarma بۇلاڭ - تالاڭ. نانْكْ قَرْمـــالادي *nəŋ ḳarmaladï* —— بىر نېمىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

قِرْمـــا kˌirma قـرمـا، كونـوس. ئـوچى ئۇچلـۇق، تـۇۋى دۇگـلەك نەرسـە. قِرْمـــا تُبـــقْ *kˌirma topïk* — ئۇچى ئۇچلۇق، تۇۋى دۇگـلەك پـلدىرلـىغۇچ.

كَسْما kəsmə ياپـلاق ئۇچلۇق نەيزە ياكى ئوق باشـقى.

كَسْما kəsmə كەسمە، كوكۇلا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا بَسْتِمِزْ *tünlə bilə bastïmïz* [تۇن بىلەن باستۇق،

تَكْما يَنكَقْ بُسْتِمِزْ // *təgmə yanaq pustïmïz* ھەر تەرەپتىن بۇكتۇرمە قۇردۇق، I 564

كَسْمالَرِنْ كِسْتِمِزْ *kəsmələrin kəstimiz* ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق،

مِنْكَلَقْ اَرِنْ بِجْتِمِزْ *mïnlaq ərin pïqtïmïz* مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.]

ئۇيغۇرلار ئۇستىگە قىلىنغان بىر ھۇجۇم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: بىز ئۇلارنىڭ ئۇستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن مۇكۇنۇپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق. «مىڭلاق» بىر يەرنىڭ نامى.

بَكْنِي bəkni بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك.

بَغْنا baqna ۋاخىنا، شوتا بالدىقى.

تَغْنا taqna: تَغْنا يَڤا *taqna yava* — كاسىن دەرىخىنىڭ پوستى. بەزى كېسەللەرگە داۋا بولىدۇ؛ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، سۇيۇقئاشقا سالسا، ئاشنىڭ رەڭگى تۇزلىدۇ.// I 565

تَكْنا təgnə تەڭنە.

جُرْنِي qurnï تۇرك تېۋىپلىرى ياسىغان بىر خىل سۇرگە دورىسى.

جِكْنا qignə چىنە (باغ تارتىدىغان چىنە). ياغمىچە.

خَسْـــنِي hasnï بالىلارنى سەمرىتىش ئۇچۇن يالىتىلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدۇ.// 218

قُشْنِي kˌoxnï قوشنا. ئوغۇزلار «ن – *n*» ھەرپىنى «ش – *x*» ھەرپىدىن ئالدىن قويۇپ، «قُنْشِي *kˌonxï*» دەيدۇ. ھەر ئىككىسى قائىدىگە ئۇيغۇن ۋە توغرا.

فَعْلانْ fə'lan، فُعْلانْ fu'lan، فِعْلانْ fi'lan
شەكىللىرىدىكى سۆزلەر بابى

تُرْبُنْ turbun ئاختۇرۇش، سۈرۈشتۈرۈش. اَنِكْ اَقِنْ تُرْبِنْلا[1] *anïŋ avin turbunla* —— ئۇنىڭ ئۆيى (نەدە ئىكەنلىكى)نى سۈرۈشتۈر. //

566 I

تَرْبِينْ tarbïn تاربىن. تۈركىلەردىن بىر گۇرۇھ خەلقنىڭ نامى. ئۇلار ئۆزىنىڭ بىر چوڭغا بويسۇنىدۇ.

تَرْتِينْ tartïn سۈنۈلغان ئاش، باشقا ئۆيدىن كىرگەن تاماق، بىرەر سەۋەب بىلەن كەلگەن تاۋاق.

تَشْتِينْ taxtïn: اَرْ تَشْتِينْ بَرْدِي *ər taxtïn bardï* —— ئادەم سىرتقا كەتتى.

جِكْتانْ qiktən ئېگەر يوپۇقى.

قَفْتانْ k̦avtan تون.

بَرْجانْ barqan بارچان. بىر جاينىڭ نامى.

تَبْجــانْ tapqan ئۇچئاياغ، ئۇستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. قول يەتمەيدىغان يەردە قالغان ئۇزۇمنى شۇنىڭغا چىقىپ تۇرۇپ ئۇزىدۇ.

جُرْجانْ qurqan چەرچەن. چىن يولىدىكى مۇسۇلمانلار چېگرىسىنىڭ بىرى.

بَرْخانْ barhan بارخان. تۆۋەنكى چىننىڭ نامى. قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۇستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار.

بُرْخانْ burhan بۇت. ھەيكەلمۇ «بَذَرْ بُرْخانْ *bəžər burhan*» دېيىلىدۇ. //

567 I

تَرْخانْ tarhan تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال «بەگ» مەنسىدىكى بىر مەنسەپ نامى. ئارغۇچە.

جِنْــــدانْ qïndan چىندان، سەندەل. بىرخىل خۇش پۇراق ياغاچ. جِنْــــدانْ اَتْ *qïndan at* —— جەدە ئات.

---

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «تُرْبِنْلا» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، تۈپ سۆزنىڭ «تُرْبُنْ» شەكلىدە كەلگەنلىكى ۋە يازما نۇسخا 405- بەتتىكى «تُرْبُنْلَنْدِي»گە ئاساسەن «*turbunla*» دەپ ئالدۇق.

تَقْرانْ tavran تارلانغان يىپ. ئىشتانباغ ۋە سالغا توقۇش ئۈچۈن تەقلەپ قويۇلغان يىپ.

سَبْرانْ sapran ساپران. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. كىشىلەر ئۇ يەرنى «صبران» دەيدۇ. ھالبۇكى تۈركىي تىلدا «ص» ھەرپى يوق.

سُيْرانْ suyran مۇنار ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئېگىز نەرسە. ئوغۇزچە.

تُكْسِينْ tügsin تۆت بۇرجەكلىك قىلىپ تۈگۈلىدىغان بىر خىل تۈگۈچ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْماجَحاكْ اُكُلْدِي	*təgmə qəqək ügüldi*
بُقُقْلَنِبْ بُكُلْدِي	*bokuklanïp bükü̈ldi*
تُكْسِينْ تُكُونْ تُكُلْدِي	*tügsin tügün tügüldi*
يَرْغالِمَتْ يُرْكَشُورْ //	*yarɣalïmat yərgəxür* I 568

[ھەممە چېچەك يىغىلدى،
پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،
(خۇددى) تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈن تۈگۈلدى،
ئېچىلىپ (بىر - بىرىگە) يۆگىلىشىۋاتىدۇ.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەر خىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلىرى خۇددى تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈنلەردەك بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى ۋە ئېچىلاي دەپ قالدى.

219 تُكْسِينْ tüksin ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاندىن ئۇچ دەرىجە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى.//

تُقْسُونْ tokˌsun توقسان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُقُوزْ اُونْ *tokuz on*» —— توققۇز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن.

سَخْسِينْ sahsïn ساخسىن. بۇلغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر «سُوارْ *suwar*» —— سۇۋار »مۇ دېيىلىدۇ.

سَكْسُونْ səksün سەكسەن. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَكِزْ اُونْ *səkiz on*» —— سەككىز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن.// I 569

كُبْسُونْ kəpsün كۆرپە، توشەك.

كِمْسَانْ kimsən زىننەت ئۇچۇن دوپپا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە تاقىلىدىغان ئالتۇن قاداق.

كِرْشَانْ kirxən قوغۇشۇن ئۇپا.

كُكْشِينْ kəkxin كۆكۈچ. كُكْشِينْ نانْكْ *kəkxin nəŋ* — كۆكۈچ نەرسە.

بَرْغَانْ[1] bazoqan بازغان.

بَشْغَانْ baxoqan ئېغىرلىقى ئەللىك ـ يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىقنىڭ نامى. يۇرت چوڭىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «بُدُنْ بَشْغَانِ *bodun baxoqani*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلنىڭ باشلىقى» دېگەن بولىدۇ.

تُتْغُونْ tutoqun تۇتقۇن، ئەسىر.

تَدْغُونْ tadoqun تازغۇن[2]. فىرات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر دەريا ۋادىسى (ئېقىنى). بۇ سۆز «دەريا» دېگەن مەنىدىكى «اُغُزْ *oğüz*» سۆزىنىڭ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

تَلْغَانْ taloqan: تَلْغَانْ ايكْ *taloqan iq* — تۇتقاق كېسىلى.

سِجْغَانْ siqoqan چاشقان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

570 I اُلْدَجِي سِجغَانْ مُوشْ تَشَقِي قَشِيرْ *oldəqi siqoqan mux taxaqi qaxir*

ئۆلگۈسى كەلگەن چاشقان مۇشۇكنىڭ تاشقىنى قاشلايدۇ.

[چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپتۇ]. بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْبَاحِثُ عَنِ الْمُدْيَة» دېگەن ماقالغا ئوخشاش، ئۆلۈمى بىر نەرسىگە باغلىق بولۇپ قالغان كىشىنىڭ شۇ نەرسە ئەتراپىدا چۆرگىلەپ يۈرۈشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِجْغَانْ siqoqan: سِجْغَانْ يِلِي *siqoqan yili* — چاشقان يىلى. تۈركىلەردە ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

سَرْغَانْ saroqan ساراغان. شورتاك يەرلەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ ئوت ئۇنگەن يەر «سَرْغَانْ يِيرْ *saroqan yər*» دەيدۇ. قومۇشلىرى قۇرۇپ كەتكەن چاتقاللىقمۇ

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى ئەسلىدە «فُطْرُسْ» دەپ يېزىلغان، كېيىن «ف» ئۈستىدىكى زەممە ئۈستىگە فەتھە قويۇلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلىپ «*bazoqan*» دەپ ترانسكرىپسىيە بېرىپ، مەنىسىنى «بازغان» دەپ ئالدۇق.

[2] تازغۇن — قەشقەر يېڭىشەھەر بىلەن يېڭىسار ئارىلىقىدىكى ئېقىن.

«سَرْغانْ قَمیشْ *saroɣan ķamïx*» دەیىلىدۇ.

قَزْغانْ k̦azoɣan: قَزْغانْ يِرْ *ķazoɣan yər* —— يەرنى ۆە ئېگىز - پەس بولغان پاتقاقلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ يَقُزِي سَغْزِغان *ķux yavuzï saoɣzïoɣan* [قۇشنىڭ ئەسكىسى سېغىزغان،
يِغاج يَقُزِي اَزْغانْ// *yïoɣaq yavuzï azoɣan* I 571 ياغاچنىڭ ئەسكىسى ئازغان،
يِرْ يَقُزِي قَزْغانْ *yər yavuzï ķazoɣan* يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان،
بُدُنْ يَقُزِي بَرسْغانْ *bodun yavuzï barsoɣan* خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسغان.]

قۇشلارنىڭ ئەڭ ئەسكىسى سېغىزغان بولسا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى
ئازغاندۇر.//ئازغان - سېرىق ۆە ئاق چېچەكلەيدىغان، ھالقىغا ئوخشاش ساڭگىلاپ 220
تۇرىدىغان قىزىل مېۋىسى بار بىر خىل ئۆسۈملۈك. بىزنىڭ تەرەپلەردە ئۇنى باغنىڭ
چۆرىسىگە تېرىيدۇ. ئۇ ئوتۇن قىلىشقا يارىمايدۇ، چۈنكى، كۆيگەندە ئۇچقۇنلىرى
چاچراپ كېيىم - كېچەك ۆە ئۆي بىساتلىرىنى كۆيدۈرىدۇ. يەرنىڭ ئەسكىسى ئويمان-
دۆڭ ۆە پاتقاق يەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇنداق يەرلەردە چېدىر تىككىلى ۆە
زىرائەت تېرىغىلى بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى بارسغانلىقتۇر. چۈنكى،
ئۇلارنىڭ خۇيى ئەسكى ۆە ئۆزلىرى بېخىل كېلىدۇ.

قُزْغُونْ k̦uzoɣun قۇزغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُرِنْكْ//اُرْتَقْ قُزْغُونُكْ يِغاجْ باشِنْدا I 572
bərinŋ ortaķ ķuzoɣunnuŋ yïoɣaq baxïnda
بۆرىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇننىڭ دەرەخ بېشىدا.

قاغا - قۇزغۇن بۆرىنىڭ تاپقىنىغا تەڭ شېرىك بولىدۇ؛ ئۆزىنىڭ تاپقىنىنى
بولسا، دەرەخ بېشىدا ئولتۇرۇپ يەيدۇ. بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «يَرْبِضُ حُجْرَةً وَ يَرْتَعِي وَسَطًا» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُشْغُونْ k̦uxoɣun قۇزغۇن. مال يەيدىغان ھۆل قومۇش.

قُشْغُونْ k̦uxoɣun رەۋەن. بۇ سۆز «اُشْغُونْ *uxoɣun*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُمْغانْ k̦umoɣan قۇمغان.

مُنْغانْ munoqan: مُنْغانْ كِشي *munoqan kixi* —— تولا سۆزلەيدىغان كىشى، ۋالاقتەگكۇر.

بَرْقِنْ barkˌin: بَرْقِنْ كِشي *barkˌin kixi* —— ئۆز يولىدىن قايتمايدىغان يولۇچى.

تُرْقُونْ turkˌun تۇرغۇن. تُرْقُونْ سُوقْ *turkˌun suv* —— تۇرغۇن سۇ.

تَلْقانْ talkˌan تالقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلُمْ اُكُتْ اَلْغِلْ بِلِكْ سِزْلِكْ كِتارْ *oqlum өgüt alqïl biliksizlik kˌətər*

573 I تَلْقانْ كِمِنْكْ بُلْسا اَنكَرْ بَكْمَسْ قَتارْ // *talkˌan kimiŋ bolsa aŋar bəkməskˌatar* //

[ئوغلۇم ئۇگۈت ـ نەسىھەت ئالغىن، بىلىمسىزلىكنى (ئۆزۈڭدىن) كەتكۈز، كىمنىڭ تالقىنى بولسا، ئۇنىڭغا شىرنە قاتمىدۇ.]

ئەي ئوغلۇم، ئۇگۈت ـ نەسىھەتنى قوبۇل قىل، ئۆزۈڭدىن نادانلىقنى نېرى كەتكۈز: تالقىنى بولغان كىشى ئۇنىڭغا شىرنە قاتمىدۇ، ئەقلى بولغان كىشى ئۇگۈت-نەسىھەتنى قوبۇل قىلمىدۇ.

جِلْقَنْ qalkˌan يارىنىڭ ئەردىشى، بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە تارقىلىشى. مەسىلەن: ئادەمنىڭ پۇتلىرى ئىششىغاندا، تېقىمىغا بەز چۈشكەندەك.

قَلْقانْ kˌalkˌan قالقان، ئىككى تىلنىڭ بىرىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِقْرِبْ اَتِغْ كَمْشَلِمْ *kˌikˌrip atïq kəmxəlim* [قىرقىراپ ئاتنى سالايلى،

قَلْقَنْ سُنْكُونْ جُمْشَلِمْ *kˌalkˌan süngün jumxalïm* قالقان ـ نەيزە ئۇرايلى،

قَيْنَبْ يَنا يُمْشَلِمْ *kˌaynap yana yumxalïm* قاينىاپ يەنە يۇمشايلى،

574 I 221 قَتِغْ يَغِي يُقِلْسُونْ // *kˌatïq yaqï yuvïlsun* // قاتتىق يېغا بوشىسۇن.]//

دۇشمەننىڭ ئۇستىگە سۇرەن ـ شاۋقۇن بىلەن ئات سېلىپ، باستۇرۇپ باريمىز. قالقان تۇتۇپ، نەيزە بىلەن زەربە بېرىپ، قاتتىق ئېلىشىمىز، كېيىن دۇشمەن يارىشىشنى سورىسا، ئاندىن توختايمىز. شۇنداق قىلساق، قاتتىق دۇشمەن بوشايدۇ.

تَرْكَنْ tərkən تەركەن. بىرەر ۋىلايەت ھۆكۈمدارىغا خاقانىيلار تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ «ھەي، ئىتتائەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ۋىلايەت ھۆكۈمدارىدىن باشقىلارغا ئېيتىلمايدۇ.

تَرْكِنْ tərkin تېز، چاپسان. تَرْكِنْ كَلْ *tərkin kəl* —— چاپسان كەل. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى

«تېزلىك» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدىغان «تَرْكْ *tərk*» سۆزىدۇر.

تُـــرْكُنْ tərkün تۆركۈن. ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيى. قِـزْ تُرْكُنىكـا كَلْـدِي *kïz tərküniqə kəldi* —— قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 575

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ	*kəlsə abaŋ tərkənim*
اَتِلْكَمَتْ تُرْكُنِمْ	*ətilqəmət tərkünim*
يَذِلْمَغَىْ تَرْكِنِمْ	*yaẓïlmaoqay tərkinim*
اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ	*əmdi qərik qərkəxür*

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تۆركۈنۈم ئوڭشىلىدۇ،
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

خاقانىنى ياباقۇ ئۇرۇشىغا ياردەم قىلىشقا چاقىرىپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر خاقانىڭ ياردىمى كەلسە، ئىشىمىز ئوڭشىلىدۇ، ئايماقنىڭ ئۆيلىرى يىقىلمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى. ھەي تەركەنىم، مېنىڭ ئالدىمغا يېتىپ كەل!

تَرْكِنْ tərkin: تَرْكِنْ سُوقْ *tərkin suv* —— تۇرغۇن سۇ، توختام سۇ.

تَرْكِنْ tərkin: تَرْكِنْ سُو *tərkin sü* —— توپلانغان قوشۇن.//ھەرقانداق توپلانغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. I 576

تَشْكَنْ taxkən تاشكەنت. شاش شەھىرىنىڭ نامى. ئەسلىي نامى «تاشْ كَنْـد *tax kənd*» بولۇپ، «تاش شەھەر» دېمەكتۇر. اَبُوبَكْرِ القَفَّالُ الشّاشِي —— شۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.

تُشْكُنْ tüxkün چۈشكىنە، كەتىرا بىر خىل تىكەنلىك دەرەخ.

جَتْكانْ qətkən تىزگىن.

جُمْكانْ qümgən چىمەنلىك.

جِڤْكِنْ qivgin: جِڤْكِـــنْ اَشْ *qivgin ax* —— قورساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۇەتلىك ئاش،

مالنى سەمرىتىدىغان ئوتمۇ «جِقْكِنْ اُتْ *qivgin ot*» دەيىلىدۇ.

سِتْكُونْ sitkün سىتكۈن. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

سُزْكُنْ süzgün سۈزگۈن. رەڭگى قارا، ئۆزى تىكەنلىك بىر خىل تاغ دەرىخى.

كِرْكِنْ kirkin تۆگىنىڭ بۇغرىغا كىرگەن ۋاقتى. بُغْرا كِرْكِنِ كِرْدِ *buqra kirkini kirdi* —— تۆگە بۇغرىغا كىردى.

كَفْكِنْ kəvgin: كَفْكِنْ اَشْ *kəvgin ax* —— قورساقتا تۇرمايدىغان، قۇۋۇەتسىز ئاش. مال يېسە سەمرىمەيدىغان ئوتمۇ// شۇنداق دەيىلىدۇ. بۇ سۆز «جِقْكِنْ *qivgin*» سۆزى 577 I بىلەن قارىمۇقارشىدۇر.

كَلْكِنْ kəlkin كەلكۈن. چوڭ دەريا ياكى دېڭىز سۇلىرىنىڭ تېشىشى. بۇ «سەل»گە ئوخشاش.// 222

لِمْكَنْ limkən سىرىق بەگە.

بَقْلانْ baḳlan باقلان. بَقْلانْ قُزِ *baḳlan ḳozi* —— باقلان بولغان قوزا.

بَكْلانْ bəglən بەگلەن. ئەرلەر ئىسمى.

جُغْلانْ quqlan چۇغلان. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

سُكْلِينْ süglin قىرغاۋۇل. بۇ سۆز «سُقْلِينْ *süvlin*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بَتْمانْ patman پاتمان. بِيرْ بَتْمانْ اَتْ *bir patman ət* —— بىر پاتمان ئەت (گۆش).

جُقْمِينْ quḳmiin هور ناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ.

سُكْمانْ səkmən سۆكمەن. باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋانلارنىڭ بىرى. مەنىسى «جەڭدە سەپلەرنى يارغۇچى قىران//كىشى» دېمەكتۇر. بۇ سۆز «سُكْتِ نَانْكِ *səkti nəŋni* —— بىر نېمىنى سۆكتى» دېگەن ئىبارىدىكى «سُكْتِ *səkti*» 578 I سۆزىدىن ئېلىنغان.

سِقْمانْ sïḳman سىقىم ۋاقتى. كۆز كۆنلىرى ئۆزۈم سىقىلىدىغان چاغ.

قُرْمانْ ḳurman ساداق. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا. كِيشْ قُرْمانْ *kix ḳurman* —— ئوقيا خالتىسى، ئوق ۋە يانى سالىدىغان قاپ. بۇ سۆز «بەلگە كەمەر باغلا» دېگەن مەنىدىكى «قُرْمانْ *ḳurman*» سۆزىدىن ئېلىنغان.

كَتْمانْ kətmən كەتمەن.

كُوزْمانْ kəzmən كۆمەچ.// 579 I

ئاماتا yïmata(?) قۇيماق خېمىرغا ئوخشاش سۈيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ.

قَراجي k̦araqï قاراچى، ئىشىكمۇ ئىشىك يۇرىدىغان تىلەمچى، قەلەندەر.

كَلاجُو kələqü سۆز. ئوغۇزچە.

كُميجا kümiqə كۈمۈتا.

تَبارُو tabaru: اُلْ مَنِكْ تَبارُو كَلْدِي *ol mənin tabaru kəldi* —— ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى.

اُلْ اَنِكْ تَبـــارُو بَرْدِي // *ol anïn tabaru bardï* —— ئۇ ئۇنىڭ تەرىپىگە كەتتى. بۇ ئەسلىدە «تەرەپ، يان» دېگەن مەنىلەردىكى «تَبـــا *taba*» سۆزى بولۇپ، «ر – *r*» بىلەن «و – ۋاۋ» (رو) ھەرپلىرى كېيىن قوشۇلغان. I 580

خُمارُو humaru مىراس. بُونِ اَتَمْ دَنْ خُمارُو بُلْـــدُمْ *bunï atamdan humaru buldum* —— بۇنى ئاتامدىن مىراس قىلىپ ئالدىم.

خُمارُو humaru يادىكار. ئەستىلىك ئۈچۈن بېرىلگەن مال ياكى نەرسە. چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە، تۇركىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە،//ئۇنىڭ مېلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىرەر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ. شۇ نەرسە «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەر ۋە ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرىغا يادىكارلىققا قالدۇرغان نەرسىمۇ «خُمـــارُو *humaru*» دېيىلىدۇ. 223

نَمِيزا namïza باجا. خوتۇننىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىنىڭ ئېرى. چىگىلچە.

شَلاشُو xalaxu شالاشۇ. چىن رەختلىرىنىڭ بىر خىلى.

شَمُوشا xamuxa شۇمشە. يېگىلى بولمىغان بىر خىل خۇش پۇراق ئوت.

قَراغُو k¸araoqu زاك. بىر خىل قارا بويياق.// I 581

قَراغُو k¸araoqu قارىغۇ.

قُرِيغُو k¸uriioqu : قُرِيغُو نانْكْ *k¸uriioqu nəŋ* — قۇرۇۋاتقان نەرسە. بىر نەرسىنىڭ قۇراي دەپ قالغان ۋاقتىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِراغُو k¸iraoqu قىرو.

بُزاغُو buzaoqu موزاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْداكِي بُزاغُو اُكُوزْ بُلْماسْ *əvdəki buzaoqu øküz bolmas*

ئۆيدىكى موزاي ئۆكۈز بولماس.

بۇ ماقال ئۆز پەزىلىتى بىلەن يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتسىمۇ، قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرى نەزىرىدە هامان ياش بالا سانالغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

بُزاغُو buzaoqu: بُزاغُو تِلِي *buzaoqu tili* — كۈسۈتكە.

بُشُوغُو boxuoqu: اَتْ بُشُوغُو بُلْدِي *at boxuoqu boldi* — ئاتنى باغلاقتىن بوشىتىش ۋاقتى بولدى. باشقا ماللارنى بوشىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُشاغُو tuxaoqu: اَتْ تُشاغُو بُلْدِي *at tuxaoqu boldi* — ئاتنى چۈشەش ۋاقتى بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُقاغُو buk¸aoqu بۇقۇغۇ. ئوغرىنىڭ پۇتىغا سېلىنمىغان قوۋۇق.

تَقاغُو tak¸aoqu توخۇ. توخۇ جىنسىنىڭ ئومۇمىي نامى. كېيىن//خوراز «اَرْكَكْ تَقاغُو *ərkək takaoqu*»، مېكىيان «تِيشِي تَقاغُو *tixi takaoqu*» دەپ پەرقلەندۈرۈلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: I 582

يَزِيداقِي سُقْلِينْ اَذَرْكَلِي اَقْداكِي تَقاغُو اِجْغِنْما

yazidakï süvlin əžərgəli əvdəki takaoqu ïqoïnma

قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما.

بۇ ماقال يوق نەرسىنى دەپ، قولدىكى نەرسىدىن ئايرىلىپ قالماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

224 **تَقاغُو**tak̡aoqu: تَقاغُو يِلِي *tak̡aoqu yili* —— توخۇ يىلى.// تۈركىلەردە ئون ئىككى مۈچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

تَلاغُو talaoqu ئۆتكۈر ئوغا، تېز ئۆلتۈرىدىغان زەھەر. تولغاق كېسىلىمۇ «تَلاغُو *talaoqu*» دېيىلىدۇ.

تُماغُو tumaoqu تۇمۇ، زۇكام.

قَناغُو k̡anaoqu قانئالغۇ، نەشتەر. قان ئالىدىغان سايمان.

بُتُوكا bütügə پىدىگەن ~ پەتىنگان.

بِلاكُو biləgü بىلەي.

تَراكُو tirəgü تىرەك ~ تىرگەك. ئومۇمەن بىرەر نەرسىنى تىرەپ تۇرالايدىغان تۈۋرۈك ۋە
I 583 شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.//

كَراكُو kərəgü تۇركمەنلەر چېدىرنى، كۆچمەنلەر قىشلىق ئۆينى «كَراكُو *kərəgü*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُكْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي *kək*① *kərdi kərəgü yüżti*

شۇنچىلىك جاپا تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۆزى يۇدۇپ ماڭىدىغان ھالغا يەتتى.

كُزاكُو kəzəgü كۆسەي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُزاكُو اُزُونْ بُلْسا اَلكْ كُيْماسْ *kəzəgü uzun bolsa əlik kəymas*

كۆسەي ئۇزۇن بولسا قول كۆيمەس.

بۇ ماقال «ئىشقا يارايدىغان بالا ـ چاقىلىرى كۆپ ئادەم راھەتتە ياشايدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

كُشيكا kəxigə سۇس كۆلەڭگە.

---

① بۇ سۆزدە «ك» ھەرپىنىڭ ئۇستىدىكى زەممە فەتھىنىڭ ئورنىغا يېڭىلىشىپ قويۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يازما نۇسخا 241ـ، 407ـ بەتلەردە «كَـكْ *kək*» دېگەن سۆزلەم قىينىچىلىق دەپ ئىزاھلانغان. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «كَكْ *kək*» دەپ ئالدۇق.

كَلاكُو kələgü لەڭمەنتاقتاق چاشقاننىڭ بىر خىلى.

كُليكا köligə قويۇق كۆلەڭگە.

584 I

جُمالِي qümələi چۈمۈلە. چىگىلچە. //

جُمِيلِي qumïlï قىزىق ئاپتاپتا كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قايغان كىشىگە «جُمِيلِي بُلْدِي qumïlï boldï» دېيىلىدۇ.

كَبالِي kəpəli كېپىلە، كېپىنەك.

فَعالانْ fəalan، فَعِيلانْ fəilan شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَرِيزانْ kˌarïzan قېرىسال، قېرىپ كۈچتىن قالغان كىشى.

جِبِقانْ qïpïkˌan چىلان.

جِبِقانْ qïpïkˌan چىيقان. بەدەنگە چىقىدىغان بىر خىل يارا. ئۇنىڭ رەڭگى چىلانغا ئوخشاش قىزىل بولغانلىقتىن شۇنداق ئاتىلىدۇ.

قَراقانْ kˌarakˌan قاراغان. تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

جُلِيمانْ qulïman چىگىچ. جُلِيمانْ ايِشْ *qulïman ix* — چىگىش ئىشى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «يىغىلىپ قالغان سۇ» دېمەكتۇر. كەنچەكچە. // 585 I

فَعَنْلِي fəənli شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَتِنْدِي tatïndï: تَتِنْدِي سُوتْ *tatïndï süt* — تېتىملىق سۈت.

سَجِنْدِي saqïndï: سَجِنْدِي نانْكْ *saqïndï nəŋ* — چېچىلغان نەرسە.

تَزِنْدِي[1] tïžïndi: تَزِنْدِي نانْكْ *tïžïndï nəŋ* —— تىيىلغان نەرسە، مەنئى قىلىنغان نەرسە.

225 كَذِنْدِي kəžindi: كَذِنْدِي تُونْ *kəžindi ton* —— كۆپ كىيىلگەن تون.//

سُرُنْدِي süründi: سُرُنْدِي اَرْ *süründi ər* —— سۈرۈندى (قوغلاندى) ئادەم، ئۇياقتىن ـ بۇياققا قوغلىنىپ يۈرگەن ئادەم.

I 586 قِرِنْدِي k¸ïrïndï قىرىندى، ھەر نەرسىنىڭ قىرىندىسى.//

زَرَنْزا zaranza زاراڭزا. زَرَنْزا اُرُغِي *zaranza uruoqi* —— زاراڭزا ئۇرۇقى.

سُزُنْدِي süzündi: سُزُنْدِي سُوقْ *süzündi suv* —— سۈزۈندى سۇ، سۈزۈلگەن سۇ.

قَزِنْدِي k¸azïndï: قَزِنْدِي تُبْراقْ *k¸azïndi toprak¸* —— قېزىلغان توپا.

بُغُنْدِي boqundï دوۋساق، ھايۋانلارنىڭ دوۋسىقى (ئىنسانىنىڭ ئەمەس)، سۈيدۈكلۈك.

سَلِنْدِي salïndï: سَلِنْدِي اُتُنْكْ *salïndï otuŋ* —— سەل ئېقىتىپ كەلگەن ئوتۇن.

سَلِنْدِي salïndï: سَلِنْدِي نانْكْ *salïndï nəŋ* —— تاشلانغان نەرسە، تاشلاندۇق نەرسە.

سُلُنْدِي sulundï ئەر كىشىلەرنىڭ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالغان چېچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَلِنْدِي نانْكْ *salïndï nəŋ* —— ساڭگىلىغان نەرسە» بولۇپ، بۇ چىرايلىق ئىبارە ئەمەس.

تَمِنْدِي tamïndï: تَمِنْدِي سُوقْ *tamïndï suv* —— تامغان سۇ.

كُمُنْدِي kəmündi: كُمُنْدِي نانْكْ *kəmündi nəŋ* —— كۆمۈلگەن نەرسە.

I 587 پېئىل يىلتىزىغا «ن، د، ى» ھەرپلىرى قوشۇلسا، ئۇ// پېئىل ئىسىمغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ ئىسىم بىرەر نەرسىنىڭ ئېشىندىسى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ ياكى مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش بولىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «فُعالَة *fualə*» ۋەزنىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر شەكلىمۇ بارکى، بۇيرۇق پېئىلىنىڭ يىلتىزى بىلەن ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسى بولغان «دى – *dï || di*» ھەرپلىرى ئارىسىغا «ن ـ *n*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل ئۆزلۈك دەرىجىدىكى سۈپەتداشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «سُقْنِي سُزْتِي *suvnï süzti* —— سۇنى سۈزدى» دېگەن

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تَزِنْدِي» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 340- بەتتە «تِذِنْدِي *tïžïndï*» شەكلىدە كەلگەن. بىز ئەرەبچە مەنىسىنىڭ «تىيىش» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tïžïndï*» دەپ ئالدۇق.

جۈملىدىكى «سُوزْتِي» پېئىلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ز-z» بىلەن ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بەلگىسى بولغان «ت - t» ياكى «د - d» ھەرپىنىڭ ئارىسىغا بىر «ن - n» ھەرپى قوشۇلسا، «سُوزُنْدى سُوقْ *süzündi suv*» شەكلى ھاسىل بولۇپ، «سۈزۈلگەن سۇ» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بۇنىڭدا ئىش - ھەرىكەت شۇ ئىسىمنىڭ ئۆزىگە قايتىدۇ، يەنى پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ يەردە مەن ئېيتمىغان باشقا نەرسىلەرنىمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن قىياس قىلىش مۇمكىن.

فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.

ئەمدى (ئۇچتىن) ئارتۇق ھەرپلىك سۆزلەر كېلىدۇ.//

588 I

ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فَعْلَلْ fə'ləl ، فَعْلالْ fə'lal ، فُعْلُلْ fu'lul
شەكىللىرىدە ھەرخىل ھەرىكەلىك سۆزلەر بابى

226

بُشْغُتْ boxoqut شاگىرت. ھۈنەر ئۈگەنگۈچى شاگىرت.

تَرْمُتْ tarmut جىرا. تاغْ تَرْمُتْ كَجْتِمْ *taoq tarmut kəqtim* —— تاغ - جىرا كەزدىم.

تَكْشُتْ təgxüt تەشكۈت. بىر نەرسىنىڭ ئورنىغا بېرىلگەن بەدەل؛ ساختا پۇلنى بېرىپ، ئورنىغا راست پۇلنى ئالغاندەك ئىش.

رَبْجَتْ rəpqət ئالۋان، ھاشار. مەسىلەن: بەگنىڭ خەلقنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنى تۈتۈۋېلىپ، ھەقسىز ئىشلەتكىنىگە ئوخشاش. كەنچەكچە.

جَبْغُتْ qapoqut كۆرپە، تۆشەك.

I 589

قَرْشُتْ k¸arxut قارىمۇقارشىلىق، كېچە بىلەن كۈندۈزدەك بىر - بىرىگە زىتلىق.//

قِزْغُتْ k¸ïzoqut ئىبرەت. باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن خەلقنىڭ كۆز ئالدىدا بېرىلىدىغان جازا.

قَقْشُتْ k¸avxut قوۋۇشماق. يۇرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن ئىككى خاننىڭ بىر - بىرى بىلەن قوۋۇشۇشى (كېلىشىپ قېلىشى).

قَقْشُتْ k¸avxut قاۋشۇت. ئەرلەر ئىسمى.

لُجْنُتْ lüqnüt لۇچنۇت، لاپقۇت. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يانجىشتا يېزا خەلقنىڭ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشى. ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر - بىرىگە بىرەر ئۇلاغ بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ. كەنچەكچە.

بِجْغُوجْ pïqoquq قايچا. نەرسىلەرنى كېسىدىغان ئەسۋاب.

بُذْراجْ bużraq بۇدراچ. ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى. «بَكَجْ اَرْسْلانْ تِكِينْ *bəkəq arslan təgin*» زامانىدا بۇ ئادەم مۇسۇلمانلارغا ئەسىر چۈشكەنىدى.

يَرْكُوجْ bürgüq يەر تونۇرىدىكى نانىنى ئۆرۈپ - چۆرۈپ تۇرۇشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن قىلىچقا ئوخشاش ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق قىلىپ ياسالغان ياغاچ پالاق.

بُسْكاجْ püskəq كاكچا.

590 I تُتْماجْ tutmaq چۆپ. تۈركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن// بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا پەيدا بولغانكەن، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەيىن قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان، ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەينگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بَزْنِ تُتْما اَجْ *bizni tutma aq*» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەين دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىر مۇشۇ تاماقنى
227 تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ// ۋەقورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركىلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «تُتْماجْ *tutmaq*» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُتْما اَجْ *tutma aq*» بولۇپ، ئىككى «ا - ئەلىف»نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «تُتْماجْ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزۈڭنى ئاچ تۇتما. مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېمەكتۇر.

تُتْغُوجْ tutquq رەسمىي تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتىها ئېچىش غىزاسى.

تُدْرِجْ tudrïq قىغ، مايىاق، تېزەك. ئارغۇچە.

تَلْغُوجْ taloquq ئولغام، ئولغىماچ. ئۇلاغقا ئارتىلغان يۈكنى چىڭىتىش ئۈچۈن، يۈك بىلەن
591 I ئارغامچا ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان كالتەك. بۇنىڭ بىلەن ئارغامچا بىر قانچە// قېتىم تولغانسا، تېڭىق چىڭىيىدۇ ۋە ئاغمايدىغان بولىدۇ.

تَقْغاجْ tavoqaq تاۋغاچ. «ماچىن» ئېلىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت چىندىن تۆت ئايلىق يول ئۇزاقلىقتا. چىن ئەسلىدە ئۈچكە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، يۇقىرى چىن. بۇ يەر شەرقتە بولۇپ، «تَقْغاجْ *tavoqaq*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ، «خِطايْ *hïtay*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، تۆۋەن چىن بولۇپ، «بَرْخانْ *barhan*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەشقەردە. لېكىن، ھازىر «تَقْغاجْ» «ماچىن» دەپ، «خِطايْ» «چىن» دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ.

تَقْغاجْ tavoqaq تاۋغاچ. تۈركىلەرنىڭ بىر بۆلىكى. ئۇلار «تَقْغاجْ» يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «تَتْ تَقْغاجْ *tat tavoqaq*» دەپ ئاتىلىدۇ. «تات» ئۇيغۇر دېمەكتۇر؛ «تاۋغاچ» چىنلىق دېمەكتۇر.

تَقْغاجْ tavoqaq هەربىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە «تَقْغاجْ اَذِي *tavoqaq əzi*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «شَيْءٌ عادِيٌّ — ئاد قەبىلىسىنىڭ نەرسىسى» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۇڭان بولۇپ كېلىدۇ: «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە «تَقْغاجْ خانْ *tavoqaq han*» دېيىلىدۇ.

I 592 **تَتْ تَقْغاجْ** tat tavoqaq بۇ جۈپ سۆز. بۇ ئورۇندا «تَتْ *tat*»//سۆزى «پارس» دېگەن مەنىدە، «تَقْغاجْ *tavoqaq*» سۆزى «تۈرك» دېگەن مەنىدە كەلگەن. مېنىڭچە، مەن بەرگەن تەبىر توغرىراقتۇر. ئىسلام ئەللىرىدە مەشھۇر بولغان چۈشەنچە مۇشۇنداق: ئۇ يەرلەردە ئۇنداق. ھەر ئىككىسى تۈزۈك.

تَقْغاجْ tavoqaq: تَقْغاجْ يُداسِي *tavoqaq yudasi* — يوپۇرماقلىرى سەۋسەنگۈلىنىڭ يوپۇرماقلىرىغا ئوخشايدىغان ۋە دورا بولىدىغان بىر خىل دەرەخ.

سَرْقَجْ sark̦aq كاسىنى، كۆكچىچەك.

سُرْقَجْ [1] surk̦uq سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى. بۇ يېلىم قىلىچ ۋە خەنجەر دەستىلىرىنى چاپلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

228 **سَرْنِجْ** sarniq تۆگە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۈلۈم: ياغاچ چېلەك.//

سَغْدِجْ saoqdïq دوست، بۇرادەر.

سُغْدِجْ suoqdïq قاتار بەزمە. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ.

سَقْدِجْ səvdiq سېۋەت. ياش نوتىلاردىن توقۇلۇپ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش

I 593 نەرسىلەرنى سالىدىغان نەرسە.//

سَنْكَجْ sənkəq سەركەچ ئالما. پىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدا بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما. ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۈرلىرى بولىدۇ.

قَتْقِجْ k̦atk̦ïq چايانغا ئوخشاش چاقىدىغان بىر خىل قۇرت. ئارغۇچە.

قِسْغاجْ k̦ïsoqaq قىسقۇچ.

قُسْغاجْ k̦usoqaq ئۆزى كىچىك، رەڭگى قارا بىر جانىۋار. ئادەمنى چىشلەيدۇ. ئوغۇزچە.

قُشْغاجْ k̦uxoqaq قۇشقاچ.

كَرْبِجْ kərpiq كىرپىچ، خىش. بِشِغْ كَرْبِجْ *pïxïoq kərpiq* — پىششىق خىش.

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «سُرْقَجْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخىنىڭ 402- ۋە 598- بەتلىرىدە «سُـرْقُجْ» شەكلىدە يېزىلىپ، ئوخشاش مەنە بېرىلگەن. شۇڭا، بىز «*surk̦uq*» دەپ ئالدۇق.

كِرْتُجْ kirtüq: كِرْتُجْ كِشِي *kirtüq kixi* —— هەسەتخور ۋە خۇلقى ياماڭ كىشى.

بَشْتَرْ baxtar ئورغاق. ئارغۇچە.

بَكْتُرْ bəktür بەكتۇر. ئەرلەر ئىسمى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَكْ تُـرْ *bək tur* —— بەك تۇر، چىڭ تۇر» دۇر.

بُكْتِرْ bəktir بۆكتەر. تاغنىڭ ئېگىز - پەس يېرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 594 I

اَغا بُكْتِرْ اُزا يُرْدُمْ	*aqa bəktir üzə yürdüm*
يَرِقْ ياقِبْ قيا كُرْدمْ	*yïraq bakïp*① *kïya kərdüm*
اَنِ بِيلِبْ تَقِي بَرْدِمْ	*anï bilip takï bardïm*
تُكَلْ ياغِي تُرِي تُغْدِي	*tügəl yaqï təri tuqdï*

[(تاغنى) بۆكتۇرگىلەپ يۇردۇم،
يىراقتىن بىر قارا كۆردۇم،
ئۇنى بىلىپ (تونۇپ) يېقىن باردىم،
دۇشمەننىڭ چاڭ - توزىنى كۆتۈرۈلدى.]

ئېگىز - پەس قىرلارنى ئېشىپ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىم، يىراقتا بىر قارا كۆردۇم، ئۇنىڭ دۇشمەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرغان يېرىمدە تۇرۇپ قالدىم، دۇشمەننىڭ چاڭ - توزانلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى.

بَلْدِرْ baldïr تۇمشۇق. تاغنىڭ بۇرۇنغا ئوخشاش ئۆسۈپ چىققان يېرى. تَـاغْ بَلْـدِرِي *taq baldïrï* —— تاغ تۇمشۇقى.

بَلْدِرْ baldïr ئۆگەي. بَلْدِرْ اُغُلْ *baldïr oqul* —— ئۆگەي ئوغۇل. بَلْدِرْ قِيزْ *baldïr kïz* —— ئۆگەي قىز.// 595 I

بَلْدِرْ baldïr بالدۇر. بَلْدِرْ تَرِغْ *baldïr tarïq* —— بالدۇر تېرىلغۇ، باش باھاردا تېرىلغان ئاشلىق. ئەڭ ياخشى تېرىم ۋاقتى شۇ ۋاقىتتۇر. باشقىلاردىن بۇرۇن قىلىنغان ئىش ياكى پەيدا بولغان نەرسىگىمۇ «بَلْـدِرْ *baldïr*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. تۆل ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىمۇ «بَلْدِرْ قُزِي *baldïr qozï*» دەپ ئاتىلىدۇ.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرِقْ ياقِبْ» شەكلىدە يېزىلغان، بىز مەنىسىگە ئاساسەن «*yïraq bakïp*» دەپ ئالدۇق.

بۇ تۆت سۆزنىڭ ھەممىسىدە «ب» ھەرپى قىبلىن ۋە قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بُلْدُرْ بُلْدُرْ buldur buldur گۈلدۈر - گۈلدۈر. تاشْ قُذُغْقا تُشْتِ بُلْدُرْ بُلْدُرْ اِتّي *tax kużuoɣka tüxti buldur buldur ạtti* — تاش قۇدۇققا گۈلدۈر - گۈلدۈر قىلىپ چۈشتى.

بِلْدُرْ bïldur بۈلتۈر، ئۆتكەن يىل.

بُلْغارْ buloqar بۈلغار. ھەممىگە تونۇلغان بىر تۈرك شەھىرى.

تُلْفِرْ tülvir كۆشۈگە. ئايالىلارنى ئايرىپ تۇرىدىغان پەردە. بۇ بۆز ياكى يىپەك رەختتىن قىلىنىدۇ.// 229

جَلْدِرْ جَلْدِرْ qaldïr qaldïr چالدۇر - چۈلدۈر، شالدۇر - شۈلدۈر. اُقْ كِيشْتا جَلْدِرْ جَلْدِرْ اِتّي *oḳ kixtə qaldïr qaldïr ạtti*— ئوق ساداقتا شالدۇر - شۈلدۈر قىلدى. شامالدا قۇرۇق ئوتلاردىن چىقىدىغان ئاۋازغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// I 596

جَغْمُرْ qaoqmur چامغۇر.

جَمْغُرْ qamoqur چامغۇر. بۇ سۆزدە «م – *m*» ھەرپى بىلەن «غ– *ɣ*» ھەرپىنىڭ ئورنى ئالماشقان.

سَرْكَرْ sərkər قاراقچى، يول توسار. قارلۇقچە.

قَنْدِرْ kandïr سېرىقئەت. ئاشلاشقا يارايدىغان تېرە سويۇۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان گۆشنىڭ پوستى.

كَسْتَرْ kəstər تەشتەك، ئۇچ تىلىدا.

كَشْمِيرْ kəxmir كەشمىر. تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەرنى تەڭرى يارلىقىغۇچى سۈلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان.

مَنْدارْ mandar ماندار. دەرەخلەرگە ئورىلىۋېلىپ، كۆپ چاغلاردا دەرەخنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئوغۇزچە.

بُرْدُزْ burduz باغ، باغچە، بوستان. بۇ سۆز ئەسلى تۈركچە ئەمەس.

بَلْدِزْ baldïz قېينىسىڭىل. خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى. ئەرنىڭ سىڭلىسى «بَلْدِزْ *baldïz*» دېيىلمەي، «سِنكِلْ *sïŋïl*» دېيىلىدۇ.

تَرْمَزْ tarmaz تەرخەمەك.// 597 I

قُتْسُزْ qutsuz بەختسىز، ئىشى ئارقىغا كەتكەن ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْسُزْ قُذُغْقا كِرْسا قُمْ يَغارْ

qutsuz quzuoqqa kirsə qum yaoqar

بەختسىز قوۇدۇققا چۈشسە، قۇم ياغار.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «اِذا اَقْبَلَ اَقْبَلَ وَ اِذا اَدْبَرَ دَمَّرَ» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قِرْقِزْ qirqiz قىرغىز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قَلْبُزْ qalbuz قوۋۇز، يۇتۇم. قَلْبُزْلادِي نانْكِنِي *qalbuzladi nəŋni* —— بىرنېمىنى يۇتتى.

قُنْدُزْ qunduz قوندۇز.

قُنْدُزْ qunduz: قُنْدُزْ قَيْرِي *qunduz qayri* —— قوندۇز قېيىرى، قوندۇز تاشقىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

كُنْدُزْ kündüz كوندۇز.

مُنْدُزْ munduz ئەخمەق، دۆت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

نَجا مُنْدُزْ اَرْسا اِيشْ اَذْكُو نَجا اَكْرِي اَرْسا يُولْ اَذْكُو

nəqə munduz ərsə əx əzgü nəqə əgri ərsə yol əzgü

ھەرقانچە ئەخمەق بولسىمۇ، ھەمراھ ياخشى؛

ھەرقانچە ئەگرى بولسىمۇ، يول ياخشى.

يالغۇزلۇقتىن كۆرە، ئەخمەق بولسىمۇ ھەمراھ ياخشى؛ چۆلدە بېشى قېيىپ// 598 I
يۈرگەندىن كۆرە، ئەگرى - توقاي بولسىمۇ يول ياخشى. چۈنكى، يول بولمىسا، مەنزىلگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مُنْدُزْ munduz: مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz akin* —— تۇيۇقسىز كەلگەن سەل، كەلكۈن.

مُنْدُزْ munduz: مُنْدُزْ يُرِيغا اَتْ *munduz yoriqa at* —//يورغىلاشتىن باشقا يۈرۈشى بولمىغان ئات. 230

بِجْغاسْ piqoqas پۇتۇم. ئەل ئارىسىدا قىلىنغان ۋەدە، ئەھدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِجْغاسْ بِتِكْ قِلُرْلَرْ	*pïqoqas bitik kïlurlar*
اند كَى يَما بِرُورْلَرْ	*and kəy yəmə bərürlər*
خانْدِنْ بَسُتْ تِلَرْلَرْ	*handïn basut tilərlər*
بَسْمِلْ جُمُلْ تِرْكَشُورْ	*basmïl qomul tirkəxür*

[ئەھدىنامە (پۇتۇم) تۇزۇشىدۇ،
يەنە قەسەم بېرىشىدۇ،
خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،
(ئەمدى) باسمىل، چۇمۇللار (بىز بىلەن) تىركەشمەكتە.] // I 599

ياباقۇ جېڭىدە خاقانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ، پۇتۇم تۇزۇلدى، خەلق خاقاندىن ياردەم سورىدى. باسمىل بىلەن چۇمۇللار بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى، خاقان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.

بَكْمَسْ bəkməs شىرنە. ئوغۇزچە.

قِرْباسْ kirbas: قِرْباسْ اَرْ *kïrbas ər* — تاقىر باش ئادەم.

بُرْباشْ burbax: بُرْباشْ اِيشْ *burbax ix* — چىگىچ ئىش، يەنى باش - ئايىغىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

بَتْرُشْ patrux: بَتْرُشْ سُوف *patrux suv* — لاي سۇ، دۇغلاشقان سۇ. سۇيى ئازلاپ قويۇلۇپ كەتكەن سۇيۇقئاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بُلْغاشْ buloqax تەشۋىش. يېغا كېلىش ئالدىدا خەلق ئىچىگە چۈشكەن ۋەھىمە.

تِرْكاشْ tirkəx قىستا - قىستاڭچىلىق، قىستاڭچىلىقتىن ماڭالماي قېلىش. ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن ساقىپ چىققان سۇ توختاپ قالغان يەر «سُوقْ تِرْكاشْى *suv tirkəxi*» دېيىلىدۇ.

جُلْبُشْ qulbux شالتاق. كىيىم - كېچەككە ۋە قولغا يېپىشىپ قالىدىغان مېۋە شىرنىسى. // I 600

سَرْمَشْ sarmax چىرماش. نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ ياكى چىرمىشىپ

كېتىشى. بىرەر يېغىلىق ۋاقتىدا خەلقنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىشى «سَرْمَشْ بُلْدِى *sarmax boldi*» دېيىلىدۇ.

سُقُسُشْ suvsux بوزىنىڭ قۇۋۇتى كەتكەن قالدۇق سۇيى. سۇ قوشۇلغان قېتىقمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتْلِشْ qatlix قېتىلىش. سۇ ئېقىنلىرى ئۆز يولىدا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتسە، «سُوقْ قَتْلِشْتِى *suv qatlixti*» دېيىلىدۇ.

قَتْمِشْ qatmix قاتمىش. ئەرلەر ئىسمى.

قِرْتِشْ qirtix ئىنسان ياكى باشقا نەرسىلەرنىڭ يۇزى، چىرايى، رەڭگى. «كُرْكُلُكْ قِرْتِشْلِغْ كِشِى *korküg kirtixliq kixi*» — يۇزىنىڭ رەڭگى چىرايلىق كىشى. يەرنىڭ يۇزىمۇ «يِيرْ قِرْتِشِى *yər kirtixi*» دېيىلىدۇ. لېكىن، ھەممە نەرسىنىڭ يۇزى «قِرْتِشْ *kirtix*» دېيىلمۇەرمەيدۇ. 231

قَرْغِشْ qaroqix قارغىش، لەنەت. تَنْكْرِى قَرْغِشِى اَنِىكْ اُزا *tənri karoqixi aniŋ üzə* — تەڭرىنىڭ قارغىشى ئۇنىڭ// ئۈستىگە (ياغسۇن). بۇ سۆز بەزىدە سۇيەت مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: قَرْغِشْ كِشِى *karoqix kixi* — قارغىش ئادەم، يەنى قارغىش تەككەن ئادەم. 601 I

قُلْدَشْ qoldax قولداش. بۇ سۆز كۆپىنچە چوڭلارنىڭ خادىملىرىغا ئىشلىتىلىدۇ.

كِرْدَشْ kirdəx بىر ھويلىدا بىللە ياشايدىغان قوشنا.

يُرْبَاغْ yurbaq ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئىشنى ئارقىغا سۆرەش.

بِرْقِغْ birqiq پۇرقۇق. ئات ياكى ئېشەكنىڭ پۇرقۇشى. اَتْ بِرْقِغِى *at birqiqi* — ئاتنىڭ پۇرقۇقى.

بُرْقُغْ burquq پۇرلىشىش. تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۇرلىشىشى.

بَشْلاغْ baxlaq: بَشْلاغْ نانْكْ *baxlaq nəŋ* — بېشى بوش نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، بېشى بوش، باغلانمىغان ياكى تاشلاپ قويۇلغان ئات - ئۇلاغ «بَشْلاغْ يِلْقِى *baxlaq yilqi*» دېيىلىدۇ.

بِغْرِغْ biqriq تولدۇرۇلغان تاغار، تۇلۇم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

تَبْلاغْ taplaq رازىلىق. بُو إِيشْ دا سَنِكْ تَبْلاغِنْكْ بارْمُو// *bu ixda səniŋ taplaqiŋ barmu* — بۇ ئىشتا سېنىڭ رازىلىقىڭ بارمۇ؟ 602 I

تَبْزُغْ tapzuoq تېپىشماق. تَبْزُغُقْ تَبْزُدُمْ *tapuzoquk tapuzdum* — تېپىشماق تاپقۇزدۇم.

تُتْسُغْ tutsuoq ۋەسىيەت. مَنْ اَنكَرْ تُتْسُغْ تُتُزْدُمْ *mən aŋar tutsuoq tutuzdum* — مەن ئاڭا ۋەسىيەت قىلدىم.

تَرْتِغْ tartïoq تارتىق. يۈكنىڭ تارتىقى.

تَرْتِغْ tartïoq خاقان چاقىرىقى. خاقانىنىڭ بىرەر ئىش سەۋەبىدىن چىقارغان چاقىرىقى.

بَكْدَنْ تَرْتِغْجِي كَلْدِي *bəgdən tartïoqqï kəldi* — بەگدىن (خاندىن) چاقىرغۇچى كەلدى.

تُرْقُغْ turkuoq تارتىنىش، ئىزا تارتىش. اُلْ مَنْدَنْ تُرْقُغْ بُلْدِي *ol məndən turkuoq boldï* — ئۇ مەندىن تارتىندى.

تُغْـــراغْ tuoqraoq خاقانىنىڭ مۆھرى (تامغىسى)؛ خان يارلىقى. ئوغۇزچە. بۇنى تۈركلەر بىلمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىنى مەنمۇ بىلمەيمەن.

تُغْزاغْ tuoqraoq ئۇرۇش ۋاقتىدا خاقان تەرىپىدىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئات.

232 I 603 تِلْداغْ tïldaoq باھانە، سەۋەب.// اُلْ اَنْكَرْ تِلْداغْ قِلُـــوْرْ *ol //aŋar tïldaoq kïlur* — ئۇ ئاڭا باھانە قىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ پارسچىسى «بهانه».

تُغْسُغْ tuoqsuoq: كُونْ تُغْسُغْ *kün tuoqsuoq* — كۈنچىقىش، شەرق.

بَتْسِغْ patsïoq: كُونْ بَتْسِغْ *kün patsïoq* — كۈنپېتىش، غەرب.

تَلْقِغْ talkïoq تاغلارنىڭ تۈتاشقان يېرى.

تَلْقِغْ talkïoq بىرەر ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئارقىغا سۆرەش.

تُمْلِغْ tumlïoq سوغۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُمْلِغْ كَلِبْ قَبْسَدِي	*tumlïoq kəlip qapsadï*	[سوغۇق كېلىپ قاپسىدى،
قُتْلُغْ يايِغْ تَبْسَدِي	*qutluoq yayïoq təpsədi*	قۇتلۇق يازنى قوغلىدى،//
قَرْلَبْ اَزُنْ يَبْسَدِي	*qarlap azun yapsadï*	قار يېغىپ دۇنيانى قاپلىدى،
اَتْ يِنْ اُشُبْ اَمْرِشُورْ	*at yən üxüp əmrixür*	ئەت - يەن ئۇشۇپ تىترىشەر.]

I 604

سوغۇق كېلىپ ھەممە ياقنى بېسىپ كەتتى؛ ئۇ قۇتلۇق يازغا ھەسەت قىلىپ، قار ياغدۇردى؛ قار جاھاننى قاپلاپ كەتكىلى تۇردى، بەدەن سوغۇقتىن چۈمۈلە ماڭغاندەك چىمىلداپ كەتتى.

«تُمْلُغْ *tumluoq*» سۆزىنىڭ ئەسلى «تُمْ *tum*»دۇر. «اُلُكْ يُزِي تُمْلُغْ *ɵlüg yüzi tumluoq* — ئۆلۈكنىڭ يۈزى سوغۇق». بۇ «كىشى ئۆلگەندىن كېيىن، يېقىنلىرى ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

سِرْتِغْ sïrtïoq سىرتىق، خەۋەر، دېرەك: مەزمۇن، مەنە. سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدىن ئاڭلىشىلغان ياكى چۈشىنىلگەن تۇيۇپ مەنە. مَنْ بُو سُوزْدَنْ سِرْتِغْ بُلْدُمْ *mən bu sɵzdən sïrtïoq buldum* — مەن بۇ سۆزدىن خەۋەر تاپتىم، يەنى بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندىم.

سَجْلِغْ saqlïoq چاچلىق. سَجْلِغْ اَرْ *saqlïoq ər* — چاچلىق ئادەم.

سَرْسِغْ sarsïoq سېسىق. سَرْسِغْ سُوزْ *sarsïoq sɵz* — سېسىق سۆز. بۇ سۆز قوپال ئىش - ھەرىكەت ۋە يۈرۈش - تۇرۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

سِزْلاغْ sïzlaoq سىزلاش. سوغۇق سۇ ئىچكەندە ياكى مۇز چىشلىگەندە چىشنىڭ سىزلاپ كېتىشى.// 605 I

سِغْزِغْ sïoqzïoq زىغزىق. مەسە ۋە ئۆتۈككە ئوخشايدىغان نەرسىلەرنىڭ تىكىشتە ئىككى تىكىش ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان تېرە تىلىمى.

سِغْزِغْ sïoqzïoq قاداق. ئىككى نەرسىنى جۈپلەشتۈرگۈچى قاداق.

سِغْزاغْ sïoqzaoq ئاراچ. تِيشْ سِغْزاغِي *tix sïoqzaoqï* — چىش ئارىچى.

سَغْلِغْ saoqlïoq ساناقلىق. بۇنىڭ ئەسلى «ساغْلِغْ *saoqlïoq*»دۇر.

سُقْلاغْ suvlaoq سۇلاق. مال سۇغىرلىدىغان يەر.

سُقْلاغْ suvlaoq سۇللاغ[1]. بىر يەرنىڭ نامى.

قُتْلُغْ k̨utluoq قۇتلۇق. قُتْلُغْ نانْكْ *k̨utluoq nəŋ* — قۇتلۇق نەرسە. بۇ سۆز ئەرلەرگە ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَرْشاغْ k̨arxaoq كىيىمنىڭ ئۆلچىمى، غېرىچى.// اَنِكْ قَرْشاغِي كُورْ *anïŋ k̨arxaoqï kɵr* — 233 ئۇنىڭ تونىنىڭ ئۆلچىمىنى كۆر.

قُرْشاغْ k̨urxaoq قۇر باغلاش، بەلباغ باغلاش.// 606 I

[1] قەشقەر كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار.

قُرْشـــاغْ kˌurxaoq قـوُر، باغ، كاشا. اَقْ قُرْشـــاغْي *av kˌurxaoqi* —— يوُڭـدن بـەلۇاغقا ئوخشـــاش قـىلـــىپ توقـــوُپ، كـىگـــىز ئوُيىنـــڭ چوُرىســـىنى قورشـــاپ باغلاشـــقا ئىشلىتىلىدىغان باغ.

قِشْلاغْ kˌïxlaoq قـىشلاق، قـىشلايدىغان جاي. ماقالدا مـوُنداق كـەلگـەن:

اُوزْ كُوزْ اِيرْ قِشْلاغْ *өz kөz ər kˌïxlaoq*

ئـوُز ئىشـىغا پـوُختا، باشـقىلارغا يوُلـەنمـەيدىغان ئـادەم قـىشلاققا (تاغنـڭ ئوتى مول، قارى ئاز بولغان كـوُنگەي تەرىپـىگە) ئىگە بولغان ئادەمگە ئوخشايدوُ.

مانْ قِشْلاغْ *man kˌïxlaoq* —— مانقىشلاغ. ئوغوُز يوُرتىدا بىر يەرنىڭ نامى.

قُشْـــلاغْ kˌuxlaoq قوُشـلاق. ئـوُچار قوُشـلار كـوُپ بولـىدىغان جـاي. مـوُنـداق جايـدا ئـوۇ قـىلـىنىدوُ.

قَرْقاغْ kˌarkˌaoq قىبقىر يەر، قاقاس يەر، ئوت ـ سوُيى يوق يەر، چوُل.

قُلْسِغْ kˌulsïoq قوُلسـمان. قُلْسِـــغْ اَرْ *kˌulsïoq ər* —— قوُلسـمان ئادەم، قـىلىقلـىرى قـوُلغا ئوخشايدىغان ئادەم.

نِزْداغ nïzdaoq (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپوُز قـىلـىنىدىغان «z» بىلەن) بىلەي تاش.

بَتْراقْ batrakˌ بـايراق. ئـوُچىغا بىـر پـارچە يىپـەك رەخـت چىگىلگـەن تـايـاق بولـوُپ، جـەڭ ژاقتىدا ئەسكەر ئوُزىنى شوُنىڭ بىلەن تونوُتىدوُ. // I 607

بُجْغاقْ puqoqakˌ دائىرىنىڭ ئوتتوُرىسىدىن كېسىپ ئوُتكەن سىزىق. شوُنىڭدىن ئىبارەت «يِرْ بُجْغاقِي *yər puqoqakˌi* —— دوُنيانىڭ تەرەپلىرى» دېيىلىدوُ.

بُجْغاقْ puqoqakˌ بوُلوُڭ، بوُلوُڭ ـ پوُچقاق.

بُجْغاقْ puqoqakˌ پوُچقاق تېرە. بوُنىڭدىن ئاياغ كـىيىمى ياكى چورۇق قـىلـىنىدوُ.

بُخْسُقْ bohsukˌ ئەسىر ۋە قوُللارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان زەنجىر.

بُغْسُقْ booqsukˌ «بُخْسُقْ *bohsukˌ*» سوُزى مەلـوُم شـېۋىدە مـوُشـوُنداق تەلەپپـوُز قـىلـىنىدوُ. بوُنىڭدا «خ – *h*» هەرپى «غ – *oq*»غا ئالماشقان. بـوُ ئەرەبچـىدىكى «خَتَـــرَ» سوُزىنىڭ «غَدَرَ» سوُزىگە ئوُزگەرگـىنىگە ئوخشايدوُ.

اَخْسَقْ بُخْسَـــقْ ahsak, buhsak ئاقساق - چولاق. ئىككى سۆز بىرىكىپ قوشما سۆز ياسالغان.

بَدْرُقْ badruk, بادرۇق. ئەرلەر ئىسمى.

بَرْجُـــقْ barquk, بارچۇق[1]. ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر.// ئۇ يەردە «بُخْـــتُ نَصَّـــرْ buhtu nəssər»نىڭ ئوغلى «بيزَنْ[2] bətzən» قامالغان. 608 I

بُرْجَقْ burqak, پۇرچاق.

بُرْجَقْ burqak, تەر تامچىسى. تَـــرْ بُرْجَقْلَنْـــدِي tər burqaqlandi —— تەر پۇرچاقتەك تامچىلىدى.

بُزْلُقْ buzluk, مۇزلۇق، مۇزخانا.

بَسْرُقْ basruk, باستۇرۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 234

يِيرْ بَسْرُقِي تاغْ بُذُونْ بَسْرُقِي باكْ

yər basrukï taoq bożun basrukï bəg

يەر باستۇرۇقى تاغ، خەلق باستۇرۇقى بەگ.

بۇ ماقال يەر تاغلار بىلەن، خەلق بەگلەر بىلەن تىنچ تۇرىدۇ، چۇنكى خەلقنى بەگلەر يولغا سالىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

بَشْنَقْ baxnak, باشتاق. بَشْنَقْ اَرْ baxnak ər —— بېشىدا دۇبۇلغىسى، ئۇچىسىدا ساۋۇتى بولمىغان ئادەم.

بَشْمَقْ baxmak, باشماق، كەش، پوپۇچ. ئوغۇزچە.

بُغْمَقْ booqmak, بوغماق. كۆڭلەك بوغقۇچى.// 609 I

بُغْمَقْ booqmak, بوغماق. بۇ نەرسە ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىپ، ئۈستىگە قىممەت باھا تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلىدۇ، نىكاھ كېچىسى ياسانغان كېلىنگە تاقاپ قويۇلىدۇ.

---

[1] بارچۇق — ھازىرقى مارالبېشىنىڭ ئەسلىي نامى. بۇ نام خەنزۇ تىلىدا تا بۈگۈنگىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «巴楚 —— *bachu*» شەكلىدە ساقلانغان.

[2] بۇ ئورۇندا بۇ سۆز «بِيزَنْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 191- بەتتە «بَتْزَنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

بَلْجِقْ balqïk، پالچىق ~ پالچۇق، پاتقاق. ئوغۇزچە.

بُلْغاقْ buloqak، تەشۈش، داۋالغۇش، ئەنسىزلىك، پىتنە ـ پاسات. دۇشمەن كىلىش بىلەن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەنسىزلىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُلْغاقْ اُكُشْ بُلْسا قَجَنْ بِلكِنْكْ يِتارْ — *buloqak ükük bolsa kaqan bilikiŋ yitər*

يَنْكْشَقْ تَلِمْ سَيْرَبْ اَنِ تَمْغَقْ قَتارْ — *yaŋxak təlim sayrap anï tamoqak katar*

[قاچانكى ئەنسىزلىك كۆپ بولسا، بىلىمىڭ يوقىلىدۇ،
قۇرۇق گەپنى تولا قىلساڭ، تاماق قاتىدۇ (قۇرۇيدۇ).]

ئەلدە ئەنسىزلىك كۆپەيسەڭ كەتسە، ئەقىل ئازىيىپ، توغرا يولدىن تايىدۇ؛ بىھۇدە گەپنى قىلىۋەرسەڭ، ئېغىكىڭ تېلىپ، ئاغزىڭ قۇرۇيدۇ. بۇ ماقال سۆزنى ئاز قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ[1]. // I 610

بُلْغاقْ buloqak، بۇلغاق. ئەرلەر ئىسمى.

تُبْراقْ toprak، تۇپراق، توپا.

تَبْلُوقْ tapluk، يەر يېرىقلىرى.

تُتْغاقْ tutoqak، تىل تۇتقۇچى. كېچىسى دۇشمەننىڭ كۆزەتچىلىرى بىلەن ئالدىنقى ئايغاقچىلىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئاتلىق قىسىم.

تَرْتُقْ tartuk، تارتۇق. ياغما يۇرتىدا بىر شەھەرنىڭ نامى.

تَرْغاقْ taroqak، تارغاق.

تُرْلاقْ turlak، ئورۇقلاپ كەتكەن مال ياكى ھايۋان. ئادەم قېرىپ، ئورۇقلاپ، ئاجىزلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تَرْماقْ tarmak، تارماق. يىرتقۇچ ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ چاڭگىلى. «قَرْغاقْ تَرْماقِي *karoqak tarmakï*» دېيىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈكمۇ بار.

تُزْلُقْ tuzluk، تۇزلۇق، تۇز قاچىسى.

---

[1] بۇ شېئىر ئەسلىدە مۇشۇ ئورۇندا بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ئۇ «پىتنە ـ پاسات» دېگەن مەنىدىكى «بُلْغاقْ *buloqak*» سۆزىگە مىسال قىلىنغان. ئەمما، يازما نۇسخىدا كېيىنكى سۆزلەمگە ئۆلاپ، ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلغان. بىز بۇنى تۈزىتىپ ئۆز ئورنىغا قويدۇق.

تُغْراقْ tooqrak, توغراق.

تِغْـــراقْ tïoqrak: تِغْـــراقْ اَرْ *tïoqrak ər* —— تايماس، غەيرەتلىك، باتۇر ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 611 I

اُغْراقْ اَرِي تِغْراقْ	*oqrak ərï tïoqrak*	[ئوغراق ئەرلىرى باتۇر،
يِيمِي اَنِكْ اُغْلاقْ	*yəmi anïŋ oqlak*	ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق،
سُوتِي اُزا سَغْراقْ	*süti üzə saqrak*	سۈتى ئۈستىدە قاچىلىرى تەييار،
يِيرِي تَقِي اَغْلاق	*yərï takï aqlak*	يېرى بولسا قاقاسلىق.]

ئوغراق قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى مەرد ۋە باتۇر كېلىدۇ، ئوغلاق گۆشى يەيدۇ، قىمىز تۇلۇمىنىڭ يېنىدا چىنە ـ ئاياقلىرى دائىم تەييار تۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ يېرى//ئۇنۇمسىزدۇر. 235

بۇ يەردە ئۇلارنىڭ مەردلىكى ۋە باتۇرلۇقى ماختالغان.

تُغْساقْ tuqsak, تۇل، تۇل خوتۇن. بۇ سۆز كۆپ هاللاردا «تُـــولْ تُغْســـاقْ *tul tuqsak*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

تَقْراقْ tavrak, تېز، چاپسان؛ چاققان. تَقْراقِنْ كَلْ// *tavrakïn kəl* —— چاپسان كەل. بۇ سۆز سۈپەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: تَقْـــراقْ ايشْـــجِي *tavrak ïxqï* —— چاققان ئىشچى، تېز ئىشلەيدىغان ئىشچى. 612 I

تُقْلُقْ tok,luk, توقلۇق، بايقاتلىق.

تُقْلُقْ tok,luk, ئادەمنىڭ ئايپاڭلىقى، هايۋانىنىڭ مۈڭگۈزسىزلىكى.

تَلْغُوقْ taloquk, پالتىنىڭ سېپىنى چىڭىتىدىغان شىنا ياكى مىخ.

تُمْشُقْ tumxuk, تۇمشۇق، قۇش تۇمشۇقى.

تَمْغاقْ tamoqak, تامغاق ~ تاماق.

جَخْشـــاقْ qahxak, چوقچا تاشلىق. تاغ چوققىلىرىدىكى غىڭ تاشلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

جَخْشاقْ اُزا اُتْ بُلْماسْ جَقْرَقْ بِلا اُتْ بُلْماسْ

qahxaq üzə ot bolmas qaqrak bilə uvut bolmas

چوقچا تاشتا ئوت بولماس، تازچاقتا ئۇيات بولماس.

جَخْشاقْ qahxak, ئۆرۈك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى. قارلۇقچە.

جارْ جَرْمَقْ qar qarmak, بالا - چاقا. بۇ ئىككى سۆز بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

I 613 **جَمْرَقْ** qamrak, «جارْ جَرْمَقْ *qar qarmaḳ*»نىڭ باشقا بىر شەكلى. //

جَغْرُقْ qaoqruk: جَغْرُقْ يىر *qaoqruḳ yər* — دەسسىلىپ چىڭدىلىپ كەتكەن يەر.

جَقْماقْ qak,mak, چاقماق. ئوت يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چاقماق تاش. بۇ سۆز ئىسىم بولغىنىدەك مەستەرمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «جَمَدَتْ» سۆزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» ۋە «جَمَدَالْماءُ» سۆزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» سۆزلىرىگە ئوخشايدۇ.

جَلْبَقْ qalpak, چالپاق، پاسكىنا: چىگىچ. جَلْبَقْ ايشْ *qalpaḳ ix* — گىچماچ ئىش.

جُمْغُقْ qomoquk, چۆمگەك. قاغا تىپىدىكى بىر خىل قۇش. ئوغۇزلار «غ - *oq*»نى تاشلاپ، «جُمُقْ *qomuḳ*» دەيدۇ. تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ۋە تەركىبىدە «غ - *oq*» ياكى «ك» ھەرپلىرى بولغان ھەممە سۆزدە مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ بىلگىن.

جَمْغُقْ qamoquk, چېقىمچى. غەيۋەتچى ئادەم «جَمْغُقْ اَرْ *qamoquḳ ər*» دېيىلىدۇ.

بَشْغاقْ baxoqak, قازان سۆڭەك.

سَبْلِقْ saplïk, ساپلىق، دەستىلەك. قىلىچ، پىچاققا ئوخشاش نەرسىلەرگە ساپ بولۇشقا
I 614 236 ياراپدىغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ سېپى «سَبْلِقْ *saplïḳ*» دېيىلىدۇ.///

سَجْغاقْ saqoqak, چاچقاق. دۇنياسىنى چاچىدىغان، ئىسراپ قىلىدىغان كىشى «سَجْغاقْ كِشي *saqoqaḳ kixi*» دېيىلىدۇ.

سِجْغاقْ siqoqak, چىچقاق. بۇ سۆز قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، قائىدە بويىچە «ق - *ḳ*» ھەرپىنىڭ ئورنىدا «ن - *n*» بولۇشى كېرەك ئىدى، چۈنكى بىر ئىشنى ئۇزمەي قىلىشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات «اُزْغانْ اَتْ *ozoqan at*» دېيىلىدۇ. جىق ئىش كۆرگەن كىشىمۇ « اُلْ ايشْ قِلْغانْ اُلْ *ol ix kïloqan ol* — ئۇ جىق ئىش قىلغان ئۇ » دېيىلىدۇ.

سُسْغاقْ susoqak, ئۇسقاق. چۆمۈچ ۋە نوگايغا ئوخشاش سۇ ئۇسىدىغان ئەسۋاب. قارلۇق، قىپچاق ۋە پۈتۈن كۆچمەنلەر تىلىدا شۇنداق.

سُغْداقْ soqdak سوغداق. بالاساغۇنغا كېلىپ جايلاشقان بىر قوۋۇم. بۇلار «سُغْدْ *soqd*» لاردىن بولۇپ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن.

سَغْراقْ saqrak سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىدىغان قاچا، قەدەھ، كاسا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ساڤِنْ سَغْراقْ قا تَكِيرْ *savïn saqrakḳa təgir*

ياخشى سۆز قەدەھكە ئىگە قىلىدۇ.

615 I كىشى چىرايلىق سۆز بىلەن// بەگلەرنىڭ ئىنئامىغا ئىگە بولىدۇ، يەنى ھۆرمەتلىنىدۇ.

سِرْماقْ sïrmak سىرماق. ئېشەكنىڭ توقۇمى.

سُغْناقْ suqnak سۇغناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

سَغْلِقْ saqlïk ساغلىق. بۇ ئەسلىدە «سېغىلىدىغان ھايۋان» مەنىسىدىكى سۆزدۇر.

سُڤْلُقْ suvluk قولياغلىق.

سَقْلِقْ sak,lïk ساقلىق، سەگەكلىك، ئىشتا ھوشيارلىق.

سُقْلُقْ sok,luk تويمىغۇرلۇق. يېمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقىلاردىكى ئاچ كۆزلۈك.

قَبْغاقْ k,apqak قاپقاق. ساداقنىڭ قاپقىقى.

قَبْجَقْ k,apqak قوشلاش. سۇ تارماقلىرىنىڭ قوشۇلغان يېرى.

قَدْراقْ k,adrak تاغ ئۆركەشلىرى، تاغنىڭ يانلىرى. «قَتْ قَدْراقْ *kat kadrak* — تاغنىڭ قاتلاقلىرى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُدْرُقْ k,udruk قۇيرۇق. پۇتۇن ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇقى. قوينىڭ قۇيرۇقى «قُوىْ قُدْرُقِي *koy kudrukï*»، ئات قۇيرۇقى «اَتْ قُدْرُقِي *at kudruk*» دېيىلىدۇ. شېئىردا 616 I مۇنداق كەلگەن://

قُدْرُقْ قَتِغْ تُكْدُمِزْ *kudruk katiɣ tügdümiz*

تَنْكْرِيكْ اُكُشْ اُكْدُمِزْ *təŋrig üküx ogdümiz*

كَمْشِبْ اَتِغْ تَكْدِمِزْ *kəmxip atïɣ təgdimiz*

اَلْدَبْ يَنا قَجْتِمِزْ *aldap yana kaqtïmïz*

[(ئات) قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق،
تەڭرىگە كۆپ ھەمدۇسانا ئېيتتۇق،
ئاتنى دېۋىتىپ تەگدۇق (ھۇجۇم قىلىدۇ)،
ئالداپ يەنە قاچتۇق.]// 237

ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق، تەڭرىگە جىق ھەمدۇ سانا ئېيتتۇق، يەنى كاپىرلارغا ھۇجۇم قىلىشتا تەكبىر ئېيتتۇق، ئۇزەڭگىگە قاتتىق دەسسەپ ھۇجۇم قىلىدۇق، ئۇلارنى ئالداپ ئارقىمىزغا چۈشۈرۈپ يوقىتىش ئۈچۈن قاچقان بولدۇق.

قُدْرُقْ k,udruk: قُشْ قُدْرُقِي *kux kudrukï* — قۇش قۇيرۇقى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُقُمْ بُزُبْ قُدْرُقْتا بِجَكْ// سيما I 617
*tokum yüzüp*① *kudrukta piqək sïma*
مالنى سويۇپ قۇيرۇقىغا بارغاندا پىچاقنى سۇندۇرۇپ قويما.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «شَوِّى اَخُوكْ حَتَّى اِذَا اَنْضَجَ رَمَّدَ» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُدْرُقْ kudruk قۇيرۇق. قوڭ، پۇرۇك سۆزلىرىنىڭ سىلىق ئېيتىلىشى. قُدْرُقِي اُنْكَانْ كِشِي *kudrukï ötkənkixi* — پەجمى (پۇرۇكى) بوشاپ كەتكەن كىشى.

قَرْساقْ k,arsak قارساق. تۇلكە جىنسىغا كىرىدىغان بىرخىل ھايۋان.

قَرْلُقْ k,arluk قارلۇق. ئۇلار كۆچمەن تۇركىلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر. ئۇلارمۇ تۇركمەن ھېسابلىنىدۇ.

قُرْلُقْ k,orluk تورسۇق، قىممىز قاچىلىنىدىغان كىچىك تۇلۇم.

قَرْناقْ k,arnak قارناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

قَرْناقْ k,arnak: قَرْناقْ اَرْ *karnak ər* — يوغان قورساق ئادەم.

قِرْناقْ k,ïrnak دېدەك، چۆرە. ياباقۇ، قاي، چۇمۇل، باسمىل، ئوغۇز، يەمەك ۋە قىپچاق تىللىرىدا.// I 618

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ بېتىدە «بُزُبْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 470- بېتىدە «يُزْدِي» دەپ يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

قِزْلاق k¸ïzlak¸: كُتِ قِزْلاقْ *køti k¸ïzlak¸* — «قىزىل ئىشتان» دېيىلىدىغان بىر قۇش. ئۇنىڭ قۇيرۇقى قىزىل بولىدۇ.

قِسْراق k¸ïsrak¸ تۇغمىغان بايتال. ئوغۇزلار ھەرقانداق بايتالنى «قَسْراقْ *k¸ïsrak¸*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِيزْ بِرْلا كُرَشْما قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما

k¸ïz birlə kürəxmə k¸ïsrak¸ birlə yarïxma

قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ؛ تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ــ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يېقىتىۋەتكىنى ئۇچۇن خاقانىيلىكلەر ئارىسىدا سۇلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال.

قِسْماق k¸ïsmak¸ ئۇزەڭگۈڭ. ئۇزەڭگىنىڭ ئىككى يېنىدىكى قېيىش. ئۇزەڭگە مۇشۇ قېيىشلارنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ.

قِسْماق k¸ïsmak¸ قىسماق، تۇزاق.

قُشْلُق k¸uxluk¸ ئاشۇاقتى، چاشگاھ. ئوغۇزچە.

قِشْلِق k¸ïxlïk¸//قىشلىق، قىشلىق ئۆي قىش ئۇچۇن تەييارلانغان ھەرقانداق نەرسە 238
شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُغْشاق k¸ooqxak¸: قُغْشاقْ نانْكْ *k¸ooqxak¸ nəŋ* — پور، ئىچى قوغۇش (كاۋاك) نەرسە.// I 619

قِفْجاق k¸ïvqak¸ قىپچاق. تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قِفْجاق k¸ïvqak¸ قىپچاق. قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى[1].

قُلْباق k¸ulbak¸ قۇلباق. تۇركلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى. ئۇ بالاساغۇن تاغلىرىدا ياشايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قارا تاشقا «تَنْكْرِي قُلِي قُلْباقْ *təŋri k¸ulï k¸ulbak¸*» دەپ يازسا، ئاق بولۇپ چىقىدىكەن، ئاق تاشقا يازسا، قارا بولۇپ چىقىدىكەن، ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن.

[1] ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يېزا.

قَلْتُـــقْ k¸altuk¸ ياۋا كالـنـنـك مۇڭگـۇزى. ئـچـى ئويۇلـۇپ قـمـمـز ۋە شـۇنـڭغا ئوخشـاش نەرسـلەرنى ئـچـشكه ئـشلـتـلـدۇ.

قُلْتِقْ k¸oltïk¸ قولتـۇق.

قِلْتِقْ k¸iltïk¸ قوماق، باش كېپىكى. باشتا بولـدىغان كېپەك.

قَمْغَقْ k¸amoqak¸ قامقاق ~ قامغاق.

قُمْلاقْ k¸umlak¸ قۇلماق. قـىچاق يۇرتلـىرىدا ئۆسـىدىغان، ھەشقىپـىچەككه ئوخشـايدىغان بـىر ئۆسـۈملـۈك. ئـۇنـڭغا ھەسـەل ئارىلاشـتـۇرۇلـۇپ شـاراب ياسـىلـىدۇ. بـۇ ئۆسـۈملـۈك كېمـىگـه چۈشـۈپ قالسـا، دېڭـىز دولقـۇنلـىنـىپ، كېمـه چـايقـىلـىپ، ئـىچـىدىكـىلـەر ھالاكەت خەۋپىده قالارمـىش. // I 620

قَنْجِـــقْ k¸anqïk¸ قـانجـىق ~ قانجـۇق، چـىشـى ئـىت. ئايـاللارنى تـىللـىغانـدا شـۇنـڭغا ئوخشـىتـىپ «قَنْجِقْ *kanqïk¸* — قانجۇق» دېيـىلـىدۇ.

مُنْجُقْ monquk¸ مونچاق. زىننەت ئۈچۈن بويۇنغا ئېسـىلـىدىغان قـىممەتلـىك تاشلار.

مُنْجُقْ monquk¸ ئاتـنـك بوينـىغا ئېسـىلـىدىغان قـىممەتلـىك تـاش، ئارسـلان تـىرنـىقى ياكى تۇمارغا ئوخشاش نەرسـىلەر.

مَنْجُقْ manquk¸ ئېگەرگه ئارتـىلـىدىغان خۇرجۇن، توۋرا ۋە شۇنـڭغا ئوخشاش نەرسـىلەر.

مُنْغانْ munoqan: مُنْغانْ كِشِي *munoqan kixi* — ۋالاقتەگكۈر، تولا سۆزلەيدىغان كـىشى.

بُرْجَكْ bürqək ئادەمـنـىڭ ماڭلاي چېچى، ئاتـنـىڭ كوكۈلـىسى.

بِتْرِكْ pitrik جىگدىلەك.

بِتْرِكْ pitrik پىستە. ئارغۇچە.

بِسْتِكْ pistik ئېگىـرىش ئۈچۈن ئېتـىپ تەييارلاپ قويۇلغان پىلتە، ئۈچ. چىگىلچە.

بستك pistik پىلـىك، چىراغ پىلـىكى. ئارغۇچە.

بُكْسَكْ bəksək ئاياللارنىڭ كۆكسى. // I 621

بُكْسَكْ bəksək كۆكرەكـنـىڭ يۇقـىرى قـىسـمى، بويۇن بىلەن كۆكرەكـنـىڭ ئارىلـىقى.

تُتْسُكْ tütsük: تُتْسُكْ كِشِي *tütsük kixi* — ئاداۋەت تۇتـىدىغان كـىشى. // 239

تَحْجَكْ təhqək بـىر خىل چـىن يـىپـىكى.

تُرْبِكْ türpik تۇرپىك، چوپسا. «تُرْبِكُو *türpigü*»مۇ دېيـىلـىدۇ.

تَرْلِـــكْ tərlik تـەرلىك. تـەرنى سـۈمـۈرۈۋېلىش ئۈچـۈن توقـۇمـنـىڭ ئاسـتـىغا سـېلـىنـىدىغان كـىگـىز.

تُرْلُكْ türlüg تۈرلـۈك. قَجْ تُرْلُكْ نانْكْ *qaq türlüg nəŋ* —— بـىرقانچـە تۈرلـۈك نەرسـە. قَـــجْ تُرْلُكْ سُوز اَيْدِمْ *qaq türlüg söz aydïm* —— بـىرقانچە تۈرلۈك سۆز ئېيـتـتـىم.

تُرْماكْ türmək تۈرمـەل.

تِرْناكْ tərnək دەرنەك. خەلق مـەسـلـىھـەت ئۈچـۈن يـىغـىلـىدىغان ئورۇن.

تُشْـــلُكْ tüxlük: تُشْـــلُكْ اُوذِي *tüxlük özi* —— چۈشـكـۈن ۋاقـتـى، يـولـۇچـىنـىڭ قونالغـۇ ۋاقـتـى.

تَكْرَكْ təgrək 622 I هەرقانداق بـىر نەرسـىنـىڭ چۆرىسى، ئەتراپى. // قُذُغْ تَكْرَكِي *qužuq təgrəki* —— قۇدۇق چۆرىسى، قۇدۇق كاجـۈۋىسى.

تُكْلُكْ tüklüg قارىغۇ، كور. تُكْلُكْ كُزْلُكْ *tüklüg közlüg* —— كۆزى قارىغۇ (كـىشى).

تَقْلُكْ təvlüg ئالدامچى، ھـىيـلـىگەر.

جَكْرَكْ qəkrək: جَكْرَكْ قَبا *qəkrək qapa* —— يۇڭ رەختـتـىن تـىكـىلگـەن يانچۇقسـىز تـون. ئۇنى قۇللار كـىيـىدۇ.

جَرْلِكْ qərlig: كُوزِي جَرْلِكْ *közi qərlig* —— كـۆزى چارلاشـقان ئـادەم. كـېچـىسـى كـۆرۈپ كـۈندۈزى كـۆرمـەيدىغان، تـۈتـۇق كـۈنده كـۆرۈپ ئـوچـۇق كـۈنده كـۆرمـەيدىغان ئـادەم.

جَلْبَكْ qəlpək چاپاق، كـۆز چاپـقى.

جِلْدَكْ qildək ئاتـنـىڭ كـۆكسـىگه چـىقـىدىغان بـىر خـىل چـىيقان. ئۇنـىڭدىن سـېرىقسـۇ بـىلـەن يـىرىڭ ئاقـىدۇ، داغـلـىسا ساقـىيـىدۇ.

سُرْتُكْ sürtüg: سُـــرْتُكْ اشْـــلارْ *sürtüg ixlər* —— سـۈركـىشـىدىغان خوتـۇن. ھـەرقـانـداق ئېزىلـىدىغان، سـۈركـىلـىدىغان نەرسـىمـۇ «سُرْتُكْ *sürtüg*» دېيـىلـىدۇ.

سَذْرَكْ səžrəg 623 I سـىيـرەك، شـالاڭ. سَذْرَكْ بُوزْ *səžrəg bəz* —— شـالاڭ بۆز. //

سَذْرَكْ səžrəg: سَذْرَكْ قَبُغْ *səžrəg qapuq* —— چاخسا ئـىشـىك.

سُرْجُكْ sürqük مـەشـرەپ، كـېچـىلـىك ئولـتـۇرۇش. ئوغـۇزلار «ج – *q*» ھـەرپـىنى فـەتھـىلـىك قـىلـىپ «سُرْجَكْ *sürqək*» دەپ تـەلـەپپـۇز قـىلـىدۇ.

سَلْجُكْ səlqük سـەلـچـۈك. سالجۇق سـۆلـتـانلـىرىنـىڭ بـوۋىسـىنـىڭ ئـىسـمـى. ئۇ «سَلْجُكْ سُـــو باشِي *səlqük sü baxï*» دەپ ئاتـىلاتـتى.

سكْرِكْ səkrik سەكرەتمە. تاغلاردىكى سەكرەپ ئۆتىدىغان يەر.

سُكْرُكْ sügrük خوتۇنلارنىڭ جان يېرى.

كُبْرُكْ köprük كۆۋرۈك.

كُتْلُكْ kətlük كۆتلەش. تىللاش ئۈچۈن قوللىنىدىغان سۆز.

تُمْرُكْ tümrük داپ. ئوغۇزچە.

كُبْجُكْ köpqük كۆپچۈك. ئوغۇزچە.

240 كِرْبِكْ kirpik كىرپىك.//

كَرْتُكْ kərtük كەرتىك. ياغاچقا ئويۇلغان كەرتىك. «كَرْتُكْ كَمْرُكْ *kərtük kəmrük* — كەرتىك ـ كەمتۈك» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.// I 624

كَرْتِكْ kərtik قىناق. نان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سانىنى بىلىش ئۈچۈن ياغاچقا ئويۇلغان بەلگە.

كُرْشاكْ kürxək سۆكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق.

كَزْلِكْ kəzlik خوتۇنلار كىيىملىرىگە تاقايدىغان ياكى يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان كىچىك پىچاق.

كُزْلُكْ közlük كۆزلۈك. بۇ ئات قۇيرۇقىدىن توقۇلغان بىر خىل تور بولۇپ، كۆز ئاغرىغان ياكى قاماشقاندا، كۆزگە تارتىۋېلىنىدۇ.

كُسْرُكْ kösrük چۈشەك. كُسْرُكْ تُشَاغْ *kösrük tuxaq* — ئاتنىڭ ئالدى پۇتىغا سېلىنغان چۈشەك.

كَفْرِكْ kəvrik ئېگىز ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

كُفْرُكْ küvrük ناغرا، دۇمباق.

كَفْرَكْ kəvrəg كاۋاك. كَفْرَكْ نانْكْ *kəvrəg nəŋ* — ئابدىملىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غولى بوش ۋە كاۋاك نەرسىلەر.

كَفْشَكْ kəvxəg: كَفْشَكْ نانْكْ *kəvxəg nəŋ* — يۇمشاق نەرسە. يۇپقا كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// I 625

كُفْشَكْ kövxəg: كُفْشَكْ اَتْ *kövxəg ət* — يۇمشاق ئەت (گۆش).

كُفْشَكْ kövxəg: كُفْشَكْ اَتْماكْ *kövxəg ətmək* — بولدۇرغان نان.

كُفْلُكْ küvlük لاي ساقا. بۇ ھۆل پېتى ياكى قۇرۇتۇلۇپ سالغىدا ئېتىلىدۇ.

كَكْلِكْ kəklik كەكلىك.

كَكْمَكْ kəkmək: كَكْمَكْ اَرْ *kəkmək ər* — بېشىدىن ئىسسىق - سوغۇق كۆپ ئۆتكەن، قىينىچىلىقلاردا پىشقان ئادەم. ئەسلىي «كَكْ *kək*» بولۇپ، «قىينىچىلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز سۈپەت بولۇپ، ئاز ئۇچرايدۇ، قائىدىگە ئاساسلانغاندا «كَكْمانْ *kəkmən*» بولۇشى كېرەك.

كَمْرُكْ kəmrük: كَمْرُكْ سُنكُوكْ *kəmrük səŋük* — گۆشى شىلمۇبلىنغان سۆڭەك.

كُنْجُكْ kənqük كۆنچۈك، ياقا. ئوغۇزلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «كُنْجَكْ *kənqək*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

كَنْجاكْ kənqək كەنچەك. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

كَنْجاكْ سَنكِرْ kənqək səŋir كەنچەك سەڭىر. تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر.// 626 I

كَنْدُكْ kəndük كۆندۈك، ساپالدىن ياسالغان، كۆپكە ئوخشايدىغان قاچا. بۇنىڭغا ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىدۇ. كەنچەكچە.

كُنْلُكْ künlük كۈنلۈك. كۈن ھېسابى بىلەن قىلىنغان ئىش.

كُنْلُكْ künlük: كُنْلُكْ يِمْ *künlük yəm* — كۈنلۈك يەم، كۈنلۈك ئوزۇق. بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

مَرْدَكْ mərdək ئېيىق كۆچۈكى. «اَذِغْ مَرْدَكِي *aźiq mərdəki* — ئېيىق كۆچۈكى» مۇ دېيىلىدۇ. بەزى تۈرك خەلقلىرى توڭگۇز تورۇشىنىنى «تُنكُزْ مَرْدَكِي *toŋuz mərdəki*» دەيدۇ.// 241

مَلْدَكْ məldək مالتاق. مَلْدَكْ نانْكْ *məldək nəŋ* — مالتاق نەرسە، چىگىچلىشىپ، كاللەك بولۇپ قالغان نەرسە.

بِجْغِلْ piqoqil قول ۋە پۇتتىكى يېرىقلار. يەرنىڭ يېرىقلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَسْبَلْ basbal بىر قېتىم يېپ.

يَسْمِلْ[1] basmil باسمىل. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.// 627 I

بَشْغِلْ baxqil ئاقباش. بَشْغِلْ يِلْقِي *baxqil yilqi* — ئاقباش يىلقا (چارۋا مال).

بَتْمُلْ batmul پىلپىل.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَسْمِلْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، توغرىسى «بَسْمِلْ» بولغاچقا، بىز «*basmil*» دەپ ئالدۇق.

بُشْكالْ pəxkəl پوشكال. بىر خىل يۇپقا نان. خاقانىيە تىلىدا.

بُغْـــرِلْ boqrïl بوقـۇرۇلغان يـەر. تولـدۇرۇلغان تۇلـۇم ۋە تاغارغـا ئوخشـاش نەرسـىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

بُغْرُلْ booqrul بوغرۇل. بُغْرُلْ قوىْ *booqrul qoy* —— بوغرۇل قوي، بوغۇزى ئاق قوي.

بُكْتَلْbüktəl: بُكْتَلْ اَرْ *büktəl ər* —— گـەۋرى ئادەم. بُكْتَـــلْ اَتْ *büktəl at* —— ساغرىسى كەك ئات.

بُكْرُلْ bəgrül: بُكْـــرُلْ اَتْ *bəgrül at* —— ئىككى بىقىنى ئاق ئات. ئالا قوي ۋە باشقا ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بنـــدال [1]bandal ياغـاچتىن چىقىـدىغان، تارغـاق سۆڭىكىگە ئوخشـاش تارىشـا. بـۇنىڭ ئۇچىنى ياندۇرۇپ، كېچىسى بالىلار بىر ـ بىرىگە ئېتىپ ئويناىدۇ. بۇ «اُوتْ بندال *ot bandal*» دېيىلىدۇ. چۆگەن ئويۇنىدا ئويىنىلىدۇ.

تَرْغِلْ taroqïl تاغـىل. تَرْغِلْ يِلْقِي *taroqïl yïlqï* —— تاغـىل//ھـايۋان، دۇمبىسى ئالاتاغـىل مال. ئاتتىن باشقا ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. I 628

تُغْرِلْ tooqrïl توغرۇل. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش بولۇپ، مىڭ ئۆردەكنى ئۆلتۈرۈپ بىرىنىلا يەيدۇ. بۇ سۆز ئەر كىشىنىڭ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

تُغْرِلْ tooqrïl قېزا. ئىچىگە دورا ـ دەرمەكلىك گۆش تىقىلغان ئۇچەي. كەنچەكچە.

جَشْكالْ qəxkəl ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سَنكِلْ [2]səpkil سەپكۇن. يۇزدىكى سەپكۇن، داغ.

سَرْسالْ sarsal سۆسەر. بۇلغۇنىڭ بىر خىلى.

قَرْتالْ:k,artal قَرْتالْ اَتْ *k,artal ət* —— پارچىلانغان ئەت (گۆش).

قَرْتالْ:k,artal قَرْتالْ قُوىْ *k,artal k,oy* —— ئالا قوي.

قِرْغِلْ:k,ïroqïl قِرْغِلْ اَرْ *k,ïroqïl ər* —— ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم.

قِزْغُلْ:k,ïzoqul قِزْغُلْ اَتْ *k,ïzoqul at* —— قىزىل بوغرۇل. ئات.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ھەرىكسىز، بىز بىرۇككىلمان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىگە بويىچە «*bandal*» ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «سَنكِل» شەكلىدە يېزىلغان، بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە مەنىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*səpkil*» ئالدۇق.

بَجْكَـــمْ pəqkəm بەلگە، نىشان. جەڭ كۈنلىرى باتۇرلار جەڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تاقىۋالىدىغان يىپەك رەخت//ياكى قوتاز قۇيرۇقى. ئوغۇزلار بۇنى «بَـــرْجَمْ *bərqəm*» 242
دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 629

بَجْكَمْ اُرُبْ اَتْلَقا	*pəqkəm urup atlaqa*	[ئاتلارغا بەلگە تاقاپ،
اُيْغُرْدَقِي تَتْلَقا	*uyoqurdaqï tatlaqa*	ئۇيغۇر (ئېلى)دىكى تاتلارغا،
اُغْرِي يَقُزْ اِتْلَقا	*oqrï yavuz ïtlaqa*	ئوغرى، ياۋۇز ئىتلارغا (قاراپ)،
قُشْلَرْ كَبِي اُجْتِمِزْ	*quxlar kəbi uqtïmïz*	خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.]

ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيغۇر ئېلىدىكى تاتلارنىڭ، يەنى ياۋۇز ئىتلارنىڭ ئۈستىگە خۇددى قۇشتەك ئۇچۇپ باردۇق.

بَجْكُمْ pəqküm ئۆينىڭ سۈپىسى.

بَذْرَمْ bəżrəm بەيرەم ~ بايرام. كىشىلەر ئارىسىدىكى شاد ـ خۇراملىق، ئويۇن ـ تاماشا. نۇر ۋە گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن يەرمۇ «بَذْرَمْ يِيرْ *bəżrəm yər*» —— كۆڭۈل ئاچىدىغان يەر» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن، چۈنكى مەن بۇنى پارسلاردىن ئاڭلىدىم. ئوغۇزلار// ھېيىت كۈنىنى «بَيْـــرَمْ *bəyrəm*» 630 I
دەيدۇ. بۇ «شاد ـ خۇراملىق ۋە ئويۇن ـ تاماشا كۈنى» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «ذ ـ ژ» ھەرپىنى «ى ـ يا»غا ئالماشتۇرغان؛ يۇقىرىدىكىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئايرىم سۆز بولىدۇ.

بِرْتَمْ birtəm بىراقلا. اُلْ يُمُشْقا بَرْتَمْ بَرْدِي *ol yumuxqa birtəm bardï* —— ئۇ ئەلچىلىككە بىراقلا، گويا قايتىپ كەلمەيدىغاندەك كەتتى.

بَغْرَمْ baoqram: بَغْرَمْ قُمْ *baoqram qum* —— چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى. قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقمۇ «بَغْرَمْ قُومِي[1] *baoqram qumï*» دېيىلىدۇ.

بُخْسُمْ buhsum بوزا. تېرىقتىن ياسالىدىغان ئىچىملىك.

---

[1] قەشقەر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىلىقىدا ھازىر «بۇغراقۇم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار.

تُمْرُمْ tomrum: تُمْرُمْ يِغاجْ *tomrum yiоqaq* — موزدۇزلارنىڭ ئىش گۈندىسى (تاختىسى) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش توغرىسىغا كېسىلگەن ياغاچ گۈندا.

تُشْرُمْ tüxrüm ئېگىرىلگەن بىر كاللەك يىپ. ئارغۇچە.

زُنْكُمْ zünküm چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت.

I 631 سِدْرِمْ sidrïm تاسما، كەمەر. ئوغۇزچە: سِدْرِمْ اِشْلِغْ اَرْ *sïdrïm ixliоq ər*// — ئىشنى باشقىلارغا قالدۇرماي سىيرىپ ئىشلىۋېتىدىغان ئادەم.

سَرْقِمْ sark¸ïm قىرو.

كُتْرُمْ kətrüm كۆتۈرمە، سۇپا.

كُجْرُمْ kəqrüm كۆچ - كۆچ. بىرەر ۋەھىمە سەۋەبىدىن يېزا خەلقىنىڭ شەھەرگە كۆچۈپ كېلىشى.

243 كَدْرِمْ kədrim: كَدْرِمْ اَتْ *kədrim ət* — تېرىدىن ئاجرىتىلغان ئەت (گۆش).//

كَسْتَمْ kəstəm كېچىسى ئۆزى كېلىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەت.

ھەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى

تَرْتَرْ tartar پاختەككە ئوخشايدىغان بىر قۇش.

جُرْجُرْ qorqor: تَقِي اَمِكِي جُرْجُرْ *təvi əmiki qorqor* — تۆگە سېغىلغاندا، سۈتنىڭ چېلەككە چۈشكەن ئاۋازى.

قُرْقُرْ k¸urk¸ur قَرِنْ قُرْقُرْ اِتِّي *k¸arïnk¸urk¸ur ətti* — قورساق غولدۇرلىدى.

I 632 سُكْسُكْ səksək سۆكسۆك.//

سُمْلِمْ sumlïm: سُمْلِمْ تَتْ *sumlïm tat* — تۇركچە بىلمەيدىغان پارس. ئومۇمەن، تۇركچە بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ «سُمْلِمْ *sumlïm*» دېيىلىدۇ.

كُرْكُمْ kürküm زەپىران. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. ئەرەبلەرمۇ زەپىراننى «كُرْكُمْ» دەيدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكْلَرْ اَتِنْ اَرْغُرُبْ *bəglər atïn arоqurup*

قَذْغُو اَنِ تُرْغُرُبْ *kажоqu anï turоqurup*

مَنْكْزِي يُزِي سَرْغَرِبْ *mənzi yüzi sarоqarïp*

كُرْكُمْ اَنكَرْ تُرْتُلُورْ *kürküm anar türtülür*

[بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،

قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،

مەڭزى، يۈزى سارغايدى،

خۇددى زەپىران سۈرتۈلگەندەك بولدى.]

ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمگە ئېچىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى قايغۇ باستى، يۈزلىرى زەپىراندەك سارغايدى. // 633 I

فَعْاَلَلْ fəaləl، فَعْاُلُلْ fəalul، فَعْاِلِلْ fəalil
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سَراغُجْ saraoquq سارىغۇچ. خوتۇنلار رومىلىنىڭ بىر خىلى.

سِپاقُرْ sïpaķur توۋرا. بۇ سۆز «غۇنان ئوقۇرى» دېگەن مەنىدىكى «سِبْ اَقُرِي *sïp akurï*» سۆزىدىن كەلگەن.

قُلابُزْ ķulabuz يولباشچى، يېتەكچى، باشلامچى؛ قوللانما، دەستۇر. بۇ سۆزدىكى «ب – *b*» ھەرپى «و – ۋاۋ»نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ قازْ قُلاوُزْسُوزْ بُلْماسْ *ķalïn ķaz ķulawuzsuz bolmas*

غاز توپى باشلامچىسىز بولماس.

بۇ ماقال ھەممە ئىشتا ئۆزىگە قارىغاندا يول بىلمىغان كىشىگە بويسۇنۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِجالَقْ qïqalaq چىچىناق ~ چىمچىلاق.

جِجامُقْ qïqamuk چىچامۇق، ئاتسىز بارماق، ئۇزۇك سالمىغان بارماق. بۇنى بىلمىغان ئادەملەر ئاز.

I 634 **سُلامُقْ** solamuk سولخاي، تەتۇر.//

قَراجُقْ k̡araquk قاراچۇق. فاراب شەھىرىنىڭ نامى. بۇ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر.

244 **قَرامُقْ** k̡aramuk قارىمۇق.//

قَمجاقْ k̡amïqak قۇمچاق.

تُنارِكْ tünərik: تُنارِكْ يِرْ *tünərik yər* —— قاراڭغۇ يەر. گۆرنىمۇ «تُنارِكْ *tünərik*» دەيدۇ. اَرْ تُنارِكْكا كِرْدِي *ər tünərikkə kirdi* —— ئادەم گۆرگە كىردى.

جُمارُكْ qümərük شەلۋە كۆز. جُمارُكْ كِشِي *qümərük kixi* —— كۆزى ياشاڭغىراپ ئاجىزلاشقان كىشى.

خُجُونالْكْ höqünək خۆچۈنەك. قوغۇنىنىڭ بىر خىلى، خۇش پۇراق، چىپار قوغۇن.

بَجانَكْ pəqənək پەچەنەك. رۇمغا يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

I 635 **بَجانَكْ** pəqənək پەچەنەك. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرى. بۇ سۆز «بَجَنَكْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ.//

فَعْلَلْ fəəl'əl، **فَعَلُّو** fəəllu شەكىللىرىدە ئىككىنچى، تۆتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَقْلُغُوجْ taviloquq تېۋىلغا.

بُغُرْدا boqurda بۇدۇر. بُغُرْدا سَجْ *buqurda saq* —— بۇدۇر چاچ.

جِنَخْسِي qïnahsï چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل گۈللۈك يىپەك رەخت.

تَبُزْغُو tapuzoqu: تَبُزْغُو نانْكْ *tapuzoqu nəŋ* —— تېپىشماق.

تُتُرْغُو tuturoqu: تُتُرْغُو نانْكْ *tuturoqu nəŋ* —— تۇتۇرۇمى بولغان نەرسە.

سِبِزْغُو sïbïzoqu سىبىزغا، نەي.

سِرِجْغا sïrïqoqa ئەينەك، شىشە.

سَرِجْغا sarïqoqa چېكەتكە. ئاجىز ئادەم بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «سَرِجْغا اَرْ *sarïqoqa ər*» دېيىلىدۇ.

قُبُرْغا k¸oburoqa ھۆۋقۇش. //

636 I

تدرْقُو tadïrk¸u: تِدرْقُو يِرْ *tadïrk¸u yər* —— تېقىر يەر، ئوتى ئاز يەر.

تَتِرْغا tatïroqa ئاشلانغان ئاق تېرە.

تَقْلْقوْ tavïlk¸u تېۋىلغا. «تَقْلُغُوجْ *tavïloquq*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَقْلْقُو avïlk¸u ئاۋىلقۇ. قىزىل مېۋە بېرىدىغان بىر خىل دەرەخ. مېۋىسىنىڭ سۇيى ئاشقا قۇيۇلىدۇ، پوستى بىلەن كۆز ئاغرىقى داۋالىنىدۇ ۋە كېيىملەر بويىلىدۇ.

تُقُرْقا tok¸urk¸a ئۇرۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تُقُرْقا tok¸urk¸a توقۇرقا. قەشقەر يايلىقىدىكى بىر يەرنىڭ نامى.

سَقِرْقُو sak¸ïrk¸u ساقاتقا، كانا.

قَسِرْقُو k¸asïrk¸u قۇيۇن.

تُشُرْكُو tüxürgü چۇشۇرگە. كىچىكرەك سۇنىڭ دەرياغا قوشۇلغان يېرى، تۇگمەن سۇيىنىڭ دەرياغا قوشۇلغان يېرى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جَكُرْكا qəkürgə چېكەتكە. ئوغۇزچە. تۇركىلەر بۇ سۆزنى ئۇنىڭ ئۇچۇشتىن ئىلگىرىكى ھالىغا قارىتىپ ئېيتىدۇ. ئۇششاق بالىلارنىڭ كۆپىلۈكى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ جىقلىقىمۇ//شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: جَكُرْكاتَكْ سُو *qəkürgə təg sü* —— چېكەتكىدەك كۆپ ئەسكەر.

637 I

سُبُرْكُو süpürgü سۈپۈرگە.

كُتُرْكُو kətürgü كۆتۈرگۇ ~ كۆتەرگۇ. بىرەر نەرسىنى كۆتۈرىدىغان ئەسۋاب.

كَسُرْكُو kəsürgü قاپ، خالتا.

كُسُرْكا küsürgə كۈسۈتكە. ئېتىز چاشقىنىنىڭ بىر تۈرى.

دُنُشْكا dünüxkə بېسىلغاق. بىر خىل سېسىق ئوت. كەنچەكچە.//

245

كِمِشْكا kimixkə قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاس.

تَكِرْما təgirmə: تَكِرْما نانْكْ *təgirmə nəŋ* —— دۈگىلەك نەرسە. توقاچ، تۈگمەن تېشى ۋە تەڭگىگە ئوخشاش دۈگىلەك نەرسە.

سَكِرْما səkirmə سەكىرمە، خوتەن يولىدىكى كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

قُتُرْما k¸uturma: قُتُرْما بُــرْكْ *k¸uturma bərk* —— قايرىما بۆك، ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق.

كُجُرْمــا kəqürmə: كُجُرمــا اُجُــقْ *kəqürmə oquk¸* —— كۆچۈرمە ئوچاق، بىر يەردىن ئىككىنچى يەرگە يۆتكىگىلى بولىدىغان ئوچاق. كُجُرْما اُيُــنْ *kəqürmə oyun* —— «ئون تۆت»//دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئويۇن. يەرگە قورغان شەكلىدە تۆت سىزىق سىزىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئون ئىشىك ئېچىلىپ، يۇمىلاق تاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئۇرۇق قىلىپ ئويىنىلىدۇ. I 638

ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر

مِنْدَتُو mindətü يىپەك رەختنىڭ نامى.

قُلْنَجِي k¸ulnaqï: قُلْنَجِي قِسْراقْ *k¸ulnaqï k¸ïsrak¸* —— بوغاز بايتال.

قَرْنَغُو k¸arnaoqu: قَرْنَغُو اَرْ *k¸arnaoqu ər* —— يوغان قورساق ئادەم.

سَغْنَغُو saoqnaoqu قۇرۇق قاپاق.

قُنْدِغُو k¸undïoqu قىتىلىغۇچ، پارقىراتقۇچ.

قَمْجِيغُو k¸amqïoqu قاپارتقۇ. كالپۇكقا، بارماقلارغا چىقىدىغان قاپارتقۇ، ئادەتتە ئاغرىتىپ ۋە قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

تُرْبِكُو türpigü تۇرپىك، چوپسا.

تَمْرَكُو təmrəgü تەمرەتكە.// I 639

سُكْنَكُو sügnəgü سەينۇگە ~ سەينەك. تىرناق بىلەن گۆشنىڭ ئارىسىغا چىقىدىغان يارا.

كَرْشَكُو kərxəgü: كَرْشَكُو اَتْ *kərxəgü at* —— گەجگىسى يېغىر ئات.

بُلْغَما buloqama ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق.

جُقْرَما qok¸rama: جُقْرَما يُلْ *qok¸rama yul* —— سۇيى ئېتىلىپ چىقىدىغان بۇلاق.

بُلْغُنا buloquna بۇلغۇن ~ بالغۇن ~ مالغۇن. يۇلغۇنغا ئوخشاش پوستى قىزىل بىر خىل چاتقال. بۇنى تۆگە يەيدۇ. ئۇ «مُلْغُنا *muloquna*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بُلْدُنِ buldunï ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك. كەنچەكچە.

سُنْدُرِي sundurï دېڭىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَشْياكْ اَيُرْ بَشِمْ بُلْسا سُنْدُرِي دا سُوقْ اِجْكايْ مَنْ

əxyək ayur baxïm bolsa sundurïda suv iqkəymən

ئېشەك// «بېشىم ئامان بولسا، دېڭىزدىن سۇ ئىچىمەن» دەيدىكەن. I 640

بۇ سۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.// 246

مَنْدُرِي [1] munduri كۆيئوغۇل بىلەن كېلىنىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ چېچىلىدىغان كىچىك بەزمە. چىگىلچە.

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

كُزْكُنِي küzküni يالتىراق قوڭغۇز. كېچىسى غوڭۇلداپ ئۇچىدۇ.

---

[1] ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

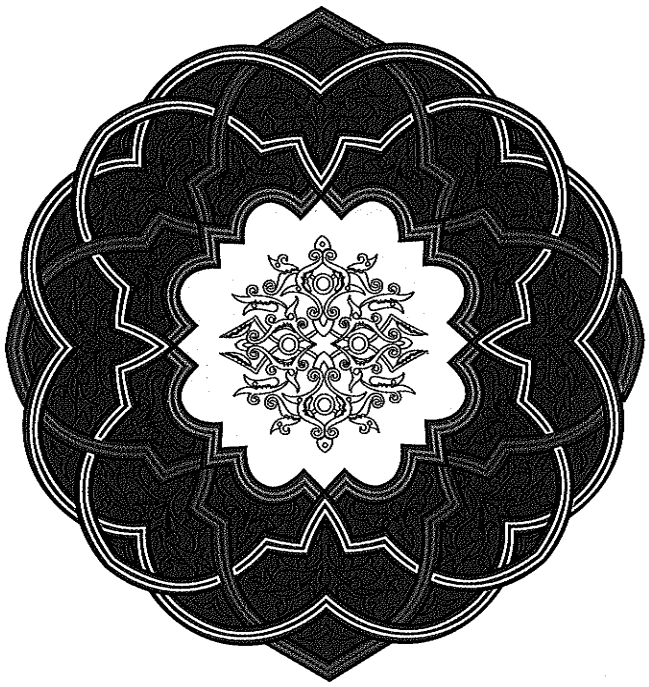
فُعْلُنْدِي fu'lundi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سُبْرُنْدِي süpründi سۈپۈرۈندى، ئەخلەت.

سَرْقِنْدِي sarḳindi ساقىندى. سَرْقِنْدِي سُوۇ *sarḳindï suv* —— سارقىندى سۇ.

قُجْقُنْدِي ḳuqoqundï پىياز. چىگىلچە.

I 641 تۆت ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى. //

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سُقَرْلَجْ suķarlaq: سُقَرْلَجْ بُرْكْ *sukarlaq bərk* — كۆلاھ، ئۇزۇن قالپاق.

قُغُرْماجْ kˌoqurmaq قوماچ، قورۇلغان بۇغداي. بۇ سۆز بىر شېۋىدە يۇمشاق «ڤ - *v*» بىلەن «قُقُرْماجْ *kovurmaq*»مۇ دېيىلىدۇ.

يُغُرْغُوجْ yuoquroquq نوغۇچ. خېمىر ۋە باشقىلارنى يېيىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

جِغِلْقارْ qïoqïlvar: جِغِلْقارْ اُقي *qïoqïlvar okï* — كىچىك قىسقا ئوق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُتْرُو تُرُبْ يَغْدي اَنكَرْ كِيشْ اُقي جِغِلْقارْ

اَيْدِمْ اَسِغْ قِلْغُو اَمَسْ سَنْ تَقي يَلْقارْ // 642 I

utru turup yaoqdï aŋar kix okï qïoqïlvar

aydïm asïoq kïloqu əməs sən takï yalvar

[ئۇتتۇر تۇرۇپ ئۇنىڭغا ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى ياغدۇردۇم،

سەن ئەمدى يالۋۇرساڭمۇ پايدىسى يوق، دېدىم.]

دۇشمەن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ماڭا يۇزلەنگەندە ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى يامغۇردەك ياغدۇردۇم، ئەمدى سېنىڭ يېلىنىپ - يالۋۇرۇشۇڭمۇ پايدىسىز دېدىم.

سَمُرْتُغْ samurtuoq: سَمُرْتُغْ اِيشْ *samurtuoq ïx* — چىگىچ ئىش، باش - ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

قُرُتْلُغْ k¸urutluoq: قُرُتْلُغْ كِشي *kurutluoq kixi* — قۇرۇتلۇق كىشى، (يەيدىغان) قۇرۇتى بار كىشى. بۇ ئەرەبچىدىكى «رَجُلٌ تامِرٌ وَلابِنٌ - خورمىسى ۋە سۈتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش.

تَتِرْلِغْ tatïrlïoq: تَتِرْلِغْ يِيرْ *tatïrlïoq yər* — تېتىر يەر. تۈز ۋە قاتتىق يەر.

قَتِرْلِغْ k¸atïrlïoq: قَتِرْلِغْ اَرْ *katïrlïoq ər* —قېچىرلىق ئادەم، قېچىرى بار ئادەم.

بَسَرْلِغْ basarlïoq: بَسَرْلِغْ تاغْ *basarlïoq taoq* — سامساقلىق تاغ، سامساق كۆپ بولغان تاغ.

I 643 بَغِرْلِغْ baoqïrlïoq: بَغِرْلِغْ اَرْ *baoqïrlïoq ər* — جىگەرلىك// ئادەم، ھېچكىمگە باش ئەگمەيدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «اِنّا لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْبادًا مِنَ الْاِبِلِ» دېگەنگە ئوخشايدۇ.

247 جَغِرْلِغْ qaoqïrlïoq: جَغِرْلِغْ اَرْ *qaoqïrlïoq ər* — چاغىرى (شارابى) بار ئادەم.//

سُغُرْلُغْ suoqurluoq: سُغُرْلُغْ تاغْ *suoqurluoq taoq* — سۇغۇرلۇق تاغ، سۇغۇر كۆپ بولغان تاغ.

سِغِرْلِغْ sïoqïrlïoq: سِغِرْلِغْ اَرْ *sïoqïrlïoq ər* — سىيرىلىق ئادەم، سىيرى بار ئادەم.

تَقَرْلِغْ tavarlïoq: تَقَرْلِغْ اَرْ *tavarlïoq ər* — تاۋارلىق ئادەم، مېلى بار ئادەم.

جَقَارْلِغْ qavarlïoq: جَقَارْلِغْ يِيرْ *qavarlïoq yər* — چاۋارلىق يەر، چاۋار كۆپ يەر.

بَقِرْلِغْ bak¸ïrlïoq باقىرلىغ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يەرنىڭ نامى.

بَقِرْلِغْ bak¸ïrlïoq: بَقِرْلِغْ تاغْ *bakïrlïoq taoq* — مىسلىق تاغ، مىس چىقىدىغان تاغ.

تَمِرْلِغْ tamïrlïoq: تَمِرْلِغْ اَتْ *tamïrlïoq ət* — تومۇرلۇق، سىڭىرلىق گۆش، بۇلجۇڭ گۆش.

I 644 قُبُزْلُغْ k¸obuzluoq: قُبُزْلُغْ كِشي *kobuzluoq kixi* — قۇبۇزلۇق كىشى، قۇبۇزى بار كىشى.//

قُتُزْلُغْ k¸otuzluoq: قُتُزْلُغْ اَرْ *kotuzluoq ər* — قوتازلىق ئادەم، قوتىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saoqïzlïoq: سَغِزْلِغْ اَرْ *saoqïzlïoq ər* — سېغىزلىق ئادەم، (چاينايدىغان) سېغىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saoqïzlïoq: سَغِزْلِغْ يِيرْ *saoqïzlïoq yər* — سېغىزلىق يەر، سېغىز توپلىق يەر.

سَقِزْلِغْ sak¸ïzlïoq: سَقِزْلِغْ تُونْ *sakïzlïoq ton* — داغ تەگكەن تون.

قَمِشْلِغْ k¸amïxlïoq: قَمِشْلِغْ يِيرْ *kamïxlïoq yər* — قومۇشلۇق يەر، قومۇش كۆپ بولغان يەر.

تَبُغْلُغْ tapuoqluoq: تَبُغْلُغْ اَرْ *tapuoqluoq ər* — خىزمەتلىك ئادەم، خىزمەتى بار ئادەم.

قَبُغْلُغْ k¸apuoqluoq: قَبُغْلُغْ اَقْ *k¸apuoqluoq əv* — قوۋۇقلۇق ئۆي، قوۋۇقى بار ئۆي.

تَتِغْلِغْ tatïoqlïoq: تَتِغْلِغْ نانْكْ *tatïoqlïoq nəŋ* — تاتلىق نەرسە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي يېزىلىشى «تاتِغْلِغْ *tatïoqlïoq*»دۇر.

تُتُغْلُغْ tutuoqluoq: تُتُغْلُغْ يِيرْ *tutuoqluoq yər* — جىنلىق يەر، جىن بار يەر، ئۆتكەن كىشىلەرگە جىن چاپلىشىدىغان يەر.// 645 I

تِذِغْلِغْ tïžïoqlïoq: تِذِغْلِغْ نانْكْ *tïžïoqlïoq nəŋ* — تىيىقلىق نەرسە، يېنىغا بېرىش چەكلەنگەن نەرسە.

قِذِغْلِغْ k¸ïžïoqlïoq: قِذِغْلِغْ بُرْكْ *k¸ïžïoqlïoq bərk* — قىيىقلىق بۆك، جىيەكلىك بۆك.

قُذُغْلُغْ k¸užuoqluoq: قُذُغْلُغْ اَقْ *k¸užuoqluoq əv* — قوۋۇقلۇق ئۆي، قوۋۇقى بار ئۆي.

تَرِغْلاغْ tarïoqlaoq تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق.

تُرُغْلاغْ turuoqlaoq: تُرُغْلاغْ يِيرْ *turuoqlaoq yər* — تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر.

تَرِغْلِغْ tarïoqlïoq: تَرِغْلِغْ يِيرْ *tarïoqlïoq yər* — تېرىقلىق يەر، ئېكىنزارلىق؛ ئاشلىق ئامبىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سَرِغْلِغْ sarïoqlïoq: سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïoqlïoq ər* — سېرىقكېسىلى بار ئادەم.

قُرُغْلُغْ k¸uruoqluoq: قُرُغْلُغْ يا *k¸uruoqluoq ya* — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا.

بُسُغْلُغْ pusuoqluoq: بُسُغْلُغْ يَغِي *pusuoqluoq yaoqï* — يوشۇرۇنۇقلۇق يېغا.

قَبَقْلِغْ k¸apak¸lïoq: قَبَقْلِغْ قِيزْ *k¸apak¸lïoq k¸iz* — بويىغا يەتكەن، قىزلىقى بار قىز.// 646 I

قَتِقْلِغْ k¸atïk¸lïoq: قَتِقْلِغْ اَرْ *k¸atïk¸lïoq ər* — شالغۇت ئادەم، تېگى پەس ئادەم، ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم. قېتىقلىق ئادەم، يەنى قېتىقى بار ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَرَقْلِغْ barak¸lïoq: بَرَقْلِغْ كِشِي *barak¸lïoq kixi* — باراقلىق كىشى، باراق ئىتى (ئوۋ ئىتى) بار كىشى.

جَرُقْلُغْ qaruk¸luoq: جَرُقْلُغْ اَرْ *qarukluoq ər* — چورۇقلۇق ئادەم، چورۇقى بار ئادەم.

جَرُقْلُغْ qaruk¸luoq چارۇقلۇغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئورۇقى.

قَرَقْلِغْ k¸arak¸lïoq كۆز قارىقى بار. قَرَقْسِزْتَكْ كِرُورْ *k¸arak¸siztəg kirür* — كۆزى يوقتەك (جەڭگە) كىرىدۇ. بۇ سۆز باتۇرلارنىڭ جەڭدە قارشىسىدىكى قىلىچ، نەيزىلەرگە پەرۋا

248 قىلماي، بىر - بىرىگە ھۆجۈم قىلىشىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.//

قَسُقْلُغْ k,asuk,luoq: قَسُقْلُغْ اَرْ *kasukluoq ər* — تورسۇقلۇق ئادەم، قىممىز تورسۇقى بار ئادەم.

قُسِقْلِغْ k,osïk,lïoq: قُسِقْلِغْ اَرْ *kosïklïoq ər* — چىلغوزلىق ئادەم، چىلغوزىسى بار ئادەم.

بَشَقْلِغْ baxak,lïoq: بَشَقْلِغْ سُنْكُو *baxaklïoq süngü* — (تۆمۈر) باشاقلىق نەيزە. تۆمۈر باشاقلىق ئوققىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// I 647

تَشَقْلِغْ taxak,lïoq: تَشَقْلِغْ اَرْ *taxaklïoq ər* — تاشاقلىق ئادەم، تاشقى بار ئادەم.

قَشُقْلُغْ k,axuk,luoq: قَشُقْلُغْ اَيَاقْ *kauxkluoq ayak* — قوشۇقلۇق ئاياق، قوشۇقى بار ئاياق.

بُقُقْلُغْ bok,uk,luoq: بُقُقْلُغْ اَرْ *bokukluoq ər* — پوقاق ئادەم، پوقىقى بار ئادەم.

تَقُقْلُغْ tak,uk,luoq: تَقُقْلُغْ اَرْ *takukluoq ər* — توخۇلۇق ئادەم، توخۇسى بار ئادەم. ئوغۇزچە.

سُقَقْلِغْ sok,ak,lïoq: سُقَقْلِغْ تاغْ *sokaklïoq taoq* — بۆكەنلىك تاغ، بۆكەن كۆپ تاغ.

بَلِقْلِغْ balïk,lïoq: بَلِقْلِغْ اُكُوزْ *balïklïoq ögüz* — بېلىقلىق دەريا، بېلىقى بار دەريا. ئارغۇلار پاتقاقلىققىمۇ بۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ.

قُلاقْلِغْ k,ulak,lïoq: قُلاقْلِغْ نانْكْ *kulaklïoq nəŋ* — قۇلاقلىق نەرسە، قۇلىقى بار نەرسە.

قُنُقْلُغْ k,onuk,luoq: قُنُقْلُغْ اَفْ *konukluoq əv* — مېھمانلىق ئۆي، مېھمىنى بار ئۆي.

تُرُمْلُغْ torumluoq: تُرُمْلُغْ اَرْ *torumluoq ər* — بوتىلاقلىق ئادەم، بوتىلىقى بار ئادەم.// I 648

قُرُمْلُغْ k,orumluoq: قُرُمْلُغْ تاغْ *korumluoq taoq* — قورامىلىق تاغ، قورام تاشلىق تاغ.

تُلُمْلُغْ tolumluoq: تُلُمْلُغْ اَرْ *tolumluoq ər* — قورالىلىق ئادەم، قورالى بار ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُونْكْدُنْ نَلُكْ يَلْقَرْمَدِنْكْ قَجْ قَتا بِرْدِنْكْ تَقارْ
تُلُمْلُغْ بُلُبْ قَتِنْدِنْكْ قانِكْ اَمْدِي بِيرْ سُقارْ

өŋdün nəlük yalvarmadïŋ kaq kata bərdiŋ tavar
tolumluoq bolup katïndïŋ kanïŋ əmdi yər suvar

[باشتا نېمىشقا يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قېتىم تاۋار (مال) بەردىڭ،
قورالىلىنىۋېلىپ غادايدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەرنى سۇغارسۇن.]

بىرنەچچە قېتىم سېلىق تۆلەشتىن بوۇرۇن نېمىشقا يالۇۇرمىدىك؟ ئەمدى قورالللىنىپ غادىيىۋالدىك. بېرىدىغان نەرسەڭنى تېز تەييارلا، بولمىسا، قېنىڭنى يەر ئىچىدۇ.

تَبَنْلِغْ tapanlïoq: تَبَنْلِغْ تَقىَ *tapanlïoq təvə* — تاپانلىق تۆگە، پايپاقلىق تۆگە.

تُبُنْلُغْ topunluoq: تُبُنْلُغْ تَرِغْ *topunluoq tarïoq* — توپانلىق بۇغداي، توپىنى بار بۇغداي.

بُدُنْلُغْ بُقُنْلُغْ bodunluoq bok,unluoq: بُدُنْلُغْ بُقُنْلُغْ كِشِي *bodunluoq bokunluoq kixi* — ئۇرۇق - جەمەتلىك كىشى.// 649 I

بَقَنْلِغْ bak,anlïoq: بَقَنْلِغْ قَذِشْ *bakanlïoq kazïx* — ھالقىلىق قېيىش.

قَرِنْلِغْ k,arïnlïoq: بَدُكْ قَرِنْلِغْ اَرْ *bədük karïnlïoq ər* — يوغان قورساق ئادەم.

قُرُنْلُغْ k,urunluoq: قُرُنْلُغْ اَقْ *kurunluoq əv* — قۇرۇملۇق ئۆي، قۇرۇم باغلاپ كەتكەن ئۆي.

سَغِنْلِغْ saoqïnlïoq: سَغِنْلِغْ اَرْ *saoqïnlïoq ər* — سېغىن مېلى بار ئادەم.

سُغُنْلُغْ soqunluoq: سُغُنْلُغْ تاغْ *soqunluoq taoq* — سوغۇنلۇق تاغ، ياۋا پىياز ئۆسىدىغان تاغ.

سَمَنْلِغْ samanlïoq: سَمَنْلِغْ اَرْ *samanlïoq ər* — سامانلىق ئادەم، سامىنى بار ئادەم.

قَغُنْلُغْ k,aoqunluoq: قَغُنْلُغْ اَرْ *kaoqunluoq ər* — قوغۇنلۇق ئادەم، قوغۇنى بار ئادەم.

قُقُنْلُغْ k,ok,unluoq: قُقُنْلُغْ اُوتْ *kokunluoq ot* — ئۇچقۇنلۇق ئوت، ئۇچقۇنى بار ئوت.// 149

قُلُنْلُغْ k,ulunluoq: قُلُنْلُغْ قِسْراقْ *kulunluoq kïsrak* — قۇلۇنلۇق بايتال، قۇلۇنى بار بايتال.

ئاخىرىغا «لِغْ *lïoq*» ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئىگىلىك//(مەزكۇر نەرسىنىڭ ئىگىسى) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ، مەقئۇل (قىلىنغان، بېجىرىلگەن ئىش) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. بۇ يەنە بىر قانچە تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇلار ئېيتىپ ئۆتۈلمىسە، چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ. بۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان سۆزلەر ئورۇن – جاي مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. 650 I

بىرىنچى، ئىگىلىك مەنىسىدە كېلىشى: بَدُكْ قَرِنْلِغْ اَرْ *bədük karïnlïoq ər* — يوغان قورساق ئادەم؛ سَمَنْلِغْ اَرْ *samanlïoq ər* — سامانلىق ئادەم، سامىنى بار ئادەم دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىككىنچى، مەفئۇل مەنىسىدە كېلىشى: سَـــرِغْلِغْ اَرْ *sarïoqlïoq ər* —— سېرىقكېسىلى بار ئادەم؛ قُرُغْلُغْ يـــا *kuruoqluoq ya* —— قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۇچىنچى، ئورۇن - جاي مەنىسىدە كېلىشى: تَـــرِغْلاغْ *tarïoqlaoq* —— تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق؛ تُرُغْلاغْ *turuoqlaoq* —— تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر دېگەنگە ئوخشاشلار.

بىلىش كېرەككى، بەش ھەرپلىك سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇچ ھەرپلىك تۇپ ئىسىملاردىن (ھەرپلەرنى ئارتتۇرۇش يولى بىلەن) ياسالغان.

«غ – *oq*» بىلەن «ق – *k*» ھەرپلىرىنىڭ ھۆكمى باشقا. «ق – *k*» بىلەن ئاياغلاشقانلىرى مەن كۆرسەتكەن مەنىلەردە كېلىدۇ؛ «غ – *oq*» بىلەن ئاياغلاشقانلىرى پەقەت//ئورۇن - جاينىلا بىلدۇرىدۇ. تَرِغْلِـــغْ اَقْ *tarïoqlïoq ov* —— I 651
بۇغدايلىق ئۆڭ ۋە تَرِغْلِـــغْ *tarïoqlïoq* —— ئامبار؛ قُرُغْلُـــغْ يـــا *kuruoqluoq ya* —— قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا ۋە قُرُغْلُغْ *kuruoqluoq* —— يانى سېلىپ قويىدىغان قاپ، دېگەنگە ئوخشاشلار.

بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم سۆزلىگەنلىكىمنىڭ سەۋەبى ئۇلارنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. تۇپ ئىسىم بولىمىغان سۆزلەردە «لِغْ *lïoq*» قوشۇمچىسىنى ئايرىپ يازسىمۇ بولىدۇ. «بَلِقْلِغْ اُكُزْ *balïkllïoq oguz* —— بېلىقلىق دەريا»نى «بَلِـــقْ لِـــغْ اُكُـــزْ» شەكلىدە؛ «بَرَقْلِغْ اَرْ *barakllïoq ər* —— باراقلىق ئادەم» دېگەن سۆزنى «بَرَقْ لِغْ اَرْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. بۇنداق شەكىل ياخشىراق، چۈنكى ۋەزنىمۇ، يېزىلىشىمۇ يېنىكلىشىدۇ.

بُرُنْدُقْ burunduk, بۇرۇندۇق، چۈلۈك.

بَسِنْجَقْ basïnqak: بَسِنْجَقْ اَرْ *basïnqak ər* —— بېسىنچاق ئادەم.

سِغِرْجِقْ sïoqïrqïk, قارىغۇجا.

قَبِرْجاقْ k,abïrqak, ساندۇق. بۇ سۆز كۆپىنچە ئۆلۈك سالىدىغان ساندۇقنى بىلدۈرىدۇ. // I 652

قُذُرْجُقْ k,użurquk, قونچاق. بالىلار ئويىنايدىغان قونچاق.

قَرِنْجَقْ k,arïnqak, چۈمۈلە. ئوغۇزچە.//«قَرِنْجا *karïnqa*»مۇ دېيىلىدۇ. 250

بَغِرْجَقْ baoqïrqak, ئۇچۇلۇق.

تُلَرْسُقْ tolarsuk, سوك، سونجاق. ئادەتتە ھايۋانلارنىڭ سونجىقى شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَغِرْسَقْ baoqïrsak: بَغِرْسَقْ كِشي *baoqïrsaq kixi* — باغرى يۇمشاق كىشى، ئاق كۆڭۈل كىشى.

بَغِرْسُقْ baoqïrsuk ئۇچەي.

بَغِرْدَقْ baoqïrdak باغىرداق، لىپتىك.

قُرُغْسَقْ k,uruoqsak قورساق. قۇشلارنىڭ پوكىنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُتُرْغاقْ buturoqak بۇدۇشقاق. بۇ پىستە چوڭلۇقىدىكى تىكەن بولۇپ، كىيىم ۋە باشقا نەرسىلەرگە چاپلىشىۋالىدۇ.

تَبُزْغُقْ tapuzoquk تېپىشماق.

تُبُلْغاقْ tobuloqak بىر خىل دورا ئوت.

تُبُلْغاقْ tobuloqak يەل تولغاق، قۇلۇنجى، ئاشقازان، ئۇچەيدە پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل. //

653 I

سِدِرْغاقْ sïdïroqak سىيراق. ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇيىقى.

قُدُرْغاقْ k,uduroqak چاپاننىڭ ئارقا پەشلىرىدىن بىرى.

قَذِرْغاقْ k,ażïroqak قاپىرىق. كۆپ ئىشلەش جەريانىدا قولدا پەيدا بولغان قاپىرىق.

بَدِجْلِقْ badïqlïk: بَدِجْلِقْ يِغـــاجْ *badïqlïk yïoqaq* — بېدىشلىك ياغاچ، ئۇزۇم بارىڭى ياساش ئۇچۇن تەييارلانغان ياغاچ.

جَجَلَقْ qaqalak,(?) چېچىلاڭغۇ، پەرىشان[1].

بَغِرْلَقْ baqïrlak بېغىرتاق.

تَقَرْلُقْ tavarluk مال قويۇلىدىغان جاي، خەزىنە.

تُرُقْلُقْ turuk,luk ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق.

تَرِغْلِقْ tarïoqlïk ئاشلىق ئامبىرى.

جُبُلْمَقْ qobulmak ئالمىنىڭ بىر پارچىسى، يېرىمى، ئىتلىق قەبىلىسىنىڭ تىلىدا.

جُمُشْلُقْ qomuxluk چۆمۈلىدىغان يەر.

جَرُقْلُقْ qaruk,luk چورۇقلۇق، چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە. // 654 I

تَنُقْلُقْ tanuk,luk تونۇقلۇق، گۇڭاھلىق.

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدىمۇ، ئىزاھاتىدىمۇ ئېنىقسىزلىق بار.

تُغاقْلِقْ tuoqak,lïk, تىقىنلىق. ئىۋرىقنىڭ ئاغزىنى بېكىتىدىغان تىقىن ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ.

سَتِغْلِقْ satïoqlïk, سَتِغْلِقْ نانْكْ *satïoqlïk nəŋ* —— سېتىلىدىغان نەرسە.

سَرِغْلِقْ sarïoqlïk, سېرىقلىق.

سِرُقْلُقْ sïruk,luk, سِرُقْلُقْ يِغاجْ *sïruqluk yïoqaq* —— تۈزۈكلۈك ياغاچ.

سُغُقْلُقْ sooquk,luk, سُغُقْلُقْ نانْكْ *sooquqluq nəŋ* —— سوغۇقلۇق نەرسە، سوغۇقلۇق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە.

قَبَقْلِقْ k,apak,lïk, قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر.

قَدَشْلِقْ k,adaxlïk, قاياشلىق.

قُرُغْلُقْ k,uruoqluk, قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق.

قُرُغْلُقْ k,uruoqluk, ساداق ، ئوق خالتىسى. بۇ سۆزدىن ئېلىنغان «كِيشْ قُرُغْلُقْ *kix kuruoqluk*» سۆزىمۇ ساداقنى بىلدۈرىدۇ.

قَشقْلِقْ k,axïk,lïk, قَشْقْلِقْ مُنكُزْ *kaxïklïk müŋüz* —— قوشۇقلۇق//مۈڭگۈز، قوشۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان مۈڭگۈز. I 655

سَرَنْلِقْ saranlïk, بېخىللىق، پىخسىقلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

نَنِكنْ تُتَرْ بَكْلَيُو اُوزِي يِيماسْ *nəŋin tutar bəkləyü өzi yəməs*

سَرَنْلِقِنْ يِيغْلَيُو اَلْتُنْ يِغار *saranlïkïn yïoqlayu altun yïoqar*

[نەرسىسىنى چىڭ تۇتىدۇ، ئۆزى يېمەيدۇ،

بېخىللىق بىلەن يىغلاپ ـ قاقشاپ ئالتۇن يىغىدۇ.]

251 بەزى كىشىلەرنىڭ مىجەزى ھەققىدە//شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۆزى يېمەي، پىخسىقلىق قىلىپ، مېلىنى قاتتىق تۇتىدۇ، بېخىللىق بىلەن مال ئۇستىدە يىغلايدۇ، ئالتۇن توپلاپ ئاخىر تاشلاپ كېتىدۇ.

قَغُنْلُقْ k,aoqunluk, قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر.

قُنُقْلُقْ k,onuk,luk, قُنُقْلُقْ اَقْ *konukluk əv* —— قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا.

تَغُزْمَقْ taoquzmak, تَغُزْمَقْ اَرْ *taoquzmak ər* —— دېقىماق ئادەم. بۇ سۆزدىكى «ғ – *o*» ھەرپى «ق – *k*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// I 656

مُغُزْغَقْ muoquzoqak مەسەل مەرىسىگە ئوخشايدىغان بىر خىل چۈمۈلە. ئارغۇچە.

بۇ بابتىكى سۆزلەر بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، پېئىللىدىن ياسالىدىغان ئىسىم: «بۇيۇكلۇك» مەنىسىدىكى «اُلُغْلُقْ *uluoluk*» سۆزى «ئۇلغايدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُلْغاذْتِي *uloqażti*» سۆزىدىن ئېلىنغان؛ «قۇرۇقلۇق» مەنىسىدىكى «قُرُغْلُقْ *kuruoqluk*» سۆزىمۇ «قُرُنْدِي نانْكْ *kurundi nəŋ* — قۇرۇغان نەرسە» سۆزىدىن ئېلىنغان.

ئىككىنچى، باشقا بىر نېمە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمى: «سُرُقْلُقْ يِغاجْ *surukluk yïoqaq* — تۇتۇرۇكلۇك ياغاچ»، «تُقاقْلِقْ يِغاجْ *tukaklïk yïoqaq* — تىقىنلىق ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۈچىنچى، بىر نەرسە ئۆسۈپ يېتىلىدىغان يەرنىڭ ئىسمى: «قَبَغْلُقْ *kapaoqlïk* — قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر»؛ «قَغُنْلُقْ *kaoqunluk* — قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تۆتىنچى، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھېچبىرىنى ئىچىگە ئالماي، ساپ ئىسىم مەنىسىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر: «بَغِرْلَقْ *baoïrlak* — بېغىرتاق»؛ «سِغِرْجُقْ *sïoïrquk* — قارىغۇجا» دېگەنگە ئوخشاشلار.// 657 I

بەشىنچى، مەستەر ئورنىدا كېلىدىغان سۆزلەر: «تُرُقْلُقْ *turukluk* — ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەر شۇ شەكىلدىكى سان ـ ساناقسىز ئىسىملار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. ئىنچىكىلەپ قارىساڭ، ھېچقايسى سۆز بۇ قائىدىدىن چەتكە چىقمايدۇ.

كِرِتْلِكْ kiritlig ئېتىكلىك، قولۇپلاقلىق. كِرِتْلِكْ قَبُغْ *kiritlig kapuoq* — ئېتىكلىك قوۋۇق.

كُزَتْلِكْ kəzətlig: كُزَتْلِكْ نانْكْ *kəzətlig nəŋ* — ساقلاقلىق نەرسە، كۆزىتىلگەن نەرسە.

جُكُتْلُكْ qəkütlük پاكارلىق.

سُكُتْلُكْ səgütlük سۆگەتلىك، سۆگەت ئۆسكەن يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «سۆگەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُزُجْلُكْ kəzüqlük: كُزُجْلُكْ//تِتِكْ *kəzüqlük titik* — كوزا ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان 252

سىڭىز لاي. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كۆزا ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَمُرْلُكْ təmürlük تۆمۈر ئېرىتىلىدىغان يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «تۆمۈر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.// I 658

كُمُرْلُكْ kəmürlük كۆمۈر قىلىش ئۈچۈن كۆيدۈرۈلگەن ياغاچ ۋە كۆمۈر قويىدىغان يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كۆمۈر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَبِزْلِكْ təpizlik كۆرەلمەسلىك، ھەسەت. اَنِكْ تَبِزْلِكِي كِمْكَا تَلْقَارْ *anïŋ təpizliki kimgə talqar* — ئۇنىڭ كۆرەلمەسلىكى كىمگە زىيان يەتكۈزەركىن.

تِتِزْلِكْ titizlik قىرتاقلىق، قاڭسىقلىق. ھېلىلىنىڭ تەمىدەك تەم.

بُشِنْجَكْ büxinqək چىرىك، ئۈزۈم سېپى. كەنچەكچە.

تَكِرْمَكْ təgirmək كاجۇۋا. تۆگىگە ئارتىلىدىغان كاجۇۋا. ئوغۇزلار بۇنى «اُكُرْمَكْ *ügürmək*» دەيدۇ.

شَكِرْتُكْ xəkirtük پىستە.

كَبَزْلِكْ kəpəzlik كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىلغان يەر. كىشى توغرىسىدا ئېيتىلسا، «كَبَزْلِكْ اَرْ *kəpəzlig ər* — كېۋىزى بار ئادەم» دېيىلىدۇ.

بَذِزْلِكْ bəžizlig: بَذِزْلِكْ اَفْ *bəžizlig əv* — بېزەكلىك ئۆي.

كِذِزْلِكْ kižizlik: كِذِزْلِكْ يُونْكْ *kižizlik yuŋ* — كىگىزلىك يۇڭ. سۆزنىڭ ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كىگىز ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.// I 659

تَكُزْلِكْ təküzlik قاشقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْ تَكُزْلِكِي اَيْ بُلْماسْ *at təküzliki ay bolmas*

ئات قاشقىسى ئاي بولماس.

بۇ ماقال كىچىك ئىشنى چوڭ ئىش ئورنىدا كۆرگۈچىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَمِزْلِكْ səmizlik سېمىزلىك.

كُفَزْلِكْ kəvəzlik كۆرەڭلىك، مەغرۇرلۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِشْتِبْ اَتا اَنانْكْ نِكْ سَقْلَرِنِ قَدِرْما
نَنْكْ قُبْ بُلُبْ كُفَزْلِكْ قِلْنِبْ يَنا قُتُرْما

əxtip ata anaŋniŋ savlarïnï qadïrma
nəŋ qop bulup kөvəzlik qïlnïp yana quturma

[ئاتا - ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، (ئۇنى) قايتۇرما،
مال - دۇنيانى كۆپ تېپىپ قالساڭ، تەكەببۇرلىشىپ، قۇترىما.]

ئاتا - ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، ئۇلارغا سۆز ياندۇرما، مال - مۇلۇكنى كۆپ تاپساڭ، ھەددىڭدىن ئېشىپ قۇترىما.

جَجَكْلِكْ qəqəklik چېچەكلىك، گۈلزارلىق.

كَبَكْلِكْ kəpəklik كېپەكلىك، خامپا. كېپەك قويۇلغان يەر.// ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كېپەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. I 660

تُفَكْلِكْ tüvəklik تۈپەكلىك، پاختۇرمەك.// پاختىۋەن مىلتىق. 253

بِتِكْلِكْ bitiklik: بِتِكْلِكْ نانْكْ *bitiklik nəŋ* —— خەت پۈتۈشكە ئىشلىتىلىدىغان نەرسە. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «خەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كَدُكْلُكْ kədüklük: كَدُكْلُكْ كِذِزْ *kədüklük kiżiz* —— يامغۇرلۇق كىگىز. يامغۇرلۇق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان كىگىز. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «يامغۇرلۇق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُذُكْلُكْ küżüklüg: اِشْلِغْ كُـذُكْلُكْ اَرْ *ixtiq küżüklüg ər* —— ئىش - كۈشلۈك ئادەم، ئىشى بار ئادەم. «كُذُكْلُكْ *küżüklüg*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

تِرَكْلِكْ tərəklik تېرەكلىك، تېرەك ئۆسكەن يەر. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە «تېرەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كَرَكْلِكْ kərəklig كېرەكلىك. بُو نانْكْ اُلْ بِزكا كَرَكْلِكْ *bu nəŋ ol bizgə kərəklig* —— بۇ بىزگە كېرەكلىك نەرسە.

بَشِكْلِكْ bəxiklig بۆشۈكلۈك. بَشِكْلِكْ اُراغُتْ *bəxiklig uraqut* —— بۆشۈكلۈك خوتۇن، ئېمىتىدىغان بالىسى بار ئايال.// I 661

تُشَكْلِكْ təxəklik توشەكلىك. تُشَكْلِكْ بَـرْجِنْ *təxəklik barqïn* — توشەكلىك تاۋار. توشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە (يوتقان ـ كۆرپە) تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «توشەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُشِكْلِكْ køxiklig: كُشِكْلِكْ يِرْ *køxiklig yər* — كۆلەڭگىلىك يەر، سايىلىك يەر.

تِكِكْلِكْ tikiklig تىكىكلىك. تِكِكْلِكْ تُونْ *tikiklig ton* — تىكىكلىك تون.

تُكُكْلُكْ tøküklüg: تُكُكْلُكْ تَرِغْ *tøküklüg tarïq* — تۆكۈكلۈك بۇغداي. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بِلَكْلِكْ biləklig بىلەكلىك. كُوجْلُكْ بِلَكْلِكْ كِشِي *küqlüg biləklig kixi* — كۈچلۈك بىلەكلىك كىشى، بىلىكىدە كۈچى بار كىشى.

بِلِكْلِكْ biliklig بىلىملىك. بِلِكْلِكْ كِشِي *biliklig kixi* — بىلىملىك كىشى.

بَلِكْلِكْ bəliklik پىلىكلىك. بَلِكْلِكْ كَبَازْ *bəliklik kəpəz* — پىلىكلىك پاختا، پىلىك قىلىنمىدىغان پاختا.

كُلُكْلُكْ kølüklüg كۆلۈكلۈك، كُلُكْلُكْ اَرْ *kølüklüg ər* — كۆلۈكلۈك ئادەم، مىنمىدىغان ۋە يۈك ئارتمىدىغان ئۇلىغى بار ئادەم. // I 662

كُلِكْلِكْ køliklig كۆلەڭگە. كُلِكْلِكْ يِرْ *køliklig yər* — كۆلەڭگە يەر.

بُرُنْجُكْ bürünqük پۇركەنچە.

بِلِنْجَكْ bilinqək تونۇۋىلىنغان. بِلِنْجَكْ نانْكْ *bilinqək nəŋ* — تونۇۋىلىنغان نەرسە. بِلِنْجَكْ بِلْدِي *bilinqək bildi* — ئوغرىلانغان مالنى ئىگىسى تونۇۋالدى.

تَرِنْجَكْ tərinqək پەرەنجە. ئوغۇزچە.

بۇ بابتىكى سۆزلەر (مەنە جەھەتتىن) بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، بىر نەرسىنىڭ ئۇنگەن، ئۆسكەن جايىنى ياكى بىرەر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُكُتْلُكْ *søgütlük* — سۆگەتلىك، سۆگەت ئۆسكەن يەر»، «كَبَكْلِكْ *kəpəklik* — كەپەكلىك، كەپەك قويۇلغان يەر».

ئىككىنچى، باشقا بىر نەرسە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمىنى
254 بىلدۈرىدۇ. «تُشَكْلِكْ بَرْجِنْ *tөxəklik barqïn* —//تۆشەكلىك تاۋار، يوتقان – كۆرپە تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت»، «بُو يِغَاجْ اُلْ قَبُغْقَا تِرَكْلِكْ *bu yïoqaq ol kapuoqka tirəklik* — بۇ قوۋۇققا تىرەك قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان
663 I ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاش.//

ئۈچىنچى، كىشىنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر مەنىسىدە كېلىدۇ: «كُقَزْلِكْ *kөvəzlik* — كۆرەڭلىك». «يِكِتْلِكْ *yigitlik* — يىگىتلىك، ياشلىق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىسىملار يۇقىرىقىدەك ئۈچ مەنىدە كەلسە، ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاشلا قاتتىق «ك – *k*» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

تۆتىنچى، ئېيتىلغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كېلىدۇ: «بِلَكْلِكْ اَرْ *biləklig ər* — بىلەكلىك ئادەم، بىلىكىدە كۈچى بار ئادەم»، «بِتِكْلِكْ اَرْ *bitiklig ər* — (قولىدا) خېتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئەرەبچىدىكى «رَجُلٌ تامِرٌ وَلَابِنٌ» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

بەشىنچى، مەفئۇل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: «بِلِكْ كِشِي اَرا اُلْكُلُكْ اُلْ *bilik kixi ara ülüklüg ol* — ئەقىل كىشىلەر ئارا ئۈلەشتۇرۇلگەندۇر»، «تُشَكْلِكْ تُشاكْ *tөxəklig tөxək* — سىلىقلىق تۆشەك» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىملار بۇ كېيىنكى ئىككى مەنىدە كەلسە، يۇمشاق «ك ـ *q*» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

بۇ يەردە بايان قىلىنغان يىلتىزى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن كېيىنكى بابتا كەلتۈرۈلگەن مىساللار (يەنى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن
664 I يۇمشاق//سۆزلەر) غا «لِكْ» قوشۇلىدۇ. ئالدىنقى بابتا كەلتۈرۈلگەن مىساللار (يەنى تەركىبىدە «ق» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن قاتتىق سۆزلەر) غا «لِقْ» قوشۇلىدۇ. بۇ بەش مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك تۈپ ئىسىملارنىڭ (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت بولسۇن، بولمىسۇن) «ق» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن قاتتىق سۆزلەرگە «لِقْ» قوشۇلىدۇ، «ك» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن يۇمشاق سۆزلەرگە «لِكْ» قوشۇلىدۇ. بۇ ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق، ئۆزگەرمەس قائىدىدۇر.

فَعْلانْ fəəllan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكسىلىك ۋە ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سۆزلەر بابى

بَلِقْجِـــنْ balïk¸qïn بېلىقئالغۇچ ~ بېلىقچى (قۇش). بېلىق ئوۋلايدىغان ئاق قۇش. ئەرەبلەر بۇنى «مَالِكُ الْحَزِينْ» دەيدۇ.

255 **جُغُرْدانْ** quoqurdan//يار، يارداق.

I 665 **قُرُغْـزِيـــنْ** k¸oruoqzïn (ئىككى مەخرەج ئاربىسىدىكى «ز» بىلەن)//قوغۇشۇن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى بىرقانچە ھەرپنى تاشلىۋېتىپ، «قُشُونْ *koxun*» دەيدۇ.

بُدُرْسِينْ bədürsin بۆدۈنە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُزُمْ مَنِكْ بُدُرْسِينْ	*özüm mənïŋ bədürsin*	[مېنىڭ كۆڭلۈم (گويا بىر) بۆدۈنە،
اُوتِي اَنِكْ جَقْلَنُورْ	*otï anïŋ qaķlanur*	ئۇنىڭ ئوتى چاقنايدۇ.]

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مەن ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتى ئەتراپىدا خۇددى بۆدۈنە ئوخشاش چۆرگىلەيمەن.

تَقْشْغانْ tavixoqan توشقان. تَقْشْـغانْ يِـلِي *tavixoqan yïlï* — توشقان يىلى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ يىل ھېسابىدا ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ ئېتى.

تَقُشْـــغانْ tavuxoqan: تَقُشْـــغانْ اُكُـــزْ *tavuxoqan øgüz* — توشقان دەرياسى. «اُجْ *uq* — ئۇچ» شەھىرىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى.

I 666 **جَبْتْغـــانْ** qapïtoqan چېپىلىدىغان، ئېتىلىدىغان. بُـــو اِتْ اُلْ كِشِـي كا//جَبْتْغـــانْ *bu ït ol kixigə qapïtoqan* — بۇ كىشىگە ئېتىلىدىغان ئىت.

جَبْتْغانْ qapïtoqan چاپىدىغان. جَبْتْغـــانْ اَرْ *qapïtoqan ər* — چاپىدىغان ئادەم، جاللات. ئۇيغۇرچە.

سَـــــبْتْغانْ sapïtoqan شىپاڭشىتىدىغان. بُـــــو اَتْ اُلْ قُـــــذْرُقْ سَـــــبْتْغانْ *bu at ol ķužruķ sapïtoqan* — بۇ قۇيرۇق شىپاڭشىتىدىغان ئات. قورسىقى

ئاچقاندا ياكى ئىگىسىنى كۆرگەندە قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىدىغان ئىتقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَذْغانْ kˌażïtoɣan كاج. قَــذْغانْ اَرْ *kˌażïtoɣan ər* — ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان، كاج ئادەم. بويىنى قاتتىق ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِتْغانْ tarïtoɣan تېرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ تَرِغْ تَرِتْغانْ *bu ər ol təlim tarïɣ tarïtoɣan* — بۇ تولا ئاشلىق تېرىتىدىغان ئادەم.

قُرِتْغانْ kˌurïtoɣan قۇرۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اُزُمْ قُرِتْغانْ *bu ər ol təlim üzüm kˌurïtoɣan* — بۇ تولا ئۈزۈم قۇرۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى قۇرۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُزِتْغانْ tozïtoɣan توزۇتىدىغان. بُــو اَتْ اُلْ تَلِــمْ تُبْــراقْ تُزِتْغــانْ *bu at ol təlim toprakˌ tozïtoɣan* — بۇ تولا توپا توزۇتىدىغان ئات.// 667 I

بُشُتْغانْ boxutoɣan بوشىتىدىغان. بُو اُتْ اُلْ قَرِنْ بُشُتْغانْ *bu ot ol kˌarïn boxutoɣan* — بۇ ئىچنى بوشىتىدىغان دورا. قاتتىق نەرسىنى يۇمشىتىپ بوشاشتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشِــتْغانْ taxïtoɣan توشۇتىدىغان. بُــو اَرْ اُلْ اَقِنكــا تَلِــمْ تَقْــارْ تَشِــتْغانْ *bu ər ol əviŋə təlim tavar taxïtoɣan* — بۇ ئۆيىگە تولا تاۋار توشۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى توشۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشْتْغانْ taxïtoɣan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِــجْ تَشِــتْغانْ *bu ot ol əxiq taxïtoɣan* — بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت.

قَشْتْغانْ kˌaxïtoɣan قاشلىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ قَشِــتْغانْ *bu ər ol ətin kˌaxïtoɣan* — بۇ بەدەننى قاشلىتىدىغان ئادەم.

قَقْتْغــانْ kˌakˌïtoɣan ئاچچىقلاندۇرىدىغان. بُــو اَرْ اُلْ مَــنِ تُتْجــي قَقْتْغــانْ *bu ər ol məni tutqï kˌakˌïtoɣan* — بۇ//مېنى ئاچچىقلاندۇرۇپلا تۇرىدىغان ئادەم. 256

قَلْتْغانْ kˌalïtoɣan سەكرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ تَلِمْ قَلْتْغانْ *bu ər ol atïn təlim kˌalïtoɣan* — بۇ ئېتنى تولا سەكرىتىدىغان ئادەم.// 668 I

قَمَتْغانْ kˌamatoɣan قاماشتۇرىدىغان. بُو كُنْ اُلْ كُوزْ قَمَتْغــانْ *bu kün ol koz kˌamatoɣan* —

بۇ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كۇن.

قُمتْغانْ kˌomïtoqan سېغىندۇرىدىغان، جەلپ قىلىدىغان. اُغُلْ مَنِي اَفْكا قُمتْغانْ اُلْ *oqul məni əvgə kˌomïtoqan ol* — كۆڭلۈمنى ئۆيگە جەلپ قىلىپ تۇرىدىغان ئوغۇل ئۇ. باشقا نەرسىلەرنى سېغىندۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَنَتْغانْ kˌanatoqan قانىتىدىغان. بُو اُتْ اُلْ بُرُنْ قَنَتْغانْ *bu ot ol burun kˌanatoqan* — بۇ بۇرۇننى قانىتىدىغان دورا.

قَنتْغانْ kˌanïtoqan قاندۇرىدىغان، هۆزۈرلاندۇرىدىغان. اُكْدِي اُلْ اَرِكْ قَنتْغانْ *ögdi ol ərig kˌanïtoqan* — ئادەمنى هۆزۈرلاندۇرىدىغان ئالقىش ئۇ.

بَتُرْغانْ paturoqan پاتۇرىدىغان، يوشۇرىدىغان. بُو كِشِي اُلْ سُوزْ بَتُرْغانْ *bu kixi ol söz paturoqan* — بۇ سۆز يوشۇرىدىغان كىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَتُرْغانْ taturoqan تېتىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَشْ تَتُرْغانْ *bu ər ol ax taturoqan* — بۇ (مېھمانغا) ئاش تېتىتىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 669

اَرْدِي اَشِنْ تَتُرْغانْ	*ərdi axïn taturoqan*
يَقْلَقْ يَغِغْ قَجُرْغانْ	*yavlaq yaoqïoq kˌaquroqan*
اُغْرَقْ سُوسِنْ قَيْتَرْغانْ	*oqrak süsin kˌaytaroqan*
بَسْتِي اُلُمْ اَخْتَرُو	*bastï ölüm ahtaru*

[(ئۇ) ئېشىنى تېتىتىدىغان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قاچۇرغانىدى،
ئوغراق قوشۇننى قايتۇرغانىدى،
(ئۇنى) ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يىقىتتى).]

بىر كىشىنىڭ ئۆلۈمىگە مەرسىيە ئوقۇپ، شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مېھمانلارغا دائىم ئاش تارتاتتى، دۈشمەنلەرنى قاچۇراتتى، ئوغراق قوشۇننى قەيسەرلىك بىلەن چېكىندۈرگەنىدى، ئەپسۇسكى، ئۆلۈم ئۇنى يەر قوينىغا ئالدى.

تُبُرْغانْ topuroqan: تُبُرْغانْ يِرْ *topuroqan yər* — توپىلاڭ يەر.

سُبُزْغانْ subuzoqan گۆرىستان، گۆرلۈك. مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ گۆرلۈكى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

670 I سُبُزْغانْ دا اَوْ // بُلْماسْ تُبُرْغانْدا اَڤْ بُلْماسْ

subuzoqanda əw bolmas topuroqanda av bolmas

گۆرىستاندا ئۆي بولماس، توپىلاڭ (يەر) دا ئوۋ بولماس.

ئوۋ ئوتلۇق، سۇلۇق يەرلەردە بولىدۇ.

قَبَرْغانْ kˌaparoqan قاپارتقۇ. بۇ بەدەننى قىزىتىپ قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

قَتُرْغانْ kˌaturoqan خۇشال بولىدىغان. بُو اَرْ اُل اُكُشْ قَتُرْغانْ *bu ər ol ükük kˌaturoqan* — بۇ كۆپ كۇلىدىغان، كۆپ سۆيۈنىدىغان ئادەم.

قُبُرْغانْ kˌopuroqan قوپۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تاشْغْ يِيرْدَنْ قُبُرْغانْ *bu ər ol taxïoq yərdən kˌopuroqan* — بۇ تاشنى يەردىن قوپۇرىدىغان ئادەم.

257 باشقىلاردىمۇ شۇنداق. //

تُذُرْغانْ tożuroqan تويدۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَجِغْ تُذُرْغانْ *bu ər ol aqïoq tożuroqan* — بۇ ئاچلارنى تويدۇرىدىغان ئادەم. ئەسلى «تُذْغُرْغانْ *tożoquroqan*» دۇر.

سِذِرْغانْ sïżïroqan تىلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سِذْرِمْ سِذِرْغانْ *bu ər ol sïżrïm sïżïroqan* — بۇ تاسما تىلىدىغان (تاسمىچى) ئادەم. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پوستىنى ئالىدىغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَيْتَرْغانْ kˌaytaroqan قايتۇرىدىغان. بُو اَلْبْ اُلْ يَغِينِ قَيْتَرْغانْ *bu alp ol yaoqïnï kˌaytaroqan* — بۇ دۇشمەننى قايتۇرىدىغان قەھرىمان. // 671 I

قَجُرْغانْ kˌaquroqan قاچۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُنُقْنِي قَجُرْغانْ *bu ər ol konukˌnï kˌaquroqan* — بۇ مېھماننى قاچۇرىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بُو اَرْ اُلْ كِشِنِي قَجُرْغانْ *bu ər ol kixini kˌaquroqan* — بۇ ئادەمنى قاچۇرىدىغان كىشى، يەنى ئالدىغا كىشى كەلسە، خۇيى بۇزۇلۇپ ھومىيىدىغان، ھاكاۋۇرلۇق قىلىدىغان ئادەم.

قَذِرْغانْ kˌażïroqan قايرىيدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَرَنْ بُيْنِنْ قَذِرْغانْ *bu ər ol ərən boynïn kˌażïroqan* — بۇ ئادەملەرنىڭ بوينىنى قايرىيدىغان ئادەم.

تَشُرْغانْ taxuroqan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِيجْ تَشُرْغانْ *bu ot ol əxiq taxuroqan* —

بۇ قازاننى تاشتۇردىغان ئوت. سەل سۇيىنىڭ كۆلنى تاشتۇرۇپ بۇزۇۋېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَقُرْغانْ k¸ak¸uroqan قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىرخىل نان.

قَقُرْغانْ k¸avuroqan قورۇيدىغان. بُو بِلازُكْ اُلْ بِلَكْ قَقُرْغانْ *bu bilәzük ol bilәk k¸avuroqan* — بۇ بىلەكنى قورۇيدىغان بىلەزۈك.

تَمُرْغانْ tamuroqan تامىدىغان. بُو اُغُلْ اُلْ بُرْنِ تَمُرْغانْ *bu oqul ol burni tamuroqan* — بۇ بۇرنى تامىدىغان (قانايدىغان) بالا.// I 672

سَغِزْغانْ saoqïzoqan سېغىزغان.

قُذُرْغونْ k¸użuroqun قۇشقۇن.

تُرُشْغانْ turuxoqan تەڭ تۇرۇشىدىغان، زىتلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِرْلا تُتْجِي تُرُشْغانْ *bu ər ol kixi birlә tutqï turuxoqan* — بۇ كىشىلەر بىلەن تەڭ تۇرۇشىدىغان ئادەم.

سَتِشْغانْ اَلِشْغانْ satïxoqan alïxoqan ئېلىشىپ - سېتىشىدىغان. اُلارْ اِكّي تَقارْ سَتِشْغان اَلِشْغانْ لارْ اُلْ *olar ikki tavar satïxoqan alïxoqanlar ol* — ئۇلار ئىككىسى تاۋار ئېلىشىپ - سېتىشىدىغانلار ئۇ. بۇ سۆزنىڭ «سَتِشْغانْ تَقِشْغانْ *satïxoqan tavïxoqan*» شەكلىمۇ بار. بۇ «سَتّي *satti* — ساتتى»، «تَقْدي *tavdi* — پايدىلاندى» سۆزلىرىدىن ئېلىنغان.// 258

بَقِشْغانْ bak¸ïxoqan بېقىشىدىغان. اُلْ كِشِي بِرْلا بَقِشْغانْ اُلْ *ol kixi birlә bak¸ïxoqan ol* — ئۇ كىشىلەر بىلەن كۆز بېقىشىدىغان ئادەم.

تُقُشْغانْ tok¸uxoqan: اُلْ اَرْ اُلْ يَقْلاقْ تُقُشْغانْ *ol ər ol yavlak¸ tok¸uxoqan* — ئۇ ياماق سوقۇشقاق، جېدەلچى ئادەم.

سُقُشْغانْ sovuxoqan مەددە قۇرت، شۇ قۇرتتىن بولىدىغان سېرىقكېسەل.// I 673

بِجِلْغانْ pïqïloqan يېرىق. قول، پۇت ۋە يەردىكى يېرىق.

تُبُلْغانْ topuloqan: كُوكْ تُبُلْغانْ *kөk topuloqan* — بىر قۇشنىڭ ئېتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قۇشنىڭ ئىككى قانىتىدا پولات بارمىش، ئۇ قانىتى بىلەن تاغقا بىر ئۇرۇپ، تاغنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەرمىش. بۇ سۆزنى ماڭا كۆپ پايدىسى

تەككەن بىر ئادەم ئېيتقانىدى.

تُبُلْغـــانْ topuloqan بۆسـىدىغان، يېرىپ ئۆتىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ جَـــرِكْ تُبُلْغـــانْ *bu ər ol qərik topuloqan* — بۇ (جەڭدە) سەپنى يېرىپ ئۆتىدىغان ئادەم. بۇ «تَمُرْ تُبُلْدِي *təmür topuldï* — تۆمۈر (زەربە بىلەن) تېشىلدى» دېگەن سۆزدىن كەلگەن.

قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ k‚atïloqan k‚arïloqan قېتىلىدىغان، ئارىلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِـــرْلا تُتْجـــي قَتِلْغـــانْ قَرِلْغـــانْ *bu ər ol kixi birlə tutqï k‚atïloqan k‚arïloqan* — بۇ كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

قُرُلْغانْ k‚uruloqan: بُو اَرْ اُلْ سِنكِرِي قُرُلْغـــانْ *bu ər ol sïŋïrï k‚uruloqan* — بۇ سىڭىرى قورۇلۇپ (تارتىشىپ) قالىدىغان ئادەم.

قُتُلْغانْ k‚utuloqan قۇتۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ يَغِيدِنْ قُتُلْغانْ *bu ər ol yaoqïdïn k‚utuloqan* — بۇ دۇشمەندىن // قۇتۇلىدىغان ئادەم. باشقىلاردىن قۇتۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. 674 I

قَبُلْغـــانْ k‚apuloqan قاپلىشىپ قالىدىغان. بُـــو نانْـــكْ اُلْ قَبُغْـــدا قَبُلْغـــانْ *bu nəŋ ol k‚apuoqda k‚apuloqan* — بۇ قوۋۇقتا قاپلىشىپ قالىدىغان نەرسە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُشُـــلْغانْ k‚oxuloqan قوشۇلۇۋالىدىغان. بُـــو قُـــزِي اُلْ سَـــغْلِقْ بِـــرْلا قُشُـــلْغانْ *bu k‚ozï ol saoqlïk‚ birlə k‚oxuloqan* — بۇ ساغلىقلا قوشۇلۇۋالىدىغان قوزا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُـــغُلْغانْ sooquloqan سوغۇلىدىغان، تارتىلىدىغان. بُـــو سُـــوقْ اُلْ تَقْـــراقْ سُـــغُلْغانْ *bu suv ol tavrak‚ sooquloqan* — بۇ تېز سوغۇلىدىغان سۇ. بۇلاق سۈيىنىڭ تېز تارتىلىپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقِلْغانْ سُقُلْغانْ k‚ak‚iloqan sok‚uloqan قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۈرىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ تَلِـــمْ قَقِلْغـــانْ سُـــقُلْغانْ *bu ər ol təlim k‚ak‚iloqan sok‚uloqan* — بۇ تولا (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۈرىدىغان ئادەم.

تُتُرْقانْ tuturk‚an گۈرۈچ // 259

تَشِرْقانْ taxïrk‚an: تَشِرْقانْ كُوزْلُكْ *taxïrk‚an kөzlüg* — بادراق كۆزلۈك.

I 675 **سِقِرْقَانْ** sïk¸ïrk¸an سېرىقققۇيرۇق، تۇلۇمچاشقان. //

بِتِلْكَانْ bitilgən پۈتۈلىدىغان. بُـــو اَرْ سُـــو كا بِتِلْكـــان اُلْ *bu ər sügə bitilgən ol* —— بۇ ئەسكەرلىككە پۈتۈلۈپ (يېزىلىپ) تۇرىدىغان ئادەم.

تِرِلْكَانْ tərilgən توپلىنىدىغان. بُولارْ بُوذُنْ اُلْ تُتْجي تِرِلْكانْ *bular bożun ol tutqï tərilgən* —— بۇلار توپلىنىپلا تۇرىدىغان ئەل. توپلىنىشقا ئادەتلەنگەن باشقا نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُتُرْكَانْ kətürgən كۆتۈرىدىغان. بُو بُغْرا اُلْ يُكْ كُتُرْكانْ *bu buqra ol yük kətürgən* —— بۇ يۈك كۆتۈرىدىغان بۇغرا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كَجُرْكَانْ kəqürgən كەچۈرىدىغان. بُو باكْ اُلْ يازُقْ كَجُرْكانْ *bu bəg ol yazuk kəqürgən* —— بۇ گۇناھنى كەچۈرىدىغان بەگ.

كَجُرْكَانْ kəqürgən: بُو اَرْ اُلْ تَلِـــمْ ايـــشْ كَجُرْكـــانْ *bu ər ol təlim ïx kəqürgən* —— بۇ نۇرغۇن ئىشنى ئورۇندايدىغان (قابىل) ئادەم. «اَقُـــرْ كـــانْ تَقُـــرْ كـــانْ *əvürgən təvürgən* —— ئۆرۈيدىغان - چۆرۈيدىغان» دېگەن سۆزمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَغي اُوتِنْ اُجُرْكانْ	*yaoqï otïn əqürgən*
تُويْدُنْ اَنِ كُجُرْكانْ //	*toydun anï kəqürgən*
اشْلَرْ اُزُبْ كَجُرْكانْ	*ïxlar uzup kəqürgən*
تَكْدي اُقي اُلْدُرُو	*təgdi okï əldürü*

I 676

[(ئۇ) يېغا ئوتىنى ئۆچۈرگەن،
ئوردىسىدىن ئۇنى كۆچۈرگەن،
كېسىپ ئىش قىلىدىغان (ئادەم ئىدى)،
(ئۇنىڭغا ئۆلۈمنىڭ) ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.]

ئۆلگەن كىشىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇرۇش ئوتلىرىنى ئۆچۈرەتتى، دۈشمەنلەرنى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقىراتتى، ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى ھەل قىلاتتى، ئۇنىڭغا زامانىڭ ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.

جَقُرْكانْ qəvürgən چۆرۈيدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اُقْ جَقُرْكانْ *bu ər ol təlim ok qəvürgən* — بۇ ئوقنى (تىرنىقىنىڭ ئۇچىدا) تالاي چۆرىگەن ئادەم.

كُسُرْكانْ kəsürkən كۆسۈتكە.

تُشُرْكُونْ tüxürkün چۈشكىنە، كەتىرا. بىر شېۋىدە. // 677 I

كُقُرْكانْ küvürkən تاغ پىيىزى. ئوغۇزلار بۇنى «كُمُرْكانْ *kümürkən*» دەيدۇ.

تَمُرْكانْ təmürkən ئوق باشىقى. ئوغۇزچە.

تَكُرْكانْ təgürgən تەگكۈزىدىغان، يەتكۈزىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِشْغْ اَذاقّا تَكُرْكانْ *bu ər ol ixtiq ażakka təgürgən* — بۇ ئىشنى ئايىغىغا يەتكۈزىدىغان ئادەم.

كُلَرْكانْ kələrgən: بُو اَتْ اُلْ كُلَرْكانْ *bu at ol kələrgən* — بۇ قورسىقى ئېسىلىدىغان ژە يېتىۋالىدىغان ئات.// 260

سُمُرْكانْ sümürgən: بُو اَرْ اُلْ سُوتُكْ سُمُرْكانْ *bu ər ol sütüg sümürgən* — بۇ سۈتنى سۈمۈرىدىغان ئادەم.باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

سُرُلْكانْ sürülgən: بُو اَرْ اُلْ تَكْمَا يِيرْدَنْ تُتْجِي سُرُلْكانْ *bu ər ol təgmə yərdən tutqï sürülgən* — بۇ ھەممە يەردىن قوغلىنىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

كَرِلْكانْ kərilgən: بُو نانْكْ اُلْ كَرِلْكانْ *bu nəŋ ol kərilgən* — بۇ كېرىلمىدىغان نەرسە. تېرىنىڭ يەرگە كېرىلىشى، تاغ تۆپىسىدە بۇلۇتنىڭ يېيىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَرِلْكانْ kərilgən: بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ كَرِلْكانْ *bu ər ol təlim kərilgən* — بۇ تولا كېرىلمىدىغان (ئەسنەيدىغان) ئادەم.

تِرِلْكانْ tirilgən: بُو اَرْ اُلْ اَذْكُو سَاقِنْ تِرِلْكانْ *bu ər ol əzgü savïn tirilgən*// — بۇ ياخشىلىقى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم. 678 I

تَرِلْكانْ tirəlgən: بُو نانْكْ اُلْ بِيرْ بِيرْكا تَرِلْكانْ *bu nəŋ ol bir birgə tirəlgən* — بۇ بىر - بىرىگە تىركىلىدىغان نەرسە.

كَسِلْكانْ kəsilgən: بُو يِبْ اُلْ كَسِلْكانْ *bu yïp ol kəsilgən* — بۇ ئۇزۇلىدىغان يىپ.

سَشِلْكانْ səxilgən: بُو تُكُــونْ اُلْ سَشِــلْكانْ *bu tügün ol səxilgən* —— بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۇگۈن.

تُكُلْكانْ tügülgən: بُو يِبْ اُلْ تُكُلْكانْ *bu yïp ol tügülgən* —— بۇ توقۇلۇۋالىدىغان يىپ.

تُكُلْكــــانْ tügülgən: بُــــو اَرْ اُلْ تُتْجــــيِ قاشــــيِ كُــــوزيِ تُكُلكــــانْ *bu ər ol tutqï kaxï kөzi tügülgən* —— بۇ (ئىچ پۇشۇقىدىن) ھەمىشە قاپىقى تۇرۇلۇپلا يۇرىدىغان ئادەم.

يۇقىرىدىكى «غ – oq» ۋە «ك» بابىدا كۆرسىتىلگەن سۆزلەر بەش خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچىسى، بىر ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اُغُلْ اُلْ بُرْنِ يُمُرْغانْ[1] *bu ooqul ol burnï tamuroqan* —— بۇ بۇرنى// تامىدىغان (قانايدىغان) بالا»، «بُــو اَرْ اُلْ اَذْكُــو ســاقِنْ تِرِلْكــانْ I 679
bu ər ol əzgü savïn tirilgən —— بۇ ياخشىلىقى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم».

ئىككىنچى، سۈپەتداشنىڭ سۈپەتلەنگۈچىدىن باشقا نەرسىگە ئۆتىدىغانلىقىنى ۋە سۈپەتداش (سۈپەتداشتا ئىپادە قىلىنغان ھەرىكەت)نىڭ سۈپەتلەنگۈچىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بُــــو اَرْ اُلْ تُــــونِنْ قُرْتْغــــانْ *bu ər ol tonïn kurïtoqan* —— بۇ تونىنى قۇرۇتىدىغان ئادەم»، «بُو اَرْ اُلْ سُــوقُغْ سُــمُرْكان *bu ər ol suvuoq sümürgən* ——// بۇ سۇنى سۈمۈرىدىغان ئادەم». باشقا 261
نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆپ ئىسىملار قاتتىق «ك – k» بىلەن، سۈپەتلەر يۇمشاق «ك – g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «يُمُرْغــانْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ بابتا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەمدە «تَمُرْغــانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ «تامىدىغان» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tamuroqan*» دەپ ئالدۇق.

ئۇچىنچى، مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن سۈپەتداشنىڭ مەلۇم شەخسكە سۈپەت بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اَرْ اُلْ قَقْلْغَانْ سُقُلْغَانْ *bu ər ol qaqïloqan soquloqan* — بۇ (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۈرىدىغان ئادەم»، «بُو اَرْ اُلْ يِرْدَنْ يِرْكا سُرُلْكانْ *bu ər ol yərdən yərgə sürülgən* — بۇ يەردىن يەرگە سۈرۈلۈپلا (قوغلىنىپلا) يۈرىدىغان ئادەم».

تۆتىنچى، بىرەر ھەرىكەتنىڭ ئىشلىگۈچىنىڭ خاھىشىدىن تاشقىرى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو كِشِي اُلْ سُوزُكْ اُنْتْغانْ *bu kixi ol sözüg ünitqan*—// بۇ 680 I سۆزنى ئۇنتۇپ قالىدىغان كىشى»، «بُو تُكُونْ اُلْ سَشِلْكانْ *bu tügün ol səxilgən* — بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۈگۈن».

بەشىنچى، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت تۇپ ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. «كُقُرْكانْ *küvürkən* — تاغ پىيىزى»، «تَقُشْغانْ *tavuxqan* — توشقان» دېگەندەك.

رۇمدىن تارتىپ تاكى چىنغىچە بولغان ئوغۇزلار ۋە كۆچمەن خەلقلەر بۇ خىل سۆزلەرنى يېنىكلىتىش ئۇچۇن، ئىشنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە «غ - *q*» ۋە «ك - *g*» ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ.

جانلىق تىلدا سۈپەتلەردىكى مۇزەككەر، مۇئەننەسلىك خۇسۇسىيەتلەر پەرقلەنمەيدۇ. بۇنى پەقەت جۈملىنىڭ ئورامىدىن بىلگىلى بولىدۇ. مەن بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەن سۈپەتلەر، ئىزاھلاپ ئۆتكەن ئۆلچەم ۋە قائىدىلەر مۇشۇ بابقىلا خاس ئەمەس، بۇنى كىتابنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچرىغان تۆت ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلىك پېئىللارغىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار يېقىن ئارىدا تونۇشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە سۆزنى ئۇزارتىپ ئولتۇرمايمەن.// 681 I

فَعْلَلَلْ fə’lələl، فِعْلَلِلْ fi’ləlil ۋە فَعْلَلُلْ fə’lələl شەكىللىرىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

سُنْدِلاجْ sundïlaq سۇندۇك ~ سۇڭگۇلۇگۇچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُنْدِلاجْ ايشِي اَرْماسْ اُرْتْكُونْ تَبْماكْ

sundïlaq ïxï ərməs ərtkün təpmək

خامان تەپمەك سۇندۇكنىڭ ئىشى ئەمەس.

262 بۇ ماقال//كۆچى يەتمەيدىغان چوڭ ئىشلارنى قىلىشنى خالايدىغان ئاجىز ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرْغِلاجْ k¸aroqïlaq قارلىغاچ. بۇ سۆز «قَرْلِغَجْ *k¸arlïoqaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قَرْغَلِغْ k¸aroqalïoq قارغالىغ. تىراز شەھىرىگە يېقىن بىر قەلئەنىڭ نامى. ئەسلى «قَرْغالِغْ *karoqalïoq*»دۇر.

تَمْغَلِقْ tamoqalïk¸ كىچىك ئۇرۇق.

تَمْغَلِــــقْ tamoqalïk¸ بىر كىشىلىك داستىخان. ئەسلى «تَمْغَـــالِغْ *tamoqalïoq*» بولۇپ، «تامغىلىق، تامغىلانغان» دېمەكتۇر. ئادەتتە پادىشاھلار ئۆزىگە خاس داستىخان ۋە ئۇرۇق (كۆزا)نى «باشقىلار ئىشلەتمىسۇن» دەپ ئۇستىگە تامغا//بېسىپ قويىدۇ، I 682 بۇلاردا بىر كىشىلىك شاراب ۋە تاماق بولىدۇ. كېيىن ھەرقانداق كىچىك ئۇرۇق ۋە داستىخان «تَمْغَـــالِقْ *tamoqalïk¸*» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ كەتكەن. بۇ «پادىشاھتىن باشقا كىشى بۇنىڭ ئۇستىدىكى يېمەكنى يېمەسلىكى ئۈچۈن تامغا بېسىپ قويۇشقا تەييارلانغان داستىخان» دېگەن بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلىش ئورنى يېقىن بولغانلىقتىن، سۆز ئاخىرىدىكى «غ – *oq*» ھەرپىنى «ق – *k¸*» بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئېيتىسىمۇ بولىدۇ.

سَرْمَجُقْ sarmaquk, قوشقاچ تىلى ئاش. سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ.

سَرْمُسَقْ sarmusak, سامساق.

سَمُرْسَقْ samursak, يۇقىرىدىكى سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى.

قُرْغُلُقْ k'uroquluk, كالتە پەملىك، تۇتۇرۇمى يوقلۇق.

قِزْلامُقْ k'izlamuk, قىزىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سىرتىغا تېپىپ چىقىدىغان قاپارتقۇ.

قَشْغَلَقْ k'axoqalak, قاشقالداق. ئۆرەكتىن كىچىكرەك سۇ قۇشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنْكْدا بلا كُرْسا مِنِ اُرْدَكْ اَتارْ *tənjdə bilə kөrsə məni өrdək atar*

قَلْقا كُرُبْ قَشْغَلَقِي سُقْقا بَتارْ // *k'alva k'өrüp k'axoqalak'i suvk'a patar* 683 I

[مېنى كۆلدە ئۆردەك ئاتقۇچى دەپ (ھېسابلىسا)،

ئوقۇمىنىڭ باشاقسىزلىقىغا قارىماي قاشقالداق سۇغا شۇڭغۇيدۇ.]

ئۇ قۇشى ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆلدىكى قاشقالداق مېنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمنى كۆرسە، ئوقۇمىنىڭ باشاقسىزلىقىغا قارىماي، «ئۆردەك ئاتقۇچى كەپتۇ» دەپ سۇغا شۇڭغۇيدۇ.

بَلْكُلُكْ bəlgülüg بەلگىلىك. بَلْكُلُكْ نانْىڭْ *bəlgülüg nəŋ* —— بەلگىلىك نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُلْداجِي بُزاغُو اُكُزْ اَرا بَلْكُلُكْ *boldaqi өküz buzaoqu ara bəlgülüg*[1]

ئۆكۈز بولىدىغان كالا موزاي چېغىدىنلا بەلگىلىك.

بۇ ماقال كەلگۈسىدە ياخشىلىق ئۈمىد قىلىنىدىغان ياش، قابىل، زېرەك يىگىتلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ.

كُزْكُنَكْ küzkünək كۈزكۈنەك ~ كۆكسىنەك. قارچىغا، جاغالمايغا ئوخشايدىغان، ھاۋا يۇتىدىغان قۇش.// 263

قَذْناغُنْ k'aźnaqun: قَذِنْ قَذْناغُنْ *k'aźin k'aźnaqun* —— قۇدا - باجىلار. كۈيئوغۇل ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.// 684 I

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ماقال «بُلْداجِي بُزاغُو اُكُزْ اَرا بَلْكُلُكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. مەنىسىگە ئاساسەن «اُكُزْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى باش تەرەپكە يۆتكەپ ترانسكرىپسىيە بېرىلدى.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

سَنْدُواجْ sanduwaq بۇلبۇل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَنْدًا قَجَرْ سُنْدِلاجْ	*səndən ķaqar sundïlaq*
مَنْدا تَنَرْ قَرْغِلاجْ	*məndə tïnar ķaroqïlaq*
تَتْلِغْ اُوتَرْ سَنْدُواجْ	*tatlïoq ɵtər sanduwaq*
اَرْكَكْ تِشِي اجراشُورْ	*ərkək tixi uqraxur*

[سەندىن قاچار سۆڭگۈلۈگۈچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ،
نەغمە قىلار بۇلبۇل (قۇش)،
ئەركەك ـ چىشى ئۇچرىشار.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سۆڭگۈلۈگۈچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قارلىغاچلار يايرايدۇ، بۇلبۇللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

مُنْدَرُو mündərü چىمىلدىق. يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆشۈگە. بۇنىڭ ئىچىدە كېلىن ئولتۇرىدۇ.

بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى تۈگىدى.//

I 685

ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَعَلَلْ fəəl'ələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تِزِلْدُرُكْ tizildürük ئۆتۈكنىڭ تۈمشۈقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر.

كُزُلْدُرُكْ közüldürük كۆزلۈك. ئاتنىڭ قىلىدىن توقۇلىدىغان شالاڭ توقۇلما. كۆز ئاغرىغان ياكى كۆز قاماشقاندا كۆزگە تارتىلىدۇ. بۇ «كُزُلْدُكْ *közlük*»مۇ دېيىلىدۇ.

جَنِشْتُرُكْ qənixtürük جىنەستە. بۇنىڭ چوڭلۇقى پىندىقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مېۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يېيىلىدۇ.

كُمُلْدُرُكْ kəmüldürük كەمەلدۈرۈك.

سَقَلْدُرُقْ ,sak,alduruk ساقالدۇرۇق، ئېڭەكباغ. بۇ يىپەكتىن توقۇلغان بولۇپ، قالپاقنىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئېڭەكتىن قوشۇپ باغلاپ قويۇلىدۇ.

قَلَلْدُرُقْ ,k,alalduruk قالالدۇرۇق. ئەرلەر ئىسمى. // 686 I

يەتتە ھەرپلىكلەر بابى

زَرْغُنْجْمُودْ zaroqunqmud رەيھانى چىنىي. خۇش پۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك. بۇنى پارس تىلىدا «بَلَنْكْ مُشْكْ» دەيدۇ.

سالىم ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.

بىرىنچى توم ئاخىرلاشتى. // 687 I

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دئوانو لوغاتت تورك)

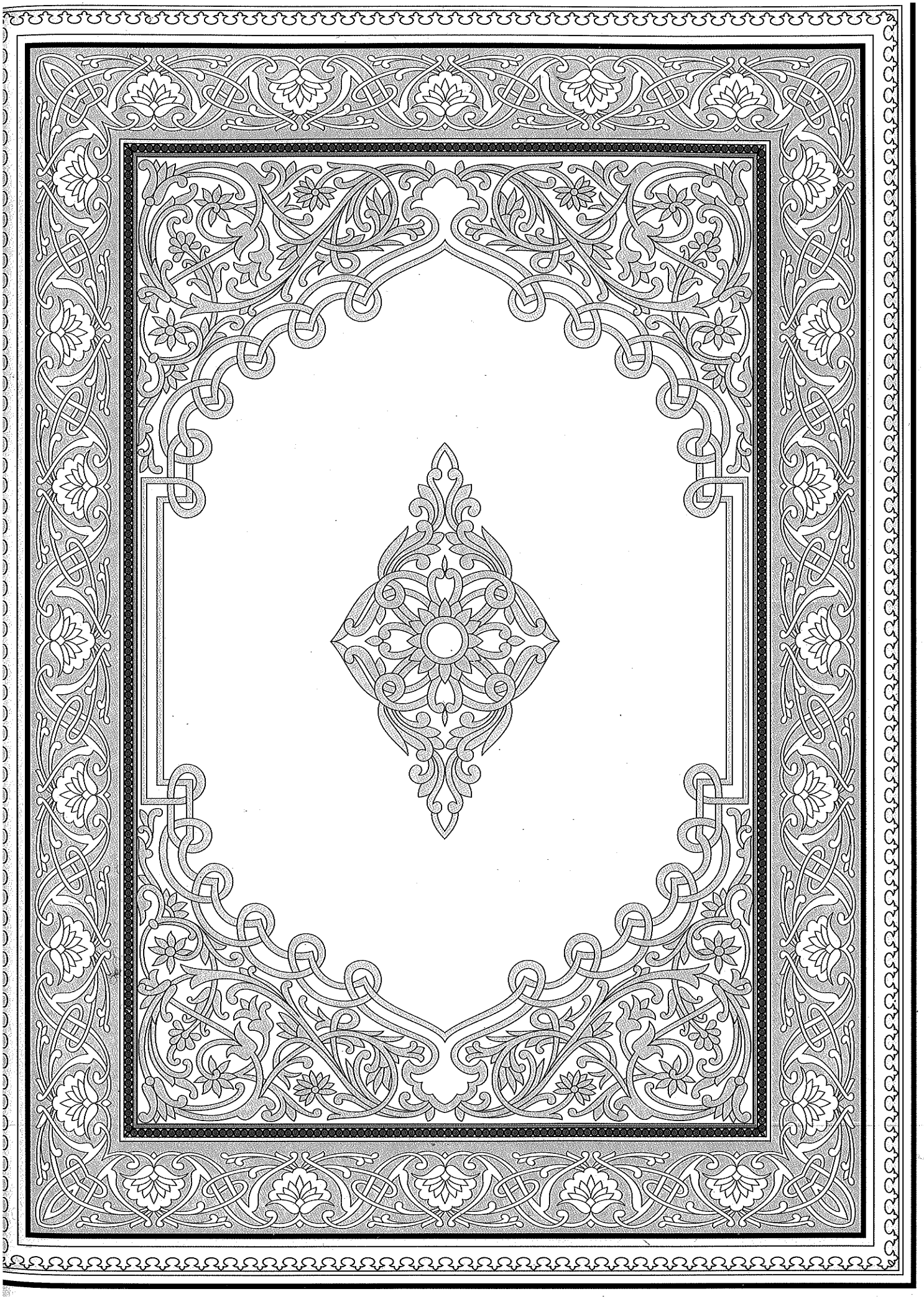
جلد ۲

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك)

ئىككىنچى توم

تَبْدِي tapdï تېۋىندى، خىزمەت قىلدى. قُلْ تَنْكْرِي كا تَبْدِي *kul təŋriqə tapdï* — بەندە تەڭرىگە تېۋىندى.//اُلْ خانْقا تَبْدِي *ol hanqa tapdï* — ئۇ خانغا خىزمەت قىلدى. 264
باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَبْدِي tapdï تاپتى. اُلْ نِانْكْنِ تَبْدِي *ol nəŋni tapdï* — ئۇ يىتكەن نەرسىنى تاپتى (تَبارْ – تَبْماقْ *tapar – tapmaq*).// 1 II

تَبْدِي təpdi تەپتى. اُلْ قُلِنْ تَبْدِي *ol qulïn təpdi* — ئۇ قۇلنى تەپتى (تَبارْ – تَبْماقْ *təpər– təpmək*).

جَبْدِي qapdï ئۇزدى؛ ئۇردى؛ چاپتى؛ چاپلىدى، سۈزىدى. اَرْ سُقْدا جَبْدِي *ər suvda qapdï* — ئادەم سۇدا ئۇزدى. اُلْ اَتْنِ جِبِقْ بِرْلا جَبْدِي *ol atni qïbïq birlə qapdï* — ئۇ ئاتنى چۈشۈق بىلەن (ئاستا) ئۇردى. جُمَقْ تَتْ بُيْنِنْ جَبْدِي *qomaq tat boynïn qapdï* — مۇسۇلمان تات (كاپىر)نىڭ بوينىنى چاپتى. ئۇيغۇرچە. اَرْ اَقِنْ جَبْدِي *ər əvin qapdï* — ئادەم ئۆيىنى (لاي بىلەن) چاپلىدى (جَبارْ – جَبْماقْ *qapar – qapmaq*).

سَبْدِي sapdï ساپتى، ئۆتكۈزدى. يِيجِي يِكْنا سَبْدِي *yiqi yiqnə sapdï* — تىكىمچى يىڭنىگە يىپ ساپتى.

سَبْدِي sapdï سەپلىدى، ئۇلىدى. اُلْ قُشْ قَنَتِنْ سَبْدِي *ol qux qanatïn sapdï* — ئۇ قۇش قانىتىنى سەپلىدى. ھەرقانداق كەمتۈك نەرسىنى ئۆز جىنسى بىلەن ئۇلاشقا ياكى سەپلەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبارْ – سَبْماقْ *sapar – sapmaq*).// 2 II

قَبْدِي kapdï تۆتتى؛ تارتىۋالدى، بۇلىدى، داربدى. اَرْ تُونْ قَبْدِي *ər ton kapdï* — ئادەم تون تارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْلانغْ يِلْ قَبْدِي *oγlanïγ yγl kapdï* — بالىغا يەل (شامال) داربدى (قَبارْ – قَبْماقْ *kapar – kapmak*). تون ۋە تونغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شامال ئۇچۇرسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ.

قُبْدِي kopdï قوپتى. اَرْ يُقارُو قُبْدِي *ər yokaru kopdï* — ئادەم ئۆرە قوپتى. تُبِي قُبْدِي *tüpi kopdï* — بوران قوپتى (چىقتى). قُشْ قُبْدِي *kux kopdï* — قۇش قوپتى (كۆتۈرۈلدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبارْ — قُبْماقْ *kopar – kopmak*).

بِجْدِي pïqdï پىچتى، كەستى. اَرْ اَتْ بِجْدِي *ər ət pïqdï* — ئادەم گۆش كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجارْ – بِجْماقْ *pïqar – pïqmak*).

سَجْتِمْ saqtïm ساچتىم ~ چاچتىم. مَنْ يِبارْ سَجْتِمْ *mən yïpar saqtïm* — مەن ئىپار چاچتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ – سَجْماقْ *saqar – saqmak*). اُلْ اَقْكا سُوقْ سَجْدِي *ol əvgə suv saqdï* — ئۇ ئۆيگە سۇ چاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ – سَجْماقْ *saqar – saqmak*). II 3

سِجْدِي sïqdï چىچتى. اَرْ سِجْدِي *ər sïqdï* — ئادەم چىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِجارْ – سِجْماقْ *sïqar – sïqmak*).

قَجْدِي kaqdï قاچتى. اَرْ قَجْدِي *ər kaqdï* — ئادەم قاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجارْ — قَجْماقْ *kaqar – kaqmak*).

قُجْدِي kuqdï قۇچتى، قۇچاقلىدى. اُلْ مَنِي قُجْدِي *ol məni kuqdï* — ئۇ مېنى قۇچاقلىدى (قُجارْ — قُجْماقْ *kuqar – kuqmak*). // 265

كَجْتِي kəqti كەچتى، ئۆتتى. اَيْ كُونْ كَجْتِي *ay kün kəqti* — ئاي، كۈن كەچتى (ئۆتتى). اَرْ سُوقْ كَجْتِي *ər suv kəqti* — ئادەم سۇ كەچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ كَجْتِي *ər kəqti* — ئادەم (ئالەمدىن) ئۆتتى، يەنى ئۆلدى (كَجارْ – كَجْماكْ *kəqar – kəqmək*).

كُجْتِي köqti كۆچتى. سُو كُجْتِي *sü köqti* — قوشۇن كۆچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجارْ – كُجْماكْ *köqar – köqmək*). // II 4

سۆزنىڭ ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشىنى نەزەردە تۇتقاندا، قاتتىق ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلدىكى ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – *d*» ھەرپىنى «ت – *t*» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش توغرىراق بولىدۇ. قاتتىق «ب – *b*»، قاتتىق

«ج – q»، «ق – ķ» ۋە قاتتىق «ك – k» ھەرپلىرى قاتتىق ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا ھەرپلەر بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلدا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «د – d»نى ساقلاپ قېلىش مۇۋاپىقراق، شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا كُجالِمْ *tünlə bilə kөqəlim* [كېچە بىلەن كۆچەيلى،

يَمَرْ سُقِنْ كَجالِمْ *yamar suvïn kəqəlim* يامار سۇيىنى كېچەيلى،

تَرْنكُوكْ سُقِنْ اِجالِمْ *tərŋük suvïn iqəlim* بۇلاق سۇيىنى ئىچەيلى،

5 II يُقْغا يَغي اُقْلْسُونْ *yuvqa yaqï uvulsun* ئاجىز يېغا يانجىلسۇن.]//

كېچە بىلەن كۆچەيلى، يامار (بۇ بىر ۋادى) سۇيىنى كېچەيلى، بۇلدۇقلاپ چىققان بۇلاق سۇيىنى ئىچەيلى، ئاجىز يېغا (دۇشمەن) بىتچىت بولسۇن.

بَرْدي bardï باردى. اُلْ اَقْكا بَرْدي *ol əvgə bardï* —— ئۇ ئۆيگە باردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِيرْ – بَرْماقْ *barïr – barmaķ*).

بُرْدي bürdi بۇردى ~ پۇردى. اُلْ يَنْجُقْ اَغْزي بُرْدي *ol yanquķ aqzï bürdï* —— ئۇ يانچۇقنىڭ ئاغزىنى پۇردى. ئىشتاننىڭ لىپىزى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى پۇرۇشكىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بُرارْ – بُرْماكْ *bürər - bürmək*).

بُرْدي burdï بۇردى ~ پۇردى؛ پۇرقىردى. يِپارْ بُرْدي *yïpar burdï* —— ئىپار پۇردى، پۇراپ كەتتى. ھەرقانداق خۇش پۇراق نەرسىنىڭ پۇرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سُوفْ بُرْدي *suv burdï* —— سۇ پۇرقىردى، يەنى سۇنىڭ ھورى پۇرقىراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرارْ – بُرْماقْ *burar - burmaķ*).

تُرْدي turdï تۇردى، قوپتى، ئۆرلىدى. اَرْ يُقارُو تُرْدي *ər yokaru turdï* —— ئادەم ئۆرە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُمانْ تُرْدي *tuman turdï* —— تۇمان ئۆرلىدى // 6 II (تُرُرْ – تُرْماقْ *turur - turmaķ*).

تُرُرْ turur بۇ كەلگۈسى زامان پېئىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدۇ ۋە «دۇر»، «تۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.//مەسىلەن: «اُلْ 266 تاشْ تُرُرْ *ol tax turur* —— ئۇ تاشتۇر»؛ « اُلْ قُشْ تُرُرْ *ol kux turur* —— ئۇ قۇشتۇر» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز جۈملىدە باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئەرەبچىدىكى ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى بولمايدىغان «يَنْبَغي —— يارىشۇر» دېگەن سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

تُرْدِي türdi تۈردى، تۈرتەكلىدى. اُلْ بِتِكْ تُـرْدِي *ol bitik türdi* —— ئۇ كىتابنى تۈردى (تۈرتەكلىدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرارْ – تُرْماكْ *türər - türmək*).

سَرْدِي sərdi چىدىدى. اُلْ سَـرْدِي *ol sərdi* —— ئۇ (بىر ئىشقا) چىدىدى، چىداشلىق بەردى (سَرارْ – سَرْماكْ *sərər – sərmək*).

سُـرْدِي sürdi سۈردى، قوغلىدى. اُلْ اَتْ سُرْدِي *ol at sürdi* —— ئۇ ئات قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اِتِغْ سُـرْدِي *ər itiq sürdi* —— ئادەم ئىتنى قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرارْ – سُـرْماكْ *sürər – sürmək*).// بەگ بىرەر ئادەمنى شەھەردىن سۈرگۈن قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. II 7

قُـرْدِي kˌurdï توپلىدى؛ قۇردى. خـانْ سُوسِـنْ قُـرْدِي *han süsin kˌurdï* —— خان ئەسكەرلىرىنى توپلىدى. خانْ جُواجْ قُـرْدِي *han quwaq kˌurdï* —— خان چېدىر (بارگاھ) قۇردى، تىكتى (قُرارْ —— قُرْماقْ *kˌurar- kˌurmakˌ*)[1].

قِرْدِي kˌïrdï قىردى. اَرْ يِرِكْ قِرْدِي *ər yərig kˌïrdï* —— ئادەم يەرنى قىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرارْ – قِرْماقْ *kˌïrar - kˌïrmakˌ*).

قُرْدِي kˌurdï قۇردى. اَرْ يا قُـرْدِي *ər ya kˌurdï* —— ئادەم يا قۇردى (قُـرارْ – قُرْمـاقْ *kˌurar – kˌurmakˌ*).

كَرْدِي kərdi كەردى، سوزدى؛ كېرەلىدى، توستى. اَرْ يِبْ كَـرْدِي *ər yïp kərdi* —— ئادەم يىپ ـ تانا كەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// بَكْ يُولْ كَرْدِي *bag yol kərdi* —— بەگ يول توستى، يەنى بەگ دۈشمەندىن خەۋپسىرەپ، ناتونۇش ئادەملەرنى ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن كۆزىتىش ئورۇنلىرىغا ئادەملەرنى قويدى. II 8

كَرْدِي kərdi ئۇردى، قاۋىدى. اِتْ كَرْدِي *it kərdi* —— ئىت ئۇردى. قارلۇقچە (كَـرارْ – كَرْماكْ *kərər - kərmək*).

كُرْدِي kərdi كۆردى، قارىدى. اُلْ مَـنِ كُـرْدِي *ol məni kərdi* —— ئۇ مېنى كۆردى (كُرارْ – كُرْماكْ *kərər - kərmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى بۇ يەردە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزدىن كېيىن ئايرىم- ئايرىم سۆز قىلىپ بېرىلگەن. يازما نۇسخا 361 ـ بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىدە بولسا، ھەر ئىككى مەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر پېئىل سۈپىتىدە ئىزاھلانغان. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

يُوزْكا كُرْما اَرْذَمْ تلا *yüzgə kørmə ərżəm tilə*

يۈزىگە قارىما، ئەردەمسىز تىلە.

يەنى رەڭگىرويىغا، چىرايىغا قارىما، ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا قارا.

كِرْدِي kirdi كىردى. اُلْ اَڤكا كِـرْدِي *ol əvgə kirdi* —— ئۇ ئۆيگە كىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرُرْ – كِرْماكْ *kirür - kirmək*).

بَزْدِي bəzdi بەزگەك توتتى، تىترىدى؛ بەزدى. اَرْ تُمْلغْدِنْ بَزْدِي *ər tumlioqdïn bəzdi* —— ئادەم سوغۇقتىن (بەزگەكتەك) تىترىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَـزارْ – بَزْمـاكْ *bəzar - bəzmək*). // 9 II 267

بُزْدِي buzdï بۇزدى. اُلْ اَڤْ بُزْدِي *ol əv buzdï* —— ئۇ ئۆي بۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزارْ - بُزْماقْ *buzar - buzmaq*).

تَزْدِي təzdi تەزدى. كَيِكْ تَزْدِي *kəyik təzdi* —— كېيىك تەزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَزارْ – تَزْماكْ *təzar - təzmək*).

تُزْدِي tüzdi تۇزدى، تۇزلىدى. بَكْ اِيلِنْ تُزْدِي *bəg əlin tüzdi* —— بەگ ئىلىنى تۇزدى. اُلْ يِـيرِكْ تُـزْدِي *ol yərig tüzdi* —— ئۇ يەرنى تۇزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزارْ – تُزْماكْ *tüzar - tüzmək*).

تِزْدِي tizdi تىزدى. اُلْ يِنْجُو تِزْدِي *ol yinqü tizdi* —— ئۇ ئۇنچە تىزدى. بىرەر كىشى سۆز تىزسا (شېئىر يازسا)مۇ «اُلْ سُوزْ تِزْدِي *ol səz tizdi*» دېيىلىدۇ (تِزارْ – تِزْمـاكْ *tizar - tizmək*).

جِزْدِي qizdï بەل قويدى، جۆن بولدى. يَغِرْلِغْ اَتْ جِزْدِي *yaoïrlïoq at qïzdï* —— يېغىر ئات (مىنىش ۋاقتىدا دۇمبىسىنى ئاياپ) بەل قويدى. ھەرقانداق يېغىر ئۇلاغ// يۈك ئارتىلىدىغان چاغدا شۇنداق قىلىدۇ (جِزارْ —— جِزْماقْ *qïzar – qïzmaq*). بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز – *z*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 10 II

جُزْدِي qəzdi سوزدى. اُراغُتْ يِبْ جُـزْدِي *uraqut yïp qəzdi* —— خوتۇن يىپ سوزدى. ئارغامچا ۋە قوي ئۇچىيىگە ئوخشاش سوزغىلى بولىدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزمۇ ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز – *z*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (جُزارْ – جُزْماكْ *qəzar – qəzmək*).

سُزْدِي süzdi سۈزدى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ سُوقْ سُزْدِي *ol suv süzdi* — ئۇ سۇ سۈزۈلدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزارْ – سُزْماكْ *süzər - süzmək*).

سِزْدِي sïzdï سىزدى، ئېرىدى. ياغْ سِزْدِي *yaoq sïzdï* — ياغ ئېرىدى. كُونْ سُزْدِي *kün sïzdï* ① — كۈننىڭ ئۇچى سۈزۈلۈپ چىقتى. سُكَلْ سِزْدِي *sökəl sïzdï* — ئاغرىق (كىشى) سىزدى (ئورۇقلاپ ئاجىزلىدى). باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (سِزارْ – سِزْماقْ *sïzar - sïzmaq*). II 11

قَزْدِي qazdï قازدى. اَرْ اَرِقْ قَزْدِي *ər arïq qazdï* — ئادەم ئېرىق قازدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَتْ قَزْدِي *at qazdï* — ئات يەر تاتىلىدى، يەنى ئات توسۇنلۇق قىلىپ، ئالدىنقى ئاياغلىرى بىلەن يەرنى قېزىۋەتتى (قَزارْ – قَزْماقْ *qazar - qazmaq*).

كَزْدِي kəzdi كەزدى. اُلْ يِرِكْ كَزْدِي *ol yərig kəzdi* — ئۇ يەر يۈزىنى كەزدى، كېزىپ چىقتى (كَزارْ– كَزْماكْ *kəzər - kəzmək*).

بَسْدِي basdï باستى. اَنِ بُرْتْ بَسْدِي *anï burt basdï* — ئۇنى قارا باستى. بَكْ اِيْل بَسْدِي *bəg əl basdï* — بەگ ئەلنى باستى//يەنى خۇددى قارا باسقاندەك بېسىۋالدى. بَكْنِ يَغِي بَسْدِي *bəgni yaoqï basdï* — بەگنى يېغا (دۇشمەن) كېچىلەپ باستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ قِيزِغْ بَسْدِي *ər kïziоq basdï* — ئادەم قىزنى باستى. اِتْ كَيِكْنِ بَسْدِي *it kəyikni basdï* — ئىت كېيىكنى باستى، بېسىۋالدى (بَسارْ – بَسْماقْ *basar - basmaq*). // II 12

بُسْدِي bosdi بۆسدى؛ راسا ئۇردى. اُرْ قلِنْ بُسْدِي *ər qulïn bosdi* — ئادەم قولىنى تازا ئۇردى (بُسارْ – بُسْماكْ *bosər – bosmək*).

بُسْدِي pusdï پىستىرما قىلدى، مۆكتى. بَكْ يَغِي قا بُسْدِي *bəg yaoqïqa pusdï* — بەگ دۇشمەنگە پىستىرما قىلدى، يەنى بەگ دۇشمەننى پايلاش ئۇچۇن مۆكتى (بُسارْ – بُسْماقْ *pusar - pusmaq*).

---

① بۇ يېئىل يازما نۇسخىدا «سُزْدِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، «سِزْدِي» دېگەن يېئىل ئىچىدە بېرىلگەنلىكتىن، بىز «*sïzdï*» دەپ ئالدۇق.

قُسْـــــدِي k¸usdï قوْستى: ئـوّڭدى، بوْزوْلـدى. اَرْ قُسْـــــدِي *ər kusdï* — ئـادەم قوْستى. باشقىلاردىمۇ شوْنداق (قُسارْ – قُسْماقْ *kusar - kusamak*). بُذُغْ قُسْدِي *bożuoq kusdï* — بويىاق قوْستى، بوْزوْلدى.

قِسْدِي k¸ïsdï قىستى. قَبُغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْـــدِي[1] *kapuoq ərig ażakïn kïsdï* — قوۋۇق (ئىشىك) ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر نەرسىنى قىسىشىغىمۇ//شوْنداق دېيىلىدۇ (قِسارْ – قِسْماقْ *kïsar – kismak*). اُلْ اَنِكْ تُونْلُقِنْ 13 II
قِسْـــدِي *ol anïŋ tonlukïn kïsdï* — ئۇ ئوْنىڭ تونلوْقىدىن (چاپانلىقىدىن) قىسۋالدى، ھەرقانداق نەرسە ئوّز ئوّلچىمىدىن قىسقارتىۋېتىلسىمۇ، يەنى تۇتوْپ قېلىنسىمۇ شوْنداق دېيىلىدۇ.

كَسْـــدِي kəsdi كەستى. اُلْ يِغـــاجْ كَسْـــدِي *ol yïoqaq kəsdi* — ئۇ ياغاچ كەستى. باشقىلاردىمۇ شوْنداق (كَســـارْ – كَسْـــماكْ *kəsər - kəsmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُيْغُرْ يِغاجْ اُزُونْ كَسْ تَمُرْ قِسْقا كَسْ

uyoqur yïoqaq uzun kəs təmür kïsqa kəs

ھەي ئۇيغوْر، ياغاچ كەسسەڭ ئوْزوْن كەس، تۆمۇر كەسسەڭ قىسقا كەس.

چوْنكى تۆمۇرنى ئوْزارتقىلى بولىدۇ. ئۇيغوْرلارنىڭ بىر جارچىسى بارىكى، ئۇ ھەركوْنى شوْنداق ھېكمەتلىك سوّزلەرنى (خەلقتە) ئوّگىتىدۇ.

كُسْدِي küsdi كەچتى، يوْز ئوّروْدى. اُلْ اَنْدِنْ كُسْـــدِي *ol andïn küsdi* — ئۇ ئوْنىڭدىن كەچتى (كُسارْ – كُسْماكْ *küsər - küsmək*). ئوغوْزچە.

بُشْدُمْ puxdum ئىچىم پوْشتى، زېرىكتىم. مَنْ بُو ايشدِنْ بُشْـــدُمْ *mən bu ïxdïn puxdum* — مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم (بُشْمازْمَنْ – بُشْـــماقْ *puxmazmən – puxmak*)./// 14 II
ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ جوْملە يازما نوْسخىدا «قَبُغْ اَنِكْ اَذا قِـــنْ قِسْدِي» شەكلىدە يېزىلىپ، ئەرەبچە «قوۋۇق ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى» دەپ ئىزاھلانغان. بىز ئەرەبچە ئىزاھنى ئاساس قىلىپ، «قَبُغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْدِي» شەكلىدە ئالدۇق.

بُشْمَسارْ بُوزْ قُشْ تُتارْ اِيقْمَسارْ اُرُونْكْ قُشْ تُتارْ

puxmasar boz ķux tutar əvməsər ürüŋ ķux tutar

ئىچى پۇشمىسا بوز قۇش تۇتار، ئالدىرىمىسا ئاق قۇش تۇتار.

ئادەم زېرىكمىسە (دىققەت بولمىسا)، ئاق لاچىنىنى ئۇۋلىيالايدۇ؛ ئالدىراقسانلىق قىلمىسا، لاچىنلارنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى ئۇۋلىيالايدۇ.// بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. 269

بِشْدِي pïxdï پىشتى، پىشىلدۇردى. اَشِجْ بِشْدِي *əxiq pïxdï* — قازان تەييار بولدى، يەنى شورپا پىشتى. يِيمِشْ بِشْدِي *yəmix pïxdï* — يېمىش (مېۋە) پىشتى. اَرْ قِمِزْ بِشْدِي *ər ķïmïz pïxdï* — ئادەم قىمىز پىشىلدۇردى (بِشْمازْ — بِشْماقْ *pïxmaz – pïxmaķ*).

تَشْدِي taxdï تاشتى. اَشِجْ تَشْدِي *əxiq taxdï* — قازان تاشتى. سُوڤْ تَشْدِي *suv taxdï* — سۇ تاشتى. سۇ دەريادىن ياكى قاچىدىن تاشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَشارْ – تَشْماقْ *taxar - taxmaķ*)

تُشْدِي tuxdï دۇچ كەلدى، ئۇدۇل كەلدى، ئۇچراشتى. اُلْ//مَنكا تُشْدِي *ol maŋa tuxdï* — ئۇ ماڭا ئۇدۇل كەلدى، ئۇچراشتى (تُشارْ – تُشْماقْ *tuxar - tuxmaķ*). II 15

تُشْدِي tüxdi تۇشتى ~ چۈشتى. اَرْ اَتّىنْ تُشْدِي *ər attïn tüxdi* — ئادەم ئاتتىن چۈشتى. اَرْ تامْدِنْ تُشْدِي *ər tamdïn tüxdi* — ئادەم تامدىن (يىقىلىپ) چۈشتى. ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر جايدىن يىقىلىپ چۈشۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُشارْ – تُشْماكْ *tuxər - tüxmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْرا اَلِبْ اَكْرَلِمْ	*təgrə alïp əgrəlim*	[چۆرىدەپ ئېلىپ قورشايلى،
اَتّىنْ تُشُبْ يُكْرالِمْ	*attïn tüxüp yügrəlim*	ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى،//
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ	*arslanlayu køkrəlim*	ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
كُوجِي اَنِنْ كَفِلْسُونْ	*küqi anïn kəvilsün*	شۇنىڭ بىلەن كۈچى ئاجىزلاشسۇن.]

II 16

دۇشمەننى چۆرىدەپ قورشايلى، ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە يۈگۈرەيلى، شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن زەئىپلەشسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيقَكْ سِنكاكْ سُوتْكا تُشُورْ *əvək siŋək sütkə tüxür*

ئالدىراقسان چىۋىن سۈتكە چۈشەر.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَشْدِي səxdi شەشتى ~ يەشتى. اَرْ اَتّنْ كِشَنْ سَشْدِي *ər attïn kixən səxdi* — ئادەم ئاتتىن كىشەننى يەشتى، يەنى ئادەم ئاتنىڭ كىشىنىنى ئېلىۋەتتى. بىرەر نەرسىنىڭ بېغىنى يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَشَارْ - سَشْماكْ *(səxər - səxmək*.

قُشْدِي qoxdï قوشتى. اُلْ قُويْقا اَجْكُو قُشْدِي *ol qoyqa əqkü qoxdï* — ئۇ قويغا ئۆچكە قوشتى، يەنى ئۇ ئۆچكىنى قويغا قوشتى. شۇنىڭدەك، بىر نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە قوشۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ يِرْ قُشْدِي *ol yïr qoxdï* — ئۇ قوشاق قوشتى، ناخشا ئېيتتى، ئىرددى (قُشارْ - قُشْماقْ *(qoxar - qoxmaq*.

270
17 II

بُغْدِي boqdï بوغدى. اُلْ اَرْنِ بُغْدِي *ol ərni boqdï* —//ئۇ//ئادەمنى بوغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغارْ - بُغْماقْ *(boqar - boqmaq*.

تُغْدِي tuqdï تۇغدى، تۇغۇلدى. كُونْ تُغْدِي *kün tuqdï* — كۈن تۇغدى، كۈن چىقتى. اُغُلْ تُغْدِي *oqul tuqdï* — ئوغۇل تۇغۇلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

مُوشْ اُغْلِي مُياوُ تُغارْ *mux oqlï muyawu tuqar*

مۇشۇك بالىسى مىياڭلاپ تۇغۇلار.

يەنى مۇشۇك بالىسى ئانىسىدەك مىياڭلايدۇ. بۇ ماقال خۇلق - مىجەزى ئاتىسىنى دورىغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (تُغارْ - تُغْماقْ *(tuqar - tuqmaq*.

تِغْدِي tïqdï قايرىدى، ئەگىدى. اُقْ بَشَقِنْ تاشْ تِغْدِي *ok baxakïn tax tïqdï* — ئوقنىڭ باشقىنى تاش قايرىدى، يەنى تاش ئوقنىڭ باشقىنى قايرىپ ئۆتمەس قىلىپ قويدى (تِغارْ - تِغْماقْ *(tïqar - tïqmaq*.

جِغْدِي qïoqdï چىگدى ~ چەگدى. اُلْ تُرْكاكْ جِغْــدِي *qïoqdï ol türgək* —— ئۇ تۇرگەك چەگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِغارْ – جِغْماقْ *qïoqar - qïoqmak*).

II 18 **سَغْدِي** saoqdï ساغدى. اَرْ قُوىْ سَغْدِي *ər koy saoqdï*// —— ئادەم قوي ساغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغارْ – سَغْماقْ *saoqar - saoqmak*).

سَــــغْدِي [1] sooqdï سوغۇرت ئالدى؛ قۇرۇت ئالدى. اُلْ قُــــوىْ دَنْ قُــــرُتْ سَــــغْدِي *ol koydan kurut soqdï* —— ئۇ قوي (سۇتى)دىن قۇرۇت ئالدى (سُغارْ – سُغْماقْ *soqar - soqmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سُغُرْدِي *soqurdï* —— سوغۇرت ئالدى»دۇر.

سِغْدِي sïoqdï سىغدى، پاتتى؛ ياقتى. بُو سُوزْ كُنكُلْكا سِغْدِي *bu səz kөŋülgə sïoqdï* —— بۇ سۆز كۆڭۈلگە سىغدى، ياقتى. اُونْ قابْقا سِغْدِي *un kapka sïoqdï* —— ئۇن قاپقا سىغدى. باشقا ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سِغارْ – سِغْماقْ *sïoqar - sïoqmak*).

تَقْدِي təvdi تارتتى، ئۆتكۈزدى. اُلْ اَتِكْ سِشْقا تَقْدِي *ol ətig sïxka təvdi* —— ئۇ گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقارْ – تَقْماكْ *təvər - təvmək*).// II 19

سَــــقْدِي səvdi سۆيدى. اُلْ مَــــنِ سَــــقْدِي *ol məni səvdi* —— ئۇ مېنى سۆيدى (سَقارْ – سَقْمَاكْ *səvər - səvmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَيْغانْ يُكُرْكَنِّ تِلْكُو سَقْماسْ

tayoqan yügrügin[2] *tilkü səvməs*

تايغاننىڭ يۇگۇرۈكىنى تۈلكە سۆيمەس، چۈنكى، تايغان تۈلكە ئالىدۇ.

بۇ ماقال ئۆزىنىڭ ئىلىم ۋە پەزىلىتى بىلەن تەڭتۇشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۈستۈن تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ھەسەت ۋە ئۆچمەنلىككە ئۇچرىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

---

[1] بۇ پېئىل بۇ يەردە فەتھە بىلەن «سَغْدى» قىلىپ يېزىلىپ قالغان، بىز مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، «*sooqdï* » دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُكُــرْكَنِّ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ ماقالىنىڭ يازما نۇسخا 521- بەتتە «يُكْرُكِنْ» شەكلىدە يېزىلغانلىغىغا ئاساسەن، «*yügrügin*» دەپ ئالدۇق.

قُقْدي qovdï قوغلىدى. ئِتْ كَيِكْنِ قُقْدِي *it kəyikni qovdï* — ئىت كېيىكنى قوغلىدى. بىركىم بىر نەرسىنى قوغلىسا ياكى ئارقىسىدىن ئىزدەپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(قُقْارْ – قُقْماقْ *qovar - qovmaq*). 271

كَقْدي kəvdi چاينىدى. اَرْ سُوزُكْ كَقْدِي *ər sözügə kəvdi* — ئادەم سۆزنى چاينىدى (تىلىنى چاياپ سۆزلىدى). بۇ سۆز «تَنْجُونِ كَقْدِي *tanqunï kəvdi* — لوقمىنى چاينىدى»، يەنى «لوقمىنى يۇتماي چاينىاۋەردى»//دېگەن مەنىدىن ئېلىنغان (كَقارْ – كَقْماكْ *kəvər - kəvmək*). 20 II

بَقْدي bak¸dï باقتى، قارىدى. اُلْ مَنكا بَقْدِي *ol maŋa bakdï* — ئۇ ماڭا باقتى (بَقارْ – بَقْماقْ *bakar – bakmak*).

بُقْدي buk¸dï پۇكتى، يىغدى. اُلْ اَذاقِنْ بُقْدِي *ol ażakïn bukdï* — ئۇ ئايىغىنى پۇكتى، سوزغان پۇتىنى يىغدى (بُقارْ – بُقْماقْ *bukar - bukmak*).

تِقْدي tïk¸dï تىقتى. اُلْ قابْقا اُونْ تِقْدِي *ol kapka un tïkdï* — ئۇ قاپقا ئۇن تىقتى. ھەرقانداق نەرسىنى بىرەر قاچىنىڭ ئىچىگە چىڭداپ تىقىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. دانىلىرى غۇزۇمەكلىشىپ، تىقىلىپ تۇرغان ئۇزۇم «تِقْما اُزُمْ *tïkma üzüm*» دېيىلىدۇ.

تَقْدي tak¸dï تاقتى ~ تاقىدى، ئۆتكۈزدى. اَرْ بُرُنْدُقْ بُتْلُوقا تَقْدِي *ər burunduk butluka takdï* — ئادەم بۇيلىغا بۇرۇندۇق تاقىدى، يەنى چۈلۈككە چۈلۈۋر باغلىدى. ئوغۇزچە. شۇنىڭدەك ھەرقانداق تانا بىرەر نەرسىگە باغلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَقارْ – تَقْماقْ *takar - takmak*).

جَقْدي qak¸dï چاقتى. اُلْ سُوزُكْ اَنكْ قُلاقًا جَقْدِي *ol sözüg anïŋ kulakka qakdï* — ئۇ سۆزنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا چاقتى، يەتكۈزدى (گەپ توشۇدى). ئوغۇزچە.//اُلْ اِكّي كِشِي اَرا جَقْدِي *ol ikki kixi ara qakdï* — ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلدى. اُلْ جَقْماقْ جَقْدِي *ol qakmak qakdï* — ئۇ چاقماق 21 II

چاقتی (جَقارْ – جَقْماقْ qakmak - qakar). بۇ سۆز ھەم ئىسىم، ھەم مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.

جُقْدي qok,di قوندى؛ ئېتىلدى. قُشْ جُقْدي kux qokdi —— قۇش قوندى، (پەسكە) ئېتىلدى (جُقارْ – جُقْماقْ qokmak - qokar). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ قَمُغْ اَرْتَدي نانْكْ لَرْ اُذُو ərənkamuoq artadï nənlər użu
تَقارْ كُرُبْ اُسنْ لَيُو اَسْ كا جُقارْ tavar kərüp uslayu① əskə qokar

[نەرسە قوغلىشىپ، ھەممە ئادەم بۇزۇلدى،
تاۋار كۆرسە، تاپقۇشتەك تاپقا ئېتىلۇر.]

مال - دۇنياغا بولغان تەمەگەرلىك سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلدى، ئۇلار مالنى كۆرسە، خۇددى تاپقا قونىدىغان ئۇس (تاپقۇش) تەك ئېتىلىدۇ./// II 22 272

جِقْتي qik,ti چىقتى. اَرْ اَقْدِنْ جِقْتِ ər əvdin qiktï —— ئادەم ئۆيدىن چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوجْ اَلْدِينْ كِرْسا تُرُو تُنْكُلُكْ تَنْ جِقارْ
küq əldin kirsə tərü tünlüktən qïkar
زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە،
ئىنساپ ۋە قائىدە - يوسۇن تۆكۈلۈكتىن چىقار.

(جِقارْ – جِقْماقْ qïkar – qïkmak).

سُقْدُمْ suk,dum سوقىدۇم، كىرگۈزدۈم. مَنْ اَنِ اَقْكا سُقْدُمْ mən anï əvgə sukdum —— مەن ئۇنى ئۆيگە كىرگۈزدۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ساپىنى پالتىنىڭ چۈلدىسىغا چىڭقاپ كىرگۈزگەندەك، بىرەر نەرسىنى باشقا نەرسىگە كىرگۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

① بۇ سۆز بۇ يەردە «اُسْنْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، بىز بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە «قۇماي، ھۇماي» مەنىسىدە ئىزاھلانغانلىقىنى ئاساس قىلىپ، «اُسْ us» دەپ ئالدۇق.

سُقْدِي sok¸di سوقتى، يانجىدى. اَرْ تُوزْ سُقْدِي *ər tuz sok¸di* —— ئادەم تۇز سوقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُقْدِي sok¸di چوقۇدى. قُشْ مَنْكْ سُقْدِي *kux mən sok¸di* —— قۇش دان چوقۇدى.

سُقْدِي sok¸di چاقتى. اَنِي يِلانْ سُقْدِي *anï yïlan sok¸di* —— ئۇنى يىلان چاقتى. ئوغۇزچە (سُقارْ – سُقْماقْ *sok¸ar - sok¸mak*).

سِقْدِي sïk¸di سىقتى. اُلْ اُزُمْ سِقْدِي *ol üzüm sïk¸di* —— ئۇ ئۇزۇم سىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِقْدِي – سِقْماقْ *sïk¸mak - sïk¸ar*①). 23 II

بُكْدِي bøkdi بۆكتى ~ مۆكتى، يوشۇرۇندى. اُلْ مَنِ كُرُبْ بُكْدِي *ol mən kørüp bøkdi* —— ئۇ مېنى كۆرۈپ مۆكتى، يەنى مېنى كۆرۈپ مۆكىمەن دەپ يەرگە چاپلىشىۋالدى.

بُكْدِي bøkdi تويدى ~ بۆكتى. اُلْ اَشْدِنْ بُكْدِي *ol axdïn bøkdi* —— ئۇ ئاشتىن تويدى، يەنى سەسكەنگۈدەك تويدى. اُلْ تَقارْقا بُكْدِي *ol tavarka bøkti* —— ئۇ تاۋارغا تويدى، ئۇنىڭ كۆزى مالغا تويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكارْ – بُكْماكْ *bøkar - bøkmək*).

بُكْدِي bøgdi بۆگدى، توستى، يىغدى. اُلْ سُقُغْ بُكْدِي *ol suvuq bøgdi* —— ئۇ سۇنى بۆگدى، يەنى تۇغان بىلەن توستى. شۇنىڭدەك بَكْ سُوسِنْ بُكْدِي *bag süsin bøgdi* —— بەگ ئەسكىرىنى يىغدى دېيىلىدۇ (بُكارْ – // بُكْماكْ *bøgar – bøgmak*). شۇنى بىلگىنكى، ئادەتتە، ئەسكەرنىڭ جىقلىقى كۆپىنچە سۇغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اَقْتِ *suv akti* —— سۇ ئاقتى»، «سُو اَقْتِ *sü akti* —— قوشۇن ئاقتى، يەنى ماڭدى». 24 II

تُكْدِي tøkdi تۆكتى. اُغْلانْ سُوقْ تُكْدِي *oqlan suv tøkdi* —— بالا سۇ تۆكتى (تُكارْ – تُكْماكْ *tøkar - tøkmək*)②. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلانْ سُوقْ تُكارْ اُلُغْ يانِ سِنُورْ

oqlan suv tøkər uluq yanï sïnur

بالا سۇ تۆكەر، چوڭنىڭ يانپىشى سۇنار.

---

① بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئۇچۇن يازما نۇسخىدا ئۆتكەن زامان شەكلى «سِقْدى» يېزىلىپ قالغان. بىز كەلگۈسى زامان شەكلىنى بەردۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

273 يەنى بالا سۇ تۆكىدۇ، چۆللار تېيىلىپ كېتىپ//يانپىشى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىچىكلەرنىڭ يامان ئىش قىلىپ قويۇشى بىلەن چۆللارنىڭ زىيان تارتىپ قېلىشىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَكْـــدِي təgdi تەگدى، يەتتى. اُلْ اَڤْكـــا تَكْـــدِي *ol əvgə təgdi* — ئۇ ئۆيگە يەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكْير - تَكْماكْ *təgir - təgmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيڤَكْ اَڤْكا تَكْماسْ *əvək əvgə təgməs*

ئالدىرىغان ئۆيگە يېتەلمەس.

II 25 چۈنكى، ئۇ ئالدىراپ چاپتۇرغانلىقتىن//ئۇلىغى ھېرىپ كاردىن چىقىدۇ - دە، ئۇلاغسىز قېلىپ ئارماندا قالىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ئىشلاردا ئالدىراقسان بولماي، تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْغَلْرْ اُڤْنِ اَزاقْ *atoɣalïr okɳï azak*

تَكْمَدِي بُو ساڤْ اُشاقْ *təgmədi bu sav uxak*

[ئازما ئوق ئاتماقچى بولدى،

ئۇ ئۇششاق سۆزلەر (ماڭا) تەگمىدى.]

بىر ئويناق خوتۇن ماڭا ئېزىتقۇ ئوقىنى ئېتىۋىدى، ئۇ پىتنە سۆزلەر ماڭا تەگمىدى.

تُكْـــدِي tügdi تۈگدى. اَرْ تُكُـــونْ تُكْـــدِي *ər tügün tügdi* — ئادەم تۈگۈن تۈگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكـــارْ - تُكْمـــاكْ *tügər - tügmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلِنْ تُكْمِشْنِ تِيشِنْ يَزْماسْ *tilïn tügmixni tïxïn yazmas*

تىل بىلەن تۈگۈلگەن چىش بىلەن يېشىلمەس.

يەنى تىل بىلەن تۈككەن تۈگۈچنى چىش بىلەن يەشكىلى بولماس.

بۇ ماقال ۋەدىگە ۋاپا قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

26 II **تِكْدِي** tikdi تىكتى؛ چاقتى. اَرْ تُونْ تِكْدِي *ər ton tikdi* // — ئادەم تون تىكتى. اَتِغْ يِلانْ تِكْدِي *atiq yïlan tikdi* — ئاتنى يىلان چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چايان چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِغَاجْ تِكْدِي *ər yïqaq tikdi* — ئادەم دەرەخ تىكتى. ھەرقانداق نەرسىنى تىكىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكَارْ - تِكْمَاكْ *tikər - tikmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِكْماكِنْجا اُنْماسْ تِلامَكِنْجا بُلْماسْ

tikməginqə ünməs tiləməginqə bulmas

تىكمىگۈچە ئۇنمەس، تىلىمىگۈچە تېپىلماس.

يەنى دەرەخ تىكىلمىگۈچە ئۇنمەيدۇ، مۇراد - مەقسەت ئىزدەنمىگۈچە قولغا كەلمەيدۇ. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَكْدِي qəkdi چەكتى، چېكىت قويدى. اُلْ بِتِكْ جَكْدِي *ol bitik qəkdi* — ئۇ پۈتۈككە (خەتكە) چېكىت قويدى. اُلْ اَتِنْ جَكْدِي *ol atïn qəkdi* — ئۇ ئېتىنى چەكتى، // 274 يەنى ئېتىدىن قان ئالدى (جَكَارْ - جَكْماكْ *qəkər - qəkmək*).

جُكْدِي qokdi چۆكتى. اُلْ بَكْكا جُكْدِي *ol bəgkə qokdi* — ئۇ بەگكە تىز چۆكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. // تَفَى جُكْدِي *təvə qokdi* — تۆگە چۆكتى. تَمُرْ 27 II سُقْدا جُكْدِي *təmür suvda qokdi* — تۆمۈر سۇدا چۆكتى، يەنى تۆمۈر سۇنىڭ تېگىگە چۆكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُكارْ — جُكْماكْ *qokər - qokmək*).

جَكْدِي qəgdi چەگدى ~ چىگدى. اُلْ تَرْكاكْ باغِنْ جَكْدِي *ol türgək* ① *baqïn qəgdi* — ئۇ تۇرگەك بېغىنى چىگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكَارْ - جَكْماكْ *qəgər - qəgmək*).

سُكْتِي sokti سۆكتى، چۈڭدى. اُلْ يَماغْ سُكْتِي *ol yamaq sokti* — ئۇ ياماق سۆكتى، يەنى كىيىمدىن ياماقنى سۆكتى. اُلْ اَفِنْ سُكْتِي *ol əvin sokti* — ئۇ ئۆيىنى چۈڭدى.

---

① «تۇرگەك، بوغچا» مەنىسىدىكى بۇ سۆز بۇ يەردە فەتھە بىلەن «تَرْكاكْ» قىلىپ يېزىلغان، لېكىن يازما نۇسخا 171- ۋە 410 - بەتلەردە «تُرْكاكْ» دەپ يېزىلغان. شۇڭا، بىز «*türgək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

سُـــكْتِي sokti چۆكتى. اُلْ بَكْكـــا سُـــكْتِي *ol bəgkə sokti* —— ئۇ بەگكە تېز چۆكتى.

II 28 باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «سُكا اُلْتُرْ *sokə oltur* ——چۆكۈنۈپ ئولتۇر، يەنى تىزلان»//

دېگەن سۆزمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سُكارْ - سُكْماكْ *sokər - sokmək*).

سِكْتِي sikti سىكتى. اَرْ اُراغُـــتْنِي سِـــكْتِي *ər uraoqutnï sikti* —— ئەر خوتۇننى سىكتى (سِكارْ - سِكْماكْ *sikər - sikmək*).

بُلْـــدِي buldï تاپتى. اُلْ يَرْمـــاقْ بُلْـــدِي *ol yarmaq buldï* —— ئۇ يارماق (پۇل) تاپتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلُورْ - بُلْماقْ *bulur - bulmaq*).

بِلْدِي bildi بىلدى، ئۆگەندى. اُلْ بِلِكْ بِلْدِي *ol bilik bildi* —— ئۇ بىلىم بىلدى، يەنى ئۇ ئەقىل، ئىلىم - بىلىم ۋە ھېكمەت ئۆگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِلِيـــرْ - بِلْماكْ *bilir - bilmək*). ئارغۇلار «بِلِيرْ» سۆزىنى «بِلُـــورْ *bilür* » شەكلىدە، يەنى «ل - *l* » ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئېيتىدۇ، بۇ باشقىلارنىڭ تەلەپپۇزىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

تَلْدِي təldi تەشتى. اَرْ تـــامْ تَلْـــدِي *ər tam təldi* —— ئادەم تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

II 29 تَلْدِي təldi قوشتى، قاتتى. اُلْ اُغْلاقغْ سَغْلِقّا تَلْدِي// *ol oqlaqïoq saqlïkka təldi* —— ئۇ ئوغلاقنى (ئېمىتىش ئۈچۈن) ساغلىققا قوشتى. ئۆچكىنىڭ سۈتى تارتىلىپ قالسا ياكى ئۆچكە ئۆلۈپ ئوغلاق يېتىم قالسا، ياكى قوزا ئۆلۈپ كەتسە، شۇنداق قىلىنىدۇ (تَلِيرْ - تَلْماكْ *təlir - təlmək*).

تُلْدِي tuldï ئۇردى. اَرْ تُبِقْنِي اَذْرِي بِلا تُلْدِي *ər topïqnï aźrï bilə tuldï* —— ئادەم توپنى ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئۇردى. بۇ تۈركىلەرگە خاس بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئويۇن قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئۆزى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا، توپنى ئارا (ئاچا

275 تاياق) بىلەن ئۇرىدۇ. كىم توپنى قاتتىق ئۇرالىسا،//شۇ كىشى ئويۇننى باشلىغۇچى بولىدۇ. توقماق ئويۇنىدىكى ئۇرۇشمۇ «تُلْدِي *tuldï*» دېيىلىدۇ (تُـــلارْ - تُلْمـــاقْ *tular - tulmaq*).

تِلْدِي tildi تىلدى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْدِي *ər yarïndaq tildi* —— ئادەم قېيىش تىلدى. بىرەر نەرسىنى ئۇزۇنىسىغا تىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِـــلارْ - تِلْمـــاكْ *tilər - tilmək*).

جَلْدي qaldï چالدى، يىقىتتى؛ ئاڭلاتتى، ئىشىتتۇردى. اُلْ اَنِ جَلْـدي *ol anï qaldï* — ئـۇ ئۇنـى چـالدى، چېلىشـىپ يىقىتـتى. اُلْ سُـــوزُكْ مَـــنِكْ قُلاقّـــا جَلْـــدي *ol sözüg mənin kulakka qaldï* — ئۇ سۆزنى مېنىڭ قۇلىقىمغا//ئىشىتتۇردى. 30 II
ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

جَقْسا تُتْنُورْ جَلْسا بِلْنُورْ *qakṣa tutnur qalsa bilnür*
چاقماق چېقىلسا ئوت تۇتىشار، سۆز ئاڭلىتىلسا مەقسەت بىلىنۇر.

جَلْدي qaldï ئۇردى. تُونُغْ تاشْ اُزا جَلْدي *tonuq tax üzə qaldï* — تونىنى تاش ئۈستىدە ئۇردى، يەنى كىر كىيىمنى تاش ئۈستىدە ئۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِتِمْ تُوتُبْ قُذي جَلْدي *ïtïm tutup ḳożï qaldï*
اَنِكْ تُوسِنْ قِرا يُلْدي *anïŋ tüsin ḳïra yuldï*
بَشِنْ اَلِبْ قُذي سَلْدي *baxïn alïp ḳożï saldï*
بُغُزْ اَلِبْ تُكَلْ بُغْدي *booquz ilip tügəl booqdï*

[ئىتنىم تۇتۇپ تۆۋەن چالدى،
ئۇنىڭ تۆكلىرىنى راسا يۇلدى.
بېشىدىن ئېلىپ تۆۋەنگە قايرىدى،
بوغۇزىدىن چىشلەپ تازا بوغدى.]

31 II مېنىڭ ئېتنىم (بۆرىنى) تۇتۇپ، يەرگە باستى//تۆكلىرىنى يۇلدى، بېشىنى ئارقىغا قايرىپ، بوغۇزىدىن ئېلىپ راسا بوغدى (جَـــــلارْ - جَلْمـــــاقْ *(qalar - qalmaḳ*).

سَلْدي saldï سالدى؛ پۇلاڭلاتتى؛ ئەۋەتتى، چىقاردى؛ ئېلىپ كەتتى. اُلْ مَنكا تُونِنْ سَـــلْدي *ol maŋa tonïn saldï* — ئۇ ماڭا تونىنى پۇلاڭلاتتى، يەنى چاپىنى بىلەن ئىشارەت قىلدى. اُلْ مَنكا كِشي دا اَلْتُنْ سَـــلْدي *ol maŋa kixidə altun saldï* — ئۇ ماڭا (بىر) كىشىدىن ئالتۇن سالدى (ئەۋەتتى). سُـــوقْ يِغـــاجِغْ سَـــلْدي *suv yïoqaqïq saldï* — سۇ ياغاچ (لار)نى ئېلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(سَلارْ – سَلْماقْ salar - salmaq). بىرەر كىشىنىڭ يىراقتا تۇرۇپ، قوللىرى بىلەن ئىشارەت قىلىشى، يەنى قوللىرىنى پۇلاڭلىتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَلْدِي qaldï قالدى. اَرْ كِيذِنْ قَلْدِي ər kəzin qaldï —— ئادەم كېيىن قالدى. اُلْ اُيُونْ دا قَلْدِي ol oyunda qaldï —— ئۇ ئويۇندا (يەنى ئۇتۇشۇشتا) قېلىپ قالدى (ئۇتتۇرۇپ قويدى). قالغان ۋە تاشلانغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيلْ قَلْدِي تُرُو قَلْماسْ əl qaldï törü qalmas

ئەل قالار، ئادەت قالماس.

يەنى ئەل - يۇرت قالىدۇ، قائىدە - يوسۇن قالمايدۇ.

II 32 بۇ ماقال كىشىلەرنى قائىدە - يوسۇن//بويىچە ئىش قىلىشقا ئۇندەپ

276 ئېيتىلىدۇ//(قَلِيرْ – قَلْماقْ qalïr - qalmaq).

قُلْدِي qoldï تىلىدى، سوردى. اُلْ مَنْدِنْ نانْكْ قُلْدِي ol məndin nəŋ qoldï —— ئۇ مەندىن (بىر) نەرسە تىلىدى (قُلُورْ —— قُلْماقْ qolur - qolmaq).

قِلْدِي qïldï قىلدى. اَرْ ايشْ قِلْدِي ər ix qïldï —— ئادەم ئىش قىلدى. اَرْ قِيزِغْ قِلْدِي ər qïziq qïldï —— ئادەم قىزنى قىلدى. بۇ سۆز مۇشۇنداق ئىشلىتىلگەندە ئەر كىشىنىڭ خوتۇن بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلىشىدىن كىنايە بولغاچقا، ئوغۇزلار بۇ سۆزدىن قېچىپ، «قِلْدِي qïldï»نىڭ ئورنىغا «اِيتّي ətti» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: ئادەم نامازنى ئوقۇدى دېيىشكە توغرا كەلگەندە، ئوغۇزلار «اَرْ يُكُنْجْ اِيتّي ər yükünq ətti» دەيدۇ. تۈركىلەر بولسا، «قِلْدِي» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ (قِلُورْ – قِلْماقْ qïlur - qïlmaq).

كَلْدِي kəldi كەلدى. اَرْ اَقْكا كَلْدِي ər əvgə kəldi —— ئادەم ئۆيگە كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَلِيرْ - كَلْماكْ kəlir - kəlmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

II 33 بِيرْ قَرْغا// بِرْلا قِشْ كَلْماسْ bir qaroqa birlə qïx kəlməs

بىر قاغا بىلەن قىش كەلمەس.

بۇ ماقال ھەمراھلىرى ئۇلگۇرۇپ كېلىپ يارىدىم بەرگۈچە، ئۆز ئىشلىرىدا تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُلْدِي küldi كۈلدى. اَرْ كُلْدِي *ər küldi* —— ئادەم كۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلارْ – كُلْماكْ *külər - külmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشِي اَتْما اَنكَرْ اُرْتَرْ كُلا *kəlsə*① *kixi atma aŋar ərtər külə*

بَقِّلْ اَنكَرْ اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا *bakkil aŋar əzgülükün aoqzin külə*

[(ساڭا بىر) كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى)غا ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.]

II 34 بىر كىشى ساڭا كۈلۈمسىرەپ كەلسە، سەنمۇ ئۇنىڭغا//تەبەسسۇم بىلەن قارا، يەنى «ياخشىلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىل» دېمەكچى.

تَمْدِي tamdi تامدى. سُوقْ تَمْدِي *suv tamdi* —— سۇ تامدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمارْ – تَمّاقْ *tamar - tammak*).

جُمْدِي qomdi چۆمدى، چۆمۈلدى. اُغْلانْ سُقْدا جُمْدِي *oqlan suvda qomdi* —— بالا سۇدا چۆمۈلدى (جُمارْ – جُمّاقْ *qomar - qommak*).

جُمْدِي qomdi چۆمدى، شۇڭغۇدى. اُرْدَكْ سُقْقا جُمْدِي *ordək suvka qomdi* —— ئۆردەك سۇغا چۆمدى (شۇڭغۇدى) (جُمارْ – جُمّاكْ *qomar - qommak*). بۇ سۆز بىلەن يۇقىرىدىكى سۆزنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن، ئالدىنقىسىنىڭ «ق – *q*» بىلەن يېزىلىدۇ.

قَمْدِي qamdi دۇمبالىدى، ئۇردى، ساۋىدى. اُلْ اَنِ قَمْدِي *ol anï qamdï* —— ئۇ ئۇنى (ھالىدىن كېتىپ ئۆلگۈچە) ئۇردى (قَمارْ – قَمّاقْ *qamar - qammak*).

قُمْدِي qumdi قىملىدى، دولقۇنلىدى. سُوقْ قُمْدِي *suv qumdi* —— // سۇ دولقۇنلىدى 277 (قُمارْ – قُمّاقْ *qumar - qummak*).

---

① بۇ مىسرادىكى «كُلْسا» سۆزى يازما نۇسخا 77- بەتتىكى مۇشۇ شېئىردا «كَلْسا *kəlsə*» شەكلىدە كەلگەن. شۇڭا ترانسكرىپسىيەسىنى «*kəlsə*» ئالدۇق.

II 35 **كُمْدِي** kømdi كۆمدى. اُلْ اُلْكْـــنِ كُمْدِي *ol ølügni kømdi* // — ئۇ ئۆلۈكنى كۆمدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُمارْ - كُمّاكْ *kømər - kømmək*). كُوزْمـــانْ كُمْـــدِي *køzmən kømdi* — كۆمەچ كۆمدى.

بَنْدِي bandï باغلاندى. قُوىْ بَنْدِي *qoy bandï* — قوي باغلاندى. ھەرقانداق نەرسىنى باغ بىلەن باغلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ(بانِرْ - بَنْماقْ *banïr - banmaq*). بۇنىڭدا «ل – *l*» ھەرپى «ن – *n*» غا ئالماشقان.

تُنْدِي tundï تۇتۇلدى؛ ئېتىلدى، توسۇلدى. كُوكْ تُـــنْدِي *køk tundï* — ھاۋا تۇتۇلدى، ئاسمان بۇلۇتلاندى. قَـــبُغْ تُـــنْدِي *qapuq tundï* — قوۋۇق ئېتىلدى. داۋان قار بىلەن قاپلانسا (توسۇلسا)، «اَرْتْ تُنْدِي *art tundï*» دېيىلىدۇ (تُنُورْ - تُنْمـــاقْ *tunur - tunmaq*). ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بۇنداق كەلگۈسى زامان پېئىلىنى فەتھە بىلەن «تُنارْ *tunar*» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ.

تِـــنْدِي tïndï تىندى، توختىدى. يَغْمُـــرْ تِـــنْدِي *yaqmur tïndï* — يامغۇر توختىدى. اَرْ اُلُـــغْ تِـــنْدِي *ər uluq tïndï* — ئادەم ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. اَرُقْ تِـــنْدِي *aruq tïndï* — ھارغان تىندى، يەنى ھارغان ئادەم ئارام ئالدى// (تِنارْ - تِنْمـــاقْ *tïnar - tïnmaq*). ئوغۇزلار بىرەر كىشىنى سۆزلەشتىن توختاتماقچى بولسا، «تِنْما *tïnma* - توختىما» دەپ تەتۇرنى ئېيتىدۇ. باشقا تۈركىلەر «توختا» ياكى «جىم بول» دېگەن مەنىدىكى «تِنْ *tïn*» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «تِنْما *tïnma*» دېگىنىدىن «توختىما» دېگەن مەنە چىقىدۇ. دېمەك، ئوغۇزلار بۇ يەردە خاتا قىلغان. II 36

سَنْدِي sandï سانالدى. اُلْ اَرْ خـــيل[1] بِـــلا سَـــنْدِي *ol ər həyl bilə sandï* — ئۇ ئادەم ئاتلىقلاردىن سانالدى. بىر كىشىنى باشقا نەرسىلەر قاتاردا ساناشقا (كۆرۈشكە)

---

[1] بۇ جۈملە ئەرەبچە ئىزاھتىن قارىغاندا، مەلۇم كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن «ئات» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئەرەبچە «خيل» سۆزى خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي تۈركچە 2- توم 28- بەتتە «اتلغ *atlïq* — ئاتلىق» بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن.

توغرا كەلسەڭ شۇنداق دېيىلىدۇ (سـائُرْ – سَـنْماقْ *sanur - sanmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بارِغْ اُتْرُو تُتْسا يُوقّا سَنْماسْ *barïoq utru tutsa yoqqa sanmas*

بارنى ئوتتۇرىغا قويسا، يوققا سانالماس.

37 II يەنى بار نەرسە مېھمانغا ئېلىپ كېلىنسە، مېھمان قىلمىدۇق دەپ ھېسابلانماس.//

سُنْدِي sundï سۇندى، ئۇزاتتى، تۇتتى. اُلْ مَنكا اَتْماكْ سُنْدِي *ol manja atmak sundï* — ئۇ ماڭا نان سۇندى (سۇنۇپ بەردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُـنارْ – سُـنْماقْ *sunar - sunmaq*).

سِنْدِي sïndï سىندى ~ سۇندى. يِغاجْ سِنْدِي *yïoqaq sïndï* — ياغاچ سۇندى. سُو سِـنْدِي *sü sïndï* — ئەسكەر (قوشۇن) سۇنـدى، يەنى يېڭىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنُورْ – سِنْماقْ *sïnur – sïnmaq*). «سِنارْ *sïnar*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.// 278

قُنْدِي qundï بۇلىۋالدى، تارتىۋالدى. اُغْرِي تَقْـارْ قُـنْدِي *oqrï tavar qundï* — ئوغرى مالنى بۇلىۋالدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِجِكْ بُلُبْ ياغِنِي يِرْكُو اَماسْ *kiqik bulup yaoqïnï yərgü əməs*

اَذْكَرْمَذِبْ قُذْسا اَنِي اِيلْنِي قُنارْ *əzgərməzip qozsa anï əlni qunar*

[دۇشمەننى كىچىك كۆرۈپ سەل چاغلىماسلىق كېرەك،

38 II ئۇنى كۆزگە ئىلماي قويسا، ئەلنى تارتىۋالىدۇ.]//

دۇشمەن ھەرقانچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنى مەنسىتمەسلىك لايىق ئەمەس، ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ ئۇنى كۆزگە ئىلماي قويساڭ، ئۇ ئەلنى سەندىن تارتىۋالىدۇ (قُنارْ – قُنْماقْ *qunar - qunmaq*).

كُنْدِي kəndi كۆندى، تۇزەلدى، ئىقرار بولدى، ماقۇل بولدى، ئۆگەندى. يِغـاجْ كُـنْدِي *yïoqaq kəndi* — ياغاچ كۆندى، تۇزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْرِي كُـنْدِي

oqri kəndi — ئوغرى ئىقرار بولدى. بىرەر نەرسىدىن تېنىۋالغان ئادەمنىڭ ئۇنى ئىقرار قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يُولْقا كُنْدِي *ər yolqa kəndi* — ئادەم يولغا چۈشتى، يەنى توغرا يولنى تېپىۋالدى.

كُنْدِي kəndi كۆيدى. اُتُنْكْ كُنْدِي *otuŋ kəndi* — ئوتۇن كۆيدى. بۇ ئارغۇچە سۆز بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدىدە ئېيتىلغىنىدەك، ئارغۇلار «ى – يا» ھەرپىنى «ن – *n*» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ.

كُنْدِي kəndi كۆندى، ئۆگەندى. تُسُونْ اَتْ كُنْدِي *tosun at kəndi* — توسۇن ئات كۆندى. ھەرقانداق ئىش تۇزلىپ (توغرا) يولغا چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُنارْ – كُنْماكْ *kənar - kənmək*).

مَنْدِي mandï تاقىدى، ئاستى؛ ماندى، مىلدى. اَرْ تُلُمْ مَنْدِي *ər tolum mandï* — ئادەم جەڭ قورالىلىرىنى تاقىدى.// اَرْ اَتْماكْ سِرْكاكا مَنْدِي *ər ətmək sirkəgə mandï* — ئادەم ناننى سىركىگە ماندى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە بۇلاش ياكى مىلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (مَنارْ – مَنْماقْ *manar – manmaq*). II 39

مُنْدِي mundï ئالجىدى. قَرِي اَرْ مُنْدِي *qari ər mundï* — قېرى ئادەم ئالجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُنْماقْ *munar - munmaq*).

مُنْدِي mündi مىندى. اَرْ اَتْ مُنْدِي *ər at mündi* — ئادەم ئات مىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُنْماكْ *münər - münmək*).

قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۆپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۇلارنىڭ تەتبىقلىنىشى

تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن شۇلارنى ئېيتماقچىمەن:

پېئىللارنىڭ ياسىلىشىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن بۇيرۇق شەكلى ئاساس بولىدۇ.// يۇقىرىدا «پېئىللار ياسىلىش جەھەتتە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئەتراپىدا دەۋر قىلىدۇ» دېگەنىدىم، چۈنكى سۆزنىڭ باش ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە فەتھىلىك بولسا،// كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئۇنىڭ باش 279 II 40

هەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممىلىك بولسا، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئەگەر كەسرىلىك بولسا، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardi —— باردى» پېئىلىنى ئالساق، بۇ سۆزنىڭ باش هەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە فەتهىلىك كەلگەن، شۇڭا كەلگۈسى زامانى «بَرِرْ barir —— بارار (باردۇ)» شەكلىدە، مەستىرىمۇ «بَرْمَاقْ barmaq —— بارماق» شەكلىدە فەتهىلىك بولىدۇ. يەنى «ب – b» هەرپى فەتهىلىك كېلىدۇ. باش هەرپى زەممىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُرْدِي turdi —— تۇردى» شەكلىدە زەممىلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «تُرُرْ turur —— تۇرار (تۇرىدۇ)»، مەستىرى «تُرْماقْ turmaq —— تۇرماق» شەكلىدىمۇ زەممىلىك بولىدۇ. يەنى «ت – t» هەرپى زەممىلىك كېلىدۇ. باش هەرپى كەسرىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، «يِنْجُو تِزْدِي yinqü tizdi —— ئۇنچە تىزدى» دېگەن ئىبارىدىكى «تِزْدى tizdi» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تِزَارْ tizar —— تىزار (تىزىدۇ)»، مەستىرى «تِزْماكْ tizmak —— تىزماق» شەكلىدە، يەنى «ت – t» هەرپى كەسرىلىك بولىدۇ.// 41 II

بۇ تىلنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەب تىلنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشمايدۇ. ئەرەب تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكىللىرى بىر- بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: تۈپ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «قَعَدَ» شەكلىدە «ق – q» هەرپى فەتهىلىك بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يَقْعُدُ» شەكلىدە «ق – q» ساكىنلىق، مەستىرى «قُعُودًا» شەكلىدە «ق – q» زەممىلىك كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامانىدا «مَطَرَ» شەكلىدە «م – m» هەرپى فەتهىلىك كەلگەن پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانىدا «يَمْطُرُ» شەكلىدە، «م – m» ساكىنلىق، مەستىرىدە «مُطُورًا» شەكلىدە «م – m» هەرپى زەممىلىك بولىدۇ. دېمەك «م – m» هەرپى ئۆتكەن زامانىدا فەتهىلىك، مەستەردە زەممىلىك، كەلگۈسى زامانىدا ساكىنلىقتۇر. هەرپ ئارتتۇرۇلغان (ياسالما) پېئىل بابلىرىغا كەلسەك، ئۆتكەن زامان شەكلى «اَكْرَمَ» بولغان پېئىلدا «ا – ئەلىف» فەتهىلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يُكْرِمُ» شەكلىدە «ى – يا» زەممىلىك، مەستىرى «اِكْرامًا» شەكلىدە «ا – ئەلىف» كەسرىلىك كېلىدۇ. «اِسْتَغْفَرَ، يَسْتَغْفِرُ، اِسْتِغْفارًا» شەكىللىرىمۇ شۇ جۈملىدىندۇر،// 280 يەنى «ا – ئەلىف» ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن.

دېمەك، ئەرەب تىلىدا هەممە پېئىللارنىڭ ئۆتكەن//زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر 42 II شەكىللىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. تۈركىي تىللاردا مۇنداق ئەمەس، هەممە پېئىللار

بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، يەنى ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر خىل قائىدە بويىچە كېلىدۇ.

ئىككىنچى قائىدە: پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدىلا مۇزائەف بولىدۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇزائەف بولمايدۇ.

ئۈچىنچى قائىدە: پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەر ئوغۇز، قىپچاق، يەمەك، ياغما، ئارغۇ ۋە سۇۋارلاردىن پەيدا قىلىدا ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي *bardï* — باردى» دېگەن پېئىلدىن ئۆتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د – *d*» بىلەن «ى – يا» ئاۋازىغا بىر «ج – *q*» قوشۇلۇپ، «بَرْدَجِي *bardaqï* — بارغۇچى، باردىغان» دېگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدِي *turdï* — تۇردى (قويۇتى)» دېگەن پېئىلدىن ئۆتكەن زامان بەلگىسى «د – *d*» بىلەن «ى – يا» ئاۋازىغا بىر «ج – *q*» قوشۇلۇپ، «تُرْدَجِي *turdaqï* — تۇرغۇچى، تۇرىدىغان» دېگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە بابلاردىكى پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر.

II 43 پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە كەلسەك،// بىز يۇقىرىدا پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەر كۆپچىلىك تۈركىي تىللاردا، جۈملىدىن چىگىل ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. گەپنىڭ قىسقىسى، تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن پېئىللارغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

شۇنى بىلگىنكى، پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامانى ھەممە پېئىللاردا « دى *dï*//*di* » بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، زادى باشقىچە بولمايدۇ. پەقەت قاتتىق ھەرپلەر ھېسابلىنىدىغان «ب – *p*»، «ت – *t*»، «ج – *q*»، «ك – *k*»لەر بىلەن قوشۇلغاندىلا ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغانلىقتىن، بۇ «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَبْتِي *təpti* — تەپتى».//«تُتِّي *tutti* — تۇتتى»، «قَجْتِي *qaqti* — قاچتى»، « تَقَى جُكْتِي *təvə qokti* — تۆگە چۆكتى » دېگەن سۆزلەردىكىگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك، «ق – *q*» ھەرپىمۇ مۇشۇ خىلدا قاتتىق «ك – *k*» ھەرپىگە ئوخشاش بەزىدە قاتتىق ھەرپلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: « اُلْ مَنكا بَقْتِي *ol maŋa bakti* — ئۇ ماڭا باقتى» دېگەنگە ئوخشاش.

281 بۇ مىساللاردا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھەرپلەرنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ مىساللاردىكى «د – *d*» ھەرپى يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك «ت – *t*» غا ئايلىنىپ

كەتكەن. بۇ ئەسلىدە «د – d»دۇر، لېكىن مۇشۇ ھەرپلەرنىڭ يېنىدا كەلگەندە، «ت – t» بىلەن تەلەپپۇز قىلغان چىرايلىقراق. بۇ قائىدە ھەرقايسى بۆلۈمدىكى تۆپ پېئىللار ۋە ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە ئومۇمىيدۇر.

پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامانى ھەممە بۆلۈمدىكى پېئىللاردا «ر – r» قوشۇلۇش بىلەنلا ياسىلىدۇ. ئەگەر ئەسلىي سۆز «ر – r» بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئۇنىڭغا يەنە بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچىسى پېئىل يىلتىزىدىكى «ر – r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان ئۇچۇن قوشۇلغان «ر – r» بولىدۇ. بۇ تىلدىكى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ر – r» ھەرپى ئەرەب تىلىدىكى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ا – ئەلىف، ت – t، ن – n، ى – يـــــا» ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ. سۆزنىڭ ئەسلىدە «ر – r» بولمىسا، كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ.

بۇ قائىدىنى ئۆتكەن زامان پېئىلى ۋە بۇيرۇق پېئىلىغا تەتبىق قىلساق مۇنداق بولىدۇ: پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «د – d»نىڭ ئالدىدا بىر «ر – r» بولسا، بۇ «ر – r» ساقلىنىدۇ. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئۆتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د – d» بىلەن «ى – يا» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر – r» ساكىن ھالەتتە ساقلىنىدۇ. بۇ «ر – r» سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى (ئەسلىدىكى) «ر – r»دۇر. بۇ ئەھۋالدا كەلگۈسى زامان ئۇچۇن پېئىلغا ئۇنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ر – r» دىن باشقا يەنە بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. ئەگەر ئۆتكەن زامان ۋە بۇيرۇق پېئىللىرىنىڭ ئاخىرىدا «ر – r» ھەرپى بولمىسا،// كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: ئۆتكەن زامانداا 45 II
«بَرْدِي bardï —— باردى» بولسا،//بۇيرۇقتا « بَرْ bar —— بار » دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇيرۇقتا 282
ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «دى dï //di» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر – r» ساقلانغان. بۇ سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r» دۇر. كەلگۈسى زامانداا «اُلْ بَرِيْر ol barïr —— ئۇ بارىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا بۇيرۇق شەكلىگە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن يەنە بىر «ر – r» قوشۇلغان. بۇ يەردىكى «ر – r» نىڭ بىرى پېئىلنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r»، يەنە بىرى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ر – r» دۇر. شۇنىڭدەك، ئۆتكەن زامانداا «اُلْ تُرْدِي ol turdï —— ئۇ تۇردى (ئۇ قوپتى)» دېيىلسە، بۇيرۇقتا «تُـــرْ tur —— تۇر (قوپ)» دېيىلىدۇ. كەلگۈسى زامانداا «اُلْ يُقارُو تُرُرْ ol yokaru turur —— ئۇ ئۆرە تۇرىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدە ئىككى «ر – r» بار، بۇنىڭ بىرى سۆزنىڭ ئەسلى (يىلتىزى) دىكى «ر – r »، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان بەلگىسى بولغان «ر – r » دۇر. ئوغۇزلار يېنىكلىتىش ئۇچۇن كۆپلىگەن

پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىدە «ر – r» نىڭ بىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇپ، پېئىلنى بۇيرۇق شەكلىدىكىدەك بىرلا «ر – r» بىلەن سۆزلەيدۇ. بۇ چىرايلىق ئەمەس
II 46 هەم قائىدىگە خىلاپ.//

«ر – r» بىلەن ئاياغلاشمىغان پېئىللارنى ئالايلى: ئۆتكەن زامان شەكلى «كَلْدِي kəldi — كەلدى» بولغان پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كَلْ kəl — كەل» بولىدۇ. كەلگۈسى زامانى «كَلِيرْ kəlir — كېلەر، كېلىدۇ» بولىدۇ. «كُلْدِي اَرْ küldi ər — ئادەم كۈلدى» دېگەن ئىبارىدىكى «كُلْدِي küldi — كۈلدى» پېئىلنىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «كُلَرْ külər — كۈلەر، كۈلىدۇ» بولىدۇ. بۇ مىسالىلاردا پېئىلنىڭ يىلتىزىدا «ر – r» يوق، كەلگۈسى زامانى ئۈچۈن بىر «ر – r» قوشۇلغان.

يىلتىزىدا «ر – r» ھەرپى بولمىغان مۇنداق پېئىللاردا ئوغۇزلارمۇ تۈركلەرگە ئوخشاش «ر – r» نى چۈشۈرۈپ قويمايدۇ.

بۇ قائىدە ئۇچ، تۆت ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر.

ئەمدى شۇنى بىلگىنكى، تۈركىي تىلدىكى پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەب تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشايدۇ. ئۆتكەن زامان پېئىلى فَعْلىٰ fə'la شەكلىدە، كەلگۈسى زامان پېئىلى فَعِلْ fəil شەكلىدە، مەستەر فَعْلانْ fə'lan — شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن:
II 47 «بَرْدِي bardi — باردى» دېگەن ئۆتكەن زامان شەكلى ئەرەبچىدىكى //«عَقْرىٰ» ۋە
283 «حَلْقىٰ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.//«بَرِيْر barir — بارار، بارىدۇ» دېگەن كەلگۈسى زامان شەكلى ئەرەبچىدىكى «نَمِرْ، رَجِلْ، بَكِرْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ. «بَرْماقْ barmak — بارماق» دېگەن مەستەر شەكلى ئەرەبچىدىكى «قَرْقارْ» ۋە «خَلْخالْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.

بۇ تىلدا مەيلى تۈپ پېئىللار بولسۇن، مەيلى ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئىللار بولسۇن، ھەممىسىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇشۇنداق بولىدۇ.

ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن بىر پېئىلنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن ئۇچ ھەرپلىكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardi » دېيىلگىنىدەك «بارْدِي bardi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدِي turdi» دېيىلگىنىدەك «تُورْدى turdi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھال پەقەت ئۆتكەن زامان شەكلىدىلا بولۇشى

مۇمكىن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇمكىن ئەمەس. بۇ خۇددى تۇپ ئىسىملارغا يىلتىزدا بولمىغان «مەد» ھەرپلىرى ۋە «لىن» ھەرپلىرىنى قوشقىلى بولغانغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «يِغَجْ[1] yïoqaq — ياغاچ» نى «يِغاجْ // yïoqaq» دېسىمۇ 48 II بولىدۇ، «تَنُقْ tanuk — گۇۋاھ»نى «تَنُوقْ tanuk» دېسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئىسىم ۋە پېئىللاردا سۆزنىڭ قىسقا، ئىخچام ئېيتىلىشى توغرا ۋە پاساھەت ھېسابلىنىدۇ.

مەستەر: پۈتۈن پېئىللارنىڭ مەستىرى بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، تەركىبىدە «ق — q» ياكى «غ — oq» ھەرپلىرى كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «ماقْ — maq» قوشۇلىدۇ؛ تەركىبىدە «ك — k» كەلگەن ياكى ھەر ئۈچ ھەرىكىسى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «ماك — mək» قوشۇلىدۇ.

تەركىبىدە «ق — q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ يا قُرْدِ ol ya qurdï — ئۇ يا قۇردى» دېگەن جۈملىدىكى «قُرْدِ qurdï» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «قُرارْ – قُرْماقْ qurar - qurmaq» بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە «ق — q» بولغاچقا، مەستەرمۇ «ماقْ – maq» قوشۇلۇپ ياسالغان.

تەركىبىدە «غ — oq» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ سُوتْ سَغْدِ ol süt saoqdï — ئۇ سۈت ساغدى» دېگەن جۈملىدىكى «سَغْدِ saoqdï — ساغدى» پېئىلىنىڭ تەركىبىدە «غ — oq» بولغاچقا، ئۇنىڭ مەستىرىمۇ «ماقْ – maq» بىلەن ياسالغان// 49 II «سَغارْ – سَغْماقْ saoqar – saoqmaq» بولىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەرگە مىسال:// 284

«اَرْ بَرْدِ ar bardï — ئادەم باردى» دېگەن جۈملىدىكى «بَرْدِ – bardï» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «بَرِرْ – بَرْماقْ barïr - barmaq» بولىدۇ. «تُرْدِ turdï – تۇردى» پېئىلىدىمۇ شۇنداق، بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تُرُرْ – تُرْماقْ turur - turmaq» بولىدۇ. دېمەك، سۆز قاتتىق ئېيتىلۇندى، مەستىرى «ق – q» بىلەن كەلدى.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يِغاجْ yïoqaq» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىرىلمۇاتقان قائىدىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن «يِغَجْ yïoqaq» شەكلىدە ئالدۇق.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «كَلْدِي kəldi – كەلدى» پېئىللىنىڭ تەركىبىدە «ك – k» بولغاچقا، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «كَلِرْ – كَلْماكْ kəlir - kəlmək» بولىدۇ. يۇمشاق «ك – g» لىك سۆزلەرمۇ قاتتىق «ك – k» لىك سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِ اُكْدِي ol məni ogdi — ئۇ مېنى ماختىدى» دېگەن جۈملىدىكى «اُكْدِي ogdi» پېئىللىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «اُكارْ – اُكْماكْ ogmək - ogər» بولىدۇ، يەنى سۆزنىڭ يىلتىزىدا يۇمشاق «ك – g» بولسىمۇ، مەستىرى قاتتىق «ك – k» بىلەن كېلىدۇ. // II 50

يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «اَرْ تَلِمْ سَرْدِي ər təlim sərdi — ئادەم كۆپ چىدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «سَرْدِي sərdi» پېئىلى يۇمشاق ئېيتىلغاچقا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «سَرَرْ – سَرْماكْ sərmək - sərər» بولۇپ، مەستىرى «ك – k» بىلەن كەلدى.

دېمەك، قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەستىرىدە «ق – q» كەلگەندەك، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەستىرىدە «ك – k» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ اَنِ سَرْدِي bəg anï sərdi بەگ ئۇنى كايىدى، دۆشكەلىدى» (سَرَرْ – سَرْماكْ sərmək - sərər). «اَرْ بِتِكْ تُرْدِي ər bitik türdi — ئادەم خەت (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تۇردى، يەنى تۇرتەكلىدى» (تُرُرْ – تُرْماكْ türmək - türür). «اُلْ يَرْماقْ تِرْدِي ol yarmaq tərdi — ئۇ يارماق (پۇل) تەردى، يىغدى» (تِرَرْ – تِرْماكْ tərmək - tərər). شۇنىڭدەك «اَتْ سُرْدِي at sürdi — ئات ھەيدىدى» (سُرَرْ – سُرْماكْ sürmək - sürər). مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بۇ مىساللاردا مەستەرلەر «ك – k» بىلەن كەلگەن. // II 51

ھەربىر بۆلۈمنىڭ تۈپ پېئىل باشلىرى ياكى ياسالما پېئىل باشلىرىغا كىرىدىغان ھەممە پېئىللار مۇشۇ قائىدىگە بويسۇنىدۇ، ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ. مەستەرلەرنىڭ «ق – q»لىق (ماق – maq) ياكى «ك – k» لىك (مەك - mək) بولۇشى پېئىللىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك قاتتىق ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشىغا باغلىق. تۈپ مەستەرلەر توغرىسىدىكى//ئومۇمىي قائىدە مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت. 285

مەستەرلەرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا بىر خىلى بار. ئۇ بولسىمۇ ئىشلىگۈچى قىلىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەت ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن (تەۋەلىك مۇناسىۋىتى يارىدىمى بىلەن) باغلىنىدىغان ئىزافەتلىك مەستەر بولۇپ، بۇ مەستەر ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق: تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – ğ» كەلگەن ياكى قاتتىق تەلەپپۇز

قىلىنىدىغان پېئىل يىلتىزلىرىغا ئاۋۋال «ق – q»، ئاندىن «ى – ي» قوشۇلىدۇ ياكى «غ – ɣ» بىلەن «ى – ي» قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاردا، يەنى ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن باغلانغان مەستەر يۈمشاق تەلەپپۇز قىلىنغاندا، «ك – k، g» بىلەن «ى – ي» قوشۇلىدۇ.

يىلتىز —— پېئىلنىڭ بۇيرۇق مەنىسىنى ئۆز ئۇستىگە ئالغان تۈپ شەكىلدۇر. مەسىلەن: « اُلْ بَرِغْ بَرْدِي ol bariq bardi —— ئۇ (ھېچنېمىگە قارىماي) ئۇدۇل باردى »، «اَنِكْ ايشْ قِلغِي بَلْكُولُكْ //aniŋ ix kiliɣi bəlgülüg —— ئۇنىڭ ئىش قىلىشى بەلگىلىك 52 II (ئاشكارا)»، «سُكَلْ تِـنِغِي اَرْتَـقْ sokəl tiniɣi artaq —— كېسەل (ئادەم)نىڭ تىنىقى بۇزۇق». بۇ سۆز «اَرْ اُلُـغْ تِـنْدِي ər uluq tindi —— ئادەم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى» دېگەن جۈملىدىكى «تِنْدِي tindi» سۆزىدىن ياسالغان. شۇنىڭدەك، «مَنِكْ يُـرِقِمْ نَـتَكْ maniŋ yoriqim nətəg —— مېنىڭ يورۇقۇم (يورۇش – تۇرۇشۇم) قانداق»، «سَنِكْ يُـرِقْنْكْ نَـتَكْ səniŋ yoriqiŋ nətəg —— سېنىڭ يورۇقۇڭ قانداق»، «اَنِـكْ يُـرِقِي نَـتَكْ aniŋ yoriqi nətəg —— ئۇنىڭ يورۇقى قانداق» دېيىلىدۇ. بۇ پېئىللاردا تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ياردەمى بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ھاسىل قىلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى«يُرِيدِي yoridi —— يۇردى» بولۇپ، بۇ پېئىلدا «ق – q» ھەرپى يوق. «غ – ɣ» ھەرپى «ق – q» بىلەن كەلگەن مەستەرلەرگىلا قوشۇلىدۇ[1]. بۇ ئەھۋالدا «غ – ɣ» ھەرپى پېئىللارنىڭ يىلتىزىغا، يەنى ئۆتكەن//زاماننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «دى di // di» 53 II چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بۇيرۇق شەكلىگە قوشۇلۇپ مەستەر ياسىلىدۇ. «ك – g» ھەرپى مۇشۇ مەقسەتتە تەركىبىدە «ق – q» بولمىغان (يۇمشاق) سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يَرْماقْ تِيرِكِـي كُـورْ aniŋ yarmaq tərigi kor —— ئۇنىڭ يارماق (پۇل) تېرىشى (يىغىشى)نى قارا»، «تَـازْ كَلِكِـي بُرْكْجِيكَـا taz kəligi bərkqigə —— تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بۆكچىنىڭ دۆكىنى (يەنى تاز تېزىنى ياپىدىغان نەرسە سېتىۋېلىش ئۈچۈن بۆكچىنىڭ دۆكىنىغا كېلىشكە مەجبۇر)» دېگەنگە ئوخشاش.//بۇ ماقال ئۆزىگە زۆرۈر 286 بولغان نەرسىدىن قاچقان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى «كَلْـدِى

---

[1] بۇ يەردە ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر ھەققىدە بېرىلگەن قائىدە بىلەن ئۇنىڭغا كەلتۈرۈلگەن مىساللار ئارىسىدا ۋە كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا بۇ ھەقتە بېرىلگەن قائىدىلەر ئارىسىدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىماسلىق بار. بۇنى كىتابخانلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە قالدۇردۇق.

kəldi —— كەلدى»دۇر. دېمەك، بۇ مەنىدىن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا سەن كۆرۈپ تۇرۇۋاتقىنىڭدەك مەستەر ياساش ئۈچۈن «ك – *g*» قوشۇلغان. بۇ خىلدىكى مەستەر مۇشۇ مەنىدە بولسا، «غ – *ŋ*» ئورنىغا «ق – *k*» كەلمەيدۇ. پەقەت مۇشۇ خىلدىن كېيىن «غ – *ŋ*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن بولمايدىغان يەردىلا «ق – *k*» كېلىدۇ ۋە بۇ «ق – *k*» ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – *d*» بىلەن « ى – يا » نىڭ ئارىسىغا قوشۇلىدۇ، شۇ يول بىلەن قائىدىگە ئۇيغۇن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدۇ. «ك – *k*» ھەرپى بولسا، يۇقىرىدا مەن كۆرسەتكەندەك يەرلەردە كېلىدۇ.// II 54

بۇلارنىڭ مىساللىرى تۆۋەندىكىچە: «بَرْدِي *bardi* —— باردى» دېگەن پېئىلدىن مەستەر ياسالسا، «اَنِكْ بَرْدُقِي بَرْمادُقِي بِيرْ *anïŋ bardukï barmadukï bir* » دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇنىڭ بېرىش- بارماسلىقى ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. «تُرْدِي *turdi* —— تۇردى» پېئىلدىن مەستەر ياسالسا، «مَنِكْ تُرْدُقُمْ تُرْمادُقُمْ بِيرْ *mənïŋ turdukum turmadukum bir*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مېنىڭ تۇرۇش - تۇرماسلىقىم ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. بۇنداق يەردە «غ – *ŋ*» ھەرپى كېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، «تُرْدُقِي *turdukï*» دېيىش ئورنىغا «تُرْدُقِي[1] *turduqï*» دېگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك «مَنِكْ بَرْدُقُمْ بَرْمادُقُمْ *mənïŋ barduqum barmaduqum*»//دېگىلىمۇ بولمايدۇ، II 55 بۇنداق ئورۇنلاردا «غ – *ŋ*» ئىشلىتىلمەيدۇ.

«ك – *k*» ھەرپى ئۈچۈن مىسال: «اَنِكْ كَلْدُكِي كَلْمادُكِي بِيرْ *anïŋ kəldüki kəlmədüki bir* —— ئۇنىڭ كېلىش - كەلمەسلىكى ئوخشاش»، «سَنِكْ كُرْدُكُنْكْ كُرْمَدُكُنْكُ بِيرْ *sənïŋ kərdükün kərmədükün bir* —— سېنىڭ كۆرۈش - كۆرمەسلىكىڭ ئوخشاش».

مۇنداق مەستەرلەرنى ئىسىم ۋە پېئىل بابلىرىنىڭ ھەممىسىدە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. چۈنكى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدىلەرنى ياخشى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان كىشى سۆزلەردىن بۇنداق مەستەرلەرنى ئاسان ياسىۋالالايدۇ. تۈپ ۋە ياسالما پېئىللاردىن سەھەپ (تەركىبىدە ھەرپى «لىن» بولمىغان)، ئىللەتلىك (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت

---

[1] بۇ سۆز «تُرْدُغى *turduqï*» بولۇشى، «بَرْدُقُمْ بَرْمادُقُمْ *barduqum barmaduqum*» دېگەن سۆزلەر «بَرْدُغُمْ بَرْمادُغُمْ *barduqum barmaduqum*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئاپتور بۇ كېيىنكى سۆزلەرنى قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەسلىككە مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن.

بولغان)، مۇزائەف (بىر ھەرپى تەكرارلانغان) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن بۇ
287 قائىدە ئومۇمىيدۇر.//

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا، بۇ بابنى «ئىككى ھەرپلىك» دېدۇق. مەسىلەن: «بَرْ bar —— بار»، «كَلْ kəl —— كەل» دېگەنگە ئوخشاش. ئەسلىي يىلتىز مۇشۇ. كۆپچىلىك تۈركىلەر تەركىبىدە «ق – q» ھەرپى بولغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئەگەر تىكشىغۇچى شەخس بىرلىك
56 II بولسا، يىلتىزغا «غ – ƣ» بىلەن «ل – l»// (يەنى «غِلْ – ƣil») نى قوشىدۇ؛ سۆز «غ – ƣ» بىلەن ئاياغلاشسا، «ق – q» بىلەن «ل – l» (يەنى «قِلْ – qil») نى قوشىدۇ، تەركىبىدە «ك – k» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «ك – k» بىلەن «ل – l» (يەنى «كِلْ gil // kil») نى قوشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق پېئىل ئىككى ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىكتىن ئالتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْغِلْ baroƣil —— بارغىن (كەتكىن)»، «تُرْغِلْ turoƣil —— تۇرغىن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئىككى سۆز قاتتىق ئېيتىلغىنى ئۈچۈن ئاخىرىغا ئاۋۋال «غ – ƣ» ئاندىن «ل – l» قوشۇلغان. «غ – ƣ» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردە بولسا، مۇنداق: «تاغْقَا اَغْقِلْ taoƣka aoƣil —— تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِلْ süt saoƣil —— سۈت ساغقىن». سۆز «غ – ƣ» بىلەن ئاياغلاشقاچقا «ق – q» قوشۇلۇپ كەلگەن.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اَفْكا كِرْكِلْ avgə kirgil —— ئۆيگە كىرگىن»، «يَرْماقْ تِرْكِلْ yarmaq tərgil —— يارماق (پۇل) تەرگىن (يىغقىن)». يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەر بىلەن بۇ سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا «ك – k //g» بىلەن «ل – l» قوشۇلغان ۋە شۇنىڭ//بىلەن بۇ سۆز ئىككى ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە ئايلانغان. 57 II

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «يُكْ كُتُرْ yük kətür —— يۈك كۆتۈر»، «تامْ اُتُرْ tam ətür —— تام تەش» دېگەن جۈملىلەردىكى «كُتُرْ kətür»، «اُتُرْ ətür» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە ئايلىنىپ، «كُتُرْكِلْ kətürgil —— كۆتۈرگىن»، «اُتُرْكِلْ ətürgil —— تەشكىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

تۆت ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «اَتْ سُـــقْغَرْ *at suvoqar* — ئات سۇغار»، «مَنِ اُذْغُرْ *məni ożoqur* — مېنى ئويغات» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُـــقْغَرْ *suvoqar*»، «اُذْغُرْ *ożoqur*» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل تۆت ھەرپلىكتىن ئالتە ھەرپلىككە ئايلىنىپ «سُقْغَرْغِلْ *suvoqaroqil* — سۇغارغىن»، «اُذْغُرْغِلْ *ożoquroqil* — ئويغاتقىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

بۇ خىلدىكى بۇيرۇق شەكىللىرى پەقەت تىڭشىغۇچى بىرلىك ھالىتىدە كەلگەندىلا قوللىنىلىدۇ. تىڭشىغۇچى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ (كۆپلۈكتە) بولسا، بۇ شەكىللەر قوللىنىلمايدۇ.// 288

پېئىللارنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ شەخسكە قارىتىلغان بۇيرۇق شەكلى بىر قائىدە ئاساسىدا ياسىلىدۇ.//بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئاياللار سىيغىسى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ، مەسىلەن: بىر كىشىگە قارىتا «بَـــرْ *bar* – بار» دېيىلسە، ئىككى كىشىگە قارىتا «بَـــرِينكْلارْ اِكِـــيكُو *barïŋlar ikigü* — ئىككىلار بېرىڭلار»، كۆپلۈك ئۇچۇن «بَرِينكْلارْ قَمُغْ *barïŋlar ķamuoq* — ھەممىلار بېرىڭلار» دېيىلىدۇ. II 58

ئەگەر تىڭشىغۇچى ياشانغانلىقى ۋە ئورنى ئۇچۇن ھۆرمەتلىنىدىغان ئادەم بولسا، تۈركىلەر ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۆپلۈك شەكلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بار» دېيىش ئورنىغا«بَرِنْكْ *barïŋ*» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «بېرىڭلار»دۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرلىكتە «بَرْ *bar* — بار»، كۆپلۈكتە «بَـــرِنْكْ *barïŋ* — بېرىڭ» دەيدۇ. كۆپلۈك بەلگىسى بولغان «لارْ – *lar // lər*»نى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بىرلىكتە ھۆرمەتلەش ۋە سۆيۈمچانلىق ئۇچۇن ئاۋۋال غۇننىلىك كاف «نك – *ŋ*»، ئاندىن «ز – *z*» («نكِزْ – *ŋïz*») نى قوشىدۇ. دېمەك، ئوغۇز تىلىدا بىرلىكتىمۇ كۆپلۈك ئۇستىگە كۆپلۈك قوشۇلغان بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَبْ مَنِى قُيْمَنكِزْ	*avlap məni ķoymaŋïz*	[مېنى ئوۋلاپ، تاشلىۋەتمەڭ،
اَيِقْ اَيِبْ قَيْمَنكِزْ//	*ayïķ ayïp ķaymaŋïz*	ۋەدە قىلىپ يېنىۋالماڭ، II 59
اَقَرْ كُزُمْ اُشْ تَنكِزْ	*akar ķözüm ux təŋïz*	كۆزۈم خۇددى دېڭىزدەك ئاقىدۇ،
تَكْرا يُرا قُشْ اُجارْ	*təgrə yorə ķux uqar*	چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچىدۇ.]

سۆيگىنىگە قارىتا شۇنداق دەيدۇ: مېنى ئوۋلىۋالغاندىن كېيىن تاشلىۋەتمەك، قىلغان ۋەدىگىزدە تۇرۇك، كۆز يېشىم دېگىز سۇيىدەك ئاقماقتا (ياش تۆزلۈقلۇقتا دېگىز سۇيىگە ئوخشىتىلىدۇ)، ئۇنىڭ چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچۇپ يۇرۇشىدۇ.

بۇنداق شەكىل تېكىشىغۇچىغىلا قوللىنىلىدۇ، بىرىنچى شەخس ۋە ئۇچىنچى شەخسلەردە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى، غۇنىنىلىك كاف (نك – η) پەقەت تېكىشىغۇچىغا بۇيرۇق قىلىنغاندىلا كۆرۈلىدۇ. «بَرْدِنْكْ $bardiη$ —— باردىڭ»، «كَلْدِنْكْ $kəldiη$ —— كەلدىڭ» دېيىلسە، بۇ//بۇيرۇق ئەمەس، تېكىشىغۇچىنىڭ ئىشىدىن خەۋەر بەرگەنلىك. 60 II
شۇڭا، بۇيرۇق شەكلىدە غۇنىنىلىك كاف «نك – η» نى چۈشۈرمەي «بَرِنْكْ $bariη$ —— بېرىڭ» دېيىلىدۇ، ئۇ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ.

ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د – d» بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخسلەرنىڭ ھەممىسىدە دائىم كەسرىلىك (ئاخىرىغا i //i ئۇلىنىپ) كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِمْ $bardim$ —— باردىم، بَرْدِنْكْ $bardiη$ —— باردىڭ، // بَرْدِي $bardi$ —— 289
باردى» ئوخشاشلار. مۇشۇ ھاللارنىڭ ھەممىسىدە «د – d» كەسرىلىك كەلدى. «بَرْدِمْ $bardim$» دېگەندىكى «م – m» ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بىرىنچى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە، «بَرْدِنْكْ $bardiη$» دېگەندىكى «نـــك – η» ئىككىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى، «بَـــرْدِي $bardi$» دېگەندىكى «ى – يـــا» ئۈچىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى.

تۈركىىر ئىككىنچى شەخس بىرلىككە ھۆرمەت يۈزىسىدىن «بَرْدِنكِـــــــزْ $bardiηiz$ —— باردىڭىز» دەيدۇ. غۇنىنىلىك كاف (نك – η) بىلەن «ز – z» ئەسلىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئىدى. ئوغۇزلار بۇنى كۆپلۈك ئۇچۇن قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِنكِـــزْ $bardiηiz$// —— باردىڭلار». بۇ نۇقتىدا ئوغۇزلارنىڭ قوللىنىشى قائىدىگە 61 II
ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن سۆزنىڭ چىرايلىق بولۇشى ۋە چوڭ بىلەن كىچىكنى پەرق ئېتىش يۈزىسىدىن ئالغاندا تۈركىلەرنىڭ يەنىلا مۇۋاپىقتۇر.

يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، بۇ مىسالىلارنىڭ ھەممىسىدە «د – d» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. پۈتۈن تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ھەرقايسى بۆلۈملەردىكى ھەممە پېئىللار مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

فائىل (ئىشلىگۈچى): بۇ بابتا ۋە باشقا بابلارنىڭ ھەممىسىدە فائىللار بىلدۈرىدىغان مەنە پەرقىگە قاراپ بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئىش ــ ھەرىكەتنى سادىر

قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان فائىللارنى قانداق ئىپادىلەشتە تۈركىلەر ئارا بىرلىك بولمىسىمۇ، باشقىلىرىدا، مەسىلەن: پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەردە بىرلىك بار؛ ھەممە تۈركىلەر ئۇقۇمدا ھەر خىل بولۇشىغا قارىماي، بۇلارنى بىر قېلىپتا سۆزلەيدۇ.

بىرىنچى، تۈركىلەردە پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەرنىڭ ھەر خىللىقى توغرىسىدا. مەسىلەن: «بَرْدَجِي *bardaqï* — بارغۇچى»، «تُرْدَجِي *turdaqï* — تۇرغۇچى، قوپقۇچى» دېگەن سۈپەتلەرنى ئالساق، بۇ سۈپەتلەر ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن ياسالغان، يەنى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د – *d*» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا «ج – *q*» قوشۇلۇپ ياسالغان. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما، ئوغراق، سۇۋارلار ۋە// رۇس ئېلىگە قەدەر بولغان پەچەنەكلەر تىلىدا مۇشۇنداق قوللىنىلىدۇ.// II 62 290 قائىدىسىمۇ مۇشۇنداق. چۈنكى، «بَرْدِي *bardï* – باردى» پېئىلىدا «د – *d*» ھەرپى ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدۇ. «ى – يا» ھەرپى پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. پېئىل ئىككىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِڭْ *bardïŋ* — باردىڭ» دەپ ئېيتىلىپ، «ى – يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەگەر بىرىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِمْ *bardïm* — باردىم» دەپ ئېيتىلىپ، «ى – يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئالامىتى بولغان «د – *d*» ھەرپى جايىدا قالىدۇ، يەنى ئۇچ خىل ئەھۋالنىڭ ھەممىسىدىلا چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇنىڭدىن «بَرْدَجِي *bardaqï* — بارغۇچى» دېيىلىشى بىلەن بۇ يەردىكى «ج – *q*» ۋە «ى – يا»نىڭ سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى «ى – يا» ئۆتكەن زامان پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئەمەس. شۇنداق بولغاچقا، بۇ «ى – يا» نىسبەتنى، سۈپەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْجى *ətqi* — قاسساپ»، «اَتْمَكْجى *ətməkqi* — ناۋاي» دېگەنلەردىكىگە ئوخشاش.

پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى ھۇنەر ـ كەسىپ قىلغۇچىلارنىڭ سۈپەتنى ئىپادىلەشتە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا//ئوخشاشلا «ج – *q*» بىلەن «ى – يا» يەنى II 63 «جى – *qi //qi*»نى قوشىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ *tarïq* — ئاشلىق» سۆزىدىن «تَرِغْجِي *tarïqqi* — دېھقان»، «اَتُكْ *ətük* — ئۆتۈك» سۆزىدىن «اَتُكْجِي *ətükqi* — ئۆتۈكچى، موزدۇز» دېگەن سۆزلەرنى ياسىغانغا ئوخشاش.

دېمەك، تۈركىلەرنىڭ «بَـرْدَجي bardaqï —— بارغۇچى»، «تُـرْدَجي turdaqï —— تۇرغۇچـى» دېگـەن سـۆزلىرى پـېئىللاردىن ياسـىلىدىغان سۈپـەتلەر، ئـالدىنقىلىرى ئىسـىملاردىن ياسـىلىدۇ. بۇ ئىككىسـىنىڭ بىر خىل قائىدىدە بولغىنى مۇڭاپىقراق.

تـەركىبىدە «ق – q» يـاكى «ك – k» كەلگـەن، يـاكى قـاتتىق تەلەپپـۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە ياكى باشقىلاردا بۇ قائىدە ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت چىگىل، قەشقەر، بالاساغۇن، ئارغۇ، بارسغان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرىدا بۇ مەنىدىكى پېئىلدىن ياسـىلىدىغان سۆزلەر پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسـىلىدۇ. تەركىبىدە «ق – q» يـاكى «غ– oq» ھەرپـى كەلگـەن يـاكى قـاتتىق (توشـقۇزۇپ) تەلەپپـۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» ئورنىغا «غ – oq»كېلىدۇ، باشقىلىرىدا يۇمشاق «ك – g» كېلىدۇ،// «ج – q» بىلەن «ى – 291
يا» ئۆز پېتىچە قالىدۇ، يەنى بۇلارنىڭ تىلىدا «بَـرْ bar —— بار» دېگەن بۇيرۇق// II 64
پېئىلدىن «بَـرْغُوجي baroquqï —— بارغۇچى» دېگەن سۈپەت، «تُـرْ tur —— تۇر» دېگەن بۇيرۇق پېئىلدىن «تُرْغُوجي turoquqï —— تۇرغۇچى» دېگەن سۈپەت ياسـىلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «يا قُرْغُوجي ya qurquqï —— يا قۇرغۇچى»، «تَقارْ قَبْغُوجي tavar qapoquqï —— مال بۇلىغۇچى».

تـەركىبىدە «غ – oq» كەلگـەن سۆزلەرگـە مىسـال: «اَتْ سُـــــــقْغَرْغُوجي at suvoqaroquqï—— ئات سۇغارغۇچى»، «مَنِ اُذْغُورْجي[1] məni oʒoquroquqï —— مېنى ئويغاتقۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تـەركىبىدە «غ – oq» ھەرپـى كەلگـەن ئىككـى ھەرپـلىك سـۆزلەردە بـۇ قوشۇمچىدىكى «غ – oq» ھەرپى «ق – q»غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تاغْقا اَغْقُوجـي taoqqa aoqquqï —— تاغقا چىققۇچى»، «قُـوىْ سَـغْقُوجي qoy saoqquqï —— قوي ساغقۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلار.// بۇ يەردە ئىككى بوغۇز ھەرپى («غ – oq»)نى يانمۇيان II 65
تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولغاچقا، يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىككىنچى «غ – oq»ھەرپى «ق – q» غا ئايلاندۇرۇلغان.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُذْغُورْجي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، شۇ بەتنىڭ قىرغىقىدا «اُذْغُورْغُوجـي» دەپ تۈزىتىلگەن. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «oʒoquroquqï » دەپ ئالدۇق.

«غ – oɣ» بىلەن ئاياغلاشقان بۇيرۇق پېئىل شەكلىدىمۇ قائىدە مۇشۇنداق، يەنى «غ – oɣ» ھەرپى «ق – k̡» غا ئايلىنىدۇ: «تاغْقــا اَغْقِــل taoɣka aoɣk̡il —— تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِلْ süt saoɣk̡il —— سۈت ساغقىن» دېگەنگە ئوخشاش.

تەركىبىدە «ك – k̡» كەلگەن سۆزلەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىغا يۇمشاق «ك – g» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كُلْكُوجِي اَرْ külgüqi ər —— كۈلگۈچى ئادەم»، «اَفْكا كَــرْكُوجِي avgə kirgüqi —— ئۆيگە كىرگۈچى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىمۇ شۇنداق. مەسىلەن: «يَرْماقْ تِيرْكُوجِي yarmak̡ tərgüqi —— يارماق (پۇل) يىغقۇچى»، «اَتْ سُــرْكُوجِي at sürgüqi —— ئات سۈرگۈچى، ئات ھەيدىگۈچى» دېگەندەكىگە ئوخشاش. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ خىل سۆيەتلەر چىگىل تۈركىلىرى ۋە باشقا تۈركىلەرنىڭكىگە//بەزىدە ئوخشاپ قالىدۇ، ھەتتا ئارلىرىدا پەرق كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن: قۇدىلار (قېيىن- بويانلار) ئوتتۇرىسىدا بىرىپ - كېلىپ يۈرىدىغان ئادەمنى//ئوغۇزلار «يُــرِيْدَجِي yoridaqi» دېمەي، پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكىگە ئوخشاش «يُــرِغْجِي yoriɵqi» دەيدۇ؛ دېھقانلىرىمۇ «تَــرِيدَجِي tarïdaqï» دېمەي، «تَــرِغْجِي tarïɵqï» دەيدۇ. بۇنداق سۆيەتلەر بۇيرۇق ئاساسىدا ياسىلىدىغانلىقى ۋە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق بولغىنى ئۈچۈن، سۆيەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «جــى qï //qi» نى قوشۇش بىلەنلا كۆپايىلىنىشكە بولمايدۇ. بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا بىر ھەرىكە بېرىلىش بىلەن «بَرُجِي baruqï»، «تُــرُجِي turuqï» قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى يوقالغان بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار تەركىبىدە «ق – k̡» كېلىدىغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غ – oɣ» نى، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ۋە تەركىبىدە «ك – k̡» كېلىدىغان سۆزلەرگە يۇمشاق «ك – g» نى قوشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق پېتى قالىدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇنداق سۆيەتلەرنىڭ مەن كۆرسەتكەن ئۆتكەن قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى.

II 66
292

ئاندىن قالسا، بۇ خىل سۈپەتلەردە مۇشۇ مەنە//ئۇچۇن باشقا ھەرپلەرنى قوشقاندىن كۆرە، «غ – *ƣ*» ياكى «ك – *g*» ھەرپلىرىنىلا قوشۇش ياخشىراق، چۈنكى بۇ ئىككى ھەرپ ئىزافەتلىك مەستەرلەردىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ تُرُغِي نَتَكْ *aniŋ turuƣi nətəg* —— ئۇنىڭ تۇرۇشى قانداق»، « تَازْ كَلِكِي بُرْكْجيكا *taz kəligi bərkqigə* —— تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بۆكچىنىڭ دۈكىنى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرُغِي *turuƣi*» ۋە «كَلِكِي *kəligi*» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئەرەبچىدە فائىل بەزىدە مەستەر ئارقىلىق سۈپەتلىنىدۇ. مەسىلەن: «رَجُلٌ نَوْمٌ وَرَجُلٌ صَوْمٌ» ئىبارىلىرى «رَجُلٌ نَائِمٌ وَرَجُلٌ صَائِمٌ» دېگەن مەنىدىدۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «قُلْ اَرَأَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا» دېگەن ئىبارىسىدىكى «غَوْرًا» سۆزى «غَائِرًا» مەنىسىدىدۇر. ھەممە بۆلۈملەردە، تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھەر خىل قوللىنىلىدىغان سۈپەتلەر مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.

ئىككىنچى، ئىش- ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشى ۋە تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا. بۇنداق سۈپەتلەر ھەممە بابلاردا پۈتۈن تۈركىي قەبىلىلەر ئارا بىردەك بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدۇ. بۇ سۈپەتنى ياساشتا، تەركىبىدە «ق – *k*» ھەرپى بولغان ۋە قاتتىق//ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غان – *ƣan*» قوشۇمچىسى 68 II قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غ – *ƣ*» ئورنىدا يۇمشاق «ك – *g*» (يەنى «كان – *gən*») قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْ *bar* —— بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلىدىن ئىشلىگۈچىدە ئىش – ھەرىكەتنىڭ تەكرار پەيدا بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «اُلْ اَرْ اُلْ اَوْكا بَرْغانْ *ol ər ol əvgə barƣan*// —— ئۇ ئۆيگە بېرىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. 293 شۇنىڭدەك «اُلْ اَرْ اُلْ ايْش لارْقا تُرْغانْ *ol ər ol ïxlarka turƣan* —— ئۇ ئىشقىلا تۇرغان ئادەم ئۇ» يەنى «ئۇ ھەمىشە چوڭ ئىشلار ئۈستىدە تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شېئىرىدا مۇنداق كەلگەن:

تُرْغانْ اُلُغْ اِشْلَقا — *turoqan uluoq ïxlaqa*

تِرْكي اُرُبْ اَشْلَقا — *tərgi urup axlaqa*

تُمْلُغْ قَدِرْ قِشْلَقا — *tumluoq qadïr qïxlaqa*

قُذْتي اَرِكْ اُمْدُرُو // — *qożti ərig umduru //* II 69

[ئۇلۇغ ئىشلارغىلا تۇرىدىغان،

داستىخان سېلىپ ئاش بېرىدىغان (ئادەم ئىدى).

راسا سوغۇق قىشلاردا،

كىشىلەرنى ئومۇندۇرۇپ قويدى.]

بىر ئادەم توغرىسىدىكى مەرسىيىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈستىدە چىڭ تۇرىدىغان، قاتتىق قىشلاردا داستىخان سېلىپ (كىشىلەرگە) تاماق بېرىپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى، ئەمدى كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ياخشىلىقى ۋە سېخىيلىقى بىلەن ئومۇندۇرۇپ قويۇپ، تاشلاپ كەتتى.

تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «كُلْكانْ اَرْ *külgən ər* — كۈلگەك ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «كُلْكانْ *külgən*» دېگەن سۆزىدە «كُـلْ *kül* — كۈل» دېگەن بۇيرۇق شەكلىدىكى «كان – *gən*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئىش- ھەربىر تىنى سۆزىدىكى يەنى ئىشلىگۈچىنىڭ تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «غ – *oq* » ۋە «ك – *g*» ھەرپلىرىنىڭ بۇنداق سۆزىدىكى تۇغرا بولغىنىدەك، تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئاساسىدا ياسىلىپ، بىر قېتىم سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «بَـرْغُوجي *baroquqi* — بارغۇچى»، «كَلْكُوجي *kəlgüqi* — كەلگۈچى» دېگەن سۆزلەردە// كېلىشى II 70 تېخىمۇ توغرا. بۇ ئەرەبچىدىكى «فَعَّـالْ *fa'al*» ياكى «مِفْعَـالْ *mif'al*» ۋەزنىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇلار ئىش - ھەربىر تىنىڭ كۆپ قېتىم پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «شَرّابٌ»، «طَلاّعٌ»، «مِطْعامٌ» ۋە «مِطْعانْ» شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ.

ئۇچىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئورۇنداشتىن بۇرۇن مەزكۇر ئىش - ھەرىكىتىنى قىلغۇسى كەلگەنلىكىنى، ئۇنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت بولۇپ، بۇ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمايدۇ. بەلكى بۇنداق سۆيەتنى ياساشتا تەركىبىدە «ق — *k*» ياكى «غ – *ɣ*» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يىلتىزىغا «غْساقْ – *ɣsak*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ ۋە تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرنىڭ يىلتىزىغا مەزكۇر قوشۇمچىدىكى «غ – *ɣ*» ھەرپى ئورنىدا «ك – *g*»، «ق — *k*» ھەرپى ئورنىدا «ك – *k*» كېلىدۇ[①]. بۇيرۇق شەكلىدە ساكىنلىق كەلگەن ئاخىرقى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ.// «بَرْ *bar* – بار» 294
دېگەن بۇيرۇق پېئىلىدىن مۇشۇ مەنىدىكى سۆيەت ياسالسا، «اُلْ اَقْكا بَرِغْساقْ اُلْ *ol avgə barïɣsak ol* — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى بار»// دېيىلىدۇ. «تُرْ مُنْدا II 71
tur munda — مۇندا تۇر» دېگەن جۈملىدە كەلگەن بۇيرۇق پېئىلى «تُرْ – *tur*» دىن مۇشۇ مەنىدىكى سۆيەت ياسالسا، «اُلْ مُنْدا تُرُغْساقْ اُلْ *ol munda turuɣsak ol* — ئۇنىڭ مۇندا تۇرغۇسى بار» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ بَرُو كَلِكْساكْ اَرْدِي *ol bərü kəligsək ərdi* — ئۇنىڭ بېرى كەلگۈسى بار ئىدى»، «اُلْ اَقْكا كِرِكْساكْ اُلْ *ol əvgə kirigsək ol* — ئۇنىڭ ئۆيگە كىرگۈسى بار ئىدى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُلْ تَقارْ تِرِكْساكْ اُلْ *ol tavar tərigsək ol* — ئۇنىڭ مال يىغقۇسى بار» دېيىلىدۇ. بۇ قائىدىلەرنى ئېسىڭدە تۇت.

بۇ ئۇقۇم ئەگەر ئىسىملاردا ئاڭلىتىلماقچى بولغاندىمۇ، كىشى شۇنىڭ بىلەن سۆيەتلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ تَقَرْساقْ *ol ər ol tavarsaq* — ئۇ مالپەرەس ئادەم ئۇ»، «بُو اُراغُتْ اُلْ اَرْساكْ *bu uraɣut ol ərsək* — بۇ ئەرسەك (ئەر خۇمار) خوتۇن» دېگەنگە ئوخشاشلار. لېكىن، مۇنداق ئىسىملارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىنىڭ بېشىدا «غ – *ɣ*» ياكى «ك — *g*» ھەرپى كەلمەيدۇ.

تۆتىنچى، خەۋەر قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى// ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت بولۇپ، بۇنىڭدا II 72

---

① ئاپتور بۇ سۆيەتتە سۆز يىلتىزىنىڭ ساكىن ھالەتتە قالمىغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بۇيرۇق پېئىلىدىن ياسالمايدۇ» دېسە كېرەك.

ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىمۇ بولىدۇ. بۇنداق سۈپەت پېئىلنىڭ بۈيرۈق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ، يەنى بۈيرۈق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق ھالىتىدە قالىدۇ. تەركىبىدە «ق – *q*» كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ، ل، ق — غُلُقْ *oquluq*» قوشۇلىدۇ؛ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ – *oq*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – *q*»، «ق — *k*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – *k*» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْ *bar* —— بار» دېگەن ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، «اُلْ بَرْغُلُقْ اَرْدى *ol baroquluq ərdi* —— ئۇ بارغۇلۇق ئىدى» دەيمىز، بۇ «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ مُنْدا تُرْغُلُقْ اَرْدي *ol munda turoquluq ərdi* —— ئۇ مۇندا تۇرغۇلۇق ئىدى» دېسەك،بۇ «ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بۇ يەردە تۇرماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. 295

ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بۇ قوشۇمچىدىكى «ل - *l*» ھەرپى ئورنىغا «س - *s*» ھەرپىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:«اُلْ مُنْدا بَرِغْسَقْ اَرْدي *ol munda turuoqsaq*[1] *ərdi* —— ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ مُنْدِنْ بَرِغْسَقْ تَكُلْ *ol mundïn barïqsaq təgül* —— ئۇ بۇ يەردىن كەتمەكچى ئەمەس» دېگەندەك. II 73

بۇنداق سۈپەتلەر ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا بەش ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا ئالتە ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا يەتتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز ئورۇنلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

بەشىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، بۇ سۈپەت بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرۈش جەھەتتىكى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن سۈپەتكە يېقىن. بۇ سۈپەت بۈيرۈق شەكلىدىن ياسالماي، سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرِغْسَقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئەرەبچىسىنى ۋە ئاپتورنىڭ يۇقىرىدا «بَرْ *bar*» ۋە «تُرْ *tur*» پېئىللىرىنى مىسالغا ئېلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*turuoqsaq*» دەپ ئالدۇق.

مەسىلەن: « بَرْ bar — بار » دېگەندەك. قوشۇمچىنىڭ باش ھەرپى ھەممە بابلاردىكى
74 II پېئىللاردا ساكىنلىق كېلىدۇ.//

بۇ سۈپەت تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇيرۇق شەكلىدىن كېيىن «غ، ل، ى — غْـــلِي oqli» ۋە تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – oq» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – g» (يەنى «كْلِي gli») نى كەلتۈرۈش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ سَنكا بَرِغْلِي مَنْ mən saŋa barïoqlï mən — مەن ساڭا بارغىلىۋاتىمەن، يەنى مەن سەن تەرەپكە بېرىشنى كۆڭلۈمگە پۈكتۈم»، «اُلْ مُنْدا تُـــرُغْلِي اُلْ ol munda turuoqlï ol — ئۇ بۇ يەردە تۇرغىلىۋاتىدۇ، يەنى ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن» دېگەن مىساللاردىكى «بَرِغْلِي barïoqlï»، «تُـــرُغْلِي turuoqlï» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ مَنكا كَلِكْـــلِي تُـــرُرْ ol maŋa kəligli turur — ئۇ ماڭا كەلگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ مَنكا تَقْـــارْ بِـــرِكْلِي اُلْ ol maŋa tavar bərigli ol — ئۇ ماڭا مال بەرگىلىۋاتىدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنداق سۈپەتلەر ئىزافەتلىك مەستەرلەردىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزى مەستەر بولسىمۇ، لېكىن «ل – l» بىلەن «ى – يا» (يەنى «لى li // lï») قوشۇلۇش بىلەن// 75 II سۈپەتكە ئايلىنىدۇ. چۈنكى، بىز يىلتىزنىڭ ئاخىرىدىكى ساكىنلىق كەلگەن ھەرپنى ھەرىكىلىك قىلىپ ئۇنىڭغا «غ – oq» ياكى يۇمشاق «ك – g» قوشۇش بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ مەستەر شۇ تاپتا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.//مەسىلەن: 296 «اَنِكْ بَرِغِي كُرْ anïŋ barïoqi kør — ئۇنىڭ بېرىشنى قارا»، «اَنِـــكْ كَلِكِـــي كُـــورْ anïŋ kəligi kør — ئۇنىڭ كېلىشىنى قارا» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَـــرِغِي barïoqï»، «كَلِكِي kəligi» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلار ئەسلىدە مەستەر بولسىمۇ، مەن يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمدەك، «لى li // lï» قوشۇلۇش بىلەن سۈپەتكە ئايلانغان.

ھەممە تۈرك قەبىلىلىرى مۇنداق سۈپەتلەرنى بىر خىلدا قوللىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار ئاڑىسىدا ئىختىلاپ يوق. مۇشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بەش تۈرلۈك سۈپەت پېئىلىنىڭ ھەممىسى مەن كۆرسەتكەن ئاشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ.

ئىش ـ ھەربىر تۈرلۈك ئېچىرلىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ھەممە بابلاردا بىر قائىدە بويىچە بولىدۇ، يەنى پېئىلنىڭ بۈيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «م – m» بىلەن «ش – x» (يەنى «مىشْ mix // mïx ») قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: II 76
«يا قُرْ ya qur — يا قۇر » دېگەن/جۈملىدىكى «قُرْ qur — قۇر » دېگەن پېئىلدىن ئىش- ھەربىر تۈرلۈك ئېچىرلىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ياسالسا، «قُرْمِشْ يا qurmïx ya — قۇرۇلغان يا» بولىدۇ. «قَزْمِشْ اَرِقْ qazmïx arïq — قېزىلغان ئېرىق» سۆزىمۇ شۇنداق. ئۆتۈملۈك پېئىللاردا مۇشۇ ئىككى ھەرپ «م – m»بىلەن «ش – x» («مِشْ mix // mïx») قوشۇلىدۇ. يىلتىزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىن ھالىتىدە قالىدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىمۇ بەزىدە «مِشْ mix // mïx» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَقْكا بَرْمِشْ avgə barmïx — ئۇ ئۆيگە بېرىپتىكەن»، «اُلْ مَنكا كَلْمِشْ ol maŋa kəlmix — ئۇ ماڭا كېلىپتىكەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىسالىلاردا «مِشْ mix //mïx» قوشۇمچىسى «بَرْدِي bardï»، «كَلْدِى kəldi» پېئىللىرىدىكىدەك ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «دى dï //di» قوشۇمچىسى ئورنىغا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «دى dïl/di» قوشۇمچىسى سۆزلىگۈچىنىڭ ئىش- ھەربىر تۈز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىدىن ۋە شۇ ئىش ـ ھەربىر تۈرلۈك ئەمەلىيەتتە بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ.
مەسىلەن: «بَرْدِي bardï — باردى» دېيىلىشى/بىلەن «ئۇ باردى»، «مەنمۇ ئۇنىڭ II 77
بارغانلىقىنى جەزمەن كۆردۈم » دېگەن مەنە بىلىنىدۇ. «مِشْ mix//mïx» قوشۇمچىسى ئىش ـ ھەربىر تۈرلۈك سۆزلىگۈچى يوق ۋاقىتتا بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ بَرْمِشْ ol barmïx — ئۇ بېرىپتۇ، مەن ئۇنىڭ بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»، «اُلْ كَلْمِشْ ol kəlmix — ئۇ كېلىپتۇ، مەن ئۇنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەنلەرگە 297
ئوخشاش.//

ئۆتۈمسىز پېئىللار ۋە ئۇلاردىن باشقا بارلىق ئۆتكەن زامان پېئىل شەكىللىرى ئىزچىل سۈرەتتە مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئاياللار سىيغىسى، تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەر پەرقلەنمەي بىر

خەل قائىدە بويىچە كېلىدۇ. «مِشْ mix //mix» قوشۇمچىسى «بَرْمِشْ كِشِي barmix kixi —— بارغان كىشى»، «كَلْمِشْ اَرْ kəlmix ər —— كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىلەردىكى پېئىللارنى سۈپەتداشقا ئايلاندۇرغان. بۇ يەردە «بَرْدِي»، «كَلْدِي» سۆزلىرىدىكىدەك «دى di //dï» قوشۇمچىسىغا ئورۇن يوق.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى (تەسرىف): ياغما، توخسى، چىگىل، ئارغۇ ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق چىنغا قەدەر جايلاشقان//كۆچمىلىك تۈرك قەبىلىلىرى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىنى بىر خىلدا «دى di//dï» نى ئۇلاش بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بۇلار بىر كىم كەتكەن بولسا، «بَرْدِي bardï —— باردى» دەيدۇ. II 78

ئوغۇزلار، قىپچاقلارنىڭ بەزىلىرى ۋە سۇۋارلار ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار «ى – يا» ئورنىغا تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – ɣ» كەلگەن، ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ق – q» نى، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن، ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ك – k» نى قوشىدۇ. بۇ تىلدا بىرلىك بىلەن كۆپلۈك شەكلى بىر - بىرىدىن پەرقلەنمەي بىر خىل كېلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «يا قُرْدُقْ ya qurduq —— ئۇ يا قۇردى»، شۇنىڭدەك «مَنْ يا قُرْدُقْ mən ya qurduq —— مەن يا قۇردۇم»، «بِزْ يا قُرْدُقْ biz ya qurduq —— بىز يا قۇردۇق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىبىدە «غ – ɣ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ سُوتْ سَغْدِي ol süt saɣduq[1] —— ئۇ سۈت//ساغدى»، «اُلارْ تاغْقا اَغْدُقْ olar taoqqa aɣduq —— ئۇلار تاغقا چىقتى» دېگەنگە ئوخشاش. بىرىنچى شەخس كۆپلۈكىدە بولسا، «بِزْ اَغْدُقْ biz aɣduq —— بىز چىقتۇق» دېيىلىدۇ. II 79

قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ اَنِ اُرْدُقْ ol anï urduq —— ئۇ ئۇنى ئۇردى»، «مَنْ مُنْدا تُرْدُقْ mən munda turduq —— مەن مۇندا تۇردۇم» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «سَغْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، بۇ پېئىلنىڭ «سَغْدُقْ» بولۇشى تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىلنى «saɣduq»دەپ ئالدۇق.

تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ كَلْدُكْ ol kəldük — ئۇ كەلدى»، «بِزْ كَلْدُكْ biz kəldük — بىز كەلدۇق»، « اُلارْ اَڤْكا كِرْدُكْ olar əvgə kirdük —// ئۇلار ئۆيگە كىردى» دېگەنگە ئوخشاشلار. 298

يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «مَنْ اَنكَرْ تَقارْ بِيرْدُكْ mən aŋar tavar bərdük — مەن ئۇنىڭغا مال بەردىم»، «مَنْ يَرْماقْ تِيرْدُكْ mən yarmaq tərdük — مەن يارماق (پۇل) تەردىم، يىغدىم » دېگەنگە ئوخشاشلار. كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، بۇ مىساللاردا كۆپلۈك بىلەن بىرلىك پەرقلەنمىگەن.

ئوغۇزلارنىڭ كۆپچىلىكى بىرىنچى شەخس//بىرلىكىدە باشقا تۈركىلەرنىڭ «بَرْدِمْ bardïm —باردىم» دېگىنىدەكى « م – m » ئورنىغا « ق – q » ياكى « ك – k » نى كەلتۈرۈپ، «بَرْدُقْ barduq — باردىم » دەيدۇ، يەنى بىرلىك بىلەن كۆپلۈكنى پەرقلەندۈرمەيدۇ. پەقەت ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخسىلا ساپ تۈركىلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ «باردى»، «كەلدى» سۆزلىرىنى «بَرْدُقْ barduq»، «كَلْدِي[1] kəldük» دېمەيدۇ. II 80

بۇيرۇق شەكلى: بۇ پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئوخشاش. بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادِمْ barmadïm — بارمىدىم»، «كَلْمادِمْ kəlmədim — كەلمىدىم» دېيىلىدۇ. پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاش.

پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادُقْ barmaduq — بارماپتۇ (بارمىغانلىقىنى ئاڭلىدىم)»، «كَلْمادُكْ kəlmədük — كەلمەپتۇ (كەلمىگەنلىكىنى ئاڭلىدىم)» دېگەندەك بولۇپ، بۇ شەكىل تۈزۈلۈش//جەھەتتىن بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن «بَرْمِشْ barmïx — بېرىپتۇ، لېكىن بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»، «كَلْمِشْ kəlmix — كېلىپتۇ، لېكىن كەلگەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەن بولۇشلۇق شەكلىگە ئوخشايدۇ. تەركىبىدە «ق – q» كېلىدىغان، قاتتىق ئېيتىلمىدىغان ياكى تەركىبىدە «ك – k» كېلىدىغان بولۇشسىز پېئىللارغا «ق – q» ياكى «ك – k» قوشۇلسا، ھەممە پېئىللاردا يەنە شۇ مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەگەر ئىش- ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقى II 81

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «كَلْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئوغۇزلاردا ئۈچىنچى شەخس ئۇچۇن قوللىنىلمايدىغان شەكلىگە مىسال كەلتۈرۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «kəldük» دەپ ئالدۇق.

(بولۇشسىز پېئىل) ئېنىق ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «بَرْمادِي barmadï —— (ھەقىقەتەن) بارمىدى»، «كَلْمادِي kəlmədi —— (ھەقىقەتەن) كەلمىدى» دېيىلىدۇ.

ئوغۇزلار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ئۇچىنچى شەخسىتە كېلىدىغان «ى – يا» ۋە بىرىنچى شەخسىتە كېلىدىغان «م – m» ئورنىغا «ق – q» ۋە «ك – k» نى قوللىنىپ، «بَرْدُقْ barduq —— باردى»، «كَلْدُكْ kəldük —— كەلدى» دەيدۇ؛ بولۇشسىز شەكلىدىمۇ يەنە شۇ ھەرپلەرنى قوللىنىپ، «بَرْمادُقْ barmaduq —— بارمىدى»،«كَلْمادُكْ kəlmədük —— كەلمىدى» دەيدۇ[1]. بۇ ھەممە 299 پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە بولۇپ، ھېچقايسىسى بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

مەسىتەر: مەستەر كۈچەيتىش، تەكىت مەنىسىدە كەلسە، ئەرەبچىنىڭ ئەكسىچە پېئىلدىن ئاۋۋال كېلىدۇ. مەسىلەن:«اُلْ بَرْماقْ بَرْدِي ol barmaq bardï —— ئۇ II 82 كېتىشى كەتتى»، «اُلْ كَلْماكْ كَلْدِي ol kəlmək kəldi —— ئۇ كېلىشى كەلدى» دېگەندە، مەستەر پېئىلدىن ئاۋۋال كەلدى.

پېئىلنىڭ تۈرلىنىشى مۇنداق بولىدۇ: «بَرْدِي bardï —— باردى»، «بَرِيرْ barïr —— بارار، بارىدۇ»، « بَرْماقْ barmaq —— بارماق». بۇيرۇقنىڭ بىرلىكى «بَرْ bar —— بار»، كۆپلۈكى «بَرِيْنْكْلارْ barïŋlar —— بېرىڭلار».

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «لارْ – lar // lər» نى قوشۇش تۈركىلەرگە خاس قائىدىدۇر. ئوغۇزلار[2] بۇنىڭ ئۈچۈن غۇنىنلىك كاف (نك - ŋ)نى قوللىنىپ، «بَرِينْكْ barïŋ» دەيدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «بېرىڭلار» دېگەن بولىدۇ. ۋەھالەنكى، تۈركىلەر بۇنى ھۆرمەت ئۈچۈن بىرلىك ئورنىدا قوللىنىدۇ.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئۈچۈن بىرلا قائىدە بولۇپ، پۈتۈن تۈركىي تىللاردا بۇيرۇق شەكلىگە«ما ma // mə» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْما barma —— II 83 بارما»، «تُرْما turma —— تۇرما (قوپما)» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭ كۆپلۈكى «بَرْمانْكْلارْ barmaŋlar —— بارماڭلار»، «تُرْمانْكْلارْ turmaŋlar —— تۇرماڭلار (قوپماڭلار)» بولىدۇ.

---

[1] بۇ كىتابنىڭ 448- بېتىدە ئوغۇزلارنى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ئۇچىنچى شەخس شەكلىنى باشقا تۈركىلەرگە ئوخشاش «باردى»، «كەلدى» دەپ قوللىنىدۇ. «باردۇق»، «كەلدۇق» دېمەيدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئۇچىنچى شەخس شەكلىدىكى «ي —— يا» ئورنىغا « ق —— q »، « ك —— k » قوللىنىلغانلىقى ھەققىدىكى مىساللار بېرىلگەن. بۇ ھەقتىكى قائىدىدە ئېنىقسىزلىق بار. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ئورۇندا «ئوغۇز» دېگەن سۆز يوق. بېسىم ئاتالاي جۈملىنىڭ ئورنىغا قاراپ بۇ سۆزنى قوشقان. بىز بۇنى توغرا تېپىپ، تەرجىمىدە «ئوغۇز» دېگەن سۆزنى قوشتۇق.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلىدە «اُلْ بَرْماسُونْ *ol barmasun* — ئۇ بارمىسۇن»، «كَلْماسُونْ *kəlməsün* — كەلمىسۇن»، ئۈچىنچى شەخس بولۇشلۇق شەكلىدە بولسا، «بَرْسُونْ *barsun* — بارسۇن»، «كَلْسُونْ *kəlsün* — كەلسۇن» دېيىلىدۇ. يەنى بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس پۈتۈن تۈركىي تىللاردا بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخسكە «س، و، ن» يەنى «سُونْ *sun//sün*» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

بۇنىڭ بىرىنچى شەخس شەكلىدە «بَرِيرْمَنْ *barïrmən* — بارىمەن» دېيىلىدۇ.

ئوغۇزلار سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – *r*» ھەرپىنى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر – *r*» نى تاشلايدۇ – دە، «مَنْ بَرَنْ *mən baran* — مەن بارىمەن»، «مَنْ تُرَنْ *mən turan* — مەن تۇرىمەن» دەيدۇ. ئەگەر ئەسلىي سۆزدە «ر – *r*» ھەرپى بولمىسا، ئۇ سۆزگە كەلگۈسى زامان ئۈچۈن بىر «ر – *r*»نى قوشىدۇ.//مەسىلەن: «مَنْ كَلِرانْ *mən kəlirən* — مەن كېلىمەن»، «مَنْ كُلَرَنْ *mən külərən* — مەن كۈلىمەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىدە (يەنى «كَلْدِي *kəldi*»، «كُلْدِي *küldi*» دېگەن سۆزلەردە) «ر – *r*» ھەرپى يوق. شۇنىڭدەك ئۇلار «مَنْ بَرِيرْمَنْ *mən barïrmən* — مەن بارىمەن» دېگەن سۆزدە پېئىلدىن كېيىنكى «م – *m*» ھەرپىنى «ا – ئەلىف» قا ئايلاندۇرىدۇ. يەنى ئۇلار «مَنْ يا قُرَرَنْ *mən ya qïraran* ① — مەن يا قۇرىمەن» دەيدۇ، تۈركىلەر بولسا، ئىككى «ر – *r*» بىلەن «قُرَرْمَنْ *qïrarmən* — قۇرىمەن» دەيدۇ، ئىككى «ر – *r*» نىڭ بىرى ئەسلى (يىلتىز)دىكى، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوشۇلغان «ر – *r*» بولۇپ، بۇ «ر - *r*» دىن كېيىن «مَنْ *mən* — مەن» سۆزىنى كەلتۈرىدۇ. ئەسلىي قائىدە مۇشۇ. ئوغۇزلارنىڭ تۈتقان يولى قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، لېكىن سۆزلەشكە ئەپلىك. بولۇشسىز شەكلىدە «اُلْ بَرْماسْ *ol barmas* — ئۇ بارمايدۇ» ۋە «مَنْ بَرْماسْ مَنْ *mən barmasmən* — مەن بارمايمەن» دېيىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىختىلاپ يوق.

II 84
300

كەلگۈسى زامان بولۇشسىز پېئىلنىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە «ماسْ *mas // məs* //»، ئاندىن كۆپلۈك ئۈچۈن

II 85

① بۇ يەردە سەل ئېنىقسىزلىق بار. ئاپتور مۇشۇ ئابزاسنىڭ بېشىدا: ئوغۇزلار سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر — *r*» نى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر — *r*» نى تاشلايدۇ – دە، «مَنْ بَرَنْ — *mən baran*»، «مَنْ تُرَنْ — *mən turan*» دەيدۇ، دېگەنىدى. ئەمما، بۇ سۆزدە كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر — *r*» تاشلانماستىن «مَنْ يا قُرَرَنْ — *mən ya qïraran*» دېيىلگەن.

«لارْ *lar // lər*»قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئالارْ بَرْماسْ لارْ *olar barmaslar* — ئۇلار بارمايدۇ»، «بُولارْ بَرْماسْ لارْ *bular barmaslar* — بۇلار بارمايدۇ» دېگەندەك، بىرىنچى شەخس كۆپلۈكىدە «بِزْ بَرْماسْ مِزْ *biz barmasmïz* — بىز بارمايمىز» دېيىلىدۇ.

ئىش - ھەربىر تىلنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە بولۇشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا تەركىبىدە «ق - *ķ*» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ، ا، ى» يەنى «غايْ *oqay*»، بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋاللاردا «ك - *k*» يەنى «كايْ *kəy // gəy*» قوشۇلىدۇ. شۇنىڭدەك تەركىبىدە «غ - *oq*» كەلگەن سۆزلەردە «ق - *ķ*» (يەنى قايْ *kay*) مۇ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئالْ يا قُرْغاى *ol ya kuroqay* — ئۇ يا قۇرغاي»، «ئالْ سُوتْ ساغْقايْ *ol süt saoqkay* — ئۇ سۈت ساغقاي»، شۇنىڭدەك «ئالْ اَقْكا بَرْغايْ *ol əvgə baroqay* —//ئۇ ئۆيگە بارغاي»، «ئالْ مَنكا كَلْكايْ *ol maŋa kəlgəy* — ئۇ ماڭا (مەن تەرەپكە) كەلگەي»، «ئالْ يَرْماقْ تِرْكايْ *ol yarmaķ tərgəy* — ئۇ يارماق (پۇل) تەرگەي (توپلىغاي)» دېيىلىدۇ. باشقا ئەرسە توپلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// 86 II

301

يۇقىرىقى مەنىنى بىلدۈرۈشتە، بۇ قائىدە ھەممە بابلاردىكى پېئىللارغا ئومۇمىيدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەربىرىنى قىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ئۇنى قىلىشقا يېقىنلاشقانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، تەركىبىدە «ق — *ķ*» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «غالِرْ — *oqalïr*»، ئاخىرىدا «غ - *oq*» كەلگەن سۆزلەردە «قالِرْ — *kalïr*»، بۇ ئىككىسىدىن باشقىلىرىدا «كالِرْ — *kəlir // gəlir*» قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە تىللارغا ئورتاق. مەسىلەن: «مَنْ بَرْغالِرْمَنْ *mən baroqalïrmən* — مەن يېتىپ بارغىلىۋاتىمەن»، «مَنْ تُرْغالِرْ مَنْ *mən turoqalïrmən* — مەن تۇرغىلىۋاتىمەن» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «ئالْ يا قُرْغالِرْ *ol ya kuroqalïr* — ئۇ يا قۇرغىلىۋاتىدۇ» ۋە «ئالْ تاغْقا اَغْقالِرْ

ol taoqka aoqkalïr —— ئۇ تاغقا چىققىلىۋاتىدۇ» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ اَقْكا كِرْكالِرْ *ol əvgə kirgəlir* —— ئۇ ئۆيگە كىرگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ يَرْماقْ تِيرْ كالِرْ *ol yarmaq tərgəlir* —— ئۇ يارماق (پۇل) تەرگىلىۋاتىدۇ » دېيىلىدۇ.// II 87

بۇ پۇتۇن پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان بىر قائىدە.

ۋاقىت ـ چاغ ئىسىملىرى، ئورۇن ـ جاي ئىسىملىرى ۋە قورال ـ جابدۇق ئىسىملىرى: چىگىل، ياغما، توخسى، ئارغۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يۇقىرى چىنغا قەدەر جايلاشقان قەبىلىلەر تىلىدا تەركىبىدە «ق – *q*» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «غُو – *oqu*»، تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» كەلگەن، ئاجىزلاشتۇرۇپ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – *oq*» ئورنىغا «ك» يەنى «كُو – *kü // gü*» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ئوغۇز، قىپچاق، پەچەنەك، بۇلغار تىللىرىدا بۇنداق ئىسىملار بۇيرۇق پېئىلغا//«س، و، ى[1]» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. 302

ۋاقىت ـ چاغ ئىسىملىرى ئۆچۈن مىسال: « بُو يا قُرْغُو اُغُرْ اَرْماسْ *bu ya qurоqu oоqur ərməs* —— بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس».

ئورۇن ـ جاي ئىسىملىرى ئۆچۈن مىسال: «بُو تُرْغُو يِيرْ اَرْماسْ *bu turoqu yər ərməs* —— بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس».

ئوغۇزچىدا بۇلار «بُو يا قُراسِي اُغُرْ تَكُلْ// *bu ya qurasï oоqur təgül* —— بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس»، «بُو تُراسِي يِيرْ تَكُلْ *bu turasï yər təgül* —— بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس» دېيىلىدۇ. II 88

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۆزنىڭ ئاخىرىدا «غ – *oq*» ھەرپى كەلسە، بۇ مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن « قُو – *qu*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: « بُو تاغْ اَغْقُو اَرْماسْ *bu taoq aoqu ərməs* —— بۇ تاغقا چىقىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دېگەن جۈملىدە كەلگەن «اَغْقُو *aoqu*» سۆزىدىكى «قُو *qu*»غا ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «بُو تاغْ اَغاسِي

[1] ئوغۇز، قىپچاق تىللىرىدا ئىسىملارنى ياساش ئۈچۈن، «ا، س، ى — اَسِي *asï // əsi*» قوشۇمچىسى كېلىشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا قانداقتۇر «س، و، ى» شەكلىدە يەنى «و» ھەرپى ئارتۇق يېزىلىپ قالغان.

«اُغُـــرْ تَكُـــلْ *bu taoq aoqasï ooqur təgül* — بۇ تاغقا چىقىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋاقىت ۋە ئورۇن ئىسىملىرى بولغان «اُغُـــر *ooqur*» ۋە «يِيرْ *yər*»گە ئوخشاش سۆزلەرنى قوشۇپ قوللىنىدۇ.

تەركىبىدە «ك - *k*، *g*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «بُـــو اَقْكـــا كـــرْكُو اُوذْ اُلْ *bu əvgə kirgü ɵż ol* — بۇ ئۆيگە كىرىدىغان ۋاقىت»، «اُلْ بِزْكـــا كَلْكُـــو بُلْـــدِي *ol bizgə kəlgü boldï* — ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «اُلْ بِزْكـــا كَلَســـيِ بُلْـــدِي *ol bizgə kələsi boldï* — ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دەيدۇ.// 89 II

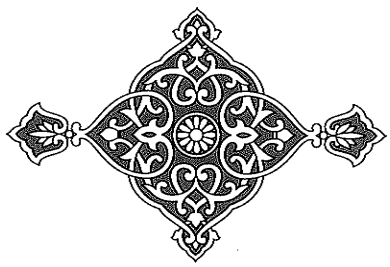
بۇنداق پېئىللار ئىسىملارغا چېتىلىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: «سَنكْ بَـــرْغُونْكْ قَجـــانْ *sənïŋ baroquŋ qaqan* — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دېگەندەك. بۇنى ئوغۇزلار «سَـــنِكْ بَراسِـــنْكْ قَجـــانْ *sənïŋ barasïŋ qaqan* — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دەيدۇ. شۇنىڭدەك «مَنكْ بَرْغُومْ يَقْتِ *mənïŋ baroqum yaqtï* — مېنىڭ بېرىشىم يېقىنلاشتى» دېيىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخسته «اَنِكْ بَرْغُوسِي *anïŋ baroqusï* — ئۇنىڭ بېرىشى» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «مَنكْ بَراسِمْ *mənïŋ barasïm* — مېنىڭ بېرىشىم» دەيدۇ. ئوغۇزچىدا مۇنداق ئىسىملارنى «سِـــي *si // si*» قوشۇمچىسى بىلەن ياساش بىر قائىدە بولۇپ، ئۇلاردا سۆز مەيلى «ق – *q*» بىلەن تۈزۈلگەن بولسۇن، مەيلى «ك – *k*» بىلەن تۈزۈلگەن ياكى باشقىچە بولسۇن، بۇ قائىدە ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت باشقىلارنىڭ//تىلىدىلا «غ – *oŋ*» ياكى «ق – *q*» بىلەن ۋە ياكى «ك – *k*» بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ قائىدىسى ئوخشاش بولمايدۇ. 303

ھەر خىل قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: بۇلار پېئىلدىن ياسالسىمۇ ئىسىملار ئورنىدا قوللىنىلىدۇ: «يِيكُو نانكْ *yəgü nəŋ* — يەيدىغان نەرسە (غىزا)»، «اُرْغُـــو *uroqu*—// (بىر نەرسىنى) ئۇرىدىغان نەرسە»، «يِغاجْ بِجُغْـــو *yïoqaq pïqoqu* — ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى كېسىدىغان پالتا»، «سُرْغُو *soroqu* — شورىغۇچ»، بۇ سۆز «اَمِكْ سُرْدِي *əmik sordï* — ئەمچەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شورىدى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. 90 II

مۇنداق ئىسىملار ئوغۇزلاردىن باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «غ – oŋ»، «ق – q »، «ك – k، g» بولۇشىغا قاراپ ھەر خىل ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىقىدەك. ئوغۇزلارغا كەلسەك، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى ئۇلارنىڭ تىلىدا پېئىللارغا «سىي[1] si // si » قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يِغاجْ بِجاسِي نانْكْ yïoqaq pïqasï nəŋ —— ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»، «يِيكاسِي نانْكْ yəgəsi nəŋ —— يەيدىغان نەرسە (غىزا)» دېگەندەك.

مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن بۇ ئۇسۇل ۋە قائىدىلەر يالغۇز مۇشۇ بابقىلا (يەنى مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرگىلا) خاس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇچ، تۆت، بەش، ئالتە ھەرپلىك سۆزلەرگىمۇ ئومۇمىيدۇر. يەنى ھەممە باب ۋە بۆلۈملەردىكى سۆزلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ، زادى//ئەكسىچە بولمايدۇ. بۇ ئۇسۇل ۋە قائىدىلەرنى مۇشۇ جايدا ياخشى II 91
چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش ئۈچۈن، مەن بۇ بابتا بۇ توغرىدا جىق سۆزلىدىم، كۆپ ئىزدەندىم. بۇنىڭدىن كېيىن سۆزنى ئانچە ئۇزارتماي، مۇشۇ قائىدىلەرگە قارىشىڭلارنى ھاۋالە قىلىمەن. بۇلار تىل قائىدىلىرىنىڭ كىمىياسىدۇر[2]. بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن دەپتەرلەرنى تولدۇردۇم. بۇ قائىدىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان كىشى قالغىنىنى قىينالماي ئۆزى چىقىرىۋالالايدۇ ۋە تۈركىلەردىن ئاڭلىغاندا، چۈشىنىلمەي قالغان سۆزلەرنىمۇ ئۆزى پەملىۋالالايدۇ.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// II 92

[1] بۇ قوشۇمچە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قائىدە بويىچە «اَسِي asï // əsi» بولۇشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «كِيماَ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بېسىم ئاتالايمۇ بۇ سۆزنى «كِميا» بولۇشى كېرەك دەپ ئىزاھ بەرگەن. كىمىيا نەرسىلەرنىڭ راست - يالغىنىنى ئايرىيدىغان بىلىم. ھۇنەر.

تُبُرْدِي tüpürdi شامال چىقتى. تُبِي تُبُرْدِي *tüpi tüpürdi* — شامال چىقىپ توپا توزۇتتى. (تُبِرارْ – تُبِرْماكْ *tüpirər - tüpirmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُتُشْماكِنْجا تُزُلْماسْ تُبِرْماكِنْجا اَجِلْماسْ

*tütüxməginqə*① *tüzülməs tüpirməginqə aqilmas*

تۇتۇشمىغۇچە (ئارا) تۈزەلمەس، شامال چىقمىغۇچە (ھاۋا) ئېچىلماس.

بۇ ماقال تۇتۇشۇپ (يامانلىشىپ) قالغان ئىككى كىشىنى ئەپلەشتۈرمەكچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَبَرْدِي k¸apardi قاپاردى. باشْ قَبَرْدِي *bax kapardi* — يارا قاپاردى (قَبَرُرْ – قَبَرْماقْ *k¸aparur - k¸aparmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَابَرْدِي» بولسىمۇ، لېكىن// 93 II ئىخچامراق بولغان مۇشۇ شەكلى ياخشى.

قُتُرْدِي k¸oturdi تۆكتى، بوشاتتى. اُلْ اُنُغْ قُتُرْدِي *ol unuq k¸oturdi* — ئۇ ئۇنىنى (بىر تاغاردىن باشقا بىر تاغارغا) تۆكتى (قُتُرُرْ – قُتُرْماقْ *k¸oturur - k¸oturmak*).

قُبُرْدِي k¸opurdi قوپۇردى ~ قوپقۇزدى. اُلْ مَنِ اُرْنُمْدِنْ قُبُرْدِي *ol məni ornumdin k¸opurdi* — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن قوپۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئورنىدىن قوزغىتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبُرُرْ – قُبُرْماقْ *k¸opurur - k¸opurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُتُونْ قُبُرْسا اِسْلَنورْ *tütün k¸opursa ixlanur*②

(كىم) تۇتۇن قوپۇرسا، (ئۆزى) ئىسلىنۇر.

---

① بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بۇ قېتىمقى نەشرىنىڭ 283- بېتىدە «*tutuq*»، 352- بېتىدە «*tutsuq*»، 356- بېتىدە «*tutoqaq*»، 606- بېتىدە «*tutuqladi*»، 938- بېتىدە «*tutuqlandi*» شەكلىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالەتتە «ق — *k¸*»، «غ — *oq*» بىلەن كەلگەن. پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا خاس قوشۇمچە بىلەن «تُتُشْماكِنْجا» شەكلىدە كەلگەن بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

② بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «ش» نىڭ ئۇچ چېكىتى ئۆچۈرۈلۈپ، قايتا ئاستىغا قويۇلۇپ « اِسْيِلَنُورْ » شەكلىدە يېزىلغان. بۇ سۆز يازما نۇسخا 30- بەتتە «ش» بىلەن يازما نۇسخا 151- بەتتە «س» بىلەن يېزىلغان. ئەينى دەۋردە بەزى سۆزلەردە «س» بىلەن «ش» نىڭ پاراللېل قوللىنىلىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تۈزىتىلگىنى بويىچە «*islanur*» دەپ ئالدۇق.

بۇ ماقال بىرەر پىتنە قوزغاتقان كىشىنىڭ ئۆزىگە ئۇنىڭ بالاسى تېگىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كُبُرْدِي kөpürdi كۆپۈكلىدى. اَشِجْ كُبُرْدِي *əxiq kөpürdi* — قازان كۆپۈكلىدى.

II 94 باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// سُوتْ كُبُرْدِي *süt kөpürdi* — سۈت كۆپۈكلىدى. ئادەمنىڭ ئاغزى كۆپۈكلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُرُرْ – كُبُرْماكْ *kөpürür - kөpürmək*).

بُتُرْدِي pütürdi پۈتۈردى ~ پۈتتۈردى، ساقايتتى. اُتْ باشِغْ بُتُرْدِي *ot baxiq pütürdi* — دورا ئوت يارىنى ساقايتتى. اَنِكْ اُزا اَلِمِنْ بُتُرْدِي *anïŋ üzə alïmïn pütürdi* — ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئېلىمىنى (ھۆججەت بىلەن ئىسپاتلاپ) پۈتتۈرۈۋالدى، يەنى ئۇنىڭدىن ئالىدىغان قەرزىنى پۈتتۈرۈۋالدى. قەرزدىن باشقا نەرسىلەرنى پۈتتۈرۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُتُرُرْ – بُتُرْماكْ *pütürür - pütürmək*).

بَتُرْدِي paturdï پاتۇردى؛ يوشۇردى. اُلْ سُوزِينْ مَنْدِينْ بَتُرْدِي *ol sөzin məndin paturdï* — ئۇ سۆزىنى (ۋە سىرىنى) مەندىن يوشۇردى. اُلْ اَنِ سُقْا بَتُرْدِي *ol anï suvqa paturdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا پاتۇردى. ئەدەكنى بۇلماققا پاتۇرغاندەك، 305 بىرەر نەرسىنى سۈيۈق ياكى يۇمشاق نەرسىگە // پاتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَتُرُرْ – بَتُرْماقْ *paturur – paturmaq*).

II 95 **تَتُرْدُمْ** taturdum تېتىتتىم. مَنْ اَنَكْرْ اَشْ تَتُرْدُمْ// *mən aŋar ax taturdum* — مەن ئۇنىڭغا ئاش تېتىتتىم (تَتُرُرْمَنْ – تَتُرْماقْ *tatururmən - taturmaq*).

تُتُرْدِي tütürdi كۆشكۈرتتى. اُلْ اَنَكرْ اِتْ تُتُردِي *ol aŋar it tütürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئىتنى كۆشكۈرتتى. بۇ سۆز بەزىدە «تُتْكُرْدِي *tütkürdi*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ سۆز ئەسلىدە «اِتْ تُتُّرْدِي *it tüttürdi*» دېگەن شەكىلدە ئوچ «ت – *t*» بىلەن كېلەتتى. يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ت – *t*» نىڭ بىرى قىسقارتىلغان (تُتُّرُرْ – تُتُّرْماكْ *tüttürür - tüttürmək*).

تُقُرْدِي tuvurdï دىڭ قىلدى، دىڭگايتتى. اَتْ قُلاقِنْ تُقُرْدِي *at qulaqïn tuvurdï* — ئات قۇلىقىنى دىڭ قىلدى. ئات بىرەر نەرسىنى تۇيسا، قۇلىقىنى دىڭ قىلىدۇ (تُقِيرارْ – تُقِيرْماقْ *tuvïrar - tuvïrmaq*).

قَتَرْدِي k̨atardï قايتۇردى، چېكىندۈردى. اُلْ اَتِغْ قَتَـرْدِي *ol atïoq k̨atardï* — ئۇ ئاتنى (كېتىۋاتقان تەرىپىدىن) قايتۇردى. يَغِي قَتَـرْدِي *yaoqï k̨atardï* — دۈشمەننى قايتۇردى (چېكىندۈردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتَـرُرْ – قَتَرْماقْ *(k̨atarur - k̨atarmak̨)*. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

96 II

اَرْدِي اَشِنْ تَتُرْغانْ	*ərdi axïn taturoqan*
يَقْلَقْ يَغِغْ قَتَرْغانْ	*yavlak̨ yaoqïoq k̨ataroqan*
بُيْنِنْ تُتُبْ قَذِرْغانْ	*boynïn tutup k̨ażïroqan*
بَسْتِي اُلُمْ اَغْتَرُو	*bastï ölüm aoqtaru*

[ئۇ ئېشىنى تېتىتقان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قايتۇرغانىدى.
بوينىنى تۇتۇپ قايرىغانىدى،
ئۇنى ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يىقىتتى).]

مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئېشىنى (باشقىلارغا) تېتىتقان، دۈشمەن قوشۇنىنى قايتۇرغان ۋە ئۆلارنىڭ بوينىنى قايرىغان ئەر ئىدى، ئۆلۈم ئۇنى بېسىپ يىقىتتى.

قَتُردِي k̨aturdï قاتۇردى. اُلْ يُمْشاقْ نانْكْنِ قَتُـرْدِي *ol yumxak̨ nəŋni k̨aturdï* —
ئۇ يۇمشاق نەرسىنى قاتۇردى، يەنى يۇمشاق (بوش) تۆمۈرنى تاۋلاپ// 97 II
چىڭىتقاندەك، يۇمشاق نەرسىنى قاتتىققا ئايلاندۇردى. تاشْ يِيرْ اَنِ قَتُـرْدِي *tax yər anï k̨aturdï* — ئۆزگە يۇرت ئۇنى چېنىقتۇردى، يەنى مۇساپىرچىلىق ئۇنى تەجرىبىلىك قىلىپ پىشۇردى (قَتُرُرْ – قَتُرْماقْ *(k̨aturur - k̨aturmak̨)*.

قُتُرْدِي k̨uturdï قۇتۇردى. اُغْلانْ قُتُردِي *ooqlan k̨uturdï* — بالا قۇتۇردى، يەنى كەپسىز ۋە بەڭباش بولۇپ كەتتى. تَرِغْ قُتُرْدِي *tarïoq k̨uturdï* — ئاشلىق لەپپىدە ئۆسۈپ كەتتى، باشقا ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق. ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسە ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، «قُتُـرْدِي *k̨uturdï*» دېيىلىدۇ (قُتُـرُرْ – قُتُرْماقْ *(k̨uturur - k̨uturmak̨)*.

كُتُرْدِي kətürdi كۆتۈردى · اَرْ يُـكْ كُتُـرْدِي *ər yük kətürdi* — ئادەم يۈك كـۆتۈردى. خوتۇنلارنـڭ ئېغـر ئايـاغ بولۇشـغـمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (كُتُرُرْ – كُتُرْماكْ *kətürür - kətürmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقَى يُكْ كُتُرْسا قَمِجْ يَما كُتُرُرْ

təvə yük kətürsə qamïq yəmə kətürür

يۈكنى كۆتۈرگەن تۆگە چۆمۈچنـمۇ كۆتۈرىدۇ.

306
II 98 بۇ ئەرەبلەرنـڭ «اِتْبَعِ الفَرَسَ لِجا مَهٰا» دېگەن ماقالـغا ئوخشايدۇ.//

سُجِرْدِي süqirdi چۈچۈدى، چۈچۈكلەشتى. اَجِغْ نـانْكْ سُـجِرْدِي *aqïq nəŋ süqirdi* — ئاچچـق نەرسە چۈچۈدى، يەنى چۈچۈكلـشـپ، تـەم كـردى (سُـجِرارْ – سُـجِرْماكْ *süqirər - süqirmək*).

قَجُـرْدُمْ qaqurdum قـاچۇردۇم. مَـنْ اَنِ قَجُـرْدُمْ *mən anï qaqurdum* — مـەن ئۇنـى قـاچۇردۇم، يـەنى مـەن ئۇنـى يېـڭـىپ قـاچۇردۇم (قَجُـرُرْمَنْ – قَجُرْمـاقْ *qaqururmən - qaqurmaq*).

كَجُـرْدِي kəqürdi كـەچۈردى، ئـۆتكـۈزدى. اُلْ مَـنِ سُـقْدَنْ كَجُـرْدِي *ol məni suvdan kəqürdi* — ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكـۈزدى. بَكْ اَنْكْ يازُقِنْ كَجُرْدِي *bəg anïŋ yazuqïn kəqürdi* — بەگ ئۇنـڭ گـۇناھـنى كـەچۈردى (كَجُـرُرْ – كَجُرْماكْ *kəqürür - kəqürmək*).

كُجُرْدِي kəqürdi كـۆچۈردى. اُلْ اَنِ اَقْدِنْ كُجُـرْدِي *ol anï əvdin kəqürdi* — ئـۇ ئۇنـى ئۆيدىن كـۆچۈردى. اُلْ بِتِكْ كُجُـرْدِي *ol bitik kəqürdi* — ئـۇ كـتـاب كـۆچۈردى. بـرەر نەرسـنى بـر جـايدىن باشـقا جايغـا كۆچۈرۈشـكـمـۇ شـۇنداق دېـيـلـىدۇ.

II 99 اُلْ كُجُـتْ كُجُـرْدِي *ol kəqüt kəqürdi* — ئـۇ ئـات - ئـۇلاغ كـۆچۈردى، يـەنى// ئـات- ئۇلاغـنى بـر يـەردىن باشـقا بـر يەرگـە يـۆتكـمدى (كُجُـرُرْ – كُجُرْمـاكْ *kəqürür - kəqürmək*).

تُذُرْدُمْ tożurdum تويدۇردۇم. مَنْ اَنِ تُذُرْدُمْ *mən anï tożurdum* — مـەن ئۇنـى تويـدۇردۇم. بـۇ سـۆزنـڭ ئەسـلى «تُذْغُـرْدُم *tożqurdum*» دۇر (تُذُرُرْمَـنْ – تُذُرْمـاقْ *tożururmən – tożurmaq*).

قَذِرْدِي kˌażïrdï قايرىدى. اُلْ اَنِنْكْ بُيْنِنْ قَـذِرْدِي *ol anïŋ boynïn kˌażïrdï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنِـكْ سُـوزِنْ قَـذِرْدِي *ol anïŋ sœzin kˌażïrdï* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى قايرىدى، يەنى رەت قىلدى (قَذِرارْ — قَذِرْماقْ *kˌażïrar-kˌażïrmakˌ*).

قُـدُرْدِي kˌudurdï قۇترىدى، كۇچىدى، ھەددىدىن ئاشتى. اُلْ بُـو ايشْـتا قُـدُرْدِي *ol bu ïxta kˌudurdï* — ئۇ بۇ ئىشتا قاتتىق كۇچىدى (قُـدُرُرْ - قُدُرْمـاقْ *kˌudurur - kˌudˌurmakˌ*).

كَذُرْدِي kəžürdï كىيدۈردى. اُلْ مَنكا تُونْ كَذُرْدِي *ol maŋa ton kəžürdï* — ئۇ ماڭا تون كىيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذُرُرْ - كَذُرْماكْ *kəžürür - kəžürmək*). // 100 II

كَذِرْدِي kəžirdï قاقلىدى، قاق قىلدى. اُلْ قُويُـغْ كَـذِرْدِي *ol kˌoyuoˌ kəžirdï* — ئۇ قوينى سويۇپ قاقلىدى (كَذِرارْ - كَذِرْماكْ *kəžirər - kəžirmək*).

قَرَرْدِي kˌarardï قارايدى. تُونْ قَـرَرْدِي *tün kˌarardï* — تۈن قارايدى. تُـونْ قَـرَرْدِي *ton kˌarardï* — تون قارايدى. باشقىلاردىمۇ شـۇنداق (قَـرَرُرْ — قَرَرْمـاقْ *kˌararur - kˌararmakˌ*).

قُرِرْدِي kˌurïrdï قۇرغىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. قُـرِرْدِي نـانْكْ *kˌurïrdï nəŋ* — نەرسە قۇرۇشقا باشلىدى (قُرِيرُرْ - قُرِرْماقْ *kˌurïrur - kˌurïrmakˌ*).

قِزَرْدِي kˌïzardï قىزاردى. قِزَرْدِي نانْكْ *kˌïzardï nəŋ* — نەرسە قىزاردى (قِزَرُرْ - قِزَرْماقْ *kˌïzarur - kˌïzarmakˌ*).

تَزَرْدِي tazardï تازلاشتى، قۇماقلاشتى. تَزَرْدِي نـانْكْ *tazardï nəŋ* — نەرسە تازلاشتى، قۇماقلاشتى (تَزَرُرْ - تَزَرْماقْ *tazarur – tazarmakˌ*).

101 II
307
تُزَرْدِي tüzərdï تۇزلەندى. يِيرْ تُزَرْدِي *yər tüzərdï* //يەر تۇزلەندى// (تُـزَرُرْ - تُزَرْمـاكْ *tüzərür - tüzərmək*).

كُزَرْدِي küzərdï كۇزگە يۇزلەندى. اُودْ كُزَرْدِي *od küzərdï* — مەۋسۇم (ۋاقىت) كۇزگە يۇزلەندى (كُزَرُرْ - كُزَرْماكْ *küzərür - küzərmək*).

بَسُـرْدِي basurdï باسۇردى ~ باستۇردى. تَنكْـرِي تـاغْ بِـرْلا يِـيرِكْ بَسُـرْدِي *təŋri taoˌ birlə yərigˌ basurdï* — تەڭرى يەرنى تاغ بىلەن باسۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېغىر بىر نەرسە بىلەن باستۇرۇپ قويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسُرُرْ - بَسُرْماقْ *basurur - basurmakˌ*).

بُسَرْدِي busardï بۇسلاشتى، بۇس بولدى، تۇتۇلدى. كُوكْ بُسَرْدِي *kөk busardï* — ئاسمان بۇس بولدى، يەنى تۇتەكلەشتى، ھاۋا تۇتۇلدى (بُسَرُرْ – بُسَرْماقْ *busarur – busarmaq*).

قِسُرْدِي qïsurdï قىسقارتتى. اُلْ اُزُنْ نانْكْنِي قِسُرْدِي *ol uzun nəŋni qïsurdï* — ئۇ ئۇزۇن نەرسىنى قىسقارتتى (قِسُرُرْ – قِسُرْماقْ *qïsurur - qïsurmaq*).

كُسُرْدِي kөsürdi چۇشىدى، كىشەنلىدى. اُلْ اَتِغْ كُسُرْدِي *ol atïoq kөsürdi* — ئۇ ئاتنى چۇشىدى (كُسُرُرْ – كُسُرْماكْ *kөsürür - kөsürmək*). II 102

بُشُرْدِي puxurdï پۇشۇردى. اُلْ مَنِ بُشُرْدِي *ol məni puxurdï* — ئۇ مېنىڭ ئىچىمنى پۇشۇردى (بُشُرُرْ – بُشُرْماقْ *puxurur - puxurmaq*).

بِشُرْدِي pïxurdï پىشۇردى. اُلْ اَتْ بِشُرْدِي *ol ət pïxurdï* — ئۇ گۆش پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِشُرُرْ – بِشُرْماقْ *pïxurur – pïxurmaq*).

تَشُرْدِي taxurdï تاشۇردى. اُتْ اَشِجْ تَشُرْدِي *ot əxiq taxurdï* — ئوت قازاننى تاشۇردى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۆز ئورنىدىن تاشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَشُرُرْ – تَشُرْماقْ *taxurur - taxurmaq*).

تُشُرْدِي tuxurdï ئۇچراشتۇردى، قوۋۇشتۇردى. اُلْ مَنِي سَنكا تُشُرْدِي *ol məni saŋa tuxurdï* — ئۇ مېنى ساڭا ئۇچراشتۇردى (تُشُرُرْ – تُشُرْماقْ *tuxurur - tuxurmaq*).

تُشۈرْدِي tüxürdi تۈشۈردى ~ چۈشۈردى، چۈشۈرۈپ قويدى. اُلْ اَلِكْدِينْ يَرْماقْ تُشۈرْدِي *ol əlikdin yarmaq tüxürdi* —// ئۇ قولىدىن يارماقنى چۈشۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. مَنْ اَنِي اَتِّنْ تُشۈرْدُمْ *mən anï attïn tüxürdüm* — مەن ئۇنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ قويدۇم. چۈشۈرۈۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشُرُرْ – تُشُرْماكْ *tüxürür - tüxürmək*). II 103

سَشُرْدِي saxurdï ئايرىدى. اُلْ يِنْجُونِ جَشْ بِلا سَشُرْدِي *ol yinqüni qəx bilə saxurdï* — ئۇ ئۇنچىنى چەش بىلەن ئايرىدى (ئايرىپ تىزدى). باشقا ئېسىل تاشلارنى ئارىسىنى ئايرىپ يىپقا تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَشُرُرْ – سَشُرْماقْ *saxurur - saxurmaq*).

كُشَـــرْدِي küxərdi: كُـــولْ كُشَـــرْدِي *kol küxərdi* —— كۆل توشۇپ كەتتى، تېشىپ كەتكۈدەك تولدى (كُشارُرْ - كُشارْماكْ *küxərür - küxərmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِنْ تُبُو يَشَرْدِي	*alïn topü yaxardï*	[تاغ تۆپىسى ياشاردى،
اُرُتْ اُتِنْ يَشُرْدِي	*urut otïn yaxurdï*	قۇرۇق ئوتنى يوشۇردى.
كُولْ نِكْ سُقِنْ كُشَرْدِي	*kolniŋ suvïn küxərdi*	كۆل سۇيىنى تاشۇردى،
سِغِرْ بُقا مُنكْرَشُورْ //	*siqïr buka moŋrəxür*	سىيىر، بۇقا مۆرىشۇر.]

باھار تەسۋىرلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: تاغ تۆپىلىرى (چوققىلىرى) يېڭى ئۆسۈملۈك بىلەن ياپيېشىل بولۇپ كەتتى؛ قۇرۇق ئوتلارنى ياش ئوتلار قاپلاپ كەتتى؛// كۆللەرنىڭ سۈلىرى تېشىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە تولۇپ كەتتى؛ سىيىر (ئىنەك)، بۇقىلار سۈيۈنۈشۈپ مۆرەشمەكتە. 308

قاچىدىكى سۇ لېۋىگىچە تولۇپ، تېشىپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتسىمۇ، «كُشَرْدى *küxərdi*» دېيىلمدۇ.

بُغَرْدِي booqardï يۇنۇدى، بوقۇردى. اُلْ يِغـــاجْ بُغَـــرْدِي *ol yïoqaq booqardï* —— ئۇ ياغاچ يونۇدى (بُغَرُورْ - بُغَرْماقْ *booqarur - booqarmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُغْـــرادِي *booqradï*»دۇر.

تُغُرْدِي tuoqurdï تۇغدى. اُراغُتْ اُغُـــلْ تُغُـــرْدِي // *uraoqut ooqul tuoqurdï* —— خوتۇن بالا تۇغدى. ھايۋانلار تۇغسىمۇ، ئىستىئارە قىلىپ «تُغُـــرْدى *tuoqurdï* —— تۇغدى» دېيىلمدۇ (تُغُرُرْ - تُغُرْماقْ *tuoqurur - tuoqurmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 105

اَتا اُغْلِي اَتَجْ تُغارْ *ata ooqlï ataq tuoqar*

ئاتا بالىسى ئاتىسىدەك تۇغۇلار.

يەنى بالا ئەقىل تاپقاندا مەجەز - خۇلقتا ئاتىسىغا تارتىدۇ.

تُغْرُدِي tooqrudï: اُلْ مَنكا تُغْرُدِي *ol maŋa tooqrudï* —— ئۇ ماڭا ئۈدۈللاپ كەلدى، يەنى كېتىۋاتقان يولىنى قويۇپ، توپتوغرا مەن تەرەپكە ئوقچۇپ كەلدى. بەرەر كىشى

كېتىۋاتقان يولدىن چىقىپ، توپتوغرا باشقا نەرسە تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرُرْ - تُغْرُماقْ toqrur - toqrumaq). «ت - t» قاتتىق ئېيتىلىدۇ.

سَغُرْدِي saoqurdï سۇمۇردى، ئىچتى؛ سارقىتتى. اَرْ سُوقْ سَغُرْدِي ər suv saoqurdï — ئادەم سۇ سۇمۇردى، ئىچتى. قُمْ سُوقْ سَغُرْدِي kum suv saoqurdï — قۇم سۇنى سۇمۇردى. اُلْ قُرُتْ سَغُرْدِي ol kurut saoqurdï — ئۇ قۇرۇتنىڭ سۇيىنى سارقىتتى. قارلۇقچە.

سَغُرْدِي saoqurdï تۆكۈردى. اُلْ يُقارُو يارِنْ سَغُرْدِي ol yokaru yarïn saoqurdï — ئۇ يۇقىرىغا (ئاسمانغا)//قاراپ تۆكۈردى. بارسغانچە. باشقىلار «سُذْتِي sużtï» دەيدۇ (سَغُرُرْ - سَغُرْماقْ saoqurur - saoqurmaq). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: II 106

كُوكْ كا سَغُرْسا يُوزْكا تُشُورْ kөkgə saoqursa yüzgə tüxür

كۆككە (ئاسمانغا) تۆكۈرسە، يۈزگە چۈشۈر.

بۇ ماقال ئۆزىدىن چوڭلارغا يامانلىق قىلسا، ئۆزىگە يانىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِغُرْدِي sïoqurdï سىغدۇردى. اُلْ اُنُغْ قابْقا سِغُرْدِي ol unuoq kapka sïoqurdï — ئۇ ئۇنىنى قاپقا سىغدۇردى. بىرەر نەرسىنى بىرنېمە ئىچىگە چىڭداپ سىغدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(سِغُرُرْ - سِغُرْماقْ sïoqurur - sïoqurmaq). 309

قُغُرْدِي kˌaoqurdï قورۇدى. اُلْ تَرِغْ قُغُرْدِي ol tarïoq kˌaoqurdï — ئۇ تېرىق (بۇغداي) قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز يۇمشاق «ق - v» بىلەن «قُقُرْدِي kˌavurdï»مۇ دېيىلىدۇ (قَغُرُرْ - قَغُرْماقْ kˌaoqurur - kˌaoqurmaq)[1]. // II 107

تَقُرْدِي təvürdi: اُلْ تَقارِغْ اَقُرْدِي تَقُرْدِي ol tavarïoq əvürdi təvürdi — ئۇ تاۋار (مال)نى ئۆرۈپ - چۆرۈدى، ئاستىن - ئۈستۈن قىلدى. بۇنىڭدا «اَقُرْدِي əvürdi» ئاساسىي

[1] بۇ يېئىلىنىڭ ئۆتكەن زامانى بۇ ئورۇندا «قُغُرْدِي» شەكلىدە «ق - kˌ» ھەرپى زەمىمىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، مەستەر ۋە كەلگۈسى زامانىدا «ق - kˌ» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. يازما نۇسخا 376 - بەتتە بۇ يېئىلىنىڭ «غ - oˌ» بىلەن ئېيتىلىدىغان ئۆملۈك دەرىجىسى «قَغُرُشْتِي» شەكلىدە يېزىلغان. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق» نى فەتھىلىك ئالدۇق.

سۆز بولۇپ، «تَقُـــرْدِ *tövürdi*» ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەلگەن (تَقُـــرارْ - تَقُرْمـــاكْ *tövürər - tövürmək*).

جَقُرْدِ qövürdi چۆرۈدى، چۆرگىلەتتى. اَرْ اُقْ جَقُـــرْدِ *ər ok qövürdi* —— ئادەم ئوق چۆرۈدى، ئوقنى تىرنىقىنىڭ ئۈستىدە چۆرگىلەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى سول قولىنىڭ باش بارمىقىنىڭ تىرنىقى ئۈستىدە چۆرگىلىتىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ جِغْرِينِ جَقُرْدِ *ol qïoqrïnï qövürdi* —— ئۇ چىغرىقنى چۆرگىلەتتى (جَقُرارْ - جَقُرْماكْ *qövürər - qövürmək*).

سَقُرْدِ savurdï سورۇدى. اَرْ تَرِغْ سَقُرْدِ *ər tarïoq savurdï* —— ئادەم (خاماندا) ئاشلىق سورۇدى. شامالدا ھەرقانداق نەرسىنى سورۇپ تازىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// 108 II (سَقُرارْ - سَقُرْماقْ *savurar – savurmak*).

قَقُـــــرْدِ k,avurdï قورۇدى، قىستى. بِـــــلازُكْ كُـــــنكْ اَلكِـــــنْ قَقُـــــرْدِ *bilәzük küŋ әlikin k,avurdï* —— بىلەزۈك كۈنىڭ (چۆرىنىڭ) قولىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسە بىرەر نەرسىنى قورۇسا ياكى قىسسا شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقْرارْ - قَقُرْماقْ *k,avrar - k,avurmak*).

بُقُرْدِ buk,urdï چۈشۈردى، تۆۋەنلەتتى. اُلْ اَتْ تَكِيرِنْداً بُقُرْدِ *ol at tәgirindәn buk,urdï* —— ئۇ ئاتنى باھاسىدىن چۈشۈردى. باشقا نەرسىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرسىمۇ، شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى ئۆز ئورنىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُقُرُرْ - بُقُرْماقْ *buk,urur - buk,urmak*).

بَقُـــرْدِ bak,urdï باقتۇردى، قاراتتى، قاراتقۇزدى. اُلْ مَنكـــا كِشـــي بَقُـــرْدِ *ol maŋa kixi bak,urdï* —— ئۇ ماڭا كىشىنى باقتۇردى (بَقُـــرُرْ - بَقُرْمـــاقْ 109 II *//.(bak,urur - bak,urmak*

جِقَرْدِمْ qïk,ardïm چىقاردىم. مَـــنْ اَنِي اَقْـــدَنْ جِقَـــرْدِمْ *mәn anï әvdәn qïk,ardïm* —— مەن ئۇنى ئۆيدىن چىقاردىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقَـــارُرْ - جِقَرْمـــاقْ *(qïk,arur - qïk,armak*).

سِـــقِرْدِ sïk,ïrdï ئىسقىرتتى. قُـــشْ سِـــقِرْدِ *kux sïk,ïrdï* —— قۇش ئىسقىرتتى. كِشـــي سِـــقِرْدِ *kixi sïk,ïrdï* —— ئادەم ئىسقىرتتى (سِـــقْرارْ - سِـــقِرْماقْ *(sïk,rar - sïk,ïrmak*).

قِقِرْدِي qiqirdi قىچقىردى، ۋارقىرىدى. اَرْ قِقِرْدِي *ər qiqirdi* —— ئادەم ۋارقىرىدى، يەنى بىركىمنى ياكى باشقا نەرسىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قىچقىردى (قِقِرار - قِقِرْماقْ *qiqirar - qiqirmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُذْنِي قِقْرِبْ اُغُشْ تِرْدِمْ	*qoʒi qiqrip ooqux tərdim*
يَغِي قارُو كِرِشْ قُرْدُمْ	*yaoqi qaru kirix qurdum*
تُقُشْ اجْرا اُرُشْ بِرْدِمْ	*toqux iqrə urux bərdim*
اَرَنْ كُورُبْ بَشِي تِغْدِي	*ərən kərüp baxi tioqdi*

[پەسكە توۋلاپ جەمەت يىغدىم،
دۇشمەنگە قارشى كىرىچ قۇردۇم.// II 110
جەڭگە كىرىپ ئۇرۇش قىلدىم،
يىگىتلىرىمنى كۆرۈپ (دۇشمەن) باشلىرىنى تىقىۋالدى.]

تاغدىن پەسكە قاراپ ۋارقىراپ، ئۇرۇق - جەمەتىمنى يىغدىم، دۇشمەنگە
310 قارشى كىرىچ (ئوقيا) قۇردۇم، دۇشمەن بىلەن ئوق ئېتىشىپ//راسا جەڭ قىلدىم،
دۇشمەن مېنىڭ يىگىتلىرىمنى كۆرۈپ بېشىنى پۇركىگەن پېتى قاچتى.

تَكُرْدِي təgürdi تەگدۇردى ~ تەگكۈزدى، يەتكۈزدى. اُلْ مَنكا بَكْدِنْ سُوزْ تَكُرْدِي *ol maŋa bəgdin söz təgürdi* —— ئۇ ماڭا بەگدىن سۆز يەتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكُرُرْ - تَكُرْماكْ *təgürür – təgürmək*).

جُكُرْدِي qökürdi چۆكۈردى ~ چۆكتۈردى. اُلْ تَقَى جُكُرْدِي *ol təvə qökürdi* —— ئۇ تۆگە چۆكۈردى. ئادەمنى تىزلاندۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُكُرُرْ - جُكُرْماكْ *qökürür – qökürmək*).

كِكِرْدِي kəkirdi كېكىردى. اَرْ كِكِرْدِي *ər kəkirdi* —— ئادەم كېكىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَكِرارْ - كَكِرْماكْ *kəkrar - kəkirmək*).// II 111

كُوكَرْدِي kökərdi كۆكەردى. كُوكَرْدِي نانْكْ *nəŋ kökərdi* —— نەرسە كۆكەردى، ئاسمان رەڭگىگە كىردى (كُوكَرُرْ - كُوكَرْماكْ *kökərür - kökərmək*).

كُلَرْدِي kölərdi كۆل بولدى، كۆلگە ئايلاندى. كُلَرْدِي سُوقْ *kölərdi suv* —— سۇ كۆل بولدى (كُلَرُرْ - كُلَرْماكْ *kölərür - kölərmək*).

كُلَــرْدِي külərdi: اَتْ كُلَــرْدِي *at külərdi* — ئات يېتىۋالدى، يەنى ئات قورسىقى ئېسىلىشتىن ۋە شۇنىڭدەك سەۋەبلەردىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى (كُلَرُرْ - كُلَرْمَــاكْ *külərür - külərmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْ اُغْلِي مُنكاذْمَاسْ اِتْ اُغْلِي كُلَرْماسْ

ər oqlï muŋażmas ït oqlï külərməs

ئادەم بالىسى مۇڭلىنىۋەرمەس، ئىت بالىسى يېتىۋەرمەس.

يەنى ئىت كۆچۈكى ئۆزىنى تاشلاپ يېتىۋەرمىگەندەك، ئادەم بالىسىمۇ قايغۇرۇپ يېتىۋەرمەيدۇ، بىر ئىلاج قىلىپ ئۆزىنى قۇتقۇزىدۇ.

تَمُــرْدِي tamurdï قانىدى. اَرْ بُــرْنِ تَمُــرْدِي *ər burnï tamurdï* — ئادەمنىڭ بۇرنى قانىدى.

تُمُرْدِي tomurdï بەلدىدى، دۇگىلەك توغرىدى. اَرْ يِغاجْ تُمُــرْدِي *ər yïoqaq tomurdï* // — 112 II ئادەم دەرەخنى يۇمىلاق توغرىدى (تُمُرُرْ - تُمُرْماقْ *tomurur - tomurmak*).

جُمُرْدِي qomurdï چوماردى ~ چومۇردى. اُلْ اَنِ سُقْطا جُمُرْدِي *ol anï suvqa qomurdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا چوماردى (جُمُرُرْ - جُمُرْماقْ *qomurur - qomurmak*).

جُمُرْدِي qɵmürdi چۆمدۇردى، چۆكتۈردى. بۇ سۆز چوڭقۇرراق چۆمدۇرگەن مەنىدە ئىپتىلىدۇ (جُمُرُرْ - جُمُرْماكْ *qɵmürür – qɵmürmək*).

سِــمُرْدِي simürdi سۈمۈردى. اُلْ سُــوتُكْ سِــمُرْدِي *ol sütüg simürdi* — ئۇ سۈتنى سۈمۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُمُرُرْ — سِمُرْماكْ *simürür - simürmək*).

سُــبُرْدِي süpürdi سۈپۈردى. اُلْ اَفْ سُــبُرْدِي *ol əv süpürdi* — ئۇ ئۆي سۈپۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُبُرُرْ - سُبُرْماكْ *süpürür - süpürmək*).

كَمُرْدِي kəmürdi كېمىردى. اُلْ سُــنكُوكْ كَمُــرْدِي *ol səŋük kəmürdi* — ئۇ سۆڭەك كېمىردى (كَمُرُرْ - كَمُرْماكْ *kəmürür – kəmürmək*).

تُنَــرْدِي tünərdi كەچ كىردى، قاراڭغۇ چۈشتى. تُنَــرْدِي يِــرْ *tünərdi yər* // — يەر 113 II (يۈزى) گە قاراڭغۇ چۈشتى. ۋاقىتقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُنَــرُرْ - تُنَرْمَــاكْ *tünərür - tünərmək*).

311 **تَبُزْدِي** tapuzdi تاپتۇردى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَبُــزْدِي *ol maŋa søz tapuzdï* —//ئۇ ماڭا سۆز (تېپىشماق) تاپتۇردى (تَبُزُرْ – تَبُزْماقْ *tapuzur - tapuzmaḳ*).

تُتُزْدُمْ tutuzdum تاپىلىدىم. مَــنْ اَنكــارْ سُــوزْ تُتُــزْدُمْ *mən aŋar søz tutuzdum* — مەن ئۇنىڭغا سۆز تاپىلىدىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئېسىدە تۇتۇشقا ياكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك سۆز ئېيتتىم (تُتُزُرْ – تُتُزْماقْ *tutuzur - tutuzmaḳ*).

تَمُزْدِي tamuzdï تامۇزدى ~ تېمىتتى. اُلْ سُــوقْ تَمُــزْدِي *ol suv tamuzdï* — ئۇ سۇ تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمُزُرْ – تَمُزْماقْ *tamuzur - tamuzmaḳ*).

كُذَزْدِي kөżəzdi كۆزەتتى، كۈتتى، ساقلىدى. اُلْ مَنكا كُذَزْدِي *ol maŋa kөżəzdi* — ئۇ ماڭا (بىر نەرسىنى) ساقلىدى. اُلْ مَــنِ كُــذَزْدِي *ol məni kөżəzdi* — ئۇ مېنى كۈتتى. دېمەك، بۇ سۆز ھەم ساقلىماق، ھەم كۈتمەك مەنىسىدە//ئىشلىتىلىدۇ II 114 (كُذازُرْ – كُذَزْمــاكْ *kөżəzür - kөżəzmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُــوزْ اَتّــي *kөz atti*» بولۇپ، بىرەر نەرسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۆزىنى شۇنىڭغا تاشلىدى (تىكتى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا بىر شېۋىدە «كُزَتّي *kөzətti*» دېيىلىدۇ.

بۇ پېئىللاردىكى «ز – z» ھەرپى قائىدىگە يېتىتۇر. چۈنكى، ئۆتۈمسىز پېئىلنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇشقا توغرا كەلسە، شۇ پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ز – z» ئەمەس «ر – r» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْقَجْــتي *ər ḳaqti* — ئادەم قاچتى» دېگەن جۈملىدىكى «قَجْــتي *ḳaqti*» ئۆتۈمسىز پېئىل، ئۇنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى «قَجُرْدِي *ḳaqurdï*» بولىدۇ، «اُلْ اَنِ قَجُرْدِي *ol anï ḳaqurdï* — ئۇ ئۇنى قاچۇردى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَرْ سُوقْ كَجْــدِي *ər suv kəqdi* — ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۈملىدىكى «كَجْــدِي *kəqdi*» پېئىلى ئۆتۈمسىز ئىدى، «اُلْ اَنِ كَجُــرْدِي *ol anï kəqürdi* — ئۇ ئۇنى كەچۈردى» دېگەندە بۇيرۇق پېئىل ئاخىرىغا «ر – r» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغان. «سُوقْ تَمْدِي *suv tamdï* — سۇ تامدى» دېگەن// II 115 جۈملىدىكى «تَمْدِي *tamdï*» پېئىلىمۇ ئۆتۈمسىز.

تۈركىلەرنىڭ «مَنِ كُذْتــي *məni küzti* — مېنى كۈتتى» دېگەن سۆزىگىمۇ مۇشۇ قىياس بىلەن قاراش كېرەك. ئوغۇزلار بەزىدە «ر – r» نىڭ ئورنىغا

«ز – z»نى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ مال ئالدۇردى» دېمەكچى بولسا، «اُلْ تَقَارْ اَلْدُزْدِي ol tavar alduzdï» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَلْدِي aldï» ئىدى.

تَبِشْدِي təpixdi تېپىشتى، پۈت تېپىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدِي *ol mənïŋ birlə təpixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېپىشتى (تَبِشُورْ – تَبِشْماكْ *təpixür - təpixmək*).

قَبِشْدِي qapïxdï تالاشتى، بۇلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ قَبِشْدِي *ol mənïŋ birlə topïq qapïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق تالاشتى، يەنى مېنىڭ بىلەن چۆگەن ئويۇنىدا توپۇق تالاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَبِشُورْ – قَبِشْماقْ *qapïxur - qapïxmaq*).

قُبُشْدِي qopuxdï قوپۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُبُشْدِي *ol mənïŋ birlə qopuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوپۇشۇپ باقتى. قوپۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (قُبُشُورْ – قُبُشْماقْ *qopuxur - qopuxmaq*).// 116 II 312

كُبُشْدى kəbüxdi يۆمەشتى. اُلْ مَنكا تُونْ كُبُشْدِي *ol maŋa tonkəbüxdi* — ئۇ ماڭا تون يۆمىشىپ بەردى. يۆمەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُشُورْ – كُبُشْماكْ *kəbüxür - kəbüxmək*).

بِتِشْدِي bitixdi پۈتۈشتى، يېزىشتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ بِتِشْدِي *ol maŋa bitik bitixdi* — ئۇ ماڭا خەت پۈتۈشۈپ بەردى. يېزىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِتِشُورْ – بِتِشْماكْ *bitixür - bitixmək*).

بِتِشْتِلارْ bitixtilər پۈتۈشتى. اُولارْ اِكّي بِتِشْتِلارْ *olar ikki bitixtilər* — ئۇلار ئىككىسى پۈتۈشتى، يەنى ئۇلار بىر - بىرىگە قىلغان دەۋاسىدا پۈتۈشتى (بِتِشُورْلارْ – بِتِشْماكْ *bitixürlər - bitixmək*).

تُتُشْدِيلارْ tutuxdïlar تۇتۇشتى. اُلارْ اِكّي تُتُشْدِيلارْ *olar ikki tutuxdïlar* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى بىلەن) تۇتۇشتى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە يېپىشىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُتُشُورْ – تُتُشْماقْ *tutuxur - tutuxmaq*).

تُتُشْدِي tütüxdi تۇتۇشتى. اُلْ مَنكا كَيِكْ تُتُشْدِي// *ol maŋa kəyik tütüxdi* — ئۇ ماڭا كېيىك تۇتۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تۇتۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلارْ اِكّي تُتُشْدِيلارْ *olar ikki tütüxdilər* — 117 II

ئۇ ئىككىسى جاڭجاللىشىپ قالدى. سۆزنىڭ ئەسلى ئاۋۋالقىسى.(تُتُشُورْ- تُتُشْماكْ tütüxür - tütüxmək).

تِتِشْدِي titïxdï تىتىشتى. اُلْ مَنكا يُونكْ تِتِشْدِي *ol maŋa yuŋ titïxdï* — ئۇ ماڭا يۇڭ تىتىشىپ بەردى. تىتىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىككى كىشى بىر - بىرىنىڭ كىيىمىنى يىرتىشسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِتِشُورْ – تِتِشْماقْ titïxur – titïxmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُشُبْ اُرْشُرْ اُتْرا تُونْ تِتِشُورْ

sökü̈xü̈p urxur otra ton titïxur

سۆكۈشۈپ (تىللىشىپ) ئۇرۇشار، ئاردا تون تىتىلار.

يەنى سۆكۈشۈشتىن ئۇرۇش چىقىپ، ئاردا چاپان يىرتىلىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى سۆكۈشۈش، تىللىشىشتىن ئۆزىنى تارتىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَتِشْدِي satïxdï سېتىشتى. اُلْ مَنكا تَقارْ سَتِشْدِي *ol maŋa tavar satïxdï* — ئۇ ماڭا مال سېتىشىپ بەردى. سېتىشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتِشُورْ – سَتِشْماقْ satïxur – satïxmak). // II 118

قَتِشْدِي katïxdï قېتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَلْقانْقا ياغْ قَتِشْدِي *ol mənïŋ birlə talkanka yaoŋ katïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تالقانغا ياغ قېتىشىپ باقتى. قېتىش (قوشۇش)تا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ[1] (قَتِشُورْ – قَتِشْماقْ katïxur - katïxmak).

كَتِشْدِي kətixdi كېتىشتى، ئايرىلىشتى. اُلارْ بِرْ اِكِنْدِيدِينْ كَتِشْدِي *olar bir ikindidin kətixdi* — ئۇلار بىرى ئىككىنچىسىدىن ئايرىلدى، يەنى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىشتى (كَتِشُورْ – كَتِشْماكْ kətixür - kətixmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 313

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى ئەسلىي تېكىستكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەرەبچە «اُلَباراة — بەسلىشىش» سۆزى بىلەن « اَعانَنِ — ياردەملىشىش» سۆزىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان. بىز تۈزەپ تەرجىمە قىلدۇق.

يَرَغْ بُلُبْ يَغُشْدِي yaraq bulup yaqïxdï [پۇرسەت تېپىپ يېغىلاشتى،
اَرْتُقْلُقِنْ سُكُشْدِي ortaklïkïn① sökïxdi ئورتاقلىقنى بۇزۇشتى.
قُلُنْ قَبُبْ كَتِشْدِي qulun qapup kətixdi قۇلۇننى بۇلاپ كېتىشتى،
سُرْدا مَنِكْ قُويُمِي// sürdi② mənïŋ qoyumï سۈرۈپ كەتتى قويۇمنى.] II 119

پايدا ئالغاندىن كېيىن، بىرمۇنچە نەرسىلىرىنى يوشۇرۇۋالغان شېرىك توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ پۇرسەت تېپىپ قۇلۇنۇمنى ئوغرىلاپ كەتتى، شېرىكچىلىكنى بۇزدى، قويلىرىمنى ھەيدەپ كەتتى، مەندىن ئايرىلدى.

لِقِنْ لِكِنْ likin lïkïn بۇلار «بىلەن» مەنىسىدىكى قوشۇمچىلار بولۇپ، «ل – *l*» ھەرپى
بەزىدە//كەسرە، بەزىدە زەممە بىلەن كېلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزىدە ئەرەبچىدىكى II 120
ۋاستىچى باغلىغۇچى مەنىسىدە كېلىدىغان «ب» ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: « بِلِكِنْ اُلُغْلُقَّا تَكْدِمْ *bilikligin*③ *uluqlukka təgdim* — بىلىملىك بولۇش بىلەن ئۇلۇغلۇققا ئېرىشتىم»، «اَذْكُولُكُنْ كَلْ اِيسِزْلِكِنْ كَلْمَا *əzgülükün kəl əsizlikin kəlmə* — ياخشىلىق بىلەن كەل، يامانلىق بىلەن كەلمە».

بۇ ئىككى قوشۇمچىدا «ق – *q*» ئاساسىي ھەرپ بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، پەقەت تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىلا «ق – *q*» نىڭ ئورنىغا «ك – *k*» كېلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ قوشۇمچىلار ئۇلانغان سۆزلەردە (قوشۇمچىدىن ئىلگىرى كەلگەن بوغۇمدا) زەممە بولسا «ل – *l*» ھەرپى زەممە بىلەن، كەسرە ياكى ساكىن كەسرە بىلەن كېلىدۇ.

بِجِشْدِي piqïxdï پىچىشتى، كېسىشتى، تىلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يغَاجْ بِجِشْدِي
ol mənïŋ birlə yïoqaq piqïxdï —// ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ كېسىشىپ باقتى، II 121

---

① بۇ مىسرادىكى «اَرْتُقْلُقِنْ» سۆزىدىن ھېچقانداق مەنە چىقمىغانلىقتىن، بىسىم ئاتالاي ئۇنى «*ortaklïkïn*» دەپ تۇزەتكەن. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ مەنىسىنى «شېرىكچىلىك» دەپ ئىزاھلىغان.

② بۇ مىسرادىكى «سُرْدا» سۆزىنىمۇ بىسىم ئاتالاي خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «*sürdü* سُرْدُ» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھلىغان، بىز بۇلارنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

③ بۇ سۆز بۇ يەردە «بِلِكِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردە گەپ «لِقِنْ»، «لِكِنْ» قوشۇمچىسى ئۈستىدە كېتىپ بارىدۇ، يازما نۇسخىنىڭ يان ھاشىيىسىدە بۇ سۆز «بِلِكْلِكِنْ *bilikligin*» دەپ تۇزىتىلگەن. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كېسىشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِجِشُورْ - بِجِشْماقْ *pïqïxur - pïqïxmaq*). ئىككى ئادەم ئايرىلىشىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُوجُشْدِي süqüxdi چۈچۈكلەشتى، چۈچۈدى، سُوجُشْدِي نَانْكْ *süqüxdi nəŋ* — نەرسە چۈچۈكلەشتى (سُجِشُورْ - سُجِشْماكْ *süqixür - süqixmək*)[1].

سَجِشْدِي səqixdi چېچىشتى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ سَجِشْدِي *ol maŋa yarmaq səqixdi* — ئۇ ماڭا يارماق چېچىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چېچىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِشُورْ - سَجِشْماكْ *səqixür - səqixmək*).

سُجُشْدِي suquxdï چۆچۈشتى، ئىرغىشتى، سەكرەشتى. اَتْ لارْ قَمُغْ سُجُشْدِي *atlar ḳamuoq suquxdï* — ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئۇركۈپ//سەكرەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجُشُورْ - سُجُشْماقْ *suquxur - suquxmaḳ*). II 122

قَجِشْتِي ḳaqïxtï قېچىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْدِنْ قَجِشْتِي *olar bir birdin ḳaqïxtï* — ئۇلار بىر - بىردىن قېچىشتى (قَجِشُورْ - قَجِشْماقْ *ḳaqïxur - ḳaqïxmaḳ*).

قُجُشْدِي ḳuquxdï قۇچاقلاشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا قُجُشْدِي *ol mənïŋ birlə ḳuquxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇچاقلاشتى (قُجُشُورْ - قُجُشْماقْ *ḳuquxur - ḳuquxmaḳ*).

كَجِشْتِي kəqixti كېچىشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا سُوقْ كَجِشْتِي *ol mənïŋ birlə suv kəqixti* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇ كېچىشىپ باقتى// (كَجِشُورْ - كَجِشْماكْ *kəqixür - kəqixmək*). 314

كُجَشْدِي küqəxdi كۈچەشتى، تالاشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ كُجَشْدِي *olar ikki tavar küqəxdi* — ئۇ ئىككىسى بەسلىشىپ مال تالاشتى. تالىشىشتا يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُجَشُورْ - كُجَشْماكْ *küqəxür - küqəxmək*).

بُذُشْدِي büżüxdi بىيلەشتى، ئۇسسۇل ئويناشتى. اُغْلانْ بُذُشْدِي *oŋlan büżüxdi* — بالىلار سەكرەپ ئويناشتى// (بُذُشُورْ - بُذُشْماكْ *büżüxür - büżüxmək*). II 123

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ج - *q*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا، كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ زەممىلىك كېلىشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

بُذُشْدِي bużuxdï ئاجراشتى، ئاجرىدى. بُذُشْدِي نەرسە (ئىككى پۈتۈن كېرەك ئاجراتقاندەك) ئاجرىدى (بُذُشُورْ - بُذُشْماقْ *bużuxur - bużuxmaḳ*). — *bużuxdï nəŋ*

تِذِشْدِي tïżïxdï تىيىشتى، چەكلەشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ تِذِشْدِي (تِذِشُورْ - تِذِشْماقْ *tïżïxur - tïżïxmaḳ*). — *olar bir birig tïżïxdï*

قَدِشْدِي ḳadïxdï قېيىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا تُونْ قَدِشْدِي (قَدِشُورْ[1] - قَدِشْماقْ *ḳadïxur - ḳadïxmaḳ*). — *ol maŋa ton ḳadïxdï* — ئۇ ماڭا كىيىم قېيىشىپ بەردى

قِدِشْدِي ḳïdïxdï جىيەكلىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْكْ قِدِشْدِي *ol maŋa bərk ḳïdïxdï* — ئۇ ماڭا بۆك جىيەكلىشىپ بەردى. ئايلانمىسى بار نەرسىنىڭ چۆرىسىنى تىكىپ چىقىشتا ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ// 124 II شۇنداق دېيىلىدۇ (قِدِشُرْ - قِدِشْماقْ *ḳïdïxur - ḳïdïxmaḳ*).

قُدُشْدِي ḳoduxdï قويۇشتى، تاشلاپ قويۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا اِيْش قُدُشْدِي *olar bir birgə ïx ḳoduxdï* — ئۇلار بىر- بىرگە ئىش قويۇشتى، يەنى بىر - بىرگە ئىشىنىپ، ئىشنى قويۇپ قويۇشتى (قُدُشُورْ - قُدُشْماقْ *ḳoduxur - ḳoduxmaḳ*).

كُدُشْدِي küdüxdi كۈتۈشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ كُدُشْدِي *olar bir birig küdüxdi* — ئۇلار بىر - بىرىنى كۈتۈشتى (كُدُشُورْ - كُدُشْماكْ *küdüxür - küdüxmək*).

بَرِشْدِي barïxdï بېرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَرِشْدِي *olar bir birgə barïxdï* — ئۇلار بىر - بىرىنىڭكىگە بېرىشتى (بَرِشُورْ - بَرِشْماقْ *barïxur - barïxmaḳ*). بېرىشىپ تۇرغان ياكى بېرىشتا بەسلەشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُشْدِي bürüxdi بۇرۇشتى ~ پۇرۇشتى، پۇرۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْما بُرُشْدِي *ol maŋa bürmə bürüxdi* — ئۇ ماڭا پۇرمە (لېپەز) پۇرۇشۇپ بەردى. تېرە خالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى پۇرۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ 125 II //(بُرُشُورْ - بُرُشْماكْ *bürüxür - bürüxmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى (قَدِشُرْ) يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

بُرُشْدِي buruxdï پۈرلەشتى، قورۇلدى. بُرُشْدِي نانْكْ *buruxdï nəŋ* —— نەرسە پۈرلەشتى،
يەنى چىراي تۈرۈلگەنگە ئوخشاش پۈرلەشتى// (بُرُشُور - بُرُشْماقْ 315
buruxur - buruxmaq).

بَرِشْدِي bərixdi بەرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا قِيزْ بَرِشْدِي *olar bir birgə kïz bərixdi* —— ئۇلار بىر - بىرىگە قىز بەرىشتى. ئىككى كىشى بىر - بىرىگە بىر نەرسە بەرىشسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (بَرِشُورْ - بَرِشْماكْ *bərixür - bərixmək*).

تُرُشْدِي turuxdï تەك تۈرۈشتى، قارشى تۇردى. كِچِكْ اُلُغْ بِرْلا تُرُشْدِي *kiqik uluoq birlə turuxdï* —— كىچىكلەر چوڭلار بىلەن تەك تۈرۈشتى، تالاش - تارتىشتا تەك تۇردى (تُرُشُورْ - تُرُشْماقْ *turuxur - turuxmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِچِكْ اُلُغْ قا تُرُشْماسْ قِرْغُوىْ سُنكْقُرْقا قَرِشْماسْ

kiqik uluoqka turuxmas kïroquy soŋkurka karïxmas

كىچىكلەر چوڭلارغا تەك تۇرالماس، قۇرغۇي شۇڭقارغا قارشى چىقالماس.

يەنى قۇرغۇي شۇڭقار بىلەن ئېلىشالمىغاندەك، كىچىكلەر ھەرقانچە غەيرەتلىك بولسىمۇ، چوڭلارغا تەك تۇرالمايدۇ. چۈنكى، چوڭلارنىڭ ھىيلىسى ۋە تەدبىرى كۆپ بولىدۇ.// II 126

تِرَشْدِي tirəxdi تىرەشتى، تىركەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تِرَشْدِي *ol mənïŋ birlə tirəxdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن تىركەشتى . ھەرقانداق نەرسىنى تىرەشتە ۋە دەرۋازىنى دەم بىلەن تىرەپ بېكىتىشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (تِرَشُورْ - تِرَشْماكْ *tiraxür - tiraxmək*).

تُرُشْدِي türüxdi تۇرۇشتى، تۇرتەكلەشتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ تُرُشْدِي *ol maŋa bitik türüxdi* —— ئۇ ماڭا كىتاب تۇرۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُشُورْ - تُرُشْماكْ *türüxür - türüxmək*). تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ.

تِرِشْدِي tərixdi تېرىشتى، تېرىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا يِمِشْ تِرِشْدِي *ol maŋa yəmix tərixdi* —— ئۇ ماڭا يېمىش (مېۋە) تېرىشىپ بەردى. ھەرقانداق

نەرسىنى تېرىش - توپلاشتا ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِشُورْ – تَرِشْماكْ tərixür - tərixmək).

تِرَشْدِي tirəxdi تىرەجىدى. يِلْقِي تُيَغِنْ تِرَشْدِي *yïlqï tuyaqïn tiraxdi* — ئات تۇيىقىنى تىرەپ تۇرۇۋالدى، يەنى ئات تىقىنچىلىقتىن ماڭماي تىرەجەپ تۇرۇۋالدى// 127 II (تِرَشُورْ – تِرَشْماكْ tiraxür - tiraxmək).

سَرِشْدِي sarïxdï ئوراشتى، يۆگەشتى. اُلْ مَنكا سُقْلُقْ سَرِشْدِي *ol maŋa suvluq sarïxdï* — ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى يۆگەش ياكى تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرِشُورْ – سَرِشْماقْ sarïxur - sarïxmaq).

سُرُشْدِي soruxdï شوربىدى، ئىچىۋالدى. تُونْ تارِكْ سُرُشْدِي *ton tarïg soruxdï* — كىيىم تەرنى ئىچىۋالدى (سُرُشُورْ – سُرُشْماقْ soruxur - soruxmaq).

سُرِشْدِي surïxdï سۈرلەشتى، سۈرلۈك تۈسكە كىردى. اَنِكْ يُوزِي سُرِشْدِي *anïŋ yüzi surïxdï* — ئۇنىڭ يۈزى سۈرلەشتى (يەنى سۈرلۈك تۈسكە كىردى) (سُرِشُورْ – سُرِشْماقْ surïxur - surïxmaq).

سِرِشْدِي sïrïxdï شىرىشتى. قِيزْ اَناسِنكا//كِذِزْ سِرِشْدِي *kïz anasïŋa kïžiz sïrïxdï* — 316 قىز ئانىسىغا كىگىز شىرىشىپ بەردى، يەنى تۈركمەن كىگىز ئۆيلىرىنىڭ يوپۇق ۋە پەردىلىرىنى شىرىشتا ئانىسىغا ياردەملەشتى (سِرِشُورْ – سِرِشْماقْ sïrïxur - sïrïxmaq).// 128 II

سُرُشْدِي sürüxdi سۈرۈشتى، سۈركەشتى، قوغلاشتى: سۈرۈشتۈردى. اَذْغِرْ قِسْراقْ بِرْلا سُرُشْدِي *ažqïr kïsraq birlə sürüxdi* — ئايغىر بايتال بىلەن سۈركەشتى، يەنى بايتالنى چىشلەپ ئويناشتى. ئايغىر بايتالغا چاپماقچى بولغاندا شۇنداق قىلىدۇ. اُلْ مَنكْ بِرْلا سُرُشْدِي *ol mənïŋ birlə sürüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوغلاشتى. اُلْ اَنْدا اَلِمِنْ سُرُشْدِي *ol anda alïmïn sürüxdi* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئېلىشىنى سۈرۈشتۈردى، قەرزىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى (سُرُشُورْ – سُرُشْماكْ sürüxür - sürüxmək).

قَرِشْتِي kˌarïxtï كىرىشتى، قېرىشتى. بُرِي تِيشِي قَرِشْتِي *bœri tïxï kˌarïxtï* — بۆرىنىڭ چىشى كىرىشتى. بۆرە ئايدا بىر ھەپتە ھېچنېمە يېمەي، ھاۋا

يۈتىدۇ، شۇ چاغدا ئۇنىڭ چىشى كىرىشىپ قالىدۇ. تُنْ كُنْ بِرْلا قَرِشْدِي[1] *tün kün birlə qarïxdï* —— تۈن كۈن بىلەن قېرىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // II 129

يايْ قِشْ بِلا قَرِشْتِي *yayqïx bilə qarïxtï* [ياز قىش بىلەن قېرىشتى،

اَرْدَمْ ياسِنْ قُرِشْتِي *ərdəm yasïn qurïxtï* ئەردەم ياسىنى قۇرۇشتى.

جَرِكْ تُتُبْ كُرَشْتِي *qərik tutup kürəxti* چېرىك تۇتۇپ كۆرەشتى،

اُقْتاغَلِي اُتْرُشُورْ *oqtaoqalï utruxur* ئوقلاشقىلى تاس قالدى.]

ياز قىش بىلەن قېرىشتى، ئۇلار ھۈنەر ياسىنى قۇرۇپ، بىر- بىرى بىلەن سەپ تارتىپ كۆرەش قىلدى، بىر - بىرىنى ئوققا تۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.

قَرِشْتِيلارْ qarïxtïlar قېرىشتى، قارشىلاشتى؛ قارشى ئالدى. اِكّي بَكْلارْ قَرِشْتِيلارْ *ikki bəglər qarïxtïlar* —— ئىككى بەگ قېرىشتى، قارشىلىشىپ ئۇرۇشتى. اُلْ مَنكا // يُولْدا قَرِشْتِي *ol maŋa yolda qarïxtï* —— ئۇ ماڭا يولدا ئالدىمغا چىقتى II 130 (قَرِشُورْ – قَرِشْماقْ *qarïxur - qarïxmaq*).

قُرُشْتِي quruxtï قۇرۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْتِي *ol mənïŋ birlə ya quruxtï* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشۇپ باقتى. قۇرۇشتا يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ *quruxur - quruxmaq*).

قُرُشْدِي quruxdï قۇرۇدى. اَتْماكْ قَمُغْ قُرُشْدِي *ətmək qamuoq quruxdï* —— نان پۈتۈنلەي قۇرۇدى، يەنى نانىڭ ھەممە يېرى قۇرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ *quruxur - quruxmaq*).

قُرُشْتِي qoruxtï قورۇشتى، قوغداشتى. اُلْ مَنكا قُرُغْ قُرُشْتِي *ol maŋa qoruoq qoruxtï* —— ئۇ ماڭا قورۇق قوغدىشىپ بەردى (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ *qoruxur - qoruxmaq*)[2].

---

[1] «قَرِشْتِي»، «قَرِشْدِي» سۆزلىرىنىڭ ئىملاسى ئەسلىي تېكىستتە مۇشۇنداق ئىككى خىل يېزىلغان.

[2] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

317 **قِرِشْدِي** kˌirïxdï قىرىشتى. ئۇ ماڭا يەر قىرىشىدى *ol maŋa yər kˌirïxdï* —// قىرىشىپ بەردى. قىرىشتا// بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِرِشُورْ - قِرِشْماقْ *(kˌirïxur - kˌirïxmak*.

II 131 **كَرِشْدِي** kərixdi كېرىشتى، تارتىشتى. ئۇ ماڭا يىپ كېرىشىپ بەردى. كېرىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرِشُورْ - كَرِشْماكْ *kərixür - kərixmək*).

كَرِشْدِي kərixdi تارتىشتى، تالاشتى، تاكاللاشتى. ئۇ ئۇنىڭ بىلەن (بىرەر نەرسە ئۈستىدە) تارتىشتى، تالاشتى. ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تاكاللاشتى، يەنى گەپ تالاشتى (كَرِشُورْ - كَرِشْماكْ *kərixür - kərixmək*). *ol anïŋ birlə kərixdi* — *ol anïŋ birlə kərixdi*

كُرُشْدِي kərüxdi كۆرۈشتى، قاراشتى. ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. باشقا نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىنى كۆرۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُرِشُورْ - كُرِشْماكْ *kərixür - kərixmək*). *ol mənïŋ birlə kərüxdi* —

II 132 **كُرَشْدِي** kürəxdi كۆرەشتى. ئۇ ماڭا قار كۈرىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كۆرەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُرَشُورْ - كُرَشْماكْ *küräxür - küräxmək*). *ol maŋa kar küräxdi*// —

كِرِشْدِي kirixdi كىرىشتى. ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشقا كىرىشتە مېنىڭ بىلەن ئىشقا كىرىشىپ بەردى، يەنى ئۇ بىر ئىشقا بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِشُورْ - كِرِشْماكْ *kirixür - kirixmək*). *ol mənïŋ birlə ïxka kirixdi* —

بَزَشْدِي bəzəxdi بېزەشتى. ئۇ ماڭا بېزەكنى بېزىشىپ بەردى. بېزەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَزَشُورْ - بَزَشْماكْ *bəzəxür - bəzəxmək*). *ol maŋa bəzək bəzəxdi* —

بُزُشْدِي buzuxdï بۇزۇشتى. ئۇ ماڭا ئۆي بۇزۇشۇپ بەردى. بۇزۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُزُشُور - بُزُشْماقْ *buzuxur - buzuxmak*). *ol maŋa əv buzuxdï* —

تَزِشْدِي təzixdi تېزىشتى. ئالارْ اِكّــى تَزِشْــدِي *olar ikki təzixdi* — ئۇلار ئىككىسى تېزىشتى، بىــر - بىــرىدىن تېزىشــىپ كــەتتى (تَزِشُــــــورْ - تَزِشْــــــماكْ *təzixür - təzixmək*).

II 133

تُزُشْدِي tüzəxdi[1] تۈزلەشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ تُزُشْدِي *ol maŋa yər tüzəxdi* — ئۇ ماڭا يەر تۈزلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى تۈزلەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُزَشُورْ - تُزَشْماكْ *tüzəxür - tüzəxmək*).

تِزِشْدِي tizixdi تىزىشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا يِنْجُو تِزِشْدِي *ol mənin birlə yinqü tizixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇنچە تىزىشىپ باقتى. شېئىر- قوشاق ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ، بىرەر نەرسىنى تىزىش ئىشىدا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِزِشُورْ - تِزِشْماكْ *tizixür - tizixmək*).

قَزِشْدِي kazïxdï قېزىشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ قَزِشْــدِي *ol maŋa yər kazïxdï* —ئۇ ماڭا يەر قېزىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قېزىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَزِشْورْ - قَزِشْماقْ *kazïxur - kazïxmak*).

II 134

كَزِشْدِي kəzixdi كېزىشتى. اُلْ مَنكا[2] يِيرْ كَزِشْدِي *ol maŋa yər kəzixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يەر يۈزىنى كېزىشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن جاھان كېزىشىپ باقتى (كَزِشُورْ — كَزِشْماكْ *kəzixür - kəzixmək*).

كُزَشْتِي kөzəxti كۆچىلاشتى. اُلْ مَنكا اُوتْ كُزَشْتِي *ol maŋa ot kөzəxti* —ئۇ ماڭا ئوت كۆچىلىشىپ بەردى. ئوت كۆچىلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُزَشُورْ - كُزَشْماكْ *kөzəxür - kөzəxmək*).

318

بَسِشْدِي basïxdï بېسىشتى. اُلْ مَنكا اُيْما بَسِشْــدِي *ol maŋa oyma basïxdï* — ئۇ ماڭا پايپاقلىق بېسىشىپ بەردى، يەنى پايپاق قىلىنىدىغان تۇركىمەن كىگىزنى

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تُزُشْدِي *tüzüxdi*» شەكلىدە يېزىلسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «تُزَشُورْ - تُزَشْماكْ *tüzəxür - tüzəxmək*» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 268 - بەتتە «تُــزارْ *tüzar*» ۋە 308- بەتتە «تُزَرْدِي - تُزَرْماكْ *tüzərdi - tüzərmək*» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە بۇ جايدىكى مەستەر شەكلىنىڭ ئىملاسىنى، شۇنىڭدەك بۇ پېئىل تومۇرلىرىنىڭ مەنىسى بىر ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tüzəxdi*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «مَنْكا» ئەمەس «مَنِكْ بِرْلا *mənin birlə* مېنىڭ بىلەن» بولغان بولسا، توغرا بولاتتى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

بېسىشىپ بېردى. ھەرقانداق كۆپجۈپ چىققان، پوپاك نەرسىنى بېسىپ
135 II چىكداشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ //(بَسِشُورْ – بَسِشْماقْ basïxur - basïxmaq)·

بُسُشْدِي pusuxdï پىستىرما قويۇشتى. بَكْلارْ بُسُشْدِي bəglər pusuxdï — بەگلەر بىر - بىرىگە قارشى پىستىرما قويۇشتى (بُسُشُورْ – بُسُشْماقْ pusuxur - pusuxmaq).

سُسُشْدِي süsüxdi ئۈسۈشتى · اِكّى قُجْنىكارْ سُسُشْدِي ikki qoqŋar süsüxdi — ئىككى قوچقار ئۈسۈشتى (سُسُشُرْ – سُسُشْماكْ süsüxür - süsüxmək).

كَسِشْدِي kəsixdi كېسىشتى. اُلْ مَنكا يِغاجْ كَسِشْدِي ol maŋa yïoqaq kəsixdi — ئۇ ماڭا ياغاچ كېسىشىپ بەردى. كېسىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَسِشُورْ – كَسِشْماكْ kəsixür - kəsixmək).

كُسَشْدِي küsəxdi ئارزۇ قىلىشتى. اَرَنْ قَمُغْ تَقارْ كُسَشْدِي ərən qamuoq tavar küsəxdi — ھەممە ئادەم تاۋار (مال) ئارزۇ قىلىشتى. مال بىلەن پەخىرلىنىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُساشُورْ – كُسَشْماكْ küsəxür - küsəxmək)·

بُغُشْدِي booquxdï بوغۇشتى. اُلارْ اِكّي بُغُشْدِي olar ikki booquxdï —//ئۇلار ئىككىيلەن
136 II (بىر- بىرىنى) بوغۇشتى (بُغُشُورْ – بُغُشْماقْ booquxur – booquxmaq).

سَغِشْدِي saoqïxdï سېغىشتى. اُلارْ اِكّي سُوتْ سَغِشْدِي olar ikki süt saoqïxdï — ئۇلار ئىككىيلەن سۈت سېغىشتى، سۈت سېغىشتا بەسلەشتى. سېغىشتا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سَغِشُورْ – سَغِشْماقْ saoqïxur – saoqïxmaq).

سُغُشْدِي sooquxdï سوۋۇشقا باشلىدى. اُودْ سُغُشْدِي od sooquxdï — كۆن (ۋاقىت، ھاۋا) سوۋۇشقا باشلىدى (سُغُشُورْ – سُغُشْماقْ sooquxur - sooquxmaq).

تُقِشْدِي tüvixdi: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَتْ تُقِشْدِي ol mənin birlə at tüvixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) زىخقا گۆش ئۆتكۈزۈشتى. زىخقا گۆش ئۆتكۈزۈشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُقِشُورْ – تُقِشْماكْ tüvixür - tüvixmək).

سَقَشْدِي savaxdï ساۋاشتى، ئۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي سَقَشْدِي olar ikki savaxdï — ئۇلار ئىككىيلەن ئۇرۇشتى. ئوغۇزچە (سَقَشُورْ – سَقَشْماقْ savaxur - savaxmaq).

II 137 **سَقِشْدى** səvixdi سۆيۈشتى، ياخشى كۆرۈشتى. ئالار ئىككىلەن سۆيۈشتى، بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشتى (سَقِشُورْ - سَقِشْماكْ *səvixür - səvixmək*).

319 **سُقِشْدِى** suvïxdï سۈيۈلۈپ كەتتى، بوشاپ كەتتى. يُغُرْمِشْ اُونْ سُقِشْدِى *yuqurmïx un suvïxdï* — // يۇغۇرۇلغان خېمىر سۈيىنىڭ كۆپلۈكىدىن بوشاپ كەتتى. ھەرقانداق سۈيۇق نەرسە سۈنىڭ جىقلىقىدىن سۈيۈلۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقِشُورْ - سُقِشْماقْ *suvïxur - suvïxmak*).

سُقَشْدِى suvaxdï سۇۋاشتى. اُلْ مَنكا اَقْ سُقَشْدِى *ol maŋa əv suvaxdï* — ئۇ ماڭا ئۆي سۇۋىشىپ بەردى. سۇۋاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقَشُورْ - سُقَشْماقْ *suvaxur - suvaxmak*).

قَقُشْدِى kˌavuxdï قوۋۇشتى. اَرْكَكْ تَشِيقا قَقُشْدِى *ərkək tïxïka kˌavuxdï* — ئەركەك خوتۇنغا قوۋۇشتى، يەنى ئۆيلەندى. بۇ سۆز ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىگە ئۇلىنىشى ياكى باغلىنىشى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن: «قَداشْ قَداشْقا قَقُشْدِى *kˌadax kˌadaxka kˌavuxdï* — // قاياش قاياشقا قوۋۇشتى» دېگەنگە II 138 ئوخشاش. ئىككى خان ئارىسىدا يارىشىش ئۈچۈن بولغان ئۇچرىشىشنى «قَقْشُتْ *kˌavxut*» دېيىش شۇنىڭدىن ئىبلىنغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغْ تاغْقا قَقُشْمَاسْ كِشِي كِشِيكا قَقُشُوْر

taoŋ taoŋkˌa kˌavuxmas kixi kixigə kˌavuxur

تاغ تاغقا قوۋۇشماس، ئادەمگە قوۋۇشۇر.

(قَقُشُورْ - قَقُشْماقْ *kˌavuxur - kˌavuxmak*). بۇ سۆزدىكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان «ف - *v*» (يەنى «ف - *v*») نى «و - ۋاۋ» غا ئالماشتۇرسىمۇ بولىدۇ.

قُقُشْدِيلارْ kˌovuxdïlar قوغلاشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِ يِنِ قُقُشْدِيلارْ *olar bir ikindini kˌovuxdïlar* — ئۇلار بىر - بىرىنى قوغلاشتى (قُقُشُورْ - قُقُشُماقْ *kˌovuxur - kˌovuxmak*).

بَقِشْدِي bakˌïxdï بېقىشتى، قاراشتى. ئۇلارْ بِيرْ بِيرْكا بَقِشْدِي *olar bir birgə bakˌïxdï* — ئۇلار بىر - بىرىگە بېقىشتى، يەنى ئۇلار بىر - بىرىگە قىيا باقتى (بَقِشُورْ — بَقِشْماقْ *bakˌïxur - bakˌïxmakˌ*).

تُقُشْتِي tokˌuxtï ئۇرۇشتى، توقۇنۇشتى. بَكْلارْ تُقُشْتِي // *bəglər tokˌuxti* — 139 II بەگلەر توقۇنۇشتى، ئۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُقِشُور - تُقِشْماقْ *tokˌïxur - tokˌïxmakˌ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُجِي تَنكِي تُقِشْتِي — *küqi təŋi tokˌïxtï*

اُغُشْ قُونُمْ اُقُشْتِي — *oqux konum okˌuxtï*

جَرِكْ تَبا يَقِشْتِي — *qərik taba yakˌïxtï*

بِرْكا كَلِبْ اُجْ اُتارْ — *birgə kəlip oq utar*

[كۇچى يەتكۈچە توقۇنۇشتى،

ئۇرۇق- جەمەتىنى چاقىرىشتى.

چېرىك تەرەپكە يېقىنلاشتى،

بىللە كېلىپ ئۆچ ئالار.]

بىر كىشى تەرىپلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: كۇچىنىڭ بارچە ئۇرۇشتى، پۇتۇن ئۇرۇق- ئايمىقىنى چاقىرىپ، سەپكە يېقىنلىشىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى، ھەممەيلەن توپلىنىپ كېلىپ ئۆچ ئالماقچى.// 140 II

تِقِشْتِي tïkˌïxtï تىقىلىشتى. كِشِي اَقْدا تِقِشْتِي *kixi əvdə tïkˌïxtï* — كىشىلەر ئۆيگە تىقىلىشتى، تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى (تِقِشُورْ - تِقِشْماقْ *tïkˌïxur - tïkˌïxmakˌ*).

جَقِشْدِي qakˌïxdï چېقىشتى. اُلْ مَنكا چَقْماقْ جَقِشْدِي *ol maŋa qakˌmakˌ qakˌïxdï* — ئۇ ماڭا چاقماق چېقىشىپ بەردى. چېقىشتا بەسلىشىكمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جَقِشُورْ - جَقِشْماقْ *qakˌïxur - qakˌïxmakˌ*).

جِقِشْدِي qïk¸ïxdï چىقىشتى. ئالار ئىككى ئادەن جِقِشْتِي *olar ikki ədin qïk¸ïxdï* —— ئۇلار ئىككىسى ئۆيدىن چىقىشتى، يەنى ئۆيدىن چىقىشتا بەسلەشتى. چىقىشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جِقِشُورْ – جِقِشْماقْ *qïk¸ïxur - qïk¸ïxmak*).// 320

سُقُشْدِي sok¸uxdï سوقۇشتى. ئالْ مَنكا تُوزْ سُقُشْتِي *ol maŋa tuz sok¸uxdï* —— ئۇ ماڭا تۇز سوقۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سوقۇش - يانجىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سُقُشُورْ – سُقُشْماقْ *sok¸uxur - sok¸uxmak*).

سِقِشْدِي sïk¸ïxdï سىقىشتى. ئالْ مَنكا اُزُمْ سِقِشْدِي// *ol maŋa üzüm sïk¸ïxdï* —— ئۇ ماڭا ئۈزۈم سىقىشىپ بەردى. بىرەر نەرسىنى سىقىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ[1] شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقِشُورْ – سِقِشْماقْ *sïk¸ïxur - sïk¸ïxmak*). كِشِي سِقِشْدِي *kixi sïk¸ïxdï* —— كىشىلەر سىقىلىشىپ كەتتى، يەنى قىستىلىشىپ كەتتى. II 141

قَقِشْدِي k¸ak¸ïxdï قېقىشتى، ئاچچىقلاندى. اَرَنْ قَمُغْ قَقِشْدِي *ərən k¸amuq k¸ak¸ïxdï* —— كىشىلەر بىر - بىرىگە ئاچچىقلاندى، بىر - بىرىنى (چەتكە) قېقىشتى.

قَقِشْدِي k¸ak¸ïxdï قېقىشتى، ئۈرۈشتى. ئالار اِكّي بَشْرا قَقِشْدِي *olar ikki baxra k¸ak¸ïxdï* —— ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) بېشىغا ئۈرۈشتى (قَقِشْورْ – قَقِشْماقْ *k¸ak¸ïxur - k¸ak¸ïxmak*).

بَكِشْدِي bəkixdi بېكىشتى، بېكىدى، چىڭدى. بَكِشْدِي نانْكْ *bəkixdi nəŋ* —— نەرسە بېكىدى، چىڭدى (بَكُوشُرْ// – بَكِشْماكْ *bəkixür*[2] *- bəkixmək*). II 142

بُكُشْدِي büküxdi بۈكۈشتى ~ پۈكۈشتى. ئالْ مَنكا تالْ بُكُشْتِي *ol maŋa tal büküxdi* —— ئۇ ماڭا تال پۈكۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكُشُورْ – بُكُشْماكْ *bükü̈xür - bükü̈xmək*). بۇ سۆز قاتتىق «ك – *k*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

---

[1] بۇ يەردىكى ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە « اَلْمُبَارَاة —— بەسلىشىش» سۆزىنىڭ ئورنىغا « اَلِاعْانَــه —— ياردەملىشىش» سۆزى يېزىلىپ قالغان. بەسلىشىش مەنىسى ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بۇ سۆز «اَلْمُبَارَاة» بولۇپ كەلگەچكە، بىز تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَكُوشُرْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «ك – *k*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ، «*bəkixür*» دەپ ئالدۇق.

بُكُشْدِي bөgüxdi بۆگۈشتى، توسۇشتى. اُلْ مَنكا سُوڤْ بُكُشْدِي *ol maŋa suv bөgüxdi* —— ئۇ ماڭا سۇ بۆگۈشۈپ بەردى. سۇ بۆگۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُشُورْ – بُكُشْماكْ *bөgüxür - bөgüxmək*).

تَكِشْدِي təgixdi تېگىشتى، ئۇچراشتى. اُلارْ اِكّي بَكْكا تَكِشْدِي *olar ikki bəgkə təgixdi* —— ئۇلار ئىككىسى بەگكە ئۇچراشتى، يەنى بەگنىڭ ئالدىغا دەۋالىشىپ باردى.

143 II تَكِشْدِي təgixdi تېگىشتى، تەگدى. مَنِكْ اَلِكِمْ تَرُسْقا تَكِشْدِي // *mənin əlikim taruskа təgixdi* —— مېنىڭ قولۇم تورۇسقا تەگدى (تَكِشُورْ – تَكِشْماكْ *təgixür - təgixmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

مُوشْ يَقْرِيقا تَكِشْماسْ اَيُرْ كِشِي نَنكِي يَرَشْماسْ

mux yaqrïqa təgixməs ayur kixi nəŋi yaraxmas

مۇشۇك قوزۇقتىكى چاۋا ياغقا تېگەلمەي، كىشىنىڭ مېلى (ماڭا) ياراشماس دەر.

بۇ ماقال تىلىگەن نەرسىسگە ئېرىشەلمەي قالغاندا، ئۇ نەرسە ماڭا لازىم ئەمەس، دەيدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تُكُشْدِي tügüxdi تۈگۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُكُونْ تُكُشْدِي *ol mənin birlə tügün tügüxdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) تۈگۈن تۈگۈشتى. تۈگۈشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (تُكُشُورْ – تُكُشْماكْ *tügüxür - tügüxmək*).

تُوكُشْدِي təgüxdi يانجىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُوزْ تُوكُشْدِي *ol mənin birlə tuz təgüxdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن تۇز يانجىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە يانجىشتا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُوكُشُرْ – تُكُشْماكْ *təgüxür – təgüxmək*).

144 II تِكِشْتِي tikixti تىكىشتى. اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْتِي // *ol maŋa ton tikixti* —— ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكِشُورْ – تِكِشْماكْ 321 *tikixür - tikixmək*).[1]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

تىكىشْدى tügixdi تۈگىۈشتى، تۈرۈشتى. اُلْ مَنكا تُرْماكْ[1] تىكىشْدى *ol maŋa türmək tügixdi* — ئۇ ماڭا تۈرمەل تۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*tügixür - tügixmək* تىكىشُورْ - تىكىشْماكْ)[2]

تُكُشْدى tөgüxdi سوقۇشتى، سوقۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا تَرِغْ تُكُشْدى *ol maŋa tarïoq tөgüxdi* — ئۇ ماڭا ئاشلىق سوقۇشۇپ بەردى. بۇغداي دانلىرىنى سوقۇپ چۇشۇرۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۇ تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ//سۆز ئىشلىتىلىدۇ[3] (*tөgüxür - tөgüxmək* تُكُشُورْ - تُكُشْماكْ). II 145

جَكِشْدى qəkixdi چېكىشتى. اُلْ مَنكا جِكِكْ جَكِشْدى *ol maŋa qəkik qəkixdi* — ئۇ ماڭا چېكىت چېكىشىپ بەردى. چېكىت چېكىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*qəkixür - qəkixmək* جَكِشُورْ - جَكِشْماكْ).

سِكِشْدى sikixdi سىكىشتى. اَرْ اُراغُتْ بِرْلا سِكِشْدى *ər uraoqut birlə sikixdi* — ئەر خوتۇن بىلەن سىكىشتى. بۇ سۆز جىنسىي مۇناسىۋەت قىلغۇچى (ئەر بىلەن ئايالنىڭ) ھەر ئىككىلىسىگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (*sikixür - sikixmək* سِكِشُورْ - سِكِشْماكْ).

سُكُشْدى söküxdi سۆكۈشتى، تىللاشتى. اُلارْ اِكّي سُكُشْدى *olar ikki söküxdi* — ئۇلار ئىككىسى تىللاشتى (*söküxür - söküxmək* سُكُشُورْ - سُكُشْماكْ).

سُكُشْدى söküxdi سۆكۈشتى. اُلْ مَنكا تُونْ سُكُشْدى *ol maŋa ton söküxdi* — ئۇ ماڭا تون سۆكۈشۈپ بەردى.// ئۇي ۋە باشقا نەرسىلەرنى بۇزۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*söküxür - söküxmək* سُكُشُورْ - سُكُشْماكْ). سۆكۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. II 146

---

[1] بىزچە، بۇ يەردە كەلگەن ئىككى «تُرْماكْ» سۆزىنىڭ بىرى ئارتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «تكِشْدى، تكِشُورْ، تكِشْماكْ» سۆزلىرىدىكى «ت - *t*» ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان، بىز بۇ سۆزنى تۈرمەل، چۆچۈرە، مانتا تۆگۈشتىكى «تۆگمەك» پېئىلى دەپ تونۇپ، « *tügixdi* » دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] ئاپتور بۇ يەردە «تۆكۈش» بىلەن «تۆگۈش (سوقۇش)» دېگەن مەنىنىڭ يېزىقتا «تُكُشْدى» دېگەن بىرلا شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

بِلِشْدِي bilixdi بىلىشتى، تونۇشتى. ئۇ مَنِڭْ بِرْلا بِلِشْدِي *ol mənin birlə bilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تونۇشتى (بِلِشُورْ – بِلِشْماكْ *bilixür - bilixmək*).

بُلُشْدِي buluxdï تېپىشتى، تېپىۋېلىشتى. ئالارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ بُلُشْدِي *olar ikki bir birig buluxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى تېپىشتى (بُلُشُورْ – بُلُشْماقْ *buluxur - buluxmaq*).

بُلُشْدِي boluxdï بولۇشتى. اُلْ مَنكا بُلُشْدِي *ol maŋa boluxdï* — ئۇ ماڭا بولۇشتى، ماڭا يان باستى، ماڭا زىتلاشقان كىشى بىلەن مېنى دەپ ئېيتىشتى (بُلُشُورْ – بُلُشْماقْ *boluxur - boluxmaq*).

تَلِشْدِي təlixdi تېشىشتى. ئالارْ اِكّي تامْ تَلِشْدِي *olar ikki tam təlixdi* — ئۇلار ئىككىسى تام تېشىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە بىرەر نەرسىنى تېشىشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلِشُورْ – تَلِشْماكْ *təlixür - təlixmək*).

تِلِشْدِي tilixdi تىلىشتى. اُلْ مَنكا يَرِنْداقْ تِلِشْدِي *ol maŋa yarïndaq tilixdi*// — ئۇ ماڭا 147 II
يېرىنداق[1] (قېيىش) تىلىشتى، تىلىشىپ بەردى. تىلىشتا ياكى يېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِلِشُورْ – تِلِشْماكْ *tilixür - tilixmək*).

تَلَشْدِي tiləxdi تىلەشتى، ئىزدەشتى. اُلْ مَنِڭْ بِرْلا نَانْكْ تَلَشْدِي *ol mənin birlə nəŋ tiləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن نەرسە تىلەشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن يېتكەن نەرسىنى تەلەپ قىلىشتا، ئىزدەشتە بەسلەشتى (تِلاشُورْ – تَلَشْماكْ *tiləxür - tiləxmək*).

جَلِشْدِي qalïxdï چاك كەتتى، ئاجرىدى. قَبُغْ جَلِشْدِي *kapuq qalïxdï* — ئىشىك چاك كەتتى. تەڭنىڭ يېرىقى ياكى ئېگەر ياپىسالىرى ئاجراپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (جَلِشُورْ – جَلِشْماقْ *qalïxur - qalïxmaq*). 322

جَلِشْدِي qalïxdï چېلىشتى. اُلْ مَنِڭْ بِرْلا جَلِشْدِي *ol mənin birlə qalïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى// (جَلِشُورْ – جَلِشْماقْ *qalïxur – qalïxmaq*)[2]. 148 II

---

[1] «يېرىنداق» سۆزى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدە ھازىر «تاسما، قېيىش» مەنىسىدە ئەمەس، «يېرىلغان ياغاچ پارچىسى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

جِلَشْدِي qïlaxdï نەملەشتى، شىيلاشتى. ئُلْ مَنكا ئُتْ جِلَشْدِي *ol maŋa ot qïlaxdï* — ئۇ ماڭا ئوت (ھەلەپ) نەملىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك بولسىمۇ، مۇشۇنداق ئىشلىتىلىدۇ (جِيلَشُورْ – جِيلَشْماقْ *qïlaxur - qïlaxmaq*).

سَلِشْدِي salïxdï سىلىشتى، سىلكىشتى. ئُلارْ اِكّي يِيڭْ سَلِشْدِي *olar ikki yaŋ salïxdï* — ئۇلار ئىككىسى يەڭ سىلكىشتى. چىلىشتا ئىككى كىشىنىڭ بەل تۇتۇشۇپ، ئوڭ ۋە سولغا سىلكىلىشىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِشُورْ – سَلِشْماقْ *salïxur - salïxmaq*). بۇ سۆز ئەسلىدە ئىككى كىشى ئارىسىدا چاپان ۋە باشقا نەرسىلەرنى سىلكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

سُلُشْدِي soluxdï سولاشتى. ياشْ سُلُشْدِي *yax soluxdï* — ئوتياش سولاشتى. ھەرقانداق مېۋە ياكى كۆكتاتقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سولىشىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُلُشُورْ – سُلُشْماقْ *soluxur - soluxmaq*). // II 149

قَلِشْدِي qalïxdï سەكرەشتى، ئۆرەدەشتى. اَتْ اَذْغَرْ قَلِشْدِي *at ażoqïr qalïxdï* — ئات ـ ئايغىرلار سەكرەشتى (قَلِشُورْ – قَلِشْماقْ *qalïxur - qalïxmaq*). ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنى كەينىدە قالدۇرۇشتا بەسلەشسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ[1].

قِلِشْدِي qïlïxdï قىلىشتى. ئُلْ مَنكا ايشْ قِلِشْدِي *ol maŋa ix qïlïxdï* — ئۇ ماڭا ئىش قىلىشىپ بەردى. ئىش قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِلِشُورْ – قِلِشْماقْ *qïlïxur - qïlïxmaq*).

قُلُشْدِي qoluxdï سوراشتى. ئُلارْ اِكّي قِيزْ قُلُشْدِي *olar ikki qïz koluxdï* — ئۇلار ئىككىسى قىز سوراشتى، يەنى قۇدىلاشماقچى بولدى. ئىككى كىشىنىڭ بىر ـ بىرىدىن بىرەر نەرسە سورىشى ئۇچۇنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى «اذا بارى الرُجلان فى الترك خَلقاً — كىشىلەر خەلقنى تەرك ئېتىشتە بەسلەشتى» دەپ يېزىلىپ قالغان. بىز «خَلقاً» ئەمەس، «خَلفاً — كەينىدە قالدۇرۇش» بولۇشى كېرەك، دەپ پەرەز قىلدۇق.

تُونكُرْ قَذنْ بُلُشْتِي *tünür kaźïn boluxti* [قارشى قۇدا بولۇشتى،
قِرْقِنْ تَقِي قُلُشْتِي // *kïrkïn takï koluxti* قىرىق تەخى سوراشتى. 150 II
اَمْدِي تِشِمْ قَمَشْتِي *əmdi tïxïm kamaxti* ئەمدى چىشىم قاماشتى،
اَلْتِي تُرُمْتايِمْنِي *altï turumtayïmnï* تۆرۈمتايىمنى ئېلىپ قاچتى.]

گېپىمدە تۇرمىغان كىشى توغرىسىدا شائىر شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇپ، قىزىمنى سوراتتى، مەنمۇ ئۇنىڭ قىزىنى سوراتتىم. كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىدى، ھەتتا «تۆرۈمتاي» دېگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى، بۇنىڭغا چىشلىرىم غۇچۇرلاپ كەتتى.

كَلِشْدِي بَرِشْدِي kəlixdi barïxdï كەلدى – باردى قىلىشتى. اُلْ مَنْكا كَلِشْدِي بَرِشْدِي *ol maŋa kəlixdi barïxdï* —// ئۇ مېنىڭ بىلەن كەلدى - باردى قىلىشتى، ئۇ 323
مېنىڭكىگە كەلدى، مەن ئۇنىڭكىگە باردىم، يەنى بېرىش// - كېلىش قىلىشتۇق 151 II
(كَلِشُورْ – كَلِشْماكْ *kəlixür - kəlixmək*).

كُلِشْدِي kəlixdi كۆمۈشتى. اُلْ مَنكا اُلُكْ كُلِشْدِي *ol maŋa ələg kəlixdi* — ئۇ ماڭا ئۆلۈك كۆمۈشۈپ بەردى (كُلِشُورْ - كُلِشْماكْ *kəlixür – kəlixmək*).

كُلُشْدِي külüxdi كۈلۈشتى. بُذُونْ قَمُغْ كُلُشْدِي *bożun kamuq külüxdi* — خەلقنىڭ ھەممىسى كۈلۈشتى (كُلُشُورْ– كُلُشْماكْ *külüxür - külüxmək*).

تَمِشْدِي tamïxdï تېمىشتى، تامچىدى ~ تامچىلىدى. سُوقْ تَمِشْدِي *suv tamïxdï* — (مۇزدىن) سۇ تامچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِشُورْ – تَمِشْماقْ *tamïxur – tamïxmak*).

جُمُشْدِي qomuxdï چومۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُقْقا جُمُشْدِي *ol mənïŋ birlə suvka qomuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇغا چومۇشۇپ باقتى (جُمُشُورْ – جُمُشْماقْ *qomuxur - qomuxmak*). بۇ سۆز «جُمُشْدِي – جُمُشُورْ – جُمُشْماقْ[①]// *qəmüxdi, qəmüxür - qəmüxmək*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ يەنمۇ 152 II
چوڭقۇر چۆمۈشكەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

---

① ئىزاھلاپ كەلتۈرۈلگەن بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بۇ يەردە «جُمُشْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، لېكىن يازما نۇسخىنىڭ 311- بېتىدە خۇددى شۇ مەنىدە «جُمُرْماكْ» قىلىپ يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qəmüxmək*» دەپ ئالدۇق.

قَمَشْدِي k¸amaxdï قاماشتى. تېشْ قَمَشْدى *tïx ķamaxdï* — چىش (چۇچۇك بېھى ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەرنى يېيىشتىن) قاماشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَمَشُورْ - قَمَشْماقْ *ķamaxur - ķamaxmaķ*).

قُمِشْدِي k¸umuxdï قومۇشتى، بېرىلىپ كەتتى. اُلارْ اِيشْقا قُمِشْدِي لارْ *olar ïxķa ķumuxdïlar* — ئۇلار ئىشقا قومۇشتى، بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى سۇ ھەر تەرەپتىن قاينىاپ دولقۇنلاندى، دېگەن مەنىدىكى «سُوقْ قُمُشْدِي *suv ķumuxdï*» سۆزىدىن ئېلىنغان (قُمُشُورْ - قُمُشْماقْ *ķumuxur - ķumuxmaķ*)[1]. // II 153

كُمُشْدِي kömüxdï كۆمۈشتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُمُشْدِي *ol maŋa nəŋ kөmüxdï* — ئۇ ماڭا نەرسە كۆمۈشۈپ بەردى (كُمشُورْ — كُمِشْماكْ *kөmixür – kөmixmək*)[2].

كَمِشْدِي kəmixdï تاشلىدى. اُلْ نانْكْ كَمِشْدِي *ol nəŋ kəmixdï* — ئۇ نەرسە تاشلىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئېتىۋەتتى (كَمِشُورْ - كَمِشْماكْ *kəmixür - kəmixmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذْكُولُكْنِي سُوقْ اَذاقِنْدا كَمِشْ بَشِنْدا تِلا

əżgülükni suv ażaķïnda kəmix baxïnda tilə

ياخشىلىقنى سۇنىڭ ئايىغىغا تاشلا، بېشىدىن ئىزدە.

يەنى قىلغان ياخشىلىقنى سۇنىڭ تېگىگە تاشلىۋەتسىمۇ، يۇزىگە لەيلەپ چىقىدۇ.

بۇ ماقالنىڭ يېمەكلىكنى (نانىنى) ئۆستەڭنىڭ تېگىگە تاشلىساڭ، ئۇستىدىن تاپىسەن دېگەن مەنىسىمۇ بار.

تَنُشْتِي tanuxtï سۆز تونۇشتى، جېكىلەشتى. اُلارْ اِكّي سُوزْ تَنُشْتِي *olar ikki səz tanuxtï* — ئۇلار ئىككىسى سۆز//تونۇشتى، گەپ تونۇتتى، يەنى نىيەتلىرىنى بىر- بىرىگە (ئېيتىپ) پىكىر ئېلىشتى. بۇنىڭ ئەسلى «تَنُودِي *tanudï*» دۇر (تَنُشُورْ - تَنُشْماقْ *tanuxur - tanuxmaķ*). II 154

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى بىر يەردە زەممىلىك، بىر يەردە كەسرىلىك كەلگەن. بىز ئۇنىڭ زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ زەممىلىك كېلىشى كېرەك ئىدى، بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تَنِشْـــدِي tanïxdï تېنىشتى. ئالارْ مَـــنِي تَنِشْـــدِي tanïxdï [1] olar alïmnï —— ئۇلار ئېلىشىدىن تېنىشتى، يەنى قەرزلىرىدىن تېنىۋېلىشتى// (تَنِشُـــورْ - تَنِشْـــماقْ tanïxur - tanïxmaq). 324

سُنُشْدِي sunuxdï سۇنۇشتى. ئالارْ اِكّي اَتْماكْ سُنُشْدِي olar ikki ətmək sunuxdï —— ئۇلار ئىككىسى نان سۇنۇشتى، يەنى بىر - بىرنگە نان ئۇزاتتى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق (سُنُشُورْ - سُنُشْماقْ sunuxur - sunuxmaq). سۇنۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنُشْدِي qunuxdï تارتىۋېلىشتى. ئالارْ اِكّي تَقارْ قُنُشْـــدِي olar ikki tavar qunuxdï —— ئۇلار ئىككىسى مالىلىرىنى تارتىۋېلىشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ مېلىنى تارتىۋېلىشتى. تارتىۋېلىشتا بەسلىشىش ياكى ياردەملىشىشكىمۇ// مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (قُنُشُورْ - قُنُشْماقْ qunuxur - qunuxmaq). 155 II

قِنِشْـــدِي qïnïxdï مەپتۇن بولدى، بېرىلدى. يِگِـــتْ لارْ ايشْـــقا قِنِشْـــدِي yigitlər ixqa qïnïxdï —— يىگىتلەر ئىشقا بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بىرەر ئىشقا زوقلىنىپ كىرىشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِنِشُـــورْ - قِنِشْماقْ qïnïxur - qïnïxmaq).

بۇ بابنىڭ قائىدىسى:

بـــۇ بـــابتىكى «ش - x» ھەرپـــى بىرقانچـــە مەنىلـــەرنى ئىپادىلەيدۇ. بـــۇ پـــېئىللارنىڭ تومـــۇرى ئىككـــى ھەرپـــلىكتۇر. مەســـلەن: « اَرْ تَقـــارْ قَـــبْتِ ər tavar qaptï —— ئادەم مال تالىدى، بۇلىدى»، «اُلْ اَنِ تَـــبْدِي ol anï təpdi —— ئۇ ئۇنى تەپتى» دېگەندەك. بـــۇ جۈملىلەردىكى « قَـــبْتِ qaptï —— تالىدى»، «تَـــبْدِي təpdi —— تەپتى» پېئىللىرىغا «ش - x»نى قوشساق، «اُلْ مَـــنِكْ بِـــرْلا تُـــبِقْ قُبُشْـــدِي ol mənïŋ birlə topïq qapuxdï —— ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق (توپ) تالاشتى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدِي ol mənïŋ birlə təpixdï —— ئۇ مېنىڭ بىلەن

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «مَنِي mənï» سۆزى «اَلْمْنِي alïmnï» دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھلايدۇ. جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى بۇ ئىزاھنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بىز شۇ بويىچە تۇزەتتۇق.

تېپىشتى» بولىدۇ - دە، ئىش - ھەربىر تىك ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى ئارىسىدا// بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. II 156

بۇنداق پېئىللار تۆت خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچى، بىرەر ئىش - ھەربىر تەتە يارەملىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْدِي *ol maŋa ton tikixdi* — ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنكا بِتِكْ بِتِشْدِي *ol maŋa bitik bitixdi* — ئۇ ماڭا كىتاب (خەت) يېزىشىپ بەردى».

ئىككىنچى، بىرەر ئىش - ھەربىر تەتە كىمنىڭ ماھىر، كىمنىڭ چەبدەس، كىمنىڭ كۈچلۈك ۋە كىمنىڭ پەملىكلىكىنى كۆرسىتىشتە بەسلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدِي *ol mənin birlə qalïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى (چېلىشتا قايسىمىز ماھىر، قايسىمىز كۈچلۈك، دەپ چېلىشتى باقتى)»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْدِي *ol mənin birlə ya kuruxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشتى (يا قۇرۇشتا قايسىمىز كۈچلۈك دەپ بەسلەشتى)».

يارەملىشىش مەنىسى بىلەن بەسلىشىش مەنىسى ئارىسىدىكى پەرق مۇنداق: ئەگەر مەزكۇر پېئىلنىڭ ئالدىدا «مَنكا *maŋa* — ماڭا» سۆزى كەلسە، «يارەملىشىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.//ئەگەر مەزكۇر پېئىلنىڭ ئالدىدا «مَنِكْ بِرْلا *mənin birlə* — مېنىڭ بىلەن»//دېگەن سۆز كەلسە، «بەسلىشىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. 325 II 157

ئۈچىنچى، بۇ «ش - *x*» ھەرپى «ل - *l*» ھەرپىگە قوشۇلۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كەلسە، قىماردا، بەيگىدە، ئوق ئېتىشتا بىرەر نەرسىنى تىككەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُيْنادِمْ اَتْلَشُو *oynadïm atlaxu* — ئات تىكىشىپ ئوينىدىم»؛ «اُيْنادِمْ اَلْتُنْلَشُو *oynadïm altunlaxu* — ئالتۇن تىكىشىپ ئوينىدىم» دېگەندەك، بۇمۇ بىر خىل بەسلىشىشتۇر.

تۆتىنچى، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئادەتتىكى پېئىل مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ كَمِشْدِي نِانِكْن *ol kəmixdi nəŋin* —

ئۇ نەرسىسىنى تاشلىدى»، «اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي *ol anïŋ birlə kərixdi* —
ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تارتىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدىنى ئۆزۈڭ چۈشىنىۋال.

تَرِقْتِي tarïk¸tï تارايدى، تارلاشتى. يِرْ تَرِقْتِي *yər tarïktï* — يەر تارايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِقارْ – تَرِقْماقْ *tarïkar - tarïkmak¸*).

تُرُقْتِي turuk¸tï تۇرۇپ قالدى، يىغىلدى، ئۇيۇدى. قانْ تُرُقْتِي *kan turuktï* — قان ئۇيۇپ
قالدى. ياردا يىرىڭ ۋە/ سېرىقسۇ يىغىلىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُقارْ –
158 II تُرُقْماقْ *turukar - turuk¸mak¸*).

سُرُقْتِي soruk¸tï سورىقى قىلىندى، سۈرۈشتۈرۈلدى. يِتُولْ سُرُقْتِي *yitük*[1] *sorukïtï* —
يىتكەن نەرسىنىڭ سورىقى قىلىندى، يىتكەن نەرسە سۈرۈشتۈرۈلدى (سُرُقارْ –
سُرُقْماقْ *sorukar - soruk¸mak¸*).

قَرِقْتِي k¸arïk¸tï قار ئېلىپ كەتتى، قاردا قاماشتى. اَرْ كُوزِي قَرِقْتِي *ər kөzi karïktï* —
ئادەمنىڭ كۆزىنى قار ئېلىپ كەتتى (قَرِقارْ – قَرِقْماقْ *karïkar - karïk¸mak¸*). بۇ
سۆز «قار» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا، ئۇنىڭ پېئىلى «قارِقْتِي *karïktï*» بولۇپ،
مەنقۇس بابىغا كىرىدۇ. ئەگەر «كۆز/ قارىچۇقى» دېگەن مەنىدىكى «قَرَقْ *karak¸*»
159 II سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا، بۇ پېئىل «سەھىم» بابىغا كىرىدۇ (قَرِقارْ– قَرِقْماقْ
karïkar - karïk¸mak¸).

بَسِقْتِي basïk¸tï بېسىلدى، باستۇرما بولدى. كِشِي يَغقا بَسِقْتِي *kixi yaqïka basïktï* —
كىشى دۈشمەن تەرىپىدىن بېسىلدى، باستۇرما قىلىندى (بَسِقارْ –
بَسِقْماقْ *basïkar – basïk¸mak¸*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «س – *s*»نىڭ تەكرارلىنىشى
بىلەن ئېيتىلىدىغان «بَسّقْتِي *bassïktï*»دۇر.

بُسُقْتِي pusuk¸tï پىستىرمىغا چۈشۈپ قالدى. اَرْ بُسُقْتِي *ər pusuktï* — ئادەم پىستىرمىغا
چۈشۈپ قالدى، تۇتۇلدى (بُسُقار – بُسُقْماقْ *pusukar - pusuk¸mak¸*).

تُسُقْتِي tusuk¸tï شىپا بولدى، پايدا قىلدى. بُو اُوتْ مَنكا تُسُقْتِي *bu ot maŋa tusuktï* —
بۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى (تُسُقارْ – تُسُقْماقْ *tusukar - tusuk¸mak¸*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يِتُولْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «يِتُوكْ *yitük*» بولۇشى لازىم. چۈنكى، يازما نۇسخا 339- بەت 8 - قۇردا « يِتُكْ بُلُنْدى *yitük bulundï* — يىتكەن نەرسە تېپىلدى»، 524 - بەت 16- قۇردا « اَرْ يِتُكْ سُوْرْدِي *ər yitük sordï* — ئادەم يىتكەن نەرسىنى سۈرۈشتۈردى» دېگەن جۈملىلەر بار.

II 160 **تَشِقْتِي**[1] taxïk‚tï چىقتى، تاشقىرى چىقتى. اَرْ اَقْدىنْ تَشِقْتِي *ər əvdin taxïktï* // —— ئادەم ئۆيدىن چىقتى. ياغما، توخسى.//قىپچاق، ياباقۇ ۋە بىر قىسىم تۈركمەنلەر شۇنداق دەيدۇ، كۆپچىلىك تۈركلەر «جِقْتِي *qïktï*» دەيدۇ (تَشِقْتِي – تَشِقَارْ – تَشِقْماقْ *taxïktï - taxïkar - taxïkmak*).

تَتِقْتِي tatïk‚tï تاتلاشتى. تُرْكْ تَتِقْتِي *türk tatïktï* —— تۈرك تاتلاشتى، تۈرك پارسلاشتى.

تُتُقْتِي tutuk‚tï داتلاشتى ~ تاتلاشتى. قِلِجْ تُتُقْتِي *kïlïq tutuktï* —— قىلىچ داتلاشتى، قىلىچنى دات باستى (تُتُقَارْ – تُتُقْماقْ *tutukar - tutukmak*)[2].

تَلِقْدِي tïlïk‚dï پاراڭلاشتى، ئۇچۇر ئالدى: تىلغا قالدى. كِشِي مَنِكْ بِرْلا تَلِقْدِىْ *kixi mənïŋ birlə tïlïkdï* —— كىشى مېنىڭ بىلەن پاراڭلاشتى، مېنىڭدىن ئۇچۇر ئالدى. اُلْ اَرْ ايسِزْ تَلِقْدِي *ol ər əsiz tïlïkdï* —— ئۇ ئادەم ئۆزىنىڭ ئەسكى ئىشلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ تىلىغا قالدى. بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى مىسالدىكىسى ئوغۇزچە//بولۇپ، تۈركلەر بۇنى بىلمەيدۇ (تَلِقَارْ – تَلِقْماقْ *tïlïkar – tïlïkmak*)[3].

II 161

تَغِقْتِي taoqïk‚tï تاغلاشتى. اَجْكُو تَغِقْتِي *əqkü taoqïktï* —— ئۆچكە تاغلاشتى، يەنى ياۋايىلىشىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَغِقَارْ – تَغِقْماقْ *taoqïkar - taoqïkmak*).

جَقْتِي qavïk‚tï داڭق چىقاردى، نام ـ شۆھرەت تاپتى. اَرْ جَقْتِي *ər qavïktï* —— ئادەم داڭق چىقاردى، يەنى نام چىقاردى (جَقَارْ – جَقْماقْ *qavïkar – qavïkmak*).

جِنِقْتِي qïnïk‚tï چىنغا چىقتى، راستقا چىقتى. سُوزْ جِنِقْتِي *soz qïnïktï* —— سۆز چىنغا چىقتى، يەنى خەۋەر راستقا چىقتى (جِنِقَارْ – جِنِقْماقْ *qïnïkar - qïnïkmak*).

كِرِكْتِي kirikti كىرلەشتى. تُونْ كِرِكْتِي *ton kirikti* —— تون كىرلەشتى، كىر بولۇپ قالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكَارْ – كِرِكْماكْ *kirikar - kirikmək*).// II 162

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۇچىلا شەكلىدە سۆز بېشىدىكى «ت – *t*» ھەرپى ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ھازىرقى تۈركىي تىللاردىكى ئوقۇلۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھەنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكلىدە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[3] بۇ سۆزدە « ت – *t* » ھەرپى ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز كەسرىنى توغرا تاپتۇق.

سِيزِكْتِمْ səziktim سەزدىم؛ گۇمان قىلدىم. بُو ايشِغْ اَنكارْ سِيزِكْتِمْ *bu ïxïoq aŋar səziktim* — بۇ ئىشنى ئۇنىڭدىن گۇمان قىلدىم (سِزِكارْمَنْ - سِزِكْماكْ *səzikərmən - səzikmək*).

كُزُكْتِي küzükti كۆز كەردى، كۆزگە ئۆرۈلدى. يِلْ كُزُكْتِي *yïl küzükti* — يىل (مەۋسۇم) كۆزگە ئۆرۈلدى (كُزُكارْ — كُزُكْماكْ *küzükər - küzükmək*).

بُلُكْتِي bəlükti بۆلۈندى، بۆلەكلەرگە ئايرىلدى. قُوىْ بُلُكْتِي *koy bəlükti* — قويلار (توپلارغا) بۆلۈندى (بُلُكارْ - بُلُكْماكْ *bəlükər - bəlükmək*). ھەرقانداق ھايۋاننىڭ توپ - توپ بولۇپ، بۆلۈنۈپ تۇرۇشىغا شۇنداق دېيىلىدۇ.

جُلُكْتِي qülükti چاتاقلاشتى، پەرىشان بولدى. خاراب بولدى. اَرْ ايشِي جُلُكْتِي *ər ïxï qülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى چاتاقلاشتى (جُلُكارْ — جُلُكْماكْ *qülükər - qülükmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تِينِي يَما اُجُكْتِي	*tïnï yəmə oqükti*	[تىنىغىمۇ ئۆچۈپ كەتتى،
اَرِي اَتِي اِجِكْتِي//	*ərï atï iqikti*	ئادەم - ئاتلىرى قولغا چۈشتى،
ايشِي تَقِي جُلُكْتِي	*ïxï takï qülükti*	ئىشىمۇ چاتاق بولدى،
سُوزِنْ اَنِكْ كِيمْ تُتارْ	*sozin aniŋ kim tutar*	ئۇنىڭ سۆزىنى كىم ئاڭلار.]

163 II

بىر تۈتقۇن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ قولغا چۈشكەچ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى؛ ئات ۋە ئادەملىرىنى تاپشۇرۇپ بەردى، ئۆزىنىڭ ھالى خاراب بولدى، ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىگە كىم قۇلاق سالىدۇ؟//

327

بۇ سۆزلەردە «ق - ķ» ۋە «ك - k» ھەرپلىرى ئىككى خىل خىزمەت ئۆتەيدۇ: بىرىنچى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ يېڭىلگۈچى ئۈستىگە چۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَسِقْتِي اَرْ *basïqtï ər* — ئادەم بېسىلدى، ئادەم//دۈشمەن تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى». بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَسْدِي *basdï*» ئىدى. «تُونْ كِرِكْتِي *ton kirikti* — تون كىرلەشتى، كىر تونىنىڭ ئۈستىگە ئورناشتى» دېگەندەك. ئىككىنچى، بۇ مەنىدە كەلمەي، يەنىلا مەزكۇر پېئىلنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ بَلقْتِي *ər balïqtï* — ئادەم يارىلاندى» (بَلقارْ - بَلقْماقْ *balïqar - balïqmak*). «جُلُكْتِي اَرْ *qülükti ər* — ئادەم خاراب بولدى (پەرىشان ھالەتكە چۈشتى)» دېگەندەك.

164 II

بِتِلْدِي bitildi پۈتۈلدى، يېزىلدى. بِتِكْ بِتِلْدِي *bitik bitildi* —— كىتاب پۈتۈلدى (بِتِلُورْ - بِتِلْماكْ *bitilür - bitilmək*).

تَـبِلْدِي *təpildi* تېپىلدى. تَـبِلْدِي يِـيرْ *təpildi yər* —— يەر (پۇت بىلەن) تېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبِلُورْ - تَبِلْماكْ *təpilür - təpilmək*).

تُبُلْدِي topuldï تېشىلدى. اُوتْ تُبُلْدِي *ot topuldï* —— توشۇك تېشىلدى (تُبُلُورْ - تُبُلْماقْ *topulur - topulmaq*).

تُبُلْدِي topuldï يەشتى، سالدى. اَرْ تُونِـنْ تُـبُلْدِي *ər tonïn topuldï* —— ئادەم تونىنى يەشتى، يەنى كىيىمىنى سالدى. ئوغۇزچە (تُبُلُورْ - تَبُلْماقْ *topulur - topulmaq*). II 165

تَبُلْدِي tapuldï تېپىلدى. تَبُلْدِي نانْكْ *tapuldï nəŋ* —— نەرسە تېپىلدى، يەنى يوشۇرۇلغان نەرسە تېپىلدى (تَبُلُورْ - تَبُلْماقْ *tapulur - tapulmaq*).

جَبِلْدِي qapïldï چېپىلدى، چاپلاندى، سۇۋالدى. اَنِكْ اَقِي جَـبِلْدِي *anïŋ əvi qapïldï* —— ئۇنىڭ ئۆيى سۇۋالدى، يەنى سىغىز لاي بىلەن ئىنچىكە سۇۋاق قىلىندى (جَبِلُـرْ - جَبِلْمـاقْ *qapïlur- qapïlmaq*) ئادەمنىڭ بوينىنى چېپىشقىمۇ ئۇيغۇرچىدا شۇنداق دەيدۇ.

سَبِلْدِي sapïldï سېپىلدى. يِبْ يِكْناكا سَـبِلْدِي *yïp yignəgə sapïldï* —— يىپ يىڭنىگە سېپىلدى.

سَبِلْدِي sapïldï سېپىلدى، ئەگەشتى. اُغُلْ اَتاسِـنكا سَـبِلْدِي *oqul atasïŋa sapïldï* —— ئوغۇل ئاتىسىغا ئەگىشىۋالدى، ئارقىسىدىن قېتىلىۋالدى (سَـبِلُرْ - سَـبِلْماقْ *sapïlur - sapïlmaq*).

قَبِلْدِي kˌapïldï قاۋالدى ~ قامالدى. اَرْ اَقْـدا قَـبِلْدِي *ər əvdə kˌapïldï* —— ئادەم ئۆيدە قامالدى.// II 166

قَبِلْدِي kˌapïldï بۇلاندى. بۇلاپ كېتىلدى. اَنِكْ تُونِ قَبِلْدِي *anïŋ toni kˌapïldï* —— ئۇنىڭ تونى (كىيىمى) بۇلاندى (قَبِلُورْ - قَبِلْماقْ *kˌapïlur - kˌapïlmaq*).

كُبُلْدِي kɵbüldi يۆمەلدى، يۆمەپ تىكىلدى. اَنِكْ تُونِ كُـبُلْدِي *anïŋ tonï kɵbüldi* —— ئۇنىڭ تونى يۆمەپ تىكىلدى (كُبُلُرْ - كُبُلْماكْ *kɵbülür – kɵbülmək*).

تُتُلْدِي tutuldï تۇتۇلدى. كَيِكْ تُتُلْدِي *kəyik tutuldï* —— كېيىك تۇتۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُتُلُورْ - تُتُلْماقْ *tutulur - tutulmaq*).

328 تَتلْدِي tatïldï تبتىلدى. اَشْ تَـتلْدِي *ax tatïldï* — //ئاش تبتىلدى، تبتىپ كۆرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتلُورْ - تَتلْماقْ *tatïlur - tatïlmaq*).

تِتلْدِي tïtïldï تىتىلدى. اَتْ بِشـبْ تِـتلْدِي *ət pïxïp tïtïldï* — ئەت (گۆش) پىشىپ تىتىلدى، كىيىم كونىراپ، تىتىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتلُورْ - تِتلْماقْ *tïtïlur - tïtïlmaq*).

167 II تَيِـتلْدِي tətildi تېتىكلەندى، زېرەك بولدى، ئەقىلگە كىردى.//اُغْـلانْ تَيِـتلْدِي *oqlan tətildi* — بالا زېرەك بولدى، يەنى ئەقىلگە كىردى (تَيِـتلُورْ – تَيِتلْمـاكْ *tətilür – tətilmək*).

سَـتِلْدِي satïldï سېتىلدى، تَقـارْ سَـتِلْدِي *tavar satïldï* — تاۋار (مال) سېتىلدى (سَتِلُورْ - سَتِلْماقْ *satïlur - satïlmaq*).

قَتِلْدِي qatïldï قېتىلدى، قوشۇلدى. اَرْبا اُكُرْ بِرْلا قَـتِلْدِي *arpa ügür birlə qatïldï* — ئارپا تېرىق بىلەن قېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە باشقا بىرەر نەرسىگە قېتىلسا ياكى قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اَرْ اُراغُـتْ قـا قَـتِلْدِي *ər uraqutqa qatïldï* — ئەركىشى خوتۇنغا قوشۇلدى، يەنى خوتۇن بىلەن جۈپلەشتى (قَتِلُور - قَتِلْماقْ *qatïlur - qatïlmaq*).

قُتَلْدِي qutaldï قۇتالدى، قۇتلۇق بولدى. قُتَلْدِي اَرْ *qutaldï ər* — ئادەم قۇتلۇق بولدى، بەخت تاپتى. بۇ سۆز «قُـتْ اَلْـدِي *qut aldï* — بەخت تاپتى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان (قُتالُرْ - قُتَلْماقْ *qutalur - qutalmaq*).

168 II قُتُلْدِي qutuldï قۇتۇلدى؛ يەڭگىدى، بوشاندى. اَرْ اَمْكَكْتِنْ//قُتُلْدِي *ər əmgəktin qutuldï* — ئادەم جاپا ـ ئەمگەكتىن قۇتۇلدى (قُتُلُرْ – قُتُلْماقْ *qutulur - qutulmaq*) اُراغُـتْ قُتُلْدِي *uraqut qutuldï* — خوتۇن يەڭگىدى، يەنى تۇغۇت جاپاسىدىن قۇتۇلدى.

بۇ پېئىلنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچى، سۆزنىڭ ئەسلى «قُـرْتُلْدِي *qurtuldï* — قۇتۇلدى» بولۇپ، بۇ يەردە بىر ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان: ئىككىنچى، «بەخت تاپتى» دېگەن مەنىدىكى «قُـتْ بُلْدِي *qut buldï* » دېگەن سۆزلەردىن قۇرالغان.

بِجِلْدِي pïqïldï پىچىلدى، تىلىندى، كېسىلدى. يِغاچْ بِجِلْدِي *yïoqaq pïqïldï* — ياغاچ كېسىلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجِلُورْ – بِجِلْماقْ *pïqïlur - pïqïlmaq*).

سَجِلْدِي saqïldï چېچىلدى. يَرْمــاقْ سَــجِلْدِي *yarmaq saqïldï* — يارماق چېچىلدى، هەرقانداق نەرسە چېچىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِلُورْ – سَجِلْماقْ *saqïlur – saqïlmaq*)

سُجُلْدِي suquldï چۈچۈلدى، يەشتى؛ ئۆستى، ئۈندى. اَرْ تُونِنْ سُجُلْدِي *ər tonïn suquldï* — ئادەم تونىنى//(كىيمىنى) چۈچۈلدى، يەشتى. قوينىڭ تېرىسى سويۇلسىمۇ شۇنداق II 169
دېيىلىدۇ (سُجُلُورْ – سُجُلْماقْ *suqulur – suqulmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَغْمُرْ يَغِبْ سَجِلْدِي *yaoqmur yaoqïp saqïldï*

تُرْلُكْ جِجاكْ سُجُلْدِي *türlüg qəqək suquldï*

يِنْجُو قابِي اَجِلْدِي *yinqükapï aqïldï*

جِنْدانْ يِبارْ يُغْرُشُورْ *qïndan yïpar yuoqruxur*

[يامغۇر يېغىپ چېچىلدى،
تۈرلۈك چېچەك يېشىلدى،
ئۈنچە قېپى ئېچىلدى،
سەندەل ـ ئىپار يۇغۇرۇلۇر.]

باھار تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن: يامغۇر يېغىپ تامچىلىرى چېچىلدى،
تۈرلۈك گۈل ـ چېچەكلەر ئۆسۈپ چىقتى، ئۈنچە ـ مارجان قاپلىدى، يەنى ئاق// II 170
چېچەكلەر ئېچىلدى، خۇددى سەندەل بىلەن ئىپار يۇغۇرۇلغاندەك خۇش پۇراق
چېچىلماقتا.// 329

سَــرِلْدِي sərildi سەنتۈرۈلدى، دەلدەڭشىدى. اَرْ سَــرِلْدِي *ər sərildi* — (مەست) ئادەم سەنتۈرۈلدى، ياكى دەلدەڭشىپ يۈرۈپ، يىقىلىشقا ئاز قالدى (سَــرِلُرْ – سَــرِلْماكْ *sərilür - sərilmək*). هەرقانداق نەرسىنىڭ دەلدەڭشىپ يىقىلاي دېيىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

سَرِلْدِي sarïldï: بَكْ اَنكارْ اَرِلْــدِي سَــرِلْدِي *bəg anar ərildi sarïldï* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِلُرْ – سَرِلْماقْ *sarïlur - sarïlmaq*).

سُرُلْدِي sürüldi سۈرۈلدى. اَتْ سُـرُلْدِي *at sürüldi* — ئات سۈرۈلدى، يەنى ھەيدەلدى. اَرْ سُـرُلْدِي *ər sürüldi* — ئادەم سۈرگۈن قىلىندى، قوغلاندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق.

سُـرُلْدِي sürüldi سـۈرۈلدى، سـۈرۈپ (سـۈركەپ) ئېـزىلدى. مُـنْجُقْ سُـرُلْدِي *monquk sürüldi* — مونچـاق سـۈرۈپ ئېـزىلدى. نەرسـىلەرنىڭ سـۈرۈلۈپ ئۈپرىشىغەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (سُرْلُرْ – سُرُلْماكْ *sürlür - sürülmək*). // 171 II

سَـرِلْدِي sarïldï ئورالـدى، يۆگـەلدى، يۆگـىشـۈالدى. يِشِـغْ يِغَـاجْ قَـا سَـرِلْدِي *yïxïoq yïoqaqka sarïldï* — ئارغامچا دەرەخكە يۆگـەلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سَرْلُرْ – سَرِلْماقْ *sarlur - sarïlmak*).

سِرِلْدِي sïrïldï يۇقتى، يۇقۇشتى، چاپلاشـتى. يا غْ اَلِكْكا سِرِلْدِي *yaoq əlikkə sïrïldï* — ياغ قولغا يۇقـتى. ئۇن ۋە شـۇنـڭغا ئوخشـاش نەرسـىلەر بىـر ـ بىرىگە ياكى قولغا چاپلاشسـەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِرِلُرْ – سِرِلْماقْ *sïrïlur - sïrïlmak*).

سُزُلْدِي süzüldi سۈزۈلدى. سُوفْ سُـزُلْدِي *suv süzüldi* — سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سُزْلُرْ – سُزُلْماكْ *süzlür - süzülmək*).

شَشِلْدِي xəxildi شېشىلدى ~ يېشىلدى. تُكُونْ شَشِـلْدِي *tügün xəxildi* — تۇگۇن يېشىلدى. تۇگۇن بىرەر كىشى تەرىپىدىن يېشىلسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (شَشِـلُرْ – شَشِـلْماكْ *xəxilür - xəxilmək*).

سِشِـلْدِي sïxïldï ئېسىلدى، كۆپتى، كۆپجۈدى؛ ئىششىدى. // بِشِـغْ تَـرِغْ سِشِـلْدِي *pïxïoq tarïoq sïxïldï* — پىشىق بۇغداي ئېسىلدى، يەنى سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلغان بۇغداي قازانغا پاتقۇسىز دەرىجىدە ئېسىلىپ كەتتى. ھەر قانداق نەرسە ئۆزى تۇرغان يەرگە سىڭمىغۇدەك دەرىجىدە كۆپجۈپ كەتسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِشِلُرْ – سِشِلْماقْ *sïxïlur - sïxïlmak*). 172 II

سَغِلْدِي saoqïldï سېغىلدى. سُوتْ سَغِلْدِي *süt saoqïldï* — سۈت سېغىلدى (سَـغِلُورْ – سَغِلْماقْ *saoqïlur - saoqïlmak*)

سُغُلْدِي soquldï سوغۇلدى. سُــوۋْ سُــغُلْدِي *suv soquldï* — سۇ سوغۇلدى. سۇتنىڭ ئازىيىپ ياكى تارتىلىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُــغْلُورْ - سُــغُلْماقْ *soqlur - soqulmaq*).

سَــــــقُلْدِي savuldï سويلىدى، ساڭگىلىدى، ئاغدى، مايىل بولدى. كُــــــونْ سَــــقُلْدِي *kün savuldï* — كۈن ساڭگىلىدى.//كُــــنْكْلُومْ اَنكــــارْ سَــــقُلْدِي *køŋlüm aŋar savuldï* — كۆڭلۈم ئۇنىڭغا ئاغدى، يەنى مايىل بولدى. 330

II 173 ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئورنىدىن ئاغسا ياكى سويلىسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (سَقُلُرْ - سَقُلْماقْ *savulur - savulmaq*).

سُــقَلْدِي suvaldï سۇغىرىلدى، سۇلاندى. تَــرِغْ سُــقَلْدِي *tarïoq suvaldï* — زىرائەت سۇغىرىلدى. ھەرقانداق نەرسىگە سۇ سېپىلىسىمۇ (سۇلانسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقَلُرْ - سُقَلْماقْ *suvalur - suvalmaq*).

سُقَلْدِي suvaldï سۇۋالدى. اَۋْ سُقَلْدِي *av suvaldï* — ئۆي سۇۋالدى (سُقَلُرْ - سُقَلْماقْ *suvalur - suvalmaq*).

سُقُلْدِي [1] sokuldï سوقۇلدى. تُوزْ سُــقُلْدِي *tuz sokuldï* — تۇز سوقۇلدى (سُــقُلُرْ - سُقُلْماق *sokulur - sokulmaq*).

سُقُلْدِي sukuldï سۇقۇلدى، سۇقۇپ قويۇلدى. تَقارْ اَڤكا سُقُلْدِي *tavar əvgə sukuldï* — مال ئۆيگە سۇقۇپ قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُــــقُلُرْ - سُــــقُلْماقْ *sukulur - sukulmaq*).

سِقِلْدِي sïkïldï سىقىلدى. اُزُمْ سِقِلْدِي *üzüm sïkïldï* —// ئۈزۈم سىقىلدى. ھەرقانداق نەرسە سىقىلسا ياكى قىسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِــــقِلُرْ - سِــــقِلْماقْ *sïkïlur - sïkïlmaq*). II 174

سُــكُلْدِي søküldi سۆكۈلدى. تُــونْ سُــكُلْدِي *ton søküldi* — تون سۆكۈلدى، يەنى كىيىمنىڭ تىكىشلىرى سۆكۈلدى. بىنا (ئۆي - ئىمارەت) چۈۋۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكُلُورْ - سُكُلْماكْ *søkülür - søkülmək*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا يۇقىرىقى «سُــقَلْدِي» سۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن. بىز لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپى بويىچە، بۇ سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويدۇق.

سُــكُلْدِي søgüldi قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى. اَرْ[1] اَتْ سُــكُلْدِي *ər ət søgüldi* —— گۆش كاۋاپ قىلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُــــكُلُورْ – سُــــكُلْماكْ *søgülür - søgülmək*).

سِكِلْدِي sikildi سىكىلدى. اُراغُــتْ سِــكِلْدِي *uraqut sikildi* —— خوتۇن سىكىلدى (سِكِلُرْ – سِكِلْماكْ *sikilür - sikilmək*). // 175 II

سِنَلْدِي sïnaldï سىنالدى. اِيشْ سِنَلدِي *ix sïnaldï* —— ئىش سىنالدى (سِنَلُرْ – سِنَلْماقْ *sïnalur - sïnalmaq*).

تِزِلْدِي tïzïldï تىيىلدى، چەكلەندى. اَرْ اِيشْ تَــنْ تِزِلْــدِي *ər ixtan tïzïldï* —— ئادەم ئىشتىن تىيىلدى، ئۆزىنى تارتتى. بىر كىمنى ئىشتىن تىيدۇرسىمۇ (چەكلىسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (تِزِلُرْ – تِزِلْماقْ *tïzïlur - tïzïlmaq*).

تَــرِلْدِي tarïldï تېرىلدى؛ چېچىلدى. تَــرِغْ تَــرِلْدِي *tarïldï tarïq* —— ئاشلىق تېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلُرْ – تَرِلْماقْ *tarïlur - tarïlmaq*). تَرِلْدِي نانْكْ *tarïldï nəŋ* —— نەرسە چېچىلدى.

تَرَلْدِي taraldï تارالدى. سَجْ تَــرَلْدِي *saq taraldï* —— چاچ تارالدى (تَرَلُــرْ – تَرَلْمــاقْ *taralur - taralmaq*).

تُرُلْدِي turuldï زېرىكتى. اَرْ اِيشْ تِنْ تُرُلْدِي *ər ixtïn turuldï* —— ئادەم ئىشتىن زېرىكتى. ئادەم تاماقتىن چاقاپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُلُــــرْ – تُرُلْمــــاقْ *turulur - turulmaq*). // 176 II

تِرِلْدِي tirildi تىرىلدى. اُلُكْ تِرِلْدِي *ölüg tirildi* —— ئۆلۈك تىرىلدى (تِرِلُرْ – تِرِلْمــاكْ *tirilür - tirilmək*).

تَرِلْدِي tərildi تىرىلدى، يېغىلدى. بُذُونْ تَــرِلْدِي *bożun tərildi* —— خەلق يېغىلدى. يَرْماقْ تَــرِلْدِي *yarmaq tərildi* —— يارماق يېغىلدى، توپلاندى// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلُرْ - تَرِلْماكْ *tərilür - tərilmək*). 331

---

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «اَرْ *ər*» سۆزىنى ئارتۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە «سُكُلْدِي *søgüldi*» پېئىلى مەجھۇل پېئىل بولغانلىقتىن، جۈملىدە ئىگە تەلەپ قىلىنمايتتى. شۇڭا، بىز «گۆش قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق. ئەرەبچىدە بۇ جۈملە « شَوَى اللَّحْمَ —— گۆش قاقلاندى» دەپ ئىزاھلانغان.

تُرُلْدِي türüldi تۈرۈلدى، تۈرتەكلەندى. بِتِكْ تُــرُلْدِي *bitik türüldi* —— پۈتۈك (كىتاب) تۈرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*türülür - türülmək* تُرُلُرْ – تُرُلْماكْ).

تُزُلْدِي tüzüldi تۈزەلدى، تەكشىلەندى؛ ئوڭشالدى. يِــيرْ تُــزُلْدِي *yər tüzüldi* —— يەر تۈزەلدى. ايشْ تُزُلْدِي *iх tüzüldi* —— ئىش تۈزەلدى، ئوڭشالدى (*tüzülür - tüzülmək* تُزُلُرْ – تُزُلْمــاكْ).

تِزِلْدِي tizildi تىزىلدى. يِنْجُو تِزِلْدِي *yinqü tizildi* —— ئۇنچە تىزىلدى. شېئىر - قوشاق تۈزۈلســە، شــۇنىڭدەك هــەرقانداق بــىر نەرسە ئــۆزلۈكىدىن تىزىلســمۇ شــۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل هەم ئۆتۈملۈك، هەم ئۆتۈمسىز بولۇپ// كېلىدۇ (*tizilür - tizilmək* تِزِلُرْ – تِزِلْماكْ). II 177

تُسُلْدِي tusuldï ياقتى، پايدا قىلدى، قاملاشتى. بُو اُتْ اَنكارْ تُسُلْدِي *bu ot aŋar tusuldï* —— بۇ ئوت (دورا) ئۇنىڭغا پايدا قىلدى. هەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە ياقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «تُسُو بُلْدِي *tusu boldï*»دۇر (*tusulur – tusulmaq* تُسُلُرْ – تُسُلْماقْ).

تَشِــلْدِي təxildi تېشىلدى. قــابْ تَشِــلْدِي *qap təxildi* —— قاپ (تۇلۇم) تېشىلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قانِي اَقِبْ يُشُلْدِي	*qanï aqïp yuxuldï*
قاپِي قَمُغْ تَشِلْدِي	*qapï qamuq təxildi*
اُلُگْ بِلا قُشُلْدِي	*ölüg bilə qoxuldï*
تُغْمِشْ كُنِي اُشْ بَتارْ//	*tuqmïx küni ux patar//* II 178

[قېنى ئېقىپ تۆكۈلدى،
قېپى پۇتۇنلەي تېشىلدى.
ئۆلۈك بىلەن قوشۇلدى،
تۇغقان كۈنى (قۇياشى) ئەمدى پاتمىدۇ.]

ئۆلتۈرۈلگۈچى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: گويا كى قاپ (تۇلۇم) تېشىلىپ، ئۇنىڭغا قاچىلانغان نەرسە ئېقىپ كەتكەندەك ئۇنىڭ قېنى ئاقتى؛ ئۇ ئەمدى

ئۆلۈشكە يېقىنلاشتى ۋە مۇشۇ سائەتتە ئۇنىڭ قۇياشى پېتىۋاتىدۇ، يەنى دۆلىتى ۋە ھاياتى ئاياغلىشىۋاتىدۇ (تَشلُرْ[1] – تَشِلْماكْ *təxilür - təxilmək*).

تُشَلْدِي təxəldi سېلىندى. تُشَكْ تُشَلْدِي *təxək təxəldi* — تۆشەك سېلىندى (تُشَلُرْ – تُشَلْماكْ *təxəlür - təxəlmək*)[2].

تِشَلْدِي tixəldi بىلەندى، بىسى ئىتتىكلىتىلدى، چىش چىقىرىلدى، چېكىلدى. اُرْغاقْ تِشَلْدِي *oroqaq tixəldi* — ئورغاق بىلەندى، يەنى ئورغاقنىڭ بىسى ئىتتىكلىتىلدى. تَكِرْمانْ تِشَلْدِي *təgirmən tixəldi* — //تۆگمەن (تېشى) چېكىلدى. ھەرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ چىشلىرى ئىتتىكلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشَلُرْ – تِشَلْماكْ *tixəlür - tixəlmək*). 179 II

تَغلْدِي taoqildi گاللاشتى، ياندى. اُقْ بَشَقِي تَشْقا تَكَبْ تَغلْدِي *oq baxaqi taxqa təgip taoqildi* — ئوق باشقى تاشقا تېگىپ گاللاشتى، يەنى ئۇچى يېنىپ كەتتى. شۇنىڭدەك، بىسى بار ھەرقانداق نەرسىنىڭ قاتتىق نەرسىگە ياكى تاشقا تېگىپ گاللىشىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَغِلُرْ – تَغِلْماقْ *taoqilur - taoqilmaq*).

تَقِلْدِي taqildi تاقالدى، ئۆتكۈزۈلدى. اَتْ شِيشْقا تَقِلْدِي *ət xixqa taqildi* — گۆش زىخقا ئۆتكۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقِلُرْ – تَقِلْماقْ *taqilur - taqilmaq*).

تُقُلْدِي toquldi ئۇرۇلدى؛ توقۇلدى؛ سوقۇلدى. اَرْ تُقُلْدِي *ər toquldi* — ئادەم ئۇرۇلدى. بُوزْ تُقُلْدِي *bəz toquldi* —//بۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر توقۇلدى. قِلِجْ تُقُلْدِي *kilič toquldi* — قىلىچ سوقۇلدى. پىچاق// سوقۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «اَرْ تُقُلْدِي *ər toquldi* — ئادەم ئۇرۇلدى» ئىبارىسى ئوغۇزچىدۇر (تُقِلُرْ – تُقِلْماقْ *toqilur – toqilmaq*). 332 II 180 II

تِقِلْدِي tiqildi تىقىلدى، چىڭدالدى. كَنْدُكَا اُونْ تِقِلْدِي *kəndükkə un tiqildi* — كۆندۈككە ئۇن تىقىلدى (چىڭدالدى)، سېلىندى. اَكَا كِشِي تِقِلْدِي

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئورنىغا ئۆتكەن زامان بېرىلىپ قالغان، بىز ئۆزگەرتىپ كەلگۈسى زامانىنى بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

əvgə kixi tikildi — ئۆيگە كىشى تىقىلدى، ئۆيدە كىشى تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى. ھەرقانداق نەرسە يەر تارلىق قىلىپ قىستىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِقِلُورْ – تِقِلْماقْ *tikilur - tikilmak*).

تُكُلْدِي tөküldi تۆكۈلدى. سُوقْ تُكُلْدِي *suv tөküldi* — سۇ تۆكۈلدى، بۇغداي ۋە ئۇنغا ئوخشاش چېچىلىدىغان، تۆكۈلىدىغان ئۇۋاق- تۇۋۇك نەرسىلەرنىڭ باشقا نەرسىلەر ئۈستىگە تۆكۈلۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُكُلُرْ – تُكُلْماكْ *tөkülür - tөkülmək*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

تُكُلْدِي tügüldi تۈگۈلدى. تُكُونْ تُكُلْدِي *tügün tügüldi* — تۈگۈن تۈگۈلدى. تۈگۈن باشقا بىر كىم تەرىپىدىن تۈگۈلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُكُلُرْ – تُكُلْماكْ // *tügülür - tügülmək*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ. II 181

تُكُلْدِي tügüldi تۈگۈلدى، تىقىلدى. اَشْ بُغُزْدا تُكُلْدِي *ax boquzda tügüldi* — ئاش بوغۇزدا تۈگۈلۈپ قالدى، تىقىلىپ قالدى (تُكُلُرْ – تُكُلْماكْ *tügülür - tügülmək*).

تَكِلْدِي təgildi تۆتۈلدى. اَنِكْ كُوزِي تَكِلْدِي *anïŋ køzi təgildi* — ئۇنىڭ (بىر) كۆزى تۆتۈلدى، كۆرمەس بولۇپ قالدى (تَكِلُرْ – تَكِلْماكْ *təgilür - təgilmək*).

تِكِلْدِي tikildi تىكىلدى. يِغاجْ تِكِلْدِي *yïqaq tikildi* — دەرەخ تىكىلدى. بىرەر نەرسە ئۆزە تىكىلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكِلُرْ – تِكِلْماكْ *tikilür - tikilmək*).

تَنُلْدِي tanuldï تونۇلدى، تونۇپ بېرىلدى، سەمىگە سېلىندى، تاپىلاندى. اَنكارْ سُوزْ تَنُلْدِي *aŋar søz tanuldï* — ئۇنىڭغا سۆز تونۇلدى، گەپ ئېيتىپ بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنُلُورْ – تَنُلْماقْ *tanulur - tanulmak*).

تِنِلْدِي tïnïldï تىنىۋېلىندى، ئارام ئېلىندى. اَمْكاكْتِنْ تِنِلْدِي *əmgəktin tïnïldï* — جاپا-ئەمگەكتىن ئارام/ئېلىندى. بۇ ئۆتۈمسىز پېئىلدىن ياسالغان مەجھۇل پېئىل شەكلىدۇر. بۇ تىلدا بۇنداق مىساللار كۆپ. ئەرەبچىدە ئۆتۈمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسالمايدۇ. تۈركچىدە بولسا كۆپلەپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَڤْكا بَرِلْدِي *əvgə barildï* — ئۆيگە بېرىلدى»، «تاغْدنْ انْلْدِي *taoqdïn ïnildï* — تاغدىن (پەسكە) چۈشۈلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش (تِنِلُرْ – تِنِلْماقْ *tïnilur - tïnilmak*). II 182

بُرُلْدِي bürüldi پۈرۈلدى، پۈرلەشتى. بِتِكْ بُـرُلْدِي *bitik bürüldi* —— پۈتۈك (خەت) پۈرلەشتى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرُلُرْ – بُرُلْماكْ *bürülür - bürülmək*). 333

بِرِلْدِي bərildi بېرىلدى. اَنكارْ يَرْماقْ بِرِلْدِي *aŋar yarmaq bərildi* —— ئۇنىڭغا يارماق بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرِلُورْ —— بِرِلُماكْ *bərilür - bərilmək*).

بَزَلْدِي bəzəldi بېزەلدى. اَڤْ بَزَلْدِي *av bəzəldi* —— ئۆي بېزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزالُورْ – بَزَلْماكْ *bəzəlür - bəzəlmək*). // 183 II

بُـــزُلْدِي buzuldï بۇزۇلدى، خاراب بولدى. اَڤْ بُـــزُلْدِي *av buzuldï* —— ئۆي بۇزۇلدى. باشقىلار تەرىپىدىن بۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُزُلُـرْ – تُزُلْـماقْ *buzulur - buzulmaq*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ. اَرْ بُزُلْدِي *ar buzuldï* —— ئادەم خاراب بولدى.

بُغُلْـدِي booquldï بوغۇلدى. اَرْ بُغُلْـدِي *ar booquldï* —— ئادەم بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُلُرْ – بُغُلْماقْ *booqulur - booqulmaq*).

بَقِلْدِي bakïldï بېقىلدى، قارالدى. يِرْكـا بَقِلْـدِي *yərgə bakïldï* —— يەرگە بېقىلدى، قارالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَقِلُرْ – بَقِلْماقْ *bakïlur - bakïlmak*).

تُقُلْـــدِي buquldï پۈكۈلدى، يىغىۋېلىندى. اَذاقْ تُقُلْـــدِي *ažaq buquldï* —— ئاياغ پۈكۈلدى، (سۇنۇلغان) ئاياغ يىغىۋېلىندى (تُقِلُـــرْ – تُقِلْمـــاقْ *bukïlur - bukïlmak*).[1] // 184 II

بُكُلْدِي bükülldi بۈكۈلدى ~ پۈكۈلدى، ئېگىلدى. بُتِقْ بُكُلْدِي *butïk bükülldi* —— پۈتاق پۈكۈلدى. بىركىم تەرىپىدىن پۈكۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُلُـرْ – بُكُلْمـاكْ

---

[1] يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ يېزىلىشىدا مۇجمەللىك بار، بۇنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «تُقُلْدِي *tukuldï*» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «تُقُلُـرْ – تُقُلْـماقْ» شەكلىدە ئاۋۋال «ت - *t*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن ئۇستىدىكى ئىككى چېكىت سىزىۋېتىلگەن، ئاندىن «ب - *b*» قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاستىدىكى بىر چېكىت يەنە سىزىۋېتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى يازما نۇسخا 272 - بەتتە «بُقُـدِي» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، بۇ يەردىكى مەجھۇل دەرىجىنى «بُقُلْـدِي *bukuldï*» دەپ ئالدۇق.

(bükülür - bükülmək). شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ پۈكۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ[1].

يُكُلْدِي bөgüldi بۆگۈلدى، توسۇلدى. سُوفْ يُكُلْدِي *suv bөgüldi* — سۇ بۆگۈلدى، يەنى سۇ بۆگۈلۈپ// كۆپەيتىلدى (يُكُلُرْ - يُكُلْمَاكْ *bөgülür - bөgülmək*)[2].

II 185

جُزُلْدِي qөzüldi چوجۇلدى ~ سوزۇلدى. يِبْ جُزُلْدِي *yïp qөzüldi* — يىپ (تانا) سوزۇلدى. شىرنە ۋە سېغىز (سەقىچ)غا ئوخشاش قويۇق نەرسىلەرنىڭ سوزۇلۇشىغىمۇ «جُزُلْدِي *qөzüldi*» دېيىلىدۇ (جُزُلُرْ - جُزُلْمَاكْ *qөzülür - qөzülmək*). بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ - z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جغلدى qïoqïldï چىگىلدى. اربغ جغلدى *artïoq*[3] *qïoqïldï* — ئارتىق (يۇك) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر چىگىلىدى (جغلر - جغلماق *qïoqïlur – qïoqïlmak*).

جَقِلْدِي qakïldï چېقىلدى. جَقْماقْ جَقِلْدِي *qakmak qakïldï*// — چاقماق چېقىلدى. تاشقا بىر نەرسە ئۇرۇلۇش بىلەن ئوت چىقسا، «تَاشْ جَقِلْدِي *tax qakïldï*» دېيىلىدۇ. سُوزْ قُلاقّا جَقِلْدِي *sөz kulakka qakïldï* — سۆز قۇلاققا چېقىلدى، يەنى يەتكۈزۈلدى، قۇيۇلدى (جَقِلُرْ - جَقِلْمَاقْ *qakïlur - qakïlmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: II 186

يُكُرْدِي كَقَلْ اَتْ	*yügürdi kəvəl at*	[يورغا ئات يۈگۈردى،
جَقِلْدِي قِزِلْ اُتْ	*qakïldï kïzïl ot*	قىزىل ئوت چېقىلدى.
كُيُرْدِي اَرُتْ اُتْ	*kөyürdi arut ot*	قۇرۇق ئوتنى كۆيدۈردى،
سَجْرَبْ اَنِنْ اُرْتَنُورْ	*saqrap anïn ərtənür*	چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئۆرتىنەر.]///

II 187
334

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «اِنْقَطَعَتْ — ئۇزۇلدى» ئەمەس، « اِنْعَطَفَتْ — پۈكۈلدى»، بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز ھازىرقى تۈركىي تىللاردىمۇ بۇ سۆزنىڭ «ئۇزۇلۇش» مەنىسىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى مۇڭاپىق دەپ تونۇدۇق ۋە «پۈكۈلدى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ي» يېزىلىپ قالغان، يازما نۇسخا 273- بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «ب» بىلەن «بُكْدِي *bөgdi*» دەپ بېرىلگەن. شۇڭا، بىز باش ھەرپىنى «ب - *b*» بىلەن ئالدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ مىسالدىكى ھەر ئىككىلا سۆزگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز بۇ يەردىكى «ارىغ» شەكلىنى «اَرْتِغْ *artïoq* — ئارتىق (تېڭىق، يۈك)» دەپ تونۇدۇق ۋە بۇ جۈملىنى «*artïoq qïoqïldï*» دەپ ئالدۇق.

ئاتنىڭ يۈگۈرۈشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يورغا ئات چاپقاندا ئۇنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاقناپ، قۇرۇق ئۆت - چۆپلەر كۆيۈپ كەتتى.

جِقِلْدِي qïkˌïldï چىقىلدى. اَڤْدِنْ جِقِلْدِي *ədin qïkˌïldï* — ئۆيدىن چىقىپ كېتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقِلُرْ - جِقِلْماقْ *qïkˌïlur - qïkˌïlmakˌ*).

جَكِلْدِي qəkildi چېكىلدى، چېكىت قويۇلدى. بِتِكْ جَكِلْدِي *bitik qəkildi* — خەتكە چېكىت قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكِلُرْ - جَكِلْماكْ *qəkilür - qəkilmək*).

جِكِلْدِي qəgildi چىگىلدى، چىگىچلەندى. تُكُونْ جِكِلْدِي *tügün qəgildi* — تۇگۈن چىگىلىپ قالدى. ئارغامچا چىگىچلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكِلُورْ - جِكِلْماكْ *qəgilür - qəgilmək*).

قَجِلْدِي kˌaqïldï قېچىلدى. اُلُمْ دِنْ قَجِلْدِي *ölümdin kˌaqïldï* — ئۆلۈمدىن قېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجِلُورْ - قَجِلْماقْ *kˌaqïlur - kˌaqïlmakˌ*).

قَدِلْدِي kˌadïldï قېيىلدى، قېيىپ تىكىلدى. تُونْ قَدِلْدِي *ton kˌadïldï* — تون قېيىلدى (قَدِلُرْ - قَدِلْماقْ *kˌadïlur - kˌadïlmakˌ*). // 188 II

قَرِلْدِي kˌarïldï قېتىلدى، قوشۇلدى، ئارىلاشتى. بِيرْ نَانْكْ بِيرْكَا قَرِلْدِي *bir nəŋ birgə kˌarïldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قېتىلدى، ئوغۇزچە. تۈركىلەر «قَتْلدِي قَرِلْدِي *kˌatïldï kˌarïldï*» شەكلىدە ئىككى سۆزنى قوشۇپ قوللىنىدۇ (قَرِلُرْ - قَرِلْماقْ *kˌarïlur - kˌarïlmakˌ*).

قُرُلْدِي kˌuruldï قورۇلدى، تارتىشتى. اَرْ اَلكِي قُرُلْدِي *ər əliki kˌuruldï* — ئادەمنىڭ قولى تارتىشتى. پۇت تارتىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُرُلْدِي kˌuruldï قۇرۇلدى. يا قُرُلْدِي *ya kˌuruldï* — يا قۇرۇلدى (قُرُلُرْ - قُرُلْماقْ *kˌurulur - kˌurulmakˌ*).

قِرِلْدِي kˌïrïldï قىرىلدى. قِرِلْدِي نانْكْ *kˌïrïldï nəŋ* — نەرسە قىرىلدى، يەنى نەرسىنىڭ پوستى ئېلىۋېتىلدى (قِرِلُرْ - قِرِلْماقْ *kˌïrïlur - kˌïrïlmakˌ*). شۇنىڭدەك قارْ قِرِلْدِي *kˌar kˌïrïldï* — قار (يەردىن) قىرىلدى، قار كۆرەلدى. اَرْ قِرِلْدِي *ər kˌïrïldï* — ئادەمنىڭ مالىرى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەللەشتى.

II 189 **قَزِلْدِي** qazildi قىزىلدى. ئارىق قَزِلْدِي *arïq qazildi* — ئىنچىكە قىزىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَزِلُرْ - قَزِلْماقْ *qazilur - qazilmaq*).

قِزِلْدِي qizildi دەككە بىرىلدى. ئاز يۇزْقْتِنْ قِزِلْدِي *az yazuqtin qizildi* — ئادەم قىلمىشىنىڭ جازاسىنى يېدى، دەككە يېدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق يامان ئىشنى قىلمايدىغان بولدى (قِزِلُرْ - قِزِلْماقْ *qizilur - qizilmaq*).

قِسِلْدِي qisildi قىسىلدى. ئالىكْ قَبُغْقا قِسِلْدِي *alik qapuqqa qisildi* — قول ئىشىككە قىسىلدى. ھەرقانداق نەرسە ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (قِسِلُرْ - قِسِلْماقْ *qisilur - qisilmaq*).

قُشُلْدِي quxuldi قوشۇلدى. بِيرْ نانْكْ بىرْكا قُشُلْدِي *bir nan birgə quxuldi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قوشۇلدى. باشقا بىر نەرسە بۇنىڭغا قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (قُشُلُرْ - قُشُلْماقْ *quxulur - quxulmaq*). «يِيرْ قُشُلْدِي *yir quxuldi* — قوشاق قوشۇلدى» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان. // 335

قَقِلْدِي qaqildi قېقىلدى. بَشْرا قَقِلْدِي *baxra qaqildi* — باشقا قېقىلدى (قَقِلُرْ - قَقِلْماقْ *qaqilur - qaqilmaq*). خارلانغاندا «قَقِلْدِي سُقُلْدِي *qaqildi suquldi* — قېقىلدى - سوقۇلدى» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان. II 190

قَمُلْدِي qamuldi يانپاشلىدى، ياتتى. ئار قَمُلْدِي *ar qamuldi* — ئادەم يانپاشلىدى (قَمْلُورْ - قَمُلْماقْ *qamlur - qamulmaq*).

كَجِلْدِي kəqildi كېچىلدى. سُوقْ كَجِلْدِي *suv kəqildi* — سۇ كېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَجْلُرْ - كَجِلْماكْ *kəqlür - kəqilmək*).

كُجَلْدِي küqəldi زورلۇق قىلىندى، تارتۇبلىندى. ئار تَقارِي كُجَلْدِي *ar tavari küqəldi* — ئادەمنىڭ مېلى زورلاپ تارتۇبلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجَالُرْ - كُجالْماكْ *küqəlür - küqəlmək*).

كَذِلْدِي kəzildi كىيىلدى. تُونْ كَذِلْدِي *ton kəzildi* — تون كىيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذْلُرْ - كَذِلْماكْ *kəzlür - kəzilmək*).

كَـــرِلْدِي kərildi كېـرىلدى، سـوزۇلدى. اَرْ كَـــرِلْدِي *ər kərildi* —— ئـادەم (ئەسـنەپ) كېـرىلدى. اُرُقْ كَرِلْدِي// *uruk kərildi* —— ئارغامچا سـوزۇلدى. ئاشلانغان تېره، خام 191 II تېـره ۋە شـۇنىڭغا ئوخشـاش نەرسـىلەر كېرىلسـىمۇ شـۇنداق دېيىلىدۇ (كَرِلُـــرْ – كَرِلْماكْ *kərilür - kərilmək*).

كُـــرُلْدِي kərüldi كـۆرۈلـدى. كُـــرُلْدِي نـــانْكْ *kərüldi nəŋ* —— نـەرسـە كـۆرۈلـدى (كُرُلُرْ – كُرُلْماكْ *kərülür - kərülmək*).

كِرِلْدِي kirildi كـىرىلدى. اَڤكا كِرِلْدِي *əvgə kirildi* —— ئۆيگـە كـىرىلدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كِرِلُرْ – كِرِلْماكْ *kirilür - kirilmək*).

كَسِـــلْدِي kəsildi كېسـىلدى. كَسِـــلْدِي نـــانْكْ *kəsildi nəŋ* —— نەرسـە كېسـىلدى (كَسِلُرْ —— كَسِلْماكْ *kəsilür - kəsilmək*).

كُسُلْدِي kəsüldi ئۈزالـدى، ئۈزىتـىلدى، سـۇنۇلدى. اَرْ اَذَقْ كُسُلْدِي [1] *ər ażaqï kəsüldi* —— ئادەمـنىڭ ئايىغى ئۈزىتـىلدى//(كُسُلُرْ – كُسُلْماكْ *kəsülür - kəsülmək*). ماقـالدا 192 II مۇنداق كەلگەن:

يُغُرْقَنْدا اَرْتُقْ اَذَقْ كُسُلْسا اُشِيُورْ

yoqurqanda artuq ażaq kəsülsə üxiyür

يوتقاندىن ئارتۇق پۇت سۇنۇلسا ئۇششۇيدۇ.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەسلىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَڤِلْدِي kəvildi ئاجىزلىدى. اَرْ كُوجِي كَڤِلْـــدِي *ər küqi kəvildi* —— ئادەمـنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى، ئادەم ئاجىزلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ باب مەجھۇل پېئىللار بابى، شۇنىڭدەك مەنتىقي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ جۈملىدە «اَرْ *ər*» ۋە «اَذَقْ *ażaq*» سۆزلىرىنىڭ مەجھۇل پېئىل «كُسُلْدِي *kəsüldi*»گە بىرلا ۋاقىتتا ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، بۇ توغرىدا بىسىم ئالاالي ئىزاھ بېرىپ، بۇ يەردىكى «اَرْ *ər* » سۆزىنى «اُلْ *ol*» بولۇشى كېرەك دەيدۇ (تۈركچە II تۇم 137- بەتكە قارالىڭ). بىزچە بۇ يەردە «اَذَقْ *ażaq*» سۆزىنى «اُلْ *ol*» سۆزى بىلەن ئېنىقلاش ھاجەتسىز. ئەرەبچە « رِجْلَهُ —— ئايىغى، پۇتى» دېگەن ئىزاھ بويىچە ھەمدە مۇشۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزگە مىسال قىلىنغان « اَرْ كُوجِي كَڤِلْدِي *ər küqi kəvildi* —— ئادەمنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى» دېگەن جۈملىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى « اَرْ اَذَقِي كُسُلْدِي *ər ażaqï kəsüldi* —— ئادەمنىڭ ئايىغى سۇنۇلدى، ئۈزىتىلدى» بولسا كېرەك. شۇڭا، « *ażaqï* » دەپ ئالدۇق.

II 193

تَكْرا اَقْبْ اَكْرَلِمْ *təgrə avïp əgrəlim* [چۆرىسىنى ئولىشىپ قورشايلى،

اَتّنْ تُشُبْ يُكْرَلِمْ// *attïn tüxüp yügrəlim* ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى،

اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ *arslanlayu kökrəlim* ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،

كُوجِي اَنِنْ كَفِلْسُونْ *küqi anïn kəvilsün* كۈچى شۇنىڭ بىلەن ئاجىزلاشسۇن.]

دۇشمەننىڭ چۆرىسىنى قورشۇالايلى، ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلاشسۇن.

مَنِلْدِي manïldï ماڭلدى ~ مىلەندى. اَتْماكْ سِرْكاكا مَنِلْدِي *ətmək sirkəgə manïldï* — نان سىركىگە مىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنِلُرْ – مَنِلْماقْ *manïlur - manïlmaq*).

II 194
336

مُنَلْدِي münəldi: تُونْ مُنَلْدِي *ton münəldi* — تونۇڭ ئېۋىنى/ئېلىندى.//يەنى تونۇڭ چۆرىسى ۋە ئۇنى كېسۈۋېتىلدى (مُنَلُرْ — مُنَلْماكْ *münəlür - münəlmək*).

مُنُلْدِي münüldi مىنىلدى. اَتْ مُنُلْدِي *at münüldi* — ئات مىنىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنُلُرْ – مُنُلْماكْ *münülür - münülmək*).

قائىدە

بۇ قىسىم «ل – *l*» قوشۇمچىسىغا ئاساسلانغان. «ل – *l*» قوشۇمچىسى ئۈچ خىل ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ.

بىرىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئىل «ل – *l*» قوشۇلۇش بىلەن ئۈچ ھەرپلىككە ئايلىنىپ، مەجھۇل مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «يا قُرُلْدِي *ya qïruldï* — يا قۇرۇلدى»، «اَرْ اُرُلْدِي *ər uruldï* — ئادەم ئۇرۇلدى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار ئەسلى «قُرْدِي *qïrdï* — قۇردى»، «اُرْدِي *urdï* — ئۇردى» بولۇپ، ئۆز ئالدىغا بىر بابنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆتۈمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسىلىدۇ. ئەڕەب تىلى قائىدىسىدە بۇنداق ئەھۋال يوق. مەسىلەن: «اُلْ نَانْكْ كُرُلْدِي *ol nəŋ kørüldi* — ئۇ // نەرسە كۆرۈلدى»[1]، «اُلْ يِرْكَا بَرِلْدِي *ol yərgə barildi* — ئۇ يەرگە بېرىلدى» دېگەندەك. 195 II

بەزىدە بۇ ھەرپ (قوشۇمچە) ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىدۇ[2]. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِنْدِي *bitik bitindi* — پۈتۈك پۈتۈلدى، كىتاب يېزىلدى»، «اَرْ اِتِنْدِي *ər itindi* — ئادەم سىيپىلىدى، سۈرۈندى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار «بِتِلْدِي *bitildi*»، «اِتِلْدِي *itildi*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلُكْ تِرِلْدِي *ölüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى»، «سُوتْ سُغُلْدِي *süt soquldi* — سۈت سوغۇلدى»، «سُوقْ سُزُلْدِي *suv süzüldi* — سۇ سۈزۈلدى» دېگەندەك. // 196 II

تَبِنْدِمْ tapïndïm تېپىندىم: بويسۇندۇم، خىزمەت قىلدىم. مَنْ تَنْكْرِيكَا تَبِنْدِمْ *mən təŋrigə tapïndïm* — مەن تەڭرىگە تېپىندىم، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تۇتتۇم. اُلْ بَكْكَا تَبِنْدِي *ol bəgkə tapïndï* — ئۇ بەگكە خىزمەت قىلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُكْرَنْ اَنِكْ بِلِكِنْ كُنْدا اَنكارْ بارُو *øgrən anïŋ bilikin kündə aŋar baru*

قُتْقِلِقِنْ تَبِنْغِلْ قُذْغِلْ كُقَرْ نارُو *kotkïlïkïn tapïnoqïl kożoqïl køvəz naru*

[كۇندە ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن،

مۇلايىملىق بىلەن (ئۇنىڭغا) خىزمەت قىل، ھاكاۋۇرلۇقنى نېرى قوي.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىك ۋە ھەكىم ئادەمگە يولۇقساڭ، ھەر كۈنى ئۇنىڭ يېنىغا بار، ئۇنىڭدىن كەمتەرلىك بىلەن

---

[1] «كُرُلْدى *kørüldi* — كۆرۈلدى» پېئىلى قانداقتۇر ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجىسىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى ئۆتۈملۈك ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتىغا بېسىم ئاتالاي دېققەت قىلغان ۋە مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن.

[2] بۇ مىساللاردا مەجھۇل دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان «ل - *l*»نىڭ ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىش ئەھۋالى كۆرۈنمەيدۇ. بۇ يەردە «ل- *l*» ئورنىغا «ن - *n*» قوشۇمچىسىنى قوللىنىشقا بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

ئىلىم - ھېكمەت ئۆگەن، تەكەببۇرلۇقنى نېرى تاشلا (تَبِنُورْ – تَبِنْماقْ
tapïnur - tapïnmak). 337

II 197 تَبِنْدِي təpindi دېۋىتىتى. ئَرْ ئَتِنْ تَبِنْدِي *ər atïn təpindi* — ئادەم ئېتىنى دېۋىتىتى. ھەر-قانداق نەرسە پۇت بىلەن قىمىرلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبِنُورْ – تَبِنْماكْ
təpinür - təpinmək).

بِتِنْدِي bitindi خەت پۈتۈۋاتقاندەك كۆرۈندى، خەت يېزىۋاتقاندەك كۆرۈندى. ئَرْ بِتِكْ بِتِنْدِي
ər bitik bitindi — ئادەم پۈتۈك (خەت، كىتاب) پۈتۈۋاتقاندەك كۆرۈندى. باشقا بىركىمنىڭ ياردىمىسىز ئۆزى يالغۇز پۈتۈۋالسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بِتِنُورْ – بِتِنْماكْ
bitinür - bitinmək).

بُتَنْدِي putandï پۈتالدى. يِغاجْ بُتَنْدِي *yïoqaq putandï* — ياغاچ يەنى دەرەخ (شاخلىرى) پۈتالدى. ئادەم ياغاچنى پۈتاۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بُتَنُورْ – بُتَنْماقْ
putanur – putanmak).

بِجِنْدِي piqïndï پىچىۋاتقاندەك كۆرۈندى. ئَرْ ئُزِنكا ئَتْ بِجِنْدِي *ər өziŋə at piqïndï* — ئادەم ئۆزىگە گۆش كېسىۋاتقاندەك كۆرۈندى، بۇ ئىشنى يالغۇز قىلىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِجِنُورْ – بِجِنْماقْ
piqïnur - piqïnmak).

II 198 بُرُنْدِي büründi پۇركەندى. ئُراغَتْ يُغُرْقانْ بُرُنْدِي *uraqut yoqurkan büründi* — ئايال يوتقان پۇركەندى. باشقا نەرسە پۇركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرُنُورْ – بُرُنْماكْ
bürünür - bürünmək).

بَرِنْدِي barïndï يۇردى، كەتتى. ئُراغتِنْ قانْ بَرِنْدِي *uraquttïn kan barïndï* — ئايالدىن قان (خۇن) كەتتى، تومۇرىدىن خۇن يۇرۇشتى، بۇ ھەيز قېنى كېلىدىغان تومۇردۇر (بَرِنُورْ – بَرِنْماقْ
barïnur - barïnmak).

بَرِنْدِي barïndï بېرىۋاتقاندەك كۆرۈندى، كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى. ئَرْ ئَقْكا بَرِنْدِي
ər əvgə barïndï — ئادەم ئۆيگە كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِنُورْ – بَرِنْماقْ
barïnur - barïnmak).

پېئىللارنىڭ بۇ قىسمى ئەرەبچىدىكى «تَفاعُلْ» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئەمەلىيەتتە بىر ئىشنى ئىشلىمەيدىغان بولسىمۇ ئىشلەۋاتقاندەك، ئىشلەيدىغاندەك كۆرۈنۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَّ الرَّجُلْ – ئادەم گاس

بولۇۋالدى، ئۆزىنى گاس قىلىپ كۆرسەتتى»، «تَماوَتَ - ئۆزىنى ئۆلگەن قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بَزَنْدِي bəzəndi بېزەندى ~ بېزەلدى، ياساندى. اُراغُتْ بَزَنْدِي *uraoqut bəzəndi* — ئايال بېزەندى، ياساندى.// اَڤْ بَزَنْدِي *əv bəzəndi* — ئۇي بېزەلدى. بۇ يەردىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن (بَزَنُورْ – بَزَنْماكْ *bəzənür – bəzənmək*). 199 II

بَسِنْدِي basïndï بېسىنچاق كۆردى. اُلْ اَرِكْ بَسِنْدِي *ol ərig basïndï* — ئۇ (بىر) ئادەمنى بېسىنچاق كۆردى ۋە بوزەك ئەتتى (بَسِنُورْ – بَسِنْماقْ *basïnur – basïnmaq*).

بُشَنْدِي boxandï بوشاندى، بوشىدى. قُوىْ بُشَنْدِي *qoy boxandï* — قوي بوشاندى، باغلاقتىن بوشاندى. تُكُونْ بُشَنْدِي *tügün boxandï* — تۈگۈن، چىگىك بوشىدى. اُراغُتْ بُشَنْدِي *uraoqut boxandï* —// ئايال (ئەردىن) بوشاندى، ئەردىن چىقتى. ئارغۇچە. بۇ سۆز ساغلام ئەمەس (بُشَنُورْ – بُشَنْماقْ *boxanur - boxanmaq*). 338

بُغُنْدِي boqundï بوغۇلدى. اَتْ بُغُنْدِي *at boqundï* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُنُورْ – بُغُنْماقْ *boqunur – boqunmaq*).

بَقِنْغِلْ bakïnoqïl باققىن، قارىغىن. ايشْ كِيدِنكا بَقِنْغِلْ *ix kədiŋə bakïnoqïl* — ئىشنىڭ كەينىگە (ئاخىرىغا) قارىغىن،// ئىشنىڭ ئاخىرىنى ئويلىغىن (بَقِنُورْ – بَقِنْماقْ *bakïnur - bakïnmaq*). 200 II

بقندى buqundï پۈكۈۋالدى، يىغىۋالدى. اَرْ اَذاقِنْ بقندى *ər ażaqïn buqundï* — ئادەم ئايىغىنى يىغىۋالدى (بقنور – بقنماق *buqunur - buqunmaq*)[1].

تَكِنْدِي təgindi چىگىلچىدە خاقانغا ياكى بەگكە بىر كىمنىڭ كەلگەنلىكى خەۋەر بېرىلگەندە «اُلْ تَكِنْدِي *ol təgindi* — ئۇ ھازىر بولدى، كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى» دېيىلىدۇ. كەتسىمۇ «اُلْ تَكِنْدى *ol təgindi*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ياقتۇرمايدۇ (تَكِنُورْ – تَكِنْماكْ *təginür - təginmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستىرىگە ھېچقانداق ھەرىكە قويۇلمىغان. سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىدىمۇ چېكىت يوق. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 272 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى ۋە 334 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە قاراپ، « *bukundï* » دەپ ئالدۇق.

تُكُنْدِي tügündi تۈگـۈندى، تۈگـۈۋالدى. اُلْ تُكُـــونْ تُكُونْـــدِي *ol tügün tügündi* — ئـۇ تۈگـۈننى (ئۆزى) تۈگـۈۋالدى. تۈگـۈن تۈگـۈۋاتقاندەك كـۆرۈنسـمـۇ مـۇشـۇنداق//دەيـىلـدۇ (تُكنُور – تكنماك *tügnür - tügünmək*). II 201

بُلُنْدِي bulundi تېپـىلدى. يِتُك بُلُنْدِي *yitük* ① *bulundi* — يـىتكـەن نەرسـە تېپـىلدى. باشقـىلاردـمـۇ شـۇنداق (بُلْنُورْ – بُلُنْماقْ *bulnur - bulunmak*).

بِلِنْدِي bilindi بـىلـىۋالدى، چـۈشـىنـىۋالدى. اَرْ ايشِـــنْ بِلِـــنْدِي *ər ixïn bilindi* — ئـادەم ئـىشـىنى بـىلـىۋالدى (بِلِنُورْ – بِلِنْمـــاكْ *bilinür – bilinmək*). اَرْ يـــازُقِنْ بِلِـــنْدِي *ər yazukïn bilindi* — ئـادەم گـۈناھـىنى بـىلـىۋالـدى، يـەنى گـۈناھـىنى ئېتـىراپ قـىلـدى.

تُتُـــنْدِي tutundï تۈتـۈلـدى، تۈتـۈۋالـدى؛ تۈتاشـتى. كُـــونْ تُتُـــنْدِي *kün tutundï* — كـۈن تۈتـۈلـدى. اَيْ تُتُنْدِي *ay tutundï* — ئـاي تۈتـۈلـدى. بَـــكْ مَنـــي اُغُلْ تُتُـــنْدِي *bəg məni oqul tutundï* — بـەگ مېـنى ئـوغـۇل تۈتـۈۋالـدى، ئـوغـۇل قـىلـىۋالـدى. باشقـىلاردـمـۇ شـۇنداق. اَرْ كَيِكْ تُتُنْدِي *ər kəyik tutundï* — ئـادەم (يـالغـۇز//ئـۆزى) كـېـيـىك تۈتـۈۋالـدى. ھـەرقانداق نەرسـە ئـۆزى يـالغـۇز بـىـر نەرسـىنى تۈتـۈۋالـسـمـۇ مـۇشـۇنداق دېـيـىلـدۇ. اُوتْ تُتُنْدِي *ot tutundï* — ئـوت تۈتاشـتى (تُتُنُورْ – تُتُنْمـــاقْ *tutunur - tutunmak*). شېئـىردا مـۇنداق كـەلگـەن: II 202

اُذِكْ اُتِي تُتُونُبْ *üzïk otï tutunup* [ئـىشق ئوتى تۈتـىشـىپ،

اُبْكا يُرَكْ قَغْرُلُورْ *öpkə yürək kaqrulur* ئۆپكە - يۈرەك قورۇلار (كۆيەر).]

مۇھەببـەتنى تەسـۋىرلەپ شـۇنداق دەيـدۇ: ئـىشـق ئوتـى تۈتـىشـىش بـىلـەن يـۈرەك ۋە ئۆپـكە ھـەم ئۇنـىڭ ئۆپچۆرىسـى كـۆيۈپ قورۇلـدى. اُلْ اَقُرْتـــا تُتُـــنْدِي *ol avurta tutundï* — ئۇ ئېمـكئانا تۈتـۈنـدى (تۈتـتى)، اُلْ مَنِ اُتُكْجـــي تُتُـــنْدِي

---

① يازمـا نۇسـخـدا بـۇ سـۆزنـىڭ ئـملاسـى ئېـنـىق ئەمـەس، ئاسـتى ۋە ئۈسـتـىده بـىرقانچـە چېكـىـت ۋە كەسـرە بەلگـىلـىرى قويۇلغان. بـىز ئەرەبچە مەنـىسـىگە ئاساسەن، «يِتُكْ *yitük*» دەپ ئالدۇق.

ol məni ɵtükqi tutundï — ئۇ مېنى خانغا ئۆتۈنۈش قىلغۇچى (ئۆتۈنگۈچى) تۇتۇۋالدى، ئارىچى قىلدى، بۇنىڭ مەستىرىمۇ// يۇقىرىقىدەك[1]. II 203

تِتْنْدِي titindi تىكلىدى، تىك قاردى. اُلْ اَنكَرْ تِتِــنْدِي *ol aŋar titindi* —//ئۇ ئۇنىڭغا 339
تىكلىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنِكْ يُوزِنكا تِتْنُو بَقْسا بُلْماسْ

anïŋ yüziŋə titnü bakṣa bolmas

ئۇنىڭ يۈزىگە تىكلىپ قارىسا بولماس.

يەنى ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن يۈزىگە تىكلىپ قارىغىلى بولمايدۇ (تِتنُورْ – تِتِنْماكْ *titnür - titinmək*).

تُدُنْدِي todundï تويۇندى. اَرْ تُدُنْدِي *ər todundï* — ئادەم تويۇندى، تويغاندەك كۆرۈندى. تويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُدُنُورْ – تُدُنْماقْ *todnur - todunmaq*).

تِذِنْــدِي tïžïndï تىيىندى، چەكلەندى. اَرْ ايشْــتِنْ تِذِنْــدِي *ər ïxtïn tïžïndï* — ئادەم ئىشتىن تىيىندى (تِذِنُورْ – تِذِنْماقْ *tïžïnur - tïžïnmaq*). II 204

تَــرَنْدِي tarandï تاراندى، تاردى. اُلْ سَــجِنْ تَــرَنْدِي *ol saqïn tarandï* — ئۇ تاراندى. ئۇ (باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز) چېچىنى تاردى (تَرَانُــرْ – تَرَنْمــاقْ *taranur - taranmaq*).

تَرِنْدِي tarïndï تېرىۋالدى، تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ تَرِغْ تَرِنْدِي *ər tarïoŋ tarïndï* — ئادەم ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. يالغۇز ئۆزى تېرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِنُورْ – تَرِنْماقْ *tarïnur – tarïnmaq*).

تَــرُنْدِي tarundï سىقىلدى، تارلىق ھېس قىلدى، ئىچى پۇشتى. اَرْ ايشْــتا بُشْــتِ تَرُنْدِي *ər ïxta puxtï tarundï* — ئادەم ئىشتا سىقىلدى (تَــرُونُرْ – تَرُنْمــاقْ *tarunur- tarunmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا تېرىلگەن «ئوت تۇتاشتى» مەنىسىدىكى مىسال «اُوتْ تُتَــنْدِي *ot tutandï*» شەكلىدە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تُتَــنُورْ – تُتَنْمــاقْ *tutanur - tutanmaq*» شەكلىدە تېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى شېئىردا بۇ سۆز «تُتُونُــبْ *tutunup*» شەكلىدە كەلگەن، بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلىپ تەرجىمىسىنى بەردۇق.

تُـرُنْدِي turundï: اَلْ مَنکـا اُتْـرُو تُـرُنْدِي *ol maŋa utru turundï* — ئۇ ماڭا ئۇتتۇر تۇردى. ئۇدۇلىدا تۇرسا ۋە تاقابىل كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُونُرْ - تُرُنْماقْ *turunur - turunmaḳ*).

تُـرُنْدِي türündi تۇرۇۋالـدى، تۇرتـەكلىدى، تـۇردى. اَرْ اُوزْ بِـتِكِنْ تُـرُنْدِي *ər öz bitikin türündi* — ئادەم ئۆز//پۈتۈكىنى (خېتىنى) تۇرۇۋالدى (تُـرُنُورْ - تُرُنْماكْ *türünür - türünmək*). II 205

تِـرَنْدِي tirəndi تـىرەندى، تـىرەجىدى، ئۆزىنى تـارتتى، داجـدى. اَرْ ايشْـتِنْ تِـرَنْدِي *ər ixtïn tirəndi* — ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئۆزىنى تارتسا ۋە تارتىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ تامْقا تِرَنْدِي *ol tamḳa tirəndi* — ئۇ تامغا تىرەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرانُرْ - تِرَنْماكْ *tirənür - tirənmək*).

تَرِنْدِي tərindi تېرىۋالدى، يىغىۋالـدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِشْ تَرِنْدِي *ol özinə yəmix tərindi* — ئۇ ئۆزىگە يېمىش (مېۋە) تېرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِـرِنُورْ - تِرِنْمـاكْ *tərinür - tərinmək*).

تُـرُنْدِي turundï ئورۇقلـدى، جۇدىدى. اَتْ تُـرُنْدِي *at turundï* — ئات ئورۇقلـدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُنُورْ - تُرُنْماقْ *turunur - turunmaḳ*).

تُرُنْدِي turundï تۇرۇۋالـدى، توختـۇالدى. اَرْ ايشْـتا تُـرُنْدِي *ər ïxta turundï* — ئادەم ئىشتا تۇرۇۋالدى (تُرُنُورْ - تُرُنْماقْ *turunur - turunmaḳ*). // II 206

تَـزِنْدِي təzindi تېزىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَـزِنْدِي *ol təzindi* — ئۇ تېزىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى (تَزِنُرْ - تَزِنْماكْ *təzinür - təzinmək*).

تِزِنْدِي tizindi تىزدى، تىزىۋالدى. اُراغُتْ يِنْجُوسِنْ تِزِنْدِي *uraoqut yinqüsin tizindi* — خوتۇن ئۇنچىسىنى تىزىۋالدى (تِزِنُرْ- تِزِنْماكْ *tizinür - tizinmək*).

تُشَـنْدِي tuxandï چۈشەلدى، كالۋالاشتى. اَرْ اَذاقـي تُشَـنْدِي *ər ażaḳï tuxandï* — ئادەمنىڭ ئايىغى كالۋالاشتى، يەنى ئادەمنىڭ ئاياغلىرى//قورقۇنچتىن بىر- بىرىگە چىرماشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 340

اَرْسْلَنْ كُكْرَسا اَتْ اَذاقِي تُشالِرْ *arslan kökrəsə at ażaḳï tuxalïr*

ئارسلان ھۆركىرسە ئات ئايىغى كالۋالىشىدۇ (چۈشىلىپ قالىدۇ).

بۇ ماقال ئۆزىدىن كۆچلۈككە تاقابىل تۇرماقچى بولغان ئاجىزنىڭ كۆچلۈك يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن ئايىغىنى تىترىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (تُشانُرْ – تُشَنْماقْ *tuxanur - tuxanmaq*).

تُشَنْدِي tөxəndi تۆشەك ~ چۈشەك سېلىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا تُشاكْ تُشَنْدِي *ol өziŋə tөxək tөxəndi* —— ئۇ ئۆزىگە// تۆشەك سېلىۋالدى (تُشانُرْ– تُشَنْماكْ *tөxənür - tөxənmək*). 207 II

تَقْنْدِي təvindi ئۇۋۇلىدى. اَرْ اَلكِنْ اُقْنْدِي تَقْنْدِي *ər əlikin uvundï təvindi* —— ئادەم قولىنى ئۇۋۇلاپ كەتتى، ئادەم قايغۇرغىنىدىن ياكى ئۇياتقىنىدىن قولىنى ئۇۋۇلىدى (تَقْنُورْ – تَقْنْماكْ *təvinür - təvinmək*).

تُقْنْدِي tokˌïndï توقۇندى، سوقۇلدى، ئۇرۇلدى. اَرْ تامْقا تُقْنْدِي *ər tamqa tokˌïndï* —— ئادەم تامغا سوقۇلدى. اَرْ تُقْنْدِي *ər tokˌïndï* —— ئادەم بىرنېمىگە ئۇرۇلۇپ كەتتى. ئوغۇزچە. قِلِجْ تُقِنْدى *kïliq tokˌïndï* —— قىلىچ سوقۇلدى (تُقِنُورْ – تُقِنْماقْ *tokˌïnur - tokˌïnmaq*).[①]

تُقُنْدِي tokˌundï سويۇۋالدى. تُقُمْ تُقُنْدِي *tokˌum tokˌundï* —— سوقۇم سويۇۋالدى، ئۇ ئۆزىگە سوقۇم سويۇۋالدى (تُقُنُورْ – تُقُنْماقْ *tokˌunur - tokˌunmaq*).

تِقِنْدِي tïkˌïndï تىقىۋالدى، چىڭداپ تىقىۋالدى. اَرْ يُونْكْ تَغارْقا تِقِنْدِي *ər yuŋ taqarqa tïkˌïndï* —— ئادەم يۇڭنى// تاغارغا چىڭداپ تىقىۋالدى. اَشْ تِقِنْدِي *ax tïkˌïndï* —— ئاشنى چىڭقاپ يېدى. بۇ سۆز بىرىگە غەزەپلەنگەندە ئېيتىلىدۇ (تِقِنُورْ – تِقِنْماقْ *tïkˌïnur - tïkˌïnmaq*). 208 II

تَلِنْدِي təlindi تېشىلدى، ئېچىلدى. تامْ تَلِنْدِي *tam təlindi* —— تام تېشىلدى (تَلِنُرْ – تَلِنْماكْ *təlinür - təlinmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُجَنْدِي بِلاكِمْ *küqəndi biləkim* [بىلكىم كۆچەندى،

يَعُودِي تِيلاكِمْ *yaoqudï tiləkim* تىلىكىم يېقىنلاشتى.// 209 II

تَلِنْدِي بِلِيكِمْ *təlindi bilikim* بىلىمىم بۇلىقى ئېچىلدى،

تَكْرُبْ اَنكَرْ جَرْتِلُورْ *təgrüp aŋar qərtilür* ئۇنىڭغا يېتىپ يوقىلىدۇ.]

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

بىلىكىم كۈچەندى، ئىلىم - ھېكمەت ھەققىدە نۇرغۇن نەرسىلەر يازغىنىم ئۈچۈن ئۇ زورۇقتى؛ ئەمدى ئىلىم - ھېكمەتتىكى مۇرادىم يېقىنلاشتى، كۆكسۈمدە ئىلىم- ھېكمەت بۇلاقلىرى ئېچىلدى، زامان مېنى مۇشۇ يەرگە يەتكۈزگىنىدە، ئۆمرۈمۇ ئاخىرلىشىۋاتىدۇ[1].

تِلِنْدِي tilindi تىلىندى. تَرِي تِلِنْدِي *tәri tilindi* — تېرە تىلىندى، يەنى تېرە ئۈزۈنىسىغا قېيىشتەك تىلىندى (تِلِنُورْ – تِلِنْماكْ *tilinür - tilinmәk*).

تَمِنْدِي tamïndï تېمىتىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا يَاغْ تَمِنْدِي *ol өziŋә yaoq tamïndï* — ئۇ ئۆزىگە ياغ تېمىتىۋالدى (تَمِنُورْ – تَمِنْماقْ *tamïnur - tamïnmaq*).

II 210 جَبِنْدِي qapïndï سۇۋدى، قامچىلىدى. اَرْ اَتِنْ // جَبِنْدِي *ər atïn qapïndï* — ئادەم ئېتىنى قامچىلىدى. اَرْ سُقْدا جَبْدِي *ər suvda qapdï* — ئادەم سۇدا (چاۋاپ) ئۈزدى. بۇنىڭ «جَبِنْدِي *qapïndï*» شەكلىمۇ بار. (جَبِنُورْ – جَبِنْماقْ *qapïnur – qapïnmaq*).

جَقِنْدِي qaqïndï چاقىدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اُزِنكا جَقْماقْ جَقِنْدِي *ər өziŋә qaqmaq qaqïndï* — ئادەم ئۆزى ئۈچۈن چاقماق چاقىدىغاندەك كۆرۈندى (جَقِنُورْ – جَقِنْماقْ *qaqïnur - qaqïnmaq*).

341 جَكِنْدِي qəkindi چېكىشىۋالدى، چېكىت قويۇۋالدى. اَرْ بِتِكْ كا // جَكِكْ جَكِنْدِي *ər bitikkə qəkik qəkindi* — ئادەم خەتكە چېكىت قويۇۋالدى (جَكِنُورْ – جَكِنْماكْ *qəkinür - qəkinmək*).

جَكِنْدِي qəgindi چىگىشىۋالدى. اُلْ يُوكْنْ جَكِنْدِي *ol yükün qəgindi* — ئۇ يۈكنى چىگىشىۋالدى (جَكِنُورْ – جَكِنْماكْ *qəginür - qəginmək*).

II 211 جَلِنْدِي qalïndï چېلىندى، ئاڭلاندى؛ ئورۇقلىدى، چالدى//(يىقىلدى). اَتْ جَلِنْدِي *at qalïndï* — (ئوت - بوغۇزنىڭ ناچارلىقىدىن) ئات ئورۇقلىدى. سُوزْ بَكْ قُلاقنكا جَلِنْدِي *søz bəg kulakïŋa qalïndï* — سۆز بەگنىڭ قولىقىغا چېلىندى، ئاڭلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە. اَرْ اُوزِنْ يِيرْكا جَلِنْدِي

---

[1] بۇ شېئىرنىڭ ئەرەبچىسىدە بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە «مَعْصَمِي — بىلەك» سۆزىدىن كېيىنكى «فَظُلِمَ — زورۇقتى، زۇلۇم قىلىندى» دېگەن سۆز «نظلم» شەكلىدە خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان. بىز «فَظُلِمَ» نى توغرا تېپىپ، شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

ər özin yərgə qalindi —— ئادەم ئۆزىنى يەرگە چالدى، تاشلىدى (يىقىلدى) ياكى يىقىلغاندەك كۆرۈندى (جَلِنُورْ - جَلِنْماقْ *qalïnur - qalïnmaq*).

جِلَنْدِي qïlandï نەملەندى. جِلَنْدِي نانْكْ *qïlandï nəŋ* —— نەرسە نەملەندى. بۇنىڭ ئەسلى «جِيلَنْدِي *qïlandï*»دۇر (جِيلَنُورْ - جِيلَنْماقْ *qïlanur - qïlanmaq*). اَتْ جِلَنْدِي *at qïlandï* —— ئات تەرلىدى (تەرگە چىلاندى).

سَبِنْدِي sapïndï سېپىۋالدى، ئۆتكۈزۈۋالدى. اِشْلارْ يِكْنا سَبِنْدِي *ixlər yigna sapïndï* —— خوتۇن يىڭنىگە يىپ سېپىۋاتقاندەك كۆرۈندى، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشنى ئۆزى قىلمىغان بولسىمۇ قىلغاندەك كۆرۈندى (سَبِنُورْ - سَبِنْماقْ *sapïnur - sapïnmaq*)

سَتِنْدِي satïndï ساتقىنىڭ كۆرۈندى. اَرْ اَتِنْ سَتِنْدِي *ər atïn satïndï* —— ئادەم ئېتىنى ساتقىنىڭ كۆرۈندى (سَتِنُورْ - سَتِنْماقْ *satïnur - satïnmaq*). 212 II

سَجِنْدِي saqïndï چېچىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا سُوقْ سَجِنْدِي *ər özinə suv saqindï* —— ئادەم ئۆزىگە سۇ چېچىۋالدى (سَجِنُورْ - سَجِنْماقْ *saqïnur – saqïnmaq*).

سُجُنْدِي süqündi تەمىنى تېتىدى، مەززە قىلدى. اَرْ سُوزْكا سُجُنْدِي *ər sözgə süqündi* —— ئادەم سۆزگە مەززە قىلدى، سۆزگە بېرىلىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ ئىشىغا چولىسى تەگمىدى (سُجِنُورْ - سُجِنْماكْ *süqinür - süqinmək*).

سُوزْكا سُجِنْسا بُلُنْ بَرِيْر *sözgə süqinsə bulun barïr*

سۆزگە مەززە قىلسا، تۇتقۇن بولۇر.

سۆزنىڭ تاتقىغا مەززە قىلغان تۇتقۇن بولىدۇ. بۇنىڭ بىر ھېكايىسى بار. بۇ ماقال سۆزگە قىزىقىپ ئىشنى تاشلىۋېتىدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَرِنْدِي sarïndï يۆگەندى، پۇركەندى؛ ئورانىدى. اَرْ سُقْلُقِنْ سَرِنْدِي *ər suvlukïn sarïndï* —— ئادەم سەللىسىنى يۆگىدى. اُراغُتْ بُرُنْجُكْ سَرِنْدِي *uraqut bürünqük sarïndï* —— خوتۇن پۇركەنچىسىنى پۇركەندى. بىركىم ھەرقانداق بىر نەرسىنى پۇركىنىۋالسا ياكى كىيىۋالسا، يۆگىنىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرِنُورْ // - سَرِنْماقْ *sarïnur - sarïnmaq*). 213 II

سَـــرِنْدِي sarïndï بېرىلدى، قېتىرقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى. اَرْ ايشْـــقا سَـــرِنْدِي
342 *ər ïxqa sarïndï* — ئادەم ئىشقا قېتىرقىنىپ كىرىشتى،//يېپىشتى، يەنى ئادەم
ئۆزىنى تىلىگەن، ئىراده قىلغان ئىشنى تېپىۋالغان قىلىپ كۆرسەتتى (سَرِنُورْ –
سَرِنْماقْ *sarïnur - sarïnmaq*).

سُـــرُنْدِي süründi سۈرۈندى، سۈركەندى؛ قاشلىدى. كِشـــي اُوزْ يِيـــنِنْ سُـــرُنْدِي
kixi өz yənin süründi — كىشى ئۆزىنىڭ ئەت - يېنىنى قاشلىدى
(سُـــرُنُورْ – سُـــرُنْماكْ *sürünür - sürünmək*). قاتتىق بىر نەرسە سۈركىلىپ
ئېزىلسىمۇ ياكى ئۈپرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُـــزُنْدِي süzündi سۈزۈلدۈرىدىغانده‌ك كۆرۈندى. اَرْ اُوزِنكـــا سُـــوقْ سُـــزُنْدِي
ər өziŋə suv süzündi — ئادەم ئۆزىگە سۇ سۈزۈلدۈرىدىغانده‌ك كۆرۈندى (سُزُنُورْ –
سُزُنْماكْ *süzünür - süzünmək*).

II 214 سِـــيزِنْدِي səzindi سەزدى، گۇمانلاندى، گۇمان قىلدى.// اُلْ اَنكـارْ سِـــيزِكْ سِـــيزِنْدِي
ol aŋar səzik səzindi — ئۇ ئۇنىڭدىن گۇمانلاندى (سِـــيزِنُورْ – سِـــيزِنْماكْ
səzinür - səzinmək).

سَسِنْدِي səsindi ئىنتىلدى. اَرْ قُلِنْ اُرْغالِي سَسِنْدِي *ər kulïn uroqalï səsindi* — ئادەم
قۇلىنى ئۇرغىلى ئىنتىلدى، دېۋەيلىدى. ئات باغلاقتىن بوشىنىپ كېتەي دېسىمۇ
شۇنداق دېيىلىدۇ (سَسِنُورْ – سَسِنْماكْ *səsinür - səsinmək*).

سُسُـــنْدِي süsündi ئۈسۈدىغانده‌ك كۆرۈندى. اَرْ باشِـــنْ تامْقـــا سُسُـــنْدِي
ər baxïn tamqa süsündi — ئادەم بېشىنى تامغا ئۈسۈدىغانده‌ك كۆرۈندى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُسُنُورْ – سُسُنْماكْ *süsünür - süsünmək*).

سَغِنْدِي saoqïndï ساغىدىغانده‌ك كۆرۈندى. اَرْ قُوِينْ سَـــغِنْدِي *ər koyïn saoqïndï* — ئادەم
قويىنى ساغىدىغانده‌ك كۆرۈندى (سَغِنُورْ – سَغِنْماقْ *saoqïnur - saoqïnmaq*).

سُـــغُنْدِي sooqundï سوقتۇندى، توڭدى. اَرْ سُـــغُنْدِي *ər sooqundï* — ئادەم سوقتۇندى،
توڭدى (سُغُنُورْ – سُغُنْماقْ *sooqunur – sooqunmaq*).

II 215 سُـــغُنْدِي suoqundï سۇ سالدى. اَرْ سُـــغُنْدِي// *ər suoqundï* — ئادەم سۇ سالدى،
يەنى سۈيدۈك ۋە شۇنىڭده‌ك نەرسىلەردىن بوشاندى (سُـــغُنُورْ – سُـــغُنْماقْ
suoqunur - suoqunmaq).

سِغِنْدِي sïoqïndï سىغىندى، كىرىۋالدى. كَيِكْ تُرَغْقا سِغِنْدِي *kəyik turaoqka sïoqïndï* — كېيىك تۇراقتا (پاناھ جايغا) كىرىۋالدى. باشقا بىرەر جايغا كىرىۋالغان ھەرقانداق نەرسە ئۇچۇنمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ. مَنْ تَنكْرِيكا سِغِنُورْمَنْ *mən təŋrigə sïoqïnurmən* — مەن تەڭرىگە سىغىنىمەن (سِغِنُورْ – سِغِنْماقْ *sïoqïnur - sïoqïnmak*).

سَقُنْدِي səvündi سۆيۈندى. اَرْ سَقُنْدِي *ər səvündi* — ئادەم سۆيۈندى (سَقُنُورْ – سَقُنْماكْ *səvünür - səvünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَقُنْمَكِلْ يُنْدْ اُكُرْ اَذْغِرْ اَنِنْ *səvünməgil yund ügür ażoqïr atan*[1]

اَلْتُنْ كُمُشْ بُلْنَبَنْ اَغِي تَقارْ *altun kümüx bulnapan aoqï tavar//* 216 II

[ئۆيۈر يىلقا، ئايغىر، ئاتان بىلەن سۆيۈنمىگىن،
ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك ماللارنى تاپسىڭمۇ.]

ئۆيۈر يىلقا، ئايغىر ۋە ئاتان تۆگىلەر بىلەن، (شۇنىڭدەك) ئالتۇن - كۈمۈش، يىپەك ماللارغا ئىگە بولۇش بىلەن سۆيۈنۈپ كەتمە، ئۇلارنى ئۆزۈڭ ئۈچۈن خەيرلىك ئىشلارغا ئىشلەتكىن.

سَغِنْدِي saoqïndï ئويلىدى، نىيەت قىلدى. اُلْ مَنكا اَذْكُو سَغِنْدِي *ol maŋa əzgü saoqïndï* — ئۇ ماڭا ياخشىلىق قىلىشنى ئويلىدى، مەن ئۈچۈن ياخشى نىيەتتە بولدى. سۆز بىلەن يارەم قىلىشمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (سَغِنُورْ – سَغِنْماقْ *saoqïnur - saoqïnmak*). 343

سَقِنْدِي sakïndï ساقلاندى، ئېھتىيات قىلدى. اُلْ مِنْدِنْ سَقِنْدِي *ol məndin sakïndï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى، يەنى ئېھتىيات قىلدى. بۇ يەردىكى «ق — *k*» ھەرپى ئالدىنقى سۆزدىكىدىن قاتتىقراقتۇر (سَقِنُورْ – سَقِنْماقْ *sakïnur - sakïnmak*).

سُقُنْدِي sukundï سۇ قۇيۇلدى، يۇيۇندى، يۇدى. اَراغُتْ // بَشِنْ سُقُنْدِي *uraoqut baxïn sukundï* — خوتۇن بېشىنى يۇدى. ئۇچ تىلدا. (سُقُنُورْ – سُقُنْماقْ *sukïnur - sukunmak*)[2]. 217 II

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَنِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بروككېلمان بۇ سۆزنى «*atan*» دەپ ئوقۇغان. بېسسىم ئاتالاي «*anïn*» (ئۇنىڭ بىلەن) دەپ ئوقۇغان. بىز «*atan*» دەپ ئوقۇشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ ھەرىكىلەنگەن. بىز زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

سُكُنْدِي sökündi يۆكۈندى، چۆكتى، تىزلاندى. اَرْ بَكْكا سُكُنْدِي *ər bəgkə sökündi* — ئادەم بەگكە يۆكۈندى.

سُكُنْدِي sökündi سۆكۈۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ تُونِنْ سُكُنْدِي *ol tonïn sökündi* — ئۇ تونىنى سۆكۈۋاتقاندەك كۆرۈندى (سُكُنُورْ – سُكُنْماكْ *sökünür - sökünmək*).

سَلِنْدِي salïndï سىلىندى، ساڭگىلىدى. يِنْجُو قُلاقْتِنْ سَلِنْدِي *yinqü qulaqtïn salïndï* — ئۇنچە قۇلاقتىن ساڭگىلىدى. ھەرقانداق نەرسە ساڭگىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِنُورْ - سَلِنْماقْ *salïnur - salïnmaq*).

قَبِنْدِي qapïndï بۇلاڭاتقاندەك كۆرۈندى؛ داربدى. اَرْ تَقارْ قَبِنْدِي *ər tavar qapïndï* — ئادەم تاۋار (مال) بۇلاڭاتقاندەك كۆرۈندى (قَبِنُورْ - قَبِنْماقْ *qapïnur - qapïnmaq*). II 218

اُغْلانْ يَلْ قَبِنْدِي *oqlan yəl qapïndï* — بالىغا يەل داربدى.

قَتِنْدِي qatïndï قېتىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَلْقانْقا ياغْ قَتِنْدِي *ol talqanqa yaq qatïndï* — ئۇ تالقانغا ياغ قېتىڭاتقاندەك كۆرۈندى (قَتِنُورْ - قَتِنْماقْ *qatïnur - qatïnmaq*).

قَنْدِي qutandï قۇتاندى، بەختلىك بولدى. قَنْدِي نانْكْ *qutandï nəŋ* — نەرسە قۇتاندى، نەرسە قۇتلۇق بولدى (قُتانُرْ - قُتْنماقْ *qutanur - qutanmaq*)[1].

قَجِنْدِي qaqïndï قېچىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ مِنْدِنْ قَجِنْدِي *ol məndin qaqïndï* — ئۇ مەندىن قېچىڭاتقاندەك كۆرۈندى (قَجِنُرْ - قَجِنْماقْ *qaqïnur - qaqïnmaq*).

قُرُنْدِي qorundï قورۇندى، ئېچىندى، قىيمىدى. اَرْ تَقارِنكا//قُرُنْدِي *ər tavarïŋa qorundï* — ئادەم مېلىغا قورۇندى (قُرِيُنورْ - قُرِنْماقْ *qorïnur - qorïnmaq*). II 219

قُرُنْدِي qurundï قۇرۇندى، ئۆزىنى قۇرۇتۇۋالدى. اَرْ قُرُنْدِي *ər qurundï* — ئادەم (يۇيۇنغاندىن كېيىن) قۇرۇندى (قُرِنُورْ - قُرِنْماقْ *qurïnur - qurïnmaq*).

قِرِنْدِي qïrïndï قىرىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ نانْكْنِ قِرِنْدِي *ol nəŋni qïrïndï* — ئۇ بىر نەرسىنى قىرىڭاتقاندەك كۆرۈندى (قِرِنُورْ - قِرِنْماقْ *qïrïnur - qïrïnmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا! بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان، ئۇچىنچى ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز يازما نۇسخا 329- بەتتىكى «قُتَلْدِي *qutaldï*»، يەنى « قُتْ اَلْدِي *qut aldï*» سۆزىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سۆزنىڭ يىلتىزىنى بىر ھېسابلاپ، «*qutandï - qutanur - qutanmaq*» دەپ ئالدۇق.

قَزِنْدِي qazïndï قېزىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا قُــذُغْ قَزِنْــدِي *ol oziŋa qužuq qazïndï* — ئۇ ئۆزىگە قۇدۇق قېزىۋالدى. قۇدۇق قېزىۋاتقانـدەك كۆرۈنسـمۇ شۇنداق دېيىلـدۇ (*qazïnur - qazïnmaq* قَزِنُورْ – قَزِنْماقْ).

قُزَنْــدِي qozandï بېزەندى، ياساندى، پەرداز قىلدى. اُراغُــتْ بَزَنْــدِي قُزَنْــدِي *uraqut bəzəndi qozandï* — خوتۇن بېزەندى، ياساندى (قُزانُــرْ – قُزَنْمــاقْ *qozanur - qozanmaq*).

220 II **قِسِــنْدِي** qïsïndï قىسىندى، قىزغاندى، بېخىللىق قىلدى.// اَرْ تَقــارِنْ قِسِــنْدِي *ər tavarïn qïsïndï* — ئادەم مېلىنـى (چىقىـم قىلىشـتىن) قىسـىندى، بېخىللىق قىلدى. سۆيدۈكى قىستاپ كېتىپ، قىسـۇالغان كىشىگـمۇ شۇنداق دېيىلـدۇ (قِسِنُورْ – قِسِنْماقْ *qïsïnur - qïsïnmaq*).

344 **قَشَنْدِي** qaxandï سىيدى. اَتْ قَشَنْدِي *at qaxandï* —//ئات ۋە باشقا ھايۋان سىيدى. لېكىن، بۇ سۆز پەقەت ئاتقا خاستۇر (قَشَنُورْ – قَشَنْماق *qaxanur - qaxanmaq*).

قُلُنْدِي qolundï تىلەندى، سورىدى. اَرْ نانْكْ قُلُنْدِي *ər nəŋ qolundï* — ئادەم بىر نەرسە تىلەندى (قُلُنُورْ – قُلُنْماقْ *qolunur - qolunmaq*)

قِلِنْدِي qïlïndï: اَرْ تَكْما قِلِنْجْ قِلِنْدِي *ər təgmə qïlïnq qïlïndï* — ئادەم كۆرگەنلا ئىشنى قىلىۋەردى. بىركىم ھەددىدىن ئاشماقچى بولسا، ئۇنىڭغا «اُكُــشْ قِلِنْمــا *əkük qïlïnma* — تولا ھەددىڭدىن ئاشما» دېيىلـدۇ (قِلِنُــورْ – قِلِنْمــاقْ *qïlïnur – qïlïnmaq*).

كَجُنْدِي kəqündi كېچىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ سُوقْ كَجُنْدِي *ər suv kəqündï* — ئادەم سۇ كېچىۋاتقاندەك//كۆرۈندى (كَجُنُورْ – كَجُنْماكْ *kəqünür - kəqünmək*). 221 II

كُجَنْــدِي küqəndi كۆچەندى؛ زورلۇق قىلدى. اَتْ كُجَنْــدِي *at küqəndi* — ئات كۆچەندى، (ئېغىر يۈك كۆتۈرگەنلىكتىن) ئات كۆچىنىپ كەتتى. اُلْ اَنكْ تَقــارِنْ كُجَنْــدِي *ol anïŋ tavarïn küqəndi* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىغا زورلۇق قىلدى. بۇ پېئىل بىرىنچى مىسالدا ئۆتۈمسىز، ئىككىنچىسىدە ئۆتۈملۈكتۇر (كُجــانُورْ – كُجَنْماكْ *küqənür - küqənmək*).

كِجِنْدِي kiqindi قىچىشتى، يولدىن چىقتى. اُراغُــتْ كِجِنْــدِي *uraqut kiqindi* — خوتۇننىڭ قىچىقى تۇتتى، يولدىن چىقتى، بۇزۇلـدى. «كِجِنْمــا *kiqinmə* — سۆركەنمە» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى «اَتْ كِجِنْــدِي

ət kiqindi — بەدەن قىچىشتى» دۇر (كِجِنُـــــــورْ - كِجِنْمـــــــاكْ kiqinür - kiqinmək).

كِرِنْدِي kirindi كىردى، كىرىۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. اَرْ سُقْدا كِرِنْدِي ər suvda kirindi — ئادەم سۇغا كىردى (يۇيۇندى). اَرْ اَقْكا كِرِنْـدِي ər əvgə kirindi —// ئادەم ئۆيگە كىرىۋاتقاندەك كۆرۈندى (كِرِنُورْ - كِرِنْماكْ kirinür - kirinmək). II 222

كُرُنْدِي kəründi كۆرۈندى، ئۇچراشتى. اُلْ بَكْ كا كُرُنْدِي ol bəgkə kəründi — ئۇ بەگكە كۆرۈندى، بەگ بىلەن ئۇچراشتى. تاغْ كُرُنْـدِي taq kəründi — تاغ كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇزاقتىن قارا كۆرۈم كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىگە مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (كُرُنُورْ - كُرُنْماكْ kərünür - kərünmək).

كُزُنْدِي kəzündi كۆرۈندى. كُزُنْدِي نانْكْ kəzündi nəŋ — نەرسە كۆرۈندى. ئارغۇچە. بۇ يەردە بىر قائىدە بارکى، بۇ سۆز «كُوزْ kəz — كۆز» سۆزىدىن ئىپلىنغان بولۇپ، ئارغۇلار بۇيرۇق شەكلى بىلەن ئۆتكەن زامان شەكلىنى پەرقلەندۇرىدۇ. ئۇلار بۇيرۇق شەكلىدە «ر - r» بىلەن «كُـــــرْ kər — كۆر» دەيدۇ، ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ز - z» بىلەن «كُزُنْدِي kəzündi» دەيدۇ (كُزُنُـــرْ - كُزُنْمـــاكْ kəzünür – kəzünmək).

كَسِنْدِي kəsindi كېسىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا اَتْ كَسِنْدِي ol əziŋə ət kəsindi — ئۇ ئۆزىگە گۆش كېسىۋالدى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسِـــــــنُورْ – كَسِـــــــنْماكْ kəsinür - kəsinmək). II 223

كُشُنْدِي kəxündi سايىدىدى، سايىگە ئالدى. اَرْ كُنْكا كُشُنْدِي ər küŋə kəxündi — ئادەم كۈندىن ئۆزىنى سايىگە ئالدى. شۇنىڭدەك،// بىر كىمدىن ئۆزىنى دالدىغا ئالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُشِنوُرْ - كُشِنْماكْ[1] kəxinür - kəxinmək). 345

كُڤَنْدِي küvəndi ماختاندى، پەخىرلەندى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُڤَنْـدِي ol mənij birlə küvəndi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ماختاندى (كُڤَنُورْ - كُڤَنْماك küvənür - küvənmək).

كُلُنْدِي külündi بوشاشتى، ئېغىرلاشتى، اَرْ اَلكِي اَذاقِي كُلُنْـدِي ər əliki ažaqi külündi — ئادەمنىڭ قول - ئايىغى بوشاشتى، يەنى ئادەمنىڭ قول – ئايىغى (ئىشتىن ياكى يۈرۈش - مېڭىشنىڭ كۆپلۈكىدىن خۇددى باغلاپ قويۇلغاندەك) ئېغىرلاشتى (كُلُنُورْ - كُلُنْماكْ külünür - külünmək).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ئۆتكەن زاماندا زەمملىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە كەسرىلىك ئىپلىنغان. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

224 II **كُمُنْدِي** kəmündi كۆمۈۋاتقانەك كۆرۈنىدى. اَرْ تَقارِنْ//كُمُنْـدِي *ər tavarïn kəmündi* — ئادەم مېلىنىي كۆمۈۋاتقانىدەك كۆرۈنىدى (كُمُنُـرْ – كُمُنْمـاكْ *(kəmünür - kəmünmək*).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللاردا بىر قانچە تۈرلۈك مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆزىلا ئىشلىگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تۈرنىڭ ئاساسى ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردۇر: «اُلْ اَقْكا بَرِنْدِي *ol əvgə barïndï* — ئۇ ئۆيگە (بارمايدىغان بولسىمۇ) بارىدىغاندەك كۆرۈنىدى»، «اُلْ اَشْ تَتِنْـدِي *ol ax tatïndï* — ئۇ ئاش (تېتىمىغان بولسىمۇ) تېتىۋاتقان بولۇپ كۆرۈنىدى». پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى ئەرەبچىدىكى پېئىللارنىڭ «تَفاعُلْ *tafaul*» دەرىجىسىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَّ الرَّجُـلُ — ئادەم پاك بولمىسىمۇ، پاك بولۇپ كۆرۈنىدى»، «تَعاقَـلَ – ئەقىللىق بولمىسىمۇ، ئەقىللىق بولۇپ كۆرۈنىدى».

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى ئۆزى ئۈچىلا قىلغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَلمِنْ اَلْنْدِي *ər alïmïn alïndï* — ئادەم ئېلىشنى ئۆزىلا ئۆندۈرۈۋالدى»، «اُلْ تَـرِغْ تَرِنْـدِي *ol tarïoq tarïndï* — ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ئاشلىق تېرىۋالدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.//ئەگەر پېئىل مۇشۇ مەنىدە 225 II قوللىنىلمىغان بولسا، جۈملىدە «اُوزْ *oz*» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ سۆز «اُوزِنكـا *oziŋə* — ئۆزىگە» شەكلىدە كەلسە، « ئۆزى ئۈچۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِي *ozi* — ئۆزى» شەكلىدە كەلسە، بىر ئىشنى «ئۆزى» قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِنكـا *oziŋə* — ئۆزىگە» دېگەندىكى «نكـا – *ŋə*» ئەرەبچىدە «ئۈچۈن» مەنىسىدە كەلگەن «ل - *l*» رولىنى ئۆتەيدۇ. پېئىل، ئەمەلىيەتتە، ئىشلەنمەي تۇرۇپ ئىشلىنىۋاتقاندەك كۆرسىتىلسە، بۇ «اُوزْ *oz*» سۆزىنى دېمىسىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى، ئىش - ھەرىكەت پۈتۈن ئىنسانلار ئارىسىدا ئورتاق. شۇڭا، جۈملىدە بىرىمنىڭ بىرەرئىش - ھەرىكەتنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز ئالدىغا ئىشلەشكە كىرىشكەنلىكى ئېيتىلماقچى بولغاندا «اُوزْ *oz*» سۆزى قوشولمىسا، سۈپەت تولۇق بولماي قالىدۇ. «اُوزْ *oz*» سۆزى قوشۇلۇش بىلەنلا سۈپەت تولۇق بولىدۇ.//مۇشۇنداق 346

بولغاندىلا، ئىش - ھەربىرىدە ئورتاقلىقتىن چىقىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئۆزىگىلا خاس بولغان بولىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَاقْتُلُو اَنْفُسَكُمْ — ئۆزۈڭلارنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايىتىدىكى «قَتْلْ — ئۆلتۈرمەك» ھەممە ئادەملەرگە ئورتاق ھەربىرىدە بولۇپ، «اَنْفُسَكُمْ// — ئۆزۈڭلارنى» دېيىلىشى بىلەن بۇ ھەربىرىدە مەلۇم II 226
ئادەملەرگىلا قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ يەردە « نفس — ئۆز» سۆزى ئېيتىلمىسا، سۈپەت تولۇق بولمىغان بولاتتى.

پېئىل «كۆرۈنۈش بېرىش» (يەنى قىلىۋاتقانىدەك بولۇپ كۆرۈنۈش) مەنىسىدە كەلسە، ئۆتۈمسىز بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئورتاقلىق (ئۆملۈك مەنىسى) بولمايدۇ. بۇ ھالدا «اُوزْ *oz*» سۆزى ئېيتىلمىسىمۇ، ئۆتۈمسىز پېئىل شۇ مەنىنى بېرىۋېرىدۇ ۋە سۈپەت تولۇق بولغان بولىدۇ. بۇ خۇددى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «كَلاَّ اِنَّ الاِنْسٰانَ لَيَطْغٰى اَنْ رَاٰهُ اِسْتَغْنٰى» دېگەن ئايىتىدىكىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدا «نفس» نى قوشۇپ «اَنْ رَأَى نَفْسَهُ اِسْتَغْنٰى» دېمىگەن. بۇ تۈركچە «ايشقا بَقِنْ *ixka bakin* — ئىشقا باق، ئىشنىڭ ئاخىرىغا قارا»، «قُرِنْ *kurin* — قۇرۇن، يەنى (ئۆزۈڭنى قۇرۇت)»، «سُقْقا كِرِنْ *suvka kirin* — سۇغا كىر، يۇيۇن» دېگەنلەرگە ئوخشايدۇ.

ئۇچىنچى، «ل - *l*» بىلەن «ن - *n*» ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ ۋە «ل - *l*» نىڭ ئورنىغا «ن - *n*» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِلْدِي *bitik bitildi*» دېيىلسىمۇ بولىدۇ، «بِتِنْدِي *bitindi*» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى «كىتاب پۈتۈلدى، كىتاب يېزىلدى» دېگەن بولىدۇ. «ن - *n*» ھەرپى بۇ يەردە مەجھۇل//پېئىل بەلگىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «رَجُلٌ II 227
شَثْنُ الْاَصٰابِعِ وَ شَثْلُهٰا » ۋە «كَبْلُ الدَّلْوِ كَبْنُهُ» دېيىلگىنىگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، ئۆز ئالدىغا بىر سۆز بولۇپ، يۇقىرىقى مەنىلەردىن ھېچبىرى بىلدۈرۈلمەستىن، سۆزنىڭ «ن - *n*» قوشۇلۇشتىن بۇرۇنقى شەكلى قانداق مەنىدە بولسا، شۇ مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِيكا تَبِنْدِي *tənriqə tapïndi* — تەڭرىگە تېۋىندى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى»، «تَنْكْرِيكَا سِغِنْدِمْ *tənriqə siqïndïm* — تەڭرىگە سىغىندىم» دېگەنگە ئوخشاشلار. بۇ مەنىلەر ھەرپى

ئىللەتلىك سۆزلەر، غۇننىلىك سۆزلەر ۋە بۇلاردىن باشقا تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق بولىدۇ.

قائىدە

347 ئۇچ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى//ئىككىنچى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى، ئوتتۇرىسى ساكىنلىق كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اُلْ تُونْ كَذُرْدِي *ol ton kəžürdi* — ئۇ تون كىيدۈردى» دېگەن جۈملىدىكى «كَذُرْدِي *kəžürdi*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بولغان «كَذْرُرْ *kəžrür* — كىيدۈرىدۇ» غا ئوخشاش. بۇ يەردە «ذ – *ž*» ھەرپى ئۆتكەن زامانداھەرىكىلىك، كەلگۈسى//زامانداھ 228 II ساكىنلىق كەلگەن. «تَنْكْرِيكا تَبِنْدِي *təŋrigə tapïndï* — تەڭرىگە تېۋىنىدى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى» دېگەن جۈملىدىكى «تَبِنْدِي *tapïndï*» پېئىلىدىن ئېلىنغان «تَبْنُور *tapnur* — تېۋىنىدۇ، ئىبادەت قىلىدۇ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇنىڭدا «ب – *p*» ھەرپى ئۆتكەن زامانداھەرىكىلىك، كەلگۈسى زامانداھ ساكىنلىق كەلگەن[①].

ئىككىنچى، ئۆتكەن زامان شەكلىدە ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدە ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اَتْ قُلاقْ تُقُرْدِي *at qulaq tuvurdï* — ئات قۇلىقىنى دىڭگايتتى، قۇلىقىنى دىك تۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقُرْدِي *tuvurdï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَقُرار[②] *tuvïrar* — دىڭگايتىدۇ» 229 II بولىدۇ//يەنى يۇمشاق «ق – *v*» ھەرپى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان

---

① يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ھەرىكىلىك بېرىلگەن. بىز ئاپتور بەرگەن قائىدىنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپىنى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ساكىنلىق، يەنى «*kəžrür*، *tapnur*» قىلىپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «تَقُرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 306- بەتتە «تُقِيرارْ» شەكلىدە كەلگىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tuvïrar*» دەپ ئالدۇق.

شەكلىدە ھەرىكىلىك كەلگەن[1]. يەنە «تَنگْرِي مَنِ كُذَرْدِي *təŋri məni køżərdi* — خۇدا مېنى ساقلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «كُذَرْدِي *køżərdi*» پېئىلىدا كەلگەن «ذ – *ż*» ئۆتكەن زاماندىمۇ، كەلگۈسى زاماندىمۇ فەتھىلىك كېلىدۇ.

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ھەرىكىلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تُشَكْ تُشَلْدِي *təxək təxəldi* — تۆشەك سېلىندى»، «تُكُونْ تُكُلْدِي *tügün tügüldi* — تۈگۈن تۈگۈلدى»، «تَرِغْ سُقَلْدِي *tariq suvaldi* — ئاشلىق سۇغىرىلدى» دېگەنگە ئوخشاش[2].

II 230 تۆپ پېئىللارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان//شەكلىدە كۆپىنچە ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «سُوتْ سَغلْدِي *süt soquldi* — سۈت سوغۇلدى»، «كُونْ سَقُلْدِي *kün savuldi* — كۈن قايرىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار كەلگۈسى زامان شەكلىدە كەلسە «سَغْلُرْ *soqlur* — سوغۇلىدۇ»[3]، «سَقْلُرْ *savlur* — قايرىلىدۇ» بولىدۇ.

بۇ بابتىكى قىسىملار باشقا قىسىملاردا بولمايدىغان بىرقانچە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەركىبىدە «ر – *r*» كەلگەن پېئىللار ئۇچ خىل بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللار، مەسىلەن: «تُونْ قِزَرْدِي *ton kizardi* — تون قىزاردى» دېگەن جۈملىدىكى «قِزَرْدِي *kizardi*» پېئىلىغا ئوخشاش. بۇنىڭ ئەسلى «قِزِلْ اَرْدِي *kizil ərdi* — قىزىل بولدى» بولۇپ، «ل – *l*» بىلەن «ا – ئەلىف» تاشلىۋېتىلىپ، ساپ پېئىل//بولۇپ II 231 قالغان. «تُونْ قَرَرْدِي *ton karardi* — تون قارايدى» دېگەن جۈملىدىكى

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە «ئۆتكەن زامان» ۋە «كەلگۈسى زامان» دېگەن چۈشەنچە ئوخشاشلا «ماضى – ئۆتكەن زامان» ۋە «واجب – ئۆتكەن زامان» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ يەردە «واجب» ئورنىغا «غابر – كەلگۈسى زامان» ئىشلىتىلىشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ يەردە قائىدە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بېرىلگەن بولسىمۇ، مىسالىلاردا ئۆتكەن زامان شەكلىلا بېرىلىپ، كەلگۈسى زامان شەكلى «تُشَلُرْ *təxəlür*، تُكُلُرْ *tügülür*، سُقَلُرْ *suvalur*» لار بېرىلمەي قالغان.

[3] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بۇ يەردە «سَغلْدِي، سَغْلُرْ» دەپ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچىسى «سوغۇلماق، ئازايماق» مەنىسىدە بولغىنى ئۈچۇن، بىز يازما نۇسخا 337 - بەتتىكى «سُوتْ سُغُلْدى»غا ئاساسەن «*soquldi* — سوغۇلدى، *soqlur* — سوغۇلىدۇ» دەپ ئالدۇق.

«قَرَرْدِي *qarardï*» پېئىللىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «قَرا اَرْدِي *qara ərdi* — قارا بولدى» بولۇپ، «قَرا *qara* — قارا» سۆزىدىن ياسالغان.// 348

ئىككىنچىسى، ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللارغا «ر – *r*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان ئۆتۈملۈك پېئىللار. مەسىلەن: «اَرْ سُوقْ كَجْتِي *ər suv kəqti* — ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۈملىدىكى «كَجْتِي *kəqti*» پېئىلغا «ر – *r*» قوشۇلسا، «كَجُرْدِي *kəqürdi* — كەچتۈردى، ئۆتكۈزدى» دەپ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَنِي سُقْدَنْ كَجُرْدِي *anï suvdan kəqürdi* — ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزدى» دېيىلگەنگە ئوخشاش: «اَرْ قَجْتِي *ər qaqti* — ئادەم قاچتى» دېگەن جۈملىدىكى «قَجْتِي *qaqti* — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجُرْدِي *qaqurdï* — قاچۇردى» پېئىلىمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچىسى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئىپادىلىمەيدىغان، ئۆزىنىڭ ئەسلىي تەركىبىدە «ر – *r*» بولغان پېئىللار. مەسىلەن: «اَنِكْ بُيْنِنْ قَذِرْدِي// *anïŋ boynïn qažïrdï* — ئۇنىڭ بوينىنى قايردى، تولغىدى»، «قابْ قُتُرْدِي *qap qoturdï* — قاپ بوشاتتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «قَذِرْدِي *qažïrdï* — قايردى»، «قُتُرْدِي *qoturdï* — بوشاتتى» دېگەن پېئىللارغا ئوخشاش. 232 II

«ز – *z*» ھەرپى پېئىللاردا ئىككى خىل ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ:

بىرىنچى، پېئىلنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ سُوقْ تَمُزْدِي *ər suv tamuzdï* — ئادەم سۇ تېمىتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَمُزْدِي *tamuzdï*» پېئىلىغا ئوخشاش. لېكىن، بۇ ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال.

ئىككىنچى، «ز – *z*» پېئىلنىڭ ئەسلىي تەركىبىدە بار بولۇپ، پېئىلنىڭ ئۆز مەنىسىدىن باشقا مەنە ئاڭلاتمايدۇ. مەسىلەن: «تَبُزْغُقْ تَبِزْدِي *tapuzoquq tapïzdï* — تېپىشماق ئېيتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَبِزْدِي *tapïzdï*» پېئىلىغا ئوخشاش.

تەركىبىدە «ش – *x*» كەلگەن پېئىللار توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

تەركىبىدە «ق – *q*» ۋە «ك – *k*» كېلىدىغان پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ:

بىرىنچىسى، بۇ ھەرپلەر ئىككىسى ھەرپتىن تۈزۈلگەن پىئىللارغا قوشۇلۇپ، بىركىمنىڭ بىرەر ئىشقا ئىختىيارسىز ھالدا//دۇچ كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ يَغيقا بَسِقْتِ *ər yaoïqa basïqti* — ئادەم دۇشمەنگە بېسىلدى، يەنى ئادەم كېچىسى ھۇجۇمغا ئۇچراپ، دۇشمەن تەرىپىدىن باستۇرۇلدى»، «اَرْ اُسُقْتِ *ər usuqti* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەم ئۇسسۇزلۇق ئاستىدا قالدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىلەردە كەلتۈرۈلگەن پىئىللارنىڭ ئەسلى «بُسْدِ[1] *basdï*» ۋە «اُسْدِ *usdï*» دۇر.

II 233

تەركىبىدە «ك - *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «تُونْ كِرِكْتِ *ton kirikti* — تون كىرلەشتى»، «اَرْ كِنِكْتِ[2] *ər kənikti* — ئادەم يولداشلىرىدىن كېيىن قالغۇدەك دەرىجىدە زەئىپلەشتى».

ئىككىنچى بىر خىلى، باشقا مەنە ئاڭلاتماي، پىئىلنىڭ ئۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَڤكا اَشُقْتِ *ər əvgə axuqti* — ئادەم ئۆيگە ئالدىرىدى»، «اَرْ ايشِي جُلُكْتِ *ər ixi qülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى//چاتاقلاشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

II 234

«ل - *l*» بىلەن «ن - *n*» ھەرپلىرى توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

بۇ بابنىڭ مەستىرى فَعَلْلالْ *fəəllal* شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكەلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجُرْماقْ *qaqurmaq*— قاچۇرماق»،// «كُتُرْماكْ *kətürmak* — كۆتۈرمەك» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلار تۇپ ۋە ئەسلىي مەستەر ھېسابلىنىدۇ.

349

ئىزافەتلىك مەستەرلەر فُعْلُلِي *fu'luli* شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يُكْ كُتُرُكِي كُرْ *anïŋ yük kətrügi kər* — ئۇنىڭ يۈك كۆتۈرۈشىنى قارا»، «اَنِكْ سُوقْ كَجْرُكِي كُرْ *anïŋ suv kəqrügi kər* — ئۇنىڭ سۇدىن ئۆتكۈزۈشىنى قارا» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] بۇ يەردە بۇ سۆز « بُسْدِ» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يۇقىرىقى مىسالدىكى «بَسِقتِى» شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*basdï* » دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرىپىنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ سۆزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ 4652- بېيىتىدە «*kinikmix*» شەكلىدە ئېلىنغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*kənikti*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتا «غ – ŋ» ۋە «ك – g» ھەرپلىرىنىڭ كېلىدىغان ئورۇنلىرىنى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۈم.

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۈچ ھەرپلىك بولىدۇ[1]. شۇڭا، بىز بۇ بابنى «ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى» دەيدۇق. مەسىلەن:// «تَنْكْرِيكا تَبِنْ təŋrigə tapïn» — تەڭرىگە تېۋىن»، «تَنْكْرِيكا يُكُنْ təŋrigə yükün» — تەڭرىگە يۈكۈن، سەجدە قىل» دېگەنگە ئوخشاشلار. «سَرِنْ sərin — چىدا» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بىرلىكىدە، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، «تَبِنْغِلْ tapïnoŋil — تېۋىنغىن»، «يُكُنْكِلْ yüküngil — يۈكۈنگىن»، «سَرِنْكِلْ səringil — چىدىغىن» دېسەڭمۇ بولىدۇ. بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس يوقلۇق شەكلى، يۇقىرىدا پېئىللارنىڭ يوقلۇق شەكلىدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمدەك، «ما // mə» بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَقِنْما sakïnma — ئويلىما»، «سَقِنْما səvinmə — سۆيۈنمە» دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدەك، بىرىنچى شەخستە «م - m» بىلەن «تَبِنْدِمْ tapïndïm — تېۋىندىم»؛ ئىككىنچى شەخستە غۇننىلىك كاف (نك – ŋ) بىلەن «تَبِنْدِنْكْ tapïndïŋ — تېۋىندىڭ»؛ ئۈچىنچى شەخستە «ى – يا» بىلەن «تَبِنْدِي tapïndï — تېۋىندى» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ بەزى سۆزلىرىدە ئىككىنچى شەخستىكى «نك – ŋ» ھەرپى «غ – ŋ» ھەرپىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، «تَبِنْدُغْ // tapïnduŋ — تېۋىندىڭ، ئىبادەت قىلدىڭ» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ «سَنْ اَنِ قَجُرْدُغْ sən anï ḳaqurduŋ — سەن ئۇنى قاچۇردۇڭ» دېگەن سۆزىمۇ شۇنداق، ھەممە پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان قائىدە بويىچە بۇ يەردە «نك – ŋ»نى قوللىنىش توغرا، «غ – ŋ»نى قوللىنىش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بابنىڭ سۈپەت شەكلى باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا «تَبِنْغُجِي tapïnoquqï — تېۋىنغۇچى، «يُكُنْكُوجِي yükünguqi — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا بولسا، «تَبِنْدَجِي tapïndaqï — تېۋىنغۇچى»، «يُكُنْدَجِي yükündəqi — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ.

235 II

236 II

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَوْجِهُ — ئۈچ خىل» دەپ يېزىلىپ قالغان، ئەسلىدە « اَحْرُفِ – ئۈچ ھەرپلىك» بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئىش - ھەربىر تىنىك داۋاملىق بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَبِنْغَانْ tapïnoqan»، «يُكُنْكَانْ yükünqən» شەكىلدە كېلىدۇ. بۇ شەكىلدە «ق - q»، «ك - k»، «غ - oq» ھەرپلىرى، قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار مەسىلىسى مەن يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكەن قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەربىر تىنى قىلىشىنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَبُغْسَاق اَرْ tapuoqsaq ər — خىزمەت سۆيەر ئادەم» شەكىلدە بولىدۇ./// II 237 350

بۇنداق سۈپەتلەر ئۈچ ھەرپ ۋە ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپتىن تەركىب تاپقان سۆزلەردە ئاز ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ھەممىسى مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. ئىككىدىن ئارتۇق ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆزلەردە سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى (قوشۇلغان ھەرپ) چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، ئاندىن سۈپەت قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «تَبِنْدِي tapïndi» سۆزىدىن «تَبُغْساقْ tapuoqsaq» سۈپىتى ياسالغانغا ئوخشاش. بۇنىڭدا سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ن - n» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، سۆز ئەسلى ھالىتىگە يەنى «تَبُغْ tapuoq — خىزمەت» شەكلىگە قايتقان.

بىر ئىش - ھەربىر تىنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعُلْعُلُلْ faul'ulul شەكىلدە ئۈچ خىل ھەربىكىلىك بولىدۇ، يەنى بۇنىڭدىكى ئىككى «ع - ئەين» ھەربىكىلىك، بىرىنچى ۋە ئاخىرقى «ل - l» ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ يَازُقْ كَجُرْ كُلُكْ اَرْدِي bəg yazuq kəqürgülüg ərdi — بەگ گۈناھنى كەچۈرگۈلۈكتى، بەگ گۈناھنى كەچۈرۈشى لازىم ئىدى»، «اُلْ تَنْكرِيكا تَبِنْغُلُقْ اَرْدِي ol təŋriqə tapïnoquluq ərdi — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنغۇلۇقتى، ئۇ خۇداغا ئىبادەت قىلىشى لازىم ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// II 238

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، سۆزنىڭ «ق - q» ياكى ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەر بىلەن تۈزۈلگىنى نەزەردە تۇتۇلۇپ، يىلتىزغا «غُلُقْ oquluq»، «كُلُكْ külük // gülük» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پېئىلنىڭ بۇ تۈرىدە بىر ئاز مەستەر مەنىسىمۇ بار.

ئىشلىگۈچىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى ئىشلىگەنلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعْلَعْلِي *fə'lə'li* شەكلىدە، ئىككى «ع - ئەين» ساكىنلىق، ئىككى «ل - *l*» ھەرىكىلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَنْكْرِيكَا تَبْنِغْلِي اَرْدِي *ol təŋrigə tapnïoqlï ərdi* — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنىدىغانلاردىن ئىدى»، «اُلْ مِنِي سُقْدِنْ كَجْرُكْلِي اَرْدِي *ol məni suvdïn kəqrügli ərdi* — ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكۈزگۈچىلەردىن ئىدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تَبْنِغْلِي *tapnïoqlï*»، «كَجْرُكْلِي *kəqrügli*» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىلدىن كېيىن «اَرْدِي *ərdi*» سۆزى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئىشلەپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، پېئىلدىن كېيىن «اُلْ *ol*» ياكى «تُرُرْ *turur*»سۆزلىرى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئەمما تېخى قىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.// 239 II

سۈپەتداش (ئىسىمى مەفئۇل) بىر خىل تەرتىپ بويىچە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «كُزَتْمِشْ نانْكْ *kozətmix nəŋ* — كۆزىتىلگەن نەرسە»، «قُتُرْمِشْ قَابْ *qoturmïx qap* — بوشىتىلغان قاپ» دېگەندەك.

351 «مِشْ *mix // mïx*» قوشۇمچىسى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا قوشۇلسا،//ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۆتۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان سۈپەتداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَقْلِمِشْ كُونْ *savïlmïx kün* — قايرىلغان كۈن»، « سُغُلْمِشْ سُوقْ *soqulmïx suv* — سوغۇلغان سۇ » دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئىككى ھەرپلىكلەر بابىدا ئېيتىلدى. شۇنىڭدەك ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرىمۇ يىلتىزغا مۇشۇ ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ھېچقانداق نەرسە قائىدىدىن تاشقىرى بولمايدۇ. بۇنى چۈشىنىۋالغىن.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 240 II

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە «ع - ئەين» هەرپى ساكىنلىق ۋە «ل – ا» هەرپى هەر خىل هەرىكەلىك سۆزلەر بابى

بُرْكُرْدِي bürkürdi بۈركەلدى ~ پۈركەلدى، تۆتۈلدى. كُوكْ بُرْكُرْدِي *kök bürkürdi* — ئاسمان پۈركەلدى، هاۋا تۆتۈلدى.

بُرْكُرْدِي bürkürdi پۈركىدى. يُغْجِي تُونْقا سُوقْ بُرْكُرْدِي *yuoqï tonka suv bürkürdi* — يۇغۇچى تونغا سۇ پۈركىدى. يەنى كىرچى ئىۋتىش ئۈچۈن تونغا سۇ پۈركىدى (بُرْكُرارْ - بُرْكُرْماكْ *bürkürər - bürkürmək*).

بُرْكُرْدِي bürkürdi پۈرقىرىدى. قانْ بُرْكُرْدِي *kan bürkürdi* — قان پۈرقىراپ چىقتى.

بِجْتُرْدِي pïqturdï پىچتۇردى، كەستۈردى، تىلدۇردى. اَرْ يِغاجْ بِجْتُرْدِي *ər yïoqaq pïqturdï* — ئادەم ياغاچ// كەستۈردى (بِجْتُرُرْ - بِجْتُرْماقْ *pïqturur - pïqturmak*). II 241

بَرْتُرْدِي barturdï باردۇردى ~ بارغۇزدى. اُلْ مَنِ اَڤْكا بَرْتُرْدِي *ol məni əvgə barturdï* — ئۇ مېنى ئۆيگە باردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرْتُرُرْ - بَرْتُرْماقْ *barturur - barturmak*).

بَسْتُرْدِي basturdï باستۇردى. بَكْ اُغْرِينِ بَسْتُرْدِي *bəg ooqrïnï basturdï* — بەگ ئوغرىنى باستۇردى، بەگ ئوغرىنى تۆتۈپ (پۈت - قوللىرىنى باغلاپ) بېسىشقا بۇيرۇدى. هەرقانداق نەرسىنى قىمىرلاش ۋە قوپۇشقا يول قويماي، قاتتىق باستۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسْتُرُرْ - بَسْتُرْماقْ *basturur - basturmak*).

بُغْتُرْدِي booqturdï بوغدۇردى. اُلْ اَنِ بُغْتُرْدِي *ol anï booqturdï* — ئۇ ئۇنى بوغدۇردى (بُغْتُرُرْ - بُغْتُرْماقْ *booqturur - booqturmak*).

بِرْقِرْدِي birqirdi پۈرقۇدى. اَتْ بِرْقِــرْدِي *at birqirdi* — ئات پۈرقۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرْقِرارْ – بِرْقِرْماقْ *birqirar - birqirmaq*).

بُرْقُرْدِي burqurdi پۈرۈلــدى، قورۇلــدى، قورۇق// باستــى. اِشْــلارْ يُــوزِي بُرْقُــرْدِي 242 II *ixlər yüzi burqurdi* — خوتۇننىڭ يۈزى پۈرۈلدى. تېرە قورۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْقُرارْ – بُرْقُرْماقْ *burqurar - burqurmaq*).

بَلْكُورْدِي bəlgürdi بەلگىلىك بولدى، ئاشكارا بولدى، مەلۇم بولدى. اِيْــش بَلْكُــورْدِي *ix bəlgürdi* — ئىش بەلگىلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْ كَلِكِي يازِنْ بَلْكُورارْ // *küz kəligi yazin bəlgürər* 352

كۆزنىڭ (قانداق) كېلىشى يازدىن مەلۇم بولىدۇ.

بۇ ماقال ئىشنىڭ ئاخىرى بېشىدىلا مەلۇم بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَبْ تُتَرْ سَقُكْ لُكْ اَذْرِشْ كُنِي بَلْكُرارْ

بَشْلِغْ كُزُكْ يَبْسَما ياشِي اَنِكْ سَقْرُقارْ

kizləp tutar səvüklük aźrïx küni bəlgürər

baxlïoŋ kөzüg yapsama yaxï anïŋ savrukar

[يوشۇرۇن تۇتۇلغان مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنى ئاشكارا بولىدۇ،

يارىلىق كۆزنى ياپسىمۇ، ئۇنىڭ يېشى تۆكۈلىدۇ.]

يوشۇرۇن مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنىدە ئاشكارا بولىدۇ، دەردى بار ۋە ياشاڭغىرايدىغان كۆز ئۆز يېشىنى//تۇتۇۋالالمايدۇ (بَلْكُــورارْ - بَلْكُورْمــاكْ 243 II *bəlgürər - bəlgürmək*).

تَلْبِرْدِي talpïrdi تەلپۈندى، ئىنتىلدى، قانات قاقتى. قُــشْ تَلْبِــرْدِي *kux talpïrdi* — قۇش (قانىتى بىلەن) تەلپۈندى. تَلْقِــرْ تَلْبِــرْدِي *talvïr talpïrdi* — كەكلىك تەلپۈندى. ھەرقانداق نەرسە تەلپۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْبِــرارْ - تَلْبِرْمــاقْ *talpïrar - talpïrmaq*).

تُغْتُرْدِي tuoqturdï تۇغدۇردى. تَنْكْرِي اُغُلْ تُغْتُرْدِي *təŋri ooɣul tuoqturdï* — تەڭرى (خوتۇندىن) بالا تۇغدۇردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُغُرْتُرْدِي *tuoqurtturdï*» دۇر. بۇ قائىدە مۇنداق: تەركىبىدە «ت – *t*» بولماي تۇرۇپمۇ ئۆتۈملۈك بولغان پېئىلغا بىر «ت – *t*» قوشۇلسا، ئۇ پېئىل ئىككى فائىل (ئىشلىگۈچى)دىن بىر مەفئۇلغا ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ، فائىلنىڭ بىرى بۇيرۇغۇچى، ئىككىنچىسى ئورۇندىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اِجُرْدِي *suv iqürdi* — سۇ ئىچۈردى» دېگەن ئىبارە « سُوقْ اِجْتُرْدِي *suv iqtürdi* » شەكلىدە دېيىلسە، «ئۇ ئادەم باشقا بىركىمنى سۇ ئىچۈرۈشكە بۇيرۇدى» دېگەن//مەنىنى بىلدۇرىدۇ. II 244

«اُلْ اَنِ بُغْدى *ol anï boɣdï* — ئۇ ئۇنى بوغدى» دېگەندىكى «بُغْدِي *boɣdï*» پېئىلى «بُغْتُرْدِي *boɣturdï*» دېيىلسە، «ئۇنى باشقا بىركىمنى بوغۇشقا بۇيرۇدى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَالْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «نَقَطَ الْمُصْحَفَ وَاَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» ئىبارىلىرىدىكى «لَقَطَ» بىلەن «اَلْقَطَ» ۋە «نَقَطَ» بىلەن «اَنْقَطَ» پېئىللىرىغا ئوخشاش، يەنى بۇ يەردە پېئىل بىر «ا – ئەلىف» قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىككى فائىلدىن بىر مەفئۇلغا ئۆتكەن. بۇمۇ شۇنداق (تُغْتُرُرْ – تُغْتُرْماقْ *tuoqturur - tuoqturmaq*)[1].

تَقْتُرْدِي taqturdï تاقتۇردى، ئۆتكۈزگۈزدى. اَتْ سيشْقا تَقْتُرْدِي *ət sïxqa taqturdï* — گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزگۈزدى (تَقْتُرُرْ – تَقْتُرْماقْ *taqturur - taqturmaq*).

تِقْتُرْدِي tïqturdï تىقتۇردى، چىگداپ قويدۇردى. اُونُغْ قابْقا تِقْتُرْدِي *unuq qapqa tïqturdï* — ئۇننى قاپقا//تىقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِقْتُرُرْ – تِقْتُرْماقْ *tïqturur - tïqturmaq*). II 245

تُتْتُرْدِي tutturdï تۇتتۇردى ~ تۇتقۇزدى. بَكْ اُغْرِينِ تُتْتُرْدِي *bəg ooqrïnï tutturdï* — بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى (تُتْتُرُرْ – تُتْتُرْماقْ *tutturur - tutturmaq*).// 353

تُكْتُرْدِي tøktürdi تۆكتۈردى. اُلْ سُوقْ تُكْتُرْدِي *ol suv tøktürdi* — ئۇ سۇ تۆكتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْتُرُرْ – تُكْتُرْماكْ *tøktürür - tøktürmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى مىسال كەلتۈرۈلگەن ئاخىرقى پېئىل كۆزدە تۇتۇلۇپ « بُغْتُرُرْ – بُغْتُرْماقْ » قىلىپ بېرىلگەن. بىز بايان قىلىنىۋاتقان پېئىلنى نەزەردە تۇتۇپ، « تُغْتُرُرْ – تُغْتُرْماقْ » دەپ بەردۇق.

تِكْتُرْدِي tiktürdi تىكتۇردى. ئُلْ تُــونْ تِكْتُــرْدِي *ol ton tiktürdi* — ئۇ تون تىكتۇردى (تِكْتُرُرْ – تُكْتُرْماكْ *tiktürür - tiktürmək*).

تَلْتُــرْدِي talturdï تالدۇردى، تېلىقتۇردى. اَنِي اُرُبْ تَلْتُــرْدِي *anï urup talturdï* — ئۇنى ئۇرۇپ تالدۇردى، ئۇنى ئۇرۇپ تېلىقتۇردى (تَلْتُــرُرْ – تَلْتُرْمــاقْ *talturur - talturmaq*).

تَلْتُــرْدِي təltürdi تەشتۇردى. اُلْ تــامْ تَلْتُــرْدِي *ol tam təltürdi* — ئۇ تام تەشتۇردى. باشــقىلاردىمۇ شــۇنداق. بــۇ يــەردىكى ئىككىنچــى «ت – *t*» ھەرپــى «د – *d*» ھەرپىنىڭ/ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن[1]. خۇددى ئەرەبچىدە «قَتَرَ عَلَى عِيَالِه» دېگەن ئىبارىنى «قَدَرَ عَلىٰ عِيَالِــه» دېسىمۇ بولغىنىغا ئوخشاش. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «وَمَنْ قُدِرَعَلَيْهِ رِزْقُهُ»، «وَاَمَّا اِذَامَابْتَلاٰهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ» دېگەن ئايەتلىرىدىكى «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» ھەرپى ئورنىغا، شۇنىڭدەك «خَتَرَ وَ خَتَــلَ» سۆزلىرىدىكى «ت – *t*» ھەرپــىمۇ «د – *d*» ھەرپــىنىڭ ئورنىغــا ئالمىشــىپ كەلگــەن، بۇنىڭ ئەسلى «غَدَرَ»دۇر. بۇ سۆزدە ئۈچ خىل ئالمىشىش بار (تَلْتُــرُرْ – تَلْتُرْمــاكْ *təltürür - təltürmək*). 246 II

تُلْتُــرْدِي tolturdï تولتۇردى ~ تولدۇردى. اُلْ اَيَــقْ تُلْتُــرْدِي *ol ayaq tolturdï* — ئۇ ئاياق (كاسە) تولدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُلْتُــرُرْ – تُلْتُرْمــاقْ *tolturur - tolturmaq*).

تِلْتُرْدِي tiltürdi تىلدۇردى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْتُــرْدِي *ər yarïndaq tiltürdi* — ئادەم قېيىش تىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسە قېيىشتەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردەك/ تىلدۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِلْتُرُرْ – تِلْتُرْماكْ *tiltürür - tiltürmək*). 247 II

تَمْتُــرْدِي tamturdï تېمىتتى. اُلْ اَنِــكْ اَغْزِنكــا سُــوقْ تَمْتُــرْدِي *ol anïŋ aoqzïŋa suv tamturdï* — ئۇ ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتتى (تَمْتُــرُرْ – تَمْتُرْماقْ *tamturur - tamturmaq*). بۇ كەم ئۇچرايدىغان سۆز.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يەردىكى «ت – *t*» نى «ل – *l*» دىن ئالماشقان دەپ بېرىلگەن. بىز ئەرەب تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قاراپ «د – *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، دەپ ئالدۇق.

تَمْجُـــرْدِي tamqurdï تامچىلىدى. يَغْمُـــرْ تَمْجُـــرْدِي *yaoqmur tamqurdï* — يامغۇر تامچىلىدى. باشقا نەرسىلەر تامچىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَمْجُرارْ - تَمْجُرْماقْ *tamqurar - tamqurmaq*).

تَبْجُـــرْدُمْ tapqurdum تاپچۇردۇم ~ تاپشۇردۇم. مَـــنْ اُغْلُـــنِي اَناسِـــنكا تَبْجُـــرْدُمْ *mən oqulnï anasïŋa tapqurdum* — مەن بالىنى ئانىسىغا تاپشۇردۇم. بۇ يەردىكى «ج – *q*» ھەرپى «ش – *x*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبْجُرُرْ - تَبْجُرُماقْ *tapqurur - tapqurmaq*).

تُلْدُرْدِي tuldurdï سوقتۇردى، ئۇردۇردى. اَتْلِغْ اَنِي تُلْدُرْدِي *atlïoq anï tuldurdï* — ئاتلىق ئۇنى (ئاتقا) سوقتۇرۇۋەتتى، سوقۇۋەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. // II 248

تِلْدُرْدِي tildürdi تىلدۇردى. اَنِي بِجاكْ بِـــلا تِلْـــدُرْدِي *anï piqək bilə tildürdi* — ئۇنى پىچاق بىلەن تىلدۇردى (تِلْدُرُورْ - تِلْدُرْماكْ *tildürür - tildürmək*).

بِلْتُرْدِي biltürdi بىلدۇردى، ئۆگەتتى. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْتُرْدِي *ol maŋa ix biltürdi* — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۇردى // (بِلْتُرُرْ - بِلْتُرْماكْ *biltürür - biltürmək*). 354

تَمْتُرْدِي tamturdï ياقتۇردى، تۇتاشتۇردى. اُلْ اُوتْ تَمْتُـــرْدِي *ol ot tamturdï* — ئۇ ئوت يـاقتۇردى. چـراغ ياقتۇرسـمۇ شـۇنداق دېـيىلىدۇ (تَمْـــدُرُرْ - تَمْدُرْمـــاقْ *tamdurur - tamdurmaq*).[①]

تَنْتُـــرْدِي tanturdï تاندۇردى، ئىنكار قىلدۇردى. اُلْ مَنكـــا اَلِمـــنْ تَنْتُـــرْدِي *ol maŋa alïmïn tanturdï* — ئۇ ماڭا ئېلىمنى (قەرزنى) تاندۇردى، يەنى ئۇ مېنى ئېلىمدىن // ۋاز كەچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنْتُـــرُرْ - تَنْتُرْمـــاقْ *tanturur - tanturmaq*). II 249

تِنْـــدُرْدِي tïndurdï تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى، دەم ئالدۇردى. اُلْ مَـــنِي تِنْـــدُرْدِي *ol məni tïndurdï* — ئۇ مېنى تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تِنْدِي *tïndï* — نەپەس ئالدى»دۇر.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تَمْتُرْدِي *tamturdï*» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، مەستىرى ۋە كەلگۈسى زامانى «تَمْدُرُرْ — تَمْدُرْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تُنْتُرْدِي tunturdi تۇتۇلدۇردى. اُتْ اَنِكْ كُوزِنْ تُنْتُــرْدِي *ot anïŋ køzin tunturdi* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ كۆزىنى تۇتۇلدۇردى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْتُرُرْ - تُنْتُرْماقْ *tunturur - tunturmak*).

تُذْغُورْدِي tożoqurdï تويدۇردى ~ تويغۇزدى. اُلْ مَنِ تُذْغُورْدِي *ol məni tożoqurdï* — ئۇ مېنى تويدۇردى. (تُــذْغُرُرْ - تُــذْغُرْماقْ *tożoqurur - tożoqurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلِكْ تُذْغُرْسا كُوزِي يُلْقا بُلُور *əvlik tożoqursa køzi yolқa bolur*

ئۆي ئىگىسى (مېھمانىنى) تويدۇرسا، (مېھمانىڭ) كۆزى ھەمىشە يولدا بولىدۇ.

بۇ ماقال زىيادەتتىن كېيىن كېتىش ئۇچۇن ساھىبخانىدىن ئۆزرە سورىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 250 II

تُذْغُرْمَدِي اِتْمْنِي *tożoqurmadï ïtïmnï* [ئىتىمنى تويدۇرمىدى،
تُرْغُرْغَلِرْ اَتِمْنِي *turoqurоqalïr atïmnï* ئېتىمنى ھاردۇرۇپ قويدى.
سُرْدِي مَنِكْ قُتُمْنِي *sürdi məniŋ қutumnï* مېنىڭ بەختىمنى سۇردى،
قازْ تَقِي قُرْدايِمِي *қaz takï қordayïmï* غاز ۋە قودايلىرىمنى (سۇردى).]

ئۇۋ قۇشى، ئىت ۋە ئېتىنى ئۆتنە ئالغان كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مېنىڭ ئىتىمنى تويدۇرغۇدەك ئۇۋ تاپالمىدى، ئېتىمنى جىق چاپتۇرۇپ ھاردۇرۇپ قويدى، غاز ۋە قودايلىرىمنى ئۇچۇرۇۋەتتى، ئامىتىمنى كەتكۈزدى.

تُذْغُرْدِي tożoqurdï تويدۇردى ~ تويغۇزدى، زېرىكتۈردى. اُلْ مَــنِ بُــو اِيشْــتِنْ تُــذْغُرْدِي *ol məni bu ïxtïn tożoqurdï* // — ئۇ مېنى بۇ ئىشتىن تويدۇردى. 251 II

تُرْغُــرْدِي turoqurdï ئورۇقلاتتى، تالدۇردى، ھاردۇردى، ھالىدىن كەتكۈزدى. اُلْ اَتِــغْ تُرْغُــرْدِي *ol atïoq turoqurdï* — ئۇ ئاتنى تالدۇردى (تُرْغُــرُرْ - تُرْغُرْمــاقْ *turoqurur - turoqurmak*).

تُرْغُــرْدِي turoqurdï تۇرغۇزدى، قوپقۇزدى، قوپاردى. اُلْ مَــنِ اُرُنْــدُنْ تُرْغُــرْدِي *ol məni orundun turoqurdï* — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن تۇرغۇزدى. اَرْ تامْ تُرْغُــرْدِي *ər tam turoqurdï* — ئادەم تام تۇرغۇزدى، قوپاردى، ئۆي سېلىنسا ۋە

باشقا نەرسىلەر تىكلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْغُرُرْ – تُرْغُرْماقْ
355 //.(turoqurur - turoqurmak

تَزْغَرْدِي ① tazoqïrdï تازلاشتى. اَرْ باشِي تَزْغَرْدِي ər baxï tazoqïrdï — ئادەمنىڭ بېشى تازلاشتى (تَزْغِرارْ – تَزْغِرْماقْ tazoqïrar - tazoqïrmak).

II 252 تُزْغِرْدِي tozoqïrdï توزانلاشقىلى تۇردى، چاڭ - توزان//كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. يِيرْ تُزْغِرْدِي yər tozoqïrdï — يەر توزانلاشقىلى تۇردى، يەنى يەردىن چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى (تُزْغِرارْ – تُزْغِرْماقْ tozoqïrar - tozoqïrmak).

تُشْغُرْدِي toxoqurdï توشقۇزدى ~ توشقۇزدى. اُلْ اَقِنْ تَقارْ بِرْلا تُشْغُرْدِي ol əvin tavar birlə toxoqurdï — ئۇ ئۆيىنى مال بىلەن توشقۇزدى. سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن توشقۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْغُرُرْ – تُشْغُرْماقْ toxoqurur - toxoqurmak).

تَشْغُرْدِي taxoqurdï تاشقىلىدى، تاشقىلى قوپتى. اَشِجْ تَشْغُرْدِي axiq taxoqurdï — قازان تاشقىلى قوپتى (تَشْغُرارْ – تَشْغُرْماقْ taxoqurar - taxoqurmak).

تُشْغُرْدُمْ tuxoqurdum ئۇچراشتۇردۇم. مَنْ اُغْلِنِي اَتاسِنكا تُشْغُرْدُمْ mən oqulnï atasïŋa tuxoqurdum — مەن ئوغۇلنى ئاتىسىغا ئۇچراشتۇردۇم. ئىككى كىشى بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْغُرُرْمَنْ – تُشْغُرْماقْ tuxoqururmən - tuxoqurmak). بۇنىڭ ئەسلى «تُشُرْدُمْ
II 253 tuxurdum» دۇر.//

تَلْغُرْدِي taloqurdï ئىلەشتى، ئايىندى، ئوغىدى. كُنْكُلُمْ تَلْغُرْدِي koŋlüm taloqurdï — كۆڭلۈم ئايىندى، ناباب يېمەكلىكلەرنى يېگەنلىكتىن كۆڭلۈم ئايىندى (تَلْغُرُرْ – تَلْغُرْماقْ taloqurur - taloqurmak).

تَلْغُرْدِي ② taloqïrdï شۇبرغان چىقتى. شۇبرغان كۆتۈرۈلدى. اَرْتْ بَشِي تَلْغُرْدِي art baxï taloqïrdï — داۋان بېشىدا شۇبرغان چىقتى. (تَلْغِرارْ – تَلْغِرْماقْ taloqïrar - taloqïrmak).

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «غ - ọ» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «غ - ọ» ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «taloqïrdï» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَمْغُرْدِي[1] tamoqïrdï تامچىلىغىلى تۇردى. سُوقْ تَمْغُـرْدِي *suv tamoqïrdï* — (مۇزدىن) سۇ تامچىلىغىلى تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمْغِـــرارْ - تَمْغِرْمـــاقْ *tamoqïrar - tamoqïrmaq*).// 254 II

تُبْكَـــرْدِي tüpgərdi تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ ايشِـــغْ تُبْكَـــرْدِي *ol ïxïoq tüpgərdi* — ئۇ ئىشنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى (تُبْكَـــرُرْ - تُبْكَرْماكْ *tüpgərür - tüpgərmək*).

تِرْكُرْدِي tirgürdi تىرگۈزدى، تىرىلدۈردى. تَنْكْرِي اُلُكْ تِرْكُـــرْدِي *təŋri ölüg tirgürdi* — تەڭرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى (تِرْكُرُرْ - تِرْكُرْماكْ *tirgürür - tirgürmək*).

تُزْكُرْدُمْ tüzgürdüm تۈزىدىم، تۈز يولغا سالدىم. مَنْ اَنِي تُزْكُـرْدُمْ *mən anï tüzgürdüm* — مەن ئۇنى تۈز (توغرا) يولغا سالدىم (تُزْكُـــــرُرْمَنْ - تُزْكُرْمـــــاكْ *tüzgürürmən - tüzgürmək*).

تَلْمِرْدِي təlmirdi تەلمۈردى، تىكىلىپ قارىدى. اَرْ تَلِـــمْ تَلْمِـــرْدِي *ər təlim təlmirdi* — ئادەم تولا تەلمۈردى، ئادەم خۇددى بىر نەرسىنى كۆتكەندەك ياكى كىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىزدىگەندەك ئوڭ- سولغا قارىدى (تَلْمِـــرارْ - تَلْمِرْماكْ *təlmirər - təlmirmək*).

جَبْتُرْدِي qapturdï ئۇزدۇردى؛ ئۇردۇردى، چاپتۇردى؛// سۇۋاتتى. اَرْ قُلِـــنْ سُـــقْدا جَبْتُـــرْدِي *ər kulïn suvda qapturdï* — ئادەم قولىنى سۇدا ئۇزدۇردى. چاپتۇرسىمۇ (يۈگۈرتسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ جَبْتُرْدِي *ol anïŋ boynïn qapturdï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى چاپتۇردى.// ئۇيغۇرچە. اُلْ اَقِـــنْ جَبْتُـــرْدِي *ol əvin qapturdï* — ئۇ ئۆيىنى (ئۆزلۈك لاي بىلەن) سۇۋاتتى (جَبْتُـــــرُرْ - جَبْتُرْمـــــاقْ *qapturur - qapturmaq*). 255 II 356

جِـــزْ تُـــرْدِي qiztürdi بەل قويدۇردى، جۆن قىلدى. بُـــو يُـــكْ اَتِـــغْ جِـزْ تُـــرْدِي *bu yük atïoq qiztürdi* — بۇ يۈك ئاتنى جۆن قىلىپ قويدى. يېغىر ئات ۋە

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ғ - *ŋ*» ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن «*tamoqïrdï*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

باشقىلار يۆكتىن بېلىنى ئاياپ شۇنداق قىلىدۇ (جِزْ تُرُرْ ــ جِزْ تُرْماكْ *qiztürür - qiztürmək*).

جُزْ تُرْدِى qөztürdi چوجىدۇردى ~ سوزدۇردى، تارتتۇردى. اُلْ يِيِغْ جِزْ تُرْدِ *ol yïpïoq qөztürdi* ــ ئۇ (بوشاپ كەتكەن) ئارغامچىنى تارتتۇردى. قوينىڭ ئۇچىينى تارتتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِزْ تُرُرْ - جِزْ تُرْماكْ *qөztürür - qөztürmək*)[1]. بۇمۇ يۇقىرىقىدەك ئىككى//مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ - z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. II 256

جِكْتُرْدِ qəgtürdi چىگدۇردى. اُلْ تُكُونْ جِكْتُرْدِ *ol tügün qəgtürdi* ــ ئۇ تۈگۈن چىگدۇردى. يۈك ۋە باشقا نەرسىلەرنى چىگدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكْتُرُرْ - جِكْتُرْماكْ *qəgtürur – qəgtürmək*).

جَقْتُرْدِ qak¸turdï چاقتۇردى. اُلْ جَقْماقْ جَقْتُرْدِ *ol qak¸mak¸ qak¸turdï* ــ ئۇ چاقماق چاقتۇردى. ئىككى كىشىنى بىر - بىرىگە كۈشكۈرتۈپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْتُرُرْ - جَقْتُرْماقْ *qak¸turur - qak¸turmak¸*).

جُقْتُرْدِ qok¸turdï چوقۇتتى، ئېتىلدۇردى، سالدى. اُلْ قُشُغْ قازْقا جُقْتُرْدِ *ol k¸uxuoq k¸azk¸a qok¸turdï* ــ ئۇ قۇشنى غازغا[2] سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُقْتُرُرْ - جُقْتُرْماقْ *qok¸turur - qok¸turmak¸*).

جِقْتُرْدِ qïk¸turdï چىقارتتى، چىقارغۇزدى. اُلْ اَنِ اَوْدِنْ جِقْتُرْدِ *ol anï əvdin qïk¸turdï* ــ ئۇ ئۇنى//ئۆيدىن چىقارغۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقْتُرُرْ - جِقْتُرْماقْ *qïk¸turur - qïk¸turmak¸*). II 257

جِقْتُرْدِ qïk¸turdï نەملەتتى، نەملەشتۈردى. اُلْ تُونِنْ جِقْتُرْدِ *ol tonïn qïk¸turdï* ــ ئۇ تونىنى (نەم يەرگە قويۇپ) نەملەشتۈردى (جِقْتُرُرْ - جِقْتُرْماقْ *qïk¸turur – qïk¸turmak¸*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 268 ـ، 334 ـ بەتلىرىدىكى شەكىللىرىگە ئاساسەن، مەستەر شەكلىنى بېرىپ قويدۇق.

[2] بۇ يەردىكى «قازْ *k¸az*» سۆزى ئەرەبچىگە « بَطّ ــ ئۆردەك» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز تۈركىي سۆزنى ئاساس قىلىپ، «غاز» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

جَكْتُرْدِي qəktürdi چەكتۇردى. اَنكَرْ جَكِكْ جَكْتُرْدِي *aŋar qəkik qəktürdi* — ئۇنىڭغا (خەتكە) چېكىت چەكتۇردى. اُلْ اَتِنْ جَكْتُـرْدِي *ol atïn qəktürdi* — ئۇ (تۇياق كېسىلى ۋە باشقا كېسەللەر سەۋەبىدىن) ئېتىنى چەكتۇردى، ئېتىدىن قان ئالدۇردى (جَكْتُرُرْ – جَكْتُرْماكْ *qəktürür - qəktürmək*).

جُكْتُرْدِي qөktürdi چۆكتۇردى. اُلْ اَنكْ تَفَسِينْ جُكْتُـرْدِي *ol anïŋ təvəsin qөktürdi* — ئـۇ ئـۇنىڭ تۆگىسىنى چـۆكتۇردى. اُلْ كُمُـشْ اَلْتُونْـدُنْ جُكْتُـرْدِي *ol kümüx altundun qөktürdi* — ئۇ كۈمۈشنى (ئېرىتىپ چۆكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن) ئالتۇندىن ئايرىدى (جُكْتُرُرْ – جُكْتُرْماكْ *qөktürür - qөktürmək*).

جَلْتُرْدِي qalturdï چالدۇردى، يىقىتتۇردى؛ ئاڭلاتتى. اُلْ اَنِ//جَلْتُرْدِي *ol anï qalturdï* — 258 II
ئۇ ئۇنى چالدۇردى، يىقىتتۇردى. اُلْ يِتُـكْ جَلْتُـرْدى *ol yitük qalturdï* — ئۇ يىتكەن نەرسىنى (چىرلىتىپ) ئاڭلاتتى. ھەرقانداق سۆزنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن توۋلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//ئوغۇزچە (جَلْتُـرُرْ – جَلْتُرْمـاقْ 357
qalturur - qalturmaq).

جُمْتُـرْدِي qomturdï چۆمـدۇردى، چۆمۈلـدۇردى. اُلْ اَنِ سُـقْقا جُمْتُـرْدِي *ol anï suvqa qomturdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا چۆمۈلدۇردى (جُمْتُـرُرْ – جُمْتُرْمـاقْ *qomturur - qomturmaq*).

جُمْتُـرْدِي qөmtürdi چۆمـدۇردى، چـۆكتۇردى. بـۇ سـۆز بۇنىڭدىن ئاۋۋالقى سـۆزدىكىدىنمۇ چوڭقـۇر چۆكتۈرۈشـنى بىلـدۈرۈش ئۈچـۈن قوللىنىلـدۇ (جُمْتُـرُرْ – جُمْتُرْمـاكْ *qөmtürür - qөmtürmək*).

جَنْتُـرْدِي qanturdï چـاندۇردى، بـاش تـارتتۇردى. اُلْ اَنِ بُـو ايشْـقا جَنْتُـرْدِي *ol anï bu ïxqa qanturdï* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتقۇزدى، ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتتۇردى. ئەسلى «جَنْدُتُرْدِي *qanduturdï*»دۇر (جَنْتُرُرْ - جَنْتُرْمـاقْ 259 II
qanturur - qanturmaq).//

جِنْغَـــرْدِي qïnoqardï چىنغا چىقاردى، راستىغا چىقاردى. اُلْ ايشِـــغْ جِنْغَـــرْدِي *ol ïxïoq qïnoqardï* — ئۇ ئىشنى (ئەسلىنى تەكشۈرۈپ) چىنىغا چىقاردى. ئەسلى «جِينْغَرْدِي *qïnoqardï*» شەكلىدە «ى – يا» بىلەن كېلىدۇ (جِينْغَرُر[1] – جِينْغَرْماقْ *qïnoqarur - qïnoqarmaq*).

سَبْتُرْدِي səptürdi سەپلەتتى، سەپلىك قىلدۇردى، سېپىنى راسلاتتى. اُلْ اَنِـــكْ قِـــزِنْ سَـــبْتُرْدِي *ol anïŋ kïzïn səptürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قىزىنىڭ سەپلىكىنى راسلاپ كۆيئوغۇلغا ئۇزىتىشنى بۇيرۇدى (سَبْتُرُرْ – سَبْتُرْماكْ *səptürür - səptürmək*).

سَـــبْتُرْدِي sapturdï سەپلەتتى، ئۇلاتتى. اُلْ مَنكَـــا قُـــشْ قَنَـــتِنْ سَـــبْتُرْدِي *ol maŋa kux kanatïn sapturdï* — ئۇ ماڭا قۇشنىڭ قانىتىنى سەپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسىنى سەپلەشكىمۇ، ئۇلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْتُرُرْ – سَـــبْتُرْماقْ *sapturur - sapturmaq*). ئالدىنقى سۆزلەمنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن كېلىدۇ.// II 260

سَتُّرْدِي satturdï ساتتۇردى. اُلْ مَنِكْ تَقارِغْ سَـــتُّرْدِي *ol mənïŋ tavarïoq satturdï* — ئۇ مېنىڭ تاۋىرىمنى (مېلىمنى) ساتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتُّرُرْ – سَتُّرْماقْ *satturur - satturmaq*).

سُـــتُّرْدِي sutturdï تۇكۇرتتى ~ تۇكۇرگـــۈزدى. اُلْ اَنِـــكْ يُوزِنكَـــا سُـــتُّرْدِي *ol anïŋ yüzïŋə sutturdï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۇكۇرتتى. بۇنىڭ ئەسلى «سُوذْتُرْدِي *sużturdï*» دۇر (سُوذْتُرُرْ - سُـــتُّرْماقْ *sużturur - sutturmaq*)[2]، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن.

سِـــتُّرْدِي sittürdi سىيدۇردى. اُلْ اُغْلِـــنْ سِـــتُّرْدِي *ol oqlïn sittürdi* — ئۇ ئوغلىنى سـىيدۇردى. ئېتىنى سىيدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِـــتُّرُرْ - سِـــتُّرْماكْ *sittürür - sittürmək*). ئەسلى «سِيذْتُرْدِي *siżtürdi*» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كەتكەن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئۇنىڭ تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىشتىن بۇرۇنقى ئەسلىي شەكلى بويىچە بېرىلگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

سَـــجْتُرْدِي saqturdï ساچتۇردى ~ چاچتـۇردى. اُلْ مَنكـــا يَرْمـــاقْ سَـــجْتُرْدِي
ol maŋa yarmaḳ saqturdï — ئۇ ماڭا يارماق// چاچتـۇردى (سَجْتُرُرْ - سَـجْتُرْماقْ 261 II
.(saqturur – saqturmaḳ

سِجْتُرْدِي sïqturdï چىچۇردى ~ چىچقۇزدى. اُلْ اَنِي سِجْتُرْدِي ol anï sïqturdï — ئۇ ئۇنى چىچتـۇردى. (سِجْتُرُرْ - سِجْتُرْماقْ sïqturur - sïqturmaḳ).

سُـــرْتُرْدِي sürtürdi سۈرگـۈزدى، سۈرگـۇن قىلـدۇردى، ھەيـدەتتى. اُلْ اَنِي سُـــرْتُرْدِي
ol anï sürtürdi — ئـۇ ئـۇنى بـر جايـدىن سۈرگـۇن قىلـدۇردى (سُـــورْتُرُرْ -
سُـــرْتُرْماكْ sürtürmək - sürtürür). اُلْ اَنكَـــرْ قُـــوىْ سُـــرْتُرْدِي
ol aŋar ḳoy sürtürdi — ئۇ ئۇنىڭغا قوي ھەيدەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُرْتُرْدِي sürtürdi سۈردۈردى. اُلْ اَنكَر تاشْ سُرْتُرْدِي ol aŋar tax sürtürdi— ئـۇ ئـۇنىڭغا
358 تاش سۈردۈردى (پەردازلاتتى).//مەستىرى يۇقىرىقىدەك.

سُرْتُرْدِي sorturdï سوراتتى. اُلْ سُـــرُغْ سُـــرْتُرْدِي ol soruq sorturdï— ئـۇ سورىقىنى سوراتتى، يەنى يېتكەن نەرسىنى سوراتتى.

سُـــرْتُرْدِي sorturdï شوراتتى. اُلْ قـــانِغْ سُـــرْتُرْدِي ol ḳanïq sorturdï— ئـۇ قانىنى
شـوراتتى، يـەنى ئـۇ قانئالغـۇ بىلـەن//قـان ئالـدۇردى (سُـــرْتُرُرْ – سُـــرْتُرْماقْ 262 II
.(sorturur - sorturmaḳ

سُزْتُرْدِي süztürdi سۈزدۈردى، سۈزۈلـدۈردى. اُلْ سُوقْ سُزْتُرْدِي ol suv süztürdi — ئـۇ سـۇ
سۈزۈلـدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْتُرُرْ – سُزْتُرْماكْ süztürür - süztürmək).

سُسْتُرْدِي süstürdi ئۈستـۈردى. اُلْ قُجْ سُسْتُرْدِي ol ḳoq süstürdi — ئۇ قوچقـار ئۈسـتـۈردى،
سوقۇشـتـۇردى (سُسْتُرُرْ - سُسْتُرْماكْ süstürür - süstürmək).

سَشْتُرْدِي səxtürdi شەشـتـۇردى ~ يەشـتـۇردى. اُلْ تُكُونْ سَشْتُرْدِي ol tügün səxtürdi —
ئـۇ تۇگـۇن يەشـتـۇردى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (سَشْـــــتُرُر – سَشْـــــتُرْماكْ
.(səxtürür - səxtürmək

سَشْتُرْدِي saxturdï سۇرۇشتۇردى، سۇرۇشۇۋالدى، خالاس قىلدى. اُلْ اَلِمْ بِرِمْ بِرْلا سَشْتُرُدِي *ol alïm barïm birlə saxturdï* — ئۇ ئېلىمنى بېرىمى بىلەن سۇرۇشۇۋالدى، يەنى ئالمىغان - بەرمىگەن بولدى (سَشْتُرُرْ - سَشْتُرْماقْ[1] *saxturur - saxturmak*).// II 263

سَغْتُرْدِي saoqturdï ساغدۇردى. اُلْ قُوىْ سَغْتُرْدِي *ol koy saoqturdï* — ئۇ قوي ساغدۇردى[2]. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغْتُرُرْ - سَغْتُرْماقْ *saoqturur - saoqturmak*).

سِغْتُرْدِي siöqturdï سىغدۇردى. اُلْ بِيْرْ نَانكْنِي بِيْرْكَا سِغْتُرْدِي *ol bir nəŋni birgə siöqturdï* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سىغدۇردى (سِغْتُرُرْ - سِغْتُرْماقْ *siöqturur - siöqturmak*).

سَقْتُرْدِي səvtürdi سۆيدۈردى. اُلْ تَنْكْرِي سَنِي مَنكَا سَقْتُرْدِي *ol təŋri səni maŋa səvtürdi* — ئۇ تەڭرى سېنى ماڭا سۆيدۈردى، سېنىڭ مۇھەببىتىڭنى مېنىڭ قەلبىمگە سالدى (سَقْتُرُرْ - سَقْتُرْماكْ *səvtürür - səvtürmək*).

سُقْتُرْدِي suqturdï سۇقتۇردى، يوشۇرغۇزدى. اُلْ بِيْرْ نَانكْنِي بِيْرْكَا سُقْتُرْدِي *ol bir nəŋni birgə suqturdï* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سۇقتۇردى (سُقْتُرُرْ - سُقْتُرْماقْ *suqturur - suqturmak*).

سُقْتُرْدِي sokturdï سوقتۇردى. اُلْ مُرْجْ سُقْتُرْدِي // *ol murq sokturdï* — ئۇ قارىمۇچ سوقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. II 264

سِقْتُرْدِي sïkturdï سىقتۇردى. اُلْ اُزُمْ سِقْتُرْدِي *ol üzüm sïkturdï* — ئۇ ئۈزۈم سىقتۇردى. باشقا نەرسىلەر سىقتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْتُرُرْ - سِقْتُرْماقْ *sïkturur - sïkturmak*).

سُكْتُرْدِي səktürdi سۆكتۈردى، چۈڭتى. اُلْ تُونْ سُكْتُرْدِي *ol ton səktürdi* — ئۇ تون سۆكتۈردى. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى چۈڭشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكْتُرُرْ - سكْتُرْماكْ *səktürür - səktürmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرىدە «س» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان بولسىمۇ، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى كەسرىنىڭ قىرىۋېتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئەرەبچە «اَىْ اَنَّهُ اَحْلَبَ اللَّبَنَ — ئۇ سۈت ساغدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان، بىز تەرجىمىدە تۈركىي جۈملىنى ئاساس قىلدۇق.

سُكْتُرْدِي söktürdi سۆكتۈردى، تىللاتتى. اُلْ اَنِي سُكْتُرْدِي *ol anï söktürdi* — ئۇ ئۇنى سۆكتۈردى. // ئەسلى «و – ۋاۋ» لىق «سُوكْتُرْدِي *söktürdi*» شەكلىدىدۇر. تاۋۇشلار 359
قوشۇلۇپ كەتكەن[1] (سُكْتُرُرْ - سُكْتُرْماكْ *söktürür - söktürmak*).

سِكْتُرْدِي siktürdi سىكتۈردى. اَرْ كُنكِنْ سِكْتُرْدِي// *ər küŋin siktürdi* — ئادەم II 265
(ئۆزىنىڭ) دېدىكىنى سىكتۈردى (سِكْتُرُرْ - سِكْتُرْماكْ *siktürür - siktürmək*).

سَلْتُرْدِي salturdï سالدۇردى، سالدى، تاقابىل تۇرغۇزدى : پۇلاڭلاتقۇزدى. اُلْ مَنِي اَنكارْ سَلْتُرْدِي *ol məni aŋar salturdï* — ئۇ مېنى ئۇنىڭغا سالدى. ئوغۇزچە. اُلْ مَنكا يَنْكْ سَلْتُرْدِي *ol maŋa yəŋ*[2] *salturdï* — ئۇ ماڭا بىراۋنى يەڭ پۇلاڭلاتقۇزدى، يەنى بىر كىمنى ماڭا يەڭ پۇلاڭلىتىشقا بۇيرۇدى (سَلْتُرُرْ – سَلْتُرْماقْ *salturur – salturmaq*). ھەرقانداق بىر نەرسىنى تاشلىۋېتىشكە بۇيرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

شَشْتُرْدِي xəxtürdi شەشتۈردى ~ يەشتۈردى. اُلْ تُكُونْ شَشْتُرْدِي *ol tügün xəxtürdi* — ئۇ تۈگۈن يەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «س – *s*» بىلەنمۇ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: ئەرەبچىدە « مِسْكْ – ئىپار »، پارسچىدا «مُشْكْ – ئىپار» دېيىلىدۇ. يەنە ئەرەبچىدىكى «سُكَّرْ – شېكەر» سۆزى پارسچىدا «شَكَرْ» شەكلىدە كېلىدۇ. ئەرەبچىدىكى «عَسْكَرْ – ئەسكەر» // ۋە II 266
پارسچىدىكى «لَشْكَرْ» سۆزىمۇ شۇنداق.

سَجْغُرْدِي saqoqïrdï چاچاي دېدى، چاچقىلى قويتى. اَرْ سُوقْ سَجْغُرْدِي *ər suv saqoqïrdï* — ئادەم سۇ چاچقىلى قويتى (سَجْغُرارْ - سَجْغُرْماقْ *saqoqïrar - saqoqïrmaq*)[3].

---

[1] بۇ يەردە ئىككى تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلمەيدۇ. بۇ سۆزدىكى «و – ۋاۋ» نىڭ قىسقارتىلىشى «يېنىكلىتىلگەن» لىكىنىڭ بەلگىسى.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا بۇ يەردە « يَنْكْ » شەكلىدە، 323- بەتتە «يِنْكْ»، 383- بەتتە « يِنكْ »، 603- بەتتە «يَينكْ » شەكلىدە يېزىلغان. بىز «*yəŋ*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەر ئۈچ خىل شەكلىدە ئۇچىنچى ھەرپ «غ – *q*» ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان، بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

سُجْغُرْدِي suqoqurdï سەكرەي دېدى، سەكرىگىلى قويۇتى. اَتْ سُجْغُرْدِي *at suqoqurdï* — ئات سەكرىگىلى قويۇتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْغُرَارْ - سُجْغُرْماقْ *suqoqurar - suqoqurmaq*).

سَرْغَرْدِي saroqardï سارغايدى. سَرْغَرْدِي نَانْكْ *saroqardï nəŋ* — نەرسە سارغايدى (سَرْغَرُورْ - سَرْغَرْماقْ *saroqarur - saroqarmaq*).

سِزْغُرْدِي sïzoqurdï سىزدۇردى، ئېرىتتى. اَرْ ياغْ سِزْغُرْدِي *ər yaoq sïzoqurdï* — ئادەم ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِزغُرُرْ - سِزْغُرْماقْ *sïzoqurur - sïzoqurmaq*). // II 267

شۇنىڭدەك، قىزىتما (بەزگەك) كېسەل كىشىنى سىزدۇرۇۋەتسىمۇ (زەئىپلەشتۈرسىمۇ) «سِزْغُرْدِي *sïzoqurdï*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنكْلِي كُيُبْ قانِي قُرِبْ اَغْزِي اَجِبْ قتغرارْ

سِزْغُرْغَلِرْ اُذُكْ لَرْ اَسِّزْ يُزِي بُرْقَرارْ

koŋli koyüp kanï kurïp aoqzï aqïp katoqurar ①

sïzoquroqalïr üzïklər əssiz yüzi burkurar ②

[يۇرەك - باغرى كۆيۈپ، قېنى قۇرۇپ، ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۆلىدۇ، ئىشق - مۇھەببەت سەۋداسى ئۇنى بارغانسېرى زەئىپلەشتۈرىۋاتىدۇ

ھەي بىچارە، ئۇنىڭ چىرايى سۇنۇپ كېتىپتۇ.] // II 268

ئاشىق خەلقىنىڭ يېنىدا ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۈلسىمۇ، ئۇنىڭ يۈرەك باغرى كۆيگەن، قېنى قۇرۇغان؛ ئىشق ـ مۇھەببەت ئۇنى زەئىپلەشتۈرگەن، ھەي بىچارە، ئۇنىڭ چىرايى سۇنغان.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 363- بەتتە «قَتْغُرْدى *katoqurdï*» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «قاقاقلاپ كۈلۈش» مەنىسىنى بىلدۈرگىنىگە ئاساسەن، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ «*katoqurar*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «بُرْقَرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «*burkurar*» بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

360 سُــقْغَرْدِي suvoqardï سۇغاردى. اُلْ اَتْ سُــقْغَرْدِي *ol at suvoqardï* — ئۇ ئات سۇغاردى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْغَرُرْ — سُقْغَرْماقْ *suvoqarur - suvoqarmaq*).

سَــــنْغَرْدِي sanoqardï سانىدى، ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي كِشِــــيدَنْ سَــــنْغَرْدِي *ol anï kixidən sanoqardï* — ئۇ ئۇنى خەلقتىن دەپ سانىدى (سَنْغَرُرْ - سَنْغَرْماقْ *sanoqarur - sanoqarmaq*).

سَرْقُرْدِي sarqurdï سارقىتتى. اُلْ ياغْنِي قابْتِنْ سَرْقُرْدِي *ol yaoqnï qaptïn sarqurdï* — ئۇ ياغنى تۇلۇمدىن سارقىتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر سۇيۇقلۇقنى بىر قاچىدىن ئىككىنچى بىر قاچىغا قۇيغاندا تۇۋىدە قېلىپ قالغان قىسمى تامسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْقُرُرْ - سَرْقُرْماقْ *sarqurur - sarqurmaq*).

سُــوتْگَرْدِي sütgirdi[1] سۇتلەشتى، سۇت ھالىتىگە كىردى، سۇيۇلۇپ قالدى. يُغُــرْتْ سُوتْگَرْدِي *yoqurt sütgirdï* — // قېتىق سۇتلەشتى، قېتىق سۇيۇلۇپ قالدى 269 II (سُتْگِرارْ - سُتْگِرْماكْ *sütgirar - sütgirmak*).

سُسْــــگِرْدِي süsgirdi ئۇسكىلى قوپتى، ئۇسمەكچى بولدى. سِــــغِرْ اَرِكْ سُسْــــگِرْدِي *siqir arig süsgirdi* — سىيىر (ئىنەك) ئادەمنى ئۇسكىلى قوپتى، ئۇسمەكچى بولدى (سُسْگِرارْ - سُسْگِرْماكْ *süsgirar - süsgirmak*).

قَبْتُرْدِي qapturdï بۇلاتتى، بۇلىغۇزدى. اُلْ اَنكارْ تَقارْ قَبْتُرْدِي *ol anar tavar qapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تاۋار (مال) بۇلاتتى. (قَبْتُرُرْ - قَبْتُرْماقْ *qapturur - qapturmaq*).

قُبْتُــــــرْدِي qopturdï قوپتۇردى، تۇرغۇزدى. اُلْ اَنِي اُرُنْــــــدِنْ قُبْتُــــــرْدِي *ol anï orundïn qopturdï* — ئۇ ئۇنى ئورنىدىن قوپتۇردى (قُبْتُــرُرْ - قُبْتُرْمــاقْ *qopturur - qopturmaq*).[2]

قَجْتُرْدِي qaqturdï قاچۇردى. اُلْ اَرِكْ قَجْتُــرْدِي[3] *ol arig qaqturdï* — ئۇ بىر ئادەمنى قاچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (قَجْتُرُرْ - قَجْتُرْماقْ *qaqturur - qaqturmaq*). 270 II

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ تۈركچە ۋە ئۆزبېكچە تەرجىمىلىرىدە ئۇنتۇلغان.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ جۇملىدىكى «اُلْ *ol*» سۆزى يوق، بىز ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن قوشۇپ قويدۇق.

قُجْتُرْدِي kˌuqturdï قوْچاقلاتتى، قوْچاقلاتقوْزدى. اُلْ مَنِي قُجْتُـــرْدِي *ol məni kˌuqturdï* — ئـوْ مېنـى قـوْچاقلاتتى، يـەنى ماڭـا ئـوّزىنـى قوْچاقلاتقـوْزدى (قُجْتُرُرْ - قُجْتُرْمـــاقْ *(kˌuqturur - kˌuqturmakˌ)*.

قَتُّـــرْدِي kˌatturdï قاتقـوْزدى، قوشـقوْزدى. اُلْ يِـبْ قَتُّـــرْدِي *ol yïp kˌatturdï* — ئـوْ (يـڭنـگـه) يـىـپ قاتتـوْردى. باشـقـلاردىـمـوْ شـوْنداق. اُلْ تَلْقانْقـــا يـــاغْ قَتُّـــرْدِي *ol talkˌankˌa yaoq kˌatturdï* — ئـوْ تالقانغـا يـاغ قاتقـوْزدى. شـوْنـڭدەك ھەرقانـداق بـىـر نەرسە يەنە بـىـر نەرسـگە ئارىلاشتـوْرۇلسـمـوْ شـوْنداق دېيـىلـدـوْ (قَتُّرُرْ - قَتُّرْمـــاقْ *(kˌatturur - kˌatturmakˌ)*.

قَرْتُرْدِي kˌarturdï قاقاتتى: قاتقـوْزدى. اُلْ اَنِي سُقْقا قَرْتُرْدِي *ol anï suvkˌa kˌarturdï* — ئـوْ ئوْنى سوْغا قاقاتتى، يەنى ئوْنـمڭ گـىـلـنـى ئاش ۋە سوْ بـىـلەن قاقالـدوْردى. اُلْ اَنكَـــرْ ياغْ تَلْقانْقا قَرْتُرْدِي *ol aŋar yaoq talkˌankˌa kˌarturdï*— ئوْ ئوْنـڭغا ياغنى تالقانغا قاتقـوْزدى. ئوغوْزچه (قَرْتُرُرْ - قَرْتُرْماقْ *(kˌarturur - kˌarturmakˌ)*.

قُرْتُرْدِي kˌurturdï قـوْردوْردى: يـىـغـدوْردى. اُلْ مَنكا يا قُرْتُرْدِي *ol maŋa ya kˌurturdï*// — ئـوْ II 271
ماڭا يا قـوْردوْردى. خانْ اَنكَرْ جُواجْ قُرْتُـــرْدِي *han aŋar quwaq kˌurturdï*— خـان ئوْنـڭغا چـېـدـىـر قـوْردوْردى. خانْ بَكْكا سُوسِنْ قُرْتُرْدِي *han bəgkə süsin kˌurturdï* — خان//بەگكه ئەسكـىـرىنى يـىـغدوْردى (قُرْتُرُرْ - قُرْتُرْماقْ *(kˌurturur - kˌurturmakˌ)*. 361

قِرْتُرْدِي kˌïrturdï قـىـردوْردى. اُلْ انكَرْ يِيرْ قِرْتُـــرْدِي *ol aŋar yər kˌïrturdï* — ئـوْ ئوْنـڭغا يەر قـىـردوْردى. باشقـلاردىـمـوْ شـوْنداق (قِرْتُرُرْ - قِرْتُرْماقْ *(kˌïrturur - kˌïrturmakˌ)*.

قَزْتُرْدِي kˌazturdï قازدوْردى، كولاتتى. اُلْ اَنكَرْ قَذَغْ قَزْتُرْدِي *ol aŋar kˌażaoq kˌazturdï* — ئوْ ئوْنـڭغا ئوّستـەڭ قازدوْردى (قَزْتُرُرْ - قَزْتُرْماقْ *(kˌazturur - kˌazturmakˌ)*.

قُسْتُرْدِي kˌusturdï قوْستـوْردى. سُـــجُكْ اَرِكْ قُسْـــتُرْدِي *süqük ərig kˌusturdï*— شـاراب ئادەمـنى قوْستـوْردى. ھەرقانداق نەرسە بوياقنى قوْستـوْرۇۋەتسـمـوْ (بوْياقنـمڭ رەڭگـنى ئوّڭـدوْرۇۋەتسـمـوْ) شـوْنداق دېيـىلـدـوْ (قُسْتُرُرْ - قُسْتُرْماقْ *(kˌusturur - kˌusturmakˌ)*.

قِسْـــتُرْدِي kˌïsturdï قـسـتـوْردى، قـسـقارتقوْزدى. بَـــكْ اَنـــكْ اَذاقِـــنْ قِسْـــتُرْدِي *bəg anïŋ ażakˌïn kˌïsturdï*// — بـەگ ئوْنـمڭ ئـايـغـنـى قـسـقـوْزدى. شـوْنـڭدەك II 272
ئـسـكەنجه بـىـلەن قـىـنـاتسـمـوْ شـوْنداق دېيـىلـدـوْ. اَنكْ اَشِنْ قِسْـــتُرْدِي

anïŋ axïn kïsturdï — ئۇنىڭ ئېشىنى قىسقارتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.
بۇنىڭ ئەسلى «اُلْ اَنِكْ تُونِنْ قِسْتُرُدِي *ol anïŋ tonïn kïsturdï* — ئۇ ئۇنىڭ
تونىنى قىسقارتقۇزدى»دۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْتُرُرْ - قِسْتُرماقْ
kïsturur - kïsturmaq).

قَقْتُرْدِي k,ak,turdï قاقتۇردى، ئۇرغۇزدى. اُلْ اَنِ بَشْرا قَقْتُرْدِي *ol anï baxra kak,turdï* —
ئۇ ئۇنى (ئۇنىڭ) بېشىغا ئۇرغۇزدى (قَقْتُرُرْ - قَقْتُرْماقْ *kak,turur - kak,turmaq*).

قَلْتُرْدِي k,alturdï قالدۇردى. اُلْ اَنِ يَرِشْتا قَلْتُرْدِي *ol anï yarïxta k,alturdï* — ئۇ ئۇنى
(چېپىشىشتا) ئارقىدا قالدۇردى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىدە مۇسابىقىلىشىپ
ئارقىدا قالدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَلْتُرُرْ - قَلْتُرْماقْ *k,alturur - k,alturmaq*).

قُلْتُرْدِي k,olturdï سوراتتى، تىلەتتى. اُلْ مِنْدِنْ نانْكْ قُلْتُرْدِي *ol məndin nəŋ k,olturdï* —
ئۇ مەندىن نەرسە سوراتتى (قُلْتُرُرْ - قُلْتُرْماقْ *k,olturur - k,olturmaq*).

قِلْتُرْدِي k,ïlturdï قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ اِيشْ قِلْتُرْدِي // *ol aŋar ïx k,ïlturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا 273 II
ئىش قىلدۇردى (قِلْتُرُرْ - قِلْتُرْماقْ *k,ïlturur - k,ïlturmaq*).

قَمْتُرْدِي k,amturdï ھوشىدىن كەتكۈزدى، تېلىقتۇردى. اَلْ اَنِ اُرُبْ قَمْتُرْدِي
ol anï urup k,amturdï — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تېلىقتۇردى، تىنىقىنى ئۆچۈرۈۋېتەي،
دېدى (قَمْتُرُرْ - قَمْتُرْماقْ *k,amturur - k,amturmaq*).

قُمْتُرْدِي k,umturdï داۋالغۇتتى، قىمىلداتتى. يِلْ سُوقُغْ قُمْتُرْدِي *yəl suvuq k,umturdï* —
شامال سوغى داۋالغۇتتى (قُمْتُرُرْ - قُمْتُرْماقْ *k,umturur - k,umturmaq*).

قَنْتُرْدِي k,anturdï قاندۇردى. اُلْ مَنِ سُقْقا قَنْتُرْدِي *ol məni suvk,a k,anturdï* — ئۇ مېنى
سۇغا قاندۇردى (قَنْتُرُرْ - قَنْتُرْماقْ *k,anturur - k,anturmaq*). بۇنىڭ ئەسلى
«د – *d*» بىلەن «قَنْدُرْدِي *k,andurdï*» شەكلىدە كېلىدۇ. سۆزدىن باشقا نەرسىلەر
ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنْدُرْدِي k,ondurdï قوندۇردى. اُلْ اَقْنْدا قُشْ قُنْدُرْدِي *ol əvində k,ux k,ondurdï* — ئۇ
ئۆيىدە قۇش قوندۇردى.// اُلْ اَلْتُونْ اُزا جَشْ قُنْدُرْدِي// *ol altun üzə qəx k,ondurdï* — 362
274 II

ئـۇ ئالتـۇن ئۇستـىگـه چـه‌ش قونـدۇردى. بـىـر نه‌رسـه ئۇستـىگـه هه‌رقانـداق نه‌رسـىنـىڭ قوندۇرۇلۇشـىغـمۇ شـۇنداق دېيـىلـدۇ (قُنْـدُرُرْ – قُنْـدُرْماقْ *(qondurur - qondurmaq*).

قَتْغُـرْدِي qatoqurdï قېـتـىپ قالـدى، تـېلـىقـىپ كـه‌تتى. اَرْ كُلُـبْ قَتْغُـرْدِي *ər külüp qatoqurdï* — ئادەم كۆلۈپ قېتـىپ قالـدى، تـېلـىقـىپ كـه‌تتى (قَتْغُرارْ – قَتْغُرْماقْ *qatoqurar - qatoqurmaq*).

قُتْغَـرْدِي qutoqardï قۇتقـۇزدى ~ قۇتۇلـدۇردى. تَنْكْـرِي مَـنِي قُتْغَـرْدِي *təŋri məni qutoqardï* — تەڭرى مېنى (قىيـىنچـىلـىقتـىن) قۇتقۇزدى (قُتْغَـرُرْ - قُتْغَرْماقْ *qutoqarur - qutoqarmaq*).

قَذْغُرْدُمْ qażoqurdum قـايغۇردۇم. مَنْ اَنكَـرْ قَذْغُـرْدُمْ *mən aŋar qażoqurdum* — مـه‌ن ئۇنـىڭغا قايغۇردۇم. شېئـىردا مۇنداق كـه‌لگـه‌ن:

كَلْسا سَنكا يُلْغِرا	*kəlsə saŋa yoloqïra*	[ساڭا يولدا يولۇقسا،
اُوذُنْ اَنِ اُذْغُرا //	*uzun anï ozoqura*	ئۇيقۇدىن ئۇنى ئويغـتـىپ قوي،
بَرْسُنْ نَرُو قَذْغُرا	*barsun naru qażoqura*	قايغۇرۇپ نېرى كـه‌تسۇن،
سَتّي مَنِكْ اايمي	*sattï məniŋ ayïmï*	مېنـىڭ خـىزمـه‌تچـىمـنى ساتتى.]

II 275

ئۆزىگه خـيانـه‌ت قـىلغان بـىركـىم توغرىسـىدا يه‌نه بـىر كـىمگه شـۇنداق ده‌يـدۇ: ئۇ يولدا كېتـىۋېتـىپ ساڭا يولۇقسـا، ئـۇنى ئۇيقۇسـىدىن ئويغـات، ئـۇنـىڭ قـىلمـىشـىنى تونۇتـۇپ قـوي، قايغـۇرغان پـېتى نه‌گـه كـه‌تسـه كېتـىۋه‌رسـۇن، چۈنكـى ئـۇ مېنـىڭ خـىزمـه‌تچـىمـنى رۇخسـه‌تسـىز سېتـىۋه‌تتى.

بۇ سـۆز «ذ – ż» ئورنـىغا «ي – يـا» قوللـىنـىدىغانلارنـىڭ تـىلـىدا «قَيْغُـرارْ *kayoqurar*» دېيـىلـدۇ (قَذْغُرارْ – قَذْغُرْماقْ *qażoqurar - qażoqurmaq*).

II 276

قُزْغِرْدِي quzoqïrdï ئۇچقۇنلـىدى. قـارْ قُزْغِـرْدِي *qar quzoqïrdï* // — قـار ئۇچقۇنلـىدى (قُزْغِرارْ – قُزْغِرْماقْ *quzoqïrar - quzoqïrmaq*). قـىپچاقچه.

قُرْغِرْدِي quroqïrdï قۇرغـىدى، قۇرۇشقا باشـلـىدى. يِرْ قُرْغِـرْدِي *yər quroqïrdï* — يـه‌ر قۇرغـىدى. نـه‌مـلـىكـنـىڭ ئازلـىقـىدىن باشقا نه‌رسـىلـه‌رنـىڭ قۇرغـىشـىغـمۇ مۇشـۇنداق دېيـىلـدۇ (قُرْغِرارْ – قُرْغِرْماقْ *quroqïrar - quroqïrmaq*).

قُرْغِرْدِي kˌuroqïrdï قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، تەنتەكلىك قىلدى، يېنىكلىك قىلدى. ئەر قُرْغِرْدِي *ər kˌuroqïrdï* — ئادەم قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، يەنى يېنىكلىك قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرْغِرار - قُرْغِرْماقْ *kˌuroqïrar - kˌuroqïrmakˌ*).

قِزْغُرْدِي kˌizoqurdï پەندىيات قىلدۇردى. اُلْ اَنِي بُو ايشْتا قِزْغُرْدِي *ol anï bu ïxta kˌizoqurdï* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتا پەندىيات قىلدۇردى، ئۇنىڭغا قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى، ئەمدى ئۇ بۇنداق قىلمايدىغان بولدى (قِزْغُرُرْ - قِزْغُرْماقْ *kˌizoqurur - kˌizoqurmakˌ*).

قُلْغِرْدِي kˌoloqïrdï سورىغىلى قوپتى. اُلْ مَنْدِنْ قُلْغِرْدِي *ol məndin kˌoloqïrdï* — ئۇ مەندىن (بىر نەرسە) سورىغىلى//قوپتى (قُلْغِرار - قُلْغِرْماقْ *kˌoloqïrar - kˌoloqïrmakˌ*). 277 II

قَمْغِرْدِي kˌamoqïrdï قىيسىيىشقا تاس قالدى، قىيسايغىلى قوپتى. اَنِكْ يُوزِي قَمْغِرْدِي *anïŋ yüzi kˌamoqïrdï* — ئۇنىڭ يۈزى قىيسايغىلى قوپتى (قَمْغِرار - قَمْغِرْماقْ *kˌamoqïrar - kˌamoqïrmakˌ*). شۇنىڭدەك قىڭغىر ـ قىيسىق بولۇشقا يۈزلەنگەن ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ.

كَجْتُرْدِي kəqtürdï كەچتۇردى، ئۆتكۈزدى. اُلْ اَنِي سُوْدِنْ كَجْتُرْدِي *ol anï suvdïn kəqtürdi* — ئۇ//ئۇنى سۇدىن كەچتۇردى، يەنى ئۆتكۈزدى (كَجْتُرُرْ - كَجْتُرْماكْ *kəqtürür - kəqtürməkˌ*). 363

كَرْتُرْدِي kərtürdi كەردۇردى، يايدۇردى، تارتقۇزدى. اُلْ اَنِكْ تُونِنْ كُنْكا كَرْتُرْدِي *ol anïŋ tonïn küŋə kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى كۈنگە كەردۇردى، يەنى يايدۇردى. شۇنىڭدەك «اُلْ بِيبْ كَرْتُرْدِي *ol yïp kərtürdi* — ئۇ يىپ (تانا) تارتقۇزدى» دەيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَرْتُرُرْ - كَرْتُرْماكْ *kərtürür - kərtürməkˌ*). 278 II //

كُرْتُرْدِي kərtürdi كۆرگۈزدى، كۆرسەتتى. اُلْ اَنكَرْ نانْكْ كُرْتُرْدِي *ol aŋar naŋ kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا نەرسە كۆرگۈزدى (كُرْتُرُرْ - كُرْتُرْماكْ *kərtürür - kərtürməkˌ*).

كِرْتُــــرْدِي kirtürdi كىرگـۈزدى. اُلْ اَنِي اَڤْكـــا كِرْتُـــرْدِي *ol anï əvgə kirtürdi* — ئـۇ ئۇنـى ئۆيگـه كىرگـۈزدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كِرْتُـــرُرْ - كِرْتُرْمـــاكْ *kirtürür - kirtürmək*).

كَسْتُرْدِي kəstürdi كەسـتۈردى. اُلْ اَنكَـــرْ يِغـــاجْ كَسْـتُرْدِي *ol aŋar yïoqaq kəstürdi* — ئـۇ ئۇنىڭغـا ياغـاچ كەسـتۈردى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كَسْـــتُرُرْ - كَسْـــتُرْماكْ *kəstürür - kəstürmək*).

كَڤْتُـــــرْدِي kəvtürdi ئـاجىزلاتقۇزدى. اُلْ اَنـــــكْ كُوجِـــــنْ كَڤْتُـــــرْدِي *ol anïŋ küqin kəvtürdi* — ئـۇ ئۇنـڭ كۈچـىنى ئـاجىزلاتقۇزدى (كَڤْتُـــرُرْ - كَڤْتُرْماكْ *kəvtürür - kəvtürmək*).

كُلْتُرْدِي kültürdi كۈلـدۈردى. اُلْ مَنِي كُلْتُرْدِي *ol məni kültürdi* — ئـۇ مېنـى كۈلـدۈردى (كُلْتُرُرْ - كُلْتُرْماكْ *kültürür - kültürmək*). // II 279

كُلْتُرْدِي kültürdi چېچەرلـدى. اُلْ اَتْ اَذاقِـــنْ كُلْتُـــرْدِي *ol at aʒakïn kültürdi* — ئـۇ ئاتنـڭ ئايىغـنى چېچەرلـدى.

كَلْتُـــرْدِي kəltürdi كەلتۈردى. اُلْ مَنكـــا اَتْ كَلْتُـــرْدِي *ol maŋa at kəltürdi* — ئـۇ ماڭـا ئات كەلتۈردى (كَلْتُـــرُرْ - كَلْتُرْمـــاكْ *kəltürür - kəltürmək*). بـۇ سـۆز ئوغـۇزلاردا «ت – *t*» بىلـەن، تۈركىـەردە «د – *d*» بىلـەن تەلەپپـۇز قىلىنـىدۇ، ئوغـۇزلارنىڭ ئـادىتى شـۇكى، ئـۇلار تۈركىـەردىن پـەرقلەندۈرۈپ، «د – *d*»نـى «ت – *t*»غـا، «ت – *t*»نى «د – *d*»غا ئايلاندۇرىدۇ. تۈركىلەر تۆگـىنى «تَڤَى *təvə*» دېسـە، ئوغـۇزلار «دَوا *dəwə*» دەيدۇ. تۈركىلەر «تېخى» دېگەن سـۆزنى «تَقـــي *takï*» دېسـە، ئوغـۇزلار «دَقي *dakï*» دەيدۇ.

كِكْجُـــــرْدِي kikqürdi جەيلـىدى، قايرىـدى، سۈركەشـتۈردى؛ كۈشـكۈرتتى. اَرْ بِجـــــاكْ كِكْجُـــــرْدِي *ər piqək kikqürdi* — ئادەم پـىچاق جەيلـىدى، بىـر پـىچاقنى ئىككىنچى پـىچاققا جەيلـىدى (سـۈركەپ ئىتتىكلەتتى). اُلْ اِكّـــي اَرْ كِكْجُـــرْدِي *ol ikki ər kikqürdi* — ئـۇ ئىككـى ئـادەمنى (بىـر - بىرىگـه) كۈشـكۈرتتى (كِكْجُرُرْ - كِكْجُرْماكْ *kikqürür - kikqürmək*). // II 280

كُمْتُرْدِي kəmtürdi كۆمـدۈردى. اُلْ يِرْدا نانكْ كُمْتُـــرْدِي *ol yərdə nəŋ kəmtürdi* — ئـۇ يەرگـه بىـر نەرسـه كۆمـدۈردى (كُمْتُرُرْ - كُمْتُرْماكْ *kəmtürür - kəmtürmək*).

كُلْسِرْدِي külsirdi كۆلۈمسىرەيدىغاندەك قىلدى. ئاز كُلْسِرْدِي *az külsirdi* — ئادەم كۆلۈمسىرەيدىغاندەك كۆرۈندى. كۆلۈمسىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُلْسِرار - كُلْسِرْماكْ *külsirar - külsirmək*).

كَدْكِرْدِي kədgirdi توسۇنلۇق قىلدى، شاشلىق قىلدى. ئاتْ كَدْكِرْدِي *at kədgirdi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى (كَدْكِرار - كَدْكِرْماكْ *kədgirar - kədgirmək*). // 364

كَزْكَرْدِي kəzgərdi گەزلىدى، كىرتىكلىدى. ئاز اُقْ كَزْكَرْدِي *az ok kəzgərdi* — ئادەم ئوق گەزلىدى، يەنى ئوققا گەز چىقاردى (كَزْكَرُرْ - كَزْكَرْماكْ *kəzgərür - kəzgərmək*).

كُزْكَرْدِي kəzgərdi كۆرگۈزدى ~ كۆرسەتتى. اُلْ اَتامْنِي مَنكا كُزْكَرْدِي *ol atamnï maŋa kəzgərdi* — ئۇ ئاتامنى ماڭا كۆرگۈزدى. بۇ ئۇچرىشىشتۇر (كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْماكْ *kəzgərür - kəzgərmək* // *kəzgərür - kəzgərmək*). 281 II

كُزْكَرْدِي küzgərdi كۆزگە يۇزلەندى. اُذْلَكْ كُزْكَرْدِي *ozlək küzgərdi* — زامان (ۋاقىت) كۆزگە يۇزلەندى (كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْماكْ *küzgərür - küzgərmək*).

كَلْكِرْدِي kəlgirdi كەلگىلى قوپتى. اُلْ مَنكا كَلْكِرْدِي *ol maŋa kəlgirdi* — ئۇ ماڭا كەلگىلى قوپتى (كَلْكِرار - كَلْكِرْماكْ *kəlgirar - kəlgirmək*).

كُنْكَرْدِي kəngərdi كۆندۈردى، توغرىلىدى، تۈزلىدى؛ (يول) كۆرسەتتى، ئىقرار قىلدۇردى. اُلْ اُقْ كُنْكَرْدِي *ol ok kəngərdi* — ئۇ ئوق كۆندۈردى، يەنى ئۇ ئوقنى توغرىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يُولْ كُنْكَرْدِي *ol yol kəngərdi* — ئۇ يول كۆرسەتتى. بَكْ اُغْرِينِ كُنْكَرْدِي *bəg oqrïnï kəngərdi* — بەگ ئوغرىنى ئىقرار قىلدۇردى (كُنْكَرُرْ - كُنْكَرْماكْ *kəngərür - kəngərmək*).

مُنْدُرْدِي mündürdi مىندۈردى. اُلْ مَنكا اَتْ مُنْدُرْدِي *ol maŋa at mündürdi* — ئۇ ماڭا ئات مىندۈردى // باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنْدُرُرْ - مُنْدُرْماكْ *mündürür - mündürmək*). 282 II

مَنْدُرْدِي mandurdï تاقاتتى، ئاستۇردى؛ مىلەتتى، مىلەتكۈزدى. اُلْ مَنكا قِلِجْ مَنْدُرْدِي *ol maŋa kïlïq mandurdï* — ئۇ ماڭا قىلىچ تاقاتتى. اُلْ مَنكا اَتْماكِكْ ياغْقا مَنْدُرْدِي *ol maŋa ətməkig yaoqka mandurdï* — ئۇ ماڭا ناننى ياغقا مىلەتتى، مىلەتكۈزدى (مَنْدُرُرْ - مَنْدُرْماقْ *mandurur – mandurmaq*).

مَنْغِـــــرْدِي manoqïrdï مىلىگىلى قوپتى. ئۇ ئاتماكــــــكْ ياغقــــــا مَنْغــــــرْدِي ol ətməkig yaoqķa manoqïrdï — ئۇ ناننى ياغقا مىلىگىلى قوپتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْغِرارْ – مَنْغِرْماقْ manoqïrar - manoqïrmaķ).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەسلى ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى ھەرپتىن ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆتۈملۈك بولىدىغان پېئىللار. مەسىلەن: «بَـــرْدِي bardï — باردى» پېئىلىنى «بَرْتُـــرْدِي bartürdï — باردۇردى ~ بارغۇزدى»، «اَرْ سُـــقْقا قَـــرْدِي ər suvķa ķardï — ئادەم سۇغا قاقىدى، يەنى سۇ كۆپ كىرىپ كەتكەنلىكتىن قاقىدى» دېگەننى «اَنِي سُـــقْقا قَرْتُـــرْدِي// anï suvķa ķarturdï — ئۇنى سۇغا قاقاتتى» شەكلىگە ئايلاندۇرغانغا ئوخشاش. II 283

دېمەك، ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىككى ھەرپتىن ئېشىشى بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ ياكى ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈملۈك پېئىلغا «تُرْ tur // tür» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ يـــا قُـــرْدِي ər ya ķurdï — ئادەم يا قۇردى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ يەردە ئىشلىگۈچى بىردۇر. ئەگەر بىر كىم بىرەر ئىشنى قىلىشقا تەكلىپ قىلىنسا ياكى مەجبۇر قىلىنسا، ئۇ چاغدا پېئىلغا «تُرْ tur // tür » قوشۇلۇپ// «اُلْ اَنكَرْ يـــا قُرْتُـــرْدِي ol aŋar ya ķurturdï — ئۇ ئاڭا يا قۇردۇردى» قىلدۇرىدۇ. بۇ يەردە ئىشلىگۈچى ئىككى شەخس — بىرى مەجبۇر قىلغۇچى (بۇيرۇغۇچى)، ئىككىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى بىۋاستە ئۆزى قىلغۇچىدۇر. ئەرەبچىدىكى «نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ وَ اَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَ اَلْقَطَهُ غَيْـــرُهُ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدىكى «اَنْقَطَـــهُ» ۋە «اَلْقَطَهُ» دېگەن پېئىللاردا ئىككىدىن ئىشلىگۈچى شەخس بار. 365

ياكى پېئىلغا «غُرْ qur»، «كُرْ gür » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ تُـــرْدِي at turdï — ئات ھاردى»، «اَرْ اَتِـــنْ تُرْغُـــرْدِي ər atïn turoqurdï — ئادەم ئېتىنى ھارغۇزدى»//دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك «اَرْ يُقـــارُو تُـــرْدِي ər yoķaru turdï — ئادەم ئۆرە تۇردى، ئادەم قوپتى» دېگەن جۈملىدىكى «تُرْدِي turdï » پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «اَنِي تُرْغُـــرْدِي anï turoqurdï — ئۇنى تۇرغۇزدى، ئۇنى قوپقۇزدى» شەكلىدە بولىدۇ. II 284

يەنە شۇنىڭدەك، «ياغ ئارُودي yaoq ərüdi — ياغ ئېرىدى» جۈملىسىدىكى «ئارُودي ərüdi» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «ئار ياغ ئار كُرْدي ər yaoq ərgürdi — ئادەم ياغ ئېرىتتى» شەكلىدە بولىدۇ. «ئاق كُنْدي ok køndi — ئوق كۆندى» جۈملىسىدىكى «كُنْدي køndi» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «ئاقچي كُنْدكَرْدي okqi køndqərdi — ئوقچى (ئوقنى) كۆندۈردى» شەكلىدە بولىدۇ.

يۇقىرىقى قوشۇمچىلاردىكى «ت – t»، «غ – ɑ»، «ك – g» ھەرپلىرى پېئىلنى ئۆتۈملۈك قىلىدىغان ھەرپلەر ئەمەس. پېئىلنى ئۆتۈملۈك قىلىدىغان ھەرپ پەقەت «ر – r» ھەرپىدۇر. «قُشْ ئُجُردي kux uqurdi — قۇش ئۇچۇردى»، «سُوقْ كَجُرْدي suv kəqürdi — سۇ // كەچۈردى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار پەقەت «ر – r» قوشۇلۇش بىلەنلا ئۆتۈملۈككە ئايلاندى. يۇقىرىدىكى مىساللارمۇ شۇنداق. 285 II

تەلەپپۇزدا ئاسان بولۇش ئۈچۈن، بۇ پېئىللارغا «ت – t»، «غ – ɑ»، «ك – g» ھەرپلىرى قوشۇلىدۇ. ناۋادا، بۇ پېئىللارغا مۇشۇ ھەرپلەر قوشۇلمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلىنىڭ ئۆتكەن زامانىدا ئىككى «ر – r»، كەلگۈسى زامانىدا ئۈچ «ر – r» بىر يەردە كېلىپ قالغان بولاتتى. مەسىلەن: «غ – ɑ» بولمىغان بولسا، «قُتْغَرْدي kutoqardi — قۇتقۇزدى» پېئىلنى ئۆتكەن زامانىدا «قُتْرَرْدي kutrardi»، شۇنىڭدەك «سُقْغَرْدي suvoqardi — سۇغاردى» پېئىلنى ئۆتكەن زامانىدا «سُقْرَرْدي suvrardi» دېيىشكە، كەلگۈسى زامانىدا «قُتْرَرُرْ kutrarur» ۋە «سُقْرَرُرْ suvrarur» دېيىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ ھالدا «ر – r» ھەرپلىرىنىڭ بىرىنچىسى سۆزنىڭ يىلتىزىدا بار بولغان، ئىككىنچىسى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن، ئۈچىنچىسى كەلگۈسى زامان قوشۇمچىسى سۈپىتىدە كەلگەن بولىدۇ. شۇڭا، سۆزنىڭ ئەسلىدىكى «ر – r» ھەرپى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە «ت – t»غا، تەركىبىدە «ق – k» كەلگەن ياكى توشقۇزۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – ɑ» غا، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ك – g»گە//ئايلاندۇرۇلغان.//بۇنداق قىلغاندا سۆز يېقىملىق بولىدۇ. 286 II 366

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە ئۈچ ھەرپتىن تۇزۇلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈككە ئايلىنىدىغانلىرىمۇ مۇشۇ بابقا كىرىدۇ. مەسىلەن: «ئار ترِلْدي

ər tirildi — ئادەم تىرىلدى» جۈملىسىدىكى «تِرِلْدِي *tirildi*» پېئىلى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «تِرْكُرْدِي *tirgürdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِي تِرْكُرْدِي *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى»گە ئوخشاش. «اَرْ قِزِلْدِي *ər kizildi* — ئادەم قىيىلدى، جازالاندى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىل ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «قِزْغُرْدِي *kizoqurdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «اَنِي قِزْغُرْدِي *anï kizoqurdi* — ئۇنى جازالاندۇردى، يەنى ئۆز ئىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، ئەسلىدە ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۇ بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشقا ئاز قالغانلىقى، ئىش - ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش نىيىتى قىلىنغانلىقى، لېكىن پېئىلنىڭ تەدرىجىي، ئاز - ئازدىن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ تَمْجِرْدِي *suv tamqïrdï* — سۇ تامچىدى، يەنى بۇلۇتتىن سۇ ئاز - ئازدىن تامچىلىدى»، «اَشِحْ تَشْغُرْدِي *//əxiq taxoqurdï* — قازان تاشقىلى قوپتى» دېگەنگە ئوخشاش. II 287.

پېئىل بۇ مەنىدە كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كېلىدۇ، پەقەت تۆتىنچى ھەرپ كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك كېلىدۇ.

تۆتىنچى، پېئىل بۇ مەنىلەردىن ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، پەقەت ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِي مَنِي قُتْغَرْدِي *təŋri məni kutoqardï* — تەڭرى مېنى قۇتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَرْ قَتْغُرْدِي *ər katoqurdï* — ئادەم تېلىقىپ كۆلدى» دېگەنمۇ شۇنداق.

بۇ بابتىكى پېئىللاردا باشقا بىرىكمىنىڭ ئىشقا ياردەم قىلغانلىقى ۋە بەسلەشكەنلىكى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، پېئىلغا «د – *d*» ھەرپىدىن ئاۋۋال «ش – *x*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا اَتْ سُقْغَرِشْدِي *ol maŋa at suvoqarïxdï* — ئۇ ماڭا ئات سۇغىرىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا قَرِنْ تُذْغُرُشْدِي *ol mənin birlə karïn tożoquruxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قېرىن تويغۇزۇشتى، يەنى قېرىن تويغۇزۇشتا بەسلەشتى» دېگەندەكىدەك.

ئەمەلىيەتتە قىلمىغان، لېكىن ئۆزىنى شۇ ئىشنى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ:

بىرىنچى، «د – *d*» ھەرپىدىن ئاۋۋال «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ
288 II قائىدىسى سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن:// «اُلْ اَتْ سُقْغَرِنْدِي *ol at suvoqarïndï* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقانىدەك كۆرۈندى»، «اُلْ قَرِنْ قُذْغُرُنْدِي *ol qarïn tożoqurundï* — ئۇ قېرىن تويغۇزۇۋاتقانىدەك كۆرۈندى ياكى ئۆزىلا تويغۇزۇۋاتقانىدەك قىلىدى» دېگەندەكتە.

ئىككىنچى، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئەڭ توغرا ۋە ئەڭ ياخشى، ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكلى 367
شۇكى، پەيئىلغا «ن – *n*» دىن ئاۋۋال «مس – *ms*» قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ شەكلىدە «ن – *n*» بىلەن قوشۇلۇپ ئۇچ ھەرپ كەلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِمْسِنْدِي *ol at suvoqarïmsïndï* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقانىدەك كۆرۈندى». بۇنداق قوشۇلغان ھەرپلەردىن «ن – *n*» بىلەن «م – *m*» ساكىنلىق، «س – *s*» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. بۇ مەسىلە ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

بُلْدُزْدِي bulduzdï تاپتۇردى. بُلْدُزْدِي نانْكْنِي *bulduzdï nəŋni* — بىر نەرسىنى تاپتۇردى (بُلْدُزُرْ – بُلْدُزْماقْ *bulduzur - bulduzmaq*).

بِلْدُزْدِي bildüzdi بىلدۇردى، ئۆگەتتى. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْدُزْدِي *ol maŋa ïx bildüzdi* — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۇردى (بِلْدُزُرْ – بِلْدُزْماكْ *bildüzür - bildüzmək*). بۇ ئوغۇزچە سۆز بولۇپ، قائىدىگە ئويغۇن ئەمەس. تۈركىلەر بۇنداق سۆزلىمەيدۇ.// 289 II

بُرْبَشْدِي burbaxdï چىگىچلەشتى، ئارىلاشتى. ايشْ بُرْبَشْدِي *ïx burbaxdï* — ئىش چىگىچلەشتى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرْباشُرْ – بُرْباشْماقْ *burbaxur - burbaxmaq*).

بَرْتِشْدِيلارْ bərtixdilər زەخمىلەشتى، يارىلاشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي نِنْكْ كُنْكُلِنْ بَرْتِشْدِي لارْ *olar bir ikindiniŋ køŋlin bərtixdilər* — ئۇلار بىرى ئىككىنچىسىنىڭ كۆڭلىنى يارىلاشتى (بَرْتِشُورْ – بِرْتِشْماكْ *bərtixür – bərtixmək*).

بُغْرُشْدِي booqruxdï بۇقۇرۇشتى، يونۇشتى. اُلْ مَنكا يِغاجْ بُغْرُشْدِي *ol maŋa yïoqaq booqruxdï* — ئۇ ماڭا ياغاچ يونۇشۇپ بەردى. يونۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُغْرُشُورْ – بُغْرُشْماقْ *booqruxur - booqruxmaq*).

بُتْرُشْـــدِي pütrüxdi چىنپۇتكۇزۇشتى، ئىقرار قىلدۇرۇشتى. ئالارْ اِكّـــي بُتْرُشْـــدِي *olar ikki pütrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى چىنپۇتكۇزۇشتى، يەنى دەۋالارغا تونۇق كەلتۈرۈپ، بىر - بىرىنى قايىل قىلدۇرۇشتى (بُتْرُشُـــورْ - بُتْرُشْـــماكْ *pütrüxür - pütrüxmək*).// II 290

بَتْرُشْـــدِي patruxdï پاتۇرۇشتى. ئالارْ اِكّـــي بِـــيرْ بـــيرِكْ سُـــقْقا بَتْرُشْـــدِي *olar ikki bir birig suvka patruxdï*— ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى سۇغا پاتۇرۇشتى (بَتْرُشُورْ - بَتْرُشْماقْ *patruxur - patruxmak*).

بَكْلَشْـــدِي bəkləxdi ۋەدىلەشتى؛ بېكىتىشتى، ساقلاشتى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا بَكْلَشْـــدِي *ol mənin birlə bəkləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ۋەدىلەشتى. اُلْ مَنكـــا قَبُـــغْ بَكْلَشْدِي *ol manga kapuoq bəkləxdi* — ئۇ ماڭا قوۋۇق بېكىتىشىپ بەردى. اُلْ مَنكـــا اَتْ بَكْلَشْـــدِي *ol manga at bəkləxdi* — ئۇ ماڭا ئات ساقلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە (بَكْلَشُورْ - بَكْلَشْماكْ *bəkləxür - bəkləxmək*).

تُرْبُشْـــدِي[1] türpixdi تۈرپىكلەشتى، چوپسىلاشتى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا يِغـــاجْ تُرْبُشْـــدِي *ol mənin birlə yïoqaq türpixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ چوپسىلاشتى./// II 291 368

چوپسىلىشىپ ببرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْبِشُـــورْ - تُرْبِشْـــماكْ *türpixür - türpixmək*).

تَبْرَشْدِي təbrəxdi تەۋرەشتى. كِشِي قَمُـــغْ تَبْرَشْـــدِي *kixi kamuoq təbrəxdi* — ھەممە كىشى تەۋرەشتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ تەۋرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبْرَشُـــورْ - تَبْرَشْـــماكْ *təbrəxür - təbrəxmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْ قَر قَمُغْ قِيشنْ انارْ	*ol kar kamuoq kïxïn ïnar*
اَشْلِقْ تَرِغْ اَنِنْ اُونارْ	*axlïk tarïoq anïn ünər*
يَقْلَقْ يَغِي مَنْدا تِنارْ	*yavlak yaoqï mənda tïnar*
سَنْ كَلِبَنْ تَبْرَشُورْ	*sən kəlipən təbrəxür*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ب - *p*» ئۇستىگە زەممە قويۇلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[پۇتۇن قار قىشتا چۈشىدۇ،
تېرىق، بۇغداي شۇنىڭ بىلەن ئۇنىدۇ،
ياۋۇز دۈشمەن مەندە تىنىدۇ،
292 II سەن كېلىش بىلەن تەۋرىشىدۇ.] //

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلەنگەندە، قىش يازغا قارىتىپ شۇنداق دەيدۇ: پۇتۇن قار قىشلىقى ياغىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يازدا ئاشلىقلار ئۇنىدۇ؛ دۈشمەن قىشتا تىنچىيدۇ، ئۇرۇش قىلمايدۇ، ئەي يازا! سەن كېلىش بىلەن ئۇ ھەرىكەتلىنىدۇ.

تَلْبِشْدِي talpïxdï تەلپۈنۈشتى، ئىنتىلىشتى، لەپىلدەشتى، يەلپۈنۈشتى. قُشْلارْ قَمُغْ تَلْبِشْدِي *kuxlar kamuoq talpïxdï* — ھەممە قۇشلار تەلپۈنۈشتى (قانات قاقتى). بَيْرَقْ قَمُغْ تَلْبِشْدِي *batraq*[1] *kamuoq talpïxdï* — ھەممە بايراق لەپىلدەشتى، تۈغ ئۇچىدىكى چۈچىلىرى يەلپۈنۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَلْبِشُرْ - تَلْبِشْماقْ *talpïxur - talpïxmaq*).

تَرْتِشْدِي tartïxdï تارتىشتى، سوزۇشتى. اُلْ مَنكا اُرُقْ تَرْتِشْدِي *ol maŋa uruq tartïxdï* — ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشتى. تَرْتِشْدِي نانْكْ *tartïxdï naŋ* — نەرسە تارتىشتى، يەنى نەرسىنىڭ بۆلەكلىرى بىر - بىرىنى تارتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا تَرْتِشْدِي *ol maniŋ birlə ya tartïxdï* — ئۇ// مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يا تارتىشتى. اُلْ مَنكا اَلْتُنْ تَرْتِشْدِي 293 II *ol maŋa altun tartïxdï* — ئۇ ماڭا ئالتۇن تارتىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى (تارازىدا) تارتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَرْتِشُورْ - تَرْتِشْماقْ *tartïxur - tartïxmaq*).

تُرْتُشْدِي türtüxdi سۈركەشتى، سۈرۈشتى، سۇئاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغُشْقا ياغْ تُرْتُشْدِي *ol maniŋ birlə koquxka yaoq türtüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېرىگە

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىنىڭ ئۈستىگىمۇ ئاستىغىمۇ ئىككى چېكىت قويۇلغان. يازما نۇسخا 234- بەتتە بۇ سۆزنىڭ « بَتْرَقْ » شەكلىدە يېزىلغىنىغا ئاساسەن « *batraq* » دەپ ئالدۇق.

(بەسلىشىپ) ياغ سۈرۈشتى. ھەرقانداق نەرسىنى سۈۋاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُرْتُشُورْ – تُرْتُشْماكْ türtüxür - türtüxmək).

تُبْرَشْدِي topraxdï توپا كۆتۈرۈلدى، توپا كۆتۈرۈلگىلى تۇردى. يِيرْ قُرُبْ تُبْرَشْدِي yər qurup topraxdï — يەر (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) قۇرۇپ، توپا - توزان كۆتۈرۈلگىلى تۇردى (تُبْرَشُورْ – تُبْرَشْماقْ topraxur - topraxmaq).

تَبْزَشْدِي لارْ təpzəxdilər ھەسەت قىلىشتى. اُلارْ قَمُغْ بُو ايشْقا تَبْزَشْدِي لارْ olar qamuq bu ixqa təpzəxdilər — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشقا ھەسەت قىلىشتى (تَبْزَشُورْ – تَبْزَشْماكْ təpzəxur - təpzəxmək). // II 294

تِرْكَشْدِي tirkəxdi تىركەشتى، تىركىلىشتى، تېزلىشتى، قاتارلاشتى. تَقَى تِرْكَشْدِي تەۋە tirkəxdi — تۆگىلەر تىزلىشتى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق 369 نەرسىنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن قاتار تۇرغىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرْكَشُورْ – تِرْكَشْماكْ tirkəxür - tirkəxmək).

تَبْلَشْدِي لارْ taplaxdïlar رازى بولۇشتى، خالاشتى. اُلارْ بُو ايشِغْ قَمُغْ تَبْلَشْدِي لارْ olar bu ïxïoq qamuq taplaxdïlar — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشنى خالاشتى (تَبْلَشُورْ – تَبْلَشْماكْ taplaxur - taplaxmaq)[1].

تُبْلَشْدِي لارْ tüpləxdilər تۆۋىنى تەكشۈرۈشتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈشتى. اُلارْ بُو ايشِغْ تُبْلَشْدِي لارْ olar bu ïxïoq tüpləxdilər — ئۇلار بۇ ئىشنىڭ تېگى -// II 295 تەكتىنى تەكشۈرۈشتى (تُبْلَشُورْ – تُبْلَشْماكْ tüpləxür - tüpləxmək).

تَتْلَشْدِي tatlaxdï: اُلارْ اِكّي بِرْلا تَتْلَشْدِي olar ikki birlə tatlaxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى بىلەن) پارسچە سۆزلەشتى. ئۇيغۇرچە سۆزلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتْلَشُورْ – تَتْلَشْماقْ tatlaxur - tatlaxmaq).

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا دەسلەپ «تَبْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «ق – q» ھەرپى «ك - k» گە ئۆزگەرتىلىپ «تَبْلَشْماكى» قىلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجە مەستەر شەكلى يازما نۇسخا 572 - بەتتە «تَبْلامَاقْ taplamaq» دەپ يېزىلغىنىغا ئاساسەن، ئۇنى «تَبْلَشْماقْ taplaxmaq» شەكلىدە ئالدۇق.

تَلْقِشْـــــدِي talqïxdï تۇرۇشـتى، تۇرتەكلەشـتى. اُلْ مَنكـــــا اُيْمـــــا تَلْقِشْـــــدِي *ol maŋa oyma talqïxdï* — ئۇ ماڭا پايپاق قىلىنىدىغان كىگىزنى تۇرۇشۇپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى تۇرۇش ۋە پىشىلدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَلْقِشُورْ – تَلْقِشْماقْ *talqïxur - talqïxmaq*).

تُكْلَشْدِي tökləxdi تۆكۈلۈشتى. تُكْلَشْدِي نانْكْ *tökləxdi nəŋ* — نەرسىلەر تۆكۈلۈشتى، ئاقتى (تُكْلَشُورْ – تُكْلَشْماكْ *tökləxür - tökləxmək*).

تُكْلُشْدِي tüglüxdi تۈگۈلۈشتى، تۈگۈنچەكلەشتى، چىگىچلەشتى. يِـــبْ لارْ تُكْلُشْـــدِي *yïplar tüglüxdi* — يىپلار (تانىلار) تۈگۈلۈشتى (تُكْلُشُـــورْ – تُكْلُشْـــماكْ *tüglüxür - tüglüxmək*). // 296 II

تِكْلِشْدِي[1] tiklixdi تىكلەندى، تىك بولدى. يِغاجْ تِكْلِشْدِي *yïoqaq tiklixdi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِشُورْ – تِكْلِشْماكْ *tiklixür - tiklixmək*).

تِرْمَشْدِي tïrmaxdï تىرماشتى، تاتىلاشتى. اُلارْ اِكّي تِرْمَشْدِي *olar ikki tïrmaxdï* — ئۇلار ئىككىسى تىرماشتى، تاتىلاشتى (تِرْمَشُـــــورْ – تِرْمَشْـــــماقْ *tïrmaxur - tïrmaxmaq*).[2]

جَلْبَشْـــــدِي qalpaxdï توقۇنۇشتى، جېدەللەشتى. اُلارْ اِكّـــــي جَلْبَشْـــــدِي *olar ikki qalpaxdï* — ئۇلار ئىككىسى توقۇنۇشتى، جېدەل قىلىشتى. بىر نەرسىگە پاسكىنا نەرسىلەر يۇقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَلْبَشُـــرْ – جَلْبَشْـــماقْ *qalpaxur - qalpaxmaq*). // 297 II

جَنْدِشْـــدِي qandïxdï چېنىشتى. اُلارْ اِكّـــي جَنْدِشْـــدِي *olar ikki qandïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (يىرتىكلىشىپ بىر - بىرىدىن) چېنىشتى (جَنْدِشُـــورْ – جَنْدِشْـــماقْ *qandïxur - qandïxmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ك - *k*» كەسرىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز بۇ ئورۇندىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» ئۇچىلا ئورۇندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بەلكىم بۇ پېئىلنىڭ ئىككى خىل شەكلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە «*tarmïlax*» شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىز بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

جُمْرُشْدِي qomruxdï چۆمدۇرۇشتى ~ چۆمگۈزۈشتى. ئُلْ مَنِـكْ بِـرْلا سُـقْدا جُمْرُشْـدِي *ol mənin birlə suvda qomruxdï* — ئـۇ مېنىـڭ بىلـەن (بەسلىشـىپ) سـۇغا چۆمدۇرۇشـتى. سـۇغا چۆمدۇرۇشـۇپ بېرىشـكىمۇ شـۇنداق دېيىلىـدۇ (جُمْرُشُـورْ - جُمْرُشْماقْ *qomruxur - qomruxmaq*).

جَقْرُشْدِي qəvrüxdi چۆرۈشتى. ئُلْ مَنِكْ بِرْلا ئُقْ جَقْرُشْدِي *ol mənin birlə ok qəvrüxdi* — ئـۇ مېنىـڭ بىلـەن (بەسلىشـىپ) ئـوق چۆرۈشـتى[①]. ھەرقانـداق بىـر دۆگـىلەك نەرسـنى چۆرۈشـكىمۇ شـۇنداق دېيىلىـدۇ (جَقْرُشُـورْ-//جَقْرُشْـماكْ *qəvrüxür - qəvrüxmək*). 370

II 298 جُقْرَشْـدِي qok,raxdï قاياناشـتى، كۆپجۈشـتى، مـغىلداشـتى.// تَبِـزْلارْ جُقْرَشْـدِي *təpizlər qok,raxdï* — شـورتاك يەرلـەر كۆپجۈشـتى. ھەرقانـداق نەرسـە كۆپجۈسـمۇ، ئۆرلەپ كەتسـمۇ شـۇنداق دېيىلىـدۇ. كِشِي بِيرْ بِيرْ اِجِنْـدا جُقْرَشْـدِي *kixi bir bir iqində qok,raxdï* — كىشىلەر (بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ) مـغىلدىشىپ كەتتى (جُقْرَشُورْ - جُقْرَشْماقْ *qok,raxur - qok,raxmaq*).

جِقْرِشْدِي qïk,rïxdï چىقىرىشتى، ئاشكارىلاشتى. بِيْر بِيْرِنِنْـكْ اُغْـرِي لِقِـنْ جِقْرِشْـدِي *bir birniŋ oqrïlïqïn qïk,rïxdï* — بىر - بىرىنىڭ ئوغرىلىقىنى ئاشكارىلاشتى، ھەرقانداق نەرسىنى مەيدانغا چىقىرىشتا بەسلەشسىمۇ ۋە ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرِشُورْ - جِقْرِشْماقْ *qïk,rïxur - qïk,rïxmaq*).

جَقْرِشْـتِي qak,rïxtï چاقىرىشتى، ۋارقىراشـتى. بُـوىْ بِـيرْ بِيرْكـا جَقْرِشْـتِي *boy bir birgə qak,rïxtï* — خەلق بىر - بىرىگە ۋارقىراشتى، يەنى بىر - بىرىنى چاقىرىشتى. ئوغۇزچە (جَقْرِشُورْ - جَقْرِشْماقْ *qak,rïxur - qak,rïxmaq*).

تِكْرَشْـدِي tigrəxdi دۈپۈرلىدى؛ ئۆستى، چوڭ بولـدى. اَتْـلارْ اَذاقِـي تِكْرَشْـدِي *atlar ažakï tigrəxdi*— ئاتلارنىـڭ// ئايىغى دۈپۈرلىدى. اُغْـلانْ تِكْرَشْـدِي II 299

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «تَنْقِيـزْ» سۆزى بىلەن بېرىلگەن، بىسىم ئاتالاي بۇنىڭ «تَنْقِيـزْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى مۇۋاپىق دەپ تونۇدۇق.

oqlan tigrəxdi — بالا ئۆسۈپ يېتىلدى، چوڭ بولدى (تِكْرَشُورْ - تِكْرَشْماكْ *tigrəxür - tigrəxmək*).

جِقْرَشْتِي qïkraxtï غىچىرلىدى ~ غۇچۇرلىدى. تِيشْ جِقْرَشْتِي *tïx qïkraxtï* — چىش غۇچۇرلىدى. ھەرقانداق نەرسە غىچ - غىچ قىلىۋەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَشُورْ -جِقْرَشْماقْ *qïkraxur - qïkraxmaq*).

جَرْكَشْتِي qərkəxti سەپ تارتىشتى. اِكّي سُو جَرْكَشْتِي *ikki sü qərkəxti* — ئىككى قوشۇن سەپ تارتىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ *kəslə abaŋ tərkənim*

ايتِلْكَمَتْ تُرْكُنُمْ *ətilgəmət tərkünüm //* 300 II

تَرِلْمَغَيْ تُرْكُنُمْ *tarïlmaqay tərkünüm*

اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ *əmdi qərik qərkəxür*

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تۆركۈنۈم ئوڭشىلىدۇ.
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

ئەگەر خاقانىم كېلىش بىلەنلا يارەدەم بەرسە، جامائىتىمنىڭ ئەھۋالى ئوڭشىلىدۇ، ئۇرۇق - ئايماقلىرىم تىرىپىرەن بولمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى (جَرْكَشُورْ – جَرْ كَشْماكْ *qərkəxür - qərkəxmək*).

جَرْلَشْدِي qarlaxdï چىرقىراپ يىغلاشتى؛ نەرە تارتىشتى. اُغْلانْ جَرْلَشْدِي *oqlan qarlaxdï* — بالىلار چىرقىراپ يىغلاشتى. يَنكَانْ لارْ جَرْلَشْدِي *yaŋanlar qarlaxdï* — پىللار نەرە تارتىشتى (جَرْلَشُورْ - جَرْلَشْماقْ *qarlaxur - qarlaxmaq*).

جَكْلَشْدِي qəkləxdi چەك تاشلاشتى، قۇرئە سېلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَكْلَشْدِي *ol maniŋ birlə qəkləxdi*، — ئۇ مېنىڭ بىلەن چەك تاشلاشتى، قۇرئە سېلىشتى (جَكْلَشُورْ – جَكْلَشْماكْ *qəkləxür - qəkləxmək*). // 301 II

جِكِلِشْـــدِي qiglixdi چىگىلىشتى، چىڭ چىگىلدى. تُكُـــونْ قَمُـــغْ جِكِلِشْـــدِي *tügün ḳamuoq qiglixdi* — ھەممە تۈگۈنلەر چىڭ چىگىلدى (جِكِلِشُـــورْ - جِكِلِشْماكْ *qiglixür - qiglixmək*)[1].

جَرْمَشْـــدِي qərməxdi چۆمەشتى، ئۆرۈشتى. اُلْ مَنكـــا جَغـــغْ جَرْمَشْـــدِي *ol maŋa qavïoq*[2] *qərməxdi* — ئۇ ماڭا قامچىنىڭ چۈچىسىنى چۆمىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَشُـــورْ - جَرْمَشْـــماكْ *qərməxür - qərməxmək*).

سُرْتُشْـــدِي sürtüxdi سۈرتۈشتى، سۈركەشتى، سۈرمەللەشتى. اُلْ مَـــنِكْ بِـــرْلا قُغُشْـــقا يـــاغْ سُرْتُشْـــدِي *ol mənïŋ birlə ḳoquxḳa yaoq sürtüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆنگە (بەسلىشىپ) ياغ سۈرتۈشتى. اُلْ مَـــنِكْ بِـــرْلا اَشُـــقْ سُرْتُشْـدِي// *ol mənïŋ birlə axuḳ sürtüxdi* —//ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ئوشۇق سۈرمەللەشتى (سُرْتُشُورْ - سُرْتُشْماكْ *sürtüxür - sürtüxmək*). II 302 371

سَجْتَشْدِي saqtaxdï چاچلاشتى. اُلارْ اِكّـــي سَجْتَشْـــدِي *olar ikki saqtaxdï* — ئۇلار ئىككىسى چاچلاشتى (سَجْتَشُورْ - سَجْتَشْماقْ *saqtaxur – saqtaxmaḳ*).

سِخْتَشْـــدِي sïhtaxdï ئۆكسۈپ يىغلاشتى، قاقشاشتى. كِشـــي قَمُـــغْ سِخْتَشْـــدِي *kixi ḳamuoq sïhtaxdï* — ھەممە ئادەم ئۆكسۈپ يىغلاشتى (سِخْتَشُـــورْ - سِخْتَشْـــماقْ *sïhtaxur - sïhtaxmaḳ*). بۇ سۆز «غ – *oq*» بىلەن «سِغْتَشْـــدِي *sïoqtaxdï*» مۇ دېيىلىدۇ.

سَذْرَشْـــدِي səżrəxdi سۈزۈلدى، شالاڭلاشتى، سىيرەكلەشتى. تُـــونْ سَذْرَشْـــدِي *ton səżrəxdi* — تون سۈزۈلدى. بُـــدُونْ سَذْرَشْـــدِي *bodun səżrəxdi* — خەلق سىيرەكلەشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقى ئازىيىپ، سىيرەكلىشىپ، شالاڭلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَذْرَشُـــورْ - سَذْرَشْـــماكْ *səżrəxür - səżrəxmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆچىلا شەكلىدە « ك - *k*» ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق بولۇشىنى توغرا تاپتۇق. شۇنىڭدەك، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچە مەنىسى « اِسْتَدَّتْ » ئەمەس «اِشْتَدَّتْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، شۇ مەنىدە تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بۇ يەردە «غ – *oq*» بىلەن كەلگەن. لېكىن يازما نۇسخا 187-، 382- بەتلەردە بۇ سۆز «جَفْغْ» شەكلىدە «ف – *v*» بىلەن يېزىلغان. شۇڭا، تىرانسكرىپسىيىدە بۇ سۆزنى «*qavioq*» دەپ ئالدۇق.

سِدْرِشْـــدِي sïdrïxdï سىيرىشـتى، كۆرەشـتى. اُلْ اَنَكـــرْ قـــارْ سِدْرِشْـــدِي// II 303
ol anar kar sïdrïxdï — ئـۇ ئـۇنىڭغا قـار سىيرىشـىپ (كۆرىشـىپ) بـەردى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِدْرِشُورْ – سِدْرِشْماقْ sïdrïxur - sïdrïxmak).

تُغْرَشْـدِي tooqraxdï توغراشـتى. اُلْ مَنكـا اَتْ تُغْرَشْـدِي ol manja at tooqraxdï — ئـۇ ماڭـا ئـەت (گـۆش) توغراشـتى، توغرىشـىپ بـەردى (تُغْرَشُـورْ – تُغْرَشْـماقْ tooqraxur - tooqraxmak).

تِغْرَشْدِي tïoqraxdï دىغراشتى، قەيسەرلەشتى. اُغْلانْ تِغْرَشْدِي oolan tïoqraxdï — بالىلار دىغراشتى. بۇ سۆز «تِغْراقْ tïoqrak— كۆچلۈك، غەيرەتلىك» سۆزىدىن ئېلىنغان.

تُغْرُشْـدِي tooqruxdï ئاتلانـدى، تۇتـۇش قىلـدى. اُلْ مَنـكْ بـلا يُولْقـا تُغْرُشْـدِي ol manïŋ bilə yolqa tooqruxdï — ئـۇ مېنىڭ بىلـەن (بەسلىشـىپ) يولغـا ئاتلاندى.

تُغْرَشْـدِي tooqraxdï تىتىلـدى، قىرقىلىپ كـەتتى. تُـونْ كِـيرْدِنْ تُغْرَشْـدِي ton kirdin tooqraxdï— تون كىردىن تىتىلدى. ھەرقانداق نەرسە پارچىلانسا ۋە يېرىلسـمۇ شۇنداق دېيىلـدۇ (تُغْرَشُورْ – تُغْرَشْماقْ tooqraxur - tooqraxmak).// 304 II

سُغْرَشْـدِي sooqraxdï شوراشـتى، سۇمۇرۇشـتى. قُمْـلارْ سُـوفُغْ سُغْرَشْـدِي kumlar suvuoq sooqraxdï — قـۇملار سـۇنى سۇمۇرۇشـتى، سـىڭدۈرۈۋالدى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغْرَشُورْ – سُغْرَشْماقْ sooqraxur - sooqraxmak).

سِغْرُشْدِي sïoqruxdï سىڭدۈرۈشـتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ سِغْرُشْدِي olar bir birig sïoqruxdï — ئۇلار بىر - بىرىنى سىڭدۈرۈشتى (سِغْرُشُورْ – سِغْرُشْماقْ sïoqruxur - sïoqruxmak).

سَقْرُشْدِي savruxdï سورۇشـتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ سَقْرُشْدِي ol manja tarïoq savruxdï — ئـۇ ماڭـا ئاشـلىق سورۇشـۇپ بـەردى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق. شورىـنى تېشـىپ كەتمەسـلىك ئۈچـۈن سورۇشـۇپ بېرىشـكىمۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ (سَقْرُشُورْ// – سَقْرُشْماقْ savruxur - savruxmak). 372

سِقْرِشْـدِي sïkŗïxdï ئىسقىرىشـتى ~ ئىسقىرتىشـتى. اُلارْ بَرْجـا سِقْرِشْـدِي ular barqa sïkŗïxdï — ھەممـە ئۇلار (قـۇش) ئىسقىرىشـتى. يىلان ۋە شـۇنىڭغا ئوخشاشـلار كۆشۈلدىسـمۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ (سِقْرِشُـورْ – سِقْرِشْـماقْ sïkŗïxur - sïkŗïxmak).

II 305 تُمْرُشْدِي tomruxdï بەلدەشتى، يۇمىلاق توغراشتى. اُلْ مَنِكْ // بِـرْلا يِغـاجْ تُمْرُشْـدِي *ol mənïŋ birlə yïoqaq tomruxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ياغاچ بەلدەشتى (تُمْرُشُورْ – تُمْرُشْماقْ *tomruxur - tomruxmaq*).

سَمْرِشْدِي səmrixdi سەمرىشتى. اَتْـلارْ قَمُـغْ سَمْرِشْـدِي *atlar ķamuoq səmrixdi* — ئاتلار ھەممىسى سەمرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَمْرِشُـورْ – سَمْرِشْـماكْ *səmrixür - səmrixmək*).

سُمْرُشْـدِي sümrüxdi سۈمرۈشتى. اُلْ مَنِـكْ بَـرْلا سُـوقْ سُمْرُشْـدِي *ol mənïŋ birlə suv sümrüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) سۇ سۈمرۈشتى (سُمْرُشُورْ – سُمْرُشْماكْ *sümrüxür - sümrüxmək*)[1].

سَنْرُشْدِي sanruxdï جۆيلۈشتى؛ تالاش - تارتىش قىلىشتى. اَسْرُكْ لارْ قَمُـغْ سَنْرُشْـدِي *//əsrüklər ķamuoq sanruxdï*— مەستلەر ھەممىسى جۆيلۈشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى « سَنْدِرِشْـدِي *sandïrïxdï* — تالاش - تارتىش قىلىشتى »دۇر. (سَنْرِشُـوْر – سَنْرِشْماقْ *sanrïxur - sanrïxmaķ*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: II 306

سَبَنْدا سَنْدِشْ بُلْسا اُرْتْكُونْدا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrïx bolsa ørtkündə irtəx bolmas[2]

ساپان ۋاقتىدا تالاش - تارتىش قىلمىسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

سَتْغَشْدِي satoqaxdï كەمستىشتى؛ قېرىشتى؛ دوقۇرۇشتى؛ خالاس قىلىشتى. اُلارْ بِيْـر اِكِنْدِي بِلا سَتْغَشْدِي *olar bir ikindi bilə satoqaxdï* — ئۇلار بىر - بىرى بىلەن قېرىشتى. بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ مَنكـا

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى يازما نۇسخا 311- بەتتە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك، سۈپەتداش شەكلى 261- بەتتە زەممىلىك، ئۆملۈك دەرىجىسى 373- بەتتە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان. ئەينى دەۋردە بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ «*i*» تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ، «*ü*» تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ مۇمكىنەك كۆرۈنىدۇ. بىز ھەممە ئورۇندا «*ü*» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ماقالنىڭ ئىككىنچى سۆزى «سَـنْدِشْ» شەكلىدە، بەشىنچى سۆزى «اِرْتَـشْ» شەكلىدە ئېنىقسىز يېزىلغان. بىز بۇ ماقالنىڭ يازما نۇسخا 203- بەتتىكىسىگە ئاساسەن، بۇ سۆزلەرنى «سَنْدْرِشْ *sandrïx*» «اِرْتَشْ *irtəx*» دەپ ئالدۇق.

يُولْدا سَتْغَشْدي *ol maŋa yolda satoqaxdï* — ئۇ ماڭا يولدا دوقۇرۇشتى. ئالارْ ئالمْ بِرِمْ
307 II بِرْلا سَتْغَشْدي *//olar alïm bərim birlə satoqaxdï* — ئۇلار ئېلىم - بېرىمنى خالاس
قىلىشتى. ئوغۇزچه (سَتْغَشُورْ - سَتْغَشْماقْ *satoqaxur - satoqaxmaq*).

سِتْغَشْدي sïtoqaxdï شىمىرىشتى، شىمايلاشتى. اَرْ قَمُغْ بِلاكْ سِتْغَشْدي *ər kamuoq bilək sïtoqaxdï* — ئادەملەر ھەممىسى بىلەكلىرىنى شىمايلاشتى. يارەملىشىش ۋە بەسلىشىش ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِتْغَشُورْ - سِتْغَشْماقْ *sïtoqaxur - sïtoqaxmaq*).

سَرْقِشْدي sarkïxdï سارقىشتى، سارقىدى. بُوزْدِنْ سُوقْ//سَرْقِشْدي 373 *buzdïn suv sarkïxdï* — مۇزدىن سۇ (جىق) سارقىدى (سَرْقِشُورْ - سَرْقِشْماقْ *sarkïxur - sarkïxmaq*).

سَجْلَشْدي saqlaxdï چاچلاشتى. اُلْ اِكّي بِلا سَجْلَشْدي *ol ikki bilə saqlaxdï* — ئۇ ئىككىسى بىر - بىرى بىلەن چاچلاشتى (سَجْلَشُورْ - سَجْلَشْماقْ *saqlaxur - saqlaxmaq*).

سُجْلُشْدي suqluxdï سۇغۇرۇشتى، چىقىرىشتى. اُلْ مَنِكْ اَذاقْ تِنْ تِكانْ سُجْلُشْدي *ol mənïŋ ažaqtïn tikən suqluxdï* — ئۇ مېنىڭ ئايىغىمدىن تىكەننى سۇغۇرۇشۇپ بەردى. قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇشۇپ بەرسىمۇ ياكى سۇغۇرۇشۇپ باقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْلُشُورْ - سُجْلُشْماقْ *suqluxur - suqluxmaq*).// 308 II

سَرْلَشْدي sarlaxdï يۆگەشتى، ئوراشتى. مَنكا سُقْلُقْ سَرْلَشْدي *ol[1] maŋa suvluq sarlaxdï* — ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگەشكە ۋە يۆگەشتە بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلَشُورْ - سَرْلَشْماقْ *sarlaxur - sarlaxmaq*).

سُزْلَشْدي sözləxdï سۆزلەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرلا سُزْلَشْدي *ol mənïŋ birlə sözləxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۆزلەشتى (سُزْلَشُرْ - سَزْلَشْماكْ *sözləxür - sözləxmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سُوزْلَشْدي *sözləxdï*»دۇر.

---

[1] يازما نۇسخىدا «اُلْ» سۆزى يوق. جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن. بىز بۇنى قوشۇپ قويدۇق.

سُزْلُشْـــــدِي süzlüxdi سۈزۈلۈشتى ~ سـۈزۈلدى. سُـــــوقْ لارْ قَمُـــــغْ سُزْلُشْـــــدِي *suvlar ķamuoķ süzlüxdi* — هەممە سۇلار سۈزۈلدى (سُزْلُشُـــورْ - سُزْلُشْـــماكْ *süzlüxür - süzlüxmək*).

سَقْلَشْـــــدِي savlaxdï تەمسـل ئېيتىشتى. اُلْ مَنِـــــكْ بِـــــرْلا سَقْلَشْـــــدِي *ol mənin birlə savlaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تەمسىل ئېيتىشتى، يەنى ئۇ ماڭا تەمسىل ئېيتتى، مەن ئۇنىڭغا تەمسىل ئېيتتىم. شۇنىڭدەك بىر - بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش، پاراڭلىشىش ۋە چۆچەك ئېيتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (سَقْلَشُورْ - سَقْلَشْماقْ *savlaxur - savlaxmaķ*). II 309

سَقْلَشْدِي saķlaxdï ساقلىنىشتى. بُدُونْ قَمُـــغْ سَقْلَشْـــدِي *bodun ķamuoķ saķlaxdï* — ھەممە خەلق (بىر - بىرىدىن) ساقلىنىشتى (سَقْلَشُـــورْ - سَقْلَشْـــماقْ *saķlaxur - saķlaxmaķ*).

سُقْلُشْـــــدِي suķluxdï سۇقۇلۇشتى، تىقىلىشتى، جايلاشتى. سُقْلُشْـــــدِي نانْـــــكْ *sukluxdï nəŋ* — نەرسە جايلاشتى، يەنى بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ جايلاشتى. بۇ قىلىچنىڭ ساپ تەرىپى دەستىگە چىڭ جايلاشقىنىغا ئوخشاشتۇر (سُقْلُشُورْ - سُقْلُشْماقْ *sukluxur - sukluxmaķ*).

سِقْلِشْـــــدِي sïķlïxdï سقىلىشتى، قىسىلىشتى. بـــــذُوُنْ بَرْجـــــا سِقْلِشْـــــدِي *bożun barqa sïķlïxdï* — ھەممە خەلق سقىلىشىتى. باشقا نەرسىلەر يەر تارلىق قىلىپ سقىلىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇم سقىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْلِشْوزْ - سِقْلِشْماقْ *sïķlïxur - sïķlïxmaķ*).

سُمْلُشْدِي [1] sumlïxdï كالدىرلاشتى. تَتْ قَمُغْ سُمْلُشْدِي// *tat ķamuoķ sumlïxdï* — پارسلار ئۆز تىلىدا كالدىرلاشتى. ھەرقانداق كىشى تۈركچىدىن باشقا بىر تىل بىلەن سۆزلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (سُمْلُشُرْ - سُمْلُشْماقْ *sumlïxur - sumlïxmaķ*). II 310 374

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ل - *l*» ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى زەممىلىك قىلىپ ئالغان. بىز يازما نۇسخا 244 - بەتتىكى «سُمْلِمْ *sumlïm*» —— تۈركچە بىلمەيدىغان كىشى» ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 574 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «سُـــمْلِدِي *sumlïdï*» —— كالدىرلىدى» ۋە 436 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «سُـــمْلِتِي *sumlïttï*» —— كالدىرلاتتى»غا ئاساسەن كەسرىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

سَرْمَشْدِي sarmaxdï باغلاشتى؛ يۆگەشتى، چىگىچلەشتى. اُلْ مَنكا يِشِغْ سَرْمَشْدِي *ol maŋa yïxïoq sarmaxdï* — ئۇ ماڭا ئارغامچا يۆگىشىپ بەردى، خۇددى دەرەخكە ئارغامچا يۆگىگەندەك (سَرْمَشُورْ – سَرْمَشْماقْ *sarmaxur - sarmaxmaq*).

ايشْ سَرْمَشْدِي *ix sarmaxdï* — ئىش چىگىچلەشتى. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر.

سَرْمَشْدِي sarmaxdï سۈزۈشتى. اُلْ مَنكا بَلِقْ سَرْمَشْدِي *ol maŋa balïq sarmaxdï* — ئۇ ماڭا بېلىق سۈزۈشۈپ بەردى. قازاندىن تۇتماچ (چۆپ) سۈزۈشۈپ بەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۈيۇق نەرسە ئىچىدىن باشقا // بىر نەرسىنى سۈزۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَشُورْ – سَرْمَشْماكْ *sarmaxur - sarmaxmaq*)[1]. 311 II

تَنْجِشْدِي tïnqïxdï تىنچىشتى. اَتْلارْ قَمُغْ تَنْجِشْدِي *ətlər ķamuoq tïnqïxdï* — گۆشلەر تىنچىپ قالدى (تَنْجِشُورْ – تَنْجِشْماقْ *tïnqïxur - tïnqïxmaķ*)[2].

سَنْجِشْدِي sanqïxdï سانجىشتى. اُلارْ اِكّي سَنْجِشْدِي *olar ikki sanqïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر-بىرىگە خەنجەر) سانجىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَنْجِشُورْ – سَنْجِشْماقْ *sanqïxur - sanqïxmaķ*). بَكْلارْ سَنْجِشْدِي *bəglər sanqïxdï* — بەگلەر بىر-بىرىنى سانجىشتى ۋە تارمار قىلىشتى.// 312 II

تَبْرَشْدِي tapraxdï لوكۇلداشتى، سەكرەشتى. تَقَى قَمُغْ تَبْرَشْدِي *təvə ķamuoq tapraxdï* — تۆگىلەر ھەممىسى سەكرەشتى (تَبْرَشُورْ – تَبْرَشْماقْ *tapraxur - tapraxmaķ*). بۇ تۆگىگە خاس سۆز[3].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - ķ» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - k» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 438 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن، مەستىرىنى «ق - ķ» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - t» فەتھىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 565 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «تِنْجِدِي *tïnqïdï*» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى قوللىنىلىشىنى ئاساس قىلىپ، «ت - t» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

[3] بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «قَفَرتَ» ئەمەس «قفزت» بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن. ھەقىقەتەن يازما نۇسخا 566 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «تَبْرِيدِي» ئەرەبچىدە «وَثَبَ - سەكرەش» دەپ ئىزاھلانغان. بىزمۇ شۇنى ئاساس قىلدۇق.

تَتْرُشْدِي tatruxdï تېتىقۇرۇشتى. ئۇلار بىرئاز ئىچىدىكىلا ئاتنى تَتْرُشْدِي *olar bir ikindigə ət tatruxdï* — ئۇلار بىر - بىرىگە گۆش (ئەت) تېتىقۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُشُورْ - تَتْرُشْماقْ *tatruxur - tatruxmaq*).

تِتْرَشْدِي titrəxdi تىترەشتى. كِشِي تُمْلِغِدِنْ تِتْرَشْدِي *kixi tumlïqdïn titrəxdi* — كىشىلەر سوغۇقتىن تىترەشتى. ھەر قانداق بىر نەرسە چۈۋۈلۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتْرَشُورْ - تِتْرَشْماكْ *titrəxür - titrəxmək*).

II 313 قُبْرُشْدِي kˌopruxdï قوپۇرۇشتى. اُلْ مَنكا قُشْ// قُبْرُشْدِي *ol maŋa kux kopruxdï* — ئۇ ماڭا قۇشنى قوپۇرۇشۇپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى قوپۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبْرُشُورْ - قُبْرُشْماقْ *kopruxur - kopruxmaq*).

قُتْرُشْدِي kˌutruxdï قۇتراشتى. اُغْلانْ قُتْرُشْدِي *oqlan kutruxdï* — بالىلار قۇتراشتى (قُتْرُشُورْ – قُتْرُشْماقْ *kutruxur - kutruxmaq*).

قُتْرُشْدِي kˌotruxdï تۆكۈشتى، بوشىتىشتى. اُلْ مَنكا قاپْ قُتْرُشْدِي *ol maŋa kap kotruxdï* — ئۇ ماڭا قاپ بوشىتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُتْرُشُورْ – قُتْرُشْماقْ *kotruxur - kotruxmaq*).// 375

قَجْرُشْدِي kˌaqruxdï قاچۇرۇشتى. اُلارْ اِكّىِ قَجْرُشْدِي *olar ikki kaqruxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) قاچۇرۇشتى (قَجْرُشُورْ – قَجْرُشْماقْ *kaqruxur - kaqruxmaq*).

قُرْدَشْدِي kˌurdaxdï قۇرداشتى، قۇرداشلىق قىلدى. اُلْ بَكْ بِرْلا قُرْدَشْدِي *ol bəg birlə kurdaxdï* — ئۇ بەگ بىلەن قۇرداشلىق قىلدى، يەنى بەگ بىلەن بىر قاتاردا// ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرْدَشُورْ – قُرْدَشْماقْ *kurdaxur - kurdaxmaq*). II 314

قَذْرِشْدِي kˌażrïxdï قايرىشتى، تولغاشتى؛ رەت قىلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بُيُونْ قَذْرِشْدِي *ol mənin birlə boyun każrïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) بويۇن قايرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلارْ اِكّىِ سُوزْ قَذْرِشْدِي

olar ikki søz kąžrïxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) سۆزىنى رەت قىلىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ايشې اَنِكْ اَرْتَشِبْ	*ïxï anïŋ artaxïp*
اُغْرَقْ بِلا اُرْتَشِبْ	*oqrak bilə ərtəxip*
بُيْنِنْ اَلِبْ قَذْرِشِبْ	*boynïn alïp kąžrïxïp*
تُتْغُنْ اَلِبْ قُلْ سَتارْ	*tutoqun alïp kul satar*

[ئۇنىڭ ئىشى بۇزۇلۇپ،
ئوغراق بىلەن ئۆرتىشىپ (ئوت قويۇشۇپ)،// 315 II
بوينىنى ئېلىپ قايرىشىپ،
تۇتقۇن ئېلىپ قۇل ساتىدۇ.]

بىر تۇتقۇن تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ئىشى چاتاق بولدى، ئۇلارنىڭ ھەممە ئايماقلىرى باشقا قەبىلىلەرگە دەھشەت سالدى، بىر - بىرىنىڭ بويۇنلىرىنى قايرىشقاندىن كېيىن ئەسىر ئېلىندى، تۆلەم ئۈچۈن قۇل قىلىنىپ سېتىلىدىغان بولدى.

قِسْرُشْدِي k̦ïsruxdï قىسقارتىشتى. اُلْ اَنكَرْ قِسْماقْ قِسْرُشْدِي *ol aŋar k̦ïsmak k̦ïsruxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆزەڭگە بېغىنى (قېيىشنى) قىسقارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْرِشُورْ - قِسْرِشْماقْ *k̦ïsrïxur - k̦ïsrïxmak*)[1].

قَقْرُشْدِي k̦avruxdï قورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ قَقْرُشْدِي *ol maŋa tarïoq k̦avruxdï* — ئۇ ماڭا بۇغداي قورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «غ - *oq*» ھەرپى بىلەن «قَغْرُشْدِي *k̦aoqruxdï*» مۇ دېيىلىدۇ (قَقْرُشُورْ - قَقْرُشْماقْ *k̦avruxur - k̦avruxmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ر - *r*» ھەرپىگە ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

II 316 **قَقْرَشْـــدِي** q̧aq̧raxdï قاقشـدى، تارتىلدى، قاغجىرىدى.// سُـــوقْ لارْ قَمُغْ قَقْرَشْـــدِي *suvlar q̧amuoq̧ q̧aq̧raxdï* — سۇلار پۈتۈنلەي تارتىلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە ئازايسا ۋە تارتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقْرَشُـــورْ - قَقْرَشْـــماقْ *q̧aq̧raxur - q̧aq̧raxmaq̧*). شۇنىڭدەك ئىششىق يانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِقْرِشْـــدِي q̧ïq̧rïxdï قىرقىراشتى، ۋارقىراشتى. اَرَنْ قَمُـــغْ قِقْرِشْـــدِي *ərən q̧amuoq̧ q̧ïq̧rïxdï* — ھەممە ئادەملەر قىرقىراشتى (قِقْرِشُورْ - قِقْرِشْـــماقْ *q̧ïq̧rïxur - q̧ïq̧rïxmaq̧*)[1].

قُبْزَشْدِي q̧obzaxdï قوبۇز چېلىشتى. قِيـــزْلارْ قُبْزَشْـــدِي *q̧ïzlar q̧obzaxdï* — قىزلار (بەسلىشىپ) قوبۇز چېلىشتى (قُبْزَشُورْ - قُبْزَشْماقْ *q̧obzaxur - q̧obzaxmaq̧*).

قَرْغَشْـــدِي q̧aroqaxdï قارغاشتى. اُلارْ اِكّـــي قَرْغَشْـــدِي *olar ikki q̧aroqaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىـــر - بىرىنى) قارغاشتى// (قَرْغَشُـــورْ - قَرْغَشْـــماقْ *q̧aroqaxur - q̧aroqaxmaq̧*). II 317

قِرْغَشْدِي q̧ïroqaxdï لەنەت ئوقۇشتى. اُلارْ اِكّـــي قِرْغَشْـــدِي *olar ikki q̧ïroqaxdï* — ئۇلار ئىككىسى// (بىـــر - بىرىگە) لەنەت ئوقۇشتى (قِرْغَشُـــورْ - قِرْغَشْـــماقْ *q̧ïroqaxur - q̧ïroqaxmaq̧*). 376

يَسْغَشْدِي tasoqaxdï كاچاتلاشتى. اُلارْ اِكّـــي يَسْغَشْـــدِي *olar ikki tasoqaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىـــر - بىـــرىنى) كاچاتلاشتى (يَسْغَشُـــورْ - يَسْغَشْـــماقْ *tasoqaxur - tasoqaxmaq̧*)[2]. يارەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق – q̧» ئۆتكەن زاماندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن فەتھە سىزىۋېتىلگەن، كەلگۈسى زامان بىلەن مەستەردىمۇ ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز «دىۋان» نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق – q̧»نىڭ كەسرىلىك كەلگەنلىكىنى ۋە ھازىرقى قوللىنىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۇچىلا شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ «ى - يـا» بىلەن يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 570 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «تَسْـغَادِي» ۋە 433- بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «تَسْغَتِي» غا ئاساسەن، ئۇنى «ت- *t*» بىلەن ئالدۇق.

تُلْغَشْدِي toloqaxdï تولغاشتى، تولاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يُونْكْ تُلْغَشْدِي *ol mənin birlə yun toloqaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يۇڭ تولاشتى. ھەرقانداق نەرسىنى تولغاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كىشىنىڭ قورسىقى تولغىسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (تُلْغَشُورْ – تُلْغَشْماقْ *toloqaxur - toloqaxmaq*). 318 II

قَرْقَشْدِي qarvaxdï مالتىلاشتى، ئىزدەشتۈردى، قاراشتۇردى. اُلْ مَنكا سُقْدا نانْكْ قَرْقَشْدِي *ol maŋa suvda nəŋ qarvaxdï* — ئۇ ماڭا سۇدىن بىر نەرسە مالتىلىشىپ بەردى. قاراڭغۇدا قول بىلەن بىر نەرسىنى ئىزدەشتۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْقَشُورْ — قَرْقَشْماقْ *qarvaxur - qarvaxmaq*).

قُرْقُشْدِي qorquxdï قورقۇشتى. اُلارْ اِكّىِ قُرْقُشْدِي لارْ *olar ikki qorquxdïlar*— ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىدىن) قورقۇشتى (قُرْقُشُورْ – قُرْقُشْماقْ *qorquxur - qorquxmaq*).

قِرْقِشْدِي qïrqïxdï قىرقىشتى. اُلْ مَنكا يُونْك قِرْقِشْدِي *ol maŋa yuŋ qïrqïxdï* — ئۇ ماڭا يۇڭ قىرقىشىپ بەردى (قِرْقِشُورْ – قِرْقِشْماقْ *qïrqïxur - qïrqïxmaq*).

قِزْلَشُو qïzlaxu: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتّىِ قِزْلَشُو *ol mənin birlə oq attï qïzlaxu*— ئۇ مېنىڭ بىلەن دېدەك قىز تىكىشىپ ئوق ئېتىشتى (قِزْلَشُورْ – قِزْلَشْماقْ *qïzlaxur - qïzlaxmaq*).

قَرْمَشْدِي qarmaxdï قارماشتى، بۇلاشتى، قارماللاشتى. اُلْ مَنِكْ // بِرْلا تَقْارْ قَرْمَشْدِي *ol mənin birlə tavar qarmaxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) مال بۇلاشتى. بۇلاشقا ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْمَشُورْ – قَرْمَشْماقْ *qarmaxur - qarmaxmaq*). بۇنىڭ ئەسلى «قَرْمالَشْدِي – قَرْمالَشُورْ – قَرْمالَشْماقْ *qarmalaxdï - qarmalaxur - qarmalaxmaq*»دۇر. 319 II

قِسْتَشْدِي[1] qasnaxdï تىترەشتى، غىڭشىشتى. اِتْ قَمُغْ تُمْلُغْدِنْ قِسْتَشْدِي *it qamuoq tumluoqdïn qasnaxdï* — ھەممە ئىتلار سوغۇقتىن (تىترەپ) غىڭشىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْتَشُورْ – قِسْتَشْماقْ *qasnaxur - qasnaxmaq*).

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «قِسْتَشْدِي» شەكلىدە يېزىلغان، ئەمما يازما نۇسخا 438- بەتتە «قَسْتَتِي»، 576- بەتتە «قَسْنادِي» شەكلىدە يېزىلغان. شۇڭا بىز «*qasnaxdï*» دەپ ئالدۇق ھەم كەلگۈسى زامان شەكلىنى قوشۇپ قويدۇق.

كَكْتَشْدِي kəktəxdi كەك ساقلاشتى. ئُلارْ اِكّي كَكْتَشْدِي *olar ikki kəktəxdi* — ئۇلار ئىككىسى كەك ساقلاشتى (كَكْتَشُورْ - كَكْتَشْماكْ *kəktəxür - kəktəxmək*).

كَرْتِشْدِي kərtixdi كەرتىشتى. ئُلْ مَنكا يِغاچْ كَرْتِشْدِي *ol maŋa yïoqaq kərtixdi* — ئۇ ماڭا ياغاچ كەرتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرْتِشُورْ - كَرْتِشْماكْ *kərtixür - kərtixmək*). // II 320

كُتْرُشْدِي kətrüxdi كۆتۈرۈشتى. ئُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي *ol maŋa yük kətrüxdi* — ئۇ ماڭا يۈك كۆتۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْرُشُورْ - كُتْرُشْماكْ *kətrüxür - kətrüxmək*). // 377

كَجْرُشْدِي kəqrüxdi كەچۈرۈشتى. ئُلارْ بِيرْ بِيرْنِكْ يازُوقِنْ كَجْرُشْدِي *olar bir birniŋ yazukïn kəqrüxdi* — ئۇلار بىر - بىرىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈشتى. ئىككىسى بىر - بىرىنى دەرياداىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَجْرُشُورْ - كَجْرُشْماكْ *kəqrüxür - kəqrüxmək*).

كَذْرُشْدِي kəżrüxdi كىيدۈرۈشتى. ئُلارْ اِكّي تُونْ كَذْرُشْدِي *olar ikki tonkəżrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىگە) تون كىيدۈرۈشتى (كَذْرُشُورْ - كَذْرُشْماكْ *kəżrüxür - kəżrüxmək*).

كَذْرِشْدِي kəżrixdi قاقلاشتى. ئُلْ مَنكا اَتْ كَذْرِشْدِي *ol maŋa ət kəżrixdi* — ئۇ ماڭا گۆش قاقلىشىپ بەردى (كَذْرِشُورْ - كَذْرِشْماكْ *kəżrixür - kəżrixmək*).

كُكْرَشْدِي kəkrəxdi گۈلدۈرلەشتى، گۈركىرەشتى، ھۆركىرەشتى. // بُلِتْ لارْ قَمُغْ كُكْرَشْدِي *bulïtlar kamuq kəkrəxdi* — ھەممە بۇلۇتلار گۈلدۈرلەشتى. بُغْرالارْ كُكْرَشْدِي *buqralar kəkrəxdi* — بۇغرالار ھۆركىرەشتى. جەڭ مەيدانىدا باتۇرلارنىڭ نەرە تارتقىنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَلْبْ لارْ كُكْرَشْدِي *alplar kəkrəxdi*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: II 321

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو *kəldi əsin əsnəyü*

322 II قاذْقا تُكَلْ اُسْنَيُو *qażqa tügəl üsnəyü*①//

كِرْدِي بُدُونْ قُسْنَيُو *kirdi bodun qasnayu*②

قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ *qara bulït køkrəxür*

[غوُر - غوُر شامال ئەسنىدى،
ئۇ پۇتۇنلەي شۇرغانغا ئوخشايتتى،
خەلق تىترىشىپ كەتتى،
قارا بۇلۇت گۇركىرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: غوُر - غوُر شامال چىقتى، ئۇ خوُددى شۇرغانغا ئوخشايتتى، خەلق سوغۇقتىن تىترەشتى ۋە قارا بۇلۇت كېلىپ گۇلدۇرلىدى (كُكْرَشُورْ - كُكْرَشْماكْ *køkrəxür - køkrəxmək*).

كَمْرُشْدِي kəmrüxdi كېمىرىشتى. اُلارْ اِكّي سُنكُوكْ كَمْرُشْدِي *olar ikki səŋük kəmrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بەسلىشىپ) سۆڭەك كېمىرىشتى

323 II (كَمْرُشُورْ // - كَمْرُشْماكْ *kəmrüxür - kəmrüxmək*).

كِزْلَشْدِي kizləxdi يوشۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ كِزْلَشْدِي *olar ikki tavar kizləxdi*— ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىدىن) تاۋار يوشۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَشُورْ - كِزْلَشْماكْ *kizləxür - kizləxmək*).

---

① «ئوخشىماق» مەنىسىدىكى بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجە مەستىرى يازما نۇسخا 147 - بەتتە «اُسْنَاماكْ *üsnəmək*» شەكلىدە، مەجبۇرىي دەرىجە مەستىرى يازما نۇسخا 137 - بەتتە « اُسْنَتْماقْ *usnatmaq*» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇ سۆز شۇ دەۋردە ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا كېرەك. بىز بۇ يەردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ئالدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «قُسْنَيُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 428-، 508-، 576- بەتلەردىكى يېزىلىشىغا قاراپ، «قَسْنَيُو *qasnayu*» شەكلىدە ئالدۇق.

كَزْلَشْدِي kəzləxdi گەزلەشتى، بەتلەشتى. اُلْ اَنكَرْ اُقْ كَزْلَشْدِي *ol aŋar oḳ kəzləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق گەزلىشىپ باقتى، يەنى ئوققا گەز چىقىرىشىپ باقتى. بۇ ئىشتا يارەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَزْلَشُورْ - كَزْلَشْماكْ *(kəzləxür - kəzləxmək*).

كُزْلَشْدِي kəzləxdi كۆزلەشتى، كۆز تىكىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُزْلَشْدِي *ol mənin birlə kəzləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆزلەشتى، كۆز تىكىشتى (كُزْلَشُورْ - كُزْلَشْماكْ *(kəzləxür - kəzləxmək*).

كَسْلِشْدِي kəslixdi كېسىلدى، ئۈزۈلدى. كَسْلِشْدِي نَانْكْ *kəslixdi nəŋ* — نەرسە كېسىلدى، // يەنى پارچە - پارچە // بولدى (كَسْلِشُورْ - كَسْلِشْماكْ *(kəslixür - kəslixmək*). 378 II 324

كُكْلَشْدِي kəkləxdi كۆكلەشتى، يېپىشتى، گىرەلەشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *ol anïŋ birlə kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆكلەشتى، گىرەلىشىۋالدى. بۇ سۆز «كُكْتَشْدِي *kəktəxdi*»مۇ دېيىلىدۇ.

كُكْلَشْدِي kəkləxdi كۆكلەشتى: تۇغقانچىلىق قىلىشتى. اُلْ اَنكَرْ اَذَرْ كُكْلَشْدِي *ol aŋar əžər kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئېگەر كۆكلىشىپ بەردى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *ol anïŋ birlə kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تۇغقانچىلىق قىلىشتى (كُكْلَشُورْ - كُكْلَشْماكْ *(kəkləxür - kəkləxmək*). بۇ سۆز بۇلغارچە.

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، ئىش - ھەرىكەتتە يارەملىشىش ياكى بەسلىشىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي *ol maŋa yük kətrüxdi* — ئۇ ماڭا يۈك كۆتۈرۈشۈپ بەردى» دېگەندەك. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمدەك، بۇ يەردە «مَنكا *maŋa* — ماڭا» سۆزىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى// پېئىلىنىڭ يارەملىشىش مەنىسىدە II 325

كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «مَنِىكْ بِىرْلا *mənin birlə*— مېنىڭ بىلەن» ئىبارىسىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى پېئىلنىڭ بەسلىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِىرْلا سَكْرِشْدِي *ol mənin birlə səkrixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (قايسىمىز ياخشى سەكرەيمىزكىن دەپ) سەكرىشىپ باقتى».

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالغان پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجْتِ *qaqti* — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجُرْدِي *qaqurdi* — قاچۇردى»دىن يەنە «قَجْرُشْدِي *qaqruxdi* — (ئىككى كىشى بىر ـ بىرىنى) قاچۇرۇشتى» دېگەن پېئىل ياسالغانغا ئوخشاش. بۇ يەردە «ش – *x*» ھەرپى «مُفٰاعَلَةً» ۋەزنىدىكى پېئىللارغا ئوخشاش ئۆملۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ كَجْتِ *suv kəqti* — سۇ كەچتى» پېئىلىدىن «كَجُرْدِي *kəqürdi* — كەچتۈردى» پېئىلى ياسىلىپ، بۇنىڭدىن يەنە «سُوقْ كَجْرُشْدِي *suv kəqrüxdi* — (ئىككى كىشى بىر ـ بىرىنى) سۇدىن ئۆتكۈزۈشتى» دېگەن پېئىل ياسالغانغا ئوخشاش.

بۇ شەكىلدە ئىكى ھەرپلىكلەر ئاۋۋال بىر ھەرپ قوشۇلۇش بىلەن ئۈچ ھەرپلىككە، ئاندىن يەنە بىر ھەرپ //(«ش-*x*») قوشۇلۇش بىلەن تۆت ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. 326 II

ئۈچىنچى، ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن پېئىل بولۇپ، ئۇ تىكىشىش ۋە قىمار مەنىسىنى بېرىدۇ. بۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە «ل – *l*» بىلەن «ش – *x*» (لَشُو *laxu // ləxü*)دۇر. مەسىلەن: «كىم ئۇتسا، تىكىلگەن نەرسىنى شۇ ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە «اُلْ مَنِكْ بِىرْلا اُقْ اَتِّي اَتْلَشُو *ol mənin birlə ok attï atlaxu* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات تىكىپ ئوق ئېتىشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان قائىدە، بۇ قائىدە بويىچە ئىسىملاردىن (ئۇ ئىسىملار ئۆزىراپ كەتكەن بولسىمۇ) مۇشۇ مەنىدىكى پېئىللار ياسىلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

«اُلْ مِنَكْ بِرْلا اُيْنادِي كُكُرْجْكُونْلَشُو *ol mənin birlə oynadï kөgürqgünlәxü* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كەپتەر تىكىپ ئويناشتى». شۇنىڭدەك، «كىم ئوزۇپ چىقسا، شۇ يەڭگەن بولۇپ، توشقانىنى ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە. «اُلْ اَتْ يَرِشْدِي مَنِكْ بِيلا تَقِشْغانْلَشُو *ol at yarïxdï mənin bilə tavïxoqanlaxu* —// ئۇ مېنىڭ بىلەن توشقان 379
تىكىپ ئات چېپىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدە ھەممە پېئىللارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

تۆۋتنچى، پېئىل بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مۇنداق شەكىل ئاز ئۇچرايدۇ.// مەسىلەن: «ايِشْ بُرُشْدِي[1] II 327
ix burbaxdï — ئىش چىگىچلەشتى»، «يِبْ بُيْمَشْدِي *yïp buymaxdï* — يىپ يۆمىشىپ كەتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بَغْرِقْتِي baoqrïk¸tï باغرى تارتىشتى. اَجْ اَرْ بَغْرِقْتِي *aq ər baoqrïktï* — ئادەم بېغىرقىدى، II 328
ئاچ//ئادەمنىڭ باغرى تارتىشتى، باغرى بىقىنىغا چاپلاشتى (بَغْرِقارْ – بَغْرِقْماقْ *baoqrïk¸ar - baoqrïk¸mak¸*).[2]

بُلْدُقْتِي bulduk¸tï تېپىلدى. بُلْدُقْتِي نانْكْ *bulduk¸tï nəŋ* — نەرسە تېپىلدى (بُلْدُقارْ – بُلْدُقْماقْ *bulduk¸ar - bulduk¸mak¸*).

تُتْسُقْدِي tutsuk¸dï تۇتۇلدى، تۇتقۇن بولدى. اَرْ يَغِي قا تُتْسُقْدِي *ər yaoqïk¸a tutsuk¸dï* — ئادەم يېغىغا (دۇشمەنگە) تۇتۇلۇپ قالدى، تۇتقۇن بولدى (تُتْسُقارْ – تُتْسُقْماقْ *tutsuk¸ar - tutsuk¸mak¸*).

---

[1] بۇ پېئىل بۇ يەردە «بُرُشْدِي *buruxdï*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچە «اِلْتَحَّ الْاَمْرُ — ئىش چىرماشقان، چىگىچلەنگەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭدەك، بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 565- بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «بُرْبادِي *burbadï*»، 381- بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسى «بُرْبَلْدِي *burbaldï*»، 428- بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «بُرْبَتِّي *burbattï*» بولۇپ كەلگەن، 368- بەتتىكى «بُرْباشْدِي *burbaxdï*» بولسا ئۆز مەنىسىدىلا كەلگەن. شۇڭا، بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزى «بُرْبا *burba*» بولۇشى كېرەك. ئاخىرىغا «ش – *x*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بۇ پېئىل ئاپتورنىڭ مۇشۇ قىسىمدىكى پېئىللارنىڭ تۆۋتنچى خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا ئېيتقىنىدەك، يۇقىرىدىكى ئۈچ تۈرلۈك مەنىنى بەرمەي، يەنىلا ئاددىي دەرىجىدىكى مەنىدە كەلگەن. شۇڭا، بىز «بُرْباشْدِي *burbaxdï*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

تُنْجُقْتِي tunquk‚ti تۇنجۇقتى. اَرْ تُنْجُقْتِي *ər tunquk‚ti* — ئادەم تۇنجۇقتى، يەنى قايغۇدىن نەپەس ئالالمىغۇدەك بولۇپ قالدى. سُوغُرْ تُنْجُقْتِي *suoqur tunquk‚ti* — سۇغۇر تۇنجۇقتى، يەنى ئەتىياز كەلگۈچە چىقمايدىغان بولۇپ قىشلىق ئىنىغا كىردى. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ قىشلىق ئىنىغا كىرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْجُقار - تُنْجُقْماقْ *tunquk‚ar - tunquk‚mak‚*).//

329 II

سَنْجِقْتِي sanqïk‚ti يېڭىلدى، تارمار قىلىندى. يَغي سَنْجِقْتِي *yaoqï sanqïk‚ti* — يېغا تارمار قىلىندى. كىشىگە نەيزە سانجىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَنْجِقار - سَنْجِقْماقْ *sanqïk‚ar - sanqïk‚mak‚*).

بَسْسِقْتِي bassïk‚ti بېسىقتى، بېسىلدى. اَرْ يَغي قا بَسْسِقْتِي *ər yaoqï‚ka bassïk‚ti* — ئادەم يېغا (دۇشمەن) تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى، دۇشمەننىڭ كېچىلىك باسقۇنىغا ئۇچرىدى ۋە تۇتۇلۇپ قالدى (بَسْسِقار - بَسْسِقْماقْ *bassïk‚ar - bassïk‚mak‚*).

سَقْرُقْتِي savruk‚ti شۇرقىرىدى، قۇيۇلدى، شارقىرىدى. كُوزْدَنْ ياش سَقْرُقْتِي *kozdən yax savruk‚ti* — كۆزدىن ياش قۇيۇلدى. سۇ جىلغىلاردىن ئۆركەشلەپ شارقىراپ ئاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوزُمْ يَشي سَقْرُقْبْ قُوذي اَقارْ — *kozüm yaxï savruk‚up kozï akar*

330 II

بِلْنِبْ اَزُونْ اَمْكَكِنْ تُوكَلْ اُقارْ — *bilnip azun əmgəkin tügəl ukar*//

[كۆزۈمنىڭ يېشى شۇرقىراپ تۆۋەنگە ئاقىدۇ،
دۇنيانىڭ پۈتكۈل جاپا - ئەمگەكلىرىنى بىلىپ.]

دۇنيانىڭ پۈتۈن جاپا - مۇشەققەتلىرىنى ئويلىسام، كۆزۈمنىڭ يېشى شۇرقىراپ ئاقىدۇ (سَقْرُقار - سَقْرُقْماقْ *savruk‚ar - savruk‚mak‚*).

بِلْسِكْتِي bilsikti بىلىندى. اَنِكْ يَشُتْ ايشي بِلْسِكْتِي *anïŋ yaxut ïxï bilsikti* — ئۇنىڭ

380 يوشۇرۇن ئىشى بىلىندى//(بِلْسِكارْ - بِلْسِكْماكْ *bilsikər - bilsikmək*).

بُرْبَلْدِي burbaldï چاتاقلاشتى، چىگىچلەشتى. اَنِكْ ايشي بُرْبَلْدِي *anïŋ ïxï burbaldï* — ئۇنىڭ ئىشى چىگىچلەشتى (بُرْبَلور - بُرْبَلْماقْ *burbalur – burbalmak‚*).

بُكْسُلْدِي bøgsüldi بوّسوٗلدى، يېرىلدى. قابْ بُكْسُلْدِي *kap bøgsüldi* — قاپ بوّسوٗلدى. هەرقانداق قاپ بوّسوٗلسە ۋە يېرىلسەموٗ شوٗنداق دېيىلىدوٗ (بُكْسُلُورْ - بُكْسُلْماكْ *bøgsülür - bøgsülmək*).

تُرْبُلْدِي türpüldi توٗرپىكلەندى ~ چوپسىلاندى. يِغاجْ تُرْبُلْدِي *yïoqaq türpüldi* — ياغاچ چوپسىلاندى (تُرْبُلُورْ - تُرْبُلْماكْ *türpülür - türpülmək*). // II 331

تَرْتِلْدِي tartïldï تارتىلدى، ئوّلچەندى، كېرىلدى. يَرْماقْ تَرْتِلْدِي *yarmaq tartïldï* — يارماق تارتىلدى. باشقىلاردەموٗ شوٗنداق (تَرْتِلُورْ - تَرْتِلْماقْ *tartïlur – tartïlmaq*). تانا ۋە شوٗنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر تارتىلسا (كېرىلسە)موٗ شوٗنداق دېيىلىدوٗ.

تُرْتُلْدِي türtüldi سوٗركەلدى، سوٗرۈلدى، سوٗۋالدى. تَرِيكا ياغْ تُرْتُلْدِي *tərigə yaoq türtüldi* — تېرىگە ياغ سوٗركەلدى. باشقىلاردەموٗ شوٗنداق (تُرْ تُلُورْ - تُرْ تُلْماكْ *türtülür - türtülmək*).

جَرْتِلْدِي qərtildi كەتتى، يوقالدى، قولدىن چىقتى. جَرْتِلْدِي نانْكْ *qərtildi nəŋ* — نەرسە يوقالدى، يەنى قولدىن چىقتى (جَرْتِلُورْ - جَرْتِلْماكْ *qərtilür - qərtilmək*). ماقالدا موٗنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ سِزْدَنْ قُتْ جَرْتِلُورْ *ərdəm sizdən qut qərtilür*

ئەردەمسىزدىن قوٗت كېتىدوٗ.

يەنى پەزىلەتسىز ئادەمدىن بەخت - دوٗلەت كېتىدوٗ.

تَتْرُلْدِي tətrüldi تەتوٗر ئوّرۈلدى، تەتوٗر بولدى. يِلْ تَتْرُلْدِي *yəl tətrüldi* — يەل (شامال) تەتوٗر ئوّرۈلدى،// يەنى جەنوٗب شامىلى شىمالغا ۋە شىمال شامىلى جەنوٗبقا ئوّرۈلدى. تَتْرُلْدِي نانْكْ *tətrüldi nəŋ* — نەرسە تەتوٗر بولدى. اَرْ قِلقِي تَتْرُلْدِي *ər kïlïqï tətrüldi* — ئادەمنىڭ قىلىقى تەتوٗر بولدى، يەنى ئادەم بەتخوٗي بولدى. باشقىلاردەموٗ شوٗنداق (تَتْرُلُورْ - تَتْرُلْماكْ *tətrülür - tətrülmək*). II 332

تُغْرَلْدِي tooqraldï توغرالدى، ئوريلىپ كەتتى. اَتْ تُغْرَلْدِي *ət tooqraldï* — ئەت توغرالدى. باشقىلاردەموٗ شوٗنداق (تُغْرَلُورْ - تُغْرَلْماقْ *tooqralur - tooqralmaq*). تُونْ كِيرْدَنْ

تُغْرَلْـــدِي *ton kirdən toqraldï* — تون كىردىن توغرالدى (قىرقىلدى). پۈت يېرىلسا ۋە ھەرقانداق بىر توقۇلما رەخت ئورىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرَلُورْ - تُغْرَلْماقْ *toqralur - toqralmaq*).

تَلْقِلْدِي talqïldï كەينىگە سۇرۇلدى، داجىدى، دوقۇردى. تَلْقِلْـــدِي نـــانْكْ *talqïldï nəŋ*— نەرسە دوقۇرىدى، يەنى بىر نەرسىگە سوقۇلۇپ كەينىگە داجىدى. ايـــشْ تَلْقِلْـــدِي *ix talqïldï* — ئىش (كەينىگە) سۇرۇلدى. يُكْ تَلْقِلْـــدِي *yük talqïldï* — يۈك (تاغقا ئۇرۇلۇپ) سۇرۇلدى (تَلْقِلُورْ - تَلْقِلْماقْ *talqïlur - talqïlmaq*). // 333 II

تِـــــرْمَلْدِي tïrmaldï تىرمىلاندى، تاتىلاندى. اَنِـــــكْ يُـــــوزِي تِـــــرْمَلْدِي *anïŋ yüzi tïrmaldï* — ئۇنىڭ يۈزى تىرمىلاندى (تِـــــرْمَلُورْ - تِرْمَلْمـــــاقْ *tïrmalur - tïrmalmaq*).

جَقْرُلْدِي qəvrüldi چۆرۈلدى، چۆرگىلىدى. جِغْرِي جَقْرُلْدِي *qïoqrï qəvrüldi*— چىغرىق چۆرگىلىدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چۆرگىلىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(جَقْرُلُورْ - جَقْرُلْماكْ *qəvrülür - qəvrülmək*). 381

جَرْمَلْدِي qərməldi چۆمەلدى، ئۆرۈلدى. جَقِغْ جَرْمَلْـــدِي *qavïoq qərməldi*— تارسىلداق (قامچىنىڭ چوڭچىسى) چۆمەلدى (جَرْمَلُورْ - جَرْمَلْماكْ *qərmələr - qərməlmək*).

سُرْتُلْدِي sürtüldi سۈرتۈلدى، سۇرۇلدى. سُرْتُلْدِي نانْكْ *sürtüldi nəŋ* — نەرسە سۈرتۈلدى. بۇ ئىشنى باشقىلار قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر. تَرِيكا ياغْ سُرْتُلْدِي *təriqə yaoq sürtüldi*— تېرىگە ياغ سۈرتۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتُلُورْ - سُرْتُلْماكْ *sürtülür - sürtülmək*).

سَـــنْجِلْدِي sanqïldï سانجىلدى. بِجـــاكْ تامْقـــا سَـــنْجِلْدِي *piqək tamqa sanqïldï*— پىچاق تامغا سانجىلدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سُـــو سَـــنْجِلْدِي *sü sanqïldï*— 334 II قوشۇن تارمار قىلىندى. بۇ سۆز «اَرْكا بِجاكْ سَـــنْجِلْدِي *ərqə piqək sanqïldï* — ئادەمگە پىچاق سانجىلدى» دېگەندىن ئېلىنغان (سَـــنْجِلُورْ - سَـــنْجِلْماقْ *sanqïlur - sanqïlmaq*).

سُبْرُلْدِي süprüldi سۈپۈرۈلدى. اَڤْ سُبْرُلْدِي *əv süprüldi* — ئۆڭ سۈپۈرۈلدى. كىشىگە ئاچچىقى كەلسە «سُبْرُكْ *süprük*» دېيىلىدۇ. بۇ «سۈپۈرۈندىگە ئوخشاش سەنمۇ نېرى كەت» دېگەن بولىدۇ (سُبْرُلُورْ - سُبْرُلْماكْ *süprülür - süprülmək*).

سِذْرِلْدِي sïzrïldï سىرىلدى ~ سىيرىلدى. بَلِقْ اَلْكْدِنْ سِذْرِلْدِي *balïk əlikdin sïzrïldï* — بېلىق قولدىن سىيرىلدى. ھەرقانداق بىر سىلىق نەرسىنىڭ قولدىن ياكى باشقا نەرسىدىن سىيرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يُولْ سِذْرِلْدِي *yol sïzrïldï* — يولنىڭ ئەگرى – توقايلىرىغا كۆز يۈگۈرتۈلدى (سِذْرِلُورْ - سِذْرِلْماقْ *sïzrïlur - sïzrïlmak*). اَرْ تامْدِنْ سِذْرِلْدِي *ər tamdïn sïzrïldï* — ئادەم تامدىن سىيرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

II 335 سَقْرُلْدِي savruldï سورۇلدى؛ شۇرقىرىدى، شارقىرىدى، قۇيۇلدى.//سُوقْ سَقْرُلْدِي *suv savruldï* — سۇ شارقىرىدى. قازاندىكى شورپا تاشماسلىقى ۋە سىڭىشى ئۈچۈن، چۆمۈچ بىلەن سورۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تَرِغْ سَقْرُلْدِي *tarïoq savruldï*— بۇغداي سورۇلدى. يَاشْ كُوزْدِنْ سَقْرُلْدِي *yax kөzdin savruldï* — ياش كۆزدىن قۇيۇلدى، شۇرقىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْ كُنْ تُرُبْ يِغْلَيُو *tün kün turup yïoqlayu* [كېچە - كۈندۈز تۇرۇپ يىغلاپ،
ياشِمْ مَنِكْ سَقْرُلُورْ *yaxïm mənin savrulur* يېشىم مېنىڭ قۇيۇلار.]

كېچە - كۈندۈز تىنماي يىغلاپ، كۆزۈمدىن ياش قۇيۇلىدۇ (سَقْرُلُورْ - سَقْرُلْماقْ *savrulur - savrulmak*).

382 سِغْزَلْدِي sïoqzaldï سىغدالدى. بِرْ نانْكْ بِرْكا//سِغْزَلْدِي *bir nəŋ birgə sïoqzaldï*— بىر
II 336 نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالدى، يەنى گۈرجەك، پالتىلارنىڭ سېپى شىنا قېقىپ// چىڭىتىلغاندەك ۋە قېيىش تىلى قېيىش ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزۈلگەندەك، بىر نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالدى (سِغْزَلُورْ - سِغْزَلْماقْ *sïoqzalur - sïoqzalmak*).

سَتْغَلْدِي satoqaldï دەسسەلدى، خالاس قىلدى. اَرْ بُيْنِي سَتْغَلْدِي *ər boynï satoqaldï* — ئادەمنىڭ بوينى دەسسەلدى، يەنى ئادەم كەمستىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك، ئېلىمغا بېرىمنى توغرىلاپ خالاس قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتْغَلُورْ - سَتْغَلْماقْ *satoqalur - satoqalmaq*).

سِتْغَلْدِي sïtoqaldï تۇرۇلدى، شىمايلاندى. يِنْكْ سِتْغَلْدِي *yəŋ sïtoqaldï* — يەڭ تۇرۇلدى (سِتْغَلُورْ - سِتْغَلْماقْ *sïtoqalur - sïtoqalmaq*).

سَرْمَلْدِي sarmaldï سۈزۈلدى. بَلِقْ سَرْمَلْدِي *balïq sarmaldï* — بېلىق سۈزۈلدى، يەنى بېلىق سۈدىن سۈزۈۋېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُتْماجْ سَرْمَلْدِي *tutmaq sarmaldï* — تۇتماچ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْمَلُورْ - سَرْمَلْماقْ *sarmalur - sarmalmaq*).

سَرْمَلْدِي sarmaldï يۆگەلدى، يۆگەشتى. اَنِكْ تُونِ بَشِنكا سَرْمَلْدِي 337 II *anïŋ tonï baxïŋa sarmaldï* — ئۇنىڭ تونى//بېشىغا يۆگىشىپ قالدى (سَرْمَلُورْ - سَرْمَلْماقْ *sarmalur - sarmalmaq*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر.

قُرْتُلْدِي qurtuldï قۇتۇلدى، يەڭگىدى. اُراغُتْ قُرْتُلْدِي *uraqut qurtuldï* — خوتۇن يەڭگىدى. اَرْ اَمْكاكْتِنْ قُرْتُلْدِي *ər əmgəktin qurtuldï* — ئادەم جاپا - ئەمگەكتىن قۇتۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ يَرَغْ كُزَتّي	*өzlək yaraq kөzətti*	[زامانە پۇرسەت كۆزەتتى،
اُغْرِي تُزَقْ اُزَتّي	*oqrï tuzaq uzattï*	ئوغرى(يوشۇرۇن) تۇزىقىنى قۇردى،// 338 II
بَكْ لارْ بَكِنْ اَزِتّي	*bəglər bəgin azittï*	بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
قَجْسا قَلِي قُرْتُلُورْ	*qaqsa qalï qurtulur*	قاچسا قانداق قۇتۇلار؟]

زامانە پۇرسەت كۆزەتتى، يەر ئاستىغا يوشۇرۇن تۇزىقىنى قۇردى؛ بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ بۇنىڭدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلالايدۇ؟ بۇ يەردىكى بەگلەر بېگى

دېگىنى ئافراسىياپتۇر (قُرْتُلُورْ - قُرْتُلْماقْ kurtulur - kurtulmak). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قُتُلْدى kutuldï»دۇر.

قَرْتَلْدِي kartaldï سويۇلۇپ كەتتى، ئېغىز ئالدى. اَنِكْ قَرْتِي قَرْتَلْدِي anïŋ kartï kartaldï — ئۇنىڭ يارىسى سويۇلۇپ كەتتى (قَرْتَلُورْ - قَرْتَلْماقْ kartalur - kartalmak).

قِرْجَلْدِي kïrqaldï قىرچالدى، تېگىپ كەتتى، سۈرۈۋەتتى. اَنِكْ بَشِنكا تاشْ قِرْ جَلْدِي anïŋ baxïŋa tax kïrqaldï — ئۇنىڭ بېشىغا تاش تېگىپ كەتتى (قِرْجَلُورْ - قِرْجَلْماقْ kïrqalur - kïrqalmak).

قُتْرُلْدِي kotruldï بوشىتىلدى، قۇيۇلدى، تۆكۈلدى. سُوقْ اُلْمادِنْ قُتْرُلْدِي suv olmadïn kotruldï — سۇ كوزىدىن قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۇچۇنمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (قُتْرُلُورْ - قُتْرُلْماقْ kotrulur - kotrulmak). II 339

قَذْرِلْدِي kaźrïldï قايرىلدى. اَنِكْ بُوينِ قَذْرِلْدِي anïŋ boynï ① kaźrïldï — ئۇنىڭ بوينى قايرىلدى. باشقا بىرىكىم تەرىپىدىن قايرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (قَذْرِلُورْ - قَذْرِلْماقْ kaźrïlur - kaźrïlmak). 383//

قَقْرُلْدِي kavruldï قورۇلدى. بُغْدايْ قَقْرُلْدِي buqday kavruldï — بۇغداي قورۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «غ - q» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (قَقْرُلُورْ - قَقْرُلْماقْ kavrulur - kavrulmak).

قُبْزَلْدِي kobzaldï: قُبُزْ قُبْزَلْدِي kobuz kobzaldï — قوبۇز چېلىندى (قُبْزَلُورْ - قُبْزَلْماقْ kobzalur - kobzalmak). بەزى شېۋىلەردە بۇ سۆز «س - s» ھەرپى بىلەن «قُبْسالْدِي kobsaldï»مۇ دېيىلىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ كۆپ. مەسىلەن: «كَبْشٌ رَبِيزٌ وَ رَبِيسٌ» دېگەندەكىگە ئوخشاش.// II 340

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُوينِ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، خەتەرنىڭ مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىل بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، بىز «بُوْيْنِ boynï» شەكلىدە ئالدۇق.

تَقْشَلْدِي təvxəldi ئۇۋالـدى، پـۇچـۇلـدى. اَتْماكْ اُشَلْدِي تَقْشَلْدِي *atmək üxəldi təvxəldi* — نـان ئۇۋالـدى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق. بـۇ سـۆزنـىڭ ئەسـلى «اُشَـلْدِي *uxaldï*»دۇر[1] (تَقْشَلُورْ - تَقْشَلْماكْ *təvxəlür - təvxəlmək*).

تَفْشُلْدِي təvxəldi چـىگـىچـلەشـتى. يـبْ تَفْشُـلْدِي *yïp təvxəldi*— يـىپ (قـول كـۆپ تەگـكەنلـىكتـىن) چـىگـىچـلەشـتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (تُفْشَـلُورْ - تُفْشَـلْماكْ *təvxəlür - təvxəlmək*)[2]. //

341 II

قُقْشَلْدِي kˌovxaldï پارقـىرىتـىلدى، پەردازلاندى. اُقْ قُقْشَلْدِي *ok kˌovxaldï* — ئوق (قوغـۇش بـىلەن سـوروپ) پارقـىرىتـىلدى (قُقْشَلُورْ - قُقْشَلْماقْ *kˌovxalur - kˌovxalmakˌ*).

قَرْغَلْـدِي kˌaroqaldï قارغالـدى. يـاكْ قَرْغَلْـدِي *yək kˌaroqaldï*— شـەيتان قارغالـدى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (قَرْغَلُورْ - قَرْغَلْماقْ *kˌaroqalur - kˌaroqalmakˌ*).

قُرْقُلْدِي kˌorkˌuldï قورقـۇلـدى. ايشْدِينْ قُرْقُلْدِي *ixdïn kˌorkˌuldï* — ئـىشـتـىن قورقـۇلـدى (قُرْقُلُورْ - قُرْقُلْماقْ *kˌorkˌulur - kˌorkˌulmakˌ*).

قِرْقِلْـدِي kˌïrkˌïldï قـىرقـىلـدى. يُونْـكْ قِرْقِلْـدِي *yuŋ kˌïrkˌïldï* — قـوي قـىرقـىلـدى[3]. باشـقا بـىر هـايۋان قـىرقـىلـسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـدـۇ (قِرْقِلُـورْ - قِرْقِلْمـاقْ *kˌïrkˌïlur - kˌïrkˌïlmakˌ*).

كَرْتِلْدِي kərtildi كەرتـىلدى، ئەن سېلـىنـدى، خارلانـدى. يِغاجْ كَرْتِلْدِي *yïoqaq kərtildi*— ياغـاچ كەرتـىلـدى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق. قُلْ بُيْنِي كَرْتِلْدِي *kˌul boynï kərtildi* —

---

[1] بۇ يەردە «اُشَلْدِي تَقْشَلْدِي» جۈپ سـۆزنـىڭ تەركـىبـىدە كەلگـەن «اُشَلْدِي»نـىڭ ئەسـلى «اُشَـلْدِي *uxaldï*» دەپ كۆرسـتـىلگـىنـىگـە قارىغانـدا، ئاپـتـور يازمـا نۇسـخا 107 - بـەتتـىكى «اُشَـالُرْ – اُشَـلْماقْ *uxalur - uxalmakˌ*» ۋە 114 - بـەتتـىكى «اُشَتُرْ – اُشَتْماقْ *uxatur - uxatmakˌ*»شـەكـىللـىرىنى نـەزەردە تۇتـۇپ، بـۇ سـۆزنى ئۆزىـدىن كـېيـىنكى سۆز بـىلەن ماسـلـىشـىش تۈپەيلـىدىن تـىل ئالـدى سـوزۇق تـاۋۇش بـىلـەن «*üxəldi*» دەپ تەلەپپـۇز قـىلـىنـدـۇ، دېگـەن بولسـا كـېرەك.

[2] يازما نۇسخـدا بۇ پېئـىلـنـىڭ هـەر ئۈچ شـەكـلى يۇقـىرىقـدەك ئۈچ شـەكـلده يېزىلغان. بـىز بـۇ پېئـىلـنـىڭ يازمـا نۇسـخا 432 - بـەتتـىكى مـەجـبـۇرىي دەرىجـىسـى، 569- بـەتتـىكى ئـاددىي دەرىجـىسـىگـە ئاساسـەن، مـەجـهـۇل شـەكـلـىنى «*təvxəldi - təvxəlür - təvxəlmək*» دەپ ئالـدۇق.

[3] بۇ جۈمـلە «يۇڭ قـىرقـىلـدى» مـەنـىسـىدە بولسـمـۇ، ئەرەبچـىدە «قـوي قـىرقـىلـدى» دەپ بېرىلگـەن. بـىز ئەسـلـىنى ئۆزگـەرتـمـىدۇق.

II 342 قـوْل بوينـغـا ئـەن سـېلـنـدى، يـەنى خارلانـدى.// بـۇ سـۆز ئاساسـەن «كـەرتـىش، ئـەن سـېلـىش» مەنـىلـىرـىـدە بولسـىمۇ، بـۇ يـەردە «خـارلاش» مەنـىسـىـدە كەلگـەن (كَرْتِلُورْ - كَرْتِلْماكْ kərtilür - kərtilmək).

كَذْرُلْدِي kəžrüldi كـىـدۈرۈلـدى. تُـونْ كَذْرُلْـدِي ton kəžrüldi — تون كـىـدۈرۈلـدى. باشقـىلاردـىمۇ شۇنداق (كَذْرُلُورْ - كَذْرُلْماكْ kəžrülür - kəžrülmək).

كَذْرِلْدِي kəžrildi قاقلانـدى، تـىلـىپ قاقلانـدى. قُـوىْ كَذْرِلْـدِي koy kəžrildi — قـوي (گۆشى) تـىلـىپ قاقلاندى (كَذْرِلُورْ - كَذْرِلْماكْ kəžrilür - kəžrilmək).

كِكْرُلْـدِي kikrüldi كـىـرگـۈزۈلـدى. تَقـارْ اَقْكـا كِكْرُلْـدِي tavar əvgə kikrüldi — تـاۋار ئۆيگـە كـىـرگـۈزۈلـدى. باشـقـىلاردـىمۇ شـۇنداق (كِكْرُلُـورْ - كِكْرُلْمـاكْ kikrülür - kikrülmək).

بۇ قسىمدىكى پېئىللار ئىككى خىل مەنىدە بولىدۇ:

بىرىنچـى، ئـۇچ هەرپـلـىك بولـۇپ، مـەجـهـۇل دەرىجـىـنـى بـىـلـدۈرـىـدۇ. مـەسـىـلـەن: «يَرْماقْ تَرْتِلْدِي yarmaq tartildi — يارمـاق (تارازىـدا) تارتـىـلـدى»،//«ايشْ اُرْتُلْـدِي 384 ix ortüldi — ئـىش يېپـىـلـىپ قالـدى، يـەنى تۇتۇقلاشـتى» دېگەنگە ئوخشـاش. بـۇ تۇردـىكى پېئـىـللاردا مۇشـۇ مـەنـىـدە «ن - n»مۇ كـېلـىـشى مۇمكـىن.// II 343

ئىككىنچـى، باشـقا مـەنـىـنى ئاڭلاتـمـاي ئـۆز مـەنـىسـىـدىلا كـېلـىـدۇ. مـەسـىـلـەن: «قُرْتُلْدِي kurtuldi — قۇتۇلـدى»، «سَرْمَلْدِي sarmaldi — يۆگـەلـدى» دېگەنلەرگـە ئوخشـاش.

بَرْتِنْدِي bərtindi زەخـمـلـەنـدى، زېـدىـلـەنـدى. اَلِكْ بَرْتِنْدِي alik bərtindi — قـول (زەربـىـدىن يـاكى شـۇنـىڭغا ئوخشـاش بـىـر سـەۋەبتـىن) زەخـمـلـەنـدى، زەخـمـلـىـنـىپ بوشـىشـىپ كـەتتى (بَرْتِنُورْ - بَرْتِنْماكْ bərtinür - bərtinmək).

بُرْلَنْدِي bürləndi پۈرىـلـەنـدى، پۈرە چـىـقـاردى، مـۇدۇر سـۇردى. يِغاجْ بُرْلَنْدِي yïoaq bürləndi — دەرەخ پۈرە چـىـقـاردى. دەرەخ بـىـخ چـىـقـارسـىـمۇ شۇنداق دېـيـىـلـىـدۇ (بُرْلَنُورْ - بُرْلَنْمـاكْ bürlənür - bürlənmək).

بُشْـــغُنْدِي boxoqundï بوشاندى، بوشىدى. اَرْ اَلكِـــي بُشْـــغُنْدِي *ər əliki boxoqundï* — ئادەمنىڭ قولى بوشىدى. ئادەم ئىشتىن بوشانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُشْغُنُورْ - بُشْغُنْماقْ *boxoqunur - boxoqunmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُشُـــنْدِي *boxundï*» دۇر.

بُلْغَنْدِي buloqandï بۇلغاندى، ئايىندى، قالايمىقانلاشتى؛ ئاچچىقلىدى. سُـــوقْ بُلْغَنْـــدِي *suv buloqandï* — سۇ// بۇلغاندى. كُنكُـــلْ بُلْغَنْـــدِي *kөŋül buloqandï* — كۆڭۈل بۇلغاندى. بىركىم پاسكىنا ئىمەكلىكلەرنى يېگەنلىكتىن كۆڭلى ئاينىسا ۋە قۇسسىمۇ «كُنكُلْ بُلْغَنْـــدِي *kөŋül buloqandï*» دېيىلىدۇ. بَـــكْ اَنكَـــرْ بُلْغَنْـــدِي *bəg aŋar buloqandï* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلىدى. ايِلْ بُلْغَنْدِي *əl buloqandï* — ئەل قالايمىقانلاشتى (بُلْغَنُورْ - بُلْغَنْماقْ *buloqanur - buloqanmaq*). 344 II

بَشْـــلَنْدِي baxlandï باشلاندى، تۇتۇندى؛ باشاقلاندى، باش ئالدى. اَرْ ايشْـــقا بَشْـــلَنْدِي *ər ïxka baxlandï* — ئادەم ئىشقا تۇتۇندى، يەنى ئىشنى باشلىدى ۋە ئىشى كۆرۈندى. قُويْ تاغْقا بَشْلَنْدِي *koy taoqka baxlandï* — قوي تاغقا باشلاندى. تَـــرِغْ بَشْـــلَنْدِي *tarïoq baxlandï* — ئاشلىق باش ئالدى (بَشْـــلَنُورْ[1] - بَشْـــلَنْماقْ *baxlanur - baxlanmaq*).

بَغْلَنْـــدِي baoqlandï باغلاندى، باغلۇالدى. اُتُنْـــكْ بَغْلَنْـــدِي *otuŋ baoqlandï* — ئوتۇن باغلاندى. اُوزِنكـــا اُتُنْكْ // بَغْلَنْـــدِي *ol[2] өziŋə otuŋ baoqlandï* — ئۇ ئۆزىگە ئوتۇن باغلۇالدى (بَغْلَنُورْ - بَغْلَنْماقْ *baoqlanur - baoqlanmaq*). قُويْ بَغْلَنْدِي *koy baoqlandï* — قوي باغلاندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق. 345 II

بُغْلَنْدِي booqlandï بوغجۇملاندى. تُـــونْ بُغْلَنْـــدِي *ton booqlandï* — تون بوغجۇملاندى (بَغْلَنُورْ - بُغْلَنْماقْ *booqlanur - booqlanmaq*)[3].

---

① بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى يازما نۇسخىدا ببرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

② يازما نۇسخىدا «اُلْ» سۆزى يوق. بىز ئەڭ بچىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى قوشۇپ قويدۇق.

③ يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ب - *b*» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ھەم يازما نۇسخا 572 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ يېزىلىشىغا ئاساسەن، «ب - *b*» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بُغْلُنْدِي booqlundï بوغۇلدى. اَتْ بُغْلُنْدِي *at booqlundï* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*booqlunur - booqlunmaq* بُغْلُنُورْ - بُغْلُنْماقْ).

بَكْلَنْدِي bəkləndi بېكىدى، چىڭدى، مۇستەھكەملەندى؛ بېكىنىدى، ساقلاندى. بَكْلَنْدِي نانْكْ *bəkləndi nəŋ* — نەرسە بېكىدى. اَرْ اَقْدا بَكْلَنْدِي *ər əvində bəkləndi* // — ئادەم ئۆيىدە بېكىنىدى. ئۆيگە سولاپ قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بَكْلَنْدِي نانْكْ *bəkləndi nəŋ* — نەرسە ساقلاندى.//بۇ ئوغۇزچە. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (*bəklənür - bəklənmək* بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ). II 346 385

بَكْلَنْدِي bəgləndi ئەرگە تەگدى. اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *uraqut bəgləndi* — خوتۇن ئەرگە تەگدى (*bəglənür - bəglənmək* بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ).

بُكْلُنْدِي büklündi پۈكلەندى. بُكْلُنْدِي نانْكْ *büklündi nəŋ* — نەرسە پۈكلەندى (*büklünür - büklünmək* بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ).

بُكْلُنْدِي bəglündi بۆگۈلدى، يىغىلدى. سُوقْ بُكْلُنْدِي *suv bəglündi* — سۇ بۆگۈلدى. سُو بُكْلُنْدى *sü bəglündi* — قوشۇن يىغىلدى (*bəglünür - bəglünmək* بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ).

تَلْبِنْدِي talpïndï تەلپۈندى، ئىنتىلدى. قُشْ تَلْبِنْدِي *kux talpïndï* — قۇش تەلپۈندى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ تەلپۈنۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*talpïnur - talpïnmak* تَلْبِنُورْ - تَلْبِنْماقْ). // II 347

تَرْتِنْدِي tartïndï تارتىشتى، قىسىندى؛ تارتتى، توشۇدى، تۇگۇندى. اَرْ اُغْلىنكا تَرْتِنْدِي *ər oqliŋa tartïndï* — ئادەم بالىسىغا قىسىندى، يەنى ئۆزىگە قىلىنغان ياخشىلىق ياكى بېرىلگەن يېمەكلىكىنىڭ بالىسىغا بولۇشىنى ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَقْكا تَرِغْ تَرْتِنْدِي *ol əvgə tarïoq tartïndï* — ئۇ ئۆيگە بۇغداي توشۇغاندەك قىلدى. كۆچمەنلەر شەھەردىن بۇغداي تارتىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*tartïnur - tartïnmak* تَرْتِنُورْ - تَرْتِنْماقْ).

تُرْتُنْدِي türtündi سۈركىدى، سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ اُوزىنكا ياغْ تُرْتُنْدِي *ol özïŋə yaoq türtündi* — ئۇ ئۆزىگە ياغ سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*türtünür - türtünmək* تُرْتُنُورْ - تُرْتُنْماكْ).

تَبْرَنْدِي təbrəndi تەۋرەندى تَبْرَنْدِي نانْـــكْ *təbrəndi nəŋ*— نەرسە تەۋرەندى (تَبْرَنُـــورْ - تَبْرَنْماكْ *təbrənür - təbrənmək*).

تُغْرَنْـــــدِي tooqrandï توغراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. اُلْ اوُزينكـــــا اَتْ تُغْرَنْـــــدِي

348 II *ol özinə at tooqrandï* — ئـۇ ئۆزىگـە ئـەت// (گـۆش) توغراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُغْرَنُورْ - تُغْرَنْماقْ *tooqranur - tooqranmaq*).

تَفْرَنْـــدِي tavrandï ئالدىراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى. اَرْ تَفْرَنْـــدِي *ər tavrandï* — ئـادەم ئالدىراۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى، يـەنى ئالـدىراپ كېـتىپ بارغانـدەك كۆرۈنـدى (تَفْرَنُورْ - تَفْرَنْماقْ *tavranur - tavranmaq*).

تَرْسِـــنْدِي tərsindi تـەتۈر ئـۆرۈلـدى، ئاچچىقلانـدى؛ قايتىلـدى. بَـــكْ اَنكَـــرْ تَرْسِـــنْدِي *bəg aŋar tərsindi* — بـەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. بـاشْ تَرْسِـــنْدِي *bax tərsindi* — يـارا تەسـلەندى، يـەنى سـاقايغاندىن كېـيىن قايتىلـدى (تَرْسِنُورْ - تَرْسِنْماكْ *tərsinür - tərsinmək*).

تَقْشِنْدِي təvxindi تەپچىدى، كۈچەندى، ھەپىلەشتى، پىتىرلىدى. اَرْ ايشْتا تَلِمْ تَقْشِـــنْدِي *ər ixta təlim təvxindi* — ئادەم ئىشتا كۆپ كۈچەندى (تَقْشُـــنُورْ - تَقْشِـــنْماكْ *təvxinür - təvxinmək*).[1] //

349 II

تَتْغَنْدِي tatoqandï تاتلىق ھېسابلىدى، لەززەتلەندى. اَرْ اَشغْ تَتْغَنْدِي *ər axïoq tatoqandï* — ئادەم ئاشنى تاتلىق ھېسابلىدى (تَتْغَنُورْ - تَتْغَنْماقْ *tatoqanur - tatoqanmaq*).

تُلْغَنْـــــدِي toloqandï تولغانـدى، تولغـاق تـۇتتى، تولغـۇالـدى. اَرْ اُلْنِـــــدِي// تُلْغَنْـــــدِي 386

ər olïndï toloqandï — ئـادەم (ئـاغرىق سـەۋەبىدىن) ئـۇۋۇلىنىپ تولغانـدى، بىـر ياندىن بىـر يانغـا دومىلـدى. اَرْ اُوزِي تُلْغَنْـــــدِي *ər özi toloqandï* — ئـادەمنى (ئادەمنـىڭ ۋۇجـۇدى) تولغانـــدى . اَرْ اُوزِينكـــا يُونْـــكْ تُلْغَنْـــدِي *ər özinə yuŋ toloqandï* — ئادەم ئۆزىگـە يـۇڭ تولغـۇالـدى (تُلْغَنُـــورْ - تُلْغَنْمـــاقْ *toloqanur - toloqanmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَقْشُنُورْ» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «ش - x» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «*təvxinür*» دەپ ئالدۇق.

تُرْقِنْدِي turk¸indï تارتىندى، ئۇيالدى، ھېيىقتى. اُلْ مَنْدِنْ تُرْقِنْدِي *ol məndin turk¸indï* — ئۇ مەندىن تارتىندى، يەنى ئۇ (قىلماقچى بولغان ئىشىدا) مەندىن ئۇيالدى ۋە (ئۇ ئىشنى قىلىشتىن) ياندى (تُرْقِنُورْ - تُرْقِنْماقْ *turk¸inur - turk¸inmak*).

تَزْكِنْدِي təzgindi ئايلاندى، چۆرگىلىدى، پىرقىرىدى؛ تاۋاپ قىلدى. جغْرِي تَزْكِنْدِي *qïoqrï təzgindi* — چىغرىق//ئايلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِيرِكْ تَزْكِنْدِي *ol yərig təzgindi* — ئۇ يەرنى چۆرگىلىدى، تاۋاپ قىلدى. ھەرقانداق كىشىنىڭ بىر يەرنى زىيارەت (تاۋاپ) قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَزْكِنُورْ - تَزْكِنْماكْ *təzginür - təzginmək*). II 350

تَلْكَنْدِي təlgəndi ئاچچىقلاندى، تېرىكتى. اُلْ اَنكَرْ بُلْغَنْدِي تَلْكَنْدِي *ol aŋar buloqandï təlgəndi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. «تَلْكَنْدِي *təlgəndi*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلماستىن، «بُلْغَنْدِي *buloqandï*» سۆزى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ (تَلْكَنُورْ - تَلْكَنْماكْ *təlgənür - təlgənmək*).

تُبْلُنْدِي toplundï تېشىلدى. تامْ تُبْلُنْدِي *tam toplundï* — تام تېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُبْلُنُورْ - تُبْلُنْماقْ *toplunur - toplunmak*).

تُبْلَنْدِي tüpləndi تۈپلەندى، تۈۋلىدى. يِغاجْ تُبْلَنْدِي *yïoqaq tüpləndi* — دەرەخ تۈۋلىدى. اَرْ تُبْلَنْدِي *ər tüpləndi* — ئادەم تۈۋلىدى، يەنى مېلى كۆپەيدى. ھەر قانداق نەرسىنىڭ يىلتىز تارتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُبْلَنُورْ - تُبْلَنْماكْ *tüplənür - tüplənmək*). // II 351

تِذْلِنْدِي tïzlïndï تىيىلدى، تىيىقتى. اَرْ ايشْتِنْ تِذْلِنْدِي *ər ïxtïn tïzlïndï* — ئادەم ئىشتىن تىيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سۆزدىن ئۆزىنى توختىتىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِذْلِنُورْ - تِذْلِنْماقْ *tïzlïnur - tïzlïnmak*).

تُشْلَنْدِي tüxləndi ئارام ئالدى، قوندى. اَلْكِنْ تُشْلَنْدِي *əlkin tüxləndi* — مۇساپىر قوندى، يەنى دەم ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن قونالغۇغا قوندى (تُشْلَنُورْ - تُشْلَنْماكْ *tüxlənür - tüxlənmək*).

تَرْلَنْدِي tərləndi تەرلەندى. اَتْ تَرْلَنْدِي *at tərləndi* — ئات تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرْلَنُورْ - تَرْلَنْماكْ *tərlənür - tərlənmək*).

تُرْلُنْدِي türlündi تۈرۈلدى، پۈكلەندى، يۆگەلدى. تُرْلُنْدِي نانْسكْ *türlündi nəŋ* — نەرسە تۈرۈلدى، پۈكلەندى (تُرْلُنُورْ - تُرْلُنْماكْ *türlünur - türlünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذمْنِي اُكَرْمَنْ	*izimni oğərmən*	[ئىگەمنى ماختايمەن،
بِلِكْنِي يُكَرْمَنْ //	*bilikni boğərmən*	بىلىمنى توپلايمەن،
كُنكُلْنِي تُكَرْمَنْ	*koŋülni tügərmən*	كۆڭۈلنى تۈگىمەن،
اَرْدَمْ اُوزا تُرْلُنُور	*ərdəm üzə türlünür*	پەزىلەت ئۈستىگە يۆگىلىدۇ.]

352 II

تەڭرىنىڭ بەرگەن نېمىتى ئۈچۈن تەڭرىنى ماختايمەن، تەڭرىنىڭ كەرىمى بىلەن كەلگەن بىلىمنى توپلايمەن، كۆڭلۈمنى مۇشۇ بىلىمگە باغلايمەن، چۈنكى مېنىڭ كۆڭلۈم ياخشى ئەخلاق ۋە ياخشى پەزىلەتلەرگە يۆگىلىدۇ.

تُزْلُنْدِي tüzlündi تۈزلەندى، تۈزەلدى. تُزْلُنْدِي يِيرْ *tüzlündi yər* — يەر تۈزلەندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//بۇ سۆزنىڭ «تُزُلْدِي *tüzüldi*» شەكلىمۇ بولۇپ، «ايِشْ تُزُلْدِي *iх tüzüldi* — ئىش تۈزەلدى»مۇ دېيىلىدۇ.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلُنُورْ - تُزْلُنْماكْ *tüzlünur - tüzlünmək*). 387 353 II

تُزْلَنْدِي tuzlandï تۈزلاندى. اَتْ تُزْلَنْدِي *at tuzlandï* — گۆش (ئەت) تۈزلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلَنُورْ - تُزْلَنْماقْ *tuzlanur - tuzlanmaq*).

تِزْلِنْدِي tizlindi تىزلىدى. يِنْجُو تِزْلِنْدِي *yinqü tizlindi* — ئۇنچە تىزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِزْلِنُورْ - تِزْلِنْماكْ *tizlinür - tizlinmək*).

تُشْلَنْدِي tuxlandï تۇش كەلدى، ئۇدۇل كەلدى. بِيْر نانْسكْ بِيْرْكا تُشْلَنْدِي *bir nəŋ birgə tuxlandï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە تۇش كەلدى (تُشْلَنُورْ - تُشْلَنْماقْ *tuxlanur - tuxlanmaq*).

تِشْلَنْدِي tixləndi چىشى چىقتى، چىشلىق بولدى؛ بىلەندى. اُغْلانْ تِشْلَنْدِي *oğlan tixləndi* — بالىنىڭ چىشى چىقتى. اُرْغاقْ تِشْلَنْدِي *oroğaq tixləndi* — ئورغاق بىلەندى (تِشْلَنُورْ - تِشْلَنْماكْ *tixlənür - tixlənmək*).// 354 II

تُكْلُنْدِي tüglündi تۇغۇلدى، تۇرۇلدى. سُوغْ بُغُزْدا تُكْلُنْدِي — *suv booquzda tüglündi* — سۇ بوغۇزدا تۇرۇلدى، يەنى بوغۇزدا سۇ تۇرۇپ قالدى. يِبْ تُكْلُنْدِي — *yïp tüglündi* — يىپ تۇغۇلدى، چىگىچلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْلُنُورْ - تُكْلُنْماكْ *tüglünür - tüglünmək*).

تُكْلُنْدِي təklündi تۆكۈلدى. سُوغْ تُكْلُنْدِي *suv təklündi* — سۇ تۆكۈلدى (تُكْلُنُورْ - تُكْلُنْماكْ *təklünür - təklünmək*).

تِكْلِنْدِي tiklindi تىكلەندى. يِغاجْ تِكْلِنْدِي *yïoqaq tiklindi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِنُورْ - تِكْلِنْماكْ *tiklinür - tiklinmək*).

جَرْلَنْدِي qərləndi كېسەل بولدى، ئاغرىدى، ئېغرىلاشتى. اَرْ اُوزِي جَرْلَنْدِي *ər özi qərləndi* — ئادەمنىڭ تېنى ئاغرىدى (كېسەل بولدى)، ئېغرىلاشتى (جِرْلَنُورْ - جِرْلَنْماكْ *qərlənür - qərlənmək*). شۇنىڭدەك «اَنِكْ كُوزِي جَرْلَنْدِي *anïŋ közi qərləndi* — ئۇنىڭ كۆزى ئاغرىدى» دېيىلىدۇ.// II 355

جُرْلَنْدِي qürləndi نەرسە ئۇندۇرۇۋالدى. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلَنْدِي *ol andïn nəŋ qürləndi* — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇرۇۋالدى (جُرْلَنُورْ - جُرْلَنْماكْ *qürlənür - qürlənmək*).

جُغْلَنْدِي qoqlandï چوغلاندى، يالقۇنلىدى. اُوتْ جُغْلَنْدِي *ot qoqlandï* — ئوت يالقۇنلىدى. ئاپتاپتا يەر لاۋۇلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُوغْلَنُورْ - جُوغْلَنْماقْ *qoqlanur - qoqlanmaq*).

جُغْلَنْدِي quqlandï جۇغلاندى، توپلاندى، يىغىلدى. سُو قَمُغْ جُغْلَنْدِي *sü kamuq quqlandï* — ھەممە قوشۇن جۇغلاندى، يەنى ئەسكەرلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ يىغىلىشتى. ھەرقانداق نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُغْلَنُورْ - جُغْلَنْماقْ *quqlanur - quqlanmaq*).

جَغْلَنْدِي[1] qavlandi چالا پىشتى. اَتْ جَغْلَنْدِي *ət qavlandï* — گۆش (ئەت) چالا پىشتى (جَقْلَنُورْ - جَقْلَنْماقْ *qavlanur - qavlanmaq*).

---

[1] بۇ سۆز «جَغْلَنْدِي» شەكلىدە يېزىلغان، ئەمما يازما نۇسخا 573- بەتتە ئۇنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «جَقْلادِي» شەكلىدە يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qavladï*» دەپ ئالدۇق ھەم كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكلىنى قوشۇپ قويدۇق.

جَقْلَنْدِي qavlandï شۆھرەت قازاندى، داڭق چىقاردى.//اَرْ جَقْلَنْدِي *ər qavlandï* — ئادەم داڭق چىقاردى (جَقْلَنُورْ - جَقْلَنْماقْ *qavlanur - qavlanmaq*). II 356

سُرْتُنْدِي sürtündi سۆرتۈندى، سۆركەندى؛ سۆركىتىپ ئىشلەتكەندەك قىلدى. اَتْ يِغَاجْ قَا// سُرْتُنْدِي *at yïoqaqka sürtündi* — ئات ياغاچقا سۆركەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اُوزِنكا ياغْ سُرْتُنْدِي *ər öziŋə yaoq sürtündi* — ئادەم ئۆزىگە ياغ سۆركىتىپ بىرى بىر نەرسىنى سۆركەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (سُرْتُنُورْ - سُرْتُنْماكْ *sürtünür - sürtünmək*). 388

سِتْغَنْدِي sïtoqandï شىمايلاندى. اَرْ سِتْغَنْدِي *ər sïtoqandï* — ئادەم شىمايلاندى. كىيىمنى قاتلىسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (سِتْغَنُورْ - سِتْغَنْماقْ *sïtoqanur - sïtoqanmaq*).

سِلْكِنْدِي silkindi سىلكىندى، سىلكىۋالدى، دىرىلدىدى. اَرْ تُونِنْ سِلْكِنْدِي *ər tonïn silkindi* — ئادەم تونىنى سىلكىۋالدى. اَرْ سِلْكِنْدِي *ər silkindi* — ئادەم (سوغۇقتىن) سىلكىندى، دىرىلدىدى. تَقَى سِلْكِنْدِي *təvə//silkindi* — تۆگە سىلكىندى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: II 357

تَقَى سِلْكِنْسا اَشاكْ كا يُوكْ جِقارْ *təvə silkinsə əxəkkə yük qïqar*

تۆگە سىلكىنسە، ئېشەككە يۈك چىقار.

بۇ ماقال كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا كىرىشىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ

(سِلْكِنُورْ - سِلْكِنْماكْ *silkinür - silkinmək*).

سَجْلَنْدِي saqlandï چاچلاندى، چېچى چىقتى. اَرْ سَجْلَنْدِي *ər saqlandï* — ئادەمنىڭ چېچى چىقتى (سَجْلَنُورْ - سَجْلَنْماقْ *saqlanur -saqlanmaq*).

سُجْلُنْدِي suqlundï چۈچۈلاندى، سۈغۈرۈلدى. قِلِيجْ قِيْنِدِنْ سُجْلُنْدِي *kïliq kïndïn suqlundï* — قىلىچ قىنىدىن سۈغۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئورنىدىن سۈغۈرۈلۈپ چىقسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (سُجْلُنُورْ - سُجْلُنْماقْ *suqlunur - suqlunmaq*).

سَرْلَنْدِي sarlandï يۆگىدى ~ يۆگەندى، ئورانىدى، ئوردى. اَرْ سُقْلُقْ سَرْلَنْدِي *ər suvluq sarlandï* — ئادەم سەللە يۆگىدى. اَرْ يُرْكَانْجُو سَرْلَنْدِي

II 358

ər yərgənqü sarlandï — ئادەم پايتىما ئورىدى. يېپ يىغاچ قا سَرْلَنْدِي// *yïp yïoqaqķa sarlandï* — ئارغامچا دەرەخكە ئورالدى. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز (سَرْلَنُورْ - سَرْلَنْمَاقْ *sarlanur - sarlanmaķ*).

سرلَنْدِي sarlandï ھازىرلاندى. اَرْ ايشْقا سَرْلَنْدِي *ər ïxķa sarlandï* — ئادەم ئىشقا ھازىرلاندى.

سِرْلَنْدِي sïrlandï سىرلاندى. اَياقْ سِرْلَنْدِي *ayaķ sïrlandï* — ئاياق سىرلاندى، يەنى ئاياقنىڭ ئۈستىگە نەقىشلەش ئۈچۈن سىر سۈرتۈلدى (سِرْلَنُورْ - سِرْلَنْماقْ *sïrlanur - sïrlanmaķ*).

سُزْلَنْدِي sözləndi سۆزلىۋالدى. اُلْ سُوزِنْ مَنكا سُزْلَنْدِي *ol sözin maŋa sözləndi* — ئۇ سۆزىنى ماڭا سۆزلىۋالدى، يەزى سۆزلىرىنى ئاشكارا قىلدى (سُوزْلَنُورْ - سُوزْلَنْماكْ *sözlənür - sözlənmək*).

سُزْلُنْدِي süzlündi سۈزۈلدى. سُوقْ سُزْلُنْدِي *suv süzlündi* — سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْلُنُورْ - سُزْلُنْماكْ *süzlünür - süzlünmək*).

سَشْلِنْدِي səxlindi شېشىلدى ~ يېشىلدى، بوشاندى. اَتْ سَشْلِنْدِي *at səxlindi* — ئات يېشىلدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (سَشْلِنُورْ - سَشْلِنْماكْ *səxlinür - səxlinmək*).// II 359 389

سُۋْلَنْدِي suvlandï سۇلاندى، سۇلۇق بولدى. سُۋْلَنْدِي نانْكْ *suvlandï nəŋ* — نەرسە سۇلاندى. مەسىلەن: مېۋىنىڭ سۇيى كۆپەيگەنلىكتىن يۇمشىغىنىغا، يارىنىڭ سېرىقسۇ يىغىلىپ شەلۋەرىگىنىگە ئوخشاش (سُۋْلَنُورْ - سُۋْلَنْماقْ *suvlanur - suvlanmaķ*). اَنِكْ كُوزِي سُۋْلَنْدِي *anïŋ közi suvlandï* — ئۇنىڭ كۆزى سۇلاندى (ياشاڭغىرىدى).

سَقْلَنْدِي saķlandï ساقلاندى. اُلْ مَنْدِنْ سَقْلَنْدِي *ol məndin saķlandï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى (سَقْلَنُورْ - سَقْلَنْماقْ *saķlanur - saķlanmaķ*).

سُقْلُنْدِي suķlundï سۇقۇلدى، كىردى، تىقىلدى. اَنِكْ اَذاقِي اُوتْكا سُقْلُنْدِي *anïŋ aźaķï ətkə suķlundï* — ئۇنىڭ ئايىغى ئورەككە تىقىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە كىرىپ بېكىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقْلُنُورْ - سُقْلُنْماقْ *suķlunur - suķlunmaķ*).

سُكْلُنْدِي soglündi قورۇلدى، كاۋاپ قىلىندى؛ كاۋاپ قىلىۋالدى. اَتْ سُكْلُنْدِي *at soglündi* — ئەت (گۆش) كاۋاپ قىلىندى. اُلْ اُزنكا اَتْ سُكْلُنْدِي *ol oziŋə at/soglündi* — ئۇ ئۆزىگە گۆش كاۋاپ قىلىۋالدى (سُكْلُنُورْ - سُكْلُنْماكْ *soglünür - soglünmək*). 360 II

سَتْلَنْدِي satlandï جۇرئەت قىلدى، پېتىندى. اُلْ بُو ايشْقا سَتْلَنْدِي[1] *ol bu ixqa satlandï* — ئۇ بۇ ئىشقا جۇرئەت قىلدى. چىگىلچە (سَتْلَنُورْ - سَتْلَنْماقْ *satlanur - satlanmaq*).

قَرْتَنْدِي q̣artandï ئېغىز ئالدۇردى، داۋالدى. اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْدِي *ər q̣artïn q̣artandï* — ئادەم ياريىسىنى (چاقىسىنى) ئېغىز ئالدۇردى، يەنى داۋالدى. «ئۆز ياراڭنى داۋالا» دېگەن مەنىدە «اُوزْ قَرْتِنْكْ قَرْتَنْ *oz q̣artïŋ q̣artan*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن «ھەددىڭدىن ئاشما» دېگەن مەنە چىقىدۇ (قَرْتَنُورْ - قَرْتَنْماقْ *q̣artanur - q̣artanmaq*). 361 II

قُرْتَنْدِي q̣urtandï تاتىلاندى، قاشلاندى. كُنْكْ قُرْتَنْدِي *küŋ q̣urtandï* — چۆرە (پىت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن) قاشلاندى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قوينىڭ قۇرتىنى ئادالاش» دېگەن سۆزدىن كەلگەن (قُرْتَنُورْ - قُرْتَنْماقْ *q̣urtanur - q̣urtanmaq*).

قَقْدُنْدِي q̣avdundï قوۋدانىدى، كۆيۈندى. اَرْ اُغْلِنكا قَقْدُنْدِي *ər oqlïŋa q̣avdundï* — ئادەم ئوغلىغا كۆيۈندى، ئۇنى دۇچ كەلگەن پېشكەللىكلەردىن ساقلاش ئۈچۈن چارە ئىزدىدى (قَقْدُنُورْ - قَقْدُنْماقْ *q̣avdïnur - q̣avdïnmaq*)[2].

قَتْرُنْدِي q̣atrundï قېتىۋالدى، توختىۋالدى، يېنىۋالدى. كُلارْ اَرْ قَتْرُنْدِي *külər ər q̣atrundï* — كۈلۈۋاتقان ئادەم قېتىۋالدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قېتىۋالماق، يەنى بىر ئىشتا قاتتىق تۇرۇۋالماق»دۇر. اُلْ مَنكا يَرْماقْ بِيرُرْ

---

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى يازما نۇسخىدا يېزىلغانىدەك «اِخْتَرا» ئەمەس، «اِجْتَرا — جۇرئەت قىلماق» بولۇشى كېرەك، دەپ كەڭ ئىزاھ بەرگەن. بىزمۇ بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق. چۈنكى، بۇ پېئىلنىڭ تومۇرى «شَتْ *xat*» (يازما نۇسخا 161 - بەت) بولۇپ، جۇرئەت مەنىسىدە كەلگەن، چىگىل شېۋىسىدە «سَتْ *sat*» دەپ ئېيتىلسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزىدىكى «د - *d*» ھەرپىگە ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

ئۇ ماڭا يارماق — *ol maŋa yarmaq, bərür ərkən ḳatrundï* — اَرْكَانْ قَتْرُنْدِي
بېرىۋاتقاندىدى، يېنىۋالدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتْرُنُورْ - قَتْرُنْماقْ II 362
ḳatrunur - ḳatrunmaḳ).

قَذْرَنْدِي *ḳ,ażrandï* قېيىدىدى، قاتتىق تەگدى، كۆپتى. بَكْ اَنكَارْ قَذْرَنْدِي
bəg aŋar ḳażrandï —//بەگ ئۇنىڭغا قېيىدىدى، يەنى ئۇنىڭغا قاتتىق مۇئامىلىدە 390
بولدى (قَذْرَنُورْ - قَذْرَنْماقْ *ḳadranur - ḳadranmaḳ*).

قُرْشَنْدِي *ḳ,urxandï* قۇر باغلىدى. اَرْ قُورِنْ قُرْشَنْدِي *ər ḳurïn ḳurxandï* — ئادەم
قۇرىنى باغلىدى (قُرْشَنُورْ - قُرْشَنْماقْ *ḳurxanur - ḳurxanmaḳ*).

قَرْغَنْدِي *ḳ,aroqandï* قارغىدى. اَرْ اُوزِنْ قَرْغَنْدِي *ər özin ḳaroqandï* — ئادەم (ئۆزى دۇچ
كەلگەن بىر پۇشايمانلىق سەۋەبىدىن) ئۆزىنى قارغىدى (قَرْغَنُورْ - قَرْغَنْماقْ
ḳaroqanur - ḳaroqanmaḳ).

قَزْغَنْدِي *ḳ,azoqandï* قازاندى، ئىگە بولدى. اَرْ تَوارْ قَزْغَنْدِي *ər tawar ḳazoqandï* —
ئادەم تاۋار قازاندى، مالغا ئىگە بولدى (قَزْغَنُورْ - تَزْغَنْماقْ
ḳazoqanur - ḳazoqanmaḳ). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَقْمَسْ بُدُنْ سَقُكْ سُزْ	*bakmas bodun səvüksüz*
يُدْقِي يُذِي سَرَنْقا//	*burḳï[1] yüzi saranḳa*
قَزْغَنْ اُلِجْ تُزُنْلُكْ	*ḳazoqan olïq tüzünlük* II 363
قَلْسُنْ جَقِنْك يَرِنْقا	*ḳalsun qavïŋ yarïnḳa*

[خەلق سۆيكۈمسىز -
تۈرتۈك چىراي، بېخىلغا قارىمايدۇ،
ئوغۇلچىقىم! تۈزۈتلۈك بولغىن،
داڭقىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: خەلق يارامسىز، تۈرتۈك چىراي، بېخىل ئادەمگە قارىمايدۇ. ئوغلۇم، تۈزۈتلۈك، مۇلايىم بولغىن، نامىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُدْقِي» شەكلىدە يېزىلغان، بىز مەنىسىگە ئاساسەن «*burḳï*» دەپ ئالدۇق.

قِسْغَنْدِي kˌïsoqandï قىزغاندى، قىسىندى، پىخسىقلىق قىلدى. اَرْ تَقْارِنْ قِسْغَنْدِي *ər tavarïn kˌïsoqandï* — ئادەم مېلىنى قىزغاندى، يەنى مېلىنى ئىشلىتىشكە كۆزى قىيمىدى. بۇ سۆز باشقا نەرسىلەرنى قىزغىنىشىقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (قِسْغَنُورْ - قِسْغَنْماقْ *kˌïsoqanur - kˌïsoqanmaq*). // 364 II

قَرْقَنْدِي kˌarvandï ئاختۇردى، ئىزدەندى. اُلْ يَنْجِقْ اِجْرا يَرْماقْ قَرْقَنْدِي *ol yanqïk iqrə yarmaq kˌarvandï* — ئۇ يانچۇق ئىچىدىن يارماق (پۇل) ئاختۇردى. ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى يانداۋرمىلاپ ئىزدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْقَنُورْ - قَرْقَنْماقْ *kˌarvanur - kˌarvanmaq*).

قُرْقُنْدِي kˌorkˌundï قورقۇندى، قورقۇمسىرىدى، خەۋپسىرىدى. اَرْ ايْشِدِنْ قُرْقُنْدِي *ər ïxdïn kˌorkˌundï* — ئادەم ئىشتىن خەۋپسىرىدى (قُرْقُنُورْ - قُرْقُنْماقْ *kˌorkˌunur - kˌorkˌunmaq*).

قُرْلَنْدِي kˌorlandï ئۇۋۇلاندى، قورۇنۇپ كەتتى، ئېچىندى؛ ئېچىدى. اَرْ تَقارِنكا قُرْلَنْدِي *ər tavarïŋa kˌorlandï* — ئادەم مېلىغا ئۇۋۇلاندى، يەنى مېلىنىڭ قولدىن چىقىپ كەتكىنىگە ئېچىندى ۋە بۇنى زىيان ھېسابلىدى (قُرْلَنُورْ - قُرْلَنْماقْ *kˌorlanur - kˌorlanmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «و - ۋاۋ» بىلەن «قُورْلَنْدِي *kˌorlandï*» شەكلىدە كېلىدۇ. يُغُرْتْ قُرْلَنْدِي *yoqurt kˌorlandï* — قېتىق ئېچىدى.

قِرْلَنْدِي kˌïrlandï قىرلاشتى. يِيرْ قِرْلَنْدِي *yər kˌïrlandï* — // يەر قىرلاشتى، يەنى يەر بۇدۇر - چوقۇر بولۇپ كەتتى (قِرْلَنُورْ - قِرْلَنْماقْ *kˌïrlanur - kˌïrlanmaq*). 365 II

قِزْلَنْدِي kˌïzlandï قىممەت كۆردى، قىممەت سانىدى. اُلْ بُو اَتِغْ قِزْلَنْدِي *ol bu atïq kˌïzlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كۆردى. باشقا نەرسىنى قىممەت كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِزْلَنْدِي kˌïzlandï قىز قىلىۋالدى. اُلْ اَنِ قِزْلَنْدِي *ol anï kˌïzlandï* — ئۇ ئۇنى قىز قىلىۋالدى (قِزْلَنُورْ - قِزْلَنْماقْ *kˌïzlanur - kˌïzlanmaq*).

قَزْلِنْدِي kˌazlïndï قېزىلدى. يِيرْ قَزْلِنْدِي *yər kˌazlïndï* — يەر قېزىلدى (قَزْلِنُورْ - قَزْلِنْماقْ *kˌazlïnur - kˌazlïnmaq*) // 391

قِسْلِنْدِي kˌïslïndï قىسىلدى. قِسْلِنْدِي نانْكْ *kïslïndï nəŋ*— نەرسە قىسىلدى، يەنى نەرسە خۇددى ئۆزەڭگىنىڭ قېيىشى ئارىسىدا ياكى پۇت بوسۇغا بىلەن ئىشىك ئارىسىدا قىسىلىپ قالغاندەك، ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلدى (قِسْلِنُورْ - قِسْلِنْماقْ *kïslïnur - kïslïnmaq*).

قُشْلُنْدِي kˌoxlundï قوشلاندى، قوش بولدى؛ قوشۇلدى. ايكِي نانْكْ قُشْلُنْدِي *iki nəŋ kˌoxlundï* — ئىككى نەرسە//قوشۇلدى، يەنى ئىككى قوي يانمۇيان كېلىپ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك ياكى ئىككى ئاتلىق يانمۇيان كېلىپ ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك بىر ـ بىرىگە قوشۇلدى (قُشْلُنُورْ - قُشْلُنْماقْ *kˌoxlunur - kˌoxlunmaq*). II 366

قُشْلَنْدِي kˌoxlandï قوش قىلىۋالدى، ياندۇالدى. اَرْ اُزِنكا اَتْ قُشْلَنْدِي *ər öziŋə at kˌoxlandï* — ئادەم ئۆزىگە (يەنە بىر) ئات ياندۇالدى (قُشْلَنُورْ - قُشْلَنْماقْ *kˌoxlanur - kˌoxlanmaq*).

قَقْلَنْدِي kˌakˌlandï قاقلاندى، قاق قىلىندى، قۇرۇتۇلدى. اَتْ قَقْلَنْدِي *at kˌakˌlandï* — گۆش قاقلاندى، قاق قىلىندى.

قَقْلَنْدِي kˌakˌlandï يىغىلدى، توپلاندى. سُوڤْ قَقْلَنْدِي *suv kˌakˌlandï* — سۇ قاققا يىغىلدى (قَقْلَنُورْ - قَقْلَنْماقْ *kˌakˌlanur - kˌakˌlanmaq*).

كَفْشَنْدِي kəvxəndi كۆشەندى، كۆشىدى. تَقَى كَفْشَنْدِي *təvə kəvxəndi* — تۆگە كۆشەندى (كَفْشَنُورْ - كَفْشَنْماكْ *kəvxənur - kəvxənmək*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُجْلَنْدِي küqləndi كۇچلەندى. اَرْ كُجْلَنْدِي *ər küqləndi* —//ئادەم كۇچلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجْلَنُورْ - كُجْلَنْماكْ *küqlənür - kˌüqlənmək*). II 367

كُرْلَنْدِي kürləndi گۈلدۈرلىدى، گۈرۈلدىدى. كُوكْ كُرْلَنْدِي *kək kˌürləndi* — ھاۋا گۈلدۈرلىدى (كُرْلَنُورْ - كُرْلَنْماكْ *kürlənür - kürlənmək*)[1].

كِرْلَنْدِي kirləndi كىرلەندى ~ كىرلەشتى؛ چاپاقلاشتى. تُونْ كِرْلَنْدِي *ton kirləndi* — تون كىرلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرْلَنُورْ - كِرْلَنْماكْ *kirlənür - kirlənmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

كُوزْ كِرْلَنْدِي *köz kirləndi* — كوز چاپاقلاشتى.

كَزْلَنْدِي kəzləndi گەزلەندى، گەز باغلىدى. اُقْ كَزْلَنْدِي *ok kəzləndi* — ئوق گەزلەندى، يەنى ئوقنىڭ قۇيرۇقىغا گەز چىقىرىلدى. اَشِجْ كَزْلَنْدِي *aʒiq kəzləndi* — قازان گەز باغلىدى (كَزْلَنُورْ - كَزْلَنْماكْ *kəzlənür - kəzlənmək*).

كِزْلَنْدِي kizləndi يوشۇرۇۋالدى. اُلْ تَقارِنْ كِزْلَنْدِي *ol tavarïn kizləndi* — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈندى.// مېلىنى ئۆزى يوشۇرۇۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ 368 II (كِزْلَنُورْ - كِزْلَنْماكْ *kizlənür - kizlənmək*).

كَسْلِنْدِي kəslindi كېسىلدى، كەسىلەندى. كَسْلِنْدِي نانْكْ *kəslindi nəŋ* — نەرسە كەسىلەندى (كَسْلِنُورْ - كَسْلِنْماكْ *kəslinür - kəslinmək*).

كُكْلَنْدِي kökləndi كۆكلەندى؛ كۆكلىدى، راۋاج تاپتى. اَذَرْ كُكْلَنْدِي *əʒər kökləndi* — ئېگەر كۆكلەندى. اَرْ كُكْلَنْدِي *ər kökləndi* — ئادەم كۆكلىدى. بېيىسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ *köklənür - köklənmək*).

كُكْلَنْدِي kökləndi كۆكلەندى، كۆك چۈشتى. يُوزِي اَنِكْ كُكْلَنْدِي *yüzi anïŋ kökləndi* — ئۇنىڭ يۈزى كۆكلەندى، يۈزىگە كۆك چۈشتى.

كُكْلَنْدِي kügləndi كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ كُكْلَنْدِي *ər kügləndi* — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ *küglənür - küglənmək*).// 392

بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُوكْلَنْدِي *kügləndi*»دۇر.// 369 II

كَمْلَنْدِي kəmləndi ئاغرىدى، كېسەل بولدى. اَتْ كَمْلَنْدِي *at kəmləndi* — ئات ئاغرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز ئەسلىدە ئاتقىلا قوللىنىلىدۇ (كَمْلَنُورْ - كَمْلَنْماكْ *kəmlənür - kəmlənmək*)

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك مەنىدە يۈرىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *uraqut bəglәndi* — خوتۇن خوجايىنلىق بولدى،

یەنی ئەرلىك بولدى»، «اَرْ اَنِ قِزْلَنْـــدِ ər anï kïzlandï — ئادەم ئۇنى قىز قىلىۋالدى، يەنى ئۇنى قىز قىلىۋېلىپ، قىزلىق بولدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچـى، ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىللىق رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَتْلَنْـــدِ ər atlandï — ئادەم ئاتلاندى، ئاتقا مىندى»، «اَتْ تَرْلَنْدِ at tərləndi — ئات تەرلىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئۈچىنچـــــى، ئىـــش ـ ھەرىكـــەتنى ئىشلەشـــنى ئىشلىگـــۈچى ئۆزىلا ئۈستىگە ئالغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوزِنكا يَمِـــشْ اَقْدِنْـــدِ ər özinə yəmix əvdindi — ئادەم ئۆزىگە يېمىش تېرىۋالدى»، «اُلْ اُوزِنكا اَتْ سُكْلُنْدِ ol özinə ət səglündi — ئۇ ئۆزىگە//(ئۆزىلا) گۆش كاۋاپ قىلىۋالدى» II 370 دېگەنگە ئوخشاش.

بـــۇ قىســـمدىكى تـــۆت ھەرپلىك ئىســـىم ۋە پـــېئىللار قـــاتتىق تەلەپپـــۇز قىلىنغاندا ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قېلىپ، سەھەپ (ھەرپى ئىللەتسىز) سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْـــدِ ər kartïn kartandï — ئادەم چاقسىنى ئېغىز ئالدۇردى» دېگەندەكىدەك. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىل ئورنىدا كېلىدۇ، ئەسلى «قَرْتـــــادِ kartadï »دۇر. شۇنىڭدەك «اَرْ كُكْلَنْـــــدِ ər küglədi — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «كُـــوكْلادِ küglədi»دۇر. «قُرْ قُرْشَنْدِ qur qurxandï — قۇر باغلىدى، بەلباغ باغلىدى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُورْشادِ qurxadï »دۇر.

تۆتىنچى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچبىرىنى بىلدۈرمەي، پېئىلنىڭ ئۆز مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «تَقَى كَقْشَـــنْدِ təvə kəvxəndi — تۆگە كۆشىدى». «اَرْ تُرْقُنْـــــدِ ər turqundï — ئادەم (بىر ئىشنى قىلىشتىن) ھېيىقتى»، «جِغْرِ تَزْكِنْدِ qïqrï təzgindi — چىغرىق ئايلاندى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 393

قائىدە

بۇ قىسىمدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

371 II مەسىلەن: // «مَنِ تُذْغُرْ *məni tożoqur* — مېنى تويدۇر»، «اَتْ سُقْغَرْ *at suvoqar* — ئات سۇغار»، «مَنِ اُذْغُرْ *məni ożoqur* — مېنى ئويغات» دېگەنگە ئوخشاش. «ر – *r*» بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللار قىسىمدا ئىككى ئىشلىگۈچىدىن ھەربىرىدە ئۆتىمىكتىغا ئۆتىمىلۈك پېئىل ياساش ئۈچۈن، «ر – *r*» دىن كېيىن بىر «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. بۇلار «د – *d*» غا قوشۇلۇش بىلەن «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ، قوش (تەشدىتلىك) «ت – *t*» ھەرپى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتِنْ سُقْغَرْتّي *ol atïn suvoqartti* — ئۇ (بىركىمگە) ئېتىنى سۇغارتتى». بۇ يەردە ئىككى ساكىن بىللە كەلگەن. «مَنْ اَنِي تُذْغُرْتُّمْ *mən anï tożoqurttum* — مەن ئۇنى تويدۇرتتۇم». بۇنى چۈشىنىۋال.

بۇ قىسىمدىكى سۈپەت تۈركىلەردە «سُقْغَرْغُوجي *suvoqaroquqï*»، «تُذْغُرْغُوجي *tożoquroquqï*» بولۇپ كەلسە، ئوغۇزلاردا «تُذْغُرْدَجي *tożoqurdaqï*»، «سُقْغَرْدَجي *suvoqardaqï*» بولۇپ كېلىدۇ.

ئىش ـ ھەربىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت پۈتۈن تۈركىلەردە ئوخشاش، يەنى تەركىبىدە «ق – *k*» ۋە «غ – *o*» ھەرپلىرى كەلگەن ھەم قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُذْغُرْغانْ *ożoquroqan* — (دائىم) // ئويغىتىدىغان»، 372 II «تُذْغُرْغانْ *tożoquroqan* — (دائىم) تويدۇرىدىغان»؛ تەركىبىدە «ك – *k* ، *g*» كەلگەن سۆزلەردە «كُلْسِرْكانْ اَرْ *külsirgan ər* — كۈلۈمسىرەپلا تۇرىدىغان ئادەم» شەكىلدە كېلىدۇ. شۇنىڭدەك تۆگىگە قارىتا «كَفْشَنْكانْ تَفَي *kəvxəngən təvə* — كۆشەپلا تۇرىدىغان تۆگە» دېيىلىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئۇ شۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَتْ سُقْغَرْ غُلُقْ اَرْدي

ol at suvoqaroquluk ərdi — ئۇ ئات سۇغارغۇلۇق ئىدى، ئۇ ئات سۇغىرىشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ اَنِ تُذْغُرْغُلُقْ اَرْدِ *ol anï tożoquroquluk ərdi* — ئۇ ئۇنى توپدۇرغۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى توپدۇرۇشى كېرەك ئىدى» شەكلىدە بولىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىشنى ئارزۇ قىلىش ۋە ئۇنىڭغا جەزم قىلىش مەنىسىدە كەلگەن سۈپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِغْسَاقْ اَرْدِ *ol at suvoqarïoqsak ərdi* — ئۇنىڭ ئات سۇغارغۇسى كەلدى، ئات سۇغارماقچى بولدى»، «اُلْ اَنِ سُقْدِنْ كَجْرُشْسَاكْ اَرْدِ *ol anï suvdïn kəqrüxsək ərdi* — ئۇنىڭ ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزۈشكۈسى//كەلدى، ئۇ ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزۈشمەكچى II 373
بولدى». ئەمما بۇ بابتا بۇنداق شەكىل ئاز قوللىنىلىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى ياكى//ئۇ 394
ئىشنى قىلىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِغْلِي اَرْدِ *ol at suvoqarïoqlï ərdi* — ئۇ ئات سۇغىرىقلىق ئىدى، ئۇ ئاتنى سۇغىرىپ بولغانىدى»، «اُلْ اَنِ تُذْغُرُغْلِي اُلْ *ol anï tożoquruoqlï ol* — ئۇ ئۇنى تويغۇزۇقلۇق، ئۇ ئۇنى تويغۇزۇپ بولغان». سۆز مۇشۇ مەنىدە كەلگەندە، ئاخىرقى ھەرپى ھەرىكىلىك بولىدۇ.

سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) مۇنداق بولىدۇ: «اُذْغُرْمِشْ اُلْ[1] *ożoqurmïx ər* — ئويغىتىلغان ئادەم»، «تُذْغُرْمِشْ *tożoqurmïx* — تويغۇزۇلغان». سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك بىر تەرزدە كېلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// II 374

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُلْ» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «اَرْ *ər*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك
فَعَلَعْلدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سَلِمْلَشْـــدِي salïmlaxdï جېدەللەشتى، تاكاللاشتى. اَنـــكْ بِـــرْلا سَلِمْلَشْـــدِي *anïŋ birlə salïmlaxdï* — ئۇنىڭ بىلەن جېدەللەشتى (سَلِمْلَشُورْ - سَلِمْلَشْـــماقْ *salïmlaxur - salïmlaxmaq*).

قُنُقْلَشْـــــدِي qonuqlaxdï مېھمـــان قىلىشـــتى. اُلارْ اِكّـــــي قُنُقْلَشْـــــدِي *olar ikki qonuqlaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) مېھمان قىلىشىتى (قُنُقْلَشُورْ - قُنُقْلَشْماقْ *qonuqlaxur - qonuqlaxmaq*).

بۇ خىل پېئىللارنىڭ ئالدىنقىسى («سَلِمْلَشْـــماقْ») دىن باشقىسى تۈپ پېئىل ئەمەس، لېكىن ئۇچ ھەرپلىك/ئىسىملاردىن قىماردا تىكىش (دو چىقىش) مەنىسىنى بېرىدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ. «اَنـــكْ بِـــرْلا اُيْنـــادِي يَرِقْلَشُـــو *anïŋ birlə oynadï yarïqlaxu* — ئۇنىڭ بىلەن ساۋۇت تىكىشىپ ئويناندى، كىم ئۇتسا (ساۋۇتنى) شۇ ئالىدۇ». بۇ پېئىل بەسلىشىش ياكى بىر - بىرىگە ئۇيغۇنلىشىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. «اُلارْ اِكّي قُنُقْلَشْدِي *olar ikki qonuqlaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) مېھمان قىلىشىتى». مۇشۇنداق مەنىنى بىلدۇرۇشتە ئۇچ ھەرپ، تۆت ھەرپ ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن سۆزلەر مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ياسىلىدۇ.

بَرِمْسِنْدِي barïmsïndï بارىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ اَقْكا بَرِمْسِنْدِي *ol əvgə barïmsïndï* — ئۇ ئۆيگە (بارمايدىغان بولسىمۇ) بارىدىغاندەك كۆرۈندى (بَرِمْسِـــنُورْ - بَرِمْسِـــنْماقْ *barïmsïnur - barïmsïnmaq*).

375 II

تَرِمْسِنْدِي tarïmsïndï تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَرِغْ تَرِمْسِنْدِي *ol tarïoq tarïmsïndï* — ئۇ (ئاشلىق تېرىمايدىغان بولسىمۇ) ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى (تَرِمْسِنُورْ - تَرِمْسِنْماقْ *tarïmsïnur - tarïmsïnmaq*).

كَلِمْسِنْدِي kəlimsindi كېلىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ بَرُو//كَلِمْسِنْدِي *ol bərü kəlimsindi* — ئۇ بېرى كېلىدىغاندەك كۆرۈندى (كَلِمْسِنُورْ - كَلِمْسِنْماكْ *kəlimsinür - kəlimsinmək*). II 376 395 //

كُلُمْسِنْدِي külümsindi كۈلگەندەك كۆرۈندى. اَرْ كُلُمْسِنْدِي *ər külümsindi* — ئادەم كۈلگەندەك كۆرۈندى، يەنى ئۆزىنى كۈلگەن قىلىپ كۆرسەتتى (كُلُمْسِنُورْ - كُلُمْسِنْماكْ *külümsinür - külümsinmək*).

بۇ پېئىللار ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئىدى. يىلتىزغا «مْسِن *msïn//msin*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن بەش ھەرپلىككە ئايلاندى. بۇ قوشۇمچە ئاشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇچ ھەرپتىن، تۆت ھەرپتىن، بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللارغىمۇ قوشۇلىدۇ. بۇ پېئىل ئەرەبچىدىكى «تَفَاعُلْ *təfaul*» ۋەزنىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «تَغَافَلَ الرَّجُلْ — ئادەم (مەلۇم ئىشتىن) خەۋىرى بولسىمۇ، ئۆزىنى خەۋىرى يوقتەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «تَضَاحَكَ — ئۇ ئەمەلدە كۈلمىگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مەنە ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: ئەسلىي سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى فەتھىلىك بولسا فەتھىلىك، زەممىلىك بولسا زەممىلىك، كەسرىلىك بولسا كەسرىلىك پېتىچە قېلىۋېرىدۇ. فەتھىلىك كەلگىنىگە//مىسال: «اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ تِلَمْسِنْدِي *ol andïn nəŋ tiləmsindi* — ئۇ ئۇنىڭدىن بىر نەرسە تىلەۋاتقاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ بِجاكْ بِلَمْسِنْدِي *ol piqək biləmsindi* — ئۇ پىچاق (بىلىمىگەن بولسىمۇ) بىلەۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «تِيلا *tilə* — تىلە»، «بِيلا *bilə* — بىلە» بولۇپ، «ل – *l*» ھەرپى ئەسلىدە فەتھىلىك ئىدى، ئۆز پېتىچە قېلىۋەردى. زەممىلىك كەلگىنىگە مىسال: «اُلْ مَنكا تَلِمْ كُلُمْسِنْدِي *ol maŋa təlim külümsindi* — ئۇ ماڭا كۆپ كۈلىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ يُقارُو تُرُمْسِنْدِي *ol yoqaru turumsïndï* — ئۇ (قوپمىغان بولسىمۇ) قوپۇۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كُلْ *kül* — كۈل»،

II 377

«تُـــــرْ *tur* — تـوُر، قـوپ» بولـوُپ، «ل – *l*» ۋە «ر – *r*» ھەرپـلـىرى ئەسـلـىدە ساكـىنـلـىق ئىدى. مۇشۇ مەنـىنى ئىپـادىلەش ئۈچـۈن زەممـىلـىك قـىلـىنـدى. چۈنكى، بۇ سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ھەرپلىرى زەممىلىك بولغاچقا شۇنىڭغا ماسلاشتى.

پـەقەت ئىككى ھەرپـتـىن تۈزۈلگـەن پـېئـىللاردىلا بـىرىنچـى ھـەرپ فـەتھـىلـىك كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ، فەتھىلىك كەلگەن بىرىنچى ھەرپكە ماسلاشتۇرۇلمايدۇ. مەسىلەن:«اُلْ اَقْكا بَرِمْسِنْدِي *ol əvgə barïmsïndï* — ئۇ ئۆيگە
378 II باردىغاندەك كۆرۈندى»، «اَرْ// سُقْقا قَرِمْسِنْدِي *ər suvqa qarïmsïndï* — ئادەم سۇغا
396 قاقاۋاتقانـدەك كۆرۈنـدى»//يـەنى بوغـۇزىغا سـۇ تـوُرۇپ قالغانـدەك كۆرۈنـدى». يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ پېئىللارنىڭ يىلتىزىدىكى ئىككىنچى ھەرپ فەتھىلىك قىلىنمىدى.

ئىككى ھەرپـتـىن تۈزۈلگـەن پـېئـىللارنىڭ ئاۋۋالقى ھەرپى كەسرىلىك بولسا، كەسرىلىك پېتى قالىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكا كِرِمْسِنْدِي *ol əvgə kirimsindi* — ئۇ ئۆيگە كىرىدىغانـدەك كۆرۈنـدى»، «اُلْ يَرْماقْ تِرِمْسِنْدِي *ol yarmaq tərimsindi* — ئۇ پۇل (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تېرىدىغاندەك كۆرۈندى».

بـۇ قوشـۇمچـىدىكى «م – *m*» ھەرپى ھەمـىشـە ساكـىنـلـىق، «س – *s*» ھەرپى ھەمـىشە كەسرىلىك، «ن – *n*» ھەرپى ساكـىنـلـىق بولىدۇ. ھەرىكىلەرنىڭ ھەممىسى قوشۇمچىنىڭ ئالدىدىكى ھەرپكە باغلىق بولىدۇ. مەن بۇ توغرىدا ئىككى ھەرپلىك پېئىللار بابىدا ئېيتتىم.

ئـۇچ ھـەرپلـىـك پېئـىلـىلارغا كـەلسەك: « اُلْ اَنـــــــىِ قَجْرُمْسِـــــــنْدِي *ol anï qaqrumsïndï* — ئـۇ ئـۇنى (قاچـۇرمـىغان بولسـمۇ) قاچۇرىدىغانـدەك كۆرۈنـدى»، «اُلْ اَنِكْ يازُقِنْ كَجْرُمْسِـــنْدِي *ol anïŋ yazuqïn qaqrümsïndï* — ئۇ
379 II ئۇنىڭ گۇناھىنى (ئەمەلىيەتتە كەچۈرمىگەن بولسىمۇ)//كەچۈرگەن بولـوُپ كۆرۈنـدى». بۇ يەردە «ر – *r*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن. چۈنكى، بۇ قىسمىدا «قَجُرْ *qaqur*» سۆزىدىكى «ج – *q*» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى (زەممە) «ر – *r*» ھەرپىگە يۆتكىلىپ، «ج – *q*» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنغان. ئۇچ ھەرپلىكلەردە سۆزنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى ئاخىرقى ھەرپىگە يېقىن بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىلىدۇ. تۆت ھەرپلىكلەرگە مىسال: «اَرْ اَتْ سُقْغَرِمْسِنْدِي *ər at suvqarïmsïndï* — ئادەم ئات

سۇغىرىۋاتقان بولۇپ كۆرۈندى». بۇنىڭدا «غ – oq» ھەرپى فەتھىلىك بولغاچقا، «ر – r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىندى، چۈنكى فەتھە بىلەن كەسرە خۇددى ئىككى ھەرپلىكلەردە قارىمۇ قارشى بولمىغىنىدەك، بۇ يەردىمۇ قارىمۇ قارشى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بَرِمْسِنْدِ barïmsïndï — بارىدىغانىدەك كۆرۈندى»، شۇنىڭدەك «تىلەيدىغاندەك كۆرۈندى» سۆزى «تِلَمْسِنْدِ tilimsindi » دېيىلمەي «تِلَمْسِنْدِ tiləmsindi» دېيىلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك «تِلا tilə — تىلە»[1] دۇر. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يەنى «ا – ئەلىف» قىسقارتىلغان. چۈنكى، پېئىلغا بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى//بولغان «ا – ئەلىف» تەلەپپۇزدا سىڭىشىپ كېتىدۇ ۋە يېزىقتا ساقلانمايدۇ. ئۇچ ھەرپلىك پېئىل ئىككى ھەرپلىك پېئىلغا ئوخشاپ قالماسلىقى ئۈچۈن «ا – ئەلىف» قىسقارتىلغاندىن كېيىن، «ل – l» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىش تۇغرا بولمايدۇ. مەسىلەن:// «يَرِنْدَقْ تِلْمِسِنْدِ yarïndaq tilimsindi — تاسما تىلىدىغاندەك كۆرۈندى، ئۆزىنى تاسما تىلىدىغاندەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «بجاكْ بِلَمْسِنْدِ piqək biləmsindi — پىچاق بىلەيدىغاندەك كۆرۈندى» سۆزلىرىدىكى «ل – l» ھەرپى كەسرىلىك قىلىنسا، «ئىشنى بىلىدىغاندەك كۆرۈندى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ايشْ بِلْمِسِنْدِ ix bilimsindi» دېگەندىكى «بِلْمِسِنْدِ bilimsindi »گە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ سۆز ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن، ئالدىنقىلىرى ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلگەن. يۇقىرىدا، ئۈچ ھەرپلىكلەر توغرىسىدىكى قائىدىدە، «قَجُرْ kaqur »، «كَجُرْ kəqür » دېگەن پېئىللاردىكى ئوتتۇرانچى ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىۋېتىلىدۇ، دېگەنىدۇق. بۇ قىسمىدا «ج – q» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ «قَجْرُمْسِنْدِ kaqrumsïndï — قاچۇرىدىغاندەك كۆرۈندى» دېسەك، بۇ سۆزدىكى «ج – q» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى ئۇنىڭدىن كېيىنكى «ر – r» ھەرپىگە كۆچۈرۈلگەن بولىدۇ. فەتھە كەسرە بىلەن زىت بولمىغىنى ئۈچۈن ئۆز پېتىچە قېلىۋەرگەن. زەممە كەسرىگە زىت بولغىنى ئۈچۈن//«ر – r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىنمىغان. مەسىلەن: «اُلْ اَنِ تُذْغُرُمْسِنْدِ ol anï tożoqurumsïndï — ئۇ ئۇنى

II 380

397

II 381

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە ئۈچ ھەرپلىك قىلىپ يېزىلىپ قالغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 396 - بەتتە «تِلا» شەكلىدە تۆت ھەرپلىك قىلىپ يېزىلغان.

تويغۇزىدىغانىدەك كۆرۈنىدى». مەن سۆزلەپ ئۆتكەن بۇ قائىدىلەر پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكى ھەممە پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھېچقايسىسى بۇ قائىدىدىن چىقىپ كەتمەيدۇ.

بۇ بابتا بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللاردىن مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بىرلا پېئىل بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ «اُلْ مَنكا يَرَمْسِنْدِي *ol maŋa yaramsïndï* — ئۇ ماڭا (ئۆزىنى) ئوبدانچاق قىلىپ كۆرسەتتى، خۇشامەت قىلدى»دۇر (يَرَمْسِنُورْ - يَرَمْسِنْماقْ *yaramsïnur - yaramsïnmaq*).

قِسِرْقَنْدِي *kïsïrkandï* قىزغاندى، قىسىپ تۇتتى. اَرْ تَقَارِنْ قِسِرْقَنْدِي *ər tavarïn kïsïrkandï* — ئادەم مېلىنى قىزغاندى، (سەرپ قىلىۋېتىشتىن ئەنسىرەپ) قىسىپ تۇتتى (قِسِرْقَنُورْ - قِسِرْقَنْماقْ *kïsïrkanur - kïsïrkanmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِلْتِبْ تَرِغْ قُذْمَدِي	*əltip tarïoq kożmadï*
سِجْغانْ تَقِي سِقِرْقانْ//	*sïqoqan takï sïkïrkan*
كِزْلَبْ نالُكْ كُتَرْسَنْ	*kizləp nəlük kütərsən*
اَمْدِي اَنِي قِسِرْقانْ	*əmdi anï kïsïrkan*

382 II

[ئاشلىقنى توشۇپ قويمىدى،
چاشقان بىلەن تۇلۇمچاشقان،
نېمىسىنى يوشۇراتتىڭ،
ئەمدى ئۇنى قىزغان.]

ئۆز بالا - چاقىسىغمۇ پىخسىقلىق قىلغان كىشىگە كىنايە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: يىغقان ئاشلىقىڭنى چاشقان ۋە ھۇدىگەن (تۇلۇمچاشقان) بىر تالمۇ قالدۇرماي توشۇپ بولدى؛ ئەمدى قىسىۋال، ئۇنى بالا - چاقاڭغىمۇ يېدۇرمە.

بُلِتْلَنْدِي bulïtlandï بۇلۇتلاندى. كُوكْ بُلِتْلَنْدِي *kok bulïtlandï* — كۆك (ئاسمان) بۇلۇتلاندى (بُلِتْلَنُورْ - بُلِتْلَنْماقْ *bulïtlanur - bulïtlanmaq*).

II 383 **بَغرْلَنْدي** baoqïrlandï بېغىرده‌ك بولدى، ئۇيۇدى. قانْ // بَغرْلَنْدي *kan baoqïrlandï* — قان بېغىرده‌ك بولدى، تۈگۈر - تۈگۈر بولۇپ ئۇيۇدى. سۈت قېتىق بولۇپ ئۇيۇسمۇ

398 شۇنداق دېيىلىدۇ (بَغرْلَنُورْ - بَغرْلَنْماقْ *baoqïrlanur - baoqïrlanmaq*).//

بُتَقْلَنْدي putaqlandï پۈتاقلاندى، شاخلاندى؛ تارماقلاندى. يِغاج بُتَقْلَنْدي *yïoqaq putaqlandï* — دەرەخ پۈتاقلاندى. سُوقْ بُتَقْلَنْدي *suv putaqlandï* — سۇ تارماقلاندى. بۇنىڭ ئەسلى «بُتَقْ *putaq* — پۈتاق، شاخ» تۈر (بُتَقْلَنُورْ - بُتَقْلَنْماقْ *putaqlanur - putaqlanmaq*).

بَشَقْلَنْدي baxaqlandï باشاقلاندى، باشاق بېكىتىلدى. سُنكُو بَشَقْلَنْدي *süŋü baxaqlandï* — نەيزە باشاقلاندى، نەيزىگە ئۇچ بېكىتىلدى. ئوققا ئۇچ بېكىتىلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشَقْلَنُورْ - بَشَقْلَنْماقْ *baxaqlanur - baxaqlanmaq*).

بَلِقْلَنْدي balïqlandï بېلىقلاندى. كُولْ بَلِقْلَنْدي *kөl balïqlandï* — كۆل بېلىقلاندى. بېلىقلىق بولدى. ئارغۇلار بىر يەر پاتقاق بولسا شۇنداق دەيدۇ. ئۇيغۇرلار بىر يەر

II 384 شەھەرلىك (قەلئەلىك) بولسا شۇنداق دەيدۇ // (بَلِقْلَنُورْ - بَلِقْلَنْماقْ *balïqlanur - balïqlanmaq*).

بِجاكْلَنْدي piqəkləndi پىچاقلاندى، پىچاقلىق بولدى. اَرْ بِجاكْلَنْدي *ər piqəkləndi* — ئادەم پىچاقلىق بولدى (بِجاكْلَنُورْ - بِجاكْلَنْماكْ *piqəklənür - piəqklənmək*).

تُبُتْلَنْدي tübütləndi تۈبۈت بولۇڭدى. اَرْ تُبُتْلَنْدي *ər tübütləndi* — ئادەم تۈبۈت بولۇڭدى، تۈبۈت قىياپىتىگە كىردى. تۈبۈتلەر تۈرك ئېلىگە باشقا جايدىن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشىلەردۇر (تُبُتْلَنُورْ - تُبُتْلَنْماكْ *tübütlənür - tübütlənmək*).

تَتِغْلَنْدي tatïoqlandï تەم كىردى، تاتلىق بولدى. اُزُمْ تَتِغْلَنْدي *üzüm tatïoqlandï* — ئۈزۈم تاتلىق بولدى، ئۈزۈمگە تەم كىردى. ھەرقانداق نەرسىگە تەم كىرسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتِغْلَنُورْ - تَتِغْلَنْماقْ *tatïoqlanur - tatïoqlanmaq*).

تُتُقْلَنْدي tutuqlandï تۇتۇقلۇق بولدى. اُراغُتْ تُتُقْلَنْدي *uraoqut tutuqlandï* — ئايال تۇتۇقلۇق بولدى، ئالدىدا خىزمەت قىلىدىغان ئاغۇات ئاغىسىغا ئىگە بولدى

II 385 (تُتُقْلَنُورْ - تُتُقْلَنْماقْ *tutuqlanur - tutuqlanmaq*).//

تُرُقْلَنْدِي turuḳlandï ئورۇق كۆردى، ئورۇق هېسابلىدى. اُلْ بُو اَتِغْ تُرُقْلَنْدِي *ol bu atïoq turuḳlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى ئورۇق كۆردى. ئاتتىن باشقىسىنى ئورۇق كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُقْلَنُورْ - تُرُقْلَنْماقْ *turuḳlanur - turuḳlanmaḳ*).

تُلُمْلَنْدِي tolumlandï قوراللاندى. اَرْ تُلُمْلَنْدِي *ər tolumlandï* — ئادەم قوراللاندى، قورال - ياراغلىرىنى ئاستى (تُلُمْلَنُورْ - تُلُمْلَنْماقْ *tolumlanur - tolumlanmaḳ*).

جُبُرْلَنْدِي qüpürləndi چۈپۈرلاندى، چۈپۈرلۈق بولدى. اَجْكُو جُبُرْلَنْدِي *əqkü qüpürləndi* — ئۆچكە چۈپۈرلاندى (جُبُرْلَنُورْ - جُبُرْلَنْماكْ *qüpürlənür - qüpürlənməḳ*).

جَبِشْلَنْدِي qəbixləndi چۈشىلەندى، چۈشۈش بولدى. اُغْلاقْ جَبِشْلَنْدِي *oǫlaḳ qəbixləndi* — ئوغلاق چۈشۈش بولدى. ئوغلاق ئالتە ئايلىق بولغاندا چۈشۈش دېيىلىدۇ (جَبِشْلَنُورْ - جَبِشْلَنْماكْ *qəbixlənür - qəbixlənməḳ*).

جَرُقْلَنْدِي qaruḳlandï چورۇقلۇق بولدى. اَرْ جَرُقْلَنْدِي *ər qaruḳlandï* — ئادەم چورۇقلۇق بولدى،//چورۇققا ئىگە بولدى (جَرُقْلَنُورْ - جَرُقْلَنْماقْ 386 II *qaruḳlanur - qaruḳlanmaḳ*).

جَجَكْلَنْدِي qəqəkləndi چېچەكلىدى. يِغَاجْ جَجَكْلَنْدِي *yïoqaq qəqəkləndi* — دەرەخ چېچەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَجَكْلَنُورْ - جَجَكْلَنْماكْ *qəqəklənür - qəqəklənmək*).// 399

سُكُتْلَنْدِي səgütləndi سۆگەتلەندى، سۆگەتلىك بولدى. يِرْ سُكُتْلَنْدِي *yər səgütləndi* — يەر سۆگەتلىك بولدى (سُكُتْلَنُورْ - سُكُتْلَنْماكْ *səgütlənür - səgütlənməḳ*).

سُغُقْلَنْدِي sooquḳlandï سوغۇق كۆردى، سوغۇق هېسابلىدى. اُلْ بُو يِرِكْ سُغُقْلَنْدِي *ol bu yərig sooquḳlandï* — ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ھەرقانداق نەرسىنى سوغۇق كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُغُقْلَنُورْ - سُغُقْلَنْماقْ *sooquḳlanur - sooquḳlanmaḳ*).

سُقِغْلَنْدِي suvïoqlandï سۇيۇق كۆردى، سۇيۇق هېسابلىدى. اُلْ بالِغْ سُقِغْلَنْدِي *ol balïoq suvïoqlandï* — ئۇ بال (ھەسەل)نى سۇيۇق كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقِغْلَنُورْ - سُقِغْلَنْماقْ *suvïoqlanur - suvïoqlanmaḳ*).// 387 II

قَنَتْلَنْدِي ḳanatlandï قاناتلاندى. اَرْ قَنَتْلَنْدِي *ər ḳanatlandï* — ئادەم قاناتلاندى، يەنى ئۇچقۇر ئاتقا ئىگە بولدى، تىلمىگە يېتىدىغان بولدى. قُشْ قَنَتْلَنْدِي

ķux ķanatlandï — قۇش قاناتلاندى، قانات چىقاردى (قَنَتْلَنُورْ - قَنَتْلَنْماقْ *(ķanatlanur - ķanatlanmaķ*.

قِلجْلَنْدِي k,ïlïqlandï قىلچىلاندى، قىلچىلىق بولدى. اَرْ قِلجْلَنْدِي *ər ķïlïqlandï* — ئادەم قىلچىلاندى (قِلجْلَنُورْ - قِلجْلَنْماقْ *(ķïlïqlanur - ķïlïqlanmaķ*.

جَغِرْلَنْدِي qaoqïrlandï شەربەتلىك بولدى، شارابلىق بولدى. اَرْ جَغِرْلَنْدِي *ər qaoqïrlandï* — ئادەم شەربەتلىك بولدى ياكى شارابلىق بولدى (جَغِرْلَنُورْ - جَغِرْلَنْماقْ *(qaoqïrlanur - qaoqïrlanmaķ*.

جِغِرْلَنْدِي qïoqïrlandï چىغىرلاندى، چىغىر يول پەيدا بولدى. يِيرْ جِغِرْلَنْدِي *yər qïoqïrlandï* — يەر چىغىرلاندى، يەردە چىغىر يول پەيدا بولدى (جِغِرْلَنُورْ - جِغِرْلَنْماقْ *(qïoqïrlanur - qïoqïrlanmaķ*.

II 388 قَدِرْلَنْدِي k,ażïrlandï بەتخۇيلاندى، مىجەزى قوپاللاشتى،//زالىملاشتى. اَرْ قَدِرْلَنْدِي *ər ķażïrlandï* — ئادەم قوپاللاشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَدْرِنْدِي *ķadrïndï*» بولۇپ، توغرىسى مۇشۇ (قَدِرْلَنُورْ - قَدِرْلَنْماقْ *(ķażïrlanur - ķażïrlanmaķ*.

قَدِزْلَنْدِي k,ażïzlandï قوۋزاقلاندى. يِغاجْ قَدِزْلَنْدِي *yïoqaq ķażïzlandï* — دەرەخ قوۋزاقلاندى (قَدِزْلَنُورْ - قَدِزْلَنْماقْ *(ķażïzlanur - ķażïzlanmaķ*.

قُدُزْلَنْدِي k,użuzlandï چوكانغا ئۆيلەندى. اَرْ قُدُزْلَنْدِي *ər ķużuzlandï* — ئادەم چوكانغا ئۆيلەندى. ئارغۇچە (قُدُزْلَنُورْ - قُدُزْلَنْماقْ *(ķużuzlanur - ķużuzlanmaķ*.

قِمِزْلَنْدِي k,ïmïzlandï قىمىزلىق بولدى. اَرْ قِمِزْلَنْدِي *ər ķïmïzlandï* — ئادەم قىمىزلىق بولدى. قىمىز — ئېچىتىلغان بايتال سۈتى (قِمِزْلَنُورْ - قِمِزْلَنْماقْ *(ķïmïzlanur - ķïmïzlanmaķ*.

قُغُشْلَنْدِي k,oquxlandï ئۇرغۇپ ئاقتى. سُقْ قُغُشْلَنْدِي *suv ķoquxlandï* — سۇ (نوردىن ئاققاندەك) ئۇرغۇپ ئاقتى (قُغُشْلَنُورْ - قُغُشْلَنْماقْ *(ķoquxlanur - ķoquxlanmaķ*.

II 389 قَمِشْلَنْدِي k,amïxlandï قومۇشلۇق بولدى. يِيرْ قَمِشْلَنْدِي *yər ķamïxlandï* // — يەر قومۇشلۇق بولدى (قَمِشْلَنُورْ - قَمِشْلَنْماقْ *(ķamïxlanur - ķamïxlanmaķ*.

قِذِغْلَنْدِي k,ïżïoqlandï قىرغاقلىق قىلىندى، قىرغاق چىقىرىلدى، جىيەكلەندى. قِذِغْلَنْدِي نانْكْ *nən ķïżïoqlandï* — نەرسە قىرغاقلىق قىلىندى (قِذِغْلَنُورْ - قِذِغْلَنْماقْ *(ķïżïoqlanur - ķïżïoqlanmaķ*.

قَتِغْلَنْدِي qatïoqlandï قاتتىق تىرىشتى. ئار قَتِغْلَـنْدِي *ər qatïoqlandï* — ئادەم قاتتىق تىرىشتى (قَتِغْلَنُورْ - قَتِغْلَنْماقْ *qatïoqlanur - qatïoqlanmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِچِكْدا قَتِغْلَنْسا اُلْغاذُو سَقْنُورْ *kiqikdə qatïoqlansa uloqažu səvnür*

كىچىكىدە قاتتىق تىرىشسا، چوڭ بولغاندا سۆيۈنەر.// 400

قُرُغْلَنْدِي quruoqlandï قۇرۇق كۆردى. اُلْ اُتْماكْنِ قُرُغْلَنْدِي *ol ətməkni quruoqlandï* — ئۇ نانىنى قۇرۇق كۆردى، يېمەدى (قُرُغْلَنُـــورْ - قُرُغْلَنْمـــاقْ *quruoqlanur - quruoqlanmaq*).

قَشُقْلَنْدِي qaxuqlandï قوشۇقلۇق بولدى. ئار قَشُـقْلَنْدِي *ər qaxuqlandï* — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى// (قَشُقْلَنُورْ - قَشُقْلَنْماقْ *qaxuqlanur - qaxuqlanmaq*). 390 II

كَلَبْلَنْدِي kələpləndi كەلەپلەندى. تاغْ كَلَبْلَنْـدِي *taoq kələpləndi* — تاغ كەلەپلەندى، تاغنى كەلەپ ئوتى قاپلىدى.

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار بىر نەچچە خىل مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئار تَرِغْلَنْـــدِي *ər tarïoqlandï* — ئادەم ئېكىنلىك بولدى، ئېكىن ئىگىسى بولدى»، «ئار قَشُـــقْلَنْدِي *ər qaxuqlandï* — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى، قوشۇق ئىگىسى بولدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچىسى، ئۆزىنى بايان قىلىنغان نەرسىلەر قاتارىدا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئار اُغُزْلَنْـــدِي *ər oquzlandï* — ئادەم ئوغۇزلاشتى، ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى»، «ئار جِكِلَّنْـدِي *ər qigilləndi* — ئادەم چىگىللەشتى، چىگىل قىياپىتىگە كىردى» دېگەندەك. بۇ ئەرەبچىدىكى «وَقَيْسُ عَيْلانَ وَمَنْ تَقَيَّسا — قەيسلەر قىياپىتىگە كىردى» دېگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ پۈتۈن پېئىللار ئۇچۇن ئومۇمىي بىر قائىدىدۇر.

ئۈچىنچى، بايان قىلىنغان نەرسە ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا بارلىققا كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «يِغاجْ بُتَقْلَنْدِي *yïoqaq putaqlandï* — دەرەخ پۈتاقلاندى،// پۈتاق چىقاردى»، «يِغـــاجْ يَمِشْـــلَنْدِي *yïoqaq yəmixləndi* — دەرەخ مېۋىلىدى، مېۋىلىك بولدى». 391 II

تـــۆتىنچى، بـــۇ مەنىلـــەرنىڭ ھېچقايسىـــسىنى ئاڭلاتمـــاي، پـــېئىلنىڭ ئـــۆز مەنىسـىنىلا بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «ئَارْ قَتِغْلَنْدِي *ər katïqlandï* — ئادەم قـاتتىق تىرىشتى»، «كِشِي يُمُرْلَنْدِي *kixi yumurlandï* — كىشى توپلاندى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بـۇ پـېئىللارنىڭ ھەممىسى ئـۈچ ھەرپلىك ئىسـىملاردىن ياسـالغان. بـۇ قائىـدە تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن ئارتـۇق ھەرپلىك پېئىللارغىمـۇ تـوغرا كېلىۋېرىدۇ. بۇنى ياخشى چۈشەنسەڭ، بىلىمگە ئىگە بولىسەن.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// II 392

ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى

تُشْغُتْلَنْدِي boxoqtlandï[1] شاگىرتلىق بولدى. ئار تُشْغُتْلَنْدِي *ər boxoqtlandï* — ئادەم شاگىرتلىق بولدى (*boxoqtlanur - boxoqtlanmaq* تُشْغُتْلَنُورْ - تُشْغُتْلَنْماقْ). //

401

تَرْمُتْلَنْدِي tarmutlandï تارماقلاندى، بۆلۈنۈپ ئاقتى. سُوغْ تَرْمُتْلَنْدِي *suv tarmutlandï* — سۇ بۆلۈنۈپ ئاقتى (*tarmutlanur - tarmutlanmaq* تُرْمُتْلَنُورْ - تُرْمُتْلَنْماقْ).[2] //

393 II

قِزْغُتْلَنْدِي kˌïzoqutlandï قىزاردى، ئىبرەت ئالدى، ئۆزىنى تارتتى. ئار ايشْتَنْ قِزْغُتْلَنْدِي *ər ïxtan kˌïzoqutlandï* — ئادەم ئىشتىن ئىبرەت ئالدى، يەنى ئۆز ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى تېتىپ، رەسۋا بولۇپ، ئۇ ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى (قِزْغُتْلَنُورْ - قِزْغُتْلَنْماقْ *kˌïzoqutlanur - kˌïzoqutlanmaq*).

تَقْغاجْلَنْدِي tavoqaqlandï تاۋغاچلاشتى، تاۋغاچ قىياپىتىگە كىردى. ئار تَقْغاجْلَنْدِي *ər tavoqaqlandï* — ئادەم تاۋغاچ قىياپىتىگە كىردى (تَقْغَجْلَنُورْ — تَقْغَجْلَنْماقْ *tavoqaqlanur - tavoqaqlanmaq*).

سُرْقُجْلَنْدِي surkˌuqlandï سۈرغۈچلاندى، لاكقا ئىگە بولدى. بِجاكْ سُرْقُجْلَنْدِي *piqək surkˌuqlandï* — پىچاق سېپى سۈرغۈچلاندى، يەنى سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن يەملەندى، چىڭىتىلدى (سُرْقُجْلَنُورْ - سُرْقُجْلَنْماقْ *surkˌuqlanur - surkˌuqlanmaq*). ئار سُرْقُجْلَنْدِي *ər surkˌuqlandï* — ئادەم لاكقا ئىگە بولدى، يەنى سىر دەرىخى يېلىمىگە ئىگە بولدى.

---

[1] بىز بۇ يېئىلنى «بُشْغُتْ *boxoqut*» — شاگىرت» سۆزىدىن ياسالغان بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلاپ، بىرىنچى ھەرپىنى «ب - *b*» بىلەن ئالدۇق. چۈنكى، «دىۋان»نىڭ ھەممە تومۇرىدا «شاگىرت» مەنىسىدە كەلگەن «تُشْغُتْ» دېگەن سۆز ئۇچرىمىدى.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ يېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بىرىنچى ھەرپ زەممە بىلەن يېزىلغان. بۇ يېئىل ئەسلى «تَرْمُتْ *tarmut*» — جىرا» سۆزىدىن ياسالغىنى ئۈچۈن، بىز «*tarmutlanur - tarmulanmaq*» دەپ ئالدۇق.

II 394 **سُـــــرْقُجْلَنْدِي** surkuqlandï: يِـــــيرْ سُـــــرْقُجْلَنْدِي // *yər surkuqlandï* — يەر كاسىبىلاندى، يەردە كاسىبنى (كۆكچىچەك) ئۆستى (سُـــرْقُجْلَنُورْ - سُـــرْقُجْلَنْماقْ *surkuqlanur - surkuqlanmak*).

سَفْدِجْلَنْدِي savdïqlandï سىۋەتلىك بولدى. اَرْ سَـــفْدِجْلَنْدِي *ər savdïqlandï* — ئادەم سىۋەتلىك بولدى (سَفْدِجْلَنُورْ - سَفْدِجْلَنْماقْ *savdïqlanur - savdïqlanmak*).

مَنْدَرْلَـــــنْدِي mandarlandï ماندارلاندى، ماندار يۆگىشۈالدى. يِغـــــاجْ مَنْدَرْلَـــــنْدِي *yïoqaq mandarlandï* — دەرەخكە ماندار يۆگىشۈالدى (مَنْدَرْلَـــنُورْ - مَنْدَرْلَنْمـــاقْ *mandarlanur - mandarlanmak*).

جَلْبُشْـــــلَنْدِي qulbuxlandï [1] شىربلەشتى، شالتاق بولدى. اَلِـــــكْ جَلْبُشْـــــلَنْدِي *ələk qulbuxlandï* — قول شىربلەشتى. مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن قول شالتاق بولدى (جَلْبُشْـــــــــلَنُورْ - جَلْبُشْـــــــــلَنْماقْ *qulbuxlanur - qulbuxlanmak*).

قِرْتِشْـــــلَنْدِي kïrtïxlandï چىرايلىقلاشتى. قِيـــــزْ قِرْتِشْـــــلَنْدِي *kïz kïrtïxlandï* — قىز چىرايلىقلاشتى، چىرايلىق بولدى (قِرْتِشْـــــــلَنُورْ - قِرْتِشْـــــــلَنْماقْ *kïrtïxlanur - kïrtïxlanmak*). // II 395

قُلْدَشْـــــلَنْدِي koldaxlandï قولداشلاندى، قولداش بولدى. اُلْ مَنِـــــكْ بِـــرْلا قُلْدَشْـــــلَنْدِي *ol mənin birlə koldaxlandï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قولداش بولدى، ئۆزىنى مېنىڭ دوستلىرىم قاتارىدا كۆردى (قُلْدَشْـــــــلَنُورْ - قُلْدَشْـــــــلَنْماقْ *koldaxlanur - koldaxlanmak*).

بُشْـــــــلَغْلَنْدِي boxlaqlandï ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اَرْ ايشْـــدا بُشْـــلَغْلَنْدِي *ər ixda boxlaqlandï* — ئادەم ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى، نەسىھەتكە قۇلاق سالمىدى (بُشْـــــــلَغْلَنُورْ - بُشْـــــــلَغْلَنْماقْ *boxlaqlanur - boxlaqlanmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بۇ يەردە فەتھىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 231 - بەتتىكى «شالتاق، مېۋە شىرىسى» مەنىسىدىكى «جُلْـــبُشْ *qulbux*» دېگەن ئىسىمدىن ياسالغان، دەپ ھېسابلىدۇق ۋە تىرانسكرىپسىيىدە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بُشْلَغْلَنْسا بُخْسُقْلَنُورْ *boxlaoqlansa bohsuqlanur*

بويۇنتاۋلىق قىلسا، بويىنى زەنجىرلىنىدۇ.

بۇ ماقال ئۆزى بىلگىنىچىلا ئىش قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

402 **تُرْقَغْلَنْدِي** turkuoqlandï تارتىندى،//ئۈيالدى، ئەيمەندى. اُلْ مَنْدِنْ تُرْقَغْلَنْدِي

396 II *ol məndin turkuoqlandï* —// ئۇ مەندىن تارتىندى، مەندىن ئەيمەندى (تَرْقُغْلَنُورْ - تَرْقُغْلَنْماقْ *turkuoqlanur - turkuoqlanmak*)[1].

تُغْرَغْلَنْدِي tuoqraoqlandï: اُغْلانْ تُغْرَغْلَنْدِي *ooqlan tuoqraoqlandï* — يىگىت خانلىق ئاتقا ئىگە بولدى، يەنى خان تەرىپىدىن ئۇرۇش ۋاقتىدا بېرىلىپ، كېيىن قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئاتقا ئىگە بولدى (تُغْرَغْلَنُورْ - تُغْرَغْلَنْماقْ *tuoqraoqlanur - tuoqraoqlanmak*). خەت - چەك قاتارلىق نەرسىلەرگە تامغا بېسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُمْلُغْلَنْدِي tumluoqlandï: بُو اُغُرْنِ تُمْلُغْلَنْدِي *bu ooqurnï tumluoqlandï* — بۇ ۋاقىتنى سوغۇق كۆردى، شۇڭا نىيىتىدىن يانىدى (تُمْلُغْلَنُورْ - تُمْلُغْلَنْماقْ *tumluoqlanur - tumluoqlanmak*). اُلْ اَنكَرْ تُمْلُغْلَنْدِي *ol aŋar tumluoqlandï* — ئۇ ئۇنىڭغا سوغۇقلۇق قىلدى، قاپىقىنى تۇردى، ئۆڭدى.// 397 II

قِشْلَغْلَنْدِي kïxlaoqlandï: اُلْ بُو يِرِكْ قِشْلَغْلَنْدِي *ol bu yərig kïxlaoqlandï* — ئۇ بۇ يەرنى قىشلاق قىلىۋالدى ۋە شۇ يەردە قىشلىدى (قِشْلَغْلَنُورْ - قِشْلَغْلَنْماقْ *kïxlaoqlanur - kïxlaoqlanmak*).

قُشْلَغْلَنْدِي kuxlaoqlandï: خانْ بُو يِرِكْ قُشْلَغْلَنْدِي *han bu yərig kuxlaoqlandï* — خان بۇ يەرنى قۇش قوشلايدىغان جاي قىلدى (قُشْلَغْلَنُورْ - قُشْلَغْلَنْماقْ *kuxlaoqlanur - kuxlaoqlanmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُرْقَغْلَنْدِي»، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تَرْقُغْلَنُورْ - تَرْقُغْلَنْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ «تُرْقُغْ *turkuoq*» سۆزىدىن ياسالغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ «*turkuoqlandï - turkuoqlanur - turkuoqlanmak*» دەپ ئالدۇق.

بُجْغَقْلَنْـــــدي puqoqak,landï پـۇچقاقلاندى ~ پـۇچماقلاندى. بُجْغَقْلَنْـــــدي نانْـــــكْ *puqoqaklandï nəŋ* — نەرسە پۇچماقلاندى، نەرسىدە بۇلۇك - پۇچقاق پەيدا بولدى (بُجْغَقْلَنُورْ - بُجْغَقْلَنْماقْ *puqoqaklanur - puqoqaklanmak*).

بُرْجَقْلَنْـــدي burqak,landï: تَـــرْ بُرْجَقْلَنْـــدي *tər burqaklandï* — تەر پۇرچاقلاندى، تـــەر پـــۇرچاقتەك دانـــە - دانـــە بولـــدى. ھەرقانـــداق ســـۇيۇق نەرســـىنىڭ دانـــە - دانـــە بولۇشـــىغـــمۇ شـــۇنداق دېيىلـــدۇ (بُرْجَقْلَنُـــــورْ - بُرْجَقْلَنْمـــــاقْ *burqaklanur - burqaklanmak*).

بَشْمَقْلَنْدي baxmak,landï باشماقلىق بولدى. اَرْ بَشْمَقْلَنْدي *ər baxmaklandï* — ئادەم باشماقلىق (سەندەل كەشلىك) بولدى. ئوغۇزچە (بَشْـــمَقْلَنُورْ - بَشْـــمَقْلَنْماقْ *baxmaklanur - baxmaklanmak*). II 398

بُغْنَقْلَنْـــــدي booqnak,landï بوغۇناقلانـــدى، پـــارچىلاندى. بُلُـــــتْ بُغْنَقْلَنْـــــدي *bulut booqnaklandï* — بۇلـــۇت بوغۇناقلانـــدى (بُغْنَقْلَنُـــــورْ - بُغْنَقْلَنْمـــــاقْ *booqnaklanur - booqnaklanmak*).

بُغْمَقْلَنْـــــدي booqmak,landï بوغمىقنـــى ئـــەتتى، ئىزمىســـىنى ئـــەتتى. اَرْ بُغْمَقْلَنْـــــدي *ər booqmaklandï* — ئادەم (كۆڭلىكىنىڭ) ئىزمىســـىنى ئـــەتتى (بُغْمَقْلَنُـــــورْ - بُغْمَقْلَنْماقْ *booqmaklanur - booqmaklanmak*).

تَرْمَقْلَنْـــــدي tarmak,landï تارماقلانـــدى، يېيىلـــدى؛ شـــاخ ئايرىـــدى، تىرماقلانـــدى ~ تىرناقلاندى. بُويْ تَرْمَقْلَنْدي *boy tarmaklandï* — خەلق ۋە قەبىلىلەر ھەر تەرەپكە خـــۇددى قۇشـــنىڭ تىرناقلىرىـــدەك شـــاخ ئايرىـــدى، يېيىلـــدى. بَـــــلا تَرْمَقْلَنْـــــدي *bala tarmaklandï* — قۇش بالىسى تىرناقلاندى، يەنى تىرنىقى چىقتى. سُـــوقْ تَرْمَقْلَنْدي *suv tarmaklandï* — سۇ تارماقلاندى، تارماقلارغا ئايرىلـــدى// (تَرْمَقْلَنُورْ - تَرْمَقْلَنْماقْ *tarmaklanur - tarmaklanmak*). II 399

تِغْرَقْلَنْدي tïoqrak,landï قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى. اَرْ تِغْرَقْلَنْـــدي *ər tïoqraklandï* — ئـــادەم قەيسەرلەشـــتى، غەيرەتلەنـــدى (تِغْرَقْلَنُـــــــورْ - تِغْرَقْلَنْمـــــــاقْ *tïoqraklanur - tïoqraklanmak*)// شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 403

تِغْرَقْلَنِبْ سَكِرْتّي *tïoraḳlanïp sakirtti*

اَرِنْ اَتِنْ يُكُرْتّي *ərin atïn yügürtti*

بِزْنِ قَمُغْ اَنِكتّي *bizni ḳamuoḳ aŋïttï*

اَنْدَغْ سُوكا كِم يَتارْ *andaoḳ sügə kim tətər*

[قەيسەرلىنىپ ئېتىلدى،
يىگىت، ئاتلىرىنى چاپتۇردى،
بىزنى تامام ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى،
ئۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟]// 400 II

جەڭدە ھۇجۇم قىلغان بىر ئادەم شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ باتۇرلۇقىنى كۆرسەتتى، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملىرىنى بىزگە قارىتىپ چاپتۇردى، ماھارىتى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى، بۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟

جُقْمَقْلَنْدي qoḳmaḳlandï چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى. يِلاَنْ جُقْمَقْلَنْدي *yïlan qoḳmaḳlandï* — يىلان چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى (جُقْمَقْلُنُورْ - جُقْمَقْلَنْماقْ *qoḳmaḳlanur - qoḳmaḳlanmaḳ*).

جِمْغُقْلَنْدي qïmoḳuḳlandï چېقىمچى بولدى. كِشي جِمْغُقْلَنْدي *kixi qïmoḳuḳlandï* — كىشى (ھەممىنى يامانلايدىغان) چېقىمچى بولدى (جِمْغُقْلُنُورْ - جِمْغُقْلَنْماقْ *qïmoḳuḳlanur - qïmoḳuḳlanmaḳ*).

سَغْلِقْلَنْدي saoḳlïḳlandï ساغلىقلىق بولدى. اَرْ سَغْلِقْلَنْدي *ər saoḳlïḳlandï* — ئادەم ساغلىقلىق بولدى (سَغْلِقْلُنُورْ - سَغْلِقْلَنْماقْ *saoḳlïḳlanur - saoḳlïḳlanmaḳ*).

قَبْغَقْلَنْدي ḳapoḳaḳlandï قاپقاقلاندى، بېكىتىلدى. كِيشْ قَبْغَقْلَنْدي *kix ḳapoḳaḳlandï* — ساداق قاپقاقلاندى، ئوقداننىڭ ئاغزى بېكىتىلدى (قَبْغَقْلُنُورْ - قَبْغَقْلَنْماقْ *ḳapoḳaḳlanur - ḳapoḳaḳlanmaḳ*)// 401 II

قَدْرُقْلَنْدي ḳadruḳlandï: تاغْ قَدْرُقْلَنْدي *taoḳ ḳadruḳlandï* — تاغنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرى، ئەگرى ـ بۈگرى چىغىرلىرى كۆپەيدى (قَدْرُقْلُنُورْ - قَدْرُقْلَنْماقْ *ḳadruḳlanur - ḳadruḳlanmaḳ*).

قِسْرَقْلَنْدِي k‚ïsrak‚landï قىسراقلىق بولدى. ئار قِسْرَقْلَنْدِي *ər kïsrakłandï* — ئادەم قىسراقلىق (قىسىر بايتاللىق) بولدى (قِسْرَقْلَنُورْ - قِسْرَقْلَنْماقْ *kïsrakłanur - kïsrakłanmak*).

قَرْلُقْلَنْدِي k‚arluk‚landï قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپىتىگە كىردى. ئار قَرْلُقْلَنْدِي *ər karlukłandï* — ئادەم قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپىتىگە كىردى. قارلۇق — تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى (قَرْلُقْلَنُورْ – قَرْلُقْلَنْماقْ *karlukłanur - karlukłanmak*).

قِڤْجاقْلَنْدِي k‚ïvqak‚landï قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى. ئار قِڤْجاقْلَنْدِي *ər kïvqakłandï* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى ۋە قىپچاق خۇيىنى ئالدى (قِڤْجاقْلَنُورْ - قِڤْجاقْلَنْماقْ *kïvqakłanur - kïvqakłanmak*). // II 402

مُنْجُقْلَنْدِي monquk‚landï مونچاقلىق بولدى. قىز مُنْجُقْلَنْدِي *kïz monqukłandï* — قىز مونچاقلىق بولدى، تاقايدىغان ئۇنچە - مارجانلىق بولدى (مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ *monqukłanur - monqukłanmak*).

مَنْجُقْلَنْدِي manquk‚landï غانجۇغلىدى. ئار تُونِنْ مَنْجُقْلَنْدِي *ər tonïn manqukłandï* — ئادەم تونىنى غانجۇغلىدى، خورجۇنغا سېلىپ، ئېگەرنىڭ كەينىگە تېڭىۋالدى (مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ *manqukłanur - manqukłanmak*)[1].

بُرْجَكْلَنْدِي bürqəkləndi كوكۇلسىز بولدى، كوكۇلسى ئۆستى. ئاتْ بُرْجَكْلَنْدِي *at bürqəkləndi* — ئات كوكۇلسىز بولدى، كوكۇلسى ئۆستى. ئادەمنىڭ ماڭلاي چېچىنىڭ ئۆسۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْجَكْلَنُورْ/- بُرْجَكْلَنْماكْ *bürqəklənür - bürqəklənmək*). II 403

تُرْمَكْلَنْدِي türməkləndi تۇرمەل قىلىندى. ئاتْماكْ تُرْمَكْلَنْدِي *ətmək türməkləndi* — نان تۇرمەل قىلىندى (تُرْمَكْلَنُورْ - تُرْمَكْلَنْماكْ *türməklənür - türməklənmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «مَنْجُقْلَنْدى» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن، بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 239 - بەتتىكى «ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خۇرجۇن، توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر» مەنىسىدىكى «مَنْجُقْ» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ئۆتكەن زامان شەكلىنى توغرا تېپىپ، «*manqukłanur - manqukłanmak*» دەپ ئالدۇق.

404 تَقْلُكْلَنْـــدِي tövlügləndi هـيلـگـەر بولـدى. اَرْ تَقْلُكْلَنْـــدِي *ər tövlügləndi* —// ئـادەم هـيلـگـەر بولـدى، ئالـدامچـىلارنـڭ يولـنـى تـوتتى (تَقْلُكْلَنُـــورْ - تَقْلُكْلَنْمـــاكْ *tövlüglənür - tövlüglənmək*).

جُكْرَكْلَنْدِي qükrəkləndi يۇڭ تونلـۇق بولـدى. قُلْ جُكْرَكْلَنْـــدِي *kul qükrəkləndi* — قـۇل يـۇڭ تونلـۇق بولـدى، يـۇڭ تـون كـيـدى (جُكْرَكْلَنُـــورْ - جُكْرَكْلَنْمـــاكْ *qükrəklənür - qükrəklənmək*).

جَلْبَكْلَنْـــدِي qəlpəkləndi چاپاقلاشـتى. كُـــوزْ جَلْبَكْلَنْـــدِي *köz qəlpəkləndi* — كـوّز چاپاقلاشتى (جَلْبَكْلَنُورْ - جَلْبَكْلَنْماكْ *qəlpəklənür - qəlpəklənmək*).

بُكْسُـــكْلَنْدِي bəksükləndi كوّكرەكلەنـدى، كوّكسـى كوّتـوٚرولـدى. قِيـــزْ بُكْسُـــكْلَنْدِي *qïz bəksükləndi* — قـىزنـــڭ كوّكســـى كوّتـوٚرولـــدى، كـــوّكـرىكى چوڭايـــدى (بُكْسُكْلَنُورْ - بُكْسُكْلَنْماكْ *bəksüklənür - bəksüklənmək* //). 404 II

كِرْبُكْلَنْـــدِي kirpükləndi: اَنـــڭْ كُـــوزِي كِرْبُكْلَنْـــدِي *anïŋ közi kirpükləndi* — ئـۇنـڭ كوّزىگـــه تـــەتوٚر كـىرپـــك ئوّســـتى (كِرْبُكْلَنُـــــورْ - كِرْبُكْلَنْمـــــاكْ *kirpüklənür - kirpüklənmək*).

كَنْجَكْلَنْدِي kənqəkləndi كەنچەكلەشـتى، كەنچـەك قـيـاپـتـگـە كـردى. اَرْ كَنْجَكْلَنْـــدِي *ər kənqəkləndi* — ئـــادەم كەنچەكلەشـــتى، كەنچـــەك قـيـاپـتـگـــە كـــردى. ئوٚلارمـــوٚ (تـوٚركـلـــەردىن) بـــر قەبـلـــدوٚر (كَنْجَكْلَنُـــــورْ - كَنْجَكْلَنْمـــــاكْ *kənqəklənür - kənqəklənmək*).

كُنْجُكْلَنْـــــدِي könqükləndi كوّنچوٚكلەنـدى، يـاقـلـق بولـدى. تُـــونْ كُنْجُكْلَنْـــدِي *ton könqükləndi* — تـون كوّنچوٚكلەنـدى (كُنْجُكْلَنُـــــورْ - كُنْجُكْلَنْمـــــاكْ *könqüklənür - könqüklənmək*).

بَجْكَمْلَنْـــــدِي pəqkəmləndi: اَرْ بَجْكَمْلَنْـــدِي *ər pəqkəmləndi* — ئـادەم (ئـوٚرۇش كوٚنلـرىـده) بەلگـه (نـشـان) تاقـــدى. باشـقـلاردـمـوٚ شـوٚنداق (بَجْكَمْلَنُـــــورْ - بَجْكَمْلَنْماكْ *pəqkəmlənür - pəqkəmlənmək*).

II 405 **تُرْبُنْلَنْـــدِي** turbunlandï ئىزدەندى، سۈرۈشتۈردى. اَرْ// تُرْبُنْلَنْـدِي *ər turbunlandï* — ئادەم ئىزدەندى، بىر نەرسىنى سۈرۈشتۈردى (تُرْبُنْلَنُـــورْ - تُرْبُنْلَنْمـــاقْ *turbunlanur - turbunlanmaq*).

كِرْشَـــنْلَنْدِي kirxənləndi ئۇپلاندى، ئۇپا - ئەڭلىك سۈرتتى. اُراغْـــتْ كِرْشَـــنْلَنْدِي *uraqut kirxənləndi* — خوتۇن ئۇپا - ئەڭلىك سۈرتتى (كِرْشَـــنْلَنُورْ - كِرْشَنْلَنْماكْ *kirxənlənür - kirxənlənmək*).

تُرْكُنْلَنْـــدِي tərkünləndi تۆركۈنلەندى، تۆركۈن قىلمۇالدى. اُلْ بُـــو اَقْـــنِي تُرْكُنْلَنْـــدِي *ol bu əvni tərkünləndi* — ئۇ بۇ ئويىنى تۆركۈن قىلمۇالدى ۋە ئۇنىڭغا ئورۇنلاشتى (تُرْكُنْلَنُورْ - تُرْكُنْلَنْماكْ *tərkünlənür - tərkünlənmək*).

تُشْـــكُنْلَنْدِي tüxkünləndi چۈشكىنىلەندى، چۈشكىنىلىك بولدى. تـــاغْ تُشْـــكُنْلَنْدِي *taq tüxkünləndi* — تاغ چۈشكىنىلەندى، تاغدا چۈشكىنە كۆپەيدى (تُشْكُنْلَنُورْ - تُشْكُنْلَنْماكْ *tüxkünlənür - tüxkünlənmək*).

جِقْكُنْلَنْدِي qivgünləndi: اُلْ بُو اَشِـــغْ جِقْكُنْلَنْـــدِي *ol bu axïq qivgünləndi* — ئۇ بۇ ئاشنى قورساقنى توق// تۇتىدىغان قۇۋۇقتىلىك ئاش دەپ ھېسابلىدى (جِقْكُنْلَنُورْ - II 406 جِقْكُنْلَنْماكْ *qivgünlənür - qivgünlənmək*).

سُكْمَنْلَنْدِي səkmənləndi سۆكمەنلەندى. اَرْ سُـــكْمَنْلَنْدِي *ər səkmənləndi* — ئادەم سۆكمەنلەندى، ئۆزىنى باتۇرلاردىن ھېسابلىدى (سُـــكْمَنْلَنُورْ - سُـــكْمَنْلَنْماكْ *səkmənlənür - səkmənlənmək*).

بۇ تۈردىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئالتە ھەرپلىكتۇر:

«سُكْمَنْلَنْ *səkmənlən* — باتۇرلان»، «كِرْشَـــنْلَنْ *kirxənlən* — ئۇپا - ئەڭلىك سۈرت» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قىسمدىكى پېئىللار//تۆت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ: 405

بىرىنچـى، ئۆزىنى ئىسمى ئاتالغان نەرسىلەر قاتارىدا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِفْجاقْلَنْـــدِي *ər qïvqaqlandï* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى»، «اَرْ اُغْرَقْلَنْدِي *ər oqraqlandï* — ئادەم ئوغراقلاشتى، ئوغراق قىياپىتىگە كىردى».

ئىككىنچىسى، ئىسىمى ئاتالغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِسْرَقْلَنْدِي *ər kisrakłandi* — ئادەم قىسراق (قىسىر بايتال)لىق بولدى»،// «اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي *ər yarmakłandi* — ئادەم يارماقلىق بولدى، پۇلغا ئىگە 407 II بولدى».

ئۈچىنچىسى، تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ كُوزِي جَلْبَكْلَنْدِي *anïŋ kəzi qalpəkləndi* — ئۇنىڭ كۆزى چاپاقلاندى، چاپاقلاشتى»، «اَنِكْ كُوزِي كِرْبُكْلَنْدِي *anïŋ kəzi kirpükləndi* — ئۇنىڭ كۆزىگە تەتۈر كىرپىك ئۆستى».

تۆتىنچى، ئۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدىغان پېئىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي *tər burqakłandi* — تەر پۈرچاقلاندى، تەر پۈرچاقتەك دانە ـ دانە بولدى»، «يِلانْ جُقْمَقْلَنْدِي *yïlan qokmakłandi* — يىلان چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى».

مۇشۇ خىلدىكى ئالتە ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پېئىل ھالىتىدە كۆرۈلمەيدۇ.

ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىدىكى پېئىللارنى ياساش زۆرۈر تېپىلسا، يىلتىزغا «لَنْ *lan // lən*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ھەرگىز ئەكسىچە بولمايدىغان ئومۇمىي بىر قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە ياخشى تۇت.

خۇداغا شۈكۈر، سالىم سۆزلەر بۆلۈمى تۈگىدى.// 408 II

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مۇزائەف سۆزلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

تَتْ tat تات. پۈتۈن تۈركىلەرنىڭ نەزىرىدە پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَتِغْ كُوزْرا تِكانِكْ تُبْرا *tatïoɣ kөzrə tikənig tüprə*

تاتنىڭ كۆزىگە (ئۇر)، تىكەننىڭ تۇۋىگە.

تات —— توخسى، ياغمىلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا ئاڭلىدىم، «تَتْ تَقْغاجْ *tat tavoɣaq*» دەيدىكەن. بۇ «ئۇيغۇر ۋە چىنلىق» دېگەن بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ماقال بۇلارغا (ئۇيغۇرلار//بىلەن چىنلىقلارغا) قارىتىپمۇ ئېيتىلىدۇ، چۈنكى//ئۇلار ۋاپاسىز كېلىدۇ. شۇڭا، تىكەننى يىلتىزىدىن كېسىش لازىم بولغىنىدەك، ئۇيغۇرنىڭمۇ كۆزىگە ئۇرۇش لازىم دېمەكچى. يەنە بىر ماقالدا مۇنداق كەلگەن: II 409 406

تَتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ بَشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ *tatsïz türk bolmas baxsïz bөrk bolmas*

تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆرك بولماس.

بۇنىڭ مەنىسى باشسىز بۆرك بولمىغىنىدەك، پارسلارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ.

تُتْ tat[1] دات ~ تات. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يۈزىدە پەيدا بولغان دات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلِجْ تَتِقْسا ايشْ يُنْجِيْر اَرْ تَتِقْسا اَتْ تُنْجِيْر

kilïq tatïqsa ïx yunqïr ər tatïqsa ət tunqïr

قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ، ئادەم تاتلاشسا ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ.

قىلىچنى دات باسسا، يىگىتنىڭ ھالى خارابلىشىدۇ، تۈرك پارس خۇلقىغا ئۆگىنىپ قالسا، ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى قايتماس باتۇر بولۇشقا، ھەر نەرسىنىڭ ئۆز جىنسى بىلەن ياشىشى لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.// 410 II

حُجْ حُجْ hoq hoq چەك - چەك. ئۆچكىنى ھەيدەشتە قوللىنىدىغان ئىملىق سۆز.

حَجْ حَجْ həq həq چۇھ - چۇھ. ئاتلارنى ئىتتىكلىتىش ۋە غەيرەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. ئەسلى «اَجْ اَجْ *əq əq*» بولۇپ، «ا - ئەلىف» «ھ - *h*»غا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قوي بېشى قايغان تەرەپكە ماڭغاندا، ئەرەبلەرنىڭ «هَجْهَجْتُ بِالْغَنَمْ — قويغا ۋارقىرىدىم، قوينى قايرىدىم» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

شِشْ xïx شىش، چوكا. تۇتماچ يەنى چۆپ يېيىلىدىغان ئەسۋاب.

قَقْ k,ak, قاق. اَرُكْ قَقِي *ərük kakï* — ئۆرۈك قېقى، گۈلە باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَقْ k,ak,: قَقْ اَتْ *kak ət* — قاق گۆش، قاق قىلىنغان گۆش. قۇرۇتۇلغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقْ k,ak, قاق، قۇرۇغان كۆل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلَرْ قَمُغْ كُلَرْدِ *kaklar kamuq kolərdi*

تَغْلَرْ بَشِي اِلَرْدِ// *taqlar baxï ilərdi* 411 II

اَزُنْ تَنِي يِلِرْدِ *azun tïnï*[2] *yïlïrdï*

تُوتُو جَجَكْ جَرْكَشُورْ *tütü qəqək qərkəxür*

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - *t*» ئاۋۋال فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن فەتھىنىڭ ئۈستىگە بىر زەمە بەلگىسى قويۇپ، «تُتْ» شەكلىگە كىرگۈزۈلگەن. مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقالدا بولسا فەتھىلىك يېزىلغان، يازما نۇسخا 327 - بەتتە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك، ئىككىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 327- بەتتە زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق. بۇ پېئىل ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا كېرەك. بۇ يەردە فەتھىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «تَنِي *tənï*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 99- بەتتىكى شېئىردا كەلگەن شەكلىگە قاراپ «تِنِي *tïnï*» دەپ ئالدۇق.

[قاقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،
تۈرلۈك چېچەكلەر تىزىلدى.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: سۇلار كۆپەيىپ، قاقاس ئويمانلىقلار كۆللەرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كۆرۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى، گۈل - چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن سەپ تارتتى.

كَكْ kək كەك، ئۆچ، ئاداۋەت. اُجْلُكْ كَكْلِكْ كِشِي *oqlüg kəklig kixi* — ئۆچ - كەكلىك كىشى، ئۆچ - كېكى بار كىشى. // II 412

كَكْ kək قىينىچىلىق. كَكْ كُرْدِي اَرْ *kək kordi ər* — ئادەم قىينىچىلىق تارتتى.

كُكْ kök ئېگەرنىڭ كۆكى.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 407

اَرْ سُوزِي بِيرْ اَذَرْ كُكِي اُوجْ *ər sözi bir əžər köki üq*

ئەرنىڭ سۆزى بىر، ئېگەرنىڭ كۆكى ئۈچ.

ئەرلىكنىڭ بەلگىسى سۆزى بىر بولۇش، سۆزىدىن يېنىۋالماسلىق؛ ئېگەرنىڭ كۆكى ئۈچ بولىدۇ، تۆشۈك كۆپەيىپ كەتسە، ئېگەرنىڭ قېشى سۇنۇپ كېتىدۇ، تۆشۈك ئۇچتىن كەم بولسا، ئىككىسى كىشىنى كۆتۈرەلمەيدۇ. بۇ ماقال كىشىنى دېگەن سۆزىدە تۇرۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُكْ kök ئەسل، تەكت. كُكُنْكْ كِمْ *köküŋ kim* — ئەسلىڭ كىم (يەنى سەن قايسى ئاتىدىن)، قايسى قەبىلىدىنسەن؟ ئوغۇزچە، قىپچاقچە.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى // II 413

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَتُتْ kˌatut قېتىش، قوشۇش. قَتُتْ لُـغْ اُقْ *kˌatutluoq ok* — باشقىغا زەھەر قېتىلغان (باشقى زەھەردە سۇغىرىلغان) ئوق.

قَتُتْ kˌatut قاق. اَرْمُتْ قَتُتِ *armut kˌatutï* — ئامۇت قېقى. بارسغانچە.

قَتُتْ kˌatut سىراج. موزدۇزلار ئىشلىتىدىغان سىراج.

كَتُتْ:kətüt كَتُتْ كِشِي *kətüt kixi* — تۇرتۇك چىراي، يۈزى سۆرۈن كىشى.

قَجَجْ kˌaqaq قاچاچ. بىر خىل چىن دۇردۇنى. بۇنىڭ توغرا يېزىلىشى «قَجـــاجْ»دۇر. دېدەكلەرگىمۇ شۇنداق دەپ ئات قويۇلىدۇ.// 414 II

قَجاجْ kˌaqaq قاقاچ، كىر. تُونْ قَجاجْ بُلْـــدِي *ton kˌaqaq boldï* — تون كىر بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَقاجْ *kˌakˌaq* » بولۇپ، «ج – *q*» ھەرپى «ق – *kˌ*» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

بُقَقْ bokˌak پوكان.

بُقُقْ bokˌuk پورەك، پوقاق، غۇنچە. جَجَكْ بُقُقْلَنْدِي *qəqək bokˌukˌlandï* — چېچەك(گۈل) پورەكلەندى. بۇ گۈلنىڭ ئېچىلىش ئالدىدىكى ھالىتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما جَجَكْ اُكُلْدِي	*təgmə qəqək ügüldi*
بُقُقْلَنِبْ بُكُلْدِي	*bokˌukˌlanïp büküldi*
تُكْسِنْ تُكُنْ تُكُلْدِي	*tügsin tügün tügüldi*
يَزْلِبْ يَنا يُرْكَشُورْ	*yazlïp yana yərgəxür*

[هەممە چېچەك يىغىلدى،

II 415 پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،//

(خۇددى)تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈن تۈگۈلدى،

ئېچىلىپ يەنە يۆگىشىپ كېتىدۇ.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ھەر خىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلار پوقاق بولۇشتى، غۇنچىلىرى خۇددى تۈگۈنلەردەك تۈگۈلدى ۋە ئېچىلىپ يەنە بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى[1]

408 بُقُـــــقْ bok,uk پوقاق. بوغۇزنىڭ ئىككى يېنىدا//تېرە بىلەن گۆش ئارىلىقىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل بەزسىمان گۆش. فەرغانە بىلەن شىمقنى شەھەرلىرىدە مۇشۇنداق كېسەل تەگكەن كىشىلەر بار. پوقاق نەسىلدىن - نەسىلگە ئۆتىدۇ. بەزىلىرى شۇنداق يوغىناپ كېتىدۇكى، ئۆزىنىڭ كۆكسىنى ۋە پۇتىنى كۆرەلمەيدۇ.

مەن كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سورىدىم. ئۇلار ماڭا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىشتى: «بىزنىڭ بۇۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۇنۇك كاپىرلار ئىكەن، تەڭرى يارلىقىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا ئاتا - بۇۋىلىرىمىز كېچىلەپ چۇقان - سۇرەن سېلىپ، باسقۇن ياساپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇ چۇقان-

II 416 سۇرەنلىرىدىن مۇسۇلمانلار ھودۇقۇپ كېتىپ، مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتۇپتۇ. بۇ خەۋەر// خۇدا رازى بولغۇچى ئۇمەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇمەر ئۇلارنى قارغاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بوغۇزىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپتۇ ۋە ئەۋلادىغا مىراس بولۇپ قاپتۇ». ھازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇنۇك گەپ قىلىدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق.

تَقُقْ tak,uk توخۇ. تۇركمەنچە.

---

[1] بۇ شېئىر ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 332- بەتتە «تُكْسِينْ tüqsin» سۆزىگىمۇ مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن. بىراق، بۇ ئىككى ئورۇندىكى شېئىرنىڭ 4- مىسراسىدا ئاز - تولا پەرق بار.

سَقَقْ sak¸ak ساقاق، ئېچەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَقَقْ اُخْشارْ سَقالْ بِجارْ *sak¸al pïqar sak¸ak ohxar* ①

ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار.

ساقالنى ئوينىغان بولۇپ، ئېچەكنى كېسەر. بۇ ئەرەبلەرنىڭ «يُسِرُّ حَسْوَا فِي اَرْتِغاءِ» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

سُقَقْ sok¸ak بۆكەن.

سُقَقْ sok¸ak سوقاق②. ئوغۇزلار پارسلارنى كىنايە قىلىپ//شۇنداق ئاتايدۇ. بُو سُقَقْ ناتِيرْ II 417

bu sok¸ak na tar — بۇ پارس نېمە دەيدۇ؟

تُگَكْ tügək توقۇناق. ئارغامچىنىڭ ئۇچىغا باغلىنىپ، ئارتىقنى (يۈكنى) چىگىتمەيدىغان ياغاچ ھالقا.

جَكُكْ qəkük چەكچەگ، بولقا. ئوغۇزچە.

جَكِكْ qəkik چېكىت.

جَكِكْ qəkik سۈكە، سۈكەك. كىچىك بالىنىڭ چۈچىقى.

جَكِكْ qəkik قارا قىيالاردا ياشايدىغان، قۇشقاچقا ئوخشايدىغان ئالىچىپار قۇش.

كَكُكْ kəkük كاككۇك. بىرخىل قۇش. سۆگىكى ئەپسۇندا ۋە سېھىرگەرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

يَتُتْ yətüt ياردەم، قوشۇنغا كەلگەن ياردەمچى كۈچ. بۇ سۆز «يَتُتْ سَجْ *yətüt saq* — كېيىن يېتىلگەن چاچ» سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

---

① بۇ ماقال يازما نۇسخا 409 - بەتتە مۇشۇنداق يېزىلىپ قالغان. بىز يازما نۇسخا 144 - بەتتە بېرىلگەن شەكلىنى تۇغرا ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە «اُخْشارْ» سۆزى بىلەن «بِجارْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا (كۆپرەك ئىلى شېۋىسىدە) «ئۇرۇشقاق، پېتىشمايدىغان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ، كۆپىنچە بالىلارغا قارىتا ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتكى مسال

II 418 **كُكاكُنْ** kökəgün كۆكۈيۈن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: //

اِكّي بُغْرا اِكاشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ

ikki buoqra ạkəxür otra kөkəgün yanqïlur

ئىككى بۇغرا ئېكىشەر، ئاردىدا كۆكۈيۈن يانجىلار.

409 بۇ ماقال ئىككى بەگ//تىركەشسە، ئوتتۇردىدا ئاجىزلارنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.

II 419 ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُلْغاغْ tolqaoq سۆكە؛ ھالقا. قۇلاققا تاقىلىدىغان سۆكە. يِنْجُو تُلْغــاغْ *yinqü tolqaoq* — ئۇنچە ھالقا.

تُلْغاغْ tolqaoq تولغاق، جاپا. «اَمْكاكْ تُلْغــاغْ *əmqak tolqaoq* »مۇ دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «تولغاق (قۇلۇنج)»دۇر. اَنِكْ قَرْنِ تُلْغــارْ *anïŋ qarnï tolqar* — ئۇنىڭ قارنى تولغىدى، يەنى قورسىقى تولغاپ ئاغرىدى.

تَلْغــاغْ talqaoq شــۇرغان، قــار - بــوران، ئــادەمنى كــۆمۈۋەتكۈدەك، ھــەتتا ئۆلتۈرگــۈدەك دەرىجــدە شــىددەتلىك بولغــان قــار - بــوران. تــــاغْ اُزا تَلْغــــاغْ بُلــــدِي *taoq üzə talqaoq boldï* — تاغدا شۇرغان بولدى.//

420 II **قَرْغاقْ** qaroqaq قــارغىش، لەنــەت. تَنْكْرِي قَرْغاغِنكا اِلْنمــا *təŋri qaroqaoqïŋa ilinmə* — تەڭرىنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىما.

قِرْغاغْ qïroqaoq قىرغاق، كىيىمنىڭ قىرغىقى.

قِرْغــاغْ qïroqaoq كــايىش. بــەگ ياكى خانىنىڭ ئۆز قول ئاستىدىكىلەرگە غەزەپلىنىشى. خانْ اَنِ قِرْغادِي *han anï kïroqadï* — خان ئۇنى كايىدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇيغۇرچــدا تــەڭرىنىڭ ئەلچىســى «يَلافَــــــجْ *yalavaq*»، خانىنــڭ ئەلچىســى «يَلافَرْ *yalavar* » دەپ پەرقلەندۈرۈلگىنىدەك، تەڭرىنىڭ بەندىنى قارغىشى بىلەن بەندىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى قارغىشى، ئۇلارغا غەزەپلىنىشىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ق – q» ھەرپى ئالدىنقى مەنىدە فەتھىلىك، كېيىنكى مەنىدە كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

تُلْقُقْ tulquq پۈۋدەلگەن تۇلۇم.

يُرْكَكْ bürkrgək پۈركەك، پۈركەنچە. كُوكْ يُــرْكَكْ بُلْــدِي *kök bürkək boldï* — كۆك پۈركەندى، ئاسمان (قارا بۇلۇتلار بىلەن) پۈركەندى.

بَزْكَاكْ bəzgək بەزگەك.

II 421 **تُرْكَاكْ** türgək تۇرگەك، بوغچا، بوغجۇما.//

تَزْكَاكْ təzgək تەزگەك، قاچاق. تَزْكَاكْ اَرْ *təzgək ər* — تەزگەك ئادەم، ئەمگەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردىن قاچىدىغان ئادەم.

سَرْكَكْ sərgək دەلدەڭشىش، سەنتۇرۇلۇش. اَسْرُكْ سَرْكَكْلَنْدِي *əsrük sərgəkləndi* — مەست دەلدەڭشىدى.

كَرْگُكْ kərgük كەرگۈك. قوينىڭ قېرىنىدا توققۇز تورلۇق بىلەن بىللە جايلاشقان، «ئۆپكە ئاغزى» دېيىلىدىغان نەرسە.

كَسْكُكْ kəsgük كەسگەك، تەرەڭگە، ئىتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان كەسگەك.

كُسْكُكْ kösgük قارانچۇق. كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۆكتاتلىق ۋە ئۇزۇملۇك باغلارغا ئېسىپ قويۇلىدىغان قارانچۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتَرْ كُوجُونْ كُسْكُكْ تُتْماسْ

alïn arslan tutar küqün kösgük tutmas // 410

ھەيبە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

كُرْگَكْ kürgək كۆرەك. قېيىقنىڭ پالىقى ۋە ھەر تۈرلۈك كۆرەك.

II 422 **كَفْكَكْ** kəvgək كېكەچ. تىلىنى چاينىپ سۆزلەيدىغان كىشى.//

فَعْلَعْلْ fəl'əl شەكلىدە بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى

سَمُرْكُوكْ səmürgük سۆمۈرگۈك. بۇلبۇلغا ئوخشايدىغان بىر قۇش. بالاساغۇن تىلىدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُجْ بُجْ اُتَرْ سَمُرْكُوكْ *buq buq ötər səmürgük* [ۋىچ - ۋىچ سايرار سۆمۈرگۈك،

بُغْزِي اُجُونْ مَنْكْلَنُورْ *boqzï üqün mənlənür* گېلى ئۈچۈن دانلايدۇ.]

خۇش ئاۋاز قۇشمۇ گال ئۈچۈن دانلايدۇ.

كِذِزْكاكْ kiżizgək: كِـــذِزْكاكْ قـــاغُونْ *kiżizgək kaoqun* —— سۆيى قېچىپ (شۇمۇقۇپ) كەتكەن قوغۇن.

كِشِرْكاكْ kixirgək: كِشِرْ كاكْ اَرْ *kixirgək ər* —— كىشىدىن//قاچىدىغان ئادەم، ئۆيىگە 423 II بىرى كېلىشى بىلەن ئىچى سىقىلىدىغان ۋە ئۆيى كۆزىگە تار كۆرۈنىدىغان ئادەم.

بۇ بابتكى غۇننىلىكلەر

جَنكَلْ qənəl ئوسال. جَنكَلْ اَر *qənəl ər* —— ئوسال ئادەم.

جُنكَكْ qənək ماتال، ياغاچ چېلەك. چىگىلچە.

تَرْنكَكْ [1] tərnək سىزىندى سۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «تَرنقُقْ — لېيى تىنغان» بولۇپ، «ق – *ķ*» ھەرپى «ك – *k*» گە ئالمىشىپ كەتكەن. بۇ سۆز ئەرەبچىگە تۇغرا كېلىدۇ.

خۇداغا شۈكۈر، مۇزائەف ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.// 424 II

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 266 - بەتتە «تَرْنكُوكْ *tərnük*» شەكلىدە يېزىلغان.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مۇزائەف پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنكى، تۈركىي تىللاردا ھەقىقىي مۇزائەف سۆزلەر ئاز ئۇچرايدۇ. پەقەت پېئىل «ت – t» بىلەن ئاياغلىشىپ، ئاخىرىغا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – d» قوشۇلغاندىلا مۇزائەف بولىدۇ. بۇ چاغدا «تەشدىت» (شەددەت بىلەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان ئىككى «ت – t») بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇنى مۇزائەف دەپ ئاتىدۇق. كەلگۈسى زامان ۋە مەستەردە «د – d» چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇزائەف بولمايدۇ. دېمەك، ھەقىقىي مۇزائەف ئاز بولغاچقا، مۇشۇ ئورۇندىلا كۆرسىتىپ قويدۇق.

II 425 **تُتّي** tutti تۇتتى، ئاغرىق تۇتتى. باشْ تُتّي *bax tutti* //— يارا ئاغرىقى تۇتتى، يارا لوقۇلداپ ئاغرىدى (تُتارْ - تُتْماقْ *tutar - tutmaq*).

411 **تُتّي** tutti تۇتتى. اِتْ كَيِكْ تُتّي *it kəyik tutti* —// ئىت كېيىك تۇتتى. باشقا نەرسىلەرنى تۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى تۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ مَنكا اَلِكْ تُتّي *ol maŋa əlik tutti* — ئۇ ماڭا كېپىل بولدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكْ تُتْغِنْجا اُتْ تُتْ *əlik tutoqïnqa ot tut*

كېپىل بولغۇچە، ئوت تۇت.

كېپىل بولغۇچە ئوت تۇتقان ياخشى، چۈنكى كېپىل بولغان ئادەم كېيىن پۇشايمان قىلىدۇ (تُتارْ - تُتْماقْ tutar - tutmaḳ).

تِتّي titti تىيدى، چەكلىدى. اُلْ اَنِي تِتّي *ol anï tïttï* — ئۇ ئۇنى تىيدى، (بىر نەرسىدىن) توستى. ئەسلى «تِيذْتي *tïżtï*» بولۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ت – *t*» غا ئايلىنىپ كەتكەن (تِذارْ - تِذْماقْ *tïżar - tïżmaḳ*).

تِتّي titti // tïttï تىتتى؛ تىكلىپ قارىدى، ھومىيىپ قارىدى. اُلْ اَتْ تِتّي *ol ət tïttï* — ئۇ ئەت تىتتى، يەنى ئېزىلىپ پىشقان گۆشنى تىتتى. كىيىمنى بەك يىرتۇەتسىمۇ شۇنداق// دېيىلىدۇ. قُلْ بَكْ كا تِتّي *ḳul bəgkə titti* — قۇل بەگ بىلەن 426 II تىركەشتى، يەنى بەگكە قارشى چىقتى. باشقىلارغا قارشى چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنكارْ تِتْرُو بَقْدي *ol aŋar titrü bakḍï* — ئۇ ئۇنىڭغا تىك (تىكلىپ) قارىدى. گۇزەل ھەققىدە شۇنداق دېيىلگەن:

اَنكارْ تِتْرُو بَقْسا بُلْماسْ *aŋar titrü bakṣa bolmas*

ئۇنىڭغا تىكلىپ قارىغىلى بولماس.

بۇ سۆز بەزىدە ھومىيىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ (تِتارْ – تِتْماكْ *titər - titmək*). گۆش تىتىش ۋە كىيىم يىرتىش مەنىسىدە كەلسە، سۆزنىڭ مەستىرى قاتتىق «ق – *ḳ*» بىلەن (تِتارْ – تِتْماقْ *titar - titmaḳ*) بولۇپ كېلىدۇ.

سُسْدي süsdi ئۈستى. اوُذْ سُسْدي *uż süsdi* — كالا ئۈستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُسارْ – سُسْماكْ *süsər - süsmək*).

شَشْدي xəxdi شەشتى ~ يەشتى. اَرْ تُكُونْ شَشْدي *ər tügün xəxdi* — ئادەم تۇگۇن يەشتى. ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنى چۈشەكتىن يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (شَشارْ – شَشْماكْ *xəxər - xəxmək*).

قَقْتي k̦ak̦tï قاقتى، نوقۇدى. اَنِ بَشْرا قَقْتي *anï baxra//k̦ak̦tï* — ئۇنىڭ بېشىغا قاقتى، 427 II نوقۇپ قويدى (قَقارْ – قَقْماقْ *k̦ak̦ar - k̦ak̦mak̦*).

قُقْتي k̦ok̦tï قوقىدى. ياغْ اُوتّا قُقْتي *yaoq otta k̦ok̦tï* — ياغ ئوتتا قوقىدى. بۇ چىراغ ئۆچۈرۈلگەندە تۇتەپ كەتكىنىگە ئوخشايدۇ. گۆش كۆيۈپ بۇس كۆتۈرۈلسىمۇ «اَتْ قُقْدي *ət k̦ok̦dï*» دېيىلىدۇ (قُقارْ – قُقْماقْ *k̦ok̦ar - k̦ok̦mak̦*).

كِكْدِي kikdi بىلىدى، جەيلىدى. بِجاكْ كِكْدِي اَرْ *piqək kikdi ər* — ئادەم پىچاق بىلىدى. ياكى ئىككىسىنى بىر - بىرىگە جەيلىدى (كِكىارْ - كِكْماكْ *kikər - kikmək*).

بۇلار ھەقىقىي مۇزائىفدۇر. بۇنىڭدىن باشقىلىرى ياسالما مۇزائىفدۇر. ياسالما مۇزائىفلەر تۆۋەندىكىلەر:

412 بَتّي pattï پاتتى، چۆكتى. كُونْ بَتّي *kün pattï* —//كۈن پاتتى. قُرُغْرِينْ سُقْقابَتّي *suvka pattï* — قوغۇشۇن سۇغا چۆكتى. ھەرقانداق بىر نەرسە كۆزدىن يىتسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (بَتار - بَتْماقْ *patar - patmak*).// II 428

بُتّي pütti پۈتتى، چىنىپۈتتى، ئىشەندى. اَرْ اُونِ بُتّي *ər üni pütti* — (كۆكسىدىكى بىرەر كېسەل سەۋەبىدىن ياكى تاياق يېگەنلىكتىن) ئادەمنىڭ ئۇنى پۈتتى. اَنِكْ اَلِمي بُتّي *anïŋ alïmï pütti* — ئۇنىڭ ئېلىمى پۈتتى، يەنى بىركىمدىن ئالىدىغان قەرزى توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. باشْ بُتّي *bax pütti* — يارا پۈتتى، يەنى ساقايدى. قُلْ تَنْكْرِيكا بُتّي *kul təŋrigə pütti* — بەندە(قۇل) تەڭرىگە پۈتتى، خۇدانىڭ بىرلىكىگە چىنىپۈتتى (بُتار — بُتْماكْ *pütər - pütmək*).

بُتّي bütti: اُتْ بُتّي *ot bütti* — ئوت ئۇندى، مېۋە بولسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. اُغْلانْ بُتّي *oqlan bütti* — بالىنىڭ ئاي - كۈنى پۈتتى، يەنى بالا تۇغۇلدى. ھەرقانداق نەرسە ئۇنسە، تۇغۇلسا ياكى يارىتىلسا، «بُتّي *bütti*» دەيىلىدۇ. قىپچاقچە (بُتارْ - بُتْماكْ *bütər - bütmək*).

جَتّي qattï چاتتى، قاتتى. اَرْ اُغْلاقْ قُزِي قا جَتّي *ər oqlaq kozika qattï* — ئادەم ئوغلاقنى قوزىغا قاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَتارْ - جَتْماقْ *qatar - qatmak*). ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// II 429

---

① بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «قُرُغْرِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 256 - بەتتە «قُرُغْزِينْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا، بىز «*qoruoqzïn*»دەپ ئالدۇق.

اُرْذُلَنِبْ يُكْسَكْ تاغِغْ اُغْلاقْ جَتارْ *orżulanïp yüksək taoqïoq ooqlak qatar*

اُيْغُرْ تَتِنْ يُفْغا اَلِبْ يُمْغِنْ سَتارْ *uyoqur tatïn yuvoqa alïp yumoqïn satar*

[يۇكسەك تاغنى ماكان قىلىپ ئوغلاق چاتىدۇ،
ئۇيغۇر تاتتىن ئەرزان ئېلىپ جۇغلاپ (قىممەت) ساتىدۇ.]

تاغ تۆپىسىنى ماكان قىلغان بىرى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇ تاغنىڭ تۆپىسىگە جايلاشتى، ئۇنىڭ ئىشى شۇكى، دائىم ئوغلاق، قوزا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى بىر - بىرىگە قاتىدۇ، يەنى قارىقويۇق ئارىلاشتۇرۇپ پادىچىلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئۇيغۇرلاردىن بۇلاپ ئالغانلىرىنى جۇغلاپ ساتىدۇ.

سَتّي sattï ساتتى. اُلْ تَقارْ سَتّي *ol tavar sattï* —— ئۇ مال ساتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتارْ - سَتْماقْ *satar - satmaq*).

سُتّي suttï تۇكۇردى. اُلْ كِشي يُوزِينكا سُتّي *ol kixi yüziŋə sutti* —— ئۇ كىشىنىڭ يۈزىگە تۇكۇردى. ئەسلى «سُوذْتي *sużtï*» بولۇپ، تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش//نەتىجىسىدە «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن (سُذارْ - سُذْماقْ *sużar - sużmaq*). 430 II

سِتّي sitti سىيدى. اَرْ سِتّي *ər sitti* —— ئادەم سىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «سِيذْتي *siżti*» بولۇپ تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن (سِذارْ - سِذْماكْ *siżər - siżmək*).

قَتّي kˌattï قاتتى، قوشتى. اُلْ سِرْكانِ يُغُرْتْقا قَتّي *ol sirkəni yoqurtka kˌattï* —— ئۇ سىركىنى قېتىقىغا قاتتى. ھەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىگە قېتىلىسىمۇ (ئارىلاشتۇرۇلسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتّي kˌattï قاتتى. يُمْشاقْ نانْكْ قَتّي *yumxak nəŋ kˌattï* —— يۇمشاق نەرسە قاتتى (قَتارْ - قَتْماقْ *kˌatar - kˌatmak*).

قُتّي kˌottï قويدى، تاشلاپ قويدى. اُلْ نانْكْ قُتّي *ol nəŋ kˌottï* —— ئۇ نەرسىنى تاشلاپ قويدى.// ئەسلى «قُوذْتي *kˌożtï*» بولۇپ، تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن (قُذُورْ - قُذْماقْ *kˌożur - kˌożmak*). 413

II 431 كَتّي kətti كىيدى. اَرْ تُونِنْ كَتّي ər tonïn kətti —// ئادەم تونىنى (كىيمىنى) كىيدى. ئەسلى «كَذْتي kəżti»دۇر (كَذارْ - كَذْماكْ kəżmək - kəżər).

كِتّي kətti كەتتى. اَرْ يِيرْنْدِنْ كِتّي ər yərindin kətti — ئادەم يېرىدىن كەتتى، ئۆز جايىدىن يۆتكەلدى (كِذارْ - كِذْماكْ kəżmək - kəżər).

قائىدە

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا، «ئىككى ھەرپلىكلەر بابى» دەپ ئاتىدۇق. مەسىلەن: «اَتْ تُتْ at tut — ئات تۇت»، «تَقارْ سَتْ tavar sat — مال سات» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُتْ tut»، «سَتْ sat » دېگەنگە ئوخشاش. بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ قوشلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، مۇزائەف دەپ ئاتىدۇق. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدە كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرلەردىمۇ ئۇچرىغىنى بىلەن، تۈركچىدە ئۇچرىمايدۇ. لېكىن، ئۆتكەن زامانىدا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈنلا شۇنداق دېدۇق. بۇ بابتىكى سۈپەتلەر تۈركىلەردە «تُتْغُوجي tutoquqï — تۇتقۇچى»، «سَتْغُوجي satoquqï — ساتقۇچى» شەكىلدە بولۇپ كېلىدۇ. تۈركمەنلەر بىلەن ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى بۇنى «تُتّجي tuttaqï »، «سَتّجي sattaqï» دەپ قوللىنىدۇ.// ئىش - II 432 ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُتْغانْ tutoqan — تۇتۇۋېرىدىغان»، «سَتْغانْ satoqan — سېتىۋېرىدىغان» شەكىلدە كېلىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا خۇشتار (ئامراق) ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُتُغْساقْ tutuoqsaq— تۇتۇشقا ئامراق»، «سَتِغْساقْ satïoqsaq — سېتىشقا ئامراق» شەكىلدە كېلىدۇ. بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ تُتْغُلُقْ اَرْدي ol tutoquluq ərdi — ئۇ تۇتقۇلۇق ئىدى، ئۇ تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ سَتْغُلُقْ تُرُرْ ol satoquluq turur — ئۇ ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ سېتىشى كېرەك ئىدى»

شەكىلىدە بولىدۇ. ئوغۇزلار مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «ل – *l*» ھەرپىي ئورنىغا «س – *s*» ھەرپىنى ئىشلىتىپ، «اُلْ اَنِ تُتُغْسَـــــــقْ اَرْدِ *ol anï tutuqsaq ardi* — ئۇ ئۇنى تۇتقۇلۇق ئىدى، تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ اَنِ سَتِغْسَـــقْ اُل *ol anï satïqsaq ol* — ئۇ ئۇنى ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى سېتىشى كېرەك ئىدى» دەيدۇ. بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلغىلىۋاتقانلىقنى (قىلغىلىي قويۇقانلىقنى) بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَنِ تُتُغْلـــــــــــي اُلْ *ol anï tutuqlï ol* — ئۇ ئۇنى تۇتقىلىۋاتىدۇ»، // «اُلْ تَقْـــارِنْ سَـــــتِغْلِي اُلْ *ol tavarïn satïqlï ol* — ئۇ مېلىنى ساتقىلىۋاتىدۇ» شەكىلىدە كېلىدۇ. 433 II

باشقا قائىدىلەر ئۆتكەن بابلاردا كۆرسىتىلگەنلىرى بىلەن ئوخشاش، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قائىدە بىر خىل بولىدۇ.//ئۆزگەرمەيدۇ. 414

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 434 II

ئۈچ هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

جَبِتّــي qapïttï چېپىلدى؛ چاپتۇردى. اِتْ كِشــيكا جَبِتّــي *ït kixigə qapïttï* —— ئىت (چىشلەش ئۈچۈن) كىشىگە چېپىلدى. شۇنىڭدەك «بَكْ اَنــكْ بُيْــنِنْ جَبِتّــي *bəg anïŋ boynïn qapïttï* —— بەگ ئۇنىڭ بوينىنى چاپتۇردى»مۇ دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرچە (جَبِتُورْ - جَبِتْماقْ *qapïtur - qapïtmaq*).

سَبِتّي sapïttï شىپاڭلاتتى، پۇلاڭلاتتى. اَتْ قُــذْرُقْ سَــبِتّي *at kuzruk sapïttï* —— ئات قۇيرۇق شىپاڭلاتتى. اِتْ قُــذْرُقْ سَــبِتّي *ït kuzruk sapïttï* —— ئىت قۇيرۇق شىپاڭلاتتى (سَبِتُرْ - سَبِتْماقْ *sapïtur - sapïtmaq*).

سُبِتّي supïttï ئۈچلىدى. اُلْ نانْكْنِ سُبِتّي *ol nəŋni supïttï* —— ئۇ نەرسىنى ئۈچلىدى، يەنى مىخقا ئوخشاش ئۈچلۇق قىلدى (سُبِتُورْ - سُبِتْماقْ *supïtur - supïtmaq*). II 435

كَبِتّي kəpitti ئەكچىتتى، قۇرۇتتى. يِلْ تُونُغْ كَبِتّــي *yəl tonuq kəpitti* —— يەل (شامال) تونۇنى ئەكچىتتى (كَبِتُورْ - كَبِتْماكْ *kəpitür - kəpitmək*).

كُبِتّي kөbitti يۇمەتتى، يۇمەپ تىكتۇردى. اُلْ تُونِنْ كُبِتّي *ol tonïn kөbitti* —— ئۇ تونىنى يۇمەتتى (كُبِتُورْ - كُبِتْماكْ *kөbitür - kөbitmək*).

بِتِتّي bititti پۈتتۈردى. اُلْ بِتِكْ بِتِتّي *ol bitik bititti* —— ئۇ پۈتۈك پۈتتۈردى، يەنى كىتاب يازدۇردى (بِتِتُورْ - بِتِتْماكْ *bititür - bititmək*).

تَتِتّي tatïttï تېتىتتى، تەملىك قىلدى، تەم كىرگۈزدى. تُوزْ اَشِغْ تَتِتّي *tuz axïq tatïttï* —— تۇز ئاشنى تېتىتتى. هەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىنىڭ تەمىگە تەسىر قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتِتُورْ - تَتِتْماقْ *tatïtur - tatïtmaq*).

تُتَتّي tütətti تۇتەتتى. اُتْ تُتُونْ تُتَتّي *ot tütün tütətti* ——//ئوت تۇتۇن تۇتەتتى، ئوت تۇتۇن II 436
چىقاردى (تُتَتُورْ - تُتَتْماكْ[1] *tütətür - tütətmək*).

قُتَتّي qutatti قۇتاتتى، قۇتلۇق بولدى. اَرْ قُتَتّي *ər qutatti* —— ئادەم قۇتلۇق بولدى، يەنى ئادەم بەخت ـ دۆلەتلىك بولدى. ھەرقانداق نەرسە بەختكە ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُتاتُرْ - قُتَتْماقْ *qutatur - qutatmaq*).

سَجِتّي saqïtti چاچقۇزدى، چاچراتتى. اُلْ اَنكَرْ سُقْ سَجِتّي *ol anar suv saqïtti* —— ئۇ ئۇنىڭغا سۇ چاچقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجِتُورْ – سَجِتْماقْ *saqïtur – saqïtmaq*). اُلْ اَنكْ مِنكِيسِنْ سَجِتّي *ol anïŋ məŋisin saqïtti* —— ئۇ ئۇنىڭ مېڭىسىنى چاچراتتى، يەنى ئۇرۇپ چۈڭۈۋەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى چاچتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// II 437

سُجِتّي süqitti چۈچۈتتى، تاتلىق قىلدى؛ ياخشىلىدى، مۇنبەت قىلدى. اُلْ اَجِغْ نانكْنِي سُجِتّي *ol aqïoq nəŋni süqitti* —— ئۇ ئاچچىق نەرسىنى چۈچۈتتى. اُلْ يِيرِكْ سُجِتّي *ol yərig süqitti* —— ئۇ يەرنى ياخشىلىدى، يەنى ئۇ شورلۇق يەرنى ئوغۇتلاپ مۇنبەت قىلدى (سُجِتُورْ – سُجِتْماكْ *süqitür - süqitmək*).// 415

سِجِتّي siqïtti چىچۇردى. اُلْ اَنِي سِجِتّي *ol ani siqïtti* —— ئۇ ئۇنى چىچۇردى. (سِجِتُورْ – سِجِتْماقْ *siqïtur – siqïtmaq*).

سُجِتّي suqïtti سەكرەتتى. اُلْ اَتغْ سُجِتّي *ol atïoq suqïtti* —— ئۇ ئاتنى سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجِتُورْ - سُجِتْماقْ *suqïtur – suqïtmaq*).

قَجِتّي qaqïtti قاچۇردى. اُلْ اَنِ قَجِتّي *ol ani qaqïtti* —— ئۇ ئۇنى قاچۇردى (قَجِتُورْ - قَجِتْماقْ *qaqïtur - qaqïtmaq*).

كَجِتّي kəqitti كەچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ //كَجِتّي *ol anar suv kəqitti* —— ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچۈردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ *kəqitür - kəqitmək*). II 438

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى يازما نۇسخىدا «تُتَتُورْ - تُتَتْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان، ئەسلىي پېئىل «تُتَتّي *tütətti*» بولغىنى ئۈچۈن، بىز «*tütətür - tütətmək*» دەپ ئالدۇق.

كُجَتّي küqətti بۇلاتتى. اُلْ اَنكْ تَقارِنْ كُجَتّــي *ol anïŋ tavarïn küqətti* —— ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى بۇلاتتى (كُجَتُورْ - كُجَتْماكْ *küqətür - küqətmək*).

كِجِتّي kiqitti قىچىشتۇردى. اَنكْ اُذُوزِي كِجِتّي *anïŋ uzuzï kiqitti* —— ئۇنىڭ قوتۇرى قىچىشتۇردى (كِجِتُورْ - كِجِتْماكْ *kiqitür - kiqitmək*).

كَجِتّــي kəqitti كېچىكتۈردى. اُلْ ايشِــغْ كَجِتّــي *ol ïxïoq kəqitti* —— ئۇ ئىشنى كېچىكتۈردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ *kəqitür - kəqitmək*).

بَدُتّي bədütti چوڭ قىلدى. اُلْ اُوغْلانِغْ بَدُتّي *ol ooqlanïoq bədütti* —— ئۇ بالىنى چوڭ قىلدى (بَدُتُورْ - بَدُتْماكْ *bədütür - bədütmək*).

قَذِتّي qəžïtti قايىتتى، ياندى. اَرْ بَرِيرْ اَرْكــانْ قَــذِتّي *ər barïr ərkən qəžïttï* —— ئادەم كېتىۋېتىپ قايىتتى (قَذِتارْ - قَــذِتْماقْ *qəžïtar - qəžïtmaq*). ئادەم سوغۇقتىن// II 439 ئۆلۈپ قېتىپ قالسىمۇ، «اَرْ تُمْلُغْقا قَذِتّي *ər tumluoqqa qəžïttï*» دېيىلىدۇ.

قَذِتّي qəžïttï قېيىتتى، قېيىتىپ تىكتۈردى. اُلْ تُونُــغْ قَــذِتّي *ol tonuoq qəžïttï* —— ئۇ تونىنى قېيىتتى (قَذِتُورْ - قَذِتْماقْ *qəžïtur - qəžïtmaq*).

قِذِتّي qïžïttï قىرغاقلاتتى، جىيەكلەتتى. اُلْ بُــرْكِنْ قِــذِتّي *ol bərkin qïžïttï* —— ئۇ بۆكسىنى جىيەكلەتتى (قِذِتُورْ - قِذِتْماقْ *qïžïtur - qïžïtmaq*)[1].

بــۇ پــېئىللارنىڭ ھەممىسىدىكى «د – *d*» ھەرپــىنى «ذ – *ž*» دەپ گــۇمان قىلىــپ، ئۇنى «ى – يــا»غا ئالماشــتۇرىدىغانلار بار. مــەن بــۇنى ياغمــا، توخســى، ئوغــۇزلاردا ۋە ئۇيغــۇرلار تەرەپــتە ئاڭلىــدىم. «د – *d*»نــى «ذ – *ž*» بىلــەن ئالماشتۇرۇش ئەرەبلەردىمۇ بار. مەسىلەن: «ماذُقْتْ عَدُوفًا وَ لاَعَذُوفًا» دېگەندەكىگە ئوخشاش.// II 440

---

[1] يازمــا نۇسخىدا بــۇ ۋە بۇنىڭدىــن ئالدىنقى ئىككــى پــېئىل تــۆۋەندىكى قــائىدە بويىچــە «د – *d*» بىلــەن يېزىلىشــى كېــرەك بولســىمۇ، «ذ – *ž*» بىلــەن يېــزىلىپ قالغــان. بــىز شــۇ زامــان تىلىــدا «د – *d*» بىلــەن «ذ – *ž*» نۆۋەتلىشىشــىنىڭ نورمــال ئەھۋال ئىكەنلىكىنى ۋە يازمــا نۇسخىنىــڭ باشقا ئورۇنلىــردا بــۇ پــېئىللار يىلتىــزىنىڭ بەزىدە «د – *d*»، بەزىدە «ذ – *ž*» بىلەن يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

يُذُتّـــــي yużutti جۇتقـا ئۇچـراتتى، توڭلاتـتى. اُلْ كِشـــــيِ نِ تُمْلُعْقـــــا يُذُتّـــــي *ol kixini tumluoqka yużutti* ـــ ئـۇ كـشـــنى سـوغۇققا توڭدۇردى، هـەتتا توڭلـتـتـپ ئۆلتـۇردى (يُذُتُورْ - يُذُتْماقْ *yużutur - yużutmaq*).

بُذُتّي büżütti ئويناتتى، بـيلـەتتى. اُلْ اُغْلِنِ بُذُتّـــى *ol ooqlïnï büżütti* ـــ ئـۇ ئوغلـنى (سەكرىتـپ) ئويناتتى (بُذُتُورْ - بُذُتْماكْ *büżütür - büżütmək*).

سِذِتّي siżitti سـيـدۇردى. اُراغُتْ اُغْلِنْ سِذِتّي *uraoqut ooqlïn siżitti* ـــ خوتـۇن بالـسـنى سـيـدۇردى. شـۇنـڭدەك ئـاتلـق ئـادەم ئېتـنى سـيـدۇرسـمـۇ شـۇنداق دېـيـلـدۇ (سِذِتُورْ - سِذِتْماكْ *siżitür - siżitmək*). // 416

بُـــرُتّي burutti قاڭسـتتى، بـۇس چـقـرىۋەتتى؛ پـۇراتتى. اُوتْ اَشِـــــجْنِ بُـــــرُتّي *ot əxiqni burutti* ـــ ئوت قـازانـنى قاڭسـتتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق. اُغْـــلانْ بُرُتّي// *oqlan burutti* ـــ بالا پۈرتـىۋەتتى (سېسـق يەل چـقاردى). بـۇ سـۆز «بُرِتّي *burïttï*» مـۇ دېـيـلـدۇ (بُرُتُورْ - بُرُتْماقْ *burutur - burutmaq*). 441 II

تَرُتّي tarutti تارايـتتى. اُلْ اَڤِنْ تَرُتّي[1] *ol əvin tarutti* ـــ ئۇ ئۆيـنى تارايـتتى. شـۇنـڭدەك هـەرقانداق نەرسـە تارايـتـلـسـمـۇ شـۇنداق دېـيـلـدۇ (تَـــــرُتُورْ - تَرُتْمـــــاقْ *tarutur - tarutmaq*).

تُرُتّي tərütti تـۆرەـلـدۇردى. تَنْكْرِي يَلِنكُتْ تُرُتّي *təŋri yalïŋuk tərütti* ـــ تـەڭرى ئـــادەـمـنى تـــۆرەـلـدۇردى. باشـــقـا مـــەـخـلـۇقـاتـلارنى تۆرەـلـدۇرگـەـنـگـــمـۇ شـــۇنداق دېـيـلـدۇ (تُـــرُتُورْ - تُرُتْمـــاكْ *tərütür - tərütmək*). ئوغـۇزچـدا بـر نەرسـنى ئۆلچەـمگە مـۇۋاپـق تـۇزتـتـشـكـمـۇ «تُـــرُتّي *tərütti*» دېـيـلـدۇ. شـېئـردا مـۇنـداق كـەـلگەـن:

---

[1] يازما نۇسخـدا بۇ پېئـلـغا مـسـال قـلـمـپ كـەـلتـۇرۇلگەـن جـۇمـلـەـنـڭ بـەـرىنچى سـۆزى «اُلْ *ol*» دـن كـېيـن «انكارْ *aŋar*» سـۆزى قـۇر ئۈسـتـىگە قـوشـۇپ قـويـۇلغان. بـەـز ئـەـرەـبچـەـسـىگە ئاساسـەـن، كـېيـن قـوشـۇلغان بـۇ سـۆزنى ئـوشـۇق هـېسـابلـدۇق.

تَنْكْرِي اَژُنْ تُرُتّي جِغْرِي اذ تَزْكِنُورْ
يُلْدُزْلَرِي جَرْكَشِبْ تُنْ كُنْ اُوزا يُرْكَنُورْ // II 442

təŋri azun tərütti qïoqrï użu① təzginür
yulduzlari qərkəxip tün kün üzə yərgənür
[تەڭرى ئالەم ياراتتى، چىغرىق تىنماي ئايلىنۇر،
يۇلتۇزلىرى سەپ تارتىپ، كۈندۈزگە تۈن يۆگىلۈر.]

تەڭرى ئالەمنى تۆرەلدۈردى، پەلەك داۋاملىق ئايلىنىپ تۇرىدۇ، يۇلتۇزلىرى رەت - رەت تىزىلىپ، كېچىسى كۈندۈزنى ئوراپ تۇرىدۇ.

تَرِتّي təritti تەرلىدى. اَرْ تَرِتّي *ər təritti* — ئادەم تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «تَرِي *təri* — تېرە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مۇنداقتا بۇ يەردىكى مەنە «تَرِي اُتّي *təri ətti* — تېرىدىن تەر چىقتى» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، «ھەمزە – ا» تاشلىنىپ، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پېئىل ياسالغان ياكى «تَرْ *tər* — تەر» سۆزىدىن ياسىلىپ «تَرْ اَتّي *tər atti* — (بەدەن) تەر ئاتتى، تەر چىقاردى» دېگەن مەنىدە كەلگەن، بۇ يەردە «ھەمزە – ا» تاشلىنىپ، ئىككى//سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پېئىل ياسالغان (تَرِتارْ - تَرِتْماكْ *təritər - təritmək*). II 443

سَرُتّي② sarïtti يۆگەتتى، ئوراتتى. اُلْ اَنكَرْ سُقْلُقْ سَرُتّي *ol aŋar suvluq sarïtti* — ئۇ ئۇنىڭغا سەللە يۆگەتتى، يەنى ئۇنى سەللە يۆگەشكە ئۇندىدى (سَرِتُورْ - سَرِتْماقْ *sarïtur – sarïtmaq*). ھەرقانداق نەرسىنى يۆگەتتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «اذ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇنى «داۋاملىق، تىنماي» دېگەن مەنىلەردىكى «اُذُ *użu*» سۆزى دەپ تونۇدۇق ۋە شۇنداق ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ر - *r*» ھەرپى زەممىلىك قىلىنغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىگە، شۇنىڭدەك «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىكى شەكىللىرىگە قاراپ، «ر - *r*» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

سُرُتّي sorutti شوراتتى، ئەمدۇردى ~ ئېمىتتى؛ پۇرۇشتۇردى. اُراغُتْ كَنْجْكا سُوتْ سُرُتّي uraqut kənqkə süt sorutti — خوتۇن بالىغا سۈت شوراتتى (ئېمىتتى).

اَرْ يُوزِنْ سُرِتّي ər yüzin sorittï — ئادەم يۈزىنى پۇرۇشتۇردى (سُرِتُورْ - سُرِتْماقْ sorïtur - sorïtmaq).

سِرِتّي sïrïttï سىرتتى ~ شىرتتى. اُلْ قِيزْقا كِذِزْ سِرِتّي ol kïzka kïżiz sïrïttï — ئۇ دېدەك قىزغا كىگىز (شىرداق) شىرتتى. بۇ كىيىمنى شىرىغانغا // ئوخشاش (سِرِتُورْ - سِرِتْماقْ sïrïtur - sïrïtmaq). 444 II

قَرِتّي kˌarïttï قېرىتتى. اُذْلُكْ اَنِ قَرِتّي ożlək anï kˌarïttï — زامان ئۇنى قېرىتتى (قَرِتُورْ – قَرِتْماقْ kˌarïtur - kˌarïtmaqˌ)./ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 417

اُذْلُكْ قَرِتْمِشْقا بُذُغْ تَلْقِماسْ ożlək kˌarïtmïxkˌa bożuoq talkˌïmas

زامانە قېرىتقانغا بويىاق (پەردا‌ز) ئەيىب ئەمەس.

قُرِتّي kˌurïttï قۇرۇتتى. كُونْ تُونُغْ قُرِتّي kün tonuoq kˌurïttï — كۈن تونىنى قۇرۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِتُورْ - قُرِتْماقْ kˌurïtur - kˌurïtmaqˌ).

كُرَتّي kürətti قاچۇردى. اُلْ اَنكْ قُلِنْ كُرَتّي ol anïŋ kˌulïn kürətti — ئۇ ئۇنىڭ قۇلىنى قاچۇردى (كُرَتُورْ - كُرَتْماكْ kürətür - kˌürətmək).

كُرَتّي kürətti كۆرەتتى. اُلْ اَنكَرْ قارْ كُرَتّي ol aŋar kˌar kürətti — ئۇ ئۇنىڭغا قار كۆرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرَتُورْ - كُرَتْماكْ kürətür - kürətmək).

كَرِتّي kəritti قاۋاتتى. اُلْ اِتِنْ كَرِتّي ol ïtïn kˌəritti —// ئۇ ئىتىنى قاۋاتتى (كَرِتُورْ - كَرِتْماكْ kəritür - kəritmək). قارلۇقچە. 445 II

بَزَتّي bəzətti بېزەتتى. اُلْ اَفِنْ بَزَتّي ol əvin bəzətti — ئۇ ئۆيىنى بېزەتتى (بَزَاتُورْ - بَزَتْماكْ bəzətür - bəzətmək).

تَزِتّي təzitti تەزدۇردى، قاچۇردى. اِتْ كَيِكْنِ تَزِتّي it kəyikni təzitti — ئىت كېيىكنى تەزدۇردى (تَزِتُورْ – تَزِتْماكْ təzitür - təzitmək).

بَزِتّي bəzitti تىترەتتى. تُمْلُغْ اَنِ بَزِتّي *tumluq anï bəzitti* —— سوغۇق ئۇنى تىترەتتى. تىترىتىدىغان تەپنى «بَزْكاكْ *bəzgək*» دەيمىش شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان (بَزِتُورْ - بِزَتْماكْ *bəzitür - bəzitmək*).

تُزُتّي tozutti توزۇتتى. اُلْ تُبْراقْ تُزُتّي *ol toprąq tozutti* —— ئۇ تۇپراق توزۇتتى (تُزِتُورْ - تُزِتْماقْ *tozïtur – tozïtmaq*).

سِزِتّي sïzïtti ئېرىتكۈزدى. اُلْ اَنكَرْ ياغْ سِزِتّي *ol aŋar yaoq sïzïtti* —— ئۇ ئۇنىڭغا ياغ ئېرىتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (سِزِتُورْ - سِزِتْماقْ *sïzïtur – sïzïtmaq*). II 446

قُزُتّي ąuzutti قۇرۇتتى، ئىشتىهاسىنى كەلتۈردى. اُلْ اَنكْ بُغْزِنْ قُزُتّي *ol anïŋ boqzïn ąuzutti* —— ئۇ ئۇنىڭ گېلىنى قۇرۇتتى، ئۇنىڭ ئىشتىهاسىنى كەلتۈردى. بۇ سۆزدىكى «ز – *z*» نىڭ ئەسلى «ر – *r*» بولۇپ، بىركىم تاماق يېگۈسى كەلگەن بىرىنىڭ بوغۇزىنى قۇرۇتۇپ قويدى، دېگەن مەنىدە كەلگەن (قُزُتُورْ - تُزُتْماقْ *ąuzutur - ąuzutmaq*)[1]. بۇ قائىدىگە يات ئەھۋال. چۈنكى، ئۆتۈمسىز پېئىللارنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن، پەقەت «ر – *r*» ھەرپىلا قوللىنىلىدۇ[2].

كَزِتّي kəzitti كەزدۇردى. اُلْ مَنِ يِرْ كَزِتّي//*ol mənï yər kəzitti* —— ئۇ مېنى يەر كەزدۇردى (كَزِتُورْ - كَزِتْماكْ *kəzitür - kəzitmək*). II 447

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكلىدە «ر – *r*» يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ بۇ يەردىكى «ز – *r*»نىڭ ئەسلى «ر – *r*» ئىكەنلىكى توغرىسىدا بەرگەن قائىدىسىگە ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ ئەسلىي قوليازمىدا «ر – *r*» ئۇستىدىكى زەممىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ قىزىل سىياھ بىلەن چېكىت قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ھەرپنى «ز – *z*» قىلىپ ئالدۇق.

[2] ئاپتور گەرچە بۇ يەردىكى «ز – *z*»نىڭ ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىيالمايدىغانلىقىنى، ئۆتۈملۈك پېئىل ئۇچۇن بىر «ر – *r*»نى كەلتۈرۈش لازىملىقىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ پېئىلدا مەيلى «ز – *z*»، مەيلى «ر – *r*» بولسۇن، ھېچقايسىسى پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈكلۈكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈكلۈكى قاتار كەلگەن ئىككى «ت – *t*» ھەرپىنىڭ ئالدىنقىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

كُزَتّـــي kəzətti كـۆزەتتى: كـۆز تـىكتـى، ئـىنتـىزار بولـدى، كـۈتتـى. اُلْ مَـــنِ كُزَتّـــي *ol məni kəzətti* —— ئۇ مېنى كۈتتى. بۇنىڭ ئەسلى «كُوزْ اَتّي *kəz atti* —— ئۇ ماڭا كۆز ئاتتى، كۆز تىكتى»دۇر (كُزَتُورْ - كُزَتْماكْ *kəzətur - kəzətmək*).

بُشَتّي boxatti بوشاتتى؛ قويۇپ بەردى. اُلْ تَغارْ بُشَـــتّي *ol taqar boxatti* —— ئۇ تاغار بوشاتتى. ھەرقانداق قاپ (ياكى قاچا) ئىچىدىكى نەرسىلەردىن بوشىتىلسا، شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ تُكُـــونْ بُشَـــتّي *ol tügün boxatti* ——// ئۇ تۇگۇن بوشاتتى. 418
باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اُراغُـــتْ بُشَـــتّي *ol uraqut boxatti* —— ئۇ خوتۇننى قويۇپ بەردى. ئارغۇچە. اُلْ بُلُنغْ بُشَتّي *ol bulunuq boxatti* —— ئۇ ئەسىرنى قويۇپ بەردى.

شـۇنىڭدەك ھەرقانـداق كـىشـى باشـقا نەرسـىلەرنى بـاغلاقتـىن بوشـىتىپ// 448 II
قويۇۋەتسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (بُشَتُورْ - بُشَتْماقْ *boxatur - boxatmaq*).

تَشِتّي taxïtti توشـۇتتى. تَرِغْ تَشِتّي *tarïoq taxïtti* —— بۇغداي توشـۇتتى، يەنى بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بىر يەردىن بىر يەرگە توشۇتتى (تَشِتُورْ - تَشِـــتْماقْ *taxïtur – taxïtmaq*).

تُشَتّي təxətti تۆشەك سالدۇردى، كۆرپە سالدۇردى. اُلْ تُشاكْ تُشَتّي *ol təxək təxətti* —— ئۇ تۆشەك سالدۇردى (تُشاتُورْ - تُشاتْماكْ *təxətur - təxətmək*).

تِشَتّي tixətti بىلدى، ئىتتىتتى؛ چىش چىقاردى. اُلْ اُرْغاقْ تِشَتّي *ol oroqaq tixətti* —— ئۇ ئورغاقنىڭ بىسىنى ئىتتىتتى. شۇنىڭدەك تۇگمەن تېشى چەكتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشاتُورْ - تِشَتْماكْ *tixətur - tixətmək*).

جِشَتّي qixətti چىچۇردى. اُراغُتْ كَـــنْجِنْ جِشَـــتّي *uraqut kənqin qixətti* —— خوتۇن بالىسىنى چىچۇردى (جِشَتُورْ - جِشَتْماكْ *qixətur - qixətmək*).

قَشِتّي kaxitti قاشلاتتى، تاتىلاتتى. اَرْ تَنِينْ قَشِتّي *ər//yənin*[1] *kaxïtti* ـــ ئادەم بەدىنىنى قاشلاتتى (قَشِتُورْ - قَشِتْماقْ *kaxïtur - kaxïtmaq*). 449 II

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تَـــنِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنى پارسچە «تـن» بولماستىن، قەدىمكى تىلىمىزدىكى «يَـــنْ *yən* —— تەن» ۋە ھازىرقى تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «ət - *yən*» دېگەن جۈپ سۆزدىكى «*yən*» سۆزى، دەپ ھېسابلاپ، «*yənin*» دەپ ئالدۇق. بۇ ھەقتە «دىۋان» ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 137- بەتتىكى 2- ئىزاھقا قارالسۇن.

كُشتّي køxitti قاپلىدى، ياپتى. بُلتْ كُوكُكْ كُشــتّي *bulït køküg køxitti* — بۇلۇت كۆكنى قاپلىدى (كُشتُورْ - كُشــتْماكْ *køxitür - køxitmak*). ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَقتّي bakïtti باقتۇردى، قاراتتى. اُلْ اَنِ اَقْــدنْ بَقتّــي *ol anï ødin bakïtti* — ئۇ ئۇنى ئۆيدىن قاراتتى. ھەرقانداق ئادەم باشقا بىرىنى بىر ئورۇنغا قاراتسىمۇ (قارىتىپ باقسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (بَقتُورْ - بَقتْماقْ *bakïtur - bakïtmak*).

بُقَتّي bukˌatti بۇقا بولدى. بُزاغُــو بُقَتّــي *buzaqu bukatti* — موزاي بۇقا بولدى بۇقا قاتارىغا كىردى. بۇنىڭ//ئەسلى «بُقــاذْتي *bukażti* » دۇر (بُقــاتُورْ - بُقَتْمــاقْ *bukatur - bukatmak*). II 450

تُقُتّي ① tokˌïtti ئۇردۇردى، سوقتۇردى، قاقتۇردى. اُلْ اَنكْ بُيْنْ تُقتّي *ol anïŋ boynïn tokïtti* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىغا ئۇردۇردى (تُقتُورْ - تُقتْماقْ *tokïtur - tokïtmak*)// 419

تُقتّي tokˌïtti توقۇتتى: سوقتۇردى، ئۇردۇردى، قاقتۇردى. اُلْ بُوزْ تُقتّي *ol boz tokïtti* — ئۇ بۆز توقۇتتى. اُلْ قِلــجْ تُقتّــي *ol kïliq tokïtti* — ئۇ قىلىچ سوقتۇردى. پىچاق سوقتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُقتُورْ - قتقْماقْ *tokïtur - tokïtmak*). اُلْ قَبُــغْ تُقتّي *ol kapuq tokïtti* — ئۇ ئىشىكنى قاقتۇردى.

تِقتّي tïkˌïtti تىقتۇردى. اُلْ اَنكَــرْ اَشْ تِقــتّــي *ol aŋar ax tïkïtti* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاش تىقتۇردى. بۇ سۆز ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسىنى چىڭداپ كىرگۈزۈش، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (تِقتُورْ - تِقتْماقْ *tïkïtur - tïkïtmak*).

قَقتّــــي kˌakˌïtti ئاچچىقلانىدۇردى، قاقشاتتى. اُلْ اَنِ قَقتّــي *ol anï kakïtti*// — ئۇ ئۇنى ئاچچىقلانىدۇردى. بىئارام قىلدى، قاقشاتتى (قَقتُــــورْ - قَقتْمــــاقْ *kakïtur - kakïtmak*). II 451

قُقتّي kˌokˌïtti قوقىتتى. اُلْ اَنكَــرْ سُــكْلُنْجُو قُقــتّي *ol aŋar soqlünqü kokïtti* — ئۇ ئۇنىڭغا كاۋاپنى قوقىتقۇزدى (قُقــتُورْ - قُقتُمــاقْ *kokïtur - kokïtmak*). چىراغنى ئۆچۈرۈپ قوقىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ق - *k*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك كەلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

بَكِتّي [1] bəkitti بېكىتتى، چىڭىتتى، پۇختىلىدى. اُلْ ايشِغْ بَكِتّي *ol ïxïoq bəkitti* — ئۇ ئىشنى پۇختىلىدى. بۇ سۆز ئەسلىدە تۇگۈننى چىڭىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بَكِتُورْ - بَكِتْماكْ *bəkitür - bəkitmək*).

بُكُتّي bəkütti بۆكۈتتى، غىلغىتتى، كۆڭۈلگە تەگدى. ياغْلِغْ اَشْ مَني بُكُتّي *yaqlïoq ax məni bəkütti* — ياغلىق//ئاش مېنى بۆكۈتتى (ياغلىق ئاش كۆڭلۈمگە تەگدى، قورسىقىم تويماستىن كۆڭلۈمنى غىلغىتتى). شۇنىڭدەك باشقا بىر كىمگە كۆزى تويغۇدەك مال بەرگەن كىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ. اُلْ مَني تَقارِنْ بُكُتّي *ol məni tavarïn bəkütti* — ئۇ مېنى مال بىلەن بۆكۈتتى، يەنى تويدۇردى (بُكُتُورْ - بُكُتْماكْ *bəkütür - bəkütmək*). 452 II

تُكَتّي tügətti تۈگەتتى. اُلْ ايشِنْ تُكَتّي *ol ïxïn tügətti* — ئۇ ئىشنى تۈگەتتى (تُكَاتُورْ - تُكَتْماكْ *tügətür - tügətmək*).

سِكِتّي sikitti سىكتۇردى. اُراغُتْ نِ سِكِتّي *uraqutnï sikitti* — ئۇ خوتۇننى سىكتۇردى (سِكِتُورْ - سِكِتْماكْ *sikitür - sikitmək*).

سَكِتّي səkitti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَنِ سَكِتّي *ol anï səkitti* — ئۇ ئۇنى سەكرەتتى (سَكِتُورْ - سَكِتْماكْ *səkitür - səkitmək*).

بُلَتّي bulatti بۇلا قىلدۇردى. اُلْ قُوزِي بُلَتّي *ol qozï bulattï* — ئۇ قوزىنى بۇلا قىلدۇردى، يەنى قازانىڭ هوردا مەررە قىلدۇردى. هەرقانداق نەرسە قازانىڭ//هوردا پىشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بُولاذْتي *bulaždï*» بولۇپ، يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن «و - ۋاۋ» قىسقارتىلغان ۋە «ذ - *ž*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (بُلَتُورْ - بُلَتْماقْ *bulatur - bulatmaq*). 453 II

بِلَتّي bilətti بىلەتتى. اُلْ بِجاكْ بِلَتّي *ol piqək bilətti* — ئۇ پىچاق بىلەتتى، يەنى ئۇ پىچاقنى بىلەيگە سۈركەتتى (بِلَتُورْ - بِلَتْماكْ *bilətür - bilətmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ بېرىلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 433 - بەتتىكى «بَرْكِتّي *bərkitti*» شەكلىگە، 321 - بەتتىكى ئۆلۈك دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك - *k*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

تِلَتّي tiləttі تىلەتتى، ئىزدەتتى. اُلْ اَنِ تِلَتّي *ol anї tiləttі* — ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (تِلَتُورْ - تِلَتْماكْ *tiləmək - tiləmək*).

تُلَتّي tüləttі تۆللەتتى. اُلْ قُويْ تُلَتّي *ol ķoy tüləttі* — ئۇ قوي تۆللەتتى. ئوغۇزچە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تۆلەش، يەنى يۇڭ (تۈك) تاشلاشتۇر (تُلَتُورْ - تُلَتْماكْ *tüləmək - tüləmək*).

جِلَتّي qilattї نەملەتتى، ھۆللەتتى؛ تەرلەتتى. اُلْ كَبَاكْ جِلَتّي *ol kəpək qilattї* — ئۇ كېپەك نەملەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلَتُورْ - جِلَتْماقْ *qilatur - qilatmaķ*). // II 454

ئەسلى «جِيْلَتّي *qiylattї*» بولۇپ، «ى - يا» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. اُلْ اَتِغْ جِلَتّي *ol atїoq qilattї* — ئۇ//ئېتىنى (چاپتۇرۇپ) تەرلەتتى. 420

قَلَتّي ķalattї قاپلاتتى. اُلْ تُونُغْ قَلَتّي *ol tonuoq ķalattї* — ئۇ تونىنى قاپلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى بوغچىغا ئورىسا ياكى ساندۇققا سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قالَتّي *ķalattї*»دۇر (قَلَتُورْ - قَلَتْماقْ *ķalatur - ķalatmaķ*).

كُلِتّي kəlittі كۆمدۈردى. اُلْ اُلْكَنِ كُلِتّي *ol əlügni kəlittі* — ئۇ ئۆلۈكنى كۆمدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِتُورْ - كُلِتْماكْ *kəlitür - kəlitmək*).

تَمِتّي tamїttі تېمىتتى. اُلْ سُوفْ نِ تَمِتّي *ol suvnї tamїttі* — ئۇ سۇنى تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِتُورْ - تَمِتْماقْ *tamїtur – tamїtmaķ*).

قَمَتّي ķamattї قاماتتى، قاماشتۇردى. كُونْ كُوزُكْ قَمَتّي *kün kəzüg ķamattї* — كۈن كۆزنى قاماشتۇردى (قَمَتُورْ - قَمَتْماقْ *ķamatur - ķamatmaķ*). اَجِغْ اَقْيا//تِيشِغْ قَمَتّي *aqїoq avya tїxїoq ķamattї* — ئاچچىق بېھى چىشنى قاماتتى. باشقا نەرسىلەر قاماشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: II 455

اَتاسي اَجِغْ اَلْمِلا يِيسا اُغْلي نِنْكْ تِيشي قَمارْ

atasї aqїoq almїla yəsə oqlїnїŋ tїxї ķamar

ئاتىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار.

بۇ ماقال ئاتىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمِتّـــي kumittï هاياجانلانـدۇردى، قوزغـاتتى. هەربىر تەلەنـدۇردى. اُذِكْ مَـــنِ قُمِتّـــي *üžik məni kumittï* —— مەھبۇبقا ياكى ۋەتەنگە بولغان ئۇدۇك (ئىشتىياق) مېنى هاياجانلاندۇردى (قُمِتُـــورْ – قُمِتْمـــاقْ *kumïtur - kumïtmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَسْمِلْ سُوسِنْ قُمِتّي	*basmïl süsin kumïttï*	[باسمىل قوشۇننىڭ قوزغاتتى،
بَرْجا كَلِبْ يُمِتّي	*barqa kəlip yumïttï*	بارچە كېلىپ توپلاندى،
اَرْسْلَنْ تَبا اَمِتّي	*arslan taba əmitti*	ئارسلان تەرەپكە يۆنەلدى،
قُرْقُبْ بَشي تَزْكِنُورْ //	*korkup baxï təzginür*	قورقۇپ بېشى ئايلىنار.]

456 II

باسمىل قوشۇنلىرىنىڭ ئارسلان تېگىن غازى بىلەن سوقۇشقانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: بىز بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن باسمىل ئۆز قوشۇنلىرىنى هەربىر تەلەندۇردى، هەممىسى توپلاندى، ئارسلان تېگىنگە يۈزلەندى، بىزنى كۆرۈش بىلەن قورقۇپ، كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، باشلىرى ئايلاندى.

تَنُتّي tanuttï تونۇتتى، جېكىلەتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَنُتّـــي *ol maŋa söz tanuttï* —— ئۇ ماڭا سۆز تونۇتتى، يەنى ئۇ مەندىن بىر كىمگە سۆز ئېيتىپ بەردى (تَنُتُـــورْ – تَنُتْمـــاقْ *tanutur – tanutmak*).

تُنَتّي tünətti تۇنەتتى، قوندۇردى. اُلْ قُنُقْغْ اَقْـــدا تُنَتّـــي *ol qonuqluq əvdə tünətti* —— ئۇ مېهمانىنى ئۆيدە//تۇنەتتى، قوندۇردى (تُنَتُورْ – تُنَتُماكْ *tünətür - tünətmək*). 457 II

تُنَتّي tonattï تون كىيدۇردى، تون هەدىيە قىلدى. اُلْ مَنِ تُنَتّي *ol məni tonattï* —— ئۇ ماڭا (هەدىيە قىلىپ) تون كىيدۇردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُـــونْ اَذْتـــي *ton ažtï* —— تون ئەۋەتتى»دۇر.

سِنَتّي sïnattï سىناتتى. اُلْ مَنِ بُو ايشتا سِـــنَتّي *ol məni bu ïxta sïnattï* —— ئۇ مېنى بۇ ئىشتا (بىر كىمگە) سىناتتى (سِنَتُورْ – سِنَتْماقْ *sïnatur – sïnatmaq*).

قَنَتّي qanattï قاناتتى. اُلْ اَنِنْـــكْ// بُـــرْنِنْ قَنَتّـــي *ol anïŋ burnïn qanattï* —— ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىنى قاناتتى (قَنَتُورْ – قَنَتْماقْ *qanatur - qanatmaq*). 421

قُنَتّي k¸onattï قوندۇردى، قوشنا قىلدى، ئورۇنلاشتۇردى، جايلاشتۇردى. اُلْ اُوزِنكا قُنُمْ قُنَتّـــي *ol өziŋə k¸onum k¸onattï* — ئۇ ئۆز يېنىغا جەمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، يەنى ئۇ ئۆز ئۆيى ئەتراپىغا جەمەتلىرىنى، ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلارنى ۋە ئۆزىگە يارەدەم بېرىدىغانلارنى ئورۇنلاشتۇردى (قُنَتُورْ - قُنَتْماقْ *k¸onatur - k¸onatmak*). // II 458

قِنَتّي k¸ïnattï قىينىتتى، قىيىن - قىستاققا ئالدۇردى. بَكْ اَنِ قِنَتّي *bəg anï k¸ïnattï* — بەگ ئۇنى قىينىتتى (قِنَتُورْ - قِنَتْماقْ *k¸ïnatur - k¸ïnatmak*).

كُنِتّي kөnittï كۆندۇردى، رۇسلىدى. اَرْ يِغـــاجْ كُنِتّـــي *ər yïoqaq kөnittï* — ئادەم ياغاچ رۇسلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُنِتُورْ - كُنِتُماكْ *kөnitür - kөnitmək*).

بۇ بابتىكى مسياللار

يَتّي yattï ياتتى. اَرْ يَتّي *ər yattï* — ئادەم (ئۇخلاش ئۈچۈن) ياتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَتُورْ - يَتْماقْ *yatur – yatmak*).

يُتّي yuttï يۇتتى. اُلْ يُمُرْتْغانِ يُتّـــي *ol yumurtoqanï yuttï* — ئۇ تۇخۇمنى يۇتتى، يەنى ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يُوتـــارْ - يُوتْمـــاقْ *yutar – yutmak*).

يَتّي yattï ياىدى. اُلْ تُونُغْ كُونْكا يَتّي// *ol tonuoq küŋə yattï* — ئۇ تونىنى كۈنگە ياىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «يـــاذْتي *yażtï*» بولۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (يَذارْ - يَذْماقْ *yaż̇ar - yażmak*). II 459

يِـــتّي yittï يىتتى. يِـــتّي نـــانْكْ *yittï nəŋ* — نەرسە يىتتى، يوقالدى (يِتـــارْ - يِتْمـــاكْ *yitər - yitmək*).

يَتّي yətti يەتتى. اُلْ مَنِ يَتّي *ol mənï yətti* — ئۇ ماڭا يەتتى. باشقا بىر كىمگە يەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَتارْ - يَتْماكْ *yətər - yətmək*).

يَتّي yətti يېتىلدى، يېتەكلىدى. اُلْ اَتْ يَتّي *ol at yətti* — ئۇ ئات يېتىلدى. قارىغۇ ۋە باشقىلارنى يېتىلىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَتارْ - يَتْماكْ *yətar - yətmak*).

ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «ى - يا» ھەرپىنى «ج - *j*» بىلەن سۆزلەيدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِ جَتّي *ol məni jətti* — ئۇ ماڭا يەتتى».

بۇنىڭ ئەسلى «ى - يا» بىلەن «يِتّي *yətti*»دۇر. تۇركىلەر «سُقْدا يُنْدُمْ *suvda yundum* — سۇدا يۈيۈندۇم» دېسە، ئۇلار «جُنْدُمْ *jundum*» دەيدۇ. مۇشۇ // قائىدە تۇركىلەر بىلەن تۇركمەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ[1]. 460 II

بۇ بابتىكى مىساللار

يُبَتّي yubattï يوپۇتتى. اُلْ ايشِغْ يُبَتّي *ol ixïq yubattï* — ئۇ ئىشنى يوپۇتتى (يُبَتُورْ - يُبَتْماقْ *yubatur – yubatmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئالداش» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «اُلْ اَنِ يُبِيلادي *ol anï yubïladï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى» دەيدۇ.

يَرَتّي yarattï ياراتتى، لايىق قىلدى؛ ئويدۇرۇپ چىقاردى. تَنْكْرِي يَلِنكُقْ يَرَتّي *təŋri yalïŋuq yarattï* — تەڭرى ئادەمنى (ۋە باشقا مەخلۇقلارنى) ياراتتى. ئوغۇزلار «اُلْ تُونُغْ يَرَتّي *ol tonuq yarattï* — ئۇ تونىنى (بەدىنگە) لايىق قىلىپ بەردى»،//«بُو اَتُكْ نِ مَنكا يَرَتْ *bu ətükni maŋa yar at* — بۇ ئۆتۈكنى ماڭا (پۇتۇمغا) لايىق قىلىپ بەر» دەيدۇ. اُلْ اُوزِنْدِنْ سُوزْ يَرَتّي// *ol øzindin søz yarattï* — ئۇ ئۆزىدىن سۆز ئويدۇرۇپ چىقاردى (يَرَتُورْ - يَرَتْماقْ *yaratur – yaratmaq*). 422 461 II

يُرِتّي yorïttï يورۇتتى، ماڭدۇردى؛ سۇردۇردى. اُلْ مَنِ تَلِمْ يُرِتّي *ol məni təlim yorïttï* — ئۇ مېنى تالاي ماڭدۇردى. اُتْ اَنكْ قَرْنِنْ يُرِتّي *ot anïŋ qarnïn yorïttï* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ قارنىنى (ئىچىنى) سۇردۇردى (يُرِتُورْ - يُرِتْماقْ *yorïtur – yorïtmaq*).

---

[1] بۇ بابتىكى مىساللار بۆلۈمىدە كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر «فَعَلْدي *fəəldi*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. يازما نۇسخىدا مۇشۇ جايدا بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، بىزمۇ ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

يِرَتّــي yïratti يــراقلاشــتوُردی. اُلْ اَنِ يِرَتّــي *ol anï yïrattï* — ئوُ ئوُنی يــراقلاشــتوُردی (يِرَتُورْ - يِرَتْماقْ *yïratur – yïratmak*).

يَرَتّي yərətti يــرگــەندی، ســەســكــەندی، بــەزدی. اَرْ ايشْكا يَــرَتّي *ər ixkə yərətti* — ئادەم ئىشقا هوُرُونلوُق قىلدی ۋە يــرگــەندی (يَرَتُورْ - يَرَتْماكْ *yərətür - yərətmək*).

يَغُتّــي yaoqutti يېقىنلاشــتوُردی، يېقىنلاتتی؛ كــەلتوُردی. اُلْ اَتــغْ مَنكــا يَغُتّــي *ol atïoq maŋa yaoqutti* — ئوُ ئاتنی ماڭا يېقىنلاتتی، كــەلتوُردی. باشقىلاردىمۇ شوُنداق // (يَغُتُورْ - يَغُتْماقْ *yaoqutur yaoqutmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: II 462

كَلْسا اُما تُشُرْكِلْ تِنْسُنْ اَنِكْ اَرُقْلُقْ *kəlsə uma tüxürgil tïnsun anïŋ arukluk*

اَرْبا سَمَنْ يَغُتْغِلْ بُلْسُنْ اَتي يَرُقْلُقْ *arpa saman yaoqutoqil bulsun atï yarukluk*

[مېھمان كەلسە چوُشوُرگىن، ئوُنىڭ هاردوُقى چىقسوُن،
ئارپا، سامان كەلتوُرگىن، ئېتى يالتىراپ كەتسوُن (راهەت تاپسوُن).]

مېھمــان كەلســە چوُشــوُروُپ قونــدوُرغىن، ئــوُنىڭ هــاردوُقى چىقســوُن، ئارپــا ــ ساماننى ئېتىنىڭ يېنىغا ئەكېلىپ قوي، ئېتىمۇ راهەت ئالسوُن.

يَغِتّي yaoqïtti ياغــدوُردی. تَنْكْــرِي يَغْمُــرْ يَغِتّــي *təŋri yaoqmur yaoqïttï* — تەڭرى يامغوُر ياغدوُردی (يَغِتُورْ - يَغِتْماقْ *yaoqïtur - yaoqïtmak*).

يُلُتّي[1] yülitti چوُشــوُرتتی. اَرْ سَجِنْ يُلُتّي *ər saqïn yülitti* // — ئادەم چېچىنى چوُشــوُرتتی (يُلِتُورْ - يُلِتْماكْ *yülitür – yülitmək*). II 463

يُلُتّي yulutti يوُلدوُردی، تالاتتی، تالاك قىلدوُردی. بَكْ بُويْنِ يُلُتّــي *bəg boynï yulutti* — بەگ خەلقنى تالاتتی (يُلُتُورْ - يُلُتْماقْ *yulutur – yulutmak*).

يِلِتّي yïlïtti يىلىدی~ئىلىتتی، قىزىدی، قىزىتتی. اَرْ يِلِتّــي *ər yïlïttï* — ئادەم (تەپ بولغانلىقتىن) قىزىدی. بــوُ مەنــدە پــېئىل ئوُتوُمســز. اَرْ سُــوُقْ يِلِتّــي *ər suvïoq yïlïttï* — ئادەم سوُنى ئىلىتتی. بــوُ مەنــدە پــېئىل ئوُتوُملوُك (يِلِتُورْ - يِلِتْماقْ *yïlïtur – yïlïtmak*).

---

[1] يازما نوُسخىدا بوُ پېئىلنىڭ ئوُتكەن زامان شەكلىدە «ل - *l*» هەرپى زەممىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئوُنىڭ كەلگوُسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە هەم يازما نوُسخا 482 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ل - *l*» هەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدوُق.

يُمِتّي yumïttï توپلاندى، جۇغلاندى، جەم بولدى. كِشي يُمِتّي *kixi yumïttï* — كىشىلەر توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*yumïtur - yumïtmaḳ* يُمِتُورْ - يُمِتْماقْ).

يِتّي yïtïttï ئىتتىتكۈزدى، بىلەتتى. اُلْ اَنكَرْ بِجاكْ يِتّي *ol aŋar piqək yïtïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا پىچاق ئىتتىتتى، يەنى ئۇنىڭغا پىچاقنى بىلەتتى ياكى ئالقىنىغا كاپلاتقۇزدى (*yïtïtur - yïtïtmaḳ* يِتُورْ - يِتْماقْ). 464 II

يِنَتّي yənətti يېنىكلىدى، ياخشىلاندى. باشْ يِنَتّي *bax yənətti* — ياراپ يېنىكلىدى، ياخشىلاندى (*yənətür - yənətmək* يِنَتُورْ - يِنَتْماكْ). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ينَاذْتي *yənəżti*» دۇر، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَنِتّي yənitti يەڭگىتتى، تۇغدۇردى. اَرْ اُراغُتْ نِ يَنِتّي *ər uraoqutnï yənitti* — ئادەم ئايالنى يەڭگىتتى، تۇغدۇردى (*yənitür - yənitmək* يَنِتُورْ - يَنِتْماكْ).

قائىدە

تۈركىي تىللاردا مۇزائەف (بىر ھەرپنىڭ تەكرارلىنىشى) «ت – *t*» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردىن باشقا سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ.// پېئىللاردىكى ھەممە ھەرپلەردە مۇزائەف كۆرۈلۈۋەرمەيدۇ. ئىسىملاردا بولسا مۇزائەف ئانچە ــ مۇنچە ئۇچراپ تۇرىدۇ. 423

بىزنىڭ بۇ بابتىكى پېئىللارنى مۇزائەف دېگىنىمىزنىڭ سەۋەبى، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە بىر ھەرپنىڭ تەكرارلانغانلىقىدۇر. بۇ ھەرپلەرنىڭ بىرى سۆزنىڭ// يىلتىزىدىكى «ت – *t*»دۇر؛ يەنە بىرى ئۆتكەن زامان بەلگىسى «د – *d*» بولۇپ، بۇ ھەرپ قاتتىق «ت – *t*»غا قوشنا بولۇپ كەلگەندە، شۇنىڭ تەسىرى بىلەن «ت – *t*»غا ئايلىنىپ، نەتىجىدە ئىككى «ت – *t*» مەيدانغا كەلگەن. ئەسلى مۇزائەف سۆزلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىدەك بەك ئاز ئۇچرايدۇ. 465 II

بۇيرۇق شەكلى: بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «اَقْ بَزَتْ *av bəzət* — ئۆي بېزەت»، «بِتِكْ بِتِتْ *bitik bitit* — پۈتۈك پۈتتۈر» دېگەنگە ئوخشاش.

سۈپەت: بۇ بابتىكى سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «بِتِكْ بِتْكُوجِي *bitik bititgüqi*— پۈتكۈك پۈتتۈرگۈچى»، «اَتْ كُزَتْكُوجِي *at kөzətgüqi* — ئات كۆزەتكۈچى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا بۇنى «بِتِتْدَجِي[1] *bittittəqi*»، «كُزَتَّجِي *kөzəttəqi*» دەيدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بِتِتْدَجِي[2] *bititdəqi*»، «كُزَتْدَجِي *kөzətdəqi*» بولۇپ، «د – *d*» هەرپى هەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن. II 466

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ هەرىكەتنى داۋاملىق قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «غان – *oqan*» ياكى «كان – *gən*» ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن: «اُلْ اَتِغْ كُزَتْكَانْ اُلْ *ol atïoq kөzətgən ol* — ئۇ ئات كۆزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ اَۋِنْ بَزَتْكَانْ اُلْ *ol əvin bəzətgən ol* — ئۇ ئۆيىنى بېزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش. تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُلْ تَرِغْ تَرِتْغَانْ اُلْ *ol tarïoq tarïtoqan ol* — ئۇ ئاشلىق تېرىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ بُغْدَىْ اَرِتْغَانْ اُلْ *ol buoqday arïtoqan ol* — ئۇ بۇغداي (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) ئېرىغداپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىدە سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك – *g*» ياكى «غ – *oq*» كېلىشى، سۆزنىڭ يۇمشاق ياكى تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ هەرىكەتنى قىلىشنى ئىستەيدىغانلىقىنى، قىلىشقا ئامراق (هېرىس)لىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت شەكلى مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ // تَرِتْغْساقْ اُلْ *ol tarïoq tarïtïoqsaq* — ئۇ ئاشلىق تېرىتىشقا ئامراق (هېرىس)، ئاشلىق تېرىتىش كويىدا»، «اُلْ اَۋِنْ بَزَتْكْساكْ اُلْ *ol əvin bəzətigsək* — ئۇ ئۆيىنى بېزىتىشكە ئامراق (هېرىس)» دېگەنگە ئوخشاش.// II 467 424

---

[1] بۇ سۆز «بِتَّجِي» شەكلىدە يېزىلىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، ئايا غدىكى جۈملىدە بۇ يەردىكى ئەسلى «د – *d*»نىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە «ت – *t*»غا ئايلانغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بىز «*bitittəqi*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز يېزىلمىغان. يۇقىرىقى ئىككى مىسالنىڭ ئەسلىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە قوشۇپ قويدۇق.

بۇنىڭدا تولىدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ق – *q*»، «غ – *ɣ*» ھەرپلىرى كەلگەن سۆزلەردە يىلتىزغا ئاۋاز «غ – *ɣ*» ھەرپى، ئاندىن «ساق – *saq*» قوشۇمچىسى، تەركىبىدە «ك – *g*» ھەرپى كەلگەن سۆزلەردە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا ئاۋاز «ك – *g*» ھەرپى، ئاندىن «سەك – *sək*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ساپ پېئىللار قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش.

بىر ئىش ـ ھەربىر تىنىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىككىنلىكى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ تَرِتغْلِقْ اُلْ *ol tarïoq tarïtïoqlïk ol* —— ئۇ ئاشلىق تېرىتقۇلۇق ئۇ، ئۇ ئاشلىق تېرىتماقچى»، «اُلْ اَتْ كُزَتكْلِكْ اُلْ *ol at kөzətiglik ol* —— ئۇ ئات كۆزەتكۈلۈك ئۇ، ئۇ ئات كۆزەتمەكچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدا سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك – *k//g*» ۋە «غ – *ɣ*» ھەرپلىرىنىڭ كېلىشى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ[1]. 468 II //

ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ يەردىكى «ل – *l*» ئورنىغا «س – *s*»نى قوللىنىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەربىر تىنىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى، يەنى قىلغىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ تَرِتغْلِي اَرْدِ *ol tarïoq tarïtïoqlï ərdi* —— ئۇ ئاشلىق تېرىتقىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ اَتِغْ كُزَتكْلِي اَرْدِ *ol atïoq kөzətigli ərdi* —— ئۇ ئات كۆزەتكىلىۋاتىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدە سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى قائىدىسىگە يېقىن كېلىدۇ.

سۈپەتداشلار مۇنداق بولىدۇ: «كُزَتْمِشْ اَتْ *kөzətmix at*// —— كۆزىتىلگەن ئات»، 469 II «بِتْمِشْ بِتِكْ *bititmix bitik* —— پۈتتۈرۈلگەن (يازدۇرۇلغان) پۈتۈك» دېگەنگە ئوخشاش. «ش – *x*» قوشۇمچىسىنىڭ مۇشۇ قائىدە بويىچە كېلىشى سەن كۆرۈپ ئۆتكەن ئالدىنقى بابلارنىڭ مەستەرلىرىدە بېرىپ ئۆتۈلدى.

---

[1] بۇ مىساللاردىكى «تَرِتغْلِقْ» «كُزَتكْلِكْ» سۆزلىرى، شۇنىڭدەك يازما نۇسخا 443- بەتتىكى «تَقْرَتغْلِقْ» «تَبْرَتكْلِكْ» سۆزلىرى بىر ئىش ـ ھەربىرىنىڭ ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە (يازما نۇسخا 351 ـ بەتكە قارالسۇن) «فَعْلُلْ *faul'ulul*» ۋەزنىدە (يەنى «تَرِتْغُلْقْ، كُزَتْكُلْكْ، تَقْرَتْغُلْقْ، تَبْرَتْكُلْكْ») بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى ئوخشاش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتْكُو اُغُرْ *bitik bititgü oqur* — پۈتۈك پۈتتۈرىدىغان ۋاقىت»، «اَتْ كُزَتْكُو اُغُرْ *at kөzətgü oqur* — ئات كۆزىتىدىغان ۋاقىت» دېگەندەك.

ئورۇن - جاي ئىسىملىرى: «تَرِغْ تَرِتْغُو يِرْ *tarïq tarïtoqu yər* — ئاشلىق تېرىيدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتْغُو يِرْ *tarïq arïtoqu yər* — بۇغداي ئېرىغدايدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ *tarïq arïtoqu nəŋ* — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە»، «بِتِكْ بِتْكُو نانْكْ *bitik bititgü nəŋ* — پۈتۈك پۈتتۈرۈلىدىغان (يازدۇرۇلىدىغان) نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ۋاقىت - پەيت، ئورۇن - جاي، قورال - جابدۇق ئىسىملىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

II 470 ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرىدىن كېيىن، «اُوذْ *өz*»// ياكى «اُغُرْ *oqur*» سۆزلىرى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو اُغُرْ *tarïq arïtoqu oqur* — ئاشلىق
425 ئېرىغدايدىغان ۋاقىت» دېگەنگە ئوخشاش.//

ئورۇن - جاي ئىسىملىرىدىن كېيىن، «يِرْ *yər* — يەر» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «اَرِتْغُو يِرْ *arïtoqu yər* ئېرىغدايدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرىدىن كېيىن، «نانْكْ *nəŋ* نەرسە» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ *tarïq arïtoqu nəŋ* — بۇغداي ئېرىغدايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ئوغۇزلار بۇ ئىسىملارنىڭ ھەممىسىدە قوشۇمچىدىكى «غ - *oŋ*» ۋە «ك *k//g*» ئورنىغا «ا - ئەلىف»نى، «و - ۋاۋ» ئورنىغا «س - *s*» نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتاسِي اُغُرْ *tarïq arïtasï oqur* — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان ۋاقىت»، «تَرِغْ اَرِتاسِي يِرْ *tarïq arïtasï yər* — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتاسِي نانْكْ *tarïq arïtasï nəŋ* — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھەممە تۈپ پېئىللار ۋە ياسالما پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان ئېنىق قائىدىدۇر.// II 471

بىر ئىش - ھەربىر كىشىدىن ئارتۇق شەخس ئوتتۇرىسىدا بولۇشىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن، بۇ ھەربىر مەيلى بەسلىشىش مەنىسىدە بولسۇن ياكى يارەملىشىش مەنىسىدە بولسۇن، ئوخشاشلا يىلتىزغا «ش - x» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا تَرِغْ اَرِتشْدِى ol maŋa tarïoq arïtïxdï — ئۇ ماڭا بۇغداي ئېرىغدىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنكا اَتْ كُزَتشْدِى ol maŋa at kөzətixdi — ئۇ ماڭا ئات كۆزىتىشىپ بەردى ياكى مەن بىلەن ئات كۆزىتىشىپ باقتى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى بىلىۋال. بىرىنچىسى، مەنقۇس تۈرنىگە كىرىدىغان ئۈچ ھەرپتىن ياكى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللار بولۇپ، بۇ پېئىللار «ت - t» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك بولغان ياكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ھەرپى ئىللەتنىڭ ئورنىنى مەزكۇر «ت - t» ئىگىلەش بىلەن ئۇ ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ قالغان.

ئۈچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَرْ بُرْنِ قانَدِى ər burnï kanadï — ئادەمنىڭ بۇرنى قانىدى». ئەگەر بۇ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلاندۇرۇلسا، «اَرْ بُرْنِنْ قَنَتّىِ// II 472 ər burnïn kanattï — ئادەم (بىر كىمنىڭ) بۇرنىنى قاناتتى» دېيىلىدۇ. بۇيرۇق شەكلىدە «اَنِكْ بُرْنِنْ قَنَتْ anïŋ burnïn kanat — ئۇنىڭ بۇرنىنى قانات» دېيىلىدۇ. دېمەك، «قانَدِى kanadï — قانىدى» دېگەندەكى «ا-ئەلىف» چۈشۈپ قالغان. «اُلْ بِلِكْنِ قُوقِتّ ol bəlikni kokïttï — ئۇ پىلىكنى قوقاتتى، يەنى چىراغنى ئۆچۈرۈپ قوقا پۈراتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُوقْدِى kokdï — قوقىدى» دۇر[1].

بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «قُقِتْ kokït — قوقىت» بولىدۇ. بۇ يەردە «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَرْ قُمِنْدِى ər kumïndï — ئادەم ھاياجانلاندى، ئادەم (ئىشقا) قوزغالدى»، بۇ ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، ئۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «اَنِ قُمِتْ anï kumït — ئۇنى (بىر ئىشقا)

[1] مەنقۇس پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن بۇ مىساللارغا قارىغاندا، ئاپتور سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرپى ئىللەت كېلىش ھادىسىسىنىمۇ تۈركىي تىلدا ئوخشاشلا مەنقۇس، دەپ ھېسابلىغان.

426 قوزغات» بولىدۇ.//بۇنىڭدا «ى – ي ـــا» چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى «ت – t»
II 473 ئىگىلىگەن. «ئۆلىدى نانْكْ *ölidi nəŋ* — نەرسە ھۆل بولدى». بۇ پېئىل//ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «ئُلتّي *ölitti* — ھۆل قىلدى» بولىدۇ. بۇيرۇق شەكلى «ئُلتْ *ölit* — ھۆل قىل» بولىدۇ[1].

مەنقۇس بابىغا كىرىدىغان، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللار «غُرْ – *oqur*»، «كُرْ – *gür*» بىلەن ئەمەس، بەلكى «ت – t» قوشۇمچىسى ئارقىلىقلا
II 474 ئۆتۈملۈك//بولىدۇ. «غُرْ – *oqur*»، «كُرْ – *gür*» قوشۇمچىلىرى ساپ پېئىللار بابىدىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارنىلا ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «قُشْ أُجْدى *kux uqdï* — قۇش ئۇچتى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «أُجُرْدى *uqurdï* — ئۇچۇردى» دەپ ياسالغىنىغا، «ئُلُكْ تِرِلْدى *ölüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «تَنْكُرى تِرْكُرْدى *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى» دەپ ياسالغىنىغا، «اَرْ تُذْتي *ar tożti* — ئادەم تويدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «اُلْ تُذْغُرْدى *ol tożoqurdï* — ئۇ تويدۇردى» دەپ ياسالغىنىغا ئوخشاش. مۇزائەف بابلىرىدىكى ھەممە پېئىللارنىڭ قائىدىسى مۇشۇنداق بولىدۇ.

مەنقۇس تۈردىكى ئىشلىگۈچى ئۆزى ئورۇنلىغان تۆت ھەرپلىك پېئىلنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ت – t» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مۇنداق پېئىلدا ھەربىرىنى ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى بولىدۇ، ھەربىرىنى قوبۇل قىلغۇچى بىر بولىدۇ. ئىشلىگۈچى شەخسنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، يەنە بىرى ھەربىرىنى ئىجرا

---

[1] تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللارغا كەلتۈرۈلگەن مىسالىردا تۆۋەندىكى بەزى ئۇقۇشماسلىقلار بار:

بىرىنچى، تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللار ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنىلا تۆت ھەرپلىك بولۇپ قالمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ئىككىنچى، تۆت ھەرپلىك مەنقۇس دەپ كۆرسىتىلگەن «قُمِنْدي *qumïndï*» پېئىلى تۆت ھەرپلىكمۇ بولمىغان، مەنقۇسمۇ بولمىغان. بۇ سۆز يازما نۇسخا 564 - بەتتىكىدەك «قُمِيدي *qumïdï*» شەكلىدە «ى – ي» بىلەن يېزىلغان بولسا، مەنقۇس بولغان بولاتتى. شۇنىڭدەك «ق – *q*» ھەرپىدىن كېيىن «و – ۋاۋ» يېزىلغان بولسا، تۆت ھەرپلىك بولاتتى. ئاپتور «ق – *q*»نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و – ۋاۋ»غا ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

ئۈچىنچى، « أُلِدي *ölidi* — ھۆل بولدى» سۆزىدىمۇ شۇنداق. «ا – ئەلىف»نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و – ۋاۋ»غا ھېسابلاپ، تۆت ھەرپلىك، دەپ كۆرسەتكەن بولسا كېرەك.

قىلغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئارْ بِتِكْ بِتِيدِي *ər bitik bitidi* —— ئادەم پۈتۈك پۈتتى» دېسەك، بۇ پېئىلدا//ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنى ئىشلىگۈچى بىر بولۇپ، ھەرىكەتنى قوبۇل 475 II
قىلغۇچىمۇ بىردۇر. ئەگەر «اُلْ اَنكَرْ بِتِكْ بِتِّتِي *ol aŋar bitik bititti* —— ئۇ ئۇنىڭغا پۈتۈك پۈتتۈردى» دېسەك، بۇ پېئىلدا ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بىردۇر. «ئارْ بِجَاكْ بِلادِي *ər piqak biladi* —— ئادەم پىچاق بىلىدى» دېگەندەكى پېئىلمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇلسا، «بِلَتِّي *biladi* —— بىلەتتى» بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئەسلى مۇشۇ بابقا كىرسىمۇ، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئاڭلاتمايدىغان پېئىللار. «تَامْ اَمِتِّي *tam əmitti* —— تام (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر) قىيسايدى»، «ئارْ سُوزْ اُنِتِّي *ər səz unitti* —— ئادەم سۆزنى ئۇنتۇدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بَيُتِّي bayutti بېيىتتى، باي قىلدى. تَنْكْرِي مَنِي بَيُتِّي *təŋri məni bayutti* —— تەڭرى مېنى بېيىتتى (بَيُتُورْ – بَيُتْماقْ *bayutur – bayutmaq*).

تَيِتِّي tayitti تايدۇردى، تېيىلدۇردى. اُلْ اَنِي سُفْ قا تَيِتِّي//*ol ani suvqa tayitti* —— ئۇ ئۇنى 476 II
سۇغا تايدۇردى (تَيِتُورْ – تَيِتْماقْ *tayitur – tayitmaq*). ھەرقانداق بىر كىشى بىر نەرسىنى تايدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُيُتِّي kuyutti ئۇركۈتتى. اُلْ اَتِغْ قُيُتِّي *ol atiq kuyutti* —— ئۇ ئاتنى ئۇركۈتتى (قُيُتُورْ – قُيُتْماقْ *kuyutur - kuyutmaq*)[1].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۇچىلا شەكلىدە «ى – يا» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

بۇ بابتىكى غۇنناسلىكلەر

تُنكِتّي tüŋittï ئەگدى، ئېڭىشتۇردى. اَرْ بَشِنْ//تُنكِتّي *ər baxïn tüŋitti* —— ئادەم بېشىنى ئېڭىشتۇردى، ئەگدى (تُنكِتُورْ - تُنكِتْماكْ *tüŋitür - tüŋitmək*). 427

تُنكِتّي tüŋitti: اَرْ اُقِنْ تُنكِتّي *ər okïn tüŋitti* —— ئادەم ئوقىنى ئاسمانلىك قەرىگە ئاتتى (تُنكِتُورْ - تُنكِتْماكْ *tüŋitür - tüŋitmək*).

II 477 **كَنكُتّي** kəŋütti كېڭەيتتى. اَرْ اَقِنْ كَنكُتّي// *ər əvin kəŋütti* —— ئادەم ئۆيىنى كېڭەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَنكُتُورْ - كِينكُتْماكْ *kəŋütür - kəŋütmək*).

بۇ بابتىكى مسياللار

يِنكِتّي yiŋitti مىشقىردى. اَرْ يِنكِتّي *ər yiŋitti* —— ئادەم مىشقىردى. بۇنىڭ ئەسلى «يِنْكْ اَتّي *yiŋ attï* —— ماڭقا تاشلىدى» دۇر (يِنكِتُورْ - يِنكِتْماكْ *yiŋitür - yiŋitmək*).

يُنكَتّي yoŋattï چاقتى، چېقىشتۇردى. اُلْ اَنِ بَكّا يُنكَتّي *ol anï bəgkə yoŋattï* —— ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىسىغا چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنكاتُورْ - يُنكاتْماقْ[1] *yoŋatur - yoŋatmaq*).

II 478 ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 608 - بەتتە «چېقىمچى» مەنىسىدە كەلگەن «يُنكاغْ *yoŋaoŋ*» بىلەن بىر يىلتىزدىن ھېسابلاپ، مەستەرنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَنْدي fə'ləndi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكە
بىلەن «د – d» ھەرپى تەشدىتلىك
كېلىدىغان سۆزلەر بابى①

بُرْبَتّي burbattï چىگىچىلەتتى، كېچىكتۈردى. اُلْ اَنـــكْ ايشِـــنْ بُرْبَتّـــي *ol anïŋ ïxïn burbattï* —— ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (چىگىچىلەشتۈرۈپ) كېچىكتۈردى (بُرْبَتُورْ – بُرْبَتْماقْ *burbatur – burbatmaq*).

تُرْبِتّي türpittï تۈرپىكلەتتى، چوپسىلاتتى، سىلىغايتتۈردى. اُلْ مُنكُـــزْ تُرْبِتّـــي *ol müŋüz türpitti* —— ئۇ مۈڭگۈز چوپسىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْبِتُورْ – تُرْبِتْماكْ *türpitür - türpitmək*).

بَغْـــدَتّي baoqdattï چاپۇتلاتتى، چىرماق سالدۇردى. // اُلْ اَنـــكْ اَذاقـــنْ بَغْـــدَتّي 479 II *ol anïŋ ażakïn baoqdattï* —— ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چاپۇتلاتتى (بَغْدَتُورْ – بَغْدَتْماقْ *baoqdatur - baoqdatmaq*).

سِخْتَتّي sïhtattï يىغلاتتى. اُلْ اَنِ سِخْتَتّي *ol anï sïhtattï* —— ئۇ ئۇنى يىغلاتتى. بۇ سۆز «سِغْدَدْتي *sïoqdadtï*»مۇ دېيىلىدۇ (سِخْتَتُوْر – سِخْتَتْماقْ *sïhtatur - sïhtatmaq*).

كُكْلَتّي kəoklətti كۆكلەتتى. اُلْ اَذَرْ يَلِغـــنْ كُكْلَتّـــي *ol əżər yalïoïn kəoklətti* —— ئۇ ئېگەرنىڭ قاشلىرىنى كۆكلەتتى (كُكْلَتُورْ – كُكْلَتْماكْ *kəoklətür - kəoklətmək*). بۇ سۆز «كُكْدَدْتي *kəokdədtï*»مۇ دېيىلىدۇ.

سُرْجِتّي sürqittï مۇدۇرۇتتى، سۈرۈندۈردى. اُلْ اَتِنْ سُرْجِتّي *ol atïn sürqittï* —— ئۇ ئېتىنى سۈرۈندۈردى. ئاتتىن باشقا نەرسىلەرنى سۈرۈندۈرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ 480 II (سُرْجِتُورْ – سُرْجِتْماكْ② *sürqitür - sürqitmək*). //

---

① ئاپتور بۇ يەردە «فَعْلَنْدي» ۋەزنىدىكى «د – *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا كەلگەن ھەرپىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 626 – بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن كەلگەنلىكىگە ئاساسەن، كېيىن ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

قِرْجَتّي kˌirqattï قىرچىتتى، سۈردۈردى. اُلْ اَنِكْ قاشِنْ قِرْجَتّي *ol anïŋ kˌaxïn kˌirqattï* —— ئۇ (تاش ئېتىپ) ئۇنىڭ قېشىنى قىرچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكِمْ اَرِغْ قِرْجَتُورْ اُقْ بَشَقي *əlikim arïoˌ kˌirqatur okˌ baxakˌï*

اُنْمِشْ اُلْغْ تَرْنكَكْ اُزا كُبْ قَشَقي *ünmix uluoˌ tərŋək üzə kөp kˌaxa kˌï*

[ئوق باشقى قولۇمنى راسا قىرچىتۇر،
كۆپ قومۇشلۇق چوڭ سازلىقتا (كېتىپ بارىمەن).]

ئوقنىڭ باشقى قولۇمنى سۈرۈپ، پۈتۈنلەي يارا قىلىۋېتىدۇ، مەن بولسام سىزنىدى سۆلار توپلانغان يەر (سازلىق) دە ئۆسكەن قاشاق - قومۇشلۇق ئارىسىدا كېتىپ بارىمەن//(قِرْجَتُورْ - قِرْجَتْماقْ *kˌirqatur - kˌirqatmakˌ*). اُقْ اَماجِغْ قِرْجَتّي 428
okˌ amaqïoˌ kˌirqattï —— ئوق نىشانىنى قىرچىپ كەتتى.

تُرْجِتّي türqitti باشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ ايشْ تُرْجِتّي// *ol aŋar ïx türqittï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ئىش II 481
باشلاتتى (تُرْجِتُورْ - تُرْجِتْماكْ *türqitür - türqitməkˌ*).

قَفْجِتّي kˌavqïttï تەر قىلدى، چىشىغا تەگدى. اُلْ اَنِ قَفْجِتّي *ol anï kˌavqïttï* —— ئۇ ئۇنى تەر قىلدى، يەنى ئۇنى زادى قىلمايمەن، دېگەن بىر ئىشنى قىلىشقا قوزغىدى.
اُغْلانْ اَرِينِ قَفْجِتّي *oqlan arïnï kˌavqïttï* —— بالا ھەرىنىڭ چىشىغا تەگدى.
اَرِى قَفْجِتْسا اِسْرُورْ *arï kˌavqïtsa ïsrur* —— ھەرىنىڭ چىشىغا تەگسە چاقىدۇ.
بۇ ماقال پىتىنىنى كىم قوزغىسا، پىتنە ئۇنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (قَفْجِتُورْ - قَفْجِتْماقْ *kˌavqïtur - kˌavqïtmakˌ*).

تَفْجِتّي təvqitti تەپچىتتى، تەپچىتىپ تىكتۈردى. اُلْ تُونِنْ تَفْجِتّي *ol tonïn təvqittï* —— ئۇ تونىنى تەپچىتتى (تَفْجِتُورْ – تَفْجِتْماكْ *təvqitür - təvqitməkˌ*).

تَبْرَتّي təbrətti تەۋرەتتى: ئېتىلدى. اُلْ تَبْرَتّي نانْكِنِ *ol təbrətti nəŋni* —— ئۇ بىر نېمىنى
تەۋرەتتى (تَبْرَتُورْ - تَبْرَتْماكْ *təbrətür - təbrətməkˌ*). اَرْ يَغِيقا تَبْرَتّي// II 482
ər yaoˌïka təbrətti —— ئادەم دۈشمەنگە ئېتىلدى.

تَبْرَتّي təprətti لوكۇلداتتى، سەكرەتتى. اَرْ تَقَى سِنْ تَبْرَتّـــي *ər təvəsin təprətti* —— ئادەم تۆگىسىنى سەكرەتتى. تۆگىنى ئادەمدىن باشقا نەرسە سەكرەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبْرَتُورْ - تَبْرَتْماكْ *təprətür – təprətmək*). بۇ سۆز تۆگىدىن باشقا نەرسىگە ئىشلىتىلمەيدۇ.

تُبْرَتّي topratti توپا چىقىرىۋەتتى، توپىسىنى توزۇتتى. قُوىْ اُتُغْ تُبْرَتّي *koy otuq topratti* —— قوي ئوتنى قىرتىشلاپ يېدى، يەنى قوي يەردە ھېچ نەرسە قالدۇرماي يەپ، يەرنىڭ توپىسىنى توزۇتۇۋېتەي دېدى (تُبْرَتُورْ - تُبْرَتْماقْ *topratur – topratmaq*)[1].

تُغْرَتّي tooqratti توغراتتى. اُلْ اَنَكْر اَتْ تُغْرَتّي *ol aŋar ət tooqratti* —— ئۇ ئۇنىڭغا گۆش (ئەت) توغراتتى. يېيىلمەيدىغان نەرسىلەردە بۇ سۆز قوللىنىلمايدۇ (تُغْرَتُورْ - تُغْرَتْماقْ *tooqratur - tooqratmaq*). // 483 II

تَقْرَتّـــي tavratti ئالدىرىدى، ئالدىراتتى. اَرْ تَقْرَتّـــي *ər tavratti* —— ئادەم (ئۆزىنى) ئالدىراتتى (تَقْرَتُورْ - تَقْرَتْماقْ *tavratur – tavratmaq*).

تَقْرَتّي tavratti تولىدى، ئېگىردى، ئېگىرتتى. اُراغُتْ يِبْ تَقْرَتّي *uraoqut yïp tavratti* —— خوتۇن يىپ تولىدى، يىپ ئېگىرتتى.

تِغْرَتّـــي tïoqratti دىغراتتى، قەيسەرلەشتۇردى، چېنىقتۇردى. اُغْلِـــنْ اِيشْـــقا تِغْرَتّـــي *ooqlïn ïxqa tïoqratti* —— ئوغلىنى ئىشقا قەيسەرلەشتۇردى، يەنى ئوغلىنى ھەرقانداق ئىشنى قىلالايدىغان قىلىپ چېنىقتۇردى (تِغْرَتُـــورْ - تِغْرَتْمـــاقْ *tïoqratur - tïoqratmaq*).

تِكْرَتّي tigrətti قاتراتتى، تېز يۇرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ تِكْرَتّي *ol atïn tigrətti* —— ئۇ ئېتىنى تېز يۇرگۈزدى. «اُلْ اُغْلِنِ تِكْرَتّي *ol ooqlïnï tigrətti*»مۇ//دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «غ – *q*» 429 بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (تِكْرَتُورْ - تِكْرَتْماكْ *tigrətür - tigrətmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى ئاۋۋال «ك - *k*» يېزىلىپ، كېيىن «ق – *q*» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 369 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسى، 566 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ مەستەر شەكلىگە قاراپ، بۇ يەردىمۇ «ق – *q*» بىلەن ئالدۇق.

II 484 **سَجْرَتْتِي** saqratti چاچراتتى. اُلْ مَنكا سُوڤْ سَجْرَتْتِي// *ol maŋa suv saqratti* — ئۇ ماڭا سۇ چاچراتتى، ئۇ ماڭا سۇ چاچرىتىپ قويدى. بۇ سۆز بىر قاچىدىن بىر قاچىغا سۇ، ياغ ياكى ھەرقانداق سۇيۇقلۇق قۇيۇلغاندا، ئۇنىڭ چاچراپ چاپانغا ۋە باشقا نەرسىلەرگە تەگكىنىگە ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىم ئوتۇن سۇندۇرغاندا، ئوتۇن پارچىسىنىڭ چاچراپ چىقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تۆزاقنىڭ بىر خىلى «سَجْرَتْغُو *saqratoqu* — ساچراتقۇ» دېيىلىدۇ. بۇ مۇنداق بولىدۇ: ئىككى چۈشىنىڭ ئىككى بېشى چىگىلىپ، ئىلغۇلار بېكىتىلگەن يېپ بىلەن باغلىنىدۇ. ئاندىن توپىغا كۆمۈپ، تۆپىسىگە دان چېچىپ قويۇلىدۇ. قۇش دانلىغىلى چۈشۈش بىلەن ئىلغۇ بوينىدىن يا پۇتىدىن ئىلىۋالىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَجِرَتْغُودِنْ قُورْقْمِشْ قُشْ قِرْقْ يِيلْ اَذْرِي يِغاجْ اُزا قُنْماسْ

saqratoqudïn ķorķmïx ķux ķïrķ yïl aźrï yïoqaq üzə ķonmas

ساچراتقۇدىن بىر قېتىم قورققان قۇش قىرىق

يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۈستىگە قونماس.

بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ «لاَيُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ (سَجْرَتُورْ - سَجْرَتْماقْ *saqratur – saqratmaķ*).

II 485 **سَدْرَتْتِي** sədrətti شالاڭلاتتى، سىيرەكلەشتۈردى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ تُونُغْ سَدْرَتْتِي *ol tonuq sədrətti* — ئۇ تونىنى سۈزۈلدۈردى.// اُلْ كِشِنِي سَدْرَتْتِي *ol kixini sədrətti* — ئۇ كىشىلەرنى شالاڭلاتتى، يەنى كىشىلەردىكى قىستاڭچىلىقنى ئازايتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقىنى ئازايتسا ۋە يېنىكلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَدْرَتُورْ - سَدْرَتْماكْ *sədrətür - sədrətmək*).

سُغْرَتْتِي sooqratti تەكشۈردى، تىنتىدى. اُلْ اَنِكْ اَۋْنْ سُغْرَتْتِي *ol anïŋ əvin sooqratti* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى تىنتىدى، ئۆيىدىكى ھەممە نەرسىنى كۆردى (سُغْرُتُورْ - سُغْرُتْماقْ[①] *sooqratur - sooqratmaķ*).

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «سُغْرُتُورْ - سُغْرُتْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «*sooqratur - sooqratmaķ*» دەپ ئالدۇق.

سۈقْرِتّي süvritti ئۈچلىدى، ئۆتكۈر قىلدى. اُلْ يِغاجِغْ سُقْرِتّي *ol yïoqaqïoq süvritti* — ئۇ ياغاچنى ئۈچلىدى، يەنى ياغاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈچلىدى. ئۆتكۈرلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقْرِتُورْ - سُقْرِتْماكْ *süvritür - süvritmək*).

سَقْرِتّي səvritti بوشاتتى. اُلْ اَقِنْ سَقْرِتّي *ol əvin səvritti* — ئۇ ئۆيىنى بوشاتتى، يەنى ئۆيىنى مال ـ مۈلۈكتىن//بوشاتتى. اُلْ اِيشِنْ سَقْرِتّي *ol ixin səvritti* — 486 II ئۇ ئىشنى پۈتتۈردى ۋە ئىشتىن قولىنى بوشاتتى (سَقْرِتُورْ ـ سَقْرِتْماكْ *səvritür - səvritmək*).

سَكْرِتّي səkritti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَتِنْ اَرِقْتِنْ سَكْرِتّي *ol atïn arïqtïn səkritti* — ئۇ ئېتىنى ئېرىقتىن سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بِتِكْ اُقِرْ اَرْكانْ سَكْرِتّي *ol bitik okïr ərkən səkritti* — ئۇ پۈتۈك (كىتاب) ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتىپ ئاتلاتتى، يەنى كىتاب ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتىپ بىر يەرنى ئاتلاپ كەتتى (سَكْرِتُورْ[1] - سَكْرِتْماكْ *səkritür - səkritmək*). // 430

جِلْرَتّي qïlratti شاراقلاتتى. اُلْ اُقِنْ كِيشْتا جِلْرَتّي *ol okïn kixtə qïlratti* — ئۇ ئوقنى ساداقتا شاراقلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى شاراقلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِلْرَتُورْ - جِلْرَتْماقْ *qïlratur – qïlratmaq*).

سَمْرِتّي səmritti سەمرىتتى. اُلْ اَتِنْ سَمْرِتّي *ol atïn səmritti* — ئۇ ئېتىنى سەمرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق//(سَمْرِتُورْ - سَمْرِتْماكْ *səmritür - səmritmək*). 487 II

جِغْرِتّي qïoqrïttï چىڭىتتى، چىڭدىدى. اُلْ يِرِكْ جِغْرِتّي *ol yərig qïoqrïttï* — ئۇ (پۈتى بىلەن) يەرنى چىڭدىدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى كۈچ بىلەن چىڭدىسىمۇ، مەسىلەن: ئۇن ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاپقا چىڭداپ تىقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ اُغْلِنْ ايشْتا جِغْرِتّي *ər ooqlïn ixta qïoqrïttï* — ئادەم ئوغلىنى ئىشتا چىڭىتتى (جِغْرِتُورْ - جِغْرِتْماقْ *qïoqrïtur - qïoqrïtmaq*).

جُقْرَتّي qokratti پىتىقلاتتى، پىتىقلىتىپ قاينىتاتتى. اُلْ اَشِجْ جُقْرَتّي *ol əxiq qokratti* — ئۇ قازان (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر)نى پىتىق - پىتىق قاينىتاتتى. بۇ قازاندا سۇنىڭ ئازلىقى، دورا، دانلارنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان قاياشتۇر (جُقْرَتُورْ - جُقْرَتْماقْ *qokratur - qokratmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىرىنچى مىسالدىن كېيىنلا بېرىلگەن، بىز ئۇنىڭ ئورنىنى مەستەر بىلەن بىر يەرگە يۆتكەپ قويدۇق.

جَقْرَتّي qaḳratti چاقارتتى، پارقىراتتى. اَرْ كُوزِنْ جَقْرَتّىِ *ər kөzin qaḳrattï* — ئادەم كۆزىنى چاقارتتى، يەنى ئادەم كۆزىنى پارقىرىتىپ كۆك كۆز ئادەمدەك قىلىپ كۆرسەتتى (جَقْرَتُورْ - جَقْرَتْماقْ *qaḳratur - qaḳratmaḳ*).

II 488 **جِقْرَتّي** qïḳratti غىچىرلاتتى ~ غۇچۇرلاتتى. اُلْ تِيشِنْ // جِقْرَتّي *ol tïxïn qïḳrattï* — ئۇ چىشىنى غۇچۇرلاتتى. بُغْرا تِيشِنْ جِقْرَتّىِ *buoqra tïxïn qïḳrattï* — بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى. ئىشىك ۋە قەلەم غىچىرلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَتُورْ - جِقْرَتْماقْ *qïḳratur- qïḳratmaḳ*).

قَقْرَتّي ḳaḳratti تاراقلاتتى، تاراڭلاتتى. اُلْ قَقْرَتْغُو قَقْرَتّىِ *ol ḳaḳratoqu ḳaḳrattï* — ئۇ (قۇشقاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇشلارنى زىرائەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن) ئېتىز باققۇچى دۇمبىقىنى تاراڭلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَقْرَتُورْ - قَقْرَتْماقْ *ḳaḳratur - ḳaḳratmaḳ*).

قُقْرَتّي ḳoḳratti كېمەيتتى، سۈيىنى قاچۇردى؛ قۇرۇتتى. اُلْ سُوقُغْ قُقْرَتّىِ *ol suvuoq ḳoḳrattï* — ئۇ سۇنى قاچۇردى. سۇنى ۋە سۇغا ئوخشاش ھەرقانداق سۇيۇقلۇقنى كېمەيتىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُقْرَتُورْ - قُقْرَتْماقْ *ḳoḳratur - ḳoḳratmaḳ*).

كَفْرَتّي kəvrətti ئاجىزلاتتى، بوشاشتۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوجِنْ كَفْرَتّىِ *ol anïŋ küqin kəvrətti* — ئۇ ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتتى (كَفْرَتُورْ - كَفْرَتْماكْ *kəvrətür - kəvrətmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// II 489

اُذْلَكْ كُنِي تَفْرَتُورْ	*өžlək küni tavratur*
يَلِنكُقْ كُجِنْ كَفْرَتُورْ	*yalïŋuḳ küqin kəvrətür*
اَرْدِنْ اَزُنْ سَفْرِتُورْ	*ərdin azun səvritür*
قَجْسا تَقِي اَرْتِلُورْ	*ḳaqŝa takï artïlur*

[زامان كۈنلىرى ئالدىراۋاتىدۇ،
ئىنسانىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىدۇ،
ئادەملەردىن دۇنيانى بوشىتىدۇ،
قاچسا يەنە ئارتىلىدۇ.]

زامانىمىزدىكى كۆنلىرى ئىنسانلارنىڭ كۆچمىنى ئاجىزلىتىشقا ئالدىراۋاتىدۇ، ئۇ دۇنيانى ئادەملەردىن بوشىتىدۇ ــ بۇنىڭدا ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ كىم ئۆلۈمدىن قاچسا، ئۆلۈم ئۇنىڭغا ئارتىلىدۇ.// 431

تَبْزَتّي təpzətti ھەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِ بُو ايشْقا تَبْزَتّي *ol məni bu ïxqa təpzətti* — ئۇ مېنى بۇ ئىشقا ھەسەت//قىلدۇردى (تَبْزَتُورْ - تَبْزَتْماكْ *təpzətür - təpzətmək*). II 490

قُبْزَتّي qobzatti قوبۇز چالدۇردى. اُلْ اَنِ قُبْزَتّي *ol anï qobzatti* — ئۇ ئۇنى قوبۇز چالدۇردى (قُبْزَتُورْ - قُبْزَتْماقْ *qobzatur - qobzatmaq*).

بُخْسَتّي buhsatti بۇخسۇتتى، كاج قىلىپ قويدى. اُلْ اُغْلىنِ ايشْقا بُخْسَتّي *ol oqlïnï ïxqa buhsatti* — ئۇ ئوغلىنى ئىشتا بۇخسۇتۇپ قويدى (بُخْسَتُورْ - بُخْسَتْماقْ *buhsatur - buhsatmaq*).

تَبْسَتّي təpsətti ھەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِ تَبْسَتّي *ol məni təpsətti* — ئۇ مېنى ھەسەت قىلدۇردى. بىر شېۋىدە بۇ سۆز «ز – z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (تَبْسَتُورْ - تَبْسَتْماكْ *təpsətür - təpsətmək*).

كَجْسَتّي kəqsətti كەچۈرمەك بولدى، ئۆتكۈزمەك بولدى. اُلْ مَنِ سُقْدِنْ كَجْسَتّي *ol məni suvdïn kəqsətti* — ئۇ مېنى سۇدىن كەچتۇرمەك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَجْسَتُورْ - كَجْسَتْماكْ *kəqsətür - kəqsətmək*).

سَرْسِتّي sarsïttï دۆشكەلدى، ئەيىبلىدى.// اُلْ اَنِ سَرْسِتّي *ol anï sarsïttï* — ئۇ ئۇنى دۆشكەلدى (سَرْسِتُورْ - سَرْسِتْماقْ *sarsïtur - sarsïtmaq*). II 491

سُقْسَتّي suvsattï ئۇسساتتى. اُلْ اَنِ سُقْسَتْي *ol anï suvsattï* — ئۇ ئۇنى ئۇسساتتى (سُقْسَتُورْ - سُقْسَتْماقْ *suvsatur - suvsatmaq*).

سَمْسِتّي samsïttï رەنجىتتى؛ ئازار بەردى. اُلْ اَنِ سَمْسِتّي *ol anï samsïttï* — ئۇ ئۇنى (تىل ياكى قول بىلەن) رەنجىتتى (سَمْسِتُورْ - سَمْسِتْماقْ *samsïtur - samsïtmaq*).

تَفْشَتّي təvxətti تەپچىتتى؛ چىگىچ قىلىۋەتتى، پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى. اُلْ يِبِغْ تَفْشَتّي *ol yïpïq təvxətti* — ئۇ (ئېگىرىلگەن) يىپنى (ئۇچىنى تاپقىلى بولمىغۇدەك

دەربجىدە) پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى، چىگىچ قىلىۋەتتى، چىگىچلەشتۈرۈۋەتتى (تَقْشَتُورْ - تَقْشَتْماكْ təvxətür - təvxətmək). اُلْ اَنِكْ تَرِنْ تَقْشَتِي ol anïŋ tərin təvxətti —— ئۇ ئۇنىڭ تەرىنى تەپچىتتى، يەنى ئۇ ئۇنى تەرلىتىپ تەپچىتىۋەتتى.

جُقْشَتِي quvxattï ئېچىتتى. اَرْ جَغِرْ جُقْشَتِي ər qaoqïr quvxattï —— ئادەم شەربەت ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//سِرْكا قَرِنْ جِقْشَتِي sirkə karin qïvxattï —— II 492 سىركە قېرىننى ئېچىتتى. شۇنىڭدەك سىركە يەرگە قۇيۇلۇپ توپىنى قاينىتىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْشَتُورْ — جِقْشَتْماقْ qïvxatur - qïvxatma)[1].

شُقْشَتِي xuvxattï شۇرلاتتى، پىچىرلاتتى. اُلْ مَنِكْ قُلاقّا سُوزْ شُقْشَتِي ol mənïŋ kulakka söz xuvxattï —— ئۇ بىر (كىشى) مېنىڭ قۇلقىمغا پىچىرلاتتى (شُقْشَتُورْ- شُقْشَتْماقْ xuvxatur - xuvxatmak).

قَرْشَتِي k,arxattï غېرىچلاتتى. اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتِي ol bözüg karxattï —— ئۇ بۆزنى غېرىچلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْشَتُورْ - قَرْشَتْماقْ karxatur - karxatmak).

قُرْشَتِمْ k,urxattïm قۇرشاتتىم، قۇر باغلاتتىم. مَنْ اَنكَرْ قُورْ قُرْشَتِمْ mən anar kur kurxattïm —— مەن ئۇنىڭغا قۇر باغلاتتىم، ئۇ قۇر باغلىدى (قُرْشَتُورْ - قُرْشَتْماقْ kurxatur - kurxatmak).

قُغْشَتِي k,oqxattï بوشاشتۇردى، كاۋاكلاشتۇردى. قُياشْ اَنِ//قُغْشَتِي kuyax anï kooqxattï —— II 493 قۇياش ئۇنى بوشاشتۇردى، يەنى كۇننىڭ تەپتى ئۇنىڭ قۇۋۇتىنى بوشاشتۇردى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسە بوشاشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «غ - q» ئورنىدا «خ - h» كەلسىمۇ بولىدۇ (قُغْشَتُورْ-//قُغْشَتْماقْ 432 kooqxatur - kooqxatmak).

---

[1] بۇ پېئىلدىكى «ج - q» ھەرپى يازما نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئىكى خىل ھەرىكە بىلەن بېرىلگەن، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

قُقْشَـــتّي kˌovxattï پـەردازلاتتى، پـارقـراتقۇزدى. اُلْ اُقْ قُقْشَـــتّي *ol okˌ kˌovxattï* —— ئـۇ ئوقنـــى (قوغـــۇش يـــاغـچى بـلـــەن) پـــارقـراتقۇزدى (قُقْشَتُورْ - قُقْشَتْماقْ *(kˌovxatur - kˌovxatmakˌ*.

كَقْشَـــتّي kəvxəttï بوشاشـتـۇردى، يۇمـشـاتتى؛ كـۆشـەتتى. اُلْ قَتِـــعْ نـــانْكْنِ كَقْشَـــتّى *ol kˌatïoˌ nəŋni kəvxətti* —— ئـۇ قـاتـتـق نەرسـنى يۇمـشـاتتى (كَقْشَـــتُورْ - كَقْشَتْماكْ *kəvxətür - kəvxətmək*). اُلْ تَقِي سِنْ كَقْشَتّي *ol təvisin kəvxətti* —— ئۇ تۆگـسـنى كـۆشـەتتى. مـەسـتـرى يۇقـرىقـمـدەك.

تَسْـــغَتّي tasoˌatïttï تەسـتـەكـلـەتتى. اُلْ قُلِـــنْ تَسْـــغَتّي *ol kˌulïn tasoˌattï* —— ئـۇ قـۇلـنى تەسـتـەكـلـەتتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (تَسْـــغَتُورْ - تَسْـــغَتْماقْ *(tasoˌatur - tasoˌatmakˌ*.

قَرْغَتّـــي kˌaroˌattï قارغـاتتى. اُلْ يـــاكْنِ قَرْغَتّـــي *ol yəkni kˌaroˌattï* —— ئـۇ شـەيتاننى قارغـاتتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق// (قَرْغَتُورْ - قَرْغَتْماقْ *(kˌaroˌatur - kˌaroˌatmakˌ*). 494 II

قُرْغَتّي kˌuroˌattï قۇرغـمـدى. يِـــيرْ قُـــرْغَتّي *yər kˌuroˌattï* —— يـەر قۇرغـاپ كـەتتى، يـەنى نەمـلـكـنـك كـەمـلـكـمـدـن قۇرغـمـدى (قُرْغَتُورْ - قُرْغَتْماقْ *(kˌuroˌatur - kˌuroˌatmakˌ*). بـۇ سـۆزنـك ئەسـلى «قُرْغـــاذْتي *kˌuroˌażtï*» بولـۇپ، «ذ – *ż*» ھـەرپى «ت – *t*» بـلـەن قوشـۇلـۇپ كـەتكـەن.

قِـــرْغَتّي kˌïroˌattï غـەزەپـلـەنـدۇردى، يامـان كـۆرسـەتتى. اُلْ اَنِ بَكْكـــا قِـــرْغَتّي *ol anï bəgkə kˌïroˌattï* —— ئـۇ ئـۇنى بـەگـكـە يامـان كـۆرسـەتتى، يـەنى بـەگـنى ئـۇنـىڭغـا غـەزەپلـەنـدۇردى (قِرْغَتُورْ - قِرْغَتْماقْ *(kˌïroˌatur - kˌïroˌatmakˌ*).

قَـــرْقَتّي kˌarvattï ئـىـزدەتتى، ئـاختـۇرتتى. اُلْ اَنِـــكْ قُويُـــنْدا نـــانْكْ قَـــرْقَتّي *ol anïŋ kˌoyunda nəŋ kˌarvattï* —— ئـۇ ئـۇنـك قـوينـمـدـن بـر نەرسـە ئـىـزدەتتى. ھـەرقانداق بـىـركـىم بـىـرەر نەرسـنى كـۆز بـلـەن كـۆرمـەي، قـول بـلـەن سـىلاپ ـ سـيـپـاپ ئاختـۇرسـمـۇ شـۇنداق دېـيـىلـمـدـۇ (قَـــرْقَتُورْ - قَرْقَتْمـــاقْ *(kˌarvatur - kˌarvatmakˌ*).

بُرْقِتّي burkˌittï پۇرۇشـتـۇردى، تـۇردى.// اُلْ يُـوزِنْ بُـــرْقِتّي *ol yüzin burkˌittï* —— ئـۇ يـۇزنـى پۇرۇشـتـۇردى (بُرْقِتُورْ - بُرْقِتْماقْ *(burkˌïtur - burkˌïtmakˌ*). 495 II

تِلْقَتّـــي[1] talqïttï بـوراتتى، كېچىكتـۇردى، سۇرگـۈزدى. اُلْ اَنـــكْ ايشـــنْ تِلْقَتّـــي ol anïŋ ïxïn talqïttï — ئـۇ ئـۇنـڭ ئىشـنى كېچىكتـۇردى. اُلْ يُكْـــنِ تِلْقَتّـــي ol yükni talqïttï — ئـۇ يۈكـنى سۇرگـۈزدى. يۈك بىلـەن ئارغامچـا ئارىسـىغا ئولغـام سېلىـپ، يۈكـنى رۇسلاش ئۈچـۈن بۇرىسـىمۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ (تِلْقِتُورْ - تَلْقِتْمـــاقْ talqïtur - talqïtmaq).

II 496 سَرْقِتّي sarqïttï سارقـتتى. اُلْ تُونْـــدِنْ سُـــوقْ سَـــرْقِتّي ol tondïn suv sarqïttï// — ئـۇ تونـدىن سـۇ سـارقـتتى. باشـقىلاردىمـۇ شـۇنداق (سَـــــرْقِتُورْ — سَـــــرْقِتْماقْ sarqïtur - sarqïtmaq).

قُرْقِتّي qorqïttï قورقـۇتتى. اُلْ اَنِ قُرْقِتّي ol anï qorqïttï — ئـۇ ئـۇنى قورقـۇتتى (قُرْقِتُورْ - قُرْقِتْماقْ qorqïtur - qorqïtmaq).

بَرْكِتّي bərkitti بېكـتتى، چىڭـتتى. اُلْ بَرْكِتّـــي نـــانْكْنِ ol bərkitti nəŋni — ئـۇ بـىر نەرسـىنى بېكـتتى، يـەنى بـىرەر نەرسـە ۋە بـىرەر ئىشـنى چىڭـتتى (بَرْكِتُـــورْ - بِرْكِتُماكْ bərkitür - bərkitmək).

كُرْكُتّي kərkütti كۆرسـەتتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُرْكُتّي ol maŋa nəŋ kərkütti — ئـۇ ماڭـا بـىر نەرسە كۆرسـەتتى (كُرْكِتُورْ - كُرْكُتْماكْ kərkütmək - kərkütür[2]).//

II 497

كُـــرْكَتّي kərkətti كۆركـەملەشـتى، گـۈزەللەشـتى. قِيـــزْ كُـــرْكَتّي qïz kərkətti — // قـىز كۆركـەملەشـتى، يـەنى قـىزنـڭ رەڭگـرويى چـىرايلـىق بولـدى (كُرْكَتُورْ - كُرْكَتْمـــاكْ kərkətür - kərkətmək). بۇنـڭ ئەسلى «كُرْكاذْتي kərkəżti» بولـۇپ، «ذ – ż» ھـەرپى «ت – t» بىلـەن قوشـۇلـۇپ كـەتكـەن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنـڭ ئۆتكـەن زامان شـەكلى بىرىنچى مىسالدا «تِلْقَتّي»، ئىككىنچى مىسالدا «تِلْقَـــتّي» شـەكلىـده يېزىلغان بولسـىمۇ، كـەلگۈسى زامـان ۋە مـەسـتەر شـەكىللىـرىده سـۆز بېشـىدىكى «ت - t» ھـەرپى فـەتھىلـىك، «ق - q» ھـەرپى كـەسرىلـىك يېزىلغـان. بـىز بـۇ پېئىلنى يازمـا نۇسخا 370 - بـەتتىكى «تِلْقِشْـــدي talqïxdï — تۇرۇشـۇپ بـەردى»، 381 – بـەتتىكى «تِلْقِـــدي — كېچىكـتۈرۈلدى، سـۈرۈلدى» بىلـەن بىـر دەپ ھېسـابلاپ، سـۆز بېشـىدىكى «ت - t» ھـەرپىنـڭ فـەتھىلـىك كېلىشـىنى توغرا دەپ قارىدۇق ۋە ئۆتكـەن زامـان شـەكلىنى « talqïttï» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنـڭ كـەلگۈسى زامـان شـەكلى «كُرْكِتُورْ kərkitür » شـەكلىـده يېزىلغـان. بـىز ئۇنـڭ ئۆتكـەن زامـان ۋە مـەسـتەر شـەكىللىـرىگە ئاساسـەن، «kərkütür» دەپ ئالدۇق.

بِلْكَتّي bilkətti ئەقىلسىز كەلدى، ئەقىللىق بولدى. اُغْلانْ بِلْكَتّـي *oqlan bikətti* — بالا ئەقىلسىز كەلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بِلْكـاذْتي *bilkəżti* » بولۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (بِلْكاتُورْ - بِلْكَتْماكْ *bilkətür - bilkətmək*).

قائىدە

«اَذْتـي *ażtil/əżti*» قوشۇمچىسى ئىنسانىڭ تەبىئي خۇسۇسىيىتىنىلا بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «كُرْكْ *kərk* — كۆرۈك» سۆزىدىن «كۆركەملەشتى» دېگەن سۆزنى ياسىماقچى بولساڭ، «اَذْتي *əżti*»نى قوشۇپ، «كُرْكـاذْتي *kərkəżti* — كۆركەملەشتى» دەيسەن. يەنە شۇنىڭدەك «ئەقىل» مەنىسىدىكى «بِلـكْ *bilik*» سۆزىدىن پېئىل ياسىساڭ، «اُغْلانْ بِلْكـاذْتي *oqlan bilkəżti* — بالا ئەقلىگە كەلدى»// بولىدۇ. 498 II
تەلەپپۇزدا «ا – ئەلىف» سىڭىپ كېتىدۇ. «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ ، «ت – *t*» ھەرپى تەكرارلىنىدۇ.

بُزْلَتّي bozlatti بوزلاتتى. اُلْ بُتُـونِ بُزْلَتّـي *ol botunï bozlatti* — ئۇ بوتىنى بوزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلَتُورْ - بُزْلَتْماقْ *bozlatur - bozlatmaq*).

بَشْلَتّمْ baxlattïm باشلاتتىم. مَنْ اَنكَرْ ايشْ بَشْـلَتّمْ *mən aŋar ïx baxlattïm* — مەن ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتىم (بَشْلَتُورْ - بَشْلَتْماقْ *baxlatur - baxlatmaq*).

بَغْلَتّمْ baqlattïm باغلاتتىم. اَنكَرْ اُتُنْكْ بَغْلَـتّمْ *aŋar otuŋ baqlattïm* — ئۇنىڭغا ئوتۇن باغلاتتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنكَـرْ بُـوغْ بَغْلَـتّمْ *aŋar boq baqlattïm* — ئۇنىڭغا بوغچا باغلاتتىم، يەنى ئۇنىڭغا (ئاياللارنىڭ كىيىمى ساقلىنىدىغان) بوغچىنى باغلاتتىم (بَغْلَتُورْمَنْ - بَغْلَتْماقْ *baqlaturmən - baqlatmaq*).

بَكْلَتّي bəklətti قاماتتى؛ كۆزەتكۈزدى. بَـكْ اُغْـرِينِ بَكْلَتّـي *bəg oqrïnï bəklətti* — بەگ ئوغرىنى قاماتتى، قامىتىۋەتتى. مَـنْ اَتْ بَكْلَـتّمْ *mən at bəklattïm* — مەن ئات كۆزەتكۈزدۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە // (بَكْلَتُورْمَنْ - بَكْلَتْمـاكْ 499 II
bəklətürmən - bəklətmək).

تَبْلَـــتِّمْ taplattïm ئۇناتتىم، رازى قىلدۇردۇم. مَـــنْ اَنِ بُـــو ايشْـــقا تَبْلَـــتِّمْ *mən anï bu ïxķa taplattïm* — مەن ئۇنى بۇ ئىشقا ئۇناتتىم (تَبْلَتُورْ - تَبْلَتْماقْ *taplatur - taplatmaķ*).

تُبْلَتِّي tüplətti تەكشۈرتتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ بُـــو ايشِـــغْ تَلِـــمْ تُبْلَتِّـــي *ol bu ïxïoq təlim tüplətti* — ئۇ بۇ ئىشنى تولا تەكشۈرتتى، يەنى راسا تۇۋىگە يەتكۈچە سۈرۈشتۈردى (تُبْلَتُورْ - تُبْلَتْماكْ *tüplətür - tüplətmək*).

تَرْلَتِّي tərlətti تەرلەتتى؛ تاراتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَرْلَتِّي *ol atïn tərlətti* — ئۇ ئېتىنى تەرلەتتى. اُلْ اَتِغْ تُرْلَتِّـــي *ol atïoq tərlətti* ① — ئۇ ئېتىنى تاراتتى// (تَرْلَتُـــورْ - II 500 تَرْلَتْماكْ *tərlətür - tərlətmək*).

تُزْلَتِّي tuzlattï تۈزلاتتى. اُلْ اَتْ تُزْلَتِّي *ol ət tuzlattï* — ئۇ گۆش تۈزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلَتُورْ - تُزْلَتْماقْ *tuzlatur - tuzlatmaķ*).

تِزْلَتِّي tizlətti تىزلاتتى. اُلْ تِزْلَتِّي نانْكْنِي *ol tizlətti nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىنى تىزلاتتى، يەنى تىز بىلەن باستۇردى (تِزْلَتُورْ - تِزْلَتْماكْ *tizlətür - tizlətmək*).

تُشْلَتِّي tөxlətti تۆشىگە ئۇردۇردى. اُلْ اَنِ تُشْـــلَتِّي *ol anï tөxlətti* — ئۇ ئۇنىڭ تۆشىگە (كۆكسىگە) ئۇردۇردى (تُشْلَتُورْ -//تُشْلَتْماكْ *tөxlətür - tөxlətmək*). 434

تُشْـــلَتِّي tuxlattï ئۇدۇللاتتى، ئۇدۇل قىلدۇردى. اُلْ يِـــيرِكْ اَنكَـــرْ تُشْـــلَتِّي *ol yəŕig aŋar tuxlattï* — ئۇ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يەرگە تۇرغۇزدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق ئۇدۇل توختىتىلغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْلَتُورْ - تُشْلَتْماقْ *tuxlatur - tuxlatmaķ*).// II 501

تَشْلَتِّي taxlattï تاش بىلەن ئۇردۇردى. اُلْ اَنِ تَشْـــلَتِّي *ol anï taxlattï* — ئۇ ئۇنى تاش بىلەن ئۇردۇردى.

---

① بۇ يېڭىل يازما نۇسخىدا «تَرْلَتِّي *tərlətti* — تەرلەتتى» يېڭىلى بىلەن ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرى ئاربىسىغا « تُرْلَتِّي » شەكلىدە يېزىپ قويۇلغان. بىز « دىۋان » دا مۇنداق يېڭىل كۆرۈلمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر «تَرْلَتِّي *tərlətti*» يېڭىلىنىڭ كۆپ مەنىلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك، دەپ تونۇدۇق ۋە « *tərlətti* » دەپ ئالدۇق.

تَشْـــلَتّي taxlattï چەتكە ئەۋەتتى. اُلْ اُغُلْـــنِ تَشْـــلَتّي *ol oqulnï taxlattï* —— ئۇ ئوغلىنى (سەپەردە پىشىۋن دەپ) چەتكە ئەۋەتتى (تَشْـــلَتُورْ - تَشْـــلَتْماقْ *taxlatur - taxlatmaq*).

تِشْـــلَتّي tïxlattï تىشلەتتى ~ چىشلەتتى. اُلْ اَنِ تِشْـــلَتّي *ol anï tïxlattï* —— ئۇ ئۇنى چىشلەتتى. شېئىردا مۇندق كەلگەن:

جَغْرِي بِرِبْ قُشْلَتُو	*qaoqrï bərip quxlatu*
تَيْغَنْ اِذبْ تِشْلَتُو	*tayoqan ïžïp tïxlatu*
تِلْكُو تُنكُزْ تَشْلَتُو	*tilkü toŋuz taxlatu*
اَرْدَمْ بِلا اُكْلَلِمْ	*ərdəm bilə oglәlim*

[قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ،
502 II تايغان سېلىپ چىشلىتىپ،//
تۇلكە، توڭگۇزنى تاش بىلەن ئۇرۇپ،
پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى.]

ئۇۋچىلىق ۋە كۆڭۈل ئازادىلىكىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: يىگىتلەرگە لاچىن بېرىپ قۇشلىتايلى، تايغان سېلىپ كېيىك، توڭگۇز، تۇلكىلەرنى چىشلىتەيلى، تايغانغا يارەملىشىپ ئۇ ھايۋانلارنى تاش بىلەن ئۇرايلى، پەزىلەتلىرىمىز بىلەن پەخىرلىنەيلى (تِشْلَتُورْ - تِشْلَتْماقْ *tïxlatur - tïxlatmaq*).

تَغْلَتّي taoqlattï داغلاتتى، داغىمالاتتى، تامغىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَغْلَتّي *ol atïn taoqlattï* —— ئۇ ئېتىنى تامغىلاتتى (تَغْلَتُورْ - تَغْلَتْماقْ *taoqlatur - taoqlatmaq*). پارسلار بۇ سۆزنى تۈركىلەردىن ئېلىپ «داغْ» دەپ قوللىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ئۇلار «قورغان» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «دِزْ» سۆزىنى تۈركىلەردىن ئالغان. تۈركچىدە «تِيزْ يِيرْ *tïz yïr*» نىڭ مەنىسى «ئېگىز يەر» دېگەن بولىدۇ.

تُمْلِتّي tumlïttï سۇغۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ سُوفْ تُمْلِتّي *ol suv tumlïttï* —— ئۇ سۇ سوۋۇتتى.
503 II سۇت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سوۋۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(تُمْلِتُورْ - تُمْلِتْماقْ *tumlïtur - tumlïtmaq*).

تُمْلُتّي tumlutti سوۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ اَنِكْ كُنكُلِنْ تُمْلُتّي *ol anïŋ kөŋülin tumlutti* — ئۇ ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئۇنى غەزەپلەندۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇنى سۆيمەيدىغان بولدى (تُمْلُتُورْ - تُمْلِتْماقْ *tumlïtur - tumlïtmaq*)[1].

سَبْلَتّي saplatti ساپلاتتى. اُلْ قِلِجْ سَبْلَتّي *ol kïliq saplatti* — ئۇ قىلىچ ساپلاتتى. پىچاق، خەنجەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساپلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلَتُورْ - سَبْلَتْماقْ *saplatur - saplatmaq*).

II 504 جَرْلَتّي qarlatti چىرقىراتتى، يىغلاتتى. اُلْ اُغْلانِغْ جَرْلَتّي// *ol oqlanïoq qarlatti* — ئۇ بالىنى يىغلاتتى. پىلنى نەرە تارتقۇزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماقْ *qarlatur - qarlatmaq*).

جَرْلَتّي qərlətti بۇزدى، كاردىن چىقاردى، ئاغرىتتى، ئېغىرلاشتۇردى. اُتْ اَنِكْ كُوزِنْ جَرْلَتّي *ot anïŋ kөzin qərlətti* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ كۆزىنى بۇزۇپ قويدى. كىشى ئېغىر تاماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن ئېغىرلىشىپ، بىئارام بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماكْ *qərlətür - qərlətmək*).

435 جُرْلَتّي qürlətti ئۇندۇردى. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلَتّي *ol andïn nəŋ qürlətti* —// ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇردى (جُرْلَتُورْ - جُرْلَتْماكْ *qürlətür - qürlətmək*).

جُغْلَتّي qoqlatti بوغچىلاتتى، اُلْ تُونِنْ جُغْلَتّي *ol tonïn qoqlatti* — ئۇ تونىنى بوغچىلاتتى (جُغْلَتُورْ - جُغْلَتْماقْ *qoqlatur - qoqlatmaq*).

جِغْلَتّي qïqlatti گەزلەتتى. اُلْ بُوزْ جِغْلَتّي *ol bөz qïqlatti* — ئۇ بۆز گەزلەتتى. يەنى ئۇ تۈرك گېزى بىلەن بۆز گەزلەتتى. تۈرك گېزى باشقا گەزنىڭ ئۇچتىن ئىككى

II 505 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ (جِغْلَتُورْ - جِغْلَتْماقْ *qïqlatur - qïqlatmaq*).//

---

[1] بۇ پېئىل ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى پېئىلنىڭ بىر كۆچمە مەنىسىنى ئىپادىلىسىمۇ، ئاپتور بۇلارنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىنى ئىككى ئورۇندا بايان قىلغان، شۇڭا بىزمۇ ئىككى سۆز قىلىپ ئالدۇق. لېكىن، بۇ كېيىنكى پېئىلنىڭ ئۆنكەن زامان شەكلىدە «ل - *l*» ھەرپى زەمىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ل - *l*» ھەرپى كەسىرلىك قىلىپ يېزىلغان. بىز باشقا سۆزلەردىمۇ لەۋلىشىش بىلەن لەۋلەشمەسلىك ھادىسىسىدە ئۆچراپ تۇرىدىغان مۇنداق ئىككى خىللىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

جِنْلَتّي qïnlattï چىنغا چىقارغۇزدى، راستقا چىقارغۇزدى. اُلْ اَنْكْ ايشْنْ جِنْلَتّي *ol anïŋ ixïn qïnlattï* — ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (سۆزلىگەن سۆزى ۋە ئويلىغان ئويىنى) چىنغا چىقارغۇزدى (جِنْلَتُورْ - جِنْلَتْماقْ *qïnlatur - qïnlatmaq*).

سَرْلَتّي sarlattï ئوراتتى، يۆگەتتى. اُلْ سُقْلُقْ سَرْلَتّي *ol suvluq sarlattï* — ئۇ سەللە ئوراتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلَتُورْ - سَرْلَتْماقْ *sarlatur - sarlatmaq*).

سِرْلَتّي sïrlattï سىرلاتتى. اُلْ اَياقْ سِرْلَتّي *ol ayaq sirlattï* — ئۇ ئاياق سىرلاتتى، يەنى تۇرك ئايىقىنى (قاچىسىنى) سىرلاتتى (سِرْلَتُورْ - سِرْلَتْماقْ *sïrlatur - sïrlatmaq*).

سُزْلَتّي sɵzlɵttï سۆزلەتتى. اُلْ مَنِ سُزْلَتّي *ol mɵni sɵzlɵttï* — ئۇ مېنى سۆزلەتتى (سُزْلَتُورْ - سُزْلَتْماكْ *sɵzlɵtür - sɵzlɵtmɵk*).

سِزْلَتّي sïzlattï سىزلاتتى. بُوزْ تِيشِغْ سِزْلَتّي *buz tïxïoq sïzlattï* — مۇز چىشنى سىزلاتتى. بۇ مۇزنىڭ چىشنى سىرقىرىتىشى ياكى چۈمۈلە ماڭغانىدەك قىمىلدىتىشىدۇر. قول// سوغۇق سۇغا كىرگەندە سوغۇق تۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِزْلَتُورْ - سِزْلَتْماقْ *sïzlatur - sïzlatmaq*). 506 II

سُغْلِتّي soqlïttï تىقتۇردى. اُلْ اَنِكْ قُوينكا اَلِكْ سُغْلِتّي *ol anïŋ koynïŋa ɵlik soqlïttï* — ئۇ ئۇنىڭ قوينىغا (بىر نەرسە ئىزدەش ئۈچۈن) قول تىقتۇردى (سُغْلِتُورْ - سُغْلِتْماقْ *soqlïtur - soqlïtmaq*).

سُفْلَتّي suvlattï سۇلاتتى. اُلْ جُبْنِ سُفْلَتّي *ol qɵpni suvlattï* — ئۇ تىرپىنى سۇلاتتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تىرپى ئۈستىگە سۇ چاچتۇردى (سُقْلَتُورْ - سُقْلَتْماقْ *suvlatur - suvlatmaq*).

سَنْلَتّي sənlətti سەنلەتتى. اُلْ اَنِ سَنْلَتّي *ol anï sənlətti* — ئۇ ئۇنى (بالىلارغا قارىتىپ گەپ قىلغانىدەك) سەنلەتتى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركىلەر ئۆزىدىن چوڭلارنى «سِزْ *siz*» دەيدۇ، ئۆزىدىن مەرتىۋىدە كىچىكىلەرنى «سِنْ *sən*» دەيدۇ. اُلْ اَنِ سَنْلَتّي *ol anï sənlətti* — ئۇ ئۇنى (كەمسىتىش ئۈچۈن) سەنلەتتى» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سَنْلَتُورْ - سَنْلَتْماكْ *sənlətür - sənlətmək*).

II 507 سِزْلَتِمْ sizlətdim. مَنْ اَنِي سِزْلَتِمْ // *mən anï sizlättim* — مەن ئۇنى سىزلەتتىم، يەنى مەن ئۇنى چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىپ سىز دېگۈزدۈم (سِزْلَتُورْمَنْ - سِزْلَتْماكْ *sizlətürmən - sizlətmək*).

سُمْلِتِّي sumlïttï. اُلْ اَنِي سُمْلِتِّي *ol anï sumlïttï* — ئۇ ئۇنى كالدىرلاتتى. يەنى تۈركلەر بىلمەيدىغان تىل بىلەن سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى. // تۈركلەر تۈركچە بىلمەيدىغانلارنى «سُمْلِمْ *sumlïm*» دەيدۇ، خۇددى ئەرەبلەرنىڭ ئەرەبچە بىلمەيدىغانلارنى «اَعْجَمى» دېگىنىدەك. سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ. ئەرەبلەر ئىچىدە باشقىلار ئەرەبچىنى ئوبدان ئۆگەنسىمۇ، ئۇلاردىن بۇ نام كەتمەيدۇ. ئەمما، تۈركلەر ئىچىدە تۈركچىنى بىلسە، بۇ نامدىن قۇتۇلىدۇ (سُمْلِتُورْ - سُمْلِتْماقْ *sumlïtur - sumlïtmak*). 436

قَرْلَتِّي qarlattï قار ياغدۇردى. تَنْكْرِي قارْ قَرْلَتِّي *təŋri qar qarlattï* — تەڭرى قار ياغدۇردى (قَرْلَتُورْ - قَرْلَتْماقْ *qarlatur - qarlatmaq*).

قِرْلَتِّي qïrlattï قىرلاتتى. اُلْ اَرِقْ قِرْلَتِّي *ol arïq qïrlattï* — ئۇ ئېرىق قىرلاتتى (قِرْلَتُورْ - قِرْلَتْماقْ *qïrlatur - qïrlatmaq*). // II 508

قُشْلَتِّي quxlattï قۇشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ قُشْ قُشْلَتِّي *ol aŋar qux quxlattï* — ئۇ ئۇنىڭغا قۇش قۇشلاتتى (قُشْلَتُورْ - قُشْلَتْماقْ *quxlatur - quxlatmaq*).

قِشْلَتِّي qïxlattï قىشلاتتى. اُلْ اَنِي اَڤِنْدا قِشْلَتِّي *ol anï əvində qïxlattï* — ئۇ ئۇنى ئۆيىدە قىشلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلَتُورْ - قِشْلَتْماقْ *qïxlatur - qïxlatmaq*). بىر كىم بىر نەرسىنى (قىش ئۆتكۈچە) ھۆددىگە ئالسا ۋە ساقلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِغْلَتِّي qïoqlattï قىغلاتتى، تېزەكلەتتى. اُلْ يِرِكْ قِغْلَتِّي *ol yərig qïoqlattï* — ئۇ يەرنى قىغلاتتى. اُلْ اَتِنْ قِغْلَتِّي *ol atïn qïoqlattï* — ئۇ ئېتىنى تېزەكلەتتى (قِغْلَتُورْ - قِغْلَتْماقْ *qïoqlatur - qïoqlatmaq*).

قَقْلَتِّي qaqlattï قاقلاتتى، قاق قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَتْ قَقْلَتِّي *ol aŋar ət qaqlattï* — ئۇ ئۇنىڭغا گۆش قاقلاتتى، گۆشنى قاق قىلدۇردى (قَقْلَتُورْ - قَقْلَتْماقْ *qaqlatur - qaqlatmaq*).

كُتْلَتّي kətlətti كۆت قىلدۇردى. اُلْ اُغْلانِغْ كُتْلَتّي// *ol oqlanïoq kətlətti* — ئۇ بالىنى كۆت قىلدۇردى، يەنى بالىغا باسقۇنچىلىق قىلدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلَتُورْ - كُتْلَتْماكْ *kətlətür - kətlətmək*). II 509

كَزْلَتّي kəzlətti گەزلەتتى. اُلْ اُقْ كَزْلَتّي *ol ok kəzlətti* — ئۇ ئوق گەزلەتتى، يەنى ئوققا گەز چىقارغۇزدى (كَزْلَتُورْ - كَزْلَتْماكْ *kəzlətür - kəzlətmək*).

كِزْلَتّي kizlətti يوشۇرغۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ كِزْلَتّي *ol maŋa söz kizlətti* — ئۇ ماڭا سۆز يوشۇرغۇزدى، سۆزنى مەخپىي ساقلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَتُورْ - كِزْلَتْماكْ *kizlətür - kizlətmək*).

كَمْلَتّي kəmlətti ئاغرىتتى. بُو اُتْ اَتِغْ كَمْلَتّي *bu ot atïoq kəmlətti* — بۇ ئوت (دورا) ئاتنى ئاغرىتتى، يەنى ئاتقا زەھەر قىلدى (كَمْلَتُورْ - كَمْلَتْماكْ *kəmlətür - kəmlətmək*).

تَرْمَتّي tarmattï تىرمىلاتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمَتّي *ol anïŋ yüzin tarmattï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تىرمىلاتتى، مورلاتتى (تَرْمَتُورْ - تَرْمَتْماقْ *tarmatur - tarmatmaq*).

جَرْمَتّي qərmətti چۆمەتتى، ئۆرۈتتى. اَلْبْ اَرْ اَتِنْ جَرْمَتّي // *alp ər atïn qərmətti* — باتۇر ئەر ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى (يىپەك بىلەن) چۆمەتتى. بۇ باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى چىرماپ ئۆرۈتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَتُورْ - جَرْمَتْماكْ *qərmətür - qərmətmək*). بۇ قامچىنىڭ ئۇچىنى ئىنچىكە تاسما بىلەن ئۆرۈگەندەك ئۆرۈشتۇر. II 510

سَرْمَتّي sərmətti سۆزدۈردى، سۆزۈپ ئالدۇردى. اُلْ اَنكَرْ بَلِقْ سَرْمَتّي *ol aŋar balïk sərmətti* — ئۇ ئۇنىڭغا (سۇدىن) بېلىق سۆزدۈردى.//شۇنىڭدەك «تُتْماجْ سَرْمَتّي *tutmaq sərmətti* — (سۇدىن) تۇتماچنى (چۆپنى) سۆزدۈردى» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسە سۆيۇقلۇق ئىچىدىن سۆزۈۋېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَتُورْ - سَرْمَتْماكْ *sərmətür - sərmətmək*). 437

سَرْمَتّي sarmattï يۆگەتتى، ئوراتتى. اُلْ يِشْغْنِ يِغاجْقا سَرْمَتّي *ol yïxïoqnï yïoqaqka sarmattï* — ئۇ ئارغامچىنى دەرەخكە يۆگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْمَتُورْ - سَرْمَتْماقْ *sarmatur - sarmatmaq*).

قَتْنَتّي k‚atnattï قايتىلاتتى، يانـدۇرمىلاتتى. اُل اَنـىڭ سُـوزِنْ قَتْنَتّي
II 511 ol anïŋ sɵzin k‚atnattï — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى//(بىر قانچە قېتىم) قايتىلاتتى
(قَتْنَتُورْ - قَتْنَتْماقْ k‚atnatur- k‚atnatmak).

قَسْنَتّي k‚asnattï جاقىلداتتى، تىترەتتى. تُمْلُغْ اَنِ قَسْنَتّي tumluoq anï k‚asnattï – سوغۇق ئۇنى (چىشلىرى كاسىلداپ كەتكۈدەك دەرىجىدە) جاقىلداتتى (قَسْنَتُورْ - قَسْنَتْماقْ k‚asnatur - k‚asnatmak).

بُلْنَتّي bulnattï ئەسىر قىلدۇردى. اُلْ اَنِ بُلْنَتّي ol anï bulnattï— ئۇ ئۇنى ئەسىر قىلدۇردى
(بُلْنَتُورْ - بُلْنَتْماقْ bulnatur - bulnatmak)

قَلْنَتّي k‚alnattï قېلىنلاشتى، قېلىنلىدى. يُفْقا نـانْكْ قَلْنَـتّي yuvk‚a nəŋ k‚alnattï — يۇپقا نەرسە قېلىنلىدى. بـۇ سـۆزنىڭ ئەسلى «قَلْنَـاذْتي k‚alnażtï » بولـۇپ، «ذ – ż» ھەرپى «ت – t»بىلەن قوشـۇلۇپ كەتكەن (قَلْنَـتُورْ - قَلْنَتْمـاقْ k‚alnatur - k‚alnatmak).

ساپ مۇزائەف سۆزلەردىن بەزىلىرى

II 512 شُقْشَقْدي xuvxaxdï شۇرلاشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا شُقْشَقْدى//ol anïŋ birlə xuvxaxdï — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن شۇرلاشتى (شُقْشَقُورْ - شُقْشَقْماقْ xuvxaxur - xuvxaxmak).

قُغْشَقْـدي k‚oqxaxdï بوشاشتى، پۇسسىدە بولدى. كِشـيلارْ قَمُـغْ قُغْشَقْـدي kixilər k‚amuq k‚oqxaxdï — كىشىلەر ھەممىسى (قىزىق ئاپتاپتا قېلىپ) بوشىشىپ كەتتى (قُغْشَقُورْ - قُغْشَقْماقْ k‚oqxaxur - k‚oqxaxmak). بەزىدە بۇ سۆزدىكى «غ – oq» ئورنىغا «خ – h» مۇ ئىشلىتىلىدۇ.

قُقْشَقْدي k‚ovxaxdï پارقىرىتىشتى. اُلْ اَنكْ اُقِنْ قُقْشَقْدي ol anïŋ okïn k‚ovxaxdï — ئـۇ ئـۇنىڭ ئوقنـى پارقىرىتىشـىپ بـەردى (قُقْشَقُورْ - قُقْشَقْماقْ k‚ovxaxur - k‚ovxaxmak).

كَقْشَقْـدي kəvxəxdi كۆشەشتى. تَقَـى اُوتْ كَقْشَقْـدي təvə ot kəvxəxdi — تۆگە (بىر - بىرىگە قارىشىپ) ئوت كۆشەشتى (كَقْشَقُـورْ - كَقْشَقْـماكْ kəvxəxür - kəvxəxmək).

مۇزائەفنىڭ يەنە بىر تۈرى

513 II **تُلْقُقْلَنْدِي** tulqukландї تۈلۈم بولدى، كۆپتى، ئېسىلدى. // **تُلْقُقْلَنْدِي نائْكْ** *tulqukландї nəŋ* — نەرسە تۈلۈمدەك ئېسىلدى، كۆپتى (**تُلْقُقْلَنُورْ - تُلْقُقْلَنْماقْ** *tulqukланur - tulqukланmaq*).

تُرْكَكْلَنْدِي türgəkləndi تۈرگەكلەندى، تۈرتەكلەندى. **تُونْ تُرْكَكْلَنْدِي** *ton türgəkləndi* — تون تۈرتەكلەندى، يەنى تون بوغچىغا يۆگەلدى (**تُرْكَكْلَنُورْ - تُرْكَكْلَنْماكْ** *türgəklənür - türgəklənmək*).

بۇ بابتىكى مسياللار

يَرْبَتّي yarpattï يەر دەسسىدى، ئۇڭلاندى؛ ئۆستى، چوڭ بولدى، چوڭايدى. **اِكْلِكْ يَرْبَتّي** *iqlik yarpattï* — كېسەل ئادەم يەر دەسسىدى.

438 **اُغْلانْ يَرْبَتّي** *oqlan yarpattï* — بالا چوڭ بولدى//(**يَرْبَتُورْ - يَرْبَتْماقْ** *yarpatur - yarpatmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «**يَرْبَاذْتي** *yarpaẓtï*» بولۇپ، «ذ – *ẓ*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

514 II **يَلْبَتّي** yəlpitti نەمدەتتى، نەمدىدى، ئۇيۇتتى. **اُلْ اَتْقا اَشْبارْ يَلْبَتّي** *ol atqa axbar yəlpitti* — ئۇ ئاتقا//ھەلەپ (سامان بىلەن كېپەك) نەمدەتتى (**يَلْبَتُورْ - يلْبَتْماكْ** *yəlpitür - yəlpitmək*)[1]. سىم - سىم يامغۇر يەر يۈزىنى نەمدىسىمۇ «**يَغْمُرْ يِيرِكْ يَلْبَتّي** *yaoqmur yərig yəlpitti*» دېيىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ب – *p*» ھەرپى ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 486 – بەتتىكى «**كَبَكْ يَلْبِشْدي** *kəpək yəlpixdi* — كېپەك نەمدىدى» ئىبارىسىگە ئاساسەن، «ب – *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

يَلْبَتّي yəlpitti يەلپۈتتى. اُلْ اَنكَرْ سِنكاكْ يَلْبَتّـــي *ol aŋar siŋək yəlpitti* —— ئۇ ئۇنىڭغا چىۋىن يەلپۈتتى (يَلْبُتُورْ - يَلْبْتْماكْ *yəlpitür - yəlpitmək*)①.

يُنْجُتّي yunquttï رەنجىتتى، ئاغرىتتى، ئازار بەردى. اُلْ اَنِي يُنْجُتّي *ol anï yunquttï* —— ئۇ ئۇنى رەنجىتتى //(يُنْجتُورْ - يُنْجتْماقْ *yunqïtur - yunqïtmaq*)②. II 515

يَبْرِتّـــي yaprïttï يوپۇردى. اَتْ قُلاقـــنْ يَبْرِتّـــي *at qulaqïn yaprïttï* —— ئات قۇلىقىنى يوپۇردى. ئات بىر نەرسىنى تەپكەندە ياكى بىر نەرسىدىن قورقاندا شۇنداق قىلىدۇ (يَبْرِتُورْ - يَبْرِتْماقْ *yaprïtur - yaprïtmaq*).

يَغْرِتّي yaoqrïttï يېغىر قىلدى. اُلْ مَنِكْ اَتِغْ يَغْرِتّي *ol mənin atïoq yaoqrïttï* —— ئۇ مېنىڭ ئېتىمنى يېغىر قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْرِتُـــورْ - يَغْرِتْمـــاقْ *yaoqrïtur - yaoqrïtmaq*).

يَقْرِتّـــي yavrïttï ئاجىزلاتتى، ئورۇقلاتتى. اُلْ اَنِي يَقْرِتّـــي *ol anï yavrïttï* —— ئۇ ئۇنى ئاجىزلاتتى (يَقْرِتُورْ — يَقْرِتْماقْ *yavrïtur - yavrïtmaq*).

يُلْرِتّـــي yolrïttï يالقۇنلاتتى؛ يالتىراتتى. اُلْ اُتْ يُلْرِتّـــي// *ol ot yolrïttï* —— ئۇ ئوتنى يالقۇنلاتتى. اُلْ تُوجُـــغْ يُلْرِتّـــي *ol tuquoq yolrïttï* —— ئۇ تۇچنى (خۇددى كۇن چۈشىسىمۇ، چۈشمىسىمۇ يالتىراپ تۇرىدىغان قالقاندەك ۋە لېگەندەك) يالتىراتتى (يُلْرِتُورْ - يُلْرِتْماقْ *yolrïtur - yolrïtmaq*). II 516

يُلْرَتّـــي yolrattï ژالىلداتتى، پارقىراتتى، يالتىراتتى. كِرْشـــانْ اَنـــكْ يُـــوزِنْ يُلْرَتّـــي *kirxən anïŋ yüzin yolrattï* —— ئۇپا ئۇنىڭ يۈزىنى ژالىلداتتى. ھەرقانداق نەرسە بىر نەرسىنى ژالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ قُمْغانِغْ يُلْرَتّـــي *ol qumoqanïoq yolrattï* —— ئۇ قـــۇمغاننى پـــارقىراتتى. ھەرقانـــداق نەرســـە

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «يَلْبَتّـــي» قىلىپ يېزىلغان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ب - *p*» ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 486 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ب - *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز يازما نۇسخا 462 - بەتتىكى «يُنْجـــغْ *yunqïoq*» سۆزىنىڭ مۇشۇ پېئىل يىلتىزىدىن ياسالغانلىقىنى، يىلتىزنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

پارقىرىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْرَتُورْ - يُلْرَتْماقْ yolratur - yolratmaq). بۇ پېئىلدا ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى پېئىلدا «ى - يـــا» ھەرپىنى زەممىلىك ئوقۇغاندىن كۆرە، فەتھىلىك ئوقۇغان ئەۋزەلرەكتۇر.

يَرْسِتّي yarsïttï يىرگەندۇردى، سەسكەندۈردى. اُلْ اَنِي يَرْسِتّي ol anï yarsïttï —— ئۇ ئۇنى (تاماق يېيەلمىگۈدەك دەرىجىدە) بىر نەرسىدىن يىرگەندۈردى. بۇنىڭ ئەسلى «يارْ سُوذْتي yar sużtï// —— سەسكىنىدىغان نەرسىنى (شۆلگەينى) تۆكۈرۈپ قويدى»دۇر، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن .// 517 II

يُكْسَتّي yüksətti يۈكسەلتتى ~ يۈكسەلدۈردى، ئېگىزلەتتى. اُلْ تـــامْ يُكْسَتّي ol tam yüksətti —— // ئۇ تام ئېگىزلەتتى، مۇستەھكەملىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە مۇستەھكەملەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُكْسَتُورْ - يُكْسَتْماكْ yüksətür - yüksətmək). 439

يُمْشَتّي yumxatti يۇمشاتتى. اُلْ تَرِي يُمْشَتّي ol tərï yumxattï —— ئۇ تېرە يۇمشاتتى. اُلْ قَتِغْ نَانْكْنِي يُمْشَتّي ol qatïoq nəŋni yumxattï —— ئۇ قاتتىق نەرسىنى يۇمشاتتى. اُلْ اَرْ سُوزُكْ يُمْشَتّي ol ər səzüg yumxattï —— ئۇ ئادەم سۆزنى تېز – تېز (ئالدىراپ) سۆزلىدى. قۇرئاننى تېز ئوقۇپ، تېز يادلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُمْشَتُورْ - يُمْشَتْماقْ yumxatur - yumxatmaq).

يُفْغَتّي yuvoqattï بىشەملەشتى، ئۆكتەم بولۇۋالدى. اُغْلانْ يُفْغَتّي oolan yuvoqattï —— بالا ئۆكتەم بولۇۋالدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُفْغَاذْتي yuvoqażtï» بولۇپ، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن .

يَلْغَتّي yaloqattï يالاتتى. اُلْ اَنكَرْ بَالْ يَلْغَتّي ol aŋar bal yaloqattï —— ئۇ ئۇنىڭغا بال (ھەسەل) يالاتتى// (يَلْغَتُورْ - يَلْغَتْماقْ yaloqatur - yaloqatmaq). 518 II

يَلْفَتّي yalvattï يالاتتى. اُلْ اَنكَرْ يَاغْ يَلْفَتّي ol aŋar yaoq yalvattï —— ئۇ ئۇنىڭغا ياغ يالاتتى. بۇ سۆز «غ - oq» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (يَلْفَتُورْ - يَلْفَتْماقْ yalvatur - yalvatmaq).

يُرْكَتّي yərgətti يۆگەتتى. اُلْ يِبْ يُرْكَتّي ol yïp yərgətti —— ئۇ (بىر نەرسىگە) يىپ يۆگەتتى. پۈتقا پايتىما ۋە باشقا نەرسىلەرنى يۆگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَتُورْ - يُرْكَتْماكْ yərgətür - yərgətmək).

يِپْلَتّي yïplattï يمپلاتتى، يمپ سالدۇردى. اُراغْتْ يُوزِنْ يِپْلَتّي *uraoqut yüzin yïplattï* — خوتۇن يۈزىنى يمپلاتتى، يەنى يۈزىنى يمپ بىلەن تەردۇردى (يِپْلَتُورْ - يِپْلَتْماقْ *yïplatur - yïplatmaq*).

يَتْلَتّي yatlattï يادا قىلدۇردى. بَكْ يَتْلَتّي *bəg yatlattï* — بەگ (شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن) يادا قىلدۇردى (يَتْلَتُورْ - يَتْلَتْماقْ *yatlatur - yatlatmaq*). بۇ تۈرك يۇرتلىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىزنى بىلەن، يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال// ، سالقىنلىق ۋە يامغۇر پەيدا قىلىنىدۇ. II 519

يَزْلَتّي yazlattï يايلاتتى. اُلْ قُوينْ يَيْلاغْدا يَزْلَتّي *ol koyïn yaylaoqda yazlattï* — ئۇ قويىنى يايلاقتا يايلاتتى (يَزْلَتُورْ - يَزْلَتْماقْ *yazlatur - yazlatmaq*).

يِغْلَتّي yïoqlattï يىغلاتتى. اُلْ اَنِي يِغْلَتّي *ol anï yïoqlattï* — ئۇ ئۇنى يىغلاتتى (يِغْلَتُورْ - يِغْلَتْماقْ *yïoqlatur - yïoqlatmaq*).

يَغْلَتّي yaoqlattï ياغلاتتى. اُلْ قُغشْنِ يَغْلَتّي *ol koqïxnï yaoqlattï* — ئۇ قېيىشنى ياغلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْلَتُورْ - قَغْلَتْماقْ *yaoqlatur - yaoqlatmaq*).

يُقْلَتّي yoqlattï يۇقىرىلاتتى، ئۆرلەتتى. اُلْ اَنِي تاغْقا يُقْلَتّي *ol anï taoqqa yoqlattï* — ئۇ ئۇنى تاغقا ئۆرلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْلَتُورْ - يُقْلَتْماقْ *yoqlatur - yoqlatmaq*).

يُكْلَتّي yüklətti يۈكلەتتى. اُلْ يُكْ يُكْلَتّي *ol yük yüklətti* — ئۇ يۈك يۈكلەتتى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ *yüklətür - yüklətmək*).

440
يُكْلَتّي yüklətti پەيلەتتى، پەي بېكىتتۈردى. اُلْ اُقْ// يُكْلَتّي// *ol ok yüklətti* — II 520
ئۇ ئوققا پەي بېكىتتۈردى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ *yüklətür - yüklətmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُوكْ لَتّي[1] *yüklətti*» بولۇپ «ذ - *ż*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

---

[1] بۇ يەردىكى «يُوكْ لَتّي» دىن ئەرەبچە ئىزاھىدا ئېيتىلغان «فَاُدْغِمَ — ھەرپلەر بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن» لىك كۆرۈلمەيدۇ. بۇ قىسمىدا كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە «ذ - *ż*» نىڭ «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان، دەپ مۆلچەرلەپ، « يُوكْلاذْتي *yüklətti*» دەپ ئالدۇق.

يَمْلَتّي yamlattï يامداتتى، سۈپۈرتتى. اُلْ اَۋْنْ يَمْلَتّي *ol əvin yamlattï* — ئۇ ئۆيىنى يامداتتى، يەنى سۈپۈرتتى (يَمْلَتُورْ - يَمْلَتْماقْ *yamlatur - yamlatmaq*).

يَشْنَتّي yaxnattï يېشىن پەيدا قىلدى، چاقتۇردى. تَنْكْرِي يَشِنْ يَشْنَتّي *təŋri yaxïn yaxnattï* — تەڭرى چاقماق چاقتۇردى. بىر ئادەم قىلىچنى ژالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلمدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسە ژالىلدىسا ۋە پارىلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلمدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 521 II

يَشْنَتْ قِلِجْ بَشِنِ اُزا قَقّلْ يَرا — *yaxnat kïlïq baxï① üzə qaqqïl yara*

بِجْلِبْ اَنِكْ بُيْنِ تَقي قَلْقَنْ تُرا — *pïqlïp anïŋ boynï takï qalqan tura*

[(دۇشمەن) بېشى ئۈستىدە قىلىچ يالتىراتقان، (قىلىچ) ئۇر، يارىلا، ئۇنىڭ بوينى ۋە قالقان - تۇرالمىرىمۇ كېسىلىپ، بىتچىت بولسۇن.]

دۇشمەننىڭ ئۈستىدە قىلىچ يالتىراتقان، ئۇنىڭ بوينى ئۇزۇلسۇن، دۇشمەننىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇر، ئۇنىڭ قالقان تۇرالمىرىمۇ پارچە - پارچە بولۇپ كەتسۇن.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْلَتّي yaylattï يايلاتتى. اُلْ اَنِ تاغْدا يَيْلَتّي *ol anï taoqda yaylattï* — ئۇ ئۇنى تاغدا يايلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَيْلَتُورْ - يَيْلَتْماقْ *yaylatur - yaylatmaq*).// 522 II

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بُيْنَتّي boynattï بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى. اُلْ اُغْلَنّي ايشْقا بُيْنَتّي *ol oqlannï ïxqa boynattï* — ئۇ ئوغلىنى ئىشقا بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى (بُيْنَتُورْ - بُيْنَتْماقْ *boynatur - boynatmaq*).

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَشِنِ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «بَشي *baxï*» شەكلىدە ئالدۇق.

سَيْبَتّي saypattï بۇزۇپ چاچتۇردى، ئىسراپ قىلدۇردى. اُلْ تَقارِنْ سَيْبَتّي *ol tavarïn saypattï* — ئۇ تاۋارنى (مېلىنى) ئىسراپ قىلدۇردى (سَيْبَتُورْ – سَيْبَتْماقْ *saypatur - saypatmaq*).

سَيْرَتّي sayrattï سايراتتى، جىق گەپ قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ سَيْرَتّي سُوزُكْ *ol aŋar sayrattï sözüg* — ئۇ ئۇنىڭغا سۆز سايراتتى، يەنى ئۇنى سايرىتىۋەتتى (جىق گەپ قىلدۇردى) (سَيْرَتُورْ – سَيْرَتْماقْ *sayratur - sayratmaq*).

قَيْنَتّي k̨aynattï قاينىتى. اُلْ اَشِجْ قَيْنَتّي *ol əxiq k̨aynattï* — ئۇ قازان قاينىتى (قَيْنَتُورْ – قَيْنَتْماقْ *k̨aynatur - k̨aynatmaq*). // II 523

بۇ بابتىكى غۇنىلىكلەر

اِنْكَرَتّي ïŋrattï ئىڭراتتى. اُلْ اَنِي اِنْكَرَتّي *ol anï ïŋrattï* — ئۇ ئۇنى ئىڭراتتى (اِنْكَرُتُورْ – اِنْكَرْتْماقْ *ïŋratur - ïŋratmaq*).

مِنْكْدَتّي məŋdətti يۇلدۇردى، يۇڭۇزلاتتى. اُلْ اَنكْ سَجِنْ مِنْكْدَتّي *ol anïŋ saqïn miŋdətti* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۇلدۇردى (مِنْكْدارْ – مِنْكْداماكْ *məŋdətür - məŋdətmək*)[1].

جِنْكَرَتّي qïŋrattï جىرىڭلاتتى، جاراڭلاتتى. اُلْ قُنْكْراغُو جِنْكَرَتّي *ol k̨oŋraoqu qïŋrattï* — ئۇ قوڭغۇراقنى جىرىڭلاتتى، يۇگەننى جىرىڭلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (جِنْكَرُتُورْ – جِنْكَرْتْماقْ *qïŋratur - qïŋratmaq*). II 524

مَنْكَرَتّي maŋrattï ماڭراتتى، ۋارقىراتتى. اُلْ اَنِي مَنْكَرَتّي *ol anï maŋrattï* — ئۇ ئۇنى ۋارقىراتتى. (مَنْكَرُتُورْ – مَنْكَرْتْماقْ *maŋratur - maŋratmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «مِنْكْدَتّي» شەكلىدە يېزىلغان، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بولسا، ئاددىي دەرىجە شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئۆتكەن زامان شەكلىنى مۇنداق پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ ياسىلىش قائىدىسى بويىچە تۈزىتىپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق، كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىنى تىرانسكرىپسىيىدىلا تۈزەتتۇق، ئەسلىي يېزىلىشىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

مُنْكَرَتّي mənrətti مۆرەتتى؛ پاراقلاتتى؛ ھۆركىرەتتى. اُلْ اُوذْنِ مُنْكَرَتّىِ *ol uźnï mənrətti* — ئۇ ئۇينى مۆرەتتى. اُوتْ اَشِجْنِ مُنْكَرَتّىِ *ot əxiqni mənrətti* — ئوت//قازاننى غوڭۇلداتتى، ۋاراقشىتىپ قاينىاتتى، پاراقلاتتى. اُلْ اَرْنِ اُرُوبْ مُنْكَرَتّىِ *ol ərni urup mənrətti* — ئۇ ئادەمنى ئۇرۇپ (ئۆكۈزنى ھۆركىرەتكەندەك) ھۆركىرەتتى (مُنْكَرْتُورْ - مُنْكَرْتْماكْ *mənrətür - mənrətmək*).

441

مَنْكَزَتّي mənzətti مەڭزەتتى ~ ئوخشاتتى. اُلْ بِيرْ نَانْكْنِ بِيْرْكَا مَنْكَزَتّىِ *ol bir nəŋni birgə mənzətti* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە ئوخشاتتى (مَنْكَزْتُورْ - مَنْكَزْتْماكْ *mənzətür - mənzətmək*).

تَنْكْلَتّي taŋlatti تاڭ قالدۇردى، ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. اُلْ مَنِ تَنْكْلَتّىِ *ol məni taŋlatti* — ئۇ مېنى تاڭ قالدۇردى (تَنْكْلَتُورْ - تَنْكْلَتْماقْ *taŋlatur - taŋlatmaq*).// 525 II

تِنْكْلَتّي tïŋlatti تىڭلاتتى ~ تىڭشاتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تِنْكْلَتّىِ *ol maŋa səz tïŋlatti* — ئۇ ماڭا سۆز تىڭشاتتى (تِنْكْلَتُورْ - تِنْكْلَتْماقْ *tïŋlatur - tïŋlatmaq*).

سَنْكْلَتّي saŋlatti ساڭقىتتى، مایاقلاتتى. اُلْ قُشْنِ سَنْكْلَتّىِ *ol qušnï saŋlatti* — ئۇ قۇشنى ساڭقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَنْكْلَتُورْ - سَنْكْلَتْماقْ *saŋlatur - saŋlatmaq*).

مَنْكْلَتّي mənlətti دانلاتتى. اُلْ قازِغْ مَنْكْلَتّىِ *ol qazïoq mənlətti* — ئۇ غازنى دانلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْكْلَتُورْ - مَنْكْلَتْماكْ *mənlətür - mənlətmək*).

بۇ بابتكى مسىاللار

يَنْكْزَتّي yaŋratti ئاشكارىلاتتى. اُلْ اَنكَرْ سُوزُكْ يَنْكْزَتّىِ *ol aŋar səzüg yaŋratti* — ئۇ ئۇنىڭغا (سىر تۇتۇشقا كېرەك بولغان) سۆزنى ئاشكارىلاتتى (يَنْكْزَتُورْ - يَنْكْزَتْماقْ *yaŋratur - yaŋratmaq*).

II 526 يَنْكْشَـــــتّي yaŋxattï ئايلانـدۇردى، قايـدۇردى. اُلْ اَنـــــكْ بَشِـــــنْ // يَنْكْشَـــــتّي *ol anïŋ baxïn yaŋxattï* — ئۇ (تولا گەپ قىلىپ) ئۇنىڭ بېشىنى قايدۇردى (يَنْكْشَتُورْ - يَنْكْشَتْماقْ *yaŋxatur - yaŋxatmak*).

يُنْكْلَتّي yuŋlattï قىرقىتتى، يۇڭ قىرقىتتى، اُلْ قُويُـــغْ يُنْكْلَتّـــي *ol ķoyuoq yuŋlattï* — ئۇ قوينى قىرقىتتى. تۆگە ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنْكْلَتُـــورْ - يُنْكْلَتْمـــاقْ *yuŋlatur - yuŋlatmak*).

قائىدە

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تَقْرَتْ *tavrat* — ئالدىرات»، «تَبْـــرَتْ *təbrət* — تەۋرەت» دېگەنگە ئوخشاش. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بولۇشسىزلىقىدا «تَقْرَتْما *tavratma* — ئالدىراتما»، «تَبْرَتْما *təbrətmə* — تەۋرەتمە» دېيىلىدۇ. بۇ بابتا ئەسلىدە مۇزائەف ھېسابلىنىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ تەكرارلانغان بولىدۇ. مەسىلەن: «ايشِغْ اَرْتَتْ *ixïoq artat* — ئىشنى ئاردات (بۇز)»، «اَنِ سِغْتَتْ *anï sïoqtat* — ئۇنى يىغلات» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ بابتىكى ساپ سۈپەت «تَقْرَتْغُجي *tavratoquqï* — ئالدىراتقۇچى»، «تَبْرَتْكُجـــي *təbrətgüqi* — تەۋرەتكۈچى» شەكلىدە، ئوغۇزچە «تَقْرَتّجي *tavrattaqï*»، // «تَبْرَتّجـــي *təbrəttəqi*» شەكلىدە بولىدۇ. ھەربىر تۈرلىمەي داۋام قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَقْـــرَتْغـــانْ *tavratoqan* — ئالدىرىتىۋېرىدىغان»، «تَبْرَتْكـــــانْ *təbrətgən* —//تەۋرىتىۋېرىدىغان» شەكلىدە بولىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَقْرَتِغْساق اَرْ *tavratïoqsaq ər* — ئالدىراتقۇسى بار ئادەم»، «اُلْ يِغـــاجِغْ تَبْرَتِكْســـاكْ اُلْ *ol yïoqaqïoq təbrətigsək ol* — ئۇ دەرەخ (ۋە باشقا نەرسىلەر) نى تەۋرەتكۈسى بار ئادەم ئۇ» شەكلىدە بولىدۇ.

بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اُلْ تَقْرَتِغْلِىقْ اُلْ *ol tavratïqlïk ol* — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى»، «اُلْ تَبْرَتِكْلِىكْ اَرْدى *ol təbrətiglik ərdi* — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش بولىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى بۇ يەردىكى «ل - *l*» ھەرپى ئورنىغا «س - *s*»نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَقْرَتِغْسَقْ اَرْدى *ol tavratïqsaq ərdi* — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى، يەنى ئالدىرىتىشقا تېگىشلىك ئىدى»، «اُلْ تَبْرَتِكْسَكْ اَرْدى *ol təbrətigsək ərdi* — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى، يەنى
528 II تەۋرىتىشكە تېگىشلىك ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش//ئوغۇزلارنىڭ باشقا بىر قىسىملىرى بۇ يەردىكى «ق - *k*»نى «ى ـ يا»غا ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَقْرَتِغْسِي اَرْدى *ol tavratïqsï ərdi*»، «اُلْ تَبْرَتِكْسِي اَرْدى *ol təbrətigsi ərdi*» دېگەنگە ئوخشاش[①]. بۇنىڭمۇ مەنىسى ئالدىنقىسىغا ئوخشاش. لېكىن، ئالدىنقىسى توغرىراق. ئوغۇزلاردىن بەزىلىرى مۇشۇ تۈرده ساپ تۈركىلەرگە ئەگىشىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا نىيەت باغلاپ، شۇ ئىشنى قىلغىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اُلْ تَقْرَتِغْلِى اُلْ *ol tavratïqlï ol* — ئۇ ئالدىراتقىلىۋاتقان ئادەم ئۇ»، «اُلْ تَبْرَتِكْلِى اُلْ *ol təbrətigli ol* — ئۇ تەۋرەتكىلىۋاتقان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش بولىدۇ.

سۆيەتداش: «تَقْرَتْمِشْ يِبْ *tavratmïx yïp* — تولانغان تاناً»، «تَبْرَتْمِشْ نانْكْ *təbrətmix nəŋ* — تەۋرىتىلگەن نەرسە» شەكىلىده بولىدۇ.

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى توغرىسىدىكى قائىده يۇقىرىقىدەك.

529 II تَقْرَتْغُو يِبْ *tavratoqu yïp* — تولايدىغان تاناً//

تَبْرَتْكُو نانْكْ *təbrətgü nəŋ* — تەۋرىتىدىغان نەرسەً

تَبْرَتْكُو يِيرْ *təbrətgü yər* — تەۋرىتىدىغان يەرً

---

① يالغۇز «ق - *k*» ھەرپىلا ئەمەس، بەلكى «ق - *k*» بىلەن ئوخشاش رولدا كەلگەن «ك - *k*»مۇ «ى ـ يا»غا ئايلاندۇرۇلغان.

تَبْرَتْكُو اُغُرْ *təbrətgü oqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت؛

تَقْرَتْغُو يِيْر *tavratoqu yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر؛

تَقْرَتْغُو اُغُرْ *tavratoqu oqur* — ئالدىرىتىدىغان ۋاقىت. ئوغۇزلار «تَقْرَتاسِي يِيرْ *tavratasï yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر»،// «تَبْرَتاسِي اُغُرْ *təbrətasi oqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت» دەيدۇ. 443

ئىككى شەخس ئارىسىدا بولغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پەئىل يىلتىزىغا «ش – *x*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يِغاجْ تَبْرَتِشْدِي *ol yïoqaq təbrətixdi* — ئۇ (ئۇنىڭغا) دەرەخ تەۋرىتىشىپ بەردى ياكى (ئۇنىڭ بىلەن) دەرەخ تەۋرىتىشىپ باقتى». «اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَقْرَتِشْدِي *ol anïŋ birlə tavratïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئالدىرىشىپ باقتى، يەنى قايسىمىز ئىتتىك ماڭىمىزكىن، دەپ بەسلىشىپ ئالدىراشتى».

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللار بىرقانچە خىل بولىدۇ:

ئاۋۋال، ئۆزىدە «ل – *l*» ھەرپى بار بولغان پېئىللار. بۇنىڭ كۆپچىلىكى ئەسلى ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، «لَتْ *lat //lət*» قوشۇلۇش بىلەن پېئىلغا ئايلانغان// مەسىلەن: «اُلْ اَنِ اَمْلَتِي *ol anï əmlətti* — ئۇ ئۇنى ئەملەتتى، يەنى داۋالاتتى»، بۇ يەردىكى «اَمْ *əm*» سۆزى «ئەم، داۋا» مەنىسىدىدۇر؛ «بُغْدايْ اَتِغْ كَمْلَتِي *buoqday atïoq kəmlətti* — بۇغداي ئاتنى ئاغرىتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى «كَمْ *kəm*» سۆزى «كېسەل، ئاغرىق» مەنىسىدىدۇر. II 530

ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن پېئىللار ھەر خىل بولىدۇ. بىر خىلى، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار. بۇلار ئۆتكەن بابتا كەلگەن بەزى پېئىللاردەك ئەسلى تۆت ھەرپلىكتىن ئۇچ ھەرپلىك قىلىپ ئېلىنغان پېئىللار. بۇلاردا «ھەرپى لىن» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىنى تەشدىت (ھەرپ تەكرارلىنىش) ئىگىلىگەن. مەسىلەن: «اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمادِي *ol anïŋ yüzin tarmadï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تارمىلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى پېئىل ئەسلى تۆت ھەرپلىك، چۈنكى ئۇنىڭ بۈيرۇق شەكلى «تَرْما *tarma* — تارمىلا» دۇر. بۇ تۆت ھەرپلىك شەكىلدۇر. ئەگەر بۇ پېئىلنى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە ئايلاندۇرماقچى بولسا، «اُلْ اَنِ تَرْمَتِي

ol anï tarmatti — ئۇ ئۇنى تارمىلاتتى» قىلىنىدۇ. تۆت ھەرپلىك پېئىللاردا «ت – *t*»دىن ئاۋۋال كەلگەن «ھەرپى لىن» چۈشۈپ قالغان، يەنى سەن كۆرۈپ تۇرغاندەك، «ت – *t*» قوشۇلۇش بىلەنلا «ا – ئەلىف» چۈشۈرۈلۈپ،// بۇيرۇق شەكلى 531 II «تَرْمَتْ *tarmat* — تارمىلا» بولۇپ كەلگەن. «اُلْ اَنِ بَغْدادِى *ol anï baoqdadi* — ئۇ ئۇنى چىرماقلىدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدا *baoqda* — چىرماق سال»دۇر. بۇ تۆت ھەرپلىك پېئىل بولۇپ، ئەگەر ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان پېئىل ياسالماقچى بولسا، «اُلْ اَنِكْ اَذاقِنْ بَغْدَتّى *ol anïŋ ażakïn baoqdatti* — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چىرماقلاتتى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە «ت – *t*» قوشۇلغىنى ئۈچۈن «ا – ئەلىف» چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدَتْ *baoqdat* — چىرماقلات» بولىدۇ. يۇقىرىدىكىلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە تۇزۇلىدۇ.

444 بەزىلىرى ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن:// «اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتّى *ol bөżüg karxatti* — ئۇ بۆزنى غەرىچلاتتى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قَرِشْ *karix* — غەرىچ»دۇر. شۇنىڭدەك «اُلْ اَنِ قُرْقُتّى *ol anï korkutti* — ئۇ ئۇنى قورقۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قُرْقُنْجْ *korkunq*»دۇر. «اُلْ يِرِكْ اَغْلَتّى *ol yarig aoqlatti* — ئۇ يەرنى بوشاتتى» دېگەندىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى « اَغْلاقْ يِرْ *aoqlak yar* — بوش ئورۇن، خالىي يەر » دۇر. «ت – *t*» قوشۇلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى// 532 II چۈشۈپ قالغان.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان مەجبۇرىي دەرىجىدىكى پېئىللار بولۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، بىرى ھەرىكەتنى قىلغۇچى بولىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرى تۆت ھەرپتىن تۇزۇلگەن ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۆتۈملۈككە ئايلانىدۇرۇش ئۈچۈن بۇنىڭغا «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ سَمْرِيدِى *at samridi* — ئات سەمرىدى»نى «اَرْ اَتِنْ سَمْرِتّى *ar atin samritti* — ئادەم ئېتىنى سەمرىتتى»، «نانْكْ اُكْلِيدِي

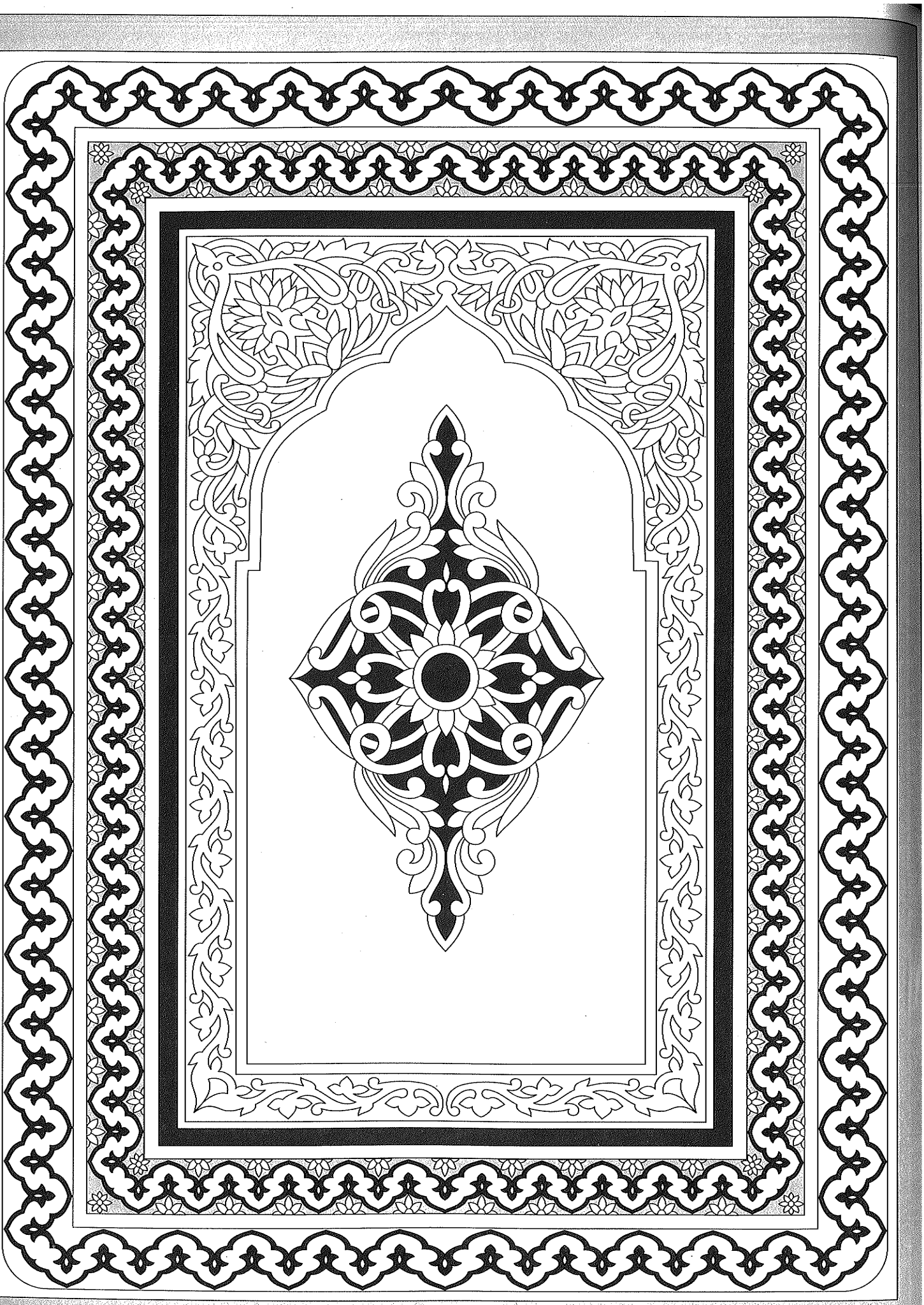
nəŋ üklidi —— نەرسە كۆپەيدى»نى « اَرْ نانكِنْ اُكْلِتّي *ər nəŋin üklitti* —— ئادەم نەرسىسىنى (مېلىنى) كۆپەيتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىلى يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدىغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن: «اَرْ تَفْرَتّي *ər tavratti* —— ئادەم ئالدىرىدى »، «اُغْلانْ اُلْغَتّــي *oqlan uloqatti* —— بالا ئۇلغايدى، يەنى چوڭ بولدى» دېگەندەك، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

خۇداغا شۈكرى، مۇزائەف بۆلۈمى تۈگىدى.

ئىككىنچى تۇم ئاخىرلاشتى//

II 533

محمود بن الحسین الکاشغری

دیوان لغات الترک

محمود بن الحسین الکاشغری

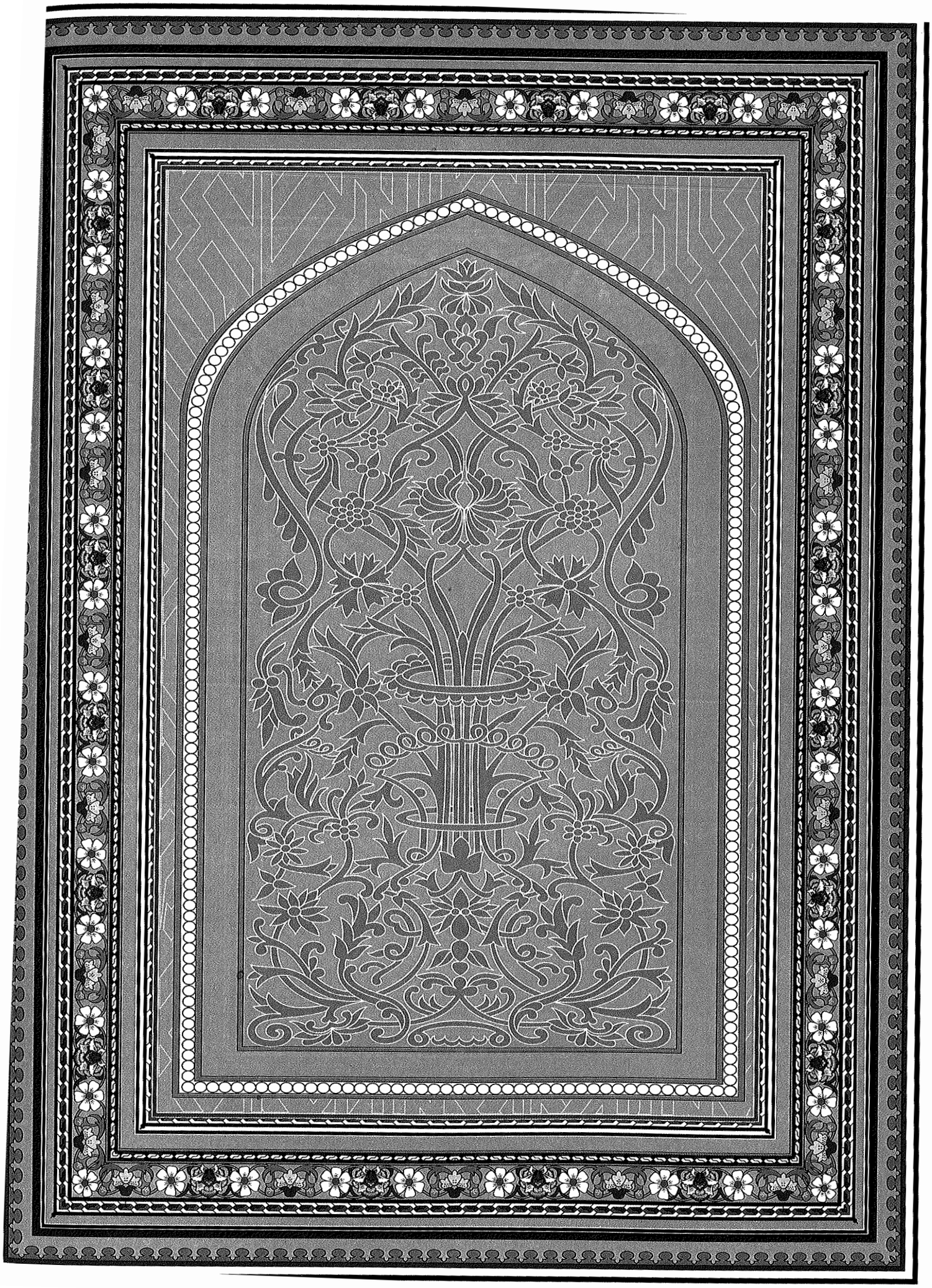
جلد
۳

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

ئۇيغۇرچە تولۇق نەشرى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مىسال ئىسىملار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

يَبْ yap دۇگىلەك. ھەرقانداق دۇگىلەك نەرسە. يَبْ يَرْماقْ يُوقْ *yap yarmaq yoq* — يېنىمدا دۇگىلەك (يەنى پۇتۇن) يارماق يوق.

يَبْ yap جاۋنغا. يُونكْ يَبْ *yuŋ yap* — يۇڭ - جاۋنغا.

يِبْ yïp يىپ.

يِبْ yïp ئات باغلايدىغان ئۇزۇن ئارغامچا. تانىمۇ «يِبْ *yïp*» دېيىلىدۇ.

يَتْ yat يادا. بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال//ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) يارىدىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى،// خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى.

1 III

445

يَرْ yar شۆلگەي، شال. اَنكْ يَرِي اَقْتِي *anïŋ yarï akti* — ئۇنىڭ شۆلگىيى ئاقتى.

يِرْ yïr ئىر ~ جىر، ناخشا، كۇي. اُلْ يِرْ يِرْلادِي *ol yïr yïrladï* — ئۇ ئىر ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى. بۇ سۆز كۆپىنچە ناخشىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ى - ـــــا» ھەرپى «ا - ئەلىف»قا ئالماشتۇرۇلۇپ «اِرْ *ïr*» شەكلىدىمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَشْ yax ئوتياش، كۆكتات. يَشْ اُتْ *yax ot* — يېڭى ۋە ياش ئوت. بۇ سۆز «يَشْ يُشْ *yax yux*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

2 III يُشْ[1] yux قىستىلىش، ئوغۇزچە. بُذُونْ يُشْ بُلْدِي//bożun yux boldi —— خەلق قىستا - قىستاڭ بولۇپ كەتتى.

يِشْ yïx ئېغىزلىك[2]. اَرْتْ يِشْ art yïx —— ئۆر ۋە ئېنىش. اِيِنْ ən —— ئەن، ئېنىش. اَرْتْ art —— داۋان.

يُقْ yuk، يۇق، قاچا يۇقى. بۇ سۆز «يُقْ يَقْ yuk yak —— يېقى - يۇقى» شەكىلىدە جۈپ سۆز بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يُقْ yok، يۇقىرى، ئېگىز، دۆڭ. يُقْ يِرْ yok yər —— ئېگىز يەر، دۆڭ يەر.

يُكْ yük يۈك، ئارتىق. بِرْ يُكْ بُغْدايْ bir yük buqday —— بىر ئارتىق بولغۇدەك بۇغداي. بۇ سۆز ئېغىرلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەنىلەردىمۇ كېلىدۇ.

3 III يُلْ yul بۇلاق. جُقْرَما يُلْ qokrama yul —— قاينار بۇلاق، سۇيى ئېتىلىپ چىقىدىغان بۇلاق.//

يِلْ yïl يىل. بِيرْ يِلْ كَجْتِي bir yïl kəqti —— بىر يىل ئۆتتى.

يَمْ yam خەس، ئەخلەت، چاڭ - توزان. كُوزْكا يَمْ تُشْتِي közgə yam tüxti —— كۆزگە چاڭ - توزان كىرىپ كەتتى.

يَمْ yəm تېتىتقۇ، دورا - دەرمەك. اُوتْ يَمْ ot yəm —— دورا - دەرمەك. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

يِنْ yin يىن. قُويْ يِنِي koy yini —— قوي يىنى.

يِنْ yin ئىن. اَرْسْلانْ يِنِي arslan yini —— ئارسلان ئىنى. تۈلكە ۋە باشقا يىرتقۇچلارنىڭ ئىنىنىمۇ «يِنْ yin» دەيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلْكُو اُوزْيِنِكا اُورْسا اُذُوزْ بُلُورْ tilkü öz yinigə ürsə użuz bolur

تۈلكە ئۆز ئىنىغا ئۇرسە قوتۇر بولۇر.

بۇ ماقال ئۆز قەبىلىسىنى يامانلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُشْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز سۆزلەرنىڭ تەرتىپىنى نەزەردە تۇتۇپ ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ يەردىكى كەسرىنىڭ كېيىن قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى مۇڭاپىق كۆرۈپ، زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] «يِشْ yïx» سۆزى بۇ يەردە «الصُعُودْ —— ئېگىزلىك» دەپ، يازما نۇسخا 506 - بەتتە ۋە «اَرْتْ يِشْ» جۈپ سۆزىدە « الهُبُورْ —— ئېنىش» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردە «اِيِنْ ən —— ئېنىش»نىڭ «يِشْ» ئورنىدا كەلتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ ھەقىقەتەن «ئېنىش» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسىمۇ، بىز ئەينىنى ساقلىدۇق.

قُشْ قُرْتْ قَمُغْ تِرِلْدِي — *kux kurt kamuoq tirildi*

4 III اَرْلِكْ تِشِي تِيرِلْدِي// — *ərkək ① tixi tərildi*

اُكُرْ اَلِبْ تَرِلْدِي — *ügür alïp tarïldï*

يِنْقا يَنا كِرْكُسُوزْ — *yïnka yana kirgüsüz*

[قۇش - قۇرتلار هەممىسى تىرىلدى،

ئەركەك - چىشىلىرى توپلىنىشتى،

ئۈيۈر بولۇپ تارقىلىشتى،

446 يەنە ئىنىگە كىرمەس بولۇشتى.] //

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دەيدۇ: قۇش - قۇرتلار باھارنىڭ يۇمشاق شامىلى

5 III بىلەن يەنە قايتا تىرىلدى، ئەركەك - چىشىلىرى توپلىنىشتى، توپ -توپ بولۇپ// تارقىلىشتى، ئۇلار ئىنىگە قايتىپ كىرمەيدىغان بولدى.

بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىقتا مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، تەلەپپۇزدا يۇمشىتىش مۇمكىن بولسىمۇ، توغرىسى مۇشۇ ②.

فَعْل fə'l، فُعْل fu'l، فِعْل fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

يَرْبْ yarp مەھكەم، پۇختا. يَرْبْ نانْكْ *yarp nəŋ* —— مەھكەم، پۇختا نەرسە.

يَرْبْ yarp ئادەم خۇشاللانغاندا پەيدا بولىدىغان يۈز ئوچۇقلۇقى. اَنِكْ يَرْبِي يَزِلْدِي *anïŋ yarpï yazïldï* —— ئۇنىڭ چىرايى ئېچىلدى، يەنى خۇشاللىقىدىن ئۇنىڭ

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرْلك» دەپ يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىغا قارىغاندا، بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «اَرْكَكْ» يېزىلىپ، كېيىن «اَرْلك» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنكەن. بىز بۇ سۆزنىڭ «تِشِي *tixi*» سۆزى بىلەن قارىمۇ قارشى مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبچە «فَاجتَمَعَ الذَّكَرُ وَالْأُنْثٰى» ئىبارىسى بىلەن بېرىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*ərkək*» دەپ ئالدۇق.

② بۇ يەردە يۇقىرىدىكى «يت، يب، ير، يل، ين» شەكلىدە بېرىلگەن سۆزلەرنى «يات، ياب، يىر، يىل، يىن» شەكلىدىمۇ يېزىش مۇمكىنلىكى، لېكىن ئاپتورنىڭ قىسقا شەكلىنى مۇڭاپىق تاپقانلىقى كۆرسىتىلگەن.

يۇزىدىكى قورۇقلار يوقىلىپ كەتتى.

III 6 **يُرْتْ** yurt يۇرت: كونا ئىمارەت ئىزلىرى، خارابە.//

يَلْتْ yalt تىك. يَلْتْ قَيا *yalt ķaya* — تىك قىيا. ھەر قانداق تىك نەرسىگىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ.

يُرْجْ yurq خوتۇننىڭ ئىنىسى، يەنى ئەرنىڭ قېينىنىسى. ئەرنىڭ ئىنىسى بىلەن خوتۇننىڭ ئىنىسى پەرقلەندۇرۇلىدۇ، خوتۇنغا نىسبەتەن، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى «اِنِي *ini*» بولىدۇ، يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا، «اِجِي *iqi*» دەيىلىدۇ، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «سِنكِلْ *siŋil*» دەيىلىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى «اَكا *əgə*» دەيىلىدۇ. ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «بَلْدِزْ *baldïz*» بولىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى «اَكا *əgə*» دەيىلىدۇ.

يُنْدْ yund ئات، يىلقا. بۇ «تۆگە» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بىرلىككىمۇ، كۆپلۈككىمۇ ئىشلىتىلىۋېرىدىغان ئورتاق ئىسىم. يُنْدْ اَتِي يِپارْ *yund əti yïpar* — ئات گۆشى ئىپار، يەنى ئات گۆشى ئىپارەك خۇش پۇراق. پىشۇرۇلۇپ سوۋۇتۇلغاندا، ئۇنىڭدىن ئىپارەك بىر خۇش پۇراق كېلىدۇ.

III 7 **يُنْدْ** yund يۇنىد. تۆركىلەرنىڭ يىلنامىسىدىكى ئون ئىككى مۇچەل// يىلىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بۇ «يُنْدْ يِلِي *yund yïlï*» — ئات يىلى» دەيىلىدۇ.

بۇ باب تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى ۋە لەۋ تاۋۇشلىرى (ب، م، و، ر، ل، ن) دىن تەركىب تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىلدىكى ئىسىملار ئاز.

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يُذُتْ yużut كېرەكسىز؛ پەسكەش، ئەبلەخ. يُذُتْ نانْكْ *yużut nəŋ* — كېرەكسىز نەرسە. بىر ئادەمنى تىللىغاندىمۇ «يُذُتْ *yużut*» دەيىلىدۇ.

يَشُتْ yaxut يوشۇرۇن. يَشُتْ نانكْ *yaxut nəŋ* — يوشۇرۇلغان نەرسە. بۇ سۆز «يَشُتْ

بَكُـــــتْ *yaxut bəküt* — يوشـۇرۇن - ياپـتا» شـەكلـىده جـۈپ سـۆز قـىلىپـمـۇ ئىشلىتىلىدۇ.

447 يِكِتْ yigit يىگىت. ھەر نەرسىنىڭ يېشى.//

8 III يَمَتْ yəmət ھەئە، ماقۇل مەنىسىدىكى بىر سۆز. «ى - يـــا»// ھەرپى «ا - ئەلىف»قا ئالماشتۇرۇلۇپ «اَمَتْ *əmət*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَنُتْ yanut بەدەل. بىر نەرسىنىڭ باراۋىرىگە بېرىلگەن ھەق.

يَسِجْ yasïq ئوقيا ئوقىنىڭ ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچى.

يِغَجْ yïoqaq يىغاچ ~ ياغاچ.

يِغَجْ yïoqaq ئەركىشىنىڭ تاناسىل ئەزاسى.

يِغَجْ yïoqaq ياغاچ ~ ئاغاچ (كونا يول ئۆلچىمى)، پەرسەخ. بِيرْ يِغَجْ يِيرْ *bir yïoqaq yər* — بىر پەرسەخ يەر.

يِغَجْ yïoqaq ياغاچ، دەرەخ. «اُزُمْ يِغاجِي *üzüm yïoqaqi* — ئۈزۈم ياغىچى (تەك)»، «يَغـــاقْ يِغـــاجِي *yaoqak yïoqaqi* — ياڭاق دەرىخى» دېيىلگەن سۆزلەرمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنى «ا - ئەلىف» بىلەن «يِغاجْ» شەكلىدە يېزىش تېخىمۇ ياخشى.

يُغَجْ yuoqaq دارىنىڭ، ئېقىنىنىڭ ئۇ قىرغىقى، نېرىقى قېتى. ئادەم بىر تەرەپتە تۇرغاندا، ئۇنىڭ روبىروسى «يُغَـــجْ *yuoqaq* » بولىدۇ. «يُغَـــجْ كَجْـــتِمْ *yuoqaq kəqtim* — 9 III ۋادىنىڭ ئۇ//تەرىپىگە ئۆتتۈم» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَغِرْ yaoqïr يېغىر. ھايۋانلارنىڭ دۈمبىسىدە بولىدىغان يېغىر. يَغِرْلِغْ اَتْ *yaoqïrlïoq at* — يېغىر ئات، يېغىرى بار ئات.

يُگُرْ yügür تېرىق. «اُگُرْ *üqür*»مۇ دېيىلىدۇ.

يُمُرْ yumur ھايۋانلاردا بولىدىغان سوقۇر ئۇچەي.

يُلَرْ yular جۇلار، نوختا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُنْدْ باشِنْ يُلارْلَبْ كَنكْلدِي *yund baxïn yularlap kəŋildi* ①

ئاتنىڭ بېشىنى نوختىلاپ يە.

① بۇ سۆزنىڭ يېزىلىشىدا ئېنىقسىزلىق بار. بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنى «باغلا، زەنجىرلە» مەنىسىدىكى «كَنْكَلْدِي» بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىدۇ. بىزمۇ شۇ بويىچە ترانسكۇپسىيە بەردۇق.

ئاتنىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ يېمەكچى بولساڭ، قاچىماسلىقى ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى نوختىلاپ باغلا، ئاندىن ئۇنى يېگىن. بۇ ماقال ئاتتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى پۇختا ساقلاشقا، بوش قويماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَتِزْ yatïz ئەنلىك. ھەرقانداق كەڭ نەرسە. «يَتِزْ قَذِشْ *yatïz kaźïx* — ئەنلىك قېيىش»، «يَتِزْ يِرْ *yatïz yər* — //ئېتىز يەر، كەڭ يەر» دېگەن سۆزلەر مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. III 10

يَغِــزْ yaoqïz قوڭۇر. قىزىل بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل رەڭ. يەرنىڭ رەڭگى شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، «يَغِزْ يِرْ *yaoqïz yər*» دېيىلىدۇ. يَغِــزْ اَتْ *yaoqïz at* — قوڭۇر ئات، قارا تورۇق ئات.

يَفُزْ yavuz ياۋۇز، يامان.

يُمُزْ yumuz: يُمُزْ اَرْ *yumuz ər* — دوغلاق ئادەم.

يَمِزْ yamïz يىرىق. دوۋسۇنىنىڭ ئىككى يېنى، ئىككى ساغرىنىڭ قورساقتا تۇتاشقان يېرى.

يَرِشْ yarïx بەيگە، ئات بەيگىسى. اُلْ اَتْ يَرِشْــتِ *ol at yarïxtï* — ئۇ ئات چاپتۇرۇشتى، ئات بەيگىسىگە چۈشتى.

يَرِشْ yarïx ئۇلىشىش. ئىككى كىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مال ئۇلىشىش.

يَغِشْ yaoqïx قۇربانلىق. يەنى ئىسلامدىن بۇرۇنقى تۈركىلەرنىڭ//بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى تەڭرىگە يېقىنلىقنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇتلارغا//ئاتاپ سويىدىغان قۇربانلىقى. III 11 448

يَقَشْ yavax ياۋاش. يَقَشْ كِشِي *yavax kixi* — ياۋاش كىشى. كۆنۈك ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْدَشْ بِلا يَرَشْغِلْ قَرْشِبْ اَدِنْ اُدُرْما

بَكْ تُتْ يَقَشْ تَقاغُو سُقْلِنْ يَزِنْ اَدرما

ḳoldax bilə yaraxoɣïl ḳarxïp adïn ədürmə

bək tut yavax taḳaoɣu süvlin yazïn ədərmə

[قولدىشىڭنى ھۆرمەت قىل، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن قويما، ياۋاش توخۇيۇڭنى چىڭ تۇت، جاڭگالدىكى قىرغاۋۇلنى ئىزدىمە.]

نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىر كىشى بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىل، ھەممە ئىشتا ئۇنىڭغا مۇۋاپىقلاشقىن، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشما، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن كۆرمە؛ ئۆيۈڭدىكى توخۇغا ئوبدان قارا، ئۇنى قاچۇرۇپ قويۇپ، جاڭگالدىكى قىرغاۋۇلنى ئىزدەپ يۈرمە. // 12 III

يُفُشْ yüvüx يېقىن كىشىلەرگە مال ۋە كىيىم ـ كېچەك بىلەن يارەم بېرىش. بۇ ئىش كۆپىنچە كېلىن يۆتكەلگەندە بولىدۇ. يەنى كېلىننى جابدۇپ ئۇزىتىدىغان چاغدا ئۇنىڭ يېقىنلىرى كېلىننىڭ ھۆرمىتى يۈزىسىدىن ئۆزلىرىگە چۈشكەن سوۋغىلارنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُفُشْ لِكْ كَلِنْ كُذاكُو يَفَشْ بُلُورْ *yüvüxlig kəlin küzəgü yavax bulur*

تارتۇقلانغان كېلىن ياۋاش كۆيۈ تاپار.

ئۆز يېقىنلىرىنىڭ بەرگەن سوۋغىلىرى بىلەن ئىززەتلەنگەن كېلىن خۇشخۇي ۋە ئېغىر ـ بېسىق كۆيۈگە ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ مالدار كېلىننى تاپقانلىقتىن ئۇنىڭغا ھۆرمەت كۆرسىتىدۇ.

يُمُشْ yumux ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلىك. پەرىشتىنى «يُمُشْجِي *yumuxqi*» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. چۈنكى، پەرىشتە مەنسىدىكى «مەلەك» سۆزى ئەرەبچە ئەلچىلىك مەنىسىدىكى «اَلُوكَة» سۆزىدىن ئېلىنغان. تۈركىلەر «مەلەك» دېگەن ئىسىمنى پۈتۈنلەي بىلمەيدۇ.

يَمِشْ yəmix يېمىش، مېۋە. بۇ ئورتاق ئىسىم بولۇپ، ئومۇمەن دەرەختىكى مېۋىگە، يەنى ھۆل مېۋىگە ئېيتىلىدۇ.

يَتِغْ yatïoq ياتاق، ياتىدىغان جاي. اَنِ يَتِغْدا تُتْغِيلْ *// anï yatïoqïnda tutoqïl* —— ئۇنى ياتىقىدا تۇت، يەنى ئۇنى ئۇخلاۋاتقان ئورنىدا تۇت. 13 III

يِذِغْ yïżïoq يىدىغ، سېسىق. ھەرقانداق سېسىق نەرسە.

يِذِغْ yïżïoq: يِذِغْ اُتْ *yïżïoq ot* —— ئادراسمان. قەشقەر تىلىدا. ئۇچ ۋە بارسغان تىللىرىدا «الدُّرك[1] *əldrük*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «يُوزْ اَرْلِكْ *yüz ərlik*» دەيدۇ.

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «الدُّرك» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 622 ـ بەتتە «الدرك» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلىنىپ «*əldrük*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق. چۈنكى، بۇ يەردىكى ۋەزىن ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلەرنىڭ ساكىنلىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

يُـــذُغْ yużuoq كاساپـەت، بىراۋنـڭ كاساپىتىگـە كېـتىش. اَنـــڭْ يُـــذُغِي تُقَنْـــدِي *anïŋ yużuoqï tukïndï* —— ئۇنـڭ كاساپـتى ئۇنـڭغا تەگـدى، يـەنى بىراۋنـڭ گۈناھـدىن باشقا بىراۋ بالاغا قالدى.

يُذُغْ yużuoq بالىلارنى تىللىغاندا ئېيتىلىدىغان بىر سۆز، پەسكەش، ئەبلەخ. كەنچەكچە. بۇ سۆز «يُذُتْ *yużut*» سۆزىگە ئوخشاش.

449
III 14 يَرَغْ yaraoq پۈرسەت، ئىمكان، پەيت.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: //

ايشْ يَراغِنْدا سَرْتْ اَسِغِنْدا *ix yaraoqïnda sart asïoqïnda*

ئىش پەيتىدە، سودىگەر پايدىدا.

ئىش پەيتىگە باقىدۇ، سودىگەر پايدىغا. سودىگەر پايدىنى كۆرسە، ئەڭ ياخشى كۆرگەن نەرسىسىنىمۇ سېتىۋېتىدۇ.

يِشِغْ yïxïoq قېيىش، تاسما؛ قېيىشتىن ئۆرۈلگەن ئارغامچا.

يَقُـــغْ yavuoq يۇقىرىدىن قىيان دومىلىتىپ چۈشۈرگەن تاش پارچىلىرى. ئادەم ياكى ئېيىق تاغ ئۈستىدە ماڭغاندا پەسكە دومىلاپ چۈشكەن تاش پارچىلىرىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَقِغْ yakïoq مەلھەم. ئىششىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جاراھەتلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماي دورا.

يَلِغْ yalïoq قۇش تاجىسى. «تَقُـــقْ يَلِغِـــي *takuk yalïoqï* —— خوراز تاجىسى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَلِغْ yalïoq يايل ~ يال، ئاتنىڭ يالى. «يالْ *yal*»مۇ دېيىلىدۇ. توغرىسى «يِلْ *yal*»دۇر.

يُلُغْ yuluoq پىدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مِنكْ كِشِي يُلُغِي بُلُبْ اُوزُنكا *miŋ kixi yuluoqï bolup özüŋə*

III 15 بَرْكَلَرْ اُوزُنْ اَنِكْ كُوزِنكا// *bərgələr özün anïŋ köziŋə*

[مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۆزىگە،

بەرگۈسىدۇر ئۆزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.]

مىڭلاپ كىشىلەر ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنى پىدا قىلىدۇ، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى كۆرۈش بىلەن جانلىرىنى بېرىدۇ.

«ئۆز oz» سۆزى بۇ شېئىردا «جان» مەنىسىدە كەلگەن. بۇ سۆزنىڭ خەلق تىلىدا قانداق مەنىلەردە ئىشلىتىلىشىنى ئۆز ئورنىدا بايان قىلغانمەن.

يِلِغْ yïlïoq ئىللىق، ئىلمان. يِلِغْ سُوغْ yïlïoq suv —— ئىلمان سۇ. ئىسسىق بىلەن سوغۇق ئارىسىدىكى ھەرقانداق ئىللىق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَلِغْ yalïoq ئېگەرنىڭ ئالدىنقى ۋە ئارقا قاشلىرى. بۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن ئالدىنقى قاش «ئۆڭدۈنكى يَلِغْ ɵŋdünki yalïoq»، كەينى قاش «كِيدِنْكِي يَلِغْ kəḍinki yalïoq» دەيىلىدۇ.

يَنِغْ yanïoq قۇسۇق. اُلْ يَنِغْ يَنْدِي ol yanïoq yandï —— ئۇ كۆپ قۇستى.

يَنِغْ yanïoq يېنىش، تەھدىت. بَكْ يَنِغْدا تُشْما // bəg yanïoqïnda tuxma —— بەگنىڭ تەھدىتىگە (غەزىپىگە) ئۇچرىما، دۇچ كەلمە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. 16 III

يَتُقْ yatuk ئىككى خىل نەرسىدىن توقۇلغان رەخت. بۇنىڭ ئۆرۈشى يۇڭ يىپتىن، ئارقىقى پاختا يىپتىن بولىدۇ.

يَتُقْ yatuk تاشلانغان، ئۇنتۇلغان. يَتُقْ نانكْ yatuk nəŋ —— تاشلانغان ۋە ئۇنتۇلغان نەرسە. ھۆرۈنلارنى «يَتُقْ كِشِي yatuk kixi » دەيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. ئوغۇزلار ئارىسىدا ئۆز شەھىرىدىن باشقا يەرگە چىقمايدىغان، ئۇرۇش قىلمايدىغان بىر قىسىم كىشىلەر بار. بۇلارمۇ «يَتُقْ yatuk » دەيىلىدۇ، «تاشلانغانلار، ھۆرۈنلار» دېگەن بولىدۇ.// 450

يَتِقْ yatïk ياتاق. ياتىدىغان ۋە ئۇخلايدىغان جاي. اَنِ يَتِقِنْدا تُتّي anï yatïkïnda tutti —— ئۇنى ياتىقىدا، ئۇخلاۋاتقان يېرىدە تۇتتى.

يَرُقْ yaruk يورۇق. يَرُقْ يِيْر yaruk yər —— يورۇق يەر. يَبْ يَرُقْ نانكْ yap yaruk nəŋ —— يوپيورۇق نەرسە.

يَرُقْ yaruk يېرىق. يەر، تام، تاغ، ئەينەككە ئوخشاش نەرسىلەر ۋە باشقىلاردىكى يېرىق، دەز. بُو اَيَقْ نِكْ يَرُقِي بارْ // bu ayaqnïŋ yarukï bar —— بۇ ئاياق(قاچا)نىڭ يېرىقى بار. 17 III

يَرِقْ yarïk جەڭلەردە كىيىلىدىغان زەنجىرلىك ۋە تەڭگىلىك ساۋۇتنىڭ ھەر ئىككىسىگە ئىشلىتىلىدىغان ئورتاق ئىسىم. بۇلار پەرقلەندۈرۈلۈپ، زەنجىرلىك ساۋۇت «كُبا يَرِقْ küpə yarïk»، تەڭگىلىك تۆمۈر ساۋۇت «سايْ يَرِقْ say yarïk» دەيىلىدۇ.

يُرِقْ yorïk, راۋان. يُرِقْ تِلْ *yorïk til* — راۋان تىل.

يُـــرِقْ yorïk, خۇلق، مىجەز، خۇي - پەيل، مۇئامىلە. اَنـــكْ يُرِقـــي نَتَـــكْ كِشـــي بِـــلا *anïŋ yorïkï nətəg kixi bilə* — ئۇنىڭ خۇلقى، كىشىلەر بىلەن مۇئامىلىسى قانداق؟

يُرِقْ yorïk, يۈرۈش؛ ئېقىش. اَتْ يُرِقِي نَتَكْ *at yorïkï nətəg* — ئاتنىڭ يۈرۈشى قانداق. سۇ ۋە باشقىلارنىڭ ئېقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَرِقْ yarïk, يېرىق. يوتىنىڭ گەۋدىگە، ئىككى يانپاش سۆڭىكىنىڭ توققۇز كۆزگە تۇتاشقان يېرى. بۇ «يَرِلْدِي نانكْ *yarïldï nəŋ* — نەرسە يېرىلدى» ئىبارىسىدىكى «يَرِلْدِي *yarïldï*» سۆزىدىن ئېلىنغان. بۇ يەردە ئىككى پۇتنىڭ بىرى ئوڭغا، بىرى سولغا ئايرىلىدۇ. III 18

يَزَقْ yazak, ئوتلاق، يايلاق. ياغما ۋە توخسى تىللىرىدا.

يَزُقْ yazuk, يېشىك، يېشىكلىك. يَـــزُقْ اَتْ *yazuk at* — يېشىكلىك ئات، باغلاقتىن يېشىلىپ كەتكەن ئات. ھەرقانداق نەرسىنىڭ باغلاقتىن يېشىلىپ كېتىشىگە ۋە كىشەندىن بوشاپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَـــزُقْ yazuk: يَزُقْ اَتْ *yazuk ət* — كۆزدە ھەر خىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش. بۇ «يازْ اُقْ يِي *yaz ok yə* — ئەتىيازدىلا يە» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئەتىيازدا ماللار ئورۇقلايدۇ، مۇشۇنداق گۆشى بار كىشى ئەتىيازدىمۇ سېمىز گۆش يەيدۇ.

يَزُقْ yazuk, گۇناھ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتْ تُتُنْسُزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقْسُزْ بُلْماسْ

ot tütünsüz bolmas yigit yazuksuz bolmas

ئوت تۇتۇنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس.

يىگىتلەر گۇناھ ئۆتكۈزۈپ جەمئىيەتنىمەكچى بولغاندا، مۇشۇ سۆز بىلەن ئۆزرە سورىلىدۇ.

يَسِقْ yasïk, يا قېپى. تۇركچە. بۇ سۆزنى ئوغۇز ۋە قىپچاقلار // بىلمەيدۇ. ئۇلار بۇنى «قُرْمانْ *kurman*» دەيدۇ.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: III 19 451

اُبْرَقْ يَسِقْدِنْ تُوزْلُغْ يا جِقارْ *uprak yasïkdïn tozluq ya qïkar*

ئۇپرىغان يا قېپىدىن مەزمۇت يا چىقىدۇ.

بۇ خۇددى ئەرەبلەرنىڭ «تَرىٰ الرَّجُلَ النَّحِيفَ فَتَزْدَرِيهِ وَفِي اَثْوابِهِ اَسَدٌ مَزِيدٌ» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

يُلَقْ yulak كىچىك بۇلاق. «يُلْ يُلَقْ *yul yulak*» سۆزى شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭدا «ل – *l*»غا «ق – *k*» ھەرپى قوشۇلغان[1]. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْتُرُرْ كُوزُمْ يُلاقْ *akturur kөzüm yulak*

تُشْ قِلُرْ اُرْدَكْ يُغاقْ *tüx kïlur өrdək yuoqak //* 20 III

[كۆزۈمدىن(ياش) بۇلاق(بولۇپ) ئاقىدۇ،

(ئۇنىڭغا) ئۆردەك ـ يۇغاق(لار) چۈشىدۇ.]

كۆزۈمدىن بۇلاقتەك ئاققان ياش كۆللەرگە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ئۆردەك ۋە باشقا سۇ قۇشلىرى چۈشىدۇ.

يُلَقْ yolak چىغىر يول. چۆل ـ بايا‌ۋانلاردا بولىدىغان يالغۇز ئاياغ يول.

يُلَقْ yolak يوللۇق. يُلَقْ بَرْجِنْ *yolak barqïn* —— يوللۇق يىپەك رەخت. شۇنىڭدەك ھەرقانداق سىزىقلىرى ۋە يوللىرى بولغان نەرسىمۇ «يُلَقْ *yolak*» دېيىلىدۇ.

بۇنىڭ ئەسلى «يُولَقْ *yolak*»دۇر.

يِتُكْ yitük يىتكەن، يوقالغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِتُكْلِكْ اَناسِي قُوئِنْ اَجارْ *yitüklig anasï kөyun aqar*

نەرسە يوقاتقان (كىشى) ئانىسىنىڭ قوينىنىمۇ ئاختۇرىدۇ.

بۇ ماقال نەرسە يوقاتقان كىشىنىڭ ئۇنى ھەرقانداق يەردىن ئىزدەشكە ھەقلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئېيتىلىدۇ.

يِتِكْ yitig ئىتتىك. يِتِكْ بِجاكْ *yitig piqək* —— ئىتتىك پىچاق. قىلىچ ۋە قىلىچقا

---

[1] بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي باسما ۋە يازما نۇسخىلاردا «يُلَقْ»نىڭ ئەرەبچە ئىبارىسى «وَالْقافُ مُخَلْقَةٌ بِاللَّامِ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىن ھېچ مەنە ئۇقۇلمايدۇ، توغرىسى «وَالْقافُ مُلْحَقَةٌ بِاللَّامْ ـ "ل – *l*" غا "ق – *k*" قوشۇلغان» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، شۇنداق تەرجىمە قىلدۇق.

III 21 ئوخشاش ئىتتىك نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.//

يِتِكْ yətik يېتۈك. يِتِكْ اَرْ *yətik ər* — قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم، ھەر ئىشقا يېتىشىدىغان، چېۋەر ئادەم.

يُرَكْ yürək يۈرەك. يُرَكْلِكْ *yüräklig* — يۈرەكلىك، قورقماس.

يُرُكْ yərük ئۆرۈك، تەبىر. تُوشْ يُرُكِي *tüx yərüki* — چۈش ئۆرۈكى، چۈش تەبىرى.

يُرُكْ yərük تەبىر. سۆزنىڭ تەبىرى، مەنىسى، سۆزنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى. سُوزْ يُرُكِي *söz yərüki* — سۆز تەبىرى، سۆز مەنىسى.

يِرُكْ yərük يېرىق، دەز. يِرُكْ اِشْلارْ *yərük ixlər* — يېرىلغان ئايال، پاسىلى بۇزۇلغان ئايال. يِرُكْ نانِكْ *yərük nəŋ* — يېرىلغان، دەز كەتكەن نەرسە، ئۇزۇنىسىغا يېرىلىپ ھۆسنىنى يوقاتقان ھەرقانداق نەرسە.

يِرُكْ yərük كەمتۈك، پۇچۇق.

يُزُكْ yüzük ئۈزۈك، بارماققا سېلىنىدىغان ئۈزۈك.

III 22 يِزاكْ yəzək قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈرىدىغان چارلىغۇچى قىسىم، ئاۋانگارت ئەترەت.//

يَنِكْ yənik يېنىك.

يَسُلْ yasul يېسىسى، ياپىلاق. يَسُلْ تاغْ *yasul taq* — ياپىلاق تاغ. يۇقىرىدىن تۆۋەنلەپ چۈشكەن كەڭ يالپاق يەرمۇ « يَسُلْ *yasul* » دەپىلىدۇ.

يَشِلْ yaxïl يېشىل، توق يېشىلغا «يَبْ يَشِلْ *yap yaxïl* — ياپيېشىل» دەپىلىدۇ. بۇ سۆز «يُشُلْ *yuxul*» سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ «يَشِلْ يُشُلْ *yaxïl yuxul*»مۇ دەپىلىدۇ.

452 يَذِمْ yaẓïm كۆرپە، توشەك.//تُولُكْ يَذِمْ *tülüg yaẓïm* — يۇڭلۇق كۆرپە. بۇ تۈپ سۆز ئەمەس.

يَرِمْ yarïm يارىم ~ يېرىم. اَلْمِلا يَرِمِي *almïla yarïmi* — ئالمىنىڭ يېرىمى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَرِمْ yarïm يېرىندى، ئۇزۇنىسىغا يېرىلغان نەرسىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى. بُتِقْ يَرِمِي *putïq yarïmi* — شاخ يېرىندىسى. بۇنىڭ ئەسلى «يېرىلماق»دۇر.

يِشِمْ yixim ساپما. سوغۇق ئۆتمەسلىكى ئۈچۈن ئايىغ كىيىم ئۈستىگە تىزغىچە كىيىۋالىدىغان ئۆتۈككە ئوخشاش نەرسە.

III 23 يِغِمْ yïoqïm يىغىم، دۆۋە. يِغِمْ تُبْراقْ *yïoqïm toprak* —//يىغىم تۆپراق، يىغىلغان، دۆۋىلەنگەن توپا. «م – *m*» ھەرپى «ن – *n*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا

ئالمىشىپ كەلگەن.

يَلِمْ yalïm: يَلِمْ قَيا *yalïm qaya* —— تىك قىيا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ سُوزُكْ اُقْسا بُلْماسْ يَلِمْ قَيا يِقْسا بُلْماسْ

təlim sözüg uqsa bolmas yalïm qaya yïqsa bolmas

كۆپ سۆزنى چۈشەنگىلى بولماس، تىك قىيانى يىقىتقىلى بولماس.

بۇ ماقال سۆزنى ئۇزارتماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَلِمْ yəlim يېلىم. پەي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېپىشتۇرىدىغان يېلىم. بېلىق يېلىمى «يَرُقْ يَلِمْ *yaruq yəlim*» دېيىلىدۇ.

بَيْنْ yəpin[1] توق قىزىل، قېنىق قىزىل. لەيلىقازاق گۇلىنىڭ/رەڭگىدىكى ھەرقانداق نەرسىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 24 III

قِلنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بِلْسا يَشِلْ كَذارْ

qïlïnu bilsə qïzïl qəżər yaranu bilsə yaxïl qəżər

قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر. يارىناي دېسە يېشىل كىيەر[2].

خوتۇنلار ئېرىگە جىلۋىلىنىپ كۆرۈنمەكچى (قىلىق چىقارماقچى) بولسا، قىزىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ؛ ئەركىلەپ يارانماقچى بولسا، يېشىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەر خوتۇنىنى ياخشى كۆرىدۇ، دېمەكچى.

يَتَنْ yatan ئوق ئېتىش ئۇچۇن ياغاچتىن ياسالغان ياي، كامالەك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَيْنْ» شەكلىدە يېزىلغان. مۇشۇ جايدىكى سۆزلەرنىڭ «ب» بىلەن باشلانمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ سۆز خاتا يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمال. بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىدا: «بۇ سۆز بِيْكِنْ ياكى بِيْكِلْ سۆزىدىكى ك ھەرپى چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنكى شەكلى بولۇشى ئېھتىمال» دېيىلگەن. بىز بۇ سۆزنىڭ كەلگەن ئورنى ۋە باش ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغىنىغا قاراپ بۇ يەردە «ي – يا» بىلەن «ب - *b*»نىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ «*bayïn*» ئەمەس، بەلكى «*yapün*» يا كى «*yapin ~ yabin*» بولۇش ئېھتىمالى چوڭ دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق ۋە «*yapin*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] مىسال قىلىپ ئېلىنغان ماقالدا «*yapin*» سۆزى يوق. بەلكىم ماقالدىكى «قِزِلْ» سۆزىنى بۇ سۆز بىلەن مەنداش دەپ ئىشلەتكەن بولسا كېرەك.

يَتَنْ yatan ياتاق. پاختا ئاتقۇچىنىڭ ياتىڭى.

يَرِنْ yarïn تاغاق سۆڭىكى. تۈركىلەردە شۇنداق بىر ماقال بار:

يرِنْ بُلْغَنْسا ايلْ بُلْغَنُورْ *yarïn bulqansa ał bulqanur*

III 25 تاغاق سۆڭىكى بۇلغانسا، يۇرتقا پاراكەندىچىلىك//چۇشىدۇ.①

يُرُنْ yurun يۇرۇن ~ ژۇرۇن، يىپەك رەخت پارچىسى. «يُرُنْ يُقا *yurun yuqa*» دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان②.

يَشِنْ yaxïn چاقماق. تۈركىلەردە:

كِمِنْكْ بِلا قاشْ بُلْسا يَشِنْ يَقْماسْ *kimiŋ bilə qax bolsa yaxïn yaqmas*

كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ.

453 دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۇزۇك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۇزۇك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۇزۇكنى سېلىشتۇرالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ. چۇنكى، ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق، بۇ تاشنى//بۆزگە ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا، بۆزمۇ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ. بۇ سىنالغان. ئۇسسىغان ئادەم ئۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقنى III 26 باسىدۇ.//

يِغِنْ yïoqïn يىغىم، دۆۋە. يِغِنْ تُبْراقْ *yïoqïn toprak* — يىغىم تۇپراق. يىغىلغان، دۆۋىلەنگەن توپا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَقِنْ yaqïn يېقىن. يَقِنْ يِرْ *yaqïn yər* — يېقىن يەر. يَقِنْ اَرْ *yaqïn ər* — يېقىن ئادەم، تۇغقانلاردىن يېقىنى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ ماقالدىكى «يَرِنْ بُلْغَنْسا *yarïn bulqansa*» ئىبارىسىنىڭ ئەرەبچىسى بېرىلمىگەن. بىز تېكىست بويىچە تەرجىمىسىنى قوشتۇق.

② بۇ سۆزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن «يُرُنْ يُقا *yurun yuqa*»نىڭ ئەرەبچىسى بېرىلمىگەن. بىز بۇ ئىككى سۆزنى مەنىداش تەركىبلەردىن قۇرۇلغان جۈپ سۆز دەپ قارىدۇق. «يۇرۇن ~ ژۇرۇن» سۆزى تىلىمىزدا ھازىرمۇ «ئۇزۇنىسىغا يىرتىلغان رەخت ياكى يىپەك رەخت پارچىسى» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە كۆپىنچە پېرىخونلۇق لېكسىكىسى دائىرىسىدە كۆرۈلىدۇ.

يَقِنْ يَغُقْ كُرْمَذِبْ نانْكْنِ كُذُرْ *yakïn yaoquk kөrməžip nəŋni kөžür*

قَذَشْ تَبا اِتْ كِبِي قِينكْرُو بَقارْ *kažax taba ït kəbi kïŋru bakar*

[يېقىن - يوۋۇقلىرىنى كۆرمەستىن مالنى كۆرىدۇ،
ئۆز قەبرىندىشىغا ئىتتىقا ئوخشاش ھومىيىپ قارايدۇ.]

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاپانىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكى تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئادەملەر يېقىنلىرىنى، تۇغقانلىرىنى نەزەردە تۇتمايدۇ، مال ۋە دۇنياغىلا بېرىلىپ، سۆڭەكتىن قىزغانغان ئىتتقا ئوخشاش، ئۆز يېقىنلىرىغا قىڭغىر كۆز بىلەن قارايدۇ. // 27 III

يِكَنْ yikən يىكەن.

يَلِنْ yalïn يېلىن، يالقۇن. اُوتْ يَلِنِ *ot yalïni* —— ئوت يېلىنى، ئوت يالقۇنى.

يُلَنْ yulun يۇلۇن.

يِلِنْ yəlin يېلىن. بايتال يېلىنى. ھەممە تۇياقلىق ھايۋانلارنىڭ يېلىنلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيِغْ yayïoq ئالاڭغۇ. يَيِغْ كِشِي *yayïoq kixi* —— ئالاڭغۇ ئادەم، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا مايىل بولۇپ تۇرىدىغان ئادەم.

يَيِقْ yayïk: يَيِقْ كِشِي *yayïk kixi* بۇ سۆزمۇ يۇقىرىدىكى مەنىدە. بۇ سۆز خۇددى «بِشِغْ اَتْ *pïxïoq ət*» ئىبارىسىدىكى «بِشِغْ *pïxïoq*» سۆزىنىڭ «بِشِقْ *pïxïk*» دېگەن شەكلى بولغىنىغا ئوخشايدۇ. // 28 III

يِتِم[1] yitim زىغىر ئۇرۇقى. بۇ كۇنجۇتكە ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قىزىلراق بولىدۇ، يېغى چىراغقا ئىشلىتىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكمۇ قويۇلمىغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ شىمالىي تۈركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ «*yitin*» شەكلىدە ساقلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى مۇڭاپىق كۆرۈپ، «*yitim*» دەپ ئالدۇق.

يَبا yaba ھۆل ۋە نەم نەرسە. ئوغۇزچە.

يَپِ yapï نەمدەي، ئېگەر ياستۇقى. چىگىلچە.

يَرُو yaru: يَرُو يَلِمْ *yaru yəlim* — يار يېلىم.

يُرا yərə چۆرە. بىر نەرسىنىڭ چۆرىسى، ئەتراپى. ئوغۇزچە.

يَزِي yazï يېزىق، يېزىق يەر، بوشلۇق، ئوچۇقچىلىق.

يَسِي yasï يېسسى، ياپىلاق. يَسِي نانڭْ *yasï nəŋ* — يېسسى نەرسە.

III 29 يَغِي yaoqï يېغا، دۇشمەن.//

يَڤا yava ياۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسى. بۇ سۆزنىڭ «و – ۋاۋ» بىلەن «يَـوا *yawa*» «ا – ئەلىف» بىلەن «اَڤا *ava*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان شەكىللىرىمۇ بار.

يَڤا yava ئاقتىكەن.

يَڤا yava: يَڤا يِرْ *yava yər* — سوغۇق تەگمەيدىغان يەر، ئىللىق يەر، دالدا يەر.

يَقا yaḳa ياقا. كىيىمنىڭ ياقىسى.

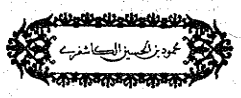
يَقِي yaḳï: يَقِي يُقِـي اَرْ *yaḳï yuḳï ər* — يېقى - يۇقى ئادەم. خۇشامەتچى، يالاقچى ئادەم.

يَقُو yaḳu يامغۇرلۇق. بۇنىڭ ئەسلى «ياغْقُو *yaoqḳu*» بولۇپ، ئاددىيلاشتۇرۇلغان.

يِكى yigi زىچ. يِكِي يِغاجْ *yigi yïoqaq* — شاخلىرى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ ئۆسكەن دەرەخ.//بەزىدە «ك – *g*» چۈشۈرۈلۈپ « يِي يِغاجْ *yi yïoqaq*» شەكلىدىمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 454

يِكِي تِيشْ *yigi tïx* — ئاراشسىز، زىچ چىش. تُونْ يِكِي تِكْ *ton yigi tik* — تونىنى زىچ قىلىپ (قىسىپ)//تىك. تىكىشكە «يِي *yi*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «يِكِي *yigi*»دۇر. III 30

يَلا yala يالا، تۆھمەت. نېپىز قاتلىما نامۇ «يَلاجِي يُغا *yalaqï yuoqa* — تۆھمەتچى نان» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز نانىڭ نېپىزلىكىدىن قول تېگىر - تەگمەيلا ئوشتۇلۇپ، ئۇۋۇلىپ كېتىشىگە قاراپ ئېيتىلغان. شۇڭا، ناۋاي كىشىلەرنى بۇنى سەن سۇندۇردۇڭ، دەپ ئەيىبلەيدۇ.

يُلا yula چىراغ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما ايقَتْ اَشْقا كُرُبْ تُرْغِلْ اَلا *təgmə ǝvət ïxķa*① *kərüp turoķïl ala*

31 III جَقْمَقْ جَقبْ ايقْسا قَلي اُذنورْ يُلا // *qaķmaķ qaķïp ǝvsǝkalï užïnur*② *yula* //

[(بىر) ئىشنى كۆرگىنىڭدە ئالدىراپ كىرىشمە، ئويلىنىپ تۇرۇۋال،

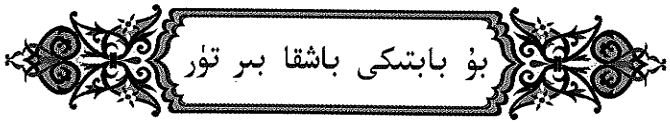
(چۈنكى)چاقماق چېقىپلا(چىراغ يېقىشقا) ئالدىرىسا، چىراغ ئۆچۈپ قالىدۇ]

ئالدىراشلىق بىلەن بىر ئىشقا كىرىشمە، ئىشقا كىرىشىدىغان ئەپلىك پەيتنى بايقاپ ئويلىنىۋال، چاقماقنى چېقىپلا چىراغنى ياقماقچى بولغان كىشى ئالدىرىغانلىقتىن چىراغنى ئۆچۈرۈپ قويىدۇ.

يَلُو yəlü جىيىلە. قۇلۇنلارنى باغلايدىغان ئارقان. يايلاقتا بىيە سېغىلىدىغان چاغدا قۇلۇنلار ئاشۇنداق ئارقانغا باغلاپ قويۇلىدۇ، بىيىلەر سېغىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ.

يَمُو yəmu «جۇمۇ» دېگەن مەنىدىكى بىر سۆز. سَنْ بَرْغِلْ يَمُو *sən baroķïl yəmu* —— سەن بارغىن جۇمۇ. بۇنىڭ ئەسلى « يَهْ *yəh* » بولۇپ، «ماقۇل» دېگەن مەنىدە، «مۇ *mu*» سوئال قوشۇمچىسى.

يَنا yana يانا ~ يەنە. يَناكَلْدي *yana kəldi* —— يەنە كەلدى.

32 III يَيا yaya ساغرا. بۇ سۆز پەقەت ئادەمنىڭ ساغرىسىغىلا ئىشلىتىلىدۇ.//

يَوا yawa ئاقتىكەن. بۇ بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، سۈيىنى تۇتماچقا قۇيسا، تۇتماچقا

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَشْقا *axķa*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن «اِشْقا *ïxķa*» بولغىنىنى توغرا تاپتۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُذنورْ» شەكلىدە «ن – *n*» ھەرپى چېكىتسىز يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ئۆچىدۇ» دېگەن مەنىسىگە ئاساسەن «*užïnur*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

رەك بېرىدۇ. يۇمشاق «ف - *v*» بىلەن «يَفا *yava*»مۇ دېيىلىدۇ.

يَوا yawa ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان «يَڤا *yava*» نامىك يەنە بىر خىل ئېيتىلىشى. شۇنىڭدەك ئوغۇزچە سوغۇق تەگمەيدىغان دالدا يەرگىمۇ، مەن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، «يَفا يِيرْ *yava yər*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «و - ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق «ف - *v*»غا ئالماشتۇرۇلغان.

فَعْلَلْ fə'ləl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

455 يَتِي yətti ① يەتتى ~ يەتتە. ساناقتا يەتتە. «يَتِي قَتْ كُوكْ *yətti qat kök* —— يەتتە// قات ئاسمان» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.// III 33

فَوْعَلْ fəw'əl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يُولِجْ yuwlïq تىۋىت.

يُوغا yuwoqa قاتلىما نان.

يَيْغُقْ yayoquk بايتال ئەمچەكلىرىنىڭ ئۇرۇپى. بەزىلەر بۇنى «يَزْغُقْ *yazoqûk*» مۇ دەيدۇ. قىپچاقچە.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «ت» غا تەشدىت قويۇلمىغان. بىز بۇنىڭ بۇ بابنىڭ ۋەزنىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*yətti*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

34 III

يَنُوتْ yanut جاۋاب. سُوزْ يَنُوتِي *səz yanuti* — سۆزنىڭ جاۋابى.//

يَنُوتْ yanut بەدەل. بىر نەرسىنىڭ باراۋىرىگە بېرىلگەن ھەق.

يِغاجْ yïoqaq يىغاچ ~ ياغاچ. تۆت تىلدا. بۇنىڭ «يِغَجْ» شەكلىمۇ بار.

يِپارْ yïpar ئىپار (قاتتىق «ب – *p*» بىلەن).

يُلارْ yular جۇلار، نوختا.

يَمارْ yamar يامار. بىر يەرنىڭ نامى. بۇ يەردىن «يَمارْ سُوقِي *yamar suvi*» ناملىق بىر دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ ياباقۇ چۆللىرىدىكى چوڭ بىر ۋادى.

يَداغْ yadaoq ياياق، پىيادە.

يَراغْ yaraoq پۇرسەت، ئىمكان، پەيت. ايِشْ يَراغِي *ix yaraoqi* — ئىشنىڭ پەيتى، يۇزلىنىشى[1]. بۇنىڭ «يَرَغْ» شەكلىمۇ بار.

يَماغْ yamaoq ياماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

35 III

بَرْجِنْ يَماغِي//بَرْجِنْقا قَرِشْ يَماغِي قَرِشْقا

barqïn yamaoqï barqïnqa karïx yamaoqï karïxqa

يىپەكلىك ياماق يىپەك رەختكە، يۇڭ ياماق يۇڭ رەختكە (لايىق كېلىدۇ).

بۇ ھەر نەرسە ئۆز جىنسىغا لايىق بولۇشى كېرەك، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

يِراقْ yïrak يىراق. يِراقْ يِيرْ *yïrak yər* — يىراق يەر. تۇغقان ۋە باشقىلارنىڭ يىراق بولغانلىرىغىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ مىسال ئەرەبچىدە «اُنْظُرْ فُرْصَةَ الْاَمْرِ وَجِهَتَهُ — ئىشنىڭ پەيتىگە ۋە يۇزلىنىشىگە قارا» دېيىلگەن. بىز تەرجىمىدە تۈركىي تېكىستنى ئاساس قىلدۇق.

اُغْرَغِمْ كَنْدُو يِراقْ *ooqraoqïm kəndü yïrak*

بُلْنَدِي مانِي قَراقْ *bulnadï məni karak*

[نىشانىم ئۆزى يىراق (ئىدى)،

قارا كۆزلەر مېنى ئەسىر قىلدى.]

نىشانىم (باربدىغان يېرىم) يىراق ئىدى، سۆيۈملۈكۈمنىڭ قارا كۆزلىرى مېنى ئەسىر قىلىپ، يولۇمنى توسۇپ قويدى.

III 36 يَغاقْ yaoqak, ياڭاق.//

يَغُوقْ yaoquk, يېقىن. يَغُوقْ يِيرْ *yaoquk yər* — يېقىن يەر. تۇغقانلار (يىراق - يېقىن تۇغقانلار) غىمۇ «يَقْ يَغُوقْ *yak yaoquk*» دەيىلىدۇ.

يُنــاقْ yonak, ئېشەك، ئۇي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش هايۋانلارنىڭ ئۇچىلىقىنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر.

يَماكْ yəmək يەمەك. تۇركىي قەبىلىلەردىن بىرى. بىزنىڭ نەزىرىمىزدە ئۇلار قىپچاقلار، هالبۇكى قىپچاق تۇركلىرى ئۆزلىرىنى باشقا بىر قەبىلە، دەپ هېسابلايدۇ.

يَغانْ yaoqan پىل. ئىككى تىلىنىڭ بىرىدە. ئادەملەرگىمۇ «يَغانْ تِكــينْ *yaoqan təgin* — ياغان تېگىن» دەپ ئات قويۇلىدۇ.

456 يُغُونْ yooqun//يوغان. هەر نەرسىنىڭ يوغىنى.

يِــلانْ yïlan يىلان. اُقْ يِــلانْ *ok yïlan* — ئوقيىلان. ئادەم ۋە باشقىلارغا ئۆزىنى ئاتىدىغان يىلان. يِلانْ يِلي *yïlan yïli* — يىلان يىلى. تۇركلەرنىڭ يىلنامىسىدە ئون ئىككى مۇچەل يىلىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

III 37 يَمانْ yaman يامان. هەر نەرسىنىڭ يامىنى. يَمانْ ايكْ *yaman ig* — ماخاۋ كېسىلى.//

فَعْلٰى fə'la شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

يَلْپِ yalpï يالپا، يالپاق ~ ياپىلاق. يَلْپِ نانكْ *yalpï nəŋ* — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان، تېپىز تاۋاققا ئوخشاش ياپىلاق نەرسە.

يَرْتُو yartu تارىشا. شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، ئۇستىگە خەت يېزىلىدىغان تاختىمۇ «يَرْتُو *yartu*» دېيىلىدۇ.

يِرْجُو yərqü قەبرە.

يُرْجِي yorqï يولباشلىغۇچى، يولچى.

يِنْجُو yinqü ئۇنچە. كېنىزەكلەرمۇ «يِنْجُو *yinqü*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

أُوتْلُكْ يِنْجُو يِيْردا قَلْماسْ *ötlüg yinqü yərdə qalmas*

تۆشۈك ئۇنچە يەردە قالماس.

يەنى تۆشۈك مارجان يەردە قالمايدۇ، ئۇنى ئالىدىغان بىرى چىقىدۇ. بۇ ماقال كېنىزەكلەر قىز پېتىچە تۇرىۋەرمەيدۇ، ئۇلارغىمۇ ئۆيلىنىدىغان ئادەم چىقىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار//«ى ـ ي» ھەرپىنى «ج ـ *j*»غا 38 III
ئالماشتۇرۇپ «جِنْجُو *jinqü*» دەيدۇ.

يُغْدُو yooqdu جوغدا. تۆگىلەرنىڭ ئېڭىكى ئاستىدىكى ئۇزۇن يۇڭى.

يِكْدا yigdə جىگدە.

يَمْدُو yamdu دوۋسۇن.

يُنْدِي yundï يۇندى ~ يۇيۇندى.

يَبْرِي yaprï تۇز، تۇزلەك. يَبْرِي يِيرْ *yaprï yər* — تۇز ۋە كەك يەر.

يَبْرِي yaprï سالپاك. يَبْرِي قُلاقْ *yaprï qulaq* — سالپاك قۇلاق.

يَشْرُو yaxru يوشۇرۇن. اُلْ يَشْرُو كَلْدِي *ol yaxru kəldi* — ئۇ يوشۇرۇن كەلدى. يَشْرُو ايِشْ *yaxru ix* — يوشۇرۇن ئىش.

يُغْرُو yooqru تۆگىنىڭ ئۇزۇن يۇڭلىرى. بەزىدە «يُغْرُوىْ *yooqruy*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ر ـ *r*» ھەرپى «د ـ *d*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ خۇددى
ئەرەبچىدىكى «عَكَرَةٌ ۋە عَكَدَةٌ» دېگەنگە ئوخشاش.// 39 III

يَغْرُو yaoqru يېقىن؛ ئۆپچۆرە، يېقىن ئەتراپ. اُلْ اَنكَرْ يَغْرُو يُرِيماسْ *ol aŋar yaoqru yorïmas* — ئۇ ئۇنىڭغا يېقىن يولىمايدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يَقْرُو *yaqru*» شەكلىدە «ق ـ *q*» بىلەن كېلەتتى، «غ ـ *oq*» بىلەن «ق ـ *q*» نىڭ چىقىش ئورنى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن، «غ ـ *oq*» ھەرپى

«ق — *ķ*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «يَقْـرُبْ» سۆزىنىڭ «يَقْرُو» دەپ ئېيتىلغىنىغا ئوخشاش. بۇنىڭدىمۇ «و» ھەرپى «ب» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

يُغْرِي yoqrï قاچا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَشْ تَتِغِي تُوزْ يُغْرِينْ يِيماسْ *ax tatïoqï tuz yoqrïn yạməs*

257 ئاشنىڭ تاتقى//تۇز بىلەن، لېكىن تۇزنى قاچىلاپ
(بىر قاچىغا ئايرىم قۇيۇپ) يېگىلى بولماس.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەرقانداق ئىشتا تېجەشلىك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَقْرِي yaķrï ئىچ ماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِشْرِلُورْ يَقْرِي قِياقْ *pïxrïlur yaķrï ķïyaķ*
III 40 تُشْغُرُرْ يُغْرِي جَناقْ *toxoqurur yoqrï qanaķ//*

[ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ،
قاچا ـ ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.]

ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ، قاچا ـ ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.

يَخْشِي yahxï ياخشى. ھەر نەرسىنىڭ ياخشىسى. يَخْشِي نانْ *yahxï nəŋ* — ياخشى نەرسە. يَخْشِي ايشْ *yahxï ix* — ياخشى ئىش.

يَرْشِي yarxï بىر نەرسىنىڭ يېرىمى تېگىدىغان ئادەم؛ بۇ سۆز بىر نەرسىنىڭ يېرىمىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. اَنِكْ يَرْشِيسِي بُو *anïŋ yarxïsï bu* — بۇ ئۇنىڭ يېرىمى. اُلْ مَنِكْ بِـرْلا تامْ يَرْشِي *ol mənïŋ birlə tam yarxï* — ئۇ مەن بىلەن تام قوشنا، ئۆيلىرىمىزنى تام ئايرىپ تۇرىدۇ.

يَفْغُو yavoqu ياپغۇ. ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان.

يَفْغُو yavoqu ياپغۇ. بارسغانغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. بۇ شەھەرگە يېقىن بىر داۋانمۇ
III 41 «يَفْغُو اَرْتْ *yavoqu art* — ياپغۇ ئارت» دېيىلىدۇ.//

يُفْغا yuvoqa ئاسراندى ئوغۇل.

يَلْغــا yaloqa: قَــرا يَلْغــا *qara yaloqa* —— قارا يالغا. تۈرك يۇرتى بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى تاغ داۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرا مُونكْ كَلْمَكِنْجا قَرا يَلْغا كَجْما

qara muŋ kəlməginqə qara yaloqa kəqmə

قارا كۈن كەلمىگۈچە قارا يالغا كەچمە.

بېشىڭغا قارا كۈن چۈشمىگۈچە قارا يالغاپ ئۆتمە، چۈنكى ئۇ يەر تاغ بولۇپ، ھەر ۋاقىت قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ.

يَلْغُو yaloqu ئەخمەق. ئوغۇزچە.

يَلْقــي yəlvi سېھىر. يَلْقِيجــي *yəlviqi* —— سېھىرچى، سېھىرگەر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَلْقِنْ اَنكْ كُوزي	*yəlvin anïŋ kөzi*	[ئۇنىڭ كۆزى سېھىرلىك،
يَلْكِنْ اَنكْ اُوزي	*yəlkin anïŋ өzi//*	ئۇنىڭ ئۆزى مۇساپىردۇر،
تُولُنْ اَينْ يُوزي	*tolun ayïn yüzi*	يۈزى تولۇن ئايدەك،
يَرْدي مَنِنْكْ يُوراكْ	*yardï mənïŋ yürək*	(ئۇنىڭ بېقىشلىرى) مېنىڭ يۈرىكىمنى ياردى.]

42 III

سۆيۈملۈكىنى تەرىپلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ كۆزلىرىدە سېھىر بار، ئۇ شۇنىڭ بىلەن (مېنى) ئوۋلايدۇ، ئۆزى مۇساپىردۇر، يۈزى تولۇن ئايدەك، بېقىشلىرى بىلەن يۈرىكىمنى ياردى.

يُقْقا yuvqa يۇپقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَناسي تَقْلُكْ يُقْقا يَبارْ اُغْلي تَتكْ قُشا قَبارْ

anasï təvlüg yuvqa yapar ooqlï tətik qoxa qapar

ئانىسى ھىيلىگەر يۇپقا ياپار، ئوغلى زېرەك قوشلاپ ئالار.

ئانىسى ئوغلىنى ئالداپ ھىيلە ئىشلىتىپ، نانىنى يۇپقا ياپىدۇ. ئوغلىمۇ زېرەكلىك بىلەن يۇپقا نانىنى (ئاغزىغا) قوشلاپ سالىدۇ.//بۇ ماقال ئىككى زېرەك كىشىنىڭ بىر ـ بىرىگە تەڭ كەلگەنلىكىگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. 458

يُبْقـــا yupk‚a يوپقا. بۇنىڭ «ف – v» بىلەن ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار.

III 43 «ب – p» ھەرپى «ف – v» ھەرپى//بىلەن ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «أُسْرُفٌ» سۆزىنىڭ «أُسْرُبٌ»، «مَصْطَبَةٌ» سۆزىنىڭ «مَصْطَفَةٌ» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «پانيذ»نىڭ ئەرەبچىلەشتۇرۇلۇپ «فانيذ» قىلىنغانلىقىغا ئوخشاش.

يِلْقي yïlk‚ï ئىرقارا. چوڭ ماللارغا بېرىلگەن ئورتاق ئىسىم.

يَرْما yarma يارما. يَرْما يُوغا *yarma yuwoqa* — بىرخىل قاتلىما نان. ئۇزۇنىسىغا يېرىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَغْمـــا yaoqma ياغما. تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى. بۇلار «قَـــرا يَغْمـــا *kara yaoqma* — قارا ياغما» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَغْما yaoqma ياغما. تىرازغا يېقىن بىر يېزىنىڭ ئېتى. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى سۆزدىن كەلگەن.

يَلْما yalma يېپىنچا، يامغۇرلۇق. پارسلار بۇنى تۈركىلەردىن ئېلىپ «يَلمـــه *yəlmə* » دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئەرەبلەر پارسلاردىن ئېلىپ «يَلْمَـــقْ» شەكلىدە قوللىنىدۇ. ئەرەبلەر «ھ – h»نى «ق–k»غا ئايلاندۇرغان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «كَنْـــدَه» سۆزىنى «خَنْدَقٌ»، «يَرَه» سۆزىنى//«يَرَقٌ» دېگەنگە ئوخشاش. ئەرەب شائىرلىرىدىن III 44 ذُوالرُّمَّة نىڭ «كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَقٍ» مىسرىسىدا بۇ سۆز ئەرەبچىلەشتۇرۇلگەن. ھېچكىم بۇ سۆزنى تۈركىلەر پارسلاردىن ئالغان دېيەلمەيدۇ. چۈنكى، مەن بۇ سۆزنى ئەڭ يىراق چېگرىدا ياشىغۇچى قارا تۈركىلەردىنمۇ ئاڭلىغانىدىم. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قار ـ يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندىمۇ يامغۇر يېپىنچىلىرىغا كۆپرەك موھتاج ئىدى.

يَزْنا yəznə يېزنە. ئاچىسىنىڭ ئېرى.

يِكْنا yignə يىگنە. تۆمۈنە «تَمَنْ يِكْنا *təman yignə*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى
ھەرپى ئىللەتلىك سۆز

يُمْغي yumoqï توپلانغان، كۆپ؛ ھەممە. يُمْغي نانىڭ *yumoqï nən* — توپلانغان، كۆپ نەرسە.

III 45 كِشي يُمْغي كَلْدي *kixi yumoqï kəldi* — كىشىلەرنىڭ ھەممىسى توپلىشىپ كەلدى.//

فَعَالِي fəali شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَلاجـــي yalaqï يالىچى، يالىخور، يالا چاپلايدىغان. يَلاجـــي اَرْ *yalaqï ər* —— يالا چاپلايدىغان ئادەم. قاتلىما نانىڭ بىر خىلىغىمۇ «يَلاجى يُوغا *yalaqï yuwoqa*» دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ بىرەر نەرسىگە تېگەر- تەگمەيلا ئوشتۇلۇپ، سۈنۈپ كېتىدۇ.

يُيـــاغُو[1] yubaoqu يوپۇتۇلىدىغان. يُيـــاغُو ايـــشْ *yubaoqu ix* —— يوپۇتۇلىدىغان ئىش، بىلمەسلىككە سېلىنىدىغان ئىش.

يُرِيغُو yoriioqu يۆلەك. يُرِيغُو يِيْر *yoriioqu yər* —— يۆرىدىغان يەر، يۆلەك. بۇ سۆز ئورۇن - جاي ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ، ۋاقىت - چاغ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

46 III
459

يِراغُو yïraoqu چالغۇچى، سازەندە؛ ناخشىچى. ///

يَشاغُو yaxaoqu ياشايدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُزُونْ يَشاغُو *bu ər ol uzun yaxaoqu* —— بۇ ئۇزۇن ياشايدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئورۇن - جاي ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ، ۋاقىت - چاغ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يَماغُو yamaoqu ياملىدىغان. بُو تُونْ اُلْ يَمـــاغُو *bu ton ol yamaoqu* —— بۇ ياملىدىغان تون.

يَباقُو yabaķu ياباقۇ. تۇركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسى.

يَبـــاقُو yabaķu يۇلما، چىگىچ. يۇڭ ۋە جاۋغىنىڭ چىگىچى. باشتىكى چاچنىڭ چىگىچلىنىپ قېلىشىغىمۇ «يَباقُو بُلْدِي *yabaķu boldï*» دېيىلىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُياغُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنى بۇ يەردىكى سۆز تەرتىپى ۋە مەنىسىگە ئاساسەن، يازما نۇسخا 480- بەتتىكى «يُبادِي *yubadï*» پېئىلىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ «*yubaoqu*» دەپ ئالدۇق.

يَبــــاقُو yabak,u: يَبــــاقُو سُــــقِي *yabak,u suvï* —— ياباقۇ سۇيى. قەشقەر تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پەرغانە ۋە ئۆزكەنتكە ئاقىدىغان سۇ.

يُلاكُو yələgü يۆلەنچۈك، تىرەك. يُلاكُو نانكْ *yələgü nəŋ* —— يۆلەنچۈك، يۆلىنىدىغان نەرسە.

يَنِيكُــــو yənigü يەڭگىيدىغان. بُــــو اُراغُــــتْ اُلْ يَنِيكُــــو *bu uraoqut ol yənigü* —— بۇ يەڭگىيدىغان خوتۇن. // III 47

فَعْلانْ fə'lan شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَبْجــــانْ yapqan شــۇاق. بــۇ سۆزنىڭ «يَقْجــــانْ *yavqan*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار. بۇ خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «ب – *p*»نىڭ «ف – *v*»غا ئالمىشىشى توغرىسىدىكى قائىدىگە ئوخشاش.

يِمْشانْ yəmxən قىيچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ياۋا مېۋىنىڭ ئېتى.

يَقْغانْ yavoqan: يَقْغان اَشْ *yavoqan ax* —— گۆشسىز ئاش.

يَلْغــــانْ yaloqan يالغان. بــۇ سۆز بەزىدە سۆيەت ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. يَلْغــــانْ كِشــــي *yaloqan kixi* —— يالغانچى كىشى. يَلْغانْ سُوزْ *yaloqan søz* —— يالغان سۆز.

يِلْغُونْ yïloqun يۇلغۇن.

يِــــبْكِينْ yəpkin توق قىزىل، قېنىق قىزىل. يِــــبْكِينْ نانــــكْ *yəpkin nəŋ* —— توق قىزىل نەرسە.

يَلْكــــنْ yəlkin يۇگۈرۈك، تېز يۈرەر؛ چاپارمەن: مۇساپىر. // يَلْكِنْ اَتْلِــــغْ *yəlkin atlïoq* —— تېز يۈرەر، تېز ئاتلىق. ئوغۇزلار «ى – يا»نى «ا – ئەلىف»كە ئالماشتۇرۇپ «اَلْكِنْ *ælkin*» دەيدۇ. III 48

يَمْلانْ yamlan يالمانتاقتاق.

فَعِيلانْ fəilan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَتِيكانْ yətikən يەتىكەن، يۇلتۇزى، چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى.

يَسِيمانْ yasïman سۇ تۆكۈلگەندە بوغۇزىدىن بۇلدۇقلاپ ئاۋاز چىقىدىغان تار ئېغىزلىق كوزا.

يَلِيمانْ yalïman تۇشمۇ تۇشتىن قىلىنغان ھۇجۇم، باسقۇنچىلىق ھۇجۇمى.

فَعَنْلِي fəənli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يُنِنْدِي yonïndï يونۇپ چىقىرىۋېتىلگەن نەرسە، قىرىندى.

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلغانلار تۆگىدى// 49 III

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْ fə'ləl ۋە فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَبْغُتْ yapoqut يۇك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىپ تىكىلگەن توشەك، كۆرپە.

460 يَبْتَجْ yaptaq كېپىنەك تون// پادىچىلار قار - يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېپىنىۋالىدىغان يەڭسىز تون.

يَبْغُجْ yapoquq ئېشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش هايۋانلارنى هەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان تاياق.

يَسْغاجْ yasoqaq يېسسى تاختا، ئاشتاختا، نانتاختا. بۇنىڭ ئەسلى «يَسىِ يِغاجْ *yasï yïoqaq* — يېسسى ياغاچ»دۇر.

يَغْمُرْ yaoqmur يامغۇر. بۇ سۆز «يَمْغُرْ *yamoqur*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 50 نَجاما اُبْرَقْ كَذُكْ// اَرْسا يَغْمُرْقا يَرارْ

nəqəmə uprak kəžük ərsə yaoqmurka yarar

چاپان قانچىلىك كونا بولسىمۇ يامغۇرغا يارار.

كېپىنەك تون قانچىلىك كونىراپ كەتسىمۇ، يەنە يامغۇرغا يارايدۇ. بۇ ماقال ئۆز قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن بىرىنىڭ بىلىمسىز نادانلىقى ۋە دۆتلۈكى ئۈچۈن ئۆنى ئۆزىدىن چەتلەتمەكچى بولغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ، يەنى هەر قانچە كەمچىلىكى بولسىمۇ، بىرەر ئىشىڭغا ياراپ قالىدۇ، ئۆنى شۇ ئىشقا سالساڭ ئۆزۈڭ ئارام ئالىسەن، دېمەكچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُيْدىِ بُلُتْ يَغْمُرِنْ *kuydï bulut yaoqmurïn* [بۇلۇت يامغۇرىنى قۇيدى،

III 51 كَرِبْ تُتارْ اَقْ تُرِينْ *kərip tutar ak torïn* ئاق تورىنى كېرىپ يايدى،//

قِرْقا قُذْتىِ اُلْ قَرِنْ *kïrka kožtï ol karïn* قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى،

اَقِنْ اَقَرْ اَنْكَرَ شُورْ *akïn akar aŋraxur* ئېقىن ئاقار شارقىراپ.]

بۇلۇت ئاق تورىنى يېيىپ، يامغۇرىنى قۇيۇۋەتتى، ئۇ قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى، تاغلاردىن شارقىراپ سەل سۈلىرى ئېقىۋاتىدۇ.

يَرْبُزْ yarpuz يالپۇز.

يَرْبُزْ yarpuz يارپۇز. ئاغمىخانىنىڭ بىر خىلى. يىلانىنى ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل ھايۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِلانْ يَرْبُزْدِنْ قَجارْ قَنْجا بَرْسا يَرْبُزْ اُتْرُو كَلُرْ

yïlan yarpuzdïn ḳaqar ḳanqa barsa yarpuz utru kəlür

يىلان يارپۇزدىن قاچىدۇ، ئۇ نەگە بارسا، يەنە يارپۇزغا دۇچ كېلىدۇ.

بۇ ماقال يامان كۆرىدىغان نەرسىدىن قانچە قاچسىمۇ، ئۇنىڭغا دائىم دۇچ كېلىپ تۇرىدىغان ئادەم توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يُلْدُزْ yulduz يۇلدۇز ~ يۇلتۇز. بارلىق يۇلتۇزلارغا بېرىلگەن ئورتاق ئىسىم. كېيىن ئۇلار ئۆزئارا پەرقلەندۇرۇلۇپ، مۇشتەرى يۇلتۇزى «اَرَنْ تُوزْ *ərən tüz*»، مىزان يۇلتۇزى «قَرا قُوشْ *ḳarakux*»، ئۈكەر يۇلتۇزى «اُلْكَرْ *ülkər*»، يەتتىكەن يۇلتۇزى «يَتِيكَانْ *yətigən*»، قۇتۇپ يۇلتۇزى «تَمُرْقَزُقْ // *təmür ḳazuḳ*»، مىررىخ يۇلتۇزى «بَقِرْ سُقِمْ *bakïr sokïm*» دەپ ئاتالغان[1].

52 III

يِلْدِزْ yïldïz يىلدىز ~ يىلتىز. بەزىدە بۇ سۆز ئوخشىتىش يولى بىلەن ئادەمنىڭ ئۇرۇق جەمەتىگە قارىتىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. تُوبْلُكْ يِلْدِزْلِغْ *tüplüg yïldïzlïq* —— تېگى ـ تەكتى بار (ئادەم).

يُلْسُوزْ yolsuz يولسىز. يولدىن ئازغان ئادەم. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُولْسُوزْ» دۇر.

يَرْدَشْ yərdəx يۇرتداش، بىر يەرلىك. يَرْدَشْ كِشِي *yərdəx kixi* —— بىر يەرلىك ئادەم.// بىر يەرلىك بولغان ئىككى كىشى بىر ـ بىرىنى «يَرْدَشْ *yərdəx*» دەيدۇ. ئوغۇزچە.

461

يَرْمَشْ yarmax يارما.//

53 III

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي يازما نۇسخا 51 ـ بەتتە «اَرَنْ تُوزْ» يۇلتۇزىغا «مىزان يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى. بۇ يەردە «مۇشتەرى يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «قَرا قُوشْ» يۇلتۇزىغا يازما نۇسخا 167 ـ بەتتە «مۇشتەرى يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى، بۇ يەردە «مىزان يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

يَرْمَشْ[1] yarmax: يَـرْمَشْ اُونْ *un yarmax* —— يۇمشاق تارتىلغان ئۇن، ئاق ئۇن. بۇ ئىككى سۆز بىر - بىرىگە زىت مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ، ھەقىقەتتە، بۇ سۆزلەرنىڭ يىلتىزى بىر.

يُغْرُشْ yuoqrux تۈركىلەردە ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم. پارس ۋە باشقىلارغا ھەرقانچە چوڭ سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ كەتسىمۇ، بۇ ئۇنۋان بېرىلمەيدۇ، ئۇ خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىغا قار، يامغۇر ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارا يىپەك كۇنلۇك تۇتۇلىدۇ.

يُنْجِغْ yunqïoq ئوسال، يامان، ئەسكى. يُنْجِغْ ايشْ *yunqïoq ix* —— ئوسال ئىش، يامان ئىش. يُنْجِغْ اَرْ *yunqïoq ər* —— ئوسال ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ اَرِغْ كَفْرَدِي	*ɵzlək arïoq kəvrədi*	[زامان پۇتۇنلەي ئاينىدى،
يُنْجِغْ يَقُزْ تَفْرَدِي //	*yunqïoq yavuz tavradï*	ئوسال (كىشىلەر) تەۋرىدى،
اَرْدَمْ يِما سَفْرَدِي	*ərdəm yəmə savradï*	پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،
اَزُنْ بَكِي جَرْتِلُورْ	*azun bəgi qərtilür*	دۇنيا بېگى يوقىلىپ.]

III 54

زامان ئاجىزلىدى، ئوسال، ئەسكى ئادەملەر كۆچىيىپ قالدى، زامان ئەھلى دۇنيانىڭ بېگى ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈشى بىلەن پەزىلەتلىك كىشىلەردىن مەھرۇم بولدى.

يُرْتُغْ yortuoq ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا خاقاننى قوغداپ ماڭغۇچى مۇھاپىزەتچىلەر ياكى خاقانىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن ھەمراھلىرى.

III 55 يَرْلِغْ yarlïoq يوقسۇل، پېقىر. «يَرْلِغْ اَرْ *yarlïoq ər* —// يارلىقايدىغان، رەھىم قىلىنىدىغان ئادەم» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَرْلِغْ yarlïoq يارلىق. خاقانىڭ مەكتۇپى، بۇيرۇقى. چىگىلچە. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

يَشْلِغْ yaxlïoq ياشلىق، ياشاڭغىرايدىغان. يَشْلِغْ كُوزْ *yaxlïoq køz* —— ياشلىق كۆز، ياشاڭغىرايدىغان كۆز.

يَشْلِغْ yaxlïoq ياشلىق، ياشانغان، قېرى. يَشْلِغْ اَرْ *yaxlïoq ər* —— ياشانغان ئادەم. چوڭ

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «م - *m*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىز ئاپتورنىڭ «بۇ ئىككى سۆز بىر — بىرىگە زىت مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ، يىلتىزى بىر» دېگىنىگە ئاساسەن، ئالدىنقى سۆز بويىچە فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ياشلىق ھايۋانلارغىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ياشْلِغْ»دۇر.

يَمْلِغْ yamlïoq خەسلىك. يَمْلِغْ كُوزْ *yamlïoq køz* —— خەس چۈشكەن كۆز. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يامْلِغْ»دۇر.

يَبْغاقْ yapoqak ياپقاق ~ ياپماق. قۇشلارنى تۇتىدىغان بىر خىل تۇزاق.

يَتْغاقْ yatoqak قاراڭغۇل، كۆزەتچى. خاقانىنى، قورغاننى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇھاپىزەت

56 III قىلغۇچى، كۆزەتچى. يَتْغاقْ يَتّي *yatoqak yatti* —— كۆزەتچى كۆزەت قىلدى.//

يُذْرُقْ yużruk مۇشت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ياتْ نِكْ ياغْلِغْ تِكُوسِنْداً اُوزْنُكْ قانْلِغْ يُذْرُقْ بِيكْ

yatnïŋ yaoqlïoq tąg üsindən øznüŋ ķanlïoq yużruk yąg

462 ياتنىڭ//ياغلىق لوقمىسىدىن ئۆزنىڭ قانلىق مۇشتى ياخشى.

ياتنىڭ ياغلىق تامىقىدىن ئۆز يېقىنلىرىنىڭ مۇشت بىلەن ئۇرغىنى ياخشى. بۇ سۆز يېقىن ئادەملەرنىڭ ئارىلىرى بۇزۇلغاندا، ئۇلارنى ئەپلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

يَرْمَقْ yarmak يارماق، پۇل.

يَسْتُقْ yastuk ياستۇق.

يَڤْلَقْ yavlak يامان، پەس. يَڤْلَقْ كِشي *yavlak kixi* —— خۇلقى يامان ئادەم، ناچار ئادەم.

يَڤْــلاقْ yavlak يامان، ناچار. ھەر نەرسىنىڭ يامىنى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشي يُزِينكا	*külsə kixi yüziŋə*
كُرْكْلُكْ يُزِنْ كُرُنْكِلْ	*kørklüg yüzin kørüngil*
يَڤْلَقْ كُذَزْ تِلِنكْنِ	*yavlak køżəz tilïŋnï*
اَذْكُو سَڤِغْ تِلَنْكِلْ//	*əżgü savïoq tiləngil*

57 III

[بىرەر كىشى ساڭا كۆلۈپ قارىسا،

(سەنمۇ) ئوچۇق چىراي كۆرسەت؛

يامان سۆزدىن تىلىڭنى تارت،

ياخشى سۆز بىلەن شۆھرەت قازىنىشنى تىلىگىن.]

بىرەر كىشى ساڭا كۆلۈپ قارىسا، سەنمۇ ئوچۇق چىراي بىلەن باق، شېرىن سۆزلۈك ۋە خۇش مۇئامىلىلىك بول، ياخشى سۆزدىن تىلىڭنى تارت.

يَقْلاقْ yavlak, يَقْلاقْ سَارِغْ *yavlaq sarïoq* — ياۋلاق ساريغ، بىر بەگنىڭ ئېتى. «يَقْلاقْ *yavlaq*» سۆزى ئەسلىدە «ناھايىتى، بەك، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە. يَقْلاقْ قَتِغْ يِغاجْ *yavlaq katïoq yïoqaq* — بەك قاتتىق ياغاچ.

يُمْغاقْ yumoqak, يۇمىلاق. يۇمىلاق بولغان ھەرقانداق نەرسە. يُمْغاقْ تَنَا *yumoqak tənə* — دانەكچە. يۇمغاقسوت ئۇرۇقى. ئۇچ تىلىدا.

بۇ ئىبارىدىكى «تَنَا *tənə*» سۆزى پارسچە «دانە» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، تۈركچىلەشتۈرۈلۈپ «تَنَا *tənə*» دەپ ئېيتىلغان بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىمەن. III 58

يُمْشاقْ yumxak, يۇمشاق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇمشىقى.

يَنْدَقْ yandak, يانتاق. يَنْدَقْ تِكَانْ *yandaq tikən* — يانتاق تىكەن. يَنْدَقْ جَكَرْ *yandaq qəkər* — يانتاقشېكىرى، تەرەنجىۋىل.

يَنْدِقْ yandïk, ئاددىي، ئادەتتىكى. يَنْدِقْ اَتْ *yandïq at* — ئادەتتىكى (نەسىلىلىك بولمىغان) ئات.

يُنْدَقْ yundak, ئات تېزىكى. بۇ سۆز پەقەت ئات تېزىكىگىلا ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَغِينْكْ اَرْسا كَرَل يُنْدَقِي تَكِيْر *yaqïŋ ərsə kərək*① *yundaqi təgir*

دۇشمىنىڭنىڭ بولسىمۇ (مېلى) بولسۇن، ھېچبولمىغاندا، ئۇنىڭدىن ساڭا تېزەك قالىدۇ، سەن ئۇنى قالايسەن.

ينغُقْ yunoquk, ئۇشلەك. شۇلتا چىقىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.

بىلگىنكى، «ق – *k*» ھەرپىي پېئىلىنىڭ يىلتىزىغا ئۇلىنىپ، قورال - جابدۇق ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. خۇددى «اُرْغَاقْ *oroqak*» ئورغاق» سۆزى « اُوردِي *ordi* — ئوردى » پېئىلىدىن ياسالغاندەك. بۇ سۆز مۇشۇ يول بىلەن «يۇماق» مەنىسىدىكى III 59

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «كَرَل» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىن بىرەر مەنە ئۇقۇلمايدۇ. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ سۆزىنىڭ ئۇرانى ۋە ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «كَرَكْ» بولغىنى توغرا دېگەن ئىزاھىنى مۇۋاپىق تاپتۇق ۋە «*kərək*» دەپ ئالدۇق.

«يُودي *yudï*» پەيدا قىلغان «ق – *q*» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

يَنْلِــقْ yanlïq, پادىچىلار توۋرىسى. پادىچىلار يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان، ئوزۇق - تۇلۇك سېلىۋالىدىغان توۋرا.

يَنْجُقْ yanquk, يانچۇق؛ ھەميان.

463 **يُدْرُكْ** yüdrük ئۇستىگە//كىيىم - كېچەك ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىزىپ قويىدىغان لىمتاق، مەرەپ.

يُزْلُكْ yüzlüg يۈزلۈك. اِكي يُزْلُكْ اَرْ *iki yüzlüg ər* — ئىككى يۈزلۈك ئادەم، مۇناپىق، ئالدامچى. اِكي يُزْلُكْ كُزْنكُو *ikki yüzlüg köznü* — ئەينەك.

يُكْــرُكْ yügrük يۈگۈرۈك. يُكْــرُكْ اَتْ *yügrük at* — يۈگۈرۈك ئات، بەيگىدە ئوزۇپ چىقىدىغان ئات. ئوغۇزلار دانىشمەن، زېرەك، پەزىلەتلىك كىشىلەرنى «يُكْرُكْ بِلكــا *yügrük bilgə*» دەيدۇ.

60 III **يُكْسَكْ** yüksək يۈكسەك، ئېگىز. يُكْسَكْ تاغْ // *yüksək taoɣ* — ئېگىز تاغ. ھەرقانداق ئېگىز ۋە ئوزۇن نەرسىگىمۇ «يُكْسَــــكْ *yüksək*» دېيىلىدۇ. بۇ قۇش پېيى مەنىسىدىكى «يُوكْ *yük*» سۆزىدىن ئېلىنغان، چۈنكى يۈكسىلىش ئۇنىڭ تەبىئي خۇسۇسىيىتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق ئېگىز نەرسىمۇ شۇنداق ئاتالغان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُسْ اَسْ كُرُبْ يُكْسَكْ قَلِقْ قُودي جَقارْ *us əskörüp yüksək kalïq kodï qakar*

بِلْكا كِشي اُكُتْ بِرِبْ تَقْرَقْ اُقارْ *bilgə kixi ögüt bərip tavrak ukar*

[تاپقۇش تاپنى كۆرگەندە ئېگىزدىن تۆۋەنگە شۇڭغۇيدۇ،
دانىشمەن كىشى ئۆگۈت - نەسىھەت بەرسە تېز چۈشىنىدۇ.]

تاپقۇش تاپنى كۆرگەن ھامان ئاسماندىن تۆۋەنگە قاراپ شۇڭغۇيدۇ، دانىشمەن كىشىنىڭ ئوۋلايدىغىنى ئۆگۈت - نەسىھەتتۇر، ئۇ ئۆگۈت - نەسىھەتنى ئاڭلىغان ھامان ئۇنى يادلايدۇ ۋە چۈشىنىدۇ.

يُكْسَــــكْ yüksək ئويماق. تۇچتىن ياكى تېرىدىن ياسىلىدۇ، يىڭنە سانجىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بارماقلارغا سېلىنىدۇ.// 61 III

يِلْبِكْ yəlpik يەلپۈك، شامال. اَرْكا يِلْبِكْ تَكْدِي *ərgə yəlpik təgdi* — ئادەمگە شامال داربدى.

يِبْكِلْ yəpkil توق قىزىل، قېنىق قىزىل، بېغىر رەڭ. يِبْكِلْ تُونْ *yəpkil ton* — بېغىررەڭ تون. بۇ سۆزدىكى «ل – *l*» ھەرپى «ن – *n*»نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

يَرْتِمْ yartïm بۆلۈك، پارچە، يېرىم. بِيرْ يَرْتِمْ بُذُونْ *bir yartïm bożun* — بىر بۆلۈك خەلق، كىشىلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر توپ.

يُغْرُمْ yuoqrum يۇغرۇم ~ يۇغۇرۇم. بِيرْ يُغْرُمْ اُونْ *bir yuoqrum un* — بىر يۇغۇرۇم ئۇن، بىر قېتىم يۇغۇرغۇدەك ئۇن.

يَتْرُمْ yətrüm قويۇلغان، قويۇۋېتىلگەن. يَتْرُمْ سَجْ *yətrüm saq* — بىر قېتىم چۇشۇرۇلگەندىن كېيىن، ئۆسۈپ يېتىلسۇن، دەپ قويۇۋېتىلگەن چاچ.

يَرْشِمْ yarxïm: بِيرْ يَرْشِمْ يِيرْ *bir yarxïm yər* — بەيگىدە بىر ئات چېپىم يەر.

يُكْرُمْ yügrüm يۇگرۇم ~ يۇگۇرۇم. بِيرْ يُكْرُمْ يِيرْ *bir yügrüm yər* — بىر يۇگۇرۇم يەر، بىر قېتىم يۇگۇرگۈدەك يەر. // III 62

يِبْكِنْ yəpkin توق قىزىل، قېنىق قىزىل، بېغىر رەڭ. يِبْكِنْ تُونْ *yəpkin ton* — بېغىر رەڭ تون. «ل – *l*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْلاغْ yaylaq يايلاق.

فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى// 464

يَلاقَجْ yalavaq ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ «يَلاوَجْ *yalawaq*» شەكلىمۇ بار.

يَلاقَرْ yalavar خاقانلىقنىڭ ئەلچىلىرىگە بېرىلىدىغان نام. ئۇيغۇرچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ياشْ اُتْ كُيْماسْ يَلافَرْ اُلْماسْ *yax ot køymas yalavar ølmas*

ياش ئوت كۆيمەس، ئەلچى ئۆلمەس.

ياش (كۆك) ئوت كۆيمىگەندەك، ھەرقانچە ئېغىر، دەھشەتلىك خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچىمۇ ئۆلتۈرۈلمەيدۇ، چۈنكى بۇ خەۋەر ئەۋەتكۈچىدىن كېلىدۇ. بۇ ماقال//ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «مٰاعَلَى الرَّسُولِ اِلاَّ الْبَلاٰغُ» دېگىنىگە ئوخشاش. 63 III

يَبِيتَقْ yapïtak ياۋداق. يَبِيتَقْ اَتْ *yapïtaq at* —— ياۋداق ئات. اُلْ اَتِغْ يَبِيتَقْ مُنْدِي *ol atïoq yapïtaq mündi* —— ئۇ ئاتنى ياۋداق مىندى.

يَماجُكْ yəməqük يەمشۈك. بۇغداي توشۇلىدىغان كىچىك قاپ.

فَعَلْلُو fəəllu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَفِشْغُو yavïxoqu قىزىلقات. بۇ سۆز «يُمُشْغا *yumuxoqa*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يِكِرْما yigirmə يىگىرمە. بۇ سۆز « يِكِرْمِي *yigirmi*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 64 III

يِبَرْلِغْ yïparlïoq ئىپارلىق. يِبَرْلِغْ كَسُرْكُو *yïparlïoq kəsürgü* — ئىپارلىق خالتا، ئىپار خالتىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِبَرْلِغْ كَسُرْكُودِنْ يِبَرْ كِتْسا يِيذِي قَلِيرْ
yïparlïoq kəsürgüdin yïpar kətsə yïzï kalïr
ئىپارلىق خالتىدىن ئىپار كەتسە، ھىدى قالار.

ئىپارلىق خالتىدىن ئىپارنى ئېلىۋەتكەندىمۇ، ئۇنىڭ پۇرىقى قالىدۇ. بۇ ماقال بايلىقى قولدىن كېتىپ يۇقۇندىسى قالغان بولسىمۇ، بىرەر نەرسە ئىزدەلگەن ھامان تېپىلىپ تۇرىدىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يَغِرْلِغْ yaoqïrlïoq يېغىرلىق. يَغِرْلِغْ تَقَى *yaoqïrlïoq təvə* — يېغىرلىق تۆگە، يېغىرى بار تۆگە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُلَرْلِغْ yularlïoq نوختىلىق، نوختىسى بار. يُلَرْلِغْ اَتْ *yularlïoq at* — نوختىلىق ئات، بېشىدا نوختىسى بار ئات. III 65

يَبْغْلِغْ yapïoqlïoq يېپىقلىق. يَبْغْلِغْ قَبُغْ *yapïoqlïoq kapuoq* — يېپىقلىق قوۋۇق.

يَذغْلِغْ yaƶïoqlïoq يېيىقلىق، سېلىقلىق. يَذغْلِغْ تُشاكْ *yaƶïoqlïoq təxək* — سېلىقلىق تۆشەك.

يَرَغْلِغْ yaraoqlïoq ياراقلىق، مۇمكىن بولىدىغان. يَرَغْلِغْ اِيشْ *yaraoqlïoq ix* — مۇمكىن بولىدىغان ئىش.

يَزِغْلِغْ yazïoqlïoq يېشىكلىك. يَزِغْلِغْ اَتْ *yazïoqlïoq at* — يېشىكلىك ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يِشغْلِغْ yïxïoqlïoq تانسى بار، ئارغامچىسى بار. يِشِـــغْلِغْ اَرْ *yïxïoqlïoq ər* —— تانسى بار ئادەم.

يُلغْلُغْ yuluoqluoq يۇلۇقلۇق، تۆلەملىك. يُلغْلُغْ كِشِي *yuluoqluoq kixi* —— يۇلۇۋلىنغان، يەنى تۆلەم بېرىلمەي ئاچىقىلغان كىشى.

يَمَغْلِغْ yamaoqlïoq ياماقلىق، يامىقى بار. يَمَغْلِغْ تُونْ *yamaoqlïoq ton* —— ياماقلىق تون، يامىقى بار تون.

يَرَغْلِغْ yaraoqlïoq ساۋۇتلۇق. يَرَغْلِغْ اَرْ *yaraoqlïoq ər* ——// ساۋۇتلۇق ئادەم، يەنى ساۋۇت كىيگەن ئادەم. 66 III

يَزُقْلُغْ yazuk̡luoq گۇناھلىق، گۇناھى بار.

يِشِـــقْلِغْ yïxïk̡lïoq دۇبۇلغىلىق. يِشِـــقْلِغْ اَرْ *yïxïk̡lïoq ər* ——// دۇبۇلغىلىق ئادەم، يەنى بېشىغا دۇبۇلغا كىيگەن ئادەم. 465

يَسغْلِغْ yasïoqlïoq قاپلىق. يَسغْلِغْ يا *yasïoqlïoq ya* —— قاپلىق يا، قېپى بار يا.

يَغَقْلِغْ yaoqak̡lïoq ياڭاقلىق. يَغَقْلِغْ يِغاجْ *yaoqak̡lïoq yïoqaq* —— ياڭىقى بار دەرەخ.

يُرُنْلُـــغْ yurunluoq يۇرۇنلۇق، يىپەك رەخت پارچىلىرى بولغان. يُرُنْلُـــغْ اُراغُـــتْ *yurunluoq uraoqut* —— يۇرۇنلۇق خوتۇن، يۇرۇنغا ئىگە بولغان خوتۇن.

يَشِـــنْلِغْ yaxïnlïoq چاقماقلىق. يَشِـــنْلِغْ بُلِـــتْ *yaxïnlïoq bulït* —— چاقماقلىق بۇلۇت، چاقماق چاقىدىغان بۇلۇت.

يَغَنْلِغْ yaoqanlïoq پىللىق، پىلى بار. يَغَنْلِغْ اَرْ *yaoqanlïoq ər*—— پىلى بار ئادەم.

بـــۇ بـــۆلۈم بىرقانچـــە مەنىلـــەرنى بىلدۈرىـــدۇ. بىرى، سۈپەتداش مەنىسىدە كېلىدۇ: «يَذِغْلِغْ تُشاكْ *yaƶïoqlïoq təxək* —— سىلىقلىق تۆشەك»، «يَـزِغْلِغْ اَتْ// *yazïoqlïoq at* —— يېشىكلىك ئات» دېگەندەك. يەنە بىرى، ئاتالغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كېلىدۇ: «يِيَرْلِـــغْ اَرْ *yïparlïoq ər* —— ئىپارى بار ئادەم» دېگەندەك. «اَيَقْلِـــغْ تَقْسِـــي *ayaqlïoq təvsi* —— ئاياق (قاچا ـ قۇچا) قويۇلغان شىرە» ۋە «اُيُغْلُغْ اَڤْ *oyuoqluoq əv* —— ئويۇقلۇق ئۆي» دېگەنلەرگە ئوخشاش. 67 III

يَرِنْدَقْ yarïndak̡ قېيىش، تۇرۇك قېيىشى. ئۇ ئۆچكە تېرىسىدىن تىلىنىدۇ.

يَبُشْـــغاقْ yapuxoqak, بۇدۇشقاق. پىندىققا ئوخشايدىغان، تۆكلۈك، تىكەنلىك بىرخىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئات ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇقلىرىغا يېپىشىۋالىدۇ. ھەرقانداق ئىشقا يېپىشىۋالىدىغان ئادەمگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَبُرْغـــاقْ yapuroqak, ياپراق، يوپۇرماق. كىتابنىڭ ۋاراقلىرىمۇ «يَبُرْغـــاقْ yapuroqak» دېيىلىدۇ.

يِغَجْلِقْ yïoqaqlïk, دەرەخلىك: ياغاچ قويۇلغان ئورۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

III 68 يذغلق① yażaoqlïk, ياياقلىق. يول يۇرۇشتە ياياقلىق. //

يَذِغلق② yïżïoqlïk, يىدىپ قالغان، بەتبۇيلۇق.

يَمَغْلِقْ yamaoqlïk, ياماقلىق. يَمَغْلِقْ بُوزْ yamaoqlïk boz — ياماقلىق بۆز. ياماق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان بۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

يِلِغْلِقْ yïlïoqlïk, ئىللىقلىق، ئىسسىقلىق.

يَغَقْلِقْ yaoqak,lïk, ياڭاقلىق. ياڭاق ئۆسىدىغان يەر.

يَرُقْلُقْ yaruk,luk, يورۇقلۇق، نۇر.

يِرَقْلِقْ yïrak,lïk, يىراقلىق.

يَلِنْدَقْ yalïndak, يالىڭاچ. يَلِنْدَقْ اَرْ yalïndak ər — يالىڭاچ ئادەم.

يِكِتْلِكْ yigitlik يىگىتلىك، ياشلىق. «اَسِزْ اَنِكْ يِكِتْلِكِي asiz anïŋ yigitliki — ئىسسىت ئۇنىڭ يىگىتلىكى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن كەلگەن.

III 69 يُرَكْلِكْ yürəklig يۈرەكلىك، جەسۇر، قورقماس. يُرَكْلِكْ اَرْ yürəklig ər — يۈرەكلىك ئادەم، يەنى قورقماس، باتۇر ئادەم.

يَتِزْلِكْ yətizlik كەڭلىك، بىر نەرسىنىڭ ئېنى، كەڭلىكى.

466 يُلَكْلِكْ yələklig يۆلەكلىك. يُلَكْلِكْ يِغاجْ yïoqaq yələklig —// يۆلەكلىك ياغاچ، يۆلەپ قويۇلغان ياغاچ.

يِلِكْلِكْ yiliklig يىلىكلىك، يىلىكى بار. يِلِكْلِكْ سُنكُوكْ yiliklig soŋük — يىلىكلىك سۆڭەك، يەنى يىلىكى بار سۆڭەك.

---

① بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەربىر قويۇلمىغان. بىز ئەرەبچە مەنىسى بويىچە «yażaoqlïk» دەپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَذِغلق» شەكلىدە يېزىلغان، بىز ئۇنىڭ ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «yïżïoqlïk» دەپ ئالدۇق.

فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَيِتْغانْ ayïtoɣan سورايدىغان. اُلْ كِشي اُلْ تِلِمْ سُوزْ اَيِتْغانْ *ol kixi ol təlim səz ayïtoɣan* — ئۇ تولا سۆز سورايدىغان ئادەم ئۇ.

يَرَتْغانْ yaratoɣan ياراتقان، ياراتقۇچى. تَنْكري اُلْ يِيرِكْ يَرَتْغانْ *təŋri ol yərig yaratoɣan* — تەڭرى يەرنى ياراتقۇچىدۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَرُتْغانْ yarutoɣan يورۇتىدىغان. كُنْ اُلْ اَرْتُغْ يَرُتْغانْ // *kün ol azunuɣ yarutoɣan* — 70 III دۇنيانى ھەر ۋاقىت يورۇتىدىغان كۈن ئۇ.

يُرُتْغانْ yorutoɣan ئوسۇرغاق. يُرُتْغانْ كِشي *yorutoɣan kixi* — ئوسۇرغاق كىشى.

يَغُتْغانْ yaoɣutoɣan يېقىنلاشتۇرىدىغان، يېقىن قىلىپ كۆرسىتىدىغان. اُلْ كِشي اُلْ اُوزِنْ يَغُتْغانْ *ol kixi ol ɵzin yaoɣutoɣan* — ئۇ يېقىملىقلىقى بىلەن ئۆزىنى دائىم ئادەملەرگە يېقىنلاشتۇرىدىغان كىشى ئۇ.

يَغتْغانْ yaoɣïtoɣan ياغدۇرىدىغان، ياغدۇرغۇچى. تَنْكري اُلْ يَغْمُرْ يَغتْغانْ *təŋri ol yaoɣmur yaoɣïtoɣan* — تەڭرى يامغۇر ياغدۇرغۇچىدۇر.

يَغتْغانْ yaoɣïtoɣan دۇشمەنلىك قىلىدىغان. اُلْ كِشي اُلْ تُتْجي يَغتْغانْ *ol kixi ol tutqï yaoɣïtoɣan* — ئۇ (ياراشقاندىن كېيىنمۇ) دائىم دۇشمەنلىك قىلىپ تۇرىدىغان كىشى ئۇ.

يُمتْغانْ yumïtoɣan توپلىنىدىغان. اُلْ كِشيلارْ اُلْ يُمتْغانْ *ol kixilər ol yumïtoɣan* — ئۇلار بىر ئىشتا توپلىنىپلا تۇرىدىغان كىشىلەر ئۇ.

يَبُرْغانْ yapuroɣan يوپۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ ايشِنْ يَبُرْغانْ // *bu ər ol ïxïn yapuroɣan* — 71 III بۇ ئىشنى يوپۇتۇپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يوپۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَشُرْغانْ yaxuroɣan يوشۇرىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ نَنكِنْ يَشُرْغانْ *ol ər ol nəŋin yaxuroɣan* — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَبُشْغانْ yapuxoqan يېپىشىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ ايشْقا يَبُشْغانْ *ol ər ol ïxka yapuxoqan* — ئۇ ئىشقا يېپىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە باغلىنىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يُشُلْغانْ yuxuloqan ئاقىدىغان، تۆكۈلىدىغان، قوۋۇشىدىغان. بُو باشْ اُلْ قانِي يُشُلْغانْ *bu bax ol kanï yuxuloqan* — بۇ قېنى ئېقىپلا تۇرىدىغان ياردۇر. بُو اَرْ اُلْ اَلكِي ايشقا بُشُلْغانْ[1] *bu ər ol əliki ïxka yuxuloqan* — بۇ ئىشقا قوۋۇشۇپلا تۇرىدىغان ئادەمدۇر.

يِغلْغانْ yïoqïloqan يىغلىدىغان. بُو يِيرْ اُلْ مُنْدا كِشِي يِغلْغانْ *bu yər ol munda kixi yïoqïloqan* — بۇ يەر دائىم ئادەم يىغلىدىغان يەردۇر.// III 72

يِقلْغانْ yïkˌïloqan يىقىلىدىغان. اُلْ تامْ اُلْ تُتْجي يِقلْغانْ *ol tam ol tutqï yïkïloqan* — ئۇ دائىم يىقىلىپلا تۇرىدىغان تامدۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُغُرْقانْ yooqurkˌan يوتقان.

467 يُكُرْكانْ yügürgən خەۋرچى، پوچتىكەش.//چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرىگە كېلىۋاتقان كارۋانلىرىنىڭ خەت ـ خەۋرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزىدىغان خەۋرچى.

يُكُرْكانْ yügürgən يۈگۈرىدىغان، يۈگۈرۈك. يُكُرْكانْ اَتْ *yügürgən at* — يۈگۈرۈك ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُكُرْكُونْ yügürgün تېرىققا ئوخشاش قىزىل دانلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك، ئۇنى تۇركىمەنلەر يەيدۇ.

يَمُرْكانْ yəmürgən يىمىرىدىغان، قومۇرىدىغان. بُو سُوقْ اُلْ يِغاجِغْ يَمُرْكانْ *bu suv ol yïoqaqïoq yəmürgən* — بۇ دائىم دەرەخنى قومۇرىدىغان سۇدۇر. ھەرقانداق نەرسىنى قومۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يِرِلْكانْ yirilgən يىرىلىدىغان. بُو بُتِقْ اُلْ تُتْجي يِرِلْكانْ *bu putïk ol tutqï yirilgən* — بۇ دائىم يىرىلىپلا تۇرىدىغان پوتاقتۇر.// III 73

يُمُلْكانْ yümülgən يۇمۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كُوزِي يُلُمْكانْ *bu ər ol kөzi yümülgən* — بۇ كۆزى يۇمۇلۇپلا تۇرىدىغان ئادەمدۇر.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يُشُلْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

بۇ بابتكى باش ۋە ئاخرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يـــــزغجى yorïoqqï[1] ئـەلچى. قۇدىـلار ئارىسـىدا خـەت ـ خـەۋەر يەتكۈزگـۈچى ئـەلچى. ئوغۇزچە.

يَيِلْغانْ yayïloqan[2] تۇراقسـىز، داۋالغۇيدىغان، ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان. يَيِلْغـانْ كِشـــي *yayïloqan kixi* —— ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان، بىر پىكىرده تۇرمايدىغان كىشى.

فَعْلَلْ fə'lələ شەكلىده ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يُرْكَمَجْ yərgəməq قېرىن ۋە ئۇچەينى ئىنچىكە ئۇچەيگە//تىقىپ، كاۋاپ قىلىپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك، ھېسىپ. 74 III

يَتْغَشُقْ yatoqaxuk, بىللە يېتىشىدىغان كىشى.

يَتْغَشِقْ yatoqaxïk: يَتْغَشِقْ اُغْرِي *yatoqaxïk ooqri* —— ياتار چاغ، ئەلياتقۇ.

يَقْـــرِقَنْ yak,rïk,an پىندىق چوڭلۇقىدا مېۋىسى بولغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. كالپۇك شامالدىن يېرىلغاندا ئۇنىڭ پوستىنى چاپلاپ قويسا، ساقىيىپ كېتىدۇ.

يَقْرِقانْ yak,rïk,an مۇز ياغ، توك ياغ. بۇنداق ياغ پارچىلانغاندا ئۇنىڭدىن مۇزغا ئوخشاش دانچىلەر چاچراپ چىقىدۇ[3].// 75 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يزغجى» شەكلىده يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ «ئەلچى» دېگەن مەنىسىگە ئاساسەن «*yorïoqqï*» دەپ ئالدۇق.

[2] «يَيِلْغانْ» سۆزى بۇ بابقا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئورنى ئالدىنقى بابقا مەنسۇپتۇر.

[3] بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «وَهُوَ اِذا قُطِعَ الْجَمْدُ تَناثَرَ مِنْهُ شَئٌ كَهَيئَةِ اَلشَّحْمِ» دېيىلگەن. بۇ يەرده «اَلْجَمْـدُ» بىلەن «اَلشَّحْمِ» سۆزىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغانده‌ك. توڭلىغان ياغنىڭ مۇزغا ئوخشايدىغانلىقىنى، مۇزدىن ياغ چاچراپ چىقمايدىغانلىقىنى نەزەرده تۇتۇپ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ تەرجىمه قىلدۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يُباقُلَقْ yubak,ulak, تىترەك، بەزگەك تىترىكى. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.
يَباقُلَقْ yapak,ulak, مۇشۇكياپىلاق، ھۇۋقۇش. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.

بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

يَرْسِنْجِغْ yarsïnqïoq يىرگىنچلىك، پاسكىنا. يَرْسِنْجِغْ نانْك *yarsïnqïoq nəŋ* — يىرگىنچلىك نەرسە، پاسكىنا نەرسە.

يَغْمُرْجِلْ yaoqmurqïl يامغۇرلۇق، يامغۇر كۆپ ياغىدىغان. يَغْمُرْجِلْ يِرْ *yaoqmurqïl yər* — يامغۇر كۆپ ياغىدىغان يەر.

بۇ بىر قائىدىدۇر. ھەرقانداق بىر ھادىسىنىڭ بىر نەرسە ئۈستىدە ئۇزاق داۋام قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئىسىملارغا//«جِلْ *qïl || qil* » قوشۇلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە ياسالغان سۆزلەر ئىشنىڭ داۋاملىقلىقىنى بىلدۈرىدىغان//سۈپەتكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تُبْجِلْ يِرْ *tüpqïl yər* — شامالىلىق يەر» ئىبارىسىدىكى «تُبِي *tüpi* — شامال»غا «جِلْ *qïl*» قوشۇلغانغا ئوخشاش. كېسەلچان كىشىگە «إيكْجِلْ *igqïl*» دېيىشمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن بولغان، لېكىن بۇ قائىدە ئانچە كەڭ ئەمەس.

468

III 76

خۇداغا شۈكۈر، مىسال ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.// ۞

III 77

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مسال پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

يَبْتِ yaptï ياپتى؛ قويدى، قۇردى؛ ئەتتى. اَرْ قَبُغْ يَبْتِ *ər kapuoq yaptï* —— ئادەم قوۋۇقنى ياپتى. اَرْ تُورْ يَبْتِ *ər tor yaptï* —— ئادەم (قۇش ۋە باشقىلارنى تۇتۇش ئۈچۈن) تور قۇردى. اِشْلارْ اُتْماكْ يَبْتِ *ixlər ɵtmək yaptï* —— خوتۇن (تونۇرغا) نان ياپتى. اَرْ تامْ يَبْتِ *ər tam yaptï* —— ئادەم تام ئەتتى، تام سالدى (يَارْ - يَبْماقْ *yapar - yapmaq*).

يَرْدِ yardï ياردى. اَرْ يِغاجْ يَرْدِ *ər yïoqaq yardï* ——// ئادەم ياغاچ ياردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يەرگە سىزىپ چىگىرا ئايرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرارْ - يَرْماقْ *yarar - yarmaq*). 78 III

يُرْدِ yɵrdi يەشتى. اُراغْتْ اُغْلِنْ بَشْكْتِنْ يُرْدِ *uraoqut ooqlïn bəxiktin yɵrdi* —— خوتۇن بالىسىنى بۆشۈكتىن يەشتى (يُرارْ - يُرْماكْ *yɵrər – yɵrmək*).

يَرْدِ yirdi يىردى. اُلْ بُتقْ يَرْدِ *ol putïk yirdi* —— ئۇ پۇتاقنى يىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ ھۆل نەرسىنى پالتا بىلەن يارماي، ئۇزۇنىسىغا يىرىشقا قارىتىلغان (يَرارْ - يَرْماكْ *yirər - yirmək*). «يارماق» بىر نەرسىنى كۆچ بىلەن يېرىشقا قارىتىلغان، بۇ بولسا يىرىشقا قارىتىلغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَبُغْ تاشْ يَرارْ تاشْ باشِغْ يَرارْ *tapuoq tax yarar tax baxïoq yarar*

خىزمەت تاشنى يارار، تاش باشنى يارار.

بۇ سۆز خوجايىنىدىن ياخشىلىق كۆرىدىغان ياكى ئۇنىڭغا دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشقا ياردەم قىلىدىغان خىزمەتچى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يَزْدِي yazdï يەشتى. اُلْ تُكُونْ يَزْدِي *ol tügün yazdï* — ئۇ تۈگۈن يەشتى (يَزارْ - يَزْماقْ *yazar - yazmaq*). // III 79

يَـزْدِي yazdï يازدى. اُلْ بِتِـكْ يَـزْدِي *ol bitik yazdï* — ئۇ كىتاب يازدى. ئوغۇزچە (يَزارْ - يَزْماقْ *yazar - yazmaq*).

يَزْدِي yazdï ئازدى، يېڭىلدى، خاتالاشتى. اُلْ سُوزِنْدا يَـزْدِي *ol sözində yazdï* — ئۇ سۆزدە ئازدى.// اُلْ اَنِ اُرُو يَزْدِي *ol anï uru yazdï* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇۋېتىشكە تاس قالدى. اُلْ كَيِكْنِ يَـزْدِي *ol kəyikni yazdï* — ئۇ ئوۋنى ئېتىشتا خاتالاشتى. 469

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزْماسْ اَتِمْ بُلْماسْ يَنكِلْماسْ بِلْكا بُلْماسْ

yazmas atïm bolmas yanïlmas bilgə bolmas

خاتالاشمايدىغان ئوۋچى بولمايدۇ، يېڭىلىشمەيدىغان دانىشمەن بولمايدۇ.

(يَزارْ - يَزْماقْ[1] *yazar - yazmaq*).

يُزْدِي yüzdi ئۈزدى؛ يېيىلدى، كېڭەيدى؛ سويدى. اَرْ سُـقْدا يُـزْدِي *ər suvda yüzdi* — ئادەم سۇدا ئۈزدى؛ اِرِنـكْ يُـزْدِي *irïŋ yüzdi* — يىرىڭ يېيىلدى، يەنى يىرىڭ بەدەنگە يېيىلدى، تارقالدى. اَرْ تُغُمْ يُزْدِي *ər tokum yüzdi* — ئادەم بوغۇزلانغان هايۋاننىڭ تېرىسىنى سويدى (يُزارْ - يُزْماكْ *yüzar - yüzmək*). // III 80

يَسْدِي yasdï تارقاتتى، يەشتى، بوشاتتى. بَكْ سُوسِنْ يَسْـدِي *bəg süsin yasdï* — بەگ ئەسكەرلىرىنى يۇرتلىرىغا تارقاتتى. بۇ ئەسلى «اَرْ ياسِنْ يَسْدِي *ər yasïn yasdï* — ئادەم يانىڭ كىرىچىنى بوشاتتى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، خانْ جُواجْ يَسْـدِي *han quwaq yasdï* — خان چېدىرنى (كۈنلۈكنى) يەشتى (يَسـارْ - يَسْـماقْ *yasar - yasmaq*).

---

[1] بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى سۆزلەمگە يازما نۇسخىدا كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

يَشْدِي yaxdï يوشۇرۇندى. اُلْ مَنِ كُـرُبْ يَشْـدِي *ol məni kørüp yaxdï* —— ئۇ مېنى كۆرۈپ يوشۇرۇندى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقَى مُنُبْ قُوىْ اَرَ يَشْماسْ *təvə münüp ḳoy ara yaxmas*

تۆگە مىنىپ قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنالماس.

يەنى تۆگە مىنىپ قوينىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال ئاشكارا بولۇپ قالغان ئىشنى يوشۇرغانغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (يَشارْ - يَشْماقْ *yaxar - yaxmaḳ*).

يُشْدِي yuxdï ئاققۇزدى. اُلْ بَكْنِ يُشْدِي *ol bəgni yuxdï* —— ئۇ (كۆپنىڭ جۇمكىدىن) بوزىنى ئاققۇزدى. بوزا ـ بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىقلاردىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك (يُشارْ - يُشماكْ[1] *yuxar - yuxmaḳ*). // 81 III

يَغْدِي yaoɣdï ياغدى. يَغْمُرْ يَغْـدِي *yaoɣmur yaoɣdï* —— يامغۇر ياغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْلُغْ قا قُشا يَغارْ *ḳutluoɣḳa ḳoxa yaoɣar*

تەلەيلىككە قوش كېلەر.

يەنى دۆلەتمەن كىشىگە دۆلەت قوشلاپ كېلىدۇ (يَغـارْ - يَغْمـاقْ *yaoɣar - yaoɣmaḳ*). قار ۋە مۆلدۈر ياغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يِغْدِي yïoɣdï توستى: يىغدى، توپلىدى. اُلْ مَنِ اَشْـقا يِغْـدِي *ol məni axḳa yïoɣdï* —— ئۇ مېنى تاماقتىن توسۇپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تَـرِغْ يِغْـدِي *ol tarïoɣ yïoɣdï* —— ئۇ بۇغداي ۋە بۇغدايغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىدى، يەنى چەش قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يىغقان كىشىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ // 470 (يِغارْ - يِغْماقْ *yïoɣar - yïoɣmaḳ*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *ḳ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ يېئىلىنىڭ مەستىرىنى ئۇنىڭ يازما نۇسخا 477 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە ئاساسەن «*yuxmaḳ*» دەپ ئالدۇق.

يُقْدِي yuvdï يۇمىلاتتى، دۇگىلەتتى. اَرْ تُبِقْ يُقْدِي *ər topïk yuvdï* — ئادەم توپنى يۇمىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقَارْ – يُقْماقْ *yuvar - yuvmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 82

تَقَرْ يِغِبْ سُقْ اَقِنْ انْدِي سَقِنْ *tavar yïoqïp suv akïn ïndï sakïn*

قُرُمْ كِبِي ايذشِنْ قُودِي يُقَارْ *korum kəbi izisin kodï yuvar*

[يىغىلغان مالنى سەل كەلدى دەپ ھېسابلا،

ئۇ تاشنى يۇمىلاتقاندەك ئىگىسىنى تۆۋەنگە يۇمىلىتىدۇ.]

مال توپلاشنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: توپلانغان مالنى تاغدىن چۈشكەن سەل دەپ ھېسابلا، سەل تاشنى يۇمىلاتقاندەك ئىگىسىنمۇ تۆۋەنگە يۇمىلىتىدۇ.

يُقْدِي yuvdï يۇگۈردى. اَشْياكْ يُقْدِي *əxyək yuvdï* — ئېشەك يۇگۈردى[1].

تَقْدِي tövdi ئالدىدى. اُلْ اَنِ اَرْدِي تَقْدِي *ol anï ardï tövdi* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى.// III 83

يُقْدِي yüvdi ياردەم قىلدى. اَرْ قَداشِنْ قُرْدِي يُقْدِي *ər kadaxïn kurdï yüvdi* — ئادەم يېقىنلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتتى، ئۇلارغا كۆپ مال ياردەم قىلىپ كۆڭلىنى ئالدى. (يُقَارْ - يُقْماقْ *yüvər – yüvmək*)[2].

يَقْدِي yakdï ياقتى: يېقىنلاشتى، تەگكۈزدى. اَرْ بَشْقا يَقِغْ يَقْدِي *ər baxka yakïoq yakdï* — ئادەم جاراھەتكە مەلھەم ياقتى، يەنى جاراھەتنى مەلھەم قويۇپ تاڭدى. اُلْ اَنكَرْ يَقْدِي *ol aŋar yakdï* — ئۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى. اَنِكْ كَلْماكِي يَقْدِي

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى ھەر خىل دەرىجىلىرىنىڭ مەنىلىرىگە قارىغاندا، بۇ جۈملە «ئېشەك ئېغىندى» مەنىسىدە كېلىشى لازىم ئىدى. بىز ئەرەبچە مەنىسىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى «ق - *k*» بىلەن بېرىلگەن. لېكىن، بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 475- بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسىنىڭ ۋە 575- بەتتىكى خالاش رايىنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - *k*» بىلەن يېزىلىپ كېيىن «ك - *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭدەك بۇ پېئىلغا يازما نۇسخا 449- بەتتە «يُفُشْلُكْ *yüvüxlüg*»، 520- بەتتە «يُڤِكِل - *yüvgil*» شەكلىدە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلغان. شۇڭا بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزىنى ھەممىلا يەردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن «*yüvdi*-» شەكلىدە ئالدۇق.

84 III *anïŋ kəlməki yakḑï* — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. اُلْ اَنكَـرْ اَلـكْ يَقْدِ// *ol aŋar əlik yakḑï* — ئۇ ئۇنىڭغا قولىنى ياقتى، يەنى تەگكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقارْ – يَقْماقْ *yakḑar - yakḑmakḑ*).

يُقْدِ yukḑï يۇقتى. اَلكْ كا ياغْ يُقْدِ *əlikkə yaoŋ yukḑï* — قولغا ياغ يۇقتى. اَنـكْ اُذُوزِ اَنكَرْ يُقْـدِ *anïŋ użuzï aŋar yukḑï* — ئۇنىڭ قوتۇرى ئۇنىڭغا يۇقتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسىگە يۇقۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُقارْ – يُقْماقْ *yukḑar - yukḑmakḑ*).

يِقْـدِ yïkḑï يېقىتتى. اُلْ اَقِـنْ يِقْـدِ *ol əvin yïkḑï* — ئۇ ئۆينى يېقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقارْ – يِقْماقْ *yïkḑar - yïkḑmakḑ*).

يَلْدِ yaldï يالىلدىدى، يالقۇنلىدى، كۆيدۈردى. اُوتْ يَلْدِ *ot yaldï* — ئوت يالىلدىدى، يالقۇنلىدى. باشْ يَلْدِ *bax yaldï* — ياڭا كۆيدۈرۈپ ئاغرىتتى. كُونْ يُـوزُكْ يَلْـدى *kün yüzüg yaldï* — كۈن يۈزىنى كۆيدۈردى ۋە قارايتتى (يَـلارْ – يَلْمـاقْ *yalar - yalmakḑ*).

85 III يُلْـدِ yuldï يۇلدى، خالاس قىلدى، بوشاتتى، كۆچۈردى.// اَرْ بُلُنُـقْ يُلْـدِ *ər bulunuoq*① *yuldï* — ئادەم ئەسىرنى بوشاتتى. اَرْ تُتُـغْ يُلْـدِ *ər tutuoq yuldï* — ئادەم گۆرۈنى خالاس قىلدى. اَرْ قُشْ يُلْدِ *ər ḵux yuldï* — ئادەم قۇشنىڭ پەيلىرىنى قاياق سۇغا سېلىپ يۇڭۇزلىدى. تېرىدىن تۇكنى يۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُراغُتْ بَشِنْ يُلْـدِ *uraoqut baxïn yuldï* — خوتۇن//مېھرىدىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن كېچىپ بېشىنى بوشاتتى (يُلارْ – يُلْماقْ 471 *yular - yulmakḑ*). اُلْ بِتِكْ يُلْدِ *ol bitik yuldï* — ئۇ كىتاب كۆچۈردى.

يِلْدِ yəldi يۇگۈردى، چاپتى. اَتْلِغْ يِلْدِ *atlïoq yəldi* — ئاتلىق چاپتى (يَلارْ – يَلْماكْ *yəlar - yəlmək*).

---

① يازما نۇسخىدا «بُلُنْ *bulun*» — ئەسىر» سۆزىنىڭ چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى «ق - *ḵ*» بىلەن ئىپادىلەنگەن. چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «غ - *oŋ*» بولغاچقا، بىز تراڭسكرىپسىيىدە تۇغرىلاپ «*bulunuoq*» شەكلىدە ئالدۇق.

يِلْـــدِي yəldi يېيىلدى. اَشْ يِلْـــدِي *ax yəldi* — ئاش يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلُورْ - يِلْماكْ *yəlür - yəlmək*).

III 86 يُمْدِي yümdi يۇمدى. اَرْ كُوزْ يُمْدِي *ər köz yümdi* — //ئادەم كۆز يۇمدى (يُمارْ - يُمّاكْ *yümər - yümmək*).

يَنْدِي yandï ياندى، قايتتى؛ قورقۇتتى: قۇستى، ياندۇردى. اَرْ يُولْدَنْ يَنْدِي *ər yoldan yandï* — ئادەم يولدىن ياندى، يەنى قايتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بَـــكْ اَنِ يَنْـــدِي *bəg anï yandï* — بەگ ئۇنى قورقۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُقْ مَنكْكُو تِرِلْماسْ سِينْ قا كِرُوبْ كِرُو يَنْماسْ

yalïŋuk məŋgü tirilməs sïnka kirüp kərü yanmas

كىشى مەڭگۈ ياشىماس، گۆرگە كىرسە ئارقىغا يانماس.

اُوتْ يَنْدِي *ot yandï* — ئوت ياندى. بۇ سۆز «ل - *l*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. قىپچاقچە. اَرْ يَنْدِي *ər yandï* — ئادەم ياندۇردى، يەنى قۇستى (يَنارْ - يَنْماقْ *yanar - yanmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَنْدِي اَرِنْجْ اُغْرَغِي	*yandï ərinq ooqraoqï*
كَلْدِي بَرُو تِغْرَغِي	*kəldi bərü tïoqraoqï*
اُوزِي قُيِي اُغْرَغِي	*özi koyï ooqraoqï*
III 87 اَلْبْ لارْ قَمُغْ تِرْكَشُورْ //	*alplar kamuoq tirkəxür*

[نىيەتتىدىن يانغان بولسا كېرەك،
ئۇنىڭ ئەلچىسى بېرى كەلدى؛
ئۆزى ۋادىنىڭ ئىچكىرىسىدە،
يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى توپلانماقتا.]

دۇشمەننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ نىيەتتىدىن يانغان بولۇشى كېرەك، چۈنكى ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى: ئۇ ۋادىنىڭ ئىچكىرىسىدە تۇرماقتا، باتۇرلار جەڭ قىلىش ئۈچۈن توپلىنىۋاتىدۇ.

يُنْدِي yundï يۇيۇنـدى. اَرْسُقْدا يُنْدِي *ər suvda yundï* —— ئـادەم سـۇدا يۇيۇنـدى. اَرْ يُنْـدِي *ər yundï* —— ئادەم تەھارەت ئالدى. ئوغۇزچە (يُنارْ – يُنْماقْ *yunmaḳ - yunar*).

يِنْدِي yindi ئاختـۇردى. اُلْ اَنكْ اَقْـنْ يِنْـدِي *ol anïŋ əvin yindi* —— ئـۇ ئـۇنـاڭ ئـۆيـنـى ئاختـۇردى. سـۆزنـڭ ئەسـلـى «يِنْـدْتِي *yindti*» بولـۇپ، يېنـكـلـتـلـگـەن (يِنْدارْ – يِنْدْماكْ ① *yindər - yindmək*).// 88 III

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يُودِي yudï يـۇدى. اَرْ تُـونْ يُـودِي *ər ton yudï* —— ئـادەم كـيـيـم يـۇدى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (يُورْ – يُوماقْ *yuṃaḳ - yur*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قانِغْ قانْ بِلا يُوماسْ *ḳanïoq ḳan bilə yumas*

قاننى قان بىلەن يۇغـلـى بولـماس.

يەنى جېدەلنى جېدەل بىلەن باسقىلى بولمايدۇ، ياراشتۇرۇش بىلەن باسقىلى بولىدۇ.

يِيـدِي yədi يېـدى. اَرْ اَشْ يِيـدِي *ər ax yədi* —— ئـادەم ئـاش يېـدى (يِـيرْ – يِمْـاكْ *yər - yəmək*).// 472

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

يَبُرْدِي yapurdï يوپۇردى، يوشۇردى؛ تۇزلـدى. اُل يِيرِكْ يَبُـرْدِي *ol yərig yapurdï* —— ئـۇ يـەرنى (سـۆرەم سـىلـىپ) يوپـۇردى.// اَرْ سُوزُكْ يَبُرْدِي *ər sözüg yapurdï* —— ئـادەم سۆزنـنى يوشۇردى (يَبُرُرْ – يَبُرْماقْ *yapurur - yapurmaḳ*). 89 III

① ئاپـتور بـۇ پـېئـىلـنـڭ كـەلگـۈسـى زامـان ۋە مـەسـتـىرىنى پـېئـىلـنـڭ ئەسـلـي شـەكلى ئاساسـىدا بەرگـەن. بـىـز ئۆزگـەرتمـىدۇق.

يِتُرْدِي yitürdi يىتتۈردى. اَرْ يَرْماقْ يِتُــرْدِي *ər yarmaq yitürdi* —— ئادەم يارماق (پۇل) يىتتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتُرُرْ - يِتُرْماكْ *yitürür - yitürmək*).

يُذُرْدِي yüżürdi يۈدۈتتى. اُلْ تَقَى كا يُكْ يُذُرْدِي *ol təvəgə yük yüżürdi* —— ئۇ تۆگىگە يۈك يۈدۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُذُرُرْ - يُــذُرْماكْ *yüżürür - yüżürmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَغْرُقْ اَغِرْ اِشِنكْنِي اَذْناغُقا يُذُرْما *aoqruq aoqïr ïxïŋnï ażnaoquqa yüżürmə*

اَجْرُبْ اُزُنكْ اُشارِبْ اَذْناغْنِي تُذُرْما *aqrup өzüŋ өxərip ażnaoqunï tożurma*

[هەددىدىن ئارتۇق يۈكۈڭنى باشقىغا يۈدۈتمە،
ئۆزۈڭنى كۆزۈك قاراڭغۇلاشقۇچە ئاچ قويۇپ، ئۆزگىنى تويدۇرما.]

ئۆزۈڭنىڭ ئېغىر يۈكۈڭنى باشقىلارغا يۈدۈتمە، باشقىلارنى تويدۇرىمەن دەپ، III 90
ئۆزۈڭنى كۆزۈك قاراڭغۇلاشقۇدەك دەرىجىدە ئاچ قويما.//

يَشَرْدِي yaxardï ياشاردى، كۆكەردى. اُتْ يَشَرْدِي *ot yaxardï* —— ئوت ياشاردى (يَشارُرْ - يَشَرْماقْ *yaxarur - yaxarmaq*).

يَشُــرْدِي yaxurdï يوشۇردى. اُلْ نانــكْ يَشُــرْدِي *ol nəŋ yaxurdï* —— ئۇ بىر نەرسىنى يوشۇردى (يَشُرُرْ - يَشُرْماقْ *yaxurur - yaxurmaq*).

يَقُرْدِي yaqurdï يېقىنلاشتۇردى. اُلْ اَتِغْ مَنكا يَقُرْدِي *ol atïoq maŋa yaqurdï* —— ئۇ ئاتنى ماڭا يېقىنلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقُرُرْ - يَقُرْماقْ *yaqurur - yaqurmaq*).

يَقُرْدِي yaqurdï ئېغىر نەپەس ئالدى، دېمى سىقىلدى. كِشِي يَقُرْدِي *kixi yaqurdï* —— كىشى ئېغىر نەپەس ئالدى، يەنى كىشىنىڭ دېمى سىقىلدى (يَقُرُرْ - يَقُرْمــاقْ *yaqurur - yaqurmaq*).

يُكُرْدِي yügürdi يۈگۈردى. اَرْ يُكُرْدِي *ər yügürdi* —— ئادەم يۈگۈردى (يُكُرُورْ - يُكُرْماكْ *yügürür - yügürmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 91

اُنْدَبْ اُلُغْ تَبارُو تَقْرَقْ كَلِبْ يُكُرْكِلْ
قُرْغَقْ يِلِنْ بُذُنْ كُرْ قَنْدا تُشَرْ قُودِي اِلْ

ündəp uluoq tabaru tavraq kəlip yügürgil
kuroqak yilin bozun kər kanda tüxər kodi il

[سېنى ياشانغان بىر كىشى چاقىرسا، يۈگۈرۈپ بار،
قۇرغاقچىلىق يىللاردا ئېلىگە قارا، ئۇلار نەگە چۈشسە، سەنمۇ شۇ يەرگە چۈش].

سېنى ياشانغان بىر كىشى چاقىرسا، سەن ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇر، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بار، قەھەتچىلىك يىللاردا ئېلىڭ نەگە بارسا، سەنمۇ ئۇلار بىلەن بىللە بول. بۇ – ئېلىگە قايغۇلۇق كۈنلەر چۈشكەندە، ئۇلار بىلەن بىللە بول، دېگەنلىكتۇر.

يُكُرْدِي yügürdi: اُلْ بُوزْ يُكُرْدِي *ol bəz yügürdi* — ئۇ بۆزگە ئۆرۈش تارتتى (يُكُرُرْ – يُكُرْماكْ *yügürür - yügürmək*).

يَمُرْدِي yəmürdi قومۇردى. اَرْ يِغاجْ يَمُرْدِي *ər yïqaq yəmürdi* — ئادەم دەرەخ قومۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (يَمُرُرْ – يَمُرْماكْ *yəmürür - yəmürmək*)[1]. //

92 III
473

يَبِشْدِي yapïxdï يېپىشتى. يَلِمْ يُوكّا يَبِشْدِي *yəlim yükkə yapïxdï* — يېلىم پەيگە يېپىشتى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېپىشسا ۋە ئىلىنىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اِتْ كَيِكّا يَبِشْدِي *it kəyikkə yapïxdï* — ئىت كېيىككە يېپىشتى (يَبِشُرْ – يَبِشْماقْ *yapïxur – yapïxmaq*).

يَذِشْدِي yażïxdï يېيىشتى، سېلىشتى. اُلْ اَنكَرْ تُشاكْ يَذِشْدِي *ol aŋar təxək yażïxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تۆشەك (ئورۇن) سېلىشىپ بەردى. مۇشۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذِشُورْ – يَذِشْماقْ *yażïxur - yażïxmaq*).

يُذُشْدِي yożuxdï سۇرتۇشتى، ئۆچۈرۈشتى. اُلْ قِلِجْ تِنْ قانْ يُذُشْدِي *ol kïliqtïn kan yożuxdï* — ئۇ قىلىچتىن//قانىنى سۇرتۇشۇپ بەردى. خەتنى

93 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يېئىلىنىڭ ئەرەبچىسى «قَطَعَ — كەستى» بېرىلىپ قالغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 468 - بەتتىكى «يَمُرْكانْ»، 487- بەتتىكى «يَمُرْشْدِي» لەر بىلەن بىر يىلتىز بولۇپ، ئەرەبچىسى «قَلَعَ» بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدۇق ۋە شۇ ئاساستا «قومۇردى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

قىرىپ ئۆچۈرۈش ۋە ھەرقانداق بىر سۆيۈق نەرسىنىڭ بىر نەرسە ئۈستىدىكى ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُشُورْ – يُذُشْماقْ *yożuxur - yożuxmaq*).

يِدِشْدِي yïdïxdï يىدىشتى، سېسىدى. يِدِشْدِي نانىڭْ *yïdïxdï nəŋ* — نەرسە يىدىشتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تەركىبى چىرىدى (يِدِشُورْ – يِدِشْماقْ *yïdïxur - yïdïxmaq*)[1].

يدشْدِي yədixdi: اُلْ مَنكا يَنكاك يدشْدِي *yədixdi* [2] *ol maŋa yətqək* — ئۇ ماڭا خۇرجۇننىڭ ئىزمىسىنى ئېتىشىپ بەردى. بوغچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىزمىسىنى ئېتىشىپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يدشُورْ – يدشْماكْ *yədixür - yədixmək*). بۇنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەستىرى «ق – *k*» بىلەن كەلگەن «يدشْماقْ *yïdïxmaq*»دۇر.// III 94

يُذُشْدِي yüżüxdi يۇدۇشتى. اُلْ اِكّي تَرِغْ تُذُشْدِي *yüżüxdi* *ol ikki tarïq* — ئۇ ئىككىسى بۇغداي يۇدۇشتى، يەنى بۇغداي يۇدۇشتە بىر - بىرىگە يارەملەشتى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُشُورْ – يُذُشْماكْ *yüżüxür - yüżüxmək*).

يَرَشْدِي yaraxdï ياراشتى، كېلىشتى. اُلارْ اِكّي يَرَشْدِي *yaraxdï* *olar ikki* — ئۇلار ئىككىسى بىر ئىشتا بىر - بىرى بىلەن كېلىشتى (يَرَشُورْ – يَرَشْماقْ *yaraxur - yaraxmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْتَقْ بُلُبْ بِلِشْدِي	*ortaq bolup bilixdi*	[ئورتاق بولۇپ تونۇشتى،
مَنكْ تَقَرْ سَتِشْدِي	*mənïŋ tavar satïxdï*	مالىرىمنى سېتىشتى،
بِسْتا بِلا يَرَشْتِ	*bistə bilə yaraxtï*	بىستە بىلەن كېلىشتى،
كِزْلَبْ تُتارْ تايِمِي // III 95	*kizləp tutar tayïmï* //	تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى.]

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن. بىز ئاپتورنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى پېئىللىنىڭ ئاخىرىغا بەرگەن ئىلاۋىسىگە ئاساسەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى بېرىپ قويدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَكاك» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 477 - بەت ۋە 632 - بەتلەردىكى شەكلىگە ئاساسەن، تىرانسكرىپسىيىدە «*yətqək*» دەپ ئالدۇق.

ياراشقاندىن كېيىن ۋاپاسىزلىق قىلغان كىشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مەن بىلەن تونۇشۇپ دوست بولدى، مالىلىرىمنى سېتىشىپ بەردى، كېيىن بىستە بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، مېنىڭ تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى. بىستە — ئۆيىگە چۈشكەن سودىگەرلەرنى قوندۇرىدىغان سارايۇەن. ئۇ سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى سېتىشىپ بېرىدۇ، قويلىرىنى يېغىشىپ بېرىدۇ ۋە سودىگەرنى كۈتىدۇ، سودىگەر كېتەر ۋاقتىدا خىزمەت ھەققى ئۈچۈن يىگىرمە قوي ھېسابىغا بىر قوي ئالىدۇ. توخسى، ياغما، چىگىل قەبىلىلىرىدە مەن بۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

يَرِشْدِي yarïxdï چېپىشتى، بەيگىگە چۈشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اَتْ يَرِشْدِي *ol anïŋ birlə at yarïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن//ئات چېپىشتى (يَرِشُورْ - يَرِشْماقْ *yarïxur - yarïxmaq*). 474

يَرِشْدِي yarïxdï بۆلۈشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَقارْ يَرِشْدِي *ol anïŋ birlə tavar yarïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن مالنى تەڭمۇ تەڭ بۆلۈشتى. مىراس بۆلۈشۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَرِشُورْ - يَرِشْماقْ *yarïxur - yarïxmaq*)// 96 III

يُرِشْدِي yorïxdï يۇرۇشتى؛ تارالدى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يُرِشْدى *ol mənïŋ birlə yorïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يۇرۇشۇپ باقتى، يەنى يۇرۇشتە بەسلەشتى. تُرْقُو يُرِشْدِي *torku yorïxdï* — تورقا (يول - يول بولۇپ) تارالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يىپەك رەخت چىرىشكە باشلىغاندا شۇنداق بولىدۇ (يُرِشُورْ — يُرِشْماقْ *yorïxur - yorïxmaq*).

يِرِشْدِي yirixdi يىرىلدى؛ ھىجايدى. يِرِشْدِي نانِكْ *yirixdi nəŋ* — نەرسە يىرىلدى، ئايرىلدى. اَرْ يِرِشْدِي *ər yirixdi* — ئادەم ھىجايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرِشُورْ - يِرِشْماكْ *yirixür - yirixmək*).

يِرِشْدِي yirixdi ئاجىزلاشتى. اِتْ تِيشِي يِرِشْدِي *it tïxï yirixdi* — ئىتنىڭ چىشى ئاجىزلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَزِشْدِي yazïxdï يېشىشتى. اُلْ اَنكارْ تُكُونْ يَزِشْدِي *ol aŋar tügün yazïxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تۈگۈن يېشىشىپ بەردى. بۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَزِشُورْ - يَزِشْماقْ *yazïxur - yazïxmaq*)// 97 III

يَزِشْدِي yazïxdï: اُلْ مَنكا يا يَزِشْدِي *ol maŋa ya yazïxdï* — ئۇ ماڭا يانىڭ كىرىچىنى چىقىرىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزِشُورْ – يَزِشْماقْ *yazïxur - yazïxmaq*).

يَغُشْدِي yaoquxdï يېقىنلاشتى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا يَغُشْدِي *bir nəŋ birgə yaoquxdï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېقىنلاشتى (يَغُشُورْ – يَغُشْماقْ *yaoquxur - yaoquxmaq*).

يِغِشْدِي yïoqïxdï يىغىشتى، دۆۋىلەشتى. اُلْ مَنكا بُغْدايْ يِغِشْدِي *ol maŋa buoqday yïoqïxdï* — ئۇ ماڭا بۇغداي يىغىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِغِشُورْ – يِغِشْماقْ *yïoqïxur - yïoqïxmaq*).

يُفُشْدِي yüvüxdï يارەەم قىلىشتى. اُلارْ اِكّي يُفُشْدِي *olar ikki yüvüxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە يارەەم قىلىشتى، بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتى (يُفُشُورْ – يُفُشْماكق ① *yüvüxür - yüvüxmək*). // III 98

يُقُشْدِي yuvuxdï يۇمىلىتىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا تُبِقْ يُقُشْدِي *olar bir birgə topïq yuvuxdï* — ئۇلا بىر - بىرىگە توپ يۇمىلىتىشتى (يُقُشُورْ – يُقُشْماقْ *yuvuxur - yuvuxmaq*).

يَقِشْدِي yakïxdï يېقىشتى؛ يېقىنلاشتى. اُلْ اَنكَرْ يَقِغْ يَقِشْدِي *ol aŋar yakïoq yakïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ جاراھىتىگە مەلھەم يېقىشىپ بەردى. اَنِكْ كَلْماكِي يَقِشْدِي *aniŋ kəlməki yakïxdï* — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ كېلىشىنىڭ يېقىنلىشىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. چاققان ۋە چىرايلىق سۆزلەيدىغان ئادەمنىڭ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي تېز سۆزلىشىگە «اَنِكْ اِيْرِنِ يَقِشْماسْ *aniŋ ərni yakïxmas* — ئۇنىڭ ئېرنى (كالپۇكلىرى) بىر - بىرىگە تەگمەس»//دېيىشىمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (يَقِشُورْ – يَقِشْماقْ *yakïxur - yakïxmaq*). 475

تُقُشْدِي yuquxdï يۇقۇشتى. اُذُزْ تُقُشْدِي *uzuz yuquxdï* — قوتۇر يۇقۇشتى، يەنى نەملىك سەۋەبىدىن قوتۇر بەدەنىنىڭ بىر يېرىدىن يەنە بىر يېرىگە يۇقۇشتى// III 99

① بۇ يېئىل يازما نۇسخىدا «يُفُشْماكْق» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز «*yüvüxmək*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

(تُقُشُورْ – تُقُشْماقْ yukuxur - yukuxmak)[1].

يِقِشْدِي yïkïxdï يەقىتىشتى. ئۇ ئۇنىڭغا ol aŋar tam yïkïxdï يِقِشْدِي تام يەقىتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقِشُورْ – يِقِشْماقْ yïkïxur - yïkïxmak).

يِلِشْدِي yïlïxdï يىللىدى ~ ئىللىدى. سۇلارْ قَمُغْ يِلِشْدِي suvlar kamuq yïlïxdï — ھەممە سۇلار ئىللىدى، يەنى ئىسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلِشُورْ – يِلِشْماقْ yïlïxur - yïlïxmak).

يِلِشْدِي[2] yalïxdï: ئۇلارْ بِيرْ اَكِنْدِيكا اُغْرِي يِلِشْدِي olar bir akindiga oqri yalïxdï — ئۇلار بىر - بىرىگە ئوغرى//دەپ يالا چاپلاشتى، يەنى تۆھمەت قىلىشتى (يِلِشُورْ – يِلِشْماقْ yalïxur - yalïxmak). 100 III

يُلُشْدِي yuluxdï يۇلۇشتى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى. بُذُونْ بِيرْ اَكِنْدِينِ يُلُشْدِي bożun bir akindini yuluxdï — كىشىلەر بىر - بىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى (يُلُشُورْ – يُلُشْماقْ yuluxur - yuluxmak).

يَمَشْدِي yamaxdï ياماشتى. اُلْ اَنكَرْ تُونْ يَمَشْدِي ol aŋar ton yamaxdï — ئۇ ئۇنىڭغا تون يامىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمَشُورْ – يَمَشْماقْ yamaxur - yamaxmak). ياماشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُنُشْدِي yonuxdï يونۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا اُقْ يُنُشْدِي olar bir birgə oq yonuxdï — ئۇلار بىر - بىرىگە ئوق يونۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنُشُورْ – يُنُشْماقْ yonuxur - yonuxmak). يونۇشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَتِقْتِي yatïqtï يېتىقتى، ياتلاشتى. يَغُقْ كِشِي يَتِقْتِي//yaquq kixi yatïqtï — يېقىن كىشى ياتلاشتى (يَتِقارْ – يَتِقْماقْ yatïqar - yatïqmak). 101 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ت - t» بىلەن يېزىلغان. بۇ بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش تەرتىپىگە ئۇيغۇن ئەمەس. بىز بۇنى مەنبەگە ئاساسەن، يازما نۇسخا 471- بەتتىكى «يُقْدِي yukdï» پېئىلنىڭ ئۆلۈك دەرىجىسى دەپ ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە باش ھەرپىنى «ى – y» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن. كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە بولسا ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز ئەرەبچە مەنبەگە ئاساسەن بۇ پېئىلنىڭ «يالاَ yala» — يالا» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىرىنچى ھەرپى «ى – y»نى قوشۇمچە قىلىپ «yalïxdï» شەكلىدە ئالدۇق.

يُتِقْتِي yutïkˌtï جۇتارقىدى، قىرىلدى. يِلْقِي يُتِقْتِي *yïlkï yutïkˌtï* — چارۋا مال جۇتاقىدى. جۇت بولۇپ چارۋا ماللار قىرىلىپ كەتسە شۇنداق دەيىلىدۇ (يُتِقَارْ - يُتِقْمَاقْ *yutïkˌar - yutïkˌmakˌ*).

يَزِقْتِي yazïkˌtï يازلاشتى، يازغا ئۆرۈلدى. يِيلْ يَزِقْتِي *yïl yazïkˌtï* — يىل (ۋاقىت) يازغا ئۆرۈلدى (يَزِقَارْ - يَزِقْمَاقْ *yazïkˌar - yazïkˌmakˌ*).

يَشِقْتِي yaxïkˌtï ياشاڭغىرىدى. كُوزْ يَشِقْتِي *koz yaxïkˌtï* — كۆز ياشاڭغىرىدى، يەنى كۆز قۇياش ۋە ئۇنىڭ نۇرىدىن ياشاڭغىرىدى (يَشِقَارْ - يَشِقْمَاقْ *yaxïkˌar - yaxïkˌmakˌ*).

يَغِقْتِي yaqïkˌtï دۇشمەنلەشتى. بَكْلارْ بِيرْ بِيرْكَا يَغِقْتِي *bəglər bir birgə yaqïkˌtï* — بەگلەر بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلەشتى (يَغِقَارْ - يَغِقْمَاقْ *yaqïkˌar - yaqïkˌmakˌ*).

III 102 يَبُلْدِي yapuldï يېپىلدى. قَبُغْ يَبُلْدِي *kˌapuq yapuldï*—//قوۋۇق يېپىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېپىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَبُلُورْ - يَبُلْمَاقْ *yapulur - yapulmakˌ*).

يُبَلْدِي yubaldï سەل قارالدى. ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى. ايِشْ يُبَلْدِي *ix yubaldï* — ئىش ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى، ئىشتىن چەتنەلدى (يُبَالُورْ - يُبَلْمَاقْ *yubalur - yubalmakˌ*).

يِتِلْدِي yətildi يېتىشتى، يېتىۋالدى. اُلْ سُوكا يِتِلْدِي *ol sügə yətildi* — ئۇ قوشۇنغا يېتىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتِلُورْ-// يِتِلْماكْ *yətilür - yətilməkˌ*). 476

يَذِلْدِي yażïldï يېيىلدى، تارقالدى. سُو يَذِلْدِي *sü yażïldï* — قوشۇن تارقالدى، تارقىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُونْ كُونْكَا يَذِلْدِي *ton küngə yażïldï* — تون (كىيىم) كۈنگە يېيىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېيىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذْلُورْ - يَذِلْماقْ *yażlur - yażïlmakˌ*).

يَذِلْدِي yażïldï يېيىلدى، يامرىدى. ياغْ تُونْدا يَذِلْدِي *yaq tonda yażïldï* — ياغ كىيىمگە يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (يَذْلُرْ - يَذِلْماقْ *yażlur - yażïlmakˌ*). III 103

يُذُلْدِي yożuldï سۇرتۇلدى، ئۆچۈرۈلدى، يوقىتىلدى. قَانْ قِلِجْتِنْ يُذُلْدِي *kˌan kˌïlïqtïn yożuldï* — قان قىلىچتىن سۇرتۇلدى، يەنى قىلىچتىكى قان

يۇيۇلدى. ئانكْ ئاتــي ئَيْــدِنْ يُذُلْــدِي yożuldï aydïn atï anïŋ —— ئۇنىڭ ئىسمى خانىمىڭ ئايلىق دەپتىرىدىن ئۆچۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۆچۈرۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُلُرْ – يُذُلْماقْ yożulur - yożulmaq).

يَذِلْــدِي yəżildi: يتكــاك يَذِلْــدِي yətgək yəżildi —— خورجۇن ئىچىگە مال سېلىپ ئىزمىسى ئېتىلدى (يذلر – يذلماك yəżilür - yəżilmək).

يَرِلْدِي yarïldï يېرىلدى. قــابْ يَرِلْــدِي kap yarïldï —— قاپ يېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرِلُورْ – يَرِلْماقْ yarïlur - yarïlmaq).

يَرِلْدِي yirildi يىرىلدى. بُتِقْ يَرِلْدِي putïk yirildi —— شاخ يىرىلدى، يەنى دەرەختىن شاخ يىرىلدى. ھەرقانداق ھۆل نەرسىنىڭ يىرىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَرِلُورْ – يَرِلْماكْ yirilür - yirilmək). //

104 III

يُرُلْدِي yoruldï يېشىلدى. اُغُلْ بَشكْتِنْ يُرُلْدِي ooqul bəxiktin yoruldï —— بالا بۆشۈكتىن يېشىلدى (يُرْلُرْ – يُرُلْماقْ yorlur - yorulmaq).

يَزِلْــدِي yazïldï يېشىلدى. تُكُــونْ يَزِلْــدِي tügün yazïldï —— تۈگۈن يېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَسِلْدِي yasïldï تاشلاپ قويۇلدى، بوشىتىۋېتىلدى، تارقىلىپ كەتتى. ايــشْ يَسِــلْدِي ix yasïldï —— ئىش تاشلاپ قويۇلدى، ئەسۋابلىرى تارقىتىۋېتىلدى. يا يَسِــلْدِي ya yasïldï —— كىرىچ يادىن بوشىتىۋېلىندى. سُو يَسِلْدِي sü yasïldï —— قوشۇن تــارقىلىپ كــەتتى. باشــقىلاردىمۇ شــۇنداق. ھەرقانــداق نەرســىنىڭ تــارقىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَسِلُورْ – يَسِلْماقْ yasïlur - yasïlmaq).

يُشُــلْدِي yuxuldï: قــانْ يُشُــلْدِي kan yuxuldï —— قان ياردىن پىشقىراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُشُلُورْ – يُشُلْماقْ yuxulur - yuxulmaq).

يُشِلْدِي yuxïldï كۆنۈكتى، قاملاشتى. اَنكْ اَلكِي ايشْقا // يُشِلْدِي anïŋ əliki ïxka yuxïldï —— ئۇنىڭ قولى ئىشقا كۆنۈكتى. سىركە ۋە بوزا[1] غا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ

105 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا بېرىلگەن ئەرەبچە ئىزاھتا «وَكَذَلِكَ الْخَلُّ اَوْمِنَ الْمُرِى» دېيىلگەن. بىسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھتا كۆرسەتكىنىدەك، بۇ يەردە «الْمُرِى» سۆزىنىڭ كېلىشى ئورۇنسىز. بىز بۇ سۆزنى يازما نۇسخا 470 - بەتتە ئۆتكەن «المزر —— بوزا» سۆزىنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى، دەپ قاراپ ئۇ تەرجىمىدە تۈزەتتۇق. شۇنىڭدەك بۇ سۆزدىن ئاۋۋال كەلگەن ئەرەبچە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «مِــنْ»نى ئوشۇقچە دەپ تونۇپ تەرجىمىدە ئېلىۋەتتۇق.

كوزىنىڭ جوغىسىدىن ئاقتۇرۇلۇشىغىمۇ «يُشلْدى» دېيىلىدۇ (يُشلُورْ – يُشُلْماكْ yuxïlur - yuxïlmak ①).

يَغِلْدِي yaoqïldï ياغدۇرۇلدى. يَغْمُر يَغِلْدِي yaoqmur yaoqïldï — يامغۇر ياغدۇرۇلدى. باشقا نەرسە ياغدۇرۇلسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yaoqïlur - yaoqïlmak). III 106

يَغِلْدِي yïoqïldï ئۆزىنى يىغدى، يىغلىدى، چېكىندى. اَرْ ايشْتِنْ يَغِلْدِي ər ixtïn yïoqïldï — ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى يىغدى. باشقىلار تەرىپىدىن يىغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yïoqïlur - yïoqïlmak).// 477

يَغِلْدِي yïoqïldï يىغلىدى، توپلاندى، دۆۋىلەندى. بُذُونْ يَغِلْدِي bożun yïoqïldï — خەلق توپلاندى. يَرْماقْ يَغِلْدِي yarmak yïoqïldï — يارماق (پۇل) يىغلىدى، توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُبْراقْ يَغِلْدِي toprak yïoqïldï — توپا دۆۋىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yïoqïlur - yïoqïlmak).

يُقُلْدِي yuvuldï: اُغْلانْ يُقُلْدِي ooqlan yuvuldï — بالا تۇزىتىلدى، بالىنىڭ بەتخۇيلۇقى تۇزىتىلدى (يُقُلُورْ – يُقُلْماقْ yuvulur - yuvulmak).

يُقُلْدِي yuvuldï يۇمىلىتىلدى. تُبِقْ يُقُلْدِي topïk yuvuldï —// توپ يۇمىلىتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقُلُورْ – يُقُلْماقْ yuvlur - yuvulmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: III 107

اَيْدِمْ اَنَكَرْ سَقُلْما	aydïm aŋar savulma	[دېدىم ئۇنىڭغا كەتمە،
قُلْبَقْ اُذُو يُقُلْما	qulbaq użu yuvulma	قۇلباققا مەيىل ئەتمە،
يُقْغا سقن سقلما	yuvoqa suvïn suvulma	تەپىز سۇ بىلەن سۇلانما،
قَبْتِي مَنِكْ قايِمي	qaptï mənïŋ qayïmï	قايمىنى ئېلىپ قاچتى.]

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك – k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق – q» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى ئىناۋەتكە ئالدۇق ۋە «yuxïlmak» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

ۋاپاسىزلىق قىلغان بىر كىشىنى تەسۋىرلەپ ئېيتىدۇ: مەن ئۇنىڭغا، قۇلباق (بۇ بىر ئادەمنىڭ ئىسمى)قا مايىل بولما، ئۇنىڭ ئەتراپىدا يۈمىلىما، ئۇزۇك سۇ بىلەن (يەر) سۇغارما، دېگەنىدىم. ئۇ مېنىڭ قاي قەبىلىسىدىن ئېلىپ كەلگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى.// 108 III

يِفِلْدِي yəvildi يېتىشتى، يېتىلدى. سُو يِفِلْدِي *sü yəvildi* — ئەسكەر يېتىشتى. بَكْنِي يَقُلْدِي *bəkni yəvüldi* — بوزا يېتىلدى (بۇ ئىچىملىك بۇغداي ياكى تېرىقتىن ياسىلىدۇ). بِلِكْ يِفِلْدِي *bilik yəvildi* — ئەقىل يېتىلدى، يەنى ئەقىل - ئىدراك تولۇپ يېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە يېتىلسە، ۋايىغا يەتسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَقُلُورْ - يَقُلْماكْ *yəvülür - yəvülmək*).

يَقِلْدِي yaqïldï يېقىنلىشىلدى، يېقىنلاشتى. اَنكَرْ يَقِلْدِي *aŋar yaqïldï* — ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى (يَقِلُورْ - يَقِلْماقْ *yaqïlur - yaqïlmaq*).

يُقُلْدِي yuquldï يۇقۇلدى ~ يۇقۇندى. تُونْقا قَرا يُقُلْدِي *tonqa qara yuquldï* — تونغا قارا يۇقۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقُلُورْ - يُقُلْماقْ *yuqulur - yuqulmaq*).// 109 III

يِقِلْدِي yiqïldï يىقىلدى. تامْ يِقِلْدِي *tam yiqïldï* — تام يىقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقِلُورْ - يِقِلْماقْ *yiqïlur - yiqïlmaq*).

يَمَلْدِي yamaldï يامالدى. تُونْ يَمَلْدِي *ton yamaldï* — تون (كىيىم) يامالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمَلُورْ - يَمَلْماقْ *yamalur - yamalmaq*).

يَنُلْدِي yanuldï كاپلاندى، ئىتتىتىلدى. بِجاكْ يَنُلْدِي *piqək yanuldï* — پىچاق كاپلاندى[1]. پىچاققا ئوخشاش ھەرقانداق بىر نەرسە قولغا كاپلىنىش بىلەن ئىتتىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَنُولُرْ - يَنُلْماقْ *yanulur - yanulmaq*).

يُنُلْدِي yonuldï يونۇلدى. يِغاجْ يُنُلْدِي *yïqaq yonuldï* — ياغاچ يونۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنُلُورْ - يُنُلْماقْ *yonulur - yonulmaq*).// 110 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھى «شحذالسيف — قىلىچ كاپلاندى» دەپ بېرىلگەن. بىز تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستتىكى «بِجاكْ» سۆزىنى ئاساس قىلدۇق.

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

يَلَلْدِي yalaldï يالا چاپلاندى. اَنكَرْ قُرُغْ يَلا يَلَلْدِي *aŋar kuruoq yala yalaldï* — ئۇنىڭغا قۇرۇق يالا (تۆھمەت) چاپلاندى (يَلَلُورْ - يَلَلْماقْ *yalalur - yalalmak*).

يُلَلْدِي yɵlәldi يۆلەندى. تامْ يُلَلْدِي *tam yɵlәldi* — تام يۆلەندى، يەنى تامغا تىرەك قويۇلدى// (يُلَلُورْ - يُلَلْماكْ *yɵlәlür - yɵlәlmәk*). 478

يُلُلْدِي yülüldi چۇشۇرۇلدى. سَجْ يُلُلْدِي *saq yülüldi* — چاچ چۇشۇرۇلدى (يُلِلُورْ - يُلِلْماكْ *yülilür - yülilmәk*).

يَبِنْدِي yapïndï يېپىندى، ياپتى، يېپىۋالدى. اَرْ قَلْقَنْ يَبِنْدِي *ər kalkan yapïndï* — ئادەم قالقان يېپىندى، يەنى قالقان بىلەن ئۆزىنى توستى. اُلْ قَبُغْ يَبِنْدِي *ol kapuq yapïndï* — ئۇ قوۋۇقنى يېپىۋالدى (يَبِنُورْ - يَبِنْماقْ *yapïnur - yapïnmak*).

يُبَنْدِي yubandï: اَرْ ايشْتِنْ يُبَنْدِي *ər ixtïn yubandï* —//ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى (يُبانُورْ - يُبَنْماقْ *yubanur - yubanmak*). III 111

يَجَنْدِي yaqandï ئەيمەندى؛ ئويالدى، خىجالەت بولدى. اُلْ مَنْدِن يَجَنْدِي *ol məndin yaqandï* — ئۇ مەندىن ئەيمەندى، يەنى بىر ئىشنى ئورۇندىيالمىغانلىقى ئۈچۈن خىجالەت بولدى (يَجَنُورْ - يَجَنْماقْ *yaqanur - yaqanmak*).

يَذِنْدِي yaźïndï يېيىۋالدى. اُلْ تُونِنْ كُونْكا يَذِنْدِي *ol tonïn küngə yaźïndï* — ئۇ كىيىمنى كۈنگە يېيىۋالدى. كىيىمدىن باشقىلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذِنُورْ - يَذِنْماقْ *yaźïnur - yaźïnmak*).

يُذُنْدِي yoźundï سۈرتۈندى. اُلْ كوزدن ياشْ يُذُنْدِي *ol kɵzdin yax yoźundï* — ئۇ كۆزدىن ياشنى سۈرتۈۋالدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۈستىدىن بىر نەرسىنى ئۆزىلا سۈرتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُذُنُورْ - يُذُنْماقْ *yoźunur - yoźunmak*).

يَرَنْدِي yarandï ياراندى، يارىتىلدى. اَتْ يَرَنْدِي *at yarandï* — ئات تاڭ ئاشۇرۇلۇپ
بەيگىگە يارىتىلدى. اُلْ مَنكا يَرَنْدِي // *ol maŋa yarandï* — ئۇ ماڭا ياراندى. 112 III
يارانچۇقلۇق قىلدى (يَرَنُورْ - يَرَنْماقْ *yaranur - yaranmaq*).

يَرِنْدِي yïrïndï يىرىۋالدى. اُلْ بُتِقْ يَرِنْدِي *ol putïk yïrïndï* — ئۇ ئۆزىگە پۇتاق
يىرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرِنُورْ - يَرِنْماقْ *yïrïnur - yïrïnmaq*).

يَزِنْدِي yazïndï يەشتى، يېشىۋالدى. اَرْ قُرِنْ يَزِنْدِي *ər kurïn yazïndï* — ئادەم قۇرىنى
(بەلبېغىنى) يېشىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزِنُورْ - يَزِنْماقْ
yazïnur - yazïnmaq).

يِغِنْدِي yïoqïndï يىغدى، يىغىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا يَرْماقْ يِغِنْدِي
ər өziŋə yarmaq yïoqïndï — ئادەم ئۆزىگە يارماق (پۇل) يىغىۋالدى (يِغِنُورْ -
يِغِنْماقْ *yïoqïnur - yïoqïnmaq*).

يُكُنْدِي yükündï يۈكۈندى، ئىبادەت قىلدى، چوقۇندى. قُلْ تَنكْرِي كا يُكُنْدِي
kul təŋrigə yükündï — بەندە خۇداغا ئىبادەت قىلدى. تُيُنْ بُرْخانْقا يُكُنْدِي
toyun burhanka yükündï — تويىن بۇتقا // چوقۇندى. اُلْ مَنكا يُكُنْدِي 113 III
ol maŋa yükündï — ئۇ ماڭا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى (يُكُنُورْ - يُكُنْماكْ
yükünür - yükünmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يُكْنُبْ مَنكا امْلَدِي — *yüknüp maŋa imlədi*
كُزُمْ ياشِنْ يَمْلَدِي — *kөzüm yaxïn yamladï*
بَغْرِمْ باشِنْ اَمْلَدِي — *baoqrïm baxïn əmlədi*
اَلْكِنْ بُلُبْ اُلْ كَجارْ — *əlkin bolup ol kəqər*

[ماڭا تەزىم قىلىپ ئىشارەت قىلدى،
كۆز يېشىمنى قۇرۇتتى،
باغرىم يارىسىنى ساقايتتى،
يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى.]

مەھبۇبنى خىيال قىلغانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا تەزىم
قىلدى ۋە مېنى شەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىملىدى:// ئۇ بىر قارىشى بىلەنلا كۆز 479

III 114 يېشىمنى // قۇرۇتتى، باغرىمنىڭ يارىسىنى ئەملىدى، ئۇ يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى.

يَلِنْدِي yalïndi يالىڭاچلاندى. اَرْ يَلِنْدِي *ər yalïndï* — ئادەم يالىڭاچلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلِنُورْ - يَلِنْماقْ *yalïnur - yalïnmaq*).

يُلُنْدِي yulundï: سَجْ يُلُنْدِي *saq yulundï* — چاچ يۇلۇندى. قُلْ يُلُنْدِي *qul yulundï* — قۇل ئازاد قىلىندى، يەنى ئىگىسىگە ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تۆلەپ ئازاد بولدى. بُلُنْ يُلُنْدِي *bulun yulundï* — تۇتقۇن بوشىنىۋالدى، يەنى تۇتقۇن تۆلەم تۆلەپ بوشىنىۋالدى. اُراغُتْ يُلُنْدِي *uraqut yulundï* — خوتۇن ھەققى - مېھرىدىن كېچىپ ئېرىدىن ئاجراشتى (يُلُنُورْ - يُلُنْماقْ *yulunur - yulunmaq*).

يَمَنْدِي yamandï يامىۋالدى. اَرْ تُونِنْ يَمَنْدِي *ər tonïn yamandï* — ئادەم تونىنى يامىۋالدى (يَمانُورْ - يَمانْماقْ *yamanur - yamanmaq*).

يُمُنْدِي yümündi يۇمىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ كُوزِنْ يُمُنْدِي *ol kөzin yümündi* — ئۇ كۆزىنى يۇمىدىغاندەك//كۆرۈندى (يُمِنُورْ - يُمِنْماكْ[1] *yüminür - yüminmək*). III 115

يُنُنْدِي yonundï يونۇيدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ يِغاجْ يُنُنْدِي *ol yïqaq yonundï* — ئۇ ياغاچ يونۇيدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنِنُورْ - يُنِنْماقْ *yonïnur - yonïnmaq*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيِنْدِي yayïndï يايقىۋالدى ~ چايقىۋالدى. اُلْ سُقْدا تُونِنْ يَيِنْدِي *ol suvda tonïn yayïndï* — ئۇ سۇدا كىيىمنى چايقىۋالدى (يَيِنُورْ - يَيِنْماقْ *yayïnur - yayïnmaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگەن شەكلىگە ئاساسلاندۇق.

ئاخرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يُبادِي yubadï سەل قاربدى، پەسەنت قىلمىدى، ئەھمىيەت//بەرمىدى. اَرْ ايشِغْ يُبادِي *ər ïxïoq yubadï* — ئادەم ئىشقا ئەھمىيەت بەرمىدى (يُبارْ - يُبامَاقْ *yubar - yubamaq*). 116 III

يذيدِي yïżïdï يەدىدى، سېسىدى. اَتْ يذيدِي *at yïżïdï* — گۆش يەدىدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يەدىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يِذيرْ - يِذيماقْ *yïżïr - yïżïmaq*).

يَرُودِي yarudï يورۇدى. كُونْ يَرُودِي *kün yarudï* — كۈن يورۇدي. قاراڭغۇ جاي يورۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرُورْ - يَرُوماقْ *yarur - yarumaq*).

يَرادِي yaradï ياربدى. اُلْ نانكْ اَنكَرْ يَرادِي *ol nəŋ aŋar yaradï* — ئۇ نەرسە ئۈنىڭغا ياربدى (يَرارْ — يَراماقْ *yarar - yaramaq*). ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ماس كېلىشى ۋە يارىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتا تُونِي اُغُلْ قا يَراسا اَتاسِنْ تِلاماسْ

ata tonï oƣulƙa yarasa atasïn tiləməs

ئاتىسىنىڭ تونى ئوغلىغا ياربسا، ئاتىسىنى خالىماس.

يەنى ئاتىسىنىڭ تونى ئوغلىغا ياراپ قالسا، ئۇنى مىراس قىلىپ ئېلىش ئۈچۈن ئاتىسىنىڭ ھايات تۇرۇشىنى خالىمايدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى قىسمىنىڭ باشقا بىر// مەنىسىمۇ بار: ئۇ ۋاقىتتا ئوغۇل ئاتىسىغا موھتاج بولمايدۇ. ئوغۇلارنىڭ «يُولْ يَراسُنْ *yol yarasun* — يولىڭىز ياراشسۇن، ئاقيوللۇق بولۇڭ» دېگىنىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. 117 III

يُرِيدِي yorïdï يۇردى، ماڭدى. اَرْ يُرِيدِي *ər yorïdï* —//ئادەم يۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇرۇشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرِيرْ - يُرِيماقْ *yorïr - yorïmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 480

تُنْلا يُرُبْ كُنْدُزُ سَقْنُورْ كِجِكْدا اقلنب اُلْغاذُو سَقْنُورْ

tünlə yorup kündüz səvnür kiqikdə əvlənip uloqażu səvnür

كېچىلەپ يۇرسە كۈندۈزى سۆيۈنەر، كىچىك ئۆيلەنسە ياشانغاندا سۆيۈنەر.

يەنى كېچىسى يول ماڭسا كۈندۈزى خوشال بولىدۇ، چۈنكى ماڭغان يولى كۆزگە كۆرۈنمەي قالىدۇ؛ ياشلىقىدا ئۆيلەنسە ياشانغىنىدا خۇشال بولىدۇ، چۈنكى بالىلىرى ئۇنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ – دە، ئۇ ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

يِرادِي yïradï يىراقلاشتى. يِرادِي نانىڭْ *yïradï nəŋ* — نەرسە يىراقلاشتى (يِرارْ – يِراماقْ *yïrar - yïramaq*).

III 118 **يَـزادِي** yazadï ياھارنى ئۆتكۈزدى. اَرْ قِشْـلاغْ دا يَـزادِي // *ər kïxlaoqda yazadï* — ئادەم ياھارنى قىشلاقتا ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَـزارْ – يَزامـاقْ *yazar - yazamaq*).

يُزادِي yozadï: قُويْ يُزادِي *koy yozadï* — قوي قىسىر قالدى. ھەرقانداق بىر ھايۋان ئەركىكى چاپقاندىن كېيىنمۇ قىسىر قالسا شۇنداق دېيىلىدۇ. پەقەت بايتالغا بۇ سۆز ئىشلىتىلمەيدۇ. «بِي قِسِرْ بُلْـدِي *bi kïsïr boldï* — بايتال قىسىر قالدى» دېيىلىدۇ (يُزارْ – يُزاماقْ *yozar - yozamaq*).

يَـزادِي yəzədi جېسىدى ~ دېسىدى، تەكشۈردى. يَـزاكْ قَمُـغْ يِـيرِكْ يَـزادِي *yəzək kamuoq yərig yəzədi* — جېسەكچى قىسىم (دۇشمەن بولۇپ قالمىسۇن دەپ) پۇتۇن يەرنى جېسەپ چىقتى (يَزارْ – تَزاماكْ *yəzər - yəzəmək*). بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

يَشـادِي yaxadï ياشىدى. اَرْ اُزُونْ يَشـادِي *ər uzun yaxadï* — ئادەم ئۇزۇن ياشىدى (يَشارْ – يَشاماقْ *yaxar - yaxamaq*).

يَـرُودِي yarudï يورۇپ - ياشناپ كەتتى؛ خۇشال بولدى. اَرْ يَـرُودِي يَشُـودِي III 119 *ər yarudï yaxudï* — ئادەم//يورۇپ - ياشناپ كەتتى، يەنى خۇشال بولدى. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، «يَشُودِي» بىلەن بىللە ئىشلىتىلىدۇ (يَرُورْ، يَشُورْ – يَرُوماقْ، يَشُوماقْ *yarur, yaxur - yarumaq, yaxumaq*).

يَغُودى yaoqudï يېقىنلىدى، يېقىنلاشتى. بَكْ كَلْماكِي يَغُودى *bəg kəlməki yaoqudï* —— بەگنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغُـــورْ – يَغُومـــاقْ *yaoqur - yaoqumaq*).

يَلادى yaladï يالا چاپلىدى، تۆھمەت قىلدى. اُلْ اَنكَرْ اُغْرِى يَـــلادى *ol aŋar ooqrï yaladï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ئوغرى دەپ يالا چاپلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَـــلارْ – يَلَمـــاقْ *yalar - yalamaq*).

يُـــلادى yələdi يۆلىدى، تىرەك قويدى. اُلْ تـــامِغْ يُـــلادى *ol tamïoq yələdi* —— ئۇ تامنى يۆلىدى،يەنى تامغا تىرەك قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُلارَ – يُلامـــاكْ *yəlar - yələmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْ نِ تِلارْمَنْ	*uluoqnï tilərmən*	[ئۇلۇغلۇقنى تىلەيمەن،
تَقارِينْ يُلارْمَنْ //	*tavarïn yələrmən*	تاۋار بىلەن يۆلەيمەن،
تِلَكْ نِ بُلارْمَنْ	*tiləkni bularmən*	تىلەككە ئېرىشىمەن،
يِلْقِمْ اَنكَرْ اُبْلَنُورْ	*yïlqim aŋar üplənür*	ئاڭا مېلىم سەرپ قىلىنىدۇ.]

ئىلىم ئىستەيمەن، ئۇنى مال بىلەن يۆلەيمەن —— بۇ يەردە ئۇلۇغلۇق كۆزدە تۇتۇلىدۇ —— شۇ يول بىلەن تىلىكىمگە ئېرىشىمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن مال - مۈلكۈمنى پۈتۈنلەي سەرپ قىلىمەن.// 481

يُليدى yülidi چۈشۈردى. اَرْ سَجْ يُليدى *ər saq yülidi* —— ئادەم چاچ چۈشۈردى (يُلِـــيرْ – يُليماكْ *yülir - yülimək*).

يُلَيدى yulïdi: بَكْ بُذُونُغْ يُلَيدى *bəg bozunuoq yulïdï* ——//بەگ جامائەتكە ياردەم قىلدى[1] 121 III (يُلَير – يُلَيماقْ *yulïr - yulïmak*)[2].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملە ئەرەبچە «اَىْ اَعْـانَ الاَمِـيرُ عَلَـى القَـوْمِ» دەپ بېرىلگەن. لېكىن، بۇ جۈملىدىكى «يُلِـــدِي *yulïdï*» پېئىلىنىڭ يازما نۇسخا 423 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى ۋە 476 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىلىرىگە قارىغاندا، «بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەرەبچىدە «اَىْ اَغارَ الْاَمِـير عَلَـى القَـوْمِ» دەپ بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز تەرجىمىدە ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «يُلَيدِي، يُلَيرْ، يُلَيماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنى ۋە بۇ پېئىلنىڭ باشقا دەرىجىلىرىگە ئاساسەن، ئىككىنچى بوغۇمدىكى «ى – يا» ھەرپىنى كەسرىنىڭ بەلگىسى ھېسابلاپ، بۇ پېئىلنى «*yulïr, yulïdï, yulïmak*» دەپ ئالدۇق.

يِلِيدِي yïlïdï يىلىدى ~ ئىلىدى. سُۇقْ يِلِيدِي *suv yïlïdï* — سۇ ئىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلِيرْ – يِلِيماقْ *yïlïr - yïlïmaq*).

يَمادِي yamadï يامدى. اُلْ تُونْ يَمادِي *ol ton yamadï* — ئۇ تون يامدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (يَمارْ – يَماماقْ *yamar – yamamaq*)[1]. III 122

يَنُودِي yanudï كاپلىدى، بىلىدى. اَرْ بِجاقْ يَنُودِي *ər piqək yanudï* — ئادەم پىچاق بىلىدى. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كاپلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بىلەپ ئىتتىتىلگەندىن كېيىن قولغا كاپلىسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَنُورْ – يَنُوماقْ *yanur - yanumaq*).

يَنِيدِي yənidi يەڭگىدى، تۇغدى. اُراغُتْ يَنِيدِي *uraqut yənidi* — خوتۇن يەڭگىدى (يَنِيرْ – يَنِيماكْ *yənir - yənimək*).

بۇ سۆز پەقەت خوتۇنلارنىڭ تۇغۇتىغىلا ئىشلىتىلىدۇ. ھايۋانلارغا نىسبەتەن، تۇغۇلغان نەرسىنىڭ ئېتى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭغا «لادِي *ladï // lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلسا، تۇغقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئىنەك تۇغسا «اِنِكاكْ بُزاغُولادِي *iŋək buzaquladï* — ئىنەك موزايلىدى» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «بُزاغُو *buzaqu*» سۆزىگە «لادِي *ladï // lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ تۇغقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل ياسالغان. قۇش بالىسىغا «بَلا *bala*» دېيىلىدۇ. «قۇش تۇغدى» دېمەكچى بولسا// يۇقىرىدىكى قائىدىگە مۇۋاپىق «قُشْ بَلالادِي *qux balaladï* — قۇش بالىلىدى» دېيىلىدۇ. پەقەت بايتال ئۇچۇن بۇنداق دېيىلمەيدۇ، چۇنكى بايتال بالىسىغا «قُلُنْ *qulun* — قۇلۇن» دېيىلىدۇ. بايتال تۇغسا، «قِسْرَقْ قُلْنادِي *qïsraq qulnadï* — بايتال قۇلۇنلىدى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە قائىدە بويىچە «قُلُنْلادِي *qulunladï*» دېيىلىشى كېرەك ئىدى، ئۇنداق دېيىلمىدى. چۇنكى، «ل – *l*» بىلەن «ن – *n*» تاۋۇشلىرى بىر ئورۇندىن چىقىدىغان بولغاچقا، ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ[2]. بۇنىڭ بىلەن سۆز يېنىكلەيدۇ. يەنە «اَرْسْلانْ اَنُوكْلادِي *arslan ənükladï* — ئارسلان ئاسلانلىدى» دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. III 123

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

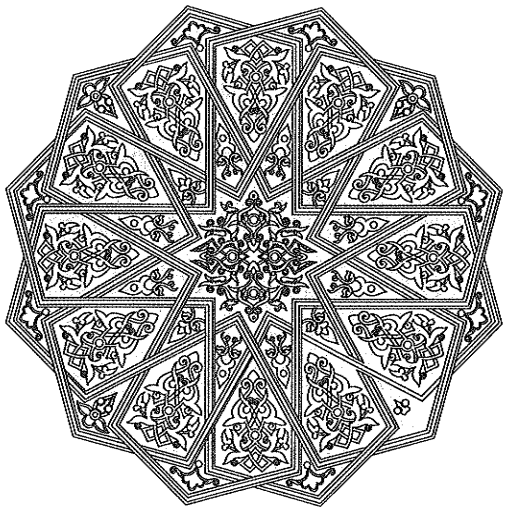
[2] بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. «قُلْنادِي *qulnadï*» سۆزى «*qulun*» سۆزىگە پېئىل ياسىغۇچى «*a*» قوشۇلغاندىن كېيىن، تۇپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «*u*» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «*qul(u)nadï > qulnadï*» بولغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن 925 - بەت 1 - ئابزاستىكى ھەربى ئىللەت بولمىغان ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن پېئىل ياساش قائىدىسىگە قارالىك.

«ئاراغۇتْ يَنيدى *uraoqut yənidi* — خوتۇن يەڭگىدى» سۆزىنىڭ ياسىلىشىغا ئىككى خىل قاراش مۇمكىن:

بىرىنچى، بۇ سۆز «يَنِكْ نانْكْ *yənig nəŋ* — يېڭىك نەرسە» سۆزىدىن ئېلىنغان. خوتۇن يۇكىنى قويۇش، يەنى تۇغۇش بىلەن يېڭىكلەيدۇ، شۇڭا «يَنيدى *yənidi* — يەڭگىدى» دېيىلىدۇ. «ن — *n*» ھەرپى//بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىنغان، ھالبۇكى قائىدە بويىچە زەممىلىك ئوقۇلسا بولاتتى. 124 III

ئىككىنچى، بۇ سۆز «يِنْ *yən*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «تەن» دېمەكتۇر. بۇ «خوتۇن ئۆزىدىن بىر تەن چىقاردى» دېگەنلىكتۇر.//بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ياخشى. 482

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// 125 III

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fə'ələldi شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَلْبِرَدِي yəlpirdi يەلپۈدى، ئەستى؛ ئىرغاڭلىدى. يِلْ يَلْبِرَدِي *yəl yəlpirdi* — سەلكىن يەلپۈدى، يەنى ئەستى. اَرْ يِلْبِرَدِي *ər yəlpirdi* — ئادەم (جىن تەگكەندەك) ئىرغاڭلىدى[1].

III 126 يِلْبِرَدِي[2] yəlpirdi نەملىدى. كَبَكْ يِلْبِرَدِي // *kəpək yəlpirdi* — كېپەك نەملەندى. يەرگە سۇس يامغۇر چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يَغْمُرْ يِلْبِرَدِي *yaqmur yəlpirdi* — يامغۇر يەرنى نەمدىدى (يِلْبِرارْ – يِلْبِرَماكْ *yəlpirər - yəlpirmək*).

يَبْتُرْدِي yapturdi ياپتۇردى، ئەتتۇردى. اُلْ اَنكَرْ قَبُغْ يَبْتُرْدِي *ol aŋar kapuq yapturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قوۋۇق ياپتۇردى. اُلْ اَنكَرْ تامْ يَبْتُرْدِي *ol aŋar tam yapturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تام ئەتتۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَتْماكْ يَبْتُرْدِي *ol aŋar ətmək yapturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا نان ياپتۇردى (يَبْتُرُرْ – يَبْتُرْماقْ *yapturur - yapurmak*).

يَتُّرْدِي yatturdi يايدۇردى؛ تارقاتقۇزدى. اُلْ اَنكَرْ تُشاكْ يَتُّرْدِي *ol aŋar təxək yatturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تۆشەك يايدۇردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېيىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَتُّرُرْ – يَتُّرْماقْ *yatturur - yatturmak*). سۆزنىڭ ئەسلى «يَذْتُرْدِي *yaztürdi*» بولۇپ، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن. مَنْ اَنكَرْ سُوسِنْ يَتُّرْدُمْ *mən aŋar süsin yatturdum* —// مەن ئۇنىڭغا قوشۇننى III 127 تارقاتقۇزدۇم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن ئىككى مىسالدا پېئىلنىڭ «ر – *r*» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، بۇ بابتىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ر – *r*» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، بۇ بابتىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ساكىنلىق قىلىپ ئالدۇق.

يُتُـــــرْدُمْ yotturdum سـۇرتكـۇزدۇم، ئـۆچـۈرگـۈزدۈم. مَـــــنْ اَنكَـــــرْ بتِـــــكْ يُتُـــــرْدُمْ *mən aŋar bitik yotturdum* —— مـەن ئـۇنـىڭغا خـەت ئـۆچـۈرگـۈزدۈم. سـۆزنـىڭ ئەسـلى «يُـــــذْتُرْدُمْ *yożturdum*» دۇر. هەرقانـداق بـــر نەرسـىنى ئـــزى يوقالغـۇدەك دەربجـــده سـۇرتۇپ ئـۆچـۈرگـۈزسەڭـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـــدۇ (يُتُـــــرُرْمَنْ - يُتُرْمـــــاقْ *yottururmən - yotturmaq*).

يِتُـــــرْدِى yittürdi يـىتـتـۈرگـــۈزدى، يوقاتتـــۈردى. اُلْ اَنكَـــــرْ يَرْمـــــاقِنْ يِتُـــــرْدِى *ol aŋar yarmaqïn yittürdi* —— ئـۇ ئـۇنـىڭغا يـارمـقـىنى (پـۇلـىنى) يوقاتتـۈردى. باشـقـىلاردـمـۇ شـۇنداق (يِتُـــرُرْ - يِتُرْمـــاكْ *yittürür - yittürmək*). بـــر نەرسـىنى يـىغـىشـتـۇرۇپ يـاكى بوغچـىغـا سـېلـىپ بـىراۋغـا ساقلاتسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـــدۇ. سۆزنـىڭ ئەسلى «يَذْتُرْدُمْ[1] *yiztürdüm*» بولۇپ، ئـىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَرْتُرْدِى yarturdï يـاردۇردى.//اُلْ اَنكا يِغاجْ يَرْتُرْدِى *ol aŋa yïoqaq yarturdï* —— ئـۇ ئـۇنـىڭغا 128 III
ياغاچ ياردۇردى. باشقـىلاردـمـۇ شـۇنداق (يَرْتُرُرْ - يَرْتُرْماقْ *yarturur - yarturmaq*).

يَرْتُرْدِى yirtürdi يـىـردۇردى. اُلْ اَنكَرْ بُتقْ يَرْتُرْدِى *ol aŋar putïk yirtürdi* —— ئـۇ ئـۇنـىڭغا
شاخ يـىـردۇردى (يَرْتُرُرْ - يَرْتُرْماكْ *yirtürür - yirtürmək*).// 483

يَزْتُرْدِى yazturdï يەشـتـۇردى. اُلْ اَنكَرْ تُكُـــونْ يَزْتُـــرْدِى *ol aŋar tügün yazturdï* —— ئـۇ ئـۇنـىڭغا تۇگـۇن يەشـتـۇردى .

يَزْتُـــــرْدِى yazturdï ئـازدۇردى، ئـېزىقتـۇردى، خاتالاشـتـۇردى. اُلْ اَنِ اُقْتـــــا يَزْتُـــــرْدِى *ol anï okta yazturdï* —— ئـۇ ئـۇنى ئـوق ئـېتـىشـتـا ئـازدۇردى. سـۆزده ئازدۇرۇلسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـــدۇ (يَزْتُرُرْ - يَزْتُرُماقْ *yazturur - yazturmaq*).

يُزْتُرْدِى yüztürdi ئـۇزدۇردى، سـويدۇردى. اُلْ اَنكَرْ قُويْ يُزْتُرْدِى *ol aŋar koy yüztürdi* ——
ئـۇ ئـۇنـىڭغا قوي تـېرىسـىنى سويدۇردى. باشقـىلاردـمـۇ شـۇنداق. اُلْ اَنِ سُقْدا يُزْتُـــرْدِى
ol anï suvda yüztürdi —— ئـۇ ئـۇنى سـۇدا// ئـۇزدۇردى (يُزْتُـــــرُرْ - يُزْتُرْمـــــاكْ 129 III
yüztürür - yüztürmək).

يَغْتُـــرْدِى yaqturdï ياغـدۇردى. تَنكْـــرِى يَغْمُـــرْ يَغْتُـــرْدِى *taŋri yaqmur yaqturdï* ——
تـەڭرى يامغـۇر ياغـدۇردى. باشـقا نەرسـىلەرنى ياغدۇرسـمـۇ شـۇنداق دېيـىلـــدۇ

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ كېيـىنكى پېئـىلـنـىڭ باش هەرپى فەتهـىلـىك كەلگەن بولسـمـۇ، بـىز ئـۇنى مۇشـۇ پېئـىلـنـىڭ ئەسـلـي شەكلى بولغـىنى ئۈچۈن كەسرىلـىك قـىلـىپ ئالدۇق.

(يَغْتُرُرْ – يَغْتُرْماقْ yaoqturur - yaoqturmaq).

يِغْتُرْدِي yïoqturdï يىغدۇردى، دۆۋىلەتتى، چەشلەتتى؛ توستى. اُلْ اَنكَرْ تَرِغْ يِغْتُرْدِي ol aŋar tarïoq yïoqturdï — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي دۆۋىلەتتى، يەنى چەشلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك ئادەم تاماقتىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن توختىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يِغْتُرُرْ – يِغْتُرْماقْ yïoqturur - yïoqturmaq).

يِغْتُرْدِي① yüvtürdï بەرگۈزدى، بەردۈردى. اُلْ قَداشِنكا نانكْ يِغْتُرْدِي ol qadaxïŋa nəŋ yüvtürdi — ئۇ يېقىنلىرىغا ۋە قېرىنداشلىرىغا مال بەرگۈزۈپ يېقىنچىلىق قىلدۇردى (يِغْتُرُرْ - يِغْتُرْماكْ yüvtürür - yüvtürmək). III 130

يُقْتُرْدِي yuvturdï يۇمىلاتقۇزدى، دۇگىلەتتۈردى. اُلْ تُبقْ يُقْتُرْدِي ol topïq yuvturdï — ئۇ توپنى يۇمىلاتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْتُرُرْ – يُقْتُرْماقْ yuvturur - yuvturmaq).

يَقْتُرْدِي yaqturdï ياقتۇردى؛ ئوت قويدۇردى. اُلْ باشْقا يَقغْ يَقْتُرْدِي ol baxqa yaqïoq yaqturdï — ئۇ جاراھەتكە مەلھەم ياقتۇردى. اُلْ اَنكْ اَقنكا اُوتْ يَقْتُرْدِي ol anïŋ əviŋə ot yaqturdï — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىگە ئوت قويدۇردى (يَقْتُرُرْ – يَقْتُرْماقْ yaqturur - yaqturmaq). كىشى بىر نەرسىگە تېگىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُقْتُرْدِي yuqturdï يۇقتۇردى. اُلْ اَنكْ تُونكا يِپارْ يُقْتُرْدِي ol anïŋ tonïŋa yïpar yuqturdï — ئۇ ئۇنىڭ تونىغا (كىيىمگە) ئىپار يۇقتۇردى (يُقْتُرُرْ – يُقْتُرْماقْ yuqturur - yuqturmaq).

يِقْتُرْدِي yïqturdï يىقتۇردى ~ يىقتىتۇردى. اُلْ اَنكْ اَقنْ يِقْتُرْدِي ol anïŋ əvin yïqturdï — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى يىقتىتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقْتُرُرْ – يِقْتُرْماقْ yïqturur - yïqturmaq). III 131

يِكْتُرْدِي yiktürdï: تارْ اَتُكْ اَذاقِغْ يِكْتُرْدِي tar ətük aʒaqïoq yiktürdi — تار ئۆتۈك ئاياغنى قىسىپ قويدى، يالاپ كەتتى (يِكْتُرُرْ – يِكْتُرْماكْ yiktürür - yiktürmək).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «يِغْتُرْدِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن «يُقْدِي yüvdi — ياردەم قىلدى» پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى دەپ ھېسابلاپ، «yüvtürdi» دەپ ئالدۇق.

يَلْتُرْدِي yalturdï يالىلداتتى. تُبِي اُوتُغْ يَلْتُــرْدِي *tüpi otuoq yalturdï* — شامال ئوتنى يالىلداتتى (يَلْتُرُرْ — يَلْتُرْماقْ *yalturur - yalturmaq*).

يُلْتُرْدِي yulturdï يۇلدۇردى: قۇتۇلدۇردى. اُلْ بُلُنُــغْ يُلْتُــرْدِي *ol bulunuq yulturdï* — ئۇ تۆلەم بەرمەپ تۇتقۇننى قۇتۇلدۇردى.// اُلْ تَقاغُونِ يُلْتُرْدِي *ol takaoqunï yulturdï* — 484
ئۇ توخۇنى يۇلدۇردى، يەنى توخۇنىڭ پەيلىرىنى يۇڭداتتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. يۇڭلۇق بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇڭىنى يۇلدۇرۇشقەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ قُلِنْ يُلْتُرْدِي *ol kulin yulturdï* — ئۇ قۇلنى تۆلەم بەرگۈزۈپ (قۇللۇقتىن) قۇتۇلدۇردى (يُلْتُرُرْ – يُلْتُرْماقْ *yulturur - yulturmaq*).

يُمْتُرْدِي yümtürdi يۇمدۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوزِنْ يُمْتُــرْدِي *ol anïŋ kөzin yümtürdi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىنى يۇمدۇردى (يُمْتُرُرْ – تُمْتُرْماكْ *yümtürür - yümtürmək*).// 132 III

يَبْجُرْدِي yapqurdï يېپىشتۇردى. اُلْ اُقّا يُكْ يَبْجُرْدِي *ol okka yük yapqurdï* — ئۇ ئوققا يەي يېپىشتۇردى. «ف - *v*» بىلەن «يَفْجُــرْدِي *yavqurdï*» دېيىلىدىغان شەكلەمۇ بار (يَبْجُرُرْ – يَبْجُرْماقْ *yapqurur - yapqurmaq*).

يُنْجِــرْدِي yunqïrdï يامانلاشتى، يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى. اَرْ ايشِــي يُنْجِــرْدِي *ər ixi yunqïrdï* — ئادەمنىڭ ئىشى يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى (يُنْجِــرارْ – يُنْجِرْماقْ *yunqïrar - yunqïrmaq*).

يَلْدِرْدِي[1] yəldirdi: يِلْ يَلْدِرْدِي *yəl yəldirdi* — شامال چىقتى (يَلْــدِرارْ – يَلْــدِرْماكْ *yəldirər - yəldirmək*).

يُمْدَرْدِي yumdardï يىغدى، توپلىدى. اُلْ كِشِي نِ يُمْــدَرْدِي *ol kixini yumdardï* — ئۇ كىشىلەرنى يىغدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يُمْــدَرُرْ – يُمْــدَرْماقْ *yumdarur - yumdarmaq*).// 133 III

يُنْدُرْدِي yandurdï ياندۇردى، قۇستى. اُلْ اَنِ اَقْكــا يُنْــدُرْدِي *ol anï əvgə yandurdï* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە ياندۇردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. اَرْ يُنْدُرْدِي *ər yandurdï* — ئادەم

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىدا بىرىنچى «ى – يا» ھەرپى ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىنىڭ فەتھەلىكلا كەلگىنىگە ئاساسەن، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

یاندۇردى، يەنى قۇستى. بۇ سۆز «يُنْدِي yundi » دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. قورقۇتۇش ئۇچۇنمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُنْدُرُرْ- يُنْدُرْماقْ yandurur – yandurmakْ)[1].

يِنْدُرْدِي yindürdi ئاختۇرتتى ~ ئاختۇرغۇزدى. اَنِكْ اَقِنْ يِنْدُرْدِي anïŋ əvin yindürdi — ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى، يەنى ئۇ يوقاتقان نەرسىسىنى گۇمان قىلىپ، ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى (يِنْدُرُرْ – يِنْدُرْماكْ yindürür - yindürmək)./// III 134

يَبْشُرْدِي yapxurdï يېپىشتۇردى. اُوقّا يِلِمْ يَبْشُرْدِي okka yəlim yapxurdï — ئۇ ئوققا يېپلىم (بىلەن پەي) يېپىشتۇردى[2]. بۇ سۆزنىڭ «ج – q» بىلەن ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار (يَبْشُرُرْ – يَبْشُرْماقْ yapxurur - yapxurmak). شۇنىڭغا ئوخشاش بۇ خۇسۇسىيەت ئەرەبچىدىمۇ بار، «بَهْرامْ چُوبِينْ» سۆزى ئەرەبچىلەشتۇرۇلۇپ «شُوبِينْ» دېيىلگىنىدەك.

يَتْغُرْدِي yatoqurdï ياتقۇزدى. اُلْ اَنِ يَتْغُرْدِي ol anï yatoqurdï — ئۇ ئۇنى ياتقۇزدى، ئۇخلاتتى (يَتْغُرُرْ – يَتْغُرْماقْ yatoqurur - yatoqurmak).

يَلْقَرْدِي yalvardï يالۋاردى ~ يالۋۇردى. اُلْ مَنكا يَلْقَرْدِي ol maŋa yalvardï — ئۇ ماڭا يالۋۇردى ۋە مۇراد - مەقسىتىنى ھاسىل قىلىشنى تىلدى (يَلْقَرُرْ – يَلْقَرْماقْ yalvarur - yalvarmak).

يَلْقِرْدِي yəlvirdi يەلپۇندى، لەپىلدىدى. تُلْقِرْ يَلْقِرْدِي tülvir yəlvirdi — كېلىنىڭ كۆڭۈگىسى (چىملىدىقى)//لەپىلدىدى (يَلْقِرارْ – يَلْقِرْماكْ[3] yəlvirər - yəlvirmək). III 135

---

[1] يازما نۇسخىنىڭ بۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «يُنْدِي yundi » شەكلىمۇ بار، دەپ كۆرسەتكىنىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى «يَنْغْ» شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە بىرىنچى ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ، «yandurdi, yandurur, yandurmak» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ مىسالدىكى «اُوقا»نىڭ ئەرەبچىسى يوق. بىز ئەسلىي تېكىست بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «يَلْقِرْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن ئۇستىگە «ك – k» ھەرپىنى قوشۇپ، «يَلْقِرْ ماكْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. بۇ سۆز «يَلْ yəl»دىن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇنىڭ مەستىرىنى «ك – k» بىلەن «yəlvirmək» دەپ ئالدۇق.

يِلْمِرْدِي yilmirdi ئىلىغىلى تۇردى، ئىلاي دېدى. سُوقْ يِلْمِـرْدِي *suv yilmirdi* — سۇ ئىللاي (ئىسسايي) دەپ قالدى (يِلْمِرارْ – يِلْمِرْماكْ *yilmirər - yilmirmək*)[1].

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈرى

485

يَيْتُرْدِي yayturdi چايقاتتى. اُلْ تُونِنْ سُـقْدا يَيْتُـرْدِي *ol tonïn suvda yayturdi* — ئۇ تونىنى سۇدا چايقاتتى. ھەرقانداق نەرسە سۇدا چايقىتىلسا، مىدىرلىتىلسا شۇنداق//دېيىلىدۇ (يَيْتُرُرْ – يَيْتُرْماقْ *yayturur - yayturmaq*).

136 III

يَلْبِشْدِي yəlpixdi يەلپۇشتى، قورۇشتى. اُلْ اَنكَرْ سِنكاكْ يَلْبِشْدِي *ol aŋar siŋək yəlpixdi* — ئۇ ئۇنىڭغا چۈن قورۇشۇپ بەردى. يەلپۇشۇپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَلْبِشُرْ – يَلْبِشْماكْ *yəlpixür - yəlpixmək*).

يَلْبِشْدِي yəlpixdi نەملەشتى. كَباكْ يَلْبِشْـدِي *kəpək yəlpixdi* — كېپەك نەملەشتى، نەملىكتىن بىر - بىرىگە چاپلاشتى (يَلْبِشُـورْ – يِلْبِشْـماكْ *yəlpixür - yəlpixmək*).

يِرْتِشْدِي yïrtïxdi يىرتىشتى. اُلْ اَنكَـرْ بُـوزْ يِرْتِشْـدِي *ol aŋar bөz yïrtïxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا بۆز يىرتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرْتِشُـورْ – يِرْتِشْـماقْ *yïrtïxur – yïrtïxmaq*).

يُرْتُشْدِي yortuxdi يورتۇشتى. اُلْ مَنكْ بِـلا يُرْتُشْـدِي *ol mənin bilə yortuxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات يورتۇشتى (يُرْتُشُورْ – يُرْتُشُماقْ *yortuxur - yortuxmaq*).

يَبْرُشْـدِي yapruxdi يوپۇرۇشتى، تۇزلەشتى. اُلْ اَنكَـرْ يِـيرْ يَبْرُشْـدِي *ol aŋar yər yapruxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا يەر// يوپۇرۇشۇپ (تۇزلىشىپ) بەردى (يَبْرُشُورْ – يَبْرُشْماقْ *yapruxur - yapruxmaq*).

137 III

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئۇنىڭ باشقا دەرىجىلىرى ۋە ئۇنىڭغا سۆز ياساش ئۈچۈن قوشۇلغان قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن قۇرۇلغىنىدىن قارىغاندا «ق – *ķ*» بىلەن كېلىشى لازىم ئىدى. بىز بۇ يەردە يازما نۇسخىدىكى شەكلى بويىچە «ك – *k*» بىلەن ئالدۇق.

يَتْرُشْدِي yətrüxdi يەتكۈزۈشتى. ئُالارْ اِكّي بِيرْ بِيرْكا اَتْ يَتْرُشْدِي *olar ikki bir birgə at yətrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە ئات يەتكۈزۈشۈپ بەردى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَتْرُشُورْ – يَتْرُشْماكْ *yətrüxür - yətrüxmək*).

يَشْرُشْدِي yaxruxdï يوشۇرۇشتى. ئُالارْ سُوزُكْ يَشْرُشْدِي *olar sөzüg yaxruxdï* — ئۇلار سۆزنى يوشۇرۇشتى، يەنى ئۇلار بىرلىكتە سۆز يوشۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَشْرُشُورْ – يَشْرُشْماقْ *yaxruxur - yaxruxmak*).

يُغْرُشْدِي yuoqruxdï يۇغۇرۇشتى، شىلىملاشتى. ئُلْ اَنكَارْ اُونْ يُغْرُشْدِي *ol aŋar un yuoqruxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۇن (خېمىر) يۇغۇرۇشۇپ بەردى. سُذُقْ اَغِزْدا يُغْرُشْدِي *sużuk aoqïzda yuoqruxdï* – تۇكۇرۈك (شۆلگەي) ئېغىزدا شىلىملاشتى (يُغْرُشُورْ – يُغْرُشْماقْ *yuoqruxur- yuoqruxmak*).

III 138 يُكْرُشْدِي yügrüxdi يۈگۈرۈشتى. اُغْلانْ يُكْرُشْدِي *ooqlan // yügrüxdi* — بالىلار يۈگۈرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُكْرُشُور – يُكْرُشْماقْ *yügrüxür - yügrüxmək*[1]).

يَمْرَشْدِي yamraxdï قوشۇلدى، ئارىلاشتى. قُوزِي يَمْرَشْدِي *kożi yamraxdï* — قوزا (ساغلىقلارغا) قوشۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُجْنكارْ تَكا سَشْلْدِي *koqŋar təkə səxildi* [قوچقار، تېكە ئايرىلدى،

III 139 سَغْلِقْ سُرُكْ قُشُلْدِي *saqlïk sürük koxuldï* ساغلىق پادىسى توپلاندى،//

سُوتْلرْ قَمُغْ يُشُلْدِي *sütlər kamuq yuxuldï* سۈتلەر ھەممىسى ئاقتى،

اُغْلَقْ قُزِي يَمْرَشُورْ *ooqlak kozï yamraxur* ئوغلاق، قوزىلار قوشۇلدى.]

486 ياز تەسۋىرلىنىپ، شۇنداق دېيىلىدۇ: ياز كەلگەچكە قوچقار، تېكىلەر ساغلىق ۋە ئۆچكىلەردىن ئايرىلدى،//ساغلىق پادىلىرى سېغىشقا توپلاندى، يېلىنلىرىدىن كۆپلەپ سۈت ئاقتى، قوزىلار ئانىلىرىغا قوشۇلدى، قايتا سېغىلمىدى.

---

[1] بۇ يېئىلىنىڭ مەسىتىرى يازما نۇسخىدا «يُكْرُشْماقْ» شەكلىدە كەلگەن. سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك - g» كەلگەنلىكتىن، ئۇنىڭ مەستىرىمۇ «ك - k» بىلەن كېلىشى لازىم ئىدى. بىز تىرانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

يَمْرُشْـــدِي yəmrüxdi يەمرىشتى، قومۇرۇشتى. اُلْ اَنكَـــرْ يِغـــاجْ يَمْرُشْـــدِي *ol aŋar yïoqaq yəmrüxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا دەرەخ قومۇرۇشۇپ بەردى (يَمْرُشُـــورْ - يَمْرُشْماكْ *yəmrüxür - yəmrüxmək*).

يَتْغَشْدِي yatoqaxdï يېتىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا يَتْغَشْدِي *ol anïŋ birlə yatoqaxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە يېتىشتى (يَتْغَشُورْ - يَتْغَشْماقْ *yatoqaxur - yatoqaxmaq*).

يَلْغَشْدِي yaloqaxdï يالاشتى. اُلارْ بالْ يَلْغَشْدِي *olar bal yaloqaxdï* — ئۇلار بال يالاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغَشُورْ - يَلْغَشْماقْ *yaloqaxur - yaloqaxmaq*).

يُلْقَشْدِي yulqaxdï شىلىندى. يُلْقَشْـــدِي نانـــكْ *yulqaxdï nəŋ* — نەرسە شىلىندى (يُلْقَشُورْ - يُلْقَشْماقْ *yulqaxur - yulqaxmaq*). // 140 III

يُلْقُشْـــــدِي yulquxdï يۇلۇشتى. اُلارْ بـــــيرْ اَكِنْدِيـــــدِنْ نانـــــكْ يُلْقُشْـــــدِي *olar bir əkindidin nəŋ yulquxdï* — ئۇلار بىر - بىردىن نەرسە (پايدا) يۇلۇشتى (يُلْقُشُورْ - يُلْقُشْماقْ *yulquxur - yulquxmaq*).

يُرْكَشْدِي yərgəxdi يۆگەشتى، چىرماشتى. يِغاجْقا يِبْ يُرْكَشْدِي *yïoqaqqa yïp yərgəxdi* — دەرەخكە ئارغامچا يۆگەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە چىرماشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَشُـــورْ - يُرْكَشْـــماكْ *yərgəxür - yəgrəxmək*).

يِلَشْدِي yïplaxdï يىپلاشتى. اُراغُتْ لارْ يُوزِنْ يِلَشْدِي *uraoqutlar yüzin yïplaxdï* — خوتۇنلار بىر- بىرىنىڭ يۈزىنى يىپلاشتى، بىر - بىرىنىڭ يۈزىگە يىپ سالدى (يِلَشُورْ - يِلَشْماقْ *yïplaxur - yïplaxmaq*).

يِذْلَشْدِي yïźlaxdï يىدلاشتى ~ ھىدلاشتى، پۇراشتى. يِلْقِي يِذْلَشْدِي *yïlqï yïźlaxdï* — ھايۋانلار ھىدلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِذْلَشُـــــورْ - يِذْلَشْـــــماقْ *yïźlaxur - yïźlaxmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي سُوزْلَشُو يِلْقِي// يِذْلَشُو *kixi səzlaxü yïlqï yïźlaxu* 141 III

كىشى سۆزلىشىپ، ھايۋان ھىدلىشىپ.

كىشىلەر ئۆزئارا سۆزلىشىپ بىر - بىرىنى چۈشەنگىنىدەك، ھايۋانلارمۇ بىر - بىرىنى ھىدلىشىپ چۈشىنىشىدۇ.

يَذْلِشْدِي yażlïxdï يېيىلىشتى. سُو يَذْلِشْدِي *sü yażlïxdï* — قوشۇن يېيىلىشتى، يەنى تەرەپ- تەرەپكە تارقىلىپ كېتىشتى. سۆيۈق سىياھ ناچار قەغەزگە يېيىلىپ كەتكىنىدەك، ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىدە يېيىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَذْلِشُورْ - يَذْلِشْماقْ *yażlïxur - yażlïxmak*).

يُذْلُشْدِي yożluxdï ئۆچۈپ كېتىشتى. بِتِكْ لارْ يُذْلُشْدِي *bitiklər yożluxdï* — كىتابتىكى خەتلەر ئۆچۈپ كېتىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُذْلُشُورْ - يُذْلُشْماقْ *yożluxur - yożluxmak*).

يَزْلِشْدِي yazlïxdï يېشىلىشتى. تُكُونْ لارْ يَزْلِشْدِي *tügünlər yazlïxdï* — تۈگۈنلەر يېشىلىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزْلِشُورْ - يَزْلِشْماق *yazlïxur - yazlïxmak*).

يِغْلِشْدِي yïqlïxdï يىغىلىشتى. سُو قَمُغْ يِغْلِشْدِي *sü ķamuoq yïqlïxdï* — پۈتۈن قوشۇن يىغىلىشتى (يِغْلِشُورْ // - يِغْلِشْماقْ *yïqlïxur - yïqlïxmak*). III 142

يُفْلُشْدِي yuvluxdï يۇمىلاشتى. قُرُمْلارْ قَمُغْ يُفْلُشْدِي *ķorumlar ķamuoq yuvluxdï* — بارلىق قورام تاشلار يۇمىلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُفْلُشُورْ - يُفْلُشْماقْ *yuvluxur - yuvluxmak*). // 487

يَمْلَشْدِي yamlaxdï يالىلاشتى ~ يامداشتى، سۈپۈرۈشتى. اُلْ اَنكَرْ اَفْ يَمْلَشْدِي *ol aŋar əv yamlaxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆي سۈپۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمْلَشُورْ - يَمْلَشْماقْ *yamlaxur - yamlaxmak*).

يُمْلُشْدِي yumluxdï يۇمۇلۇشتى. كُوزْلارْ يُمْلُشْدِي *køzlər yumluxdï* — كۆزلەر يۇمۇلۇشتى (يُمْلُشُورْ - يُمْلُشْماقْ *yumluxur - yumluxmak*)[1]. // III 143

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى (يازما نۇسخا 472 - بەت)، مەجبۇرىي دەرىجىسى (يازما نۇسخا 485 - بەت)، سۈپەتداش شەكلى (يازما نۇسخا 468 - بەت) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بېرىلگەن. ئۆزلۈك دەرىجە مەستىرى (يازما نۇسخا 480 - بەت) ئاۋۇال«ق - ķ» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - k»گە ئۆزگەرتىلگەن. شۇڭا، بىز بۇ يەردىكى ئۆملۈك دەرىجىسىنى «*yümlüxdi , yümlüxür, yümlüxmak*» بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىساقمۇ، شۇ دەۋردىلا بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا كېرەك، دەپ ئەسلىنى ئۆزگەرتمەي، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

يَرْسِقْدِي yarsïkdï ئايرىلىپ قالدى. اَرْ اُغْلُنْدِنْ يَرْسِقْدِي *ər ooqlundïn yarsïkdï* —— ئادەم ئوغلىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئوغلى بىلەن دادىسى چۆلدە يولدىن ئېزىپ، بىرى بىر تەرەپكە، يەنە بىرى باشقا بىر تەرەپكە كەتكىنىگە ياكى دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغىنىغا ئوخشاش (يَرْسِقَارْ – يَرْسِقْمَاقْ *yarsïkar - yarsïkmak*).

يَتْسِكْتِي yətsikti ياشاندى؛ يېتىشۇبلىندى. اَرْ يَتْسِكْتِي *ər yətsikti* —— ئادەم ياشاندى. قَجْغِنْ اَرْ يَتْسِكْتِي *kaqoqïn ər yətsikti* —— قاچقۇن ئادەمگە يېتىشۇبلىندى (يَتْسِكَارْ – يَتْسِكْمَاكْ *yətsikar - yətsikmək*).

يِرْتِلْدِي yïrtïldï يىرتىلدى، يىرتىلىپ كەتتى. تُونْ يِرْتِلْدِي *ton yïrtïldï* —— تون يىرتىلىپ كەتتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْسا اُقِنْ كَزْكَرِبْ كِمْ تُرانِي يِغْدَجِي *atsa okïn kəzgərip kim turanï yïoqdaqï*
تاغِغْ اَتِبْ اُغْرَسا اُوزِي قُيِي يِرْتِلُورْ // *taoqïoq atïp ooqrasa özi koyï yïrtïlur* 144 III

[ئوقنى گەز چىقىرىپ ئاتسا كىم تۇرانى قوغداپ قالالمىسۇن،
تاغقا قارىتىپ ئوق ئېتىلسا، (تاغنىڭ) ئۆزى ۋە ۋادىلىرى يىرتىلىدۇ
(پارە - پارە بولىدۇ).]

زامانىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: زامان ئوقنى گەزلەپ ئاتسا، كىم قورغانىنى قوغداپ قالالمىسۇن، ئەگەر ئۇ تاغنى نىشانلاپ ئاتسا، تاغنىڭ ئۆزىمۇ، ۋادىلىرىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

يَسْتَلْدِي yastaldï ياستۇق قويۇلدى؛ تەگدى، چۈشتى. يَسْتُقْ يَسْتَلْدِي *yastuk yastaldï* —— ياستۇق قويۇلدى. اُقْ اَمَجْقا يَسْتَلْدِي *ok amaqka yastaldï* —— ئوق نىشانغا تەگدى، چۈشتى (يَسْتَلُورْ – يَسْتَلْمَاقْ *yastalur - yastalmak*).

يَنْجِلْدِي yanqïldï يانچىلدى ~ يانجىلدى، يانجىلىپ كەتتى، مىجىلىپ كەتتى. قَاغُونْ يَنْجِلْدِي *kaoqun yanqïldï* —— قوغۇن مىجىلىپ كەتتى. قوغۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ مىجىلىپ ـ يانجىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَنْجِلُورْ – يَنْجِلْمَاقْ *yanqïlur - yanqïlmak*). // 145 III

يَبْرُلْدِي yapruldï يېپىشتى، چاپلاشتى، كىگىزلەشتى، ئۇپرىدى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا يَبْرُلْدِي *bir nəŋ birgə yapruldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېپىشىپ كەتتى. تُونْ يَبْرُلْدِي *ton yapruldï* — تون ئۇپراپ، تارىلىپ كەتتى (يَبْرُلُورْ - يَبْرُلْماقْ *yaprulur - yaprulmak*).

يَتْرُلْدِي yətrüldi يەتكۈزۈلدى. سُنكُقْ بُرُنْقا يَتْرُلْدِي *soŋuk burunka yətrüldi* — بىر نەرسىنىڭ ئاخىرى ئالدىغا يەتكۈزۈلدى (يَتْرُلُورْ — يَتْرُلْماكْ *yətrülür - yətrülmək*).

يُغْرُلْدِي yuoqruldï يۇغۇرۇلدى. اُنْ يُغْرُلْدِي *un yuoqruldï* — ئۇن (خېمىر) يۇغۇرۇلدى (يُغْرُلُورْ - يُغْرُلْماقْ *yuoqrulur - yuoqrulmak*).

يِغْرِلْدِي yïoqrïldï دۇگدەيدى، كىرىشتى. اَرْ تُمْلُغْقا يِغْرِلْدِي *ər tumluoqka yïoqrïldï* — ئادەم سوغۇقتىن دۇگدەيدى. تُونْ// يِغْرِلْدِي *ton yïoqrïldï* — كىيىم يۇغانلىقتىن كىرىشتى (يِغْرِلُورْ - يِغْرِلْماقْ *yïoqrïlur - yïoqrïlmak*).// 488 III 146

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يَيْقَلْدِي yayqaldi چايقالدى، داۋالغۇدى. سُوقْ يَيْقَلْدِي *suv yayqaldï* — سۇ چايقالدى. ھەرقانداق بىر سۇيۇق نەرسىنىڭ چايقىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىگە مايىل بولۇپبرىدىغان ئادەممۇ بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَرْ كُنْكْلِي يِيلْدِي يَيْقَلْدِي *ər kөŋli yayïldï yayqaldï*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ (يَيْقَلُورْ - يَيْقَلْماقْ *yayqalur - yayqalmak*).

يَلْبِنْدِي yəlpindi يەلپۇندى، شامال ئاردى. اُغْلانْ يَلْبِنْدِي *oqlan yəlpindi* — بالىغا شامال ئاردى. اُلْ اُوزِنكا يِيلْ يَلْبِنْدِي *ol өziŋə yəl yəlpindi* — ئۇ ئۆزىگە شامال يەلپۇندى، يەنى ئۆزىنى يەلپۇدى (يَلْبِنُورْ - يَلْبِنْماكْ *yəlpinür - yəlpinmək*).

يِرْتِنْدِي yïrtïndï يىرتىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تُونِنْ يِرْتِنْدِي *ol tonïn yïrtïndï* — ئۇ تونىنى يىرتىدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرْتِنُورْ — يِرْتِنْماقْ// *yïrtïnur - yïrtïnmak*). III 147

يَبْجُنْدِي yapqundï يېپىشتى، يېپىشىپ قالدى. اُقّا يِلمْ يَبْجُنْـدِي *okka yalim yapqundï* —— ئوققا يىلىم (بىلەن پەي) يېپىشتى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە يېپىشسىمۇ، چاپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَبْجِنُورْ - يَبْجِنْماقْ *yapqïnur - yapqïnmak*). بۇ سۆز «ش - *x*» بىلەن «يَبْشُـنْدِي *yapxundï*»، «ف - *v*» بىلەن «يَفْجُنْـدِي *yavqundï*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تُكْرَنْـدِي[1] yigrəndi يىرگەندى، سەسكەندى، تىكەنلەشتى. اَنِـكْ يِـينِ تُكْرَنْـدِي *anïŋ yəni yigrəndi* —— ئۇنىڭ تېنى سەسكەندى، تىكەنلەشتى. اَرْ اَتْنِ يِكْرَنْدِي // 148 III *ər ətni yigrəndi* —— ئادەم ئەتتىن يىرگەندى، يەنى گۆشنى خام دەپ سەسكىنىپ يېمىدى (يِكْرَنُورْ - يِكْرَنْماكْ *yigrənür - yigrənmək*).

يَخْسِـنْدِي yahsïndï: اَرْ قَفْتـانْ يَخْسِـنْدِي *ər kavtan yahsïndï* —— ئادەم تون يېپىنچاقلىدى، يەنى تونىنى يېڭىنى ساپماي، ئىزمىسىنى ئەتمەي ئۇچىسىغا ئارتىۋالدى. كېپىنەك تون ۆە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يېپىنچاقلىنىشىغمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَخْسِـنُورْ - يَخْسِـنْماقْ *yahsïnur - yahsïnmak*).

يَرْسِنْدِي yərsindï يەرلەشتى. ئولتۇراقلاشتى. اَرْ يِـيرِكْ يَرْسِـنْدِي *ər yərig yərsindï* —— ئادەم بىر يەرنى يۇرت قىلىۋالدى، يەنى شۇ يەرگە يەرلىشىپ قالدى (يَرْسِـنُورْ - يَرْسِنْماكْ *yərsinür - yərsinmək*).

يَمْسِنْدِي yəmsindï يەۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ اَشْ يَمْسِنْدِي *ər ax yəmsindï* —— ئادەم ئاش يېمىگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى ئاش يەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (يَمْسِـنُورْ - يَمْسِنْماكْ *yəmsinür - yəmsinmək*).'

يَلْغَنْدِي yaloqandï يالىۋالدى. اَرْ جَنـاقْ يَلْغَنْدِي // *ər qanak yaloqandï* —— ئادەم چاناق 149 III (ياغاچ ئاياق)نى يالىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغَنُـورْ - يَلْغَنْمـاقْ *yaloqanur - yaloqanmak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئۇچۇن بىرىلگەن مىسالنىڭ ئالدىنقىسى ئۆتكەن زامان شەكلىدە «تُكْـرَنْدِي»، كېيىنكىسى «يِكْرَنْدِي» دەپ، كەلگۈسى زامان ۆە مەستەر شەكلى «يِكْـرَنور، يِكْرَنْمـاك» دەپ ئېلىنغان. شۇڭا، بىز مىسالنىڭ ئالدىنقىسىنمۇ «يِكْرَنْدِي *yigrəndi*» دەپ ئالدۇق.

يَلْقَنْـــدِي yalvandï يالـۋالـدى، يالـدى. اَرْ اَغْـــزِنْ يَلْقَنْـــدِي *ər aoqzïn yalvandï* — ئـادەم تىلىنـى چىقىرىپ ئـاغزىنى يالـۋالـدى (يَلْقَنُـــورْ - يَلْقَنْمـــاقْ *yalvanur - yalvanmak*).

يُلْقُنْدِي yulqundï يۇلقۇندى، سويۇلۇپ كەتتى. يُلْقُنْدِي نانـــكْ *yulqundï nəŋ* — نەرسە سويۇلۇپ كەتتى (يُلْقُنُورْ - يُلْقُنْماقْ *yulqunur - yulqunmak*).

489 يُرْكَنْدِي yərgəndi يۆگەندى ~ يۆگەلدى. اُرُقْ يغاجْقا يُرْكَنْدِي *uruq yïoqaqqa yərgəndi* //— ئارغامچا دەرەخكە يۆگەلدى. باشقىلاردەكە شۇنداق. اَرْ يُغُرْقانْقـــا يُرْكَنْـــدِي *ər yoqurqanqa yərgəndi* — ئادەم يوتقانغا يۆگەندى. باشقىلاردەكە شۇنداق (يُرْكَنُورْ — يُرْكَنْماكْ *yərgənür - yərgənmək*).

يِذْلَنْـــدِي yïzlandï يىدلاندى ~ ھىدلاندى. اَتْ يِذْلَنْـــدِي *at yïzlandï* — ئەت (گۆش) ھىدلاندى، پۇراپ قالدى. باشقىلاردەكە شۇنداق (يِـــذْلَنُورْ - يِـــذْلَنْماقْ *yïzlanur - yïzlanmak*). // III 150

يَزْلِنْدِي yazlïndï يېشىلىپ كەتتى. تُكُونْ يَزْلِنْدِي *tügün yazlïndï* — تۇگۈن يېشىلىپ كەتتى. باشقىلاردەكە شۇنداق (يَزْلِنُورْ - يَزْلِنْماقْ *yazlïnur - yazlïnmak*).

يَزْلَنْـــدِي[1] yüzləndi يۈزلەندى، يۈز تاپتى. اُلْ مَنكـــا يَزْلَنْـــدِي *ol maŋa yüzləndi* — ئۇ ماڭا يۈزلەندى. اَرْ يُزْلَنْـــدِي *ər yüzləndi* — ئادەم خەلق ئىچىدە يۈز تاپتى. خەلقتىن ئابرۇي تەمە قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُزْلَنُورْ - يُزْلَنْمـــاكْ *yüzlənür - yüzlənmək*).

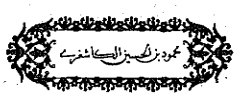
يَغْلَنْدِي yaoqlandï ياغلاندى، ياغلاشتى. يَغْلَنْدِي نانكْ *yaoqlandï nəŋ* — نەرسە ياغلاشتى (يَغْلَنُورْ - يَغْلَنْماقْ *yaoqlanur - yaoqlanmak*).

يُقْلُنْدِي yuvlundï يۇمىلاندى، يۇمىلاپ كەتتى. يُقْلُنْـــدِي نانـــكْ *yuvlundï nəŋ* — نەرسە يۇمىلاندى، يۇمىلاپ كەتتى (يُقْلُنُورْ - يُقْلُنْماقْ *yuvlunur - yuvlunmak*). // III 151

يَرْمَنْدِي yarmandï يارماشتى ~ ياماشتى. اَرْ تامْقـــا يَرْمَنْـــدِي *ər tamqa yarmandï* — ئادەم تامغا ياماشتى. باشقىلاردەكە شۇنداق (يَرْمَنُـــورْ - يَرْمَنْمـــاقْ *yarmanur - yarmanmak*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَزْلَنْدى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ يېئىلىنىڭ مەنىسى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى مىسالدا ھەم كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكلىدىكى يېزىلىشىغا ئاساسەن «*yüzləndi*» دەپ ئالدۇق.

قائىدە

ھەرقانداق ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈملۈك پېئىلغا «ل – *l*» ھەرپى قوشۇلسا، ئۆتۈمسىز پېئىل ياكى مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتتىپ ئۆتكەنىدىم. ئۆتۈملۈك پېئىلغا «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلسا، ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، «ئىشىكنى ئاچتى» دېگەن سۆز ئەرەبچىدە «فَتَحَ الْبابَ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىكى «فَتَحَ» سۆزى ئۆتۈملۈك پېئىل، ئۇنىڭغا «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ «اِنْفَتَحَ الْبابُ — ئىشىك ئېچىلىپ كەتتى» دېيىلگەندە، مەزكۇر پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانغان. دېمەك، «ن – *n*» قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىشى بىر نەرسىنى سۇندۇرسا «كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ» دېيىلىدۇ. ئۆزى سۇنۇپ كەتسە، «اِنْكَسَرَ» دېيىلىدۇ. كېيىنكى پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. بۇ تىل (تۈركىي تىل)دا «ئادەم تۇغۇننى يەشتى» دېگەن سۆز «اَرْ تُكُونْ يَزْدِي *ər tügün yazdï*» دېيىلىدۇ. «تۇغۇن يېشىلىپ كەتتى» دېمەكچى بولسا، پېئىلغا// 152 III
«ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ «تُكُونْ يَزْلِنْدِي[1] *tügün yazlïndï*» دېيىلىدۇ. دېمەك، ئۆتۈملۈك پېئىل «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇشى بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندى، يەنى «تۇغۇن يېشىلدى» دېمەكچى بولۇنسا، پېئىلغا «ل – *l*» ھەرپى قوشۇلۇپ، «تُكُونْ يَزِلْدِي *tügün yazïldï*» دېيىلىدۇ. «ئۆزلۈكىدىن يېشىلىپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «ل – *l*، ن – *n*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ «يَزْلِنْدِي *yazlïndï*» دېيىلىدۇ. يەنە شۇنداق،//«ئادەم توپ يۇمىلاتتى» دېمەكچى بولۇنسا، «اَرْ تُبِقْ يُقْدِي *ər topïk yuvdï*» 490
دېيىلىدۇ. ئاندىن «تُبِقْ يُقْلْدِي *topïk yuvuldï*» دېيىلسە، «توپ يۇمىلىتىلدى» دېگەن بولىدۇ، توپنىڭ كىمدۇر بىرى تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «توپ يۇمىلاپ كەتتى» دېيىش ئۈچۈن پېئىلغا يەنە بىر «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ «يُقْلُنْدِي *yuvlundï*»

---

[1] بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. «يَزْدِي *yazdï* — يەشتى» پېئىلىنى ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بىر «ن – *n*» قوشۇلسا، «يَزِنْدِي *yazïndï*» بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، مىسال «يَزْلِنْدِي *yazlïndï*» بولۇپ قالغان. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

III 153 دېيىلىدۇ.// «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىگە قوشۇلۇشتىن بۇرۇن بۇ پېئىل ئىككى جەھەتتىن ئۆتۈمسىز ئىدى:

بىرىنچىدىن، ئىش - ھەرىكەت نامەلۇم بىر ئادەم تەرىپىدىن ئىشلەنگەنلىكى، (ئىككىنچىدىن، ئۆزلۈكىدىن سادىر بولغانلىقى) ئۈچۈن بۇ پېئىل ئۆتۈمسىز ئىدى[1]. «ل – *l*» ھەرپىنىڭ يېنىغا «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن ئىش باشقىلارنىڭ تەسىرىسىز ئۆزلۈكىدىن بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا «يُقْدِ *yuvdi* — يۇمىلاتتى» پېئىلىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتتۇم. بۇ پېئىل ئىككى ھەرپلىك ۋە ئۆتۈملۈكتۇر. بۇنىڭغا «ل – *l*» ھەرپى قوشۇلۇپ «يُقُلْدِ *yuvuldi*» بولغاندا، نامەلۇم ئادەم تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىق ياكى ئۆزلۈكىدىن يۇمىلىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى جەھەتتىن ئۆتۈمسىزدۇر. ئاندىن يەنە، «ل – *l*» ھەرپىگە «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ، III 154 «يُقْلُنْدِ *yuvlundi*»// بولسا، «يۇمىلاپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى ھەرپلىكتىن ئۈچ ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە ئايلانغان ئۆتۈمسىز پېئىل بولىدۇ.

قائىدىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سالىم سۆزلەر بۆلۈمىدە بايان قىلىنىدى. بۇ پېئىللاردىكى بۇيرۇق، بولۇشسىزلىق ۋە باشقا قائىدىلەر يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەرگە ئوخشايدۇ.

III 155 تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

---

[1] بۇ يەردە پېئىلنىڭ ئۆتۈمسىز بولۇشىدىكى بىرىنچى سەۋەب كۆرسىتىلگەن، ئىككىنچى سەۋەب كۆرسىتىلمىگەن. بىز ئاپتورنىڭ تۆۋەندە «يُقْلُدِ» پېئىلىنىڭ «نامەلۇم ئادەم تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىق ياكى ئۆزلۈكىدىن يۇمىلىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ» دېگىنىگە ئاساسەن، ئىككىنچى سەۋەب قىلىپ «ئۆزلۈكىدىن سادىر بولغانلىق»نى كىرگۈزۈپ قويدۇق.

بەش هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يِغَجْلَنْـــدِي yïoqaqlandï دەرەخزارلاشتى، دەرەخزارلىققا ئايلاندى. يِـــيْر يِغَجْلَنْـــدِي *yər yïoqaqlandï* —— يەر دەرەخزارلاشتى، يەنى دەرەخزارلىققا ئايلاندى (يِغَجْلَنُورْ – يِغَجْلَنْماقْ *yïoqaqlanur - yïoqaqlanmak*).

يَغِرْلَنْدِي yaoqïrlandï يېغىر بولدى. تَقَـــى يَغِرْلَنْـــدِي *təvə yaoqïrlandï* —— تۆگە يېغىر بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغِرْلَنُورْ – يَغِرْلَنْماقْ *yaoqïrlanur - yaoqïrlanmak*). يېغىر بولغانلىقتىن سۈركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُمُرْلَنْدِي yumurlandï توپلاندى. سُو يُمُرْلَنْـــدِي *sü yumurlandï* —— قوشۇن توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە.// 156 III

يُلَرْلَنْـــدِي yularlandï نوختىلاندى. اَتْ يُلَرْلَنْـــدِي *at yularlandï* —— ئات نوختىلاندى (يُلَرْلَنُورْ – يُلَرْلَنْماقْ *yularlanur - yularlanmak*).

يَقُزْلَنْدِي yavuzlandï يامان دەپ ھېسابلىدى. اُلْ اَتِغْ يَقُزْلَنْدِي *ol atïoq yavuzlandï* —— ئۇ ئاتنى يامان (ئەسكى) دەپ ھېسابلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقُزْلَنُورْ – يَقُزْلَنْماقْ *yavuzlanur - yavuzlanmak*).

يَقْشْلَنْدِي yavaxlandï ياۋاشلاندى، يۇمشىدى. اَرْ يَقْشْـــلَنْدِي *ər // yavaxlandï* —— ئادەم ياۋاشلاندى (يَقْشْلَنُورْ – يَقْشْلَنْماقْ *yavaxlanur - yavaxlanmak*). 491

يَمِشْـــلَنْدِي yəmixləndi مېۋىلىدى. يِغـــاجْ يَمِشْـــلَنْدِي *yïoqaq yəmixləndi* —— دەرەخ مېۋىلىدى (يَمِشْلَنُورْ – يَمِشْلَنْماكْ *yəmixlənür - yəmixlənmək*).

يَلِغْلَنْدِي yalïoqlandï: تَقُقْ يَلِغْلَنْـــدِي *takuk yalïoqlandï* —— خورازنىڭ تاجسى چىقتى. ئاتنىڭ يالى ئۆسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلِغْلَنُـــــورْ – يَلِغْلَنْمـــــاقْ *yalïoqlanur - yalïoqlanmak*).// 157 III

يَرِقْلَنْدِي yarïk¸landï زەنجىرلىك ساۋۇت كىيدى، تەڭگىلىك ساۋۇت كىيىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرِقْلَنُورْ – يَرِقْلَنْماقْ yarïklanur - yarïklanmak).

يِرَقْلَنْدِي yïrak¸landï يىراق كۆردى، يىراق دەپ ھېسابلىدى. اَرْ يِيرِكْ يِرَقْلَنْدِي *ər yərig yïrak¸landï* — ئادەم يەرنى يىراق دەپ ھېسابلىدى (يِرَقْلَنُورْ – يِرَقْلَنْماقْ yïrak¸lanur - yïrak¸lanmak).

يُلَقْلَنْدِي yulak¸landï بۇلاقلاشتى. يِرْ يُلَقْلَنْدِي *yər yulak¸landï* — يەر بۇلاقلاشتى، يەنى يەردە بۇلاق كۆپەيدى (يُلَقْلَنُورْ – يُلَقْلَنْماقْ yulaklanur - yulak¸lanmak).

يُرَكْلَنْدِي yürəkləndi يۈرەكلىك بولدى. اَرْ يُرَكْلَنْدِي *ər yürəkləndi* — ئادەم يۈرەكلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُرَكْلَنُورْ – يُرَكْلَنْماكْ yürəklənür - yürəklənmək).

يَرِمْلَنْدِي yarïmlandï يېرىملاشتى. يَرِمْلَنْدِي نانْ *yarïmlandï nəŋ* — نەرسە III 158
يېرىملاشتى (يَرِمْلَنُورْ – يَرِمْلَنْماقْ yarïmlanur - yarïmlanmak).//

يِشِمْلَنْدِي yiximləndi: اَرْ يِشِمْلَنْدِي *ər yiximləndi* — ئادەم ساپما كىيدى (يِشِمْلَنُورْ – يِشِمْلَنْماكْ yiximlənür - yiximlənmək).

يَلِمْلَنْدِي yəlimləndi يېلىملاندى. اُقْ يَلِمْلَنْدِي *ok yəlimləndi* — ئوق يېلىملاندى. ئۇنىڭغا يېلىم (بىرى تەرىپىدىن) چاپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلِمْلَنُورْ – يَلِمْلَنْماكْ yəlimlənür - yəlimlənmək).

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

يَلْغَنْدُرْدِي yaloqandurdï: اَرْ يَلْغَنْدُرْدِي *ər yaloqandurdï* — ئادەم يالغانچى بولدى، يالغانچىغا چىقىرىلدى (يَلْغَنْدُرُرْ – يَلْغَنْدُرْماقْ yaloqandurur - yaloqandurmak).

يِلْدِزْلَنْدِي yïldïzlandï يىلتىزلىدى، يىلتىز تارتتى. يِغاجْ يِلْدِزْلَنْدِي *yïoqaq yïldïzlandï* — دەرەخ يىلتىز تارتتى. ئادەم بىر يەرگە يىلتىز تارتقان، يەرلەشكەن، يەنى يەرلىشىشنىڭ شەرتلىرىنى تەييارلىغان بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِلْدِزْلَنْدِي *ər yïldïzlandï* — ئادەم يىلتىز//تارتتى، يەنى ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى III 159
(يِلْدِزْلَنُورْ – يِلْدِزْلَنْماقْ yïldïzlanur - yïldïzlanmak).

يُدْرُقْلَنْدِي yudruqlandï مۇشتۇمىنى تۇگدى. اَرْ يُدْرُقْلَنْدِي *ər yudruqlandï* — ئادەم مۇشتۇمىنى تۇگدى (يُدْرُقْلَنُورْ - يُدْرُقْلَنْماقْ *yudruqlanur - yudruqlanmaq*).

يَرْمَقْلَنْدِي yarmaqlandï يارماقلىق بولدى. اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي *ər yarmaqlandï* — ئادەم يارماقلىق (پۇللۇق) بولدى (يَرْمَقْلَنُورْ - يَرْمَقْلَنْماقْ *yarmaqlanur - yarmaqlanmaq*).

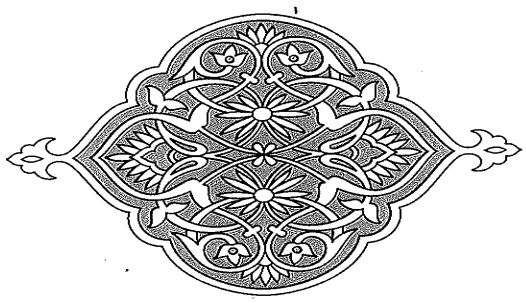
يُمْشَقْلَنْدِي yumxaqlandï يۇمشاقلاشتى، مۇلايىملاشتى. اُلْ مَنكا يُمْشَقْلَنْدِي *ol maŋa yumxaqlandï* — ئۇ[1] ماڭا مۇلايىملاشتى ۋە بويۇن ئەگدى (يُمْشَقْلَنُورْ - // يُمْشَقْلَنْماقْ *yumxaqlanur - yumxaqlanmaq*) 492

يُمْغَقْلَنْدِي yumoqaqlandï يۇمغاقلاندى، يۇمىلاقلاندى، يۇمىلاقلاشتى. يُمْغَقْلَنْدِي نانكْ *yumoqaqlandï nəŋ* — نەرسە يۇمغاقلاندى، يۇمىلاقلاندى (يُمْغَقْلَنُورْ - يُمْغَقْلَنْماقْ// *yumoqaqlanur - yumoqaqlanmaq*). 160 III

يَڤْغَنْلَنْدِي yavoqanlandï: اَرْ اَشىغْ يَڤْغَنْلَنْدِي *ər axïoq yavoqanlandï* — ئادەم ئاشنى گۆشسىز ھېسابلىدى ۋە كەم يېدى (يَڤْغَنْلَنُورْ - يَڤْغَنْلَنْماقْ *yavoqanlanur - yavoqanlanmaq*).

يِلْغُنْلَنْدِي yïloqunlandï يۇلغۇنلاشتى، يۇلغۇن ئۆستى. يِرْ يِلْغُنْلَنْدِي *yər yïloqunlandï* — يەر يۇلغۇنلاشتى (يِلْغُنْلَنُورْ - يِلْغُنْلَنْماقْ *yïloqunlanur - yïloqunlanmaq*).

خۇداغا شۈكۈر، مىسال بۆلۈمى تۇگىدى.// 161 III

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الرَّجُلُ — ئادەم» دېيىلگەن. بىز ئەسلىگە ئاساسەن «ئۇ» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەكرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى①

تاھْ تاھْ tah tah تاھ - تاھ. لاچىن ئۇچۇرۇلغاندىن كېيىن چاقىرىش ئۇچۇن ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ يەردىكى «ھ - h» تىنىۋېلىشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان.

جُوهْ جُوهْ quh quh چۇھ - چۇھ. ئاتنى ماڭدۇرۇش ۋە ئىتتىكلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

III 162 **كاهْ كاهْ** kəh kəh كاھ - كاھ، ماھ - ماھ. ئىتنى چاقىرىش//ئۇچۇن ئېيتىلىدىغان سۆز.

ماهْ məh «مە، ئال» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. بىر نەرسىنى بەرگەن ۋاقىتتا ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

ياهْ yəh ھە. «ماقۇل، خوپ، شۇنداق» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز بولۇپ، «اَتْ تُتْ at tut — ئاتنى تۇت» دېگەن كىشىنىڭ سۆزىگە جاۋاب ئورنىدا «ياهْ yəh — ماقۇل» دېيىلىدۇ. تېز سۆزلىگەندە ھەرپى لىن چۇشۇپ «تَهْ تَهْ tah tah، جُهْ جُهْ quh quh، كَهْ كَهْ kəh kəh، مَهْ məh، يَهْ yəh» دېيىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇلارنى مەنقۇس بابىدا كۆرسەتتۇق. چۇنكى، ھەرپى لىن يېزىقتا ئەمەس، نۇتۇقتا چۇشۇپ قالىدۇ. بۇ سۆزلەردىكى «ە - h» ھەرپى پەقەت تىنىۋېلىش

① ئاپتور بۇ يەردە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپلىرى بولغان ھەرپى ئىللەتلەرنى تاشلاپ يېزىش مۇمكىنلىكىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَبِهُدا هُمُ اقْتَدِهْ وَلَمْ يَتَسَنَّهْ» دېگەن سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. بۇ يەرلەردە سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ه – h» ھەرپى تىنىۋېلىشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان.

«ه – h» ھەرپى ساپ تۈرك تىلىدا يوق. پەقەت «اَرْ اَهْلَدِى ar ahladi —— ئادەم ئاھلىدى، يەنى ئاھ//ئۇردى» سۆزىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ 163 III كۆكرەكتىن چىققان بىر تاۋۇشقا تەقلىد قىلىنغان سۆزدۇر. «ئۈكە» سۆزى «اُوهِي ühi» دېيىلسىمۇ، ساپ تۈركلەر بۇنى// «اُوكِي üki» دەيدۇ. خوتەن ۋە كەنچەك 493 تىللىرىدا «ه – h» تاۋۇشى ئۈچرىسىمۇ، بۇ تۈركچە ئەمەس، ئۇلار تۈركلەر يۇرتىغا كېيىن كەلگەن كىشىلەردۇر.

فَعْلْ fə'l، فُعْلْ fu'l، فِعْلْ fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

تُوبْ tüp تۇپ، كۆتەك. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تۇپى. يِغاجْ تُوبِي yïqaq tüpi —— دەرەخنىڭ تۇپى، كۆتىكى.

تُوبْ tüp تۈۋ، تەكت. تامْ تُوبِي tam tüpi —— تام تۈۋى. ئادەملەرنىڭ تەكتىگىمۇ «تُوبْ tüp » دېيىلىدۇ. «تُوبْلُكْ اَرَنْ tüplüg ərən —— تۇپلۇك ئادەم، تېگى ـ تەكتى بار ئادەم» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوبْ top توپ، پومزەك. بۇ «تُبِقْ topïq» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى.// 164 III

جُوبْ qop دۇغ، دۇر، تىرىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ دۇغى، دۇرى. اُزُمْ جُوبِي üzüm qopi —— ئۈزۈم تىرىپى. ياغْ جُوبِي yaq qopi —— ياغنىڭ دۇرى. بُورْ جُوبِي bor qopi —— شاراب دۇغى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جُوبْ qop چۆپ. تُتْماجْ جُوبِي tutmaq qopi —— چۆپ ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇپقا كەسمىنىڭ ھەر بىرى.

قُوبْ kop خۇشاللىق. اُلْ مَنِي كُرُبْ قُوبْ قِلْدِي ol məni kərüp kop kïldi —— ئۇ مېنى كۆرۈپ سۆيۈندى، يەنى خۇشال بولدى.

كُوبْ küp كۇپ.

كِيبْ kəp كەپ، كىپەت، قېلىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپى. كَرْبِجْ كِيبِيْ *kərpiq kəpi* — خىش قېلىپى.

كِيبْ kəp كەبى، ئوخشاش، ... دەك. ئوغۇزچە. بُو اَرْ اَنِكْ كِيبِيْ *bu ər anïŋ kəpi* — بۇ ئادەم ئۇنىڭ ئوخشىشى، ئۇنىڭغا ئوخشاش.

III 165 بُوتْ put پۇت، يوتا.//

بُوتْ but بىر خىل قىممەتلىك، چوڭ يېشىل چەش (پېروزە) بولۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل ۋە قىزلىرى ماڭلىيىغا تاقايدۇ. قِزْ بُوتْ اُرِيدِيْ *kïz but oridi* — قىز پېروزە تاقىدى.

بُوتْ but ئۇلۇغلارنىڭ سوۋغىسىنى ئېلىپ كەلگەن كىشىگە بېرىلىدىغان ئىنئام، مۇكاپات. بىر كىشىنىڭ سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن ئېتىنى ئېلىپ كەلگەن كىشىگە بېرىلىدىغان تىللا ياكى قويغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «بُوتْ *but*» دېيىلىدۇ.// 494

تِيتْ tït تۇز ئۆسىدىغان ئارچا دەرىخى. تاغلاردا ئۆسىدۇ.

جِيتْ qit چىت. ئالىچىپار گۈللۈك چىن رەختى.

سُوتْ süt سۈت.

شُوتْ xüt كېلىپ چىقىش، ئۇرۇق - ئەجداد، نەسەب. خوتەن تىلىدا.

تُوجْ tuq تۇچ.

كُوجْ küq كۈچ، قۇۋۋەت.

كُوجْ küq زۇلۇم، زورلۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 166 كُوجْ اِيلْدِنْ كِرْسا تُرُو تُنْكلُكْتِنْ جِقارْ *küq əldin kirsə tərü // tünlüktin qïkar*

زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە،

ئىنساپ ۋە قائىدە - يوسۇن تۆكۈلۈكتىن چىقار.

زالىمنى «كُجَمْجِيْ *küqəmqi*»، كۈچلۈك ئادەمنى «كُوجْلُكْ *küqlüg*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

كُوجْ küq كۈنجۈت. كۈنجۈت يېغى «كُوجْ ياغِيْ *küq yaqï*» دېيىلىدۇ. چىگىلچە. ئىنەكپىتىنىڭ ئۇرۇقىمۇ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن «اِنكاكْ كُوجِيْ *iŋək küqi*» دېيىلىدۇ.

كِيچْ kəq كەچ. «كِيچْ كَلْدى *kəq kəldi* — كەچ كەلدى» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بُوذْ boż بوي. اُوزُونْ بُوذْلُغْ كِشِي *uzun bożluq kixi* — ئۇزۇن بويلۇق كىشى.

بُوذْ boż دوغداق.

بُوذْ boż: بُوذْ مُنْجُقْ *boż monquk* — بوز مۇنچاق. بۇ ئىپار بىلەن سۈكتىن[1] ياسىلىدۇ، خوتۇنلار تاقايدۇ.

بُورْ bor شاراب. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُورْ بُلْماذِبْ سِرْكا بُلْما *bor bolmażïp sirkə bolma*

167 III شاراب بولماي//تۇرۇپ، سىركە بولما.

بۇ ماقال قېرىنىق تەمەسىدە بولغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِيرْ bir بىر. بِيرْ يَرْماقْ *bir yarmaq* — بىر يارماق.

تُورْ tər (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى. تُورْكا كَـــجْ *tərgə kəq* — تۆرگە ئۆت.

تُـــورْ tor (تولىدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تور، تۇزاق. بۇنىڭ بىلەن بېلىق ۋە قۇشلار تۇتۇلىدۇ.

جُورْ qor پۇتەي. جُورْ اُراغُتْ *qor uraqut* — پۇتەي ئايال. ئوغۇزلار يۆگىشىپ ئۆسكەن ئوتنى «جُورْ اُوتْ *qor ot*» دەيدۇ. ئالدىنقى سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

سُورْ sur شور - شور. اَرْ سُورْ سُورْ مُونْ اُبْـــتِ *ər sur sur mün əpti* — ئادەم شورپىنى شورۇلدىتىپ ئىچتى.

قُورْ k,or قور ~ خور، زىيان. اَرْ قُورْ قِلْدِى *ər k,or k,ildi* — ئادەم زىيان تارتتى.// 495

قُورْ k,or قور، كۆنەلگۈ. بۇ قاچىنىڭ تېگىدە قالدۇرۇلغان ئازراق قېتىق ياكى قىممىز كۆنەلگۈسى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈستىگە سۈت قۇيۇپ قېتىق ئۈيۈتۇلىدۇ ياكى قىممىز ئېچىتىلىدۇ.

قُورْ k,ur قۇرۇق. ئوغۇزچە. بۇ سۆز «قُرُغْ *k,uruq*»نىڭ//قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشى. ماقالدا 168 III مۇنداق كەلگەن:

---

[1] سۈك — ئامىلە شىرىسى، ئەرەب يېلىمى ۋە ئىپار قوشۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

قُلانْ قُدُغْقا تُشْسا قُورْبَقا اَيْغِرْ بُلُورْ

qulan quduoqqa tüxsə qurbaqa ayoqïr bolur

قۇلان قۇدۇققا چۈشسە، پاقا ئايغىر بولۇر.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «انَّ الْبُغاثَ بِاَرْضِنا تَسْتَنْسِرُ» دېگىنىگە ئوخشاش.

بُوزْ boz بوز. بُوزْ اَتْ *boz at* — بوز ئات. بۇ چىرايلىق رەڭ ئەمەس. ھەرقانداق بىر ھايۋاننىڭ رەڭگى ئاق بىلەن قىزىل ئوتتۇرىسىدا بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بُوزْ قُويْ *boz qoy* — بوز قوي.

بُوزْ bəz (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۆز.

بُوزْ buz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) مۇز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُوزْدَنْ سُوقْ تَمارْ *buzdan suv tamar* مۇزدىن سۇ تامار.

بۇ ماقال مىجەزى ئاتىسىنىڭ مىجەزىگە ئوخشايدىغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِيْز bəz بەز. گۆش بىلەن تېرىنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولىدىغان بەز.

تُوزْ toz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) توز، توزان.

تُوزْ toz يايلارغا ئوراپ قويۇلغان قېيىش.

III 169 تُوزْ tüz يۇرت. اِيلْ تُوزْ نَتَكْ *əl tüz nətəg* — ئەل - يۇرت قانداق.//

تُوزْ təz تۆپ، ئەسل، يىلتىز. اَنِكْ تُوبِي تُوزِي كِمْ *anïŋ tüpi təzi kim* — ئۇنىڭ ئەسلى- نەسلى كىم.

تُوزْ tüz تۈز. تُوزْ يِرْ *tüz yər* — تۈز يەر.

تُوزْ tuz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۇز.

تِيزْ tiz تىز (پۇتنىڭ تىزى).

تَيِزْ[1] təz تېيىز يەر، ئېگىزلىك. پارسلارنىڭ ئۆز قورغانلىرىنى «دِزْ – *diz*» دەپ ئاتىشى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. قەشقەرگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئىسمىمۇ ئېگىزلىكىگە قارىتىپ «تَرِغْ اَرْتْ تَيِزْ *tarïoq art təz* — تورغات ئېگىزلىكى» دەپ ئاتىلىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» فەتھەلىك، ئىككىنچى ھەرپى «ى – يا» كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ شەكىلنىڭ بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ پارسچىدىكى تەڭدىشى «دِزْ» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*təz*» شەكلىدە ئالدۇق.

يەنە بىر يايلاقمۇ «تيزنك تِيزْ tązəŋ tąz — تەزەك تېز» دەپ ئاتىلىدۇ. يِيزْ اَقِي تيز yiz əvi tąz — يىز ئەۋى تېز. بارسغانغا يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئېتى.// 170 III

جِيزْ qiz (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) تۆمۈر مىخ. تۆمۈر ساۋۇت مىخلىرىنىڭ تۈگۈنچەكلىرىمۇ «جِيزْ qiz» دېيىلىدۇ.

سُوزْ sөz سۆز.// 496

سِيزْ siz سىز. چوڭلارغا ۋە ھۆرمەتلىك كىشىلەرگە قارىتا «سەن» مەنىسىدە ئېيتىلىدىغان سۆز. چىگىلچە. ئەسلىدە بۇنىڭ مەنىسى «سىلەر» دېگەن بولىدۇ. كىچىكلەرگە قارىتا «سَنْ sən» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بۇنىڭ تەتۇرىچە قوللىنىدۇ.

قُوزْ kuz قوزا، تەسكەي. قُوزْ تاغْ kuz taq — تەسكەي تاغ، تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى.

بُوسْ bus بۇس، تۇمان. كُوكْ بُوسْ بُلْدِي kөk bus boldi — بۇستىن ئاسمان قاراڭغۇلاشتى. شۇنىڭدەك اَرْ كُوزِي بُوسْ بُلْدِي ər kөzi bus boldi — ئادەمنىڭ كۆزى قاراڭغۇلاشتى، يەنى قورساقتا پەيدا بولغان يەلدىن ئادەمنىڭ كۆزى قاراڭغۇلاشتى.

تُوسْ tus[1]: تُوسْ تُوسْ tus tus — تاس - تۇس. اَنِي//تُوسْ تُوسْ اُرْدِي ani tus tus urdi — ئۇنىڭ تونىغا تاس - تۇس ئۇردى. 171 III

بُوشْ box بوش، يۇمشاق. بُوشْ كِشِي box kixi — بوش (ئەركىن) كىشى. بُوشْ اُراغُتْ box uraqut — بوش خوتۇن، يەنى نىكاھتىن ئاجراشقان خوتۇن. بُوشْ اَلِكْ box əlik — بوش قول، يەنى ئىشتىن ياكى بىر نەرسىدىن بوش قالغان قول. بُوشْ اَتْ box ət — يۇمشاق گۆش. يۇمشاق يەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بُوشْ اَت box at بوش (قويۇپ بېرىلگەن) ئات. بُوشْ اَفْ box əv — بوش ئۆي. ئىشلەتمەي قويۇپ قويۇلغان قاچا ۋە ئەسۋابلارغىمۇ «بُوشْ box» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ.

بِيشْ bəx بەش. ساناقتا بەش سانى.

تُوشْ tux تەك، تەڭتۇش. اَنِكْ تُوشِي aniŋ tuxi — ئۇنىڭ تەڭتۇشى.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئاۋۋال «ب - b» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن ئۇستىگە ئىككى چېكىت قويۇلۇپ «ت - t»غا ئۆزگەرتىلگەن. يازما نۇسخا 165 - بەتتە بۇ سۆزنىڭ مۇشۇ مەنىدە «ت - t» بىلەن باشلىنىپ ھەرپى ئىللەتسىز يېزىلغىنىغا قارىغاندا، ئەسلىدە بۇنىڭدىن كېيىنكى «ت - t» بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر قاتارىغا كېلىشى كېرەك ئىدى. بىز ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

III 172 **تُوشْ** tux تۇش، ئۇدۇل. بىر نەرسىنىڭ تۇشى.// **اِقِمْ تُوشِي** *əvim tuxi* — ئۆيۈمنىڭ تۇشى، يەنى ئۆيۈمنىڭ ئۇدۇلى.

تُوشْ tөx (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆش. كۆكرەكنىڭ ئوتتۇرىسى.

تُـــوشْ tux (تولـدۇرۇپ تەلەپپـۇز قىلىنـىدۇ) ئالتـۇن يـاكى كۈمۈشـتىن ياسـالغان، كەمـەر تاسمىسىنىڭ ئۇچىغا تاقىلىدىغان توقا.

تُوشْ tüx تۇش ~ چۈش. **تُوشْ اُودِي** *tüx ədi* — چۈش (چاشگاھ) ۋاقتى.

تُوشْ tüx تـۇش ~ چـۈش، ئېھـتـىلام. **تُـــوشْ كُـــورْمِشْ اُغْـــلانْ** *tüx kørmix oqlan* — چۈشەكىگەن (ئېھتىلام بولغان) ئوغۇل.

تُوشْ tüx تۇش ~ چۈش. **تُوشْ يُورْدِي** *tüx yørdi* — چۈش ئۆرۈدى.

تِيشْ tïx تىش ~ چىش. ئادەم ۋە باشقىلارنىڭ چىشى.

تِيشْ tïx تىش ~ چىش. بوقۇسىنىڭ، ساپاننىڭ چىشى.

تِـــيشْ tïx: **تِـــيشْ اَتْ** *tïx at* — قاشقا ئات، قاشقىسى كۆزىگىچە بارغان، قۇلاقلىرىغا يەتمىگەن، بۇرنىغىمۇ سوزۇلۇپ چۈشمىگەن ئات.

III 173 **سِيشْ** sïx شىش، زىخ، زىخچە. تۇتماچ چۆپلىرىنى ئىلىدىغان زىخچە.// **سِيشْ** sïx ئىششىق.

سَـــيِشْ səx[1] (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆلەم. **مَـــنْ اَنكَـــرْ سَـــيِشْ بِيـــرْدِمْ** 497 *mən aŋar səx bərdim* — مەن//ئۇنىڭغا تۆلەم بەردىم.

قُوشْ kˌox: **قُوشْ اَتْ** *qox at* — خانىنىڭ يېنىدا ماڭىدىغان يېتەك ئات.

قُوشْ kˌox قوش. جۈپ بولغان ھەرقانداق نەرسە. قايچىنى «**قُوشْ بِجاقْ** *qox piqək* — قوش پىچاق» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُورْقْمِشْ كِشِيكا قُوىْ بَشِي قُوشْ كُرُنُورْ

korqmïx kixigə qoy baxï qox kørünür

قورققان كىشىگە قوي بېشى قوش كۆرۈنەر.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سَـــيِشْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنىگە قارىغاندا، بۇ سۆزنىڭ ئىككى ھەرىكىلىك (ئىككى بوغۇملۇق) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بىز ئاپتورنىڭ «بۇ سۆزنى ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىش لازىم» دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «س – s»دىن كېيىن كەلگەن «ى – يا» ھەرپىنى ئاجىزلىتىشنىڭ ئىشارىتى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاپ، بۇ سۆزنى «*səx*» دەپ ئالدۇق.

بۇ ماقال بىر نەرسىدىن قورققان ۋە ھەتتا شۇ نەرسىنى ئويلىغاندىمۇ قورقۇپ
174 III سەكرەپ كېتىدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.//

كِيشْ kix قارا بۇلغۇن. بۇنىڭ قۇيرۇقى «كِيشْ قُذْرُقِي *kix kuźrukï*» دېيىلىدۇ.

كِيشْ kix (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ساداق. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن بولغان قىپچاقلار بۇنى بىلمەيدۇ.

لِيشْ ləx لەش؛ شۆلگەي، شال. چىگىلچە. بۇ سۆزنىڭ «بەلغەم» مەنىسىمۇ بار. لِيشْ اَقْتِي *ləx akti* — شۆلگەي ۋە بەلغەم ئاقتى.

مُوشْ mux مۇشۇك. چىگىلچە. ئوغۇزلار بۇنى «جَتُكْ *qətük*» دەيدۇ.

بُوغْ boоq بوغجۇما، بوغچا.

تُوغْ toоq توزان. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ ـ توزان.

تُوغْ tuoq دۇمباق. خاننىڭ ھۆزۈرىدا چېلىنىدىغان دۇمباق. «خانْ تُوغْ اُرْدِي *han tuoq urdï* — خان نۆۋەت دۇمبىقىنى چالدى» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوغْ tuoq تۇغ، بايراق. تُقُوزْ تُوغْلُغْ خانْ *tokuz tuoqluoq han* — توققۇز تۇغلۇق خان ياكى
خاقان. خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپ بىيىپ،//مەرتىۋىسى 175 III
يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۈنكى، توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. خاننىڭ بۇ تۇغلىرى كاككۇك ئاغزى رەڭلىك يىپەك رەختتىن ياسىلىدۇ. بۇمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ.

تُوغْ tuoq تۇغ، تۇغان. سُقْقا تُوغْ اُرْ *suvka tuoq ur* — سۇغا تۇغ باغلا.

تُوغْ tuoq ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ قاپقىقى، ياپقۇچى. «تُنْكَلُكْ تُوغى *tünlük tuoqï* — تۇڭلۇك ياپقۇچ» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تِيغْ tïoq: تِيغْ اَتْ *tïoq at* — قارا قىزىل بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

جُوغْ quoq: جاغْ جُوغْ قُبْتِي *qaoq quoq koptï* — ۋاڭ ـ چۈك كۆتۈرۈلدى. بۇ سۆز بەزىدە «جُغِي قُبْدِي *quoqï kopdï* — ۋاڭ ـ چۈك كۆتۈرۈلدى»مۇ دېيىلىدۇ.

جُوغْ qooq (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بوغجۇما، نەرسە سالىدىغان بوغچا.// 498

جُوغْ qooq كۈننىڭ تەپتى. كُونْ جُوغِي *kün qooqï* — كۈننىڭ تەپتى.

جُوغْ qooq چوغ. ئوت يېلىنجىسى، ئوت كۆيۈپ چوغ بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان
يېلىنجا.// 176 III

جِيــــغْ qïoɣ چىغدان. چېدىردا ياشايدىغانلارنىڭ چىغدىن توقۇيدىغان پەردىسى. چىغ قومۇشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدۇ.

جِيغْ qïoɣ چى. تۈركىلەرنىڭ گەز ئۆلچىمى. بۇ ئەرەب گېزىنىڭ ئۇچتىن ئىككىسىگە تەڭ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆچمەنلەر بۇز ئۆلچەيدۇ.

سِيغْ siɣ سىمان. ئوخشىتىش قوشۇمچىسى. ئوخشاتماقچى بولغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. قُلْسِــغْ اَرْ *kulsiɣ ar* — قۇل مىجەز ئادەم. بُــو قَــرِى اُلْ اُغْلانْسِــغْ *bu karï ol oɣlansiɣ* — بۇ بالا مىجەز قېرى.

تەركىبىدە «ك – *k*» ھەرپى بولغان ۋە ئاجىزلىتىپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – *ɣ*» ئورنىغا «ك – *g*» كېلىدۇ. بو اَرْ اُلْ بَكْسِــكْ *bu ar ol bəgsig* — بۇ بەگ مىجەز ئادەم. بُو اُغُلْ اُلْ اَرْسِكْ *bu oɣul ol ərsig* — بۇ چوڭ مىجەز بالا.

قُوغْ kˌoɔɣ كۆزگە ياكى تاماققا چۈشكەن ئەخلەت، خەس.

قُوغْ kˌuɔɣ غۇق. قازْ قاغْ قُوغْ اَتِي *kaz kaɣ kuɔɣ ətti* — غاز غاق - غۇق قىلدى.

قِيغْ kˌïɔɣ قىغ. توپىنى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان قىغ.// III 177

ثُوفْ[1] suv يۇك يېپتىن قول بىلەن ئۆرۈلگەن قۇر.

سُوثْ suv سۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُوثْ بِيرْماسْ كا سُوتْ بِيرْ *suv bərməskə süt bər*

سۇ بەرمىگەنگە سۈت بەر.

بۇنىڭدىن مەقسەت — ساڭا ياماڭلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى سېنىڭ ياخشىلىقىڭ ئۇنى ساڭا قۇل قىلىپ بېرىدۇ.

قُــوثْ kˌuv: تُــونْ قــاثْ قُــوثْ بُلْــدِي *ton kav kuv boldï* — تون پۈرلەشتى، تون تىكىشىدىن سۆكۈلدى.

بُــوثْ pov پوۋ، ئۇزۇن تۈرۈپ قالغانلىق ياكى بۇزۇلغانلىقتىن ناننىڭ ئۈستىدە پەيدا بولغان كۆك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُوقْ bokˌ پوق. ئوغۇزچە.

---

[1] تۈركىي تىللاردا «ث» ھەرپىنىڭ ئىشلىتىلمەسلىكىگە قارىماي، بۇ سۆز «ثُــوفْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپى بۇ سۆزنىڭ «س – *s*» بىلەن باشلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاينىڭ بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزگە «*suv*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

499 **بُوقْ** bok پوك. قاغُونْ بُوقْ يِرْكا تُشْدِي *qaqun boq yərgə tüxdi* — قوغۇن پوك قىلىپ// يەرگە چۈشتى. ئىچى كاۋاك ھەرقانداق نەرسە يەرگە چۈشۈپ يېرىلسا//«بُوقْ اَتّي 78 III *boq ətti* — پوك قىلدى» دېيىلىدۇ. بۇ يېرىلىشتىن چىقىدىغان ئاۋاز.

جُوقْ qok: جُوقْ اَرْ *qoq ər* — پەسكەش ئادەم. ئوغۇزچە.

جِيقْ qïk غىك. جِيقْ اَتْ كُرايِنْ *qïq ət kørəyin* — غىك قىلىپ باقە، نوچىلىقىڭنى كۆرەي. بۇ سۆز رەنجىتكۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سُوقْ suk ئاچ كۆز، تەمەخور. سُوقْ اَرْ *suq ər* — تەمەخور، پەسكەش ئادەم. سُوقْ اَرْنَكاكْ *suq ərŋək* — كۆرسەتكۈچ بارماق، بىگىز قول. بۇ بارماق ھېرىس بولىدۇ، چۈنكى تاماققا ھەممىدىن بۇرۇن مۇشۇ قول ئۇزىتىلىدۇ.

سِيقْ sïk ئاز. ئوغۇزچە. اُلارْدا قُويْ سِيقْ اُلْ *olarda qoy sïq ol* — ئۇلاردا قوي ئازدۇر.

قاقُّوقْ k,ak,k,uk, — غاق - غۇق. قازْ قاقُّوقْ اَتّي *qaz qaqquq ətti* — غاز غاق - غۇق قىلدى.

179 III **قاقُوقْ** ① k,ak,k,uk, قاق. يېرىپ قۇرۇتۇلغان قاق.//بۇ سۆز جۈپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ.

بُوكْ pük پوككا. ئويۇندا ئوشۇقىنىڭ دۇم چۈشۈشى. بۇ «جِكْ بُوكْ *qik pük* — چىككا - پوككا» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بُوكْ bog بۆ ~ دۆ. ئۆمۈچۈكنىڭ بىر تۈرى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

كُوكْ kü̈g (يۇمشاق «ك - *g*» بىلەن) شېئىرنىڭ ۋەزنى. بُو يِيرْ ناكُوكْ اُزا اُلْ *bu yïr nə kü̈g üzə ol* — بۇ ناخشا قايسى ۋەزندە.

كُوكْ kü̈g كۆي، ئاھاڭ. اَرْ كُوكْلَنْدِي *ər kü̈gləndi* — ئادەم كۆيلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى.

كُوكْ kü̈g ھەر يىلى شەھەر خەلقىرى ئارىسىدا ئېيتىلىپ يۇرىدىغان ھەزىل، قىزىقچىلىق، كۈلكە. بُو يِلْ بُو كُوكْ كَلْدِي *bu yïl bu kü̈g kəldi* — بۇ يىل بۇ قىزىقچىلىق (كۈلكە) چىقتى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ «قاقُوقْ» شەكلىدە يېزىلىشى بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. «بۇ سۆز جۈپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ» دېيىلگىنىگە قارىغاندا، ئاپتور بۇ يەردە بۇ جۈپ سۆزنىڭ «قُوقْ *quq*» قىسمىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. چۈنكى، «قاق *qaq*» سۆزى يالغۇزمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنى «*qaqquq*» دەپ ئالدۇق.

كُوكْ køg: كُوكْ يِلْقِي *køg yïlqï* — بەشى بوش قويۇۋېتىلگەن ھايۋان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوكْلَرْ قَمُغْ تُزُلْدِي *küglər qamuoq tüzüldi* [كۆيلەر تولۇق تۈزۈلدى،
III 180 اَقْرِقْ اِذِشْ تِزِلْدِي// *ïvrïq*② *iżix tizildi* ئۇۋرىق، ئىدىش تىزىلدى،
سَنْسِزْ اُزُمْ اُزَلْدِي *sənsiz øzüm üzəldi* سەنسىز ئۆزۈمنى ئۈزۈلدى،
كَلْكِلْ امُلْ اُيْنَلِمْ① *kəlgil amul oynalïm* كەل، خاتىرجەم ئويناپلى.]

ھەممە ناخشىلار تۈزۈلدى، ئۇرۇق، قەدەھلەر تىزىلدى، كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈندى، كەل ئەمدى، كۆڭۈلنى تىندۇرۇپ ئويناپلى.

500 **كُوكْ** küg//كۆي، كۆيەك. قوچقار ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ قىشقا يېقىن كۆيلىشى. قُوىْ
III 181 كُوكِي بُلْدِي *koy // kügi boldï* — قوي كۆيىكى بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُوكْ køg ئەينەكنىڭ يۈزىگە چۈشكەن داغ. «كۆزْنِكُوكا كُوكْ تُشْدِي *køznügə køg tüxdi* — ئەينەكنىڭ يۈزىگە داغ چۈشتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

كُوكْ køg داغ. خوتۇنلارنىڭ يۈزىگە چۈشىدىغان داغ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُوكْ køk (قاتتىق «ك – *k*» بىلەن) كۆك، ئاسمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوكّا سُذْسا يُوزْكا تُشُورْ *køkkə sużsa yüzgə tüxür*
ئاسمانغا تۈكۈرسە، يۈزگە چۈشەر.

بۇ ماقال «باشقىلارغا يامانلىق قىلساڭ، ئۆزۈڭگە قايتىدۇ» دېگەنگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كُوكْ køk كۆك، كۆك رەڭ. كُوكْ تُونْ *køk ton* — كۆك كىيىم، كۆك رەڭلىك كىيىم. كۆك رەڭدە بولغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كَنْدْ كُوكِي *kənd køki* — يۇرتنىڭ كۆكى، قارىسى، يەنى شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى باغلار،

---

① بۇ شېئىر بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىككىنچى سۆز «كۆي» مەنىسىدىكى «كُوكْ *kügə*»گە ئېرىلىشى لازىم ئىدى. بىز ئورنىنى ئۆزگەرتتۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَقْرِقْ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە قاراپ، ترانسكرىپسىيەسىنى «*ïvrïq*» دەپ بەردۇق.

بوستانلار. بۇنىڭ بىلەن يېشىللىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كُوكْيُوق *kokyuk* — كۆكيۇق. يېڭا - قىشلاقلارنىڭ ۋە تۇركمەنلەرنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان نام.

بِيلْ bəl بەل. اَنِي بِيلِنْدا تُتْ *anï bəlində tut* — ئۇنى//بېلىدىن تۇت. اُلْ اَنكَرْ اَنْجا اَشْ بِيرْدِي بِيلْ قِلْدِي *ol aŋar anqa ax bərdi bəl kïldï* — ئۇ ئۇنىڭغا بىقىنى چىققۇچە ئاش بەردى. بىر ئادەمگە تىلىگىنىدىن ئارتۇق تاماق بەرگەن كىشىگىمۇ «بِيلْ قِلْدِي *bəl kïldï*» دېيىلىدۇ. چىگىلچە. 182 III

تُولْ tul تۇل. تُولْ اُراغُتْ *tul uraqut* — تۇل خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَڤْلاقْ تِيلّغْ بِيكْدًا كرُو يَلِنكُوسْ تُولْ بِيكْ

yavlaq tilliq bəgdən kərü yalïŋus tul yəg

تىلى يامان ئەردىن يالغۇز تۇللۇق ياخشى.

يەنى تىلى يامان ئەرلىك بولغاندىن، تۇل ئولتۇرغان ياخشى.

تُــولْ təl (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆل ئېلىش ۋاقتى. ئوغۇزچە. ئېلىنغان تۆلگىمۇ «تُولْ *təl*» دېيىلىدۇ.

تِيلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ باشِي تِيلْ *ərdəm baxï til* ئەدەپ - ئەردەمنىڭ بېشى تىل.

بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسانِه» دېگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ.

تِيلْ til تىل، سۆز. «اُيْغُرْ تِيلِي *uyoqur tilï* — ئۇيغۇر تىلى»،// «خِتايْ تِيلِي *hïtay tilï* — خىتاي تىلى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان. 183 III

تِيــلْ til تىل، ھاقارەت. اُلْ بَكْكــا تِيــلْ تَكُــرْدِي *ol bəgkə til təgürdi*— ئۇ بەگكە تىل تەگكۈزدى.// 501

تِيلْ til تىل، جاسۇس. يَغِيدَنْ تِيلْ تُتِّ *yaqïdan til tutti* — دۇشمەندىن تىل (جاسۇس) تۇتتى.

جِيلْ qil سەت. ئوغۇزچە.

جِيلْ qil تەندىكى تاياق ئىزى.

سُولْ səl سۆل. گۆش ۋە دەرەختىكى ھۆللۈك. سُولْ لُكْ اَتْ *səllüg ət* — چالا پىشقان، قېنى قېچىپ بولمىغان گۆش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُتْ سُولنكا قَذنْكْ قاسنكا *səgüt səliŋə kəžiŋ kəsiŋa*

سۆگەت سۆللۈكى بىلەن، قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن.

يەنى سۆگەت ئۈچۈن ھۆللۈك قانچىلىك ياراشسا، قېيىن دەرىخى ئۈچۈن قاتتىقلىق شۇنچە يارىشىدۇ.

سُولْ sol سول. سُولْ اَلِكْ *sol əlik* — سول قول.

III 184 سِيلْ sil زىل، سۈلەي. سِيلْ كِشِي *sil kixi* — سۈلەي ئادەم//زىل تاماق ئادەم، يەنى تاماقنى ئاز يەيدىغان ئادەم. سِيلْ اَتْ *sil at* — سۈلەي ئات.

قُولْ kˌol قول.

قُولْ kˌol تاغنىڭ تۆپىسىدىن تۆۋەنگە قاراپ چۈشكەن، داردىن يۇقىرى بولغان يەر، تاغ باغرى. اُبْرِى قُولِى *oprï kˌolï* — دارىنىڭ قولى.

قُولْ kˌol قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ يۈزىگە ئويۇلغان نوكەش. بۇنىڭغا كۆپىنچە ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلىدۇ. بۇنى «قِلِجْ قُولِى *kˌilïq kˌolï*» دەيدۇ.

كُولْ kol كۆل، كۆلچەك. سۇ يىغىلىپ قالغان يەر. اِسِكْ كُولْ *isig kol* — ئىسسىقكۆل. بارسغاندىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى. ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز پەرسەخ، كەڭلىكى ئون پەرسەخ كېلىدۇ. كُرنك[1] *kərüŋ kol* — كۆرۈڭكۆل. قەشقەر تاغلىرىدىكى «بييز[2]» «*yiz* كۆلنىڭ ئېتى//ئەتراپى ئوتتۇز پەرسەخ كېلىدۇ. سِذنْكْ كُولْ *sižiŋ kol* — III 185 سىزىڭكۆل، بۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش بىر كۆلنىڭ ئېتى بولۇپ، ئۇ «قُجْنكارْ باشِي *kˌoqŋar baxï* — قوچقار بېشى»غا يېقىن. يُلْدُزْ كُولْ *yulduz kol* — يۇلتۇزكۆل، كۆچا بىلەن «كيكت[3] «*kiŋüt* ۋە ئۈيغۇر چېگرىسىدىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى. اَايْ كُولْ *ay kol* — ئايكۆل، «اُجْ *uq* — ئۇچ»قا يېقىن بىر يەرنىڭ ئېتى. تَرِنْكْ كُولْ *təriŋ kol* — تەرىڭكۆل، «اِكِي اُكُوزْ *iki oguz* — ئىككى ئۆگۈز» چېگرىسىدىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى.

---

[1] بۇ سۆز «كُولْ *kol* — كۆل» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن بولغاچقا، بىز «كُرنْكْ كُولْ» بولسا كېرەك، دەپ، ترانسكرىپسىيىدە «*kol*» سۆزىنى قوشتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «بييز» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سۆزنىڭ ھېچقانداق ھەرىكىسى يوق، بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنى «يِزْ *yiz* — چىغ» بولسا كېرەك، دەپ تونۇغان، بىز بۇنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

[3] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «كيكت» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 83 ـ بەتتە «كُنكُتْ *künüt*»، 603 ـ بەتتە «كِنكُت *kiŋüt*» يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ئوقۇلۇش ئېھتىماللىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ترانسكرىپسىيىدە «*kiŋüt*» دەپ ئالدۇق.

بۇ كۆللەردىن ھەر بىرىنىڭ ئەترابى قىرىق ياكى ئوتتۇز پەرسەخ كېلىدۇ. تۈرك شەھەرلىرىدە بۇنداق كۆللەر كۆپ. مەن پەقەت ئىسلام شەھەرلىرىدىكى كۆللەرنىڭ چوڭلىرىنىلا كۆرسەتتىم.

كُولْ kөl دېڭىز.// دېڭىز كۆپۈكىنى «تَنِكزْ كُبُكِي *təŋiz kөpüki*» دېمەي، «كُولْ كُبُكِي *kөl kөpüki*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. // 502 186 III

تِيمْ tim تورسۇق. ئىچىملىك تولدۇرۇلىدىغان تۇلۇم. تِيمْجِي *timqi* — مەيچى، ئىچىملىك ساتقۇچى. بەزىلەر ئىچىملىك ساتقۇچىنى «تِيمْ *tim*» دېسىمۇ، ئاۋۋالقىسى توغرا. چۈنكى، «جِي *qï // qi*» شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدۇ.

سِيم sïm: سيم سِمْراق *sïm sïmraq* — بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۈششاق توغرىلىپ، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ. چىگىلچە.

قُومْ kٍom قوم. توڭگە قومى. توڭگە يوپۇقىنىڭ ئىچىگە سامان تىقىپ تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى توڭگە ئۆركىشىگىچە كۆتۈرۈلىدۇ، ئاندىن توڭگە توقۇلىدۇ. بۇ «تَقَى قُومِي *təvə kٍomï* — توڭگە قومى» دېيىلىدۇ.

قُومْ kٍum دولقۇن. سۇ دولقۇنى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلُمْ قُومِي قُبْسا قَلِي تامِغْ اِتارْ *kөlüm kٍümï kٍopsa kٍalï tamïoٍ itər*

كُرْسا اَنِي بِلْكا كِشِي سُوزْكا بُتارْ *kөrsə anï bilgə kixi səzgə pütər*// 187 III

[كۆلۈم (سۇيى) دولقۇنلىسا، تامنى ئىتتىرەر،

ئۇنى ئاقىل كىشى كۆرسە سۆزگە پۈتەر.]

ئەگەر كۆلۈمنىڭ سۇيى دولقۇنلىسا، گويا ئۆيۈمنىڭ تېمىنى ئۆز جايىدىن ئىتتىرىۋېتىدىغاندەك ئۇرىدۇ، ئەقىللىق ئادەم ئۇنى كۆرسە، سۆزۈمگە چىنپۈتىدۇ.

نُومْ nom نوم، دىن، شەرىئەت. «تَنْكْرِي نُومِي *təŋri nomï* — تەڭرىنىڭ دىنى ۋە شەرىئىتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. ھەممە دىنلارغا «نُومْ *nom* — نوم» دېيىلىدۇ. بۇ چىنلىقلارنىڭ سۆزىدۇر.

ئُونْ ton تون، كىيىم.

ئُونْ tun تىنچ، تىنچلىنىش. كُنُكلْ تُونْ بُلْدِي *kөŋül tun boldi* — كۆڭۈل تىندى، خاتىرجەم بولدى.

ئُونْ tun تۇن، تۇنجى. تُونْ اُغُلْ *tun oɣul* — تۇن بالا، مەيلى ئوغۇل، مەيلى قىز بولسۇن، خوتۇننىڭ تۇن بالىسى. تۇنجى قىز «تُونْ قِيزْ *tun kïz* » دېيىلىدۇ. خوتۇننىڭ دەسلەپكى ئېرى «تُونْ بَكْ *tun bag*» دېيىلىدۇ.

تِنْ tïn تىن ~ تىنىڭ، ئارام ئالغان، بىكار. تِينْ كِشِي *tïn kixi* — ھېچقانداق مەشغۇلات بىلەن شۇغۇللانماي بىكار//يۇرگەن كىشى. بىرنەچچە كۈن ئىشلىتىلمىگەن ھەرقانداق ھايۋانغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. III 188

تِينْ tin تىزگىن.

جِينْ qïn چىن، ھەق، راست. جِيْن سُوزْ *qïn sөz* — چىن سۆز. جِينْ كِشِي *qïn kixi* — ئىشەنچلىك، راستچىل كىشى.

خُونْ hun بىھۇدە، پايدىسىز. خُونْ ايشْ *hun ïx* — بىھۇدە ئىش، پايدىسىز ئىش. خُونْ خَرا ايشْلَما *hun hara ixlәmә*—//بىھۇدە، ئەخمىقانە ئىش قىلما. 503

سُونْ sun: سُونْ كِشِي *sun kixi* — يۇمشاق تەبىئەتلىك، ساپ دىل كىشى.

سُونْ sun: سُونْ اَلْتُونْ *sun altun* — نۆكچە ئالتۇن. بۇ بىر بارماقتىن بىر گەزگىچە ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ.

سِينْ sïn سىن، بوي - تۇرق. «بُوذْلُغْ سِينْ لِغْ كِشِي *bożluq sïnlïq kixi* — بويى ئۇزۇن كىشى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. گۆرمۇ «سِينْ *sïn* » دېيىلىدۇ. چۈنكى، گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەمنىڭ بويى بىلەن تەڭ بولىدۇ.

سِينْ sïn گۆر. قاتُونْ سِينِي *katun sïnï* — قاتۇن سىنى.//چىن بىلەن تاڭغۇت ئوتتۇرىسىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئېتى. III 189

سِينْ sәn سەن. كەنچەكچە. تۈركلەر «سَنْ *sәn*» دەيدۇ. كەنچەك تىلىدا سۆزلەر كۆپىنچە كەسرىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدە ئېنىقسىزلىق بار.

يۇقىرى چىنغىچە بولغان قەبىلىلەر — چىگىل، ياغما، توخسى تىللىرىدا سۆزلەر كۆپىنچە زەممىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. رۇمغىچە بولغان جايلاردىكى ئوغۇز، قىپچاق، سۇۋارلارنىڭ تىللىرىدا بولسا، فەتھىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ تۈركلەرنىڭ تۆگىنى «ت – *t*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «تِقَى *tәvә*»، ئوغۇزلار

ۋە يۇقىرىدا ئىپتىلغان قەبىلىلەرنىڭ فەتھە بىلەن «تَـــوا *tәwa*» دېگىنىگە ئوخشاش. تۈركىلەر «د – *d*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «بَـــرْدِمْ *bardim* —— باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىگە مۇڭاپىق. ئوغۇز ۋە باشقىلار بولسا، «د – *d*» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «بَرْدَمْ *bardam* —— باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. ئارغۇلار ئۆتكەن زامان پېئىللىرىدا «د – *d*» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ، «كَلْـــدُمْ *kәldüm* —— كەلدىم»، «بَـــرْدُمْ *bardum* —— باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىدىن تېخىمۇ يىراق. قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدىكى پەرق مانا شۇ.

شِينْ xïn تەخت؛ تۆشەك. چىگىلچە.// 190 III

قُونْ kọn قوي. ئارغۇچە. «ن – *n*» ھەرپى «ى – يـــا»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. قائىدە شۇنداق، بۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدى.

قِينْ k̦ïn قىن. قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ قىنى.

كُونْ kөn كۆن. ئات تېرىسى «اَتْ كُـــونِي *at kөni*» دېيىلىدۇ. بەزىدە بۇ سۆز ئادەمنىڭ تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اَنِكْ كُونِ قُرِيدِي *anïŋ kөni kụrïdï* —— ئۇنىڭ تېرىسى قۇرۇدى، يەنى ئۆلدى. تۆگە تېرىسىنى «تَقَى كُونِ *tәvә kөni*» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. بۇ سۆز تېرە ئاشلىنىشتىن بۇرۇن ئېيتىلىدۇ. ئاشلانغاندىن كېيىن «قُغُوشْ *k̦oọqux*» دېيىلىدۇ.// 504

مُونْ mun مۇڭ، دەرد ـ ئەلەم؛ ئەيىب، يېتىشسىزلىك. مُونْ كِشِي *munkixi* —— مۇڭلۇق ئادەم، كۆڭلى سۇنۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُقْ اُغْلِي مُونْ سُزْ بُلْماسْ *yalïŋuk̦ oọlï munsuz bolmas*

ئادەم بالىسى ئەيىبسىز بولماس.// 191 III

بۇ بابتكى ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

بُويْ boy شۇمشە. يېيىلىدىغان بىر خىل ئوت. ئوغۇزچە.

بُويْ bөy بۆ ~ دۆ. ئۆمۈچۈكنىڭ بىر تۈرى. بۇ سۆز «بُوكْ *bөg*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. توغرىسى ئاشۇ.

بُوىْ boy (قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) قەبىلە، ئۇرۇق. ئوغۇزچە.

تونۇش بولمىغان ئىككى ئادەم كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن سالامىلىشىدۇ، كېيىن «بُوىْ كِمْ *boy kim* — قايسى قەبىلىدىن» دەپ سورايدۇ. جاۋاب بەرگۈچى «سَلْغُرْ *saloqur* — سالغۇر قەبىلىسىدىن» دەيدۇ ياكى كىتابنىڭ بېشىدا بايان قىلىنغان قەبىلە نامىلىرىدىن بىرىنى ئېيتىدۇ، بۇ قەبىلە بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئاندىن كېيىن سۆزلىشىشكە باشلايدۇ ياكى ئۆز يوللىرىغا كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بىر - بىرىنىڭ قەبىلىسىنى بىلىشىدۇ.

تُوىْ toy قارارگاھ، قوشۇن قارارگاھى. «خَانْ تُوىْ *han toy* — خانىنىڭ قارارگاھى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.// III 192

تُوىْ toy: تُوىْ اُوتِي *toy oti* — دورا قىلىنىدىغان بىر خىل ئوت.

تُوىْ toy لاي، ساپال لېيى، ساپال ياسايدىغان لاي. «تُوىْ اَشِجْ *toy əxiq* — ساپال قازان» دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوىْ toy دوغداق. «ذ – *ż*» ھەرپىنى «ى – يا»غا ئالماشتۇرۇپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ «تُوذْ *toż*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار. چىگىلچە.

قُوىْ k̨oy قوي. قُوىْ يِلِي *k̨oy yili* — قوي يىلى. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

قُوىْ k̨oy قويۇن. تونۇنىڭ قوينى. «اَلِكْ قُوىْقا سُقْ *əlik k̨oyk̨a suk̨* — قولنى قويۇنغا تىق» دېگەن ئىبارە مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُوىْ k̨oy دارىنىڭ تېگى. جىلغىنىڭ ئويمان يېرى.

بۇ بابتىكى مىسالار

يُوبْ yup: يابْ يُوبْ *yap yup* — ھىيلە، ھىيلە - مىكىر.//بۇ جۈپ سۆز بولۇپ، «يُوبْ *yup* » سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «اُلْ اَنِ يُوبْلادِي *ol ani yupladi* — ئۇ ئۇنىڭغا ھىيلە ئىشلەتتى» دېگىنى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. III 193

يُوتْ yut جۇت. قىشتا ھايۋانلارنى سوغۇقتا توڭلىتىپ ئۆلتۈرىدىغان جۇدۇن.

يار yar يار.

يِيرْ yər يەر.

505 يِيرْ yər رەختنىڭ بىر يۈزى.//بۇ ئۆرۈشتە مەلۇم بىر رەڭ ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ئارقاقتىكى رەڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ كۆرۈلگەن يۈزىدۇر. مەسىلەن: «يَشِلْ يِيرْلِكْ بَرْجِنْ *yaxïl yərlig barqïn* — يېشىل يۈزلۈك يىپەك رەخت» دېسەك، يېشىللىق بۇ رەختتە ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ، باشقا رەڭلەر قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ.

يِيرْ yïr ئىر ~ جىر، ناخشا، كۈي.

يُوزْ yüz يۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُوزْكا كُورْما اَرْدَمْ تَلا *yüzgə kөrmə ərdəm tilə*

194 III يۈزگە//قارىما، ئەردەم تىلە.

يەنى يۈزىنىڭ سەت ـ چىرايلىقلىقىغا قارىما، ئۇنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا قارا. بۇ «عِصامْ»نىڭ «اِنَّما الْمَرْءُ بِاَصْغَرَيْهِ بِقَلْبِهِ وَلِسانِهِ» دېگىنىگە ئوخشاش.

يِيزْ yiz چىغ. بۇنىڭدىن چىغدان توقۇيدۇ؛ بۇ قومۇشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدۇ.

يُوشْ yux ياش. ياشْ يُوشْ *yax yux* — ئوتياش، كۆكتات. «يُوشْ *yux*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

يِيشْ yïx ئېنىش، يەر تۆۋىنى. «اَرْتْ يِيشْ *art yïx* — ئۆرە ـ ئېنىش» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يُوغْ yoo نەزىر. ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن ئۇچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە بېرىلىدىغان ئاش.

يُوقْ yuk يوق. ياقْ يُوقْ *yaq yuq* — قاچا يوقى. «اَياقْ يُقِي *ayaq yuqï* — قاچا يوقى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. يەنە يىراق تۇغقانلارمۇ «ياقْ يُوقْ قَداشْ *yaq yuq qadax*» دېيىلىدۇ.

يُوقْ yok يوق. اُلْ مُنْدا يُوقْ *ol munda yoq* — ئۇ بۇ يەردە يوق.

195 III

يُوكْ yük قۇشنىڭ پېيى.

يِيگْ yig ئېغىزدۇرۇق. يىگَونْ يِيكِي *yigi* *yügün*[1] — يۈگەننىڭ ئېغىزدۇرۇقى.

يِيگْ yəg «ياخشى» مەنىسىدىكى يارەمچى سۆز. بۇ بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىدىن ئارتۇقلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. بُو اَتْ اَنْدا يِيگْ *bu at anda yəg* — بۇ ئات ئۇنىڭدىن ياخشى.

يِيگْ yig خام، پىشمىغان. يِيگْ اَتْ *yig at* — پىشمىغان، خام ئەت (گۆش). ھەرقانداق خام نەرسىمۇ «يِيگْ *yig*» دەپىلىدۇ.

يِيكْ yik (قاتتىق «ك - *k*» بىلەن) يىك. «ا - ئەلىف» بىلەن «ايِيكْ *ik*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْمَعِيُّ وَيَلْمَعِيُّ»، «اَلنَدَدُ وَيَلَنْدَدُ» سۆزلىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشقا ئوخشايدۇ. /// III 196 506

يُولْ yol يول. سەپەرگىمۇ «يُولْ *yol*» دەپىلىدۇ. اَنكَرْ يُولْ جِقْتِ *aŋar yol qiktï* — ئۇنىڭغا يول چىقتى، ئۇ سەپەرگە چىقىدىغان بولدى. بۇ تۈيۈقسىز سەپەر چىقىپ قالغانلىققا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

يُولْ yul بۇلاق.

يِيلْ yəl يەل، شامال.

يِيلْ yəl جىن، جىن شاملى. اَرْ يَلْبِنْدِي *ər yəlpindi* — ئادەمگە شامال داردى، يەنى جىن چاپلاشتى.

يِيمْ yəm يەم، يېمەك، تاماق. يِيمْ كَلْدُرْ *yəm kəldür* — تاماق كەلتۈر.

يُونْ yun: يُونْ قُشْ *yun kux* — توز، توز قۇشى. يُونْ اَرِقْ *yun arïk* — يۇنئاريق. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئېتى.

يِينْ yən يەن. ئادەمنىڭ ئەت - يېنى. // III 197

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يكُونْ» شەكلىدە يېزىلغان، بىز ھەرپى ئىللەت «و — ۋاۋ» كەلگەن بوغۇمنىڭ فەتھىلىك بولمايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ سۆزگە «*yügün*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

فَعَلْ fəəl شەكلىدە باش ۋە ئوتتۇرا ھەرپلىرى ھەرىكىلىك بولغان «و — ۋاۋ» ھەرپى بىلەن كەلگەن سۆزلەر بابى[1]

تابْ tap تېرىدىكى ياراياكى تاياق ئىزى. اُلْ اَنِ تابْ تابْ اُرْدِى *ol anï tap tap urdï* —— ئۇ ئۇنى ھەر تەرەپتىن تېز - تېز ئۇردى.

سابْ sap ساپ. قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ سېپى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلانْ اِيشِي اِيشْ بُلْماسْ اُغلاقْ مُنكْزِي سابْ بُلْماسْ

oqlan ïxï ïx bolmas oqlaq münzi sap bolmas

بالىنىڭ ئىشى ئىش بولماس، ئوغلاق مۈڭگۈزى ساپ بولماس.

سابْ sap نۆۋەت. بىرەر سۆزگە جاۋاب بېرىشتىكى نۆۋەت. ئۇن تارتىش، يەر سۇغىرىش نۆۋىتىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//اُلْ سُوزْ كالِى سابْ بِيرْمَاسْ 198 III *ol sözlägäli*[2] *sap bärmäs* —— ئۇ سۆز نۆۋىتىنى قولدىن بەرمەس. ئۇن تارتىش ۋە باشقىلارغىمۇ «سَنِكْ سابْ كَلْدِي *sänïŋ sap käldi* —— سېنىڭ نۆۋىتىڭ كەلدى» دېيىلىدۇ.

شابْ xap شاپ. شابْ شابْ *xap xap* —— شاپ - شاپ، شاق - شۇق. اُلْ اَنِ شابْ شابْ بُيُنْلَدِي *ol anï xap xap boyunladï* —— ئۇ ئۇنىڭ بوينىغا شاق - شۇق ئۇردى، يەنى شاپىلاقلىدى. اُلْ قاغُونُغْ شابْ شابْ يِيدِي *ol kaoqunuoq xap xap yädi* —— ئۇ قوغۇننى شاپ - شاپ قىلىپ يېدى، شاپتۇل ۋە باشقا سۆلۈق نەرسىلەرنى

---

[1] بۇ بابتىكى سۆزلەر ئىچىدە «و — ۋاۋ» بىلەن كەلمىگەن سۆزلەرمۇ كۆپ، شۇنىڭدەك خېلى بىر قىسىم سۆزلەر «فَعَلْ *fəəl*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. كۆچۈرۈلۈشتە سەۋەنلىك بولسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سُوزْكالِى» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كۆچۈرۈشتە «كالِى *qäli*» قوشۇمچىسىدىن ئالدىن پېئىل ياسىغۇچى «لا — *la // lə*» قوشۇمچىسى ئۇنتۇلغان دەپ ھېسابلاپ، بۇ سۆزنى «*sözlägäli*» دەپ ئالدۇق.

شاپلدىتىپ يېيىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «الشَّيْبَ»گە ئوخشايدۇ، ئۇ كالپۇكنى تامشىغاندا چىققان تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ.

III 199 **قابْ** k¸ap تۆلۈم.//

507 **قابْ** k¸ap قاپ، قاچا.//ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېپى «قابْ *kap*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْفَرْسُ» سۆزىگە ئوخشايدۇ، بۇ ئەسلىدە «ئاتنىڭ گەردىنىگە ئۇرۇش» مەنىسىدىكى سۆز ئىدى، كېيىن ھەرقانداق ئات ئۆلتۈرۈش ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان.

قابْ k¸ap قاپ. ئاننىڭ قورسىقىدا بالىنى ئوراپ تۇرغان قاپ. ئەگەر بالا شۇ قاپ بىلەن تۇغۇلسا، بەختلىك ھېسابلىنىپ «قابْلِغْ اُغُلْ *kapliɣ oɣul*» دېيىلىدۇ.

قابْ k¸ap (كۆچمە مەنىدە) تۇغقان. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُيا قابْ اُلْ *ol mənin birlə uya kap ol* —— ئۇ مەن بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەندەك يېقىن تۇغقان.

جاتْ qat قۇدۇق. ئوغۇزچە.

قابْ ① k¸at قات. ھەممە تىكەنلىك دەرەخلەردە بولىدىغان مېۋە. افلغو قاتي *avïlɣu katï* —— III 200 ئاۋىلقۇ دەرىخىنىڭ مېۋىسى// سىنجغان قاتي *sïnqɣan katï* —— قاراقات ياكى قىزىلقات. ئۇنى سىقىپ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن رەڭ بېرىش ئۈچۈن تۇتماچقا قوشىدۇ. يەمەك، قېپىچاق، قاي، تاتار، چۈمۈل قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا ھەرقانداق دەرەخ مېۋىسى «قات *kat*» دېيىلىدۇ.

ساجْ saq تاۋا.

قاذْ k¸aż كىشىنى ئۆلتۈرىدىغان شۇرغان. «قاذْ بُلْدي *każ boldï* —— شۇرغان چىقتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ تاغلاردا ياز ۋە قىش كۈنلىرى، چۆل - جەزىرىلەردە قىش كۈنلىرى بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قابْ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش تەرتىپى ۋە بۇ سۆزنىڭ مىسالىدىكى شەكلىگە ئاساسەن «*kat*» دەپ ئالدۇق.

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو *kəldi əsin əsnəyü* [غوُر - غوُر شامال قوزغالدى،
قاذْقا تُكَلْ اسْنَيُو *qaźqa tügəl üsnəyü* شۇىرغانغا پۈتۈنلەي ئوخشايتتى؛
كِرْدِي بُذُنْ قَسْنَيُو *kirdi bożun qasnayu* خەلق تىترىشىپ كەتتى،
قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ *qara bulit kəkrəxür//* 201 III قارا بۇلۇت گۈركىرىشەر.]

شامال سوقتى، ئۇ شامال سوغۇقلۇقىدىن شۇىرغانغا ئوخشاپ كەتتى؛ كىشىلەر غال - غال تىترەشتى، قارا بۇلۇتلار گۈركىرەشتى.

بارْ bar بار. بىر نەرسىنىڭ بىر يەردە بار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. «سَنْدا يَرْماقْ بارْمُو *səndə yarmaq barmu* — سەندە يارماق (پۇل) بارمۇ» دەپ سورىسا، باشقا بىرى «بار *bar* — بار» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ، ئەرەبچىدىكى «لَيْسَ» سۆزىنىڭ ۋە تۈركچىدىكى «يُوقْ *yoq* — يوق» سۆزىنىڭ تەتۈرى.

بارْ bar: بارْ يِكَدا *bar yigdə* — نانجىگدە.

تارْ tar تار. تار بولغان ھەرقانداق نەرسە. تارْ اَقْ *tar əv* — تار ئۆي. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تار tar سال. بىر نەچچە تۈلۈمغا يەل بېرىلىپ، ئاغزى باغلىنىدۇ. ئاندىن//ئۇلار بىر - 508
بىرىگە چېتىلىپ، سۇنۇق ئۇستىدە سۇپىغا ئوخشاش بىر نەرسە ياسىلىدۇ. كېيىن
بۇنۇق//ئۇستىگە ئولتۇرۇپ سۇدىن ئۆتىدۇ. بۇ قوموُش ۋە شاخلاردىنمۇ ياسىلىدۇ. 202 III
ياباقۇ ۋە تاتار تىللىرىدا.

تارْ tar سېرىقياغنىڭ دۇغى، يەنى ياغ ئېرىتىلىپ ئېلىنغاندىن كېيىن، قازانىنىڭ تېگىدە چۆكۈپ قالغان دۇغ.

تارْ tər ئىش ھەققى، ئىش ھەققى ئۈچۈن بېرىلگەن پۇل. ئىشلەمچىنى[1]«تَرْجِي *tərqi*» دېيىشمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تَرْجِي[2] tər تەر.

جارْ qar: جارْ جَرْمقْ *qar qarmaq* — بالا - چاقا.

---

[1] بۇ سۆزدە «جِي *qi*» قوشۇمچىسى ئوشۇق يېزىلىپ قالغان، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن «*tər*» دەپ تراسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «الاَسِيْرُ» دېيىلگەن. بۇ سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھتىكى «اُجْرَةُ الاَجِيْرَ» دېگەن سۆزگە قارىغاندا «تەرجى» «الاَسِيْر» ئەمەس، «الاَجِيْر» بولۇشى كېرەك. شۇڭا، تۈزىتىپ ئالدۇق.

قارْ q̣ar قار.

بازْ baz يات، ئەجنەبي. يـاتْ بـازْ ياذِلْـدِي *yat baz yaẓildi* — ياتلار ئايرىلىشتى، تارقىلىشتى.

تازْ taz تاز. تازْ اَتْ *taz at* — چىپار ئات. تازْ قُوىْ *taz q̣oy* — توقال قوي. تـازْ يِـيرْ *taz yər* — ئۆسۈملۈك ئاز ئۇنىدىغان، زەي، شورلۇق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 203 تازْ اَتْ/تَفارْجِي بُلْماسْ *taz at tavarqï bolmas*

چىپار ئات يۇك كۆتۈرەلمەس.

چۈنكى، ئۇنىڭ تۇيىقى يامان بولىدۇ.

قازْ q̣az غاز.

قازْ q̣az ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ، «قَزْوِينْ *q̣azwïn* — قازۋىن» شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قازْ اُيْـنِ *q̣az oynï* — قاز ئويۇنى» دۇر، چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئوينايتتى. شۇڭا، بەزى تۈركلەر «قَـزْوِينْ *q̣azwïn* — قازۋىن»نى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ. «قُمْ *q̣um* — قۇم» شەھىرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، «قُـمْ *q̣um* — قۇم» تۈركچە سۆزدۇر. ئافراسىياپنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئۇۋ قىلاتتى. بەزىلەر «مَرْوَالشّـاهِجانْ *mərwəxxaḥijan* — مەرۋەششاھجان» شەھىرىنىمۇ تۈرك چېگرىسىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ. چۈنكى، قىزنىڭ ئاتىسى «تُنكـا اَلْـبْ اَرْ *toŋa alp ər* — توڭا ئالىپ ئەر» ئاشۇ ئافراسىياپنىڭ ئۆزىدۇر. ئافراسىياپ «طَمْهُـورَثْ *təmḥurəs* — تەمھۇرەس» تىن ئۈچ يۈز يىل كېيىن « مَـرْو *mərw* — مەرۋ» شەھىرىنى بىنا قىلغان. بەزىلەر پۈتۈن «مـاورا اَلنَّهْـرْ *mawəraunnəḥr* — ماۋەرائۇننەھر»نى تۈرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ//«يَنْكَنْـدْ *yənkənd* — يەنكەنت»تىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى «دِزْ رُوپِـينْ *diz ruyin* — مىس شەھىرى»دۇر. ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ «بُخارا *buhara* — بۇخارا»غا يېقىن. بۇ يەردە ئافراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «سِـياوُش *siyawux* — سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن. 509 مەجۇسىيلار ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ//«سِـياوُش *siyawux*» ئۆلگەن

جايدا يغىلىشىدۇ، قۇربانلىق قىلىپ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان. پۈتۈن «ماۋرا ألنَّهْرْ *mawəraunnəhr*»، «يَنْكَنْدْ *yənkənd*»دىن شەرقىچە بولغان يەرلەرنى تۈرك شەھەرلىرى دېيىشىمىزنىڭ دەللىلى شۇكى، «سَمَرْقَنْدْ *səmərkənd* — سەمەرقەنت» «سَمِزْكَنْدْ *səmizkənd* — سەمىزكەنت» دەپ ئاتىلىدۇ. «شاشْ *xax* — شاش» «تَشْكَنْدْ *taxkənd* — تاشكەنت» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُوزْكَنْدْ *өzkənd*— ئۆزكەنت»، «تُنْكَنْدْ *tünkənd* — تۇنكەنت» دېگەن نامىلارمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېتى تۈركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «كَنْدْ *kənd* — كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۈركلەر بۇ شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ ئۆزلىرى//ئات قويغان. بۇ ئاتلار ھازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ. بۇ يەرلەردە پارسلار كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان. ھازىر پۈتۈن تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىسى «اَبِسْكُونْ *abisgün* (كاسپى)» دېڭىزى بىلەن ئايلىنىپ، رۇم ئېلىدىن ۋە «اُوزْجَنْدْ *өzqənd* — ئۆزكەنت»تىن چىنغىچە سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ پەرسەخ، ئېنى ئۇچ مىڭ پەرسەخ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەختۇر.

205 III

قازْ سُقى *qaz suvi* — قاز سۇيى إيلا *ila* — ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ ئېتى. بۇنداق ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان. بۇ ئىسىم ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

قازْ qaz ھەرقانداق دەرەخنىڭ قوۋزىقى، پوستى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قاذْنُكْ قاسِنكا *qaźïŋ qasïŋa*

قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن[1].

بۇ يەردە «ز — *z*» ھەرپى «س — *s*»غا ئالماشقان. چۈنكى، «ز — *z*» ھەرپى ئۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن سۆزدە ئۆز ھەسسىسىنى ئالغانلىقتىن كېيىنكى سۆزدە

[1] بۇ ماقال ئەسلىدە «قېيىن پوستى بىلەن» بولۇشى كېرەك ئىدى، بىز ئەرەبچىسىدىكى مەنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

III 206 «ز – z» هەرپىگە ئورۇن قالمىغان//[1]. «ز – z»نىڭ «س – s»غا ئالمىشىشى ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «بُوزِي وَ بُوصِي، لَزَق وَ لَصِق، بُزاقْ وَ بُصاقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

باشْ bax باش.

باشْ bax يارا، جاراھەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنِي بَرِرْ كَيِكْ نِكْ كُوزِنْدا اَذِنْ باشِي يُوقْ

kəni barïr kəyikniŋ kəzində aźïn baxï yoḳ

توغرا كەتكەن كېيىكنىڭ كۆزىدىن باشقا يارىسى يوق.

يەنى ئىككى تەرىپىگە قارىماي، ئۇدۇل كېتىۋاتقان كېيىكنىڭ كۆزىدىن باشقا يارىسى يوق. بۇ كۆز ھەقىقەتتە يارا ئەمەس دېگەنلىكتۇر. بۇ ماقال ئېغىر ئىشقا يولۇقۇپ، باشقىلارنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.// 510

تاشْ tax تاش.

تاشْ tax تاش، سىرت. تاشْ تُونْ *tax ton* — تاش تون، سىرتقا كىيىلىدىغان تون.

تاشْ يِرْ *tax yər* — كەڭ بوشلۇق، يېزىق؛ ياقا يۈرت.

ساشْ sax شاش، ئۇركۈگەك. ساشْ اَتْ *sax at* — شاش ئات، ئۇركۈگەك ئات.

III 207 قاشْ ḳax قاش. كۆز ئۈستىدىكى قاش.//

قاشْ ḳax قاشتاش. بۇ بىرخىل سۇزۇك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرماما‌دىن، ئۈسسۈزلۈقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇزۇككە كۆز قىلىدۇ.

قاشْ اُكُوزْ *ḳax øgüz* — قاش ئۆگۈز. خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى، «اُرُنْكْ قاشْ اُكُوزْ *ürüŋ ḳax øgüz* — يۇرۇڭقاش دەريا‌سى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق تاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى، «قَرا قاشْ اُكُوزْ *ḳara ḳax øgüz* — قاراقاش دەريا‌سى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك قارا تاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ.

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە مۇجمەللىك بار. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشى بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

قاشْ k,ax قاش، قىرغاق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېشى، قىرغىقى. يارْ قاشى *yar ķaxi* — يار قېشى، يارنىڭ قىرغىقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

باغْ baoq باغ.

باغْ baoq باغ، باغلام. ئوتۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بېغى. ئُتُنْ باغى *otuŋ baoqi* — ئوتۇننىڭ بېغى.// 208 III

تاغْ taoq تاغ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغْ تاغْقا قَقُشْماسْ كِشِي كِشيكا قَقُشُورْ

taoq taoqķa ķavuxmas kixi kixigə ķavuxur

تاغ تاغقا قوۋۇشماس، كىشى كىشىگە قوۋۇشار.

يەنى ئىككى تاغ بىر - بىرىگە قوۋۇشمايدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆز جايلىرىغا ئورناپ كەتكەن، كىشىلەر كۆپ ۋاقىت ئۆتۈپ كەتسىمۇ، بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. بۇ ماقال ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن سۆيگىنى بىلەن كۆرۈشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

داغْ daoq داغ. ئات ۋە باشقا ماللارغا بېسىلىدىغان تامغا. پارسلار بۇ سۆزنى تۈركلەردىن ئالغان. بۇنى پارسچە سۆز دېيىشكە بولمايدۇ؛ ئۇلاردا تۈركلەرنىڭكىدەك چارۋا بولمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەر نەدە بولسۇن؟ مەن بۇ سۆزنى مۇسۇلمانلار چېگرىلىرىدىمۇ ئاڭلىدىم.

داغْ ذاغْ daoq żaoq «ياق، ئەمەس» مەنىسىدە كېلىدىغان يارەمچى سۆز. ئارغۇچە. اُلْ اَنْدَغْ داغْ اُلْ *ol andaoq daoq ol* — ئۇ ئۇنداق ئەمەس. كېيىن ئوغۇزلار «ياق، ئەمەس» مەنىسىدىكى «ذاغْ اُلْ *żaoq ol*» سۆزىنى ئارغۇلاردىن ئېلىپ، ئۇنى «تَكُلْ *tagül*» دەپ ئۆزگەرتكەن. چۈنكى، ئوغۇزلار ئارغۇلارغا قوشنا.// تىللىرىدا ئارىلىشىش بار.// 511 209 III

ساغْ saoq ئەقىل. ئوغۇزچە.

ساغْ saoq زېرەكلىك، پەم. ئوغۇزچە. سَنْدا ساغْ يُوقْ *səndə saoq yoķ* — سەندە پەم يوق.

ساغْ saoq ساق، ساغلام. يِنِكْ ساغْمُو *yəniŋ saoqmu* — تېنىڭ ساقمۇ. ساغْ سوفْ *saoq suv* — ساق سۇ، ساپ سۇ.

ساغْ saoq: ساغْ اَلكْ *saoq əlik* —— ئوڭ قول. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئوغۇزچە. تۈركلەر بۇ سۆزلەرنى بىلمەيدۇ.

ساغْ saoq ساۋا. يۈڭ ساۋايدىغان چىۋىق.

ساغْ saoq: ساغْ ياغْ *saoq yaoq* —— سىيرىقياغ .

ساغْ saoq ساپ. ساغْ كُنكُلْ *saoq kөŋül* —— ساپ كۆڭۈل، ئاق كۆڭۈل.

ساڤْ sav ماقال. ساڤْدا مُنْدَغْ كَلِرْ *savda mundaoq kəlir* —— ماقالدا مۇنداق كەلگەن.

ساڤْ sav قىسسە.

III 210 ساڤْ sav ھېكايە، چۆچەك.//

ساڤْ sav خەت، خەت ـ چەك.

ساڤْ sav سۆز.

ساڤْ sav خەۋەرلەر، رىۋايەتلەر. پەيغەمبەرنى «ساڤْجِي *savqi*» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئىبلىنغان. چۈنكى، ئۇ ئەلچىلىك قىلىپ خەۋەرلەرنى يەتكۈزىدۇ. قىسسىلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ساڤْجِي *savqi* —— ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ ـ كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان كىشى. ساڤْجِي *savqi* —— مەن يۇقىرىدا ئېيتقانىدەك، بۇنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا اَرَنْ سَقْلَرِنْ اَلْغِلْ اُكُتْ *bilgə ərən savlarïn aloqïl өgüt*

اَذْكُو سَقِغْ اَذْلَسا اُوزْكا سِنكارْ *əžgü savïoq əžləsə өzgə siŋər*

[بىلىملىك ئادەملەرنىڭ سۆزلىرىدىن نەسىھەت ئال،
ياخشى سۆز تەسىر قىلسا قەلبكە سىڭەر.]

III 211 ئاقىللارنىڭ سۆزلىرىنى ئۆزۈڭگە نەسىھەت دەپ// قوبۇل قىل، چۈنكى ياخشى سۆز تەسىر قىلسا، ئىنسانىنىڭ قەلبىگە سىڭىدۇ.

شاڤْ xav شاپ[1]. ئۇشلەڭگە ئوخشاش بىر خىل ئوت. «اُجْ *uq* —— ئۇچ»تا ئۇنىڭ بىلەن كىيىم يۇيۇلىدۇ.

قاڤْ k̡av چاقماق چېقىپ ئوت تۇتاشتۇرۇلىدىغان پىلىك.

---

[1] بۇ ئۆسۈملۈكتىن ھازىرمۇ شاخار ئىلىنىدۇ.

قاڤْ kˌav: ئُونْ قاڤْ قُوڤْ بُلْـدِى *ton kˌav kˌuv boldï* —— تون ناچار تىكىلگەنلىكتىن تارتىشىپ قالدى.

لاڤْ lav موم. پېچەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان موم.

قاقْ kˌak ˌ قاق. شاپتۇل قېقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قاقْ kˌak ˌ قاق. قاقْ سُوڤْ *kˌak ˌ suv* —— قاق سۇ، توختام سۇ.

باگْ bəg بەگ.

باگْ bəg خوتۇننىڭ ئېرى.// ئۇ ئۆيدە بەگكە ئوخشىغانلىقتىن شۇنداق دېيىلىدۇ. 512

تـاگْ təg تەگ ~ دەگ. ئوخشىتىش يارەمچىسى. اُلْ اَنْـدَغْ تـاگْ *ol andaoˌ təg* —— ئۇ ئۇنداقتەك، ئۇ شۇنداق ئوخشايدۇ.// 212 III

جاكْ qək بىرخىل يىپ رەخت بولۇپ، بۇنىڭدىن يەمەكلەر ئۈچىسىغا ئارتىدىغان يېپىنچا تىكىپ كىيىدۇ.

ناكْ nək تىمساھ، لەھەڭ. ناكْ يِلانْ *nək yïlan* —— ئەجدىها. ناكْ يِلِى *nək yïlï* —— لەھەڭ يىلى. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۈچەل يىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

بۇ كىتابنى يازغان ۋاقتىمىز (تۆت يِۇز) ئاتمىش توققۇزىنچى يىلى —— ناكْ يِلِى *nək yïlï* لەھەڭ يىلىدۇر.

بالْ bal بال، ھەسەل. سۆۋار، قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. تۈركلەر بۇنى «اَرِى يـاغِى *arï yaoˌï*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِى سَنكا ياكْ اُوتْرُو تُتُبْ بالْ *bardï saŋa yək utru tutup bal*

بَرْجِنْ كَذِبَنْ تَلُو يُقْغا بُلُبْ قالْ *barqïn kəžipən təlü yuvoqa bolup kˌal*

[شەيتان سېنى قارشى ئېلىپ بال تۇتتى،

يىپەك كىيدىڭ، چۈشەنمىدىڭ، ئەقىلسىز بولۇپ قال.] // 213 III

شائىر مۇنداق دەيدۇ: شەيتان سېنى قارشى ئېلىپ ساڭا بال (بۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ لەززىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تۇتتى، سەن ئۇنىڭغا ئالدىنىپ يىپەك كىيدىڭ، سەن ئۇنىڭ ھېيلە ـ مىكرىنى بىلمىگىنىڭچە ئەقىلسىز بولۇپ قېلىۋەر.

تالْ tal تال. زىلۋا بويلۇق كىشىمۇ زىلۋالىقتا تالغا ئوخشىتىلىپ «تالْ بُوذْلُغْ *tal bożluoˌ*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە زىلۋا، نازۇك بويلۇق قىزلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

جالْ qal ئالا. جالْ قُوىْ *qal koy* — چال قوي، ئالا قوي.

سالْ sal سال. «تار *tar*» سۆزىمۇ مۇشۇ مەنىدە.

سالْ sal سىر. يېلىمدىن ياسالغان يېپىشقاق نەرسە. چىن قاچا - قومۇچلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەرگە سۇرتۇلگەندىن كېيىن، ئۈستىگە گۈل سىزىلىدۇ.

تامْ tam تام.

سامْ səm: اَمْ سامْ *əm səm* — داۋا، ئەم. «سامْ *səm*» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

III 214 تان tan سەلكىن. ئەتىگەن، ئاخشامدا چىقىدىغان سالقىن شامال.//

قامْ kˌam كاھىن، شامان.

خانْ han خان. تۈركىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاھى. ئافراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىمۇ «خانْ *han*» دەيىلىدۇ. ئافراسىياپنىڭ ئۆزى «خاقانْ *hakan*» دەيىلىدۇ. بۇ نامنىڭ بەرىلىشى توغرىسىدا ئۇزۇن بىر ھېكايە بار.

513 سان san سان. ساناق سان.// قُوىْ سانِ نَجا *koy sani nəqə* — قوينىڭ سانى نەچچە، قوي قانچە.

قانْ kˌan قان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قانِغْ قانْ بِرْلا يُوماسْ *kˌaniоq kˌan birlə yumas*

قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس.

بۇ توپىلاڭ سۈلھى بىلەنلا تىنچىتىلىدۇ، دېگەنلىكتۇر.

مانْ man: مانْ قِشْلاغْ *man kˌixlaoq* — مانقىشلاق. ئوغۇزلار ئېلىدىكى بىر يەرنىڭ ئېتى.

مانْ كَنْدْ *mankənd* — مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. كېيىن

III 215 خاراب بولغان[①].//

مانْ man: مانْ ياشْلِغْ قُوىْ *man yaxlïoq koy* — تۆت ياشتىن ئاشقان قوي. بۇ سۆز قويدىن باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ.

---

① بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «*mankənt* > *məŋgən*» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

باىْ bay باي. باىْ يِغاجْ *bay yïoqaq* — باييىغاچ. «كُجا *kuqa* — كۇچا» بىلەن «اُجْ *uq* — ئۇچ» ئاربسىدا، «اُجْ *uq* — ئۇچ»قا يېقىن بىر يەرنىڭ ئېتى.

تاىْ tay تاي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكُرْ مَنِكْ ساقِمي بِلْكالَكا اَىْ — *təgür mənïŋ savïmï bilgələgə ay*

تِنَرْ قَلي اَتَتْسا قِسْرَقْ سِنِ تاىْ — *tïnar ḳalï atatsa ḳïsraḳ sïnï tay*

[يەتكۇز مېنىڭ سۆزۈمنى، بىلىم ئەھلىلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.]// 216 III

سۆزۈمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېيى چوڭىيىپ ئات قاتارغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇ ئانىسىنىڭ ئورنىغا مىنىلىدۇ.

ساىْ say ساي.

ساىْ say: ساىْ يَرِقْ *say yarïḳ* — تەڭگىلىك ساۋۇت.

قاىْ ḳay قاي. تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى.

بۇ بابتىكى مسىللار

ياپْ yap: ياپْ يُوبْ *yap yup* — ھىيلە، ھىيلە ـ مىكىر. ياپْ يُوبْ قِلْدي *yap yup ḳïldï* — ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتتى.

ياتْ yat يات، ئەجنەبىي. يـاتْ كِشـي *yat kixi* — يات كىشى. «يـاتْ بـازْ يَـذِلْ III 217 *yat baz yaʒil*[1] — ياتلار، ئەجنەبىيلەر//تارقىلىپ كەتسۇن» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يـاتْ yat يادا. يامغۇر ياغدۇرۇش ۋە شامال چىقىرىش ئۈچۈن يادا تېشى بىلەن قىلىنىدىغان كاھىنلىق.

ياز yaz ياز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يازِنْ قَتِغْلَنْسا قِيشِنْ سَقْنُورْ *yazïn ḳatïoqlansa ḳïxïn səvnür*

يازدا قاتتىق ئىشلىسە، قىشتا سۆيۈنەر.

ياسْ yas زىيان، زەرەر. اَنِكْ تَلِمْ ياسِي تَكْدِي *anïŋ təlim yasï təgdi* — ئۇنىڭغا كۆپ زىيان تەگدى[2].

ياسْ yas ئۆلۈم، ھالاكەت. ئوغۇزچە. اَنِكْ اُغْلِي ياسْ بُلْـدِي *anïŋ oqlï yas boldï* — ئۇنىڭ ئوغلى ئۆلدى.

514 **ياشْ** yax ياش، كۆز يېشى. كُوزُمْ ياشِي اَقْدِي *kөzüm yaxï akdï* —//كۆز يېشىم ئاقتى.

ياشْ yax ياش، ئوتياش، كۆكتات. ياشْ يِيدِمْ *yax yədim* — ئوتياش يېدىم.

III 218 **ياشْ** yax ياش، يېڭى. ياشْ اَتْ *yax ət* — ياش گۆش.//

ياغْ yaq ياغ، سۈياغ. ساغْ ياغْ *saq yaq* — سېرىقياغ. ئوغۇزلار چاۋا ياغنى «ياغْ *yaq*» دەيدۇ.

ياقْ yak: ياقْ يُـوقْ *yak yuk* — قاچا يۇقى. يىراق تۇغقانلارغا «يـاقْ يُـوقْ قَـدَشْ *yak yuk kadax*» دېيىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ بىزگە يېقىنلىقى قاچا يۇقىغا ئوخشاش دېگەنلىكتۇر.

ياكْ yək شەيتان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ياتْ بازْ يَذِلْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بېسىم ئاتالاي بۇنىڭ «ياتْ بازْ يَذِلْسُـونْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە شۇنداق تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ جۈملە ئەرەبچىدە مۇشۇنداق بېرىلگەن. بىزچە، ئەسلىي تېكىست بويىچە «ئۇنىڭ كۆپ زىيىنى تەگدى» بولۇشى كېرەك.

بِلْمِشْ ياكْ بِلْماذُكْ كِشيدًا بِيكْ *bilmix yək bilməžük kixidən yəg*

تونۇش ئەمەس كىشىدىن تونۇش شەيتان ياخشى.

بۇ ماقال تونۇشلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يالْ yal يال ~ يالى. ئاتنىڭ يالى. ھەممە تۈركىي تىللاردا. اَتْ يالِي *at yali* —— ئات يالى، يال ئۆسىدىغان جاي.

يامْ yam كۆزگە ۋە باشقا نەرسىلەرگە چۈشۈپ قالىدىغان خەس، ئەخلەت.

يانْ yan يانپاش سۆڭىكىنىڭ بېشى. يانپاش سۆڭىكىمۇ «يانْ *yan*» دېيىلىدۇ.// 219 III

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يايْ yay باھار، ئەتىياز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْ كَلِكي يايِنْ بَلْكُولُكْ *küz kəligi yayïn bəlgülüg*

كۈزنىڭ كېلىشى ئەتىيازدىن بەلگىلىك بولىدۇ.

بۇ ماقال ئاخىرى قانداق بولىدىغانلىقى بېشىدىن بەلگىلىك بولىدىغان ئىشلار ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يايْ كُركِنكا اِنَنْما	*yay kərkiŋə ïnanma*
سُقْلَرْ اُزا تَيَنْما	*suvlar üzə tayanma*
اَسِزْلِكِكْ اَنُنْما	*əsizlikig anunma*
تِلْدا جِقارْ اذْكُو سُوزْ	*tïlda qïkar əžgü səz*

[يازنىڭ گۈزەللىكىگە ئىشەنمە،

سۈغا تايانما،// 220 III

يامانلىققا تەييارلانما،

تىلىڭدىن ياخشى سۆزلەرنى چىقار.]

ئەتىيازنىڭ رەڭمۇرەڭ گۈزەللىكلىرىگە ئىشەنمە، ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۈتمە؛ سۇغا تايانما، چۈنكى دۇنيا نېمەتلىرىنىڭ شېرىنلىكىگە، ئەتىيازنىڭ مەيىن شامالىلىرىغا ئىشىنىش سۇغا تايانغانغا ئوخشاشتۇر، يامان ئىشلارغا تەييارلانما، تىلىڭدىن ھەر ۋاقىت خەلق سەندىن خۇشال بولىدىغان چىرايلىق سۆزلەرنى چىقارغىن.

قائىدە

بۇ باب ۋە بۇ بابقا ئوخشاشلارنى «مەنقۇس» دەپ ئاتىدۇق. چۈنكى، بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇمشاق ھەرپ — ھەرپى لىن چۈشۈپ قېلىپ، سۆز يېزىلىشتا ئەمەس، ئېيتىلىشتا ئىككى ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرپلىرى//يېزىقتا تولۇق بولىدۇ. «قول»نى بىلدۇرىدىغان سۆز «قُـــولْ» شەكلىدە تولۇق يېزىلىدۇ. لېكىن، ئېيتىلىشتا «و - ۋاۋ» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. «اَنِكْ قُلِـــنْ اَلْـــدِى *anïŋ kolïn aldï* — ئۇنىڭ قولىنى تۇتتى» دېگەندە، بۇ سۆز «قۇل» مەنىسىدىكى «قُـــلْ»غا ئوخشاپ قالىدۇ. «شامال» مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان «يِلْ *yəl*» سۆزىمۇ شۇنداق، ئېيتىلىشتا «ى - يـــا» چۈشۈپ قالىدۇ. «اَنِكْ يَلِـــي كُوجْلُـــكْ *anïŋ yəli küqlüg* — ئۇنىڭ شامىلى كۈچلۈك» دېگەندە،//بۇ سۆز «يىل» مەنىسىدىكى «يِلْ»غا ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ مەنقۇس بابىدىكى ھەممە ئىسىم ۋە پېئىللارغا ئومۇمىيدۇر. 515 III 221

بۇنىڭدىن تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ يانمۇيان يۇرۇتۇلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا پېئىللاردا «زانَ، يَزِينُ، كـــالَ، يَكِيـــلُ» سۆزلىرىدىن بۇيرۇق ياسىلىپ «زِنْ، كَـــلْ» دېيىلگەندە، ھەرپى لىن چۈشۈپ قالىدۇ. تۈرك تىلى كەڭ بولغانلىقتىن، بۇ قائىدە پېئىل ۋە ئىسىملاردا ئوخشاشلا ساقلىنىدۇ. ئەرەب تىلىدا بۇ ئەھۋال پېئىللاردىلا ئۇچرايدۇ، ئىسىملاردا ئۇچرىمايدۇ. بۇنى بىلىۋال.

فَعَلْ fəəl شەكلىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

222 III جُوتْ[1] qüwütبويىاق. قِىزِلْ جُوتْ kïzïl qüwüt — قىزىل//بويىاق. اَلْ جُوتْ al qüwüt — ھال بويىاق. كُوكْ جُوتْ kөk qüwüt — كۆك بويىاق. ياشىل جُوتْ yaxïl qüwüt — يېشىل بويىاق. سارِغْ جُوتْ sarïq qüwüt — سېرىق بويىاق. يۇمشاق «ف – v» بىلەن «جُفْت qüvüt» شەكلىدىمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «جُوتْ qüwüt» سۆزى بويىاقلارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىي سۆزدۇر. ئۇلارنى ئايرىش ئۈچۈن، بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر قوشۇلغان.

قُوتْ k,uwut «قاغُوتْ qaqut» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىرىغان خوتۇنلارغا بېرىلىدىغان تاماق. قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ.

قُوجْ q,owuq جىن تەگكەنلىك ئەسىرى. بۇنداق ئادەمنى داۋالاشتا يۇزىگە سوغۇق سۇ سېپىپ تۇرۇپ «قُوجْ قُوجْ qowuq qowuq» دېيىلىدۇ. ئادراسمان ۋە ئۇد ھىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ. بۇ سۆز «قَجْ قَجْ qaq qaq — ھەي، جىن! قاچ، قاچ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.// 223 III

كوُجْ[2] küwüq: كُوجْ يُكُونْ küwüq yügün — كىچىك يۇگەن.

قوُزْ[3] q,owuz «قُوجْ qowuq» سۆزى ئورنىدا قوللىنىلىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. يِيلْ قُوزْ بِتِكِي yəl qowuz bitiki — جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن.// 516

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «و – ۋاۋ» ئۈچ ئورۇندا ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىر ئورۇندا كەسرىلىك يېزىلغان، ئىككى ئورۇندا ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن كەسرە سىزىۋېتىلگەن. بىر ئورۇندا «جُفْت» شەكلىدە ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىز ئىككى ئورۇندا كەسرىنىڭ سىزىۋېتىلگىنىگە ئاساسەن، زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «ق – q» ۋە «و – ۋاۋ» ھەرپلىرى ئۈستىگە بىرلا زەممە قويۇپ يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇنىڭدىن بىر سۆز ئالدىدا ئۆتكەن «قُوجْ» سۆزى ئورنىدا كەلگىنىگە ئاساسەن «qowuz» دەپ ئالدۇق.

قُـــوزْ k¸owuz شارابقا چۈشكەن خەس، ئەخلەت. قُـــوزْ سُـــجِكْ دَنْ كَتـــارْ *k¸owuz süqikdən k¸tər* —— شارابتىن خەسنى ئېلىۋەت.

كُوزْ küwüz سېلىنچا. يۇڭدىن توقۇلغان تۆشەك ۋە سېلىنچىغا ئوخشاش نەرسىلەر.

III 224 يُـــوغْ yuwuoq سەل سۈلىرى تاغدىن يۇمىلىتىپ چۈشۈرگەن//قورام تاش. بۇنىڭ « يُڤغ *yuvuoq* » شەكلىمۇ بار.

سُوُقْ suwuk¸ سۇيۇق. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە؛ شالاڭ. سۇيۇلدۇرۇلغان قېتىق، شىرنە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. سُـــوُقْ يُغُـــرْتْ *suwuk¸ yuoqurt* —— سۇيۇق قېتىق. سُوُقْ قُذْرُقْ *suwuk¸ kużruk¸* —— قېچىرنىڭ قۇيرۇقىغا ئوخشاش قىلى شالاڭ، ئۇزۇن قۇيرۇق. ياغاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. قىپچاقچە.

قُوُقْ k¸owuk¸ قوۋۇق ~ كاۋاك. ھەرقانداق كاۋاك نەرسە. بۇنىڭ «قُقُقْ *k¸ovuk¸* » شەكلىمۇ بار.

قَوُقْ k¸awuk¸ قوۋۇق ~ دوۋساق. بۇنىڭ «قَقُقْ *k¸avuk¸* » شەكلىمۇ بار.

قَـــوُقْ k¸awuk¸ كېپەك. تېرىق كېپەكى. بۇ ئىسىملاردىكى «و - ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق «ف - *v*»نىڭ ئورنىغا كەلگەن.

كُوُكْ küwük: كُوُكْ مُوشْ *küwük mux* —— ئەركەك مۇشۇك.

III 225 كُوُكْ küwük سامان. ئوغۇزچە.//

تُوِلْ[1] towil تېبىلجاڭ، كىچىك دۇمباق. ئۇۋدا لاچىن ئۇچۇن چېلىنىدىغان دۇمباق. مەن بۇ سۆزنى ئەرەبچىدىن ئېلىنىپ، چىقىش ئورۇنلىرى يېقىن بولغاچقا، «ط» ھەرپى «ت»غا ئالماشتۇرۇلغانمىكىن، دەپ قارايمەن. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. «غَلِطَ، غَلِتَ» ۋە «قَطَّرَ، قَتَّرَ» دېگەندەك. بۇ «ثابـــت» سۆزىنى ئالماشتۇرۇپ «تُبُـــتْ» دېگەنگە ئوخشايدۇ. بىراق مەن بۇ سۆزنى ئىسلام ئېلىنىڭ ئەڭ چەت قىسمىدىكى ساپ تۈركلەردىن ئاڭلىدىم.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «تُوِلْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز كەسرىنى ھېسابقا ئالدۇق.

بۇ بابتكى «ى ـ يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

قَيِرْ k¸ayïr پوپاك يەر. تۇرك تىلىدا. ئوغۇزلار قۇمنى «قَيِرْ *k¸ayïr*» دەيدۇ.

تَوُشْ tawux تاۋۇش، تىۋىش، شەپە. بۇنىڭ «تَقِشْ *tavïx* » شەكلىمۇ بار.

تَيِغْ tayïoq تېيىق، تايغاق. تَيِغْ يِيرْ *tayïoq yər* —— تايغاق يەر.// 226 III

تُيَغْ tuyaoq تۇياق. ھايۋانىڭ تۇيمقى. اَتْ تُيَغِي *at tuyaoqï* —— ئات تۇيمقى.

قُيُغْ k¸oyuoq قويۇق. قُيُغْ نانْكْ *k¸oyuoq nəŋ* —— قويۇق نەرسە. قُيُغْ سُجِكْ *k¸oyuoq süqik* —— قويۇق شاراب.

قَيِغْ k¸ayïoq قايىغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى.

قُيُغْ k¸uyuoq قۇدۇق. بۇنىڭ «قُذُغْ *k¸użuoq*» شەكلىمۇ بار.

قَيغْ[1] k¸ayïoq: قَيغْ يِيرْ *k¸ayïoq yər* —— يولدىن چەتتە قالغان يەر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بَيِقْ bayïk¸ راست. بَيِقْ سُوزْ *bayïk¸ sөz* —— راست سۆز. ئوغۇزچە.

تَيُقْ tayuk¸ تۇيغۇن. تَيُقْ اَرْ *tayuk¸ ər* —— تۇيغۇن، زېرەك ئادەم.// 517

تَيَقْ tayak¸ تاياق، ھاسا. كُذاكُو تَيَقْ بِيْردِي *küżəgü//tayak¸ bərdi* —— كۆيۆ تاياق بەردى، 227 III
يەنى كۆيۆ كېلىنگە كېنىزەك ياكى قۇل بەردى. كېلىن ئۇلارغا تايىنىپ ئاتتىن چۈشىدۇ. بۇ بايلاردىكى بىر ئادەت بولۇپ، كېنىزەك ياكى قۇل كېلىنىڭ مۇلكى ھېسابلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَيَقْ بِلا تَيْماسْ تَنُقْ سُوزُنْ بُتْماسْ *tayak¸ bilə taymas tanuk¸ sөzün pütməs*
ھاسىسى بار تېيىلماس، گۇۋاھچى سۆز بىلەن ئىشەنچ قازىنالماس.

يەنى ھاسىسى بار ئادەم تايغاق يەردە تايمايدۇ، گۇۋاھچىنىڭ سۆزى گۇۋاھلىقتىن ئۆتكەندە ئاندىن بىلىنىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى ھەم چېكىتسىز، ھەم ھەرىكسىز يېزىلغان. بىز بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپىنىڭ «ى ـ يا» بولۇشى كېرەكلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*k¸ayïoq*» دەپ ئالدۇق.

تُيُقْ tuyuk, تۇيۇق، تۇتۇق. تُيُقْ كِشِي *tuyuķ kixi* —— تۇتۇق ئادەم، غەمكىن ئادەم. تُيُــقْ كُونْ *tuyuķ kün* —— تۇمانلىق ۋە بۇلۇتلۇق كۈن. تُيُــقْ قَبُــغْ *tuyuķ ķapuoq* —— يېپىق قوۋۇق.

قَيَقْ k̡ayak, قايماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَذْرَمِشْ اُلْغُنْ قُياقْ *səżrəmix oloqun k̡onak*①

III 228 سَرْمَمِشْ سُوتَّنْ قَياقْ // *sarmamïx süttən k̡ayak*

[چۈجگۈن قوناق دانلىرى سىيرەكلەشتى،
سۈتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى.]

چۈجگۈن قوناق دانلىرى تېخى ئېسىلمىدى (كۆپمىدى)، سۈتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى. يېيىلىش ئۈچۈن ئىككىسى بىللە پىشۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى.

قِيِقْ k̡ïyïk, قىيىق، ۋەدىسىدە تۇرماسلىق. قِيِقْ كِشِــي *k̡ïyïk kixi* —— قىيىق كىشى، ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىدىغان كىشى.

قِيِقْ k̡ïyïk, قىيىق. قىيپاش بولغان ھەرقانداق نەرسە. مەسىلەن: قىيپاش كېسىلگەن قەلەمنىڭ ئۇچى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

مَيَــقْ mayak, مايماق. تۆگە مايىقى. بۇ سۆز بۇرۇن تۆگە مايىقىغا خاس ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە «قُــوىْ مَيَقِــي *k̡oy mayak̡ï*// —— قوي مايىقى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. پەقەت ئات تېزىكى «يُنْدَقْ *yundak̡*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: III 229

تَقْى بَدُكْ اَرْسا مَيَقِي بَدُكْ اَرْماسْ *təvə bədük ərsə mayak̡ï bədük ərməs*

تۆگە چوڭ بولسىمۇ، مايىقى چوڭ بولماس.

بۇ ماقال چوڭنىڭ چاكىرى بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، «چوڭلۇق ساڭا ئەمەس، سېنىڭ ئىگەڭگە

① «قوناق» مەنىسىدىكى بۇ سۆز بۇ يەردە «قُياقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز ئۇنىڭ يازما نۇسخا 193 - بەتتە «قُــقْ» شەكلىدە يېزىلغانلىقى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى تەلەپپۇزىغا ئاساسەن، تىرانسكرىپسىيەسىنى «*k̡onak̡*» دەپ تۇزەتتۇق.

يارىشىدۇر» دېگەنلىك بولىدۇ.

كَيِكْ kəyik كېيىك. ئەسلىدە ياۋايى بولغان ھەرقانداق نەرسە. بۇ سۆز گۆشىنى يېيىشكە بولىدىغان كېيىك، ئېلىك، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ. كَيِكْ كِشِي *kəyik kixi* — ياۋا ئادەم. كَيِكْ سُكُتْ *kəyik səgüt* — ياۋا سۆگەت. ھەرقانداق بېقىپ ئۆستۈرۈلگەن نەرسىنىڭ ياۋىسىغا «كَيِكْ *kəyik*» دېيىلىدۇ.

كَيُكْ kəyük // كىگىزدىن ئىشلەنگەن يامغۇرلۇق. «ذ – ż» ھەرپىنى «ى – يا» قىلىپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا. 518

كُيُكْ köyük كۆيۈك. كُيُكْ نانْكْ *köyük nəŋ* — كۆيۈك نەرسە، كۆيگەن نەرسە. // 230 III

مَيل mayïl: مَيل يَمِشْ *mayïl yəmix* — مەي بولۇپ پىشقان يېمىش. شاپتۇل، قوغۇن قاتارلىق مېۋىلەر پىشىپ ئۆتۈپ كەتسە، شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِيمْ kïyïm ئۇركۇش، دۇشمەن كېلىشى سەۋەبىدىن ئەلدە پەيدا بولغان قورقۇنچ ۋە تەشۋىش. قُرْقُنْچْ قِيمْ بُلْدِي *kərkunq kïyïm boldï* — دەھشەتلىك ئۇركۇش يۈز بەردى.

كيم kiyim: اُلْ كيم كيم كُونْ كَجُرْدِي *ol kiyim kiyim kün kəqürdi* — ئۇ (ئىشلەپمۇ كەتمەي، ئىشنى تاشلاپمۇ ئەتمەي) ئەپلەپ ـ سەپلەپ كۈن كەچۈردى.

بُينْ boyïn بويۇن. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ بويىنى. قىلىچنىڭ سېپى «قِلِجْ بُيْنِي *kïlïq boynï*» دېيىلىدۇ. پىچاقنىڭ سېپى «بِجاكْ بُيْنِي *piqək boynï*» دېيىلىدۇ.

بُيُنْ boyun خەلق، قوۋم، ئاھالە. «ذ – ż» ھەرپىنى «ى – يا» قىلىپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

تُينْ tuyïn بېخىل، پىخسىق. تُينْ اَرْ *tuyïn ər* — بېخىل ئادەم. // 231 III

تُيِنْ toyïn تويىن. ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ دىن باشلىقى. بۇ بىزدىكى ئىمام ۋە مۇپتىلارغا ئوخشايدۇ. تويىن ھەر ۋاقىت بۇت ئالدىدا بولۇپ، كىتابلارنى ۋە كاپىرلارنىڭ ھۆكۈملىرىنى ئوقۇيدۇ، ئۇلارنىڭ كۆپۈرلۈقىدىن خۇدا ساقلىسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ

bir toyïn baxï aoqrïsa ķamuoq toyïn baxï aoqrïmas

بىر تويىننىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە تويىننىڭ بېشى ئاغرىماس.

بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى يەۋاتقان يەردە بىرى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆزىنى ئۇنىڭدىن تارتقاندا، باشقىلارنى تاماق يېيىشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

قَيا k̦aya قىيا.

قِيـــا k̦ïya تولـدۇرۇپ ئېيتىلىـدىغان سـۆزلەردە يـاكى تەركىبـىدە «ع – oq»، «ق – ķ» ھەرپلىرى بولغان سۆزلەردە قوللىنىلىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. اُغُلْقِيـــا oqulķïya — ئوغۇلچىقىم. // قِيزْقِيا ķïzķïya — قىزچىقىم①. III 232

كُيا küyə كۆيە، كىگىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يەيدىغان كۆيە.

كِيا kiyə تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن يۇمشىتىپ ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە قوللىنىلىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. اَرْكِيـــا ərkiyə — ئادەمچاق. يِيرْكِيا yərkiyə — يەرچاق.

يَنا yana يانا ~ يەنە. قايتىلاشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. يَنا كَلْدِمْ yana kəldim — يەنە كەلدىم. // III 233

---

① «قِيـــا ķïya» قوشۇمچىسى ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەسلىدە شەخس قوشۇمچىسى بولمىسىمۇ، ئەرەبچىسىدە بىرىنچى شەخسلىك مەنىسى بېرىلگەن. بىز ئەرەبچىسىدە ئىپادىلەنگەن شەخس مەنىسىنى ئىپادىلىدۇق. بۇ قوشۇمچىنىڭ بۇنىڭدىن بىر سۆز كېيىن بېرىلگەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بولسا، ئەرەبچە شەخس مەنىسى بېرىلمىگەن. سېلىشتۇرۇپ كۆرەرسىز.

519

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يَيا yaya يوتا. پەقەت ئادەملەرگىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ بۇ تۈرى تەلەپپۇزدىمۇ، يېزىقتىمۇ قىسقارتىلمايدۇ. چۈنكى، بۇلاردا سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك. پەقەت ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان سۆزلەرلا قىسقارتىلىدۇ.

234 III

مۇجەررەت سۆزلەر بابلىرى تۈگىدى.//

ھەرپ ئارتتۇرۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تادُنْ tadun تاينىچا. بىر ياشلىق موزاي.

تُوذُنْ tużun كۆكبېشى، مىراب. يۇرت ئەھلىگە سۇ تارقىتىپ بەرگۈچى كىشى.

تِيذِينْ tïžïn ژاقىتنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بُو تِيذِينْ كَلْدِي *bu tïžïn kəldi* — (ئۇ) مۇشۇ ژاقىتتا كەلدى.

فَعالْ fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بَيَاتْ bayat بايات. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتى. ئارغۇچە.

بَيَاتْ bayat بايات. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

III 235 **قُيارْ** kuyar شالدام، شالۋاق. ھايۋانلارنى ۋە قۇللارنى تىللاشتا/ئېيتىلىدىغان بىر سۆز. بُو قُيارِي *bu kuyarï* — بۇ شالۋاق[1]. بۇ «سُوڤْ قُيْدِي *suv kuydï*» جۈملىسىدىكى «قُيْدِي *kuydï*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قۇيدى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

قَياسْ kuyas قۇياس. توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئۇچ قورغان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بىرىنچىسى «سابْلِغْ قَياسْ *saplïoŋ kuyas* — ساپلىغ قۇياس»، ئىككىنچىسى «اُرُنْكْ قَياسْ *ürüŋ kuyas* — ئۇرۇڭ قۇياس»، ئۈچىنچىسى «قَرا

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە ئېنىقسىزلىق بار، ئەرەبچە ئىبارىنىڭ «اَىْ هَذا صَابٌ وَماجٌ بِنْتُهُ» ئەمەس، «اَىْ صَابٌ وَماجٌ بِفِيهِ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى توغرا تاپتۇق ۋە شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

قَياسْ *qarakuyas* —— قارا قۇياس»[1].

قُياشْ kuyax قۇياش، قاتتىق ئىسسىق؛ قۇياشنىڭ قىزىق تەپتى.

236 III **اَياغْ** ayaq لەقەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:/

قُذْغِلْ مَنكا اَقِيلِقْ *qożoqïl maŋa aqïlïq* [مېنى قويۇپ بەرگىن،

بُلْسُنْ مَنكا اَياغا *bolsun maŋa ayaqa* مەردلىك مېنىڭ لەقەمىم بولسۇن،

اِذْغِلْ مَنِي تُقِشْقا *ïzoqïl məni toqïxqa* مېنى ئۇرۇشقا ئەۋەتكىن،

يُقْكِلْ مَنكا اُلاغا *yüvqil maŋa ulaqa* ماڭا بىر ئات يارەم قىل.]

مېنى ئۆز مەيلىمگە قويۇپ بەرگىن، مەن بىر مەردلىك قىلاي، شۇنىڭ بىلەن مەردلىك مېنىڭ لەقەمىم بولۇپ قالسۇن، مېنى جەڭگە ئەۋەت ۋە جەڭگە ئېلىپ بارالايدىغان بىر ئات يارەم قىل.

مُيانْ muyan ساۋاب. مُيانْلِقْ *muyanlïq* —— يول ئۈستىدە يولۇچىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ئۈچۈن ياسالغان سۇ ئىچىش ئورنى، سۇخانا./ 237 III

فَعْلِي fə'la شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُوجِي[2] buwqi: بُوجِي قُبُزْ *buwqï qobuz* —— بوم ئاۋازلىق ئۇد. بۇ قوبۇزنىڭ بىر خىلى.

520 **قَيْدا** qayda قەيەردە. قَيْدا سَنْ *qayda sən* —— نەدە سەن. «ن – *n*» ھەرپى بىلەن/

«قَنْدا *qanda* » دەپ ئېيتىلغىنىدەك «قَيُودا *qayuda* » دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

كُيْدا köydə بوتا. ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېرىتىلىدىغان بوتا.

---

[1] بۇ سۆزدىكى «ق» ھەرپى يازما نۇسخا 198- بەتتە چىگىل قەبىلىسىگە ۋە يازما نۇسخا 212- بەتتە توخسى قەبىلىسىگە بەرگەن بايانىدا «قُياس» شەكلىدە، يازما نۇسخا 523- بەتتە «قُيَسْلِغ» شەكلىدە زەممىلىك ئېلىنغان؛ يازما نۇسخا 520-، 522- بەتتە «قَياس» شەكلىدە فەتھىلىك ئېلىنغان. بىز يازما نۇسخا 198- ۋە 212- بەتلەردىكى بايانىدا ئېيتىلغىنىدەك بۇ شەھەرنىڭ تارىختا توخسى ۋە چىگىللەر ياشىغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممىلا يەردە «*quyas*» شەكلىدە ئالدۇق ۋە ھازىرقى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان «چوڭ كەيگەن»، «كىچىك كەيگەن» دەريالىرىنىڭ قەدىمكى قورغاس شەھىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغانلىقىغا ئاساسەن تارىختىكى قۇياس شەھىرى ھازىرقى قورغاس خارابىسىنىڭ ئۆزى دەپ ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «و – ۋاۋ» ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىز بۇ بابتىكى ۋەزىنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، «و – ۋاۋ» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ ئالدۇق.

قُيْقا kˌuykˌa قۇيقا: خام تېره. بۇ سۆز ئەسلىدە ئاشلانمىغان تېرىنى بىلدۇرسىمۇ، بەزىدە ئاشلانغان تېرىنىمۇ بىلدۇرىدۇ. اُلْ قويُغْ قُيْقالادى *ḳuykˌaldï* ① *ḳoyuoq* — ئۇ// III 238
قوينى سويماي تۇرۇپ، تېرىسىنى قۇيقىلىدى، يەنى ئۇتلىدى.

قِيْما kˌïyma قىيما. قِيْما اُكْرا *ḳïyma ügrə* — قىيما ئۇگره. سۇيۇقئاشنىڭ بىر خىلى، بۇنىڭ خېمىرى قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلىدۇ.

قُيْما kˌuyma قۇيماق. خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مەھەندىن بولقا بىلەن سوقماي، قۇيۇش يولى بىلەن ياسالغان ھاۋانچا، شامدان، بولقىغا ئوخشاش ئەسۋابلارغىمۇ «قُيْما *ḳuyma*» دېيىلىدۇ.

فَعالُو fəalu شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَياغُو tayaoqu تاش ۋە چالما.

تُريغا torïoqa تورغاي.

سُياغُو suyaoqu بېخىر، دوكۇر. خورازنىڭ بېخىرى.

بِتِيگُو bitigü تۇركىلەرنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ دۇۋىتى.// III 239

كُلِيكا kəligə كۆلۈگە، قويۇق كۆلەڭگە.

قَلِيما kˌalïma بالىخانا.

اكاما ˀəkəmə ئېكەمە. ئۇد تىپىغا كىرىدىغان بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى.

كُشِيكا kəxigə سۇس كۆلەڭگە.

بۇ بابتىكى مىساللار

يُرِيغا yorïoqa يورغا. يُرِيغا اَتْ *yorïoqa at* — يورغا ئات.

يُلِيگُو yüligü چاچ چۇشۇرىدىغان ئۇستىرا. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ. ئوغۇزلار ئۇستىرىنى

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قُويُغْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى «*ḳoyuoq*» دەپ ئالدۇق.

«كَرَایْ *kərəy*» دەيدۇ.

اَیاكُو əyəgü قوۋۇرغا، يان. هايۋانلارنىڭ قوۋۇرغىسى، قوۋۇرغا سۆڭىكى.

فَعْلانْ fə'lan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تَیْغانْ tayoqan تايغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 240 III

تَیْغانْ يُكْرُكُنْ تِيلْكُو سَقْماسْ *tayoqan yügrügün tilkü səvməs*

تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى تۈلكە سۆيمەس.

يەنى تۈلكە تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى ياخشى كۆرمەس. بۇ ماقال بىر - بىرىنى كۆرەلمەيدىغان ئىككى ئالىمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.// 521

كَیْكانْ kəygən كەيگەن. قۇياستىن ئىلگىرى ۋادىسىغا ئاقىدىغان ئىككى دەريانىڭ ئېتى. ئۇنىڭ بىرى «كِچِكْ كَیْكانْ *kiqik kəygən*» — كىچىك كەيگەن» دېيىلىدۇ. بۇ كىچىك، يەنە بىرى «اُلُغْ كَیْكانْ *uluq kəygən*» — ئۇلۇغ كەيگەن» دېيىلىدۇ. بۇ چوڭدۇر[1].

فَیْعَلْ fəy'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قِیْمَجْ kʻïymaq: قِیْمَجْ بُرْكْ *kïymaq bərk* — ئاق تۇتتىن ئىشلەنگەن بۆك بولۇپ، بۇنى چىگىللەر كىيىدۇ.

بَیْنَقْ baynakʻ يىن. ئوغۇزچە.

بُیْنَقْ boynakʻ بويناق. تاغنىڭ بېلى.// 241 III

بُیْنَقْ boynakʻ زەھەرلىك كېلەر.

قَیْغِقْ kʻayoqïkʻ قېيىق.

[1] بۇ قۇياس (قورغاس)تىن ئېلى ۋادىسىغا ئېقىپ كېلىدىغان ئىككى ئېقىن بولۇپ، ھازىرمۇ «چوڭ كېگەن»، «كىچىك كېگەن» دېيىلىدۇ.

مَيْغُقْ mayoquk, ئىچ مايماق ئادەم، تېز يۈگۈرەلمەيدىغان ھايۋان①.

كَيْلِكْ kəylig مايمۇن. چۆچۈپ تۇرىدىغان ياكى ياۋايىغا ئوخشاش ئىككى تەرىپىگە قاراپ ماڭمىدىغان كىشىنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «كَيْلِكْ كِشِي *kəylig kixi*» دەيىلىدۇ.

بُيْمَلْ boymal: بُيْمَلْ اَتْ *boymal at* —— بوينىدا ئېغىر يۈك بار ئات. مۇشۇنداق قوي ۋە باشقىلارغىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ.

بَيْرَمْ bəyrəm بايرام. ئوغۇزچە. مەن بۇ سۆزنى كىشىلەرنىڭ شاد - خۇراملىق مەنىسىدىكى «بَذْرَمْ *bəžrəm*» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. بايرام - خۇشاللىق كۈنىدۇر. چۈنكى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن مۇنداق بايرام//كۈنى بولمىغان، شۇڭا بۇ ئىسىمىمۇ يوق ئىدى. ئەگەر بولغان بولسا، تۈركىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى بىلگەن بولاتتى. ئۇلار ئۆز تىلى بويىچە « ذ – ż » ھەرپىنى «ى – يا» غا ئالماشتۇرغان. III 242

جَيْدَمْ ② qaydam كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز.

سَيْرَمْ sayram سايرام. «اِسْپِيجابْ *ispïjab* —— ئىسپىجاپ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «بَيْضَأ *bəyza* —— بەيزا» شەھىرىنىڭ ئېتى. «سَرْيَمْ *saryam*»مۇ دەيىلىدۇ.

سَيْرَمْ sayram: سَيْرَمْ سُوقْ *sayram suv* —— تېيىز سۇ، ئوشۇقتىن ئاشمىغان سۇ.// III 243

فَعالِلْ fəalil شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بَقايَقْ ③ bak,ayak, ھەرقانداق ئاچا تۇياقلىق ھايۋاننىڭ تۇيىقىنىڭ ئارىسى ياكى ئىككى تۇياقنىڭ بىر تەرىپى.

---

① بۇ ئىبارە ئەرەبچىدە «وَالْاَجْرَدُ مِنْ ذَوَاتِ الْحَوافِرِ» دەپ بېرىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى «تۇكى تاقىر ھايۋان» ياكى «توم تۇياقلىق ھايۋان» دېگەن بولىدۇ. بىز ھايۋانلارنىڭ ئىچ مايمىقى تېز يۈگۈرەلمەيدىغان بولغىنى ئۈچۈن، «تېز يۈگۈرەلمەيدىغان ھايۋان» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك كەلگەن. بىز فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلاپ «*qaydam*» دەپ ئالدۇق.

③ يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَقايَقْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ سۆزنى «*bakayak*» دەپ ئالدۇق.

بَقايُقْ bak¸ayuk¸[1] ئاتلارنىڭ تۇياق يۇرەكچىسى.

تُقِيمَقْ tok¸ïmak¸ توقماق. كىرچىننىڭ توقمىقى.

قَيــاجُقْ k¸ayaquk¸ تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل خۇش پۇراقلىق ئۆسۈملۈك.// مەن بۇنى زەپىرانمىكىن، دەپ گۇمان قىلىمەن. 522

بۇ بابتىكى مسال

مُنْدِي mündi مىندى. اَرْ اَتِنْ يَبِيتَــقْ مُنْــدِي *ər atïn yapïtak¸ mündi* —— ئادەم ئېتىنى ياۋداق مىندى، يەنى ئاتقا كىگىزمۇ سالماي، ئېگەرمۇ توقۇماي مىندى.// 244 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَقايُقْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ سۆزنى «*bak¸ayuk¸*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَيِرْلِغْ k̦ayïrlïoq: قَيِرْلِغْ يِرْ *k̦ayïrlïoq yər* —— پورپاك يەر.

قُيَسْلِغْ k̦uyaslïoq قۇياسلىق. قُيَسْلِغْ اَرْ *k̦uyaslïoq ər* —— قۇياسلىق ئادەم، قۇياس شەھەرىدىن بولغان ئادەم.

تُيَغْلِغْ tuyaoqlïoq تۇياقلىق. تُيَغْلِغْ يِلْقِي *tuyaoqlïoq yïlk̦ï* —— تۇياقلىق ھايۋان.

قُيُغْلُغْ k̦oyuoqluoq قويۇقلۇق. سۇيۇق نەرسىلەردىكى قويۇقلۇق.

ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر

III 245 سَنْدُواجْ sanduwaq بۇلبۇل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

سَنْداً قَجَرْ سُنْدِلاجْ — *səndən k̦aqar sundïlaq*

مَنْدا تِنَرْ قَرْغِلاجْ — *məndə tïnar k̦aroqïlaq*

تَتْلِغْ اُتَرْ سَنْدُواجْ — *tatlïoq otər sanduwaq*

اَرْكَكْ تِشِي اُجْرَشُورْ — *ərkək tixi uqraxur*

[سەندىن قاچار سۇڭگۇلۇگۇچ،

مەندە تىنار قارلىغاچ،

تاتلىق سايرار بۇلبۇل،

ئەركەك چىشى ئۇچرىشار.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سوغۇلۇغۇچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قارلىغاچلار يايرايدۇ؛ بۇلبۇللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

246 III **بُلْغَيُقْ** buloqayuk بۇلغانغان. بُلْغَيُقْ سُوقْ *buloqayuq suv* —— بۇلغانغان سۇ.//

سَرْقَيِقْ sark‚ayïk كۆشەيدىغان هايۋانلارنىڭ توققۇز تونلۇقى. بۇ سۆز «ن – *n*» هەرپى بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «مِيزابٌ، مِنْزابٌ؛ مِيشارٌ، مِنْشَارٌ» دېگەنگە ئوخشاش.

قُدُوجَقْ ①k‚udruqak قۇيۇمچاق، تۇغۇر.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

بَيْبَيُقْ baybayuk يېقىملىق سايرايدىغان بىر قۇش. دەرەخ شاخلىرىغا زەمبىلگە ئوخشاش ساڭگىلىتىپ ئۇۋا تىزىدۇ.

بۇ بابتكى ئالته هەرپلىكلەر

بُيُنْدُرُقْ boyunduruk بويۇنتۇرۇق. بۇ ياغاچتىن ياسىلىپ، ئىككى ئۆكۈزنىڭ بوينىغا

247 III ئېسىلىدۇ.//

مُيَنْجِلِقْ muyanqilïk ئارىچىلىق، سالاچىلىق. ئىككى ئادەم ئارىسىدىكى سالاچىلىق. سَنْ مُيَنْجِلِقْ قِلْ *sən muyanqilïk qïl* —— سەن بىزگە ئارىچىلىق قىل. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ساۋاب» مەنىسىدىكى «مُيانْ *muyan* —— بۇيان» دۇر.

248 III 523 مەنقۇس بۆلۈمىدىكى ئىسىملار تۈگىدى.///

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قُدُوجَقْ» شەكلىدە كەلگەن، بۇ، بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنىڭ «قُدْرُجَقْ *qudruqaq*» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن، بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە ترانسكرىپسىيەسىنى «*qudruqaq*» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مەنقۇس پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

كِيجْتِ kəqti كېچىكتى. اَرْ كِيْجتِ *ər kəqti* — ئادەم (ئىشتا) كېچىكتى (كِيجارْ - كِيجماكْ *kəqər - kəqmək*).

بُورْدِ burdï پۈرىدى، پۈراق چىقاردى؛ ھور چىقتى. يِپارْ بُورْدِ *yïpar burdï* — ئىپار پۈرىدى. سُوقْ بُورْدِ *suv burdï* — سۇدىن ھور چىقتى، يەنى سۇنىڭ ھورى كۆتۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسىدىن خۇش پۈراق چىقىش ۋە ھور كۆتۈرۈلۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرارْ - بُرْماقْ *burar - burmak*). // III 249

بِيرْدِ bərdi بەردى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ بِيرْدِ *ol maŋa yarmak bərdi* — ئۇ ماڭا يارماق (پۇل) بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِيرُرْ - بِيرْماكْ *bərür - bərmək*).

تارْدِ tardï تاراتتى ~ تارقاتتى. بَكْ سُوسِنْ تارْدِ *bəg süsin tardï* — بەگ ئەسكەرلىرىنى تاراتتى. بىر ئادەم ھەرقانداق بىر نەرسىنى تارقاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تارارْ - تارْماقْ *tarar - tarmak*).

تُورْدِ turdï تۇردى، قوپتى. اَرْ يُقارُو تُورْدِ *ər yokaru turdï* — ئادەم ئۆرە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُورُرْ - تُورْماقْ *turur - turmak*).

تُورُرْ turur تۇر ~ دۇر. ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە مەستىرى بولمىغان كەلگۈسى زامان

پېئىلى. بۇ ئەرەبچىدىكى «يَدَعُ» ۋە «يَذَرُ» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش. بۇ سۆز بىر نەرسە توغرىسىدا سۆزلىنىۋاتقان چاغدا، ئۇنىڭ ئۆز ئورنىدا تۇرغانلىقىنى ۋە
250 III بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «اُلْ اَقْدا تُرُورْ ol əvdə turur »//دېگەن ئىبارە «ئۇ ئۆيدىدۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «ئۆرە تۇردى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. يەنە «اَرْ سُكَلْ تُرُورْ ər səkəl turur» دېگەن ئىبارە «ئادەم ئاغرىقتۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «ئۆرە تۇردى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ.

تُورْدِي turdi ئورۇقلىدى. اَتْ تُورْدِي at turdi — ئات ئورۇقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُورار- تُورْماقْ turar - turmaq).

تِيرْدِي tərdi تەردى، يىغدى. اُلْ تَقْارْ تِيرْدِي ol tavar tərdi — ئۇ مال يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِيرارْ – تِيرْماكْ tərar - tərmək).

سارْدِي sərdi: اُلْ اَنِي سارْدِي ol anï sərdi — ئۇ ئۇنى كايىدى، يەنى قوپال سۆزلەر بىلەن
251 III جېمىلىدى (سَرارْ – سَرْماكْ① sərar - sərmək).//

سُرْدِي sordï شوردى؛ سوردى. كَنْجْ سُوتْ سُورْدِي kənq süt sordï — بالا سۈت شوردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ سُوزْ سُرْدِي ər söz sordï — ئادەم سۆز (خەۋەر) سوردى. اَرْ يِتُكْ سُرْدِي ər yitük sordï — ئادەم يېتىكەن نەرسىنى سوراشتۇردى. بۇ ئىككى سۆز ئوغۇزچە (سُرارْ – سُرْماقْ sorar - sormaq).

قارْدِي qardï قاقىدى، كۆۋرىدى. اَرْ سُقْا قارْدِي ər suvqa qardï — ئادەم سۇغا قاقىدى.//
524 سُوقْ اَرِقْتِنْ قارْدِي suv arïqtïn qardï — سۇ ئېرىقتىن كۆۋرىدى، يەنى قىشتا ئېرىقتىن سۇ تاشتى. بۇ سۆز سۇ ۋە قارلارنىڭ توڭلىشى بىلەن ئېرىقتىكى سۇنىڭ مۇز ئۈستىگە چىقىپ تېشىپ كېتىشىگە قارتا ئېيتىلىدۇ (قَرارْ – قَرْماقْ qarar - qarmaq).

---

① يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ جايىدا بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - q»غا ئۆزگەرتىلگەن. يازما نۇسخا 285 - بەتتە بۇ سۆز يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال قىلىنىپ، مەستىرى «ك - k» بىلەن بېرىلگەن. يازما نۇسخا 330 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ق - q» بىلەن بېرىلگەن. بىز گەرچە بۇ كېيىنكىسىنى ئۆزگەرتمىگەن بولساقمۇ، يازما نۇسخا 285 - بەتتىكى قائىدىدە بېرىلگەن شەكلىنى توغرا دەپ ھېسابلىدۇق. شۇڭا، بۇ يەردىكى «ق - q» غا ئۆزگەرتىلىشىنى خاتا دەپ تونۇپ، مەستىرىنى «ك - k» بىلەن ئالدۇق.

تُوزْدِي tɵzdi ئېچىرقىدى. اَرْ تُمْلُغْقا تُـوزْدِي *ər tumluqqa tɵzdi* —— ئادەم سوغۇقتىن ئېچىرقىدى. قىپچاقچە (تُوزارْ – تُوزْماقْ *tɵzər - tɵzmək*).

سِيزْدِي sïzdï سىزدى، ئېرىدى؛ كۆرۈندى. ياغْ سِيزْدِي *yaq sïzdï* —— ياغ ئېرىدى. اُلْمـاذِنْ سُوقْ سِيزْدِي *olmaʒïn suv sïzdï* —— كۈپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن سۇ سىزدى. كُونْ سِيزْدِي *kün sïzdï* —— كۈن سۇزۇلۇپ چىقتى. بۇ، كۈننىڭ شەرقتىن ئاستا ـ ئاستا كۆرۈنۈشكە باشلىشىدۇر (سِيزارْ – سِيزْماقْ *sïzar – sïzmaq*). III 252

قِيشْدِي qïxdï قايدى، قىيسايدى، ئەگىلدى. اَرْ يُولْـدَنْ قِيشْـدِي *ər yoldan qïxdï* —— ئادەم يولدىن قايدى، ئەگىلدى. كۈن قىيسايىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِيشـارْ – قِيشْماقْ *qïxar - qïxmaq*).

تُوغْدِي tuoqdï تۇغدى، چىقتى. كۆتۈرۈلدى، ئۆرلىدى. تُوغْ تُوغْـدِي *toq tuoqdï* —— توزان كۆتۈرۈلدى (تُوغارْ – تُوغْماقْ *tuoqar - tuoqmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَغْدِي قِزِلْ بَيْراقْ	*aoqdï qïzïl bayraq*
تُوغْدِي قَرا تُبْراقْ	*tuoqdï qara toprak*
يَتْشُو كَلِبْ اُغْراقْ	*yətxü kəlip oqrak*
تُقْشِبْ اَنِنْ كِيجْتِمِزْ //	*tokxïp anïn kəqtimiz* III 253

[قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى،
ئوغراقلار يېتىشىپ كېلىپ (قوشۇلدى)،
ئۇرۇش قىلىپ شۇنىڭ بىلەن كېچىكتۇق.]

مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى؛ ئوغراقنىڭ ئاتلىقلىرى بىزگە يېتىپ كېلىپ قوشۇلدى، بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىكتۇق.

اِيقْـدِي əvdi ئالدىردى. اَرْ اِيقْـدِي *ər əvdi* —— ئادەم ئالدىردى (اِيقـارْ – اِيقْمـاكْ *əvər - əvmək*).

قُوقْدِي qovdï قوغلىدى. اَرْ اَتِـنْ قُوقْـدِي *ər atïn qovdï* —— ئادەم ئېتىنى قوغلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى قوغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جيقْـــدي qïk¸dï نـەم تـارتتى. تُـــونْ جيقْـــدي *ton qïkdï* — تـون نـەم تـارتتى. هەرقانـــداق نەرســـه يـــەردىن نـــەم تـــارتىپ//قالســـمۇ شـــۇنداق دەيىملـــدۇ 254 III (جيقارْ – جيقْماقْ *qïkar - qïkmak*).

قُوقْدي k¸ok¸dï قوقـدى؛ تـنـدى، بەسـلدى. اَتْ قُوقْـدي *at kokdï* — گـۆش قوقـدى، يـەنى گـۆشـتـىن كـۆيگـەن پـۇراق كـۆتـۈرۈلـدى. چـىراغ ئـۆچـۈرۈلگـەندىن كـەيـىن ئـىسـى قوقـسـمۇ شـۇنداق دەيىملـدۇ. سُوقْ قُوقْـدي *suv kokdï*— (سـەل پەسـەيگـەندىن كـەيـىن) سـۇ تـنـدى. سِـــيشْ قُوقْـــدي *sïx kokdï* — ئـىشـقـلاردىمۇ بەسـلدى (قُوقارْ – قُوقْماقْ *kokar - kokmak*).

تُوكْدي tøgdi سوقتى. اَرْ تُوزْ تُوكْدي *ər tuz tøgdi* — ئـادەم تـۇز سـوقتى. باشـقـلاردىمۇ شۇنداق (تُوكارْ – تُوكْماكْ *tøgər - tøgmək*).// 525

سُوكْدي søkdi سـۆكتى، تـللـدى. اُلْ اَنِ سُـــوكْدي *ol anï søkdï* — ئـۇ ئـۇنى سـۆكتى (سُوكارْ – سُوكْماكْ *søkər - søkmək*).

تانْدي tandï تـانـدى. اُلْ اَلِمْنِ تانْـــدي *ol alïmnï tandï*— ئـۇ قـەرز ۋە باشـقا نەرسـلەردىن تـانـــدى. هەرقانـــداق بـــر نەرســـدىن تانســـمۇ شـــۇنداق دەيىملـــدۇ (تانَرْ – تانْماقْ *tanar - tanmak*).// 255 III

تُونْدي tøndi قايتتى. اُلْ اَقنكـــا تُونْـــدي *ol əviŋə tøndi* — ئـۇ ئـۆيگـە قـايـتتى. ئـوغـۇزچـە (تُونارْ – تُونْماكْ *tønər - tønmək*).

قانْدي k¸andï قاندى. اُلْ سُوقْ دِنْ قانْدي *ol suvdïn k¸andï* — ئـۇ سـۇغـا قـانـدى (قانَرْ – قانْماقْ *k¸anar - k¸anmak*).

قُونْدي k¸ondï قونـدى. قُـــشْ قُونْـــدي *k¸ux k¸ondï* — قـۇش (بـىـر نەرسـىنـىڭ ئـۈستـىگـە قونـدى. بُـــذُنْ قُونْـــدي *bożun k¸ondï* — قەبـلـە (كـۆچـكـەنـدىن كـەيـىن) قونـدى (قُونارْ – قُونْماقْ *k¸onar - k¸onmak*).

بۇ بابتكى مسالار

يِيرْدي yərdi يـرگـەندى. اَرْ اَشِغْ يِيرْدي *ər axïq yərdi* — ئـادەم تـامـاقتـىن يـرگـەندى.

يِـــيرْدي yərdi تـللـدى، هاقارەتلـدى. اُلْ اَرِكْ يِـــيرْدي *ol ərig yərdi* — ئـۇ ئـادەمـنى

III 256 تىللىدى. ئوغۇزچە (يىرارْ – يىرْماكْ yərar - yərmək).//

يُورْدِي yordi يەشتى. اُراغْتْ اُغْلِنْ بَشِكْتِنْ يُـورْدِي *uraqut oqlin bəxiktin yordi* — خوتۇن بالىسىنى بۆشۈكتىن يەشتى. ھەرقانداق نەرسە باغلاقتىن يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُورارْ – يُورْماك yorar - yormak).

يِيلْدِي yəldi يېيىلدى. اَشْ يِيلْـدِي *ax yəldi* — ئاش يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِيلُورْ – يِيلْماكْ yəlur - yəlmək).

بۇ باب يالغۇز ئىككى ھەرپلىكمۇ ئەمەس، ئۇچ ھەرپلىكمۇ ئەمەس. بىز بۇلارنى ئىككى ھەرپلىكلەرگە قوشۇپ قويدۇق. چۈنكى، ئۇنىڭ تەلەپپۇزى قىسقىراق ۋە چىرايلىقراق. بۇ سۆزلەر ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغاندا، ئىككى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ، تۈركىي ھەرپ بىلەن يېزىلغاندا يۇقىرىدا كۆرگىنىڭدەك ھەرپى لىن قوشۇلىدۇ.

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

بُيُرْدِي buyurdi بۇيرۇدى. اُلْ اَنكَـرْ اَيْـلا بُيُـرْدِي *ol aŋar əylə buyurdi* — ئۇ ئۇنىڭغا III 257 شۇنداق بۇيرۇدى// (بُيُرُرْ – بُيُرْماقْ buyurur - buyurmaq).

باقِرْدِي bakirdi ۋارقىردى ~ بوقىردى. تَقِيَ باقِرْدِي *təvə bakirdi* — تۆگە بوقىردى. ئوغۇزچە (باقِرارْ – باقِرْماقْ bakirar - bakirmak).

تاتُرْدِي taturdi تېتىتتى. اُلْ مَنكـا اَشْ تـاتُرْدِي *ol maŋa ax taturdi* — ئۇ ماڭا ئاش تېتىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تاتُرُرْ – تاتُرْماقْ taturur - taturmak).

تِيتُرْدِي tətürdi دېدۈردى ~ دېگۈزدى. اُلْ اَنْدَغْ تِيتُرْدِي *ol andaq tətürdi* — ئۇ ئاشۇنداق دېگۈزدى (تِيتُرُرْ – تِيتُرْماكْ tətürur - tətürmək).

526 **تُوزَرْدِي** tozardi توزدى ~ توزۇدى. تُوزْ//تُوزَرْدِي *toz tozardi* — توزان توزۇدى (تُوزارْ – تُوزْماقْ[1] tozarur - tozarmaq).

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «تُوزْار – تُوزْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن، توغرىسى «تُوزارُرْ – تُوزارْماقْ tozarur - tozarmaq» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

258 III **ساتُرْدِي** saturdï ساناتتى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ ساتُرْدِي // *ol aŋar ḳoy saturdï* —— ئۇ ئۇنىڭغا قوي ساناتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ساتُرُرْ – ساتُرْماقْ *saturur - saturmaḳ*).

سِيتُرْدِي sïturdï سۇندۇرتتى. اُلْ اُتُنكْ سِيتُرْدِي *ol otuŋ sïturdï* —— ئۇ ئوتۇن سۇندۇرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِيتُرُرْ – سِيتُرْماقْ *sïturur - sïturmaḳ*).

قِيجُرْدِي ḳïqurdï قارىلىدى، قىتىغۇرلۇق قىلدى. اُلْ اَنكَرْ قِيجُرْدِي *ol aŋar ḳïqurdï* —— ئۇ ئۇنىڭغا قىتىغۇرلۇق قىلدى. ئۇنىڭ بېشىغا كەلگەن غەم ـ قايغۇدىن خۇشاللاندى (قِيجُرارْ – قِيجُرْماقْ *ḳïqurar - ḳïqurmaḳ*).

كُوتُّرْدِي küttürdi كۆتتۈردى، باقتۇردى ~ باققۇزدى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ كُوتُّرْدِي *ol aŋar ḳoy küttürdi* —— ئۇ ئۇنىڭغا قوي باقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُوتُّرُرْ – كُوتُّرْماكْ *küttürür - küttürmək*).

كِيتَرْدِي kətərdi كەتتۈردى ~ كەتكۈزدى؛ ئېلىۋەتتى. اُلْ تاشِغْ يُولْدَنْ كِيتَرْدِي *ol taxïoq yoldan kətərdi* —— ئۇ تاشنى يولدىن ئېلىۋەتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى ئۆز ئورنىدىن يۆتكىۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِيتَرُرْ – كِيتَرْماكْ *kətərür - kətərmək*). // 259 III

كِيجُرْدِي kəqürdi كېچىكتۈردى. اُلْ ايشِغْ كِيجُرْدِي *ol ïxïoq kəqürdi* —— ئۇ ئىشنى كېچىكتۈردى (كِيجُرُرْ – كِيجُرْماكْ *kəqürür - kəqürmək*).

كُيْتُرْدِي [1] køytürdi كۆيدۈردى. اَرْ اُتُنكْ كُيْتُرْدِي *ər otuŋ køytürdi* —— ئادەم ئوتۇن كۆيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيْرُرْ – كُيْرْماكْ *køyrür - køyürmək*).

تَيِشْدِي tayïxdï تېيىلىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا تَيِشْدِي *ol anïŋ birlə tayïxdï* —— ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تېيىلىشىپ باقتى (تَيِشُورْ – تَيِشْماقْ *tayïxur - tayïxmaḳ*).

سُيُشْدِي soyuxdï سويۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِي سُيُشْدِي *ol maŋa tərï soyuxdï* —— ئۇ ماڭا قوينىڭ تېرىسىنى سويۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى ۋە تۇخۇمنىڭ شاكىلىنى سويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُيُشُورْ – سُيُشْماقْ *soyuxur - soyuxmaḳ*). // 260 III

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىگە قارىغاندا، ئۆتكەن زامان شەكلى بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «كُيُرْدِي *køyürdi*» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

قَيِشْدِي kˌayïxdï كۆيۈنۈشتى، غەمخورلۇق قىلىشتى. ئۇلارْ اِكّـِي بِـيرْ بِيرْكـا قَيِشْـدِي *olar ikki bir birgə kˌayïxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە كۆيۈنۈشتى، غەمخورلۇق قىلىشتى (قَيِشُـورْ- قَيِشْـماقْ *kˌayïxur - kˌayïxmakˌ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

نَلُكْ اَنكَرْ بِلِشْتِمْ — *nəlük aŋar bilixtim*

قُجْشُبْ تَقِي قَقُشْتُمْ — *kˌuqxup takï kˌavuxtum*

تُزُنْلُكِنْ قَيِشْتِمْ — *tüzünlükin kˌayïxtïm*

اَلْقْتِ مَنِكْ يايِمِي — *alkˌtï mənin yayïmï*

[نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم،
قۇچاقلىشىپ قوۋۇشتۇم،
كۆڭلى تۈزلۈك قىلىپ كۆيۈندۈم،
مېنىڭ يېزىمنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتتى.] // III 261

ئۆزىگە خىيانەت قىلغان بىر كىشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: نېمىشقا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم، نېمىشقا قۇچاقلىشىپ، ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولدۇم، تۈز كۆڭلۈلۈك بىلەن غەمخورلۇق قىلدىم، ئۇ مېنىڭ يېزىمنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتتى.

قُيُشْدِي kˌuyuxdï قۇيۇشتى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ قُيُشْدِي *ol aŋar suv kˌuyuxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ قۇيۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُيُشُورْ - قُيُشْماقْ *kˌuyuxur - kˌuyuxmakˌ*).

قِيشْـدِي kˌïyïxdï قىيىشتى. اُلْ مَنكـا يِغـاجْ قِيشْـدِي *ol maŋa yïqaq kˌïyïxdï* — ئۇ ماڭا ياغاچ قىيىشتى.// بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِيشُـورْ - قِيشْـماقْ *kˌïyïxur - kˌïyïxmakˌ*). 527

مَيِشْدِي mayïxdï لاپچايدى، يېپىشتى. اَرْ يِرْكـا مَيِشْـدِي *ər yərgə mayïxdï* — ئادەم (سۈسلۇق ۋە ھۆرۈنلۇقىدىن) يەرگە لاپچايدى، يېپىشتى (مَيِشُـورْ - مَيِشْـماقْ *mayïxur - mayïxmakˌ*). بۇ بىر ئىشقا بۇيرۇلغاندا، ئۇ ئىشقا ئۇنىماسلىقتۇر.

يَمَشْدِي yamaxdï: «مَيِشْدِي *mayïxdï*» سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، بۇنىڭدا ھەرپ//ئالماشقان (يَماشُورْ - يَمَشْماقْ *yamaxur - yamaxmakˌ*). III 262

سُـــــــيُقْتِ soyuḳtï تالانـــدى. اَرْ سُـــــــيُقْتِ *ar soyuḳtï* —— ئـادەم تالانـدى (سُيُقارْ – سُيُقْماقْ *soyuḳar - soyuḳmaḳ*).

سَيِقْتِ sayïḳtï سايلاشتى. يِيرْ سَيِقْتِ *yər sayïḳtï* —— يەر سايلاشتى، يەنى سايغا ئايلاندى (سَيِقارْ – سَيِقْماقْ *sayïḳar - sayïḳmaḳ*).

سُـــــيُلْدِ soyuldï سويۇلدى؛ ئايرىلدى، تارقالدى؛ يېشىلدى. بُلُـــــتْ سُـــــيُلْدِ *bulut soyuldï* —— بۇلۇت تارقالدى. قُويْ تَرِيسِ سُـــيُلْدِ *ḳoy tərisi soyuldï* —— قوي تېرىسى سويۇلدى. اَرْدِنْ تُونْ سُـــيُلْدِ *ərdin ton soyuldï* —— ئادەمدىن تون يېشىۋېلىندى (سُيُلُورْ – سُيُلْماقْ *soyulur- soyulmaḳ*).

قُيُلْـــــدِ ḳoyuldï قويۇلدى. قويۇقلاشتى. يُغـــــرت قُيُلْـــــدِ *yoqurt ḳoyuldï* —— قېتىق قويۇلدى. ھەرقانداق سۈيۈق نەرسە قويۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُورْ – قُيُلْماقْ *ḳoyulur - ḳoyulmaḳ*).

263 III قِيِلْدِ ḳïyïldï قىيىلدى، ئۆتتى؛ كېسىلدى، ياندى.// كُونْ قِيِلْـــدِ *kün ḳïyïldï* —— كۈن قىيىلدى. اُوذْ قِيِلْـــــدِ *өż ḳïyïldï* —— ۋاقىت ئۆتتى. يِغـــــاجْ قِيِلْـــــدِ *yïoqaq ḳïyïldï* —— ياغاچ قىيىلدى. سُوزْ قِيِلْدِ *səz ḳïyïldï* —— سۆز (ۋەدە)دىن يېنىۋېلىندى (قِيِلُورْ – قِيِلْماقْ *ḳïyïlur - ḳïyïlmaḳ*).

مَيِلْدِ mayïldï بۇزۇلدى. قـــاغُونْ مَيِلْـــدِ *ḳaoqun mayïldï* —— قوغۇن بۇزۇلدى، يەنى سۇلۇق قوغۇن بۇزۇلدى. قوغـــۇن ئـــۆزۈن تـــورۇپ قـــېلىپ شـــالاقلاپ كەتسە شۇنداق بولىدۇ. باشقا مېۋىلەر بۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (مَيْلُـــورْ – مَيِلْمـــاقْ *maylur - mayïlmaḳ*).

تَيَنْـــــدِ tayandï تايانـدى. اُلْ مَنكـــا تَيَنْـــــدِ *ol maŋa tayandï* —— ئۇ ماڭا تايانـدى. ھەرقانـداق بـــر نەرسىگە تايانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَيَنُـــــورْ – تَيَنْمـــــاقْ *tayanur - tayanmaḳ*).

264 III قَيْنَدِ[1] ḳaynadï قاينـدى. اَشِجْ قَيْنَدِ *axïq ḳaynadï* ——// قازان قاينـدى. باشقىلاردىمۇ

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى يازما نۇسخىدا «قَيْنَدى» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرىنىڭ «قَيْنَـــارْ – قَيْنَمـــاقْ *ḳaynar - ḳaynamaḳ*» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنىڭ تىرانسكرىپسىيەسىنى «*ḳaynadï*» دەپ ئالدۇق.

شۇنداق (قَيْنارْ – قَيْنَماقْ *kaynar - kaynamak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَيْنارْ اُكُزْ كَجِكْ سِزْ بُلْماسْ *kaynar oğüz kəqiksiz bolmas*

قاياناپ - تېشىپ تۇرغان دەريا كېچىكسىز بولماس.

بۇ ماقال تەشۋىشلىك ۋە قايغۇلۇق ئىشقا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، يەنى ئۇنىڭمۇ بىر چىقىش يولى بولىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

قُيُنْدِي k,uyundï قۇيۇندى، قۇيۇۋالدى. اُلْ اُوزُنكا سُوقْ قُيُنْدِي *ol özünə suv kuyundï* — ئۇ ئۆزىگە سۇ قۇيۇۋالدى// (قُيُنُورْ – قُيُنْماقْ *kuyunur - kuyunmak*). 528

بۇ بابتىكى مىساللار

يَيقْتِي yayïk,tï يازلاشتى، يازغا ئۆرۈلدى. اُوذْ يَيقْتِى *öz yayïktï* — ۋاقىت يازلاشتى، يەنى باھار بولدى (يَيقارْ – يَيقْماقْ *yayïkar - yayïkmak*).

يَيلْـــدِي yayïldï ئېغاڭلىدى ~ ئىرغاڭلىدى: يېيىلدى، تارقالدى// يِغـــاجْ يَيلْـــدِي *yayïldï yïoqaq* — دەرەخ ئىرغاڭلىدى، يەنى دەرەخ شامال چىققانلىقتىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن ئىرغاڭلىدى. ھەرقانداق نەرسە ئىرغاڭلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يَيلْدِي سُو *yayïldï sü* — قوشۇن يېيىلدى، يەنى تارقالدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «ذ – ż» بىلەن «يَذلْـــدِي *yażïldï* » دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (يَيلُورْ – يَيلْماقْ *yayïlur - yayïlmak*). III 265

بۇ بابتىكى ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان پېئىللار شەكىلدە تۆت ھەرپلىكتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۈچ ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «اُلْ قُويُغْ باتُرْدِي *ol koyuq baturdï* — ئۇ قوينى باغلاتتى»، «ساتُرْدِي *saturdï* — ساناتتى» دېگەندەك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تَيْتُرْدِي tayturdï تايدۇردى. اُل اَنِي سُقْنا تَيْتُرْدِي *ol anï suvqa tayturdï* —— ئۇ ئۇنى سۇغا تايدۇردى، يەنى// تېيىلدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَيِتُرْ – تَيِتْماقْ[1] 266 III *(tayïtur - tayïtmaq*.

تُيْتُرْدِي tuyturdï تۇيدۇردى ~ بىلدۇردى. اُلْ مَنكا سُوزْ تُيْتُرْدِي *ol maŋa sœz tuyturdï* —— ئۇ ماڭا سۆز تۇيدۇرۇپ قويدى، يەنى بىلدۇرۇپ قويدى (تُيْتُرُرْ – تُيْتُرْماقْ *(tuyturur - tuyturmaq*.

قَيْتُرْدِي qaytardï ھېسداشلىق قىلدۇردى، كۆيۈندۈردى. اُلْ اَنكَرْ قَيْتُرْدِي *ol aŋar qaytardï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلدۇردى، يەنى ئۇ ئۇنى قېرىندىشىغا ياردەم بەرگۈزۈپ غەمخورلۇق قىلدۇردى (قَيْتُرُرْ – قَيْتُرْماقْ *(qaytarur - qaytarmaq*).// 267 III

قَيْتَرْدِي qaytardï قايتۇردى. اُلْ اَتِغْ قَيْتَرْدِي *ol atïq qaytardï* —— ئۇ ئاتنى (ئۆز يولىدىن) قايتۇردى (قَيْتَرُرْ – قَيْتَرْماقْ *(qaytarur - qaytarmaq*). بۇ ئوغۇزلارنىڭ سۆزى، تۈركىلەر بۇنى «قَتَرْدِي *qatardï*» دەيدۇ.

قُيْتُرْدِي quyturdï قۇيدۇردى. اُلْ مَنِكْ اَلكْكا سُوقْ قُيْتُرْدِي *ol mənïŋ əlikkə suv quyturdï* —— ئۇ مېنىڭ قولۇمغا سۇ قۇيدۇردى (قُيْتُرُرْ – قُيْتُرْماقْ *(quyturur - quyturmaq*).

قِيْتُرْدِي qïyturdï قىيدۇردى. اُلْ اَنكَرْ قَمِشْ قِيْتُرْدِي *ol aŋar qamïx qïyturdï* —— ئۇ ئۇنىڭغا قوموش قىيدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِيْتُرُرْ – قِيْتُرْماقْ *(qïyturur - qïyturmaq*).

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تَيِتُرْ – تَيِتْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا «تَيْتُرُرْ – تَيْتُرْماقْ» بولۇشى لازىم ئىدى، بۇ دەۋرده بەزى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى ئىككى خىل يول بىلەن ياسالغىنىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە يەنىلا شۇ مەنىدە مەجبۇرىي دەرىجىنى ئىپادىلەيدىغان «تَيِتِي» (يازما نۇسخا 427 ـ بەت) شەكلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بېرىلىپ قالغان بولسا كېرەك. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

كُيْتُـــرْدِ köytürdi كۆيدۈرتتى ~ كۆيدۈرگـۈزدى. اُلْ اَنـــكْ تُـــونِنْ كُيْتُـــرْدِ *ol anïŋ tonïn köytürdi* — ئـۇ ئـۇنـڭ تونـنـى (كـيـيـمـنـى) كۆيـدۈرتتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (كُيْتُـــرُرْ - كُيْتُرْمـــاكْ *köytürür - köytürmək*). بـۇ سـۆز چـرايلـىق ئەمـەس.

III 268 529 **سَيْغِرْدِ** sayoqïrdi سايلاشـقـلى تـۇردى، سايلـىشـاي دەپ قالـدى.// يِرْ سَيْغِرْدِ *yər sayoqïrdi* — // يەر سايلاشقـلى تۇردى (سَيْغِرارْ - سَيْغِرْماقْ *sayoqïrar - sayoqïrmak*).

قَيْغُـــرْدِ qayoqurdi قايغـۇردى. اَرْ قَيْغُـــرْدِ *ər qayoqurdi* — ئـادەم قايغـۇردى. بـۇ سـۆز «ذ – ز» بـلـەنـمـۇ تەلەپپـۇز قـلـنـنـدۇ (قَيْغُـــرارْ – قَيْغُرْمـــاقْ *qayoqurar - qayoqurmak*).

بُيْمَشْدِ buymaxdï چـگـچـلەشـتى، ئارىلاشـتى. ايشْ قَمُغْ بُيْمَشْدِ *ïx qamuoq buymaxdï* — ئـىـش پـۈتـۈنـلەي چـگـچـلەشـتى. باشـقـلاردـمـۇ شـۇنداق (بُيْمَشُـــورْ – بُيْمَشْـــماقْ *buymaxur - buymaxmak*).

سَيْرَشْدِ sayraxdï سايراشـتى؛ ئاغزىغـا كـەلگـەننى سۆزلـەشـتى. اُلارْ تَلِـــمْ سَيْرَشْـــدِ لارْ *olar təlim sayraxdïlar* — ئـۇلار ئاغزىغـا كـەلگـەننى سۆزلـەشـتى. قُـــشْ لارْ سَيْرَشْدِ *quxlar sayraxdï* — قۇشلار سايراشتى. شېئـىردا مۇنداق كـەلگـەن:

III 269

يَرُقْ يُلْدُزْ تُغَرْدا
اُذْنُو كَلِبْ بَقَرْمَنْ//
ساتُولَيُو سَيْرَشِبْ
تَتْلِغْ اُونُن قُشْ اُتارْ

yaruq yulduz tuoqarda
ożnu kəlip baqarmən
satulayu sayraxïp
tatlïoq ünün qux ötər

[يورۇق يۇلتـۇز تـۇغار ۋاقتـىدا،
ئويغـنـىپ كېلـىپ قارايمـەن؛
چۈرۈلدـىشـىپ سايرىشـىپ،
قۇش تاتلـىق ئۇن بـلـەن ئۇنلەيدۇ.]

يـورۇق يۇلتـۇز تـۇغار ۋاقتـىدا، ئۇيقـۇدـن ئـويغـنـىپ دەرەخلەرگـە قارايمـەن، قۇشـلارنـڭ يېقـىملـىـق ئـاۋازلار بـلـەن چۈرۈقلـىشـىپ سـايرىغان ئـاۋازلـىرىنى ئاڭلايمـەن (سَيْرَشُورْ – سَيْرَشْماقْ *sayraxur - sayraxmak*).

قَيِرشْدي [1] k¸ayrïxdï قايرىشتى. ئالار ئىككى بُيُون قَيِرشْدي// — *olar ikki boyun k¸ayrïxdï* 270 III
ئۇلار ئىككىيلەن بويۇن قايرىشىپ باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَيِرشُورْ - قَيِرشْماقْ *k¸ayrïxur - k¸ayrïxmak*).

قُيُلْشْدي k¸uyluxdï قۇيۇلدى. تاغْدِنْ سُوقْ لارْ قَمُغْ قُيُلْشْدي — *taoqdïn suvlar k¸amuoq k¸uyluxdï* — تاغدىن سۇلار قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە قۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلْشُورْ - قُيُلْشْماقْ *k¸uyluxur - k¸uyluxmak*).

قُيُلْشْدي k¸oyluxdï قويۇلدى. سُوتْ لارْ قُيُلْشْدي — *sütlər k¸oyluxdï* — سۈتلەر قويۇلدى. باشقا سۇيۇق نەرسىلەر قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلْشُورْ - قُيُلْشْماقْ *k¸oyluxur - k¸oyluxmak*).

قَيِتشْدي k¸aytïxdï قايتىشتى. ئالار ئىككى قَيِتشْدي — *olar ikki k¸aytixdï* — ئۇلار ئىككىسى قايتىشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن كېتىشتى (قَيِتشُورْ - قَيِتشْماقْ *k¸aytïxur - k¸aytïxmak*).

تُيْسُقْدي tuysuk¸dï تۇيۇقسىدى، تۇيۇپ قالدى. ئارْ تُيْسُقْدي — *ər tuysuk¸dï* — ئادەم تۇيۇقسىدى، يەنى ئۆزىگە قىلىنغان ھىيلە - مىكىرنى تۇيۇپ قالدى (تُيْسُقارْ - تُيْسُقْماقْ *tuysuk¸ar - tuysuk¸mak*).// 271 III

كِيجِلْدي k¸əqildi كېچىكتۇرۇلدى. ايشْ كِيجِلْدي — *ix k¸əqildi* — ئىش كېچىكتۇرۇلدى (كِيجِلُورْ [2] - كِيجِلْماكْ *k¸əqilür - k¸əqilmək*).

بِيلَلْدي bəlәldi بۆلەندى؛ مىلەندى. ئارْ تَرْكا بِيلَلْدي — *ər tərgə bəlәldi* — ئادەم تەرگە مىلەندى، يەنى تەرگە چۆمدى. ئُغْلانْ بِيلَلْدي — *oqlan bəlәldi* — بالا بۆشۈككە بۆلەندى (بِيلَلُورْ - بِيلَلْماكْ *bəlәlür - bəlәlmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بولغان «ى ـ يا» ھەرىكىلىك يېزىلغان. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا ساكىنلىق يېزىلىشى لازىم ئىدى. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىننى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىللارنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بولغان «ى ـ يا»نى ترانسكرىپسىيىدە ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «كِيجِكُورْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز «كِيجِلُورْ *k¸əqilür*» قىلىپ تۈزەتتۇق.

بۇ پېئىللىنىڭ ئالدىنقىسى ئۆتۈمسىز، كېيىنكىسى ئۆتۈملۈك.

530 «اَتْ قانْقا بِيلَلْـدِي *at qanqa bələdi* —— ئات قانغا مىلەندى.//يەنى قانغا بويالـدى، بـۇ ئۆلتۈرۈلگـەنلەرنىڭ كۆپـلۈكىدىن بولغـان. بـۇنىڭ مەسـتىرىمۇ ئالدىنقىسىنىڭ مەستىرىگە ئوخشاش»[1].//

III 272

كُيْفَنْدِي küyvəndi: اَرْ ايشْقا كُيْفَنْدِي *ər ixqa küyvəndi* —— ئادەم ئىشقا كۆڭۈلشىمىدى، بېرىلمىدى (كُيْفَنُورْ – كُيْفَنْماقْ *küyvənür - küyvənmək*). بۇ سۆزنىڭ ھەرپىلەر ئورۇن ئالماشتۇرۇپ كەلگەن «كُفْيَنْدِي *küvyəndi*» شەكلىمۇ بار.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

قاتْلَنْـــدِي qatlandï مېۋىلىدى. يِغـــاجْ قاتْلَنْـــدِي *yïqaq qatlandï* —— دەرەخ مېۋىلىدى. قىپچاق، يەمەك، ئوغراق تىللىرىدا (قـــاتْلَنُورْ – قاتْلَنْمـــاقْ *qatlanur - qatlanmaq*). باشقىلارنىڭ تىلىدا بۇ سۆز تىكەنلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. تىكىپ ئۆستۈرۈلگەن دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە «يَمِشْلَنْدِي *yəmixləndi*» دېيىلىدۇ.

قارْلَنْدِي qarlandï قار بىلەن قاپلاندى. اَرْتْ قارْلَنْدِي *art qarlandï* —— داۋان قار بىلەن قاپلاندى (قارْلَنُورْ – قارْلَنْماقْ *qarlanur - qarlanmaq*).

III 273

قُورْلَنْدِي qorlandï ئېچىندى، ئېچىدى. اَرْ تَقارِنكا قُورْلَنْدِي *ər tavarïŋa qorlandï*// —— ئادەم مىلىنىڭ قولدىن كەتكىنىگە ئېچىندى ۋە ھەسرەت چەكتى. قِمِزْ قُورْلَنْـدِي *qïmïz qorlandï* —— قىمىز (كۆنەلگۈنىڭ تەسىرى بىلەن) ئېچىدى. قېتىق ئۈيۈسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُورْلَنُورْ – قُورْلَنْماقْ *qorlanur - qorlanmaq*).

---

[1] بۇ ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ى – يا» بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق يېزىلىشى كېرەك ئىدى، ئاپتور بۇ پېئىللارنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاجىزلىتىپ ئوقۇش يۇزىسىدىن، بىرىنچى ھەرپىنى كېيىن كەلتۈرۈلگەن «ى – يا»نى ئەمەلىيەتتە ساكىنلىق دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

تۆپ سۆزدىن ياسالغان پېئللار

تَيَقْلَنْدِي tayaḳlandï تاياقلىق بولدى، ھاسىلىق بولدى. اَرْ تَيَقْلَنْدِي *ər tayaḳlandï* — ئادەم تاياقلىق بولدى (تَيَقْلَنُورْ – تَيَقْلَنْماقْ *tayaḳlanur - tayaḳlanmaḳ*).

تَيُقْلَنْدِي tayuḳlandï زېرەكلەشتى. يِكِتْ تَيُقْلَنْدِي *yigit tayuḳlandï* — يىگىت زېرەكلەشتى (تَيُقْلَنُورْ – تَيُقْلَنْماقْ *tayuḳlanur - tayuḳlanmaḳ*).

قَيُقْلَنْدِي ḳayuḳlandï قايماقلاندى. سُوتْ قَيُقْلَنْدِي *süt ḳayuḳlandï* — سۈت قايماق تۇتتى (قَيُقْلَنُورْ – قَيُقْلَنْماقْ *ḳayuḳlanur - ḳayuḳlanmaḳ*).

قائىدە

پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى بۇ بۆلۈمدە ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان بولۇپ، بىر قانچە مەنىلەردە كېلىدۇ:// 274 III

بىرىنچى، بايان قىلىنغان شەيئى بىلەن بىللە بولغانلىقنى ياكى ئۇنىڭغا ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تَيَقْلَنْدِي *ər tayaḳlandï* — ئادەم تاياقلىق بولدى»، «سُوتْ قَيُقْلَنْدِي *süt ḳayuḳlandï* — سۈت قايماق تۇتتى».

ئىككىنچى، سۆزلىگۈچىنىڭ بىر نەرسىنى سۆزلەنگەن نەرسىنىڭ قاتاردا ھېسابلىغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَتِغْ قِيزْلَنْدِي *ər atïoḳ ḳïzlandï* — ئادەم ئاتنى قىممەت كۆردى»، «اُلْ اَنِي قِيزْلَنْدِي *ol anï ḳïzlandï* —//ئۇ ئۇنى ئۆز قىزلىرى قاتاردا كۆردى». 531

ئۈچىنچى، مەجھۇل پېئىل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَقارْ چُوغْلَنْدِي *tavar qoоlandï* — مال تايلاندى، يەنى يىغىپ باغلاندى»، «بُوزْ جِغْلَنْدِي *bөz qïoлandï* — بۆز گەزلەندى».

تـۆتىنچى، ئاتالغـان نەرسىگـە ئوخشـاپ قالغـانلىقنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «اَرْ تُيُقْلَنْـــدِي *ər tayuqlandi* —— ئادەم زېرەكلەشتى، يەنى زېرەك كىشىلەرگە ئوخشاپ قالدى».

III 275 بۇ يەردە قىياس قىلىپ ئېيتىش مۇمكىن بولغان يەنە ئىككى تۈر بار:/

بىرىنچـى، بايان قىلىنغـان شەيئى بىلـەن بىللـە بولغـانلىقنى يـاكى ئۇنىڭ ئىگىسى بولغـانلىقنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «تـــاغْ تِيتْلَنْـــدِي *taoq titlandi* —— تاغ تىك ئارچىلىق بولدى، يەنى تاغنى تىك ئارچا دەرىخى قاپلىدى»، «اَرْ قابْلَنْدِي *ər qaplandi* —— ئادەم قاپلىق بولدى».

ئىككىنچـى، بىـر نەرسـىنى سۆزلەنگـەن نەرسـىنىڭ قاتارىـدا ھېسـابلىنغانلىقنى بىلدۈرىـدۇ. مەسـىلەن: «اُلْ نانكْنِي قِيزْلَنْـــدِي *ol nəŋni qizlandi* —— ئۇ نەرسـىنى قىممەت كۆردى».

بۇنىڭدىن باشقىلىرى يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىزغا ئوخشاش. قىياس قىلغۇچى بـۇ تۈرلەردىمـۇ مۇشـۇ مەنىلـەر بىلـەن سۆزلىسـە بولىـدۇ. چۈنكـى، ئىسـىملارنىڭ ھەممىسـىنى ئـۇلارغا قوشـۇمچىلارنى قوشـۇش يولـى بىلـەن ھەر خىل مەنىلـەردە قوللىنىشقا بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈركـي تىللارنىڭ ھەممىسـىدە ھەرقانـداق ئىسـىمدىن خالىغانچـە پېئىل ياسـاش مـۇمكىن بولىۋەرمەيـدۇ. مەسـىلەن: «اَرْ ســـاقْلَنْدِي *ər savlandi* —— ئادەم تەمسىل قىلدى»، «اَرْ جاقْلَنْـــدِي *ər qavlandi* —— ئادەم شۆھرەتلەندى» دېيىلمەيدۇ. ھالبۇكى، قائىدە بويىچە ھەممە ئىسـىملاردىن پېئىل ياساش مۇمكىن، كىمكى ئۇنى ئىشلەتسە، ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ./ III 276

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

كُرْبالَنْـــدِي kərpələndi: اُتْ كُرْبالَنْـــدِي *ot kərpələndi* —— ئوت كۆرپە بولـدى، يـەنى ئـوت يېڭىباشـتىن ئۆسـۈپ چىقتـى (كُرْبـــالَنُورْ – كُرْبالَنْمـــاكْ *kərpələnür - kərpələnmək*).

كِرْپِيلَنْدِي kirpiləndi كىرپىلەشتى. كِشِي كِرْپِيلَنْدِي *kixi kirpiləndi* — كىشى كىرپىلەشتى، يەنى تەرىنى تۆردى (كِرْپِيلَنُورْ – كِرْپِيلَنْماقْ *kirpilənür - kirpilənmək*).

بَرْتُلَنْدِي bərtüləndi كەمزۇللۇق بولدى. اَرْ بَرْتُلَنْدِي *ər bərtüləndi* — ئادەم كەمزۇللۇق بولدى، يەنى كەمزۇل كىيدى (بَرْتُلَنُورْ – بَرْتُلَنْماقْ *bərtülənür - bərtülənmək*).

تُرْتُلَنْدِي ① burtalandï: بُرْكْ تُرْتُلَنْدِي *bərk burtalandï* — بۆككە ئالتۇن//قاداق تۆتۈلدى (برتلَنور – برتلَنماق *burtalanur - burtalanmaq*).// 532 277 III

بُغْرَلَنْدِي buoqralandï بۇغرىلاندى، بۇغرىسى تۆتتى. تَقَى بُغْرَلَنْدِي *təvə buoqralandï* — تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۆتتى (بُغْرَلَنُورْ – بُغْرَلَنْماقْ *buoqralanur - buoqralanmaq*).

تُزْغُلَنْدِي tuzoqulandï: اُلْ مَنكا تُزْغُلَنْدِي *ol maŋa tuzoqulandï* — ئۇ ماڭا تۇز بەردى، يەنى تاماق تەقدىم قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْغُلَنُورْ – تُزْغُلَنْماقْ *tuzoqulanur - tuzoqulanmaq*).

قَذْغُلَنْدِي kˌażoqulandï قايغۇلاندى ~ قايغۇردى. اُلْ بُو ايشْقا قَذْغُلَنْدِي *ol bu ïxkˌa kˌażoqulandï* — ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَذْغُلَنُورْ – قَذْغُلَنْماقْ *kˌażoqulanur - kˌażoqulanmaq*).

قُذْغُلَنْدِي kˌużoqulandï: اَتْ قُذْغُلَنْدِي *at kˌużoqulandï* — ئات ئۆزىدىن چۈننى قورۇدى (قُذْغُلَنُورْ – قُذْغُلَنْماقْ *kˌużoqulanur - kˌuzoqulanmaq*).// 278 III

قُرْغُلَنْدِي kˌuroqulandï: اَرْ قُرْغُلَنْدِي *ər kˌuroqulandï* — ئادەم يېنىكلىك قىلدى (قُرْغُلَنُورْ – قُرْغُلَنْماقْ *kˌuroqulanur - kˌuroqulanmaq*).

تَلْقِلَنْدِي talkˌïlandï شىڭگىللەشتى، غورىلدى، ئۇۋچىلدى. اُزُمْ تَلْقِلَنْدِي *üzüm talkˌïlandï* — ئۈزۈم غورىلدى، ئۇۋچىلدى (تَلْقِلَنُورْ – تَلْقِلَنْماقْ *talkˌïlanur - talkˌïlanmaq*).

---

① بۇ يېئىل يازما نۇسخىدا «تُرْتُلَنْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يېئىلنى يازما نۇسخا 210- بەتتە ئۆتكەن «بُرْتا *burta*» زەر ۋەرەق» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىنىڭ «ب – *b*» بىلەن باشلانغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ترانسكرىپسىيىدە «*burtalandi, burtalanur, burtalanmaq*» دەپ ئالدۇق.

بُرْكَلَنْدِي[1] bərgələndi كۆپجۈدى؛ قامچىلىق بولدى. تَمُرْ بُرْكَلَنْدِي *tamur bərgələndi* — تومۇر كۆپجۈدى، يەنى ئادەمنىڭ تومۇرلىرى كۆپجۈدى. باشقىلاردەكمۇ شۇنداق. اَرْ بَرْكَلَنْدِي *ər bərgələndi* — ئادەم قامچىلىق بولدى (بَرْكَلَنُورْ - بَرْكَلَنْماكْ *bərgələnür - bərgələnmək*).

بُرْكَلَنْدِي bürgələndi: اَرْ بُرْكَلَنْدِي *ər bürgələndi* — ئادەم ئاچچىقىدىن بۇرگىدەك سەكرىدى (بُرْكَلَنُورْ - بُرْكَلَنْماكْ *bürgələnür - bürgələnmək*). // III 279

بِلْكَلَنْدِي bilgələndi: اَرْ بِلْكَلَنْدِي *ər bilgələndi* — ئادەم ئۆزىنى بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتتى (بِلْكَلَنُورْ - بِلْكَلَنْماكْ *bilgələnür - bilgələnmək*). بۇنىڭدىن چىرايلىقراقى «بِلْكِمْسِنْدِي *bilkimsindi* — ئۆزىنى بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتتى» دەيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بولمىغان ئىشنى بولغاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن باشقا بابلاردەكمۇ پەيغەللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە «مْسِنْ *msin // msin*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ[2].

تِلْكُولَنْدِي tilküləndi تۈلكىلەندى، تۈلكىلىك قىلدى. اَرْ تِلْكُولَنْدِي *ər tilküləndi* — ئادەم تۈلكىلەندى، يەنى تۈلكىلىك قىلدى (تِلْكُولَنُورْ - تِلْكُولَنْماكْ *tilkülənür - tilkülənmək*).

سِرْكَلَنْدِي sirkələndi سىركىلەشتى، سىركىلدى. اُغْلانْ سِرْكَلَنْدِي *oqlan sirkələndi* — بالىنىڭ بېشى سىركىلدى.// باشقىلاردەكمۇ شۇنداق (سِرْكَلَنُورْ - سِرْكَلَنْماكْ *sirkələnür - sirkələnmək*). III 280

تُكْمَلَنْدِي tügmələndi تۈگمىلىدى. اَرْ تُكْمَلَنْدِي *ər tügmələndi* — ئادەم كۆڭلىكىنى تۈگمىلىدى (تُكْمَلَنُورْ - تُكْمَلَنْماكْ *tügmələnür - tügmələnmək*).

كَسْمَلَنْدِي kəsmələndi كەسمىلىك بولدى، كوكۇلا قويدى. قِيزْ كَسْمَلَنْدِي *kïz kəsmələndi* — قىز//كوكۇلا قويدى (كَسْمَلَنُورْ - كَسْمَلَنْماكْ *kəsmələnür - kəsmələnmək*). 533

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بىرىنچى مىسالدا زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئىككىنچى مىسالدا ۆە كەلگۈسى زامان بىلەن مەسىرىدە فەتھىلىك يېزىلغان. بىز فەتھىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ قوشۇمچىنى «س، ن، م» شەكلىدە كۆرسەتكەن. بۇ قوشۇمچە گەرچە مۇشۇ ھەرپىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ، بىز يازما نۇسخىدىكى تەرتىپىنى كۆچۈرۈلۈشتىكى خاتالىق بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلاپ، تەرتىپىنى تۈزىتىپ «م، س، ن» يەنى «مْسِنْ *msin // msin*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى مسياللار

يَقْرِلَنْدِي yaḳrïlandï يا‌غ ئالدى، يا‌غ يىغدى. قُوىْ يَقْرِلَنْدِي *koy yaḳrïlandï* — قوي يا‌غ ئالدى، يەنى بەدىنىگە يا‌غ يىغدى (يَقْرِلَنُورْ – يَقْرِلَنْماقْ *yaḳrïlanur - yaḳrïlanmaḳ*).

يُقْغَلَنْدِي yuvoqalandï بىشەملەشتى. اُغُلْ يُقْغَلَنْدِي *ooqul yuvoqalandï* — بالا بىشەملەشتى (يُقْغَلَنُورْ – يُقْغَلَنْماقْ *yuvoqalanur - yuvoqalanmaḳ*). // 281 III

يُقْقَلَنْدِي yuvḳalandï: اُلْ مَنكا يُقْقَلَنْدِي *ol maŋa yuvḳalandï* — ئۇ ماڭا خۇشامەت قىلدى (يُقْقَلَنُورْ – يُقْقَلَنْماقْ *yuvḳalanur - yuvḳalanmaḳ*).

يَغْمَلَنْدِي yaoqmalandï ياغملاشتى. اَرْ يَغْمَلَنْدِي *ar yaoqmalandï* — ئادەم ياغملاشتى، يەنى ياغما قىياپىتىگە ۋە ئادىتىگە كىردى (يَغْمَلَنُورْ – يَغْمَلَنْماقْ *yaoqmalanur - yaoqmalanmaḳ*).

بۇ ئەرەبچىدىكى «وَقَيَّسَ غَيْلانُ وَمَنْ تَقَيَّسا — قەيسلەشتى، يەنى قەيسلەرنىڭ قىياپىتىگە كىردى»، يەنە ئەرەبچىدىكى «تَمَعْدَدَالرَّجُلُ — ئادەم ئۆزىنى مەئىد قەبىلىسىدىن قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ خىل پېئىللار تەلەپپۇزدا ئەمەس، بەلكى يېزىقتا ئاخىرىدىكى تۆتىنچى ھەرپى چۈشۈپ قالىدىغان تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ[1]. مەسىلەن: «قُوىْ يَقْرِلَنْدِي // *koy yaḳrïlandï* — قوي يا‌غ ئالدى» دېگەندىكى «يَقْرِي *yaḳrï*»دىن «ى – يا» ھەرپى، «اَرْ يُقْقَلَنْدِي *ar yuvḳalandï* — ئادەم خۇشامەت قىلدى» دېگەندىكى « يُقْقا *yuvḳa* » دىن «ا – ئەلىف»نىڭ چۈشۈپ 282 III

---

[1] بۇ جۈملە ئەرەبچە: «وَ هَذا النَّوْعُ مِنَ الْاَفْعالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْاَسْمَاءِ الرُّ باعِيَّةِ فَيُنْقَصُ مِنْهُ اَخِرُ الْكَلِمَةِ خُماسِيَّةً فِى اللَّفْظِ دُونَ الْخَطِّ» دېيىلگەن. بىزچە بۇ قائىدىدە بايان قىلىنغان پېئىللارنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، ئۇلار پېئىلغا ئايلانغاندا تەلەپپۇزدا ئەمەس، يېزىقتا تۆتىنچى ھەرپ (يەنى ئاخىرقى ھەرپ) تاشلانغىنىدىن قارىغاندا، ئەرەبچە ئىبارە: «وَ هَذا النَّوْعُ مِنَ الْاَفْعالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْاَسْمَاءِ الرُّ باعِيَّةِ فَيُنْقَصُ مِنْهُ اَخِرُ الْكَلِمَةِ رُباعِيَّةً فِى الْخَطِّ دُونَ اللَّفْظِ» بولۇشى كېرەك، بىز كېيىنكى مەزمۇندا تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

قالغىنىغا ئوخشاش. باشقا ئىسىملارمۇ مەن مۇشۇ قائىدىلەر ئارقىلىق كۆرسەتكەن مەنىلەر بويىچە ئۆلچىنىدۇ.

بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

سَراغُجْلَنْدِي saraoquqlandï: اُراغُتْ سَـــراغُجْلَنْدِي *uraoqut saraoquqlandï* —— خوتۇن ساربغۇچ سالدى (سَراغُجْلَنُورْ – سَراغُجْلَنْماقْ *saraoquqlanur - saraoquqlanmak*).

بِلازُكْلَنْدِي biləzükləndi: اِشْلارْ بِلازُكْلَنْـــدِي *ixlər biləzükləndi* —— خوتۇن بىلەزۈك سالدى (بِلازُكْلَنُورْ// – بِلازُكْلَنْماكْ *biləzüklənür - biləzüklənmək*). III 283

پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان. بەش ھەرپلىك، ئالتە ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. بۇ قائىدە ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. مەسىلەن: «اَرْ سَقَلْدُرُقْلَنْدِي *ər sakaldurukləndï* —— ئادەم ساقالدۇرۇقىنى باغلىدى»، «اَرْ اَلاجُولَنْدِي *ər alaqulandï* —— ئادەم كەپە تىكتى»، «اَرْ خُمارُلَنْـــــدِي *ər humarulandï* ——// ئادەم دوستىنىڭ ياكى باشقىسىنىڭ مېلىدىن يادىكارلىق ئالدى»، «اَرْ كَراكُولَنْدِي *ər kərəgüləndi* —— ئادەم ئۆزىگە چېدىر تىكتى ۋە ئۇنىڭغا كىردى» دېگەنگە ئوخشاش. 534

سَيْرَمْلَنْدِي sayramlandï تېيىزلەشتى. سُـــوقْ سَـــيْرَمْلَنْدِي *suv sayramlandï* —— سۇ تېيىزلەشتى (سَيْرَمْلَنُورْ – سَيْرَمْلَنْماقْ *sayramlanur - sayramlanmak*).

قاتُونْلَنْـــدِي k,atunlandï خېنىملاشتى. اُراغُـــتْ قاتُونْلَنْـــدِي *uraoqut katunlandï* —— خوتۇن خېنىملاشتى، خېنىم قىياپىتىگە كىردى (قـــاتُونْلَنُورْ – قاتُونْلَنْمـــاقْ *katunlanur - katunlanmak*). III 284 //

قاغُونْلَنْـــدِي k,aoqunlandï قوغۇنلۇق بولدى. اَرْ قاغُونْلَنْـــدِي *ər kaoqunlandï* —— ئادەم قوغۇنلۇق بولدى (قاغُونْلَنُورْ – قاغُونْلَنْماقْ *kaoqunlanur - kaoqunlanmak*).

قائىدىلەرنىڭ ھەممىسى سالىم سۆزلەر بۆلۈمىدە كۆرسىتىلدى، چۈشەندۈرۈلدى.

خۇداغا شۈكۈر، ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى تۈگىدى.// III 285

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى①

با bə مە. قويۇنىڭ مەربگەن ئاۋازى. قُوىْ بالادِ *qoy bələdi* — قوي مەربدى.

بُو bu بۇغ، ھور. اَشِحْ بُوسى *əxiq busi* — قازاننىڭ ھورى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُو bu بۇ. بُو اَرْ *bu ər* — بۇ ئادەم.

بِي bi بىيە، بايتال. تۈركچە. ئوغۇزچە ئەمەس. //

286 III

بِي bi دۆ ~ بۆ. «بُوىْ *bөy*» مۇ دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُو tü تۈك. بەدەندىكى تۈك. «بِيرْ تُو سَجْ *bir tü saq* — بىر تال چاچ» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُو tü رەڭ، تۈس. «تُودَشْ تُونْلارْ *tüdəx tonlar* — بىر خىل رەڭدىكى تونلار» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُو tü ئاتىنىڭ رەڭگى، تۈسى. اَتْنِڭْ نا تُولُگْ *atiŋ nə tülüg* — ئېتىڭ قايسى رەڭدە.

تُو to (تولدۇرۇپ ئېيتىلىدۇ) بۇلماققا ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل ئۇن تاماق. ئۇ بىر قاچىغا سېلىنىپ ئېچىتىلغاندىن كېيىن ئىچىلىدۇ.

---

① بۇ بۆلۈمدە كەلتۈرۈلگەن ھەممە مىساللاردىن قارىغاندا، بىرىنچىدىن، ئىككى ھەرپلىكتىن ياسالغانلىق كۆرۈلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ بۆلۈمدە تۆت ھەرپلىكلا ئەمەس، بەش ھەرپلىك سۆزلەرمۇ بېرىلگەن.

جـــا qa//qə ئوخشـتـتش قوشۇمچىسى. بـۇ ئەرەبچـەدىكى ئوخشـتـتش قوشۇمچىسى «ك»غا ئوخشايدۇ. مەسـلەن: اُلْ مَنِكْ جا *ol mənin qə* — ئۇ مېنىڭدەك①.

III 287 بُـو اَنِكْ جا *bu anïŋ qa* — بۇ ئۇنىڭدەك.//

جِي qi نەم. جِي يِرْ *qi yər* — نەم يەر.

535 جُـو qu چـۇ.//بـۇيرۇق پـېئىللىرىدىكى بولۇشلۇق، بولۇشسـز شـەكىللەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، تەكىتلەشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. مەسـلەن: كَلْ جُو *kəl qu* — كەلچـۇ (چوقـۇم كـەل). بَرمـا جُـو *barma qu* — بارماچـۇ (زادى بارمـا). بـۇ سـۆز ئىككىنچى شەخستىلا ئىپىتىلىدۇ.

سا sa//sə شەرت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. اُلْ اَفْكا بَرْسـا *ol əvgə barsa* — ئۇ ئۆيگە بارسا. سَنْ قَجانْ بَرْسا سَنْ *sən qaqan barsa sən* — سەن قاچان بارساڭ. بۇ پەقەت پېئىللارغىلا ئۇلىنىدۇ.

سا sa «سەن» مەنىسىدىكى بىر سۆز. سـا اَيُـرْمَنْ *sa ayurmən* — ساڭا ئېيتـمـەن. بـۇ يەردىكى «ا ــ ئەلىف» «سَـنْ ــ *sən*» سۆزىدىكى «ن ــ *n*»نىڭ ئورنىدا كەلگەن ياكى «سَنكا ــ *saŋa*» سۆزىدىكى «نك ــ *ŋ*» چۈشۈپ قالغان. «ا ــ ئەلىف»نىڭ «ن ــ *n*» ھەرپـىنىڭ ئورنىغا ئالمـىشـىـى ئەرەبچىدىمـۇ بـار. مەسـلەن: ئۇلـۇغ تەڭرىنىڭ «لَنَسْفَعًا» دېگىنىگە ۋە شـائىر «اَعْشٰـى» نىڭ «وَاللّٰهَ رَبُّـكَ فَاعْبُـدا» ئىبارىسىگە ئوخشاش.

سُو sü قوشۇن، ئەسكەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُتاغْقا اُبْكَلابْ سُو كا سُوزْلامادُكْ

III 288 *otaoqka əpkələp sügə səzləmədük //*

ھەمراھلىرىغا ئاچچىقلاپ، قوشۇنغا گەپ قىلمىدى.

يەنى چېدىرىدىكى ھەمراھلىرىغا ئاچچىقلاپ، ئەسكەرلەرگە گەپ قىلمىدى.

---

① بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە ئىبارىسىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. بېسىم ئاتالاي ئەرەبچە «اَىْ اَنَّـهُ كَمِثْـلِ هَـذا» ئىبارىسىنىڭ « اَىْ اَنَّـهُ كَمِثْلِـي » شەكلىدە بولسا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

بۇ ماقال بىر كىمنىڭ قىلغان ئىشىغا ئاچچىقلىنىپ، باشقا دوستلىرىغىمۇ تەتۇر قاراپ يۇرگەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سُو كَلْدِي يِرْ يَپا	*sükəldi yər yapa*
قرار قر . . . ما [1]	*karar kar.....*
قَجتِي اَنكَرْ اَلبْ اَيا	*kaqtï aŋar alp aya*
اُفتْ بُلبْ اُلْ يَشارْ	*uvut bolup ol yaxar//* 289 III

[يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى،
قارلىق تاغلارنى توزان قاپلىدى،
ئالپ ئايا شۇڭا قاچتى،
يېڭىلگەنلىكتىن يوشۇرۇندى.]

يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ - توزان ئۇپۇقنى ۋە قارلىق تاغلارنى قاپلىدى، شۇڭا ئالپ ئايا دېگەن كىشى قاچتى، ئۇ يېڭىلگەچكە ئۇيلىپ يوشۇرۇندى.

سى si//sï تەۋەلىك (ئىزافەت) قوشۇمچىسى بولۇپ، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. سۆزنىڭ ئاخىرى ساكىن بولسا، «سىي *si//sï*» كېلىدۇ. ھەرىكىلىك بولسا، «ى - يا» كېلىدۇ. «اَتا *ata* —— ئاتا» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى «ا - ئەلىف» ساكىنلىق بولغاچقا، تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھامان «اَنكْ اَتاسِي *aniŋ atasï* —— ئۇنىڭ ئاتىسى» دېيىلىدۇ. «اَنا *ana* —— ئانا» سۆزىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭمۇ ئاخىرىدىكى «ا - ئەلىف» ساكىنلىق بولغاچقا، تەۋەلىكنى بىلدۈرگەندە «اَنكْ اَناسِي *aniŋ anasï* —— ئۇنىڭ ئانىسى» دېيىلىدۇ. ئەمما، ئىككى «ى - يا» بىلەن «اَنكْ اَتايِ *aniŋ atayï*» دېيىلمەيدۇ،//بۇنداقتا ئۇچ 536
ھەرپى لىنى بىر سۆزگە توپلىشىپ قالىدۇ. سۆزلەشتە يېقىملىق بولسۇن ئۈچۈن، ھەرپى لىنىڭ ئوتتۇرىدىكىسى//«س - *s*»غا ئالماشتۇرۇلىدۇ. 290 III

[1] بۇ شېئىرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئاق قالغان. بەزى سۆزلەرنىڭ ھەرىكىلىرى قويۇلمىغان، بىسىم ئاتالاي بۇ مىسرانى بىرنەچچە خىل چۈشەندۈرۈپ شۇنىڭ بىرىدە «قَرِقار تاغ تَبا *karïkar taoŋ taba*» دەپ، «تاغدىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان قار توزىنى كۆتۈرۈلدى» دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك دەيدۇ، بىز بۇ مىسرانى ئەرەبچە ئىبارىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

لېكىن، ئاخىرقى ھەرپىگە ھەرىكە بېرىلىدىغان «اُغُلْ *oqul* —— ئوغۇل» سۆزى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا «اَنِكْ اُغْلِي *aniŋ oqli* —— ئۇنىڭ ئوغلى» دېيىلىدۇ. تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «ل – *l*» ھەرىكىلىك بولغاچقا، «س – *s*» غا ئېھتىياج قالمايدۇ. «اَتْ *at* —— ئات» سۆزىگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا «اَنِكْ اَتِي *aniŋ ati* —— ئۇنىڭ ئېتى» دېيىلىدۇ. «ت – *t*» ھەرپى ھەرىكىلىك بولغاچقا، «س – *s*» ھەرپىگە ئېھتىياج قالمايدۇ.

پۇتۇن تۈركىي تىللاردىكى ھەممە ئىسىملار ئۈچۈن قائىدە مۇشۇ. يەنى تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇشتا سۆز ئاخىرىدىكى ھەرپىنىڭ ساكىنلىق ياكى ھەرىكىلىك بولۇشىغا قارىلىدۇ[1].

شا xa سار. «مالِكَ الْحَزِينْ» دېيىلىدىغان قۇشقا ئوخشايدىغان بىر خىل ئالىچىپار قۇش.

بۇ لەقەم ئورنىدا قوللىنىلىپ «اَرْدَمْ سِزْ شا *ərdəmiz xa* —— ئەدەپسىز سار» دېيىلىدۇ. ئۇ ھەمىشە يەر بېغىرلاپ ئۇچىدۇ.

شُو xu «جُو *qu* —— چۇ» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان يارەمچى// سۆز. بَرْغِلْ شُو *baroɣil xu* —— بارغىنچۇ، چوقۇم بارغىن. كَلْ شُو *kəl xu* —— كەلچۇ، چوقۇم كەلگىن. III 291

شِي xi خوش. چىن خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە قوللىنىدىغان سۆز. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَبَيْتَ اللَّعْنَ —— خوش، تەقسىر، خوش» دېگەنگە ئوخشاش.

غُو qu پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ، قورال - جابدۇق ئىسمىنى ياسايدىغان قوشۇمچە. بَرْغُو يِرْ *baroqu yər* —— بارىدىغان يەر. تُرْغُو يِرْ *turoqu yər* —— تۇرىدىغان يەر.

قا k,a قاچا، ئىدىش. بۇ سۆز سۈيۇق نەرسىلەرنى قۇيىدىغان قاچىلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. «قا قَجا *ķakaqa* —— قاچا - قۇچا» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

قـــا k,a ئورۇننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە[2]. بۇ تەركىبىدە «ق – *ķ*» ھەرپى بولغان ئىسىملارغا، تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئىسىملارغا ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي بۇ قائىدىلەرنى بېرىشتە «ساكىنلىق» ۋە «ھەرىكىلىك» دېگەن ئەرەبچە ئاتالغۇ بىلەن ئالغان، بۇگۈنكى تىلىمىزدا بۇ قائىدىدە «يېپىق بوغۇم» ۋە «ئوچۇق بوغۇم» دېگەن ئاتالغۇلار قوللىنىلىدۇ.

[2] ئاپتورنىڭ «قا – *ķa*» نى ئورۇننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە ئورنىدا كۆرسىتىشى، بۇ قوشۇمچىنىڭ يۇنۇلۇش مەنىسىدىن باشقا ئورۇن، ۋاقىت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەنىلەردە كېلىشىنى ھەم بۇ مەنىلەرنىڭ ئەرەبچىدە ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادە قىلىنىشىنى كۆزدە تۇتقانلىقى بولسا كېرەك.

قىلىنىدىغان//ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ. باغْقا كِيرْ *baoqka kir* — باغقا كىر. تاغْقا يُقْلا *taoqka yokla* — تاغقا چىق. 292 III

قا k,a قا ~ غا. يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى. ئارغۇچە. اَتامْقا بِيرْدِمْ يَرْماقْ *atamk,a b,rdim yarmak,* — ئاتامغا يارماق بەردىم.// اَنامْقا تَقارْ بِيرْدِمْ *anamk,a tavar b,rdim* — ئانامغا تاۋار (مال) بەردىم. 537

بەزىدە بۇ قوشۇمچە تەۋەلىكنى بىلدۈرىدىغان «ل – *l*»[1] مەنىسىدە كېلىدۇ. اَتَمْقا سُوزْ اَيْدِمْ *atamk,a s,z ayd,m* — ئاتامغا سۆز ئېيتتىم.

قِي k,i «ھەي» مەنىسىدىكى چاقىرىشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. قِي بَرُو كَلْ *k,i b,rü kal* — ھەي، بېرى كەل. «ق – *k,*» بىلەن «ى – ي»نىڭ ئوتتۇرىسى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قِي k,i تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، سۆيۈمچانلىقنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. اَتاقِي *atak,i* — دادىكا، اَناقِي *anak,i* — ئانىكا.

كا kə//gə كە ~ گە. يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى. بۇ تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» ھەرپى بولغان، يۇمشاق تەلەپپۇز//قىلىنىدىغان ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. اُلْ اَفْكا بَرْدِي *ol əvgə bardi* — ئۇ ئۆيگە باردى. بۇ قوشۇمچە ئورۇننى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. اُلْ اَفْكا كِرْدِي *ol əvgə kirdi* — ئۇ ئۆيگە كىردى. 293 III

بەزىدە بۇ قوشۇمچە تەۋەلىكنى بىلدۈرىدىغان «ل – *l*» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. اُلْ تَرْكا كِرْدِي *ol tərgə kirdi* — ئۇ ئىشقا كىردى.

كُو kü نام، شۆھرەت، داڭق. كُولُكْ بِلْكا *külüg bilgə* — شۆھرەتلىك دانىشمەن.

لا la ئوغۇزلاردا ئىشنىڭ ئېنىق بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان تەكىت يارەمچىسى. اُلْ بَرْدِي لا *ol bardila* — ئۇ ھەقىقەتەن باردى. اُلْ كَلْدِي لا *ol kəldila* — ئۇ ھەقىقەتەن كەلدى. بۇ سۆز ئىشنىڭ بېجىرىلگەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدىن ئۇنى ئىنكار قىلىۋاتقان ئاڭلىغۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي بۇ قوشۇمچىنى بۇ يەردىمۇ ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسىگە ئاساسەن چۈشەندۈرگەن.

ما ma // mə ما ~ مه. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ بولۇشسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. قِلْ *qil* — قىل. قِلْما *qilma* — قىلما.

بۇ تۈپ ۋە ياسالما پېئىللارنىڭ ھەممىسىدە بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان قائىدە.// III 294

مـــا mə مه. «ئال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ما *mə* — مه، ئال. بەزىدە «ا – ئەلىف»نىڭ ئورنىغا «ھ – *h*» ئالماشتۇرۇلۇپ «مَهْ *məh*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اِبْرِيَّةٌ هِبْرِبَّةٌ، اَراقَ هَراقَ» دېگەنگە ئوخشاش.

مـــا mə مه. ئوغلاق، قوزىلارنىڭ مەرىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بۇ ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن:// «ذِي الرُّمَّةِ»نىڭ «باسْمِ الماءِ مَبْغُومُ» ئىبارىسىدە كەلگىنىگە ئوخشاش. 538

مُو mu مۇ. ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان سوئال قوشۇمچىسى. بُو اَتْمُو *bu atmu* — بۇ ئاتمۇ؟ بُو ايتْمُو *bu itmu* — بۇ ئىتمۇ؟ پېئىللارغا مىسال: بَرْدِنكْمُو *bardiŋmu* — باردىڭمۇ؟ كَلْدِنكْمُو *kəldiŋmu* — كەلدىڭمۇ؟ ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى شەخسىگە قوشۇمچە ئۇلاشتا تۈركىلەردىن پەرقلەندۈرۈپ «م – *m*» ھەرپىنى كەسىرلىك قىلىپ، «و – ۋاۋ» ھەرپىنى «ى – يـــا» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ. اُلْ بَرْدِيمِي *ol bardïmï* — ئۇ باردىمۇ؟ ئىسىملاردا بولسا، تۈركىلەر بىلەن ئوخشاش. بُـــو اَتْ سَـــنِكْ مُـــو *bu at səniŋmu* — بۇ ئات سېنىڭمۇ؟ بُو اُغُلْ سَـــنِكْ مُـــو *bu oqul səniŋmu* — بۇ بالا سېنىڭمۇ؟// III 295

نا nə نه ~ نېمە. ناتِيرْسَنْ *nə tərsən* — نېمە دەيسەن.

نا nə ئەرەب تىلىدىكى ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان «ما – *ma*»نىڭ ئورنىدا كېلىدىغان قوشۇمچە. ناما اَذْكُو كِشِي اُلْ *nəmə əzgü kixi ol* — نېمىدېگەن ياخشى كىشى ئۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ناما يَقُـــزْ نانْـــكْ اُلْ بُـــو *nəmə yavuz nəŋ ol bu* — نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە بۇ.

نُو nü نه ~ نېمە. نُو تِيرْسَنْ *nü tərsən* — نېمە دەيسەن؟ بۇنىڭ ئەسلى «نـــاكُو *nəgü*» بولۇپ، «ا – ئەلىف» بىلەن «ك – *g*» ھەرپلىرى قىسقارتىلغان.

بۇ بابتىكى مسياللار

وا wa « ۋاھ ~ ۋاي» مەنىسىدە. سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىنكار قىلىش قوشۇمچىسى.

وا نا تِيْرسَنْ *wa na tərsən* —— ۋاھ، نېمە دەيسەن؟ بۇ سۆز يەنە قايغۇ ـ ئەلەمدىن زارلىنىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

يا ya يا ~ ياي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرْمِشْ كِرِشْ تُكُلْماسْ اُقْرُقُنْ تاغْ اَكِلْماسْ

296 III *qurmïx kirix//tügülməs okruqun taoq əgilməs*

قۇرۇلغان كىرپچ توگۈلمەس، سالما بىلەن تاغ ئېگىلمەس.

يەنى قۇرۇلغان كىرپچ يېغىلماس، تاغنى سالما بىلەن ئەگكىلى بولماس. بۇ ماقال ئەرزىمەيدىغان ۋاستە بىلەن چوڭ ئىشقا كىرىشمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ[1].

يا ya «وا *wa* —— ۋاھ ~ ۋاي»غا ئوخشاش ئىنكار قىلىش قوشۇمچىسى.

يُو yu ۋىيەي. ئاياللارنىڭ بىرەر نەرسىدىن ئۇيالغان ۋاقتىدا ئېيتىدىغان سۆزى.

يِي yi تىكىچ. كىيىمنىڭ تىكىچى. تىككۈچىنى «يِيجِي *yiqi*» دەپمۇ شۇنىڭدىن ئېيتىلىدۇ.

يِي yi تاغدىكى جىلغا، قىسىق.// 539

يِي yi: يِي يِغاجْ *yi yioqaq* —— غوللىرى بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن دەرەخلەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِيكِي *yigi* —— زىچ» بولۇپ، ھەرپ قىسقارتىلغان. ئاراش بولمىغان زىچ چىشقىمۇ «يِيكِي تِيشْ *yigi tix*» دېيىلىدۇ.// 297 III

---

[1] بۇ ماقال « يا *ya* —— يا» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ماقالدا «يا *ya*» ئورنىغا «كِرِشْ *kirix* —— كىرپچ» سۆزى ئىشلىتىلگەن.

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَبا taba تامان، تەرەپ. يۆنىلىشىنى بىلدۇرىدىغان يارەمچى سۆز. مَنِكْ تَبا كَلْدِي *mənik taba kəldi* — ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى.

تَبا tapa تاپا، دەككە. اُلْ اَنِكْ تَباسِي قِلْدِي *ol anik tapasi kildi* — ئۇ ئۇنىڭ تاپىسىنى قىلدى، يەنى زىتىغا ئىش قىلدى.

تَبِي tapi بىر نەرسىگە رازى بولۇش. بُو ايشْتا اَنِكْ تَبِسِي كَراكْ *bu ixta anik tapisi kərək* — بۇ ئىشتا ئۇنىڭ رازىلىقى كېرەك.

تَبِي tapi ئوتتۇرا. بُوذِي تَبِي اَرْ *bozi tapi ər* — ئوتتۇرا بويلۇق ئادەم.

تُبُو təpü تۆپە. تاغْ تُبُوسِي *taq təpüsi* — تاغ تۆپىسى.

III 298 تُبُو təpü تۆپە. ئادەمنىڭ تۆپىسى، چوققىسى.//

تُبِي tüpi بوران. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ بُلُتُغْ تُبِي سُرارْ قَرانكْقُو ايشِغْ اُرُنْجْ اَجارْ

kalin bulutuq tüpi sürər karanku ixiq urunq aqar

قېلىن بۇلۇتنى بوران سۈرەر، قاراڭغۇ ئىشنى پارا ئاچار.

يەنى ئاسماننى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ، پادىشاھلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال پاراڭغا ئېھتىياجى چۈشكەن كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

سُبِي subi سوقا. باش تەرىپى ئۇچلۇق بولغان ئۇزۇنچاق نەرسە. شۇنىڭدەك ئادەمنىڭ بېشى يۇمىلاق بولمىسا «سُبِي باشْ *subi bax* — سوقا باش» دېيىلىدۇ.

قُبا kuba قۇلا. قُبا اَتْ *kuba at* — قۇلا ئات. رەڭگى سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ھەرقانداق رەڭگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبا kˌapa ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئېگىزى. قَبا يُوكْلُكْ اُقْ *kˌapa yüklüg ok* —— كۆتۈرەڭگۈ پەيلىك ئوق، پەيلىرى كۆتۈرەڭگۈ ئوق.

كُبا küpə ئايالالار قۇلىقىغا سالىدىغان ھالقىنىڭ بىر خىلى. كُبا يَـرِقْ *küpə yarïk* ——
299 III زەنجىرلىك ساۋۇت، تۆمۈر كىيىم.//

كِبا kibə قىسقا ۋاقىت، ئاز ۋاقىت. ئوغۇزچە. كِبا بُلْدِي *kibə boldï* —— ئاز ۋاقىت ئۆتتى.

بِتِي biti مۇقەددەس كىتاب. ئاسماندىن چۈشۈرۈلگەن كىتابلاردىن بىرى.

بُتا bütə كۆپ، جىق. مَنْ اَنكَرْ//بُتا يَرْماقْ بِيـرْدِمْ *mən aŋar bütə yarmaḳ bərdim* —— مەن
540 ئۇنىڭغا كۆپ يارماق بەردىم. بُو اِيشْقا بُتا بُلْدِي *bu ïxḳa bütə boldï* —— بۇ ئىشقا خىلى بولدى①. بۇ سۆز ئوغۇزلارنىڭ «كِبا *kibə* —— ئاز ۋاقىت» دېگەن سۆزنىڭ توغرا كېلىدۇ②.

بُتُقْ botuḳ بوتا، بوتلاق.

جَتُقْ qatuḳ بىر خىل دېڭىز بېلىقىنىڭ مۇڭگۈزى، چىندىن كەلتۈرۈلىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بىر خىل ياغاچنىڭ يىلتىزى بولۇپ، بۇنىڭدىن پىچاققا ساپ ياسىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تاماقتا زەھەرنىڭ بار ـ يوقلۇقى سىنىلىدۇ. ئۇ شورپا ۋە تاماققا سېلىنسا، تاماق (زەھەرلىك بولسا) ئوتسىز قاينايدۇ، قاچىغا سېلىنسا، ھورسىز تەرلەيدۇ.//
300 III

سَتا sata مارجان③.

شُتِي xutï قىرىقئاياغ، ئۆمۈچۈككە ئوخشاش ھاشاراتلار④. بۇ تۈركچە سۆز ئەمەس.

قَتا kˌata قاتا ~ قات. بِيرْ قَتا اَيْدِمْ *bir ḳata aydïm* —— بىر قاتا ئېيتتىم.

قَيُو kˌayu قايسى. بۇ سۆز «خَيُو *hayu*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. «ق – *ḳ*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «خ – *h*» ئالماشقان. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار «ق – *ḳ*»نى «خ – *h*»غا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇلار «خَلَجْ *halaq* —— خالاچ»لارنىڭ بىر تەبىقىسى. تۈركلەر «قِيزِمْ *ḳïzïm* ——

---

① بۇ ئىككى جۈملىنى ئەسلىي تېكىستكە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

② بۇ جۈملىنىڭ مەزمۇنىدا بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار، بىز ئەرەبچىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

③ يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «اَلبَصَّدْ» شەكلىدە خاتا يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «اَلْبُسَّـدْ» بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا مارجان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

④ يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الشب» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇنىڭدا بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار.

قىزىم» دېسە، ئۇلار «خِيزِمْ hïzïm» دەيدۇ. تۈركىلەر «نەدە ئىدىڭ» دېگەن سۆزنى
III 301 «قَنْدا اَرْدِنكْ qanda ərdiŋ» دېسە، ئۇلار «خَنْدا اَرْدِنكْ handa ərdiŋ» دەيدۇ.//

كُتُو kətu ئۆگزە.

كَتُو kətü چولاق. قىپچاقچە.

بُجِي buqï بۇچى. ئاۋازى مۇڭلۇق بىر خىل ئۇد.

سَجا səqə قۇشقاچ. ئوغۇزچە.

سَجُو saqu چۇچا. تون، ياغلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ چۈچىسى.

قُجُو qˌoqu قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

كَجا kəqə كىگىز. ئوغۇزچە.

كَجِي kəqi ئۆچكە. ئوغۇزچە.

كَجا kəqə كېچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَجا تُورُبْ يُرِرْ اَرْدِمْ	*kəqə turup yorïr ərdim*
III 302 قَرا قِزِلْ بُرِي كُرْدُمْ//	*qarakïzïl bəri kərdüm*
قَتِغْ يانِي قُرا كُرْدُمْ	*qatïoŋ yanï qura kərdüm*
قَيا كُورُبْ بَقُو اَغْدِي	*qaya kərüp baqu aoqdï*

[كېچىدە تۇرۇپ يۇرەر ئىدىم،
قارا، قىزىل بۆرە كۆردۈم،
قاتتىق يانى قۇرۇپ كۆردۈم،
قىيا ببقىپ دۆڭگە قاچتى.]

كېچىدە تۇرۇپ مېڭىپ كەتتىم، قارا، قىزىل بۆرىلەرنى كۆرۈپ قالدىم؛ كۈچلۈك، قاتتىق يايمىنى قۇرۇپ قويۇۋىدىم، بۆرىلەر ماڭا قىيا قارىدى - دە، قاچقان پېتى دۆڭگە چىقىپ كەتتى.

541 **كَجا** kəqə كاجۇۋا. قوغۇن، تەرخەمەك قاتارلىقلارنى توشۇيدىغان كاجۇۋا.//

نَجا nəqə نەچچە، قانچە. نَجا يَرْماقْ بِرْدِنكْ *nəqə yarmaq bərdiŋ* —— نەچچە يارماق
III 303 بەردىڭ. بەزىدە بۇ سۆز سوئال قوشۇمچىسى بولۇپمۇ كېلىدۇ.//

تَدُو tadu ئادەمنىڭ مىجەزى ۋە تەبىئىتى.

تَدا tada ئون قەدەم يەردىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان ئارىلىق.

دَدا dada دادا. ئوغۇزچە.

قُذِي qoždi تۆۋەن، پەس. قُذِي اِلْدِي *qożi ildi* —— پەسكە چۈشتى.

بُرِي bəri بۆرە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُرِي قُشْنِيسِنْ يِيماسْ *bəri qoxnisin yəməs*

بۆرە قوشنىسىنى يېمەس.

يەنى بۆرە قوشنىدارچىلىقنىڭ ھۆرمىتىدىن ئۆز قوشنىسىنى يېمەيدۇ. بۇ ماقال قوشنىلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بُرِي bori ئوق باشقىنىڭ ئوققا كىرگۈزۈلىدىغان ئورنىدىكى بەلدەمچە. بۇنى «بَشَقْ بُرِيسِي *baxaq borisi*» دەيدۇ.

بُرِي bori سۇ ئېغىزلىرىغا كېڭىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چىڭ كىرىشتۇرۇپ بېكىتىپ قويۇلىدىغان ياغاچ تاقاق.

تُرِي türi: تُرِي نانْ *türi nəŋ* —— تەمى موزىنىڭ تەمىگە ئوخشاش قېرىق بولغان ھەرقانداق نەرسە. قوپال مىجەزلىك//كىشىنى «تُرِي كِشِي *türi kixi*» دەيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. 304 III

تُرا tura تۇرا. تُرا قَلْقَنْ *tura qalqan* —— دۇشمەندىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ۋاستىلەر.

تُرا tərə (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى. تُرا يُقْلادِي *tərə yoqladi* —— تۆرگە چىقتى. بۇ سۆز بەزىدە «تُورْ *tər*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تُرُو tərü تۆرۈ، رەسىم - يوسۇن، قائىدە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيلْ قَلِرْ تُرُو قَلْماسْ *əl qalir tərü qalmas*

يۇرت قالار، تۆرۈ قالماس.

يەنى يۇرت تاشلىنىپ قالىدۇ، رەسىم - يوسۇن تاشلانمايدۇ. بۇ ماقال ئۆرپ - ئادەت، رەسىم - يوسۇندا پېشقەدەملەرگە ئەگىشىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَرِي təri تېرە.

سَرُو sərü تەكچە، تاختىبېتىشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆي جابدۇقلىرى قويۇلىدۇ.

III 305 قَرا qara قارا. خاقانىيە خانلىرى «قَرا *qara*» دېگەن // نام بىلەن ئاتىلىدۇ. «بُغْرا قَرا خاقانْ *buoqra qara hakan* — بۇغرا قارا خاقان» دېگەندەك. بۇ ھەقتە بىر ھېكايە بار. قَرا قُشْ *qara qux* — قارا قۇش، بۈركۈت. قَرا قُشْ *qara qux* — 542 مۇشتەرى يۇلتۇزى. بۇ تاڭ ژاقتىدا چىقىدۇ. بەزىدە //«قَرا قُشْ يُلْدُزْ *qara qux yulduz*» دېيىلىدۇ. قَرا قُشْ *qara qux* — تۆگە تاپىنىڭ چۆرىسى. ئوغۇزچە. قَرا اُرُنْ *qara orun* — گۆر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْمِشْ سَنِكْ بِلْ *bərmix sənin bil*

يَلِنْكُقْ تَبَرْ قَرِنْقا *yalïnuk tapar karïnka*

قَلْمِشْ تَقَرْ اَذِنّكْ *kalmïx tavar ażïnnïn*

كِرْسا قَرا اُرُنْقا *kirsə kara orunka*

[بىلگىنكى، بەرگىنىڭ ئۆزۈڭنىڭدۇر،

III 306 ئادەم قارنى (قورسىقى)غا تاپىدۇ، //

قېپقالغان مال كىشىنىڭكى،

قاراڭغۇ يەر (گۆر)گە كىرگەندە.]

بىلگىنكى، بەرگىنىڭ ۋە يېگىنىڭ ئۆزۈڭنىڭدۇر، چۈنكى ئادەم ئۆزىنىڭ قورسىقى ئۈچۈن ئىشلەيدۇ؛ ئادەم قارا يەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالغان مال - مۈلكى باشقىلارنىڭ بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَرا اُرُنْ *qara orun* — قاراڭغۇ يەر»دۇر. قَرا باشْ *qara bax* — قارا باش. قۇللارنى ئاتاش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. ئەر ۋە ئاياللارغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «قارا باش» دېگەن بولىدۇ. قَرا اُتْ *qara ot* — قارا ئوت، ئاق پارچا. بۇ بىرخىل زەھەرلىك ئوت. قَرا ياغْ *qara yaq* — قارىماي، نېفىت. قَرا سَنكِرْ *qara sənir* — قارا سەكسەر، بۇ بارسخاندىكى بىر يەرنىڭ ئېتى. قَرا اِتْماكْ *qara ətmək* — قارائەتمەك. ناننىڭ بىر خىلى. بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۈستىگە سېرىقياغ، شېكەر قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇپ،

قويۇلغۇچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېيىلىدۇ. بۇ سۆز «قَـرا قُـرا *qara qura* —— قارا - قۇرا» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ.

307 III

قَرِي q̣arï قېرى. ھەر نەرسىنىڭ ياشانغىنى. ياشانغان كىشىنى.// «قَـرِي اَرْ *qarï ər* دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. قَـرِي اَتْ *qarï at* —— يېشى تولغان، كۆچىگە كەلگەن ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِي q̣arï بىلەك. جەينەكتىن قولنىڭ ئۈچىغىچە بولغان ئارىلىق.

قَرِي q̣arï بۆز ئۆلچەيدىغان گەز. يۇقىرىدىكى سۆزدىن ئېلىنغان. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، بىلەك بىلەن رەخت ئۆلچىنىدىغان گەز ھەر ئىككى تىلدا بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قُرِي q̣urï: قُرِي قُرِي *q̣urï q̣urï* —— قۇرى - قۇرى. تايچاق ئانىسىدىن كېيىن قالغاندا چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بەزىدە «ى - يا» ھەرپى «ھ - *h*»غا ئالماشتۇرۇلۇپ «قُرە قُرە *q̣urïh q̣urïh*» دېيىلىدۇ[1].

قُرو q̣oru ئوغرىتىكەن ~ تۆمۈرتىكەن. قىپچاقچە.

308 III

نَرُو naru نېرى. تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سۆز. نَرُو بارْ *naru bar* —— نېرى كەت.//

بزى bizi كۆيۈك، چاۋارتقۇ. ناننىڭ يۇزىدە ئوت چاققانلىقتىن پەيدا بولىدىغان چاۋارتقۇ. اَتْماكْ بزى بُلْدِي *ətmək bizi boldï* —— ناننىڭ يۇزى كۆيدى.

543

قَـــزِي q̣azï قېزا. ئادەمنىڭ قېزىلىقى، ئاتنىڭ قېزىلىقى. يُنْـــدْ قَزِيســـي يـــاغْ *yund q̣azisï yaoq* —— يىلقىنىڭ قېزىسى ياغدۇر.//تۈركىلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ياغ مۇشۇ.

قُزِي q̣ozï قوزا.

بَسا basa كېيىن. مَنْ اَنْدا بَسا كَلْدِمْ *mən anda basa kəldim* —— مەن ئۇنىڭدىن كېيىن كەلدىم.

بَسُو basu گۈرزە، تۆمۈر توقماق. بىر تىلدا.

تُسُو tusu پايدا، شىپا. اُلْ اُتْ مَنكا تُسُو قِلْـــدِي *ol ot maŋa tusu q̣ildï* —— ئۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 7 - بەتتە «قُرّهْ قُـــرّهْ *q̣urrïh q̣urrïh*» شەكلىدە بېرىلگەن.

قَسىِ qasï قاشا. قوي ۋە باشقا نەرسىلەرنى سولايدىغان، چۆنقتىن توقۇلغان قاشا.

III 309 قَسىِ بادِمْ *qasï badïm* — قاشا باغلىدىم.//

قَسىِ qasï قاسى. بىزدىكى بىر يەر نامى[1].

تُشُو tüxü: تُشُــو تُشُــو *tüxü tüxü* — چۈشۈ - چۈشۈ. ئېشەكنى توختىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. تەلەپپۇزدا «ت – *t*» ھەرپى بىلەن «ش – *x*» ھەرپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ر – *r*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. لېكىن، بۇنى يېزىقتا ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ.

تشِي tixi تىشى ~ چىشى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چىشىسى.

كِشِي kixi كىشى. بۇ سۆز بىرلىك، كۆپلۈك، ئەر ۋە ئايالغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ.

كِشِي kixi خوتۇن. مەن بۇنى ياغما ئېلىپ ئاڭلىدىم. ئۇلار «ئۇ ئۆيلەندىمۇ» دېگەن سۆزنى «اُلْ كِشِي اَلْدِيُمو *ol kixi aldïmu*» دەيدىكەن.

بُغا buoqa بۇغا. ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇنىڭ سېرىقى «سارِغْ بُغا *sarïoq buoqa* — سېرىق بۇغا»، كۈلرەڭگى «بُــوزْ بُغــا *boz buoqa* — بوز بۇغا» دېيىلىدۇ.

III 310 تُغا tooqa كېسەل، كېسەللىك، بەدەننىڭ بىئاراملىقى. اِيكْ تُغــا *ig tooqa* // — كېسەللىك. بەدەننىڭ بىئاراملىقى.

جُغِي quoqï جاڭجال. ئارغۇلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھە بىلەن، باشقا تۈركىلەر زەممە بىلەن ئېيتىدۇ.

قُغُو kuoqu قۇ.

سَغُو saoqu سوغا، كەمچەن.

تَقَــــى təvə تۆگە. بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ڤ – *v*» بىلەن ئېيتىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى «دَوا *dəwə*» دەيدۇ.

جَڤا qava چاۋا. ياشلارغا قويۇلىدىغان ئىسىم.

جُڤــــي quvï خوتەنلىكلەرنىڭ رەسىم - يوسۇنى بويىچە خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ ھەقتە تۈركىلەرنىڭمۇ بىر رەسىم - يوسۇنى بار.

---

[1] بۇ يەر ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال رايونىدىكى ئازىق يېزىسىنىڭ يېنىدا.

جِقِي qivi جىنلار گۈرۈھىدىن بىرىنىڭ ئېتى. تۈركىلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۈرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۈرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۈرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ. جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ يۈرتنىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ.//كېچىلىرى ئىككى يۈرت 311 III
جىنلىرىنىڭ قايسىبىرى يېڭىلسە، شۇ جىنلار تۇرغان يۈرتنىڭ//پادىشاھىمۇ 544
مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى دالىدىغا ئېلىپ چېدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە.

قُقِي kˌqovï قوۋ. قُقِي يِغاجْ *kˌqovï yïoqaq* — قۇرۇپ چىرىپ كەتكەن ياغاچ. بەزىدە «و – ۋاۋ» بىلەن «قُوِي *kˌowï* » دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُقْي kˌqovï: قُقِي اَرْ *kˌqovï ar* — بىتەلەي، ئامىتى قاچقان ئادەم. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُقِي اَرْ قُدُغْقا كِرْسا يِلْ اَلِيرْ *kˌqovï ar kˌuduoɣkˌa kirsə yəl alïr*

بىتەلەي قۇدۇقىغا كىرسە، شامال ئېلىپ چىقار.

يەنى ئامىتى قاچقان ئادەم قۇدۇقىغا كىرسىمۇ، شامال ئۇنى چىقىرۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ مۇشەققەتكە قالىدۇ.

بَقا bakˌa پاقا. تاشپاقىنى «مُنكُزْ بَقا *müŋüz bakˌa* » دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بَقاجُقْ *bakˌaquk* — پاقىچاق. بۇ «بَقا *bakˌa* — پاقا» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، تاغاق بىلەن قولنىڭ ئارىسىدىكى گۆش، دېمەكتۇر.// 312 III

بَقُو bakˌu تۆپە، تۆپىلىك، دۆڭ.

بُقا bukˌa بۇقا.

تَقِي takˌï تېخى، يەنە. تَقِي يَرْماقْ بِرْ *takˌï yarmakˌ bər* — يەنە پۇل بەر. ئوغۇزچىدا بۇ سۆز بەزىدە «بىللە» مەنىسىدە كېلىدۇ. اُلْ تَقِي اَنْدا *ol takˌï anda* — ئۇمۇ ئۇ يەردە.

تُقُو tokˌu توقۇ. كەمەرنىڭ توقۇسى.

سَقا sakˌa تاغ ئېتىكى.

سُقُو sokˌu سوقا، ھاۋانچا. ئەسلى «ق – *kˌ*» ھەرپى تەشدىتلىك ئىدى. بۇ سۆز خۇددى

«تۆپە، تۆپىلىك» مەنىسىدىكى «بَقُو *baku*» سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەشدىتلىك (*bakku*) ھالىەتتىن تەشدىتسىز قىلىپ يېنىكلىتىلگىنىگە ئوخشاش يېنىكلىتىلگەن. يامغۇرلۇق مەنىسىدىكى «يَقُو *yaku*»مۇ ئەسلىدە «يَاغْقُو *yaqku*» ئىدى. بۇ ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونْ» دېگەن سۆزىگە ئوخشاش. بۇنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن.

III 313 اُرِي uri چۇقان - سۇرەن. اُرِي قِقِي *uri kiki* —— شاۋقۇن - سۇرەن.//

بُكا bəkə بۆكە، ئەجدىھا، يالماۋۇز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِتِ بَشْلِغْ يِلْ بُكا *yəti baxliq yəl bəkə*

يەتتە باشلىق يالماۋۇز.

يانباقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنى «بُكا بُدْرَجْ *bəkə budraq* —— بۆكە بۇدراچ» دەپ ئاتىغىنىدەك، بەزى باتۇرلارنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. «بُكا بُدْرَجْ» بىللە بولغان كاپىرلارنىڭ سانى يەتتە يۈز مىڭ ئىدى. قىرىق مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېگىن غازىغا قارشى جەڭدە تەڭرى ئۇنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

545 مەھمۇد ئېيتىدۇكى، مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن//«كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى» دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن «سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلار؟» دەپ سورىساق، ئۇلار: «جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ، كاناي تارتىلغاندا، باش ئۇستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق، بۇ تاغدا سان - ساناقسىز ئىشكىلەر بولۇپ، ئۇلار ئوچۇق ئىدى. بۇ ئىشكىلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى، بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىڭلار» دەپ جاۋاب بەردى، دېدى. مەن، بۇ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانلار

III 314 قوشۇنىغا//كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىدىن ئىكەن، دېدىم.

بَكِي bəgi بەگى. ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئات.

بُكُو bəgü ئالىم، دانىشمەن، ئەقىللىق. «بِلْكا *bilgə*» سۆزىنى قوشۇپ «بُكُو بِلْكا *bəgü bilgə*» دەپ ئېيتىش مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلِكنِي اِرْدَدِمْ *bilikni irdədim*

بُكُونِي اُذُرْدُمْ *bөgüni өzürdüm*

اُزُمْنِي اَذِرْدِمْ *өzümni ażirdïm*

يَلْغِلْ اَتِمْ يَزْلِنُورْ *yalqïl atïm yazlïnur*

[بىلىمنى ئىزدىدىم،

دانىشمەننى تاللىدىم،

ئۆزۈمنى ئايرىدىم،

315 III ئاق ياللىق ئېتىم يېشكلىك تۇرىدۇ.] //

بىلىم ۋە ھېكمەتنى ئىزدىدىم، ئەقىللىق، دانىشمەنلەرنى تاللىدىم؛ خەلقنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈمنى ئايرىدىم، شۇڭا مۇشۇ ئىش ئۈچۈن ئاق ياللىق ئېتىم يېشكلىك تۇرىدۇ.

تَكا təkə ھوگۈنا. كېيىكنىڭ ئەركىكى ئۇنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياي ياسىلىدۇ.

تَكا təkə تېكە. ساقلى تېكىنىڭ ساقلىغا ئوخشايدىغان كوسا ئادەمگە «تَكا سَقالْ *təkə saqal*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُكا tügə ئىككى چىشلىق موزاي، چىشى موزاي «تِشِي[1] تُكا *tixi tügə*» دېيىلىدۇ.

تِكُو təgü تېگىم، پارچە. بِيرْ تِكُو اَتْ *bir təgü ət* — بىر پارچە گۆش. ئەسلىدە بۇ سۆزدىكى «ك -*g*» تەشدىتلىك بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان سۆزلەرگە ئوخشاش يېنىكلىتىلگەن.

جِكِي qigi قېيىش. جِكِي يِي *qigi yi* — قېيىپ تىكىش. «ج - *q*» ھەرپى «يِكِي تِكْتِي *yigi tikti* — قېيىپ//تىكتى» دېگەن سۆزدىكى «ى - يا» ھەرپىدىن ئالماشقان. 316 III بۇ كىتابنىڭ باش تەرىپىدە ئېيتقىنىمىزدەك، قىپچاق ۋە باشقىلارنىڭ تىللىرىدا «ى - يا» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ج - *j*» ھەرپى ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئۇلار ئۇنچىنى «جِنْجُو *jinqü*» دەيدۇ. ئەسلىدە «ى - يا» بىلەن كېلەتتى.// 546

---

[1] يازما نۇسخىدا «تِشِي *tixi*» سۆزى يېزىلمىغان. بىز ئەرەبچە ئىبارىنىڭ «وَالْأُنْثَى يُسَمَّى» دەپ بېرىلگىنىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى قوشۇپ قويدۇق.

تُكُو tükü: تُكُوتُكُـــو *tükü tükü* —— كىت ـ كىت. كۈچۈكنى چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

تُكِي tügi تۆگە، ئاقلانغان تېرىق، سۆك. ئوغۇزچە.

تِكِـــي təgi كېچىلەردە ئاڭلىنىدىغان گۇك ـ گۇك ئاۋاز. تۈركلەر شۇنداق قارايدۇكى، ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى ھەر يىلى بىر كېچە توپلىشىپ، ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا ياشىغان شەھەرلىرىگە كېلىپ، شەھەر ئاھالىسىنى زىيارەت قىلىدۇ. كېچىدىكى مۇشۇ گۇك ـ گۇك ئاۋازغا كىم يولۇقۇپ قالسا ئۆلىدۇ. بۇ تۈركلەردە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە. بۇ سۆزدىكى «ت – *t*» ھەرپى كەسرە بىلەن كەلگەن. مېنىڭچە، فەتھە بىلەن ئوقۇسا ئوبدانراق بولىدۇ. چۈنكى، خوتۇن ئېرىنىڭ قېشىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئۆز ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەندە «تَكْدِي كَلْدِي *təgdi kəldi* —— زىيارەت قىلىپ كەلدى» دېيىلىدۇ.

III 317 **سَكُو** səkü سۈكە. كىشىلەر ئولتۇرىدىغان ئۈستى يېپىق سۇپىچاق.//

سُكا səkə: اَرْ سُكا اُلْتُرْدِي *ər səkə olturdi* —— ئادەم چۆكۈپ ئولتۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ ايذِبْ سُكا تُرْدِي	*ərən iżip səkə turdi*
بَشِي بُيْنِنْ سُكا تُرْدِي	*baxi boynin səkə turdi*
اُفت بُولُبْ بُكا تُرْدِي	*uvut bolup bəkə turdi*
اُذُو قَما تبن تَغدِي①	*użu kama tipən tiqdi*

[ئادەملەرنى ئەۋەتىپ تىز چۆكتۈردى،
باش، بوينىنى سوقۇپ تۈردى،
ئۈيلىشىپ مۆكۈپ تۇردى،
مېنى قوغلىما دەپ بويۇن ئەگدى.]//

III 318

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ تۆتىنچى مىسراسىدا « تبن » سۆزىگە ھەربىر قويۇلمىغان، «تَغدِي» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىگە چېكىت قويۇلمىغان. بىز بۇ سۆزلەرنى بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن تۈزىتىپ، ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

يېڭىلگەن ئادەمنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا بىرقانچە ئادەملەرنى ئەۋەتتى، ئۇلار يېنىمدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى، ئۇ (قوۋمنىڭ باشلىقىنى دېمەكچى) قىلمىشى سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ باش - كۆزىنى كاچاتلىغىلى تۇردى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، كىشىلەردىن ئۇيىلىپ ئۆزىنى دالىدىغا ئالدى، ئۇ ماڭا كېلىپ مېنىڭ قىلمىشىمنى سۈرۈشتۈرمەكچى، دەپ يالۋۇردى، مەن ماقۇل بولدۇم.

كُكُو kükü ئانا تەرەپتىن بولغان هامما. بۇ سۆز «كُكُيْ *küküy*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. توغرىسى مۇشۇ. كُكُوِيُمْ كَلْدِي *küküyüm kəldi* — هامما كەلدى.

بَالا bala قۇشنىڭ بالىسى. يىرتقۇچ هايۋانلار ۋە يىرتقۇچ بولمىغان هايۋانلارنىڭ بالىلىرىغىمۇ كىچىكلا بولسا مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ:

قُشْ بَلاسِي قُسِنْجِغْ اِتْ بَلاسِي اُخْشَنْجِغْ

kux balasï kusïnqïoq ït balasï ohxanqïoq

قۇش بالىسى يىرگىنچلىك، ئىت بالىسى يېقىملىق.

قۇشنىڭ بالىسى قانات چىقىرىشتىن بۇرۇن كۆرۈنۈشكە سەسكىنەرلىك بولىدۇ، ئىت بالىسى كۆرۈنۈشكە ئويۇنچۇقتەك يېقىملىق بولىدۇ. ئەمما، چوڭ بولغاندا، ئەكسىچە بولىدۇ.

بَلُو balu بالۇ. ئارغۇلاردا كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

بَلُو bəlü: بَلُو بَلُو *bəlü bəlü* — ئەللەي - ئەللەي. خوتۇنلار/نىڭ بالىلىرىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلىتىشتا ئېيتىدىغان سۆزى. 319 III

بَلا bala // مەدىكار، يارەمچى. ئادەمنىڭ ئىشلىرىدا، كۆپىنچە تېرىقچىلىقتا يارەملەشكۈچى بالا. 547

تَلُو təlü تەلۈە، ئەخمەق، هاماقەت. ئوغۇزچە.

تَلُو talu تاللانغان. تَلُو نانكْ *talu nəŋ* — تاللانغان نەرسە.

تُلُو tolu تولۇق، تولغان، لىق. تُلُو اِذِشْ *tolu izix* — تولغان ئىدىش. لىق، تېشىپ تۇرغان هەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُلِي tolï تولا ~ تۆلە، مۆلدۈر. ئاسماندىن ياغىدىغان تولا.

تِلي tili ئوقنىڭ باشقىنى چىڭىتىپ تۇرىدىغان تاسما ھالقا.

جِلاڑ[1] qilər چىلە. ئات ئېغىلىدىكى ھۆل تېزەكلەر.

سَلي sali قالاق. لايچىلىقتا لاي ئارىلاشتۇرۇش ۋە لاي ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب.

III 320 سُلي süli سۈلى. قۇللارغا قويۇلىدىغان ئىسىم. ئېھتىمال بۇ // «سُلَيْمانْ *suləyman*» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولسا كېرەك.

قُلا k,ula قۇلا. قُلا اَتْ *k,ula at* — قۇلا ئات.

قَلي k,ali «قانداق، ئەگەر، ناۋادا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلي قَتغْلقْ *kəlsə k,ali k,atioqlik*

اَرْتَرْ تَيُو سَرِنْكِلْ *ərtər təyü səringil*

اُذْلك ايشِنْ بِلِبْ تُرْ *oźlək ixin bilip tur*

اَنْجا اَنكَرْ تِرَنْكِلْ *anqa anar tirəngil*

[ساڭا قاتتىق كۈن كەلسە،

بۇمۇ كېتەر دەپ سەۋر قىل،

زامانىڭ ئىشىنى بىلىپ تۇر،

III 321 ئۇنىڭغا شۇنچىلىك تىرەنگىن (تاقابىل تۇر).] //

ئەگەردە ساڭا قاتتىق كۈنلەر كەلسە، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتەر دەپ سەۋر قىلغىن؛ دۇنيا ئىشلىرىنىڭ شۇنداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇر، ھەر بىر جاپا - مۇشەققەتكە ھەسرەت چېكىپ ئۆزۈڭنى ئالدۇرۇپ قويما.

بُو سَنْ بُو اِيشِغْ قَلي قِلْدِنكْ *bu sən bu ixiq k,ali k,ildiŋ* — سەن بۇ ئىشنى قانداق قىلدىڭ؟ سَنْ قَلي بَرْسا سَنْ *sən k,ali barsa sən* — ناۋادا سەن بارىدىغان بولساڭ.

كُلي küli گۈلە. ئاجراتماي ئۇچىسى بىلەن قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «جِلاڑ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنداق يېزىلىشى بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن بولمىغىمۇ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تَمُو tamu تومۇغ، دوزاخ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَمُو قَبُغِنْ اَجارْ تَقارْ *tamu ķapuoqïn aqar tavar*

دوزاخنىڭ ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ.

يەنى پارا دوزاخنىڭ ئىشكىنى ئېچىۋىتىدۇيۇ، باشقىسىنى ئاچالمامدۇ؟ بۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرمەكچى بولغان كىشىنىڭ پارا بېرىشى كېرەكلىكىگە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تُما tuma: تُما بُخسُنْ *tuma buhsun* — تېرىق شارابىنىڭ كۇپىنىڭ ئۈستىگە بۇزۇلداپ چىققان قىسمى.

جَمي qamï شاۋقۇن - سۇرەن، جاڭجال. جُغي جَمي *quoqï qamï* — ۋاراڭ - چۇرۇڭ. جُغي جَمي قِلْدي *quoqï qamï kïldi* — ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلدى. «جَمي *qamï*» سۆزى// 322 III جۇپ سۆز تەركىبىدىلا قوللىنىلىدۇ.

سُما sümə ئۇندۇرمە، ئۇندۇرمە قىلىنغان بۇغداي. قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن ئۇن تارتىلىپ، ئۇنىڭدىن تالقان ۋە نانغا ئوخشاش نەرسىلەر تەييارلىنىدۇ. بۇزا ئېچىتقۇسى ياسىلىدىغان ئارپا ئۇندۇرمىسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَمي kəmi («ك – *k*» فەتھىلىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) كېمە. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

كُمي[1] kəmi: كُمي تالاس *kəmi talas* — كىچىك تالاس. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى بىر ئۆتكەلنىڭ نامى.

كِمي kẹmi («ك – *k*» ھەرپى كەسرىلىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) كېمە.//تۇركچە. شېئىردا 548 مۇنداق كەلگەن:

كِمي اِجْرا اُلْدُرُوبْ *kẹmi iqrə oldurup*

الا سُقْنْ كَجْتِميزْ *ïla suvïn kəqtimiz*

اُيْغُرْ تَبا بَشْلَنِبْ *uyoqur taba baxlanïp*

مِنْكلَقْ اِيلِنْ اَجْتِميزْ // *mïŋlaķ ə̣lin aqtïmïz* 323 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ك - *k*» زەمىلىك يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 184- بەت (ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 278- بەت)تىكى شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*kəmi*» دەپ ئالدۇق.

[كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز،
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.]

كېمىگە ئولتۇرۇپ ئىلى سۈيىدىن (بۇ بىر چوڭ دەريا) ئۆتتۇق، ئۇيغۇرلار تەرەپكە يۈزلىنىپ، مىڭلاق ئېلىنى ئالدۇق.

مَما mama خامان تېپىشتە ئوتتۇرىغا قېتىلىدىغان ئۆكۈز. باشقا ئۆكۈزلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ[1].

مَمُو mamu نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان خوتۇن، يەڭگە. بۇ سۆز ئەسلىدە تۈركچە ئەمەس.

نَما nəmə «بىلمەيمەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. نَما نا قِلْدِي *nəmə nə kildi* — نېمە قىلغاندۇ؟

III 324 **تَنا** tana دانەكچە. يۇمغاقسوت ئۇرۇقى. ئۇچ ۋە ئارغۇ تىللىرىدا.//

يَنويَمو [2]yənü yəmü «قاراپ تۇر؛ جۇمۇ» مەنىلىرىدە كېلىدىغان جۈپ سۆز. مَنْ بَرْغايْ مَنْ يَمُو *mən barqaymən yəmü* — قاراپ تۇر، پات يېقىندا بارىمەن.

سُنِي sunï زەگۈندە. تامنىڭ ياكى تاختاينىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان توغرا ياغاچ.

قَنُو qanu قايسى. قَنُو كِشِي *qanu kixi* — قايسى كىشى. ئارغۇچە. بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ى – ya»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قانِي ، قَنِي qanï قېنى. اُغْلُمْ قَنِي *oqlum qanï* — ئوغلۇم قېنى.

كُنِي kəni تۇز، توغرا، راست. كُنِي نانْكْ *kəni nəŋ* — تۇز نەرسە. ياۋاش، كۆڭلى تۇز ئادەمگىمۇ «كَنِي اَرْ *kəni ər*» دېيىلىدۇ.

III 325 **كُنِي** küni كۈنە، كۈنداش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

---

[1] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خامانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قادالغان تۇۋرۇك «موما» دېيىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدىكى يېزىلىشى بويىچە بۇ سۆزنىڭ قانداق ئوقۇلۇشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەش قىيىن. مىسالىنىڭ ئاخىرقى سۆزىدىن قارىغاندا، ئىككىنچى سۆز «يَمُو *yamü*» بولۇشى كېرەك. بىرىنچى سۆز «ن – *n*» بىلەن «م – *m*»نىڭ نۆۋەتلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن «يَنُو *yanü*» بولسا كېرەك. بىز بۇ سۆزلەرگە مۇشۇ ئاساستا تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

كُنِي نِكْ كُلِينا تَكُو يَغِي küniniŋ külinə təgü yaqï

كۈنداشنىڭ كۈلكىگىچە دۈشمەن.

يەنى كۈنداش بىر - بىرىگە شۇنداق دۈشمەنكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ كۈلكىسىمۇ بىر - بىرىنىڭ كۆزىگە ئۇرۇلىدۇ.

مُنُو munu مانا. بۇ «قانِي *qanï* —— قېنى» دېگەن سۆزگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

دَوا dawa داۋا. يۇلغۇن چېچىكى. بۇنى بوياقچىلار ئىشلىتىدۇ.

دَوا dawa ئېگىرىشكە تەييارلانغان يۇڭ پارچىسى. ساۋاپ، ھالقىسىمان پىلتە قىلىنىپ، بىلەككە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ئېگىرىلىدۇ.

قُوا qˌuwa قوۋا، سوغا. ئوغۇزچە.

549 قُوا qˌowa تۈرك يۇگەنلىرىدىكى ئاتنىڭ بۇرنىغا تېگىپ تۇرىدىغان قېيىش.//

فاعِل fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

326 III لَتُو lətü[1] بىرخىل سۇيۇق تاماق. بۇ تاماق سۇ، قار-//مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سۇۋۇتۇلىدۇ. ئىچىگە دورا - دەرمەك سېلىنىپ سوغۇقلۇق ئۇچۇن بېرىلىدۇ.

قاجـــا qˌaqa قاچا، قاپ. «قا قاجا *qˌa qˌaqa*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بەزىدە قىسقارتىلىپ «قَجا *qˌaqa*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُوجُو qˌoqu قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

جُوجُو ququ چۇچۇ. تۈرك شائىرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

قِيجِي qˌïqï قىچا.

اُونُو onu ئاۋۇ. مُونُـــو *munu* —— مونۇ، موشۇ. بۇ سۆز كۆز ئالدىدىكى نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سُونُو sunu سىياھدان.

قانِي qˌanï قېنى.

---

[1] كلاۋسون بۇ سۆزنى خەنزۇچە «冷淘 *lengtaw*» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولسا كېرەك، دەيدۇ.

لِيُو liyü لاي، سېغىز لاي. قۇرۇغاندا تاراك - تاراك قىلىپ تۇرىدىغان لاي.

III 327 اُوهِي ühi ئۈكە ~ ھۈۋقۇش. تۇركىلەرنىڭ كۆپچىلىكى «اُوكِي *ükі*» دەيدۇ.//

فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

خِتايْ hïtay خىتاي. يۇقىرى چىن.

تَغايْ taoqay تاغا.

جِغايْ qïoqay كەمبەغەل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنكُلْ كِمِنكْ بُلْسا قَلِي يُوقْ جِغايْ *kөŋül kimiŋ bolsa kalï yok qïoqay*

قِلْسا كُجُنْ بُلْمَسْ اَنِي تُقْ بايْ *kïlsa küqün bolmas anï tok bay*

[كىمنىڭ كۆڭلى ئەگەر كەمبەغەل بولسا،

ئۇنى كۈچ بىلەن باي قىلىپ بولماس].

III 328 يارىتىلىشتا قەلبىگە گادايلىق سىڭگەن كىشىنى باي قىلىش مۇمكىن ئەمەس.//

فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُرْنا turna تۇرنا.

قَروى k,arwï: قَـروى يـا *karwï ya* — ئىككى ئۇچى ئەگمەچ ياي. قېشىنىڭ ئۇچى ئىنچىكە كىشىگە «قَروى قَشْلِغْ كِشِي *karwï kaxlïq kixi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئەرەبچىگە ئوخشاش. ئەرەبچىدە ھەرقانداق يايسىمان نەرسە «قَروا» دېيىلىدۇ. شائىر رَؤُبَةُ ئۆز شېئىرىدا تۆگىسىنى ئەسلەپ شۇنداق يازغان:

رَوُّبَةُ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ

قَرْواءَ مرجاب فُنُقْ

فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

شَـــنْبُوىْ xənbüy قاتار مەشرەپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بېرىلىدىغان زىياپەت.
329 III كەنچەكچە.//

بُخْتاىْ bohtay بوغچا. بۇ سۆزنىڭ «بُخْتُوىْ *bohtuy*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار.

لُخْتاىْ lohtay چىننىڭ سىرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يىپەك رەختى.

قُنْجُوىْ kˌunquy خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان خېنىم ئاغىچا، مەلىكە. «قـــاتُونْ قُنْجُوىْ *kˌatun kˌunquy*» سۆزى شۇنىڭدىن ئېلىنغان.//
550

بُغْداىْ buoqday بۇغداي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُغْداىْ قَتْنِدا سَرْفج سُقالُورْ *buoqday kˌatïnda sarkˌaq*① *suva lur*

بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ.

يەنى بۇغداينىڭ دۆلىتى ۋە بەرىكىتى تۆپەيلىدىن قارىمۇقمۇ سۇغىرىلىدۇ. بۇ ماقال بىر كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ياخشىلىققا ئېرىشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بارسغانلىقلار «بُغْـــداىْ *buoqday*» دېيەلمەيدۇ، «بُـــدْغاىْ *budoqay*» دەيدۇ. «مەن بارسغانلىق ئەمەس» دېگەن كىشى مۇشۇ سۆز بىلەن سىنىلىدۇ.

جِلْداىْ qildəy ئاتنىڭ كۆكرىكىدە پەيدا بولىدىغان بىرخىل ياراً، داغلاپ ساقايتىلىدۇ.// 330 III

سَمْدُوىْ samduy ئادەمنىڭ مىجەزىگە ئىسسىقمۇ كەلمەيدىغان، سوغۇقمۇ كەلمەيدىغان ھەرقانداق مۆتىدىل تاماق.

قُرْداىْ kˌorday قودای. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سَرْفج» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى «سَـــرْقَجْ» بولۇشى كېرەك. ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 346- بەتكە قاراڭ.

قُرْدَىْ قُغُو اَنْدا اُجُبْ يُمْغِنْ اُتارْ *korday kuoqu anda uqup yumoqïn otər*

قُزْغُنْ ينكان سَيْرَبْ اَنِن اُنِى بُتارْ *kuzoqun yaŋan sayrap anïn üni pütər*

[قوداي، قۇ ئۇندا ئۇچۇپ توپلىشىپ ئۆتەر،
قۇزغۇن، تاغ قاغىلىرى سايرىشىپ ئۇنلىرى پۈتەر.]

بىر ئورۇننىڭ گۈزەللىكى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: قوداي ۋە ئاق قۇلار توپلىشىپ سۇ ئەتراپىدا ئۇچۇشىدۇ ۋە ھەر خىل ئاۋازلار بىلەن سايرىشىدۇ، قۇزغۇن، تاغ قاغىلىرى تولا قاقىلداپ ئۇنلىرى پۈتۈپ كېتىدۇ.

قُمْشُوىْ k,omxuy قانغا تولغان كانا. بۇ سۆز سۈيدۈكى تۈتۈلۈپ، سىيەلمەي قالغان كىشىلەرگە تەمسىل قىلىنىدۇ.

بُورْغُوىْ buroquy بۇرغا. پۈۋلەپ چېلىنىدىغان بۇرغا.

III 331 **جِرْغُوىْ** qïroquy ئوق باشقىنىڭ قاپارتما ھالقىسى.//

جِرْغُوىْ qïroquy تونۇنۇش ئىككى بىقىنىدىكى ئىزمىلار ئۆتكۈزۈپ قويۇلىدىغان توپچا.

جَلْغايْ qaloqay قۇش پەيلىرىنىڭ غولى[1].

قَرْقُوىْ[2] k,ïroquy قۇرغۇي. جبَكْ قِرْغُوىْ *qibək kïroquy* — چۈۋ قۇرغۇي.

قَرْغُوىْ k,aroquy تۇر. تاغنىڭ تۆپىسىگە ياكى ئېگىز يەرگە مۇنار شەكلىدە ياسالغان تۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىپ، دۈشمەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ. شۇنىڭغا قاراپ كىشىلەر تەييارلىق قىلىدۇ.

مِنْغُوىْ mïnoquy مۇلغۇي ~ مۇڭقۇي، شىلىم. قەغەز چاپلايدىغان شىلىم (قاتتىق چاپلىشىشى ئۈچۈن) ئۇن سۈيۇق چېلىنىپ قويۇلغۇچە قاينىتىلىدۇ.

جُلْقُوىْ qulk,uy: جُلْقُوىْ اَتُكْ *qulkuy ətük* — پاشىنىسىنىڭ بىر تەرىپى ئۆپراپ
551 كەتكەن ئۆتۈك.//چولاق قولغا «جُلْقُوىْ اَلِكْ *qulkuy ələk*» دېيىش شۇنىڭدىن
III 332 كەلگەن.//

---

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدا دەرەخنىڭ چاتۇبتىدىغان ياۋا شاخلىرى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن مىسالدىكى ۋە يازما نۇسخا 316- بەتتىكى يېزىلىشىغا ئاساسەن، كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق ۋە «*kïroquy*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابى

تَرِغْجِي tarïoqqï دېھقان.

سُرُغْجِي soruoqqï چىرلامچى، يىتكەن نەرسىسىنى سورىغۇچى.

قُرُغْجِي k¸oruoqqï قورۇقچى، قورغان ساقلىغۇچى.

قُرُنْجِي k¸orunqï چېدىرنىڭ ئۈستىنىپ كەتكەن كىگىز. باشقىلارنىمۇ شۇنداق.

بُقُرْسِي buk¸ursï بوقۇسا.

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

جنجرغا qanqaroqa قۇشقاچ.

سُكْلُنْجُو səglünqü كاۋاپ.

قَمْلَنْجُو k¸amlanqu قاملانچۇ. «اِكّي اُكُوزْ *ikki oğüz* —— ئىككى ئۆگۈز»گە يېقىن بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى.

كِزْلَنْجُو kizlənqü يوشۇرۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَنْجُو كَلِنْدا *kizlənqü kəlində*

يوشۇرۇلغان نەرسە//كېلىنده.

333 III

چۈنكى ئۇ ياخشى نەرسىلەرنى ئېرىگە ساقلايدۇ.

كَسْلِنْجُو kəslinqü كەسلەنچۈك.

فَعُولَلِي fəuləli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

جُقُوبَرِي qok̡ubarï چوقا. بوتا ياسايدىغان لاي، بوتا لېيى.
قَراغُنِي k̡araoqunï بالىلار ئاخشىمى ئويناىدىغان بىر ئويۇننىڭ ئېتى.

فَعْلَلال[1] fəəllal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تُرُمْتــــايْ turumtay تۇرۇمتاي. يىرتقۇچ ئوۋچى قۇشلاردىن بىرىنىڭ ئېتى. ئەرلەرگىمۇ «تُرُمْتايْ *turumtay* — تۇرۇمتاي» دەپ ئات ۋە لەقەم قويۇلىدۇ.

III 334 تۆت ھەرپلىك ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى. //

[1] مىسالدىكى سۆزگە قارىغاندا، بۇ يەردىكى ۋەزىن «فَعْلَلالْ *fəəllal*» بولۇشى كېرەك. «ع - ئەين» نىڭ ئۈستىگە ساكىن خاتا قويۇلۇپ قالغان. بىز تۈزەتتۇق.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

تۆت ھەرپلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تَيْدِي taydï تايدى، تېيىلدى. اَرْ تَيْدِي *ər taydi* —— ئادەم تېيىلىپ كەتتى. ھەرقانداق بىر ھايۋاننىڭ پۇتى لاي ياكى يامغۇردا تېيىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَيارْ – تَيْماقْ *tayar - taymaḳ*).

تُيْدِي tuydï تۇيدى. اَرْ ايشِنْ تُيْدِي *ər ïxïn tuydï* —— ئادەم ئىشىنى تۇيدى، ئادەم ئۆزىگە مەخپىي تۇتۇلغان ئىشنى تۇيدى، سەزدى (تُيارْ – تُيْماقْ *tuyar - tuymaḳ*).

تِيْدِي tïydï تىيدى، توستى. اُلْ اَنِ تِيْدِي *// ol anï tïydï* —— ئۇ ئۇنى تىيدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ذ – *ż*» ھەرپى بىلەن «تِذْتِي *tïżtï*» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن[1] (تِيارْ – تِيْماقْ *tïyar - tïymaḳ*). 335 III

تُيْدِي toydï تويدى. قَرِنْ تُيْدِي *ḳarïn toydï* —— قېرىن تويدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ذ – *ż*» ھەرپى بىلەن «تُذْتِي *tożtï*» بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك «ذ – *ż*» ھەرپى «ى – ـــا» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇلغان. بۇ مۇشۇنداق سۆزلەيدىغان قەبىلىلەرنىڭ تىلىدۇر (تُيارْ ـــ تُيْماقْ *toyar - toymaḳ*).

سُيْدِي soydï سويدى. اَرْ قُويُغْ[2] سُيْدِي *ər ḳoyuoḳ soydï* —— ئادەم قوينى سويدى.

---

[1] بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ يەردە تاۋۇش نۆۋەتلەشكەن.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قُوىُغْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىسى بويىچە «*ḳoyuoḳ*» دەپ ئالدۇق.

552 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُيارْ –// سُيْماقْ *soyar - soymaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تِلْكُو تَرِيسِنْ اِكِيلا سُيْماسْ *bir tilkü tərisin ikilə soymas*

بىر تۈلكىنىڭ تېرىسى ئىككى قېتىم سويۇلماس.

بۇ ماقال بىر ئادەمدىن ياخشىلىققا ئېرىشىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە ياخشىلىققا ئېرىشىشنى//ئارزۇ قىلغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

III 336

قَيْدِي k̨aydï قايدى: كۆڭۈل بۆلدى. قَداشِنكا قَيْدِي *k̨adaxïŋa k̨aydï* — ئۆزىنىڭ يېقىنىغا كۆڭۈل بۆلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَذَشْ تِيمِشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِشْ قَيْمِشْ

k̨ażax tə̣mix k̨aymaduk̨ k̨ażïn tə̣mix k̨aymïx

قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ.

بۇ ماقال تۇغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِنكْ نَلكْ اَيْمَدِنكْ *bardïŋ nəlük aymadïŋ*

كِيرُو كُرُبْ قَيْمَدِنكْ *k̨ərü kөrüp k̨aymadïŋ*

كنكل برو يَيْمَدِنكْ *kөŋül bərü yaymadïŋ*

بُلْدُنكْ اَرِنْجْ بُلْمَغُو *bolduŋ əriŋ bolmaoqu*

[نېمىشقا كەتكەنلىكىڭنى ئېيتمىدىڭ،

ئارقاڭغا قاراپ قايمىدىڭ،//

III 337

كۆڭلۈڭنى بىزگە بەرمىدىڭ،

بولمىغۇر بىر نەرسە بولۇپ قالدىڭ.]

كېتىپسەن، كەتكەنلىكىڭنى نېمىشقا ئېيتمىدىڭ، ئارقاڭغا قايرىلىپ، قاراپمۇ قويمىدىڭ؛ نېمىشقا بىزگە كۆڭلۈڭنى بەرمىدىڭ، ئەمدى سەن بولمىغۇر بىر نەرسە بولۇپ قالدىڭ. كِيرُو قَيْدِي *k̨ərü k̨aydï* — ئارقىسىغا قارىدى (قَيارْ – قَيْماقْ *k̨ayar - k̨aymaq*).

قُيْدِي kˌuydï قۇيدى. اَرْ كُبْكا سُوقْ قُيْـدِي *ər küpkə suv kˌuydï* — ئادەم كۇپكە سۇ قۇيدى ۋە چالغىتتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىلەرگەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيارْ – قُيْماقْ *kˌuyar - kˌuymakˌ*).

قُيْدِي kˌuydï ئۇركۇدى. اَتْ قُيْـدِي *at kˌuydï* — ئات ئۇركۇدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (قُيارْ – قُيْماقْ *kˌuyar - kˌuymakˌ*).

قِيْدِي kˌïydï قىيدى، كەستى؛ ياندى. اَرْ سُوزِنْ قِيْدِي *ər sözin kˌïydï* — ئادەم سۆزىنى قىيدى، يەنى ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلدى. اُلْ يِغاجْ قِيْدِي *ol yïoqaq kˌïydï* — ئۇ ياغاچ قىيدى (قيارْ – قِيْماقْ *kˌïyar - kˌïymakˌ*). // 338 III

كُيْدِي köydi كۆيدى. اُتُنكْ كُيْدِي *otuŋ köydi* — ئوتۇن كۆيدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (كُيارْ – كُيْماكْ *köyər - köymək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْدِي yaydï چايقىدى، لىكشىتتى. اُلْ سُـقْدا تُونُـغْ يَيْـدِي *ol suvda tonuoˌ yaydï* — ئۇ سۇدا تونىنى چايقىدى. اُلْ مَنِنـكْ كُنكُـلْ يَيْـدِي *ol mənin̨ köŋül yaydï* — ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى مايىل قىلدۇالدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. يِلْ يِغاجِغْ يَيْـدِي *yəl yïoqaqiˌoˌ yaydï* — شامال دەرەخنى لىكشىتتى (يَيـــارْ – يَيْمـــاقْ *yayar - yaymakˌ*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

بادِي badï باغلىدى. اُلْ اَتِغْ بـادِي *ol atïoˌ badï* — ئۇ ئاتنى باغلىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق.//ھەرقانداق بىر نەرسىنى تانا بىلەن باغلاپ چىكىتسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(بارْ – باماقْ *bar - bamakˌ*). 553 339 III

تُودِي tudï ئەتتى، ياپتى. اُلْ اَغْزِنْ تُودِي *ol aoˌzïn tudï* — ئۇ ئاغزىنى ئەتتى. ھەرقانداق بىر تۆشۈكنى بېكىتسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُورْ – تُوماقْ *tur - tumakˌ*).

تِيدِي tədi دېدى. اُلْ مَنكا اَنْدَغْ تِيـــدِي *ol maŋa andaoɣ tədi* —— ئۇ ماڭا شۇنداق دېدى (تِيرْ – تِيماكْ *tər - təmək*).

ســـادِي sadï سانـدى. اَرْ قُويُـــغْ ســـادِي *ər ḳoyuoɣ sadï* —— ئادەم قوينى سانـدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سارْ– ساماقْ *sar - samaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرا تُونُكْ كَجُرْسادِمْ	*ḳara tünüg kəqürsədim*
اَغِرْ اُونِ اُجُرْسادِمْ //	*aoɣïr unï uqursadïm //* III 340
يَتِيكانِكْ قَجُرْسادِمْ①	*yətikənig ḳaqarsadïm*①
سَقِشْ اِجْرا كُنُمْ تُغْدِي	*saḳïx iqrə künüm tuoɣdï*

[قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى تىلىدىم،
ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم،
يەتتىكەن يۇلتۇزنىنى قايتا ـ قايتا سانىدىم،
ساناش ئىچىدە كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.]

قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى، ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم، يەتتىكەن يۇلتۇزنىڭ ئايلىنىشىنى قايتا ـ قايتا سانىدىم، ساناش جەريانىدا كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.

سُودِي sudï سۇندى. اُلْ اَنكَرْ بُيُونْ سُودِي *ol aŋar boyun sudï* —— ئۇ ئۇنىڭغا بويسۇندى. اُلْ مَنكا يُونـــكْ سُـــودِي *ol maŋa yuŋ sudï* —— ئۇ ماڭا (ئېشىش ئۈچۈن) يۈك پارچىلىرىنى سۇندى (سُورْ – سُوماقْ *sur – sumaḳ*).

سِيدِي sïdï سۇندۇردى، يەڭدى. اُلْ اُتُنـــكْ سِـــيدِي *ol otuŋ sïdï* —— ئۇ ئوتۇن سۇندۇردى. III 341
باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ سُـــونِ سِـــيدِي *ol süni sïdï* —— ئۇ قوشۇننى يەڭدى (سِيْر – سِيماقْ *sïr - sïmaḳ*).

قادِي ḳadï: اُلْ اَشجْكا اُتُنكْ قـــادِي *ol əxiqkə otuŋ ḳadï* —— ئۇ قازان ئەتراپىغا ئوتۇن

---

① بۇ يەردىكى «قَجُرْســادِمْ» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسى «قايتا ـ قايتا سانىماق» مەنىسىدە ئىزاھلانغان بولۇپ، بىسىم ئاتالاي بۇ سۆزنىڭ «قَجَرْسادِمْ *ḳaqarsadïm*» بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

تىزدى. اُلْ تُونُغْ قادِي *ol tonuq ḳadï* — ئۇ تونىنى بوغچىلىدى، يەنى بوغچىغا سالدى (قارْ – قاماقْ *ḳ ar - ḳamaḳ*). بۇ ياغمىچە سۆزدۇر. بۇ سۆزنىڭ پاساھەتلىكرەك ئىپتىلىشى «قالادِي *ḳaladï*»دۇر.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يُودِي yudï يۇدى. اُلْ تُونْ يُودِي *ol ton yudï* — ئۇ تون يۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُورْ – يُوماقْ *yur - yumaḳ*).

يِيدِي yədi يېدى. اُلْ اَشْ يِيدِي *ol ax yədi* — ئۇ ئاش يېدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ياباقۇ تىلىدا «بەگ ئادەمنىڭ مېلىنى يېدى ۋە نابۇت قىلدى» دېگەننى «بَكْ كِشِينِ يِيدِي *bəg kixini yədi*» دەيدۇ (يِيرْ/– يِيماكْ *yər - yəmək*). 342 III

بىز پېئىللارنىڭ بۇ تۈرىنى تۆت ھەرپلىك دەپ ئاتىدۇق. چۈنكى، بىرىنچى شەخسنى ئىپادىلىگۈچى سۆز تۆت ھەرپلىكتۇر. «اَتْ بادِمْ *at badïm* — ئات باغلىدىم»، «قُويْ سادِمْ *ḳoy sadïm* —/قوي سانىدىم» دېگەندەك. بۇ ئەرەبچىگە 554 ئوخشايدۇ، ئەرەبچىدىمۇ «دَعَوْتُ، غَدَوْتُ» سۆزلىرى تۆت ھەرپلىكتۇر. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقتا قارىتىپ شۇنداق ئاتىدۇق.

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

اَبِيدِي abïdï يوشۇردى. اُلْ اَنِ كِشِيدَنْ اَبِيدِي *ol anï kixidən abïdï* — ئۇ ئۇنى كىشىلەردىن يوشۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقىلاردىن يوشۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَبِيرْ – اَبِيماقْ *abïr - abïmaḳ*).

اَتادِي atadï ئاتىدى. اُلْ اَنكَرْ اَتْ اَتادِي *ol aŋar at atadï* — ئۇ ئۇنىڭغا لەقەم قويدى. ئىسىم قويسىمۇ شۇنداق/دېيىلىدۇ (اَتارْ – اَتاماقْ *atar - atamaḳ*). 343 III

اُتادِي otadï ئوتىدى. اُلْ تَرِغْ اُتادِي *ol tarïoq otadï* — ئۇ زىرائەت ئوتىدى. زىرائەت

بۇزۇلۇپ كەتمەسۇن دەپ، ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پۇتىدى. زىرائەتنىڭ باشقى كېسىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتارْ – اُتاماقْ otar - otamak).

اُتادِي ötədi ئۆتىدى، تۆلىدى. اُلْ اَنِكْ اَلِمِنْ اُتــادِي ol anïŋ alïmïn ötədi — ئۇ ئۇنىڭ ئېلىشىنى (قەرزىنى) تۆلىدى (اُتارْ – اُتاماكْ ötər - ötəmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْسا كِمِنكْ اَلْتُنْ كُمُشْ ارْلا اِتار bolsa kimiŋ altun kümüx ərlə ətər

III 344 اَنْدا بُلُبْ تَنكربكَرُوا تَبْغِنْ اُتار anda bolup təŋrigərü[1] tapoïn ötər//

[كىمنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشى بولسا، ئۆي - جاي سالار،
ئاندىن خاتىرجەم بولۇپ خۇداغا سىغىنار.]

كىمنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشى بولسا، ئۆي - جاي سالىدۇ، ئۇ يەردە خاتىرجەم ئولتۇرۇپ، خۇداغا تائەت – ئىبادەت قىلىدۇ.

اُتِيدِي ütidi ئۈتۈكلىدى، دەزمالىدى، دەزمال سالدى. اُلْ تُونُغْ اُتِيدِي ol tonuŋ ütidi — ئۇ تونىنى دەزمالىدى، ئۇ تونىنىڭ پۈرلەشكەن جايلىرىنى تۆمۈر پارچىسى بىلەن دەزمالىلاپ تۈزلىدى (اُتِيرْ – اُتِيماكْ ütir - ütimək).

اُتادِي otadï ئوتسىندى؛ ياقتى. اُلْ اُتُنكْ اُتادِي ol otuŋ otadï — ئۇ ئوتسىندى؛ ئوت ياقتى. بۇ تاڭسۇق بىر سۆز بولۇپ، ئۇنى ياغما ۋە يەمەكلەر قوللىنىدۇ.

اُتادِي otadï داۋالىدى. اَمْجِي اَنكَرْ اُتْ اُتــادِي əmqi aŋar ot otadï — تېۋىپ ئۇنى ئوت (دورا) بىلەن داۋالىدى (اُتارْ – اُتاماقْ otar - otamak) ئوغۇزچە.

اَجِيــدِي aqïdï ئېچىدى. سِــرْكا اَجِيــدِي sirkə aqïdï — سىركە ئېچىدى. جاراھەت ئېچىشىپ ئاغرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَجِيرْ – اَجِيماقْ aqïr - aqïmak).

III 345 اَرِيدِي arïdï ئېرىغ بولدى، تازا بولدى. اَرِيدِي نــانْكْ// arïdï nəŋ — نەرسە ئېرىغ بولدى، تازا بولدى (اَرِيرْ – اَرِيماقْ arïr - arïmak).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «تَنكربكَــرُوا» شەكلىدە، يەنى «ى – يا»نىڭ بىر چېكىتى كەم يېزىلغان ۋە بىر «ا – ئەلىف» ئوشۇق يېزىلىپ قالغان. ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «تَنْكرِيكَــــرُو» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

اَرُودِي ərüdi ئېغىردى. يــاغْ اَرُودِي *yaq ərüdi* — ياغ ئېغىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُورْ – اَرُوماكْ *ərür - ərümək*).

اُرِيدِي üridi چىرىدى. يِغاجْ اُرِيــدِي *yïoqaq üridi* — ياغاچ (ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈزاق زامــان تــۇرۇپ قالغــانلىقتىن) چىرىــدى. سۆڭەك چىرىســمۇ شۇنداق دېيىلــدۇ (اُرِيْر – اُرِيماك *ürir - ürimək*).

555 **اَزِيدِي** azïdï سىزدى؛ گاس بولدى. كُــبْ اَزِيــدِي *küp azïdï* —//كۆپتىن بىر نەرسە سىزدى. ساپال قاچىدىن ھەرقانداق نەرسە سىزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قُــلاقْ اَزِيدِي *kulaq azïdï* — شاۋقۇن - سۈرەندىن قۇلاق گاس بولدى (اَزِيرْ – اَزِيمــاقْ *azïr - azïmaq*).

اِســيدِي isidi ئىسسىدى، قىزىدى. مُــونْ اِســيدِي *mün isidi* — شورپا ئىسسىدى.

346 III باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَمُرْ اِسيدِي *təmür isidi* — تۆمۈر قىزىدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (اِسِيرْ – اِسِيماكْ *isir - isimək*).

اَشادِي axadï يېدى. اَرْ اَشْ اَشادِي *ər ax axadï* — ئادەم ئاش يېدى. خاقانىيىلىكلەر بۇ سۆزنى ئۇلــۇغلارنىڭ تامــاق يېيىشىگــلا ئىشــلىتىدۇ. باشــقا تۈركلــەر پەرقلەندۈرمەستىن، ھەرقانداق ئادەمگە ئىشلىتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن (اَشارْ – اَشاماقْ *axar - axamaq*).

اُشــادِي üxədi ئاختۇردى، ئىزدىدى. اُلْ يِــيرِكْ اُشــادِي *ol yərig üxədi* — ئۇ يەرنى ئاختۇردى، يەردىن بىر نەرسە ئىزدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشــارْ – اُشــاماكْ *üxər - üxəmək*).

اَشُودِي əxüdi ياپتى. اُلْ اَنكَرْ يُغُرْقانْ اَشُــودِي *ol anar yoqurkan əxüdi* — ئۇ ئۇنىڭغا يوتقان ياپتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە ياپسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَشُورْ – اَشُوماكْ *əxür - əxümək*).

اُشِيدِي üxidi ئۇشۇدى، توڭدى. اَرْ اُشِــيدِي *ər üxidi* — ئادەم (سوغۇقتىن) ئۇشۇدى (اُشِيرْ – اُشِيماكْ *üxir - üximək*).

347 III **اُقِيدِي** okïdï ئوقۇدى؛ چاقىردى. اُلْ مَنِ اُقِيــدِي *ol məni okïdï*// — ئۇ مېنى چاقىردى.

اَرْ بِتِكْ اُقِيدِي *ər bitik oqïdï* — ئادەم كىتاب (خەت) ئوقۇدى (اُقِيرْ – اُقِيماقْ *oqïr - oqïmaq*).

اُقِيدِي oqïdï ئوقىسدى، ھۆ قىلدى، قۇستى. اَرْ اُقِيدِي *ər oqïdï* — ئادەم قۇستى. بۇ «يۇمشاق ك – *q*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ[1] (اُقِيرْ – اُقِيماقْ *oqïr - oqïmaq*).

اُكِيدِي ügidi ئۈگۈت ئەتتى، ئۇن تارتتى. اَرْ بُغْدايْ اُكِيدِي *ər buqday ügidi* — ئادەم بۇغداي ئۈگۈت ئەتتى، ئۇن تارتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكِيرْ – اُكِيماكْ *ügir - ügimək*).

اِكادِي əkədi ئېكىدى، ئېكەكلىدى؛ غۇچۇرلاتتى. اُلْ بِجاكْ اِكادِي *ol piqək əkədi* — ئۇ پىچاق ئېكىدى، ئېكەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بُغْرا تِيشِنْ اِكادِي *buqra tïxïn əkədi* — بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى// (اِكارْ – اِكامَكْ *əkər - əkəmək*). III 348

اِكادِي əkədi ئېكەشتى، تىركەشتى، قارشىلاشتى. اُلْ اَنكَرْ اِكادِي *ol anar əkədi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشتى (اِكارْ – اِكاماكْ *əkər - əkəmək*).

اُلادِي ülədi ئۈلەشتۈردى. اُلْ يَرْماقْ اُلادِي *ol yarmaq ülədi* — ئۇ يارماق ئۈلەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلارْ – اُلاماكْ *ülər - üləmək*).

اُلادِي uladï ئۇلىدى. اُلْ يِبْ اُلادِي *ol yïp uladï* — ئۇ يىپ ئۇلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يَغُوقْ اُلادِي *ol yaquq uladï* — ئۇ يېقىنلىرىغا ئۇلاشتى، يېتىشتى (اُلارْ – اُلاماقْ *ular - ulamaq*).

اُلِيدِي ulïdï ھۇۋلىدى. بُرِي اُلِيدى *bəri ulïdï* — بۆرە ھۇۋلىدى. كېچىسى ئىت قورقۇنچتىن ھۇۋلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//ئادەم قاتتىق ئازابتىن بۆرىگە ئوخشاش ۋارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُلِيرْ – اُلِيماقْ *ulïr - ulïmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 556

---

[1] بۇ سۆزدە «يۇمشاق ك – *q*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاينىڭ «بۇ سۆز بۇنىڭدىن كېيىنكى "اُكِيدِي *ügidi*" سۆزىگە بېرىلگەن ئىزاھات بولۇپ، خاتا كۆچۈرۈلگەن» دېگەن پىكرىنى توغرا تاپتۇق.

يَزِيدا بُرِي اُلِيسا اَقْدا اِتْ بَغْرِي تَرْتِشُورْ

349 III *yazïda bœri ulïsa//ævdə ït baoqrï tartïxur*

دالدا بۆره هۇۋلىسا، ئۆيده (ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ) ئىتنىڭ باغرى تارتىشار.

بۇ ماقال يېقىن كىشىلەرنى بىر - بىرىگە يارەدەم قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُلِيدي ölidi ھۆللەشتى، ھۆل بولدى. تُونْ اُلِيدي *ton ölidi* — تون ھۆللەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِيرْ – اُلِيماكْ *ölir - ölimək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَذُكْلُكْ اُلِيماسْ كُفَجْ لِكْ كُرِيماسْ

kəžüklüg ölimæs küvəqlig kürimæs

يېپىنچىلىق ھۆل بولماس، ئېغىزدۇرۇقلۇق چاپچىيالماس.

يېپىنچىسى بار ئادەم يامغۇردا ھۆل بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن ساقلىنىپ قالىدۇ؛ ئېغىزدۇرۇق سېلىنغان ئات چاپچىيالمايدۇ ۋە شاشلىق قىلالمايدۇ. بۇ ماقال ئىشلار ئۈچۈن تەييارلىق بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَنُودي anudï ھازىرلاندى، تەييارلاندى. اَنُودي نانكْ *anudï nəŋ* — نەرسە ھازىرلاندى. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. ئەرەبچە ئېيتىشقا توغرا كەلسە «اِنْعَدَّ» دېيىلىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ ئەرەبچىسى قوللىنىلمايدۇ (اَنُورْ – اَنُوماقْ *anur - anumaq*).

اُنادي unadï ئۇنىدى، ماقۇل كۆردى، رازى بولدى//اُلْ بُو ايشِغْ اُنادي 350 III *ol bu ïxïoq unadï* — ئۇ بۇ ئىشنى ماقۇل كۆردى. سَنْ اُنادِنكْ مُو *sən unadïŋmu* — سەن ئۇنىدىڭمۇ (اُنارْ – اُناماقْ *unar - unamaq*).

انادي ənədi ئەنلىدى، ئەن سالدى. اُلْ قُوينْ انادي *ol qoyïn ənədi* — ئۇ قوينى ئەنلىدى، يەنى قوينىڭ قۇلىقىنىڭ بىر پارچىسىنى كېسىپ ئەن سالدى (انارْ – اناماكْ *ənər - ənəmək*).

سَبيدي sapïdï شىپالىدى، مىدىرلىدى، قىمىرلىدى. اَتْ قُدْرُقِي سَبيدي *at qudruqï sapïdï* — ئات قۇيرۇقى شىپالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَبِيرْ – سَبِيماقْ *sapïr - sapïmaq*).

سُبيدي subïdï ئۈزاردى. سُبيدي نانـــڭ *subïdï nəŋ* —— نەرسە ئۈزاردى. يەنى نەرسىنىڭ ئۈچى ئۈزاردى (سُبيرْ - سُبيماقْ *subïr - subïmak*).

كَبيدي kəpidi ئەكچىدى. تُونْ كَبيـــدي *ton kəpidi* —— تون ئەكچىدى، يەنى تونىنىڭ ئۈستى تەرىپى قۇرۇدى. نەرسىلەرنىڭ بەزى جايلىرىنىڭ قۇرۇشىغىمۇ//مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (كَبيرْ - كَبيماكْ *kəpir - kəpimək*). III 351

كُبيدي kөbidi يۆمىدى، يۆمەپ تىكتى. اُلْ تُـــونْ كُبـــيدي *ol ton kөbidi* —— ئۇ تونىنى كۆرەدەپ تىكتى (كُبيرْ - كُبيماكْ *kөbir - kөbimək*).

تَتيدي tatïdï تېتىدى. اَشْ اَغزْدا تَتيـــدي *ax aoqïzda tatïdï* —— ئاش ئېغىزغا تېتىدى، يەنى تاتلىق بىلىندى (تَـــتيرْ - تَتيمـــاقْ *tatïr - tatïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشي اَتي تِرِكْلا تَتيرْ *kixi əti tiriglə tatïr*

ئىنسانىنىڭ ئېتى (بەدىنى) تىرىكلىكىدە تاتلىق.

سُجيدي süqidi چۈچۈدى، تاتلىقلاشتى، تەم كىردى. سُجيدي نانكْ *süqidi nəŋ* —— نەرسە چۈچۈدى، تاتلىقلاشتى (سُجيرْ - سُجيماكْ *süqir - süqimək*). 557

سُـــجيدي suqïdï سەكردى. اَتْ سُـــجيدي *at suqïdï*// —— ئات سەكردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجيرْ - سُجيماقْ *suqïr - suqïmak*). III 352

كُجادي küqədi زورلۇق قىلدى، زۇلۇم سالدى؛ باسقۇنچىلىق قىلدى. اُلْ اَنـــكْ تَقـــارِنْ كُجادي *ol anïŋ tavarïn küqədi* —— ئۇ ئۇنىڭ مېلىغا زورلۇق قىلدى (كُجارْ - كُجاماكْ *küqər - küqəmək*). اُغْلانـــغْ كُجـــادي *oqlanïq küqədi* —— بالىغا باسقۇنچىلىق قىلدى. دېدەككە باسقۇنچىلىق قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۈزىك مەنى كۈقەيۈر	ئُذِكْ مَنِ كُجايُرْ
تۈن كۈن تُرُبْ يِغْلَيُو	تُنْ كُنْ تُرُبْ يِغْلَيُو
كۆردى كۆزۈم تاۋراقىن	كُرْدِ كُزُمْ تَقْرَقِنْ
يۇرتى قالىپ ئاقلايۇ	يُرْتِ قَلِبْ اَغْلَيُو

[ئىشق ماڭا زۇلۇم سالدى،
353 III كېچە - كۈندۈز تۇرۇپ يىغلايمەن؛ //
چۈنكى كۆزۈم كۆردى: ھەش - پەش دېگۈچە
يۇرتى بوش قالدى.]

ئىشق ماڭا زۇلۇم سالغاچقا، كېچە - كۈندۈز يىغلايمەن؛ يۇرتىنى بىردىنلا بوش قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

كِجِيدِي kiqidi قىچىشتى. اَتِمْ كِجِيدِي *ətim kiqidi* — بەدىنىم قىچىشتى. ھايۋانلارنىڭ بەدىنى قىچىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِجِيرْ – كِجِيماكْ *kiqir - kiqimək*).

بَدُودِي bədüdi بۇيۇدى، بۇيۇك بولدى، چوڭايدى، چوڭ بولدى. اُغْلانْ بَدُودِي *oqlan bədüdi* — بالا چوڭ بولدى. ھەرقانداق نەرسە كىچىكلىكتىن چوڭايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَدُورْ – بَدُوماكْ *bədür - bədümək*).

بُذِيدِي büžidi بىيلىدى، ئۇسسۇل ئويناندى. قِيزْ بُذِيدِي *qïz büžidi* — قىز (دېدەك) ئۇسسۇل ئويناندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُذِيرْ – بُذِيماكْ *büžir - büžimək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرْتْغا بُذِيكْ بِلْماسْ يِيرِمْ تارْ تِيرْ *qurtqa büžik bilməs yərim tar tər*
موماي ئۇسسۇل بىلمەس، يېرىم تار دەر.

354 III بۇ ماقال بىرەر ئىشتا//بىلەرمەنلىك قىلىپ ماختانغان، لېكىن بىر ئىش قىلىش تەلەپ قىلىنغاندا، يوق باھانە - سەۋەبلەرنى تېپىپ، ئىش قىلمايدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُذِيدِي użïdï ئۇخلىدى. اَرْ اُذِيدِي *ər użïdï* — ئادەم ئۇخلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذِيرْ – اُذِيماقْ *użïr - użïmaqْ*).

بُذُودِي bożudï بويىدى؛ چاپلىدى. اُلْ تُونُغْ بُذُودِي *ol tonuq bożudï* — ئۇ تونىنى بويىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اُقِنْ اُرْدِي كَيِكْنِي يِغاجْقا بُذُودِي *ol okïn urdï kəyikni yïqaqqa bożudï* — ئۇ ئوقىنى ئاتتى، كېيىكنى ياغاچقا چاپلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُذُورْ – بُذُورْماقْ [1] *bożur -bożumaqْ*).

قَذُودِي qażudï قېيىدى، قېيىپ تىكتى. اُلْ تُونُغْ قَذُودِي *ol tonuq qażudï* — ئۇ تونىنى قېيىپ تىكتى (قَذُورْ – قَذُوماقْ *qażur - qażumaqْ*). // 558

يِذِيدِي yïżïdï يىدىدى ~ ھىدىدى. پۇراپ قالدى. يِذِيدِي نانْكْ *yïżïdï nəŋ* — نەرسە يىدىدى. بۇ كەم ئىشلىتىلىدىغان بىر سۆز. // III 355

تَرادِي taradï تارىدى؛ تاراتتى. قِيزْ سَجِنْ تَرادِي *qïz saqïn taradï* — قىز چېچىنى تارىدى. اَنِكْ سُوسِنْ تَرادِي *anïŋ süsin taradï* — ئۇنىڭ قوشۇنىنى تاراتتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تَرْدِي *tardï* — (نەرسىنى) ئايرىدى»دۇر.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىردەك. «تَرْدِي *tardï* — ئايرىدى» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «تَزارْ *tarar*»، «تَرادِي *taradï* — تارىدى» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىمۇ «تَرارْ *tarar*» بولىدۇ. لېكىن، بۇ قائىدە ھەممە پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىي ئەمەس. ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بىر خىل، ئۆتكەن زامان شەكىللىرى پەرقلىق قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ، «اَرْ اَرْتْ اَشْدِي *ər art axdï* — ئادەم داۋان ئاشتى» ۋە «اُلْ اَشْ اَشادِي *ol ax axadï* — ئۇ ئاش يېدى» دېگەن جۈملىلەردىكى ئىككى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئىككى خىل بولسىمۇ، «اَشْدِي *axdï*» پېئىلى بىلەن «اَشادِي *axadï*» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىر خىل «اَشارْ *axar*»// بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە «اُلْ سُقْقا قَنْدِي *ol suvka qandï* — ئۇ سۇغا قاندى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنْدِي *qandï*» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «قَنارْ *qanar*» بولۇپ، بۇنىڭ III 356

[1] بۇ مەستەر يازما نۇسخىدا «بُذُورْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «*bożumaq*» دەپ تۈزەتتۇق.

مەستىرى «قَنْماق kanmak» تۇر. يەنە شۇنىڭدەك «اُلْ اَتىنْ قَنادي ol atïn kanadï — ئۇ ئېتىدىن قان ئالدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنادي kanadï» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىمۇ ئالدىنقى جۈملىدىكى پېئىلغا ئوخشاش «قَنار kanar» شەكلىدىدۇر. بۇنىڭ مەستىرى «قَنَماق kanamak»① دۇر. باشقىچە ئېيتقاندا «قَنْماق kanmak» ۋە «قَنَماق kanamak» پېئىللىرىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكللىرى بىرخىل، ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكللىرى پەرقلىقتۇر.

تَرُودي tarudï تارايدى، سىقىلدى. اَڤْ تَرُودي av tarudï — ئۆي تارايدى. كۆكرەك ۋە باشقا نەرسىلەر تارايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ بُشْدي تَرُودي ar puxdï tarudï — ئادەمنىڭ ئىچى پۇشۇپ سىقىلدى (تَرُورْ – تَرُوماقْ tarur - tarumak).// 357 III

تُرُودي tørüdi تۆرەلدى، يارىتىلدى. يَلِنكُقْ تُرُودي yaliŋuk tørüdi — ئىنسان تۆرەلدى، يارىتىلدى. بۇ پېئىل مەجھۇل مەنىدىكى ئۆتۈمسىزدۇر (تُرُورْ – تُرُوماكْ tørür - tørümək).

تَرِيدي tarïdï تېرىدى. اُلْ تَرِغْ تَرِيدي ol tarïoq tarïdï — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِيرْ – تَرِيماقْ tarïr - tarïmak).

تِرادي tirədi تىرىدى، تىرەك قويىدى. اُلْ قَبُغْ تِرادي ol kapuoq tirədi — ئۇ ئىشىكنى تىرىدى. ھەرقانداق نەرسىگە تىرەك قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرارْ – تِراماكْ tirər - tirəmək).

سِرِيدي sïrïdï چىچتى. اِتْ سِرِيدي it sïrïdï — ئىت چىچتى.

سِرِيدي sïrïdï شىرىدى. اُلْ كِذِزْ سِرِيدي ol kiżiz sïrïdï — ئۇ شىرداق شىرىدى، يەنى كىگىزنى تۇركىمەنلەر چېدىرىنىڭ پەردىسىدەك ياكى كۆچۈش ۋاقتىدىكى يۆگەكلىرىدەك زىچ قىلىپ، پىششىقلاپ تىكتى (سِرِيرْ – سِرِيماقْ sïrïr - sïrïmak)./// 358 III 559

سَرُودي sarudï ئورىدى، يۆگىدى. اُلْ سُوْلُقْ سَرُودي ol suwluk sarudï — ئۇ سەللە

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَنَماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز تۈزىتىپ «kanamak» دەپ ئالدۇق.

ئوردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە ئورىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرُورْ[1] – سَرُوماقْ sarur - sarumak).

قَرِيدِي qarïdï قىرىدى. اَرْ قَرِيدِي ər qarïdï — ئادەم قېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرِيرْ – قَرِيماقْ qarïr - qarïmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْسْلانْ قَرِيسا سِجْغانْ اُتِنْ كُذازُورْ arslan qarïsa säqqan ötin köżəzür

ئارسلان قېرىسا، چاشقاننىڭ ئۈۋىسىنى كۆزىتەر.

بۇ ماقال چوڭ ئىش قىلىشقا قۇربى يەتمەي، كىچىك ئىشلارنى قىلىشقا رازى بولغان بوۋايلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُرِيدِي qurïdï قۇرۇدى. قُرِيدِي تُونْ qurïdï ton — تون قۇرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِيرْ – قُرِيماقْ qurïr - qurïmak).

قُرِيدِي qorïdï قورۇدى، مۇھاپىزەت قىلدى. اُتِغْ//قُرِيدِي otïq qorïdï — ئوت - چۆپنى قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِيرْ – قُرِيماقْ qorïr - qorïmak). III 359

كُرادِي kürədi قاچتى. قُلْ كُرادِي qul kürədi — قۇل قاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرارْ – كُراماكْ kürər - küraməq).

كُرِيدِي küridi كۆردى، تاتلىدى. اَتْ كُرِيدِي at küridi — ئات تاتلىدى، يەنى ئالدى پۇتلىرى بىلەن يەرنى تاتلىدى. اُلْ قارِغْ كُرِيدِي ol qarïq küridi — ئۇ قارنى كۆردى (كُرِيرْ – كُرِيماكْ kürir - kürimək).

بَزادِي bəzədi بېزىدى. اُلْ اُڤْنْ بَزادِي ol övin bəzədi — ئۇ ئۆيىنى بېزىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزارْ – بَزاماكْ bəzər - bəzəmək).

تُزادِي tuzadï تۇزلىدى. اُلْ اَتْ تُزادِي ol ət tuzadï — ئۇ ئەت (گۆش) تۇزلىدى. بۇ سۆز «تُزْلادِي tuzladï» سۆزى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

قَزِيدِي qazïdï قازدى، كولىدى. اُلْ يِرِكْ قَزِيدِي ol yərig qazïdï — ئۇ يەرنى قازدى. يارا ۋە شۇنىڭغا//ئوخشاش نەرسىلەرنى كولىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَزِيرْ – قَزِيماقْ qazïr - qazïmak). III 360

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «سَرُورْ sarur» يازما نۇسخىدا بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

قُزيدي kˌuzïdï قوزۇدى. اَنىڭ بُغْزى اَشْقا قُزيدي *anïŋ boqzï axka kˌuzïdï* — ئۇنىڭ بوغۇزى ئاشقا (ئېرىشەلمەي) قوزۇدى. قوللىنىلىدىغان شەكلى شۇدۇر. توغرىراقى چېكىتسىز «ر – *r*» بىلەن كېلىشتۇر. «سُوتْ اَمُزْدي *süt əmüzdi* — سۈت ئېمىزدى» جۈملىسىدىكىدەك بۇمۇ كەم ئۇچرايدۇ (قُزيرْ – قُزيماقْ *kˌuzïr - kˌuzïmakˌ*).

قِزُودي kˌïzudï قىممەتلىدى، باھاسى كۆتۈرۈلدى. تَقارْ قِزُودي *tavar kˌïzudï* — مال قىممەتلىدى (قِزُورْ – قِزُوماقْ *kˌïzur - kˌïzumakˌ*).

قِزادي kˌïzadï قىزلىقىنى ئالدى. اُلْ قِيزِغْ قِزادي *ol kˌïzïoq kˌïzadï* — ئۇ قىزنىڭ قىزلىقىنى ئالدى (قِزارْ – قِزاماقْ *kˌïzar - kˌïzamakˌ*).

كُزادي kəzədi كوچىلىدى، چۈچچىلىدى، چەشلەندى. اُلْ اُتْ كُزادي *ol ot kəzədi* — ئۇ (كۆسەي بىلەن) ئوت كوچىلىدى (كُزارْ –// كُزاماكْ *kəzar - kəzəmak*).// اُلْ اُزُمني كُزادي *ol üzümni kəzədi* — ئۇ ئۈزۈمنى چەشلىدى، يەنى ئۈزۈمنى ساپىقىدىن ئاجراتتى. 560 361 III

كُزادي küzədi كۈزلىدى، كۈزنى ئۆتكۈزدى. اُلْ يَيْلاغْدا كُزادي *ol yaylaqda küzədi* — ئۇ ياياقتا كۈزلىدى، كۈزنى ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُزارْ – كُزاماكْ *küzar - küzəmak*).

سَسِدي sasïdï سېسىدى. سَسِدي نانكْ *sasïdï nəŋ* — نەرسە سېسىدى (سَسِيرْ – سَسِيماقْ *sasïr - sasïmakˌ*).

كُسادي küsədi ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَنِ كُرْماكِنْ كُسادي *ol anï kərməkin küsədi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلدى. ھەرقانداق نەرسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُسارْ – كُساماكْ *küsar - küsəmak*).

بَشادي baxadï كىرتىكلىدى، يونىدى. اُلْ يِغاجِغْ بَشادي *ol yïoqaqïoq baxadï* — ئۇ ياغاچنى يونىدى، يەنى ياغاچنى ئويۇپ، بەلگىلەر سالدى. ياغاچلارنى بىر - بىرىگە تىرەپ قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشارْ – بَشاماقْ *baxar - baxamakˌ*).// 362 III

بُشُودي boxudï بوشىدى؛ رۇخسەت بەردى؛ قويۇۋەتتى. اَنِكْ اُوزي بُشُودي *anïŋ əzi boxudï* — ئۇنىڭ ئىچى بوشىدى. تُكُونْ بُشُودي *tügün boxudï* — تۈگۈن بوشىدى. اَتْ بُشُودي *at boxudï* — ئات بوشىدى، يەنى باغلىقىدىن بوشىدى. خانْ يَلاوَجِغْ بُشُودي *han yalawaqïq boxudï* — خان ئەلچىنى بوشاتتى، يەنى ئۇنىڭغا

مەملىكىتىگە قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردى. ئار ئۇراغۇتنىڭ بُشُودى *ər uraoqutïn boxudï* — ئادەم خوتۇنىنى قويۇۋەتتى. ئارغۇچە. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (بُشُور - بُشُوماق *boxur - boxumak*).

تَشُودى taxudï توشۇدى. ئۇل ئاپكا يَرْماقْ تَشُودى *ol əvgə yarmak taxudï* — ئۇ ئۆيگە يارماق (پۇل) توشۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَشُور - تَشُوماقْ *taxur - taxumak*).

تُشادى tüxədi تۇشىدى ~ چۈشىدى؛ چۈش كۆردى. ئۇلْ تُوشْ تُشادى *ol tüx tüxədi* — ئۇ چۈش كۆردى. ئۇيقۇلۇقتا ئېھتىلام بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشارْ – تُشاماكْ *tüxər - tüxəmək*). /// III 363

تُشادى təxədi تۆشىدى، سالدى. تُشاكْ تُشادى *təxək təxədi* — تۆشەك سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تِشادى tixədi چەكتى، بىلىدى، ئىتتىتتى. تَكِرْمانْ تِشادى *təgirmən tixədi* — تۆگىمەن تېشىنى چەكتى، يەنى تۆگىمەن تېشىنى چېكىپ، قىرلىرىنى ئىتتىتتى. بۇ جۈملىدە قارالمىش چۈشۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قاراتقۇچى قويۇلغان. چۈنكى، «تَكِرْمانْ *təgirmən*» تۆگىمەننىڭ ئومۇمىي نامىدۇر. ھالبۇكى، ئىتتىتىلىدىغىنى تۆگىمەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تېشىدۇر. ئۇلْ ئُرْغاقْ تِشادى *ol oroqak tixədi* — ئۇ ئورغاقنى ئىتتىتتى (تِشارْ – تِشاماكْ *tixər - tixəmək*).

561 **جِشادى** qixədi تەرەت قىلدى[1]. ئُغلانْ جِشادى *ooqlan qixədi* — بالا تەرەت قىلدى. بۇ سۆز پەقەت كىچىك بالىلارغا نىسبەتەن ئىيتىلىدۇ.

سَشُودى səxüdi يېشىلدى ~ شېشىلدى، بوشىدى. تُكُونْ سَشُودى *tügün səxüdi* — تۆگۈن بوشاپ، يېشىلىپ كېتىپ دەپ قالدى (سَشُورْ – سَشُوماكْ *səxür - səxümək*). /// III 364

قَشِيدى qaxïdï قاشلىدى، تاتلىدى. ئۇل مَنِ قَشِيدى *ol məni qaxïdï* — ئۇ مېنى قاشلىدى، بەدىنىمنى تاتلىدى (قَشِيرْ – قَشِيماقْ *qaxïr - qaxïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا زامان مەنىسى بىلەن قوللىنىلمايدۇ. كىچىك بالىلارنىڭ تەرەت قىلىشىغا «*qixə*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

ئۇلدَجي سِجْغانْ مُوشْ تَشَقِنْ قَشِيرْ

ɵldəqi siqoqan mux taxakïn kaxïr

چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ تاشقىنى قاشلار.

بۇ ماقال ھالاكەتتىن باشقا نەتىجە بەرمەيدىغان ئىشلارغا ئىسىلىۋالمىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

كُشيدي kɵxidi دالدا بولدى، توستى. تامْ كُونُكْ كُشِيدي *tam künüg kɵxidi* — تام كۈننى توستى. ھەرقانداق بىر نەرسە يورۇقلۇقنى توسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُشِيرْ - كُشِيماكْ *kɵxir - kɵximək*).

كِشادي kixədi كىشەنلىدى، چېدەرلىدى. اُلْ اَتِغْ كِشادي *ol atïoq kixədi* — ئۇ ئاتنى كىشەنلىدى. اَرْ قُولِنْ كِشادي *ər qulïnkixədi* — ئادەم قۇلىنى كىشەنلىدى (كِشارْ - كِشاماكْ *kixər - kixəmək*).

365 III **سُغيدي** soqïdï سوغۇدى ~ سوۋۇدى. سُوقْ سُغيدي // *suv soqïdï* — سۇ سوۋۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغيرْ - سُغيماقْ *soqïr - soqïmaq*).

تُقيدي tokïdï ئۇردى، قاقتى، سوقتى؛ توقۇدى؛ تەگدى. اُلْ قَبُغْ تُقيدي *ol qapuoq tokïdï* — ئۇ ئىشىك قاقتى. اُلْ قُولِنْ تُقيدي *ol qulïn tokïdï* — ئۇ قۇلىنى ئۇردى. ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇ سۆزنى جۇپ سۆز قىلىپ «اُرْدي تُقيدي *urdï tokïdï*» شەكلىدە قوللىنىدۇ. تَمُرْجِي قِلِجْ تُقيدي *təmürqi kïliq tokïdï* — تۆمۈرچى قىلىچ سوقتى، يەنى تۆمۈرچى قىلىچ، پىچاق ۋە باشقا نەرسىلەرنى سوقتى. اَرْ بُوزْ تُقيدي *ər bɵz tokïdï* — ئادەم بۆز توقۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنِ سُقْ تُقيدي *anï suv tokïdï* — ئۇنى سۇ ئۇرۇپ كەتتى، يەنى ئېقىن سۇ ئۇنى ئۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. اَرْنِ يِلْ تُقيدي *ərni yəl tokïdï* — ئادەمگە شامال تەگدى، يەنى جىن داۋىدى (تُقيرْ - تُقيماقْ *tokïr - tokïmaq*).

366 III **سَقيدي** sakïdï غۇۋا كۆرۈندى. اُلْ مَنكْ كُوزُمَا سَقيدي // *ol mənïŋ kɵzümə sakïdï* — ئۇ مېنىڭ كۆزۈمگە غۇۋا كۆرۈندى. ساقِغْ سَقيدي *sakïoq sakïdï* — ئالۋۇن (سەراپ) كۆرۈندى، يەنى ئالۋۇن ئۇنىڭ كۆزىگە سۇدەك كۆرۈندى (سَقيرْ - سَقيماقْ *sakïr - sakïmaq*).

سُقيدي suqïdï غەزەپلەندى. اُلْ اَنِي سُقيدي *ol anï suqïdï* — ئۇ ئۇنى غەزەپلەندى، يەنى ئۇنى باراقلىرى بىلەن غەزەپلەندى (سُقيرْ – سُقيماقْ *suqïr - suqïmaq*).

562 سِقادي sïqadï سىلىدى. اُلْ اَنكْ بَشِنْ // سِقادي *ol anïŋ baxïn sïqadï* — ئۇ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى، يەنى ئۇنىڭغا كۆيۈنۈپ بېشىنى سىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى قول بىلەن سىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقارْ – سِقاماقْ *sïqar - sïqamaq*).

قَقيدي qaqïdï ئاچچىقلىدى، غەزەپلەندى. اُلْ اَنْدِنْ قَقيدي *ol andïn qaqïdï* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئاچچىقلىدى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشىدىن غەزەپلەندى (قَقيرْ – قَقيماقْ *qaqïr - qaqïmaq*). بۇ سۆز ئارغۇ تىلىدا «قَقيُورْ *qaqïyur*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. ئارغۇلار بۇ بابتىكى ھەممە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى پېئىل يىلتىزىدا // زەممە كەلمىگەنلىكىگە قارىماي، زەممىلىك قىلىپ سۆزلەيدۇ. بۇ III 367 قائىدىگە مۇۋاپىق ئەمەس، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىدىكى يېتەرسىزلىكتۇر.

بَكُودي bəküdi بېكىدى، چىڭىدى. تُكُونْ بَكُودي *tügün bəküdi* — تۈگۈن بېكىدى، يەنى چىڭىدى. بىرەر ئىش بېكىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَكُورْ – بَكُوماكْ *bəkür - bəkümək*).

تُكادي tügədi تۈگىدى؛ يەتتى. ايش تُكادي *ix tügədi* — ئىش تۈگىدى. بُو اَشْ قَمُغْقا تُكادي *bu ax qamuoqqa tügədi* — بۇ ئاش ھەممىگە يەتتى. بۇ قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزدۇر.

بَلادي bələdi مەردى. قُوىْ بَلادي *qoy bələdi* — قوي مەردى (بَلارْ – بَلاماكْ *bələr - bələmək*).

بُلادي buladï پىشۇردى، دۇملەپ پىشۇردى. قُزِي بُلادي *qozï buladï* — قوزا (گۆشى)نى دۇملەپ پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلارْ – بُلاماقْ *bular - bulamaq*).

بِلادي bilədi بىلىدى. اُلْ بِجاكْ بِلادي *ol piqak bilədi* — ئۇ پىچاق بىلىدى. اُلْ تِيشْ بِلادي // *ol tïx bilədi* — ئۇ چىشىنى بىلىدى (بِلارْ – بِلاماكْ *bilər - biləmək*). III 368

بِيلادي bələdi بۆلىدى؛ مىلىدى. اُلْ كَنْجِنْ بِيلادي *ol kənqin bələdi* — ئۇ بالىسىنى بۆلىدى، يەنى بالىسىنى بۆشۈككە ياتقۇزدى. اُلْ اَنِي قانِكا بِيلادي

ol anï kanïŋa baładi —— ئۇ ئۇنى قېنىغا مىلىدى (بِـــلارْ - بِلامـــاكْ *bałar - bałamak*).

تُلادِي tülədi تۇلىدى، تۇك تاشلىدى. اَتْ تُلادِي *at tüladi* —— ئات تۇلىدى، يەنى تۇك تاشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ قىشلىق تۇكىنى تاشلاپ، يېڭى تۇك چىقاردى، دېمەكتۇر (تُـــلارْ - تُلامـــاكْ *tülar - tüləmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُولادِي» بولۇپ، كېيىنچە «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

تُلادِي tələdi تۆللىدى. قُوىْ تُلادِي *koy tələdi* —— قوي تۆللىدى. ئوغۇزچە (تُـــلارْ - تُلاماكْ *tələr - tələmək*).

تِلادِي tilədi تىلىدى. اُلْ اَنِ تِلادِي *ol anï tiladi* —— ئۇ ئۇنى تىلىدى. تَنكْـــرِي اَنْـــدَغْ تِلادِي *təŋri andaq tiladi* —— تەڭرى شۇنداق (بولۇشنى) تىلىدى، ئىرادە قىلدى// 369 III (تِلارْ - تِلاماكْ *tilar - tiləmək*).

جِلادِي qilədi چىلىدى، نەملىدى. تُونُـــغْ جِـــلادِي *tonuq qiladi* —— تونىنى چىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلارْ - جِلامـــاكْ *qilar - qiləmək*). ئەسلى «جِـــيلادِي *qiladi*» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان.

سُلادِي sülədi ئۆرۈش قىلدى. بَكْ يَغِيقا سُلادِي *bag yaqïka süladi* —— //بەگ دۈشمەنگە 563 (قارشى) ئەسكەر تارتتى، يەنى ئۆرۈش قىلدى. ئەسلى «سُـــولادِي» بولۇپ «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان (سُـــولارْ - سُـــولاماكْ *sülar - süləmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَغِنْكْ تَبا تِتْرُو بَقِبْ بُكْدَنْكْ بِلا *yaqïŋ taba tətrü bakïp bəgdəŋ bilə*

اُغْرَبْ قَلِي[1] كَلْسا سَنكا قَرْشُو سُلا // *oqrap kalï kəlsə saŋa karxu sülə* // 370 III

[دۈشمەن تەرەپكە تىكىلىپ قارا، خەنجىرىڭنى بىلە،
مۇبادا سېنى قەستلەپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۆرۈش قىل.]

---

[1] يازما نۇسخىدا «قَلِي» سۆزىنىڭ ئاستىغا «قجـــان» دېگەن سۆز يېزىلغان. دىققەت قىلىنسا بۇ سۆز ئەسلى كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن ئەمەس، «دىۋان»نى كۆرگۈچىلەر تەرىپىدىن كېيىن يېزىلغاندەك قىلىدۇ.

دۇشمىنىڭگە ئۆتكۈر كۆزۈڭ بىلەن باق، خەنجىرىڭنى بىلە؛ دۇشمەن ساڭا قەست قىلىپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىل.

قَلِيدِي k¸alïdï سەكرىدى، چىچاڭلىدى، قىيغاتتى. اَتْ قَلِيدِي *at k¸alïdï* — ئات چىچاڭلىدى (قَلِيرْ – قَلِيماقْ *k¸alïr - k¸alïmak*).

كُلِيدِي kølidi كۆمدى. اُلُكْ كُلِيدِي *ølüg kølidi* — ئۆلۈكنى كۆمدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِيرْ – كُلِيماكْ *kølir - kølimək*).

قَمادِي k¸amadï قاماشتى؛ قامىدى. كُوزْ قَمادِي *køz k¸amadï* — (كۈننىڭ نۇرىدىن) كۆز قاماشتى (قَمارْ – قَماماقْ *k¸amar - k¸amamak*). اَنِكْ تِيشِي قَمادِي *anïŋ tïxï k¸amadï* — ئۇنىڭ چىشى قامىدى، يەنى ئاچچىق بىر نەرسە يېگەنلىكتىن ئۇنىڭ چىشى قامىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتاسِي اَناسِي اَجِيغْ اَلْمِلا يِسا اُغْلِي قِيزِي تِيشِي قَمارْ// III 371

atasï anasï aqïoq almïla yəsə ooqlï kïzï tïxï k¸amar

ئاتا ـ ئانىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغۇل ـ قىزىنىڭ چىشى قامار.

بۇ ماقال ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئۈچۈن، بالىلىرىنىڭ تۇتۇلۇشى ۋە سوراققا تارتىلىشىغا ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمِيدِي k¸omïdï سېغىندى، كۆڭلى تارتتى. اَرْ اَقنِكا قُمِيدِي *ər əviŋə k¸omïdï* — ئادەم ئۆيىنى سېغىندى. بىرەر ئادەم ھەر قانداق بىر نەرسىنى سېغىنىپ، كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ئېرىشىشكە ئىنتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُمِيرْ – قُمِيماقْ *k¸omïr - k¸omïmak*).

تَنُودِي tanudï تونۇدى، جېكىلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَنُودِي *ol maŋa søz tanudï* — ئۇ ماڭا سۆز تونۇدى، جېكىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى تەۋسىيە قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنُورْ – تَنُوماقْ *tanur - tanumak*).

تُنادِي tünədi تۇنىدى. اُلْ مُنْدا تُنادِي *ol munda tünədi* — ئۇ مۇندا تۇنىدى، يەنى مېنىڭ يېنىمدا تۇنىدى (تُنارْ – تُناماكْ *tünər - tünəmək*).

سِنادِي sïnadï سىنىدى. اُلْ اَنِ سِنادِي *ol anï sïnadï* — ئۇ ئۇنى (بىر ئىشتا) سىنىدى (سِنارْ – سِناماقْ *sïnar - sïnamak*)// III 372

قَنادي qanadï قان ئالدى. اُلْ اَتنْ قَنادي *ol atïn qanadï* — ئۇ ئېتتىدىن قان ئالدى (قَنارْ – قَناماقْ *qanar - qanamaq*).

قِنادي qïnadï قىينىدى، جازالىدى؛ قىنلىدى، غىلاپلىدى. بَكْ اَنِ قِنادي *bag anï qïnadï* — بەگ ئۇنى قىينىدى. تَنكْرِي اَنِ قِنادي *təŋri anï qïnadï* — تەڭرى ئۇنى قىينىدى، جازالىدى. اُلْ بِجاكِنْ قِنادي *ol piqəkin qïnadï* — ئۇ پىچىقىنى قىنلىدى، غىلاپلىدى (قِنارْ – قِناماقْ *qïnar - qïnamaq*).

قَنَدي qanadï قانىدى. بُرُونْ قَنَدي *burun qanadï* —//بۇرۇن قانىدى. ئادەم بەدىنىنىڭ 564
ھەرقانداق يېرى قانىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئەسلى «قانِيدي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان (قَنِيرْ – قَنِيماقْ *qanïr - qanïmaq*).

مُنادي münədi قىرقىدى، كەستى. اُلْ تُونُغْ مُنادي *ol tonuq münədi* — ئۇ تونىنى
قىرقىدى، يەنى تونىنىڭ//ئۇزۇن ـ قىسقا جايلىرىنى تۈزەش ئۈچۈن، ئەتراپلىرىنى 373 III
كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُناماكْ *münər - münəmək*).

سَنادي sanadï سانىدى. اُلْ قُوينْ سَنادي *ol qoyïn sanadï* — ئۇ قويىنى سانىدى (سَنارْ – سَناماقْ *sanar - sanamaq*). ئەسلى «سانادي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

بَيُودي bayudï بېيىدى. اَرْ بَيُودي *ər bayudï* — ئادەم بېيىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَيُورْ – بَيُوماقْ *bayur - bayumaq*).

تَيادي tayadï تايىدى، تاياندى. اُلْ اَنِ تَيادي *ol anï tayadï* — ئۇ ئۇنىڭغا تاياندى، ئۇنىڭغا تايىنىپ ئۆرە قوپتى (تَيارْ – تَياماقْ *tayar - tayamaq*).

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى.// 374 III

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي[1] fə' ləldi شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق كەلگەن هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُرْبادِي burbadï كېيىنگە سوزدى. اَرْ ايشِغْ بُرْبادِي *ər ïxïoq burbadï* — ئادەم ئىشنى كەينىگە سوزدى، ئېرەن قىلمىدى (بُرْبارْ – بُرْباماقْ *burbar - burbamaq*).

تُرْبِيدِي türpidi تۇرپىكلىدى ~ چوپسىلدى. اَرْ يِغاجْ تُرْبِيدِي *ər yïoqaq türpidi* — ئادەم ياغاچ چوپسىلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْبِيرْ – تُرْبِيماكْ *türpir - türpimək*). // III 375

سِغْتادِي sïoqtadï يىغلىدى. اُغْلانْ سِغْتادِي *oqlan sïoqtadï* — بالا يىغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِغْتارْ – سِغْتاماقْ *sïoqtar - sïoqtamaq*). بۇ سۆز «خ – *h*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەرەبچىدە «غُمارُالنّاسِ وَخُمارُهُمْ وَغَدّارٌ وَخَتّارٌ» دېيىلگىنىگە ئوخشاش. بۇنداق ئالمىشىش پېئىللاردىلا بولىدۇ، ئىسىملاردا بولمايدۇ، يەنى «يىغا» دېمەكچى بولغاندا «غ – *oq*»نىڭ ئورنىغا «خ – *h*»نى قويۇپ، «سِخِتْ *sïhït*» دېيىشكە بولمايدۇ.

تُرْجِيدِي türqidi تۇرۇش قىلدى، باشلىدى. اَرْ ايشْ تُرْجِيدِي *ər ïx türqidi* — ئادەم ئىشقا تۇرۇش قىلدى (تُرْجِيرْ – تُرْجِيماكْ *türqir - türqimək*).

تَقْجِيدِي təvqidi تەپچۈدى، تەپچۈپ تىكتى. اُلْ تُونُغْ تَقْجِيدِي *ol tonuoq təvqidi* — ئۇ توننى تەپچۈپ تىكتى. بۇ بىر نەرسىنى قېيىپ ئەمەس، تەپچۈپ تىكىشتۈر (تَقْجِيرْ – تَقْجِيماكْ *təvqir - təvqimək*).

تِنْجِيدِي tïnqïdï تىنچىدى، نەقسىپ قالدى. اَتْ تِنْجِيدِي *ət tïnqïdï* — گۆش تىنچىدى (تِنْجِيرْ – تِنْجِيماقْ *tïnqïr - tïnqïmak*). III 376

---

[1] ئاپتور بۇ بابتا سۆزلەرنىڭ تۆتىنچى هەرپى بولغان هەرپى ئىللەتلەرنى «فَعْلَلْدِي» ۋەزنىدىكى ساكىنلىق «ل - *l*»غا ھېسابلىغان، لېكىن «سُفْسِدِي، قَفْسِدِي، تُفْشَدِي، كَفْشَدِي» سۆزلىرىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ھەرپى ئىللەتسىز يېزىلغان.

قُرْجادى k¸urqadï قوۇرۇدى، قاتتى. يُمْشاقْ نانىڭ قُرْجادى *yumxaq nəŋ kurqadï* — يۇمشاق نەرسە قوۇرۇدى، قاتتى (قَرْجارْ – قُرْجاماقْ *kurqar*[1] - *kurqamaq*).

قِرْجادى k¸ïrqadï قىرچىدى، سۇرۇندى. اُلْ اُقْ اَماجْقا قِرْجادى *ol ok amaqka kïrqadï* — ئۇ ئوق نىشانلانغان يەرنىڭ يېنىغا سۇرۇنۇپ، قاڭقىپ كەتتى (قِرْجارْ – قِرْجاماقْ *kïrqar - kïrqamaq*).

قَفْجيدى k¸avqïdï ئېتىلدى. اَرى كِشىكا قَفْجيدْى *arï kixigə kavqïdï* — ھەرە (چېقىش ئۈچۈن) ئادەمگە ئېتىلدى،//ئادەم بىركىمدىن غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭغا ئېتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَفْجيرْ – قَفْجيماقْ *kavqïr - kavqïmak*). 565

بَغْدادى baoqdadï چارپۇتلىدى، چىرماق سالدى. اُلْ اَنىڭْ// اَذاقِنْ بَغْدادى *ol anïŋ ažakïn baoqdadï* — ئۇ (چېلىشتا) ئۇنىڭ ئايىغىنى چارپۇتلىدى (بَغْدارْ – بَغْداماقْ *baoqdar - baoqdamak*). 377 III

قُنْديدى k¸undïdï قىتلىدى، پارقىراتتى، يالتىراتتى. اُلْ قِلِجْ قُنْديدى *ol kïliq kundïdï* — ئۇ قىلىچنى (پارقىراتقۇچ بىلەن) پارقىراتتى (قُنْديرْ – قُنْديماقْ *kundïr - kundïmak*).

تَبْرادى təbrədi تەۋرىدى، مىدىرلىدى. تَبْرادى نانىڭْ *təbrədi nəŋ* — نەرسە تەۋرىدى (تَبْرارْ – تَبْراماكْ *təbrər - təbrəmək*).

تُبْرادى topradï توپىغا ئايلاندى، قوۇرۇپ ئۇۋۇلىپ كەتتى. اُتْ تُبْرادى *ot topradï* — ئوت (قوۇرۇپ) ئۇۋالدى (تُبْرارْ – تُبْراماقْ *toprar - tapramak*).

تَبْريدى taprïdï لوكۇلدىدى، سەكرىدى. تَقْي تَبْريدى *təvi taprïdï* — تۆگە سەكرىدى. بۇ سۆز تۆگىنىڭ سەكرىشىدىن باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ (تَبْريرْ – تَبْريماقْ *taprïr - taprïmak*).

سَذْرَدى səžrədi سىيرەكلەشتى، شالاڭلىدى؛ سۇزۇلدى. كِشي//سَذْرَدى *kixi səžrədi* — كىشىلەر سىيرەكلەشتى. تُونْ سَذْرَدى *ton səžrədi* — تون سۇزۇلدى (سَذْرارْ – سَذْراماكْ *səžrər - səžrəmək*). 378 III

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَرْجارْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن «*kurqar*» دەپ ئالدۇق.

بُغْـــرادي booqradï بوقـوردى، يونـدى. اُلْ يغـــاجغْ بُغْـــرادي *ol yïoqaqïoq booqradï* —— ئـوْ ياغـاچنى يونـــدى. باشـقـلاردـمـوْ شـوْنداق (بُغْـــــــرارْ – بُغْرامـــــــاقْ *booqrar - booqramaq*).

تِغْـــرادي tïoqradï دىغـرىدى، قـەيسـەرلـەشـتى. اَرْ تِغْـــرادي *ər tïoqradï* —— ئـادەم دىغـرىدى، قـەيسـەرلـەشتى (تِغْرارْ – تِغْراماقْ *tïoqrar - tïoqramaq*).

تُغْـــــرادي tooqradï توغـرىدى. اَتْ تُغْـــــرادي *ət tooqradï* —— ئـەت (گـوّش) توغـرىدى، تۆتماچ (چۆپ) ئۆچۈن گوّش توغرىدى. باشقـلاردـمـوْ شـوْنداق (تُغْـــرارْ – تُغْرامـــاقْ *tooqrar - tooqramaq*).

يَقْرادي tavradï دىغرىدى، قـەيسـەرلـەشتى. اَرْ يَقْرادي *ər tavradï* —— ئادەم قـەيسـەرلـەشـتى. بـوْ سـوّز«تِغـــــرادي *tïoqradï*» سـوّزى بـلـەن ئوخشـاش (يَقْـــــرارْ – يَقْرامـــــاقْ *tavrar - yavramaq*). شېئـىردا مۆنداق كـەلگـەن:// III 379

قشْ يايغرو سُقلنور — *kïx yayoqaru savlanur* ①

اَرْ اَتْ منن يَقرِيُور — *ər at mənin tavrayur*

اِكْلَرْ يَما سَقرِيُور — *iglər yəmə savrïyur*

اَتْ يِنْ تَقي بكرشور — *ət yən takï bəkrixür*

[قـش يازغا دەيدۇكى:

ئادەم، ئاتلار مـەندە قـەيسـەرلـىشـىدۇ،

كېسـەللـەرمـۇ ئازىيـىدۇ،

ئەت ـ يەن يـەنە چـىكـىيـدۇ.]

قـش يـاز بـلـەن مۇنازىرىلـىشـىپ شـۇنداق دەيـدۇ: ئادەمـلـەر بـلـەن ئـاتلارنـىڭ گـوّشـى (مۇسـكـوللـرى) مـەندە كـۆچـيـىدۇ: كېسـەللـەر قـىشـتا ئـازىيـىدۇ، ئادەمـلـەرنـىڭ ئەت ـ يېنى چـىكـىيـدۇ.

تُقْرادي tuvradï چوڭـايدى. اُشاقْ نانىڭْ تُقْـــرادي *uxaq nəŋ tuvradï* —— ئۇشـاق نەرسـە چوڭـايدى، قوزنـنـىڭ چوڭايغـنـنـغـا ئوخشـاش (تُقْرارْ ـ تُقْراماقْ *tuvrar - tuvramaq*).// III 380 بـۇ سوّز «چوڭ مـەزمۇنـيـت» مـەنـسـىدىكى «تُقُرْ يُنْجُو *tuvur yünqü*» ئـىبارىـسـىدىن ئېلـىنغان.

---

① يازمـا نۇسـخـىدا بـۇ سـوّزنـىڭ بـىرىنچى ھـەرپى ئـاۋۋال فـەتھـە بـلـەن يېـزىلـىپ، كېيـىن فـەتھـەنـىڭ زەمـمـىگـە ئۆزگـەرتـىلگـەنـلـىكى مـەلـۇم. بـىز بۇ سـوّزنـىڭ بۇ يـەردە «ئېيتـىدۇ» مـەنـىـدە كـەلگـەنـلـىكـىگـە ئاسـاسـەن تـرانـسـكـرىپسـىيـىدە «*savlanur*» دەپ ئالـدۇق.

بُقْرِيدِي buqrïdï توسۇنلۇق قىلدى. اَتْ سُجِيدِي بُقْرِيدِي *at suqïdï buqrïdï* —— ئات سەكرىدى، توسۇنلۇق قىلدى. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، پەقەت جۈپ سۆز قىلىپ قوللىنىلىدۇ (بُقْرارْ – بُقْراماقْ *buqrar - buqramaq*).

تِكْرادِي tigrədi دۈپۈرلىدى: ئۆستى، چوڭ بولدى. اَتْ اَذاقِي تِكْرادِي *at ażaqï tigrədi* —— ئات ئايىغى دۈپۈرلىدى.// اُغْلانْ تِكْرادِي *oqlan tigrədi* —— بالا چوڭ بولدى 566
(تِكْرارْ – تِكْراماكْ *tigrar - tigrəmək*).

جِغْرُودِي qïoqrudï قاتتى. يِيرْ جِغْرُودِي *yər qïoqrudï* —— يەر قاتتى، يەنى كۆپ دەسسىلىپ مېڭىلغانلىقتىن چاپلىشىپ قېتىپ كەتتى. ھەرقانداق يۇمشاق نەرسە كېيىن قېتىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِغْرُورْ – جِغْرُوماقْ *qïoqrur - qïoqrumaq*).

جُقْرادِي qok,radï قاينىدى، پىتىقلاپ قاينىدى؛ بۇلدۇقلىدى. اَشِجْ جُقْرادِي *əxiq qok,radï* —— قازان پىتىقلىدى.//يەنى قازاندىكى بوتقىسمان قويۇق نەرسە پىتىقلاپ قاينىدى. قازاندىكى سۇيۇق نەرسىلەرنىڭ قاينىشىغا بۇ سۆز ئىشلىتىلمەيدۇ، بۇنىڭغا «قَيْنَدِي *kaynadï*» دېيىلىدۇ. مِنكَرْ جُقْرادِي *mïŋar qok,radï* —— بۇلاق بۇلدۇقلىدى، يەنى بۇلاق سۇيى قازان قاينىغاندەك بۇلدۇقلىدى (جُقْرارْ – جُقْراماقْ *qok,rar - qok,ramak*). 381 III

جِقْرادِي qïk,radï چىرقىرىدى؛ غىچىرلىدى. تِيشْ جِقْرادِي *tïx qïk,radï* —— چىش غىچىرلىدى. قَبُغْ جِقْرادِي *kapuq qïk,radï* —— ئىشىك غىچىرلىدى. ئادەم جېدەل - ماجىرا ياكى باشقا سەۋەبتىن ژارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرارْ – جِقْراماقْ *qïk,rar - qïk,ramak*).

جِكْرادِي qikrədi غىچىرلىدى. اَتْماكْتا تاشْ جِكْرادِي *ətməktə tax qikrədi* —— ناندا تاش غىچىرلىدى، يەنى نان ئىچىدىكى تاش چىشقا تېگىپ غىچىرلىدى (جِكْرارْ – جِكْراماكْ *qikrar - qikrəmək*).

جَلْرادِي[1] qïlradï شاراقلىدى. اُقْ كِيشْ تا جَلْرادِي *ok kixtə qïlradï*// —— ئوق ساداقتا 382 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «جَلْرادِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى، مەستەر شەكلى ۋە يازما نۇسخا 431 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىگە ئاساسەن تىرانسكرىپسىيىدە «*qïlradï*» دەپ ئالدۇق.

شاراقلىدى. شۇنىڭغا ئوخشاش ئاۋازغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جِلْرارْ - جِلْراماقْ *qïlrar - qïlramaq*).

سَفْرادِي savradï بوشىدى؛ ساقايدى. ايشْ سَفْرادِي *ïx savradï* — ئىش بوشىدى. ئىشتىكى ئادەم ئىشتىن بوشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَقْرارْ - سَفْراماقْ *savrar - savramaq*). سُكَلْ ايكْدِنْ سَفْرادِي *sökəl igdin savradï* — كېسەل (ئادەم) ئاغرىقتىن ساقايدى.

سَكْرِيدِي səkridi سەكرىدى. اَرْ سُقْقا سَكْرِيدِي *ər suvka səkridi* — ئادەم سۇغا سەكرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَكْرِيرْ - سَكْرِيماكْ *səkrir - səkrimək*).

سَمْرِيدِي səmridi سەمرىدى. قُوىْ سَمْرِيدِي *köy səmridi* — قوي سەمرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَمْرِيرْ - سَمْرِيماكْ *səmrir - səmrimək*).

سَنْرِيدِي sanrïdï جۆيلۈدى. اَسْرُكْ سَنْرِيدِي *əsrük sanrïdï* — مەست جۆيلۈدى. ئەسلى «سَنْدِرِيدِي»دۇر (سَنْرِيدِي - سَنْرِيرْ - سَنْرِيماقْ *sanrïdï - sanrïr – sanrïmak*). // III 383

تَنْرِيدِي tənridi قايدى. اَنِكْ بَشِي تَنْرِيدِي *anïŋ baxï tənridi* — ئۇنىڭ بېشى قايدى. بۇ ئۇيقۇ باسقان چاغدا ئۇيقۇنى قاچۇرماقچى بولغاندا، مۇگدىگەنلىكتىن بېشىدا چۈمۈلە ماڭغانغا ئوخشاش سېزىمدۇر (تَنْرِيرْ - تَنْرِيماكْ *tənrir - tənrimək*).

كُقْرادِي ① kəvrədi ئاجىزلىدى. اَنِكْ كُوجِي كُقْرادِي *anïŋ küqi kəvrədi* — // 567 ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى. ھەرقانداق بىر قۇۋۇەتلىك نەرسە كۈچىدىن كېتىپ، ئاجىزلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَقْرارْ - كَقْراماكْ *kəvrər - kəvrəmək*).

كُكْرادِي kökrədi گۈركىرىدى، ھۆركىرىدى، گۈلدۈرلىدى. اَرْسْلانْ كُكْرادِي *arslan kökrədi* — ئارسلان ھۆركىرىدى. بُغْرا كُكْرادِي *buqra kökrədi* — بۇغرا ھۆركىرىدى. بُلتْ كُكْرادِي *bulït kökrədi* — بۇلۇت گۈلدۈرلىدى. جەڭدە باتۇرلارنىڭ ۋارقىراشلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: // III 384

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى «ك - *k*» زەمىمىلىك كەلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن «ك - *k*» ھەرپىنى فەتھىلىك ئالدۇق.

تَكِرْمَنْدا تُغْمِشْ سِجْغانْ كُوكْ كُكْرَكِنكا قُرْقْماسْ

təgirmändə tuoqmïx sïqoqan køk køkrəkiŋə qorqmas

تۆگمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرلىگىنىدىن قورقماس.

بۇ ماقال بېشىدىن كۆپ ئېغىرچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەن ئادەم كىچىك ئىشلار بىلەن قورقۇتۇلماقچى بولغانغا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ (كُكْرارْ - كُكْراماكْ *køkrər - køkrəmək*).

كُلْرادِي külrədi گۈلدۈرلىدى. تاشْ قُدُغْدا كُلْرادِي *tax quduoqda külrədi* — تاش قۇدۇقتا گۈلدۈرلىدى (كُلْرارْ - كُلْراماكْ *külrər - külrəmək*).

تَبْزادِي təpzədi كۆرەلمىدى، ھەسەت قىلدى. اُلْ اَنِ تَبْزادِي *ol anï təpzədi* — ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى (تَبْزارْ - تَبْزاماكْ *təpzər - təpzəmək*).

سِغْزادِي sïoqzadï كولىدى، كوچىلىدى؛ زىغزىق سالدى. اُلْ تِيشْ سِغْزادِي *ol tïx sïoqzadï* — ئۇ چىش كولىغۇچ بىلەن چىشلىرىنى كوچىلىدى. اُلْ اَتِكْ يِسِنْ سِغْزادِي *ol ətik yisin sïoqzadï* — ئۇ ئۆتۈكنىڭ تىكىشى ئارىسىغا زىغزىق سالدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىككى نەرسە ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(سِغْزارْ - سِغْزاماقْ *sïoqzar - sïoqzamaq*). 385 III

قُبْزادِي qobzadï چالدى. اُلْ قُبُزْ قُبْزادِي *ol qobuz qobzadï* — ئۇ قوبۇز چالدى (قُبْزارْ - قُبْزاماقْ *qobzar - qobzamaq*).

تَبْسادِي təpsədi ھەسەت قىلدى، كۆرەلمىدى. اُلْ اَنِ تَبْسادِي *ol anï təpsədi* — ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى (تَبْسارْ - تَبْساماكْ *təpsər - təpsəmək*).

بۇ سۆزنىڭ «ز - *z*» بىلەن كېلىدىغان شەكلىمۇ بار.

بُتْسادِي pütsədi پۈتەي دېدى، ساقىياي دېدى. باشْ بُتْسادِي *bax pütsədi* — يارا پۈتۈشكە (ساقىيىشقا) يېقىنلاشتى (بُتْسارْ - بُتْساماكْ *pütsər - pütsəmək*).

بُخْسادِي puhsadï پۇخسارىدى ، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اُلْ اَنكَرْ بُخْسادِي *ol aŋar puhsadï* — ئۇ ئۇنىڭغا پۇخسارىدى، يەنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلماي، ئىشنى مەجبۇرىي ھالدا ئىشلىدى (بُخْسارْ - بُخْساماقْ *puhsar - puhsamaq*)./ 386 III

جَبْسادي qapsadï چاپقۇسى كەلدى، ئۇزگۇسى كەلدى. اُلْ سُقْدا جَبْسادي *ol suvda qapsadï* — ئۇنىڭ سۇدا ئۇزگۇسى كەلدى (جَبْسارْ - جَبْساماكْ *qapsar - qapsamaq*)[1].

سَتْسادي satsadï ساتقۇسى كەلدى. اُلْ اَتِنْ سَتْسادي *ol atïn satsadï* — ئۇنىڭ ئېتىنى ساتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتْسارْ - سَتْساماقْ *satsar - satsamaq*).

سُرْسادي sürsədi سۈرگۈسى كەلدى، ھەيدىگۈسى كەلدى. اُلْ اَتِغْ سُرْسادي *ol atïoq sürsədi* — ئۇنىڭ ئاتىنى سۈرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْسارْ — سُرْساماكْ *sürsar - sürsəmək*).// 568

سُقْسادي suvsadï ئۇسسىدى، سۇ ئىچكۇسى كەلدى. اَرْ سُقْسادي *ər suvsadï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى سۇ ئىچكۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْسارْ// - سُقْساماقْ *suvsar - suvsamaq*). بۇ سۆز ئەسلىدە ئۇمىد ۋە ئارزۇ قىلىش مەنىلىرىدىمۇ كېلىدۇ. III 387

سُقْسدي suvsïdï سۇلاشتى، سۇلىشىپ كەتتى. سِرِكا سُقْسدي *sirkə suvsïdï* — سىركە سۇلىشىپ كەتتى، يەنى سىركە سۇ تېتىپ قالدى (سُقْسِرْ - سُقْسيماقْ *suvsïr - suvsïmaq*)[2].

قَبْسادي kapsadï قاپسىدى، ئورۇالدى. اَنِكْ تَكْرا كِشي قَبْسادي *anïŋ təgrə kixi kapsadï* — ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئادەم قاپسىدى (قَبْسارْ — قَبْساماقْ *kapsar - kapsamaq*).

قَبْسادي kapsadï تارتىۋالغۇسى كەلدى. اُلْ اَنِكْ تَقارِنْ قَبْسادي *ol anïŋ tavarïn kapsadï* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى تارتىۋالغۇسى كەلدى.

قُبْسادي kopsadï قوپقۇسى كەلدى. اُلْ يُقارُو قُبْسادي *ol yokaru kopsadï* — ئۇنىڭ ئۆرە قوپقۇسى كەلدى (قُبْسارْ - قُبْساماقْ *kopsar - kopsamaq*).

كُرْسادِمْ kərsədim كۆرگۈم كەلدى. مَنْ اَنِي كُرْسادِمْ *mən anï kərsədim* — مېنىڭ ئۇنى كۆرگۈم كەلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُرُكْسادِمْ *kərügsədim* »دۇر.// تەركىبىدە تىل III 388

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال « ق – *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن « ك – *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 265 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن «*qapsamaq*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدىكىگە ئوخشاش ئىككىنچى «س – *s*» ھەرپىدىن كېيىن بىر «ي – يا» يېزىلىشى كېرەك ئىدى، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇچى ھەرپلىرى[1] بولغان سۆزلەردە بىرەر نەرسىنى ئارزۇ قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، پېئىل يىلتىزىغا «كىسا - gsə» ھەرپلىرىنى ئارتتۇرۇش بىر قائىدىدۇر (كُرْسارْمَنْ - كُرْساماكْ kərsərmən - kərsəmək).

كَلِكْسادِمْ kəlsədim[2] كەلگۈم كەلدى. مَنْ سَنكا كَلِكْسادِمْ mən saŋa kəlsədim — مېنىڭ ساڭا كەلگۈم كەلدى. بۇ سۆز «كَلْسادِمْ kəligsədim[3]» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ (كَلْسارْمَنْ - كَلْساماكْ kəlsərmən - kəlsəmək).

قَقْسِدِي k̡ak̡sïdï قاق بولاي دېدى. اَتْ قَقْسِدِي at k̡ak̡sïdï — ئەت (گۆش) قاق بولاي دېدى (قَقْسِيرْ - قَقْسِيماقْ k̡ak̡sïr - k̡ak̡sïmak̡) // 389 III

تُقْشَدِي tüvxədi مونچاقلىدى. اَنِكْ تَرِي تُقْشَدِي anïŋ təri tüvxədi — ئۇنىڭ تېرى مونچاقلىدى، يەنى ئىشلىگەنلىكتىن ئۇنىڭ تېرلىرى مونچاق - مونچاق بولۇپ ئاقتى (تُقْشارْ - تُقْشاماكْ tüvxər - tüvxəmək).

تَقْشادِي təvxədi چىگىچلەشتى. يِبْ قَمُغْ تَقْشادِي yïp k̡amuq təvxədi — يىپ پۈتۈنلەي چىگىچلەشتى، يەنى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ، ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىگىچلىشىپ كەتتى (تَقْشارْ - تَقْشاماكْ təvxər - təvxəmək).

جَخْشادِي qahxadï شاراقلىدى. تاشْ جَخْشادِي tax qahxadï — تاش شاراقلىدى، يەنى شاراق - شۇرۇق ئاۋاز چىقاردى. زىننەت بۇيۇملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئاۋاز چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَخْشارْ - جَخْشاماقْ qahxar - qahxamak̡).

جُقْشادِي quvxadï ئېچىدى، بۇزۇلدى. جَغرْ جُقْشادِي qaoɣïr quvxadï — ئىچىملىك ئېچىدى، يەنى كۆپۈك چىقىرىپ بۇزۇلدى. قَرِنْ جُقْشادِي karïn quvxadï — قورساق بۇزۇلدى، يەنى تاماق زەردىنى قاينىتتى (جُقْشارْ - جُقْشاماقْ quvxar - quvxamak̡) // 390 III

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «حُرُوفِ الذَّلاَقَه» بولۇپ، بۇ ئەرەبچىدە «ل - l، ر - r، ن - n، ف - f، م - m» تاۋۇشلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «كَلِكْسادِمْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكلى بويىچە «kəlsədim» دەپ ئالدۇق.

[3] بۇ يەردە بۇ پېئىلنىڭ «كَلِكْسادِمْ» شەكلى كۆرسىتىلمەكچى بولسا كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

سُفْشـــادي suvxadï شـۇرلىدى؛ سـۇپلىدى، سـۇپ قىلـدى. اُلْ قُلاقّـــا سُفْشـــادي *ol ḳulaḳḳa suvxadï* — ئـۇ قـۇلاققا شـۇرلىدى، يـەنى قـۇلاققا يوشـۇرۇن گـەپ قىلدى (سُفْشارْ — سُفْشـــاماقْ *suvxar - suvxamaḳ*). سُـــكَلْ كـــا سُفْشـــادي *sökälgä suvxadï* —//كېسەلگـە (ئوقـۇپ) سـۇپلىدى. بـۇ سـۆز «س – *s*» بىلەنمـۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 569

قَرْشـــادي ḳarxadï غېرىچلىدى. اُلْ تُونُـــغْ قَرْشـــادي *ol tonuḳ ḳarxadï* — ئـۇ تونىنى غېرىچلىدى. باشقىلاردىمـۇ شۇنداق (قَرْشارْ – قَرْشاماقْ *ḳarxar - ḳarxamaḳ*).

قُرْشادي ḳurxadï باغلىدى. اُلْ قَفْتـــانْ قُرشـــادي *ol ḳavtan ḳurxadï* — ئـۇ تونىنىڭ بەلبېغىنى باغلىدى (قُرْشارْ – قُرْشاماقْ *ḳurxar - ḳurxamaḳ*).

قُغْشادي ḳooqxadï پورلاشتى، يۇمشـىدى. قَتِغْ نانـــكْ قُغْشـــادي *ḳatïoḳ nəŋ ḳooqxadï* — قاتتىق نەرسە پورلاشتى (قُغْشارْ – قُغْشاماقْ *ḳooqxar - ḳooqxamaḳ*).

قُقْشادي ḳovxadï پـارقىراتتى، يـالتىراتتى. اَرْ اُقْـــنِ قُقْشادي *ər okṇï ḳovxadï* — ئـادەم ئوقنـى (قوغـۇش يـاغىچى بىلـەن) پـارقىراتتى (قُقْشارْ – قُقْشامـــــاقْ *ḳovxar - ḳovxamaḳ*)//. III 391

كَقْشَدي kəvxədi كۆشـىدى؛ يۇمشـىدى. تَفَى اُتْ كَقْشَدي *təvə ot kəvxədi* — تۆگـە ئـوت كۆشـىدى. قُرْجْ نانكْ كَقْشَدي *ḳurḳ nəŋ kəvxədi* — قـاتتىق نەرسـە يۇمشـىدى (كَقْشـــــارْ – كَقْشـــــاماكْ *kəvxər - kəvxəmək*). خېمـــرى ئوخشـــغان، ئوبـدان پىشـۇرۇلغان مـايلىق نانىنى «كَقْشَـــكْ اَتْمـــاكْ *kəvxək ətmək*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تَسْـــغادي tasoḳadï تـارس قىلىـپ ئۇردى، تەستەكلىدى؛ شاپىلاقلىدى. اُلْ اَنِ تَسْـــغادي *ol anï tasoḳadï* — ئـۇ ئـۇنى تەستەكلدى (تَسْـــــغارْ – تَسْـــــغاماقْ *tasoḳar - tasoḳamaḳ*).

سَتْغادي satoḳadï چەيلىدى، دەسسـىدى؛ كېسـىپ ئۆتتى. خـالاس قىلـدى. اُلْ اَنـــكْ بُيْـــنِنْ سَتْغادي *ol anïŋ boynïn satoḳadï* — ئـۇ ئـۇنىڭ بوينـىنى دەسسـىدى، يـەنى ئـۇنى كەمسـىتتى. بِيرْ يُولْ بِيرِكْ سَتْغادي *bir yol birig satoḳadï* — بىر يول بىـر يولنـى كېسـىپ ئۆتتى، يـەنى جەنـۇبتىن كەلگـەن يـول غـەربتىن كەلگـەن يولنـى كېسـىپ ئۆتتى. اَلِمْ بِيرِمْنِي سَتْغادي//*alïm bərimni satoḳadï* — ئېلىمـى بىلـەن بېرىمـىنى III 392

خالاس قىلدى (سَتْغارْ – سَتْغاماقْ satoqamaq - satoqar). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَژُنْ تُنِي كُنْدُوزِي يلكن كَجارْ azun tüni kündüzi yəlkin kəqər

كِمْنِي قَلِي سَتْغَسا كُوجِنْ كَقارْ kimni kali satoqasa küqin kəvər

[زامانىنىڭ تۈن - كۈنلىرى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ،

ئۇ كىمنى دەسسىسە، شۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ.]

زامانىنىڭ كۈن ۋە تۈنلىرى خۇددى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ؛ ئۇ كىمنى چەيلىسە، شۇنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بۇ سۆز يول ۋە قەرز ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. ئوغۇزچە.

سِتْغادِي sitoqadï شىمايلىدى. اُلْ قُولِنْ سِتْغادِي ol kolïn sitoqadï — ئۇ قولىنى (يېڭىنى) شىمايلىدى (سِتْغارْ – سِتْغاماقْ sitoqar - sitoqamaq).

393 III بَدْغادِي badoqadï چاپۇتلىدى، چىرماق سالدى. اُلْ اَنِكْ// اَذاقِنْ بَدْغادِي ol anïŋ ažakïn badoqadï — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چاپۇتلىدى. بۇ سۆز «بَغْدادِي baoqdadï» دەپ ھەرپ ئالماشتۇرۇپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (بَدْغارْ – بَدْغاماقْ badoqar - badoqamaq).

بُلْغادِي buloqadï بۇلغىدى؛ ئارىلاشتۇردى؛ غەش قىلدى. اُلْ سُوقُغْ بُلْغادِي ol suvuoq buloqadï — ئۇ سۇنى بۇلغىدى. اُلْ تُتْماجْ بُلْغادِي ol tutmaq buloqadï —// 570 ئۇ (قازاندىكى) تۇتماچنى (چۆپنى) ئارىلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بوتقا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاستى - ئۈستىنى تەكشى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئارىلاشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَرْ اَنِكْ كُنْكُلِنْ بُلْغادِي ol ər anïŋ kəŋlin buloqadï — ئۇ ئادەم ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۇلغىدى، غەش قىلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى تەبىئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان تاماق يېيىشتىن، ئادەمنىڭ كۆڭلى ئاينىپ، قۇساي دەپ قېلىشىدۇر.

394 III تَلْغادِي ① toloqadï تولغىدى، تاقىدى؛ ئوردى. قِيزْ يِنْجُو// تَلْغادِي kïz yinqü toloqadï — قىز ئۇنچە تاقىدى، يەنى قىز ئۇنچە ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسالغان سىرغا تاقىدى.

① بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا ئالدىنقى مىسالدا «تَلغادِي» شەكلىدە، بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز فەتھە بىلەن، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مىساللاردا «تُلغادِي» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى «ت – t» بىلەن زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە «تُلغَار – تُلغَاماق» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ چېكىتسىز، زەممىلىك ئېلىنغان. بىز ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى مىساللاردىكى شەكلىگە ئاساسەن «toloqadï» دەپ ئالدۇق.

ئُلْ يُونكْ تُلْغـادي *ol yuŋ toloqadï* —— ئۇ يۈك تولغىدى. اَنـكْ قَـرْنِ تُلْغـادي *anïŋ qarnï toloqadï* —— ئۇنىڭ قورسىقى تولغىدى، يەنى ئىچ ئۆتكۈ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن قورسىقى تولغىدى (تُلْغارْ - تُلْغاماقْ *toloqar - toloqamaq*).

قَرْغادي qaroqadï قارغىدى ~ قاغىدى. تَنكْـرِي اَنِ قَرْغـادي *təŋri anï qaroqadï* —— ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنى قارغىدى (قَرْغارْ - قَرْغاماقْ *qaroqar - qaroqamaq*).

قُرْغادي quroqadï قۇرغىدى، يِرْ قُرْغادي *yər quroqadï* —— (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) يەر قۇرغىدى (قُرْغارْ - قُرْغاماقْ *quroqar - quroqamaq*).

قِزْغادي qïroqadï دەككە بەردى، ئەدىپىنى بەردى. بَكْ اَنِ قِزْغادي *bəg anï qïzoqadï* —— بەگ ئۇنىڭغا دەككە بەردى، ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلدى، قوغلىدى (قِزْغارْ - قِزْغاماقْ *qïzoqar - qïzoqamaq*). كۆرمەمسىز، تۇركلەر ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ لەنىتى III 395 بىلەن بەندىنىڭ/ئۆزىگە ئوخشاش بەندىنى قوغلىشىنىڭ ئارىسىنى قانداق پەرقلەندۈرگەن. ئالدىنقىسىنى فەتھە[1]، كېيىنكىسىنى كەسرە قىلغان.

قَرْقادي qarvadï ئىزدەشتۈردى، تىمىسقىلىدى. اُلْ قَرَنكْقُودا قَرْقادي *ol qaraŋquda qarvadï* —— ئۇ قاراڭغۇدا تىمىسقىلىدى، يەنى قاراڭغۇدا بىر نەرسىنى قولى بىلەن ئىزدەشتۈردى (قَرْقارْ - قَرْقاماقْ *qarvar - qarvamaq*). بۇ سۆز «قَـرْوادي» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇمشاق «ف - *v*» بىلەن كەلگەن سۆزلەرنى ھەممە يەردە «و - *w*» بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ.

تَلْكادي təlgədi تەرگىدى، خاپا قىلدى. اُلْ اَتاسِنْ بُلْغادي تَلْكادي *ol atasïn buloqadï təlgədi*[2] —— ئۇ ئاتىسىنى/تەرگەپ خاپا قىلدى. «تَلْكادي III 396

---

[1] بۇ يەردە ئاپتور بۇنىڭدىن بىر سۆز ئاۋۋال ئۆتكەن «قَرْغـادي *qaroqadï*» دېگەن سۆزنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇلاردىكى پەرق بىرىنىڭ فەتھىلىك، بىرىنىڭ كەسرىلىك بولۇشىدا دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى «*qïroqadï*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل مىسال ئېلىنغان جۈملىدە كۆرسىتىلمىگەن. ئاپتورنىڭ «تَلْكادي *təlgədi*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ» دېگىنىگە، شۇنىڭدەك بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَلْكارْ، تَلْكامَاقْ» شەكلىدە ېبرىلگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە كۆرسىتىلمەكچى بولغان پېئىلنىڭ «تَلْكـادي *təlgədi*» ئىكەنلىكى ئېنىق، بىز جۈپ سۆزنىڭ بىرىنچى تەركىبى «بُلْغادي *buloqadï*» ېبزىلىپ، ئىككىنچى تەركىبى «تَلْكادي *təlgədi*» ئۇنتۇلغان دەپ ھېسابلاپ، مىسال ئېلىنغان جۈملىگە بۇ پېئىلنى قوشۇپ قويدۇق.

tälgädi» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، يۇقىرىقىدەك جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ (تَلْكارْ- تَلْكاماكْ *tälgär - tälgämäk*).

بَتْلادِي patladï پاتلىدى. اُلْ بُوزْنِ بَتْلادِي *ol bœzni patladï* —— ئۇ بۆزنى (پات بىلەن) پاتلىدى (بَتْلارْ – بَتْلاماقْ *patlar - patlamak*).

بُتْلادِي putladï پۈتىنى چىشلىدى. اِتْ اَرِكْ بُتْلادِي *it ärig putladï* —— ئىت ئادەمنىڭ پۈتىنى چىشلىدى. بىر ئادەم باشقا بىر ئادەمنىڭ پاچىقىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُتْلارْ – بُتْلاماقْ *putlar - putlamak*).

بِتْلادِي pïtladï پىت باقتى. اَرْ بِتْ بِتْلادِي*// är pït pïtladï* —— ئادەم پىت باقتى (بِتْلارْ - بِتْلاماكْتى[1] *pïtlar - pïtlamak*)*//*. 397 III 571

بُزْلادِي bozladï بوزلىدى. تِتِرْ بُزْلادِي *titir bozladï* —— ھىنگان بوزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلارْ - بُزْلاماقْ *bozlar - bozlamak*).

بَشْلادِي baxladï باشلىدى، باشلامچىلىق قىلدى. اَرْ ايشْ بَشْلادِي *är ïx baxladï* —— ئادەم ئىش باشلىدى. اُلْ يُولْ بَشْلادِي *ol yol baxladï* —— ئۇ يول باشلىدى. اُلْ سُو بَشْلادِي *ol sü baxladï* —— ئۇ قوشۇن باشلىدى، يەنى قوشۇنغا باشلامچىلىق قىلدى (بَشْلارْ[2] - بَشْلاماقْ *baxlar - baxlamak*).

بَغْلادِي baqladï باغلىدى. اُلْ اُتُنكْ بَغْلادِي *ol otuŋ baqladï* —— ئۇ ئوتۇن باغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَغْلارْ – بَغْلاماقْ *baqlar - baqlamak*).

بُغْلادِي boqladï بوغدى، بوغچىلىدى. اُلْ تُونْ بُغْلادِي *ol ton boqladï* —— ئۇ تونىنى بوغدى، بوغچىلىدى// (بُغْلارْ – بُغْلاماقْ *boqlar - boqlamak*). باشقا نەرسىلەرنى باغلاش بىلەن تونىنى بوغچا قىلىپ تۇگۇش پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئالدىنقىسىدا «ب – *b*» ھەرپى ئەتھىلىك، كېيىنكىسىدە زەممىلىك كېلىدۇ. 398 III

بُقْلادِي bokladï تېزەكلىدى، مايالىدى. يِلْقِي بُقْلادِي *yïlkï bokladï* —— ھايۋان تېزەكلىدى. ئوغۇزچە (بُقْلارْ – بُقْلاماقْ *boklar - boklamak*).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋازال «ق» بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «كق» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ «*i*» فونېمىسىنىڭ تىل ئارقا ۋاريانتى « *ï* » بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*pïtladï, pïtlar, pïtlamak*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى بىرىنچى مىسالدىن كېيىنلا بېرىلگەن. بىز ئورنىنى يۆتكەپ قويدۇق.

بَكْلادِي bəklədi ساقلىدى؛ بېكىتتى، ئەتتى. اُلْ نانكِنْ بَكْلادِي *ol nəŋin bəkladi* — ئۇ نەرسىسىنى ساقلىدى، كۆزەتتى. اُلْ قَبُغِنْ بَكْــلادِي *ol qapuoqïn bəkladi* — ئۇ ئىشىكىنى بېكىتتى. ھەرقانداق نەرسىنى قاتتىق باغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَكْلارْ – بِكْلاماكْ *bəklər - bəkləmək*).

بَكْــــــلادِي bəglədi بەگ ھېسابلىدى، بەگ دەپ بىلىدى. اُلْ اَنِ بَكْــــــلادِي *ol ani bəgladi* — ئۇ ئۇنى بەگ ھېسابلىدى، ئۇنى بەگ دېدى (بَكْــلارْ – بَكْلاماكْ *bəglər - bəgləmək*).

III 399 تَــبْلادِي tapladï ياراتتى، ماقۇل كۆردى. اُلْ تُونُــغْ تَبْلادِي // *ol tonuq tapladï* — ئۇ تونىنى ياراتتى، ماقۇل كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَــبْلارْ – تَبْلامــاقْ *taplar - taplamaq*).

تُــــبْلادِي tüplədi تۈۋىنى سۇرۇشتۇردى، تەكتىنى ئىزدىدى. اُلْ ايشِــــغْ تُــــبْلادِي *ol ïxïq tüpladi* — ئۇ ئىشىنىڭ تۈۋىنى سۇرۇشتۇردى (تُــبْلارْ ــ تُبْلامــاكْ *tüplər - tüpləmək*).

تَتْلادِي tatladï تات دەپ ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَــتْلادِي *ol anï tatladï* — ئۇ ئۇنى تات ھېسابلىدى، پارس قاتاردا كۆردى (تَتْلارْ – تَتْلاماقْ *tatlar - tatlamaq*).

تَرْلادِي tərlədi تەرلىدى؛ تازلىدى. اَتْ تَــرْلادِي *at tərladi* — ئات تەرلىدى. اُلْ اَتِــنْ تَــــرْلادِي *ol atïn tərladi* — ئۇ ئېتىنى تازلىدى، يەنى ئېتىنى قاشلاپ، ئۇنىڭدىكى تەر ۋە پاسكىنىچىلىقلارنى چىقىرىۋەتتى (تَــــرْلارْ – تَرْلامــــاكْ *tərlər - tərləmək*). بۇ سۆز قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزدۇر. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر.

تَــــزْلادِي tazladï تاز ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَــــزْلادِي *ol anï tazladï* — ئۇ ئۇنى تاز III 400 ھېسابلىدى، تاز دېدى// (تَزْلارْ – تَزْلاماقْ *tazlar - tazlamaq*).

تُزْلادِي tuzladï تۇزلىدى. اُلْ اَتْ تُــزْلادِي *ol at tuzladï* — ئۇ ئەت (گۆش) تۇزلىدى. 572 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلارْ – تُزْلاماقْ *tuzlar - tuzlamaq*).//

تِــــزْلادِي tizlədi تىزلىدى، دىسلىدى. بُغْــــرا اَرِكْ تِــــزْلادِي *buqra arig tizladi* —

بۇغرا ئادەمنى تىزلىدى، يەنى ئادەمنى تىزى بىلەن بېسىۋىلىپ دىسلىدى. بىر كىم بىر نەرسىنى تىزى بىلەن دىسلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِىزْلارْ – تِزْلاماكْ[1] *tizlər - tizləmək*).

تَشْلادِي taxladï تاش بىلەن ئۇردى. اُلْ اِتغْ تَشْلادِي *ol ïtïoq taxladï* — ئۇ ئىتنى تاش بىلەن ئۇردى.

تَشْــلادِي taxladï تاشلىدى، چەتلەندى. اَرْ تَشْــلادِي *ər taxladï* — ئادەم چەتلەندى، يەنى يۇرتىنى تاشلاپ، مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى (تَشْــلارْ – تَشْــلاماقْ *taxlar - taxlamaq*). // 401 III

تُشْــلادِمْ tuxladïm تۇشلىدىم، ئۇدۇللىدىم، ئۇدۇللاشتىم. مَــنْ اَنِي تُشْــلادِمْ *mən anï tuxladïm* — مەن ئۇنىڭغا ئۇدۇللاشتىم، ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇردۇم (تُشْلارْمَنْ – تُشْلاماقْ *tuxlarmən - tuxlamaq*).

تِشْلادِي tixlədi چىشلىدى. اُلْ اَنِي تِشْلادِي *ol anï tixlədi* — ئۇ ئۇنى چىشلىدى. بىر-كىم باشقا بىرىنىڭ چىشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشْــلارْ – تِشْــلاماكْ *tixlər - tixləmək*).

تَغْلادِي taqladï داغلىدى، تامغىلىدى، تامغا باستى. اُلْ اَتِنْ تَغْلادِي *ol atïn taqladï* — ئۇ ئېتىنى داغلىدى، تامغىلىدى (تَغْلارْ – تَغْلاماقْ *taqlar - taqlamaq*). ئاتتىن باشقا ھايۋانلارغا تامغا باسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ تۈپ سۆز ئەمەس.

تُغْلادِي tuqladï تۇغ تۇتتى، ئەتتى، توستى. اُلْ يارَغْ تُغْــلادِي *ol yaraq tuqladï* — ئۇ يارغا تۇغ ئەتتى (تُغْلارْ – تُغْلاماقْ *tuqlar - tuqlamaq*).

تُمْلِيدِي tumlïdï توڭلىدى، مۇزلىدى. سُــوقْ تُمْلِيــدِي *suv tumlïdï* — سۇ توڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُمْلِيرْ// – تُمْلِيماقْ *tumlïr - tumlïmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 402 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۇنىڭ مەستىرىنى يازما نۇسخا 434 – بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك – *k*» بىلەن ئالدۇق.

كُرْدِي مَنِ اَمْلَيُو *kørdi məni əmləyü*

بَقْتِ مَنكا اِمْلَيُو *baḳtï maŋa imləyü*

قَلْدِمْ كُنكُلْ تُمْلِيُو *ḳaldïm køŋül tumlïyu*

قَدْغُو مَنِ تُرْغُرُورْ *ḳadoqu məni turoqurur*

[كۆرۈپ مېنى ئەملىدى،
ماڭا قاراپ ئىملىدى،
كۆڭلۈم توڭلىغان پېتى قالدىم،
قايغۇ مېنى ھارغۇزىدۇ.]

سۆيگىنىم مېنى بىر بېقىش بىلەنلا داۋالىغان، ماڭا ئىشارەت بىلەن سالام بەرگەنىدى؛ ئەمدى ئۇنىڭ تەسىرىدە يەتكەن جاپا - مۇشەققەت ۋە قايغۇ - ئەلەملەر سەۋەبىدىن قەلبىم توڭلاپ كەتتى، قايغۇ مېنى ئېغىرلاشتۇرۇۋاتىدۇ.// III 403

جَرْلادِي qarladï چىرقىراپ يىغلىدى؛ نەرە تارتتى. اُغْلانْ جَرْلادِي *oŋlan qarladï* — بالا يىغلىدى. يَنكانْ جَرْلادِي *yaŋan qarladï* — پىل نەرە تارتتى (جَرْلارْ - جَرْلاماقْ *qarlar - qarlamaḳ*).

جُغْلادِي quoqladï: بۇ سۆز «جَرْلادِي *qarladï*» سۆزىگە ئوخشاش پىلنىڭ نەرە تارتىشىنى بىلدۈرىدۇ (جُغْلارْ - جُغْلاماقْ *quoqlar - quoqlamaḳ*).

جُغْلادِي qooqladï بوغچىلىدى. اُلْ تُونُغْ جُغْلادِي *ol tonuq qooqladï* — ئۇ توننى يىغىشتۇرۇپ باغلىدى، بوغچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُغْلارْ - جُغْلاماقْ *qooqlar - qooqlamaḳ*).

جِغْلادِي qïoqladï چىيلىدى، گەزلىدى، ئۆلچىدى. اُلْ بُوزْ جِغْلادِي *ol bøz qïoqladï* — ئۇ (تۈرك گېزى بىلەن) بۆز گەزلىدى (جِغْلارْ - جِغْلاماقْ *qïoqlar - qïoqlamaḳ*).

جُقْلادِي quvladï شىيلاشتى. اَتْ جُقْلادِي *at quvladï* — ئەت شىيلاشتى، يەنى گۆش يۇمشاق پىشماي، شىيلىشىپ قالدى (جُقْلارْ - جُقْلاماقْ *quvlar - quvlamaḳ*)./// III 404 573

جِنْلادِي qïnladï چىنلىدى، ھەقىقەتلىدى، تەھقىقلىدى. اُلْ اِيشِغْ جِنْلادِي

ol ïxïoq qïnladï — ئۇ ئىشنى تەھقىلىدى (جِنْلارْ - جِنْلاماق *qïnlar - qïnlamaq*).

سَبْلادي sapladï ساپلىدى. اَرْ قِلِجْ سَبْلادي *ər kïlïq sapladï* — ئادەم قىلىچ ساپلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى ساپلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلارْ - سَبْلاماقْ *saplar - saplamaq*).

سَرْلادي sarladï ئورىدى، يۆگىدى. اُلْ سُقْلُقْ سَرْلادي *ol suvluq sarladï* — ئۇ سەللە ئورىدى. اَذاقنِكا يُرْكانْجُو سَرْلادي *aƶakïŋa yərgənqü sarladï* — پۇتىغا پايتىما يۆگىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئورالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلارْ - سَرْلاماقْ *sarlar - sarlamaq*).

سِرْلادي sïrladï سىرلىدى. اَياقْجِي اَياقْ سِرْلادي *ayaqqï ayaq sïrladï* — كۆلال ئاياق (ئىدىش) سىرلىدى، يەنى ئاياقنى نەقىشلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سىر بەردى (سِرْلارْ - سِرْلاماقْ *sïrlar - sïrlamaq*).// 405 III

سُوزْلادي sƏzlədi سۆزلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ سُوزْلادي *ol maŋa sƏz sƏzlədi* — ئۇ ماڭا سۆز سۆزلىدى (سُوزْلارْ - سُوزْلاماكْ *sƏzlər - sƏzləmək*).

سِزْلادي sïzladï سىزلىدى، سىرقىرىدى. اَنِكْ تيشِي بُوزْدُنْ سِزْلادي *anïŋ tïxï buzdun sïzladï* — ئۇنىڭ چىشى مۇزدىن سىزلىدى، يەنى ئۇنىڭ چىشى مۇز يېيىشتىن ياكى سوغۇق سۇ ئىچىشتىن سىزلىدى. اَرْنِكْ سُنكُوكِي سِزْلادي *ərniŋ səŋüki sïzladï* — ئادەمنىڭ سۆڭكى ئاغرىقتىن سىرقىرىدى (سِزْلارْ - سِزْلاماقْ *sïzlar - sïzlamaq*).

سُغْلدي soqlïdï قولىنى تىقتى. اَرْ قُويْنكا سُغْلدي[1] *ər koyŋa soqlïdï* — ئادەم قوينىغا قولىنى تىقتى. يەنى بىر نەرسە ئاختۇرۇش ئۈچۈن، قولىنى قوينىغا تىقتى (سُغْلِيْر - سُغْلِيماقْ *soqlïr - soqlïmaq*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 406 III

سَقْلادي savladï سۆزلىدى. اُلْ تَلِمْ سَقْلادي *ol tələm savladï* — ئۇ جىق سۆزلىدى. بىر-كىم ھېكمەتلىك سۆزلەرنى سۆزلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَقْلارْ - سَقْلاماقْ *savlar - savlamaq*).

---

[1] ئەرەبچىسىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى «اَرْ اَلِكِنْ قُويْنكا سُغْلدي» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

سُقْلادي suvladï سۇ ئىچتى؛ سۇلىدى، سۇ قۇيدى. اَتْ سُقْلادي *at suvladï* — ئات سۇ ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تِتِكْ سُقْلادي *ər titik suvladï* — ئادەم لاي سۇلىدى، يەنى لايغا سۇ قۇيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْلارْ - سُقْلاماقْ *suvlar - suvlamaq*).

سَمْلادي samladï داۋالىدى. اُلْ اَنِ اَمْلادي سَمْلادي *ol anï əmlədi samladï* — ئۇ ئۇنى ئەملىدى- داۋالىدى. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، مۇشۇنداق جۈپ سۆز بولۇپ قوللىنىلىدۇ (سَمْلارْ - سَمْلاماقْ *samlar - samlamaq*).

سُمْلىدي sumlïdï كالدىرلىدى. اَرْ سُمْلِيدي *ər sumlïdï* — ئادەم كالدىرلىدى، يەنى ئۆزىدىن باشقا ئادەم بىلمەيدىغان، تۇركچىدىن باشقا بىر تىلدا سۆزلىدى (سُمْلِيرْ - سُمْلِيماقْ *sumlïr - sumlïmaq*). // 574

سَنْلادي sənlədi سەنلىدى. اُلْ اَنِ سَنْلادي // *ol anï sənlədi* — ئۇ ئۇنى سەنلىدى، يەنى ئۇنىڭغا ئۆزىدىن تۆۋەن تۇرىدىغانلارغا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بىلەن خىتاب قىلدى (سَنْلارْ - سَنْلاماكْ *sənlər - sənləmək*). بۇ سۆز «سەن» مەنىسىدىدۇر، بۇنداق ئورۇندا خىتاب ئۇچۇن، كۆپىنچە «سِزْلادي *sizlədi*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلىي مەنىسى «سىلەر (سىلى)» دېگەن بولىدۇ. بۇ خاقانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدىغان خىتاب سۆزى بولۇپ، ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «اِنّا اَنْزَلْناهُ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. III 407

قَرْلادي k,arladï قار ياغدۇردى، قار ياغدى. بُلُتْ قَرْلادي *bulut k,arladï* — بۇلۇتتىن قار ياغدى (قَرْلارْ - قَرْلاماقْ *k,arlar - k,arlamak*).

قُرْلادي k,urladï قۇر باغلىدى، پوتا باغلىدى. اُلْ قَفْتانِغْ قُرْلادي *ol k,avtanïoq k,urladï* — ئۇ تونغا پوتا باغلىدى، يەنى تونغا بەلباغ ئېلىپ باغلىدى (قُرْلارْ - قُرْلاماقْ *k,urlar - k,urlamak*).

قِرْلادي k,ïrladï قىرلىدى، چۆنەك تارتتى. اُلْ يِرِكْ قِرْلادي *ol yərig k,ïrladï* — ئۇ يەرگە چۆنەك تارتتى، يەنى قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۈچۈن يەرگە چۆنەك تارتتى. ئېتىزغا قىر تارتسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (قِرْلارْ - قِرْلاماقْ *k,ïrlar - k,ïrlamak*). III 408

قَشْلادِي kˌaxladï قاشلىدى. اَرِقْ قَشْلادِي *arïk kˌaxladï* — ئېرىق قاشلىدى، ئېرىققا قاش ياسىدى. بىر كىم بىرىنىڭ قېشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَشْلارْ - قَشْلاماقْ *kˌaxlar - kˌaxlamakˌ*).

قُشْلادِي kˌuxladï قۇشلىدى؛ قۇش ئۇۋلىدى. بَكْ قُشْلادِي *bəg kˌuxladï* — بەگ قۇش ئۇۋلىدى (قُشْلارْ - قُشْلاماقْ *kˌuxlar - kˌuxlamakˌ*).

قِشْلادِي kˌïxladï قىشلىدى. اَرْ اَفْــدا قِشْــلادِي *ər əvində kˌïxladï* — ئادەم ئۆيىدە قىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلارْ - قِشْلاماقْ *kˌïxlar - kˌïxlamakˌ*).

قِنْلادِي kˌïnladï قىنلىدى، غىلاپلىدى. اُلْ بِجاكْ قِنْلادِي *ol piqək kˌïnladï* — ئۇ پىچاق قىنلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِنْلارْ - قِنْلاماقْ *kˌïnlar - kˌïnlamakˌ*).

كُتْلادِي kətlədi كۆت قىلدى. اُغْلانِغْ كُتْلادِي *oqlanïoq kətlədi* — بالىنى كۆت قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلارْ - كُتْلاماكْ *kətlər - kətləmək*). // 409 III

كَــذْلادِي kəžlədi تىرىشتى، ئىجتىھات قىلدى. اَرْ كَــذْلادِي *ər kəžlədi* — ئادەم ئىجتىھات قىلدى، يەنى تىرىشىپ كۈچلۈكلەرنىڭ ئىشىنى قىلدى (كَــذْلارْ - كَذْلاماكْ *kəžlər - kəžləmək*).

كَزْلادِي kəzlədi گەزلىدى، گەز چىقاردى، كىرتىك چىقاردى؛ بەتلىدى. اُلْ اُقِنْ كَــزْلادِي *ol okˌïn kəzlədi* — ئۇ ئوقىغا گەز چىقاردى. گېزىنى تۈزەتتى (كَزْلارْ — كَزْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*). قازانىنىڭ قاسىقىنى چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُزْلادِي kəzlədi كۆزىگە ئۇردى. اُلْ اَنِ كُــزْلادِي *ol anï kəzlədi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە ئۇردى (كُزْلارْ - كُزْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*).

كِزْلادِي kizlədi يوشۇردى. اُلْ كِزْلادِي نانكْنِي *ol kizlədi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يوشۇردى (كِزْلارْ - كِزْلاماكْ *kizlər - kizləmək*).

كَسْلادِي kəslədi چالمىلىدى، چالما ئاتتى. اُلْ اِتــغْ كَسْــلادِي *ol ïtïoq kəslədi* — ئۇ ئىتقا چالما ئاتتى (كَسْلارْ - كَسْلاماكْ *kəslər - kəsləmək*). // 410 III

كُكْلادِي kəklədi كۆكلىدى. اُلْ اَذَرْ كُكْــلادِي *ol əžər kəklədi* — ئۇ ئېگەر كۆكلىدى (كُكْلارْ - كُكْلاماكْ *kəklər - kəkləmək*). // 575

كُكْلادِي kəklədi كۆك يېدى. يِلْقــِي كُكْــلادِي *yïlqï kəklədi* — مال كۆك يېدى

(كُكْلارْ – كُكْلاماقْ *køklər - køkləmək*).

كُكْـــلادي kügladi كۆيلـدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ كُكْـــلادي *ər kügladi* —— ئادەم كۆيلـدى، يەنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ناخشا ئېيتتى (كُكْـــلارْ – كُكْلامـــاقْ *küglər - kügləmək*).

كَمْلادي kəmlədi كېسەل بولدى، ئاغرىدى. اَتْ كَمْـــلادي *at kəmlədi* —— ئات كېسەل بولدى، ئاغرىدى. «كَمْلاندي *kəmləndi* »مۇ دېيىلىدۇ (كَمْـــلارْ – كَمْلامـــاقْ *kəmlər - kəmləmək*).

مُـــنْلادي münlədi شورپىلاندى، شورپا ئىچتى. اَرْ مُـــنْلادي *ər münlədi* —— ئادەم شورپىلاندى (مُنْلارْ – مُنْلاماقْ *münlər - münləmək*).

III 411 **بُلْنادي** bulnadi ئەسىر ئالدى. اَرْ يَغِينِ بُلْنـــادي *ər yaqïnï bulnadi* —— ئادەم دۇشمەننى ئەسىر ئالدى (بُلْنارْ – بُلْناماقْ *bulnar - bulnamak*).

تُكْنادي tügnədi داغلىدى. اُلْ باشِنْ تُكْنـــادي *ol baxïn tügnədi* —— ئۇ ياڕىسىنى (ئوت بىلەن) داغلىدى (تُكْنارْ – تُكْناماقْ *tügnər - tügnəmək*).

جِكْنادي qəknədi كەشتىلىدى. قِيزْ جِكِنْ جِكْنادي *kïz qəkin qəknədi* —— قىز كەشتە كەشتىلىدى، يەنى قىز زەر يىپ بىلەن يىپەك رەخت ئۈستىگە كەشتە تىكتى.

جِكْنادي qignədi سۆرەم سالدى. اَرْ جِكْنا جِكْنـــادي *ər qignə qignədi* —— ئادەم سۆرەم سالدى (جِكْنارْ – جِكْناماقْ *qignər - qignəmək*).

سُكْنادي səgnədi داۋالىدى. اَرْ سُـــكُلْ سُـــكْنادي *ər səgül səgnədi* —— ئادەم سۆگەل داۋالىدى (سُكْنارْ – سُكْناماقْ *səgnər - səgnəmək*).

قَيْنادي k,atnadï قارشى چىقتى. اَرْ اَنكَـــرْ قَيْنـــادي *ər aŋar k,atnadï* —— ئادەم ئۇنىڭغا قارشى چىقتى، يەنى ئادەم ئۇنىڭ بۇيرۇقىدىن باش تارتتى، بۇيرۇغۇچىغا قارشى چىقىپ، ئۇنىڭ سۆزىنى رەت قىلدى (قَيْنارْ – قَيْناماقْ *k,atnar - k,atnamak*). // III 412

قَسْنادي k,asnadï جاقىلدىدى. اَرْ تُمْلُغْقـــا قَسْـــنادي *ər tumluoqka k,asnadï* —— ئادەم سوغۇقتىن جاقىلدىدى، يەنى سوغۇقتىن ئادەمنىڭ ئېڭەكلىرى جاقىلداپ كەتتى. ئىت سوغۇقتا چىدىماي غىڭشىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَسْـــنارْ – قَسْـــناماقْ *k,asnar - k,asnamak*).

قَلْنُودي qalnudï قىلىنلىدى. يُفْقا نانكْ قَلْنُودي *yuvqa nəŋ qalnudï* — يۇپقا (نېپىز) نەرسە قىلىنلىدى (قَلْنُورْ – قُلْنُوماقْ *qalnur - qalnumaq*).

قُلْنادي qulnadï قۇلۇنلىدى. قِسْراقْ قُلْنادي *qïsraq qulnadï* — بايتال قۇلۇنلىدى (قُلْنارْ – قُلْناماقْ *qulnar - qulnamaq*).

كِشْنادي kixnədi كىشنىدى. اَتْ كِشْنادي *at kixnədi* — ئات كىشنىدى. قَتِرْكِشْنادي *qatïr kixnədi* — قېچىر كىشنىدى (كِشْنارْ – كِشْناماكْ *kixnər - kixnəmək*).

بۇ بابتكى مسياللار

يَسْتادي yastadï يۆلىدى، قويدى؛ دارىتمىلىدى. اُلْ اَنكَرْ // يَسْتُقْ يَسْتادي 413 III
ol aŋar yastuq yastadï — ئۇ ئۇنىڭغا ياستۇق يۆلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ يَسْتادي
ol maŋa səz yastadï — ئۇ ماڭا سۆز دارىتمىلىدى، يەنى ياپتا سۆز قىلدى
(يَسْتارْ – يَسْتاماقْ *yastar - yastamaq*). // 576

يُنْجيدي yunqïdï نامراتلاشتى، خارابلاشتى، يامانلاشتى. اَرْ يُنْجيدي *ər yunqïdï* — ئادەم نامراتلاشتى، يەنى يوقسۇزلۇقتىن ئادەمنىڭ ھالى خارابلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا بُكُو يُنْجيدي *bilgə bəgü yunqïdï*
اَزُنْ اَتي يَنْجِدي *azun əti yanqïdï*
اَرْدَمْ اَتي تِنْجِدي *ərdəm əti tïnqïdï*
يِرْكا تَكِبْ سُرْتُلُورْ *yərgə təgip sürtülür*

[بىلىملىكلەر، ئاقىللار خارابلاشتى،
دۇنيا (ئۇلارنىڭ) گۆشىنى غاجىلىدى: // 414 III
ئەردەم گۆشى بۇزۇلدى،
يەرگە تېگىپ سۆرىلۇر.]

زامانىنى چۈشەندۈرۈپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىكلەرنىڭ ھالى خاراپلاشتى، زامان ئۇلارنى چىشلەپ تارتتى؛ ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ گۆشى بۇزۇلۇپ،ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن يەردە سۆرىلىپ يۈرمەكتە. «تَنْجَدِي tanqadï»[1] سۆزىنىڭ ئەسلى «تَنْجْغَادِي tanqɣadï»دۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىملار ۋە پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ – ɣ» ھەرپىنى چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

يَقْرِيدِي yavrïdï ئاجىزلىدى، ئورۇقلىدى. اَرْ يَقْرِيدِي ar yavrïdï —— ئادەم ئاجىزلىدى، يەنى نامراتلىق ياكى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئورۇقلىدى (يَقْرِيرْ - يَقْرِيماقْ yavrïr - yavrïmaq). III 415

يِيْسادِي yəysədi يېگۈسى كەلدى. اُلْ اَتْماكْ يِيْسادِي ol ətmək yəysədi —— ئۇنىڭ نان يېگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِيْسارْ - يِيْساماكْ yəysər – yəysəmək).

يَبْسادِي yapsadï ياپقۇسى كەلدى ~ ياققۇسى كەلدى؛ قويغۇسى كەلدى. اَرْ اَتْماكْ يَبْسادِي ar ətmək yapsadï —— ئادەمنىڭ نان ياققۇسى كەلدى. ئىشىكنى ياپقۇسى كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ تُوزاقْ يَبْسادِي ar tuzaq yapsadï —— ئادەمنىڭ (قۇشقا) توزاق قويغۇسى كەلدى (يَبْسارْ - يَبْساماقْ yapsar - yapsmaq).

يَتْسادِي yatsadï ياتقۇسى كەلدى، ئۇخلىغۇسى كەلدى، اَرْ يَتْسادِي ar yatsadï —— ئادەمنىڭ ياتقۇسى كەلدى (يَتْسارْ - يَتْساماقْ yatsar - yatsamaq).

يِتْسادِي yətsədi يېتىشۇالاي دېدى، يېتىشۇالغىلى قوپتى، يېتىشۇالغىلى تۇردى. اُلْ مَنِي يِتْسادِي ol məni yətsədi —— ئۇ ماڭا يېتىشۇالاي دېدى (يِتْسارْ - يِتْساماكْ yətsər - yətsəmək).

يَذْسادِي yażsadï ياينۇسى كەلدى، سالغۇسى كەلدى؛ تارقاتقۇسى//كەلدى. اُلْ تُشاكْ يَذْسادِي ol təxək yażsadï —— ئۇنىڭ تۆشەك سالغۇسى كەلدى، تۆشەك سالاي دېدى. اُلْ سُوسِنْ يَذْسادِي ol süsin yażsadï —— ئۇنىڭ قوشۇننى تارقاتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. خېمىر يايغۇسى كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَذْسارْ - يَذْساماقْ yażsar - yażsamaq). III 416

---

[1] بۇ پېئىل بۇ شېئىرنىڭ ئۇچىنچى مىسراسىدا ۋە «دىۋان» نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا «تِنْجِدِي tïnqïdï» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ «tïnqïdï» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ يەردە بولسا «تَنْجَدِي tanqadï» پېئىلىنىڭ ئەسلى «تَنْجْغَادِي tanqɣadï» دەپ، پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى كەسرىلىك ئەمەس، فەتھىلىك قىلىپ كۆرسىتىلگەن. بىز بۇنى كۆچۈرۈلۈشتىكى سەۋەنلىكىدىن، دەپ قارايمىز.

يُذْسادِي yożsadï ئۆچۈرمەكچى بولدى. اُلْ بِتِكْ يُذْسادِي *ol bitik yożsadï* — ئۇ خەت ئۆچۈرمەكچى بولدى. قىلىچتىن قانىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سۈرتكۈسى كەلسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (يُذْسارْ – يُذْساماقْ *yożsar - yożsamaq*).

يَرْسِيدِي yarsïdï يىرگەندى، سەسكەندى. اُلْ يَرْسِيدِي نانكْنِي *ol yarsïdï nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىدىن يىرگەندى // (يَرْسِيرْ – يَرْسِيماقْ *yarsïr - yarsïmaq*). 577

يَزْسادِي yazsadï يەشكۈسى كەلدى. اُلْ قُورِينْ يَزْسادِي *ol kurïn yazsadï* — ئۇنىڭ قۇرىنى يەشكۈسى كەلدى باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (يَرْسارْ – يَرْساماقْ *yazsar - yazsamaq*).

يَشْسادِي yaxsadï يوشۇرۇنغۇسى كەلدى. اُلْ مَنْدِنْ يَشْسادِي// *ol məndin yaxsadï* — 417 III ئۇنىڭ مەندىن يوشۇرۇنغۇسى كەلدى (يَشْسارْ – يَشْساماقْ *yaxsar - yaxsamaq*).

يَغْسادِي yaoqsadï ياغسىرىدى. اَرْ يَغْسادِي *ər yaoqsadï* — ئادەم ياغسىرىدى (يَغْسارْ – يَغْساماقْ *yaoqsar - yaoqsamaq*).

يَغْسِيدِي yaoqsïdï: يَغْسِيدِي نانكْ *yaoqsïdï nəŋ* — ئادەم ياغ تەمىنى تېتىدى[1]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَقْرِي ياغِي يَغْسِيماسْ *yakrï yaoqï yaoqsïmas*

چاۋا ياغ سۇ يېغىنىڭ ئورنىنى باسالماس.

(يَغْسِيرْ – يَغْسِيماقْ *yaoqsïr - yaoqsïmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ياغْسادِي *yaoqsadï*» بولۇپ، تاۋۇش نۆۋەتلەشكەن.

يُقْسادِي yuvsadï يۇمىلاتقۇسى كەلدى. اُلْ تُبِقْ يُقْسادِي *ol topïk yuvsadï* — ئۇنىڭ توپ يۇمىلاتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْسارْ – يُقْساماقْ *yuvsar - yuvsamaq*).

يۈقسادى yüvsədi يارەدەم قىلغۇسى كەلدى. اُلْ مَنكا تَقارْ// يۈقسادِي 418 III

[1] بۇ جۈملىنىڭ مەنىسى «نەرسە ياغ تەمىنى ئالدى» بولۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما ئەرەبچىدە «اَى اَخَذَا الرَّجُلُ طَعْمَ الدُّهْنِ» (ئادەم ياغ تەمىنى تېتىدى) دەپ بېرىلگەن، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇنىڭ ماڭا تاۋار يارىدىم قىلغۇسى كەلدى — *ol maŋa tavar yüvsədi* (يۇسار - يۇسىماكتى *yüvsər-yüvsəmək*)[1].

يِقْسادِي yïqsadï يىقىتقۇسى كەلدى. اُلْ تامْ يِقْسادِي *ol tam yïqsadï* — ئۇنىڭ تام يىقىتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقْسارْ - يِقْسامَاقْ *yïqsar - yïqsamaq*).

يُكْسادِي yüksədi يۈكسەلدى؛ ئۈزىرىدى. يُكْسادِي نانْكْ *yüksədi nəŋ* — نەرسە يۈكسەلدى (يُكْسارْ - يُكْسامَاكْ *yüksər - yüksəmək*).

يُمْشادِي yumxadï يۇمشىدى. يُمْشادِي نانْكْ *yumxadï nəŋ* — نەرسە يۇمشىدى (يُمْشارْ - يُمْشامَاقْ *yumxar - yumxamaq*).

يَلْغادِي yaloqadï يالىدى. اَياقْ يَلْغادِي *ayaq yaloqadï* — ئاياق (قاچا) يالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغارْ - يَلْغامَاقْ *yaloqar - yaloqamaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: III 419

يَقاداقِي يَلْغاغالِي اَلِكْداكِي اِجْغِنُورْ

yaqadaqï yaloqaoqalï əlikdəki ïqoqïnur

ياقىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ.

يەنى ئادەم ياقىسىدىكى يۇقۇندىنى يالايمەن دەپ ئاۋارە بولسا، قولىدىكى قاچا چۈشۈپ كېتىدۇ، يالىغۇچى قۇرۇق قالىدۇ. بۇ ماقال بىر نەرسىنى تەمە قىلىپ قولىدىكىدىن مەھرۇم بولغان كىشىنى يوق نەرسىدىن ئۈمىد كۈتمەسلىككە، قولىدىكىنى چىڭ تۇتۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَلْقادِي yalvadï يالىدى. اَرْ ياغْ يَلْقادِي *ər yaoq yalvadï* — ئادەم ياغ يالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز ئالدىنقى «يَلْغادِي *yaloqadï*» سۆزىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدۇ (يَلْقارْ — يَلْقاماقْ *yalvar - yalvamaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا ھەرىكە قويۇلمىغان، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەسىئەر شەكلى ئاۋۋال «ق - *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، «يُقْدِي *yüvdi* — يارىدەم قىلدى» پېئىلنىڭ خالاش رايى دەپ ھېسابلاپ «*yüvsədi*» دەپ ئالدۇق ۋە مەستىرىنى «ك - *k*» بىلەن بەردۇق.

يُرْكادِ yørgədi يۆگـدى، ئورىـدى. اُلْ اَذاقِنْ يُرْكادِ *ol ażakïn yørgədi* —— ئۇ پۇتىنى يۆگـدى. باشـقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانـداق بـر نەرسـنى يۆگىسـىمۇ شـۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكار – يُرْكارماكْ[1] *yørgər - yørgəmək*).// 420 III

يِپْلادِ yïpladï يىپلىدى، يىپ سالدى. اُراغُتْ يُوزِنْ يِپْلادِ *uraqut yüzin yïpladï* —— خوتۇن يۈزىنى يىپلىدى (يَپْلارْ – يِپْلاماقْ *yïplar - yïplamaq*).

يَتْلادِ yatladï يادا قىلدى؛ ياتلىدى. ياتْجِ يَـتْلادِ *yatqï yatladï* —//يادىچى يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن يادا تاش بىلەن يادا قىلدى. 578

يَـتْلادِ yatladï ياتلىدى. اُلْ اَنِ يَـتْلادِ *ol anï yatladï* —— ئۇ ئۇنى ياتلىدى، يات ھېسابلىدى (يَتْلارْ – يَتْلاماقْ *yatlar - yatlamaq*).

يِپْلادِ yïpladï داۋازلىق قىلدى. اَرْ يِـپْلادِ *ər yïpladï* —— ئادەم داۋازلىق قىلدى، يەنى ئارغامچا ئۈستىدە ئويناىدى (يِپْلارْ – يِپْلاماقْ *yïplar - yïplamaq*).

يِذْلادِ yïzladï يىدلىدى ~ ھىدلىدى، پۇرىدى. اُلْ يِپارْ يِذْلادِ *ol yïpar yïzladï* —— ئۇ ئىپار ھىدلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِذْلارْ – يِذْلاماقْ *yïzlar - yïzlamaq*).

يَرْلادِ yarladï تۆكۈردى. اُلْ اَنِكْ يُوزِنكا يَرْلادِ *ol anïŋ yüziŋə yarladï*// —— ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۆكۈردى (يَرْلارْ – يَرْلاماقْ *yarlar - yarlamaq*). 421 III

يِرْلادِ yïrladï ئىرلىدى، جىرلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ يِـرْلادِ *ər yïrladï* —— ئادەم ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى (يِرْلارْ – يِرْلاماقْ *yïrlar - yïrlamaq*).

يَشْلادِ yaxladï كۆك (ئوت) يېدى. اَتْ يَشْـلادِ *at yaxladï* —— ئات (باھاردا) كۆك يېدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «ياشْلادِ»دۇر. يېنىكلىتىش ئۈچۈن باشقا سۆزلەردىكىگە ئوخشاش ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان (يَشْـلارْ ـ يَشْـلاماقْ *yaxlar - yaxlamaq*).

يَغْلادِ yaoladï ياغلىدى. اُلْ قُغُشْ يَغْلادِ *ol koquх yaoladï* —— ئۇ قېيىش ياغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْلارْ – يَغْلاماقْ *yaolar - yaolamak*).

---

[1] بۇ مەستەر يازما نۇسخىدا «يُرْكارماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ «*yørgəmək*» دەپ ئالدۇق.

يُغْلادِي yooqladï نەزىر قىلدى. اُلْ اُلُكْكا يُغْلادِي *ol ölügkə yooqladï* — ئۇ ئۆلۈككە نەزىر قىلدى. بۇ تۈركىلەرنىڭ ئادەتىدۇر (يُغْلارْ – يُغلاماق *yooqlar - yooqlamak*).

يِغْلادِي yïoqladï يىغلىدى. اُغْلانْ يِغْلادِي *ooqlan yïoqladï* — بالا يىغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // III 422

يلكِنْ بُلُبْ بَرْدُقِي كُنْكُلُمْ اَنكارْ بَغْلَيُو

قَلْدِمْ اَرِنْجْ قَدْغُقا ايشِمْ اُذُو يِغْلَيُو

yəlkin bolup barduķï kөŋlüm aŋar baoqlayu

ķaldïm ərinq ķadoquķa ïxïm użu yïoqlayu

[(سۆيگىنىم) مۇساپىر بولۇپ كەتتى، كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلانغانىدى،

قايغۇ ـ ھەسرەتتە قالدىم، ئىشىم (ئۇنىڭ) كەينىدىن يىغلاش بولدى.]

سۆيۈملۈكۈم سەپەرگە چىقىپ كەتتى، ھالبۇكى مېنىڭ كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلانغانىدى: ئۇ كەتكەندىن كېيىن، مەن قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە قالدىم، ئارقىسىدىن يىغلىدىم.

يُكْلادِي yüklədi يۈكلىدى، ئارتتى. اُلْ تَقى كا يُوكْ يُكْلادِي *ol təvəgə yük yüklədi* — ئۇ تۆگىگە يۈك ئارتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُكْلارْ – يُكْلامَاكْ *yüklər - yükləmək*).

يِكْلادِي yiglədi ئەيلىدى، چىڭدىدى، دەسسىدى. اُلْ يِيرِكْ يِكْلادِي *ol yərig yiglədi* — ئۇ يەرنى چىڭدىدى. بۇ//سۆز«ا – ئەلىف»نى «ى – يا»غا ئالماشتۇرىدىغانلارنىڭ شېۋىسىدە شۇنداق. چىرايلىقراقى «اِكْلادِي *iglədi* »دۇر (يِكْلارْ – يِكْلامَاكْ *yiglər - yigləmək*). III 423

يَمْلادِي yamladï يامدىدى، سۈپۈردى. اُلْ اَڤِنْ يَمْلادِي *ol əvin yamladï* — ئۇ ئۆيىنى يامدىدى، سۈپۈردى (يَمْلارْ – يَمْلاماقْ *yamlar - yamlamaķ*).

يِمْلادِي yimlədi ئىملىدى، ئىما قىلدى. اُلْ مَنكا يِمْلادِي *ol maŋa yimlədi* — ئۇ ماڭا ئىملىدى، يەنى كۆزى بىلەن شەرەت قىلدى (يِمْلارْ – يِمْلامَاكْ *yimlər - yimləmək*). ئەسلى «اِمْلادِي *imlədi* »دۇر.

يَشْنادِي yaxnadï چاقتى، چېقىلدى. يَشِنْ يَشْنادِي *yaxïn yaxnadï* — چاقماق چاقتى.
579 پارقىراق چىلاپچا،//ئەينەك قاتارلىق نەرسىلەر پارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَشْنارْ - يَشْناماقْ *yaxnar - yaxnamaḳ*).

يَلْنادِي yəlnədi يېلىنلىدى، يېلىن سالدى. بِي يَلْنادِي *bi yəlnədi* — بىيە (بايتال) يېلىن سالدى. بىيە ۋە باشقا ھايۋانلار تۇغۇش ئالدىدا يېلىن سېلىپ، يېلىندا سۈت پەيدا بولسا شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلْنارْ - يَلْناماكْ *yəlnar - yəlnəmək*).// 424 III

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بُيْبادِي buybadï كىيىنگە سوزدى، ئارقىغا سۆرىدى. اُلْ ايشِغْ بُيْبادِي *ol ïxïoq buybadï* — ئۇ ئىشنى سوزدى (بُيْبارْ - بُيْباماقْ *buybar - buybamaḳ*).

سَيْبادِي saypadï چېچىۋەتتى، ئىسراپ قىلىۋەتتى. اُلْ تَوارِنْ سَيْبادِي *ol tawarïn saypadï* — ئۇ مېلىنى چېچىۋەتتى، يەنى مېلىنى تۇرلۈك نەرسىلەرگە ئىسراپ قىلىۋەتتى (سَيْبارْ - سَيْباماقْ *saypar - saypamaḳ*).

سَيْرادِي sayradï سايرىدى؛ جاۋۇلدىدى، ۋاتىلدىدى. سَنْدُواجْ سَيْرادِي *sanduwaq sayradï* — بۇلبۇل سايرىدى. اَرْ تَلِمْ سَيْرادِي *ər təlim sayradï* — ئادەم بەك جاۋۇلدىدى، ئالىجوقا سۆزلىدى. بۇ سۆز قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزدۇر (سَيْرارْ - سَيْراماقْ *sayrar - sayramaḳ*).// 425 III

يَيْلادِي yayladï يايلىدى. اَرْ تاغْدا يَيْلادِي *ər taoqda yayladï* — ئادەم تاغدا يايلىدى (يَيْلارْ - يَيْلاماقْ *yaylar - yaylamaḳ*).

قائىدە

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ بابنى تۆت ھەرپلىكلەر بابى دەپ ئاتىدۇق. «اَتْ تُغْرا *at tooɣra* — ئەت (گۆش) توغرا»، «اَقْكا اُغْرا *əvgə ooɣra* — ئۆيگە بار» دېگەندەكىدەك. سۆزلىگۈچى بۇ سۆزلەرنى «تُغْراغِلْ *tooɣraoɣïl* — توغرىغىن»، «اُغْراغِلْ *ooɣraoɣïl* — بارغىن» دېسىمۇ بولىۋېرىدۇ. بۇ سۆزلەر ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق شەكلىدە «تُغْراسُونْ *tooɣrasun* — توغرىسۇن»، «اُغْراسُونْ *ooɣrasun* — بارسۇن» دېيىلىدۇ. بولۇشسىز شەكلى بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ما — *ma // mə*»نى قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ: «اُغْراما *ooɣrama* — بارما»، «تُغْراما *tooɣrama* — توغرىما» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «اُغْراماسُونْ // *ooɣramasun* — بارمىسۇن»، «تُغْراماسُونْ *tooɣramasun* — توغرىمىسۇن» بولىدۇ. III 426

ئىشنى يېقىن كېلەچەكتە قىلماقچى بولغانلىقنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئومۇمەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ياكى تەركىبىدە «غ – *ɑ*» بولغان سۆزلەردە، بۇيرۇقنىڭ ئاخىرىغا «غايْ *ɑɣay*» قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك – *g* - *k*» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «كايْ *gəy // kəy*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَتْ تُغْراغايْ مَنْ *mən ət tooɣraoɣaymən* — مەن گۆش توغرىماقچىمەن»، «مَنْ اَنكَرْ اُغْراغايْ مَنْ *mən aŋar ooɣraoɣaymən* — مەن ئۇنىڭغا بارماقچىمەن».

580 بۇ بابتىكى ۋە بۇنىڭدىن باشقا بابلاردىكى پېئىللارمۇ// مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئەرەب تىلىدا ھەر خىل مەنىلەر سۆز ئالدىغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇلار كەلگۈسى زامان ۋە سوراقنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار، يېقىن كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «س – *s*»، بۇيرۇقنى بىلدۈرگۈچى قوشۇمچە «ا – ئەلىف»، باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان «و – ۋاۋ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئىبارەت. تۈركىي تىللاردا سۆزلەرنىڭ يىلتىزى ئۆز شەكلىنى ساقلايدۇ// ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان تۈرلۈك قوشۇمچىلار بۇ تىلدا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۆزنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. پېئىلدىن سۈپەت ياسايدىغان قوشۇمچىلارمۇ III 427

شۇنداق. پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئەرەبچىدە شۇ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: «غافِرٌ، غَفَّارٌ، غَفُورٌ»لارغا ئوخشاش. تۈركىي تىللاردا سۆزلەر ئۆز پۈتۈنلۈكىنى ساقلايدۇ، قوشۇمچىلار بولسا، سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ، بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان بولۇشسىز شەكلى پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسىدىن كېيىن، بىر «س – s» قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْرامَاسْ *ol at toqramas* — ئۇ گۆش توغرىماس (توغرىمايدۇ)»، «اُلْ سَنكا اُغْراماسْ *ol saŋa oqramas* — ئۇ ساڭا بارماس (بارمايدۇ)» دېگەنگە ئوخشاش.

كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ ئۇچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «اُلْ اَتْ تُغْراماسُونْ *ol at toqramasun* — ئۇ گۆش توغرىمىسۇن»، «اُلْ اَنكارْ اُغْراماسُونْ *ol aŋar oqramasun* — ئۇ ئۇنىڭغا بارمىسۇن» دېگەنگە ئوخشاش.// 428 III

كۆپلۈككە كەلسەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئوغۇز ۋە قىپچاقلاردا ئۇ بۇيرۇقنىڭ بىرلىك شەكلى ئاخىرىغا «غۇنىنلىك كاف - η» قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ تُغْرانْكْ *at toqraŋ* — گۆش توغرىغىلار»، «اَفْكا اُغْرانْكْ *avga oqraŋ* — ئۆيگە بېرىڭلار»[1] دېگەنگە ئوخشاش. بۇ توغرا قائىدە. لېكىن، تۈركىلەر «غۇنىنلىك كاف - η»نى ئىككىنچى شەخستە ھۆرمەتلىنىدىغان ياكى ياشانغانلارغا قوللىنىدۇ. دېمەك، تۈركىلەر كۆپلۈكتە «تُغْرانكْ لارْ *toqraŋlar*»، «اُغرانْكْ لارْ *oqraŋlar*» دېيىشنىڭ توغرا ھېسابلىنىشى ئاساسىدا «غۇنىنلىك كاف - η»نى ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە ھۆرمەتلەش بەلگىسى قىلىۋالغان. ئەگەر مۇشۇ مەنە بولمىسا ئىدى، تۈركىلەرنىڭ بىرى ئىككىنچىسىنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان ئىككى كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى بىر يەردە كەلتۈرۈشى توغرا بولمىغان بولاتتى. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرىنچى ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇندۇر.

بۇ بابتىكى ساپ سۈپەتداش//«اَتْ تُغْراغُوجِي *at toqraoquqï* — گۆش توغرىغۇچى»، 581
«اَفْكا اُغْراغُوجِي// *avga oqraoquqï* — ئۆيگە بارغۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن 429 III
قىپچاقلار، شۇنىڭدەك ئۇلار بىلەن بىللە ياشايدىغان كۆچمەنلەر ۋە سۇۋارلار بۇنى

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «لِيَقْطَعُوا»، «لِتَقْصِدُوا» شەكلىدە بېرىلگەن. بىزچە توغرىسى «اِقْطَعُوا»، «اِقْصِدُوا» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز كېيىنكى شەكىلدە تەرجىمە قىلدۇق.

«تُغْراداجي *toqradaqï* —توغرىغۇچى»، «اُغْراداجي *oqradaqï* — بارغۇچى» شەكىلىدە قوللىنىدۇ. بۇ قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُغْراغانْ *toqraqan* — توغراۋبرىدىغان»، «اُغْراغانْ *oqraqan* — بېرىۋبرىدىغان»دۇر. بۇ قائىدە ھەممە ئۇچۇن ئومۇمىيدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت تولدۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە ۋە تەركىبىدە تىل ئۇچى ھەرپلىرىدىن بىرى بولغان ياكى تەركىبىدە «غ – *ɑq*» ھەرپى بولغان سۆزلەرگە «غْساقْ — *ɑqsaq*» قوشۇلۇش بىلەن، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ك – *k*» بولغان) سۆزلەردە «كْساكْ *gsək*» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراغْساقْ اُلْ *ol ət toqraqsaq ol* — ئۇنىڭ گۆش توغرىغۇسى بار»، «اُلْ تَوَيكا يُكْ يُكْلَكْساكْ اُلْ *ol təwəygə yük yükləgsək ol* — ئۇنىڭ تۆگىگە يۈك ئارتقۇسى بار» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ قائىدە باشقا بابلاردىكى سۆزلەردە كۆرۈلگىنىگە قارىغاندا، تۆت ھەرپلىكلەرنىڭ بۇ بابىدا ئاز كۆرۈلىدۇ.// III 430

ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىشكە نىيەت قىلغان، لېكىن تېخى باشلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَتْ تُغْراغْلي اُلْ *ol ət toqraqlï ol* — ئۇ گۆش توغرىماقچى ئۇ»، «اُلْ سَنكا اُغْرَغْلي اُلْ *ol saŋa oqraqlï ol* — ئۇ ساڭا بارماقچى ئۇ» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

بىر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَتْ تُغْرَغْلِقْ اَرْدي *ol ət toqraqlïq ərdi* — ئۇ گۆش توغرىغۇلۇق ئىدى (ئۇ گۆش توغرىشى كېرەك ئىدى)»، «اُلْ سَنكا اُغْراغْلِقْ اَرْدي *ol saŋa oqraqlïq ərdi* — ئۇ ساڭا بارغۇلۇق ئىدى (ئۇ ساڭا بېرىشى كېرەك ئىدى)» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تىللىرىدا بۇ سۈپەتتىكى «ل – *l*» ئورنىغا «س – *s*» ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراغْسِقْ اَرْدي *ol ət toqraqsïq ərdi* — ئۇ گۆش توغرىشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ سَنكا اُغْراغْسِقْ اَرْدي *ol saŋa oqraqsïq ərdi* — ئۇ ساڭا بېرىشى كېرەك ئىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. كۆپچىلىك بولسا تۈركىلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە سۆزلەيدۇ.// 582

431 III بـۇ سۈپـەتلەرنىڭ بولۇشسـىز شـەكىللىرى بـۈيرۈقنىڭ// ئاخىرىغـا «م – m» قوشـۇپ ياسـىلىدۇ. مەسـىلەن: «اُلْ اَرْ اَتْ تُغْرامَدَجي تُـرُورْ ol ər ət toqramadaqï turur — ئـۇ ئـادەم گـۆش توغرىمىغـۇچى (توغرىمايـدىغان) ئادەمـدۇر»، «اُلْ يُـكْ يُكْلامَـدَجي تُـرُورْ ol yük yükləmədəqi turur — ئـۇ يـۈك يۈكلىمىگـۈچى (يۈكلىمەيـدىغان) ئادەمـدۇر». قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

باشـقا بـىر شـېۋىده «تُغْرامَغْلـــي اُلْ ol tooqramaoqli — توغرىغـۇچى ئەمـەس»، «يُكْلامَكْلـــي اُلْ ol yükləməgli — يۈكلىگـۈچى ئەمـەس» دېيىلىـدۇ، يـەنى تولـدۇرۇپ ئېيتىلمىدىغان سۆزلەرده «مَغْلي – maoqli» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئەكسـىچه بولغـان (يـەنى يۈمشاق ئېيتىلىدىغان) سۆزلەرده «مَكْلي – məgli» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

بـۇ بـابتىكى سۈپـەتداش «تُغْـــرامِشْ اَتْ tooqramïx ət — توغرالغـان گـۆش»، «ايرْغامِشْ يغاجْ iroqamïx yïoqaq — ئىرغىتىلغان ياغاچ» دېگەنگه ئوخشاشلاردۇر. بـۇنىڭ قائىدىسى تۈپ سۆزلەر بابىدا بايان قىلىنغاندۇر.

مەستەرلەرگـه كەلسـەك، ئـۇلارنى ئاساسـي پـېئىللارنى ئىزاھلىغـان ئـورۇنلاردا بايـان قىلىـپ ئۆتكەنىـدۇق، بـۇ يـەرده ئەسـلىده مەسـتەر بولمىسـىمۇ ئىزافـەت يولـى بىلـەن (قـارالمىش هالىتـىده) مەسـتەر بولـىدىغان ئىككى خىـل// مەسـتەرنى سۆزلەيمىز: بۇنداق 432 III مەسـتەرلەر پـېئىل تومـۇرىنىڭ ئاخىرىغـا «ك – q» يـاكى «غ – oq» ئـۇلىنىـپ ياسـىلىدۇ. مەسـىلەن: «اَنِكْ اَتْ تُغْراغي كُـــرْ anïŋ ət tooqraoqï kor — ئـۇنىڭ گـۆش توغرىشـىنى كۆر»، «اَنِكْ اُغْراغي كُـــرْ anïŋ ooqraoqï kor — ئـۇنىڭ پېرىشـىنى كـۆر». بـۇ مەسـتەرلەر ئىسـىم ئورنىدىمـۇ كېلىـدۇ. بـۇلار كـۆپ قوللىنىلىـدۇ. شـۇنىڭ ئۈچـۈن، بـۇ ھەقتـه ئىشـارەت قىلىـپ ئۆتتـۇم.

ۋاقىـت – چـاغ، ئـورۇن – جـاي، قـورال – جابـدۇق ئىسـىملىرى بـىر خىـل ئۇسـۇلدا ياسـىلىدۇ. مەسـىلەن: «بُو اَتْ تُغْراغُـــو bu ət tooqraoqu — بـۇ توغرىلىـدىغان گـۆش[1] »، «بُو اَتْ تُغْراغُـــو اُغُـــرْ اُلْ bu ət tooqraoqu ooqur ol — بـۇ گـۆش تـوغراش ۋاقتـى ئـۇ»، «بُو تُغْراغُو يِـــيرْ اُلْ bu tooqraoqu yər ol — بـۇ توغرايـدىغان يـەر ئـۇ»، «تُغْراغُـــو نانـــكْ

[1] بـۇ يـەرده ۋاقىـت – چـاغ، ئـورۇن – جـاي، قـورال – جابـدۇق ئىسـىملىرى سـۆزلىنىۋاتقىنىغا قارىغانـدا، بـۇ مىسالنىڭ بۇ يەرگه كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسـىز كۆرۈنىدۇ.

toqraoqu nəŋ —— توغرايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى مۇنداق: «بُو تُغْراغُو اُغُرْ اَرْماس

III 433 bu toqraoqu oqur ərməs —— بۇ توغراش//ۋاقتى ئەمەس» دېگەنگە ئوخشاش. قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن كېيىن، بىلگىنكى، مەن ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرلەرنى بىلله بايان قىلىپ ئۆتىمەن. چۈنكى، ئۆتكەن زامان بىلەن كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكىلەر بىلەن ساكىنلار بەزىدە بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ، بەزىدە ماس كەلمەيدۇ، شۇڭا بۇنى قائىدە بىلەنلا بىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. «يِرْ قُرْغادِ yər quroqadï —— يەر قۇرغىدى» (قُرْغارْ - قُرْغاماقْ quroqar - quroqamaq). بۇ يەردە ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ. «يا قُرْدِ

583 ya qurdï —//يا قۇردى» (قُرارْ - قُرماقْ qurar - qurmaq). بۇ يەردىمۇ ماس كەلگەن[1]. ماس كەلمەيدىغانلىرىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇم.

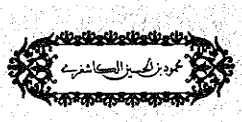
بۇ باب بىرنەچچە خىل كېلىدۇ. بىرىنچى خىلى، ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللاردىن تۇزۇلۇپ، بايان قىلىنغان نەرسە ئۇستىدە ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش

III 434 قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُقْ كَزْلادِ ər oq kəzlədi// —— ئادەم ئوق گەزلىدى». ئەسلى «كَزْ kəz —— گەز، قۇيرۇق» تۇر، «لادِ ladï // lədi» قوشۇمچىسى قوشۇلغانلىقتىن پېئىلغا ئايلاندى. «اَرْ تَقارْ كِزْلادِ ər tavar kizlədi —— ئادەم مال يوشۇردى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «كِزْ kiz —— يوشۇرۇن» بولۇپ، بۇمۇ ئىسىمدۇر.

مەنقۇس بولغان سۆزلەر «بُلِتْ قَرْلادِ bulït qarladï —— بۇلۇتتىن قار ياغدى»، «قُغُشْ يَغْلادِ qoqux yaqladï —— قېيىشنى ياغلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئەسلى « قارْ qar —— قار »، « ياغْ yaq —— ياغ » دۇر. بۇ پېئىللاردا يېنىكلىتىش ئۇچۇن، ھەرپى ئىللەت چۇشۇرۇلگەن.

---

[1] كېيىنكى مىسالدا «ر - r» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ساكىنلىق، كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك، مەستەردە ساكىنلىق كەلگەن، يەنى بىر - بىرىگە ماس كەلمىگەن. شۇڭا، ئاخىرقى جۇملە «بۇ يەردە ماس كەلمىگەن» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

هەرپى ئىللەت بولمىغان ئۇچ هەرپلىك ئىسىملاردىن پەيدا قىلىنىدۇ. بۇنداق ئىسىملاردا «لا la // لا la» نى قوشۇشنىڭ هاجىتى يوق. مەسىلەن: «چاقماق» مەنىسىدىكى «يَشِنْ yaxïn» سۆزىدىن پەيدا قىلىنىدۇ، ئاخىرىغا «ا – ئەلىف» قوشۇپ، «يَشِنْ يَشْنادِي yaxïn yaxnadï
435 III — kïsrak kulnadï// قِسْراقْ قُلْنادِي — چاقماق چاقتى» دېيىلىدۇ. «قِسْراقْ يِلْنادِي kïsrak yïlnadi — بايىتال يېلىنلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىسالىلاردىكى ئىسىملاردا هەرپى ئىللەت بولمىغىنى ئۈچۈن، بىرلا «ا – ئەلىف» ئارتتۇرۇش يېتەرلىك بولىدى: «ل – l» قوشماي، بىرلا «ا – ئەلىف» قوشۇش بىلەن سۆز تولۇق پەيدا قىلىنالايدۇ.

تەركىبىدە هەرپى ئىللەت بولمىغان تۆت هەرپلىك ساپ ئىسىملارمۇ بۇ بابقا كىرىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاخىرىدىكى هەرپ چۈشۈرۈلۈپ، سۆز ئۇچ هەرپلىككە ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا بىر «ا – ئەلىف» قوشۇلۇپ، تۆت هەرپلىك پەيدا قىلىنالايدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇمشاق نەرسە «يُمْشاقْ yumxaq» دېيىلىدۇ. بىر نەرسە يۇمشىغان هامان «يُمْشادِي yumxadï» دېيىلىدۇ[1]. «اُلْ اَنكَرْ سُوزْ يَسْتادِي ol aŋar sөz yastadï — ئۇ ئۇنىڭغا سۆز دارتمىلىدى» جۈملىسىدىكى «يَسْتادِي yastadï» سۆزىمۇ شۇنداق. يۆلىنىش ئۈچۈن ياستۇق قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// بۇنىڭ ئەسلى «يَسْتُقْ yastuk — ياستۇق»دۇر.
436 III «سُوقْ بُلْغادِي suv buloqadï — سۇنى بۇلغىدى» جۈملىسىدىكى «بُلْغادِي buloqadï — بۇلغىدى» پەيدا قىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «بُلْغايُقْ[2] buloqak»دۇر. بۇ ئىسىملاردىن «ق – q» چۈشۈرۈلگەن، ئاندىن «ا – ئەلىف»// قوشۇلۇپ، پەيدا قىلىنالايدۇ. ياكى بۇ
584 ئىسىملار ئەسلىدە پەيدا قىلىنالارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىملاردۇر. مېنىڭ قارىشىمچە، ئەڭ توغرىسى شۇ. چۈنكى، ئىسىملار پەيدا قىلىنالاردىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوذْتِي suzti — تۆكۈردى» ۋە «سِذْتِي sizti — سىيدى» پەيدا قىلىنىدىن

---

[1] يازما نۇسخىدا «يُمْشادِي» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسى « لانَ الشَئ » دەپ ئېلىنغان. بۇنداق بولغاندا، تۆركىي ئىبارە « يُمْشادِي نانڭ yumxadï nəŋ — نەرسە يۇمشىدى » بولۇشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « بُلْغايُقْ » شەكلىدە يېزىلغان. يۇقىرىدىكى مىسالغا قارىغاندا، توغرىسى «بُلْغاقْ» بولۇشى كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدە « buloqak » دەپ ئالدۇق.

«ق – q»، «ك – k» قوشۇلۇش بىلەن «سُۇذُقْ sužuq — تۆكۈرۈك» ۋە «سِىذُكْ sižük — سۈيدۈك» ئىسىملىرى ياسالغان. «اَتْ بِشْدِي at pïxdi — ئەت (گۆش) پىشتى» جۈملىسىدىكى «بِشْدِي pïxdï — پىشتى» سۆزىمۇ شۇنداق. «بِشِغْ اَتْ pïxïoq at — پىششىق گۆش» جۈملىسىدىكى «بِشِغْ pïxïoq» سۆزىمۇ «بِشْدِي// pïxdï» پېئىلىدىن ياسالغان. بۇ ئەرەب ۋە تۈرك تىللىرىدىكى بىر ئارتۇقچىلىقتۇر. باشقا تىللاردا مۇنداق ئارتۇقچىلىق يوق. III 437

ئىككىنچى خىل ئەھۋال پېئىلنىڭ باشقا مەنىدە كەلمەي، ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدە كېلىشىدۇر. «اَرْ يِغاجْ اِرْغادِي ar yïoqaq ïroqadi — ئادەم دەرەخ ئىرغىتتى»، «اَرْ يِغْلادِي ar yïoqladï — ئادەم يىغلىدى»، «اَرْ ايشْقا اُغْرادِي ar ïxka oqradi — ئادەم ئىشقا يۆنەلدى» جۈملىلىرىدىكى پېئىللارغا ئوخشاش.

ئەرەب تىلىدىكى مۇقائىلە بابىغا ئوخشاش ئىشنىڭ ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن ئارتۇق كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكىدا بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل ياساش ئۈچۈن، سۆز ئاخىرىدىكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈرۈلۈپ، ئۈنىڭ ئورنىغا «ش – x» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ اِرْغَشْدى ol mənïŋ birlə yïoqaq ïroqaxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن دەرەخ ئىرغاڭلىتىشتى». بۇ پېئىل يارەملىشىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. «كِشِي بَرْجا يِغْلَشْدِي kixi barqa yïoqlaxdï — كىشىلەر ھەممىسى يىغلاشتى»مۇ شۇنداق. سۆزلەرنىڭ ھەممىسى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

قىلمايدىغان بىرەر ئىشنى ئىشلىگۈچى قىلدىغانداك كۆرۈنگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلى سۆز//ئاخىرىدىكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈرۈلۈپ، ئۈنىڭ ئورنىغا «مْسِىنْ msïn // msin » قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ سَىنكا اُغْرَمْسِىنْدِي ol saŋa oqramsïndï — ئۇ ساڭا بارىدىغاندەك بولۇپ كۆرۈندى، ھەقىقەتتە بارماقچى ئەمەس ئىدى»، «اُلْ يُكْ يُكْلَمْسِنْدِي ol yük yükləmsindï — ئۇ يۈك يۆكلەيدىغاندەك بولۇپ كۆرۈندى، ئەمەلىيەتتە يۆكلىمەكچى ئەمەس ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش. III 438

بۇ قائىدىلەردىن باشقىسىنى سالىم بۆلۈمىدە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ھەممە سۆزلەر مۇشۇ قائىدىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ.

فَعالادي fəaladi، فَعُولادي fəuladi، فَعِيلادي fəiladi
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى//

585

تَبالادي tapaladï تاپا قىلدى، تاپا - تەنە قىلدى. اُلْ اَنِ تَبالادي *ol anï tapaladï* — ئۇ ئۇنى تاۋالادى، يەنى ئۇنىڭغا تاپا - تەنە قىلدى (تَبالارْ – تَبالاماقْ *tapalar - tapalamaq*).

439 III **تُبُولادي** təpüladi بېشىغا ئۇردى. اُلْ يَغِينِ تُبُولادي// *ol yaqïnï təpüladi* — ئۇ دۇشمەننىڭ بېشىغا ئۇردى (تُبُولارْ _ تُبُولاماقْ *təpülər - təpüləmək*).

سُبِيلادي subïladï ئۇزارتتى، ئىتتىكلەتتى سُبِيلادي نانكْنِ *subïladï nəŋni* — نەرسىنى ئۇزارتتى، يەنى تۇم نەرسىنى ئۇزارتتى ۋە ئۇچىنى ئىتتىكلەتتى (سُبِيلارْ – سُبِيلاماقْ *subïlar- subïlamaq*).

جَتِيلادي qatïladï چارتلىدى، قارسىلدىدى. بَرْكا جَتِيلادي *bərgə qatïladï* — قامچا قارسىلدىدى. ھەرقانداق نەرسە قامچىنىڭ قارسىلدىغىنىغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَتِيلارْ – جَتِيلاماقْ *qatïlar - qatïlamaq*).

سَتُولادي satuladï ۋالاقلىدى. اُلْ تَلِمْ سَتُولادي *ol təlim satuladï* — ئۇ تولا ۋالاقلىدى، يەنى بىھۇدە گەپلەرنى جىق قىلدى (سَتُولارْ – سَتُولاماقْ *satular - satulamaq*).

سَجُولادي saquladï چۇچىلىدى، چۇچا بېكىتتى. اُلْ سُقْلُقْ سَجُولادي *ol suvluq saquladï* — ئۇ لۆڭگە چۇچىلىدى، يەنى لۆڭگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە چۇچا بېكىتتى (سَجُولارْ – سَجُولاماقْ *saqular - saqulamaq*).

440 III **قَجالادي** qaqaladï قاچىلىدى. اُلْ نانكْنِ قَجالادي// *ol nəŋni qaqaladï* — ئۇ نەرسىنى قاچىلىدى (قَجالارْ – قَجالاماقْ *qaqalar - qaqalamaq*). ئەسلى «قاجالادي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈرۈلگەن.

قِجيلادي qïqïladï قىچقىلىدى ~ غىدىقلىدى. اُلْ مَنِ قِجيلادي *ol mənï qïqïladï* — ئۇ مېنى غىدىقلىدى. بۇ ئادەمنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن، قولتۇقىنى ۋە تاپىنىنى غىدىقلاشتۇر (قِجيلارْ – قِجيلاماقْ *qïqïlar - qïqïlamaq*).

قَرالادي k¸araladï قارايتتى، قارا قىلدى. اُلْ قَرالادي نـانكْي *ol ķaraladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قارايتتى (قَرالارْ - قَرالاماقْ *ķaralar - ķaralamaķ*).

قَرِيلادي k¸arïladï گەزلىدى، ئۆلچىدى. اُلْ يِيرِكْ قَرِيلادي *ol yərig ķarïladï* — ئۇ يەرنى ئۆلچىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِيلادي k¸arïladï قېرى ھېسابلىدى. اُلْ اَرِكْ قَرِيلادي *ol ərig ķarïladï* — ئۇ ئادەمنى قېرى دېدى، قېرى دەپ ھېسابلىدى (قَرِيلارْ - قَرِيلاماقْ *ķarïlar - ķarïlamaķ*).

قَرالادي k¸araladï چىچتى. اِتْ قَرالادي *it ķaraladï* — ئىت چىچتى.

III 441 **قَرِيلادي** k¸arïladï ئۆچۈردى. تُبِي قارِغْ قَرِيلادي *tüpi karïoŋ karïladï* — شامال قارنى ئۆزلىدىتىپ ئۆچۈردى (قَرِيلارْ - قَرِيلاماقْ *ķarïlar - ķarïlamaķ*).

جُغِيلادي quoŋïladï چۈرقىرىدى. اَرْ جُغِيلادي *ər quoŋïladï* — ئادەم چۈرقىرىدى، ۋارقىرىدى (جُغِيلارْ - جُغِيلاماقْ *quoŋïlar - quoŋïlamaķ*). بۇ سۆزدە بەزىدە «ج - *q*» ھەرپى فەتھەلىك قىلىنىپ، «جَغِيلادي *qaoŋïladï*» مۇ دېيىلىدۇ.

جَغِيلادي qaoŋïladï شارقىرىدى. سُوقْ جَغِيلادي *suv qaoŋïladï* — سۇ شارقىرىدى. «ژَغِيلادي *zaoŋïladï*»، «شَغِيلادي *xaoŋïladï*» مۇ دېيىلىدۇ (شَغِيلارْ - شَغِيلاماقْ *xaoŋïlar - xaoŋïlamaķ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَتُنْ سِينِ جُغِيلادي *ķatun sïnï quoŋïladï*

تَنكُتْ باكِنْ يَغِيلادي *taŋut bəgin yaoŋïladï*

قَنِي اَقِبْ ژَغِيلادي *ķanï akïp zaoŋïladï*

III 442 بُيُنْ سُوقِنْ قِزِلْ سَغْدي *boyun suvïn ķïzïl saoŋdï //*

[قاتۇن سىنى چۈرقىرىدى،

تاڭغۇت بېگى (بىلەن) دۇشمەنلەشتى؛

قېنى ئېقىپ شارقىرىدى،

بويۇن سۈيىنى قىزىل ساغدى.] //

586

قاتۇن سىنى (تاڭغۇت بىلەن چىن ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى: تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خەلقىنى مەغلۇپ قىلدى. (شېئىردا) مۇشۇ ئەھۋال بايان قىلىنىدۇ: قاتۇن سىنى خەلقى چۇقان - سۇرەن كۆتۈرۈپ، تاڭغۇت خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ بېگى بىلەن دۇشمەنلەشتى، قانلىرى سۇدەك شارقىراپ ئاقتى، بويۇنلىرىدىن قىزىل سۇ سېغىلدى.

سَغُولادي saoquladï كەملىدى. اَرْ بُغْدايْ سَغُولادي *ər buoqday saoquladï* — ئادەم بۇغداي كەملىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغُولارْ - سَغُولاماقْ *saoqular - saoqulamaq*).

جِفِيلادي qïvïladï بۇزۇلدىدى. كُبْ جِفِيلادي *küp qïvïladï* — كۆپ بۇزۇلدىدى. شىرنە بۇزۇلداپ قاينىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِفِيلارْ — جِفِيلاماقْ *qïvïlar - qïvïlamaq*).

تُقُولادي tokuladï توقۇ بېكىتتى. اَرْ قَذشْ تُقُولادي *ər kaxïx tokuladï* — ئادەم قېيىشقا توقۇ بېكىتتى (تُقُولارْ - تُقُولاماقْ *tokular - tokulamak*). // 443 III

تِقِيلادي tïkïladï تاقىلدىدى. تِقِيلادي نانْ *tïkïladï nəŋ* — نەرسە تاقىلدىدى. بۇ ئىشنىڭ بېشىنىڭ يان ياغاچقا تەگكىنىدەك ئۇيۇل نەرسىنىڭ قاتتىق نەرسىگە تېگىپ ئاۋاز چىقىرىشىدۇر (تِقِيلارْ — تِقِيلاماقْ *tïkïlar - tïkïlamak*).[1]

تِكُولادي təgülədi تۇتتى، ئاشاتتى، پارا بەردى. اُلْ مَنكا اَتْ تِكُولادي *ol maŋa ət təgülədi* — ئۇ ماڭا ئەت (گۆش) ئاشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بَكْكا نانْ تِكُولادي *ol bəgkə nəŋ təgüladi* — ئۇ بەگكە (بىر) نەرسە پارا بەردى. بۇ سۆز ئالدىنقى سۆزدىن ئېلىنغان (تِكُولارْ - تِكُولاماكْ *təgülər - təgüləmək*).

تِكِيلادي tikilədi تىكىلدىدى، تىك - تىك قىلدى. تِكِيلادي نانْ *tikiladi nəŋ* — نەرسە تىكىلدىدى (تِكِيلارْ - تِكِيلاماكْ *tikilər - tikiləmək*). // 444 III

تَلُولادي taluladï تاللىدى، خىللىدى. اُلْ تَلُولادي نانكْنِي *ol taluladï nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىنى تاللىدى (تَلُولارْ - تَلُولاماقْ *talular - talulamak*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. لېكىن، كەينىدىن فەتھە ئۇستىگە بىر تىك سىزىقچە تارتىش ئارقىلىق ئۆچۈرۈلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

تُميلادي tümilədi تاكراڭلىدى. اَشْياڭْ تُميلادي *əxyək tümiladi* — ئېشەك تاكراڭلىدى. بۇ ئېشەكنىڭ سەكرەپ يۈگۈرۈشىدۇر. بۇ سۆز كۆپىنچە «تُميلَنْدي *tümiləndi*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ (تُميلارْ - تُميلاماڭْ *tümilər - tümiləmək*).

تَمُولادي tamuladï توما ياسىدى. اُلْ سُوقُغْ تَمُولادي *ol suvuq tamuladï* — ئۇ سۇغا توما ياسىدى (تَمُولارْ - تَمُولاماقْ *tamular - tamulamaq*).

بۇ بابتكى مسئللار

يُبيلادي yubïladï ئالدىدى. اُلْ اَنِ يُبيلادي *ol anï yubïladï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكُتْ خانِ يُبيلادي	*taŋut hanï yubïladï*
اُلُمْ بِرْلا تُبُولادي//	*ölüm birlə təpüladi*
قَذَشْ لاري تَبالادي	*qażaxlarï tapaladï*
اُلُمْ كُورُبْ يُزي اَغْدي	*ölüm kərüp yüzi aoqdï*

III 445

[تاڭغۇت خانى ئالدىدى،
ئۆلۈم بىلەن بېشىغا ئۇردى؛
قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،
ئۆلۈم(نى) كۆرۈپ رەڭگى ئۆچتى.]

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى، ئۆلۈم بىلەن ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى://يېڭىلگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى، دۈشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ، رەڭگى ئۆچتى. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا (يُبيلارْ - يُبيلاماقْ *yubïlar - yubïlamaq*). بۇنى باشقا تۈركلەر ئاز قوللىنىدۇ ۋە ھېيلە مەنىسىدە «يَبْ يُبْ *yap yup*» دەيدۇ. بۇنىڭدىن پېئىل ياسالمايدۇ.

587

يَسيلادي yasïladï يېسسىلدى. اُلْ يَسيلادي نانكْنِ *ol yasïladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى
يېسسىلدى. يەنى بىر//نەرسىنى سۇپرا ئۈستىدە يېيىلغان خېمىردەك يايدى. 446 III
اُلْ سُوزُكْ يَسيلادي *ol sözüg yasïladï* — ئۇ سۆزنى ياپتىلماي، ئوچۇق - يورۇق،
كەڭ - كۆشادە سۆزلىدى (يَسيلارْ - يَسيلاماقْ *yasïlar - yasïlamaq*).

يَغـــيلادي yaoïladï دۈشمەنلەشتى، دۈشمەن كۆردى: جەڭ قىلدى، ئۇرۇشتى. اُلْ اَنِ
يَغـــيلادي *ol anï yaoïladï* — ئۇ ئۇنى دۈشمەن كۆردى. اَرْ يَغـــي يَغـــيلادي
ər yaoï yaoïladï — ئادەم دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلدى (يَغـــيلارْ - يَغيلامـــاقْ
yaoïlar - yaoïlamaq).

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَيالادي ayaladï چاۋاك چالدى. قيزْ اَيـــالادي *kïz ayaladï* — قىز چاۋاك چالدى، يەنى
قوللىرىنىڭ ئالىقىنىنى بىر - بىرىگە ئۇردى (اَيـــــالارْ - اَيالامـــــاقْ
ayalar - ayalamaq). بۇ پاساھەتلىك سۆزدۇر.

اُيالادي uyaladï ئۇۋلىدى، ئۇۋا سالدى، چاڭگا سالدى. قُشْ اُيـــالادي *kux uyaladï* —
قۇش ئۇۋلىدى// (اُيالارْ - اُيالاماقْ *uyalar - uyalamaq*). 447 III

كُيـــالادي küyələdi كۆيە قاقتى. اَرْ كِـــذِزْ كُيـــالادي *ər kïziz küyələdi* — ئادەم
كىگىزنى قېقىپ كۆيسىنى تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيـــالارْ -
كُيالاماكْ *küyələr - küyələmək*).

بـــۇ بابنـــڭ قائىدىســـى: بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى بابتا سۆزلىگىنىمىزگە
ئوخشاشتۇر. بۇ باب بىرقانچە ئەھۋاللاردا قوللىنىلىدۇ:

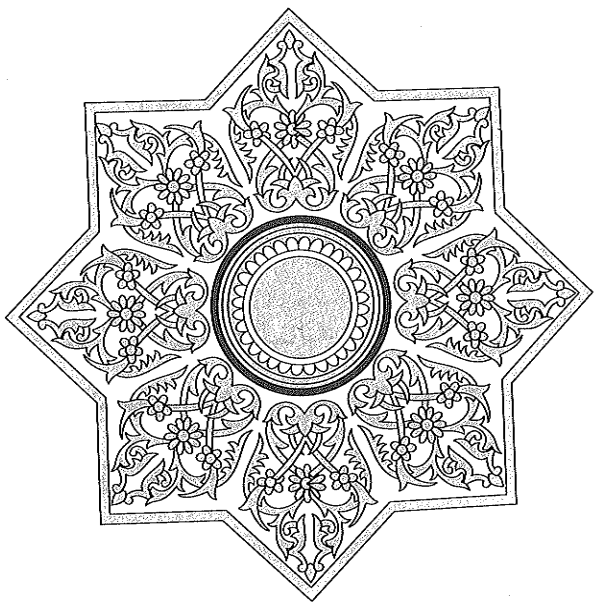
بىرىنچى، ئەسلى تۆت ھەرپلىك بولغان ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردۇر. ئۇلارنىڭ
ئارقىسىغا «لادي *ladï // ladi*» قوشۇلۇپ پېئىل ياسىلىدۇ ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ
بايان قىلىنغان نەرسە ئۈستىدە بىرەر ئىش قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

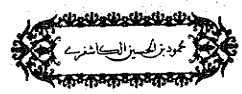
«اَرْ تُونْ قَرالادِي *ər tonqaraladï* — ئادەم تونىنى قارايتتى»، «يِيرْ قَرِيلادِي *yər qarïladï* — يەر ئۆلچىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، بىر ئىسىمغا «لادِي *ladï // lədi* » قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پېئىل بولۇپ، مەزكۇر خىسلەتنى بايان قىلىنغان نەرسىگە مەنسۇپ قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرِكْ اَقِيلادِي *ol ərig aqïladï* — ئۇ ئادەمنى مەرد III 448
ھېسابلىدى» ۋە «اُلْ اَنِ قَرِيلادِي // *ol anï qarïladï* — ئۇ ئۇنى قېرى ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرمەي، پېئىلنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل
588 مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ اَنِ قِجِيلادِي *ol anï qïqïladï* — ئۇ ئۇنى قىچقىلىدى»، «اَشْيَاكْ تُمِيلادِي *əxyək tümiladi* — ئېشەك تاكراڭلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

III 449 تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فەئلىئادىي fəəl'adi شەكلىدە «ع» ھەرپى
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُبُـــتْلادِي tübütlədi تۈبـۈت ھېسـابلـىدى. اُلْ اَنِي تُبُـــتْلادِي *ol anï tübütlədi* — ئـۇ ئـۇنى تۈبـۈت ھېسـابلـىدى. ئـۇلار بـىر تائىپـىدۇر (تُبُـــتْلارْ - تُبُتْلامـــاقْ *tübütlər - tübütləmək*).

كِرِتْلادِي kiritlədi قۇلۇپلـىدى. اُلْ قَبُغْ كِـــرِتْلادِي *ol qapuq kiritlədi* — ئـۇ قـوۋۇق (ئىشىك) قۇلۇپلـىدى (كِرِتْلارْ - كِرِتْلاماقْ *kiritlər - kiritləmək*).

جَـــنَجْلادِي qanaqladï ئـاجـىز ھېسـابلـىدى، بوشـاق ھېسـابلـىدى. اُلْ اَنِي جَـــنَجْلادِي *ol anï qanaqladï* — ئـۇ ئـۇنى ئـاجـىز//ھېسـابلـىدى، بوشـاق ھېسـابلـىدى (جَنَجْلارْ - جَنَجْلاماقْ *qanaqlar - qanaqlamaq*). 450 III

قُلَجْـــلادِي qulaqladï غۇلاچلـىدى. اُلْ اُرُقْـــنِي قُلَجْـــلادِي *ol uruqnï qulaqladï* — ئـۇ ئارغـامچـىنى غۇلاچلـىدى. باشـقـىلاردىمۇ شـۇنداق (قُلَجْـــلارْ - قُلَجْلامـــاقْ *qulaqlar - qulaqlamaq*).

قِلِجْـــــلادِي qïlïqladï قـىلـچلـىدى، قـىلـچ بىلـەن چاپـتى. اُلْ اَنِي قِلِجْـــــلادِي *ol anï qïlïqladï* — ئـۇ ئـۇنى قـىلـچلـىدى (قِلِجْـــــلارْ - قِلِجْلامـــــاقْ *qïlïqlar - qïlïqlamaq*).

قَمِجْلادِي qamïqladï چۆمـۈچ بىلـەن ئۇستى. اُلْ مُونُكْ قَمِجْلادِي *ol münüg qamïqladï* — ئـۇ شورپـىنى چـۆمـۈچ بىلـەن ئۇسـتى (قَمِجْـــــلارْ - قَمِجْلامـــــاقْ *qamïqlar - qamïqlamaq*).

بَغِرْلادِي baqïrladï بېغىرىغا ئۇردى؛ تۈزىدى. اُلْ اَنِي بَغِـــرْلادِي *ol anï baqïrladï* — ئـۇ ئۇنىڭ بېغىرىغا ئۇردى. اُلْ ياسِنْ بَغِـــرْلادِي *ol yasïn baqïrladï* — ئـۇ ياسىنىڭ دەستىسىنى تۈزىدى (بَغِرْلارْ - بَغِرْلاماقْ *baqïrlar - baqïrlamaq*)// 451 III

جَغِرْلادِي qaoqïrladï شەربەت قىلدى. اُلْ اُزُمْنِي جَغِــرْلادِي *ol üzümni qaoqïrladï* — ئۇ ئۈزۈمنى شەربەت قىلدى (جَغِرْلارْ – جَغِرْلاماقْ *qaoqïrlar - qaoqïrlamaq*). بىر - كىم شەربەت ئىچسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جِغِرْلادِي qïoqïrladï چىغىر يول پەيدا قىلدى. يِــيرِكْ جِغِــرْلادِي *yərig qïoqïrladï* — (ئۇ) يەردە چىغىر يول پەيدا قىلىپ ماڭدى. يەر يۈزىنى قار قاپلىغاندا بىر - كىم پۇتى بىلەن يول ئاچسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِغِــرْلارْ – جِغِرْلامــاقْ *qïoqïrlar - qïoqïrlamaq*).

سِــغِرْلادِي sïoqïrladï سىيىر ھېسابلىدى، ئىنەك ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي سِــغِرْلادِي *ol anï sïoqïrladï* — ئۇ ئۇنى سىيىر ھېسابلىدى، سىيىر قاتارىدا كۆردى (سِغِرْلارْ – سِغِرْلاماقْ *sïoqïrlar - sïoqïrlamaq*).

بُكُرْلادِي bəgürlədi بۆرىكىگە ئۇردى. اُلْ اَنِي بُكُــرْلادِي *ol anï bəgürlədi* — ئۇ ئۇنىڭ بۆرىكىگە ئۇردى ۋە يەنە اُلْ يَغِيِنِي بُكُــرْلادِي *ol yaoqïnï bəgürlədi* — ئۇ دۇشمەن سېپىگە ئۇدۇلدىن بارماي، ئۇڭدىن ياكى سولدىن كىرىپ يەڭدى، ياندىن ئۇردى (بُكُرْلارْ – بُكُرْلاماكْ *bəgürlər - bəgürləmək*). III 452 589

تَرَسْــلادِي tarasladï تىرىپىرەن قىلىۋەتتى، توزۇتۇۋەتتى. اَلْــبْ جَــرِكْ تَرَسْــلادِي *alp qərik tarasladï* — باتۇر ئەسكەرلەرنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. جَغْرِي قازِغْ تَرَسْــلادِي *qaoqrï kəzïoq tarasladï* — لاچىن غاز (توپى)نى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. ھەرقانداق كىشى ئۆز كۈچى بىلەن بىر نەرسىنى تارقىتىپ توزۇتۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرَسْلارْ – تَرَسْلاماقْ *taraslar - taraslamaq*).

تَرُسْلادِي tarusladï تورۇسنى ياپتى. اُلْ اَفِنْ تَرُسْلادِي *ol əvin tarusladï* — ئۇ ئۆيىنىڭ تورۇسىنى ياپتى (تَرُسْلارْ – تَرُسْلاماقْ *taruslar - taruslamaq*).

قُرُتْســــادِي kˌurutsadï قۇرۇتسىردى، قۇرۇت يېگۈسى كەلدى. اَرْ قُرُتْســــادِي *ər kˌurutsadï* — ئادەم قۇرۇتسىردى (قُرُتْســــارْ – قُرُتْســــاماقْ *kˌurutsar - kˌurutsamaq*).

بَغِرْســــادِي baoqïrsadï بېغىرسىردى، بېغىر يېگۈسى كەلدى. اَرْ بَغِرْســــادِي *ər baoqïrsadï* — ئادەم بېغىرسىردى // (بَغِرْســــارْ – بَغِرْســــاماقْ *baoqïrsar - baoqïrsamaq*). III 453

كَذُرْسادي kəžürsədi كىيدۈرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا تُون كَذُرْسادي *ol maŋa ton kəžürsədi* — ئۇنىڭ ماڭا تون كىيدۈرگۈسى كەلدى (كَذُرْسارْ - كَذُرْساماقْ *kəžürsər - kəžürsəmək*).

تَتِغْسادي tatïoqsadï تاتلىقسىرىدى، تاتلىق (نەرسە) يېگۈسى كەلدى. اَرْ تَتِغْسادي *ər tatïoqsadï* — ئادەم تاتلىقسىرىدى (تَتِغْسارْ - تَتِغْساماقْ *tatïoqsar - tatïoqsamak*).

سَتِغْسادي satïoqsadï ساتقۇسى كەلدى. اَرْ اَتِنْ سَتِغْسادي *ər atïn satïoqsadï* — ئادەم ئېتىنى ساتقىلى قويتى، ساتقۇسى كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقِنْ بَرْقِنْ سَتِغْسادي	*əvin barkïn satïoqsadï*
يُلُغْ بِيرِبْ يَرِغْسادي	*yuluoq bərip yazïoqsadï*
تِرِكْ اَرْسا تُرُغْسادي	*tirig ərsə turuoqsadï*
اَنكَرْ ساقِنجْ كُنِ تُغْدي //	*aŋar sakïnq küni tuoqdï*

454 III

[ئۆي - جايىنى ساتماقچى بولدى،
تۆلەم بېرىپ قۇتۇلماقچى بولدى؛
تىرىك بولۇپ تۇرغۇسى كەلدى،
ئۇنىڭغا قايغۇ كۈنى تۇغدى.]

دۇشمەن جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۆي - جايىنى ساتماقچى بولدى؛ ئۇ تىرىك قېلىشنى ئارزۇ قىلدى، ئۇنىڭ بېشىغا قايغۇلۇق كۈنلەر كەلدى (سَتِغْسارْ - سَتِغْساماقْ *satïoqsar - satïoqsamak*).

بَرِغْسادي barïoqsadï بارغۇسى كەلدى. اُلْ اَڤْكا بَرِغْسادي *ol əvgə barïoqsadï* — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِغْسارْ - بَرِغْساماقْ *barïoqsar - barïoqsamak*).

تُرُغْسادي turuoqsadï تۇرغۇسى كەلدى. اُلْ مُنْدا تُرُغْسادي *ol munda turuoqsadï* — ئۇنىڭ مۇندا (بۇ يەردە) تۇرغۇسى كەلدى (تُرُغْسارْ - تُرُغْساماقْ *turuoqsar - turuoqsamak*).// 455 III

قُرُغْسىدي k,uruoqsïdï قۇرۇغىلى تۇردى[1] (قُرُغْسىر - قُرُغْسىماق kuruoqsïr - kuruoqsïmak). شۇنىڭ ئۈچۈن، مەيدىگە «قُرُغْساق kuruoqsak» دەپ نام بېرىلگەن؛ چۈنكى ئۇ سائەتمۇسائەت قۇرۇپ، تاماق يېيىش ئىستىكىنى قوزغايدۇ.

بَلِقْسادي balïk,sadï بېلىقسىرىدى، بېلىق يېگۈسى كەلدى. اَرْ بَلِقْسادي ər balïk,sadï — ئادەم بېلىقسىرىدى (بَلِقْسارْ - بَلِقْساماقْ balïk,sar - balïk,samak).

بِلِكْسادي biligsədi ئەقىل تاپقۇسى كەلدى. اُغْلانْ بِلِكْسادي ooqlan biligsədi — بالىنىڭ ئەقىل تاپقۇسى كەلدى (بِلِكْسارْ - بِلِكْساماكْ biligsər - biligsəmək).

بَرِكْسادي bərigsədi بەرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا // تَوارْ بَرِكْسادي ol maŋa tawar bərigsədi — ئۇنىڭ ماڭا مال بەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِكْسارْ - بَرِكْساماكْ bərigsər - bərigsəmək). // 590 III 456

كُرُكْسادي kərügsədi كۆرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنِ كُرُكْسادي ol məni kərügsədi — ئۇنىڭ مېنى كۆرگۈسى كەلدى (كُرُكْسارْ - كُرُكْساماكْ kərügsər - kərügsəmək).

كِرِكْسادي kirigsədi كىرگۈسى كەلدى. اُلْ اَقْكا كِرِكْسادي ol əvgə kirigsədi — ئۇنىڭ ئۆيگە كىرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكْسارْ - كِرِكْساماكْ kirigsər - kirigsəmək).

كَلِكْسادي kəligsədi كەلگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا كَلِكْسادي ol maŋa kəligsədi — ئۇنىڭ ماڭا كەلگۈسى كەلدى (كَلِكْسارْ - كَلِكْساماكْ kəligsər - kəligsəmək).

بَغِشْلادي baoïxladï بېغىشلىدى. اُلْ مَنكا اَتْ بَغِشْلادي ol maŋa at baoïxladï — ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَغِشْلارْ - بَغِشْلاماقْ baoïxlar - baoïxlamak).

---

[1] ئەرەبچىسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە «نائكْ قُرُغْسيدي» دېگەن جۈملىدىكى «نائكْ nəŋ» سۆزى چۈشۈپ قالغان.

تَقُشْلادي tavuxladï تـۆش بـەردى، شەپە بـەردى. تَقُشْـــلادي نانـــڭ *tavuxladï nəŋ* —— نەرسە شەپە بەردى (*tavuxlar - tavuxlamaķ* تَقُشْلاماقْ – تَقُشْلارْ).

457 III **سُرُشْلادي** suruxladï چۇرۇش قىلدى، پۇچۇلدى. اُلْ تَرِغْ سُرُشْلادي *ol tarïoq suruxladï*—// ئۇ بۇغداي چۇرۇش قىلدى (*suruxlar - suruxlamaķ* سُرُشْلاماقْ – سُرُشْلارْ).

قَذشْلادي ķażïxladï قەيـش قىلدى. اُلْ كُونُكْ قَذشْلادي *ol kʊnüg ķażïxladï* —— ئۇ كۆننى قەيـش قىلىپ تىلدى (*ķażïxlar - ķażïxlamaķ* قَذشْلاماقْ – قَذشْلارْ).

قَرِشْلادي ķarïxladï غەرىچلىدى. اُلْ بَـــرْجِنْ قَرِشْـــلادي *ol barqïn ķarïxladï* —— ئۇ يىپەك رەخت غەرىچلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*ķarïxlar - ķarïxlamaķ* قَرِشْـــلاماقْ – قَرِشْـــلارْ).

بِشِغْلادي pïxïoqladï پىشىشقىلىدى، پىشۇردى. اُلْ اَتْ بِشِـــغْلادي *ol ət pïxïoqladï* —— ئۇ ئەت (گۆش) پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*pïxïoqlar - pïxïoqlamaķ* بِشِـــغْلاماقْ – بِشِـــغْلارْ).

سَـــتِغْلادي satïoqladï سودا قىلىشتى، سېتىشتى. اُلْ اَنِـــڭْ بِـــرْلا سَـــتِغْلادي *ol anïŋ birlə satïoqladï* —— ئۇ ئۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىشتى (*satïoqlar - satïoqlamaķ* سَتِغْلاماقْ – سَتِغْلارْ). توغرىسى «سَتِغْلَشْـــدي *satïoqlaxdï* »دۇر.

458 III ئىككىلىسى قوللىنىلىدۇ. //

سَـــــرِغْلادي sarïoqladï سارغايتتى، سېرىق قىلىدى. اُلْ تُـــــونِنْ سَـــــرِغْلادي *ol tonïn sarïoqladï* —— ئۇ تونىنى سارغايتتى، سېرىق قىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*sarïoqlar - sarïoqlamaķ* سَرِغْلاماقْ – سَرِغْلارْ).

قِـــــذِغْلادي ķïżïoqladï قىيمىقلىدى ~ جىيەكلىدى. اُلْ بُـــــرْكْ قِـــــذِغْلادي *ol bərk ķïżïoqladï* —— ئۇ بۆكنى جىيەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِذِغْلارْ – قِذِغْلاماقْ *ķïżïoqlar - ķïżïoqlamaķ*).

قُرِغْلادي ķurïoqladï قۇرۇقدىدى. قُرِغْلادي نـــانكْنِ *ķurïoqladï nəŋni* —— بىر نەرسىنى قۇرۇقدىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئىشلىتىپ قۇرۇقدىدى (قُـــرِغْلارْ – قُرِغْلامـــاقْ *ķurïoqlar - ķurïoqlamaķ*).

قَسِغْلادِي k‚asïoqladï جاۋغىيىغا ئۇردى. اُلْ قُلنْ قَسِـــغْلادِي *ol kulïn kasïoqladï* — ئۇ قۇلىنىڭ جاۋغىيىغا ئۇردى (قَسِغْلارْ - قَسِغْلاماقْ *kasïoqlar - kasïoqlamak*)[1]. // III 459

بُـــتَقْلادِي putak‚ladï پۇتىدى. اُلْ يِغـــاجغْ بُـــتَقْلادِي *ol yïoqaqïoq putakladï* — ئۇ ياغاچنى پۇتىدى، يەنى ياغاچنىڭ پۇتاقلىرىنى كەستى (بُـــتَقْلارْ - بُتَقْلامـــاقْ *putaklar - putaklamak*)[2]. توغرىسى «بُتِيدِي *putïdï*»دۇر.

تُتُقْلادِي tutuk‚ladï تۇتقۇزدى، پىچتى، ئاختا قىلدى، ئاختا دەپ ھېسابلىدى.// اُلْ اُغْلِـــنْ تُتُقْلادِي *ol ooqlïn tutukladï* — ئۇ ئوغلىنى ئاختا قىلدى ياكى ئۇنى ئاختا دېدى (تُتُقْلارْ - تُتُقْلاماقْ *tutuklar - tutuklamak*). 591

بَشَقْلادِي baxak‚ladï باشاق بېكىتتى. اُلْ سُـــنكُو بَشَـــقْلادِي *ol sünü baxakladï* — ئۇ نەيزىگە باشاق (تۆمۈر ئۇچ) بېكىتتى (بَشَـــــقْلارْ - بَشَـــــقْلاماقْ *baxaklar - baxaklamak*).

تُـــرُقْلادِي turuk‚ladï ئورۇقلاتتى. اُلْ اَتِـــغْ تُرُقْلادِي // *ol atïoq turukladï* — ئۇ ئاتنى ئورۇقلاتتى؛ ئاتنى ئورۇق ھېسابلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُقْلارْ - تُرُقْلامـــاقْ *turuklar - turuklamak*). III 460

جِـــبِقْلادِي qïbïk‚ladï چۈنقىلدى، چۈنق بىلەن ئۇردى. اُلْ اَتِـــنْ جِـــبِقْلادِي *ol atïn qïbïkladï* — ئۇ ئېتىنى چۈنقىلدى (جِـــبِقْلارْ - جِبِقْلامـــاقْ *qïbïklar - qïbïklamak*).

جَرُقْلادِي qaruk‚ladï چورۇق كىيدى. اُلْ اَذاقِـــنْ جَـــرُقْلادِي *ol ażakïn qarukladï* — ئۇ پۇتىغا چورۇق كىيدى (جَـــرُقْلارْ - جَرُقْلامـــاقْ *qaruklar - qaruklamak*)[3].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «قَسِـــغْلادِي، قَسِـــغْلاَر ــ قَسِغْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ «قَسِـــغْ *kasïoq* ــ جاۋغاي» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «بُـــتَقْلادِي، بُتَقْلارْ - بُتَقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ئاپتور يازما نۇسخا 189- بەتتە بۇ سۆزنىڭ ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ يەردە فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «جَـــرُقْلادِي، جَرُقْلارْ - جَرُقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا زەممىلىك يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، زەممە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

«جَرُقْ qaruk — چارۇق» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَبَقْلادي k̡apak̡ladï قىزلىقىنى ئالدى. اَرْ قِيزِغْ قَبَقْلادي ər k̈ziz̈oq k̡apak̡ladï — ئادەم قىزنىڭ قىزلىقىنى ئالدى (قَبَقْلارْ – قَبَقْلاماقْ k̡apak̡lar - k̡apak̡lamak̡).// 461 III

قُجَقْلادي k̡uqak̡ladï قۇچاقلىدى. اُلْ بَرْجِنْ قُجَقْلادي ol barqïn k̡uqak̡ladï — ئۇ يىپەك رەخت قۇچاقلىدى[1] (قُجَقْلارْ – قُجَقْلاماقْ k̡uqak̡lar - k̡uqak̡lamak̡).

قَرَقْلادي k̡arak̡ladï بۇلىدى، تالىدى. اُلْ تَوارِغْ قَرَقْلادي ol tawarïq k̡arak̡ladï — ئۇ يول توسۇپ مال بۇلىدى (قَرَقْلارْ – قَرَقْلاماقْ k̡arak̡lar - k̡arak̡lamak̡). ياغمىچە.

قَشُقْلادي k̡axuk̡ladï قوشۇقلاپ يېدى، قوشۇق بىلەن يېدى. اُلْ بالِغْ قَشُقْلادي ol balïq k̡axuk̡ladï — ئۇ بال (ھەسەل)نى قوشۇقلاپ يېدى (قَشُقْلارْ – قَشُقْلاماقْ k̡axuk̡lar - k̡axuk̡lamak̡).[2]// 462 III

قُلَقْلادي k̡ulak̡ladï قۇلىقىغا ئۇردى. اُلْ اُغْلىنْ قُلَقْلادي ol oqlïn k̡ulak̡ladï — ئۇ ئوغلىنىڭ قۇلىقىغا ئۇردى (قُلَقْلارْ – قُلَقْلاماقْ k̡ulak̡lar - k̡ulak̡lamak̡).

قُمُقْلادي k̡umuk̡ladï تېزەكلىدى. اَتْ قُمُقْلادي at k̡umuk̡ladï — ئات تېزەكلىدى. «قُمُقْ k̡umuk̡ — قۇمۇق» قەبىلىسىدىن ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ بىر ئادەمنىڭ ئىسمىدۇر (قُمُقْلارْ – قُمُقْلاماقْ k̡umuk̡lar - k̡umuk̡lamak̡).

قُنُقْلادي k̡onuk̡ladï مېھمان قىلدى. بَكْ مَنِي قُنُقْلادي bəg məni k̡onuk̡ladï — بەگ مېنى مېھمان قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُنُقْلارْ – قُنُقْلاماقْ k̡onuk̡lar - k̡onuk̡lamak̡).

ئوغۇزلاردىن باشقىلارنىڭ تىلىدا بۇ سۆز بىر كىمنىڭ ئۆي ئىگىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماستىن، شۇ ئۆيدە قونۇش مەنسىدىدۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملە ئەرەبچە «اَىْ اَنَهُ تَأَ بَّطَ الشَّئَ — ئۇ نەرسە قۇچاقلىدى» دەپ يېزىلغان. بىز تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستنى ئاساس قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «قَشُقْلادي، قَشُقْلارْ – قَشُقْلاماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. «دىۋان»دا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى كۆپ ئورۇنلاردا زەممىلىك كەلگەن، بىز بۇ يەردە زەممە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

يَغي بَكْدِنْ اُذُقْلادي *yaoɣï bəgdin uzukladï*

كُرُبْ سُونِ اَذِقْلادي// *kərüp süni azïkladï* III 463

اُلُمْ اَنِ قُنُقْلادي *ölüm anï ḳonukladï*

اَغِزْ اِجْرا اَغُو سَغْدي *aoɣïz iqrə aoɣu saoɣdï*

[دۇشمەن بەگدىن مۇگدەپ قالدى،
قوشۇننى كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى؛
ئۆلۈم ئۇنى مېھمان قىلدى،
ئاغزى ئىچىگە ئوغا سالدى.]

بەگ كەلگەندە دۇشمەن مۇگدەپ قالدى، ئاندىن بەگنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ
592 ھەيران قالدى، ھودۇقتى:// ئۇنى ئۆلۈم مېھمان قىلدى، ئۆلۈم ئۇنىڭ ئاغزىغا ئوغا
ساغدى، ئۇ شۇنىڭ بىلەن ئۆلدى.

بِجَكْلادي piqəkl*ədi* پىچاقلىدى، پىچاق بىلەن ئۇردى. اُلْ اَنِ بِجَكْلادي *ol anï piqəkladï* — ئۇ ئۇنى پىچاقلىدى، پىچاق بىلەن ئۇردى (بِجَكْلارْ - بِجَكْلاماكْ *piqəklər - piqəkləmək*). // III 464

بَدُكْلادي bədükl*ədi* بۇيۇكلىدى، ئۇلۇغلىدى، چوڭ كۆردى. اُلْ مَنِ بَدُكْلادي *ol mənï bədükladï* — ئۇ مېنى چوڭ كۆردى (بَدُكْلارْ – بَدُكْلاماكْ *bədüklər - bədükləmək*).

بَلَكْلادي bələkl*ədi* بۆلەك بەردى، سوۋغا بەردى. اُلْ مَنكا بَلَكْلادي *ol maŋa bələkladï* — ئۇ ماڭا سوۋغا بەردى (بَلَكْلارْ – بَلَكْلاماكْ *bələklər - bələkləmək*).

تَزَكْلادي təzəkl*ədi* تېزەكلىدى. اَتْ تَزَكْلادي *at təzəkladï* — ئات تېزەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَزَكْلارْ – تَزَكْلاماكْ *təzəklər - təzəkləmək*).

تَزِكْلادي təzikl*ədi* تاجىك (پارس) ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَزِكْلادي *ol anï təzikladï* — ئۇ ئۇنى تاجىك ھېسابلىدى، پارس قاتاردا كۆردى (تَزِكْلارْ - تَزِكْلاماكْ *təziklər - təzikləmək*).

تَشُكْلادي təxükl*ədi* ئاچ كۆز ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَشُكْلادي *ol anï təxükladï* — ئۇ

ئۇنى ئاچ كۆز هېسابلىدى (تَشُكْلارْ – تَشُكْلاماكْ taxüklər - taxükləmək).// 465 III

جُرَكْلادي qərəklədi توقاچ قىلدى. اُلْ اُونُغْ جُرَكْلادي ol unuoq qərəkladi — ئۇ ئۇننى توقاچ قىلدى (جُرَكْلارْ – جُرَكْلاماكْ qərəklər - qərəkləmək).

كَرَكْلادي kərəklədi كېرەك قىلدى، ئاختۇردى، ئىزدىدى ~ ئىزلىدى. اُلْ اَنِي كَرَكْلادي ol anï kərəkladi — ئۇ ئۇنى كېرەك قىلدى، يەنى ئۇنى ئىزدىدى (كَرَكْلارْ – كَرَكْلاماكْ kərəklər - kərəkləmək).

كُرُكْلادي kərüklədi كۆرۈكلىدى. اُلْ اُوتُغْ كُرُكْلادي ol otuoq kərükladi — ئۇ ئوتنى كۆرۈكلىدى، يەنى ئوتنى كۆرۈك بىلەن پۈۋدىدى (كُرُكْلارْ – كُرُكْلاماكْ kərüklər - kərükləmək).

كُجُكْلادي kəqüklədi ساغرىسىغا ئۇردى. اُلْ اُغْلِنْ كُجُكْلادي ol oqlïn kəqükladi — ئۇ ئوغلىنىڭ ساغرىسىغا ئۇردى (كُجُكْلارْ – كُجُكْلاماكْ kəqüklər - kəqükləmək).

كِجِكْلادي kiqiklədi كىچىك هېسابلىدى. اُلْ اَنِي كِجِكْلادي ol anï kiqiklədi — ئۇ ئۇنى كىچىك هېسابلىدى (كِجِكْلارْ – كِجِكْلاماكْ kiqiklər - kiqikləmək).

تُرُمْلادي turumladï بويلىدى. اُلْ سُوُقُغْ تُرُمْلادي// ol suvuq turumladï — ئۇ سۇنى 466 III بويلىدى، يەنى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بويى بىلەن ئۆلچىدى (تُرُمْلارْ – تُرُمْلاماقْ turumlar - turumlamak).

تَرِمْلادي tarïmladï: اُلْ اُكُزْنِ تَرِمْلادي ol ogüzni tarïmladï — ئۇ دەريانىڭ بۆلۈنۈپ ئاققان يېرىدىن ئۆتتى (تَرِمْلارْ – تَرِمْلاماقْ tarïmlar - tarïmlamak). بۇ پاتقاقلىقتىن قېچىش ئۇچۇندۇر.

بُتُنْلادي pütünlədi ھەقىقىتىنى تەكشۈردى. اُلْ سُوزُكْ بُتُنْلادي ol səzüg pütünladi — ئۇ سۆزنىڭ ھەقىقىتىنى تەكشۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُتُنْلارْ – بُتُنْلاماكْ pütünlər - pütünləmək).

بُرُنْلادي burunladï بۇرنىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي بُرُنْلادي ol anï burunladï — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىغا ئۇردى (بُرُنْلارْ – بُرُنْلاماقْ burunlar - burunlamak).

تَبَنْلادِي tapanladï تاپانلىدى، تاپان بىلەن تەپتى. تَوى تَبَنْلادِي *təwəy tapanladï* — III 467
تۆگە تاپان بىلەن تەپتى (تَبَنْلارْ – تَبَنْلاماقْ *tapanlar - tapanlamaq*). //

سَبَنْلادِي sapanladï ساپان سالدى. اُلْ يِيرِكْ سَبَنْلادِي *ol yərig sapanladï* — ئۇ يەرگە ساپان سالدى (سَبَنْلارْ – سَبَنْلاماقْ *sapanlar - sapanlamaq*).

بۇ بابتىكى مىسالار

يَغِـــرْلادِي yaqïrladï يېغىرنى ساقايتتى. اُلْ اَتـــنْ يَغِـــرْلادِي *ol atïn yaqïrladï* — ئۇ//ئېتىنىڭ يېغىرنى ساقايتتى. «ئۇ ئاتنى يېغىر قىلدى» دېيىلمەكچى بولسا، «اُلْ اَتِغْ يَغْرِتّي *ol atïoq yaqrïttï*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «كەمبەغەللەشتى»نى «تَـــرِبَ»، «باي بولدى»نى «اَتْـــرَبَ»؛ «زۇلۇم سالدى»نى «قَسَـــطَ»، «ئادىللىق قىلدى»نى «اَقْسَـــطَ» دېگەنگە ئوخشاش (يَغِـــرْلارْ – يَغِرْلاماقْ *yaqïrlar - yaqïrlamaq*). 593

يَقُزْلادِي yavuzladï ياۋۇز دەپ ھېسابلىدى، يامان دەپ ھېسابلىدى. اُلْ يَقُزْلادِي نـــانكْنِي *ol yavuzladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يامان دەپ ھېسابلىدى (يَقُزْلارْ – يَقُزْلاماقْ *yavuzlar - yavuzlamaq*).

يَزُقْلادِي yazuqladï ئەيىبلىدى، جازاغا تارتتى. بَكْ اَنِ// يَزُقْلادِي *bəg anï yazuqladï* — بەگ ئۇنى جازاغا تارتتى، يەنى جىنايىتى ئۈچۈن قولغا ئالدى (يَـــزُقْلارْ – يَزُقْلامـــاقْ *yazuqlar - yazuqlamaq*). III 468

يِـــتِكْلادِي yitiklədi ئىز - دېرىكىنى قىلدى. اُلْ اَتْ يِـــتِكْلادِي *ol at yitikladi* — ئۇ يېتكەن ئاتنى ئىزدىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يِـــتِكْلارْ – يِتِكْلامـــاكْ *yitiklər - yitikləmək*).

يَرِمْلادِي yarïmladï يېرىملىدى. اُلْ يُولُغْ يَـــرِمْلادِي *ol yoluoq yarïmladï* — ئۇ يولنى يېرىملىدى، يەنى يولنىڭ يېرىمىنى باستى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يَـــرِمْلارْ – يَرِمْلاماقْ *yarïmlar - yarïmlamaq*).

يَلِمْـــــــلادي yəlimlədi يېلىملىدى، يەملىدى، چاپلىدى. اُلْ اُقْ يَلِمْـــــــلادي *ol ok yəlimlədi* — ئۇ ئوق يېلىملىدى، يەنى ئوققا پەي چاپلىدى.

يلملادي yəlimlədi چارلىدى. اُلْ يُولُغْ يلملادي *ol yoluq yəlimlədi* — ئۇ يولنى چارلىدى، يەنى ئۇ يولدا دۈشمەننىڭ پىستىرمىسى ياكى چارلىغۇچىسى بار - يوقلۇقىنى بىلىش// 469 III ئۈچۈن ئەسكەرنىڭ ئالدىدا ماڭىدى (يلملار - يلملاماك *yəlimlər - yəlimləmək*).

يَغْرِنْلادي yaoqrïnladï تاغىقىغا ئۇردى. اُلْ اَنِ يَغْرِنْلادي *ol anï yaoqrïnladï* — ئۇ ئۇنىڭ تاغىقىغا ئۇردى (يَغْرِنْلارْ - يَغْرِنْلاماقْ *yaoqrïnlar - yaoqrïnlamaq*).

قائىدە

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «مَنِي اَغِـــــرْلا *mənï aoqïrla* — مېنى ئىززەت قىل»، «مَنكا اَتْ بَغِشْـــلا *manа at baoqïxla* — ماڭا ئات بېغىشلا» دېگەن جۈملىلەردىكى «اَغِـــرْلا *aoqïrla* »، «بَغِشْـــلا *baoqïxla* »لارغا ئوخشاش.

تۈرلۈك پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى، پېئىلدىن ياسالغان سۈپەتلەر، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن ياسىلىدۇ. ھەممە بابلار ئۈچۈن قائىدە بىردۇر. بۇ بابتىن مەجھۇل پېئىل ياساش ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە بىر «ل - *l*» قوشۇلىدۇ، بۇ چاغدا پېئىلدا ئىككى «ل - *l*» پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَغِرْلَلْـــــدي *ər aoqïrlaldï* — ئادەم ئىززەت قىلىندى» ۋە «اَتْ بَغِشْـــــلَلْدي *at baoqïxlaldï* — ئات سۇۋغا قىلىندى» دېگەنگە ئوخشاش.// بۇ پېئىللاردا «ل - *l*»نىڭ ئورنىغا «ن - *n*»نى قويۇپ، «اَتْ بَغِشْـــــلَنْدي // 594 470 III *at baoqïxlandï* — ئات سۇۋغا قىلىندى»، «اَرْ اَغِرْلَنْدي *ər aoqïrlandï* — ئادەم ئىززەت قىلىندى» شەكلىدە قوللانسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، بىرىنچى شەكلى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ئىشنىڭ ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا بېجىرىلگىنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىلغا «ش - *x*» قوشۇپ ياساش قائىدىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانىدى.

بۇ باب ئالته تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى، پېئىل ھەرپى ئىللەتسىز ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان بولىدۇ. مەسىلەن: «قَبُغْ كِرِتْلادِي *qapuq kiritladi* — ئىشىكنى قۇلۇپلىدى». ئەسلى «كِرِتْ *kirit* — ئاچقۇچ» بولۇپ، بۇنىڭغا «لادِي *ladi* » قوشۇلۇپ پېئىل ياسالغان. «اُلْ اَنِي قَسِغْلادِي *ol anï qasïqladï* — ئۇ ئۇنىڭ جاۋغىيىغا ئۇردى». «قَسِغْ *qasïq* — جاۋغاي» دېمەكتۇر. بۇنىڭغا «لادِي *ladï* » قوشۇلۇپ پېئىل ياسالغان. ھەربىر مەنىنى ئىپادىلەشتە بۇ باب مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىككىنچى، بايان قىلىنغان سۆز، ئۇنىڭ ئادەم ئىسمى ياكى باشقا سۆز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر نەرسە قاتاردا ھېسابلانغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ اَنِي اُغُزْلادِي *ol anï ooquzladï* — ئۇ ئۇنى ئوغۇز ھېسابلىدى»، «اُلْ اَنِي جِكِلّادِي *ol anï qigilladi* — ئۇ ئۇنى چىگىل ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك بىر ئادەم ھەرقانداق بىر نەرسىگە نىسبەت قىلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي سَرَنْلادِي *ol anï saranladï* — ئۇ ئۇنى بېخىل ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق. «ظَلَّمْتُهُ فَسَّقْتَهُ»نىڭ مەنىسى «سەن ئۇنى زالىمغا ۋە پاسىققا ئوخشاتتىڭ» دېمەكتۇر. III 471

ئۈچىنچى، بايان قىلىنغان ئەزاغا ئۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي قَرِنْلادِي *ol anï karïnladï* — ئۇ ئۇنىڭ قارنىغا ئۇردى»، «اُلْ اَنِي بُكُرْلادِي *ol anï bogürladi* — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىگە ئۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھال تۈركىي تىللارنىڭ ئالاھىدە چوڭ پەرقلىتىدۇر. بۇ تىل خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش ئەرەب تىلى بىلەن مۇسابىقىدە تەڭ يۈرەلەيدۇ. ئەرەبچىدىمۇ ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يانپاش» مەنىسىدىكى «فخذ» ئىسىمدىن پېئىل ياساپ، «فَخَّذَهُ — يانپىشىغا ئۇردى» دېيىلىدۇ. «رَأَّسَهُ — بېشىغا ئۇردى»، «مَثَّنَهُ – دوۋسۇنىغا ئۇردى» ۋە «جَلَّدَهُ — تېرىسىگە ئۇردى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. III 472

تۈركىي تىللاردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «تُوشْ *tox* — تۆش» دېگەن ئىسىمدىن ياسالغان «تُوشْلادِي *toxladi* — تۆشىگە ئۇردى» پېئىلىغا ئوخشاش.// 595

پۇتۇن تۈركىي تىللاردا ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى بايان قىلىنغان قورال بىلەن ئىشلىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي قِلِجْلادِي *ol anï qïliqladï* — ئۇ ئۇنى قىلىچلىدى، قىلىچ بىلەن چاپتى»، «اُلْ اَتِغْ جِبِقْلادِي *ol atïoq qïbïqladï* — ئۇ ئاتنى چۈشقىلىدى، چۈشۈق بىلەن ئۈردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بەشىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئۆز جىنسىدىن ئايرىلىپ چىققانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بامُقْ اُرُغْلادِي *pamuq uruqladï* — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى»، «تَلُولادِي نانكْنِي *taluladï nəŋni* — نەرسىنى (ئۆز جىنسىدىن) تاللىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئالتىنچى، مۇشۇ بابنىڭ ئەسلىي شەكلى بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەنىلەردىن ھېچبىرى ئىپادە قىلىنمايدۇ. مەسىلەن: // «اُلْ مَنكا اَتْ بَغشْلادِي 473 III *ol maŋa at baqïxladï* — ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى (سوۋغا قىلدى)»، «تَنكْرِي مَنِي اَغِرْلادِي *təŋri məni aqïrladï* — تەڭرى مېنى ئەزىزلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن قالسا شۇنى بىلگىنكى، ھەرقانداق ئىسىمدىن پېئىل ياساشنىڭ قائىدىسى ئومۇمىي بولسىمۇ، ھەممىلا ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىۋەرمەيدۇ. «پىندىق» مەنىسىدىكى «قُسُقْ *qosïq*» سۆزىدىن «قُسُقْلادِي *qosïqladï*» شەكلىدە پېئىل ياسىغىلى بولمايدۇ. ئەمما، «قَشُقْ *qaxuq* — قوشۇق» سۆزىدىن «قَشُقْلادِي *qaxuqladï* — قوشۇق بىلەن يېدى» شەكلىدە پېئىل ياسىغىلى بولىدۇ. «اُلْ مَنِي قُنُقْلادِي *ol məni qonuqladï* — ئۇ مېنى مېھمان قىلدى» دېگىلى بولسىمۇ، ئەمما «ئات قوناق يېدى» دېگەن مەنىدە «اَتْ قُنَقْلادِي *at qonaqladï*» دېگىلى بولمايدۇ. «قُنَقْ *qonaq* — قوناق»، «قُنُقْ *qonuq* — مېھمان» سۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇچ ھەرپلىك بولسىمۇ، بۇلارنىڭ بىرىدىن پېئىل ياسىغىلى بولىدۇ، يەنە بىرىدىن پېئىل ياسىغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىر كىم بۇ ئىسىملاردىن باشقىلارغا قىياس قىلىپ پېئىل ياساپ قوللانسا، ئۇنىڭغا يول قويسا بولىدۇ، بۇمۇ خاتا// بولمايدۇ، ئۇمۇ يوللۇق. 474 III

بۇ باب بىلەن «ن – *n*»لىق پېئىللار بابى ئاخىرلاشتى.

ئۆتتـــۇق.// «ن – n»لـــق پـــېئىللار ھەربىـــە تىنىڭ ئىشلىگـــۈچى بىلـــەن چېگرىلىنىدىغانلىقىنى، ئىشلىگۈچىنىڭ ئىشنى ئۆزى قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ بابتىكى پېئىللارغا كەلسەك، ھەربىرىدە ئىشلىگۈچىدىن باشقىغا ئۆتىدۇ.

ئالدىنقى پېئىل تۈرىنىڭ مىسالى: «اَرْ اَتُكْلَنْدِي *ər ətüklәndi* — ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى»، «يِغاچْ اَرُكْلَنْدِي *yïoqaq ərükländi* — دەرەخ ئۆرۈكلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ باب ئەرەبچىدىكى «اِنْفِعـــالْ» بابىغا تۇغرا كېلىدۇ. «ل – l»لىق پېئىللار بابىغا كەلسەك (مەن بۇنىڭدا «لادِي *ladï // lədi*» قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان پېئىلنى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن)، بۇ باب ئەرەبچىدىكى «تَفْعِيلْ» بابىغا تۇغرا كېلىپ، دائىم ئۆتۈملۈك بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اُتْ كُـــرُكْلادِي *ol ot kørükladi* — ئۇ ئوت كۆرۈكلىدى، يەنى ئوتنى كۆرۈك بىلەن پۈۋدىدى»، «اُلْ قَبُـــغْ كِـــرِتْلادِي *ol kapuoq kiritladi* — ئۇ ئىشىك قۇلۇپلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// III 475

ئىشلىگۈچى بايان قىلىنغان ئىسىم بىلەن بىللىلىكنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلسا، «ن – n»لىق پېئىل بابلىرىنىڭ ھەممىسىدىن شۇ مەنىدە پېئىل ياسىشى مۇمكىن. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. بۇ پېئىللار شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە، ئۇ پېئىللاردىكى ھەرپى لىن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: «مَـــنْ اُذْقَلَدِمْ *mən uzïkladïm* — مەن مۇگدىدىم»، «سَنْ اُذْقَلَـــدِنكْ *sən uzïkladïŋ* — سەن مۇگدىدىڭ»، «اُذْقَلَـــدِي *uzïkladï* — مۇگدىدى» دېگەنگە ئوخشاش. باشقا پېئىللارمۇ شۇنىڭغا قاراپ ياسىلىۋېرىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا.

تۆت ھەرپلىك پېئىللار ئىچىدە بىر ئورۇندا ئارقىمۇ ئارقا ئىككى ساكىن كەلگەن پېئىللار تېپىلمايدۇ. چۈنكى، بۇنداق پېئىللارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى تىل ئۈچى ھەرپلىرى بىلەن بىللە كېلىدۇ. ئۇ مەنە بۇ يەردە بولمايدۇ. مەسىلەن: «اَرْمَكُورْدِي *ərməgürdi* — ھۇرۇنلاشتى»، «اَرْمَكُورارْ *ərməgürər* — ھۇرۇنلىشار»، «اَرْمَكُورْمـــاكْ *ərməgürmək* — ھۇرۇنلاشماق» دېگەنگە ئوخشاش پېئىللار «و – ۋاۋ» چۈشۈرۈلۈپ «اَرْمَكُـــــرْدِي *ərməgürdi*» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىپ قالمايدۇ، بۇنى ياخشى بىلىۋېلىڭلار.// III 476

فَعَلْعَلادِي[1] fə'lə'lədi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تَقْغاجْلادِي tavoqaqladï تاۋغاچ ھېسابلىدى، ماچىنلىق ھېسابلىدۇ، ماچىنلىق دېدى. ئُلْ اَنِي تَقْغـــاجْلادِي *ol anï tavoqaqladï* —— ئۇ ئۇنى تاۋغاچ ھېسابلىدى، يەنى ماچىنلىق دېدى (تَقْغَجْلارْ – تَقْغَجْلاماقْ *tavoqaqlar - tavoqaqlamaq*). // 597

سُرْقُجْلادِي surqˌuqladï سۈرغۈچلىدى. ئُلْ بِجاكْ سُرْقُجْلادِي *ol piqək surqˌuqladï* —— ئۇ پىچاقنى سۈرغۈچلىدى، يەنى ئۇ پىچاقنىڭ دەستىسىنى سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن يەملىدى (سُرْقُجْلارْ – سُرْقُجْلاماقْ *surqˌuqlar - surqˌuqlamaq*). // 477 III

قَلْبُزْلادِي qˌalbuzladï قوۋۇزلاپ يۇتتى. ئُلْ قَلْبُزْلادِي نـــانكْنِي *ol qˌalbuzladï nəŋni* —— ئۇ بىر نەرسىنى قوۋۇزلاپ يۇتتى (قَلْبُزْلارْ – قَلْبُزْلاماقْ *qˌalbuzlar - qˌalbuzlamaq*).

قِرْتِشْلادِي qˌïrtïxˌladï قىرتىشلىدى، قىردى، سىلىقلاشتۇردى. ئُلْ سَـــغْرِينِ قِرْتِشْـــلادِي *ol saoqrïnï qˌïrtïxladï* —— ئۇ ساغرىنى قىرتىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْتِشْلارْ – قِرْتِشْلاماقْ *qˌïrtïxlar - qˌïrtïxlamaq*).

بُغْمَقْلَلْـــــدِي booqmaqˌladï بوغماقلىدى، تۇگمىلىدى. كُنكْلَـــــكْ بُغْمَقْلَلْـــــدِي *kʊŋlək booqmaqˌladï* —— كۆڭلەك تۇگمىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغْمَقْلُنُورْ – بُغْمَقْلَنْماقْ *booqmaqˌlar - booqmaqˌlamaq*)[2]. // 478 III

تَمْغَقْـــــلادِي tamoqakˌladï تامىقىغا ئۇردى، گېلىغا ئۇردى. ئُلْ اَنِي تَمْغَقْـــــلادِي *ol anï tamoqakˌladï* —— ئۇ ئۇنىڭ تامىقىغا ئۇردى (تَمْغَقْـــلارْ – تَمْغَقْلامـــاقْ *tamoqakˌlar - tamoqakˌlamaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «فَعَلْعَلادِي» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىز مىسالغا ئېلىنغان سۆزلەرنىڭ ۋەزنىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «*fə'lə'lədi*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «بُغْمَقْلَلْـــدِي» شەكلىدە، كەلگۈسى زامانى «بُغْمَقْلُنُـــورْ»، مەستىرى «بُغْمَقْلَنْمـــاقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ باب مەجھۇل پېئىللار بابى ئەمەس. شۇڭا، بىز بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچە مەنىسى ھەم باش ۋە ئاخىرىدىكى پېئىللارنىڭ يېزىلىش شەكلىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىسىنى «*booqmaqˌladï, booqmaqˌlar , booqmaqˌlamaq*» دەپ ئالدۇق.

قَـــرْلُقْلادِي k̦arluk̦ladï قارلـوْق هېسـابلـدى، قارلـوْق دېـدى. اُلْ اَنِ قَـــرْلُقْلادِي *ol anï k̦arluk̦ladï* — ئـوْ ئـوْنى قارلـوْق هېسـابلـدى، قارلـوْق دېـدى. ئـوْلار تـوْركـمەنلەرنىڭ بىر قىسمىدۇر (قَرْلُقْلارْ - قَرْلُقْلاماقْ *k̦arluk̦lar - k̦arluk̦lamak̦*).

قِفْجـــاقْلادِي k̦ïvqak̦ladï قىپچاق هېسـابلـدى، قىپچاق دېـدى. اُلْ اَنِ قِفْجـــاقْلادِي *ol anï k̦ïvqak̦ladï* — ئـوْ ئـوْنى قىپـچاق هېســابلـدى، قىپـچاق دېـدى (قِفْجاقْلارْ - قِفْجاقْلاماقْ *k̦ïvqak̦lar - k̦ïvqak̦lamak̦*).

قُلْـــتُقْلادِي k̦oltuk̦ladï قولتـوْقلـدى. اُلْ اُتُنـــكْ قُلْـــتُقْلادِي *ol otuŋ k̦oltuk̦ladï* — ئـوْ ئوتـوْن قولتـوْقلـدى. قولتـوْقىغا ئـوْرسـمـوْ شـوْنداق دېيىلـدوْ (قُلْتُقْلارْ - قُلْتُقْلامـــاقْ *k̦oltuk̦lar - k̦oltuk̦lamak̦*). // III 479

بوْ بابتكى باشقا بىر تـوْر

كُرْبالادِي kørpələdi كـوّرپه ئوت يېدى. اَتْ كُرْبالادِي *at kørpələdi* — ئات كـوّرپـه ئـوت (يـوْمـران ئوت) يېدى (كُرْبالارْ - كُرْبالاماكْ *kørpələr - kørpələmak*).

تُرْتالادِي[1] burtaladi: اُلْ بُرْكْ تُرْتالادِي *ol børk burtaladï* — ئـوْ بـوّككه ئالـتـوْن قاداقلارنى بېكـتـتى. باشقـلاردىمـوْ شـوْنداق (تُرْتالارْ - تُرْتالاماكْ *burtalar - burtalamak̦*)[2].

قِفْتُولادِي k̦ïvtuladï قايچـلـدى. اُلْ قِفْتُولادِي بُـــوزُكْ *ol k̦ïvtuladï bøzüg* — ئـوْ بـوّزنى قايچـلـدى. قايچـا بـلـەن باشـقا نەرسـلەرنى قـرقـسـمـوْ شـوْنداق دېيىلـدوْ // (قِفْتُولارْ - قِفْتُولاماقْ *k̦ïvtular - k̦ïvtulamak̦*). III 480

كِرْتُـــــولادِي kirtülədi تەسـتـقلـدى، راسـتـقا چـقـاردى. اُلْ اَنِ كِرْتُـــــولادِي *ol anï kirtülədi* — ئـوْ ئـوْنى تەستـقلـدى، يەنى ئـوْنـىڭ سـوْزىنى راسـتقا چـقـاردى

---

[1] يازما نوسخىدا بـوْ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - *t*» بىلـەن كەلگەن. بىز بـوْ پېئىلنىڭ يازما نوسخا 210 - بەتتە ئوْتكەن «بُرْتا *burta* — زەر ژەرەق» سوْزىدىن ياسالغىنىنى نەزەردە تـوْتوْپ، بىرىنچى ھەرپىنى «ب - *b*» بىلەن ئالدوْق.

[2] يازمـا نوسـخىدا بـوْ پـېئىلنىڭ مەسـتىرى ئـاۋۋال «ك - *k*» بىلـەن يېـزىلىپ، كېـيىن «ق - *k̦*» غـا ئوْزگەرتىلگەن. بىز ئوْزگەرتىلگەن شەكلىنى ئاساس قىلىپ، مەستىرىنى «ق - *k̦*» بىلەن ئالدوْق.

(كِرْتُولارْ – كِرْتُولاماقْ kirtülər - kirtüləmək).

تَنْجُـــولادي tanquladï چاينـــدى. اَرْ اَتْمـــاقْ تَنْجُـــولادي ər ətmək tanquladï — ئـادەم نـان چاينـــدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (تَنْجُـــولارْ – تَنْجُولامـــاقْ tanqular - tanqulamaq).

قَمْجـــيلادي q̣amqïladï قامچىلـــدى. اُلْ اَتـــنْ قَمْجـــيلادي ol atïn q̣amqïladï — ئـۇ ئېتىنـى قامچىلـــدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (قَمْجـــيلارْ – قَمْجيلامـــاقْ q̣amqïlar - q̣amqïlamaq).

بُكْـــــــدالادي bөgdələdi خەنجەرلىدى، خەنجـەر ســالدى. اُلْ اَنِي بُكْـــــــدالادي ol anï bөgdələdi — ئـۇ ئـۇنىڭغا خەنجـەر سـالدى (بُكْـــدالارْ – بُكْـــدالاماقْ bөgdələr - bөgdələmək).

598 **سَغْرِيلادي** saoqrïladï ساغرى قىلـدى. اُلْ كُونُكْ سَـــغْرِيلادي ol kөnüg saoqrïladï //— سَـــغْرِيلاماقْ saoqrïlar - saoqrïlamaq) ئـۇ كـۆننى (سىلىقلاشـتۇرۇپ) // ساغرى قىلـدى (سَـــغْرِيلارْ — 481 III

تَمْغالادي tamoqaladï تامغىلـدى. اُلْ بِتِكْ تَمْغـــالادي ol bitik tamoqaladï — ئـۇ خـەت تامغىلـدى، يـەنى خەتكـە خانىنـاڭ تامغىسـىنى باسـتى (تَمْغَـــلارْ – تَمْغالامـــاقْ tamoqalar - tamoqalamaq).

سُرْكِيلادي sürkilədi سۈردى، قوغلـدى. اِتْ كَيِكْنِي سُرْكِيلادي it kəyikni sürkilədi — ئېت كېيىكنى سۈردى، يەنى ئېت كېيىكنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ، ئۇنى تۇتـۇش ئۈچـۈن قوغلـــدى. بـــر كـــم ھەرقانـــداق بـــر نەرســـنى قوغلىســـا، ئارقىســـغا چۈشسـه ۋە ھۇجـۇم قىلسـىمۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ (سُـــرْكَلارْ – سُـــرْكَلاماكْ sürkələr - sürkələmək)[1].

سِرْكالادي sirkələdi سـركـنى تازىلـدى؛ سـركىلـدى. اُلْ اُغْلَـــنْ باشِـــنْ سِـــرْكالادي ol oqlan baxïn sirkələdi — ئـۇ بالىسـىنىڭ بېشـىنى سـركىدىن تازىلـدى.

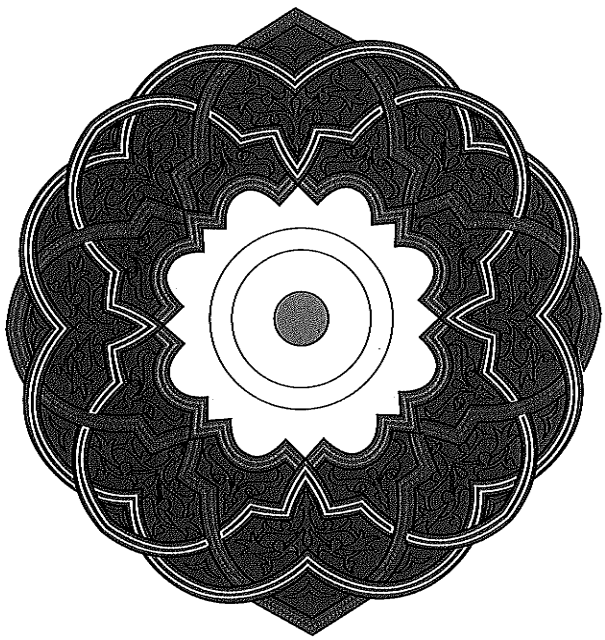
[1] يازما نۇسخىدا بـۇ پېئىلىنىڭ ئىككىنچى بوغـۇمى كەلگۈسى زامـان ۋە مەسـتەر شـەكىللىرىدە فـەتھىلىك يېزىلغان، ئۆتكەن زامان شەكلى بولسا كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

III 482 اُلْ سُوقُغْ//سِرْكالادِي *ol suvuq sirkələdi* — ئۇ سۇنى سىركىلىدى، يەنى سۇغا سىركە ئارىلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِـــرْكالارْ - سِـــرْكالاماكْ *sirkələr - sirkələmək*).

بۇ بابنىڭ قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنىدەك، شۇنىڭغا قىياس قىلىنسا بولىدۇ.

قَرْمـــالادِي k̨armaladï قارمىدى، قامالىلىدى، تالىدى. اُلْ قَرْمـــالادِي نـــانكْنِي *ol k̨armaladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قامالىلىدى، تالىدى (قَرْمالارْ - قَرْمالامـــاقْ *k̨armalar - k̨armalamak̨*).

III 483 تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

غۇننىلىكلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، غۇننە ئىككى خىل: « ج ــ j» لىق ۋە « ك ــ g » لىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇلارنىڭ ھەربىرى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى سۆز ئوتتۇرىدا، بىر قىسمى سۆز ئاخىرىدا كېلىدۇ.

مۇھىملىرىنى تۆۋەندە سۆزلەيمىز.

بُنْكْ bөŋ مۆڭ، كالانپاي. بُنْكْ كِشِي *bөŋ kixi* —— مۆڭ كىشى. بۇ سۆز «شَبَنْكْ *xəbəŋ* —— تۆمۇر ھاسا» دېگەن سۆزدىن قىسقارغان.

بُنكْ boŋ بوك. بُنكْ اَتِّي *boŋ ətti* —— بوك قىلدى. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋاز.// 484 Ⅲ

بَنكْ baŋ پاك، ۋاك. اُغْلانْ بَنكْ سِغْتادِي *oɣlan baŋ siɣtadi* —— بالا پاڭگىدە يىغلىدى.

تَنكْ təŋ تەك، باراۋەر. «تَنــكْ تُــوشْ *təŋ tux* —— تەڭتۇش» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تنكْ təŋ ئىمكان، پۇرسەت، جاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَنكْسِزْدا تَكِرْمانْ تُرْغُرْسا يَرَغْسِزْدا يارْ بَرِيرْ

təŋsizdə təgirmən turoɣursa yaraoɣsïzda yar barïr

599 ناباب جايغا تۆگمەن قۇرسا،//كۆتمىگەندە يار كېتەر.

بىر كىم تۇغمەننى ئۆز ئورنىغا ئەمەس، ناباب جايغا قۇرۇپ قويسا، كۆتۈلمىگەن جايدىن يار ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى ئۆز پەيتىدە قىلمىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَنكْ taŋ (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەلگەك. ئارغۇچە.

تَنكْ taŋ تاڭسۇق، تاك قالارلىق، ئاجايىپ. تَنكْ نانكْ *taŋ nəŋ* — ئاجايىپ نەرسە. «تانكْ كُرْدُمْ *taŋ kordüm* — تاك كۆردۈم، تاك قالارلىق نەرسە كۆردۈم» دېگەن ئىبارە مۇشۇنىڭدىن ئىلىنغان.

تَنكْ taŋ تاك، سەھەر ۋاقتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكْ اَتا يُرْتَلِمْ	*taŋ ata yortalïm*
بُذْرُجْ قَنِنْ اِرْتَلِمْ //	*bużraq ḳanïn irtəlim*
بَسْمِلْ بَكِنْ اُرْتَلِمْ	*basmïl bəgin ortəlim*
اَمْدِي يِكِتْ يڤلسُونْ	*əmdi yigit yəvilsün*

III 485

[تاك ئاتقاندا ماڭايلى،
بۇزراچ قېنىنى ئىستەيلى،
باسمىل بېگىنى ئۆرتەيلى،
ئەمدى يىگىت (لەر) توپلانسۇن.]

تاك ئېتىشى بىلەن يولغا چىقايلى، بۇزراچ (بۇ ياباقۇلاردىن بىر كىشى بولۇپ، ئۆلتۈرۈلگەنىدى)نىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلايلى، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئۆچ ئالايلى؛ باسمىللارنىڭ بېگىنى كۆيدۈرەيلى، ئەمدى يىگىتلەر توپلانسۇن. تَنكْ اَتّي *taŋ attï* — تاك ئاتتى.

تُنكْ toŋ توك (تەقلىد). تُنكْ تُنكْ اَتّي *toŋ toŋ ətti* — توك - توك قىلدى. بۇ ئېغىر بىر نەرسە ئۇيۇل نەرسە ئۇستىگە چۇشكەندە چىققان ئاۋاز.

تُنكْ toŋ پۇتەي. تُنكْ نانكْ *toŋ nəŋ* — پۇتەي نەرسە،//يەنى ئىچى كاۋاك بولمىغان نەرسە. «پۇتەي قومۇش» «تُنكْ قَمِشْ *toŋ ḳamïx*» دېيىلىدۇ. «بۇ ئىچى كاۋاك بولمىغان قومۇش» دېمەكتۇر. III 486

تُنكْ toŋ توك. ھەرقانداق توڭلاپ قالغان نەرسە. تُنكْ اَتْ *toŋ ət* — توك ئەت (گۆش)،

سوغۇقتا مۇزلاپ قاتقان گۆش. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَنكْ taŋ خارابە. قەدىمكى زاماندىكى بىنالارنىڭ ئۆرۈلۈپ تۈگەپ، قېلىپ قالغان ئۇلى. مەسىلەن: قەدىمكى خارابىلەرنىڭ ئىزى بار دۆڭلۈكلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

تِنكْ tiŋ دىڭ، تىك. اَرْ تِنكْ تُرْدِي *ər tiŋ turdi* —— ئادەم دىڭ تۇردى.

جَنكْ qaŋ چاك. چالغۇ ئەسۋابى.

جُنكْ quŋ لوق. جُنكْ اَتْ *quŋ ət* —— لوق ئەت، لوق گۆش.

جِنكْ qïŋ زىڭ، غۇك. قُلاقِمْ جِنكْ اَتّىِ *ḳulaḳïm qïŋ ətti* —— قۇلىقىم زىڭ قىلدى، زىڭلىدى. قوڭغۇراق، لېگەن ـ تاۋاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «قُلاقِمْ جِنكْ اَتّىِ»[1] *«ḳulaḳïm qïŋ ətti* 487 III دېيىلسە ئاۋۇالقىسىدىن پاساھەتلىكرەك بولىدۇ.

جِنكْ qïŋ چىڭ، لىق، لىقمۇلىق. جِنكْ تُلُو كُولْ *qïŋ tolu køl* —— لىق تولغان كۆل، سۇيى لىقمۇلىق كۆل. ھەرقانداق بىر نەرسە ئاخىرقى چېكىگە قەدەر تولسىمۇ «جِنكْ تُلُو *qïŋ tolu*» دېيىلىدۇ.

دَنكْ daŋ داڭ، داڭ ـ دۇك. دَنكْ دُنكْ اَتّىِ نانكْ *daŋ duŋ ətti nəŋ* —— نەرسە داڭ ـ دۇك قىلدى، يەنى داڭ ـ دۇك قىلغان ئاۋاز چىقاردى. بۇ سۆز «تَنكْ تُنكْ اَتّىِ *taŋ tuŋ ətti*»گە ئوخشاش، «تاڭ ـ تۇك قىلغان ئاۋاز چىقاردى» دېگەن بولىدۇ.

سَنكْ saŋ مايىاق. قُشْ سَنكِي *ḳux saŋï* —— قۇش مايىقى. // 600

سُنكْ soŋ بىر ئادەمنىڭ بالىلىرى، ئەۋلادى.

سُنكْ soŋ كېيىن، ئارقا. سَنْ مَنكْ سُنكْدا كَلْ // *səŋ məniŋ soŋda kəl* —— سەن مېنىڭ 488 III كەينىمدىن كەل، مېنى سوڭداپ كەل.

سُنكْ soŋ سوك. ھەر شەيئى ۋە ھەر ئىشنىڭ ئاخىرى. بُو سُوزْ سُنكِنْدا اَيْغِلْ *bu søz soŋïnda ayoɣïl* —— بۇ سۆزنى ئاخىرىدا ئېيتقىن.

سِنكْ siŋ زىڭ، غۇك. قُلاقِمْ سِنكْ اَتّىِ *ḳulaḳïm siŋ ətti* —— قۇلىقىم زىڭ قىلدى، زىڭلىدى. كُمِنْجا سِنكْ اَتّىِ *küminqə siŋ ətti* —— كۆمۈتا گىڭلىدى. چۈننىڭ گىڑىلدىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

[1] بۇ كېيىنكى جۈملە يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىن كېيىنكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان، مەنبە ۋە تەلەپپۇز جەھەتتىن ئالدىنقىسىدىن ھېچقانداق پەرقى يوق. بىزچە ئاپتور مۇشۇ سۆزدىن كېيىنكى يەتتىنچى سۆزگە بېرىلگەن مىسال. يەنى «قُلاقِمْ سِنكْ اَتّىِ *ḳulaḳïm siŋ ətti*»نى پاساھەتلىك دەپ كۆرسەتمەكچى بولسا كېرەك.

قَنكْ kaŋ غاق. قـــازْ قَنـــكْ اَتّـــي *kaz kaŋ ətti* —— غاز غاق قىلدى، غاقىلدىدى. بۇ ھەرقانداق نەرسە چىقارغان ئاۋازنىڭ شۇ ئاۋازغا تەقلىد قىلىپ ئاتىلىشىدۇر.

قُنكْ kuŋ بۇلجۇڭ. قُنكْ اَتْ *kuŋ ət* —— بۇلجۇڭ گۆش: لوق گۆش.

كُنكْ küŋ كۈڭ. دېدەك.

كِنـــكْ kəŋ كەڭ. ھەرقانداق كەڭ نەرسە «كِنـــكْ نانـــكْ *kəŋ nəŋ*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِنكْ تُونْ اُبْراماسْ كَنكاشْ لِكْ بِلِكْ اَرْتاماسْ
kəŋ ton upramas kəŋəxlig bilik artamas // III 489
كەڭ تون ئۇپرىماس، كېڭەشلىك ئىش بۇزۇلماس.

كەڭ تون يىرتىلمايدۇ، كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بۇزۇلمايدۇ. بۇ ماقال ئىش قىلغاندا باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىشكە، ئۆز بېشىمچىلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

مَنكْ mən دان، يەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ تُوزَقّا مَنكْ اُجُنْ اِلنُورْ *kux tuzakka mən üqün ilinür*
قۇش تۇزاققا يەم ئۈچۈن ئىلىنەر.

بۇ ماقال ئۇزۇق ئىزدەپ، قىينىچىلىققا ئۇچراپ قالغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

مَنكْ mən مەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِيرِنكْ مَنكا سُوزْكِيا	*bəriŋ maŋa sөzkiyə*
مَنكْ لِكْ قَرا تُزْقِيا	*mənlig kara tuzkiya //* III 490
يَلْقِنْ تتار كُزْكِيا	*yəlvin tutar kөzkiyə*
مُنكُمْ مَنِكْ بِلِنكا[1]	*muŋum mənin biliŋə*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ شېئىردىكى «سُوزْكِيا»، «كُزْكِيا» سۆزلىرىدىكى «ى- يا» ھەرپىنىڭ ئۇستىگە يەنە بىردىن چېكىت قويۇلغان. بۇ مۇشۇ كىچىكلىتىش قوشۇمچىسىنىڭ «*kiyə*» ۋە «*kinə*» ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

[ماڭا بىر سۆز (ۋەدە) بېرىڭ،
قارا مەڭلىك گۈزەل يۈزلۈكۈم،
كۆزلىرىڭىز (مېنى) سېغىرلىۋالدى،
مۈڭ - زارىمنى بىلىڭا.]

ماڭا ۋەدە قىلىپ سۆز بېرىڭ، ئەي قارا مەڭلىك، سېغىرلىك كۆزلىرى بىلەن ئوۋلايدىغان، تىلى چۈچۈك گۈزەل؛ مېنىڭ ئىشىق - مۇھەببەتتىن تارتقان مۇشەققىتىم، مۈڭ - زارىمنى بىلىڭ.

مُنكْ muŋ ئەقىل. مُنكْ تاغْ *muŋ taoq* — ئەقىل چىشى. مُنكْ تاغْ اُنْدِي *muŋ taoq ündi* — ئەقىل چىشى ئۈندى (چىقتى).

مُنكْ muŋ مۈڭ، مۇڭ - زار. جاپا - مۇشەققەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْكا مُنكْ تَكِيرْ تاغْ سَنكِرِينكا يِيلْ تَكِيرْ
ərgə muŋ təgir taoq səŋiriŋə yəl təgir
ئادەمگە مۇڭ تېگەر، تاغ تۇمشۇقىغا يەل تېگەر.// 601

تاغ تۇمشۇقىغا يەل تەگكەندەك، ئادەمگە جاپا - مۇشەققەت كېلىدۇ. تاغ تۇمشۇقىدىن يەل ئۆتۈپ كېتىپ، تۇمشۇق ئۆز پېتى قالغاندەك، جاپا - مۇشەققەتمۇ ئادەمدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.// 491 III

مِنكْ miŋ مىڭ. ساناقتىكى مىڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرِنْ بِيرِنْ مِنكْ بُلُورْ تَما تَما كُلْ بُلُورْ
birin birin miŋ bolur tama tama kөl bolur
بىرلەپ - بىرلەپ مىڭ بولار، تاما - تاما كۆل بولار.

بۇ ماقال ئاز بولسىمۇ بىر نەرسىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

نَنكْ nəŋ نەرسە. بُو نا نانكْ اُلْ *bu nə nəŋ ol* — بۇ قانداق نەرسە ئۇ.

نَنكْ nəŋ مال، دۇنيا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْمِشْ نَنكِكْ سَقَرْسَنْ *bulmïx nəŋiŋ səvərsən*

اَقْرُنْ اَنكَرْ سَقِنْكِلْ *akrun aŋar səvingil*① // III 492

بَرْمِشْ نَنكِكْ سَقِنْما *barmïx nəŋiŋ sakïnma*

اَزْراقْ اَنكَرْ اُكُنْكِل *azrak aŋar öküngil*

[بار مېلىكنى سۆيەرسەن،
ئاڭا ئاستا سۆيۈنگىن،
كەتكەن مېلىكغا ئېچىنما،
ئاڭا ئازراق ئۆكۈنگىن.]

، قولۇڭدىكى بار مېلىكنى سۆيسەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال بولۇشقا ئالدىرىما، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆرەڭلەپ كەتمە؛ چۈنكى مال قولۇڭدىن كېتىپ قېلىشى مۇمكىن؛ مال قولۇڭدىن كېتىپ قالسا، ئۇنىڭغا قايغۇرما، ئازراق ئېچىنغىن، چۈنكى قايغۇ ـ ھەسرەت مېلىكنى ساق قايتۇرۇپ ئەكېلىپ بېرەلمەيدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

يَنكْ yaŋ ئەندىزە، قېلىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پىچىمى شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆلچىنىپ ياسىلىدۇ. بُرْكْ يَنكِي *bork yaŋï* — بۆك ئەندىزىسى. بۇ مۇنداق بولىدۇ: قەغەز قانات شەكلىدە ياكى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ كېسىلىدۇ ياكى ئويۇلىدۇ، ياكى لايدىن يۇمىلاق تونۇر//شەكلىدە بىر قېلىپ ياسىلىدۇ، بۆكنىڭ يېپەك رەختى شۇنىڭغا ئۆلچىنىپ كېسىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپىمۇ شۇنداقتۇر. III 493

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سَقِنْكِل» شەكلىدە يېزىلغان. لېكىن، بۇ ئورۇندىكى مەنىسىدىن قارىغاندا بۇ سۆز «سَقِنْكِل — سۆيۈنگىن» بولۇشى كېرەك. شۇڭا، بىز «*savingil*» دەپ ئالدۇق.

يُنكْ yuŋ ئۆپكىگە چاپلاشقان ئىچ گۆش. بۇنى ئايالالار يەيدۇ، ئەرلەر يېمەيدۇ.

يُنكْ yuŋ يۇڭ. تۆگە ياكى قوينىڭ يۇڭى.

يُنكْ yuŋ پاختا. ئارغۇچە. ياغما ۋە قارلۇق تىللىرىدىمۇ شۇنداق.

يَنكْ yəŋ يەڭ. كىيىمنىڭ يېڭى.

يِنكْ yiŋ ماڭقا، پوتلا.

494 III ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

[ئۈچ هەرپلىكلەر بابلىرى]

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە
هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنكُتْ taŋut تاڭغۇت. تۈركىلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. ئۇلار نەسلىمىز ئەرەب دېيىشىدۇ.// 602

كِنكُتْ kiŋüt كىڭۈت. ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى بىر شەھەرچىنىڭ نامى.

سِنكُتْ[1] siŋüt بەدىلىگە بىر نەرسە بېرىلمەيدىغان ۋە قايتۇرۇلمايدىغان سۇۋغا. بُو اَتْ مَنكا سِنكُتْ بِيرْدِي *bu at maŋa siŋüt bərdi* —— بۇ ئاتنى ماڭا (سۇۋغات قىلىپ)بەردى.// III 495

تُنكُرْ tüŋür خوتۇن تەرەپتىن بولغان تۇغقانلار. بۇلار خوتۇننىڭ قېرىنداشلىرى، ئاتا ـ ئانىلىرى ئوخشاش كىشىلەردۇر.

سَنكِرْ səŋir تاغ تۇمشۇقى، تاغ قاڭشىرى. هەرقانداق تام قىرىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سنكِرْ siŋir سىڭىر، پەي.

قُنكُرْ kˌoŋur خىر ـ خىر، بوغۇق. قُنكُرْ اُونْ *qoŋur ün* —— بوغۇق ئۈن (ئاۋاز).

قُنكُرْ kˌoŋur قوڭۇر. قُنكُرْ قَوىْ *qoŋur qoy* —— قوڭۇر قوي. مۇشۇ رەڭدىكى هەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِنكِرْ kˌiŋir قىڭغىر، ئەلەس. قِنكِرْ اَرْ *qiŋir ər* —— ئەلەس ئادەم. ئىككىلا كۆزى ئەلەس ئادەمگە «اِكِي كُوزِي قِنكِرْ *iki kozi qiŋir*» دېيىلىدۇ.

مُنكَرْ muŋar بۇنىڭغا. مَنْ مُنكَرْ اَيْدِمْ *mən muŋar aydim* —— مەن بۇنىڭغا ئېيتتىم. بۇ كۆز ئالدىدا تۇرغانغا ئىشارەتتۇر.

مِنكَرْ miŋar بۇلاق. ئوغۇزچە.// III 496

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سُنكُتْ» شەكلىدە بىرىنچى هەرپى هەم زەممىلىك، هەم كەسرىلىك يېزىلغان. شۇ دەۋردە بۇ سۆز هەم «سِنكُتْ *siŋüt*»، هەم «سُنكُتْ *süŋüt*» دەپ ئوقۇلسا كېرەك.

تَنكِزْ tənɨz دېگىز.

تُنكُزْ toŋuz توڭگۇز.

تُنكُزْ toŋuz توڭگۇز. ئون ئىككى مۇچەل يىلنىڭ بىرى.

قُنكُزْ qoŋuz قوڭغۇز، ئوسۇرغاق قوڭغۇز.

كُنكُزْ küŋüz گۈڭ، قىغ. خارابىلەردە سۇيدۇك ۋە مايماقلارنىڭ ئارىلىشىپ، چاپلىشىشىدىن هاسىل بولغان ئوغۇت.

مَنكِزْ mənɨz مەڭز، ئادەمنىڭ مەڭزى. «قِزِلْ مَنكِزْلِكْ *qïzïl mənɨzlïg* — قىزىل مەڭزلىك» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئىبارە كۆپىنچە مەڭزنىڭ قىزىللىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

مُنكُزْ müŋüz مۈڭۈز ~ مۈڭگۈز. هەممە هايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزى.

مُنكُزْ müŋüz: مُنكُزْ مُنكُزْ *müŋüz müŋüz* — مۈڭگۈز ـ مۈڭگۈز. بىر خىل بالىلار ئويۇنى. بۇ مۇنداق بولىدۇ: بالىلار دەريا بويىدا تىزلىنىپ ئولتۇرىدۇ، پۈتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى هۆل قۇم بىلەن تولدۇرۇپ، ئاندىن قوللىرى بىلەن قۇمنى شاپىلاقلايدۇ. ئۇلاردىن بىرى: «مُنكُزْ مُنكُزْ *müŋüz müŋüz* — مۈڭگۈز ـ مۈڭگۈز» دەيدۇ. باشقىلىرى: «نا مُنكُزْ *nə müŋüz*؟ — نېمە مۈڭگۈز؟» دەپ سورايدۇ. بىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مۈڭگۈزلۈك هايۋانلارنى ساناپ كېتىدۇ. قالغانلارمۇ ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى تەكرارلايدۇ. ئاندىن ئۇ شۇ هايۋانلارنىڭ نامى ئارىسىغا تۆگە، ئېشەك قاتارلىق مۈڭگۈزسىز هايۋانلارنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ قويىدۇ. بىرەر بالا ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مۈڭگۈزسىز هايۋانلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ قويسا، ئۇنى سۈرۈپ ئىتتىرىۋېتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 497 III

سُسَكانْ اُوذْقا تَنكْرِي مُنكُزْ بِيرْماسْ

süsəgən uždqa təŋri müŋüz bərməs

ئۇسكەك ئۇيغا تەڭرى مۈڭگۈز بەرمەس. // 603

بۇ ماقال كىشىلەرگە زەرەر يەتكۈزىدىغان بىرەر ئىشنى قىلماقچى بولسىمۇ، قىلالمىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

كَنكَسْ kəŋəs تېيىز. كَنكَسْ سُوفْ *kəŋəs suv* — تېيىز سۇ. ئاسان ئىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُنكِشْ süŋix ئۇرۇشۇش، نەيزىلىشىش، جەڭ قىلىش؛ ھۇجۇم.

سُنكِشْ süŋix سۈڭگىش. ئەرلەر ئىسمى.

كَنكَشْ kəŋəx كېڭەش. ئىشلاردا كېڭىشىش، مەسلىھەتلىشىش.

مَنكِغْ maŋïoq ماڭدام، چامدام. اَنِكْ مَنكِغِي كُورْ *anïŋ maŋïoqï kor* — ئۇنىڭ ماڭدىمىنى كۆر.// III 498

تَنكُقْ taŋuk, تانلار سەپەرگە چىققاندا ياكى بىر يەرگە ماڭغاندا بېرىلىدىغان سوۋغا، يوللۇق. بۇ يېمەك - ئىچمەك ۋە يىپەك كىيىملىك قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ.

تَنكُقْ taŋuk, چۆگەن ئويۇنىدا توپنى تارتىلغان يىپتىن ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئادەمگە بېرىلىدىغان يىپەك پارچىسى.

تَنكُقْ taŋuk, جەڭدە نەيزىلەرنىڭ ۋە بايراقلارنىڭ ئۇچلىرىغا تاقىلىدىغان يىپەك پارچىسى.

سِنكُقْ sïŋuk, سۇنۇق. سِنكُقْ نانِكْ *sïŋuk nəŋ* — سۇنۇق نەرسە. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى غۇننىسىز «سِنُقْ *sïnuk*» شەكلىدە قوللىنىدۇ. بۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن، چۈنكى بۇ سۆز «سِنْدِي *sïndï* — سۇندى» پېئىلىدىن ياسالغان. بۇ پېئىلدا «نْكْ - *ŋ*» يوقتۇر.

تَنكِلْ təŋil: تَنكِلْ كَيِكْ *təŋil kəyik* — ئالدى پۇتلىرىدا يول - يول سىزىقلار بولغان كېيىك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِنكِلْ qïŋïl: جِنكِلْ جِنكِلْ *qïŋïl qïŋïl* — جىڭگىر - جىڭگىر، جىرىك - جىرىك.

يُكُونْ جِنكِلْ جِنكِلْ اَتّيِ *yügün qïŋïl qïŋïl ətti*// — يۈگەن جىڭگىر - جىڭگىر قىلدى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق تاۋۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. III 499

سِنكِيلْ siŋil سىڭىل. ئەرلەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى.

كُنكُلْ kəŋül كۆڭۈل، قەلب، زېرەكلىك، ھوشيارلىق. زېرەك ئادەمنى «كُنكُلْ لُكْ اَرْ *kəŋüllüg ər*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْدَنْ يِراسا كُنكُلْ دَنْ يَما يِرارْ

közdən yïrasa köŋüldən yəmə yïrar

كۆزدىن يىراق، كۆڭۈلدىن يىراق.

يەنى دوستلار كۆزدىن يىراقلاشسا، كۆڭۈلدىنمۇ يىراقلىشىدۇ. كُنكُلُنْكْ نَتَكْ *köŋlüŋ nətəg* —— كۆڭلۈڭ قانداق.

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

نكك tənək[1] هاۋا.// 500 III

سَنكَكْ sənək سۇ ئىچىلىدىغان كوزا، تەشتەك. ئوغۇزچە.

سِنكَكْ siŋək: شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا پاشا، سەھرالىقلارنىڭ تىلىدا چۈڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 604

سَنْدا قُبَرْ جَذَنْلارْ *səndə kopar qažanlar*

قُذْغُو سِنكَكْ يِلَنْلارْ *kužoqu siŋək yïlanlar*

دُك مِنكْ قُيُو تُمَنْ لارْ *dük miŋ koyu təmənlər*[2]

قُذْرُقْ تِكِبْ يُكْرُشُورْ *kužruk tikip yügrüxür*

[سەندە قوپار چايانلار،

چۈڭ، پاشا، يىلانلار.

مىڭلاپ يىڭنە ــ نەشتەرلەر،

قۇيرۇق تىكىپ يۈگۈرۈشۈر].// 501 III

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز ۋە بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز يېزىلغان. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن (تۈركچە نەشرى III تۇم 366- بەت). بىز بۇ ئىزاھنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزگە «*təŋək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] «تۆمۈنە» مەنىسىدىكى بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدا «تَمَنْ *təman*» شەكلىدە ئۇچرايدۇ، بۇ يەردە «تُمَنْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «*təman*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلىنىپ، قىش يازغا مۇنداق دەيدۇ:
چايانلار، چۈشەن، پاشا، خەلقە زەرەر يەتكۈزىدىغان ھەرخىل ھاشاراتلار، يىلانلار سەندە ئورنىدىن تۇرىدۇ، ئۇلار قۇيرۇقلىرىنى تىكىپ، خەلقە ھۇجۇم قىلىدۇ.

سُنكُكْ söŋük سۆڭەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذْكُو اَرْ سُنكُوكِي اَرِيرْ اَتِي قَلِيرْ *äżgü ər söŋüki ərir ati kalïr*

ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭكى چىرەر، نامى قالار.

ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭكى تۇپراقتا چىرىپ كەتسىمۇ نامى مەڭگۈگە قالىدۇ. بۇ ماقال ئادەملەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر

تُنكُو tuŋu گاس، پاك.

تُنكا toŋa قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان، ئۇ پىلنىڭ كۈشەندىسى. بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مۇشۇ. لېكىن، بۇ سۆز تۈركىلەردە ئەسلىي مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ ئىسىم ھالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تُنكا خانْ *toŋa han* — توڭاخان»، «تُنكا تِكِينْ *toŋa tägin* — توڭا تېگىن»// قاتارلىقلار. تۈركىلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسىياپ «تُنكا اَلْبْ اَرْ *toŋa alp ər*» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم» دېمەكتۇر. III 502

سُنكُو sünü نەيزە.

سَنكا saŋa ساڭا. سَنكا اَيْدِمْ *saŋa aydïm* — ساڭا ئېيتتىم.

سنكى siŋi سىڭىشلىك. بُو اَشْ اُلْ سنكى *bu ax ol siŋi* — بۇ سىڭىشلىك ئاشتۇر.

باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يَنكا yaŋa ياقا، قىرغاق. ۋادىنىڭ ياقىسى، ھەرقانداق دەريانىڭ قىرغىقى. ئوغۇزچە.

يَنكِي yaŋï يېڭى. يَنكِي نانْكْ *yaŋï nəŋ* —— يېڭى نەرسە.

يُنكُو yuŋu يۇڭۇ. «بارْمانْ *barman* —— بارمان» شەھەرچىسىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. بۇ شەھەرنى ئافراسىياپ ئوغلى شۇ دەريانىڭ بويىغا قۇرغان. قۇرغۇچىنىڭ ئىسمى «بارمان *barman* —— بارمان» بولۇپ، شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ رۇم ئېلىنىڭ تەڭرى//يارلىقىغان ئىسھاق پەيغەمبەر ئوغلى ئىسونىڭ ئوغلى رۇمنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغىنىغا ئوخشاش. 503 III

ئاخىرى غۇننىلىك سۆزلەر

شَبِنكْ xəbiŋ كىچىك تۆمۇر چوقماق، تۆمۇر ھاسا. چىگىلچە.

سِدِنكْ sidiŋ: سِدِنكْ كُولْ *sidiŋ kөl* —— سىدىڭكۆل. قُجْنكارْ باشِي *koqŋar baxï* —— قوچقاربېشىغا يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى.

قَذِنكْ kˌażïŋ قېيىن، قېيىن دەرىخى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَذِنكْ قاسِنكا سُكُتْ سُولِنكا

kˌażïŋ kˌasïŋa sөgut sөliŋə

بۇ ماقالنىڭ مەنىسى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن[①].

قَشَنكْ kˌaxaŋ قاشاڭ. قۇللارنى سۆككەندە ئىشلىتىلىدىغان بىر سۆز بولۇپ، «پەس، پەسكەش» مەنىسىدىدۇر.// 605

بُرنك buruŋ بىر ئوق يېتىم يەر. بُرنك اَتّي *buruŋ atti* —— بىر ئوق يېتىم يەرگە ئاتتى.

① «دىۋان» ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 271- بەتكە قارالسۇن.

III 504 **بُرنـــك** bərün («ر – r» هەرپى لەۋلەشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ).//سۆنىك يەردە پەيدا قىلغان يېرىقلىرى.

تَرِنكْ tərin تېرەن، چوڭقۇر. تَرِنكْ تَنكِزْ *tərin tənjiz* — تېرەن دېڭىز. ئوغۇزلار ھەرقانداق چوڭقۇر ۋە چوڭ نەرسىنى «تَرِنـــكْ *tərin* » دەيدۇ. كەڭ سايلارنى ۋە ئۆزۈنغا سوزۇلغان يوللارنى «تَرِنـــكْ اُورِي *tərin uri* » دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بىلىمى چوڭقۇر ، ئالىم ئادەملەرنى «تَرِنكْ بِلْكا *tərin bilgə* » دەيدۇ.

تِرِنكْ tirin تىرىك ~ دىرىك. قُلاقِمْ تِرِنكْ اَتّـــي *kulakim tirin ətti* — قۇلىقىم تىرىك ئەتتى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغا شۇنداق دېيىلىدۇ. ياسِنْ تِرِنكْ اَتُّـــرْدِي *yasin tirin əttürdi* — يايىنى تىرىك ئەتتۇردى. بۇ كىرىچتىن چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۇرىدۇ.

جِرِنكْ qirin جىرىك. لېگەن، تاۋاقسا ئوخشاش نەرسىلەرنىك چىقارغان ئاۋازى.

كُرِنكْ kərün: كُرِنكْ كُولْ *kərün kol* — كۆرۈڭكۆل . قەشقەرگە يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى[1].

III 505 **بِزِنـــكْ** bizin بىزنىك. بۇ سۆز «بِـــزْ *biz* » سۆزى بىلەن//ئىگىلىكنى بىلدۇرىدىغان «ك – η»نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ «بىز»گە قاراشلىقلىقىنى بىلدۇرىدۇ. بِزِنكْ اَفْ *bizin əv* — بىزنىڭ ئۆي.

تَكِنكْ təgin تېگىن.

بَلِنكْ bəlin قورقۇنچ، ۋەھىمە. دۇشمەن كەلگەنلىكى تۇيۇلىدىن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان قورقۇنچ. ناھايىتى قورقۇنچاق كىشى «بَلِنكْ جِـــي كِشـــي *bəlinqi kixi*» دېيىلىدۇ.

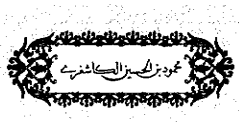
بُلُنكْ bulun بۇلۇڭ.

تُلُنكْ tulun چېكە.

تُلُنكْ tulun تۆڭگە، ھالقا. يۈگەندە بولىدىغان بىر ھالقا. ئۇ ئات قۇلىقىنىڭ ئاستىدا بولىدۇ. ئاتنىڭ بېشى ۋە پېشانىسىدىن ئۆتكەن قېيىشلار شۇنىڭغا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. بۇنى «يُكُنْ تُلُنكِي *yügün tuluŋi* — يۈگەن تۆڭگىسى» دەيدۇ.

---

[1] بۇ كۆل ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى سېرىققول يايلىقىدا.

جَلَنك: qalaŋ جَلَنكْ باشي *qalaŋ baxi* — ژالاقتەگكۇر، ژات - ژات.

جَلنك qəliŋ چىنە، فارفور. جَلنكْ اَياقْ *qəliŋ ayaq* — چىن تاۋىقى، چىنە تاۋاق.// 506 III

جَلَنك qalaŋ يالاڭ، يالىڭاچ، قاقاس. جَلَنكْ يىرْ *qalaŋ yər* — يالاڭ يەر، يەنى ئوت كەتكەندەك قارا، گىياھ ئۇنمەيدىغان قاقاس يەر.

خُلنك hulïŋ چىندىن كەلتۇرۇلىدىغان بىرخىل رەڭدار يىپەك رەخت.

قَلنك kˌaliŋ قالىڭ مال. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلنكْ بِيرْسا قِيزْ اَليرْ كَراكْ بُلْسا قِيزْ اَليرْ

kˌaliŋ bərsə kïz alïr kərək bolsa kïz alïr

606 قالىڭ مال بەرسە قىز ئالار،//كېرەك بولسا قىممەتكە ئالار.

قالىڭ مال بەرسە قىز كېلىن ئالىدۇ، بىر نەرسىگە ئېھتىياجى چۈشكەن ئادەم ئۇ نەرسە زۆرۈر بولغاچقا، قىممەت باھادا بولسىمۇ ئالىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِمْ سَنكا قَلنكْ	*bərdim saŋa kˌaliŋ*	[ساڭا قالىڭ مال بەردىم،
اَمْدِي مُنِي اَلنكْ 507 III	*əmdi munï alïŋ //*	ئەمدى بۇنى ئېلىڭ،
اَمْكاكْ مَنكْ بِلنكْ	*əmgək mənïŋ bilïŋ*	ئەمگەك مېنىڭ، بىلىڭ،
اُغْرَرْ تنكر بَرغَلى	*oqrar tüŋür barqalï*	قېينىتا: بارغىلى تەييار.]

كۆيئوغۇل قېينىتىسىغا: «مەن ساڭا قالىڭ مال بەردىم، بۇنى ئال، بۇ مالنى توپلاشتىكى جاپا - مۇشەققەتلىرىمنى بىل» دېدى. قېينىتا: «ئۇ بېرىش ئالدىدا تۇرىدۇ» دېدى.

كُلنك kəlüŋ كۆلچەك، يىغىلىپ قالغان سۇ. بۇنىڭغا قۇشلار چۈشىدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

يَبَنك yabaŋ ياۋان. يَبَنكْ يىرْ *yabaŋ yər* — ياۋان يەر، قۇملۇق يەر. بۇ شۇنداق بىر قۇملۇقكى، ھايۋانلارنىڭ پۇتلىرى پېتىپ قالسا، چىقىرىۋېلىشى قىيىن بولىدۇ.

يَتنك yataŋ ياتاق، ئاتقۇ، يۇڭ ئاتىدىغان ئەسۋاب.

III 508 **يَدِنكْ** yadïŋ يېيىنغۇ، يېيىق. يَدِنكْ سُوقْ *yadïŋ suv* —// يېيىق سۇ، يەنى يەر ئۈستىگە يېيىلغان سۇ.

يُشَنكْ yüxəŋ سىلىق، تۈز. يُشَنكْ تاشْ *yüxəŋ tax* — سىلىق تاش.

يَلِنكْ yalïŋ يالاڭ، يالىڭاچ. يَلِنكْ قِلِــجْ *yalïŋ kïlïq* — يالىڭاچ قىلىچ، يەنى قىنىدىن چىقىرىلغان قىلىچ.

يَلِنكْ yalïŋ يالىڭاچ. يَلِنكْ اَرْ *yalïŋ ər* — يالىڭاچ ئادەم. ھەرقانداق يالىڭاچ نەرسىگىمۇ «يَلِنكْ *yalïŋ*» دەيىلىدۇ.

يَلِنــكْ yəliŋ شامالسىق. شامىلى جىق يەر[1]. بُــو يَلِنــكْ كُــونْ *bu yəliŋ kün* — بۇ شامالسىق كۈن.

تەركىبىدە «ج - q» بولغان غۇنىلىكلەر

بِرِنجْ birinq بىرىنچى. بِرِنجْ نانكْ *birinq nəŋ* — بىرىنچى نەرسە. قائىدىگە مۇۋاپىق بىر سۆز. ئاز قوللىنىلىدۇ.

III 509 **كُزُنجْ** kəzünq تاماشىبىن، بىر نەرسىنى كۆرۈۋاتقان ئادەملەر.//

بزنج bəzinq يۇمغاق. يىپەك ياكى پاختا يىپ كالىكى.

بزنج bəzinq غولى ۋە يوپۇرماقلىرى قىزىل بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، باغلاردا ئۆسىدۇ، دورا قاتاردا يېيىلىدۇ.

سَقِنْجْ səvinq سۆيۈنچ، خۇشاللىق، شادلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُوشْ سَقِنْجْ بُلْسا قَتِغْ اُحْسُنُورْ

üküx səvinq bolsa katïq ohsunur

كۆپ سۆيۈنۈپ كەتسە، قاتتىق ئۆكۈنەر.

---

[1] ئەرەبچىسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە ئىبارە «يَلِنكْ يِرْ *yəliŋ yər*» بولۇشى كېرەك ئىدى.

كۆپ خۇشال بولۇپ كەتكەن كىشى بىرەر ئىشتا قاتتىق قايغۇغا چۈشىدۇ. بۇ ماقال ھەددىدىن ئارتۇق خۇشاللىنىپ كەتمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مَنْدا بُلنُر سَقِنْجْ اُتي قَذْغُو اَتارْ

قَرشي كُرُبْ سَغْدِجْ اَنِ اُجْمَقْ اَتارْ

məndə bulnur səvinq otï qażoqu atar

qarxï kөrüp saoqdïq anï uqmaq atar

[مەندە سۆيۈنچ ئوتى تېپىلىدۇ، ئۇ قايغۇنى ئاتار،

607 دوستلار ئوردىنى كۆرۈپ ئۇنى جەننەت ئاتار.] //

مەندە سۆيۈنچ ۋە خۇشاللىقنىڭ داۋاسى بار، ئۇ قايغۇنى كەتكۈزىدۇ؛ دوستلار

510 III مېنىڭ ئىمارىتىمنى//كۆرۈش بىلەنلا، چىرايلىقلىقىدىن ئۇنى جەننەت دەپ كېتىدۇ.

سَقِنْجْ sakïnq قايغۇ، دەرد - ئەلەم؛ ئوي.

قِلِنْجْ kïlïnq قىلىق، خۇي - مىجەز. «اَذْكُو قِلِنْجْ *əzgü kïlïnq* — ياخشى قىلىق» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ تەتۇرىگىمۇ (يامان قىلىققىمۇ) شۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قِلِنْجْ kïlïnq خۇلق. خوتۇنلارنىڭ نازۇكەرەشمىسى. ئاياللارغا «اُكُشْ قِلِنْجْلَنْمَا *ükük kïlïnqlanma* — كۆپ خۇلقلانما، كۆپ نازلانما» دېيىلىدۇ.

كُلُنجْ[1] külünq كۈلۈش.

بۇ بابتىكى مسياللار

يفنج yavïnq ياپىنچ. «الا *ïla* — ئىلى» يېنىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى.

511 III يُكُنجْ yükünq يۈكۈنچ، ناماز، ئىبادەت. قىپچاقچە. تَنكْرِيكا // يُكُنجْ يُكُندِ

[1] بۇ سۆزدە «ل - *l*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئاساس قىلدۇق.

təŋrigə yükünq yükündi — تەڭرىگە ئىبادەت قىلدى. اُلْ بَكْكَا يُكُنجْ يُكُنْدِ *ol bəgkə yükünq yükündi* — ئۇ بەگكە بېشىنى ئەگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تۆت هەرپلىكلەر

تُتُنْجُو tutunqu ئاسراندى. *tutunqu ooɣul* تُتُنْجُو اُغُلْ — ئاسراندى ئوغۇل.

سَزِنْجِي sazïnqï: سَزِنْجِي تاشِي *sazïnqï taxï* — گەج تېشى.

قَرِنْجا kˌarïnqa چۈمۈلە. ئوغۇزچە.

بۇ بابتكى مىسال

III 512 **يُرِنْجا** yorïnqa بېدە. ئوغۇزچە.//

فَعال fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سِنكارْ sïŋar سىڭار، تەرەپ، يان، چەت. سِنكارْدِنْ يُرِي *sïŋardïn yorï* — چەتتىن ماڭ.

مُنكارْ muŋar بۇنىڭغا. مُنكارْ اَيْدِمْ *muŋar aydïm* — بۇنىڭغا ئېيتتىم.

مِنكارْ mïŋar بۇلاق. ئوغۇزچە.

يَنكان[1] yaŋan ئاقباش قاغا.

سَنكانْ saŋan: سَنكانْ نانكْ *saŋan nəŋ* — موزا تەمىدىكى ھەرقانداق نەرسە.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز، قالغان ھەرپلىرى ھەربىكسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سۆزنى مەنىسىگە قاراپ يازما نۇسخا 551 - بەت 7- قۇردىكى «ينكان» سۆزى بىلەن بىر ھېسابلىدۇق ۋە تىرانسكرىپسىيىدە «*yaŋan*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتكى مسئللار

يُنكاغْ yoŋaoɣ يوناق، چېقىمچىلىق. اَنِ يُنكـــاغْ يُنكادِ// *anï yoŋaoɣ yoŋadï* —— ئۇنى 513 III
خانغا چاقتى، چېقىشتۇردى.

يَنكـــــاقْ yaŋak ياڭاق. ئېغىزنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چىشلار جايلاشقان سۆڭەك. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىشىكنىڭ يان ياغىچىنى «قَبُغْ يَنكاقِ *kapuoɣ yaŋakï*» دېيىشمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَنكانْ yaŋan پىل. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

فَعْلى fə'li شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنكْرِ təŋri تەڭرى، ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

608 تُينْ تَبُغْساقْ تَنكْرِ سَفِنجْ سِزْ// *toyïn tapuoɣsaḳ təŋri səvinqsiz*//

تويىن تەڭرىگە تېۋىنغاق، لېكىن تەڭرى ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن مەمنۇن ئەمەس.

كاپىرلارنىڭ دىنىي باشلىقلىرى ئۇلۇغ تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدۇ، لېكىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنىڭ ئىشىدىن رازى ئەمەس. بۇ ماقال ئۆز ئىشىنى بەزىلەرگە ياقىدۇ، دەپ گۇمان قىلغان، ئەمما ئۆز ئىشى كىشىلەرگە ياقمىغان ئادەملەر ئۇچۇنلا ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 514 III

تُنْ كُنْ تَبُنْ تَنكْرِيكا بُيْنَمَغِلْ *tün kün tapun təŋrigə boynamaoɣïl*

قُرْقُبْ اَنكَرْ اَيْمَنُو اُيْنَمَغِلْ *korḳup aŋar əymənü oynamaoɣïl*

[تەڭرىگە تۈن ـ كۈن تېۋىن، بويۇنتاۋلىق قىلما،
ئۇنىڭدىن قورقۇپ ئەيمەن، ئويىنىمىغىن.]

كېچە - كۈندۈز ئۇلۇغ تەڭرىگە ئىبادەت قىل، يولدىن چىقىپ ئاداشما؛ تەڭرىدىن هايا قىل، ئۇيالغىن، قورق، ئويىنما.

خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئاسمانىنى «تَنكْرِي *təŋri*» دەيدۇ. ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن هەرقانداق نەرسىنى — ئېگىز تاغ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ «تَنكْرِي *təŋri*» دەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ. ئۇلار يەنە بىلىملىك ئادەمنى «تَنكْرِكَانْ *təŋrikən*» دەيدۇ. مۇنداق ئازغۇنلۇقتىن خۇدا ساقلىسۇن.

III 515 **تُنكْرا** toŋra توڭرا. بەدەندىكى كىر.//

اُنكْدا oŋda ئوڭدا. اَرْ اُنكْدا يَتّي *ər oŋda yatti* — ئادەم ئوڭدا ياتتى.

تُنكْدا toŋda دوڭدا، دۇم. اَرْ تُنكْدا تُشْتِي *ər toŋda tüxti* — ئادەم دۇم چۈشتى.

تُنكْشُو tuŋxu شامدان.

جَنكْشُو qəŋxü قىسقا پاختىلىق چاپان.

جَنكْشِي qəŋxi چەكشى. خوتەن بېكەسىنىڭ ئىسمى. خوتەن شۇنىڭ سەۋەبى بىلەن ئېلىنغان. كىشىلەر «جَنكْشِي *qəŋxi*» سۆزىنى «جَمْشِيدْ *jəmxid*» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگىنى دېيىشىدۇ.

مَنكْكُو məŋgü مەڭگۈ، ئەبەدىي. ئەبەدىيلىك. بۇ سۆز هەم ئىسىم، هەم مەستەردۇر. مَنكْكُو اَزُونْ *məŋgü azun* — مەڭگۈلۈك دۇنيا، ئەبەدىي دۇنيا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُغُبْ تَقِي قَلْمَدِي مَنكْكُو اَرَنْ *tuqup taqï kalmadï məŋgü ərən*

اَزُونْ كُنِي يُلْدُزِي تُتْجِي تُغارْ *azun küni yulduzï tutqï tuqar*

[ئادەم تۇغۇلۇپ مەڭگۈلۈككە قالمىدى،

III 516 دۇنيانىڭ كۈنى، يۇلتۇزى دائىم تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ.] //

زامان تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: كىمكى تۇغۇلسا، ئۇ مەڭگۈ ياشىمايدۇ؛ دۇنيانىڭ قۇياشى، يۇلتۇزى دائىم تۇغۇلىدۇ، هەرگىز ئۇپرىمايدۇ.

جَنكْلِي qəŋli: جَنكْلِي مَنكْلِي *qəŋli məŋli* — لەڭگىرتاقتاق. بىر خىل بالىلار ئويۇنىنىڭ نامى. ئەرەبلەر بۇنى «اَلدَّوْداةُ» دەيدۇ.

قَنكْلِي k¸aŋlï كۆتەك هارۋا، ئۇستىگە ئېغىر يۈك بېسىلىدىغان هارۋا.

قَنكْلِي k¸aŋlï قاڭقىلى. قىپچاقلاردىن ئۇلۇغ بىر ئادەمنىڭ ئېتى.

سَلنكُو salŋu سالغا. ئىچىگە تاش سېلىپ ئاتىدىغان سالغا.

شُنكْلا xüŋlə شۇڭلە. ئارغۇ ئېلىدە ئۆسىدىغان بىرخىل ئوت.// يېلتىزى يېيىلىدۇ. 609

قَلنكُو k¸alŋu لەيلەش، سۇ يۇزىدە لەيلەش. سُقْدا قَلنكُــولادي *suvda k¸alŋuladï* —— سۇدا لەيلىدى، يەنى سۇ دەسسىدى.

كُزنكُو kəzŋü كۆزگۈ، ئەينەك.// 517 III

بۇ بابتىكى مسىللار

يَنكْقُو yaŋk¸u يانغۇ، ئەكس سادا. قايتقان ئاۋاز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزْماسْ اَتىمْ يَغْمُرْ يَنكْلْماسْ بِلْكا يَنكْقُو

yazmas atïm yaoɣmur yaŋïlmas bilgə yaŋk¸u

ئازماس مەرگەن يامغۇر، يېڭىلمەس ئالىم ئەكس سادا.

ئۇستا مەرگەن يامغۇردۇر، چۈنكى يامغۇرنىڭ نىشانغا ئالغان يېرى يەر يۈزىدۇر، يەر يۈزى ئىنتايىن كەڭدۇر، شۇنداق كەڭ جايغا ئېتىلغان نەرسە خاتا كەتمەي تېگىدۇ؛ ھەرنەرسە ئۇستىدە توغرا گەپ قىلىدىغان ئالىم ئەكس سادادۇر، چۈنكى نېمە دېسەڭ شۇنى دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. بۇ ماقال بىر خاتا ئىش قىلىپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆزرە سورىغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

يَلــــنكُو yalŋu يىلەڭگۈ ~ ئىلەڭگۈچ. قىزلار ئويناىدىغان بىر خىل ئويۇنىنىڭ نامى. ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى بىر ياغاچقا ياكى لىمغا باغلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىغا بىر قىز ئولتۇرىدۇ، پۇتلىرى بىلەن يەرنى تېپىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزەن ئۆرلەپ، بەزەن پەسلەيدۇ.

يِنجكا yinqkə ئىنچىكە، نازۇك. يِنجكــا تُرْقُــو *yinqkə torkˌu* —— ئىنچىكە تورقا.

يِنجكا قِيزْ// *yinqkə kˌiz* —— نازۇك قىز. يِنجكــا كِشــي *yinqkə kixi* —— تەڭرىگە ئىبادەتلا قىلغۇچى كىشى، زاھىت. 518 III

يَنكْكا yəŋgə يەڭگە. ئاكىنىڭ خوتۇنى.

فَعالُو fəalu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تَيـــــانكُو tayaŋu تايانغۇ، تايانچ. بۇ سۆز تۈركىلەردە «حاجـــــب *ḥajip*» سۆزى كۆپ قوللىنىلغاندىن كېيىن ئىستېمالدىن قالغان. بۇ سۆز «تَيَنْـــدِي *tayandï* — تايانىدى، يۆلەنىدى» پېئىلىدىن ياسالغان. خاقان بۇ ئادەمگە ئىشىنىدۇ، تايىنىدۇ. خەلقمۇ ئۆز تىلەكلىرىنى ۋە ئىشلىرىنى خاقانغا تايانغۇ ئارقىلىق يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تايىنىدۇ.

بۇ بابتىكى مىسال

يَنكِيلا yaŋïla يېڭىدىن، يېڭىباشتىن. اُلْ ايشِغْ يَنكِيلا قِلْـــدِي *ol ïxïoŋ yaŋïla kïldï* — ئۇ ئىشنى يېڭىباشتىن قىلدى، ئىككىنچى قېتىم باشلىدى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// III 519

610 تَـــــنكُجْ təngüq//تـۆمۇر ئوچـاق ۋە شـۇنىڭغا ئوخشـاش يېـرىم گـەز ئېگـىزلىكتىكى ھەرقانداق نەرسە.

سَنلج [1] sənkəq سەركەچ ئالما، پىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدىكى بىر خىل تاتلىق ئالما.

سُنكقُر suŋkˌur شۇڭقار. يىرتقۇچ قۇشلاردىن بىرىنىڭ نامى. ئۇ «طُغْرِيـــلْ toqrïl —— توغرۇل» قۇشىدىن كىچىك بولىدۇ.

قُجنكار kˌoqŋar قوچقار. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

520 III اِكِي//قُجنكار بَشِي بِير اَشَجْتا بِشْماسْ

iki kˌoqŋar baxï bir əxəqtə[2] *pïxmas*

ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا پىشماس.

بۇ ماقال بىر شەھەردىكى ئىككى بەگ، ئىككى باشلىقنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن چىقىشـــالمايدىغانلىقى، بىرىنـــىڭ بـــۇ يـــەردىن چىقـــىپ كېتىشـــى لازىملىقـــى ھەققىـــدە ئېيتىلىـــدۇ. قُجنكـــارْ باشـــي kˌoqŋar baxï —— قوچقارېبشى. بىـــر شەھەرچىنىڭ نامى.

قنكدش kˌaŋdax قانداش. قنكـــدش قـــدش kˌadax kˌaŋdax —— ئاتىسى بىـــر، ئانىسى باشقا ـ باشقا قېرىنداشلار. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قنكدَشْ قُما اُرُورْ اِكْدِشْ اُرُو تَرْتارْ *kˌaŋdax kˌuma urur əgdix ərü tartar*

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سَنلج» شەكلىدە يېزىلغان. بىز مۇشۇ بابتىكى ۋەزىنگە ۋە بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 229 ـ بەت تىكى شەكلىگە ئاساسەن «*sənkəq*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدا «اَشِـــجْ *əxiq* —— قازان» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردە «اَشَجْ *əxəq*» شەكلىدە كەلگەن، بىز ئەينەن يازدۇق.

ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا - باشقا بولغانلار ئارىلىرىدىكى ئاداۋەت تۈپەيلىدىن، بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ؛ ئانىسى بىر، ئاتىسى باشقا - باشقا بولغانلار ئارىلىرىدىكى مېھىر - مۇھەببەت تۈپەيلىدىن بىر - بىرىگە ياردەم بېرىدۇ.

III 521 **مُنكْلُـــغْ** muŋluoq مۇڭلۇق، قىينالغان، سىقىلغان. مُنكْلُـــغْ اَرْ // *muŋluoq ər* — قىينالغان ئادەم.

تَنكْسُـــقْ taŋsuk, تاڭسۇق. تَنكْسُـــقْ نانـــكْ *taŋsük nəŋ* — تاڭسۇق نەرسە. ئادەم بـــەزى - بەزىـــدە ئېرىشـــىپ قالمـــدىغان ئېھســـىل تامـــاقلارنى «تَنكْسُـــــــقْ اَشْ *taŋsuk ax* — تاڭسۇق ئاش» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

ترْنكَقْ tirŋak, تىرناق.

قِرنكاق k'irŋak, قىڭراق. گۆش ۋە خېمىر كېسىدىغان قىڭراق.

قَزُنكُقْ [1] k'azŋuk, قوزۇق. قۇتۇپ يۇلتۇزىنى «تَمُـــرْ قَزُنكُـــقْ *təmür k'azŋuk* — تۆمۈر قـــوزۇق» دېيـــىش شـــۇنىڭدىن ئېلىنغـــان. چۈنكـــى، ئاســـمان شـــۇنى دەۋر قىلـــىپ ئايلىنىدۇ.

جِنكْرَقْ qiŋrak, چىرقىراق. جِنكْـــرَقْ اُونْ *qiŋrak ün* — چىرقىراق ئۈن، قاتتىق ۋە زىل ئاۋاز.

قنكرق k'aŋruk, قاڭرۇق، دىماغ.

III 522 **قَنكْسِقْ** k'aŋsïk, قاڭسىق، ئۆگەي. قَنكْسِقْ اَتا *k'aŋsïk ata* —//ئۆگەي ئاتا. قَنكْسِـــقْ اُغُـــلْ *k'aŋsïk oqul* — ئۆگەي ئوغۇل.

قَلنكُقْ [2] k'alŋuk, باش كېپىكى، باشتىكى كېپەك. جۇڭغا ۋە تېرىلەرگە بىر شىلىمشىق نەرسە تېگىپ قورۇلۇشىدىن پەيدا بولغان پۈرۈملەر.

تُنكْلُكْ tüŋlük تۇڭلۇك.

جنكْلَك qiŋlək چىڭگىلەك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَزُنكُـــقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىننىڭ تەلىپى بويىچە تىرانسكرىپسىيىدە «*k'azŋuk*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قَلنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابتىكى ۋەزىنگە تۇغرا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىز تىرانسكرىپسىيىدە «ل – *l*» ھەرپىنى ساقىنىلىق ئالدۇق.

كُنكْلَكْ kənlək كۆڭلەك ~ كۆينەك.

دنكال dəngəl داڭگال، چار - چاپماق (بۇغداينىڭ چار - چاپمىقى).

بۇ بابتكى مسالالار

يَنْكَجْ yəngəq قىسقۇچپاقا. ئوغۇزچە.

523 III 611 **يَلنكُوسْ** yalnus يالغۇز. يَلنكُـــوسْ اَرْ *yalŋus ər* —— يالغۇز//ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلْنكُوسْ قازْ اُتْماسْ *yalŋus qaz ətməs*

يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس.

بۇ ماقال ئىشلاردا باشقىلاردىن ياردم سوراشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَنكْرَقْ yaŋrak, تاغلاردىكى تار ھاڭ، ئاستىدا ئېقىن ئاقىدىغان يول. ئادەم بۇنداق يەردىن سەكرەش ۋە شۇنىڭدەك ئۇسۇللار بىلەن ئۆتىدۇ.

يَنكْشَقْ yaŋxak, ۋات - ۋات. يَنكْشَقْ اَرْ *yaŋxaq ər* —— ۋات - ۋات ئادەم.

يَلنكُقْ ①yalnuq, يالڭۇق. ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلنكُقْ اُغْلي يُوقاذُورْ اَذْكُو اَتي قَلىرْ

yalŋuq oqlï yoqażur əzgü atï qalïr

ئادەم بالىسى يوقلار، ياخشى ئېتى قالار.

ئادەم بالىسى ئۆلۈم بىلەن يوقىلىدۇ، ياخشىلىق قىلغان نامى قالىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.// 524 III

يَلنكُقْ yalnuk, ئىنسانىيەت، پۈتۈن ئىنسانىيەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَلنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابنىڭ ۋەزىن تەلىپىنى ۋە بۇ سۆزنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىكى شەكلىنى نەزەردە تۇتۇپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*yalŋuq*» دەپ ئالدۇق.

يَغي اَرُرْ يَلنكُقنك نانكى تَقار *yaqï ərür yalŋuquŋ nəŋi tavar*

بِلِكْ اَري ياغِسِنْ نالِك سَقارْ *bilik əri yaqïsïn nəlik səvər*

[ئىنسانىنىڭ مېلى - دۇنياسى دۇشمەندۇر،

ئەقىل ئىگىسى دۇشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۇن.]

ئادەمنىڭ مال - دۇنياسى ئۆزىگە دۇشمەندۇر، ئەقىللىق ئادەم ئۆز دۇشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۇن.

يَلنكُقْ yalŋuk, دېدەك. ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋار تىللىرىدا.

يَنْكلُقْ yaŋluk, يېڭىلىش، خاتالىق. ئىش، سۆز، ھەرىكەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىكى خاتالىق.

بۇ بابتىكى غۇنىنىلكلەر

تَبْجَنْكْ tapqaŋ ئۇچرىياغ. ئۇستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. باغۋەن بېدىشتىكى ئۆزۈمنى شۇنىڭغا چىقىپ// تۇرۇپ ئۇزىدۇ. كەنچەكچە. III 525

جَلْبَنكْ qalpaŋ چالپاك ~ چەلپەك. شاتراق لاي.

جِفشانك qivxəŋ ئاچچىق. جِفشانك جَغرْ *qivxəŋ qaqïr* — ئاچچىق شىرنە.

جَفشانك qavxaŋ شوشاك. قوي قىرقىيدىغان شوشاك. چىگىلچە.

جڤشانك qəvxəŋ كۆزى ياشاڭغىرايدىغان، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىز ئادەم.

كفسنك kəvsəŋ كەپسەن. خامان چەشلەنگەندىن كېيىن كەلگەن كىشىلەرگە بېرىلىدىغان ئاشلىق سوۋغىتى.

سُقْلانكْ suvlaŋ سۇۋاي، شاخسىز، پۇتاقسىز. سُقْلانكْ يِغاجْ *suvlaŋ yïqaq* — سۇۋاي دەرەخ، شاخسىز، پۇتاقسىز دەرەخ.

سُقْلانكْ suvlaŋ تۇز، بۇدۇر ئەمەس. سُقْلانكْ سَجْ *suvlaŋ saq* — تۇز چاچ.

قَلقنك kˌalkˌaŋ قالقان. بۇ سۆزنىڭ «قَلْقَنْ *kˌalkˌan*» شەكلىمۇ بار.

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

تَيْلَنكْ taylaq كېلىشكەن، زېرەك، پاكىز. تَيْلَنكْ اَرْ *taylaŋ ər* —— // زېرەك، زىلۋا، رەڭگى پاكىز، كىيىم - كېچىكى تازا ئادەم. بۇ سۆز كۆپىنچە//ياشلارغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. تَيْلَنكْ يِكِتْ *taylaŋ yigit* —— كېلىشكەن يىگىت. 526 III 612

بۇ بابتكى «ج - q» لىق سۆزلەر

قَزْغَنج kˌazoqanq تاپاۋەت، قازانغان نەرسە.

قُرقنج kˌorkˌunq قورقۇنچ.

تَزْكِنج təzginq تاغ ئەگمىسى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەگرى - توقاي يول «تَزْكِنج يُولْ *təzginq yol*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتكى مسال

يُرْكَنجْ yərgənq: بۇ سۆز «تَزْكِنج *təzginq*» بىلەن بىر مەنىدىكى سۆز بولۇپ، يول ۋە باشقىلاردىكى ئەگرى - توقايلىقنى بىلدۈرىدۇ.

يُرْكنج yərgənq يۆگىمەچ. دەرەخلەرگە يۆگىلىپ ئۆسۈپ، ئۇلارنى قۇرۇتۇۋېتىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.// 527 III

فَعْلَلُو fə'ləlu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

قُنكْرَغُو kˌoŋraoqu قوڭغۇراق.

قُنكْرَغُو kˌoŋraoqu قۇلاقنىڭ تۈۋىدىكى تومپىيىپ تۇرغان سۆڭەك.

سَنكْرَكُو sənrəgü ماڭقا. سَنكْرَكُو اَتْ *sənrəgü at* — ماڭقا ئات، بۇرنىدىن ماڭقا ئېقىپ تۇرىدىغان ئات. بۇرنىدىن دائىم ماڭقا ئېقىپ تۇرىدىغان بالىنىمۇ «سَنكْرَكُو *sənrəgü* — ماڭقا» دەپ تىللايدۇ.

بۇ بابتكى مسال

يِنكْدَكُو yiŋdəgü بالىنى تىللىغاندا «يِنكْدَكُو *yiŋdəgü*» دەيدۇ، بۇ «ھەي ماڭقا» دېمەكتۇر. // III 528

بۇ بابتكى فَعَنْلالْ fəənlal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر

سِنكَرْسُقْ siŋarsuk, ئىككى كىشى ئاتقا مىنگەشكەندە، مىنگەشكۈچىنىڭ ئولتۇرغان يېرى.

مُنكزكاك müŋüzgək قاداق. ئىشلەش تۈپەيلىدىن قولدا پەيدا بولىدىغان قاداق.

ئاخىرى غۇننلىك سۆزلەر

قَرَنكْغُو k,araŋoqu قاراڭغۇ.

قَزَنكْقُو k,azaŋk,u چىگىچ. يِبْ قَزَنكْقُو بُلْدِي *yïp k,azaŋk,u boldï* — يىپ چىگىچلەشتى، يەنى يىپ يەشكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىگىچلىشىپ كەتتى.

بۇ بابتكى مسال

529 III

يَنكِلْغـــانْ yaŋïloqan يېڭىلىشىدىغان، ئادىشىدىغان. يَنكِلْغــانْ اَرْ // *yaŋïloqan ər* —— يېڭىلىشىدىغان ئادەم، يەنى ئۆتكەن ھەرقانداق ئىشنى ئۇنتۇپ قالىدىغان ۋە ئادىشىدىغان ئادەم.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

تَنكلكُج tənəlgüq سار. ئوغۇزچە.

تَنكلكُون tənəlgün سار. باشقا تۈركلەرنىڭ تىلىدا.

تَنكْرِكـــانْ tənrikən تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم، روھانىي، زاھىت. كاپىرلار (مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر) تىلىدا.

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

يَنكلدُرق yaŋalduruk, يامغۇرلۇق بۆك، يامغۇردىن ۋە شۇرغاندىن ساقلىنىش ئۈچۈن يامغۇرلۇققا تىكىپ قويۇلغان كىگىز قالپاق.

بۇ بابتا ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلمىدى، چۈنكى دىماغ تاۋۇشى تەلەپپۇز ئۈچۈن ئېغىردۇر.// ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلگەندە، نۇتۇقتا ئۇنى تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن غۇننىلەر تىل ئۈچى ھەرپلىرى بىلەن بىللە كەلگەن. بۇنداقتا سۆزلەش// ئاسانلىشىدۇ، بۇ ئەھۋال كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «سُوزنكْرِي كيشـــي *səzəŋri kixi* —— سۆزەڭگۈر ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزدە تىل ئۇچى ھەرپلىرىدىن «ر – *r*» باردۇر. بۇنىڭ بىلەن سۆزلەش راۋانلىشىدۇ. بۇنى بىلىۋال.

613

530 III

531 III

غۇننىلىك ئىسىملار بابلىرى تۆگىدى.//

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

غۇنناسلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تِنكْدِي təŋdi پەرۋاز قىلدى. قُشْ تِنكْدِي *kux təŋdi* — قۇش پەرۋاز قىلدى. شۇنىڭدەك ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىلغان ئوق كۆزدىن غايىب بولسىمۇ «اُقْ تِنكْدِي *ok təŋdi*» دېيىلىدۇ (تنكار – تنكماك *təŋər - təŋmək*).[1] // III 532

تَنكْدِي taŋdi تاڭدى. اُلْ اَنىڭْ باشِنْ تَنكْدِي *ol anïŋ baxïn taŋdi* — ئۇ ئۇنىڭ بېشىنى لاتا بىلەن تاڭدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن قاتتىق تاڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكارْ – تَنكْماقْ *taŋar - taŋmaq*).

تُنكْدِي toŋdï توڭدى ~ توڭلىدى. سُوڤْ تُنكْدِي *suv toŋdï* — سۇ توڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تُنكْدِي *ər toŋdï* — ئادەم توڭدى، يەنى ئادەم سوغۇقتىن ئۆلگۈدەك توڭلاپ كەتتى (تُنكارْ – تُنكْماقْ *toŋar - toŋmaq*).

سِنكْدِي siŋdi سىڭدى: جايلاشتى، ئورۇنلاشتى. اَشْ سِنكْدِي *ax siŋdi* — ئاش سىڭدى، ھەزىم بولدى. سُوڤْ يِرْكا سِنكْدِي *suv yərgə siŋdi* — سۇ يەرگە سىڭدى. سُوزْ كُنكُلْكا سِنكْدِي *söz kөŋülgə siŋdi* — سۆز كۆڭۈلگە ئورۇنلاشتى ۋە تەسىر قىلدى (سِنكارْ – سِنكْماكْ *siŋər - siŋmək*).

---

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «سنكدي، نكدي، نكار، نكماك» شەكىللىرىدە يېزىلغان. ئاپتورنىڭ بۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا بىر «ت» بەلگىسىنى قويۇپ «ت - *t*» بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر دېگەن ئىشارىتىگە ئاساسەن، بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرىنى تۆزىتىپ باش ھەرپىنى «ت» بىلەن ئالدۇق.

سِنگْدِي siŋdi يوشۇرۇندى، مۆكۈندى. اُرْدَكْ قَمشْقا سِنگْدِي *ordək kamïxka siŋdi* —— ئۆردەك قومۇشلۇققا يوشۇرۇندى،// يەنى ئۆردەك ۋە باشقىلار قومۇشلۇققا ياكى چۆپلۈككە كىرىۋالدى ۋە يوشۇرۇندى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىگە كىرىۋالسا، مەسىلەن: بىر ئادەم بىرنېرسىنى ئۆيىگە ئوغرىلا كىرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِنكارْ – سِنگْماكْ *siŋər - siŋmək*). 533 III

مُنگْدِي mөŋdi مۆڭدى ~ مۆڭكۈدى. اَتْ مُنگْدِي *at mөŋdi* —— ئات مۆڭكۈدى (مُنكارْ – مُنگْماكْ *mөŋər - mөŋmək*).

بۇ بابتىكى مسال

يَنگْدِي yəŋdi يەڭدى اَرْ اَنِي يَنگْدِي *ər anï yəŋdi* ——// ئادەم ئۇنى بىر ئىشتا يەڭدى، غەلىبە قىلدى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يَنكارْ – يَنگْماكْ *yəŋər - yəŋmək*). 614

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تنگْــردِي təŋürdi: اَرْ اُقْ تنگْــردِي *ər ok təŋürdi* ——// ئادەم ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى، ئوق ئاسماندا غايىب بولدى. قۇش قولدىن ئۇچۇپ كېتىپ، كۆزدىن غايىب بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تنكرر – تنكرماك *təŋürür - təŋürmək*). 534 III

سِنگِرْدِي siŋirdi يۇتتى. اُلْ تَنْجُــو سِــنگِرْدِي *ol tanqu siŋirdi* —— ئۇ لوقما يۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنگِرُرْ – سِنگُرْماكْ *siŋürür - siŋürmək*).

سِــنگِرْدِي siŋirdi سىڭدۈردى. يــاغْنِي تَرِيكــا سِــنگِرْدِي *yaoŋnï tərigə siŋirdi* —— ياغنى تېرىگە سىڭدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِــنگِرُرْ – سِــنگُرْماكْ *siŋürür - siŋürmək*).

قُنگُــرْدِي kˌoŋurdï قومۇردى. اَرْ يِغــاجْ قُنگُــرْدِي *ər yïqaq koŋurdï* —— ئادەم ياغاچ قومۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شامال بىر نەرسىنى قومۇرۇپ تاشلىسىمۇ

شۇنداق دېيىلىدۇ (قُنكُرُرْ - قُنكُرْماقْ *koŋurur - koŋurmak*).

كِينكُرْدِي kəŋürdi كېچىيىتتى. اَرْ اَقِىنْ كِينكُىرْدِي *ər əvin kəŋürdi* — ئادەم ئۆيىنى كېچەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكُرُرْ - كِينكُرْماكْ *kəŋürür - kəŋürmək*).// III 535

تَنكزْدِي taŋïzdï ئېسىلدى، كۆپتى. اَرْ اُبْكاسِنْدا تَنكزْدِي *ər opkəsində taŋïzdï* — ئادەم ئاچچىقىدا ئېسىلىپ كەتتى. اُبْكا تَنكِزْدِي *opkə taŋïzdï* — ئۆپكە كۆپتى. ئۇنىڭغا سىركە، قىچا قۇيۇپ تولدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە كۆپىدۇ (تَنكِزَرْ - تَنكِزْماق *taŋïzar - taŋïzmak*).

تَنكَشْدِي təŋəxdi تەڭلەشتى. تَنكَشْدِي نانىڭ *təŋəxdi nəŋ* — نەرسە تەڭلەشتى، يەنى بىر نەرسە بىر نەرسىگە تەڭلەشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مَنِڭْ بِلا كِينكَشْدِي *məniŋ bilə kəŋəxdi*

بِلْكِي مَنكا تَنكَشْدِي *bilki maŋa təŋəxdi*

اَرَنْ بِلا سُنكشدِي *ərən bilə sünüxdi*

اَلْبْ لاْر بَشِنْ اُلْ يُوارْ // *alplar baxïn ol yuwar* III 536

[مېنىڭ بىلەن كېچەشتى،
ئەقلى ماڭا تەڭلەشتى؛
ئەرلەر بىلەن نەيزىلەشتى،
باتۇرلار بېشىنى دوملىتار.]

جەڭ ھەققىدە كېچەشكەن بىر كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مەن بىلەن مەسلىھەتلەشتى، مېنىڭ ئەقلىم ئۇنىڭ ئەقلى بىلەن تەڭ كەلدى؛ ئۇرۇشتا پالۋانلار بىلەن نەيزىلەشتى، باتۇرلارنىڭ بېشىنى توپقا ئوخشاش دومىلاتتى (تَنكاشُورْ - تَنكَشْماكْ *təŋəxür - təŋəxmək*).

تُنكُشْدِي tüŋüxdi بېشىنى ساڭگىلاتتى. اَرْ تُنكُشْدِي *ər tüŋüxdi* — ئادەم بېشىنى ساڭگىلاتتى (تُنكُشُورْ - تُنكُشْماكْ *tüŋüxür - tüŋüxmək*).

تُنكُشْدِي toŋuxdï: تُنكُزْ تُنكُشْدِي *toŋuz toŋuxdï* — توڭگۇز گۆلىيىپ، ئادەمگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بىرەر ئىشنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتىپ، بۇ ئىشنى

615 — *ər toŋuxdï* ئەر تُنكُشْـــدِي «ئەر تُنكُشْدِي ياقتۇرماي، ئىش بۇيرۇغۇچىغا گۆلەيگەن كىشىگە// 537 III ئادەم گۆلەيدى» دېيىلىدۇ (تُنكُشُورْ – تُنكُشْماكتْ[1] *toŋuxur - toŋuxmaķ*).//

سِنِكْشْدِي siŋixdi سىڭشىتى. سُوۋْلارْ قَمُغْ سِنِكْشْدِي *suvlar ķamuoq siŋixdi* — سۇلار پۈتۈنلەي سىڭشىتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە باشقا نەرسىگە سىڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِنِكْشُورْ – سِنِكْشْماكْ *siŋixür - siŋixmək*).

سُنُكْشْدِي süŋüxdi نەيزىلەشتى. اِكّي اَرْ بِـــرْلا سُنُكْشْـــدِي *ikki ər birlə süŋüxdi* — ئىككى ئادەم (جەڭدە) بىر - بىرى بىلەن نەيزىلەشتى (سُنُكْشُـــورْ – سُنُكْشْـــماكْ *süŋüxür - süŋüxmək*).

كَينِكَشْدِي kəŋəxdi كېڭەشتى. اُلْ مَنكـــا كَينِكَشْـــدِي *ol maŋa kəŋəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كېڭەشتى (كَينِكاشُورْ – كَينِكاشْماكْ *kəŋəxür - kəŋəxmək*).

اُنكُقْتِي oŋuķtï ئۆڭدى. اَنِكْ يُوزِي اُنكُقْـــتِي *anïŋ yüzi oŋuķtï* — ئۇنىڭ يۈزى ئۆڭدى، يەنى كېسەل ۋە باشقا سەۋەبلەردىن ئۇنىڭ يۈزى تاتاردى. بَـــــرْجِنْ اُنكُقْـــــتِي *barqïn oŋuķtï* — يىپەك رەخت ئۆڭدى، يەنى يىپەك رەختنىڭ پىتى، گۈزەللىكى، رەڭگى كەتتى (اُنكُقارْ – اُنكُقْماقْ *oŋuķar - oŋuķmaķ*). ھەرقانداق نەرسە مۇشۇنداق بولۇپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// 538 III

مُنكُقْتِي muŋuķtï مۇڭلاندى. اَرْ مُنكُقْتِي *ər muŋuķtï* — ئادەم مۇڭلاندى، قايغۇغا چۆمدى (مُنكُقارْ – مُنكُقْماقْ *muŋuķar - muŋuķmaķ*).

اُنكُلْدِي oŋuldï ئوڭلاندى، ساقايدى. سُكَلْ اُنكُلْدِي *sökəl oŋuldï* — كېسەل ئوڭلاندى، ساقايدى. ايـــشْ اُنكُلْـــدِي *ix oŋuldï* — ئىش ئوڭلاندى، يەنى چىگىچ ئىش ئوڭلاندى (اُنكُلُورْ – اُنكُلْماقْ *oŋulur - oŋulmaķ*).

اُنكُلْدِي üŋüldi ئويۇلدى. يِغاجْ اُنكُلْدِي *yïoqaq üŋüldi* — ياغاچ ئويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنكُلُورْ – اُنكُلْماكْ *üŋülür - üŋülmək*).

تَنكِلْدِي taŋïldï تېڭىلدى. تَنكِلْدِي بـــاشْ *taŋïldï bax* — باش تېڭىلدى. ھەرقانداق نەرسە يىپ بىلەن تېڭىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكِلُـــورْ - تَنكِلْمـــاقْ *taŋïlur - taŋïlmaķ*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يېئىلىنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ كېيىن «ق - *ķ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

تُنگُلْدِي tünüldi تۇڭۇلدى، ئۇمىدىنى ئۈزدى. اَرْ ايشْتِنْ تُنگُلْدِي *ər ixtin tünüldi* — ئادەم ئىشتىن ئۇمىدىنى ئۈزدى.

III 539 **تَنگِنْدِي** taŋindi تېڭىۋالدى. اَرْ بَشِنْ تَنگِنْدِي // *ər baxin taŋindi* — ئادەم بېشىنى تېڭىۋالدى (تَنگِنُورْ – تَنگِنْماقْ *taŋinur - taŋinmaq*).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

تُنگُتّي tünütti ساڭگىلاتتى. اَرْ بَشِنْ تُنگُتّي *ər baxin tünütti* — ئادەم بېشىنى ساڭگىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُنگُتُورْ – تُنگُتْماكْ *tünütür - tünütmək*).

تَنگِتّي təŋitti ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى. اَرْ اُقِنْ تَنگِتّي *ər okin təŋitti* — ئادەم ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى (تَنگِتُورْ – تَنگِتْماكْ *təŋitür - təŋitmək*).

كِينگِتّي kəŋitti كېڭەيتتى. اَرْ اَقِنْ كِينگِتّي *ər əvin kəŋitti* — ئادەم ئۆيىنى كېڭەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينگِتُورْ – كِينگِتْماكْ *kəŋitür - kəŋitmək*).

تۆت ھەرپلىكلەر

III 540 **كِينگادِي** kəŋədi كېڭەشتى، مەسلىھەتلەشتى. اُلْ مَنكا // كِينگادِي *ol maŋa kəŋədi* — ئۇ (ئۆزىنىڭ ئىشىنى) مەن بىلەن كېڭەشتى (كِينگَارْ – كِينگامَاكْ *kəŋər - kəŋəmək*).

616 **كِينگُودِي** kəŋüdi كېڭەيدى. يِرْ كِينگُودِي *yər kəŋüdi* — يەر كېڭەيدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينگُورْ – كِينگُومَاكْ *kəŋür - kəŋümək*).

بۇ بابتكى باش ۋە ئاخرى هەرپى ئىللەتلىك سۆز

يُنكادِي yoŋadï يونىدى، چاقتى. اُلْ اَنِي بَكْكا يُنكادِي *ol anï bəgkə yoŋadï* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنكارْ – يُنكاماقْ *yoŋar - yoŋamaq*).

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلەنگەن تۆت هەرپلىك سۆزلەر بابى

541 III

تُنكتردِي[1] təŋtürdi ئۇچۇردى. اُلْ قُشْ تُنكتردِي *ol kux təŋtürdi* — ئۇ قۇش ئۇچۇردى، يەنى قۇشنى قولىدىن ئۇچۇرۇۋەتتى. ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكْتُرُرْ – تَنكْتُرْماكْ *təŋtürür - təŋtürmək*).

تُنكْدَرْدِي tənqdərdi تۆڭتەردى ~ ئۆڭتەردى. اُلْ اَياقْ تُنكْدَرْدِي *ol ayaq tənqdərdi* — ئۇ ئاياق (قاچا) ئۆڭتەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُنكْدَرُرْ – تُنكْدَرْماكْ *tənqdərür - tənqdərmək*).

سِنكْدُرْدِي siŋdürdi سىڭدۈردى؛ يوشۇردى. سُجكْ اَشِغْ سِنكْدُرْدِي *süqik axïq siŋdürdi* — شاراب ئاشنى سىڭدۈردى (سِنكْدُرُرْ – سِنكْدُرْماكْ *siŋdürür - siŋdürmək*). اُلْ اَنِي اَفْكا سِنكْدُرْدِي *ol anï əvgə siŋdürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە كىرگۈزدى، يوشۇردى.

مُنكْقَرْدِي muŋqardï مۇڭلاندۇردى، قايغۇغا سالدى. اُلْ اَنِي مُنكْقَرْدِي *ol anï muŋqardï* — ئۇ ئۇنى مۇڭلاندۇردى (مُنكْقَرُرْ – مُنكْقَرْماقْ *muŋqarur - muŋqarmaq*). 542 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُنكتردِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ كەلگۈسى زامان شەكلى ۋە مەستىرى «تَنكْتُرُرْ – تَنكْتُرْماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. شۇڭا، «*təŋtürdi*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَنْكَـــرْدِ təngərdi تەڭلەشتۈردى. اُلْ بِـــيرْ نـــانكْنِي بِيرْكـــا تَنْكَـــرْدِي
ol bir nəŋni birgə təngərdi — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە تەڭلەشتۈردى
(تَنْكَرُورْ - تَنْكَرْماكْ *təngərür - təngərmək*).

تَنكْلَشْدِي təŋləxdi تەڭلەشتى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا تَنكْلَشْـــدِي *bir nəŋ birgə təŋləxdi* —
بىر نەرسە بىر نەرسىگە تەڭلەشتى (تَنكْلَشُورْ - تَنكْلَشْماكْ *təŋləxür - təŋləxmək*).

تِنكْلَشْدِي tiŋlaxdï تىڭلاشتى ~ تىڭشاشتى، ئاڭلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِـــرْلا سُـــوزْ تِنكْلَشْـــدِي
ol mənin birlə söz tiŋlaxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۆز تىڭشاشتى، تىڭشىشىپ
باقتى (تِنكْلَشُورْ - تِنكْلَشْماقْ *tiŋlaxur - tiŋlaxmaq*).

تَنكْلَشْـــدِي taŋlaxdï تاڭ قېلىشتى، ھەيران قېلىشتى. كِشِـــيلارْ بُـــو اِيشِـــغْ
تَنكْلَشْدِي *kixilər bu ïxïoq taŋlaxdï* — كىشىلەر بۇ ئىشتىن تاڭ قېلىشتى
(تَنكْلَشُورْ - تَنكْلَشْماقْ *taŋlaxur - taŋlaxmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 543

اُردِي بُلِتْ اِنكْرَشُو — *ordi bulït ïŋraxu*
اقتِي اقِن مُنكرشو — *akti akïn məŋrəxü*
قَلْدِي بُدُنْ تَنكْلَشُو — *kaldï bodun taŋlaxu*
كُكْرَرْ تَقِي مَنكْرَشُورْ — *kökrər takï maŋraxur*

[بۇلۇت ئىڭرىشىپ ئۆرلىدى،
ئېقىن شارقىرىشىپ ئاقتى؛
خەلق ھەيران بولۇپ قالدى،
گۈركىرەر، تېخى چاقنىشار.]

يامغۇر تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: گۈلدۈرلەيدىغان بۇلۇتلار ئۆرلىدى، ئۇنىڭدىن شارقىراپ سەللەر ئاقتى: بۇنىڭدىن كىشىلەر تاڭ قېلىشتى، بۇلۇتلار گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، چاقماق چېقىۋاتىدۇ.

مَنكْدَشْدِي məŋdəxdi يىپ سېلىشتى. اِكّي اُراغُتْ مَنكْدَشْدِي *ikki uraoqut məŋdəxdi* —
ئىككى خوتۇن//يىپ سېلىشتى، يەنى يىپ بىلەن بىر - بىرىنىڭ يۈزىدىكى III 544
تۈكلەرنى ئېلىشتى (مَنكْدَشُورْ - مَنكْدَشْماكْ *məŋdəxür - məŋdəxmək*).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈرلۈك

617

مُنكَشْدِي mingəxdi مىنگەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا مُنكَشْدِي *ol mənig birlə mingəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن مىنگەشتى، ئاتقا مىنگەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنكَشُورْ - مُنكَشْماكْ *mingəxür - mingəxmək*)[1].

كُنكْـــرَنْدِي küŋrəndi گۈڭرىدى، غوتۇلدىدى. اَرْ اِيـــشْ قـــا كُنكْـــرَنْدِي *ər ixkə küŋrəndi* — ئادەم ئىشقا ئۇنىماستىن غوتۇلدىدى (كُنكْـــرَنُورْ - كُنكْرَنْماكْ *küŋrənür - küŋrənmək*).

كِينكْرُنْـــدِي kəŋründi كەڭرىپ كەتتى، بېيىدى، بايىشاتلاندى. اُلْ كِينكْرُنْـــدِي *ol kəŋründi* — ئۇ (بىر مەزگىل)//بايىشاتلاندى (كِينكْرُنُـــورْ - كِينكْرُنْمـــاكْ *kəŋrünür - kəŋrünmək*). 545 III

تَنكْلَنْدِي təŋləndi تەڭلەندى، ئويلاندى. اَرْ اِيشِنْ تَنكْلَنْـــدِي *ər ixïn təŋləndi* — ئادەم ئىشىنى ئويلاندى (تَنكْلَنُورْ - تَنكْلَنْماكْ *təŋlənür - təŋlənmək*).

بۇ بابتكى مسباللار

يِنكْشُرْدِي yiŋxürdi تەڭشىدى، ئارىلاشتۇردى. اُلْ اِسِـــكْ سُـــوقُغْ تُمْلُغْقـــا يِنكْشُـــرْدِي *ol isïg suvuoŋ tumluoŋka yiŋxürdi* — ئۇ ئىسسىق سۇنى (ئىللىسۇن دەپ) سوغۇق (سۇ)قا ئارىلاشتۇردى (يِنكْشُرُرْ - يِنكْشُرْماكْ *yiŋxürür - yiŋxürmək*).

يَنكْقُـــرْدِي yaŋkurdi: اَرْ يَنكْقُـــرْدِي *ər yaŋkurdï* — ئادەم غايىبتىن بىر ئاۋاز ئاڭلىغاندەك ياكى بىر نەرسە سەزگەندەك ئۇياق - بۇياققا قارىدى (يَنكْقُـــرارْ - يَنكْقُرْماقْ *yaŋkurar - yaŋkurmak*)./// 546 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. «دىۋان»دا بۇ پېئىلنىڭ زەممە بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تۈرىمۇ ئۇچرايدۇ، بىز بۇ يەردە كەسرىنى ئاساس قىلدۇق.

فَعْلادِي fə'ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سُنكْدادِي soŋdadï سوقۇدىدى، كەينىگە چۈشتى، ئىزمۇئىز قوغلىدى. اُلْ يَغِينِ سُنكْدادِي *ol yaqïnï soŋdadï* — ئۇ دۈشمەننى ئىزمۇ ئىز قوغلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ كەينىگە چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُنكْدارْ - سُنكْداماقْ *soŋdar - soŋdamaq*).

مَنكْـــــدادِي məŋdədi يۇلىدى، يۇقۇدىدى. اُلْ اَنـــــكْ سَـــــجِنْ مَنكْـــــدادِي *ol anïŋ saqïn məŋdədi* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۇلدى. شېئىرداً مۇنداق كەلگەن:

اذُم بَرِبْ سُنكْدادِي *użu① barïp soŋdadï* [كەينىدىن بېرىپ قوغلىدى،

تكر تُرب اَنكْدِدِي *təgrə turup aŋdïdï* چۆرىدەپ تۇرۇپ پايلىدى،

سَجن قرا مَنكْدَدِي *saqïnkïra məŋdədi* چېچىنى قىرىپ يۇلۇشتى،

اَرزُلَيو اَر اقار // *arzulayu ər avar* ئادەملەر چىلبۆرىدەك ئولاشتى.] III 547

بىر بەگنى يەڭگەن ئادەم ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئارقىسىدىن پايلاپ باردى، ئۇنى ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئورۇالدى، ئۇنىڭ چاچلىرىنى يۇلدى. شائىر بۇ يەردە ئادەملەرنىڭ يىغىلغانلىقىنى چىلبۆرىلەرنىڭ توپلانغانلىقىغا ئوخشىتىدۇ. چۈنكى، چىلبۆرىلەر يالغۇز ئادەمنى ئۈچرىتىپ قالسا، ئۇنى چۆرىدەۋېلىپ يەيدۇ (مَنكْدارْ - مَنكْـــداماكْ *məŋdər - məŋdəmək*).

جِنكْرَدِي qïŋradï جىرىڭلىدى. اُلْ قُنكْراغُو جِنكْرَدِي// *ol qoŋraqu qïŋradï* — قوڭغۇراق III 548

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اذُم» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنى ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، «ئارقا، كەينى» مەنىسىدىكى «اُذُ *użu*» دەپ ئالدۇق.

جىرىڭلىدى[1]. يۇگەن جىرىڭلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِنكْرارْ – جِنكْراماقْ *qïŋrar- qïŋramaḳ*). شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// 618

سُنكْرادِي soŋradï كەينىگە تارتتى، ئارقىغا سۆرىدى. اَرْ ايشْقا سُنكْرادِي *ər ïxḳa soŋradï* — ئادەم ئىشنى كەينىگە تارتتى، يەنى ئىش قىلىشقا ئۇنىماي، سۆز ياندۇردى (سُنكْرارْ – سُنكْراماقْ *soŋrar - soŋramaḳ*).

قُنكْرادِي ḳ,oŋradï غورۇڭلىدى، يوغىنىدى؛ قوڭۇلاشتى. اُغْلانْ اُونِ قُنكْرادِي *oḳlan üni ḳoŋradï* — بالىنىڭ ئۈنى غورۇڭلىدى. بۇ، بالا بالاغەتكە يەتكەندە يۈز بېرىدۇ. قُويْ قُنكْرادِي *ḳoy ḳoŋradï* — قوي قوڭۇلاشتى، قوڭۇر رەڭگە كىردى (قُنكْرارْ – قُنكْراماقْ *ḳoŋrar - ḳoŋramaḳ*).// 549 III

مَنكْرادِي maŋradï ماڭرىدى ~ ۋارقىرىدى. اَرْ مَنكْرادِي *ər maŋradï* — ئادەم ۋارقىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنكْرارْ – مَنكْراماقْ *maŋrar - maŋramaḳ*).

مُنكْرادِي mənrədi موڭرىدى ~ مۆرىدى. اُوذْ مُنكْرادِي *uż mənrədi* — ئۈي مۆرىدى (مُنكْرارْ – مُنكْراماكْ *mənrər - mənrəmək*).

مَنكْزادِي mənzədi مەڭزىدى، ئوخشىدى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا مَنكْزادِي *bir nəŋ birḳa mənzədi* — بىر نەرسە (نەرسە)گە ئوخشىدى (مَنكْزارْ – مَنكْزاماكْ *mənzər - mənzəmək*).

تَنكْلادِي taŋladï تاڭ قالدى، ھەيران قالدى. اَرْ ايشِغْ تَنكْلادِي *ər ïxïoŋ taŋladï* — ئادەم بىر ئىشتىن تاڭ قالدى (تَنكْلارْ – تَنكْلاماقْ *taŋlar - taŋlamaḳ*).

تَنكْلادِي təŋlədi تەڭلىدى، تەڭ قىلدى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا تَنكْلادِي *bir nəŋ birḳa təŋlədi* — بىر نەرسىنى بىر (نەرسە)گە تەڭ قىلدى (تَنكْلارْ – تَنكْلاماكْ *təŋlər - təŋləmək*).// 550 III

تِنكْلادِي tïŋladï تىڭلىدى ~ تىڭشىدى، ئاڭلىدى. اَرْ سُوزْ تِنكْلادِي *ər söz tïŋladï* — ئادەم سۆز تىڭشىدى (تِنكْلارْ – تِنكْلاماقْ *tïŋlar - tïŋlamaḳ*).

---

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى «صَوَّتَ الْحَلاجل — قوڭغۇراق جىرىڭلىدى» دەپ بېرىلگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە «اُلْ *ol*» سۆزى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان.

سَنكْلادِي saŋladï ساڭقىدى، مايالىدى. چىچتى. قُشْ سَنكْلادِي *kux saŋladï* — قۇش مايالىدى (سَنكْلارْ - سَنكْلاماقْ *saŋlar - saŋlamaq*).

بۇ بابتىكى مىساللار

يَنكْرادِي yaŋradï ياڭرىدى، ئاۋاز چىقاردى؛ ئېيتىپ سالدى. اُلْ بِيرْ سُوزْ يَنكْرادِي *ol bir søz yaŋradï* — ئۇ (يوشۇرۇشقا تېگىشلىك) بىر سۆزنى ئېيتىپ سالدى (يَنكْرارْ - يَنكْراماقْ *yaŋrar - yaŋramaq*).

يُنكْلادِي yuŋladï قىرقىدى، يۈڭ قىرقىدى. اُلْ قُويُنْ يُنكْلادِي *ol qoyun yuŋladï* — ئۇ قويىنى قىرقىدى (يُنكْلارْ - يُنكْلاماقْ *yuŋlar - yuŋlamaq*). // III 551

فَعِيلادِي fəiladï شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تِنكِيلادِي tïŋïladï تىرىكلىدى. نانكْ تِنكِيلادِي *nəŋ tïŋïladï* — نەرسە تىرىكلىدى، يەنى ھاۋانچىغا ئوخشاش ئېغىر نەرسە يەرگە چۈشۈپ، تىرىكلىغان ئاۋاز چىقاردى (تِنكِيلارْ - تِنكِيلاماكْ[1] *tïŋïlar - tïŋïlamaq*).

جَنكِيلادِي qaŋïladï چاڭلىدى، غىڭشىدى. اِتْ جَنكِيلادِي *it qaŋïladï* — ئىت غىڭشىدى، يەنى ئىت تاياق يېگەندە غىڭشىدى. بۇ ھاۋشىشتىن تۆۋەنرەك بىر ئاۋازدۇر. بىر ئادەم يامان سۆز قىلىپ كوتۈلداۋەرسىمۇ «تَلِيمْ جَنكِيلادِنكْ *təlim qaŋïladïŋ* — تولىمۇ چاڭلىدىڭ» دېيىلىدۇ (جَنكِيلارْ - جَنكِيلاماقْ *qaŋïlar - qaŋïlamaq*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

سُنكُولادِي sünülədi نەيزىلىدى، نەيزە سانجىدى.//اُلْ اَنِي سُنكُولادِي *ol anï sünüladi* —— 552 III
ئۇ ئۇنى نەيزىلىدى، ئۇنىڭغا نەيزە سانجىدى (سُنكُولارْ – سُنكُولاماكْ *sünülər - sünüləmək*).

سِنكِيلادِي siŋiladï غىڭشىدى؛ زىڭىلدىدى؛ سوۋۇدى. اِتْ سِنكِيلادِي *it siŋiladï* —— ئىت غىڭشىدى، ئىت سوغۇقتا غىڭشىدى. سُوقْ سِنكِيلادِي *suv siŋiladï* —— سۇ مۇز 619
قاتقۇدەك دەرىجىدە سوۋۇدى. قُلاقِمْ سِنكِيلادِي *qulaqïm siŋiladï* —— قۇلىقىم زىڭىلدىدى (سِنكِيلارْ – سِنكِيلاماقْ *siŋilar - siŋilamaq*).

تُنكالادِي toŋaladï باتۇرلۇق قىلدى. اَرْ تُنكالادِي *ər toŋaladï* —— ئادەم باتۇرلۇق قىلدى، يەنى ئادەم باتۇرلار ۋە پالۋانلارنىڭ ئىشىنى قىلدى (تُنكالَرْ – تُنكالاماقْ *toŋalar - toŋalamaq*).

مَنكِيلادِي məŋilədi مېڭە يېدى. اَرْ مَنكِيلادِي *ər məŋilədi* —— ئادەم مېڭە يېدى. بۇنىڭ تېگى مۇنداق: بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «طُوبَى لَكَ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ.
مېڭە ئۇچۇنلا قۇي سۆيۈش مېڭىنىڭ قوينىڭ//ئەك قەدىرلىك يېرى 553 III
بولغانلىقىدىنمۇ. بىركىمنىڭ ھۆرمىتىگە قۇي سۆيۈپ، مېڭىسىنى تەقدىم قىلىش ئەك چوڭ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. كېيىن بۇ سۆز ياخشى غىزا - تائاملارغا ئېرىشكەن ئادەملەرگىمۇ قوللىنىلىدىغان ئىسىم بولۇپ كەلگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَنِي يتبْ سُنكُولادِي	*anï yətip sünüladi*
بَشِنْ يَنْدُرُو يَنكِيلادِي	*baxïn yandru yaŋiladï*
اَرَنْ بابابُس مُنكِيلادِي	*ərən bayup məŋilədi*
اَنِكْ اَلْبِنْ قَرا بُغْدِي① 554 III	*anïŋ alpïnqïra boqdï//*

① بۇ شېئىردا بىر قانچىلىگەن ئېنىقسىزلىق بار. بۇلار تۆۋەندىكىچە بىر تەرەپ قىلىندى. بىرىنچى، ئىككىنچى مىسرادىكى «يَنْدُرُو» شېئىرنىڭ ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «*yandru*» دەپ ئېلىندى؛ ئىككىنچى، ئۈچىنچى مىسرادىكى «بابس» سۆزى ئەرەبچىسىگە قاراپ بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھى بويىچە «*bayup* —— باي بولۇپ» دەپ ئېلىندى؛ ئۈچىنچى، يەنە شۇ ئۈچىنچى مىسرادىكى «مُنكِيلادِي» سۆزى «*məŋilədi*» دەپ ئېلىندى. چۈنكى، بۇ شېئىر «مَنكِيلادِي *məŋilədi* —— مېڭە يېدى» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان؛ تۆتىنچى، تۆتىنچى مىسرادىكى «قَرا» سۆزى ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، «قىرىش» مەنىسىدە «*qïra*» دەپ ئېلىندى.

[ئۇنىڭغا يېتىپ نەيزىلىدى،
ياردىنى يەنە يېڭىلىدى؛
باتۇرلار بېيىپ مېڭە يېدى،
ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قىرىپ بوغدى.]

قوشۇننى يەڭگەن بىر ئادەم تەرىپىلىنىپ شۇنداق دېيىلدۇ: ئۇ ئۇنىڭغا يېتىشىۋېلىپ نەيزە سانجىدى، ئۇنىڭ ياردىنى يېڭىلىدى؛ بۇلاپ - تالاپ كەلگەن مالىلىرىدىن ئادەملىرىنى بەھرىمەن قىلدى، دۇشمەن باتۇرلىرىنى قىرىپ، بوغدى.

بۇ بابتىكى مىسال

يَنكِيلادِي yaŋïladï يېڭىلىدى. اُلْ تُونِنْ يَنكِيلادِي *ol tonïn yaŋïladï* — ئۇ تونىنى يېڭىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَنكِيلارْ – يَنكِيلامَاقْ *yaŋïlar - yaŋïlamak*). /// III 555

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَشانكُرْدِي yaxaŋurdï ياشاڭغىرىدى. اَنِكْ كُوزِي يَشانكُرْدِي *anïŋ kөzi yaxaŋurdï* — ئۇنىڭ كۆزى (كۇن نۇرىدىن) ياشاڭغىرىدى (يَشانكُرْ - يَشانكُرْماقْ *yaxaŋur*[1] *- yaxaŋurmak*).

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «يَشانكُرْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز تىرانسكرىپسىيىدە توغرىلاپ «*yaxaŋur*» دەپ ئالدۇق.

تُنكُرْلَنْدِي tüŋürləndi: اُلْ مَنكا تُنكُرْلَنْدِي *ol maŋa tüŋürləndi* — ئۇ ئۆزىنى ماڭا قۇدا ھېسابلىدى (*tüŋürlənür - tüŋürlənmək* تُنكُرْلَنُورْ - تُنكُرْلَنْماكْ).

سِنكِرْلَنْدِي siŋirləndi سىڭىرلەندى، سىڭىر كۆپەيدى. اَتْ سِنكِرْلَنْدِي *at siŋirləndi* — ئەت (گۆش)تە سىڭىر كۆپەيدى. يا سِنكِرْلَنْدِي *ya siŋirləndi* — ياغا سىڭىر//يۆگەلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سِنكِرْلَنُورْ — سِنكِرْلَنْماكْ 556 III *siŋirlənür - siŋirlənmək*).

مَنكِزْلَنْدِي məŋizləndi مەڭزى گۈزەللەشتى، چىرايلىقلاشتى. كِشِي مَنكِزْلَنْدِي *kixi məŋizləndi* — ئادەم چىرايلىقلاشتى، يەنى ئادەمنىڭ مەڭزى گۈزەللەشتى (مَنكِزْلَنُورْ - مَنكِزْلَنْماكْ *məŋizlənür - məŋizlənmək*).

مُنكُزْلَنْدِي münüzləndi مۈڭگۈز چىقاردى. قُزِي مُنكُزْلَنْدِي *kozï münüzləndi* — قوزا مۈڭگۈز چىقاردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (مُنكُزْلَنُورْ — مُنكُزْلَنْماكْ *münüzlənür - münüzlənmək*).

سُنكُوكْلَنْدِي sənükləndi: اُغْلانْ سُنكُوكْلَنْدِي *oqlan sənükləndi* —// بالىنىڭ 620 سۆڭەكلىرى چوڭايدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سُنكُكْلَنُورْ - سُنكُكْلَنْماكْ *sənüklənür - sənüklənmək*).

كُنكُلَّنْدِي kənülləndi كۆڭۈلشىدى. اَرْ ايشْقا كُنكُلَّنْدِي *ər ixqa kənüllləndi* — ئادەم ئىشقا كۆڭۈلشىدى، يەنى ئىشلەشكە بەل باغلىدى. بالا ئەقلگە كىرسە ۋە زېرەكلەشسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُنكُلَّنُورْ — كُنكُلَّنْماكْ 557 III *kənüllənür - kənüllənmək*).//

سِنكِلَّنْدِي siŋilləndi سىڭىل قىلدى. اُلْ قِيزِغْ سِنكِلَّنْدِي *ol kïziq siŋilləndi* — ئۇ (بىر) قىزنى (دېدەكنى) سىڭىل قىلدى (سِنكِلَّنُورْ - سِنكِلَّنْماكْ *siŋillənür - siŋillənmək*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

تُنكُـــرْلادِي tünqürlədi : اُلْ مَنِي تُنكُـــرْلادِي *ol məni tünqürlədi* — ئۇ مېنى ئۆزىنىڭ قۇدىسى ھېسابلىدى، قۇدىسى قاتارىدا كۆردى (تُنكُـــــرْلارْ – تُنكُرْلامـــــاكْ *tünqürlər - tünqürləmək*).

سِنكَرْلادِي sïŋarladï يالغۇز كۆردى، بوزەك تاپتى. اُلْ اَنِي سِنكَرْلادِي *ol anï sïŋarladï* — ئۇ ئۇنى يالغۇز، يار - يۆلەكسىز ۋە ئاجىز كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئالدى (سِنكَرْلارْ – سِنكَرْلاماقْ *sïŋarlar - sïŋarlamaq*).

سِـــنكِرْلادِي siŋirlədi سىڭىرلىدى. اُلْ ياسِـــنْ سِـــنكِرْلادِي *ol yasïn siŋirlədi* — ئۇ يانى سىڭىرلىدى، يەنى ياغا سىڭىر يۆگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرْلارْ – سِنكِرْلاماكْ *siŋirlər - siŋirləmək*). // III 558

كَنكِرْسِـــيدِي kəŋirsidi قاڭسىدى. اَشَـــجْ كَنكِرْسِـــيدِي *əxəq kəŋirsidi* — قازانىڭ تېگىدىكى نەرسە قاڭسىدى، يەنى كۆيگەن پۇراق چىقتى (كَنكِرْسِيرْ – كَنكِرْسِيماكْ *kəŋirsir - kəŋirsimək*).

بَلِنكْلادِي bəliŋlədi چۆچۈدى، ئۇركۈدى. اَرْ بَلِنكْلادِي *ər bəliŋlədi* — ئادەم بىرەر قورقۇنچ سەۋەبىدىن ئۇيقۇسىدىن چاچراپ تۇردى. ھەرقانداق بىر ھايۋان تۇيۇقسىز بىر نەرسىدىن ئۇركۈپ، سەكرەپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَلِـــنكْلارْ – بَلِنكْلامـــاكْ *bəliŋlər - bəliŋləmək*).

تُلُنكْلادِي: tuluŋladï اُلْ قُلِنْ تُلُنكْلادِي *ol kulïn tuluŋladï* — ئۇ قۇلىنىڭ قۇلاق تۇۋىگە مۇشتلىدى (تُلُنكْلارْ – تُلُنكْلاماقْ *tuluŋlar - tuluŋlamaq*).

بۇ بابتكى بەش ھەرپلىكلەر

سَرنكُولادي sərŋüləd‌i سيىرىلدى، تېيىلدى. اَرْ سَـرنكُولادي *ər sərŋüləd‌i* — ئادەم تېيىلدى، يەنى ئادەم مۇز ئۈستىدە تېيىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرنكُولارْ – سَرنكُولاماكْ[1] *sərŋülər - sərŋüləmək*).//

559 III

سَلنكُولادي salŋuladï ساڭگىلىدى؛ سالغا ئاتتى. اُزُمْ سَـلنكُولادي *üzüm salŋuladï* — ئۈزۈم ساڭگىلىدى، يەنى ئۈزۈم ساپلىرى بېدىشتە ساڭگىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە يۇقىرىدىن پەسكە ساڭگىلاپ تۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ اِتِغْ سَلنكُولادي *ər itïoq salŋuladï* — ئادەم ئىتقا سالغا ئاتتى (سَـلنكُولارْ – سَـلنكُولاماقْ *salŋular - salŋulamaq*).

قَلنكُولادي k‚alŋuladï سۇ دەسسىدى. اَرْ سُقْدا قَلنكُولادي *ər suvda k‚alŋuladï* — ئادەم سۇدا سۇ دەسسىدى، بۇ ئادەمنىڭ پۇتلىرىنى ھەركەتلەندۈرۈپ، مۇرىلىرىنى مىدىرلىتىپ، سۇ ئىچىدە ئۆزە تۇرۇشىدۇر// (قَلنكُولارْ – قَلنكُولاماقْ *k‚alŋular - k‚alŋulamaq*).

621

بۇ بابتكى مسىللار

يَنكْقُولادي yaŋk‚uladï ئاۋاز قايتۇردى، ئەكس سادا چىقاردى. تاغْ يَنكْقُولادي *taoq yaŋk‚uladï* — تاغ ئەكس سادا//چىقاردى. بۇ، سەن چىقارغان ئاۋازنىڭ ئۆزۈڭگە ئەينەن قايتىپ ئاڭلىنىشىدۇر. اَرْ قُلاقي يَنكْقُولادي *ər k‚ulak‚ï yaŋk‚uladï* — ئادەم قۇلىقى بىرەر ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك ياكى بىرەر نەرسىنى سەزگەندەك ئۇياق – بۇياققا قارىدى (يَنكْقُولارْ – يَنكْقُولاماقْ *yaŋk‚ular - yaŋk‚ulamaq*).

560 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل ئاۋۋال «ق – *k‚*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز «ك – *k*»نى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

يَلِنكُـــــولادي yalŋuladï ئىلەڭگـۈچ ئـۇچتى، گۈلەڭگـۈچ ئـۇچتى. قِيـــــز يَلِنكُـــــولادي *kïz yalŋuladï* — قـىز ئىلەڭگـۈچ ئـۇچتى. باشقىلاردىمـۇ شـۇنداق. بـۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنىدى (يَلِنكُولارْ - يَلِنكُولاماقْ *yalŋular - yalŋulamaq*)[1].

يِنْجِكـــــالادي yinqkələdi ئىنچىكـە ھېسـابلىدى. اُلْ نـــــانكِنْي يِنْجِكـــــالادي *ol nəŋni yinqkələdi* — ئـۇ نەرسـىنى ئىنچىكـە ھېسـابلىدى. نەرسـىنى ئىنچىكـە قىلىشـقىمۇ شـۇنداق دېيىلىـدۇ (يِنْجِكـــــالارْ - يِنْجِكالامـــــاقْ *yinqkələr - yinqkələmək*). /// III 561

تۆت ھەرپلىكلەردىن مۇزائىفلەر

تَرِنكُكْلَنْـــــدي təriŋüklləndi تېرەنلىـدى، ئۇلغايـدى. سُـــــوقْ تَرِنكُكْلَنْـــــدي *suv təriŋüklləndi* — سـۇ تېرەنلىـدى، ئۇلغايـدى (تَرِنكُكْلَنُـــورْ - تَرِنكُكْلَنْمـــاقْ *təriŋüklənür - təriŋüklənmək*).

كُنكْلَكْلَنْدي kənləkləndi كۆڭلەكلىك بولـدى. اَرْ كُنكْلَكْلَنْدي *ər kənləkləndi* — ئادەم كـۆڭلەكلىـك بولـدى. باشـقىلاردىـمۇ شـۇنـداق (كُـــنكْلَكْلَنُورْ — كُنكْلَكْلَنْماكْ *kənləklənür - kənləklənmək*).

خۇداغا شۈكۈر، غۇنىنىلىكلەر بۆلۈمى تۈگـىدى./// III 562

---

[1] يازما نۇسخا 610 - بەتتىكى «يَلِنكُو» سۆزى بىلەن 621 -، 622 - بەتلەردىكى مۇشـۇ ۋەزىنىدىكى سۆزلەردىن ياسالغان «يَلِنكُولادي»، «قَلِنكُولادي»، «سَـلِنكُولادي» پېئىللىرى ۋە «سَـرِنكُولادى» پېئىلى بۇجايلاردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن ئەمەس. يازما نۇسخا 609 - بەتتە «سَلَنكُو» سۆزى ئىككى بوغۇم قىلىپ يېزىلغان، 610- بەتتە «قَلَنكُـــو» سۆزى ۋە بۇنىڭدىن ياسالغان «قَلَنكُولادي» پېئىلىدىكى «ل - *l*» ھەرپى ئاۋۋال كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن كەسرە سىزىۋېتىلگەن. بۇ ھال بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپى — «ل - *l*، ر - *r*»لار ئۆزىدىن كېيىنكى «نـــك - *ŋ*» بىلەن قوشۇلغاندا، تەلەپپۇزدا بىر ئۆتكۈنچى سوزۇق تاۋۇش «*i*» نىڭ پەيدا بولىدىغانلىقىنى ۋە بۇنى يېزىقتا ئىپادىلەشتە ئىككىلىنىش بولغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىز ۋەزىن تەلىپى بويىچە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپىنى ترانسكرىپسىيىدە ھەممىلا جايدا ساكىنلىق ئالدۇق.

الدرك əldrük ئادراسمان ئۇرۇقى.

اُرتمان ərtmən ئۆگزە.

اُرتكُونْ ərtkün چەش.

اَرْسْـــــــلانْ arslan ئارسلان، شىر. خانلارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

563 III اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ سِجْغانْ تُتْماسْ //

alïn arslan tutar küqin siqoqan tutmas

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن چاشقانمۇ تۇتۇلماس.

بۇ ماقال ئىشلاردا زوراۋانلىق يولىنى تۇتماستىن، ياخشى چارە - تەدبىر كۆرۈشى لازىم بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُلْدُرُمْ [1] əldrüm ئۆلدۈم، ئۆلەرمەن، پالەچ.

---

[1] بۇ ئىككى ساكىن قاتار كەلگەن سۆزلەر بابى. شۇڭا، بىز بۇ سۆزدىكى «د» ھەرپىنى زەممىلىك ئوقۇمايلا ساكىنلىق ئوقۇپ، ترانسكرىپسىيىدە تۇزەتتۇق.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

تُرْكْمانْ türkmən تۈركمەن. بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار:

زۇلقەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ «شو – xu» ئىسىملىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن// 622
ئىگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شو – xu» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئۈچ يۈز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بار ئىكىن؟» دەپتۇ. ئەسلىدە خاقان «شو – xu»// III 564
خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەينىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىمۇ بىلمەيدىكەن. خاقانىنىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقانىنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن، ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئوينايدىكەن. خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمىمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىنىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملىرىنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ. زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىلىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىنىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن، خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ. ئۇلاغ تاپالمىغانلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل

كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ، ئالدىراشچىلىقتا ئۇ
565 III بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۇپتۇز// بىر سايغا
ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىجاپ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش
شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان
بولۇپ، ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتىكەن. خاقان
ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن
بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن، بالا - چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ
623 قاپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ//نامىلىرىنى كىتابىنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم،
مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم.
مەسىلەن: «قىنىق *kīnīk* —— قىنىق»، «سالغۇر *salqur* —— سالغۇر» ۋە باشقىلار.
بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش يېكى مۇشۇ يەردە
تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ،
ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يۈك - تاقىلىرىنى دۇمبىلىرىگە
ئارتىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ - ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ
دەستىدىن تەرگە چۆمگەنىكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېلىپ قالغان ھېلىقى يىگىرمە
ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە
ئۇلارغا: «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە
تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قېلىپ قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە
ئۆزىمىز قالىمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە: «قالْ اَجْ *kal aq* ——
مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ.// كېيىن ئۇلار «خَلَجْ *halaq* —— خالاچ» دەپ
566 III ئاتىلىپ قاپتۇ. خالاچلارنىڭ ئەسلى شۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر.

زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزۈن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا
ئوخشاش تۈركىلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار
«تُرْكْمانْ اَنْدْ[1] *türk manənd* —— تۈركىكە ئوخشايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز
ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان.

[1] بۇ سۆزنىڭ «تُرْكْ مانَنْدْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ ئىزاھنى توغرا تېپىپ، تراسكرىپسىيىدە «*türk manənd*» دەپ ئالدۇق.

تۇركمەنلەر ئەسلىدە يىگىرمە تۆت قەبىلىدۇر. لېكىن، ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى شۇدۇر.

خاقان «شو *xu*» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زۇلقەرنەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشۈپىتۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىپتۇ، زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىپتۇ. توقۇنۇش
III 567 نەتىجىسىدە زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولۇپتۇ.//بۇ توقۇنۇش «اَلْتُونْ قانْ *altun kan* —— ئالتۇن قان» دېگەن يەردە بولغانىكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۇنده «اَلْتُونْ خانْ *altunhan* —— ئالتۇنخان» دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۇلھى تۈزۈپتۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىپتۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ. زۇلقەرنەين چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، خاقان
624 «شو *xu*» قايتىپ كېلىپتۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەپتۇ، ئاندىن//ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شو *xu*» شەھىرىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە بىر تىلسىم قۇردۇرۇپتۇ. بۇگۇنكى كۇنده لەيلەكلەر ئۇ تىلسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ. تىلسىم بۇگۇنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر

سَنْدْرُشْ sandrux تالاش - تارتىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدْرُشْ[1] بُلْسا اُرْتْكُونْ دا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrux bolsa ərtkündə irtəx bolmas

ساپان ۋاقتىدا تالاش - تارتىش بولسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

III 568 بۇ ماقال ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.//

---

[1] بۇ سۆزنىڭ تۆتىنچى ھەرپى «ر – *r*» بۇ يەردە زەممىلىك كەلگەن بولسىمۇ، ياسما نۇسخا 203- بەتتە ۋە 373- بەتتىكى پېئىل شەكلى كەسرىلىك ئېلىنغان. بۇ سۆزنىڭ قىسقارغان شەكلى «سَنْدِشْ» (373- بەتتە) بولغىنىغا قارىغاندا تۆتىنچى ھەرپ «ر – *r*»نىڭ ھەم كەسرىلىك، ھەم زەممىلىك ئوقۇلۇشى مۇمكىن بولسا كېرەك.

بُرسُمَقْ borsmuq[1] بورسۇق. سېمىزلىك شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م – *m*»نى چۈشۈرۈپ، «بُرْسُقْ *borsuq*» دەيدۇ. لېكىن، ئۇلار باشقا تۈركىلەر «باشماق» مەنىسىدە ئىشلىتىدىغان «بَشَقْ *baxaq*» سۆزىنى بىر «م – *m*» ئارتتۇرۇپ «بَشْمَقْ *baxmaq*» دەيدۇ.

قلدرق qïldruq قىلتىرىق. بۇغداينىڭ باشاقلىرىدا بولىدىغان قىلتىرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُرقْلُقْ qorqluq قورقماق، قورقۇنچاق. قُرقْلُقْ اَرْ *qorqluq ər* — قورقۇنچاق ئادەم.

تُرتْكُلْ tørtkül تۆت چاسا، تۆت بۇرجەك. تُرتْكُلْ اَقْ *tørtkül əv* — تۆت چاسا ئۆي. ھەرقانداق تۆت چاسا نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَرْسْغانْ barsoqan بارسغان. ئافراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر.

569 III بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارسغان ئىسىملىك بىر//ئات باقارى بار ئىدى، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئۇ ئاتلارنى شۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ.

بُرْسْلانْ burslan بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى قاپلان. «اَرْسْلانْ بُرْسْلانْ *arslan burslan* — ئارسلان ـ قاپلان» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بُرْسْلانْ burslan بۇرسلان. ئەرلەرنىڭ ئىسمى. «بُرْسْلانْ *burslan*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلماي، «اَرْسْلانْ *arslan*» سۆزىگە قوشۇلۇپ، جۈپ سۆز قىلىپ قوللىنىلىدۇ. توغرىسىنى ئېيتقاندا بۇ «قاپلان» مەنىسىدىكى سۆزدۇر. ئەگەر دائىم ئارسلان سۆزى بىلەن بىللىلا قوللىنىلىدىغان بولسا، بۇ سۆز ئەرلەر ئىسمى بولالماس ئىدى. چۈنكى، ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق. ئۇلاردا «هٰذَا اَشْئٌ بَسَنٌ» دېيىلمەي «حَسَنٌ بَسَنٌ» دېيىلىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بُرسُمَقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «س – *s*» نى ساكىنلىق قىلىپ «*borsmuq*» دەپ ئالدۇق.

قِرقْلم kˌirkˌlum قىرقلۇم، كەمچەن. قِرقْلم ساغُو *kˌirkˌlum saoqu* — بىرخىل كەمچەن، لىق توشقىنى بىر بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

III 570 **اِكِرْجْكُونْ** ikirqgün ئارىسالدى. اِكِرْجْكُونْ اِيشْ// *ikirqgün ix* — قىلىش - قىلماسلىق
625 ئارىسىدا ئىككى خىيالدا بولۇنغان ئىش.//كُنْكُلْمْ اِكِرْجْكُونْ بُلْدِي *könlüm ikirqgün boldï* — كۆڭلۈم قىلىش - قىلماسلىق ئارىسىدا بولدى.

كُكُرْجْكُونْ kökürqgün كەپتەر.

بۇ بابتىكى پېئىللار

اَلْقْتِي alkˌti ئالدۇرۇپ قويدى، يوقاتتى، يوقىتىپ قويدى. اُلْ تَوارِنْ اَلْقْتِي *ol tawarïn alkˌti* — ئۇ مېلىنى يوقاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْقارْ - اَلْقْماقْ *alkˌar - alkˌmakˌ*).

شۇنى بىلگىنكى، ئىككى ساكىن قاتار كەلگەن سۆزلەر ئازدۇر. ئىككى ساكىن تىل ئۇچى ھەرپلىرى دېيىلمىغان «ن – *n*»، «ل – *l*»، «ر – *r*» لاردىلا بىر يەردە كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئىسىم ۋە پېئىللاردا نەزەردە تۇتۇشقا تېگىشلىك بىر قائىدىدۇر. ئىككى ساكىن يۇقىرىدىكى ھەرپلەردىلا بىر يەردە كېلەلەيدۇ. بۇ ھەرپلەر سۆزنى يېنىكلەشتۈرىدۇ، ئىككى ھەرپنى بىر ھەرپتەك قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، شائىرلار
III 571 ئۇچۇن بۇلارنى بىر ھەرپ ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.//

اُرْكْتِي ürkti ئۇركىتى ~ ھۇركىتى، ئۇركۈدى. قُويْ اُرْكْتِي *koy ürkti* — قوي ئۇركىتى، يەنى قوي كېچىسى ياكى كۈندۈزى بۆرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ئۇركۈدى. بُدُونْ اُرْكْتِي *bodun ürkti* — (دۇشمەن كەلگەنلىكتىن) خەلق ئۇركۈدى، خەلق ئارىسىدا

قورقۇنچ پەيدا بولدى (اُرْكارْ – اُرْكاماكْ ürkmək - ürkər).

اِرْكْتِي irkti يىغدى، توپلىدى. اَرْ تَوارْ اِرْكْتِي ər tawar irkti —— ئادەم مال يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْكارْ – اِرْكاماكْ irkmək - irkər)[1].

سُرْجْدِي sürqdi سۈرۈندى، پۈتلاشتى. اَتْ سُرْجْدِي at sürqdi —— ئات سۈرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْجارْ – سُرْجْماكْ sürqmək - sürqər).

سَنْجْدِي sanqdï سانچىدى ~ سانجىدى: يەڭدى. اُلْ اَنِي بِجاكِنْ سَنْجْدِي ol anï piqəkin sanqdï —— ئۇ ئۇنى پىچىقى بىلەن سانجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// بَكْ يَغِيسِنْ سَنْجْدِي bəg yaqïsïn sanqdï —— بەگ دۈشمىنىنى يەڭدى 572 III (سَنْجارْ – سَنْجْماقْ sanqmaq - sanqar).

كُرْسْدِي kürsdi توشتى، تاشتى. يِكِتْ قانكا كُرْسْدِي yigit qanna kürsdi —— يىگىت قانغا تولدى، سەمرىدى، قۇرامىغا يەتتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى ھەرقانداق بىر قاچىغا بىر نەرسە تولدۇرۇلۇپ بىرەر سائەت ئۆتۈشى بىلەن قاچىغا سىغماي تېشىپ كېتىش دېگەن مەنىدىدۇر. مەسىلەن: خېمىرتۇرۇچ ياخشى بولسا قاچىغا سېلىنىپ بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كۆپچۈپ قاچىدىن تېشىپ كېتىدۇ (كُرْسارْ – كُرْساماكْ kürsəmək - kürsər). بۇ پېئىل «تەكەببۇر، ھاكاۋۇر ئادەم» دېگەن مەنىدىكى ئىسىمغا «سادِي sadï // sədi» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.// 626

سَرْقْدِي sarqdï سارقىدى: ئۈيۈشتى، كۈيۈشتى. سُوقْ سَرْقْدِي suv sarqdï —— سۇ سارقىدى. ھەرقانداق بىر سۈيۈقلۇق بىر نەرسىدىن تامچىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَذاقِمْ سَرْقْدِي ażaqïm sarqdï —— پۈتۈم ئۈيۈشتى، يەنى ئات ـ ئۇلاغقا مىنىشتىن پۈتۈم كۈيۈشتى (سَرْقارْ – سَرْقْماقْ sarqmaq - sarqar).

قُرْقْدِي qorqdï قورقتى. قُلْ تَنْكرِيدَنْ قُرْقْدِي // qul tənridən qorqdï —— بەندە تەڭرىدىن 573 III قورقتى. باشقا بىر نەرسىدىن قورقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُرْقارْ – قُرْقْماق qorqmaq - qorqar). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەستىرىنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بۇ ۋەزىندىكى باشقا پېئىللارغا قارىغاندا ساكىنلىق يېزىلىشى كېرەك ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ ساكىنلىق ئالدۇق.

قَرِي اُكُوزْ بَلْدُوقا قُرْقماسْ

karï øküz baldukа korkmas

قەرى ئۆكۈز پالتىدىن قورقماس.

بۇ ماقال بىر كىشىنى ئادەتلىنىپ قالغان نەرسىسى بىلەن قورقۇتماقچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، ئۆكۈزنىڭ پالتىغا ئۆگىنىپ قالغىنىدەك، ئۇمۇ قورقۇتۇلغان نەرسىگە ئۆگىنىپ قالغانىدۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُرْقما اَنكَرْ اُتْرُو تُرِبْ تَكْرا يرا — *korkma aŋar utru turïp təgrə yürə*

قَبْسا اَنِكْ اَلْبَغُتِنْ اَنْدَنْ يَرا — *kapsa anïŋ alpaoqutïn andan türə*

[ئۇنىڭدىن قورقما، قارشىسىدا تەڭ تۇر،

ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قاپساپ، ئاندىن پۇكلىۋەت.]

دۇشمەندىن قورقما، ئۇنىڭغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل تاقابىل تۇر؛ ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى چۆرۈۋەت، قەغەز پۈكلىگەندەك پۈكلەپ تاشلا.// III 574

قِرْقْدِي k,ïrk,dï قىرقىدى. اُلْ قُويُنْ قِرْقْدِي *ol koyun kïrkdï* — ئۇ قوينى قىرقىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْقارْ – قِرْقْماقْ *kïrkar - kïrkmak*).

سِلْكْدِي silkdi سىلكىدى. اَرْ يِغاجْ سِلْكْدِي *ər yïoqaq silkdi* — ئادەم دەرەخ سىلكىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِلْكارْ – سِلْكْماكْ *silkər - silkmək*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَنْدْغَرْدِي andoqardï ئانت ئىچۈردى، قەسەم قىلدۇردى. اُلْ اَنِ اَنْدْغَرْدِي *ol anï andoqardï* — ئۇ ئۇنى ئانت ئىچۈردى (اَنْدْغَرُرْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarur - andoqarmak*).

كُنْدْكَرْدِي kəndgərdi كۆندۈردى، توغرىلىدى، تۈزلىدى؛ ئىقرار قىلدۇردى؛ باشلىدى. اُلْ يِغاجْ كُنْدْكَرْدِي *ol yïoqaq kəndgərdi* — ئۇ ياغاچنى كۆندۈردى، يەنى ياغاچنى

تۈز قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇغرىنى كۆندۈرگەندەك *oƣrini kөndgərdi* —
ئوغرىنى ئىقرار قىلدۇردى. // ئۇ ئانى يولغا كۆندۈرگەندەك *ol anï yolƣa kөndgərdi* — 575 III
ئۇ ئۇنى يولغا باشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كۆندۈرۈر – كۆندۈرمەك *kөndgürür - kөndgürmək*).

كىرتكۈندى kirtgündi ئىقرار قىلدى، ئىمان كەلتۈردى. قۇل تەڭرىگە كىرتكۈندى *kul təŋrigə kirtgündi* — بەندە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈردى ۋە تەڭرىنىڭ ئەلچىلىرىگىمۇ ئىشەندى. شۇنىڭدەك، ئادەم ئېيتقان سۆزىگە ۋە قىلغان ئىشىغا ئىقرار قىلسىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ (كىرتكۈنۈر – كىرتكۈنمەك *kirtgünür - kirtgünmək*).

بۇ بابنىڭ بۈيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «يىغاچ كۆندۈر *yïƣaq kөndgür* — ياغاچ كۆندۈر، تۈز قىل»، «تەڭرىگە كىرتكۈن *təŋrigə kirtgün* —// تەڭرىگە ئىمان كەلتۈر» دېگەنگە ئوخشاش. 627

ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىدىغان پېئىللاردىن ئىككىنچى بىر ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۈچۈن، سۆز يىلتىزىغا بىر «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ نانىڭ بىر كىلىتىنى *ol nəŋ bərklətti* — ئۇ نەرسە ساقلاتتى»، «ئۇ يىغاچ كۆندۈرتتى// *ol yïƣaq kөndgürtti* — ئۇ ياغاچ كۆندۈرتتى، 576 III
تۈز قىلدۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ بابتا ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىغۇچى «تۇر *tur // tür*» قوشۇمچىسى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بەرتۇردى *bərturdï* — باردۇردى ~ بارغۇزدى» سۆزىدىكى «تۇر *tur // tür*»، ياكى «ئۇ ئانى تۇدۇغۇردى *ol anï todƣurdï* — ئۇ ئۇنى تويغۇزدى» جۈملىسىدە كەلگەن «تۇدۇغۇردى *todƣurdï* — تويغۇزدى ~ تويدۇردى» پېئىلىدىكى «ئۇر – *ƣur*» ياكى «تەڭرى ئۆلۈگ تىرگۈردى *təŋri ölüg tirgürdi* — تەڭرى ئۆلۈكنى تىرىلدۇردى» جۈملىسىدە كەلگەن «تىركۈردى *tirgürdi* — تىرىلدۇردى» پېئىلىدىكى «كۈر – *gür*»گە ئوخشاش.

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

تِرْسْكاكْ tərsgək يىڭناسقۇ. كۆز قاپاقلىرىنىڭ چېتىگە چىقىدىغان قاپارتقۇ.

تِرْسْكاكْ tərsgək تەرسەك، بېغىش، قولنىڭ بېغىشى.

III 577 مۇزائىەف ئىسىملاردا ئوتتۇرىسى ساكىنلىق//سۆزلەر بولمايدۇ. پەقەت «مَكّەْ *məkkəh* — مىكە، قارا سىياھ» سۆزى باردۇر. بۇنىڭدا «ك – *k*» ھەرپى تەشدىتلىكتۇر. سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ھ - *h*»نىڭ ئەسلى «ا – ئەلىف» تۇر. بۇ چىندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل سىياھ بولۇپ، تۈركىي يېزىقلار شۇنىڭ بىلەن يېزىلىدۇ.

ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان سۆزلەر زىيادىلىك (ياسالما) سۆزلەردىمۇ بولمايدۇ.

بۇ بابتكى پېئىللار

اَرْتّي artti ئارتتى، ئاشتى. اَرْتّي نانكْ *artti nəŋ* — نەرسە ئارتتى. اَنِكْ اَياكُوسي اَرْتّي *anïŋ əyəgüsi artti* — ئۇنىڭ قوۋۇرغىسى ئارتتى. بۇ ھاكاۋۇرلۇق، تەكەببۇرلۇقتىن كىنايىدۇر (اَرْتارْ – اَرْتْماقْ *artar - artmak*).

اُرْتّي ərtti ياپتى، يوشۇردى. اُلْ اُرْتّي نانكْنِ *ol ərtti nəŋni* — ئۇ نەرسىنى ياپتى (اُرْتارْ – اُرْتْماكْ *ərtər - ərtmək*).

اَرْتّي ərtti ئۆتتى. اُذْلُكْ اَرْتّي *əžlək ərtti* — زامان ئۆتتى. اَرْ اَفْنْدَنْ اَرْتّي *ər əvindən ərtti* — ئادەم ئۆيىدىن ئۆتتى. ھەرقانداق كىشى ئۆتۈپ كەتسىمۇ// III 578 شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرْتارْ – اَرْتْماكْ *ərtər - ərtmək*).

بَرْتّي bərtti زەخمىلىدى، زەخمىلەندۈردى. اُلْ اَنكْ اَلكِنْ بَرْتّي *ol anïŋ əlikin bərtti* — ئۇ ئۇنىڭ قولىنى زەخمىلەندۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى بىلىنمىگۈدەك دەرىجىدە زىدە قىلىپ قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَرْتارْ – بَرْتْماكْ *bərtər - bərtmək*).

تُرْتّي türtti سۈرتتى، سۈركىدى. كُونْكا ياغْ تُرْتّي *kөngə yaoq türtti* — كۆنگە ياغ سۈرتتى. ھەرقانداق نەرسىنى سۈۋىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرتار – تُرْتْماكْ *türtər - türtmək*).

تَرْتّي tartti تارتتى، ئۆلچىدى؛ سوزدى، سالدى، يەشتى. اُلْ يَرْماقْ تَرْتّي *ol yarmaq tartti* — ئۇ يارماق تارتتى، ئۆلچىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِبْ تَرْتّي *ol yïp tartti* —// ئۇ يىپ تارتتى، سوزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تىرتن تَرْتّي *ol tartïn tartti* — ئۇ تاماق (ئاش) تارتتى. ھەرقانداق نەرسىنى تارتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرْتار – تَرْتْماقْ *tartar - tartmaq*). اُلْ اَتُوكِنْ تَرْتّي *ol ətükin tartti* — ئۇ ئۆتۈكىنى// تارتتى، سالدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 628 579 III

سُوقْ كُرْماكِنْجا اَتُكْ تَرْتْما *suv kөrməginqə ətük tartma*

سۇنى كۆرمىگۈچە ئۆتۈك سالما.

بۇ ماقال ئىشتا ئالدىرماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرْتّي qərtti قويۇۋەتتى؛ سۈندۈرۈۋەتتى. اُلْ جَرْتّي نانكْنِي *ol qərtti nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قويۇۋەتتى. اُلْ يَرْماقْ اُوجِنْ جَرْتّي *ol yarmaq uqïn qərtti* — ئۇ يارماقنىڭ ئۇچى (چېتى)نى سۈندۈرۈۋەتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇچىنى سۈندۈرۈۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْتارْ – جَرْتْماكْ *qərtər - qərtmək*).

سُرْتّي sürtti سۈرتتى، سۈركىدى. اُلْ اَتْماكّا ياغْ سُرْتّي *ol ətməkkə yaoq sürtti* — ئۇ نانغا ياغ سۈرتتى. اُلْ يَرْماقِغْ تاشْقا سُرْتّي *ol yarmaqïoq taxqa sürtti* — ئۇ يارماقنى تاشقا سۈركىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتارْ – سُرْتْماكْ *sürtər - sürtmək*).

كَرْتّي kərtti كەرتتى، بەلگە سالدى. اُلْ يِغاجْ كَرْتّي *ol yïoqaq kərtti* — ئۇ ياغاچ كەرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ قُلِنْ بُيْنِي كَرْتّي *ol qulïn boyni*[1] *kərtti* —// ئۇ قۇلنىڭ بوينىنى كەرتتى، يەنى ئۇ قۇلنىڭ بوينىغا بەلگە سالدى. بۇ قۇلنى خورلاشتىن كىنايىدۇر (كَرْتارْ – كَرْتْماكْ *kərtər - kərtmək*). 580 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُيْنِي» شەكلىدە يېزىلغان. «بُيْنِنْ *boynïn*» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «اَرْتْ art — ئوت»، «كَرْتْ kart — كەرت، بەلگە سال» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ پېئىللار ئەسلىدە ئۇچ ھەرپلىك بولۇپ، تەلەپپۇز قىلغاندا ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. پېئىللارنىڭ ھەممە تۈرلىنىشلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدە بويىچە بولىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُبُـــرْتُمْ өpürttüm ھۇپلەتتىم، ئىچۈردۈم. مَـــنْ اَنكَـــرْ سُـــوفْ اُبُـــرْتُمْ *mən aŋar suv өpürttüm* — مەن ئۇنىڭغا سۇ ھۇپلەتتىم، ئىچۈردۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبُرْتُرْمَنْ — اُبُرْتْماكْ *өpürtmək - өpürtürmən*).

اَسُرْتّي əsürtti مەست قىلدى. سُجِكْ اَنِ اَسُرْتّي *süqik anï əsürtti* — شاراب ئۇنى مەست قىلدى (اَسُرْتُرْ – اَسُرْتْماكْ *əsürtmək - əsürtür*).

III 581 اِسِرْتّي ïsïrtti چىشلەتتى. اُلْ اَنكَرْ اَتْماكْ اِسِرْتّي *ol aŋar ətmək ïsïrtti* — ئۇ ئۇنىڭغا نان چىشلەتتى. باشقا ھەرقانداق بىر نەرسە چىشلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسِرْ تُورْ – اِسِرْتْماقْ *ïsïrtmaq - ïsïrtur*).

اَكِرْتّي *agirtti* ئېگىرتتى. اُلْ كُنكَّا يِبْ اكِرْتّـــي *ol künŋə yïp agirtti* — ئۇ چۆرىسىگە يىپ ئېگىرتتى. بىر قورغاننى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاشقا بۇيرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اكِرْتُورْ – اكِرْتْماكْ *agirtmək - agirtür*).

اَلَرْتّي alartti ئالايتتى. اُلْ اَنكارْ كُـــوزِنْ اَلَرْتّـــي *ol aŋar kөzin alartti* — ئۇ ئۇنىڭغا كۆزىنى ئالايتتى (اَلَرْتُرْ – اَلَرْتْماقْ *alartmaq - alartur*).

اِلَرْتّي ilərtti ئىلدۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوزِينكا بِيرْ نانكْ اِلَرْتّي *ol anïŋ kөziŋə bir nəŋ ilərtti* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىنى ئىلدۇردى، يەنى ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىنىڭ قارىسىنى ئىلدۇردى (اِلَرْ تُرْ – اِلَرْتْماكْ *ilərtmək - ilərtür*). // 629

اَمُرْتِي amurttï باستى، تىنچلاندۇردى. اُلْ بَكْ اُبْكاسِنْ اَمُرْتِي *ol bəg өpkəsin amurttï* — ئۇ بەگنىڭ ئۆپكىسىنى باستى. تاينىڭ توسۇنلۇقىنى، قازانىڭ قاينىغىنىنى//ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى تىنچىتىسۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا 582 III مۇنداق كەلگەن:

تُسُنْ مُنُبْ سَكْرِتْسُنْ	*tosun münüp səkirtsün*	[توسۇن مىنىپ سەكرەتسۇن،
اَسِزْلِكِنْ اَمُرْتْسُنْ	*əsizlikin amurtsun*	ئاساۋلىقىنى تىنچىتسۇن،
اِتْقا كَيِكْ قَيْتَرْتْسُنْ	*itqa kəyik qaytartsun*	ئىتقا ئوۋنى قايتارتسۇن،
تُتْمِشْ① سانِي اُمْنَلِمْ	*tutmïx sanï umnalïm*	تۇتۇلدى دەپ ئۇمۇنايلى.]

بىر يىگىت تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ توسۇن تايغا مىنىپ ئۇنى سەكرەتسۇن، ئۇنىڭ ئاساۋلىقىنى//بېسىپ ئۇنىڭ ئۈستىدە ئوۋ قىلسۇن؛ ئىتنى 583 III ئوۋنى بىز تەرەپكە قايتۇرۇشقا سالسۇن، شۇ چاغدا بىز، ئوۋ قولغا كەلدى، دەپ ئۇنىڭ گۆشىنى يېيىشتىن ئۇمىدلىنەيلى.

جُبَرْتِي qubarttï بۇلىدى، تالىدى. اُغْرِي اَرِكْ جُبَرْتِي *oqrï ərig qubarttï* ئوغرى ئادەمنى بۇلىدى، يەنى ئوغرى ئادەمنىڭ مېلىنى بۇلاپ، ئۇنى يالىڭاچلاپ قويدى (جُبَرْتُرْ — جُبَرْتْماقْ *qubartur - qubartmaq*). بۇ سۆز بەزىدە «جُبَرْتُوسِيدِي *qubartusïdï* — بۇلىدى، يالىڭاچلىدى» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

جِبِرْتِي qibïrttï چۈشۈرىدى، چۈشۈش بىلەن ئوردى. اُلْ اُغْلِنْ جِبِرْتِي *ol oqlïn qibïrttï* — ئۇ ئوغلىنى چۈشۈرىدى (جِبِرْتُورْ — جِبِرْتْماقْ *qibïrtur - qibïrtmaq*).

قُبُرْتِي qopurttï قوپۇردى، قوپقۇزدى. اُلْ اَرِكْ اُرْنِدْنْ قُبُرْتِي *ol ərig ornïndïn qopurttï* — ئۇ ئادەمنى ئورنىدىن قوپۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبُرْتُورْ - قُبُرْتْماقْ *qopurtur - qopurtmaq*).

قَبَرْتِي qapartï قاپارتتى: كۆپتۈردى. اَتُكْ اَذاقِغْ قَبَرْتِي *ətük ajaqïq qapartï* — ئۆتۈك ئاياغنى قاپارتتى.// بۇ ئىشىشقىتىن ھاسىل بولغان قاپارتقۇدۇر (قَبَرْتُورْ - قَبَرْتْماقْ 584 III

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم «ئـ»، ھەم «ېـ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «*tutmïx*» دەپ ئالدۇق.

(*qapartur - qapartmaq*). اُلْ سُوزُكْ قَبَرْتّــي *ol sözüg qapartti* —— ئۇ سۆزنى كۆپتۈردى. سۆزنى كۆپتۈرۈپ مۇبالىغىلەشتۈرىدىغان ئادەمگە «قَبرتغان *qapartoqan*» دېيىلىدۇ.

كُبُرْتّي köpürtti كۆپۈكلەتتى. اُوتْ اَشجْنِي كُبُرْتّي *ot əxiqni köpürtti* —— ئوت قازاننى كۆپۈكلەتتى. بىر نەرسە ئېغىز، سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردا كۆپۈك پەيدا قىلىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُرْتُورْ – كُبُرْتْماكْ *köpürtür - köpürtmək*).

قَتَرْتّي qatartti قايتۇرتتى، قايتۇرغۇزدى. اَتِغْ قَتَرْتّــي *atiq qatartti* —— ئاتنى قايتۇرتتى (قَتِرتُرْ – قَتِرْتْماقْ *qatartur - qatartmaq*).

قَجُرْتّي qaqurtti قاچۇرتتى، قاچۇرغۇزدى. اُلْ اَنِي قَجُرْتّــي *ol anï qaqurtti* —— ئۇ ئۇنى قاچۇرتتى (قَجُرْتُرْ – قَجُرْتْماقْ *qaqurtur - qaqurtmaq*).

قَذِرْتّي qazïrtti قايرىتتى، قايرىغۇزدى. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ قَذِرْتّي *ol anïŋ boynïn qazïrtti* —— ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى قايرىتتى (قَذِرْتُرْ – قَذِرْتْماقْ *qazïrtur - qazïrtmaq*). // III 585

قَرَرْتّــي qararttï قارايتتى. اُلْ اَنِــكْ تُــونِنْ قَرَرْتّــي *ol anïŋ tonïn qararttï* —— ئۇ ئۇنىڭ تونىنى قارايتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرَرْتُــــرْ – قَرَرْتْمــــاقْ *qararturqararturmaq*).

قِزَرْتّي qïzartti قىزارتتى. اُلْ قِزَرْتّي نانكْنِي *ol qïzartti nəŋni* —— ئۇ نەرسىنى قىزارتتى (قِزَرْتُرْ – قِزَرْتْماقْ *qïzartur - qïzartmaq*).

سَــقُرْتّي savurttï سورۇتتى. اُلْ اَنكَــرْ تَــرِغْ سَــقُرْتّــي *ol anar tarïq savurttï* —— ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي سورۇتتى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَــــقُرْتُرْ – سَــــقُرْتْماقْ *savurtur - savurtmaq*). 630

سَــكِرْتّي səkirtti سەكرەتتى. اُلْ اَتْ سَــكِرْتّي *ol at səkirtti* —— ئۇ ئات سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَكِرْتُرْ – سَكِرْتْماكْ *səkirtür - səkirtmək*).

كَجُرْتّي kəqürtti كەچتۈردى ~ كەچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوفْ كَجُرْتّي *ol anar suv kəqürtti* —— ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچتۈردى. باشقا بىرىگە بىر نەرسىنى كەچۈرگۈزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَجُرْتُرْ – كَجُرْتْماكْ *kəqürtür - kəqürtmək*). // III 586

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «سَكِرْتْ *sakirt* —— سەكرەت» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇ تەلەپپۇز قىلغانداۋ ئۇچ ھەرپلىككە ئوخشايدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەت، سۈپەتداش، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرى ۋە قورال - جابدۇق ئىسىملىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن ياسىلىدۇ. بۇلاردا قائىدە ئومۇمىي بولۇپ، ئەكسىچە بولمايدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

يَلْتْغا yaltoqa زاڭلىق، مەسخىرە. اُلْ اَنِي يَلْتْغَا قِلْدِي *ol anï yaltoqa kïldï* —— ئۇ ئۇنى زاڭلىق قىلدى.

يَلْدُرُقْ [1]yaldruq يالتىراق. يَلْدُرُقْ نانكْ *yaldruq nəŋ* —— يالتىراق نەرسە، يەنى داس ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پارقىرايدىغان نەرسە. ياسانچۇق خوتۇنلارغا «يَلْدُرُقْ اِشْلارْ *yaldruq ixlər*» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى سۆزدىكى «ي — يا» زەمە بىلەنمۇ كېلىدۇ. 587 III

يَرْيماقْ [2]yartmaq يارماق، تەڭگە. ئۇيغۇرچە.

بۇ بابتىكى مۇزائەف

يَرْسْغاغْ yarsoqaoq تاغ ۋە باشقا جايلاردىكى تېيىلغاق يەر.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى زەممىلىك، تۆتىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئۇچىنچى ھەرپىنى ساكىنلىق، تۆتىنچى ھەرپىنى زەممىلىك ئالدۇق.

[2] بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئاۋۋال «يَرْتْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «ت - *t*» ھەرپىنىڭ چېكىتى قىرىپ تاشلىنىپ، «ي — يا»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن تەلىپى بويىچە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*yartmaq*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يُلْـــدْرُغا yoldruoqa قىلىچقا ئوخشايدىغان، ئېگىز ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك. بەزىدە بۇ سۆزدىكى «د – *d*» ھەرپى ھەرىكىلىنىپ «يُلْدُرْغا *yolduroqa*»مۇ دېيىلىدۇ.

يَرْسْـــكُو yərsgü: اَيـــا يَرْسْـــكُو *aya yərsgü* — شەپەرەك. چىگىلچە. بەزىلەر بۇنى «يَرِسا *yərisə* » دەيدۇ.// III 588

ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يُرِنـــجغا yorïnqoqa بېدە.

يِلِنْجغا yïlïnqoqa لاۋزا. يِلِنْجغا اَشْ *yïlïnqoqa ax* — يېغى، تۇزى، تەمى بولمىغان لاۋزا ئاش.

يُمُرْتْغا yumurtoqa تۇخۇم. توخۇ ۋە باشقا قۇشلارنىڭ تۇخۇمى. ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ تاشقىمۇ «يُمُرْتْغا *yumurtoqa* » دېيىلىدۇ.

يِمِرْتْغا yïmïrtoqa يۇمران. يِمِرْتْغا ياشْ *yïmïrtoqa yax* — يۇمران ئوتياش، يەنى پالەك، سەيچېچەك قاتارلىق ھەرقانداق تومۇرسىز ئوتياش. تەرخەمەككە ئوخشاش ھەرقانداق چۆرۈك نەرسىگىمۇ «يُمِرْتْغا[1] *yumïrtoqa*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللار

ياذْتِي yaźtï يايدى. اُلْ ياذْتِي نانكْنِي *ol yaźtï nəŋni* —// ئۇ نەرسىنى يايدى، داستىخانغا نان يايغانغا ئوخشاش (يَذارْ – يَذْماقْ *yaźar - yaźmak*).// III 589 631

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا» باشتا كەسرىلىك، ئاياغدا زەممىلىك يېزىلغان. بۇ بەلكىم ئىككى خىل ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكىدىن بولسا كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدىمۇ ئىككى خىل ئالدۇق.

يُوذْتي yożti سۇرتتى، ئېرتتى؛ ئۆچۈردى. اُلْ تُبْراقْ يُوزِنْدِنْ يُوذْتي *ol toprak yüzindin yożti* — ئۇ يۇزىدىن تۇپراقنى سۇرتتى. اُلْ بِتِكْ يُـوذْتي *ol bitik yożti* — ئۇ پۈتۈك (خەت) ئۆچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُوذارْ - يُوذْماقْ *yożar - yożmak*).

يُوذْتي yüżti يۇدتى، يۇدۇدى. اُلْ يُكْ يُوذْتي *ol yük yüżti* — ئۇ يۈك يۇدۇدى (يُـوذارْ - يُوذْماكْ *yüżar - yüżmək*).

يَيذْتي yəżti چىڭىتتى. اُلْ يَتْكاكْ يَيذْتي *ol yətqək yəżti* — ئۇ بوغچىنى چىڭىتتى، يەنى مالنىڭ بېغىنى ياكى بوغچىنى چىڭىتتى (يِيذارْ - يِيذْماكْ *yəżar - yəżmək*).

بۇ بابتكى ئۇچ ھەرپلىكلەر

590 III **يُرْتّي** yortti يورتتى. اَتْلِغْ يُرْتّي *atlïq yortti* — ئاتلىق//(ئېتىنى) يورتتى (يُرْتُـورْ - يُرْتْماقْ *yortur - yortmak*). بىر شېئىرده «يُرْتارْ *yortar*»مۇ دېيىلىدۇ.

يِرْتّي yïrtti يىرتتى. اُلْ تُونِنْ يِرْتّي *ol tonïn yïrtti* — ئۇ تونىنى يىرتتى (يِرْتارْ — يِرْتْماقْ *yïrtar - yïrtmak*).

يَنْجْدي yənqdi يەنچىدى ~ يانجىدى، چەيلىدى. اُلْ قاغُونُغْ يَنْجْدي *ol kaoqunuoq yənqdi* — ئۇ قوغۇننى يانجىدى، يەنى قوغۇننى يەرگە ئۇرۇپ، ئايىغى بىلەن چەيلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنى چاينىاپ، بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَنْجارْ - يَنْجْماكْ *yənqar - yənqmək*).

يَلْقْدي yalkdï يالقىدى ~ يېلىقدى، زېرىكتى. اُلْ ياغْقا يَلْقْـدي *ol yaoqka yalkdï* — ئۇ ياغدىن يېلىقتى، يەنى ئۇنىڭغا ياغ ئېغىر كېلىپ، ئۇنىڭدىن زېرىكتى (يَلْقارْ - يَلْقْماقْ *yalkar - yalkmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلْقْسا يَما ياغْ اَذْكُو كُويْسا يَما كُونْ اَذْكُو

yalksa yəmə yaoq əżgü kөysə yəmə kün əżgü

يېلىقسىمۇ ياغ ياخشى، كۆيدۈرسىمۇ كۈن ياخشى.

591 III ئادەم ياغدىن ھەرقانچە زېرىكسە كەتسىمۇ، قۇرغاق، تۇزلۇق تاماقتىن//ياخشى: قۇياش ھەرقانچە قىزدۇرسىمۇ، قاراڭغۇ تۇمانىدا تۇرغاندىن ياخشى.

يُلْقْدِي yulqdï سویدی، سۇرۇۋەتتی. تاشْ اَنكْ اَذاقِنْ يُلْقْـــدِي *tax anïŋ ažakïn yulqdï* —— تاش ئۇنىڭ ئايىغىنى سۇرۇۋەتتى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى سۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْقارْ – يُلْقْماقْ *yulqar - yulqmaq*).

يُلْقْدِي yulqdï يۇلۇۋالدى. اُلْ اَنْدِنْ نانكْ يُلْقْدِي *ol andïn nəŋ yulqdï* —— ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە يۇلۇۋالدى. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ ئۇنىڭدىن پايدىلاندى، بىر نەرسىنى قولغا كەلتۈردى» دېمەكتۇر (يُلْقارْ – يُلْقْماقْ *yulqar - yulqmaq*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

يَبُرْتّي yapurttï يوپۇرتتى، يوپۇتۇپ سۆز قىلدۇردى؛ تەكشىلەتتى، تۈزلەتتى. اُلْ سُوزُكْ يَبُرْتّي *ol sözüg yapurttï* —— ئۇ سۆز يوپۇرتتى. بىر ئىشنى يوشۇرغۇزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ يِيرِكْ يَبُرْتّي *ol yərig yapurttï* —— ئۇ يەرنى سۆرەم سېپىپ تەكشىلەتتى. ھەرقانداق چېچىلغان نەرسىلەرنى يىغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَبُرْتُورْ – يبُرْتْماقْ *yapurtur - yapurtmaq*). // III 592

يَشَرْتّي yaxarttï ياشارتتى. يَغْمُرْ اُوتُغْ يَشَرْتّي *yaqmur otuq yaxarttï* —— يامغۇر ئوت چۆپلەرنى ياشارتتى (يَشَرْتُرْ – يَشَرْتْماقْ *yaxartur - yaxartmaq*).

يُغُرْتّي yuqurttï يۇغۇرتتى . اُلْ اَنكَرْ اُونْ يُغُرْتّـي *ol aŋar un yuqurttï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ئۇن (خېمىر) يۇغۇرتتى// (يُغُرْتُرْ – يُغُرْتْماقْ *yuqurtur - yuqurtmaq*). 632

يُكُرْتّـي yügürttï يۈگىرەتتى. اُلْ اَنِ يُكُرْتّـي *ol anï yügürttï* —— ئۇ ئۇنى يۈگۈرتتى (يُكُرْتُرْ – يُكُرْتْماكْ *yügürtür - yügürtmək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَلْدْرَدِي yaldradï يالتىرىدى. كُونْ يَلْدْرَدِي *kün yaldradï* —— كۈن (قۇياش) يالتىرىدى. چاقماق، ئوت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار سەل - پەل پارلىدىسىمۇ

«يَلْدْرَدِي yaldradï» دېيىلىدۇ (يَلْدْرِيْ - يَلْدْرِماقْ yaldrïr - yaldrïmak).

يُلْدْرَدِي yoldradï ۋالىلدىدى، يالىت - يۇلت قىلدى. قِلِجْ يُلْدْرَدِي *kïliq yoldradï* — قىلىچ يالىت - يۇلت قىلدى.// هەرقانداق بىر گۆھەر ياكى مەدەن ۋالىلدىسمۇ 593 III
شۇنداق دېيىلىدۇ. «ى - يا» هەرپى فەتهە بىلەن كەلسە يورۇقلۇق مەنىسىنى، زەمبە بىلەن كەلسە گۆھەر ۋە مەدەنلەرنىڭ ۋالىلدىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (يُلْدْرِيْ - يُلْدْرِماقْ yoldrïr - yoldrïmak).

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

اِينْجْ inq خاتىرجەم، تىنچ. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، «كُنكُلْ اِينْجْمُو *koŋül inqmu* — كۆڭۈل خاتىرجەممۇ؟» دېيىلىدۇ. اِينْجْ كَنْدْ *inq kənd* — ئىنچكەنت. قارا پۈركەنچىلىكلەر ياشىغان شەھەرنىڭ نامى، ئۇ تەڭرىنىڭ لەنىتىگە ئۇچرىغان. بۇ شەھەر كېيىن خاراب بولغان.

كانْجْ kənq بالا. هەرقانداق هايۋاننىڭ كىچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كانْجْ لِيُو kənqliyü بايراملاردا ياكى خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇچۇن، ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە راسلانغان داستىخان.// 594 III

بۇ بابتكى تۆت هەرپلىكلەر

قافغر k,avoqar قاپغار. زەبەر رەڭ يىپەك رەخت.

بارْلِغْ barlïoq بارلىق، قولىدا بار، باي. بارْلِغْ اَرْ *barlïoq ər* — بارلىق ئادەم، قولىدا بار ئادەم.

اُوزْلُكْ özlük ئۆزلۈك، خۇسۇسىي، ئۆزىگە خاس ئات. ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان هەرقانداق نەرسىسىگمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ.

بۇ بابتكى پېئللار

ايــذْتي *iżti* ئەۋەتتى. اُلْ مَنكــا اَتْ ايــذْتي *ol maŋa at iżti* —— ئۇ ماڭا ئات ئەۋەتتى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَنكْري يَلاوَجْ ايذْتي *təŋri yalawaq iżti* —— تەڭرى ئەلچى ئەۋەتتى (ايذُورْ – ايذْماقْ *iżur - iżmaq*).

بَيذْتي[1] *bəżti* ئاجىزلاشتى. اَنــكْ كُــوزي بَيــذْتي *anïŋ kөzi bəzti* —— ئۇنىڭ كۆزى ئاجىزلاشتى، خىرە كۆرىدىغان بولدى (بيذارْ – بيذْماكْ *bəżar - bəżmak*). // III 595

بُــوذْتي *bużti* مۇزلىدى. اَرْ تُمْلُغْقــا بُــوذْتي *ər tumluoŋqa bużti* —— ئادەم سوغۇقتىن مۇزلىدى، يەنى سوغۇقتىن مۇزلاپ ئۆلدى (بُوذارْ – بُوذْماقْ *bużar - bużmak*).

تُوذْتي *tożti* تويدى. مَنكْ قَــرِنْ تُــوذْتي *mənïŋ karïn tożti* —— مېنىڭ قارنىم تويدى (تُوذارْ – توذماقْ *tożar - tożmak*). يەنە بىر شېۋىدە «تُوذُورْ *tożur*» دېيىلىدۇ.

تيذْتي *tïżti* تەيدى، چەكلىدى. اُلْ اَنِ اَشْقا تيذْتي *ol anï axka tïżti* —— ئۇ ئۇنى ئاشتىن چەكلىدى. ھەرقانداق چەكلىمە قويۇش ئۇچۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تيــذارْ – تيذْماقْ *tïżar - tïżmak*).

سُوذْتي *sużti* تۆكۈردى. اَرْ سُــوذْتي *ər sużti* —— ئادەم تۆكۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُوذارْ – سُوذْماقْ *sużar - sużmak*).//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 633

كُوكّا سُوذْسا يُوزْكا تُشُورْ *kөkkə sużsa yüzgə tüxür*

كۆككە تۆكۈرسە يۈزگە چۈشەر.

ئاسمانغا تۆكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر. بۇ ماقال مەرتىۋىسى ئۆزىنىڭكىدىن چوڭ بولغان ئادەملەر بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، دۇشمەنلىك ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرىدىغان جاپاسى خۇددى تۆكۈرۈك يۈزگە چۈشكەندەك ئۆزۈڭگە قايتىدۇ.// III 596

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ي – يا» بولغىنىغا قارىغاندا، بىرىنچى ھەرپ «ب – b» كەسرىلىك بولۇشى كېرەك، بىز كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

سِيذْتي siżti سيدى. اَرْ سِيذْتي *ər siżti* — ئادەم سيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِيذارْ – سِيذْماكْ *siżər - siżmək*).

قاذْتي k̨ażti: اَرْ قاذْتي *ər k̨ażti* — ئادەم شۇرغاندا ئۆلدى (قاذارْ – قاذْماقْ *k̨ażar - k̨ażmak̨*).

قُوذْتي k̨ożti قويدى، تاشلىدى. اُلْ ايشِنْ قُوذْتي *ol ixin k̨ożti* — ئۇ ئىشنى قويدى. ھەرقانداق نەرسە تاشلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُوذُورْ – قُوذْماقْ *k̨ożur - k̨ożmak̨*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلُمْ سَنكا قُذُرْمَنْ اَرْدَمْ اُكُتْ خُمارُو
بِلْكا اَرِكْ بُلُبْ سَنْ بَقِّلْ اَننكْ تَبارُو

oqlum saŋa k̨ożurmən ərdəm өgüt humaru
bilgə ərig bulup sən yakk̨il anïŋ tabaru

[ئوغلۇم ساڭا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى مىراس قالدۇرمەن،
سەن ئاقىل ئادەمنى تېپىپ، ئۇنىڭ تەرىپىگە يېقىنلاش.]

ئوغلۇم، ساڭا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى مىراس قىلىپ قالدۇرمەن؛ ئىلىملىك، ئەقىللىق ئادەملەرنى تېپىپ، ئۇلارغا يېقىنلاش، ئۇلاردىن پايدىلان.// 597 III

كاذْتي kəżti كەيدى ~ كىيدى. اَرْ تُونْ كاذْتي *ər ton kəżti* — ئادەم تون كىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كاذارْ– كاذْماكْ *kəżər - kəżmək*).

كُوذْتي küżti كۆتتى. اُلْ مَنِ كُوذْتي *ol məni küżti* — ئۇ مېنى كۆتتى. اُلْ قُويْ كُوذْتي *ol k̨oy küżti* — ئۇ قوي باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُوذارْ – كُوذْماكْ *küżər - küżmək*). بۇ (كېيىنكى) سۆز ئوغۇزچە.

تۆت ھەرپلىكلەر

زانبي zanbï قارا چېكەتكە. زانبي اَرْتْ *zanbï art* — زانبى ئارت. «قُجْنكارْ باشي *balasaqun* — بَلاساغُونْ « بىلەن — قوچقاربېشى » *k̨oqŋar baxi*

بالاساغۇن» ئاربلىقىدىكى بىر داۋان.

ساۋقۇجى savqï ئەلچى. ئۇلۇغ تەڭرى ئەۋەتكەن ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «خەۋەر، ماقال ۋە سۆز» مەنىسىدىكى «ساۋ *sav*» سۆزىدىن ئېلىنغان. پەيغەمبەر مۇشۇلارنى كىشىلەرگە يەتكۈزىدۇ.// III 598

ساۋقۇجى savqï ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا خەت ـ خەۋەر يەتكۈزىدىغان ئەلچى. ئوغۇزچە.

كارزۇ kərzü (توپەكتە ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان) لاي قۇمىلاق (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ – *ž*» بىلەن).

سالْجى salqï ئاشپەز. بۇ سۆز ئەسلىدە شۇ مەنىدە بولسىمۇ، كېينچە ئاشپەز پىچىقى «سالْجى بِجاقْ *salqï piqək*» دېيىلىدىغان بولغان.

جاۋْلى qavlï ياڭاق ۋە شاپتۇل شاكاللىرى، ئوت قالاش ئۈچۈن تۈتۈرۈق قىلىنىدۇ.

جَوقْلى ① qovlï چويلا. تۇتماچ (چۆپ) سۈزۈلىدىغان چويلا. ئۇ ھۆل چۈشىقلاردىن چۆمۈچ شەكلىدە توقۇلىدۇ.

كاۋْلى kəvli كويلا، دەريا ئېغىزى. بۇ ئۈچ سۆز كەنچەكچىدۇر.// 634

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَسُرْتْغُو asurtoqu چۈشكۈرتىدىغان. اَسُرْتْغُو اُتْ *asurtoqu ot* —// چۈشكۈرتىدىغان ئوت. III 599

اَغَرْتْغُو aoqartoqu بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك.

اَسرتغُقْ asurtoquk ئەقىللىق، زېرەك. اَسرتغُقْ اَرْ *asurtoquk ər* — ئەقىللىق، زېرەك ئادەم.

اَمرْجْكا əmirqkə كۆمۈرچەك.

قَلْدُرْغا kˌalduroqa تاراقلايدىغان، شالدىرلايدىغان. قَلْدُرْغا تُون *kˌalduroqa ton* — تاراقلايدىغان تون. قەغەز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شالدىرلايدىغان، تاراقشىيدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئىككىنچى ھەرپىنىڭ «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگىنىگە قاراپ، ترانسكرىپسىيىدە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى پېئىللار

اَرْتْلادِي artladï كاچاتلىدى، شاپىلاقلىدى؛ ئۇردى. اُلْ اَنِي اَرْتْلادِي *ol anï artladï* —— ئۇ ئۇنى كاچاتلىدى (اَرْتْلارْ – اَرْتْلاماقْ *artlar - artlamaḳ*).

ارْقْلادِي ïrḳladï پال سالدى، رەم باقتى. قامْ ارْقْلادِي *ḳam ïrḳladï* —— رەممال پال سالدى، رەممال رەم//باقتى. (ارْقْلارْ – ارْقْلاماقْ *ïrḳlar - ïrḳlamaḳ*). 600 Ⅲ

ارْكْلادِي ərgldi دەسسىدى. اُلْ يِيرِكْ ارْكْلادِي *ol yərig ərgldi* —— ئۇ يەرنى دەسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ارْكْلار – ارْكلامَاكْ *ərglər - ərgləmək*). بۇ سۆزنىڭ «اَكْلادِي *əgldi*» شەكلىمۇ بار.

اُرْكْلادِي ərkldi ئارقانلىدى، ئارقانداپ قويدى. اُلْ اَتِغْ اُرْكْلادِي *ol atïoq ərkldi* —— ئۇ ئاتنى ئارقانلىدى، يەنى ئاتنى ئۇزۇن ئارغامچا بىلەن (ئوتلىتىش ئۈچۈن) باغلاپ قويدى (اُرْكْلارْ – اُرْكْلاماكْ *ərklər - ərkləmək*).

تُرْبْلادِي turpladï ئەندىزىلىدى. اَرْ تُرْبْلادِي نانكْنِي *ər turpladï nəŋni* —— ئادەم نەرسىنى ئەندىزىلىدى، يەنى ئادەم نەرسىنىڭ ئەندىزىسىنى، ئۇلگىسىنى ياسىدى (تُرْبْلارْ – تُرْبْلاماقْ *turplar - turplamaḳ*).

سُرِيلادِي surpladï قۇمىلاق سالدى، پال باقتى. اُلْ اَرْنكاكْ بِيلا سُرِيلادِي *ol ərŋək bilə surpladï* —— ئۇ بارمىقى بىلەن قۇمىلاق سالدى (سُرِيلارْ – سُرِيلاماكْ *surplar - surplamaḳ*//)[①]. 601 Ⅲ

كُرِيلادِي kürpldi قاقلىدى، كاۋاپ قىلدى. اُلْ قُزِي كُرِيلادِي *ol ḳozï kürpldi* —— ئۇ قوزىنى قاقلىدى، يەنى يەردە بىر ئورەك كولاپ قوزىنى كاۋاپ قىلدى (كُرِيلارْ – كُرِيلاماكْ *kürplər - kürpləmək*)[②].

---

① بۇ يەردىكى ھەرپ تەرتىپى بويىچە بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى «ى – ي» ئەمەس، ساكىنلىق «ب – *b*» بولۇشى كېرەك، شۇنىڭدەك بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *ḳ*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز «ق» بويىچە ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

② بۇ يەردىكى ھەرپ تەرتىپى بويىچە بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى « ى – ي» ئەمەس، ساكىنلىق « ب – *b*» بولۇشى كېرەك. بىز بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىنى ترانسكرىپسىيىدە تۇزەتتۇق.

سَـــــرْتْلادِي sartladï سارت هېسابلىدى، سودىگەر هېسابلىدى. اُلْ اَنِ سَـــــرْتْلادِي *ol anï sartladï* —— ئۇ ئۇنى سودىگەر هېسابلىدى (سَـــرْتْلارْ - سَـــرْتْلاماقْ *sartlar - sartlamaq*).

سِرْتْلادِي sïrtladï ئورىدى، ياماشتى. يِپْنِ سِـــرْتْلادِي *yïpnï sïrtladï* —— يىپنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئورىدى. ئادەم كىچىك بىر ژادىدىن يۇقىرىغا ياماشسىمۇ شۇنداق// III 602 دېيىلىدۇ (سِرْتْلارْ - سِرْتْلاماقْ *sïrtlar - sïrtlamaq*)[1].

قِرْتْلادِي q̣artladï قىرتلىدى، قىرت هېسابلىدى. اُلْ اَرِكْ قِرْتْلادِي *ol ərig q̣artladï* —— ئۇ ئادەمنى قىرتلىدى، يەنى خۇيىنى قىرت هېسابلىدى. بىرەر يارا، جاراھەتنى ساقايتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْتْلارْ – قَرْتْلاماقْ *q̣artlar - q̣artlamaq*)[2]. // III 603

تُرْقْلادِي turq̣ladï: اُلْ يِرْ تُـــرْقْلادِي *ol yər turq̣ladï* —— ئۇ يەرنىڭ بويىنى ۋە ئېنىنى ئۆلچىدى. ئاتنىڭ گەۋدىسىنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۆلچىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْقْلارْ – تُرْقْلاماقْ *turq̣lar - turq̣lamaq*).

بَرْكْلادِي bərklədi ساقلىدى. اُلْ تَوارِنْ بَرْكْلادِي *ol tawarïn bərklədi* —— ئۇ مېلىنى ساقلىدى. ئادەمنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى سولىسا، ھەرقانداق نەرسىنى ساقلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَـــرْكْلارْ – بَرْكْلامـــاقْ *bərklər - bərkləmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَكْلادِي *bəkladi*»دۇر.// بۇ سۆز «قورۇق سېلىنغان ۋە پۇختا ئېتىلگەن 635 يەر» دېگەن مەنىدىكى «بَرْكْ يِرْ *bərk yər*» دىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «س – *s*» ھەر ئۇچىلا شەكلىدە ئاۋۋال فەتھەلىك يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستىرىدە بىر تىك سىزىق ئارقىلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ كەسرە يېزىلغان. شۇنىڭدەك «ت – *t*» ھەرپىنىڭ ئاستىغا ئىككى چېكىت قويۇلۇپ «ى – يا»غا ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 172- بەتتىكى «تۆپە ۋە ئېدىر» مەنىسىدە كەلگەن «سِـــرْتْ *sïrt*» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ «*sïrtladï, sïrtlar, sïrlamaq*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ق - *q̣*» ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ قالغان. كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىدە بولسا، فەتھەلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 172 - بەتتىكى «قَـــرْتْ *q̣art* —— يارا» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ھەر ئۇچىلا شەكلىدە فەتھە بويىچە ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَـرْكْلادِي tərkladi ئالدىراتتى. اُلْ ايشِـغْ تَـرْكْلادِي *ol ixiŋ tərkladi* — ئۇ ئىشنى ئالدىراتتى (تَرْكْلارْ - تُرْكْلاماكْ *tərklər - tərkləmək*).

تُرْكْلادِي türkladi تۈرك ھېسابلىدى. اُلْ مَنِي تُـرْكْلادِي *ol məni türkladi* — ئۇ مېنى تۈرك ھېسابلىدى. بىركىمنى ئەجەم (ئەرەبلەردىن باشقا) ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْكْلارْ - تُرْكْلاماكْ *türklər - türkləmək*).// 604 III

بۇ بابنىڭ بۈيرۈق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «بَـرْكْلا نـانكْنِي *bərklə nəŋni* — نەرسىنى ساقلا» دېگەن جۈملىدىكى «بَـرْكْلا *bərklə*» ۋە قۇملاق سال مەنسىدىكى «سُـرِيلا *surpla*» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ سۆزلەر تەلەپپۇزدا تۆت ھەرپلىكلەرگە ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن،شۇلارنىڭ قاتاردا بېرىلدى. چۈنكى، بۇلاردىكى ئىككى ساكىننىڭ بىرى تەلەپپۇزدا ئېنىق ۋە ئوچۇق سېزىلمەيدۇ. شۇڭا، شائىرلار بۇنى بىر ھەرپ دەپ ھېسابلىسا بولىۋېرىدۇ. بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. بۇلارنىڭ باشقا تۈرلىنىشلىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن بولىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللار ئۈچ خىل بولىدۇ:

بىرىنچىسى، پېئىل سۆزلەنگەن نەرسە جۈملىسىدىن ھېسابلانغانلىق مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «تُـرْكْلادِي *türkladi*— تۈرك ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچىسى، ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىل بولىدۇ. مەسىلەن: «تَوَى قُرْتْلادِي *təwə qurtladi* — تۆگىدىن قۇرتلارنى ئېلىۋەتتى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچىسى، يۇقىرىدىكى مەنىلەردىن ھېچبىرى ئىپادىلەنمەي، پېئىل ئۆز مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ تَـوارِنْ اَلْقْـدِي *ol tawarïn alqdi* — ئۇ مېلىنى تۆگەتتى» ۋە «اَرْ يَلْقْـدِي *ər yalqdi* — ئادەم يېلىقتى، يەنى ئادەم مايلىق تاماقنى جىق يەپ، ئۇنىڭدىن زېرىكتى» دېگەنگە ئوخشاش. 605 III

تۆت هەرپلىكلەر

تُلْدْرادِي tuldradï تارقالدى. تُوىْ تُلْدْرادِي *toy tuldradï* —— توي تارقالدى، يەنى تويغا كەلگەن خەلق تارقىلىپ كەتتى (تُلْدْرارْ – تُلْدْراماقْ *tuldrar - tuldramaq*).

قَلْدِرادِي qaldradï تاراقلىدى~ تاراقشىدى. تُونْ قَلْدِرادِي *ton qaldradï* —— تون تاراقشىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَلْدِرارْ – قَلْدِراماقْ *qaldrar - qaldramaq*).

جَلْدِرادِي qaldradï شاراقلىدى، شاراق - شۇرۇق قىلدى. تَاشْ جَلْدِرادِي *tax qaldradï* —— تاش شاراقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. زەنجىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازغىمۇ شۇنداق// دەيىلىدۇ (جَلْدِرارْ – جَلْدِراماقْ *qaldrar - qaldramaq*). III 606

كُلْدُرادِي küldrədi گۈلدۈرلىدى. تَاشْ قُذُغْ اِجْرا كُلْدُرادِي *tax quzuq iqra küldrədi* —— // تاش قۇدۇق ئىچىدە گۈلدۈرلىدى، يەنى تاش قۇدۇقتا گۈلدۈرلىدى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلدۈردى (كُلْدُرارْ – كُلْدُراماكْ *küldrar - küldrəmək*)[1]. 636

تەركىبىدە «ج – q» بولغان غۇننىلىكلەر

اُتُنْجْ ötünq ئۆتنە، قەرز. مَنْ اَنكارْ يَرْماقْ اُتُنْجْ بِيرْدِمْ *mən anar yarmaq ötünq bərdim* —— مەن ئۇنىڭغا يارماق ئۆتنە بەردىم. ئوغۇزچە.

اُتُنْجْ utunq ئۇيات. نومۇس. اُتُنْجْ ايشْ *utunq iх* —— ئۇيات ئىش. ئوغۇزچە.// III 607

اُجُنْجْ üqünq ئۇچىنچى. دەرىجە سان. بۇ بىر قائىدە، ئۇ مۇنداق بولىدۇ: ئوندىن تۆۋەن

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكىلدە ھەرىكىلىك يېزىلغان. بۇ يەردىكى ۋەزىنىڭ تەلىپى بويىچە ھەر ئۇچىلا پېئىلنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق كېلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بىز بۇ ئۇچ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپىنى ترانسكرىپسىيىدە ساكىنلىق ئالدۇق.

بولغان سانلاردا تەرتىپ جەھەتتە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى سانغا ئەگەشكەنلىك مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، سانىنىڭ ئۆزىگە «نج – nq» قوشۇلىدۇ: «تُورتُنْجْ tərtünq — تۆتىنچى»، «بِيشِنْجْ bəxinq — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى «تُورْتْ tərt — تۆت» ۋە «بِيشْ bəx — بەش» تۇر. دېمەك، دەرىجە سان مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «نج – nq» قوشۇلغان.

ئونلۇق سانلاردىمۇ تەرتىپ سانى يۇقىرىدىكى ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ: «اُونُنْجْ onunq — ئونىنچى»، «يِگِرْمِنْجْ yigirminq — يىگىرمىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. چۈنكى، يىگىرمىنچى ئون توققۇزنىڭ داۋامىدۇر. بۇ ئومۇمىي بىر قائىدىدۇر.

اَرِنْجْ ərinq ئېھتىمال، بولسا كېرەك، بولغاي. اُلْ بَرْدِي اَرِنْجْ ol bardi ərinq — ئۇ باردى بولغاي.

اُرُنْجْ urunq پارا.

اِرِنْجْ ərinq موللۇق، بايىاشاتلىق، راھەت، بايىاشات تۇرمۇش كەچۈرۈش. بەزى شېۋىلەردە بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ - ž» بىلەن «اَرِنْژْ ərinž» دېيىلىدۇ.// 608 III

اَڤِنْجْ avïnq ئاۋۇنچ. كۆڭۈلنىڭ بىر نەرسە بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئوۋلىنىشى، ئارام تېپىشى.

اِكِنْجْ ikinq ئىككىنچى. اِكِنْجْ نانكْ ikinq nəŋ — ئىككىنچى نەرسە.

اُكُنْجْ ökünq ئۆكۈنچ، پۇشايمان، ھەسرەت. اُلْ اَنكَرْ اُكُنْجْ قِلْدِي ol aŋar ökünq kïldï — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى.

اُكُنْجْ ögünq ماختىنىش، مەدھىيە.

اِلَنْجْ ulinq ئەگرى - توقاي، ئەگرى - بۈگرى. اِلَنْجْ يُولْ ulinq yol — ئەگرى - توقاي يول، توز بولمىغان يول.

اِلَنْجْ ilənq تاپا - تەنە. بۇزۇقلۇقى مەلۇم بولۇپ قالغان بىر ئىشتا يول كۆرسەتكەن كىشىنى ئەيىبلەش، تاپا - تەنە قىلىش.

اُمُنْجْ umunq ئۇمۇنچ ~ ئۇمۇنۇش ، ئۇمىد. اُمُنْجْ تَنكْرِيكا *umunq təŋrigə* — ئۇمىد تەڭرىگە.

اِنَنْج inanq ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. «اِنَنْج بَكْ *inanq bəg* — ئىشەنچلىك بەگ» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.// III 609

اُنُنْج onunq ئونىنچى. اُنُنْج يَرْماقْ *onunq yarmak* — ئونىنچى يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ بابتىكى پېئىل

يِنْجكالَنْدي yinqkələndi خۇشامەت قىلدى؛ بويسۇندى؛ ھەرىمگە ئالدى. اُلْ مَنكا يِنْجكالَنْدي *ol maŋa yinqkələndi* — ئۇ ماڭا خۇشامەت قىلدى. اُلْ قِيزِغْ يِنْجكالَنْدي *ol kiziq yinqkələndi* — ئۇ قىزنى ھەرىمگە ئالدى.// قُلْ تَنكْرِيكا يِنْجكالَنْدي *kul təŋrigə yinqkələndi* — بەندە تەڭرىگە بويسۇندى، يەنى بەندە ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىگە بويسۇنۇپ، دۇنيانى تەرك ئېتىپ، ئىبادەت قىلدى، روزا تۇتتى، نامازئوقۇدى ۋە بويسۇندى (يِنْجكالَنُورْ - يِنْجكالَنْماكْ *yinqkələnür - yinqkələnmək*). 637

ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىدىغان بۆلۈم تۇگىدى. بۇ سەككىز بۆلۈمنىڭ ئاخىرقىسىدۇر. ئالەمنى ياراتقۇچى ۋە تەربىيىلىگۈچى تەڭرىگە ئالقىشلار بولسۇن.// III 610

ھۇسەين ئوغلى مەھمۇد ئېيتىدۇكى: تۈركىي تىللارنىڭ سۆزلۈكلىرىنى توپلاش، قائىدە ۋە ئاساسلىرىنى بايان قىلىش، پەرقلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، بۆلۈملەرگە بۆلۈشنى كىتابنىڭ بېشىدا شەرت قىلغانىدۇق. بۇ سۆزلىمىز بەجا كەلدى، ئارزۇيىمىز ئەملگە ئاشتى. ئوشۇقچە، ئورۇنسىز ۋە كېرەكسىز بولغانلىرىنى كىتابتىن چىقىرىپ تاشلىدىم. ئەمدى كىتاب ئۇزاق زامانلارغىچە كەڭ تارقالسۇن، ئەبەدىي يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن. كىتابىمىز مۇشۇ يەردە تامامىلانسۇن.

تەڭرىگە ئەبەدىي ئالقىشلار بولسۇن. تەڭرىنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا تەڭرىنىڭ چەكسىز رەھمىتى تەگسۇن.

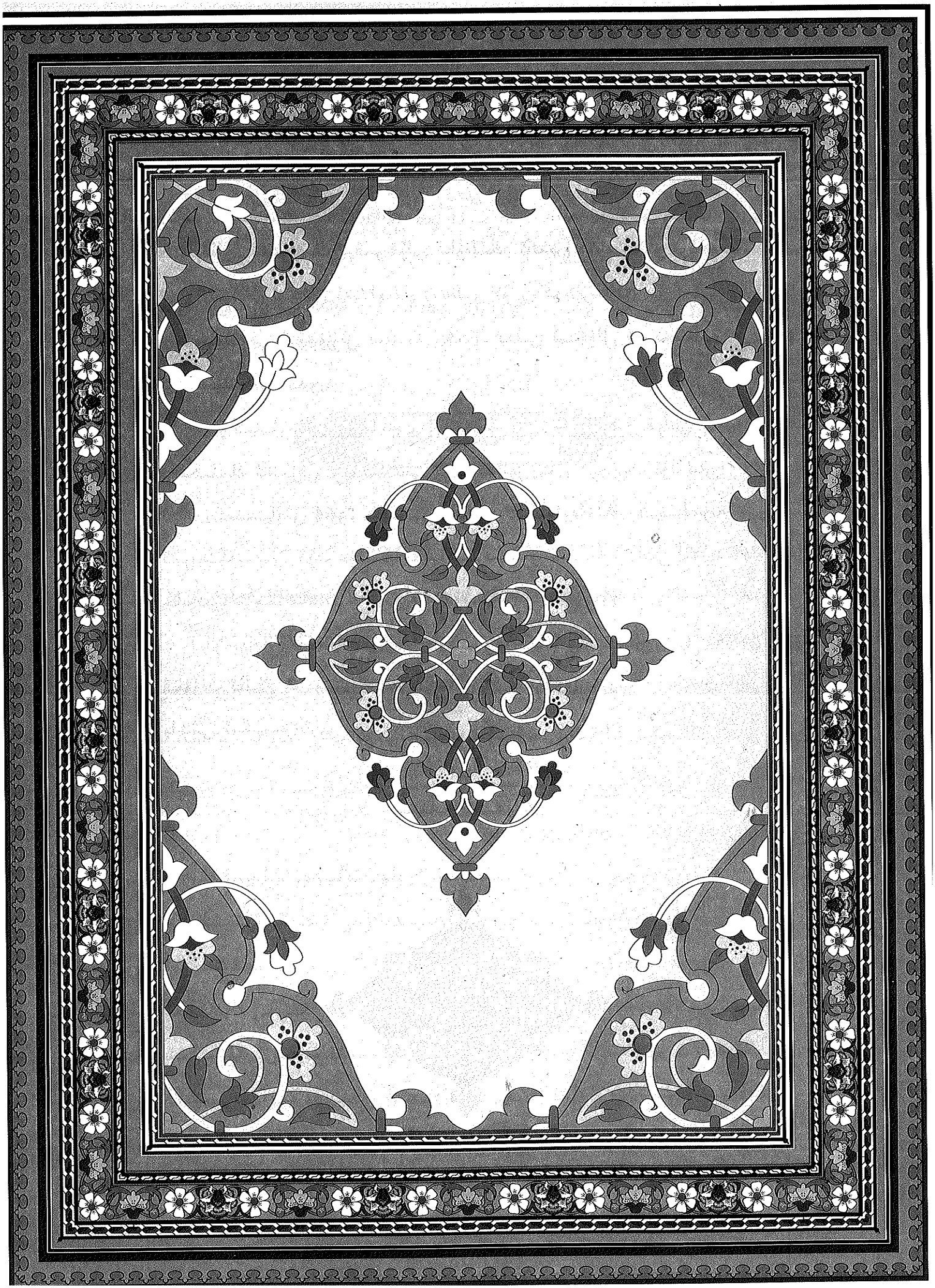
ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ پېقىر قۇلى ساۋەلىك، ئاندىن دەمەشقلىق مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھ (تەڭرى ئۇنى كەچۈرسۇن) بۇ كىتابنى ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈش ئىشىنى 664- يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 27- كۈنى — يەكشەنبە تاماملىدى.

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى [مەھمۇد كاشغەرلىق] ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىنى بۇ يەردە ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ ئۆتىمەن:

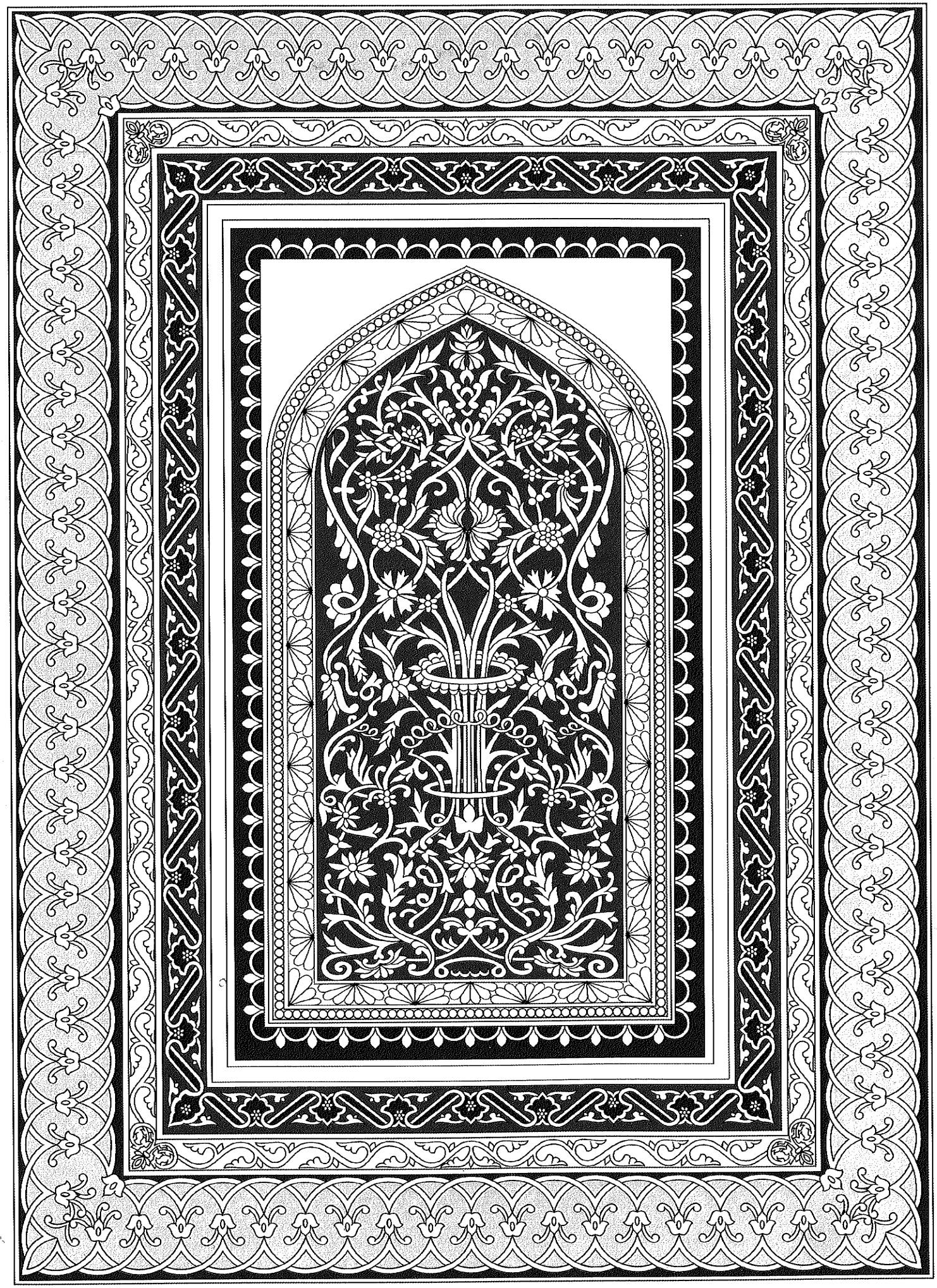
«كىتابنى 464- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، 466- يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10- كۈنى — دۈشەنبە تۈگەتتىم».// 611 III

لاَحَوْلَ وَلاَقُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَحَسْبُنا وَنِعْمَ الْوَكِيلْ (پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەك ياخشى ئىگىمىز).// 638

612 III كىتاب تۈگىدى.//

قوشۇمچىلار

قوشۇمچە (1)

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا

ئىبراھىم مۇتىئى
مىرسۇلتان ئوسمانوف

مەملىكىتىمىزنىڭ 11- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ھەم قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ئىلىم دۇنياسىدا ھازىرغىچە تولۇق ئېنىقلانماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە ئىدى. بۇ ھەقتە تۇرلۇك كۆز قاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كەڭ جامائەتچىلىكنى قانائەتلەندۇرەلمەي كەلدى. بەزى كۆزقاراشلار ھەتتا رېئاللىققىتىن ناھايىتى يىراقلىشىپ كەتتى.

بىز ئالىمنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت - تۈرك» (تۆۋەندە «دىۋان» دېيىلىدۇ)دە ئۆز يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىپ كۆرۈش مەقسىتى بىلەن 1982- يىلى 12- ئايدىن 1983- يىلى 3- ئايغىچە قەشقەردە «دىۋان»نىڭ ئۇيۇشقاق تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرىگە تەييارلاش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا بىر نۆۋەت مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇق. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن (1982- يىلى 12- ئاينىڭ 18-، 19- كۈنلىرى) ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام»ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارىخىي ئورۇنلارنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ئاندىن ئوپال ۋە قەشقەردىكى پېشقەدەم ئۆلىمالار، زىيالىيلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئادەملەردىن ئۇلار بىلىدىغان ئەھۋاللارنى ھەم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مازىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىگىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 1982- يىلى 12- ئاينىڭ 30- كۈنى

ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە ئەۋەتتۇق①. شۇ ئاساستا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە مەسئۇللىرىدىن يولداش مامۇتوف قۇربان ۋە ئەيسا شاكىرلارنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن 1983- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنى قەشقەردىكى ئۆلىمالار، زىيالىيلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، جامائەتچىلىكتىن پىكىر ئالدۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتە يەنمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ دىققىتى قوزغىلىپ، بىزنى بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم تەقدىم قىلغان، مۇندىن 150 يىلچە ئاۋال يېزىلغان بىر كىتاب ۋەخپىنامىسى تولىمۇ قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ ھەقىقەتەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى ئوچۇق بايان قىلىنغان. بۇ ھۆججەت بىزنىڭ ئاغزاكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغان بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزدا ئالغا سۈرۈلگەن كۆز قاراشلىرىمىزنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز تولۇپ تاشقان ئىشەنچكە كېلىپ، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق ۋە ئۇنى 1983- يىلى 4- ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا قويدۇق.

ئېيىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىز قەشقەر ۋە ئوپالدا دەسلەپ سۆزلەشكەن كىشىلەرنىڭ تولىسى «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنى كۆرگەن ياكى كۆرەلەيدىغان كىشىلەر ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەزەلدىن «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىنى قىلىپ كېلىۋاتقان ئاددىي خەلق، بىر قىسمى كونىچە ئوقۇغان بولسىمۇ، ئىلىم دۇنياسىدا مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن بىخەۋەر كىشىلەر، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ھەزرىتى مولالام»نىڭ مەھمۇد كاشغەرىي ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ھەر خىل رىۋايەتلەر بىزگە خەلقىمىزنىڭ

① بۇ دوكلات «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983- يىل 2- سانىدا بېسىلغان.

ئۆزىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر پەرزەنتىنى بىر - قانچە ئەسىرلەر داۋامىدا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ياد ئېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. بىز بۇ ماقالىمىز ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللارنى ئۆز ئەينى بويىچە جامائەتچىلىككە مەلۇم قىلماقچىمىز ۋە ئۆزىمىزنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلىرىمىزنى تەپسىلىي بايان قىلماقچىمىز. بىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارنى ئېلان قىلىشتا ئۇلارنىڭ مېغىزىدىن پايدىلاندۇق، شاكىلىنى تاشلىدۇق، يەنى مەسىلىگە ئالاقىدار بىر قىسىم رىۋايەتلەر ئىچىدىكى ئەسىرلەر داۋامىدا قوشۇلۇپ قالغان بەزى ئەپسانىۋى يېپىنچىلارنى نەزەردىن ساقىت قىلدۇق.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى ھەققىدە بىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

1. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەشقەرلىك ئىكەنلىكى ئۇنىڭ تەخەللۇسىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئىلىم دۇنياسىدا چىنلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلانمايدۇ.

ئالىمنىڭ قەشقەرنىڭ قايسى يېزىسىدىن ئىكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە «دىۋان»دىكى مۇنداق بىر نەچچە پاكىت بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ:

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا قەشقەر ئەتراپىدىكى 20 دىن ئارتۇق يەر ئىسمىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنى «اِسْم بَلْدَة كانَتْ قُرْب كاشْغَرْ» (قەشقەر يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئىسمى)، «اِسْم قَرِيَة الْكاشْغَرْ» (قەشقەردىكى بىر يېزا ئىسمى) دېگەندەك ئىبارىلەر بىلەن ئىزاھلىغان بولسىمۇ، لېكىن «اَذِغْ[1] *aźiq*» سۆزىنى ۋە «اُبِلْ[2] *opal*» سۆزىنى «اِسْمِ قَرِيَة لَنَا» (بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى) دەپ ئىزاھلىغان. «قَسِي[3] *kasi*» سۆزىنى «اِسْمِ مَوْضِعِ لَنَا» (بىزدىكى بىر يەر ئىسمى) دەپ ئىزاھلىغان.

---

[1] «دىۋان» يازما نۇسخا، 44- بەت، 1-، 2- قۇرلارغا قارالسۇن.

[2] «دىۋان» يازما نۇسخا، 49- بەت 7- قۇرغا قارالسۇن.

[3] «دىۋان» يازما نۇسخا، 544 – بەت 5- قۇرغا قارالسۇن.

توغرىسىنى ئېيتقاندا، بىزنىڭ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى تەكشۈرۈشىمىز مانا مۇشۇ يېپ ئۈچى ئاساسىدا، يەنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ئوپال، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى دېگەن ئاساستا ئېلىپ بېرىلدى.

ئوپال قاتناش لىنىيىسى ھېسابىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان تەخمىنەن 51 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جاي بولۇپ، ھازىر قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزا. ئۇ پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىن ئورۇن ئالغان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي. مەھمۇد كاشغەرىي «قەشقەر خان تۇرىدىغان جاي، قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، خاقان ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان»[1] دېگەنده، قەشقەرنىڭ، شۇ جۇملىدىن، ئوپالنىڭ مۇشۇنداق ساپ ھاۋاسىنى ۋە گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆزده تۇتقان بولسا كېرەك.

«اَذِغْ *aźiq*» دېگەن يەر ئىسمىغا كەلسەك، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ مەھەللىمۇ خۇددى شۇ ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەخمىنەن 300 – 400 مېتىر جەنۇبىدىكى «ئازىق تېكەن دارىسى» (ھازىرقى ئاتلىشى «سۆسەر ئاغزى») دېگەن ئېقىنىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان.

«قىسى *qasi*» ئازىق مەھەللىسىگە تۇتاش بىر جاي ئىسمى، ھازىر بۇ سۆزدىكى «س» تاۋۇشىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ جايدىن ئۆتكەن ئۆستەڭ «قاچى ئۆستەڭ» دېيىلىدۇ.

ئازىق مەھەللىسىدىن 92 ياشلىق داۋۇت زۇنۇننىڭ ئۆز دادىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ مەھەللىنىڭ ئەسلىي ئىسمى «ئازىق» بولۇپ، بۇرۇن سۆسەر ئاغزىدىن بىر قېتىم سەل كېلىپ قۇم سېلىۋەتكەنلىكتىن «قۇمباغ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولغان. مۇندىن 50 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە خەلق «ئازىق» دېگەن ئىسىمنىمۇ تەڭ قوللىنىپ كەلگەن. يەرلىك خەلقنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ئازىق تېكەن دارىسى» دېگەن سۆز «ئاق تېكەن دارىسى»مۇ دېيىلىدىكەن. چۈنكى، «ئازىق

[1] «دىۋان» يازما نۇسخا، 173- بەت، ئۇيغۇرچە بىرىنچى توم 447- بەتلەرگە قارالسۇن.

تىكەن» بىلەن ئاق تىكەن، بىرلا خىل ئۆسۈملۈكنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇششاق قىزىل مېۋىسى بولىدىكەن، بۇ مېۋىنى ئېيىق يەيدىكەن.

بىزگە مەلۇم، «ئېيىق» سۆزى خاقانىيە تىلىدا «ažïoq» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، «دىۋان» دا «اَذِغْ ažïoq» دەپ تىلغا ئېلىنغان ۋە ھازىر «ئازىق» دېيىلىۋاتقان بۇ مەھەللىنىڭ ئىسمى ئەنە شۇ «ئازىق تىكەن داىرىسى» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

XI ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىنىڭ ئاساسىن «ذ - ž»لىق تىل ئىكەنلىكى، كېيىنچە بۇ تاۋۇشنىڭ «ي- y»غا ئۆزگەرگەنلىكى، لېكىن بەزى يەر ئىسىملىرىدا، مەسىلەن، ئوپالدىكى «ئازىق» ۋە ئاتۇشتىكى «ئازاق» سۆزلىرىدە «ي- y»غا ئۆزگەرمەي (جۇغراپىيەۋى ئىسىملار ئومۇمەن تۇراقلىق بولغاچقا، مۇنداق ئۆزگىرىش ئاز بولىدۇ)، ئەسلىي تەلەپپۇزى ساقلىنىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلىنسا، يۇقىرىقى قاراشنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكى ئۆز – ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

مانا بۇ بىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى قەشقەر، قەشقەردىكى ئوپال يېزىسى ۋە ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى دېيىشمىزدىكى بىرىنچى ئاساس.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ ئىككى يەر ئىسمى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، بىز بىرىنچىدىن، «دىۋان»نىڭ بىزدىن ئاۋۋالقى تەرجىمىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بروككېلمان، بېسىم ئاتالاي ۋە سالىھ مۇتەللىپوفلارنىڭ «ابُل» سۆزىدە يېزىلىشتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن «ا- ئەلىف» بىلەن «ب - b» ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ قالغان دىئاكرىتىك بەلگە ـــ زەممىنى «ب - b» غا تارتىپ «abul» دەپ ئوقۇغانلىقىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى، بىزنىڭ زەممىنى «ا- ئەلىف» كە تارتىپ «opal» دەپ ئوقۇغانلىقىمىزنىڭ پۈتۈنلەي توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلدۇق؛ ئىككىنچىدىن، بىز 1980- يىلى 6- ئايدا «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە ئالاقىدار تىل تەكشۈرۈش بىلەن قەشقەرگە بارغان ۋاقتىمىزدا، يېڭىسار ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر يىلى ئالدى بىلەن يېڭىساردىكى «ھەزرىتى بېگىم»، ئاندىن «ئوردا خېنىم»، ئاندىن ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئاندىن قەشقەر

پاينا‌پتىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، يۈسۈپ قادىرخان، ئاندىن ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىدىغانلىقىغا بىنائەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىيلار جەمەتىگە ئائىت شەخسىلەرنىڭ مازارلىرى بولغاچقا، «ھەزرىتى مولالام»نىمۇ قاراخانىيلار جەمەتىدىن دەپ تونۇغان ۋە «ئىھتىمال، مەھمۇد كاشغەرىي بولسا كېرەك» دەپ «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومىدا ئاز ـ تولا بېشارەت بېرىپ ئۆتكەنىدۇق. بىراق، بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمىزدا (بۇ بەزى ئىزاھلاردا ۋە كىرىش قىسمىدا كۆرۈلىدۇ) مۇجمەللىك بولدى، ئاتۇشتىكى «ئازاق» بىلەن ئوپالدىكى «ئازىق»نى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈن، بەزى سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇلۇپ قالدى.

بىز «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرىگە تەييارلاش خىزمىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن مۇنداق مۇھىم بىر ئىلمىي مەسىلىدە يەكۈنلىتەكلىك قىلغانلىقىمىزنى ۋە شۇنىڭ بىلەن سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى ئېتىراپ قىلىمىز.

ئوپال ئازىقتىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسى ۋە مۇشۇ تەزكىرىدىكى بايانلارغا ياندىشىقان ھالدا، بۇ مازارنىڭ تا مۇشۇ كۈنگىچە خەلقىمىز تەرىپىدىن «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ، سۆيۈپ، ئاسرىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، «ھەزرىتى مولالام» مازىرى شەيخلىرىنىڭ مازار ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرى (بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز) ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋەخپىنامە ـــ مانا بۇلار بىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ئوپال، ئۇ ھەقىقەتەن ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغان ۋە ئوپال ئازىقتا دەپنە قىلىنغان دەپ تونۇشىمىزغا ئىككىنچى ئاساس ھېسابلىنىدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، ھازىرقى ئوپالدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتانباغ»، «تەكىيەگاھ» (خانلارنىڭ چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان مەخسۇس مېھمانخانىسى) دېگەن جاي ئىسىملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، شۇنىڭدەك، «قاراخان پاشايىم» مازىرى، «ھەزرىتى پاشايىم» مازىرى، «سوپ تېكىن (سەبۈك تېگىن؟)» مازىرى، «ئوپ تېكىن (ئالپ تېگىن؟)» مازىرى، «قىلىچ بۇغراخان» (ئىھتىمال يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ دادىسى ئوبۇلھەسەن ھارۇن ئىبنى سۇلايمان بولسا كېرەك) مازىرى دېگەندەك مازارلارنىڭ بولۇشى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتە، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا ئېيتىپ

ئۆتكەن ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ سۆز بېشىدا «ھ - h» نى كۆپەيتىش ھادىسىسىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر جانلىق تىلدا قويۇق ساقلىنىپ كېلىۋېتىشى ئومۇمەن، ئۇيغۇر قاراخانىيلار جەمەتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك جاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بولۇپمۇ، تەزكىرىدە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۇزرۇكۋارلىرىم» دېگەن نام ئاستىدىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ۋە ئاتىسى ھۇسەينلەرنىڭ مازىرى؛ «سەيپىدىن بۇزرۇكۋار» دېگەن نام بىلەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىنىنىڭ مازىرى (تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كىشىگە «بۇزرۇكۋار» دېگەن ئۇلۇغلاش ئۇنۋانى مەھمۇد كاشغەرىي دۇنياغا كېلىش بىلەن خان تەرىپىدىن بېرىلگەن)؛ «بۇبى رابىيە خېنىكەم» دېگەن نام ئاستىدا ھۆرمەتلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئانىسىنىڭ مازىرى؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئىمام ئەكبەر (ياكى ئىمام ئەژدەر)، ئىمام ئەسقەرلەرنىڭ مازارلىرى، مەھمۇد كاشغەرىي باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن، سەككىز يىل دەرس ئۆتكەن «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابىسى؛ ئالىمنىڭ ئۆز تالىپلىرى بىلەن ھەر پەيشەنبە كۈنى سەيلە قىلىدىغان ۋە ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا ئىلمىي ئۇنۋانلار بېرىدىغان تارىخىي ئورۇن — ئالىمنىڭ تىرىك گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرمۇ بۇلدۇقلاپ قاينىاپ تۇرغان «نورۇز بۇلاق» قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ھەقىقەتەنمۇ ئوپال يېزىسى، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

2. «ھەزرىتى موللام» مازىرى — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى

«ھەزرىتى موللام» (بۇ سۆز ئەسلى ئەرەبچە «مەۋلا *məvla*» — ئىگە، خوجايىن» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئاخىرىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇيغۇر تىلى بويىچە بىرىنچى شەخس بىرلىكتىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان) مازىرى ئوپالنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان تاغ

باغربدا[1]. بۇ تاغدا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ئائىت خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ تولۇق يوقىلىپ كەتمىگەن[2]. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مۇندىن 60 يىللار ئىلگىرى بۇ تاغدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ھەر يىلى بۇ بۇتخانىغا چىقىپ ئىبادەت قىلىپ تۇرغان. ھازىر بۇ تاغدىن قەدىمكى دەۋرلەردىن قالغان دەپپىنىلەر دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن بۇ جايدا تاش دەۋرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت ئەكس ئەتكەن[3]. بۇ يەردىن تېپىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت يارماقلار ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا، «ھەزرىتى مولام» مازىرى ئەنە شۇ تاغ باغرىدىكى «مارجان بۇلاق» («چەشمە زۇلال» مۇ دېيىلىدۇ) سەھنىسىگە جايلاشقان. بۇ بۇلاقنىڭ شىمال تەرىپىدە يەنە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ تۇۋىدە «ھەزرىتى مولام» جامەسى جايلاشقان. «مارجان بۇلاق» تۇۋىدە خەلقنىڭ ئېيتىشىچە، سەل كەم مىڭ يىلدىن بۇيان قايتا ـ قايتا كۆكلەپ كېلىۋاتقان «ھاي ـ ھاي تېرەك» دېگەن تېرەك بار. مەسچىتتىن تۆۋەن چۇشكەندە «ئۇجمىلىك كوچا» دېگەن كوچا باشلىنىدۇ. مازاردىن 30 ـ 40 مېتىرچە جەنۇبتىكى دۆڭلۇكتە «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابە ئىزلىرى بار. مازارنىڭ كۈنچىقىش تەرەپ پەستە «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مەھەللە بولۇپ، بۇ مەھەللىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەددى ـ جەمەتى ئولتۇراقلاشقان.

---

[1] ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ئوپال ئارت» گۆر جىلغا بويىدىكى خارابە «تاشبالىق» دېيىلىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىردىن قارىغاندا، تاغمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، كېيىن «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان. ئوپال دۆڭ ئۆستەڭ لەڭگەرلىك «خوجا قونداق ئاتام» مازىرىنىڭ خاتىپى سۇلايمان ئىمىن (72 ياش) نىڭ رىۋايىتىچە، مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ تۆۋەندىكىدەك مەرسىيىلەر يېزىلغان:

تاشبالىق بولسۇن ئەبەد ھەزرىتى موللامنىڭ تاغى،
نامى ئۆچمەس گۈل چېچەكلەپ مېۋە بولغاي موللام باغى.

[2] ئوپالدىن يەنە غەربىي شىمالغا ماڭسا «ئۇيغۇر قەلئە» دېگەن بىر خارابە بار.

[3] «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1983- يىل 6- سان 18- بەت، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلاتى» غا قارالسۇن.

تاھازىرغىچە نورۇز بايرىمىدا ياكى ئۇجمە پىشقاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن خەلقلەر كېلىپ تاۋاپ ۋە سەيلە قىلىشىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بولسا، بۇ مازاردا ياتقان شەخسنى «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ، دۇئا ـ تەكبىر قىلىشىپ، ھەتتا بىر مەزگىل تۇرۇپ يېنىشىدۇ.

بىز بۇ مازاردا خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بىر زاتنىڭ ياتقانلىقىنى مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە مۇنداق ئۇچ جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق.

1) مازارنىڭ شەيخلىرىدىن تەكشۈرۈش:

«ھەزرىتى مولام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخلىرىدىن باۋدۇن قارى، ئوسمان قارى ۋە مەمەت ربھىم شەيخلەرنىڭ ئاغزاكى گۇۋاھلىقىچە «ھەزرىتى مولام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇدىيە ئىبنى ھۈسەين» ئىكەن. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە: مەۋلام ـــ ئالىملىقىغا قارىتىلغان؛ شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان؛ مەھمۇدىيە ـــ بۇ زاتنىڭ ئىسمى (بىر نەچچە ئەسىر ئۆتكەنلىكتىن، مەدرىسىگە بېرىلگەن «مەھمۇدىيە» دېگەن نامنى ئۇلار دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ ئىسمى دەپ ئادەتلىنىپ قالغان)، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ئەخلاقلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ھۈسەين ـــ دادىسىنىڭ ئىسمى. «ھەزرىتى مولام» شەيخلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ زات ئالىم كىشىكەن، ئەرەبىي، پارسىي، تۈركىي، رومانىي... قاتارلىق سەككىز ـ توققۇز تىلنى بىلىدىكەن، ئىران، ئىراق تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىس بولغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مەن يۇرتۇمغا قايتسام» دەپ مۇشۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسىدە (يەنى مەدرەسەئى مەھمۇدىيەدە) مۇدەررىس بولغان ۋە تۆت ئەتراپقا ئىلىمنى شۇ كىشى تاراتقان، قايتىپ كېلىپ سەككىز يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئالىم كىشى بولغاچقا، ئۇلۇغلاپ «ھەزرىتى مەۋلام» دېيىلىدىكەن...

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قائىدە بويىچە، خان جەمەتىدىن بولغان شەخسلەرنىڭ مازارلىرىغا خان تەرىپىدىن مەخسۇس شەيخ، جارۇپكەش (قەبرە سۈپۈرگۈچى)، سۈپارىخان، يانتاقچى، مۇتەۋەللى تەينىلىنىپ، ئۇلار شۇ مازارنىڭ ۋەخپىلىرى

بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرغان، مۇنداق شەيخلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان.

«ھەزرىتى مۇللام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە داۋاملاشقان. يەنى بۇ مازارنىڭ شەيخلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى «مۇللام بېغى» دېگەن كىچىك مەھەللىنىڭ ھەممە يېرى تاكى 1949- يىلىغىچە بۇ ئەۋلادقا مىراس ۋە ئەۋلادى ۋەخپە (ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا پايدىلىنىدىغان، لېكىن ساتقىلى بولمايدىغان ۋەخپە) بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، 1942- يىلى 10- ئاينىڭ 12- كۈنى ئوپال مەھكىمەئى شەرئىيەسى بىر مەزگىل باشقىلار تەرىپىدىن قانۇنسىز ھالدا تارتىۋېلىنغان شەيخلىقنى «ھەزرىتى مۇللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان قۇددۇس قارى ھاجىم (ھازىرقى شەيخ ـــ ئوسمان قارىنىڭ دادىسى)غا قايتىدىن ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ھۆكۈم چىقارغان[1].

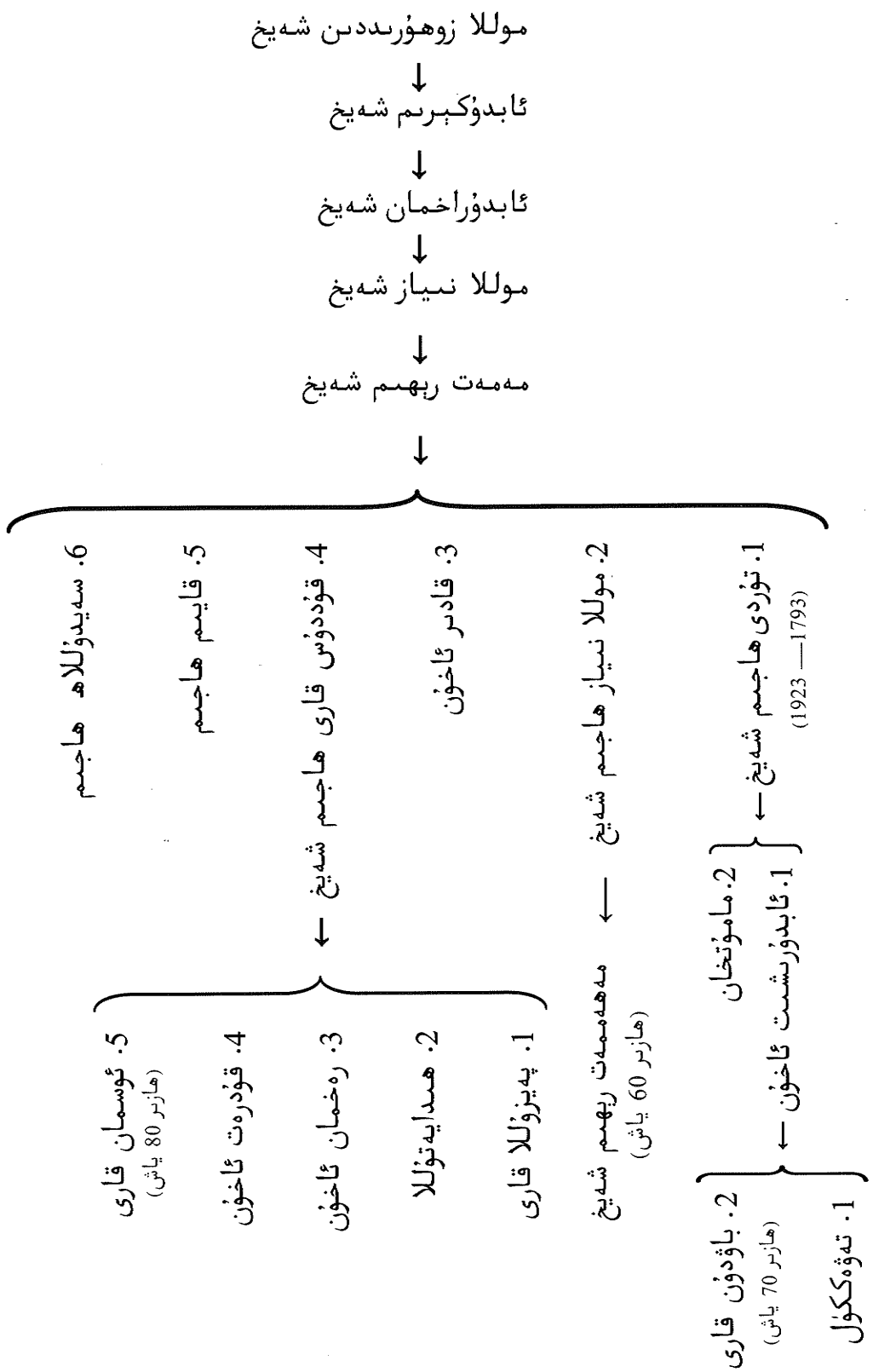
بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «ھەزرىتى مۇللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى بىر مەزگىللىك شەيخلەر بولماستىن، بەلكى بۇ مازار تىكلەنگەن ۋاقىتتىن ئېتىبارەن قانۇنىي ھالدا ئەۋلادتىن- ئەۋلادقا شەيخ بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلەر. ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئەۋلادىنى خاتىرىسىدە ساقلاپ كەلگەن، شۇنىڭدەك، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئىشلىتىپ كەلگەن مەخسۇس مۆھرىمۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ شەيخلەردىن بەزىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى بولغان. مەسىلەن، بىزگە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى تۇردى ھاجىم شەيخ (تەخمىنەن 1793ـــ 1923) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلىمالىرىدىن مۇللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم، ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش كاتىپ (غەربىي)، نورۇز كاتىپ(زىيائىي)غا ئوخشاش كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان. تۇردى ھاجىم شەيخ يازغان ئەسەرلەردىن «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىدا ساقلانماقتا.

شۇڭا، بىز بۇ شەيخلەرنىڭ «ھەزرىتى مۇللام» مازىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنى ئۇلار ئەنە شۇنداق مەشھۇر كىشىلەردىن ئاڭلىغان بولغاچقا، مەلۇم ئاساسقا ئىگە دەپ قارايمىز.

---

[1] بۇ ھۆكۈم «ھەزرىتى مۇللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخى ئوسمان قارىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

تۆۋەندە «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىسىملىكى ئىسخىما بويىچە كۆرسىتىلدى:

2) «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسىنى تەكشۈرۈش:

بۇ مازارنىڭ تەزكىرىلىرىدىن بىرى ياقۇپبەگ زامانىسىدا يېڭىسارغا ئېلىپ كېتىلگەن، يەنە بىرىنى ئوپاللىق مەھەممەت چوڭسا دېگەن كىشى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، 1956- يىلىدىن كېيىن قولغا ئۆتۈپ يۇرۇپ يوقالغان. گەرچە بۇ تەزكىرە قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما ئۆز دەۋرىدە مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم ئوقۇلۇپ كەلگەن بولغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەرگە ياد بولۇپ كەتكەن. بىز ئۆتمۈشتە ئۇمەر دامولا، قۇناخۇن خەلپەت قاتارلىق كىشىلەردىن بۇ تەزكىرىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان مەمتىمىن ئەخمەت، قاسىم قازى ئاخۇنۇم (بۇ كىشى ئالمىنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە مازىرىنىڭ شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادى، ھازىر 93 ياش)، مۇھەممەت ئوسمان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆز خاتىرىسى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان ماتېرىياللىرى (بۇ ماتېرىياللار «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983- يىلى 1- سانىدا بېرىلدى) دىن ئۇنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق.

بۇ تەزكىرىدە «ھەزرىتى مولالام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغۇچى زاتنىڭ تولۇق ئىسمى ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇد ئىبنى ھۈسەين بولۇپ، ئازىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى، خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى، ھۈسەيننىڭ دەسلەپ «ئەمىرى شەب» بولۇپ، كېيىن «ئەمىرى سۇلتان»لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇم، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا ئۆزىنىڭ خانزادىلىكىنى، تۈرك ئۆلكىلىرىنى (تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى) سامانىي ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى ئۆزىنىڭ بوۋىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن[①].

قاراخانىيلار تارىخىنى تەتقىق قىلغان ئالىم ئو. پرىتساكنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، سامانىي ئوغۇللىرىدىن بىرىنچى قېتىم ھىجرىيە 382 (مىلادىيە 992) ــ

① «دىۋان» ئۇيغۇرچە 1- توم 152- بەتكە قارالسۇن.

يىلى بۇخارانى ئالغان كىشى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئەبۇلھەسەن ھارۇن بىننى سۇلايمان (قىلىچ بۇغراخان) ئىدى، خوتەننى ئالغان يۈسۈپ قادىرخان ئەنە شۇ ئەبۇلھەسەن ھارۇننىڭ ئوغلى ئىدى.

ئەرەب تارىخچىسى ئىبنۇلئەسىردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەين بىننى مۇھەممەد «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ھىجرىيە 448 ـــ 449 (مىلادىيە 1056ـــ 1057) ـ يىللىرى بارسغان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە ئۆز نامىدىن ئاقچىلار سوقتۇرغان. 1048- 1058 ـ يىللاردا «شەمسىددەۋلە ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن سوقۇلغان ئاقچىلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئەۋرىسى، ئوبۇلھەسەن ھارۇننىڭ پەينەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئالىمنىڭ «تۈرك ئۆلكىلىرىنى ساماني ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز» دېگەن بايانلىرى مۇشۇ تارىخي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

ئىبنۇلئەسىر يەنە، بۇغراخان مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلايمان بىننى يۈسۈپ بىلەن بولغان توقۇنۇشتا غەلىبە قىلىپ، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خانى بولۇپ 11 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، تەختىنى ئوغلى ھۈسەين بىننى مۇھەممەدكە ئۆتۈنۈپ بەرگەن، دەيدۇ. تەزكىرىدىكى «ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەين ئاۋۋال <ئەمىرى شەب> بولغان، كېيىن <ئەمىرى سۇلتان بولغان>» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تارىخي ئەمەلىيەت بىلەن ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

يەنە شۇ پىرىنسىپنىڭ ئىبنۇلئەسىردىن نەقىل كەلتۈرۈشىچە، ھىجرىيە 448 ـــ 449 (مىلادىيە 1056 ـــ 1057) ـ يىللىرى قەشقەردىكى قاراخانىيلار ئوردىسىدا بىر پاجىئەلىك ۋەقە يۈز بەرگەن، يەنى بۇغراخان مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ تەختىنى ئوغلى ھۈسەينگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولغاندا، مۇھەممەدنىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز

ئوغلى ئىبراھىمنى خان قىلىش مەقسىتىدە، تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا زىياپەتتە مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ، مۇھەممەد بۇغراخانىڭ قېرىندىشى ئارسلانخان بىننى يۈسۈپنى بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم بىننى مۇھەممەد تەختكە چىقىرىلىدۇ.

تەزكىرىدە مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ بۇغراخانىڭ ئىسمى زىكىر قىلىنماي، «شاھى ئېھرام» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بىزچە بۇ مۇشۇ پاجىئەلىك ۋەقەنى ئەسلىتىشتىن ئېھتىيات قىلغانلىق بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كەتكەن دېيىلىدۇ. دېمەك، ئالىم قانداقتۇر مۇشۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ۋە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ مېڭىشى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كۆپ ئۆمرىنى سىرتتا ئۆتكۈزگەن. ئاخىر، ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان چەكسىز مۇھەببەت ئۇنى ياشانغىنىدا بولسىمۇ، شۇنچە قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، «ئازىق»قا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغان.

ئالىمنىڭ «دىۋان»دا ئۆزىنىڭ قاراخانىيلار ئوردىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئارتۇق بىر نېمە دېمىگەنلىكىمۇ ئۆز ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلەر ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشتىن ساقلانغانلىقى بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك ئوپالدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەجدادلىرىدىن ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىددىن بۇزرۇكۋارنىڭ مازىرى تىلغا ئېلىنىپ، مۇھەممەد بۇغراخان ۋە ھۈسەينلەرنىڭ مازارلىرى ئوچۇق تىلغا ئېلىنماي، ئومۇمەن «بۇزرۇكۋارلىرىم» دەپ ئاتىلىشى يەنە شۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قانلىق ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي «شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىننىڭ بارسغان ھاكىمى بولۇپ تۇرغىنىدا «شەمسىددەۋلە (دۆلەتنىڭ قۇياشى) ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقى

نەزەردە تۇتۇلسا كېرەك، ئۇنىڭ ئالىم ئوغلىنىڭ «شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئاتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسلىكى، شۇ دەۋرنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلۇقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

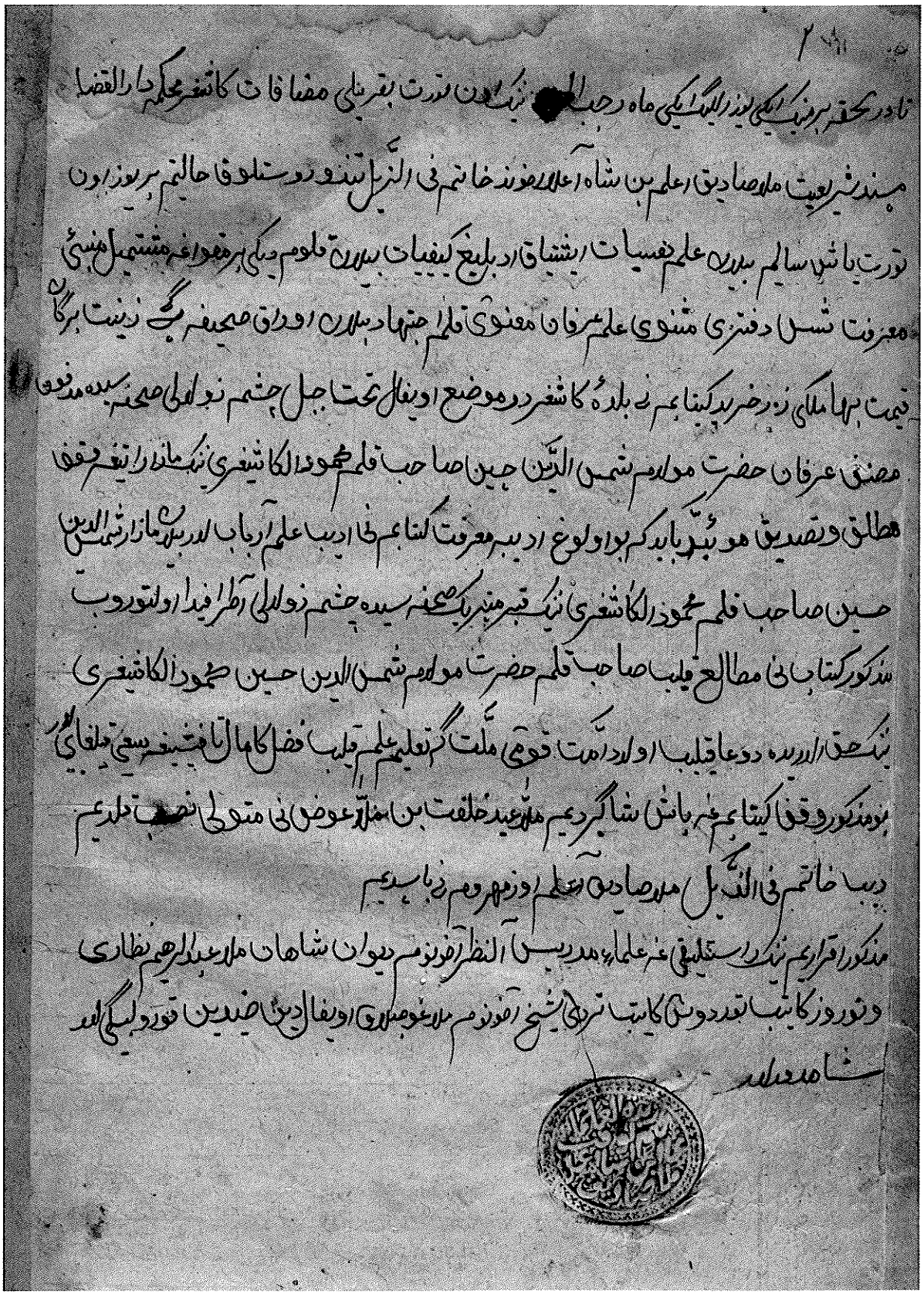
دېمەك، تەزكىرىدە بايان قىلىنغانلار «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ خانزادە ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەين ئوغلى مەھمۇد ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايانلار بىزدىن ئىلگىرى ئالىمنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان پەرەزلەرگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

3) «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا تەقدىم قىلىنغان كىتابتىكى ۋەخپىنامىدىن تەكشۈرۈش:

1983- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنىدىكى سۆھبەت يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئۆلىمالىرىدىن ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم ئىچىدىكى بىر ئاق بەتكە كىتابنى مازارغا ۋەخپە قىلىش ھەققىدىكى ۋەخپىنامە يېزىلغان بىر «مەسنەۋي شەرىف»نى تەقدىم قىلدى. بۇ كىتاب مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىدا قۇرۇلغان كىتابخانىغا كىشىلەرنىڭ بۇ زاتنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن تەقدىم قىلغان كىتابلىرىنىڭ بىرى. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلاردا بۇ مازارغا توپلانغان كىتابلار تالان - تاراج بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ «مەسنەۋي شەرىف» بەختكە يارىشا ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئاتىسى مەرھۇم قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى)نىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان.

تۆۋەندە بىز بۇ ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلىي تېكىستى ۋە مازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان يەشمىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

① ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلى:

② مەزمۇنى:

ھىجرىيە 1252 (كالا) – يىلى ئۇلۇغ رەجەپ ئېيىنىڭ 14- كۈنى شەرىئەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان قەشقەر ۋىلايىتى قازى مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، تۆۋەندە مۆھرۈمنى باسقۇچى مەنكى مولا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى بىر يۈز ئون تۆت ياشقا كىرگەن تەندۇرۇسلۇق ھالىتىم، ئىلمگە بولغان ھېسسىياتىم، ئىشتىياقىم ۋە ئەدەپلىك كەيپىياتىم بىلەن ئىلىم – مەرپىەتنى مەزمۇن قىلغان، ئالتە دەپتەرنى بىر مۇقاۋىغا تۇپلەپ، ۋاراقلىرىغا ئىجتىھات قەلمى بىلەن زىننەت بېرىپ يېزىلغان قىممەت باھالىق، ئالتۇنغا سېتىۋالغان مۇلكۈم بولغان «مەسنەۋي شەرىف» نامىلىق كىتابىمنى قەشقەرنىڭ ئوپال رايونى تاغ باغرىدا، سۈزۈك بۇلاق سەھنىسىدە دەپنە قىلىنغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىغا مۇتلەق ۋەخپە ۋە ئەبەدىي سەدىقە (قىلدىم).

بۇ ئۇلۇغ ئەدىبكە (مۇتلەق ۋەخپە قىلغان) ئىلىم – مەرپىەت مەزمۇنىدىكى بۇ كىتابىمنى ئەدىبلەر بىلەن ئىلىم ئەربابلىرىنىڭ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مۇبارەك قەبرىسى ئۈستىدە، سۈزۈك بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىگىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە دۇئا قىلىپ، مۈسۈلمان ئەۋلادلىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق پەزىلەتلىك بولۇشىغا تىرىشىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ۋەخپە قىلغان مەزكۇر كىتابىمغا باش شاگىرتىم مولا ئەيد خەلپەت مولا ئەۋەز ئوغلىنى باشقۇرغۇچى قىلىپ تەيىنلىدىم، دەپ تۆۋەندە مولا سادىق ئەلەم ئۆز مۆھرۈمنى باستىم.

مەزكۇر ئىقرارنامىنىڭ راستلىقىغا مۇدەررىس ئۆلما ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، باش كاتىپ مولا ئەبدۇرەھىم نىزارى، نورۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، مولا غۇجىلاق، ئوپالدىن زەيدىن قورۇلبېگى قاتارلىقلار گۇۋاھتۇر.

مۆھۈر:

داڭلىق ئۆلىما، دەۋرنىڭ ئالىمى مولا سادىق شاھ ئەلا ئوغلى.

(مۆھۈر ھىجرىيە 1208- يىلى ئويۇلغان)

③ ۋەخپىنامىدە ئىسمى چىققان شەخسلەر توغرىسىدا:

مولا سادىق ئەلەم ئىبنى شاھ ئەلا: قەشقەر شەھىرىدىن، قەشقەر دۆلەتباغ يېزىسىدىكى مەدرەسەئى ھامىدىيەدە ئوقۇپ، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان. قەشقەر قازىلار مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى.

ئەلنەزەر ئاخۇنۇم: ئەسلى لۇكچۇندىن، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ چوڭ دىنىي ئۆلىمالىرىدىن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ مەدرىسىسىگە مۇدەررىس بولغان.

ئەبدۇرەھىم نىزارى: قەشقەر ئوپالدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن، قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى.

نورۇز كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلاردىن بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى زىيائىي.

تۇردۇش كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەرنىڭ بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى غەربىي.

تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم: شۇ يىللاردا «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ شەيخى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورى، بىزنى بۇ نۆۋەت ئاغزاكى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى.

مولا غوجلاق: ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى.

زەيدىن قورۇلبېگى: شۇ دەۋرده ئوپالدا قورۇلبېگى (چېگرا بېگى) بولۇپ تۇرغان شەخس.

④ ۋەخپىنامىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى:

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى ۋە مازىرى توغرىسىدا بىزدىن ئىلگىرى باشقىلاردىمۇ ئىزدىنىشىلەر بولغان. مەسىلەن، ئابلىمىت روزى ئۆزىنىڭ «ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ <دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك> ناملىق كىتابى» دېگەن ماقالىسىده مۇنداق دەيدۇ:

«... مەشھۇر ئەبدۇرەھىم نىزارىنىڭ:
... يەنە ھەزرىتى شەيخ ھەببى ئەجەم،
كى قايراغدا قىلمىش ژۇجۇدى ئەدەم.
ئوپالدا ياتىپدۇر ھەزرەتى مەۋلەۋى،
كى موللام ئاتاپ ھەر زەئىفۇ قەۋى

دېگەن بېشارەتلىرىدىن ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاتىسى ياكى ئۆزىنىڭ قەبرىگاھلىقى خەلق تەرىپىدىن ئوپال يېزىسىدا <ھەزرىتى موللام> نامىنى ئالغان بولۇشى كېرەك، دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن»[1].

ماقالىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ھۇسەيىندىن زادى كىمگە مەنسۇپلۇقى ئېنىق بايان قىلىنمىغان. بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوپالنىڭ پېشقەدەم مائارىپچىسى مەرھۇم قاسىم رېھىم «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا» دېگەن بىر ماقالىسىدە ئالىمنىڭ يۇرتى ئاتۇشتىكى «ئازاق» بولماستىن، ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشنى ئىلگىرى سۈردى[2].

مەرھۇم قاسىم رېھىمنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن يازما مەلۇماتىچە، 1928-يىللىرىدىلا ئوپالدىن ئۆمەر زاھىرى (ئۆمەر دامۇللا)، ئۆزبېك ئالىملىرىدىن ئابدۇرۇسۇل دامۇللا، دوختۇر ئابدۇلئەزىم ۋە ئابدۇرۇپ قارى دامۇللىلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەشقەر ئوپالدا تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا، شۇنىڭدەك بۇخارا شەھىرىدىمۇ بۇ ھەقتە بىر مەزگىل بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ، نەتىجىدە، ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغانلىقى ئىسپاتلانغانلىقى توغرىسىدا ئۆزئارا سۆھبەتلەر قىلىشقان.

بىز بۇ قېتىم ئاغزاكى رىۋايەتلەر، تەزكىرە خاتىرىسى قاتارلىقلار ئارقىلىق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ھەققىدىكى ئېنىق كۆز قارىشىمىز ئىپادىلەنگەن بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى يازغان بولساقمۇ، لېكىن ھەرقانداق بىر ئىلمىي

[1] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)»، 1981- يىل 1- سان 17-بەتكە قارالسۇن.

[2] «قەشقەر كونىشەھەر ئەدەبىياتى»، 1981- يىل 2- سان 92- بەتكە قارالسۇن.

ھۆكۈم ياكى بىر ئىلمىي قاراش ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىشى لازىم بولغاچقا، بىز بۇنى پەقەت مەسىلىنىڭ باشلىنىشى دەپلا قارىغانىدۇق. بىز گەرچە ئۆز كۆز قارىشىمىزغا خېلى زور دەرىجىدە ئىشەنچىتە بولساقمۇ، ئۇنى تەستىقلايدىغان بىرەر ئەمەلىي پاكىتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتۇق. ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە مەزكۇر ۋەخپىنامىنى تەقدىم قىلدى. بىز 1983- يىلى 5- ئايدا بۇ ۋەخپىنامىنى ئاپتونوم رايونىمىز ۋە مەركەزدىكى مەخسۇس ئىلمىي ئورگانلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قەلىمى، ئىشلەتكەن سىياھى ۋە قەغىزى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزدۇق. نەتىجىدە، ۋەخپىنامە يېزىلغان بەتتىكى ئىككى خىل قەغەز (يەنى، بىرى ئەسلى «مەسنەۋىي شەرىف» كۆچۈرۈلگەن سېرىق رەڭدىكى قەغەز، يەنە بىرى «مەسنەۋىي شەرىف» نىڭ ئەسلى بەتلىرى تىككەن جايىدىن يىرتىلىپ كەتكەچكە، ئۇنى قايتا تۈپلەش ئۈچۈن تىكىلىدىغان جايغا چاپلانغان ھال رەڭلىك قەغەز) نىڭ ھەر ئىككىلىسى 100 يىلدىن ئاشقان قەغەز ئىكەنلىكى، خەتنىڭ قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغانلىقى، ئىشلەتكەن سىياھنىڭ ھازىرقى زامانداىكى كاربونلۇق قارا سىياھ بولماستىن، قەدىمدە ئىشلىتىلىدىغان قارا سىياھ ئىكەنلىكى، ۋەخپىنامىنىڭ ھەقىقەتەن مىلادىيە 1836- يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغانلىقى ئېنىقلاندى.

ۋەخپىنامىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئالىمنىڭ نامى خەلقىمىز ئارىسىدا تاكى يېقىنقى ئەسىرلەرگىچە ئۆچمىگەن، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ھەرخىل يوللار بىلەن يادلىنىپ كەلگەن. نامەلۇم بىر ئاپتور تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ يېزىلغان:

«ئەلۋىدا ئەي شەيخ مەۋلانايى شەمسىددىن پىرىم،
ئەلۋىدا ئەي مەھمۇد ئىسمىڭ ھەمد ئۈرگەتتىڭ بىزىم.»

دەپ باشلانغان مەرسىيىدىنمۇ بۇنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، بۇ مازارنىڭ ھىجرىيە 1245 (مىلادىيە 1829- 1830) (يولۋاس)- يىلى ۋە ھىجرىيە 1315 (مىلادىيە 1897- 1898) -يىللىرى قايتا رېمونت قىلىنىپ تۇرۇلغانلىقىمۇ ئۇنى خەلقىمىزنىڭ يادلاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ دەلىلى.

گەرچە ئالىمنى ئۇلۇغلاپ ئېيتىلغان «مەۋلام» سۆزى ھازىر «مولىلام» دېيىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ۋە ئالىمنىڭ ئىسمى مازار شەيخلىرىنىڭ خاتىرىسىدە «مەھمۇدىيە ئىبنى ھەسەنىيە» ياكى «مەھمۇدىيە ئىبنى ھۈسەين» دېگەندەك شەكىللەردە كۆرۈلسىمۇ، لېكىن بۇ ۋەخپىنامىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەين ساھىب قەلەم مەھمۇد كاشغەرىي» دېيىلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ ۋەخپىنامىدە «ھۈسەين» دېگەن سۆزدىن ئاۋۋال «ئىبنى» (ئوغلى) دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. بۇ بەلكىم بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇزاق جەريانىدا ئالىمنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالىمنىڭ سۈپىتى تەرىقىسىدە چۈشىنىلىپ ۋە شۇنداق قوللىنىلىپ كەتكەنلىكتىن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا «ھۈسەين» سۆزى «ھەسەن – گۈزەل، چىرايلىق، ياخشى» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ (ئەركىلىتىپ) ئېيتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك «ئوپال» سۆزىنىڭ «ئوپال» شەكلىدە ئېلىنىشى بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى «ئوي» (ئوي يەر) دەپ چۈشەندۈرىدىغان خەلق ئېتىمولوگىيىسى ئاساسىدا بولغان بولسا كېرەك.

3. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر

ئالىمنىڭ خانزادە بولۇپ تۇرۇقلۇق، بىر ھەربىي سەركەردە ئەمەس، بەلكى بىر ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۇنىڭ ھاياتى توغرۇلۇق بولغان تەتقىقاتتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە شۇ جۈملىدىن، ئالىمنىڭ ئائىلىۋى ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئالغاندا، بۇ دەۋر قاراخانىيلاردا ئىلىم – مەرىپەت يۇكسەلگەن دەۋر بولۇپ، ئالىمنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ۋە بولۇپمۇ

ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەسەن بەننى سۇلايمان قاتارلىقلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىدە ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ھامىيسى بولغان شەخسلەر ئىدى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىلىم ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن شارائىت تولۇق يار بەرگەنىدى. بۇ ئەھۋال تەزكىرىدە «شاھى ئېھرام»نىڭ ئۆز ئوغلى ھۈسەينگە ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىتىش ئۈچۈن بولغان ئىزدىنىشلىرى ۋە پۇقراغا ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىنىش توغرۇلۇق چىقارغان يارلىقى قاتارلىقلار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئائىلىۋى ھاياتىدىن ئالغاندا، ئالىمنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىن ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغان. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ بىردىنبىر پەرزەنتى بولغان بۇبى رابىيەنى كىچىكىدىن ئوقۇمۇشلۇق، ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيىلىگەن. مۇنداق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن مەھمۇد كىچىكىدىن ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم تەربىيىسى كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇ بىر سەركەردە بولۇش ئىستىكىدە بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى مۇشۇنداق ئەبەدىي ئۆچمەس ئىلمىي ئىشقا سەرپ قىلغان. ئالىمنىڭ ئون نەچچە يىل قىر - سەھرالارنى كېزىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تەتقىق قىلىش روھى، «دىۋان»دا كەلتۈرۈلگەن خەلق قوشاقلىرى بىلەن خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گۈزەل ئىنسانىي خىسلىتى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتى، ئەلۋەتتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن، بولۇپمۇ ئانىسى بۇبى رابىيەدىن سىڭگەن تەربىيىنىڭ نەتىجىسى.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئوپال ئازىقتا، يۇقىرى مەلۇماتنى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مەدرىسىلىرىدە ئالغان. قەشقەر دۆلەتباغدىكى «ھۈسەين پەيزۇللا غوجام» مازىرىنىڭ شەيخلىرىدىن ئىگىلىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا[1]، ھۈسەين پەيزۇللا غوجامنىڭ ئاتىسى سۈرىيە شامىلىق بولۇپ، تەخەللۇسى «مىرى مۇئەللا» دېيىلىدىكەن، ئانىسى قەشقەر گۈلباغلىق بۇبى سەلىمە ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە ئابرۇيى چوڭ بولۇپ، سەيىدئەلى ئارسلانخان (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى، بۇبى ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى) ئۇ كىشىنى

[1] بىزگە بۇ ھەقتە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگۈچىلەر: مەزكۇر مازارنىڭ ھازىرقى شەيخى تۇرسۇن شەيخ (66 ياش، ئەجدادلىرىنى بەشىنچى ئەۋلادىغىچە بىلىدۇ) ۋە ھۈسەين پەيزۇللا غوجام مەسچىتىنىڭ ئىمامى ئابلىز ئابدۇقادىرلار.

«دۇئاگۇيۇم» دەيدىكەن. ھۇسەين پەيزۇللا غوجام سەيد ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدە دۆلەتباغدىكى «مەدرەسەئى ھامىدىيە» دە مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان، سەيدئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۆلۈمىدىكى ۋەقەلەرگە ئارىلاشقان. بۇ كىشى ئۇزۇن ياشىغان بولۇپ، يۇسۇپ قادىرخان ئۆلگەندىمۇ ھايات ئىكەن... بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا بايان قىلغان «شەيخ ئىمام زاھىد ھۇسەين ئىبنى خەلەف كاشغەرىي» نەق مۇشۇ زاتتۇر. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇنى «ئۇستاز» دەپ تىلغا ئېلىشىمۇ شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇ. م. شاكىر ئۇلكۇ تاشىرنىڭ «قەشقەرلى مەھمۇد» دېگەن كىتابىدا كۆرسىتىلىشىچە، نېمىس شەرقشۇناسلىرىدىن مارتىن ھارتمان «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومى بېسىلىشى بىلەن ئېلان قىلغان بىر ماقالىسىدە (ھىجرىيە 1331- يىلى) «دىۋان» دا مەھمۇدنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى ھۇسەين ئاتلىق بىر ئالىم ھەققىدە تاجۇلئىسلام سەمئانىينىڭ «كىتابۇلئەنساب»دا مەلۇمات بارلىقىنى بىلدۈرگەن. سەمئانىي قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملارنى بايان قىلغاندا، ھۇسەيننىمۇ تىلغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ پەزىلەتلىك، تەقۋادار بىر شەيخ بولۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭ سۆزلىگەن رىۋايەتلىرىگە ۋە ۋەقەلىكلىرىگە ئىشىنىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان[①].

بۇلاردىن باشقا، يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، جامال قارشىنىڭ كانپوردا قەبۇلى مەتبەسىدە بېسىلغان «سۇررام» دېگەن كىتابىدا (يېزىلغان ۋاقتى 12- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) بۇ كىتابنىڭ قەشقەردىكى «مەدرەسەئى ساجىيە» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان تېببىي قامۇس «سۇھاھ جەۋھەرى» (مىلادىيە 1002- يىلى فارابلىق ئىسمائىل جەۋھەرى تەرىپىدىن يېزىلغان) دىن تاللاپ ئېلىنغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ ئەھۋال ئۇ دەۋردە قەشقەردە ھەرقايسى پەنلەر بويىچە يۇقىرى بىلىملەر بېرەلەيدىغان مەدرىسىلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلاردا يېتەرلىك ماتېرىياللار توپلانغانلىقىنى، يۇقىرى بىلىم ئېلىش شەرت ـ شارائىتىنىڭ تولۇقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① قارىڭ: م. شاكىر ئۇلكۇ تاشىر، «قەشقەرلى مەھمۇد » 15-بەت، 1972يىل، ئەنقەرە. «دىۋان» ئۇيغۇرچە بىرىنچى توم 456- بەت.

ئالىمنىڭ ئەرەب تىلىنى پۈتۈن تۈركىي تىللارنىڭ گراماتىكىسىنى ۋە لۇغىتىنى يېزىپ چىقالمىغۇدەك دەرىجىدە ئىگىلىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر ئالىملاردىن تەربىيە كۆرگەنلىكىدىن دېگىلى بولىدۇ.

4. خۇلاسە

يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىزغا بىنائەن تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىمىز:

1) ئالىم قەشقەر ئوپالىنىڭ ئازىق مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

2) ئالىم ئاتا تەرەپتىن ئالغاندا، قاراخانىيلار جەمەتىدىن يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنىڭ نەۋرىسى؛ ئانا تەرەپتىن ئالغاندا، ئازىق مەھەللىسىدىن دەۋرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بۇبى رابىيەنىڭ ئوغلى.

3) ئالىم ئىپتىدائىي مەلۇماتنى ئوپالدا ئائىلىدە، يۇقىرى مەلۇماتنى قەشقەردە ھۇسەين ئىبنى خەلەف كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملاردىن ئالغان.

4) ئالىمنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى تەزكىرىدىكى «ھىجرىيە 450- يىلىدىن باشلاپ ئىلىم نۇرىنى ئالەمگە يايغان» دېگەن ئىبارىلەرگە قارىغاندا، مىلادىيە 1058 – 1059- يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، پرىتسىاكنىڭ مۆلچىرىچە، مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ مىلادىيە 991 – 999- يىللىرى، ھۇسەين بىننى مۇھەممەد 1010– 1019- يىللىرى تۇغۇلغان دېيىلسە، ئۇ چاغدا تازا توغرا بولمىسىمۇ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تەخمىنەن مىلادىيە 1028 – 1037- يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. دېمەك، ئالىمنىڭ يۇقىرىدا سۆزلەنگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەردىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتى ئۇنىڭ 20 ياكى 29 توققۇز ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بىزچە، 29 ياش ۋاقتى ئەقىلگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئالىم ئون نەچچە يىل جەريانىدا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلىغان، ئاندىن بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن. «دىۋان»دىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئالىم ئالدى بىلەن «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِى لُغَاتِ التُّرْكْ» كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللارنىڭ گىراماتىكىسىغا

ئائىت جەۋھەرلەر»)نى، ئاندىن بۇ «دىۋان»نى يازغان. شۇنداق بولغاندا، «دىۋان» يېزىلغان ۋاقىتلاردا ئالىم ئومۇمەن 50 ياشلار ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ.

5) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ باغداتقا قانداق بارغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ باغداتتا قالغان ئەمەس. مەيلى تەزكىرىدىن، مەيلى خەلق ئاغزىدىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇ 89 يېشىدا قايتىپ كەلگەن ۋە ئوپالدا سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئەتراپقا ئىلىم ـ مەرىپەت تارقىتىپ، 97 يېشىدا ۋاپات بولغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ ۋاپاتىغا گەرچە 900 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلق ئۇنى ئەنئەنە بويىچە «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قانداق قايتقانلىقىغا كەلسەك، خەلق رىۋايىتىدە، باغداتقا مەخسۇس سودا كارۋىنى ئەۋەتىلگەن ۋە بۇ كارۋان «مۇق يولى» ئارقىلىق تۆگىنىڭ ئۈستىگە شۇڭلىك ياساپ، شۇنىڭدا ئولتۇرغۇزۇپ، يامان يەرلەردە كىشىلەر يۈدۈپ ئېلىپ كەلگەن، دېيىلىدۇ.

تارىخىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادىيە 1102 ـ 1103- يىللىرى ھۇسەين بىننى مۇھەممەدنىڭ بىر نەۋرە تۇغقانلىرىدىن ھەسەن بىننى سۇلايمانىنىڭ ئوغلى ئەھمەد بىننى ھەسەن ئارسلانخان تەختكە ئولتۇرغان ۋە 1105- يىللىرى مەھمۇد بىننى ئابدۇلجەلىل كاشغەرىي يېتەكچىلىكىدە باغداتقا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. قاراخانىيلار تارىخىدا بۇ دەۋر ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزالار تۈگەپ، بىر قەدەر تىنچلىق، ئىناقلىق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر بولغاچقا، ئالىمنىڭ مۇشۇنداق بىر شارائىتتا قايتىپ كەلگەنلىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئالىمنىڭ مەيلى خەلق ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ئارقىلىق ياكى باغداتقا ئەۋەتىلگەن شۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل ئېھتىمالنى چەتكە قاقمايمىز. ئەگەر ئۇنى 97 يېشىدا ۋاپات بولدى، دېگەن رىۋايەت توغرا بولسا، يۇقىرىقى پەرەزمىز بويىچە ئالىمنىڭ ۋاپاتى 1126- يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

6) ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرى ھەقىقەتەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت

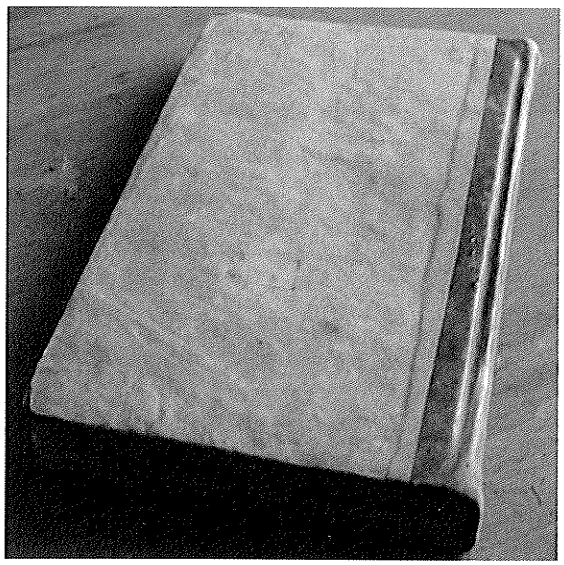
يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئوپالدا ئېلىپ بارغان مەخسۇس تەكشۈرۈشىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

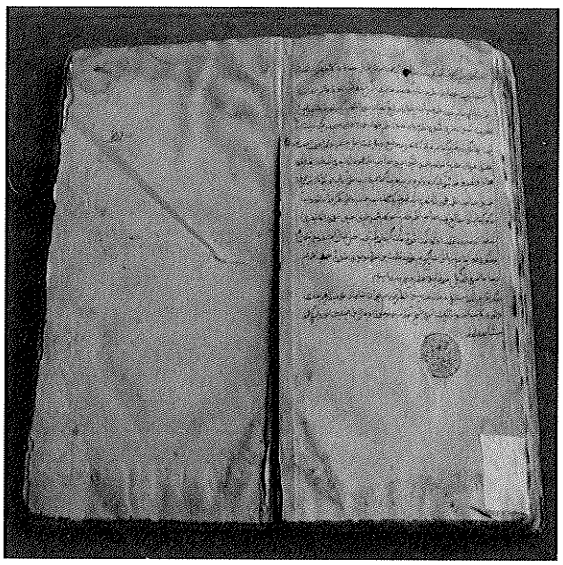
7) مەسىلىنىڭ مۇنداق ئېنىقلىنىشى بىزنىڭ پارتىيە 12- قۇرۇلتىيىنىڭ پارلاق لۇشىيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدە قازانغان زور ئۇتۇقلىرىمىزنىڭ بىرى. بۇ ئىلىم دۇنياسى ئۈچۈن بىر يېڭى خۇش خەۋەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ۋەتىنى، يۇرتى توغرىسىدا غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار ئۈچۈن بىر ئەمەلىي جاۋاب.

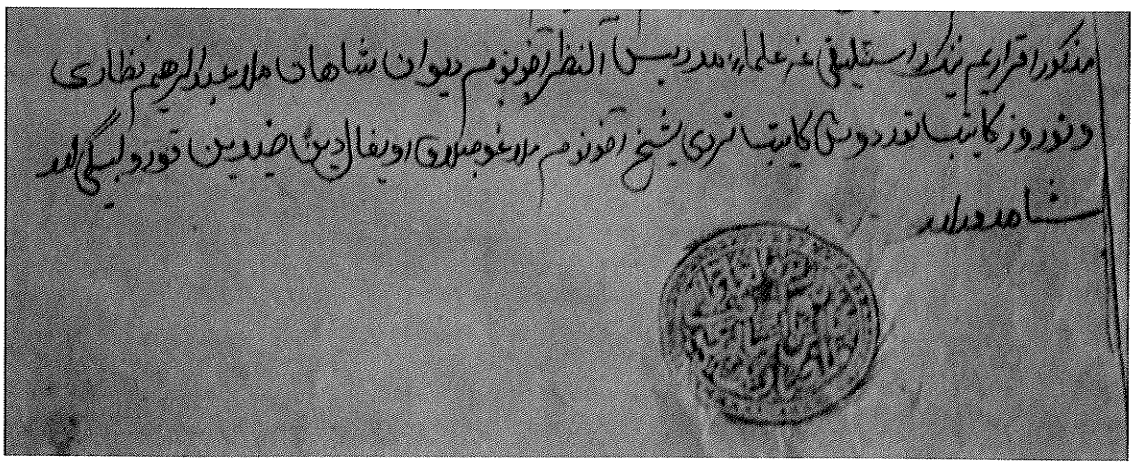
1983- يىلى 12- ئاينىڭ 22- كۈنى، ئۈرۈمچى

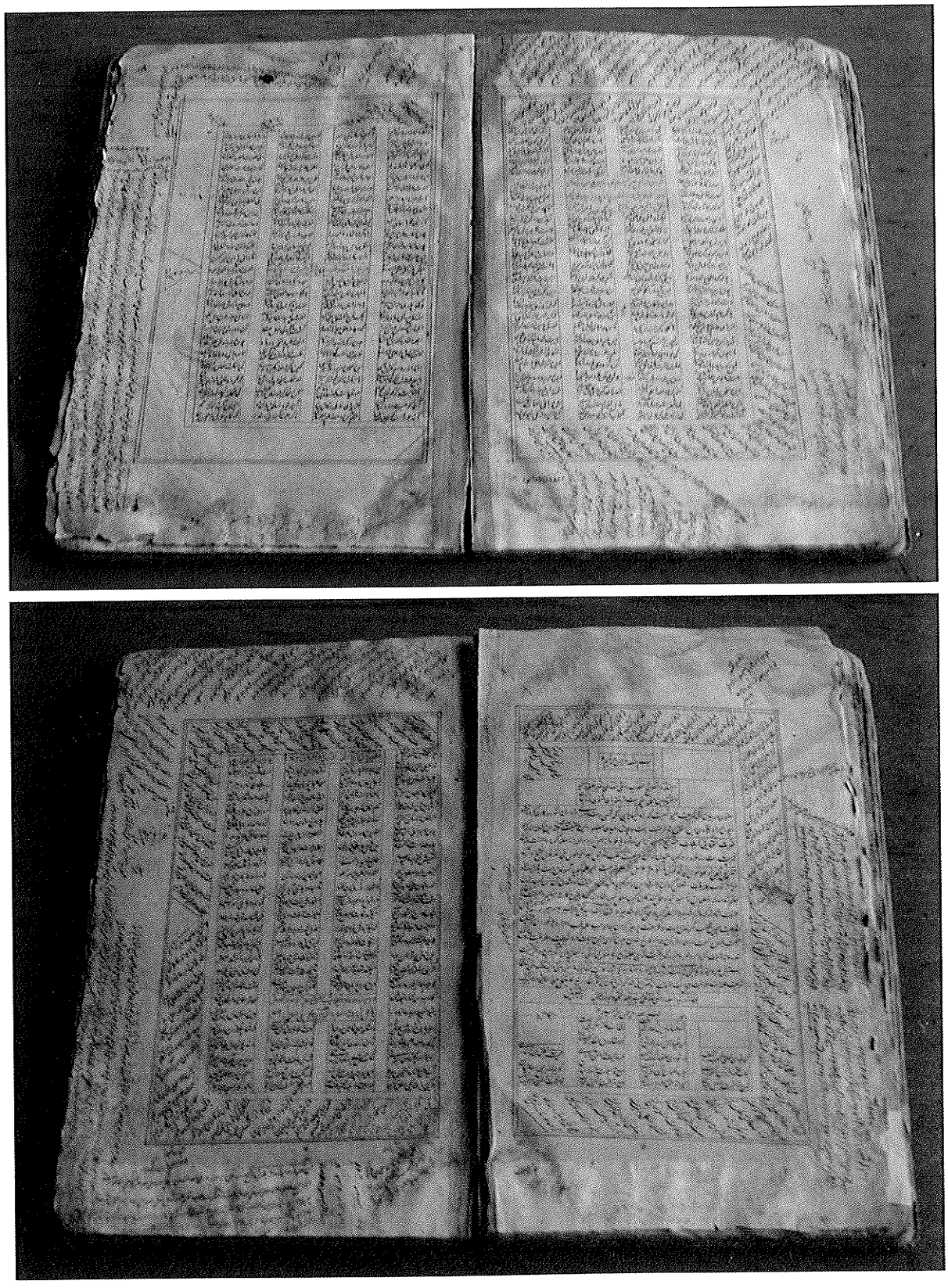
قوشۇمچە (2)

ۋەخپەنامە كۆچۈرۈلگەن «مەسنەۋىي شەرىف» قولیازمىسىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر

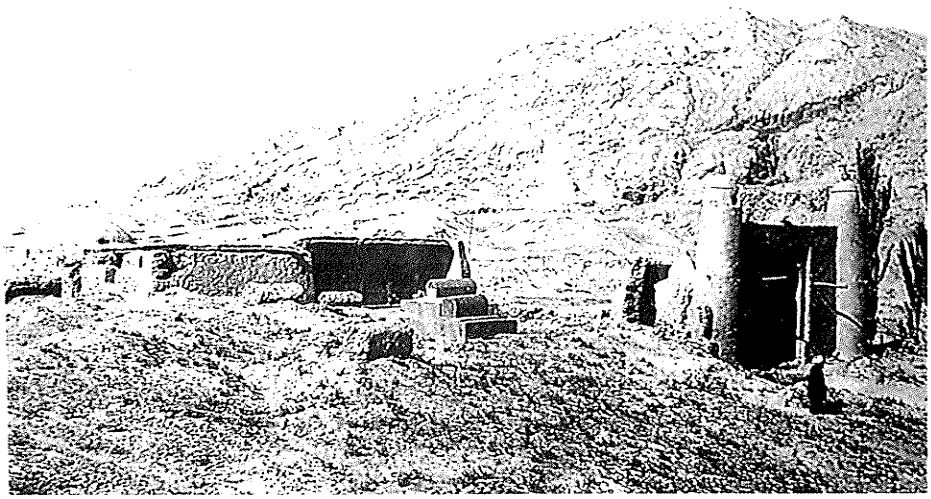

«مەسنەۋی شەرىف»نىڭ تۆتىنچى دەپتىرى ئاخىرلاشقان، بەشىنچى دەپتىرى باشلانغان بەتلىرى (بۇ ئىككى دەپتەر ئاربىسىدىكى بوش ئورۇنغا ۋەخپىنامە كۆچۈرۈلگەن).

قوشۇمچە (3)

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ قايتا ياسىلىشتىن بۇرۇنقى كۆرۈنۈشى

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى

